ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES
ISSUE 3/4

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 6/7

KYIV 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 3/4

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

ТОМ 6/7

КИЇВ 1999

Черговий випуск "Українського археографічного щорічника", що виходить у світ, на жаль, із значним запізненням, знайомить читачів з новими працями з історії археографії та суміжних джерелознавчих дисциплін, публікаціями текстів та текстологічними розвідками, історико-джерелознавчими дослідженнями і оглядами широкого хронологічного діапазону, в основі яких лежать актові джерела XVI–XVIII ст., наративні та полемічні пам'ятки XV–XVII ст., документальні й епістолярні матеріали XIX–XX ст., інші джерела, що зберігаються в українських та зарубіжних архівосховищах.

Підготовлено і видрукувано за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади

ISBN 966-02-1413-8

1

АРХЕОГРАФІЯ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, МЕТОДИКА

Ю. А. МИЦИК (*Київ*)

МИКОЛА КОВАЛЬСЬКИЙ

(До 70-річчя з дня народження)

Відомий український історик Микола Ковальський народився 19 березня 1929 р. у старовинному Острозі, що на Волині, у вчительській сім'ї. Батько – Павло Миколайович Ковальський (1887-1965) – походив із священицького роду, відомого ще у XVIII ст. Саме на честь діда – сільського волинського священика о. Миколи Ковальського – і було названо майбутнього історика. Мати – Лідія Олександрівна Ковальська (1895-1983) – походила з вчительського роду Кікеців. Роди Ковальських та Кікеців дали Україні і визначних науковців, і педагогів, і діячів українського національно-визвольного руху. Досить сказати, що дядько майбутнього історика – Микола Миколайович Ковальський (1885-1944) – з молодих літ брав участь у національно-визвольному русі українського народу, був членом таких політичних українських партій як РУП, ТУП, УСДРП, пізніше – членом Центральної Ради, працював у її Генеральному Секретаріаті. Після поразки української національно-визвольної боротьби у 1921 р. та вимушеної еміграції до Польщі він очолив у 30-х рр. Український Центральний Комітет. Загинув у гітлерівському концтаборі Дахау.

Тітка майбутнього історика – Марія Олександрівна Кікець (1910-1996) також брала участь в українському національно-визвольному русі. Опинившись в еміграції, вона стала дружиною відомого українського вченого і громадського діяча Льва Биковського (1895-1992), який був одним з засновників Української Вільної Академії Наук (УВАН) у США та Українського Історичного Товариства (УІТ). Нещодавно УІТ сповістило про заснування окремого пропам'ятного фонду для відзначення пам'яті Л. Биковського та М. Кікець (Биковської).

Зростаючи в родині української патріотичної інтелігенції, у старовинному Острозі, де все дихало історією, М. Ковальський завжди тягнувся до книг, до знання, мріяв стати педагогом й істориком. Перед Другою світовою війною він був присутній при зустрічі матері з видатним польським педагогом Янушем Корчаком і ця зустріч запам'яталася йому на все життя. Вибух війни приніс і перші тяжкі враження.

У 1942 р. лише випадок врятував хлопця від кулі озвірілого поліцая-кавказця. Після вигнання з Волині гітлерівців її стали "зачищати" від УПА загони НКВД. Дружина Миколи Павловича – Любов Кирилівна, надзвичайно добра і чуйна людина, яка дуже рано зійшла в могилу (померла від раку наприкінці 1972 р. у 30-річному віці), з великим хвилюванням розповідала автору цих рядків свої дитячі спогади про те, як енкаведисти скидали тіла забитих парубків і дівчат у центрі Острога і пильнували за місцевими жителями, арештовували тих, хто розпізнав серед загиблих своїх сина чи доньку...

У 1946 р. М. Ковальський закінчив із золотою медаллю СШ № 1 Острога, а у наступному – острозьке педучилище. Після цього майбутній вчений вступив на історичний факультет Львівського держуніверситету. Там на нього найбільше враження справили лекції І.Вейцківського, Г. Гербільського, Г. Глядківської, Д. Похилевича і особливо Я. Кіся. На одному курсі з М. Ковальським навчався відомий пізніше історик, дослідник опришківського руху В. Грабовицький, майбутній аспірант Миколи Павловича, дослідник доби Б. Хмельницького М. Кучернюк (помер у 1996 р.). У 1950 р. через нестатки М. Ковальський мусив перейти на заочне відділення, а працювати став у рідному Острозі (у краєзнавчому музеї, у СШ № 3). У 1952 р. він закінчив університет з відзнакою і був рекомендований до аспірантури, але вступ до неї відбувся тільки наступного року. Після закінчення аспірантури (1953-1956) він працював у львівському обласному інституті вдосконалення вчителів (1956-1958). У червні 1958 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: "Зв'язки західноукраїнських земель з російською державою" (др. пол. XVI-XVII ст.) (Львів, 1958).

Після успішного захисту стало можливим ефективніше зайнятися наукою і М. Ковальський переходить працювати у Львівський музей етнографії та художніх промислів АН України (1959-1963), де невдовзі очолив відділ. Молодой вчений з ентузіазмом проводить науково-дослідницькі експедиції, збирає по галицьких та волинських селах етнографічні матеріали, укладає картотеку сільськогосподарських знарядь, якою і нині користуються науковці, друкує ряд статей. Близькими колегами по роботі у музеї стали тоді видатний український етнограф Павло Жолтовський, З. Болтарович, К. Матейко та ряд інших. М. Ковальський шукає нових шляхів в етнографічних пошуках, звертає особливу увагу на особливості життя й побуту шахтарів молодого вугільного басейну України (Львівсько-Волинського), подумує про докторську

дисертацію з даної проблематики. Здавалося, вчений світ скоро буде вітати молодого й перспективного доктора-етнографа, тим більше, що в музеї була створена відповідна творча атмосфера, база для досліджень у цій галузі. Та не так склалося, як гадалося... Життя українських, та й взагалі радянських вчених, було у порівнянні з життям вчених Заходу набагато тяжчим і складнішим. Над кожним висів дамоклів меч, намальований на знаку КГБ, а вчені, особливо українські, були під потужним ідеологічним пресом, їхня діяльність жорстко контролювалася, не могло бути й мови про якийсь "самвидав" чи "тамвидав" без тяжких наслідків для автора, який посмів вийти за межі, окреслені компартійною системою. Врешті з головою вистачало всіх побутових труднощів, бо квартирне питання не було вирішене за всі 70 з лишком років радянської влади. На той час Микола Павлович вже був одружений, мав двох маленьких дочок – Ірину (1962 р.н.) і Тетяну (1963 р.н.). Нескінченні переїзди з одного кутка в інший, відсутність найменшого шансу отримати хоча б однокімнатну квартиру у Львові...

Але сила волі і любов до науки у Миколи Павловича були безмежними. Він долав труднощі, пробиваючи, як франківський Каменяр, у міцній скелі вихід до джерел. Найсильнішим ударом для Миколи Павловича стала тоді смерть його дружини Любові Кирилівни Ковальської (Жижко), а перенесений внаслідок цього інфаркт змусив пригальмувати темп науково-дослідницької роботи. Однак ця робота не зупинилася!

У місті "чавуну та сталі", на "батьківщині застою", у Дніпропетровську (колись Кодаці і Січеславі) Ковальський відродив традицію українознавчих досліджень, яку розвивали свого часу Адріян Кащенко, Василь Біднов, Яків Новицький та ін., особливо Дмитро Яворницький – "козацький батько". У 1967 р. М.Ковальський став працювати доцентом кафедри історії СРСР та УРСР ДДУ, викладаючи переважно джерелознавство та історіографію. Істфак ДДУ був у середині 50-х років закритий і відновив свою діяльність лише у 1965 р. Штати були забиті нашвидкоруч змобілізованими вчителями та відставними партайгеноссе. Істориків, дійсно гідних цього високого звання, можна було порахувати по пальцях. Саме їм, однак, в умовах "идеологического факультета", яким був істфак, довелося бути "білими воронами". Чимало хто з оточення заздрив Миколі Павловичу, його колосальній ерудиції, науковому таланту, любові до нього студентів, а тому чинив йому різноманітні перепони. Вченого змушували тягти нескінченні й безглузді партійні "нагрузки", зловживали його добротою, через що й виходило, що "горлове" навантаження у Миколи Павловича постійно було одним з найбільших на кафедрі. Пишу це для того, щоб читач зрозумів, в яких тяжких умовах доводилося робити науку вченому, яку високу ціну за науку ним заплачено, щоб уявити, наскільки міг би бути більшим його доробок, якби були створені більш-менш пристойні умови для наукового пошуку культурних діячів України XVI-XVII ст. Уже у 1968 р. на істфаці ДДУ було видруковано перший з часів Яворницького солідний науковий збірник ("Из истории местного края") і

стаття Миколи Павловича, присвячена подіям останньої третини XVII ст., була єдиною, котра стосувалася козацьких часів. У наступні роки М. Ковальський звертає посилену увагу на записки іноземців про Україну XV-XVIII ст. і одночасно з київським дослідником Д. С. Наливайком відроджує призабуту традицію дослідження цих важливих памяток, цінних джерел з історії України. Пише М. Ковальський і про українських письменників-полемістів (І.Вишенський), і про українських друкарів XVI ст., не полишає і етнографічних уподобань. Першою книгою М. Ковальського стало дослідження під назвою "Джерела про початковий етап друкарства на Україні" (Дніпропетровськ, 1972.). Здавалося, невдовзі буде докторська дисертація з цієї проблематики. Однак йшов 1972 р. Москва посилила свій антиукраїнський курс. П. Шелеста було замінено вірним другом Брежнєва В. Щербицьким, а ідеологічним шефом став відвертий українофоб Маланчук, прозваний в українських національно-патріотичних колах "українським Пол.Потом". Вже той факт, що Ковальський посмів видати у зрусифікованому Дніпропетровську історичне дослідження з XVI-XVII ст. та ще й українською мовою, викликав невдоволення. До того ж це важливе дослідження містило в собі повне зібрання документів друкаря І. Федоровича (Федорова) і документів про нього, причому й таких, що свідчили про його немосковське походження. Тому й не було дивним, що книга дніпропетровського дослідника була не тільки замовчана, але й викликала невдоволення в офіційних колах. Її не сприйняло керівництво Інституту історії АН України, а "некто" Молодчиков ще й гостро вичитував Ковальському за те, що він взагалі посмів видати книгу українською мовою та подекуди послатися на проскрибовані імена, насамперед на митрополита Іларіона (Івана Огієнка). У самому Дніпропетровську у будинку на вул. Короленка, де знаходилася "Контора Глубокого Бурения", стали "цікавитися" "новим Яворницьким". Долучилися й неприємності за позитивну рецензію на докторську дисертацію відомого українського вченого В. Г. Сарбея, котрого тоді навіть змусили переробити й перевидати автореферат дисертації і гальмували її захист. До речі, М. Ковальський, як і тодішній зав. кафедри історії СРСР та УРСР проф. Д. П. Пойда, від свого позитивного відгуку не відмовився. У світлі цих подій стає зрозумілішим, чому створену в ДДУ у 1972 р. "під Ковальського" кафедру джерелознавства та історіографії передали під керівництво не йому, а іншій людині, далекій і від джерелознавства, і від історіографії... За таких умов продовжувати дослідження історії українського книгодрукування XV-XVII ст. ставало небезпечним. Москва пильно стерегла "свого інтересу" і вимагала беззастережного послуху від українських науковців, які мали зокрема проголошувати, що книгодрукарство в Україну прийшло зі Сходу від нібито московита Федорова. Дійсного українського першодрукаря Швайпольта (Святополка) Фіоля вивели за дужки українського книгодрукування, а будь-які спроби відшукати в Україні друкарів до Федорова були заборонені. Так була грубо перервана дискусія про початки

українського книгодрукування, а львівського архівіста Ореста Мацюка, який знайшов сліди інших українських друкарів дофедорівського етапу (крім Фіоля) було відлучено від історичної науки і зроблено невиїздним. О. Мацюк мусив відмовлятися від численних запрошень на зарубіжні конференції філігранологів, а свою докторську дисертацію захистив вже в незалежній Україні.

У зв'язку з вищезгаданими обставинами М. П. Ковальський мусив змінити проблематику своїх наукових зацікавлень. В міжчасі він особливо активну увагу приділяв своїм аспірантам та студентам, поринув у бібліографію, видав ряд наукових статей, присвячених запискам іноземців, що писали про Україну XVI-XVII ст. (твори француза А.Теве, німця Р.Гайденштайна, німецька хроніка "Театр Європи", німецька історико-географічна книга XVII ст. з історії Північного та Західного Причорномор'я – "Цианея"). Вчений упорядковував також матеріали своєї праці в польських архівах у 1970 р. Доречно нагадати, що в повоєнні часи українські дослідники тривалий період були позбавлені змоги працювати в польських архівосховищах і М П. Ковальський поруч з Я.Д. Ісаєвичем та ще деякими науковцями першими відновили шлях до польських архівів, прокладений колись ще Грушевським, Крип'якевичем та ін. Архівознавчими статтями та усною інформацією Миколи Павловича, його зв'язками з рядом провідних польських науковців, насамперед з проф. Антоні Подразою, щасливо скористалася нова генерація українських дослідників...

Велике значення для дніпропетровського вченого мала зустріч з відомим білоруським істориком, видавцем літописів Великого князівства Литовського, Миколою Миколайовичем Улащиком, який тоді мешкав у Москві. Саме М.М. Улащик порадив Миколі Павловичу зайнятися аналізом археографічних публікацій джерел з історії України 1569-1647 рр., тобто від Люблінської унії до початку Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. Ця порада припала до душі М.П. Ковальському і він, маючи вже солідну ознайомленість з величезною кількістю різноманітних і розпорошених, ще й рідкісних, видань джерел з історії України козацької доби, швидко став реалізовувати поставлене завдання. Вже у 1977 р. вийшла з друку перша частина його монографії "Джерела та джерелознавство історії України XVI – першої пол. XVII ст.", а у 1978-1979 рр. – ще три. Тут слід відзначити дещо специфічне становище ДДУ. Цей вуз, як і Харківський держуніверситет, у 1966 р. оголосили "базовим" і вивели з-під влади Києва, підпорядкувавши його Міністерству вищої та середньої освіти СРСР у Москві. Таким чином були посилені промосковські впливи на "батьківщині застою", але, як кажуть, "нет худа без добра". Видавничий відділ ДДУ був позбавлений опіки маланчуківських фельдфебелів, а московські чиновники були дещо ліберальніші і не ставили автоматично червоного світла перед виданнями, що стосувалися історії України козацької доби, особливо, коли вони були друковані російською. Якщо у Москві затверджували план, то автор міг за свій

рахунок (!) видати учбовий посібник обсягом до 5 друкованих аркушів. Можна написати окрему статтю про те, як Микола Павлович, а потім і його учні домогалися внесення в план своїх пропозицій; як добивалися їх видання, причому у більшому обсязі. Отже, монографія, замаскована під навчальний посібник (хоча й дійсно її можна було використати у такій якості), побачила світ і одразу ж стала настільною книгою для спеціалістів. На жаль, більшому поширенню заважали малий наклад і існуюча система бібліотечного розподілу, за якою, наприклад, певну кількість і так малого накладу треба було передати бібліотекам Середньої Азії та Сибіру, а от скажімо до Західної України, Білорусі, Литви, не кажучи вже про Польщу, нічого або майже нічого не потрапляло. Користуючись нагодою, висловлюю пропозицію про переклад одним томом всієї монографії М.П. Ковальського, котра, як побачимо, мала своє продовження. Уже в перших частинах монографії дніпропетровський історик висвітлив процес розвитку української археографії, розширення джерельної бази дослідження історії України 1569-1647 рр., подав дуже важливі висновки щодо класифікації та систематизації джерел тощо.

Книга стала помітним явищем в розвитку вітчизняної історичної науки і не випадково їй були дані позитивні рецензії в Україні (перша спеціальна рецензія на книгу М.П. Ковальського була написана одним з провідних українських істориків Ф.П. Шевченком), потім у Білорусі (М.Ф. Спиридонов), Росії (В. М. Автократов, 0. П. Пронштейн), Польщі (Ф. Селицький, Й. Мотулевич), США (П. Грімстед-Кеннеді). Тим не менш, готова дисертація не була навіть розглянута в Інституті історії АН УРСР у Києві. Формальною підставою відмови була відсутність монографії (!), фактичною ж небажання тодішніх керівників Інституту історії мати справу з дисертаціями, присвяченими проблемам козацької минувшини. Тут добре пам'ятали ідеологічні "накачки", у котрих постійно критикувалися ті, хто нібито ідеалізує старовину, князів та гетьманів; пам'ятали і вигнання з Інституту історії у 1972 р. ряду відомих науковців, в т.ч. О. Апанович, М. Брайчевського, Я. Дзири, О. Компан та ін.

Тут слід сказати, що М.П. Ковальський був саме істориком-джерелознавцем і природно хотів захищатися по цій рідкісній і нині спеціальності (тоді вона мала шифр: 07.00.09 – джерелознавство та історіографія). Крім Києва кваліфікаційні Вчені ради по захисту докторських дисертацій по "нуль – дев'ятці" існували також у Москві, Ленінграді й Томську. Оскільки Ленінград та Томськ лежали таки далеченько від Дніпропетровська, М.П. Ковальський звертається до ближчої (територіально!) Москви, а конкретніше – на кафедру джерелознавства МДУ, очолювану тоді проф. В. Ковальченком. Останній був відомим спеціалістом і доброю людиною і одразу зрозумів значення роботи свого земляка тому й погодився прийняти її до обговорення на кафедрі. Однак і тут знайшлись бажаючі проявити "бдительность" і зайвий раз вставити палиці в колеса української історіографії. Деким з московитів була поставлена під сумнів сама назва

дисертації, декому здалося неприпустимим, що немає окремого розділу, присвяченого російсько-українським зв'язкам і т.д. По суті вимагалося написати нову докторську дисертацію! Після такого роду зауважень багато хто капітулював і відмовлявся від подальших спроб подалання шовіністично-бюрократичних твердинь. Але волиняк Ковальський був не з числа таких! Він поринув у архіви, щоб мати належну джерельну базу свого дослідження, залучив нові матеріали та дослідження, ще й організував дві всесоюзні конференції (IV джерелознавча та VIII історіографічна), на котрих весь цвіт тодішніх радянських науковців з різних республік (маються на увазі насамперед історики – джерелознавці та історіографи) змогли ознайомитися з науковим доробком дніпропетровського вченого, навколо якого виник потужний науковий осередок. Досить швидко вийшли наступні частини його монографії (було видано 9 частин), значний цикл статей тощо. Були, до речі, висвітлені актуальні питання, пов'язані з Литовською Метрикою, структурою джерельної бази з історії України XVI-XVII ст., проаналізовані акти з історії міст України, знайдено в архівах велику кількість локаційних та магдебурзьких грамот, які, зокрема, дозволили удревнити ряд українських міст тощо. Серед нових частин монографії знайшлося місце і для джерел з історії російсько-українських зв'язків, як того вимагали мало кому відомі нині "світочі" з МДУ. Тепер уже неможливо було замовчувати потужний науковий доробок М.П. Ковальського і його високу кваліфікацію як вченого, який уже очолював кафедру джерелознавства та історіографії ДДУ. У 1984 р. М.П.Ковальський успішно захистив в МДУ докторську дисертацію "Джерела з історії України XVI – першої половини XVII ст."

У подальші роки проф. М.П. Ковальський видав велику кількість книг, статей, методичних розробок, загальне число яких сягнуло 300. Але справа не в кількості, а в якості цих робіт! Це все стає зрозумілішим нині і не випадково уже вийшли статті, в котрих аналізується внесок вченого в розвиток української історіографії (дослідження С.В. Абросимової, О.А.Удода та інших). На наш погляд, науковий доробок професора Ковальського заслуговує спеціального комплексного дослідження і сподіваємося, що це буде зроблено невдовзі. Не ставлячи за мету розглядати тут праці шановного професора, підкреслимо його велику заслугу як організатора історичної науки, як творця власної історичної школи, чого досягає далеко не кожен з маститих дослідників. М. П. Ковальський же створив власну школу в особливо тяжкий час, ще й буквально на голому місці. Саме у Дніпропетровську, котрий являв собою у повоєнний час пустелю Аравійську, коли йдеться про українознавчі дослідження, виник життєдайний оазис. За майже 30-річний період своєї діяльності у ДДУ Майстер дав путівку в життя близько 30 кандидатам історичних наук, з котрих шестеро вже стали докторами історичних наук, професорами, мають власних учнів, причому переважна більшість аспірантів Миколи Павловича досліджувала саме українознавчу проблематику, ще й козацької

доби. Це дало змогу навіть у тих складних умовах зберегти й примножити творчий потенціал української історичної науки, причому саме в тій галузі, котру колонізатори намагалися приректи на повільне згасання.

"Школа Ковальського" (раніше її називали "дніпропетровською школою") вигідно вирізняється особливою любов'ю до історичних джерел, критичного їх аналізу, побудування концепцій на міцній джерельній основі, логікою і аргументованістю висновків, точністю, чим нагадує традиції німецької школи ерудитів. Декому з сучасних українських істориків такий академізм здається старомодним. Але це оманливе враження! Мода приходить і йде собі геть, а наука залишається. Це особливо актуально в наш час. Україна переживає тяжкий економічний стан, що негативно відбивається на розвитку науки і культури, в т.ч. й історичної науки. Ліквідація всіляких заборон мала й деякі побічні, часом негативні наслідки. Історію стали "штовхати" аматори, оккультисти, особи, які плутають історію з ненауковою фантастикою і дискредитують українську історичну науку своїми писаннями (досить згадати "Путь ариев" Ю. Канигіна). Деякі відомі дослідники заходилися ревно пересаджувати новомодні західні теорії та вчення на український грунт, забуваючи, що не все в них є раціональним та істиним, що оголошення історії не наукою, а різновидом художньої літератури, веде до деградації. За таких умов, які ми переживаємо нині, принципи, які сповідуються проф. М. П. Ковальським та іншими чільними українськими істориками, дозволяють зберегти і розвинути історичну традицію, кращі здобутки в цій галузі української науки.

Талант М. П. Ковальського як історика й педагога успішно розвивався і в умовах горбачовської перебудови і особливо в умовах незалежної Української держави. Саме проф. Ковальський був ініціатором створення осередку Українського історичного товариства у Дніпропетровську (він став і членом редколегії "Українського історика", не кажучи вже про ряд інших видань), саме він доклав значних зусиль, щоб у ДДУ було створено Археографічну комісію як філію Археографічної комісії НАН України, пізніше перетворену на Дніпропетровське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (1991р.) У наступному році він передав відділення автору цих рядків, воліючи залишитися на посаді завідувача кафедри джерелознавства та історіографії ДДУ. Ці організаційні перетворення, здійснені при першорядній участі проф. Ковальського, принесли свої плоди і могли б перетворити дніпропетровський осередок джерелознавців у особливо потужній. Однак в дійсності дана тенденція в стінах ДДУ була перервана. Звичайно, свою роль відіграли і загальновідомі економічні труднощі. Але справа не тільки в них. Показово, що з волі тодішнього ректора ДДУ В.Ф. Присннякова Дніпропетровське відділення ІУА НАН України не дістало, всупереч його обіцянкам, навіть однієї кімнати! Курс ректора призвів за свідченням преси до того, що ДДУ, який входив у десятку кращих вузів колишнього СРСР, "з'їхав" на 11 місце в Україні. Університет мусили покинути десятки

докторів та кандидатів історичних наук. Одними з перших, хто опинився за стінами рідної "альма матер", стали історики-україністи... По суті, в межах ДДУ "школа Ковальського" припинила своє існування, але її члени активно працюють у провідних вузах та академічних установах України (Київ, Запоріжжя, Остріг; в самому Дніпропетровську – у обласному історичному музеї, Гірничій Академії) та Канади (Едмонтон). Про ці події в ДДУ неодноразово писалося, в тому числі й автором цих рядків (в "Українському слові"), тому немає потреби повторюватися. Нагадаємо тільки, що сам проф. Ковальський повернувся до рідного Острога, де при його активній участі була відроджена Острозька Академія – найстаріший в Україні вищий навчальний заклад. Тут шановний вчений працює проректором по науці Острозької Академії, тут сформував осередок УІТ. Як колись у Дніпропетровську, у Острозі формується нове покоління учнів Миколи Павловича, уже відбулися захисти кандидатських дисертацій аспірантів з Острога, керівництво над написанням яких здійснювалося шановним професором. Зовсім недавно побачило світ енциклопедичне видання: "Острозька Академія XVI-XVII ст." (Острог, 1997), головним редактором і найактивнішим автором якого є М. П. Ковальський. Це видання стало важливою подією у всьому культурному житті України і є зразком для наступних історико-культурологічних праць енциклопедичного типу, насамперед для аналогічного видання, присвяченого Києво-Могилянській Академії, що має бути опублікованим до 2000 року від Різдва Христова.

Господь Бог дав Миколі Павловичу прожити 70 нелегких, але сповнених шляхетних діянь і маємо надію, що дасть йому сягнути і столітнього ювілею! Своє 70-річчя Микола Павлович Ковальський зустрічає у повсякденній невсипущій праці, віддаючи всі свої сили історичним дослідженням, вихованню і підготовці нових генерацій вчителів і науковців для блага рідної України, у турботах про своїх рідних близьких! Нехай же Господь Бог дасть Вам, дорогий Миколо Павловичу, многая літа, а в праці добрий успіх! З роси та з води Вам!

І. Л. БУТИЧ (*Київ*)

ПУБЛІКАЦІЯ ДОКУМЕНТІВ У "ЧТЕНИЯХ В ИСТОРИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ НЕСТОРА-ЛЕТОПИСЦА"

Історичне товариство Нестора-літописця – наукове об'єднання істориків, юристів, філологів, насамперед викладачів Київського університету, Київської духовної академії, гімназій та ін., статут якого був затверджений 24 листопада 1872 р., розпочало свою діяльність у січні 1873 р. (від 1874 р. при Київському університеті). Передумова його створення та основні напрямки діяльності до певної міри висвітлені у наявній літературі[1], але зміст його друкованого органу "Чтения в Историческом обществе Нестора – летописца", зокрема публікації документів не був предметом спеціального розгляду.

Як це й передбачалося статутом, Товариство займалося збиранням відомостей про місцеві архіви і бібліотеки, публікацією документів і матеріалів, вивченням місцевих старожитностей. Воно встановило зв'язки з вченими інших міст. На засіданнях членів товариства, які відбувалися щомісяця, за винятком канікулярного часу, заслуховувалися звіти про роботу, реферати, наукові розвідки з питань історії, насамперед України, права, археології, літературознавства, палеографії, нумізматики, історичної географії тощо. Хронологічні межі цих досліджень дуже широкі – від X ст. до середини XIX ст.

Спочатку такі реферати і наукові повідомлення друкувалися в періодичних виданнях Києва, зокрема в "Университетских известиях", бо невелика кількість членів, відсутність матеріальної допомоги спричинилися до того, що товариство тривалий час не мало змоги мати свій друкований орган. Перша книжка власного друкованого видання – "Чтений" з'явилася лише 1879 р., до якої потрапили матеріали за перші п'ять років діяльності товариства. Відкривається вона повідомленнями про засідання і прочитані на них реферати в 1873-1877 рр. Тематика цих рефератів різна. У них йдеться про археологічні знахідки в Києві і Київщині та Чернігові (В.Антонович) і про архівну справу в Чернігові (Ф. Тарновський), про архівні знахідки. У грудні 1875 р. перед учасниками загальний зборів О.Романович-Славатинський прочитав "Нарис історії Київської археографічної комісії і діяльність у ній покійного М.Д.Іванишева", який потім був

включений до біографії останнього і 1876 р. надрукований автором у "Древней и Новой России" та окремо. 26 вересня 1876 р. комісія розглянула лист голови Київської археографічної комісії М.Юзефовича з пропозицією надрукувати праці членів товариства, які археографічна комісія знайде за можливе.

На одному з засідань йшлося про топографію Києва, зокрема про Поділ і Плоску частину міста. Були проаналізовані плани міста 1706 і 1745 рр., і звернута увага на ті зміни, які тут сталися протягом наступних ста років. О.Андріяшев прочитав записку "Про давнє урочище Києва – Копирів кінець", В.Антонович – замітку про місцезнаходження Звенигорода Київського. Насамперед слід відмітити, що і в цьому першому випуску є публікація документів, хоч і не у вигляді спеціальних добірок, а в тексті розвідок. Так, у повідомленні П.Лашкарева "Несколько документов относящихся к преобразованию в Войске Донском 1775 г." надруковано: Похвальну грамоту Румянцева Війську Донському від 4 червня 1775 р.; лист князя В.Долгорукова до Потьомкіна; Похвальний лист графа Паніна Війську Донському та лист Потьомкіна до одного з старшин Війська Донського. Всі вони запозичені зі збірки, складеної не пізніше 1782 р., що зберігалася в бібліотеці Київської духовної академії[2].

Ф.Тарновський у повідомленні "Очерки из истории Киевской епархии в XVIII в." цитує і друкує повністю документи з Синодального архіву[3]. Нарешті, у додатку до першої книги М.Дашкевич вмістив "Показания игумена Феодосия Васьковского о положении киевских мещан до Богдана Хмельницкого"[4].

З тієї ж причини, через брак коштів, друга книга "Чтений" з'явилась лише через дев'ять років[5]. На відміну від першої, яка має наскрізну пагінацію, а відомості про склад і засідання товариства наведені в додатку, друга книга відкривається відділом про склад і засідання товариства в 1878 – 1887 рр. Другий відділ цієї книги містить матеріали, присвячені 900 роковинам від часу запровадження християнства. Кожен розділ цієї і наступних книг видання має свою пагінацію.

Серед матеріалів першого відділу кн. II варто відзначити дослідження О.Кістяківського "О законах действовавших в Малороссии", де наведено тексти п'яти документів[6], В.Антоновича "Очерк общественного сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII ст."[7], а також П.Малашевського «Об отечестве автора "Слова о полку Игореве"»[8].

Другий відділ кн. II містить пам'ятки давньоруської літератури за редакцією О.Соболевського. Тут, зокрема, надруковані зі збереженням усіх графічних особливостей тексту: "Похвальное слово Владимиру", "Устав церковный Владимира"та ін.

Третя книга, що з'явилася друком 1889 р., теж складається з двох відділів: Відомості про засідання та кількісний склад товариства в 1888 р. Тут звертають на себе увагу дослідження О.Соболевського "К вопросу о происхождении русских былин"[9] і М.Владимирського-Буданова "Помест-

ное право в древнюю эпоху Литовско-русского государства"[10], в яких цитуються літописи і документи. В окрему групу виділені матеріали про вшанування пам'яті Олександра Олександровича Котляревського[11].

Починаючи з кн. IV в "Чтениях" з'явився третій відділ – Матеріали, спеціально призначений для друку документів і матеріалів[12], хоч і в наступних книгах зустрічаються дослідження, в яких наводилися документи. Так, у кн. IV до них належать: Дослідження М.Владимирського-Буданова "Черты Семейного права Западной России в половине XVI в.", у додатку до якого наведені: Позов про двоєженство 1540 р.; Застава сина боярина євреєві 1555 р.; Обов'язковість надання приданого братами; Обов'язковість надання приданого батьками; Права невінчаної дружини; Повернення приданого; Добровільне розлучення; Забезпечення дружини в заповіті; Чоловік – приймак; Застава повнолітніх і неповнолітніх дітей; Видача судом кредиторові дружини і сина боржника; Невінчаний шлюб; Права батьків продавати своїх дітей у рабство[13]. М.Владимирському-Буданову також належить публікація Рукопису Милецького монастиря в додатку до "Обзора южнорусских и западнорусских памятников письменности от X до XVII ст." зі збереженням титлів та літер, що вийшли з ужитку[14].

Витяг з судової справи про виступи поміщицьких селян Київської губернії 1855 р., яка зберігалася в Київському центральному архіві, підготував до друку М.Ясинський[15].

У відділі III (Матеріали) вміщені публікації: С.Голубєва "Южнорусский православный катехизис 1600 г."[16]. Він надрукований за новою орфографією (замінені літери, що вийшли з ужитку, розкриті титла, скорочення, якщо над ними стояв відповідний знак. Всі особливості публікації застережені в короткій передмові).

Друга публікація "Акты по истории землевладения в Малороссии (1630-1690)" належить О.Лазаревському[17]. Вона включає документи, взяті з Генерального слідства про маєтності Чернігівського полку 1729-1730 рр., тобто грамоти польських королів першої половини XVII ст. та універсали українських гетьманів, купчих та ін. Випадає з загального ряду документ за 1667 р. київського воєводи П.В.Шереметьєва, який сидячи в Києві, вважав себе правомірним підтверджувати королівські привілеї на землі біля Чернігова.

Чимало цих документів стосується історії Максаківського монастиря. До них належать: надання земельних угідь монастиреві Адамом Киселем, у т.ч. грамота польського короля Владислава IV Адаму Киселю про влаштування Максаківського монастиря від 28 квітня 1642 р. та ін., запис на Красноставський ключ від 8 липня 1650 р.

Кілька універсалів Максаківському монастиреві належать Богдану Хмельницькому: від 16 травня 1651 р. про послушенство монастиреві селян холмських, ядутинських, пральницьких, височанських і максаківських, два від 11 жовтня 1654 р. – перший про підтвердження прав Максаківського

монастиря на села Холми, Ядути, Прачі, Високе, Красностав і Максаки, другий – про заборону ніжинському полковникові чинити перешкоди Максаківському монастиреві у володінні селами. Універсалами від 8 листопада 1649 р. Хмельницький затвердив Івана Скиндера чернігівським війтом, від 31 березня 1656 р. – підтвердив володіння шляхтичів Сави Унучки, Артема Красковського та ін., які служили у Запорозькому Війську, від 26 червня 1656 р. закріпив за Олефером Радченком село Постовбиці, від 4 травня 1657 р. затвердив за Павлом Ярмултовським села Вербичі і Горбове, від 32 червня 1657 р. підтвердив володіння Катерини Грязної. Нарешті, універсалом від 24 червня 1657 р. гетьман закріпив землі за Лукашем Носовичем[18]. Серед універсалів Хмельницького наведено й універсали чернігівського полковника Мартина Небаби Чернігову на млин від 20 березня 1650 р. та ніжинського полковника Романа Катержного про послушенство селян Максаківському монастиреві.

Наступні документи – це універсали Івана Виговського від 22 жовтня і 17 листопада 1657р., 22 квітня і 1 травня 1658 р. та від 11 лютого і 20 травня 1659 р., універсали Юрія Хмельницького від 22 січня і 23 липня (два) 1660 р., універсал Івана Брюховецького від 1668 р. та універсал Петра Дорошенка від 20 серпня 1668 р. Універсали Івана Мазепи, Івана Скоропадського і Данила Апостола та ін. документи кінця XVII – початку XVIII ст. залишилися поза публікацією.

Саме слідство як важливе джерело для вивчення народонаселення, землеволодіння, соціально-економічних і суспільних стосунків у Гетьманщині в другій половині XVII – 30-х рр. XVIII ст. Лазаревський надрукував 1892 р. у "Черниговских губернских ведомостях" й окремо (без документів)[19]. Правда, ця публікація з'явилась з великою кількістю помилок.

У наступних книгах М.Василенко вмістив Генеральне слідство про маєтності Київського полку 1729-1730 рр.[20] за копією, яка зберігається в колекції О.Лазаревського, а В.Мякотін – Генеральне слідство про маєтності Прилуцького полку 1729-1730 рр.[21] за копією з рукописного відділу Московського Румянцевського музею.

За свідченням О.Лазаревського та М.Василенка, дослідникам тоді були відомі Генеральні слідства по семи полках (Стародубівському, Чернігівському, Ніжинському, Київському, Прилуцькому, Переяславському і Гадяцькому). У передмові до публікації М.Василенко додає, що книги Лубенського, Миргородського і Полтавського полків, "якщо не загублені, ми думаємо, знаходяться в архіві Сенату, куди вони в свій час були відіслані". Догадка вченого справедлива, але тоді ніхто не спробував її перевірити.

На 1896 р., крім друку Генерального слідства про маєтності Прилуцького полку, крім згаданих тут, були оприлюднені Генеральні слідства про маєтності Гадяцького полку[22] та Переяславського полку[23].

Кожна книга слідства, як відомо, складається з двох частин: самого слідства і юридичних документів. Перша частина, в свою чергу, ділиться

на три частини: 1) Дані ревізії 1726 р.; 2) Перевірка полкової старшини; 3) Ухвала комісії. І ось М.Василенко першу і третю частини надрукував, а другу частину у витягах використав у примітках до третьої частини, вважаючи її "дослівно подібною". Насправді друга частина є істотним доповненням третьої, тому це призвело, як показала перевірка, здійснена В.Мякотиним, до суттєвих пропусків[24], хоч у передмовах до слідства Київського і Прилуцького полків зроблені застереження, що складачі поставили завдання забезпечити буквально точну передачу тексту, але, на жаль, досягти їм цього не вдалося. Звичайно, не виключено й те, що ряд огріхів зроблено копіїстами, оскільки, про що йшлося вище, тексти надруковано за копіями.

Серед документів, опублікованих у відділі III (Матеріали) кн. V звертає на себе увагу підготовлений до друку І.Каманіним лист канцлера Ольбрахта Гаштольда до земського підскарбія Богуша Боговитиновича початку XVI ст. (1522-1530) про захист Києва від татарських руйнувань. Документ добутий з Архіву Сангушків у Львові і зберігався між окремими документами Київського Центрального архіву[25]. Як самостійний підрозділ відділу III (Матеріали) оформлена публікація О.Лазаревського "Акты по истории монастырского землевладения в Малороссии (1636-1730)"[26]. Вона складається з копій документів, взятих з судових справ, що зберігалися в колекції автора: 1. Поземельні акти Батуринського Крупицького монастиря, затверджені на прохання Адама Киселя, польським коронним канцлером Юрієм Оссолінським 1636 р. та інші документи (всього 8 документів), у т.ч. універсали Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького та Івана Брюховецького. 2. Поземельні акти Новомлинського жіночого монастиря (5 документів, у т.ч. універсали Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича та Івана Мазепи). 3. Уривок зі справи про земельні суперечки між Крупицьким і Новомлинським монастирями. 4. Слідство в справі скарги жителів м. Сосниці і Коровки на незаконні вимоги з них Спаським Новгород-Сіверським монастирем десятини. 5. Уривок зі справи про поземельні суперечки між Києво-Печерською лаврою і Братським монастирем за Сорокошицькі землі. 6. Документи Корбутівського жіночого монастиря.

У числі інших документів друкуються універсали: Івана Виговського від 16 листопада 1658 р., Юрія Хмельницького від 1 листопада 1659 р., Івана Брюховецького від травня 1668 р., Дем'яна Многогрішного від 8 червня 1669 р., Івана Самойловича від 21 листопада 1701 р.

XVIII ст. у цій книзі представлене двома публікаціями М.Владимирського-Буданова: "Показания стариков села Сокоришей по спору с Киево-Печерской лаврой" від 24 вересня 1704 р. та "Акты по управлению Малороссией графом П.Румянцевым за 1767 г." – це оригінали розпоряджень з приводу обрання депутатів у Законодавчу комісію. Зберігалися ці документи (21) у Київській археографічній комісії. На жаль, в їх археографічному опрацюванні спостерігається різнобій. Так, в одних заголовках вказуються дати документів, в інших вони відсутні.

У двох наступних публікаціях порушуються питання історії церкви: О.Левицького: "К истории водворения в Киеве унии" та С.Голубева "Материалы для истории западнорусской церкви". Документи друкуються (11) мовою оригіналу, в т.ч. польською і супроводжуються примітками.

Безперечно, цікавою і багатою змістом є добірка М.Владимирського-Буданова "Материалы для биографии В.Стефановича (1697-1773)"[27]. Це 22 копії документів XVIII ст., виявлені професором Київського університету О.Федотовим-Чеховським у сховищі Київського Центрального архіву. Вони істотно доповнюють надто скупі відомості про Комісію складання "Зводу законів, за якими судиться малоросійський народ". Водночас зайвий раз підтверджують велике значення українських культурних людей у справі розвитку наукової освіти в Росії. Певне значення вони мають і для внутрішньої історії України.

В.Стефанович спочатку навчався в Київській академії, а потім у Німеччині, Австрії та Італії. 1722 р. одержав магістерський диплом від Бреславського університету. 1724 р. прибув до Петербурга і став перекладачем Петра І, а потім О.Меншикова. По смерті Петра І брав участь у виданні книг Феофана Прокоповича у Ревелі. Потім цілком перейшов на службу до Прокоповича, був професором риторики і філософії в його семінарії. Викликаний Данилом Апостолом в Україну, Стефанович 1727 р. назавжди залишив семінарію. Він був призначений в "Комісію книг прав", потім одержав звання бунчукового товариша і став лохвицьким сотником. Поселившись у Лохвиці, займався перекладом юридичних книг. У травні 1729 р. він був включений до складу Законодавчої комісії. У грудні 1730 р. йому було наказано до І січня 1731 р. з'явитися у Глухові.

У послужному списку Стефановича сказано, що він, живучи в Глухові, шість років працював у комісії, а в атестаті служби йдеться про восьмирічну службу. Не виключено, що він головував у комісії в 1728-1734 рр. і знову був покликаний до неї в 1734-1738 рр.. 1750 р. Стефанович призначений на посаду судді Лубенського полку.

Крім того, цілий ряд документів наведений у повідомленнях і розвідках відділу другого кн. VI. До них насамперед належить "Исторический очерк Батурина" О.Лазаревського[28], одним з джерел якого був Лизогубівський літопис. Автор зазначає, що Батурин став гетьманською столицею 1669 р.. Іван Мазепа залишив місто 24 травня 1708 р. Через тиждень, завдяки зраді, місто захопив О.Меншиков, зруйнував і спалив його, вчинивши при цьому жорстоку розправу над його жителями. На відновлення столиці дозвіл одержав тільки К.Розумовський 1750 р.

Список всіх київських воєвод, губернаторів і генерал-губернаторів та грамоти про призначення київських генерал-губернаторів вміщено у додатку до нарису "Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 год"[29] Н.Оглоблина.

Не позбавлені інтересу матеріали "Служба в Сибири Демяна Многогрешного, сосланного туда 1772 г."[30], де мовиться про те, як його пере-

силали з міста в місто, як там утримували його у в'язницях. 1682 р. колишнього гетьмана було звільнено з Іркутської в'язниці й удостоєно звання Іркутського боярського сина і переведено в далеке сибірське місто – в Селенинський Острог, але не для служби, а щоб утримувати його там "за крепким караулом". Чергова згадка відноситься до 1688 р., коли кол. гетьман і його син Петро числилися серед селенгинських "служилих людей". 1694 р. Д.Многогрішний сидів "на приказе" в Селенгинському Острозі. Рік смерті Многогрішного невідомий. 1701 р. він ще жив, був ченцем. Дещо повідомляється й про долю членів родини. На заслання відправилася дружина Анастасія, сини Петро та Іван, дочка Олена, брат Василь, колишній чернігівський полковник і небіж Михайло Зинов'єв. Дочка вийшла заміж за сибірського дворянина Івана Бейтона. У Дем'яна було ще дві дочки, але їхні імена не називаються.

Чотири документи про торгівлю в Києві (1745-1775) оприлюднено О.Андрієвським у додатку до повідомлення "Несколько данных о великороссийском купечестве в Киеве и отношение к нему местного магистрата"[31].

У відділі третьому кн. VI Криловський вмістив публікацію "Наука противной унии – памятник полемической литературы, сост. ок. 1626"[32], в якій збережені всі графічні особливості передачі тексту оригіналу. Ця пам'ятка цікава не як історичний документ, що повідомляє нові дані, а як пам'ятка літератури.

Наступною важливою публікацією П.Лебединцева є "Росписной список г. Киева 1700 г."[33], складений у вересні під час передачі воєводою Петром Хованським Київської фортеці новопризначеному воєводі Юрію Фемендіну. Містить детальний опис Київської фортеці та її стану, гарнізону, перелік й опис бойових гармат і припасів, опис приказної палати та її архіву, перелік дворів, зайнятих служилими людьми, вказівки на стан фінансів, хлібних і соляних комор. Крім того, наведені витяги з попередніх розписних списків, зокрема, за 1695 р.

Наступна публікація В.Горленка – це "Записка Иосафа Горленка, епископа белгородского и старинные заметки о роде Горленко"[34]. Вона була складена 1809 р. і зберігалася в родинному архіві, "Брані честные семи добродѣтелей з седми грехами, в человѣцѣ путнику так всегда, яко наипаче в дни с-тия вел. четыредасятницы резидуючия, по чину седмиць ея и магинацѣею пустическою и рифмомь описана 1737 года апреля 9 дня"[35].

В.Іконникову належить публікація записки М.Судієнка 1833 р. "О разборе архива графа П.А.Румянцева-Задунайського"[36]. Розгляд архіву Румянцева Судієнко здійснив у 1832-1833 рр. Архів Румянцева налічував 2901 од. зб. за 1712-1787 рр. Як показав аналіз змісту, архів мав суттєві прогалини. Так, за 1712-1757 рр. збереглися лише цивільні справи. За 60-80 рр., навпаки, краще збереглися військові справи.

Починаючи з кн. VII в "Чтениях" з'явився четвертий відділ – Бібліо-

графія, в якому вміщувалися огляди нової літератури, рецензії, бібліографічні замітки [37].

У другому відділі кн. VII вміщена розвідка М.Грушевського "К вопросу о Болохове", до якої додано лист королеви Бони від 1553 р. і карта Кременецького староства 1546 р.[38]. До наукового повідомлення М.Владимирського-Буданова "Крестьянское землевладение в западной России до половины XVI в." додано акти з книг Барського староства 1731 р.[39]. У додатку до нарису М.Малишевського "Новые данные для биографии Ивана Федорова русского первопечатника" вміщено акти з луцьких гродських книг, що стосуються часу перебування Івана Федорова на посаді "справці" Дерманського монастиря[40].

У наступних книгах було надруковано ще два матеріали про книгодрукування, а саме: О.Соболевського "Начало словянского и русского книгопечатания", де оприлюднено документи про краківське видання Фіолія 1491 р., про Івана Федорова за 1564 р. і замітки про Франциіска Скорину[41] та С. Голубєва "Материалы для биографии "друкара" Тимофея Александровича". Тут йдеться про книгодрукування у 1625-1630 рр. в Києві, де тоді, крім друкарні Києво-Печерської лаври, працювали дві приватні друкарні, вище згаданого Тимофія Олександровича і Спиридона Соболя. Ними було видано 7 книг, у т.ч. "Часослов" (1625, 1626), "Минея общая" (1628), "Октоихъ" (1629), "Апостол" (1631)[42].

Варті уваги дослідження М.Бережкова "Крымские шертные грамоты", в якому викладається зміст з широкими цитуваннями тексту грамот за XV-XVII ст.[43] та І.Каманіна "К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого", де наведені й тексти документів[44].

У відділі "Материалы" тим же І.Каманіним вміщена публікація "Материалы по истории козацкого землевладения (1494-1668)", яка складається з вступу й актів, що стосуються суперечки між Києво-Печерським монастирем та козаками хутора Бузуків у Черкасах (1494-1651), двох грамот польського короля Сигізмунда (1571), запис п. Анни Лисиченкової, універсалу запорозького гетьмана Григорія Савича Чорного, яким заборонялося козакам порушувати права Києво-Печерської лаври на володіння в Черкаському старостві землею і лісом від 28 лютого 1630 р. та наказ Богдана Хмельницького від 5 грудня 1651 р. отаманам і жителям сіл Хацків і Голов'ятине не чинити шкоди в Бузукові – хуторі Печерського монастиря[45]. Безпосередньо питань землеволодіння стосується добірка "Акты землевладения козаков Воловичей. 1600-1630 гг.", яка включає 9 купчих[46]. Кожен документ має заголовок і точну легенду, що не завжди зустрічається. Публікація О.Андрієвського "Русские конфиденты в Турции и Крыму в 1765-1768 гг.", що включає 25 реляцій, указів, листів, знайомить зі змістом й спробами одержання різного роду відомостей про прикордонні відносини[47].

Продовжуючи висвітлення теми українсько-татарських взаємин, О.Андрієвський у кн. IX вмістив наукове повідомлення "Комиссия 1749 г.

для разбора взаимных претензий татар и запорожцев" з наведенням тексту документів[48].

Зі збереженням всіх графічних особливостей передаються тексти документів у повідомленні О.Соболевського "Заметки о малоизвестных памятниках Юго-западно-русского письма XVI-XVII вв."[49] і публікація С.Голубєва "Материалы для истории западно-русской церкви (XVIII ст.)", що включає 27 документів, здебільшого запозичених з судової справи, підставою для якої стали скарги різних осіб на колишнього ігумена Віленського монастиря Феофана Леонтійовича Доруміна. Вони зберігалися в бібліотеці Київсько-Софіївського собору під № 590. Легенди до окремих документів відсутні. Заголовки наведені після легенд, приміток теж немає.

Ордери К.Розумовського, донесення, чолобитні, листи та ін. документи містить публікація О.Андрієвського "Материалы по характеристике последних киевских сотников"[53].

У книзі XI, помимо Генерального слідства про маєтності Прилуцького полку 1729 1730 рр., про яке мова йшла вище, привертають увагу повідомлення Н.Оглобліна "Росходная книга Киевской казенной избы за 1675-1676 гг.", О.Лазаревського "Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII-XVIII вв."[54], публікація О.Соболевського "Панегерик 1729 года", його ж "Материалы для истории общественного быта в Малороссии XVIII века"[55], основу яких складають витяги з судових справ.

Насичена документальними матеріалами кн. XII "Чтений", причому, публікації здебільшого добре опрацьовані. Так, у відділі 2 С.Голубєв вмістив повідомлення "О древнейшем плане Киева 1638 г.", а В.Ляскоронський – "Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России", П.Оглоблин – "Из жизни Киевской губернской канцелярии прошлого века", О.Соболевский – "Две замечательные рукописи XIII в."[56]. Тут же опубліковано 4 карти Боплана.

У відділі 3 надруковано чотири матеріали, серед них: "Духовное завещание Мстиславского каштеляна Семена Войны. 1599, 1 марта" (І.Серьогін), "Описание Киево-Печерской лавры" (М.Істомін), "Отрывки из дневника гетманской канцелярии за 1722-1723 годы" (О.Лазаревський)[57]. Найціннішими, безперечно, є витяги з діаруша (щоденника) адміністративної діяльності урядовців Гетьманщини, який нині зберігається в Інституті рукописів і заслуговує того, щоб бути оприлюдненим у повному обсязі. Він є своєрідним продовженням діаруша за першу половину 1722 р. канцеляриста Миколи Ханенка. Після смерті Івана Скоропадського його ведення було доручено Пилипові Борзаковському (з липня 1722 р. до березня 1723 р.). З березня і до кінця 1723 р. діаруш вів канцелярист Ладинський.

Книга XIII "Чтений" містить такі публікації як "Материалы для истории Луцкого трибунала (1578-1589 гг.)"[58] М.Ясинського, до якої потрапили 18 документів з Володимирських і луцьких актових книг Київського Центрального архіву. Більшість їх відноситься до перших років існування Луцького трибуналу і тільки два з них стосуються 1580 і

1588 рр. Надруковані вони зі збереженням орфографії оригіналу. Кожен документ має заголовок і легенду. Дати наведені після заголовків. Документи супроводжуються короткими, але конкретними примітками.

Другою важливою публікацією цієї книги є "Малороссийские переписные книги 1666 года"[59] О.Лазаревського, до якої включено частину Лубенської книги. Публікатор повідомляє, що першим добув з архіву переписні книги М.Костомаров, який надрукував зі скороченнями частину перепису Переяславського і Ніжинського полків[60]. У книзі XIII "Чтений" привертають увагу повідомлення І.Каманіна (з наведенням документів): "Новые данные о борьбе козачества с Польшей в эпоху Богдана Хмельницкого" і "Вопросы археографии на XI археологическом съезде" та М.Молчановського "Бумаги Шведского государственного архива".

Починаючи з XVI книги "Чтения" друкувалися випусками – від двох до чотирьох. Водночас у кожному випуску з'явився відділ пятий, який називався по-різному: "Смесь", "Заметки. Известия", а то й без назви, де крім заміток, друкувалися й документи. Практикувалося виділення в окремий відділ додатків. Так, у вип. 1, кн. XV у відділі 5, який названий "Заметки и известия" вміщено замітку "К характеристике семейных и общественных отношений козачества в последние годы существования Сечи Запорожской".

У відділі третьому кн. XIV Є.І.Де-Вітте вмістив "Реляцию о встрече и въезде московских послов в Варшаву 8 декабря 1667 г.", яка стосується Андрусівського договору. Згаданий документ свідчить про відвідини Варшави російськими послами[61]. Чотири документи з історії Київської колегії опублікував В.Перетц[62].

У другому випуску кн. XIV О.Лазаревський опублікував замітки на обкладинках Бердичівського і Замойського календарів 1761-1805 рр. під назвою "Старинные польсько-русские календари", а також "Четыре письма А.Ф.Шафонского к А.С.Сулиме о порядке обучения в Галльской "педагогии" (1794-1797)"[63]. У другому і третьому випусках цієї ж книги О.Лазаревський надрукував "Материалы по истории землевладения князей Вишнивецких в Левобережной Украине"[64] за 1578-1647 рр., добуті 1899 р. в Головному московському архіві Міністерства юстиції. Вони відтворені з буквальною точністю.

І.Каманін у додатку до "Очерка гетманства Петра Сагайдачного" навів 40 документів (універсали, листи Сагайдачного, королівські грамоти, скарги, постанови та ін., які малюють збудження всіх станів Київського воєводства в 1606-1622 рр.), коли майже все населення було готове піднятися на боротьбу за вирішення своїх політичних і релігійних справ. Кожен документ має детальний заголовок і стислу легенду[65].

І.Лучиському належать публікації "Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645)" і "К истории финансов и финансового управления в Малороссии XVII и XVIII вв."[66] (з рукописів М.Константиновича, копії з Румянцевського опису, серед них і копія з

універсалу Івана Мазепи про введення тютюнової і горілчаної оренди від 8 травня 1690 р. Він цікавий зокрема в тій частині, де викладається історія запровадження оренди, існуючий порядок обговорення і затвердження різних фінансових проектів).

Про вирощування й торгівлю коноплями Стародубщини з закордоном розповідають три листи від 1706-1721 рр., оприлюднені О.Лазаревським в добірці "Для истории торговли пенькою Стародубья с заграницею в начале XVIII в."[67]. Торгівлею займався міщанин Стародуба Дем'ян Григорович Скорупа.

Історія цехового устрою в першій половині XVII ст. знайшла певне відзеркалення в публікації О.Лазаревського "Акты Левобережной Малороссии (1622-45)[68]. Серед них: два акти на "шевський" цех у м. Баришівці 1622 і 1642 рр.; акт на цехи "кравецький", "шевський", "кушнірський" і "ковальський" у м. Прилуках; акт на цех "різницький" у Прилуках; артикул цехів кушнірського, кравецького, шевського, ковальського, різницького і "колодницький". 1637 р.; два акти на цех "шевський" у м. Гадячі 1642 і 1645 рр.

У відділі "Материалы" також оприлюднені публікації О.Соболевського "Псальма о Дорошенке"[69] і "Неизданная драма М.Козачинского"[70] та М.Дашкевича "Один из памятников религиозной полемики XVI века (Послание пр. Афонской горы 1534 г.)"[71].

Перші три випуски книги XVI, присвячені памяті Гоголя, містять документи і матеріали в усіх відділах[72], а відділ третій цієї книжки включає публікації: В.Чаговця "Семейная хроника Гоголей" з додатком до неї листів Гоголя, Шевирьова, Куліша, Аксакова та о. Мойсея, універсалу Івана Скоропадського від 3 грудня 1715 р. з царської грамоти від 7 липня 1718 р. Василеві Танському про підтвердження прав на село Озеряни, дворянської грамоти О.Д.Гоголя від 15 жовтня 1792 р.; духовного заповіту Тетяни Семенівни Гоголь-Яновської (уродженої Лизогуб) від 1 липня 1825 р.; квитанції про внесення плати за навчання М.В.Гоголя; посвідчення про позику грошей; лист з приводу смерті Василя Офанасійовича Гоголя і сторінка з життя М.В.Гоголя в Ніжині до кінця 1827 – початку 1828 рр., записка про друкування творів М.В.Гоголя, листування. Доповнюють цю публікацію 17 листів П.Куліша за 1857-1863 рр. до матері письменника Марії Гоголь, надруковані в 4 вип. кн. XVI, що здебільшого стосуються видання творів письменника. У тому ж вип. 4 О. Лазаревський опублікував рукопис "Свидетельство старых людей" про земельні справи, запозичений з Гоголівського родинного архіву[74]. Там же надрукована добірка О.Лазаревського – "Гетманские универсалы о киевском городском хозяйстве (1677-1719)"[75] за оригіналами з його колекції, а саме: універсали чернігівського і ніжинського полковників та універсал Івана Самойловича від 1 червня 1677 р. про захист київських міщан під час купівлі хліба у подесенських містах; універсали Івана Мазепи від 13 січня 1698 р. і 25 листопада 1701 р., Івана Скоропадського від 8 травня 1716 р. про заборону київським козакам торгувати горілкою на шкоду київському магістратові, універсали

Івана Мазепи від 7 липня 1699 р., про заборону українським козакам втручатися в права київської міської ратуші щодо суду в "справах заграничных людей"; від 8 лютого 1706 р. – про захист київських міщан від підводної повинності, універсали Івана Скоропадського від 12 лютого про розмір мита (індукти і евекти), від 24 квітня 1714 р. – про збирання мита на користь міста за торгівлю в Києві закордонними винами, від 18 вересня 1718 р. – про дозвіл киянам користуватися будівельним деревом з навколишніх лісів при відбудові своїх споруд після пожежі, від 18 травня 1719 р. – про порядок торгівлі в Києві привозними товарами, горілкою і винами, від 20 травня 1719 р. – про право попередніх власників міських крамниць відновлювати їх у Києві після пожежі на попередніх місцях[76].

У першому, третьому і четвертому випусках кн. XVII і першому випуску кн. XVIII "Чтений" оприлюднена добірка Є.Де-Вітте "Древний памятник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря XVI-XVII вв."[77], де наведені відомості про 60 родів. Продовжуючи працю над темою Є.Де-Вітте вмістив "Комментарии к древнейшим памятникам Киево-Печерской Лавры и Киево-Златоверхого Михайловского монастыря", в додатках до кн. XXII і XXIII[78]; І.Каманін 1904 р. оприлюднив лист М.Максимовича до П.Куліша від 20 січня 1854 р., який є відповіддю на лист останнього від 28 грудня 1853 р.[79]. Він подає деякі біографічні відомості про Максимовича і його наукову діяльність.

Як фальсифікат 90-х рр. XV ст. дійшла до нас фундушева грамота кн. Любарта церкви Іоана Богослова 1322 р.[80]. Підготував її до друку Д.Щербаківський. Записи на Острозькій біблії 1581 р., яка була власністю ієромонаха Паломія, подав О.Флоринський у повідомленні "Волынский религиозный вольнодумец XVII в."[81]. Нарешті, в кн. XVIII О.Левицький оприлюднив 25 листів ченця Рафаїла, із Запорожжя, куди він був посланий київським митрополитом Арсенієм Могилянським, під назвою "Переписка с Запорожьем (1763-1765)"[82].

Декабристський рух представлений публікацією П.Голубовського "Письма Алексея Петровича Юшневского и его жены Марии Казимировны из Сибири"[83], оприлюдненою в кн. XVIII-XXI. Вона включає 112 листів, які друкуються без археографічного опрацювання.

До подій XVII ст. відноситься публікація О.Фортинського "К истории первых времен унии на Волыни", де мовиться про утиски ратненських міщан[84]. Цікаві відомості з історії Запорожжя містять добірки О.Стороженка "Из переписки Запорожья XVI в. с польскими вельможами"[85] і "Новые подробности к биографии запорожского гетмана Яна Оришовского"[86] – це донесення С.Баторія 1581 р., друкується воно з усіма особливостями оригіналу давньопольською мовою. У вип. кн. XIX звертає увагу публікація В.Модзалевського "Опись лесов и пущ, находящихся в Черниговском полку в 1752 г."[87].

Третій відділ кн. XX відкривається публікацією М.Петровського "Путешествие из Вены в Москву в 1655 году Франа Гундулича"[88] (подорож

тривала з 4 червня 1655 до 8 листопада 1656 р., публікація супроводжується короткими примітками). У вип. 2 тієї ж кн. XX С.Маслов оприлюднив наукову розвідку з цитуванням тексту "Казанья Милетия Смотрицкого на честный погреб о.Леонтия Карповича"[89], а А.Яворський опублікував повний текст цього "Казанье Мелетия Смотрицкого на честный погреб о. Леонтия Карповича"[90]. Тут же у відділі V В.Сава вмістив 7 листів Кузьмищева до В.Даля з матеріалами для тлумачного словника російської мови, зібрані автором в Астраханській губернії.

У кн. XXI варто вказати на публікацію О.Стороженка "К истории Войска Запорожского при Сагайдачном"[91], де мовиться про хід переговорів польських комісарів з Сагайдачним у Білій Церкві 1618 р. С.Маслов надрукував матеріал "Еще четыре проповеди Георгия Конисского" в кн. XXII[92], а в книгах XXII-XXIV А.Грузинський – "Из истории Евангелия в Южной России в XVI в. Лѣтковское Евангелие[93]. Нижче А.Сичевський подав добірку "Памва Беринда и его вирши на Рождество Христово и др. дни".

У додатку вміщена "Челобитная московских и всех городов торговых людей об изгнании иноземных купцов, кроме англичан, 1627". У другому випуску кн. XXIII опубліковано три матеріали: Б.Неймана – «Киевский список поэмы Лермонтова "Демон"», А.Багія – "Из школьных традиций старого времени" та М.Гудзія – "К вопросу о переводах из Великого зерцала в Южно-Западной Руси", а в додатках до нього – "Выпись из книг мѣских права Магдебурского ратуша Киевского 1728, януария 15", "Список членов Киевского музыкантского цеха в 1742 году"[94].

Два випуски кн. XXIV насамперед присвячені публікації дуже важливих матеріалів про долю бібліотеки Стефана Яворського – одного з найзначніших представників освіти в XVII – на початку XVIII ст.[95] Насамкінець слід визначити, що 1902 р. С.І.Маслов описав колекцію документів Історичного товариства Нестора-літописця й опублікував її в "Чтениях"[96]. Нині 344 одиниці цієї колекції за 1605-1822 рр. зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві[97]. Це насамперед універсали українських гетьманів (Івана Мазепи, Івана Скоропадського і Данила Апостола) козацькій старшині на володіння селами, дворами, млинами, про призначення старшин на посади, справи про рангові маєтності. Грамоти польських королів і російських царів козацькій старшині і російським офіцерам на села. Заставні, уступочні, купчі записи, заповіти на землі, угіддя і двори. Судові справи – здебільшого про земельні суперечки, про стягнення боргів. Список міст, сіл і хуторів Прилуцького полку 1764 р. Опис сіл Київського полку. "Літопис історії України від завоювання Києва кн. Гедеміном до 1734 р." Реєстри маєтності військового судді Лизогуба (1732-1766). Опис майна, одержаного за гетьманськими універсалами генеральним підскарбієм Романом Ракушкою-Романовським. Описи маєтків і реєстри майна стародубського обозного Скорупи і переяславського полковника Сулими і їхніх нащадків. Родословна і листування Сулим. План Києва 1810 р. Цехова книга київського кравецького цеху.

Рукописи "Лексикона" Беринди (1695) і "Синопсиса" Гізеля та Літопису Грабянки. Опис київських церков (1825-1859). Записи про ціни на товари і продукти в містах Лівобережної України. Колекція зазнала і втрат. Так, з неї було вилучено і вивезено до Москви листування М.В.Гоголя[98].

Такий далеко неповний зміст понад ста публікацій "Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца", які з року в рік змінювалися й удосконалювалися. Рівень їх археографічного опрацювання неоднаковий. Поряд зі змістовними, добре опрацьованими публікаціями, трапляються і випадкові. Та, попри все це, вони є істотним внеском у джерельну базу з історії України.

[1] *Максимович М.А.* Нечто о об учереждении в Киеве Исторического общества () Киевлянин. – 1872, 14 декабря; *Хрущов И.П.* Историческое общество Нестора-летописца в Киеве () Журнал Министерства народного просвещения. – 1873, март; *Нестроев И.А.* Историческое общество летописца Нестора в Киеве (1873-1890) // Историческое обозрение. Сб. исторического общества при С.-Петербургском университете. – СПб., 1891. – Т.2; *Дашкевич Н.П.* 25-летие Исторического общества Нестора-летописца. – К., 1899; 500-е юбилейное заседание Исторического Общества Нестора-летописца // Русский библиофил. – 1914. – № 25 Колесник М.П. Історичне товариство Нестора-літописця: Основні етапи і напрями діяльності (1822-1931). – Український історичний журнал. – № 9 та ін. "Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (1879-1914)." Бібліографічний довідник. – К., 1989.

[2] Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн. I. 1873-1877 гг. Изд. под ред. В.С.Иконникова. – К., 1879.

[3] Там само. – С.174-180.

[4] Там само. – С.181-229.

[5] Там само. – С.311-314.

[6] Чтения . . . Кн. II. Изд. под. ред. Н.П.Дашкевича и А.И.Соболевского. – К., 1888.

[7] Там само. – С.6-11.

[8] Там само.– С.42-46.

[9] Там само. – С.107.

[10] Там само. – С.1-62.

[11] Там само. – С.1-114.

[12] Чтения . . . Кн. III. Изд. под. ред. Н.П.Дашкевича. – К., 1889.

[13] Чтения. Кн. IV Изд. под ред Н.П.Дашкевича. – К., 1890.

[14] Там само. – С.79-100.

[15] Там само. – С.140-142.

[16] Там само. – С.205-214.

[17] Там само. – С.1-80.

[18] Там само. – С.83-135.

[19] У публікації він надрукований під помилковою датою 24 червня 1651 р. (док.12).

[20] У 1902-1904 рр. повний текст "Генерального следствия о маетностях Черниговского полка 1729-1730 гг." за редакцією М.Василенка був надрукований як додаток до "Земского сборника Черниговской губернии".

[21] Чтения. Кн. VII. Изд. под ред. М.Ф.Владимирского-Буданова и Н.П. Дашкевича. – К., 1893. – С.29-68.

[22] Чтения. Кн. XI. Изд. под ред. А.М.Лазаревського. – К., 1896. – С.3-38.

[23] Генеральное следствие о маетностях Гадяцкого полка. – Полтава, 1893.

[24] *В.Мякотин.* Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка // Харьковский сб. Историко-филологического об-ва. – 1895 й окремо 1896.

[25] *В.Мякотин.* Генеральное следствие о маетностях Киевского и Гадятцкого полка 1729-1730 годов // Киевская старина, 1834. – № 4.

[26] Чтения. Кн. V Изд. под ред. М.Ф.Владимирского-Буданова. – К., 1891.

[27] Чтения. Кн.V. Отд. 3. – С.49-92.

[28] Там само.

[29] Чтения. Кн., VI. Изд. под ред М.Ф.Владимирского-Буданова и Н.П. Дашкевича. – К., 1892. – Отд. 3.

[30] Чтения. Кн. VI. – Отд. 2. – С.103-122.

[31] Там само. – С.138-148.

[32] Там само. – С.149-170.

[33] Там само. – С.190-197.

[34] Чтения. Кн. VI. Отд. 3. – С.3-8.

[35] Там само. – С.28-82.

[36] Там само. – С.83-106.

[37] Там само. – С.107-137.

[38] Там само. – С. 138-142.

[39] Чтения. Кн. VII. Изд. под ред. М.Ф.Володимирского-Буданова и Н.П.Дашкевича. – К., 1893.

[40] Там само. – Отд. 2. – С.3-10.

[41] Там само. – С.93.

[42] Там само. – С.95—116. 43.

[43] Чтения. Кн. VIII. Изд. под ред. П.В.Владимирова. – К., 1894. – Отд. 2. – С.29-34.

[44] Чтения. Кн. XII. Изд. под ред. М.Н.Ясинського. – Отд. 3. – С. 24-27.

[45] Чтения. Кн. VII. Отд. 2. – С.35-56.

[46] Там само. – С.57-115.

[47] Там само. – С.1-10.

[48] Там само. – С.1-28.

[49] Там само.

[50] Чтения. Кн. IX. Изд. под ред. П.В.Владимирова. – К.. 1895. – Отд. 2. С.42-64.

[51] Там само. – С.1-24.

[52] Чтения. Кн. IX. – Отд.3 ; кн. X. Отд. 3.

[53] Чтения. Кн. X. – Отд. 3. – С.1-22.

[54] Чтения. Кн. XI. Изд. под ред А.М.Лазаревського. – К., 1896. – Отд. 2. – С.1-21, 34-203.

[55] Там само. – Отд. 3. – С.39-116.

[56] Чтения. Кн. XII. Изд. под ред М.Н.Ясинського. – К., 1898. – Отд. 2.

[57] Там само. – Отд. 3. – С.3-5, 36-145.

[58] Чтения. Кн. XII. Изд. под ред М.Н.Ясинского. – К., 1899. – Отд. 3. – С.5-78.

[59] Там само. – С.79-141.

[60] Повніше і точніше видання Переписних книг 1666 р. здійснив В.О.Романовський. – К., 1933.

[61] Чтения. Кн. XIV. Изд. под ред. М.Н.Ясинского. – К., 1900. – Вып. I. Отд. 3. – С.1-6.

[62] Там само. – С.7-25.

[63] Чтения. Кн. XIV. – Вып. II. – Отд. 3 .

[64] Там само. – Вып. II, III.

[65] Чтения. Кн. XV. Вып.I , II, III, IV. Изд. под ред Н.П.Дашкевича. – К., 1901

[66] Там само. – Кн. XV. Вып.I , IV. Отд. 3. – С.34-38, 3-15, 21-22.

[67] Там само. – Кн. XV. – Вып. I. Отд. 3. – С.34-38.

[68] Там само. – Кн. XV. – Вып. IV. Отд. 3. – С.202-214.

[69] Там само. – Кн. XV. – Вып. I. Отд. 3. – С.16-19.

[70] Там само. – Вып. II. Отд. 3. – С.49-53; Вып. III. Отд. 3. – С.89-122.

[71] Там само. – Вып. IV. Отд. 3.

[72] Чтения. Кн. XVI. Вып. I-III. Изд. под ред. Н.П.Дашкевича. – К., 1902.

[73] Там само. – Вып. IV. – Отд. 3. – С.102-118.

[74] Там само. – С.84-101.

[75] Там само. – С.73-83.

[76] 14 універсалів аналогічного змісту І.Каманін надрукував під заголовком "Материалы по истории Киевской городской общины" в "Университетских известиях" за 1892 р. ч.2 і 8.

[77] Чтения. Кн. XVII. – Вып. I, II, III, IV. Изд. под ред. Н.П.Дашкевича. Отд. 3. – С.3-32, 63-83, 84-96; Чтения. Кн. XVIII. – Вып. I. Изд. под ред. Н.П.Дашкевича. К., 1904. – Отд. 3. – С.65-76.

[78] Чтения. Кн. XXII. – К., 1911. Изд. под ред. Ю.А.Кулаковского и А.М.Лободы. К., 1912. Вып. I.

[79] Чтения. Кн. XVIII. Изд. под ред. А.М.Лободы. К., 1904. Вып. III, IV.

[80] Там само.

[81] Там само.

[82] Там само.

[83] Чтения. Кн. XVIII. – Вып. II. Отд. 3; Кн. XIX. Изд. под ред. Н.П.Дашкевича. К., 1906. – Вып. I. 1907, вып. III; Изд. под ред Н.П.Дашкевича. К., 1908. – Вып. III; Кн. XXI. Изд. под ред. Ю.А.Кулаковского. К., 1909. – Вып. I-II.

[84] Чтения. Кн. XIX. – Вып. I. Отд. 3.

[85] Там же. – Вып. II. Отд. 3.

[86] Там же. – Вып. III. Отд. 3.

[87] Там само.

[88] Чтения. Кн. XX. Изд. под ред. Н.П.Дашкевича. К., 1907. – Вып. I.

[89] Там само. – Вып. II. К., 1908. Отд. 3.

[90] Там само. – Вып. III. Отд. 3.

[91] Чтения. Кн.XXI. Изд. под ред Ю.А.Кулаковского, А.М.Лободы. К., 1910. – Вып. III. Отд. 3.

[92] Чтения. Кн. XXII. Изд. под ред Ю.А.Кулаковского и А.М.Лободы. К., 1911. – Вып. III. Отд. 3; Кн. XXIII. Изд. под ред. Ю.А.Кулаковского. А.М.Лободы. К., 1912. – Вып. I. Отд. 3.

[93] Чтения. Кн. XXIII. – Вып. I. Отд. 3.

[94] Чтения. Кн. XXIII. – Вып. II. Издание под ред Ю.А.Кулаковского и А.М.Лободы. К., 1913.

[95] Чтения. Кн. XXIV. Изд. под ред. Ю.А.Кулаковского и А.М.Лободы. К., 1914. – Вып. I, II.

[96] Чтения. Кн. XXI. Вып. I, II.

[97] ЦДІАК. Ф. 222. – Оп. 1, 2.

[98] Там само. – Оп. 1, спр.301.

О. О. БОРЯК (*Київ*)

ПОРФИРІЙ МАРТИНОВИЧ ПРО ТЕКСТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАПИСУВАННЯ ТА ПУБЛІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ДУМ

(За матеріалами епістолярної спадщини фольклориста)

Порфирій Мартинович (1856-1933) – маляр-етнограф, фольклорист і кобзар, непересічна особа, яка й досі викликає у дослідників суперечливі оцінки. Широкому загалові П. Мартинович більше відомий як майстер портрету побутових сцен, як перший ілюстратор "Енеїди" І. Котляревського; знані також його ілюстрації до Шевченкової "Катерини", "Гайдамаків", зображення селянського та чумацького життя, портрети лірників, козаків, дяків тощо. Проте українська фольклористика, називаючи його ім'я, цінує його, за словами К. Грушевської, "як найкращого знавця нашого кобзарства і великого подвижника в збиранню нашої народної словесності". В українське думознавство ним вписана яскрава і до сьогодні не повністю розшифрована сторінка. Проте справа дослідників віднайти місце цього непересічного кобзаря і записувача, здається, не така вже безнадійна.

В рукописних фондах Інтитуту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України зберігається архів П.Д. Мартиновича. Кожному, хто тримав у руках ці матеріали, безперечно, впадала в очі гігантська кількість його записів – результат, за словами В.В. Білого, "кривавої праці не за двох, а за двадцятеро чоловік"[1]. Це майже 1,5 тис. одиниць зберігання – крім чисельних фольклорних записів – щоденники, власні твори, зокрема вірші. Серед цього розмаїття особливий інтерес становить його листування. Починаючи з 1886 р., П. Мартинович систематично писав всі листи спершу на чернетках (це були великі прошиті зошити та окремі, великі і малі аркуші паперу), після чого переписував їх набіло – чистове пересилав по пошті, а текст залишався на чернетці. В 1891 р. він писав до брата Василя: "Заведи себе тетрадь для твоих писем к знакомым: если ты письма от знакомых сохраняешь, то значит свои письма отдаешь на погибель"[2]. Звідси до нас дійшло фактично "зібрання" його листів до різних осіб. "Жанр" чернетки особливий, проте записам П. Мартиновича важко знайти аналоги. В них рідко зустрінеш рівний, спокійний почерк. Листи переважно писалися сумбурно – думки перестрибують одна через

одну, вони є непослідовними, зустрічається багато повторів. Вони можуть бути написані дрібними літерами, які несподівано переходять у великі (проте прочитуються такі записи однаково важко). Постійно зустрічаються суцільні закреслення, вертикальні та горизонтальні дописи на полях, над рядками; є малюнки, нашвидкоруч писані для себе чорнилами та олівцем; без будь-якого зв'язку вставлені фрагменти пісень, дум із багатьма крапками. Власне, саме за чернетками листування можна прослідковувати душевний стан П. Мартиновича на окремих відтинках його 77-річного життя.

В особі П. Мартиновича все викликає подив та захоплення. Здається, сама доля обрала його об'єктом тільки їй підвладного експерименту. Народився він 7 березня (25 лютого ст. ст) 1856 р. в с. Стрюківці. Дитинство майбутнього фольклориста минуло в "автентичному" народному середовищі. В листах він згадує: "... коло 1866 р. ... у Стрюківці вмер дід мій отець Кирил Ольшанський, діякон Стрюківський Костянтино-Елешевської(?) церкви. Мати моя Аграфена Кырыловна урожденна Ольшанська. Дід мій отець Кырыл Ольшанський був дуже хазяйноватый чоловик: пасики в нього було коло десь 250 [...], 260. Скотыны. Удивець вин був и [..] тверезый був. Через те не був священником, що овдовив и по сынодальным законам тодашним не ставлено його священником" (лист до В.В. Білого, 1925 р.)[3]; "... до мого отця з'їздилися кобзарі з усієї України. Це було через похрестово кобзаря Вовка Гаврила" (до К. Грушевської, 1927 р.)[4], "... в хату приходили кобзарі, батько годував їх, розпитував "до корня", плакав. Дід, материн отець, любивший дуже кобзарство, ставив їм барило пива (відер коло 20). Була закуска в ночвах, тараня. Була горілка. Паляниць було напечено і пирогів" (до Г. Хоткевича,1932 р)[5].

Потрапивши згодом до Харкова на навчання, П. Мартинович бере перші уроки малярства. "Учив мене в Харкові рисовать акварелью Дометій Осипович Ланевський ... По більшій часті він був іконний живописець и любив це діло дуже и ставив його високо" – згадує він у листі до С. Таранушенка (1930)[6]. Після уроків у гімназії його вабить до себе кобзарська братія. Незабаром він стає учнем кобзаря Федоренка, успішно проходить кобзарське навчання і складає своєрідний іспит, тобто проходить обряд "визвілки". Кобзарство не було для П. Мартиновича простим захопленням, це був його світ. Навчання в Петербурзькій Академії Мистецтв, до "головного класу" живописного відділу якого він вступає у 1873 р., повинно було лише сприяти реалізації його фольклористичних задумів. Адже перед слухачем поважного учбового закладу відкривалися широкі можливості, зокрема, мистецьких подорожей на милу його серцю Україну. Протягом 1874-1879 рр. літо він проводить за малярством, спочатку – вдома, в Костянтинограді, а згодом, разом із товаришами – в Лохвиці, Вереміївці тощо. Чисельні ескізи, замальовки, жанрові сценки – це була його стихія. "Оце самий Олекса Бондарь [...] недавно його стрів – я на вулиці в альбом рисовав, а він з дядьками іде в базар горілки пити – так я его впьять попросив, щоб він дався намалювать себе"– так описував свої творчі "будні"

23-річний Порфирій в листі до вірного товариша О. Сластіона[7]. Майстра добре знали, впізнавали в обличчя. Хоча не обійшлося і без несподіваних пригод: якось в Лютеньках його заарештували, повели в волость, розглядали його записи і портрет, змальований з кобзаря Гриценка. Проте, пересвідчившись, що порушень ніяких немає і арешту затриманий не підлягає, перед ним вибачились і відпустили[8] (до В. Горленка, 1885 р). Скільки було намальовано, мимохідь залишено й подаровано! Майже через 10 років він свідчить: "...у 32 лиць є мої рисунки і картини коло 222" (до О. Сластьона)"[9].

Здавалося б, життєвий шлях визначено раз і назавжди. Проте доля розпоряджалася інакше. Спочатку був жовтень 1877 р. Студента Порфирія Мартиновича виключено з Академії мистецтв з правом вступити вільним слухачем[10]. Що це було? Свавілля керівництва Академії, прояв мартиновичева характеру – гордого, самостійного, впертого в переконливості своєї правоти, а може – перші симптоми хвороби? Умови його існування в Петербурзі погіршуються, хоча куди вже було гірше!? Це злиденне, холодне й голодне життя в "казьонках" без будь-якої підтримки і допомоги (в 1875 р. мати лишилася вдовою з 7 душами дітей)... Хто сказав, що воно загартовує характер, виховує стійкість? Зверніться до листів П. Мартиновича. Жах тих і наступних років переслідував його все життя: "Ульяна, наша теперешняя кухарка, как наварит борщу, так целый день как-то неприятно во рту, а молчишь, потому что не поможется, – знаешь, что лучшего не будет, да еще и потому молчишь, что в прежнее время долговременные и жестокие голода, живя в Петербурге, терпел так, что если б подали тогда теперешний гадкий наш борщ, то рад был бы необыкновенно и с жадностью сожрал бы..."[11]. У липні 1903 р. він пише до Комаровського М.М. – згадав, що той колись позичив йому своє весняне пальто. Вибачається, що вчасно не повернув його і не відшкодував гроші, бо не знав адреси[12]. В чернетці листа до однієї знайомої, датованого 1905 р., написаного на кількох сторінках із-за багатьох дописів і переписувань (за 5 місяців до того позичив їй 100 крб., а борг вона не повертала), читаємо: "Моя вся жизнь прошла в тяжких лишениях ... "[13].

Він продовжує малювати, він ще звертається до друзів із проханнями придбати йому фарби, дізнатися в Крамського, коли відбудеться відкриття виставки передвижників. Проте очевидно, в ньому самому відбувається напружений пошук свого "Я": "... сам собі кажу – гаразд, що в своє время покинув оту Академію, хоч через 5-6 год, а дійду того, що хочу – а чого хочу через собаче оте прокляте воспітаніє фальшиве і досі гаразд не знаю. От хоч би й теперішні мої роботи – уже єсть таке, що й позакінчувано [...] будто до ладу – ну й мертве та й годі" (до О. Сластьона, 1879 р.)[14].

Петербургське злиденне існування ще тривало, проте біда вже була поруч. Внаслідок психічного захворювання зимою 1881/1882 рр., а також 9 місяців 1883 р. Мартинович перебуває в лікарні для душевнохворих. Відомо, що клопотання по влаштуванню хворого у Миколаївську лікарню, а також сплачування видатків по його утриманню, взяв на себе І.М. Крамський.

Продовження навчання стало неможливим. Наприкінці 1883 р. він повертається додому в Костянтиноград. Віднині починається новий відлік часу – малярство залишається в минулому (лише на полях, над рядками його чернеток зрідка зустрічаються малюнки, нашвидкоруч писані для себе чорнилами та олівцем). Невідступною буде і хвороба. Вона нагадуватиме про себе чисельними головними болями, шумами у вухах, неврастенією і ревматизмом, а в критичному стані – тяжким безпам'ятством, під час якого він списував десятки аркушів тексту, які згодом сам називав не інакше, як "марення" – "... затянуло горе вглухую петлю давно и всосало, и жизнь моя – это не борьба, а барахтание во мраке и разных родах нервных болей очень тяжких и весьма, весьма продолжительных" (до Олеховського М.О., б/д)[15].

Рятувала його "робота над творчістю народнього духу". Від наступного, 1884 р. , і далі – на все життя, головною та єдиною справою стає фольклористика, а саме – записування "від диктовників", як він писав до І.Є. Рєпіна, "давніх народних переказів малоросійських"[16]. Визначальною для фольклористичної діяльності П. Мартиновича виявилася його зустріч з кобзарем Іваном Кравченко-Крюковським (1820-1885) з м. Лохвиці на Полтавщині, яка відбулася ще в 1876 р. Ось як він сам оповідав про це В. Горленку (квітень 1885): "Я услышал впервый раз о нем от Вересая, когда он приезжал в Петербург. В то же лето я поехал и записал от него все козацкие песни, четыре псальмы и [...] [...] песен. Возвращаясь на осень в Петербург (я тогда был учеником Академии Художеств), я заехал в Киев и первым долгом счел тогда вручить Антоновичу для напечатания эти песни. Тогда уже два тома исторических песен малороссийских были напечатаны. Третий том отложили печатать, так как вышло запрещение печатать по-малороссийски. [...] Через год, на следующие вакации проездом в Киев, спрашиваю Антоновича об этих песнях. Он сказал, что отдал их Драгоманову, у которого были в руках все песни для напечатания третьего тома, но Драгоманов уехал за границу и забрал эти песни [...] Когда я узнал в Киевской старине, прочитал о Кишке Самойло статью (Науменко, кажется)[17] [...] тотчас же написал Антоновичу. Просил, чтобы он выхлопотал мне от Драгоманова те песни, которые я ему дал тогда. По поводу песен он мне ответил: "С тех пор как обнаружилась литературная деятельность Драгоманова, я не имею с ним ничего общего", "очень жаль, что я не могу удовлетворить Вашей просьбы"[18]. За стислим, сухуватим викладенням фактів – скільки життєвої драми! Адже зошит містив записи текстів 17 дум: 12 з них були записні П. Мартиновичем від І. Крюковського (Остап Вересай дійсно назвав Мартиновичу його прізвище під час своїх виступів на "Слов'янських концертах" у Петербурзі в березні 1875 р. – спів славетного кобзаря супроводжувався малюнками тоді мало кому відомого студента Академії мистецтв), а 5 від Трихона Магадина з с. Бубни. Проте зошити з записами повернулися від М. Драгоманова до власника лише через 11(!) років. А тим часом "... товариш мій по вченню в Академії О.Г. Сластьон, приїхавшему в Петербург В.П. Горленку, котрий добывавсь

того, що таки ці кобзарі, щоб записати від них, росказав про кобзаря Крюковського як про самого видного кобзаря. Потом Сластіон сказав мені, що вин Горленку розсказав про Крюковського, а що Горленко поїде непремінно записать від його. Мені дуже обидно було, що запись моя у Драгоманова, а мою находку поїде другий записувать. Я тоді в превеличному і претяжущому скруті жив і в тяжкій невиразній нужді. [...] Пішов би я до Горленка [попередити] його, що Крюковський уже записаний мною, так не міг себе заставить ... через те, що одежі на мені не було [...]. Тоді я скривавсь через те не тільки від людей незнайомих, а часом і від товаришів" (з листа до В.В. Білого, лютий 1928 р.)[19]. Коли В. Горленко таки здійснив свої задуми, і не тільки записав від І. Крюковського думи, але й надрукував їх[20], П. Мартинович написав йому схвильованого листа, в якому повідомляє, що він вже записав "попереду", але зошити знаходяться у Драгоманова, з яким не можна зв'язатися... Почалося дружнє листування[21], яке тривало 21 рік. Саме В. Горленко повідомив П. Мартиновичу сумну звістку про смерть І. Крюковського в липні 1885 р.

Повернення довгорозшукуваного зошита до Мартиновича у листопаді 1887 р. не принесло очікуваного задоволення – виявилося, що з нього зникли три аркуші, на яких були записані "псальми і пісні від Крюковського – дуже гарний і рідкісний варіант...[нерозб.] список кобзарів – живших тоді та померлих, відомих Крюковському ..., козацькі пісні, списано від Крюковського, оповідь про кобзарів та лірників – чого між ними вийшла вражда, інші перекази, але записані вже не від сліпців, переказ про Страшний суд, де при всім страхові було багато гумору, а також словник шаповальської секретної мови" (з листа до К. Грушевської, липень 1927)[22]. Листування з М. Драгомановим тривало, тільки питання: "Де зошит?", змінилося питанням: "Де вирвані з зошиту аркуші?" Той відповідав, що беріг записи "як зеницю ока", що в такому вигляді отримав зошит від Ольги Петрівни Косач. Перебуваючи в Києві в 1904 р., Мартинович говорив про це з останньою. Вона тільки змогла підтвердити, що в такому вигляді взяла зошит у Географічному Товаристві для передачі братові в Швейцарію. П. Мартинович просив В. Науменка (з 1893 р. – редактор "Київської старовини") опублікувати в часописі "про це лихо" – зниклі аркуші, але той відмовився, щоб не образити В. Антоновича, який віддав записи М. Драгоманову. Згодом він звертався і до К. Грушевської: "... може б Ваша сила могла б поспособствовать знайти їх?"[23]. Через ці вирвані з зошита аркуші не мав Порфирій Денисович спокою до кінця життя.

Відомо, що фольклористична практика знає чимало прикладів поєднання в одній особі записувача та виконавця епосу. Варто лише нагадати такі імена, як О. Сластіон та Г. Хоткевич. Проте щодо постаті П. Мартиновича, треба зробити суттєве зауваження. Безперечно, професіоналізм Мартиновича визначався можливістю вивчати явище зсередини, а не спостерігати його під час епізодичних поїздок, як це робили більшість записувачів дум [24]. Кожний кобзар, з яким працював Порфирій Денисович,

розкривав свій потенціал максимально повно. Адже одні варіанти одержує записувач, що стоїть від кобзаря на певній відстані, і другий характер мало виконання дум в природних умовах, коли кобзар демонстрував майстерність серед своєї братії. У П. Мартиновича в цьому плані були найсприятливіші умови для записування, оскільки він мав серед кобзарів статус панотця. Показовим видається свідчення Олекси Йосиповича Піщаного з Харкова, який в липні 1926 р. писав до Мартиновича: " Як би бачили, як повстрічався з кобзарем Грицьком Семеновичем Древченко, то як рідний син з батьком. Він як раз сьогодні проходив біля моєї квартири. Як угледів я його, то кричу йому: "Грицько Семенович!" Він зупинився. Питає мене, хто я. Я йому кажу, що я приїхав з Костянтинограду від Мартиновича. Як почув він це, то ловить мої руки і швидко питає, чи живий Порфирий Денисович?! Я йому сказав, що він, слава Богу, живий і здоров, все пише. Він заплакав, перехрестився, низько поклонився й добавив добре слово для Вас. Як він радувався за Вас, так не можу тут так описати всього, що було. [...] Дуже проказував, щоб я написав Вам низенький поклончик від нього, що я й роблю"[25].

Отже, йдеться про досконале знання фольклористом П. Мартиновичем думового репертуару: в 1908 р. повідомляв В.М. Щербаківському: "булы особенни розсказчыкы, которых бильше 200 у мене запысано". А ще через 20 років, у листі до Д. Яворницького, зазначав: "Записано від мене дуже багато, як не від одного з етнографів немає й не було й не можеть буть, бо ніде я не служив ..."[26]. Для записування фольклорної традиції це мало суттєве значення. Інша річ, і ми маємо неодноразові свідчення цього, йшлося про знання не друкованого на той час кобзарського репертуару, як вважалося досі[27], а завченого на пам'ять з дитинства. Листування П. Мартиновича містить принципове за значенням свідчення того, що він "з семи лит заучував наизусть те, що чув вид давних людей", більше того – довгі роки сам записував їх по пам'яті. В листі до В.М. Щербаківського (липень 1908 р.) він пише: "... те все, що чув я у дитськых малых и бильшых литах пысав уже тепер я по памыти в течении цих 25 лит. Люды ти, вид которых чув я у дитстви або умерлы, або заихали дуже далеко, ну, щоб не пропало навсегда те, що було дуже интересно, пысав я по памяти усе чысто, щоб не оставалось остатку ниякого. З запысями вид розкажчыкив вид которых пысав я пид диктовку по количеству це сравнытельно дуже мала и невыдна часть. Н-ну як же трудно було згадувать в деякых мистах! И воно потроху зводылось и почынало добрый вид маты, а в деякых частях и доси не готово ..."[28]. Вже на схилі життя, в листі до Г. Хоткевича (1932) те саме свідчення: "Заучав я тексти змалку наизусть"[29]. Можливо, така феноменальна здатність запам'ятовувати тексти могла бути і наслідком психічної хвороби. Проте очевидно: фактично йдеться про своєрідне збереження традиції через постійне її відтворення з пам'яті знавця, виконавця та записувача в одній особі. Це мало і суто практичне значення, оскільки знання репертуру могло бути одним із чинників швидкості, з якою йому вдавалося фіксувати матеріал. У кобзаря І. Крюковського він перебував лише три дні: "Днив три писав

я од Крюковського дуже усердно! Як тепер подумаю, то мало тих трьох днів було! Чув я його більше ніж списано мною" (до О. Сластьона, 1912)[30]; за іншим свідченням – тиждень: "Я записывал целую неделю эти песни. И он мне их очень хорошо продиктовал" (до В. Горленка, 1885)[31]. Кобзар Хв. Холодний, побачивши, як швидко іде запис, зауважив, що таких записувачів зустрічав рідко.

З огляду на це стає зрозумілим походження великої кількості записів, численне їх дублювання в архівних матеріалах фольклориста. Всі вони потребують попереднього аналізу та диференційованого підходу як різні за походженням тексти. Серед них можуть виявитися такі, що записувалися ним по пам'яті з метою згадати колись почуте ним самим, поруч із записами, зробленими безпосередньо від окремих співців, включаючи фіксацію окремих варіантів та фрагментів. Принагідно зазначимо, що репліки інформаторів, ретельно занотовані П. Мартиновичем на полях рукописів, можуть стати тут у пригоді. Наведемо його свідчення в листі до М. Мурашка в 1893 р.: співці "... припоминают, но с трудом, с большими пропусками, сбивчиво и не так красиво и гладко, как прежде. Значит, каждую запись нужно несколько раз записать от одного и того же и до тех пор, пока он яснее будет припоминать" [32].

Говорячи про П. Мартиновича, не можна обійти питання його "індивідуального стилю" фольклористичної роботи, які досі викликають неоднозначне трактування. Окремі фрагменти листів П. Мартиновича, особливо до В. Горленка, свідчать про свідоме володіння ним методикою інтерв'ювання. Зустрічаються його міркування щодо текстологічних принципів фіксації дум від окремих співців: спершу не перебивати співця, дати йому вільно відтворити текст, а надалі ретельно перепитати, як той вимовляє те чи інше слово, зафіксувати наголоси, наостанок змусити співця ще раз повторити думу для остаточної перевірки повноти запису, а після того ще раз перевірити запис, попрохавши інформатора заспівати думу. Це дасть можливість також розкласти вірші за наспівом. Наведемо і такий факт: в листі до К. Грушевської (липень 1927) він пише, що обіцяв дати до друку Оксану Кобиланку: "Дав би все, що диктувала вона вид начала, ну прийдеться велику часть дать, а не все, бо покы вона зийшла в дыктуванни на свою стежку, то не одне нове й продиктоване нею; повнистю дать всю йи тоди можна, як повнистю дать вси запысы"[33].

Звернімося до свідчень П. Мартиновича щодо спільної фольклористичної роботи з В.П. Горленком влітку 1887 р. Адже трапилося так, що майже 85 років по тому деталі зокрема тієї подорожі викликали особливий інтерес в контексті оцінки вагомості його внеску в українське думознавство. Адже не секрет, що багатозначне трактування його записів – від визначення їх як зразкових (К. Грушевська)[34] до звинувачення П. Мартиновича у фальсифікації[35] – досі не подолано. Про обставини цього спільного з В. Горленком записування творів оповідається ним не один раз. Так, з листа до В.В. Білого (лютий 1928), ми дізнаємося, що зустрілися вони в Полтаві,

а тоді вдвох поїхали до Мойсея Гордієвича Кулика (Гордійця) з с. Дейкалівки на Полтавщині. Про кобзаря Мартинович довідався від Хведора Гриценка-Холодного ще в 1885 р., йому хотілося б одразу самому поїхати до нього, але не було грошей. І далі: " Прыйихав до Гордійця [...] вин каже, що знав, та забув. Я також цих писень слипацькых козацькых наизусть знаю. Став йому нагадувать йих я; Гордієць став переинакшуваты нагадане мною. Воно того й треба було, щоб вызвать у пам'яти забуте йим. Горленко пысав, я нагадував кобзареви. Без мого нагаду Горленко не записав бы забутого кобзарем". "Таким родом" ("по моєму нагаду") було записано про "Трьох братів самарських", "Невольницька", "Маруся Богуславка". "Олексія Поповича", як такого, що частіше співав кобзарь, то не забув. Того Горленко міг би записати без мене". Незабаром у Горленка заболіла голова і продовжував записувати Мартинович: "... я не думав того записувати удвох, а скойилось так, що вдвох записувалы. И це єдиный случай у житті моєму, що так склалось. Чією щыгать цю запысь? Напысав про це Горленку. Вин у лысти до мене одказавсь від цієї записи. В такім роді писав він мені, що його робота в цьому случаї така тільки помагальна. Так бы механічна чы що [...] [Замышляв] выратувать вид великого забутку "Трьох братів самарських" и "Невольницький плач", в котрому єсть пропуск. Я бы його доведав бы той пропуск и спысав бы так, що все було б на мисьти, та В. Горленко сьпишив до дому и ми скоро вийшли ..." Зазначимо, що на полях чернетки листа рукою Мартиновича повторено: "Я нагадував кобзареві, кобзар по моєму нагаду згадував и казав, а Горленко згадане кобзарем через мій нагад пысав..."[36]. Додамо і такий штрих: Василь Петрович, за словами П. Мартиновича, "... на швидку пишучи, писав на два правописи: то на *ы,* то на *и*. І як кому новому прийшлось би це читать, то він би тут нічого не зміг бы розібрать, чи все це правильно записано. [...] Списуючи, Горленко не ставив розділових знаків"[37]. Доповнюють картину уривки з листування П. Мартиновича з К. Грушевською. У липні 1927 р. він коротко повідомляє їй: "... за проводом моїм і за нагадуванням моїм диктував Гордієць Мусій все забуте йим ..."[38], а в березені 1928 р. розповідає вже більш детально: "Вин [*Гордієць М. – О.Б.*] каже: "Знав я йих та забув". Я сказав, що буду нагадувать йому (бо ци тильки знаю я наизусть). Сив В.П. запысувать. Кобзарь не миг ничого сказать. Аж ничогиссенько! Слова тилько отдильни вызывалысь деяки без усякойи звязи. Як став нагадувать тексты ци – кобзарь по моему нагаду став изгадувать и по своєму варьйовать кожну фразу. А Василий Петр. писав, пры чим, як колы в чим затруднения було, то я казав, як пысаты, як у кобзаря так чы инакше слова булы. Без мене вин бы ни одного слова не запысав...". І нижче: "Строчкы у запысях козацькых писень кобзарськых я завжды ставлю згодно з тим, як запысано Русовым и Чубынськым вид Вересая. А Васыль Петрович пысав так, як у Максымовыча те запысано и в другых. Я так и поставыв с черновыка строчкы, як я ставлю. У мене за довго лит запысування, що не запысано, то все моею рукою, а в цим случайи, хоть и його рукою, то без

мене не було б запысано..."[39]. Деякі суттєві деталі того запису текстів надає також лист П. Мартиновича, надісланий В. Горленку ще в вересні 1889 р. За його словами, коли Кулик почав диктувати думи "Про Самарських братів", "Дівку-бранку" і "Невольницьку", то з'ясувалося, що він їх забув і промовляє лише короткі уривки без будь-якого зв'язку між собою. В. Горленкові вдалося записати лише два або три уривки, в яких кобзар кілька разів переставляв слова, примовляючи: "Не помню вже більше. Позабував. П'ятдесят год як не співав уже". В. Горленко відмовився від намірів записати тексти, і навіть сховав олівця. " Когда же я стал напоминать ему тексты тех дум, так как я их знаю наизусть, и когда я начал подсказывать ему, то он начал припоминать те думы в таком виде, как он их выучился от своего майстра. [...] В том месте, где его вариант не сходен с теми вариантами, которые я ему говорил и которые были раньше записаны, говорил: "Э, ни, не так, а оттак" и диктовал их так как выучился от своего майстра"[40] . І знову звучить те саме болісне питання: "Кому повинні належати ті три думи?" Такій наполегливості у відтворенні подробиць спільної роботи може бути єдине пояснення – Мартинович прагне довести як собі, так і можливим опонентам, що авторське право на записи належить в першу чергу йому, і аргумент про обставини запису чи не основний на користь цього. Проте в листі до В. Білого (1928 р.) йому довелося з гіркотою констатувати: "... у друци запыс прыпысано Горленко, а без мене не міг би запысаты..."[41].

Будемо свідомими того, що листи є специфічним історичним джерелом, що вимагає критичного, диференційованого підходу. Адже в них скриті як істинні мотиви вчинків та подій, так і хвилинні враження і настрої[42]. Проте, здається, важко заперечити: Мартинович прагнув якомога повного, за його уявленням, відтворення тексту, усвідомлюючи при тому своє право втручатися в процес живого виконання. Попередня обізнаність записувача лише полегшувала це завдання. Складається враження, що для П. Мартиновича було характерне певне роздвоєння у вирішені проблеми традиційне /індивідуальне у виконанні думового репертуару. Великий досвід, інтуїція професіонала уможливлювала для нього процес творчої активності оповідача. Чи не звідси ретельна фіксація в польових записах окремих реплік, вигуків, позіхань інформаторів тощо?

Писаний же текст ставав для П. Мартиновича чимось таким, що виключало можливість будь-яких змін. Він був готовий захищати його як живу істоту. Листи до І. Стешенка, В. Науменка з приводу публікації його записів на сторінках "Київської старовини" відзначаються великим обсягом (кожне до 10 арк.), рішучою відмовою від будь-яких компромісів щодо внесення редакторських змін в запропоновані ним тексти, аж до відмови публікувати матеріали взагалі. П. Мартинович був свідомий своєї позиції: "... до точечкы усе так напечатать, як у записях, данных мною"[43], "без всяких видоизменений [*тут і далі підкр. – П.М. – О.Б.*] в выражениях, и чтобы каждое слово было так точно напечатано, как его выговаривает рассказчик" (До І.М. Стешенка, вересень 1902 р.)[44]. Саме ці рукописні

сторінки дають рідкісну можливість пересвідчитися, що кожен знак в записах Мартиновича – невипадковий, вписаний рукою записувача абсолютно свідомо, за певною схемою. Фактично, вони можуть слугувати ключем до розуміння його підходів до фольклорної текстології, а отже – і записів в цілому.

Чи не основне, на що акцентував увагу П. Мартинович, – це передача живої вимови слів, з урахуванням їх етимології. Зокрема в своїх чисельних звертаннях до редакторів "Київської старовини", він обгрунтовує неможливість заміни літер Е на Є , И [*з двома крапками – О.Б.*] на Ї: "як Ї уставыть, так треба букву Ы скрізь уничтожыть. А пысать букву Ї у тексти скрізь, де єсьть буква Ы вовси не удобно. ЇХАЛЫ удобніше напычатать, як И восьмиричне вмисто Ы, а ЇХАЛЫ неудобно напечатать с Ї, бо тут у киньци буква Ы. Значыть лучче пысать ИХАЛЫ [И *з двома крапками – О.Б.*]"[45]; щодо введенної П. Мартиновичем літери И [*з двома крапками – О.Б.*]: "Я цією буквою обозначаю боліє отчотливо выговор простонародный. Потому що дійствительно у народній ричи не кажуть ИХАЛИ, а кажуть ИХАЛИ И [*з двома крапками – О.Б.*] або ЙЫХАЛЫ ... [46]; літери Ё на Е : "хахлы кажуть ыноді ёго, а ыноди его и совершенно точно существуют оба ци разных выговора и оба ци выговора однаково Украиньськи. От, исходя ис того, що кажуть ЕГО и ЁГО – прыходылось, що кажуть ынколы грубише, а ынколы нижнише ЁГО подобно ЙОГО, а ЁГО блыжче будьто бы к слову ЕГО"[47]; про м'яке та тверде вимовлення голосної И: "... в украйиньський мови, до которойи я з малиссиньких лит дослухавсь, есьть єры (буква *Ы*) – змнякчение и есьть круте: то його крутого єры выкынуть ніяк не можна. Я так и пысав: де круте єры, то так и пышу, а де змнякчайене єры, то знакы змнякчання под єры ставлю. Є змнякчання на букви н, т, п [*з крапками – О.Б.*] и по других буквах, то я скрізь те обозначав так же як і на єры *Ы* [*з крапкою – О.Б.*], ставивши вгори точку, або дьві точки, як ище бильше змнякчиння *Ы* [*з двома крапками –О.Б.*]"(до В. Білого, 1925 р.)[48], а також приголосних: "...в Лівобережьи ясно розлычаиться буква Л мнягка и тверда [...] инши, кажуть: ходыла, робыла, носыла, а ынши выговарююють букву Л так як французское L. Я над такым Л ставлю точку Л [*з крапкою – О.Б.*]. Уси женщыны у нас кажут ходыла, носыла, робила [*Л з крапкою – О.Б.*][47], "є змнякчання на букви н, т, п [*з крапками – О.Б.*] и по других буквах, то я скрізь те обозначав [...], ставивши вгори точку, або дьві точки, як ище бильше змнякчиння"[50]; про наголоси: "Ище усердно прошу не опускать ударений над словами: бо один кобзарь каже "Корсуньський полковник" *[наголос на* ко *– О.Б.]*, а другий каже "Корсуньський" *[наголос на* су *– О.Б.]*, а третій каже "Корсуньський" *[наголос на* ки *– О.Б.]* [...] в записях дуже часто чувствовалась велика надобность и польза цих ударений!"[51]; про діалектні особливості варіантів: "У мене разнымы наречіямы пысани записи: и черниговськым, и полтавськым, и харьковськым. То в цим случае треба весьма осторожно обращаться с выговором в таком або другом случайи"[52].

П. Мартинович прагне не тільки до максимально точної передачі звукових особливостей слів і словосполучень, місцевого діалекту та індивідуального стилю виконавця. Заслуговують на увагу його прагнення очистити записи від привнесенних, мішаних та зіпсованих форм, і – відповідно, методологічні підходи до розв'язання цієї проблеми. В листі до В. Горленка (червень 1885) він писав: " Я жалею, что Вы в варианте Вакуленки (?) и Крюковского записали много слов великорусских и таких выражений, которые составляют анахронизм, который когда-то будет затруднять читателя или вводить в заблуждение. Напр[имер]:

А Ивась Коновченко слова не слухае,
Бере чайный стакан да налывае
Ах, не желаю я, маты, своих нимецькых закаблуков ламаты.
Ивась Коновченко сее слово услыхае ...

Нимецкие закаблуки лет десять как вошли в моду у мужиков.
А вероятно не хотилося мини маты жовтых чобит
сапьяньцов поборозных выпрывлять...

Я всегда в таких случаях советовався с ними. А як Ваш майстер спивав? Чы не отак? Як це сказать по старинному? и т.д.

Я слышал, что один лирник (во время русско-турецкой войны) пел на базаре Коновченка и такие были выражения:

То вдова усех солдатов у свой двор заклыкае"

Если бы я от него записывал, то я с согласия его *"аже треба казать усих козакив"* записал *"усих козакив у свій двір заклыкае"*[53].

Мартинович був не просто збирачем епіки, який працював в "полі", він був свідомий своєї надзвичайної ролі. Його позиція як текстолога видається глибоко усвідомленою: "легчи ошыбкы тих, котори трудылись, ниж ошыбкы тих, котори чужый труд заходятьця поправлять, або лучче сказать искажать. Ошыбкы тих, котори поправляють чужый труд, далеко гирши". І далі: "Тут дило просте и правильно и очевидно: хто пысав, – того нехай и правописаніє остається. Нащо тут переминять його и що от цёго получчає на сьвити?"[54].

Характеристика фольклористичного доробку П. Мартиновича була б неповною без згадки про ще одну дорогоцінну розсип, що міститься в його епістолярії. Йдеться про окремі нотатки, присвячені прихованому від стороннього ока духовного світу – опису кобзарських звичаїв. "Это, по моему мнению, важно так же, как и Думы, как и биографии кобзарей, которые мы не приспособились хорошо записывать" – писав він до В. Горленка (1885)[55]. Вони можуть стати предметом окремого розгляду, ми ж не втримаємося він наведення хоча б деяких із них: "Ложась спать, Кравченко, когда молился Богу, то по окончании молитв читает прекраснейшую нищенскую молитву за православных христиан, которые за все время подавали ему милостиню. ... Он, между прочим, говоря о себе, назвал себя гетьманом братии собравшейся [*на ярмарку – О.Б.*] и отсутствовавшей"[56]; "Сліпці на

дворі сіли "визволятись"[57]. Відро горілки на братію ставе той, хто визволяється. Наливають ту горілку у велику миску і з миски ложками сліпці в чарки наливають"[58]; "Дорошенко лірник справедливо ізумлявся ігрі Хведора Холодного на кобзі і казав, що він не своїм духом грав, а в його кобзі сидів той, що не при хаті згадувать ... сяде Хведор за стіл, роззується. Положе бандуру під стіл, на лікті обіпреться в стіл, і ногами босими гра під столом на кобзі. Нечистий сидів у його кобзі і він з їм знавсь оцей Хведор. Такого грача нема тут ніде"[59]; "В Харків кобзарі приходили в халатах так, як дервіши в Хіві або що. Халат довгий зверху, на споді каптан, чоботи гостроносі українські. Коло пояса тыква з горілкою. Високі ціпки в їх і бандури. Прийдуть у двір, співають і грають. У 80-х роках вони вже в картузах деякі, а не в шапках, у витяжних чоботах... Одного ще в 1880-х роках бачив я у халаті і в гостроносих чоботях сліпця кобзаря ... " [60]; "Есть такое место, что ученик благословясь угощает учителя. Но самое главное место в этом обряде, когда майстер дает целый хлеб в руки и братия садит его рядом возле майстра ..."[61]; [про Гаврила Вовка], який був главним і всі його слухались: "Як де урожай хороший на хліб, то він направляв туди сліпих, що добуток буде там хороший"; [про кобзарську корогву]: "на малыновому плату корогвы була намальована бандура Запорозька без приструнків головкою вверх, а корпусом униз, а над бандурою вверху булава горизонтальна лежача, а бандура вертикально. И це образовувало так як букву *Т*"[62].

В останні десятиліття життя П. Мартиновича чи не основне місце займає, за свідченням В. Білого, "грандіозний план" складання сакральних кобзарсько-лірницьких Устиянських (Устинських, Устенських, Вустинських, Сліпецьких) Книг – усного репертуарного збірника, повний зміст яких був відомий лише вузькому колу (усі книги знали напам'ять лише панотці цехмайстри, панотці старшини-порадники і великі майстри) і тримався в суворій таємниці. Кожна з дванадцяти книг (розділів) мала строго визначений зміст, скорочувати, змінювати чи доповнювати який суворо заборонялося[63]. Дещо П. Мартинович записував, намагаючись згадувати самому ("а якби згадав усе, що тоді знав я, то тоді б повністю було те, об чому клопотались тоді ті сліпці, котрі найдужче були понімающі" – писав він до Г. Хоткевича в 1932 р.[64]). Проте основну надію він покладав на старців. "Від кобзаря Марка Даниленка, від лірника Остапа Довгополого і від лірника Григорія Полуньц[я] записував я Устиньські сліпецькі книги, котри всі три, на великий жаль мій, не кончені. Марко Даниленко умер. Він продиктував тільки третю часть тієї Устиньської сліпецької книги, яку диктував не з начала, а з середини. Сім розділів продиктував, а в цій книзі двадцять один розділ" – повідомляв він К. Грушевську у вересні 1927 р. В цьому ж листі він жаліється, що Остап Довгополий та Григорій Полунець живі, та нема матеріальної змоги їх запросити, щоб все записати. "Є такий лірник – пише він, – який більше від Довгополого Остапа знає. Старенький, слабенький, все цілком і повнійстю зна, його у перву голову б пригласить треба ... та чи ж його одбуду я? Це ж дешево туди й відтіль дорога сліпому

Фрагмент листа П. Мартиновича до брата Василя (вересень 1884 р.).
ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 54. – Арк. 1.

Фрагмент чернеткових записів П. Мартиновича. Б.д.
ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 47. – Арк. 166 зв.

Дорогой Владимиръ Ивановичъ!

Фрагмент листа П. Мартиновича до В. Шереметьєвського (грудень 1887 р.). ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 53. – Арк. 34 зв.

Кон-градъ
7–9 Сентября
1889 г.

~~Дорогой Василий Петровичъ!~~

Дорогой Василий Петровичъ!

Давно нужно отвѣтить Вамъ на Ваше письмо, но только теперь собрался; это произошло не отъ нерадивости съ моей стороны, а совершенно по другимъ причинамъ – такъ что даже досадно! что поздно приходится написать Вамъ отвѣтъ. Посланныя Вами мои тетради я получилъ и благодарю Васъ что Вы мнѣ ихъ прислали въ сохранномъ видѣ. Два портрета Вашихъ я также получилъ. Мнѣ они оба понравились. Больше всѣхъ понравился меньшій портретъ потому только что много данныхъ фотографическій оттѣнокъ. Большій портретъ мнѣ тоже нравится и оттискъ хорошъ. Благодарю Васъ также и за эту посылку. Жалѣю что Вамъ не пришлось пріѣхать ко мнѣ. Мой сборникъ подвигается немного впередъ, но только медленно, не смотря на то что я много о немъ забочусь, потому что приходится итти дальше съ такими разсказами, которые не были никогда много записаны – поэтому и труда очень много бываетъ. Сейчасъ такихъ разсказовъ въ общей сложности я думаю будетъ меньше чѣмъ вдвое противъ того что было прислано мною Вамъ. Кромѣ того есть еще и записки, которыхъ не было послано Вамъ и такихъ записей немало, такъ что сборникъ можетъ увеличится почти что вдвое; впрочемъ наврядъ

Фрагмент чернетки листа П. Мартиновича до В. Горленка (вересень 1889 р.).
ІМФЕ, ф. 11–2, од. зб. 47. – Арк. 234.

Фрагмент чернетки листа П. Мартиновича до В. Горленка (вересень 1889 р.).
ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 47. – Арк. 234.

з поводирем? Як умре оцей, що кажу я кобзарь, то порветься така нитка, що вже її не допрясти, ні доточити"[65]. Взагалі ж, ця сторона діяльності П. Мартиновича потребує окремого скурпульозного дослідження, адже близько 350 одиниць збереження його рукописної спадщини (частина якої до того ж зберігається у розсипі), що припадають на 1890-1933 рр., в каталозі особистого фонду зазначені лише як "Власні праці".

Із далеких років, через лихоліття і забуття, долинає до нас голос Порфирія Денисовича Мартиновича. Попереду на нас чекає усвідомлення його місця в збереженні епічної думової традиції, особистого внеску у вітчизняну фольклористику загалом. Не викликає жодного сумніву, що в українському думознавстві ця людина не була випадковою. Відмовити йому в професіоналізмі, навіть оглядаючи його доробок з позицій сучасної фольклористики, – неможливо. Порівняння та аналіз численних записів його рукописної спадщини, зокрема тих, що були зроблені ним у процесі живого виконання, можуть виявитися корисними для осмислення історії фіксації текстів, проблеми виконавства та пов'язаних із нею текстологічних аспектів фольклористики.

[1] Фонди ІМФЕ (далі – ІМФЕ), ф. 11-3, од. зб. 228, арк. 6 зв.

[2] Там само, од. зб. 65, арк. 46 зв.

[3] Там само, од. зб. 94, арк. 12 зв.

[4] Там само, од. зб. 97, арк. 2.

[5] Там само, од. зб. 113, арк. 11 зв.

[6] Там само, од. зб. 109, арк. 2.

[7] Там само, од. зб. 42, арк. 11.

[8] Там само, од. зб. 47, арк. 101.

[9] Там само, од. зб. 59, арк. 3.

[10] Про роки навчання в Академії мистецтв див.: *Мартинович* / Спогади О. Сластьона. Ред. А. Березинський. – Харків, 1931; *Тарапушенко С.* П.Д. Мартинович. – К., 1958.

[11] ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 56, арк. 1 зв.-2.

[12] Там само, од. зб. 65-а, арк. 4.

[13] Там само, од. зб. 73, арк. 2.

[14] Там само, од. зб. 42, арк. 11.

[15] Там само, од. зб. 64-а, арк. 6 зв.

[16] Там само, од. зб. 59-а, арк. 3.

[17] *Науменко В.* Происхождение малорусской думы о Самуиле Кошке. – Киевская старина. – 1883. – №6. – С. 212-232.

[18] ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 47, арк. 1 зв.- 3 зв.

[19] Там само, од. зб. 94, арк. 20.

[20] *Горленко В.* Бандурист Иван Крюковский (текст 9 дум с биографической заметкой). – Киевская старина. – 1882. – №12. – С. 481 – 518.

[21] Див.: *Порфирій Мартинович.* Листування з В.П. Горленком (1885-1896) // Науковий збірник за рік 1929. Записки істор. секції ВУАН. – К., 1929. – Т. 32. – С. 136-152.

[22] ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 99, арк. 10.

[23] Там само, арк. 5.

[24] *Мишанич С. В.* Текстологія видань українських народних дум // Народна творчість та етнографія. – 1990. – №1. – С. 50.

[25] ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 226, арк. 2.

[26] Там само, од. зб. 96, арк. 8 зв.

[27] *Мишанич С.* В. Вказ. пр. – С. 50.

[28] ІМФЕ, ф.11-3, од. зб. 75, арк. 2 зв.

[29] Там само, од. зб. 113, арк. 14 зв.

[30] Там само, од. зб. 59, арк. 43.

[31] Там само, од. зб. 47, арк. 17 зв.-18.

[32] Там само, од. зб. 66, арк. 6 зв.-7.

[33] Там само, од. зб. 99, арк. 8 зв.

[34] *Грушевська К.* Збирання і видання дум в XIX і початку XX віку // Українські народні думи. – Харків, 1927. – Т.І. – С.СХХХ. Принагідно зазначимо, що, як випливає з нещодавно опублікованих архівних матеріалів, саме рукописну збірку П. Мартиновича, за особистим проханням К. Грушевської, було надіслано їй до Москви, куди родина М. Грушевського була вимушена виїхати в березні 1931 р. Див.: *Матяш І.Б.* Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С.100-101.

[35] Докл. див.: *Кирдан Б.П.* Мартинович и собирание дум // Текстологическое изучение эпоса. – М., 1971. – 161-170. Зокрема, йдеться про фрагмент листа П. Мартиновича до В. Горленка від 26 листопада 1887 р.: "Кошка Самойло у меня более полно записан, чем у Вас, потому что в то время я имел статью Костомарова о думах, где были приведены в извлечениях варианты Котляревского и Зайкевича".

[36] ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 94, арк. 20-21.

[37] Там само, од. зб. 99, арк. 18.

[38] Там само, арк. 3 зв.

[39] Там само, од. зб. 103, арк. 12.

[40] Там само, од. зб. 47, арк. 234 зв.

[41] Там само, од. зб. 94, арк. 21. Здається, ця невимовна журба переслідувала його все життя, і на схилі літ (1932 р.) він жаліється Г. Хоткевичу: "... не один такий случай був, що те, що взнавав попереду я, надруковано уже не один раз було другими, а моє мовчить. Мовчить і мовчить ..." (Там само, од. зб. 113, арк.16).

[42] Див.: *Ляхоцький В., Войцехівська І.* Епістолологія. – К., 1998. – С. 18-27.

[43] ІМФЕ, од. зб. 45, арк. 2.

[44] Там само, од. зб. 62-а, арк. 2.

[45] Там само, арк. 1 зв.

[46] Там само, арк. 6 зв.

[47] Там само, арк. 2.

[48] Там само, од. зб. 94, арк. 6.

[49] Там само, од. зб. 62-а, арк. 7 зв.

[50] Там само, од. зб. 94, арк. 6.

[51] Там само, арк. 21 зв.

[52] Там само, од. зб. 72, арк. 7.

[53] Там само, од. зб. 47, арк. 17 зв.-18.

[54] Там само, од. зб. 45, арк. 2 зв.-3 зв.

[55] Там само, од. зб. 47, арк. 19 зв.

[56] Там само, арк. 43 зв.

[57] Йдеться про ритуал "визвілки" – визволення з-під панотчої опіки, отримання права самостійного промислу, а також права бути майстром, панотцем і утримувати учнів.

[58] ІМФЕ, ф. 11-3, од. зб. 59, арк. 44 зв.

[59] Там само, од. зб. 99, арк. 24-24 зв.

[60] Там само, од. зб. 103, арк. 12.

[61] Там само, од. зб. 47, арк. 21 зв.

[62] Там само, од. зб. 113, арк. 11, 11 зв.

[63] Див. : *Гримич М.* Виконавці українських дум // Родовід. – 1992. – №3.– С. 18-19.

[64] ІМФЕ, ф.11-3, од. зб. 65, арк. 46 зв.

[65] Там само, од. зб. 99, арк. 13-13 зв.

І. Н. ВОЙЦЕХІВСЬКА

ПРОБЛЕМИ АРХЕОГРАФІЇ У ТВОРЧОСТІ В. С. ІКОННИКОВА

Розвиток історичної науки у середині XIX ст. вимагав розширення та поглиблення джерельної бази наукових досліджень, необхідним елементом яких було, з одного боку, виявлення невідомих документів, а з другого – опублікування їх та запровадження до наукового обігу. Культура історична вимагала культури археографічної як невід'ємної складової загального розвитку науки.

Добре розуміючи цю необхідність, Іконников поставив собі за мету висвітлити історію пошуку, збирання та публікації документів. Зазначимо, що до середини XIX ст. історики такого завдання взагалі перед собою не ставили. Однак, археографічні прийоми широко застосовувалися на практиці.

Відомо, що публікація історичних джерел у Росії почалась від 1767 р.[1], хоча на той час загальноприйнятого визначення терміну "археографія" ще не було. Однак, у XVII-XVIII ст. західноєвропейські вчені використовували термін "археографія" як опис старожитностей. На початку XIX ст. на Заході це слово зникає з ужитку, а з'являється у Росії. На початок строєвської експедиції зміст "археографії" зводився до пошуку та опису рукописів, а з утворенням Археографічної комісії її завданням вже було "видання в світ джерел вітчизняної історії"[2]. Відтоді слово "археографія" пов'язане з публікацією історичних джерел. Однак на практиці виявилось, що комісія публікувала не тільки самі джерела, але й давала їх науковий опис. Тому під "археографією" стали розуміти збір, опис та видання історичних джерел.

Зауважимо, що саме в цьому сенсі розумів Іконников археографічну діяльність, однак поширював методи роботи з документальним матеріалом на історіографічні джерела, про що свідчить сам підхід вченого до огляду, систематизації, висвітлення джерел, тобто підготовчого етапу видавничої діяльності.

Основну увагу вчений сконцентрував на археографічній роботі наукових історичних товариств, серед яких окремо виділив археологічні, географічні та етнографічні товариства. Приділяє увагу вчений також

тогочасній періодиці. Окрім цих двох напрямів, Іконников торкнувся питань роботи археографічних експедицій, їх пошуків, знахідок, діяльності різноманітних комісій тощо.

Пильна увага вченим в "Опыте русской историографии" була приділена діяльності археографічних експедицій, наслідком роботи яких послужило віднайдення численних пам'яток старожитностей, опрацювання їх і видання. Іконников докладно висвітлює історію Археографічної експедиції Строєва, яка, на його думку, відкрила новий етап у дослідженні російської історії[3]. Він зазначає, що експедиція розпочала свою роботу 15 березня 1829 р. і протягом року побувала в Архангельській і Вологодській губерніях, оглянула архіви Вологди, Устюга та ін. міст, виявила цінні матеріали у монастирських та церковних архівах. Всього за декілька місяців були описані матеріали 200 архівів та бібліотек4. Найбагатшими з них виявились зібрання духовних установ: Синодальної бібліотеки в Москві та Софійської в Новгороді. Іконников пише, що експедиція Строєва дотримувалася точного копіювання документів із збереженням мовних особливостей, стилю та різних маргіналістичних поміток. Весь комплекс документів, який вдалося відшукати та опрацювати у 1832 р. був представлений до Академії Наук. Це сприяло тому, що 24 грудня 1834 р. була створена Комісія для видання документів, завданням якої і стало видання Строєвського доробку. На цій базі й була закладена майбутня Археографічна комісія.

Іконников зазначає, що вже на початку своєї діяльності (1836-1838) комісія звернула увагу на архіви західної і південно-західної Росії. Так, у 1837 р. вона отримала від гродненського віце-губернатора колекцію документів на російській, польській, латинській та французькій мовах, що торкалися історії Ливонського ордену 1227-1576 рр. та акти 1646-1760 рр. з історії Росії та Польщі. В 1840 р. Комісія одержала документи Віленського університету та Віленського трибуналу[5], а через два роки при Статистичному комітеті Вільно була заснована Тимчасова Археографічна комісія для опрацювання, опису та публікації місцевих документів: актів, літописів, сказань.

Досить докладно та предметно Іконников зупинився на археографічній діяльності наукових товариств від кінця ХВІІІ ст. до середини XIX ст.

Перше наукове товариство, що виникло при Московському університеті у 1771 р. – "Вольное российское собрание", ставило своєю метою "удосконалення російської мови і наук взагалі"[6]. Іконников зазначає, що через певні причини діяльність товариства не можна назвати плідною і активною. По-перше, на початковому етапі діяльності товариства в Москві спалахнула епідемія чуми, по-друге, майже третину товариства складали іноземці, а багато діячів вітчизняної науки жили не в Москві. Попри несприятливі обставини товариство на початку 1770-х років розпочало підготовку "Российского словаря" (видати не вдалося), підготувало "Церковный Словарь" (у 4-х ч.) та "Введение в Астраханскую топографию".

Крім цього, Товариство протягом одинадцяти років (1774-1783 рр.) існування видало 6 томів "Опыта Трудов Вольного российского собрания при императорском Московском университете", де видрукувані літописи, грамоти, іноземна література, численний історичний інформативний матеріал тощо[7]. Приділяє увагу вчений і діяльності Казанського товариства любителів вітчизняної словесності, що існувало при Казанському університеті з 1805 до 1834 р. і видавало свої "Труды", про які Іконников досить не високої думки і вважає, що це товариство взагалі не виконало поставлені перед ним завдання.

При Харківському університеті діяло Наукове товариство, що видавало "Труды" та "Сочинения студентов", поряд з якими публікувалися дослідження історико-юридичного характеру[8].

Іконников пише, що деякою мірою роль археографічної комісії взяло на себе Одеське Товариство історії і старожитностей, що виникло 25 березня 1839 р. При ньому був створений музей, де зберігалася численна колекція старожитностей, предмети старовини, картографічний матеріал, матеріальні пам'ятки, серед яких 102 цінних рукописи, 140 грамот, 270 малюнків та креслень, 246 карт тощо. За період свого існування Товариство видало 13 томів Записок (1844-83 гг.) і ряд окремих видань[9].

Серед т. зв. "місцевих" товариств він називає Товариство Нестора-літописця, що розпочало свою роботу у 1873 р. і видавало "Чтения". Перша книжка вийшла друком під редакцією В.Іконникова у 1879 р. Всього товариство впродовж 1879-1914 рр. видало 24 книги, деякі з яких у кількох випусках[10].

Окремо вчений виділяє Археологічні товариства, що існували на той час у Росії. Серед них Археологічне товариство у Петербурзі (травень 1846 р.), Археологічне товариство у Вільно, Археологічне товариство у Москві, яке було утворене у 1865 р. з ініціативи гр. О.С.Уварова. Це товариство мало свою бібліотеку та колекцію старожитностей, протягом 1867-1868 рр. видавало "Археологический Вестник" (6 вип.), у 1867-1882 рр. "Труды Московского Археологического общества" (по 3 вип. на рік). Ці видання вміщували чимало матеріалів, досліджень та заміток з російської, візантійської і слов'янської археології, а також з давньої історії народів Росії (татар, кавказьких племен, фінів та ін.). Значне місце належало публікації матеріалів археологічних досліджень, професійної терміносистеми, рецензій на вітчизняні та закордонні видання[11]. На його сторінках публікувалися праці І.Срезневського, Д.Самоквасова, П.Єфименка, М.Калачова, Д.Іловайського, В.Антоновича та багатьох інших вчених.

Ще одна група наукових інституцій, які вели пошуково-археографічну діяльність, – це товариства, що вивчали географічну та етнографічну історію Росії. У Петербурзі у 1846 р. виникло Імператорське Російське географічне товариство, яке ставило собі за мету пошук та систематичне вивчення історико-географічних, статистичних та етнографічних матеріалів, що

висвітлюють історичний розвиток Росії. Товариство друкувало "Записки" (1846-1859 рр., 13 томів); 1861-1864 рр. – щорічно по 4 книги; 1867-1876 рр. – 7 томів суто з загальної географії. Крім цього членами товариства були підготовлені і видані "Географические известия" (у 3-х т.), "Вестник географического общества" (по 6 книг щорічно з 1851 до 1860), "Известия географического общества" (з 1865 р. – щорічно по тому), "Этнографический сборник" (1853-1864 рр., 6 томів), "Записки императорского Русского географичекого общества по отделу этнографии" – 9 томів. У виданні цих праць брали участь відомі вчені того часу: К.Неволін, М.Надеждін, К.Кавелін, І.Срезневський, В.Даль, П.Іванов, Л.Майков, В.Ламанський, В.Мілютін, П.Єфименко, Я.Головацький, П.Рибников та ін.[12] Іконников зазначає, що товариство має значну сітку місцевих кореспондентів, свою бібліотеку та архів, опис якого вміщений в "Известиях географического общества". У ряді видань цього товариства друкувалися бібліографічні покажчики поточної географічної, етнографічної та статистичної літератури.

Також Іконников називає плідним щодо археографічної діяльності Товариство природознавства, антропології та етнографії, що видавало з 1864 р. свої "Известия". До сучасного вченому періоду вийшло друком більше 40 томів. Товариство мало Музей прикладних знань та антропологічну колекцію.

Закінчуючи огляд археографічної діяльності історичних, церковних та інших наукових товариств у Росії, Іконников називає відомі закордонні товариства, серед яких "Королевське товариство північних антикварів в Копенгагені" (засн. 1825 р.), азіатські і географічні товариства в Парижі і Лондоні (1849 р.), Краківське учене товариство (1816) тощо.

Далі Іконников зупиняється на виданнях учбових округів та вищих навчальних закладів: "Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси" (10 т., 1867-1874), "Памятная книжка Кавказского учебного округа" (1802-1880), "Ученые записки" и "Известия Московского университета" (1866-1872), "Ученые записки" и "Известия Казанского университета", "Университетские Известия" Київського Университету (з 1861), "Записки Новороссийского Университета" (з 1867 – 40 томів) та ін. Всі вони несуть суттєве інформативне навантаження з огляду на наукову та педагогічну діяльність вузів, звіти їх структурних підрозділів, дослідження архівного матеріалу. Однак серед такого розмаїття напрямів наукових досліджень на сторінках цих видань публікувалися і документальні пам'ятки, акти, епістолярії, описи, огляди документів. Так, в київських "Университетских известиях" надруковані звіти Любовича та Багалія про огляди матеріалів західноруських та малоросійських архівів, їх склад, чисельність, комплектність та різновиди матеріалів[13].

Називає Іконников і ряд видань, що торкаються національної української культури. Це, перш за все, збірники "малоросійських пісень"

М.Цертелева, М.Максимовича, А.Метлинського, М.Закревського[14]. Ці видання увійшли до вітчизняної класики усної народної творчості.

На початку XIX ст. вийшов друком перший збірник українських пісень, зібраних і опублікованих кн. М.Цертелевим. В своїх "Рассуждениях", що передують публікації текстів пісень, яких автор подає десять, – він зазначає: "В них (піснях – *І.В.*) виявляється типовий геній народу, дух його, звичаї зображуваного часу і, зрештою, та чистота світогляду, якою завжди вирізнялися малороси і яку досі ретельно зберігають як єдиний спадок предків своїх, що вцілів від жадоби народів, що їх оточували![15] Ці слова, написані майже два століття тому, сучасні і актуальні сьогодні, як і цертелевський відомий вислів, що вже став афоризмом: "Слово – одяг думок; воно змінюється й часом, і політичними переворотами, і самою освітою народу"[16].

Автор збірника декілька разів повертається до питання самостійності існування "малоросійської мови", яка, за його словами, була мовою окремою і переважала в південних регіонах нашої вітчизни[17].

Особливо відомим і значущим є "Сборник украинских песен" Михайла Максимовича, який тричі видавався: двічі – у Москві і один – у Києві. До першого видання (1827 р.) увійшло 130 пісень чоловічих та жіночих, які яскраво репрезентували українську пісенність і про які захоплено відгукувалися М.Гоголь та О.Бодянський; до другого видання (1834) увійшло 113 чоловічих українських пісень. Більш фундаментальним і класифікованим виступає третє (1849 р.) київське видання пісень, де автор наводить 20 українських дум, 4 з яких побачили світ вперше. Однак, зазначимо, що В.Іконников не зупиняється детальніше на питаннях усної народної творчості і тим більш докладно не висвітлює основні проблеми її вивчення.

Отже, праця Іконникова засвідчує, що едиційна наукова археографія в Україні бере свій початок з середини XIX ст. і пов'язується як з діяльністю наукових історичних інституцій і товариств широкого профілю, так і з іменами окремих вчених-істориків, джерелознавців, що були ініціаторами та засновниками пошукової археографічної діяльності.

Найавторитетнішим центром виявлення, вивчення та публікації джерел з історії України XIV-XVIII ст. була Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (Київська археографічна комісія) при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторові (1843-1921).

Комісія опрацьовувала і успішно випробовувала основні напрями археографічної діяльності: 1) джерельна евристика (виявлення, пошук, збирання історичних джерел); 2) вивчення і відбір джерел для публікації; 3) підготовка їх до видання на основі розробленої методики передачі тексту, високої культури археографічного оформлення публікацій; 4) написання монографічних досліджень на основі джерел, що друкувалися.

Комісія видавала документальні й наративні джерела, а також дослідження в галузі допоміжних історичних дисциплін з конкретно

історичної проблематики. Едиційна методика, розроблена київськими вченими, організаційна структура комісії та основні напрями її діяльності справили значний вплив на формування вітчизняної археографічної практики другої половини XIX – початку XX ст.[18]

[1] *Степанский А.Д.* Археографическая база и археографический фонд исторической науки // СА. – 1991. – № 1. – С.41.

[2] *Степанский А.Д.* Археография: термин, объект, предмет // Отечественные архивы, 1996. – № 3. – С.16.

[3] *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – К., 1891. – Т.1. – Кн.1. – С.248.

[4] Там само. – С.250.

[5] Там само. – С.259.

[6] Там само. – С.296.

[7] Там само. – С.297.

[8] Там само. – С.302.

[9] Там само. – С.303.

[10] Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.1. (1873-1877) / Под ред. В.С.Иконникова. – К., 1879. – 317 с.

[11] Там само. – С.310.

[12] Там само. – С.314.

[13] Там само. – С.331.

[14] *Цертелев Н.* Опыт собрания старинных малороссийских песней. – СПб., 1819. – 64 с.; *Максимович М.* Сборник украинских песен. Изд-е 3-е. – К., 1849. – 114 с.;. Малороссийские песни. – Изд. 1-е. – М., 1827 г.; . Украинские народные песни. – Изд. 2-е. – М., 1834; *Метлинский А.* Думки і пісні та ще дещо. – К., 1839; *Закревський Н.* Старосвітський бандуриста: У 3-х кн. – М., 1860-1861.

[15] *Цертелев Н.* Вказ. праця. – С.2.

[16] Там само.

[17] Там само. – С.4.

[18] Едиційна археографія в Україні у XIX-XX ст.: Плани, проекти, програми видань. – Вип.1. – К., 1993. – С.7.

М. М. КАПРАЛЬ *(Львів)*

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ

(Нарис історії діяльності)

Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка уконституювалася 15 січня 1896 р. у Львові на спільному засіданні Історико-філософічної та Філологічної секцій[1]. Потреба цього кроку була очевидною, адже ще в листопаді 1894 р. новообраний голова Історико-філософічної секції, професор Львівського університету Михайло Грушевський запропонував проект видання історичних джерел, який члени секції ухвалили видрукувати для ширшого ознайомлення і обговорення в наукових колах[2].

Планувалося видання "пам'яток літописних, правних, історично-літературних, історично-статистичних і історично-етнографічних, історії церкви, освіти, матеріальної культури з усієї території і древньої минувщини українсько-руського народу"[3]. Комісія або редактор мали координувати працю дослідників, організовувати наукове опрацювання матеріалу, готувати археографічні подорожі в Галичині і за кордоном[4].

За проектом М.Грушевського джерела мали видаватися у двох археографічних серіях: "Жерела до історії України-Руси" (переважно актовий матеріал) та "Пам'ятки українсько-руської мови і літератури" (в основному літературно-художні твори). Невеликі за обсягом джерела (до 5 арк.) вміщувалися в Записках НТШ з передуючими вступними розвідками[5].

Виділ (президія Товариства), незважаючи на незначні матеріальні засоби, схвалила проект М.Грушевського восени 1894 р. Перед Археографічною комісією відкрилася мож ливість видання матеріалів з історії Галичини та всієї України загалом. Ще на Соборі руських учених 1848 р. йшлося про потребу заснування Археографічної комісії[6], але різні обставини не сприяли здійсненню цих задумів. До часу утворення Археографічної комісії НТШ єдиною установою в Галичині, що видавала історичні документи, був Львівський Ставропігійський інститут. Зацікавлення галицьких істориків в основному обмежувалося документами Львівського Ставропігійського братства[7].

До комісії було обрано вісім представників від обох секцій. Членами-засновниками стали Олександр Борковський, Михайло Грушевський, Кость Левицький, Олександр Колесса, Володимир Коцовський, Степан

Смаль-Стоцький, Кирило Студинський, Іван Франко. Головою першої наукової комісії НТШ став автор археографічного проекту Михайло Грушевський, заступником – визначний український письменник і науковець І.Франко, секретарем – молодий літературознавець та історик К.Студинський.

Вдруге комісія уконституювалася на засіданні всіх секцій Товариства 14 лютого 1900 р. Секретарем став учень М.Грушевського Стефан Томашівський. До складу комісії увійшли відомі історики з Наддніпрянської України: з Києва – Володимир Антонович та Іван Каманін, з Харкова – Дмитро Багалій, з Одеси – Олексій Маркевич. Розширювалося коло дослідників, збільшувалися можливості для широкомасштабних архівних пошуків не тільки в Галичині, але й у Наддніпрянській Україні, Австрії, Росії, Польщі. М.Грушевський залучав до праці в комісії істориків з усієї України та закордону: 1909 р. Олександра Грушевського (Київ), В'ячеслава Липинського (Краків), 1911 р. Миколу Василенка (Київ), Вадима Модзалевського (Чернігів), Володимира Перетца (Петербург), Мирона Кордубу (Чернівці), Гіадора Стрипського (Будапешт).

Комісія поповнювалася також учнями Михайла Грушевського, слухачами його знаменитих семінарів. 1906 р. членами комісії стали Іван Джиджора, Василь Герасимчук, Іван Крип'якевич, Денис Коренець, 1907 р. – Іван Шпитковський. Ще раніше до складу комісії увійшли Володимир Гнатюк, Олег Целевич (1902 р.)[8]. Членом комісії з 1911 р. був шведський україніст Альфред Єнсен, який студіював добу Івана Мазепи та Пилипа Орлика.

За головування Михайла Грушевського (1896-1913) незмінним його заступником залишався Іван Франко, секретарями в різний час були: Кирило Студинський (1896-1900), Стефан Томашівський (1900-1902), Олег Целевич (1902-1911), Іван Джиджора (1911-1913).

1920 р. комісію очолив колишній голова НТШ Олександр Барвінський, секретарем став новоприйнятий член комісії Микола Чубатий. Крім нього новим членом комісії на початку 20-х років став ще один учень М.Грушевського – Омелян Терлецький. Після смерті О.Барвінського 1925 р. головою, аж до припинення діяльності комісії в середині 30-х рр., залишався М.Кордуба[9].

Основною формою роботи в комісії були засідання. За час від 15 січня 1896 р. до 21 травня 1913 р. відбулося 71 засідання[10] (в середньому 4 на рік). Вони часто проходили після зборів Історико-філософічної секції, особливо в початковий період діяльності. З розвитком археографічних досліджень, засідання комісії усамостійнювалися, розширювалося коло розв'язуваних проблем.

Чільне місце посідав контроль за видавничою діяльністю, адже без публікацій робота комісії втрачала сенс. Відкриваючи кожне чергове засідання, голова звітував про стан справ з друком томів "Жерел" чи "Пам'яток".

Але комісія не обмежувалася видавничо-організаційними питаннями, важливим її завданням було рівне піднесення археографічних досліджень. Основна робота комісії полягала в обговоренні планів архівальних студій. Не всі проекти і задуми здійснювалися, але цікаво простежити "наукову кухню" Археографічної комісії НТШ на етапі пропозицій і дискусій[11].

В основу редакційного "портфеля" новоорганізованої комісії уйшли матеріали, запропоновані М.Грушевським у його проекті видання джерел 1894 р.[12]. Збірник люстрацій та інвентарів Руського воєводства з XVI ст.; подібний збірник для землі Белзької; найдавніші акти Подільської землі XV-XVI ст.; акти Белзької землі; акти з історії Львова XV-XVI ст.; акти Литовської та Руської метрик; акти з історії України XVII-XVIII ст.; інвентарі з XVII-XVIII ст.; "Генеральне слідство про маєтності"; літописець русько-литовський (Познанський список); пам'ятки українського письменства XVI-XVII ст. ("Хроніки" Сафоновича, літописець Волині та України та інші); збірник пам'яток давнього українського письменства; збірник джерел з історії українського права ("Руська правда", канонічні устави, дипломи XIII-XV ст., земські грамоти Великого князівства Литовського[13].

У перший рік існування комісія розглянула проект видання 2 тому "Жерел"[14], було ухвалено продовжувати люстрації з українських земель Речі Посполитої з 1565 р. В одному з томів "Пам'яток" до ювілею 1898 р. планувалося перевидати "Енеїду" Івана Котляревського, зібравши тексти різних видань. Михайло Грушевський та Володимир Коцовський висловили різні пропозиції: голова комісії пропонував суто наукове видання, а В.Коцовський радив видати "Енеїду" для ширшого читацького загалу без наукових коментарів. Комісія схвалила обидва проекти. Крім "Енеїди" в ювілейний том мали увійти всі твори Івана Котляревського, але 1897 р. комісія скасувала своє рішення з огляду на аналогічний план у київських наукових колах.

Стефан Томашівський виклав план видання галицьких актів з часів Хмельниччини (1648-1654), Олександр Колесса підготував проект видання драматичних творів XVII-XVIII ст. у хронологічному порядку: драми Якуба Гнатовича, шкільні драми "Алексій, чоловік Божий", "Містерії страстей Христових", вірші, друковані 1630 р. у Львові, "Dialogus de passione Christi", "Розмова во кратце о душе грешной", драми Симеона Полоцького "О Навуходоносорі", "Комедія о блуднім сині", далі – "О Адамі і Єві", "О Йосифі прекраснім", "О царстві Давиді і о сині Соломоні", Дмитра Ростовського "Комедія на Рождество Христове", "Ужасная измена", "Свобода", "Мудрость предвечная", "Володімір", "Йосиф патріарх" Лавренія Горки, "Божая милость" – трагедія Сильвестра Ляскоронського, інтермедії Митрофана Довгалевського, вертепна драма і далі – "Брань честних добродетелей", драми Михайла Козачинського "Воскресеніє", Георгія Щербацького "Фотій", священика Івана Некрашевича, Сави Стрілецького, далі – "Драма воскресна", відкрита Іваном Франком[15]. Але

підготовка до видання зайняла дуже багато часу, аж поки 1909 р. комісія не рекомендувала Василю Щурату перебрати на себе цей проект.

У перший рік існування комісія розглянула план Кирила Студинського про нове видання неповторених друків полемістичного письменства XVI-XVII ст. Автор проекту кілька разів робив повідомлення про стан підготовки матеріалів. 1900 р. К.Студинський має на меті надрукувати твори Герасима Смотрицького "Ключ царства небесного", Іпатія Потія "Оборона Собору флорентійського" (в українській редакції), Стефана Зизанія "Казання св.Кирила про антихриста", полеміку Касіяна Саковича з Зизанієм, знову Іпатія Потія – "Prawa i przywileje"; "Poselstwo Michaela", "Посланіє Леонта", "Relacya, co sie dzi[ei]lo 1605 r. u Warszawie"[16]. Але через два роки цей план міняється, до нього включаються роботи Бенедикта Гербеста "Wypisanie drogi" (1567), Щасного Жебровського "Kąkol" (1595) і "Pęewy" (1596), невідомий твір Клирика Острозького "Отвѣтъ на другій лист Ипатія Потея" (1599), лист Мелетія Пегаса і відповідь Потія, Іпатія Потѣя "Relacie y uwazenie postępkow niektorych" (1609), рукопис Мелетія Смотрицького (1609)[17]. З попереднього списку залишалося тільки два пункти: "Казання св.Кирила" Стефана Зизанія та "Оборона Собору Флорентійського" Іпатія Потія. Але й це не була остаточна редакція збірки полемічної літератури[18].

1908 р. Кирило Студинський виклав новий план – видання граматик Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького. В основному погодившись, комісія, за пропозицією М.Грушевського, поповнила проект, щоб видати комплект староукраїнських граматик другої половини XVI – першої половини XVII ст. К.Студинський виступив з ініціативою перевидання знаменитого "Треносу" Мелетія Смотрицького.

Активно обговорювалися на засіданнях великі багатотомні проекти: М.Грушевського – видання описів і люстрацій руських земель Речі Посполитої другої половини XVI ст.; І.Франка – українські варіанти апокрифів; С.Томашівського – видання галицьких документів часів Хмельниччини.

1900 р. комісія ухвалила пропозицію О.Колесси видавати твори Миколи Устияновича, підготовлені до друку студентами духовної семінарії у Львові. І.Франко та О.Колесса повідомили про намір передати до архіву Товариства листи буковинського поета Юрія Федьковича для дальшої публікації. Але невдовзі це видання взяла на себе Філологічна секція НТШ[19].

Комісія мала намір видати працю закарпатця Михайла Лучкая. З цією метою С.Томашівський 1904 р. виїжджав до Закарпаття для копіювання фундаментальної Лучкаєвої праці "Historia Karpatho-Ruthenorum", рукопис якої зберігався в Мукачівському монастирі.

Істориків красного письменства особливо цікавила епоха XVI-XVIII ст., що на той час залишалася малодослідженою. На засіданнях комісії 1909 р. дослідники оголосили кілька проектів. М.Возняк повідомив

про намір видати полемічні писання Касіяна Саковича. Професор з Петербурга В.Перетц склав записку про видання пам'яток українського віршованого письменства XVII-XVIII ст., конкретно маючи на увазі поетичну спадщину Климента Зинов'єва. І.Франко запропонував у "Пам'ятках" видати "Патерик" Йосифа Тризни 1649 р. з рукопису Василіянського монастиря у Львові та передрукувати "Рай мисленний" і "Оглавленіє книг".

М.Грушевський висловив думку про "зладження і видання збірника передмов до стародруків XVI-XVII ст."[20]. Володимир Гнатюк мав намір видати збірку страстей Христових з рукописів, що зберігалися у нього та у І.Франка.

1910 р. Д.Багалій запропонував друк невиданих творів видатного українського філософа XVIII ст. Григорія Сковороди.

1912 р. вже важкохворий І.Франко повідомив, що готує до видання збірку творів єпископа словенського Климента[21].

Після припинення Ставропігійським інститутом друку археографічних пам'яток Львівського братства комісія на засіданні 1900 р. доручила С.Томашівському порозумітися з сеньйором інституту, істориком Ісидором Шараневичем, щодо передачі комісії видання цих матеріалів. Шкода, що з цього проекту нічого не вийшло через політичну упередженість керівників-москвофілів Ставропігії.

Крім згаданих авторських проектів комісія мала на меті видати галицькі грамоти XIV-XV ст., розпочати копіювання актів історії унії, але виконавців цих проектів знайти не вдалося.

М.Грушевський на засіданні 2 листопада 1904 р. висунув проект видання корпусу архівних матеріалів з історії козаччини[22]. У записці, запропонованій Археографічній комісії у справі цього видання, М.Грушевський вказує на "уривковий і припадковий" характер попередніх видань джерел, що тільки "принагідно зачіпали історію козаччини або займалися певними спеціальними моментами в її історії". А з перервою у виданні "Актов ЮЗР", у яких публікував козацькі матеріали М.Костомаров[23], "не стало видавництва, присвяченого систематичному виданню матеріалів до історії козаччини". Передбачалося студіювати матеріал не тільки з політичної, воєнної історії, але також розглядати козаччину як "явище соціально-національне, продукт економічних суспільно-політичних обставин", не обминати питання організації та управління, внутрішніх відносин в козацькій державі[24].

М.Грушевський попередньо визначив коло бібліотек та архівів, де зберігалися джерела. Передбачалося працювати над "краківськими збірками (бібліотеки Чорторийських, університетська та академічна), варшавськими (головно ординація Красінських і генерального штабу), московськими (архіви міністерства юстиції і закордонних справ, також теки Маркевича в Рум'янцевському музеї), харківськими, чернігівськими архівами (залишки актів козацьких урядів), київською збіркою та деякими

іншими збірками поменшого значення"[25]. Крім цього у полі зору дослідників були архіви і бібліотеки у Відні, Римі, Стокгольмі, Лондоні та інших містах Європи.

Великий обсяг роботи був не під силу одному чи кільком історикам, в роботу мав включитися колектив однодумців, об'єднаних єдиною ідеєю, з доброю науковою підготовкою, готових до цілеспрямованого, систематичного пошуку, збирання і видання матеріалів. За час викладання у Львівському університеті М.Грушевський зумів підготувати на своїх знаменитих семінарах не менше 10 молодих науковців, що мали б взяти на себе цю справу. Працюючи над виданням, вони б "здобували собі практичні підстави для самостійної роботи над архівами і взагалі археографічним матеріалом. Найкраще ж поле для досліду – козацький період"[26].

Кодекс документів хронологічно мав охопити час з останньої четвертини XVI до середини XVIII ст., розпадаючись на кілька періодів (до Хмельниччини, від смерті Хмельницького до 1664 р., часи Дорошенка і Самойловича, Мазепи і Скоропадського). Загальний і редакторський нагляд над виданням джерел взяв на себе М.Грушевський. Як керівник, він визначив періоди, над якими мали працювати його учні: Іван Крип'якевич – з початків козаччини до 1648 р., Василь Герасимчук – 1657-1665 рр., Іван Кревецький – 1665-1676 рр., Іван Джиджора – 1720-1740 рр. Ці четверо учнів М.Грушевського розпочали з літа-осені 1905 р. систематичний розшук джерельних матеріалів під час тривалих археографічних експедицій.

За 1905-1907 рр. Іван Крип'якевич опрацював збірки документів у краківських бібліотеках Чорторийських та Ягеллонській, Василь Герасимчук, крім краківських бібліотек, студіював у Варшаві (бібліотеки ординацій Красінських та Замойських), Петербурзі (Публічна бібліотека), Іван Джиджора – у Москві і Харкові (Архів давньої малоросійської колегії, Архів Міністерства юстиції), Іван Кревецький – у Кракові, Варшаві.

Археографічна робота ускладнювалася через брак детальних каталогів, тому часто дослідники мали перегорнути безліч матеріалів, перш ніж натрапити на очікувані документи[27]. Нерідко під рукою не було потрібних книг для довідок, наприклад, В.Герасимчук у Кракові не міг знайти в бібліотеках ні "Історії запорозьких козаків" Дмитра Яворницького, ні томів "Актов ЮЗР"[28].

Для праці в архівах слід було мати дозвіл. Особливо важко було його дістати у Росії. З цією метою направлялися звернення до Російської Академії наук, остання "ходатайствувала" перед відповідними установами, яким підпорядковувалися архівні заклади. Нерідко дозвіл видавав міністр юстиції або внутрішніх справ Росії[29]. Не меншою тяганиною відзначалися й австро-угорські державні установи[30].

Незважаючи на різноманітні труднощі, комісія майже щороку висилала 3-4 дослідників на пошуки документів. 1907 р. було ухвалено

відрядити Федора Голійчука для праці в саксонських архівах над збіркою матеріалів про Пилипа Орлика. Пізніше до розвідки зазначеної теми підключився іноземний член комісії Альфред Єнсен, запропонувавши для друку збірку листів козацького гетьмана. Цього ж року І.Шпитковський почав збирати матеріал з історії Коліївщини у Кракові, а В'ячеслав Липинський – з історії козаччини 1676-1709 рр. Останній, крім цього, висловив намір видати один том матеріалів з історії Хмельниччини – про становище шляхти і її участь у Хмельниччині.

1908 р. Філарет Колесса працював у стокгольмських архівах, зробив реєстр документів, дотичних козаччині, зняв деякі копії. З-поміж інших (не членів комісії) на археографічних студіях були Богдан Бучинський, Роман Дашинич-Кульчицький, Микола Залізняк, Василь Матвіїв. В основному всі вони були учнями М.Грушевського.

С.Томашівський відпрацьовував матеріали періоду Хмельниччини у львівських та віденських архівах. 1910 р. на засіданні комісії він погодив проект видання витягів з мемуарів Радзивілла часів Хмельниччини. Коли ж з'ясувалося, що Краківська Академія наук планує видати рукопис цілком, то цей проект відпав.

1911 р. Археографічна комісія звернулася до Міністерства віровизнаннь і освіти через українську парламентську репрезентацію у Відні, щоб воно визнало С.Томашівського членом римського "Instituto austriaco di studii storici" для праці над матеріалами у Ватіканському архіві конгрегації пропаганди віри[31]. Прохання задовольнили і С.Томашівський протягом трьох місяців 1911 р. працював у цьому архіві.

Широка програма археографічної роботи потребувала великих матеріальних витрат. З 1896 р. Товариство отримувало від державних інститутів Австро-Угорської монархії 4,5 тис. золотих ринських. З цієї суми на потреби Археографічної комісії виділялося 1 тис.[32]. 1898 р. асигнування зросли до 1.5 тис. На початку століття сейм збільшує обсяг допомоги комісії до 3,0-3,5 тис. золотих ринських, також одноразово надходили кошти від Міністерства віровизнань і освіти. Спочатку виділяли половину із зазначеної суми, а другу половину передавали після докладних рахунків і звітів, що створювало додаткові перешкоди для отримання субсидій[33].

Бюджет комісії поступово зростав: 1900 р. він становив 3200 корон, 1901 р. – 4000, 1902 р. – 5000, але 1903 р. зменшився до 3.5 тис. корон, а 1909 р. знову зріс до 7 тис., але в середньому становив 5 тис корон. Цих коштів не вистачало, витрати комісії не покривалися державними субсидіями. Тільки на друк одного тому "Жерел" та "Пам'яток" витрачалося 3-4 тис. золотих ринських, хоча наклад одного випуску не перевищував 600 прим.

Значні кошти йшли на наукові екскурсії до закордонних архівів і бібліотек для пошуку джерельного матеріалу. На засіданні 25 лютого 1906 року комісія затвердила добові – 5 корон в Галичині і 9 корон – за кордоном[34]. Щорічно на відрядження і копіювання документів витрачали

1,5-2 тис. корон. Значну частину з цієї суми Товариство покривало з прибутків від продажу шкільних підручників, оренди будинків, пожертв меценатів тощо.

1908 р. Олександр Грушевський, намагаючись глибше дослідити тему козаччини, висунув план видання актів, що стосувалися внутрішньої історії Гетьманщини[35]. Матеріал мав ділитися на кілька груп: старшинське землеволодіння (правні умови), старшинське землеволодіння (економічні умови), монастирське господарство (умови юридичні та економічні), козаки і посполиті (правні умови, взаємні відносини двох верств), адміністративний устрій часів Гетьманщини, фінансова система, суд. Кожна група могла б становити один том архівного матеріалу на зразок "Жерел", "а разом з тим складати в купі загальний начерк внутрішнього життя гетьманщини"[36]. Хронологічно проект обіймав час від гетьманування Мазепи до скасування гетьманської влади. Професор Д.Багалій висловив думку, що Історико-філологічне товариство радо співпрацювало б з НТШ у справі видання актів з історії Гетьманщини.

До проблем внутрішнього устрою Гетьманщини звертається М.Грушевський. Він порушує питання про продовження видання "Дневника Якова Марковича" на засіданні комісії 9 червня 1910 р. За цю справу взялися Микола Василенко, а потім Вадим Модзалевський. Планувалося видати спочатку 4-6 томи, а пізніше перевидати 1-3 томи "Дневника" без пропусків. Друк передбачався в Києві, де розгорнуло свою діяльність організоване М.Грушевським Українське наукове товариство.

У руслі цього плану передбачалося видати "Генеральне слідство про маєтності". М.Василенко 1912 р. приступив до копіювання матеріалів Стародубського полку[37]. На останньому засіданні перед війною 1913 р. комісія ухвалила розпочати переговори з М.Василенком у справі видання договорів гетьманів з московським урядом.

Не всі проекти комісії вдалося здійснити через фінансові та інші труднощі. Тому велику цінність для історичної науки мають опубліковані матеріали серій "Жерела до історії України-Руси" та "Пам'ятки українсько-руської мови і літератури". Розглянемо ж публікації, що розпочав М.Грушевський, видаючи перший том люстрацій руських земель.

Ще до приїзду до Львова 1894 р. М.Грушевський отримав грунтовну археографічну підготовку, працюючи над виданням актів Барського староства[38]. Значну роль у його становленні як видавця документів і керівника археографічних занять відіграв Володимир Антонович – беззмінний редактор (1863-1882) видань Київської Археографічної комісії, під керівництвом якої видавався "Архив Юго-Западной России"[39].

Досвід Київської комісії М.Грушевський аналізував і творчо застосовував. До 50-літнього ювілею "однієї з найповажніших наукових інституцій України-Руси" він написав спеціальну оглядову статтю[40].

Заснована 1843 р. Київська Археографічна комісія за п'ятдесятилітню діяльність "своїми 60-ма томами поставила собі віковічний монумент"[41].

А розпочала вона з пошуку і накопичення матеріалів. 1852 р. у Києві був заснований Центральний Архів при університеті, де було зібрано актові книги й матеріали до 1800 р. з усієї Правобережної України. Збірка складала 600 актових книг і 500 тис. окремих документів. Цього ж року вийшов друком перший том "Архива Юго-Западной России". До цього видання комісії ще не мали певного плану, хоча у виборі матеріалів до друку видавці керувалися їх науковою цінністю[42].

Починаючи з 1852 р. тогочасний редактор Микола Іванішев виробив нову програму систематичного видавництва. Акти мали видаватися окремими серіалами за змістом і кожний том мав містити документи до якоїсь однієї окремої справи чи питання, і до нього мала докладатися розправа[43].

М.Грушевський відзначив позитивні моменти цього плану: "Групування матеріалу в окремі томи по спеціальним справам примушувало, не задовільняючись збиранням того, що саме під руку йшло, до глибших розвідок... Заведені розправи, без котрих не видавалися матеріали, подавали громаді грунтовні монографії на основі сучасного матеріалу"[44]. Водночас він бачив певні недоліки: часом археограф вишукував документи для однієї-двох тем і мало звертав увагу на матеріали з інших питань. Тому М.Грушевський пропонував видавати їх в окремих томах, де можна було друкувати окремі важливі документи, витяги з різних категорій актових книг тощо[45].

Перший том "Жерел" вийшов друком 1896 р., започаткувавши 4-томне видання люстрацій руських земель Речі Посполитої другої половини XVI ст.. До перших трьох томів увійшли акти люстрацій 1565-1566 рр., що "є найважливішою пам'яткою серед такого роду матеріалу, бо обіймають все-таки дуже велике число місцевостей, а заразом, в порівнянню з іншими описами, визначається значною докладністю і різноманітністю свого матеріалу"[46]. До І тому включено люстрації старость Снятинського, Коломийського, Галицького, Теребовльського, Рогатинського, Стрийського, Дрогобицького, Самбірського та Озиминської волості; до ІІ-го тому – Перемишльського, Лежайського, Замхівського старостів разом з жупами, що лежали на території Перемишльської землі, а також люстрації Сяноцької землі; до ІІІ-го – люстрації старость Красноставського, Холмського, Городельського, Грубешівського, Тишовецького, Грабовецького, Белзького, Сокальського, Кам'янського і Жидачівського. У цей том увійшли описи Олешицької волості і Городоцького староства, взяті з інвентаря доходів 1564 р., і яких немає в люстрації 1564-1565 рр.

М.Грушевський використав два джерела: звіт рогозинського старости Кшиштофа Соколовського – члена комісії, призначеної королем для складання люстрації (два томи матеріалів зберігалися в Архіві міністерства юстиції в Москві) та звіт з тієї ж люстрації – інвентар доходів – хенцинського старости Станіслава Дембінського (зберігався в Архіві скарбу коронного у Варшаві)[47].

Прогалини в матеріалах звіту К.Соколовського доповнювалися

текстами зі звіту С.Дембінського. Наприклад, з його звіту включено описи Самбірського староства та деяких сіл з інших староств, що були опущені в люстрації К.Соколовського.

До останнього тому цієї серії (VII-го тому "Жерел") М.Грушевський подав описи королівщин руських земель 1570 р. Далі планувалося видавати інвентарі XVI ст., вже були готові копії, а публікація була "тільки питанням часу"[48]. Кожному тому передувала розвідка М.Грушевського, в якій аналізувався економічний стан селянських господарств. Розвідки побудовані виключно на основі матеріалів тому. М.Грушевський у всіх вступних статтях студіює аналогічну низку питань: категорії селян, їхній економічний добробут, форми землеволодіння, число селянських грунтів, оподаткування.

Один з рецензентів[49] закидав авторові "брак ширших висновків" у цих статтях. М.Грушевський відповів критикові, висловивши своє методологічне кредо: "Як робилися такі загальні виводи? Ловилося кілька припадкових виказів, їх a priori уважано за покажчики загальних норм, і от на підставі кількох таких показчиків готові "середні цифри"... Спішитися з такими загальними виводами, маючи під руками величезний матеріал, що каждою цифрою протестує проти таких генералізацій... – було б не науково"[50].

Четвертим томом "Жерел" Археографічна комісія започаткувала нову серію під загальною назвою "Матеріали до історії Галичини". Видавець С.Томашівський вибрав період, що доволі тісно "лучиться з політичним життям цілої України-Руси" – час діяльності Богдана Хмельницького (1648-1657)[51]. Перший том "Матеріалів"[52] вміщує переважно документальний фактичний матеріал повстань в Галичині з червня 1648 до червня 1649 р.

Джерельний матеріал, викладений С.Томашівським за хронологією, можна поділити на три частини згідно з тематикою. Першу частину становлять ухвали шляхетських сеймиків, що відбувалися в Белзі, Галичі і Судовій Вишні в 1648-1649 рр., універсали польського короля Яна Казимира і його урядників.

Найбільшу частину складають реляції, скарги, протести проти селян, міщан та шляхтичів, які брали участь у повстаннях, що розпочалися в цей період на теренах Галичини. Третю частину складають листи і мемуари львівського міщанина Самуїла Кушевича про події Визвольної війни у Галичині. Найцікавіші документи – це опис облоги Львова козацькими військами 1648 р., список про оплату викупу з міста та листи, в яких С.Кушевич описує сучасні йому події.

Активний матеріал опрацьовано з гродських книг Львова, Жидачева, Теребовлі, Галича, Перемишля, Сянока, Белза та львівських міських книг. Листи С.Кушевича С.Томашівський розшукав у бібліотеці Оссолінських. Більшість актів укладач видав у повному обсязі, але є й витяги з документів з викладом українською мовою короткого змісту пропущеного тексту. Такий метод можна пояснити значною кількістю однотипних

документів, трафаретні звороти які не потребували повторення. Том розпочинається вступною розвідкою "З життя галицько-руських сеймиків", у якій автор вичерпує тільки один аспект теми, залишаючи для дослідів інші[53].

У другому томі галицьких матеріалів С.Томашівський продовжує подання актових документів з червня 1649 р. до 1651 р. Матеріал загалом поділений на дві частини. У першій вміщено продовження актів переважно політичного характеру: скарги шляхтичів, ксьондзів, міщан, євреїв-орендарів на селян, міщан за пограбування, побиття і вбивства. В цю групу документів також входять кілька універсалів Яна Казимира про конфіскацію майна у шляхтичів, що брали участь у повстаннях, а також інструкції воєводських сеймиків для своїх послів.

У другій частині подається матеріал про економічний стан галицьких земель 1649-1650 рр. Найбільш важливі - це масові актові матеріали: заяви селян і міщан про неможливість сплачувати податки у казну в повному обсязі або й повну неспроможність платити будь-які податки. На основі цієї джерельної бази С.Томашівський написав вступну статтю про економічне і демографічне становище у Львівській землі Руського воєводства[54]. Але, як і в попередньому томі, його стаття не охопила повністю матеріал, залишаючи дослідникам можливість далі працювати над аналізом і узагальненням джерел.

Щоб вмістити якомога більше інформативних даних, у виданні С.Томашівський частково використовував нову форму подачі актів – регестри. Також видавець відступив "від попереднього повного виписування всіх імен селян-революціонерів, а то з огляду на непевність їх щодо числа і часу наводяться тільки цікавіші з огляду на соціальне становище"[55].

По виході другого тому "матеріалів до історії Галичини" публікація актового матеріалу за 1648-1657 рр. припинилася, оскільки розпочалася праця над виданням корпусу козацьких документів. У III-му томі С.Томашівський обмежився публікацією лише тогочасних літературних пам'ятників, генетично зв'язаних з Галичиною. У цей том увійшли: фрагменти історичного оповідання львівського міщанина Самуїла Кушевича про козацькі війни 1648-1655 рр., збірка літописних записок у Львівських латинських монастирях про ті часи, оповідання С.Кушевича про похід семигородського князя Юрія II Ракоці в Польщу 1654 р. Крім цього упорядник, після передмови і вступної розвідки, вміщує опис облоги козаками Замостя[56], а в додатку – витяги з щоденника С.Кушевича від 1657 р. про події походу Юрія II Ракоці в Польщу: його листування з львівським магістратом про здачу міста[57].

Відповідно до принципів роботи Археографічної комісії С.Томашівський відкриває том вступною розвідкою "Між Пилявцями і Замостям", оперту на широке коло джерел і літератури[58].

Систематичні студії над матеріалами до корпусу козацьких джерел, розпочаті 1905 р., дали свій перший результат 1908 р., коли вийшов друком

І-й том "Матеріалів до історії козаччини", підготовлений Іваном Крип'якевичем. Документи походили з трьох бібліотек: князів Чарторийських, Академії наук у Кракові й Оссолінських у Львові. Оригіналів збереглося небагато, більшість – копії документів XVI, а частина – XVIII і XIX ст.. Хронологічно збірка охоплює 1531-1632 рр.

Акти умовно розділено укладачем на такі групи:

1. Листи й інструкції українських гетьманів (10).
2. Листи до козаків: королівські, соймових послів, разом (8).
3. Акти комісій для козацьких справ (3).
4. Королівські листи, пропозиції, інструкції для соймів, урядників, до турецького уряду (46).
5. Інструкції соймиків (30).
6. Промови на соймах, щоденники соймові (9).
7. Матеріали, проекти і т.д. (11).
8. Військові рахунки і регестри (6).
9. Листи різних осіб (40).
10. Листи чужих держав: Туреччини, волоського воєводи, татар (59).
11. Інструкції, звіти, звістки різного змісту (11)[59].

Перший том "Матеріалів до історії козаччини" отримав схвальні відгуки рецензентів[60]. Особливо відзначалась щаслива наукова знахідка І.Крип'якевича, що докорінно змінила погляди дослідників на ранній період історії козацтва. Йдеться про грамоту, видану польським королем Стефаном Баторієм у Ризі від 9 квітня 1582 р., що забороняла українським урядникам підпорядковувати козаків своїй юрисдикції, обкладати їх податками і брати собі залишене після їхньої смерті майно[61]. Як і до кожного тому "Жерел", упорядник вмістив у "Матеріалах..." вступну розвідку і покажчики.

У козацькій серії вийшло ще два томи. М.Кордуба тривалий час займався розшуками матеріалів про зносини Богдана Хмельницького з семигородським князем Юрієм II Ракоці. З часом його збірка поповнилася новими документами і склала цілий том матеріалів про міжнародне становище та дипломатичні стосунки козацької держави[62]. Видавець скористався документами державного архіву у Відні (відділи Polonica і Turcica, частини венеціанського архіву, перевезеного в час її окупації Австрією – Dispacci di Germania), архіву міністерства закордонних справ у Москві, рукописами бібліотеки Оссолінських у Львові.

Опубліковані документи торкаються різноманітних тем: вибори польського короля 1648 р., семигородські взаємини Польщі, Юрій II Ракоці і його польська політика, віденський двір у стосунках з Польщею та ін.. Причому козацька тема досить виразно простежується на тлі міждержавних стосунків того часу.

Автор видання значно скорочує поодинокі документи, бо "історична вага багатьох актів лежить не так в дословнім тексті, як радше їх змісті"[63]. Тому український текст, часто вклинюється в мову акту. Заголовки

документів подаються українською, латинською, німецькою та польською мовами досить лаконічно. Наприклад: "М.Сагредо до сіньорії. Відень. 17 вересня 1649 р."[64].

Як виглядали козацькі справи за часів Б.Хмельницького очима папських нунціїв у Варшаві Джованні та Торреса (1648-1652) і Петра Відоні (1652-1657), показав Стефан Томашівський у XVI томі "Жерел"[65]. Для збирання матеріалів С.Томашівський двічі побував у Ризі, працював у ватиканських архівах. Перший раз – у квітні-травні 1910 р. і другий – за іменуванням міністерства віровизнань і освіти протягом 3-х місяців 1911 р. (середина жовтня-середина січня). Для "кращих цілей української історіографії" він використав відділ нунціатур, де містилося найбільше матеріалу з української історії, а донесення нунціїв з Польщі давали досить систематичний огляд подій на Україні[66]. С.Томашівський за цей час докладно оглянув нунціатури за 1648-1660 рр., опрацьовуючи матеріал "трояким способом, роблячи: повні копії, ексцерпти і регестри – відповідно до ваги акту чи документу"[67]. З великої кількості документів, число яких сягало 1000, видавець вибрав найцінніші в історичному плані, що увійшли до тому "Ватіканських матеріалів до історії України"[68]. На жаль, до цього тому не було підготовлено ні вступної розвідки, ні покажчиків.

Останнім томом серії "Жерел" стало видання четвертого тому щоденника козацького старшини XVIII ст. Якова Марковича[69]. Ідея продовжити це важливе для історіографії Гетьманщини видання належала М.Василенкові і М.Грушевському. Останній запропонував здійснити видання силами археографічної комісії НТШ у Львові. "Найбільш відповідним кандидатом на редакцію був В.Модзалевський, зв'язаний з Чернігівщиною, де в родинному маєтку Марковичів в селі Сварові, на Глухівщині, знаходився дорогоцінний манускрипт цього пам'ятника"[70]. Як безпосередній виконавець проекту В.Модзалевський пропонував скласти до тому покажчики[71], але М.Грушевський та М.Василенко вважали за доцільне зробити це після реалізації всього видання, тобто видруку IV і повторного друку I-III томів "Дневника". З цієї самої причини В.Модзалевський не підготував великої вступної розвідки[72].

Значну участь у виданні "Дневника" Марковича взяв М.Василенко: на завершальному етапі підготовки матеріалів до друку він вичитував і звіряв коректуру з оригіналом[73]. Після видання одного тому 1913 р. справа зупинилася через непорозуміння в питаннях фінансування[74].

Другим великим серійним видання Археографічної комісії були "Пам'ятки українсько-руської мови і літератури". Ідея цього видання виникла одночасно з задумом "Жерел". Першим значним проектом серії, що почав реалізовуватися, став проект видання апокрифічних оповідань з місцевих рукописів XV-XVIII ст.[75] І.Франко виклав план ще на початку 1895 р. на засіданні Філологічної секції Товариства, а з утворенням Археографічної комісії це видання перейшло у її руки.

Ось як І.Франко пояснює потребу цієї праці: "Розвій освіти і

національного почуття в останньому віці зродив і у нас, між іншим, також пошану до пам'яток давнього життя нашої нації, зродив бажання збирати те, що можна зібрати..., а на підставі того зібраного матеріалу вникнути якомога в глиб душі тих давніх поколінь... І цікава річ, що чим більше призбирується у нас тих пам'яток, чим докладніше ми з ними ознайомлюємося, тим ясніше виринає і зазначується у нас думка про одноцільність, неперервну суцільність духовної традиції і духовних інтересів на протягу нашої довговікової історії... Чуючи себе нацією суспільною і солідарною в духовних та економічних інтересах, ми знайдемо тоді в собі самих, в нашій солідарності той огонь і запал до праці, котрого нам тепер так часто не стає, знайдемо і всі цілою суттю відчуємо той спільний ідеал, котрого брак так многих з нас гонить на поклони чужим богам"[76].

П'ять великих томів цього найбільшого корпусу матеріалів, що вдалося зреалізувати комісії, виходили протягом 14 років (1896-1910). Титанічних зусиль доклав Великий Каменяр в опрацювання багатьох рукописів, що вміщували апокрифічні оповідання.

Видавнича робота йшла за детально розробленим планом. У перший том "Пам'яток" видавець включив старозавітні апокрифічні оповідання, а другий і третій – новозавітні (апокрифічні євангелія і діянні апостолів), у четвертий – есхатологічні апокрифи (катехизиси, апокрифи про святі обряди, загробне життя і про майбутній кінець світу)[77], в п'ятий – апокрифічні оповідання, вибрані з "Житій святих" та інших джерел. Хоча зроблено було дуже багато, але остаточно проект не вдалося завершити; опрацювання "Житій святих" тільки почалося, до того ж І.Франко мав на меті включити у видання "Повісти і апологи світського змісту"[78] (походження. – *М.К.*)

Упорядник видав матеріал за принципами, виробленими Археографічною комісією – друкувати "слово в слово і буква в букву". Текст відтворювався церковнослов'янською кирилицею – "подобизною старого друку". За змогою подавалися різночитання і редакції інших рукописів і друків (частково латинською та грецькою мовами)[79]. За текстом публікації І.Франко часто робив невеликий коментар, відсилав читача до спеціальної літератури.

Велику допомогу в аналізі матеріалу отримували дослідники після ознайомлення з науковими розвідками, вміщеними на початку кожного тому (за винятком останнього). Ці розвідки написані в одному ключі, що важливо з огляду на систематизування матеріалів п'ятитомного кодексу, апокрифів. Ось питання, що І.Франко студіював у своїх статтях: загальне поняття про апокрифи, індекси апокрифічних творів, збірки і видання апокрифічних оповідань, історіографія теми (автор простудіював не тільки слов'янську наукову літературу, але й західноєвропейську та грецьку), впливи апокрифічних текстів на літературу у слов'ян і в Західній Європі.

Наукова цінність Франкового видання апокрифів зумовлюється й покажчиками, підготовленими майже до кожного тому – це покажчики осіб

і місць, згаданих у текстах; письменників і творів, використаних видавцем; "легендових і казкових мотивів"; неясних або рідковживаних слів[80].

Після довгих років обговорень і дискусій 1906 р., К.Студинський видав перший том "Пам'яток полемічного письменства кінця XIV і початку XVII ст." Остаточно, після третьої редакції, до цього тому увійшли стародруки: І. Бенедикта Гербеста: "Wypisanie drogi" (1567 р.) II. Щасного Жебровського: "Kąkol, ktory rozsiewa Stephanek Zizania". (Вільно, 1595 р.) III. Стефана Зизанія "Казанѣе св.Кирилла о Антихристѣ" (Вільно, 1596 р.) – в паралельному польсько-руському тексті. IV. Невідомий твір Клірика Острозького (1599 р.) V. Іпатія Потія "Relacie y uwazenie" (1609 р.) VI. Рукопис Мелетія Смотрицького з 1609 р."[81].

У великій вступній статті К.Студинський детально аналізує опубліковані стародруки і рукописи, пояснюючи незрозумілі місця літературно-історичного характеру[82]. На жаль, наступний том з серії пам'яток полемічної літератури не вийшов друком.

У XII-му томі "Пам'яток" В.Перетц помістив вірші українського поета XVIII ст. Климента Зинов'єва. У передуючій матеріалам розвідці автор подає літературу про поета (статті і видання його віршів Пантелеймона Куліша, Олександра Марковича), біографічні відомості про Климента Зинов'єва, сліди літературних впливів і традицій у його віршах[83].

Наступний і останній, восьмий том "Пам'яток", вийшов з перервою аж у 18 років - 1930 р., незадовго до припинення діяльності Археографічної комісії. Характерно, що упорядник тому "З української драматичної літератури XVII-XVIII ст." Ярослав Гординський не був членом комісії, та й основна підготовча робота (обговорення, затвердження плану видання) лягла на плечі Філологічної комісії Товариства. Все це позначилося на виданні: незначну частину тому складають драматичні твори з Дернівського рукопису, решта - статті Я.Гординського про тексти драм і різдвяних віршів з Дернівського рукопису ("Дернівська різдвяна вірша", "Інтермедії з Дернівського збірника"), загальна характеристика української великодньої драми ("Великодня драма"), характеристика української інтермедії, її взаємовпливи з польською драмою ("Польський вплив в українських інтермедіях"), а також вплив української драми на літературу ("Зв'язок української інтермедії з українською літературою")[84]. Тому важко визнати це видання цілком археографічним.

Крім серійних публікацій кілька видань джерельних матеріалів вийшло поза серіями "Жерел" чи "Пам'яток"[85], але під маркою Археографічної комісії НТШ: факсимільне видання "Кобзаря" Т.Шевченка від 1840 р., згадане ювілейне видання "Енеїди" Івана Котляревського, "Матеріали до історії суспільно-політичних й економічних відносин Західної України" М.Грушевського та деякі інші. Багато проектів комісії так і залишалися нереалізованими за браком коштів. В особливо скрутне становище комісія потрапила у роки Першої світової війни[86]. Частина зібраних і готових до друку документів тоді пропала.

Після війни публікаторська діяльність комісії майже припинилася внаслідок неприхильного ставлення польських урядових чиновників і відсутності будь-якої фінансової підтримки з їхнього боку Науковому товариству імені Шевченка.

У цей час АК НТШ, залишивши нереальні публікаторські проекти, взялася за малорозроблену, але важливу справу збирання краєзнавчих матеріалів. На засіданні 3 березня 1920 р. члени комісії схвалили проект складання історично-географічного словника Західної України, що його запропонував Мирон Кордуба[87]. 12 березня 1920 р. члени комісії схвалили й план-питальник збирання матеріалу до цього словника, що складався з 26 пунктів; збирач мав записати народні назви села ("оселі"), вулиць, доріг, роздоріж, площ, кутів, фільварків, млинів, окремих дворів, городів, сіножатей, полонини, рік, криниць, джерел, пагорбів, лісів, копалень, долин, печер, церков[88].

Опублікований в часописі "Стара Україна" та кількох львівських газетах питальник заохотив патріотів-ентузіастів до краєзнавчої праці[89].

Значно кращі обставини для археографічної роботи склалися у Києві, коли 1921 р. об'єдналися в єдину Археографічну комісію Всеукраїнської академії наук Київська комісія для розбору давніх актів та Археографічна комісія при історично-філологічному відділі УАН (1919). З поверненням 1924 р. на Велику Україну М.Грушевський залучив до співпраці кількох членів Археографічної комісії НТШ у Львові: М.Кордубу, В.Герасимчука, С.Студинського, М.Возняка. У другій половині 20-х років XX ст. усі вони стали дійсними членами Археографічної комісії з історії Західної України. В результаті співпраці київських і львівських вчених, зокрема К.Студинського та М.Возняка, 1928 р. вийшов друком том листування Михайла Драгоманова та Івана Франка[90].

Одним з найближчих завдань новоорганізованої комісії було продовження видання корпусу документів з історії козаччини, припиненого у Львові. Активними учасниками цього проекту стали М.Кордуба і В.Герасимчук, під керівництвом яких "копіювалися акти до 1651-1665 рр. збірок львівського закладу Оссолінських і бібліотеки Дідушицьких, тек Нарушевича, збірок Піночі і Русецьких краківського магістрату, рукописів Ягеллонської бібліотеки і музею кн.Чарторийських, у Кракові, далі з колекцій, перевезених з бібліотек СРСР до Варшави"[91].

Наприкінці 20-х – на початку 30-х років політична ситуація в Україні змінилася. Завершилась політика українізації, ідеологічні "щупальця" тоталітарного режиму остаточно проникли в історичну науку. Відтепер партійні історики не потребували публікацій історичних документів, що суперечили б ідеологічній канві історичного розвитку. За таких обставин цілком готова до видання збірка В.Герасимчука не потрапила до друку.

В не менш складну ситуацію в 30-х рр. потрапила у Польщі Археографічна комісія НТШ у Львові, що фактично припинила свою діяльність[92].

За порівняно короткий період існування (близько 40 років) АК НТШ як наукова інституція залишила помітний слід в українській історичній науці. Більше 20 томів джерельних праць красномовно свідчать про плідність наукової роботи[93].

Керівником і організатором багатьох проектів комісії був визначний історик України Михайло Грушевський. У діяльності комісії він використав досвід Київської Археографічної комісії. М.Грушевському вдалося залучити до співпраці майже всіх видатних істориків-українiстів того часу.

З самого початку існування комісія виробила тверді принципи публікації джерел: "друкувати буква в букву, нічого не змінюючи, навіть блудів"[94], упорядковувалося написання великої літери, знаки пунктуації відповідали сучасним правилам. У вступній частині подавався детальний опис рукописів, що публікувалися, вміщувалася грунтовна розвідка, побудована в основному на джерелах публікованого тому. Майже до всіх видань готувалися покажчики імен, географічний та тематичний.

Документи видавалися суцільним масивом ("Люстрації"), систематизованими збірниками ("Апокрифи"), з використанням скорочень і регестрів ("Галицькі акти").

Робота комісії дала поштовх для реалізації фундаментальних досліджень М.Грушевського, С.Томашівського, І.Крип'якевича, В.Липинського, В.Герасимчука та інших відомих істориків України.

Перервана у 30-ті роки діяльність АК НТШ відновилася 2 лютого 1992 р. Її історія продовжується.

[1] Утворення комісії в літературі датується по різному: М.Довнар-Запольський називає 1894 р. (див.: *Довнар-Запольський М.* К истории экономического быта Галиции в XVI веке // ЖМНП. – 1898. – Ч.1. – С.146; В.Гнатюк – 1895 р. (див.: *Гнатюк В.* Наукове Товариство імені Шевченка (1873-1923 рр.). – Мюнхен, 1984. – 2-ге вид. – С.50). Навіть М.Грушевський називає роком заснування комісії 1895 р. (див.: *Грушевський М.* Дотеперішній розвій Наукового Товариства імені Шевченка // Хроніка Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1900. – Ч.1. – С.12; далі – Хроніка). Але насправді комісія утворилася 15 січня 1896 р. (див.: З Товариства // ЗНТШ. – 1896. – Т.9. – С.2).

[2] ЦДІА України в м.Львові. – Ф.309: Наукове Товариство ім.Шевченка. – Оп.1. – Спр.12. - Арк.7 зв. Проект планувалося надрукувати у п'ятому томі ЗНТШ, але друком він вийшов тільки у малотиражній відбитці звіту Товариства за 1891 р.: *Грушевський М.* Про видання джерел до історії українсько-руської (Записка до виділу) // Справоздане з діяльності виділу і секцій Наукового товариства ім.Шевченка у Львові за час від загальних зборів дня 11 травня 1893 р. до 31 грудня 1894 р. – Львів, 1895. – С.12-16. Репринт див.: Едиційна археографія в Україні у XIX-XX ст.: Плани, проекти, програми видань. – Київ, 1993. – Вип.1. – С.150-154. Б.Крупницький, що досліджував археографічну діяльність М.Грушевського, зовсім не згадує про цей проект, див.: Krupnycki Die archaographische Tätigkeit M.Hruschevs'kyjs // Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. – Breslau, 1935. – Bd.11. – H 3/4. – S.610-621.

[3] *Грушевський М.* Передмова // Жерела до історії України-Руси (видає комісія Археографічна Наукового Товариства імені Шевченка. – Львів, 1895. – Т.1. – С.І (далі - Жерела).

[4] *Грушевський М.* Про видання джерел... – С.153-154.

[5] Там само. – С.151. У дальшому викладі ми не будемо розглядати невеликі джерельні публікації, оскільки Археографічна комісія зосередила свою працю виключно на публікації серійних видань.

[6] *Головацкий Я.* Исторический очерк основания Галицко-руськой Матицѣ. – Львов, 1850. – С.57; *Грушевський М.* Передмова // Жерела. – Львів, 1895. – Т.1. – С.1.

[7] Див.: Акты, относящиеся к истории Юго-Западной России (издал А.Петрушевич). - Львов, 1875; Юбилейное издание в честь 300-летия основания Львовского ставропигийского братства. – Львов, 1886; Monumenta Confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. -- Leopoli, 1895-1898. – Т.1-2.

[8] У недавно виданій розвідці Івана Крип'якевича неточно вказано час прийняття О.Целевича і І.Шпитковського в члени комісії. – 1911 р. (див.: *Крип'якевич І.* Історико-філософічна секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894-1913 рр. // ЗНТШ. -- 1992. -- Т.222. – С.408).

[9] 1936 р. у структурі НТШ утворилася Історико-джерелознавча комісія, що фактично заступила Археографічну, див.: Діяльність секцій і наукових комісій // Хроніка. – Львів, 1937. – Ч.73. – С.51.

[10] У І.Крип'якевича неточно пораховано – 71 (див: *Крип'якевич І.* Історико-філософічна секція... -- С.108).

[11] Плани, проекти, проспекти видань комісії див.: Единційна археографія... – С.53-66. Огляд засідань обмежуємо періодом з 15 січня 1896 р. до 21 травня 1913 р., за який збереглися протоколи засідань (ЦДІА України в м.Львові. – Ф.309, оп.1, спр.42). Майже без купюр вони опубліковані в ЗНТШ (т.10-23) та хроніці (ч.1-55).

[12] *Грушевський М.* Про видання джерел... – С.150-154.

[13] Там само. – С.151-153.

[14] 1 том "Жерел" вийшов до утворення комісії – 1895 р.

[15] ЦДІА України в м.Львові. — Ф.309, оп.1, спр.42. – Арк.14-14зв.

[16] Там само. – Арк.34зв.

[17] Засідання комісій. Археографічна комісія // Хроніка. – Львів, 1092. – Ч.12. – С.18-19.

[18] Про остаточний видавничий варіант збірки див. нижче. – С.65.

[19] Твори Ю.Федьковича вийшли у серії філологічної секції "Українсько-руська бібліотека": Писання Осипа Юрія Федьковича. Перше повне і критичне видання / Упор. І.Франко, О.Колесса. – Львів. 1902-1928. – Т.1-4.

[20] Цю ідею було зреалізовано дещо пізніше, див.: *Тітов Хв.* Матеріали до історії книжної справи на Вкраїні в XVI-XVII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924.

[21] Засідання Археографічної комісії // Хроніка. – Львів, 1912. – Ч.25. – С.15.

[22] Засідання Археографічної комісії // Хроніка. – Львів, 1904. – Ч.20. – С.9.

[23] Про археографічну діяльність М.Костомарова див.: *Крип'якевич І.* Археографічні праці Миколи Костомарова // ЗНТШ. – 1918. – Т.126-127. – С.105-140.

[24] Записка, предложена Археографічній комісії проф. Грушевським в справі видання корпусу матеріалів до історії козаччини // Хроніка. – Львів, 1905. – Ч.24. – С.19-21.

[25] Там само. – С.20.

[26] Там само. – С.19.

[27] ЦДІА України в м.Львові. – Ф.309, оп.1, спр.986. – Арк.1.

[28] Там само.

[29] Загальні збори (дня 30 квітня 1907 р.) // Хроніка. — Львів, 1907. – Ч.31. – С.3; ЦДІА України в м.Львові. – Ф.309, оп.1, спр.154. – Арк.9-10.

[30] *Грушевський М.* Передмова // Жерела. – Львів, 1893. – Т.8. – С.8

[31] ЦДІА України в м. Львові. – Ф.309, оп.1, спр. 83. – Арк. 1-2.

[32] *Грушевський М.* Наукове товариство імені Шевченка // Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т.9. – Кн.3. – С.191-192 (Далі – ЛНВ).

[33] ЦДІА України в м.Львові. – Ф.309, оп.1, спр.59. – Арк.30-30зв.

[34] Там само. — Спр.42. – Арк.63зв.

[35] *Грушевський О.* План видання актів з внутрішньої історії Гетьманщини // Хроніка. – Львів, 1908. – Ч.36. – С.23-27.

[36] Там само. – С.27.

[37] З грудня 1913 р. видання цієї пам'ятки взяло на себе Українське наукове товариство у Києві (ЦНБ НАН України, В.Р. – Ф.Х, спр.32919. – Арк.58зв., 62, 63, 65зв.) 1929 р. це видання здійснила під редакцією Катерини Лазаревської Археографічна комісія Всеукраїнської Академії наук: Український архів. Т.1. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. – К., 1929.

[38] Акты Барского староства XV-XVIII вв. // Архив ЮЗР. – К., 1893-1894. – Ч.VIII. – Т.1-2.

[39] Про археографічну діяльність В.Антоновича див.: *Ткаченко М.* Археографічні студії Володимира Антоновича // Український археографічний збірник. – К., 1930. – Т.3. –С.325-346.

[40] *Грушевський М.* П'ятдесятиліття Київської Археографічної комісії // ЗНТШ. – 1894. – Т.3. – С.211-221.

[41] Там само. – С.220.

[42] Див. наприклад: Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актов. – Киев, 1845-1859. – Т.1-4; Жизнь Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. – К., 1849. – Т.1-2; Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. / Составил Самоил Величко. – К., 1848-1864. – Т.1-4.

[43] *Грушевський М.* П'ятдесятиліття... – С.214-215.

[44] Там само. – С.215-216.

[45] Грушевський часто публікував в Записках НТШ окремі цікаві документи або невеликі добірки (див.: *Пріцак О.* Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Кембрідж, 1991. – С.51).

[46] *Грушевський М.* Передмова // Жерела. – Т.1. – С.3

[47] Там само.

[48] *Грушевський М.* Передмова // Жерела. – Т.7. – С.II.

[49] Див.: *Щербина В.* [Рец. на:] Жерела. – Т.1 // Киевская старина. — 1896. – №7/8. — С.40-41; 1898. – №1. – С.26-27.

[50] *Грушевський М.* Передмова // Жерела. – Львів, 1900. – Т.3. – С.2

[51] *Томашівський С.* Передмова // Жерела. – Львів, 1898. – Т.4. – С.5.

[52] Певну складність викликає подвійна нумерація томів: 4 том "Жерел" – це 1 том "Матеріалів" і т.д. У виносках для зручності нами подано тільки титула "Жерел".

[53] *Томашівський С.* З життя галицько-руських сеймиків // Жерела. – Львів, 1898. – Т.4. - С.1-36. Опублікований матеріал автор опрацьовував в окремих розвідках: *Томашівський С.* Самуїл Кушевич райця львівський і його записна книжка // ЗНТШ. – 1897. – Т.15. – С.1-24; Його ж. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // ЗНТШ. – 1898. – Т.23-24. – С.1-138.

[54] *Томашівський С.* Погляд на стан людности Львівської землі в половині XVII ст. // Жерела. – Львів, 1901. – Т.5. – С.1-52.

[55] *Томашівський С.* Передмова // Жерела. – Львів, 1913. – Т.6. – С.1.

[56] Obsidio Zamoscana a Joanne Bytomski // Жерела. – Львів, 1913. – Т.6. – С.137-151.

[57] З діярія С.Кушевича 1657 р. // Жерела. – Т.6. – С.221-226.

[58] *Томашівський С.* Між Пилявцями і Замостям // Жерела. Т. 6. – С. 1-136.

[59] *Крип'якевич І.* Вступне слово до тому "Матеріалів"// Жерела – Львів, 1908 – Т.8 – С 10.

[60] Див.: *Жукович П.Н.* [Рец. на:] Матеріали до історії української козаччини. – Т.1 // ЖМНП. – 1909. – №11. – С.232-238; *Томашівський С.* [Рец. на:] Матеріали до історії української козаччини. – Т.1 // ЛНВ. – 1909. – Т.45. – Кн.3. – С.691-692.

[61] Жерела. — Львів, 1908. – Т.8. – С.53.

[62] Там само. – Т.12. Акти до Хмельниччини (1648-1657).

[63] *Кордуба М.* Переднє слово // Там само. – Т.12. – С.VI.

[64] Там само. – Т.12. – С.120.

[65] Там само. – Т.16. Нумерація томів серії довільна (черговими були перші вісім томів, далі вийшли томи XII, XVI, XXII, оскільки вони видавалися за готовністю до друку, а не за хронологією.

[66] Тимчасове справозданє з археографічних занять у Ватіканськім архіві в Римі // Хроніка. – Львів, 1912. – Ч.50. – С.16.

[67] Там само. – С.17.

[68] С. Томашівський, напевно, не помітив аналогічного видання документів, здійсненого 1916 р. з археографічної спадщини В.Антоновича (див.: Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1916. – Вып.2. – С.1-181)

[69] Жерела. – Київ-Львів, 1913. – Т.22.

[70] *Оглоблин О.* Микола Василенко й Вадим Модзалевський (за неопублікованими матеріалами) // Український історик. – Нью-Йорк, Мюнхен, 1966. – №3/4. – С.16.

[71] ЦДІА України в м.Києві. – Ф.1235: М.Грушевський, оп.1, спр.375. – Арк.65.

[72] ЦДАВО України. — Ф.3974: М.Василенко, оп.1, спр.18. — Арк.63в.

[73] Там само. – С.21.

[74] *Оглоблин О.* Микола Василенко... – С.17.

[75] Дехто з рецензентів (див.: *Истрин В.Н.* Новый сборник ветхозаветных апокрифов // ЖМНП. – 1898. – №1. — С.112-133; *Щербина В.* [Рец. на:] Пам'ятки. – Т.1 // Киевская старина. – 1897. – №1. – С.75-76) зробили закид автору в ігноруванні початкових редакцій апокрифів. Але І.Франко у передмові зазначав: "Значить мені не ходить оте, щоби віднаходити по змозі найстаршу редакцію даного пам'ятника, а противно, для мойого плану важніші, властне найновіші, так сказати, найбільше популярні українсько-руські його переробки. План цей виплив до того не апріорно, з якоїсь доктрини, а з тої обставини, що властне такі новітні рукописи знайшлися у мене під рукою..." (*Франко І.* Передмова. // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – Т.1. – С.III). (Далі – Пам'ятки...).

[76] *Франко І.* Передмова // Пам'ятки. – Львів, 1896. – Т.1. – С.1.

[77] Спочатку четвертий том "Апокрифів" мав ширший план, але після дискусії на засіданні Археографічної комісії 3 квітня 1907 р. І.Франко погодився "дати томові більше одноцільний зміст", не включаючи в цей том апокрифічні молитви, заклинання, ворожіння і чарівні книги, звістки про природу (ЦДІА України в м.Львові. — Ф.309, оп.1, спр.42. – Арк.57зв.)

[78] *Франко І.* Передмова // Пам'ятки... – Т.1. – С.2-3.

[79] В.Істрін (див.: *Истрин В.П.* Указ.соч. – С.122-123) намагався применшити значення такого підходу, зазначаючи, що це "сізіфова праця", вкладена видавцем у пошуки різночитань. На його думку, редакції і різночитання слід шукати при спробі віднайти початкові варіанти текстів. Можна погодитися з рецензентом з огляду на історичний аспект, але не варто применшувати мовознавче значення публікації різночитань.

[80] Велика кількість рецензій свідчить про значний резонанс "Апокрифів" у наукових колах, крім згаданих (див.: *Студзінскі К.* [Рец. на:] Пам'ятки українсько-руської мови та літератури. – Т.1 // Kwartalnik Historyczny. – 1897. – С.815-816; Брукнер А. [Рец. на:] Пам'ятки українсько-руської мови та літератури. – Т.1 // Kwartalnik Historyczny. – 1898. – С.304-306; *Качановский В.* [Рец.на:] Пам'ятки українсько-руської мови та літератури. — Т.2-3 // Киевская старина. – 1900. — №1. – С.36-38.

[81] *Студинський К.* Передмова // Пам'ятки. – Львів, 1905. – Т.5. – С 5-6.

[82] Іван Франко у своїй рецензії (див.: *Франко І.* [Рец. на:] Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII ст. Т.1 // ЛНВ. – 1906. – Кн.10. – С.162-163) загалом схвально відгукнувся про це видання, але закинув К.Студинському, що він "усім серцем стоїть на боці унії та її давніх прихильників" (С.163).

[83] *Перетц В.* Передмова // Пам'ятки. – Львів, 1912. – Т.7. – С.1-52.

[84] Див: Пам'ятки. – Т.8. – С.52-222.

[85] Дехто з дослідників вважає, що Археографічна комісія видавала з 1906 р. "Українсько-руський архів" (зокрема, див.: Енциклопедія українознавства. – Париж, Нью-Йорк, 1966. – Т.3. – С.1711; *Винар Л.* Наукове Товариства ім.Т.Шевченка і Михайло Грушевський // Український історик. – 1968. – №1/4. – С.52-53), але "Архів" видавався під егідою Історико-філософічної секції, та й на засіданнях Археографічної комісії не обговорювалися проекти цього видання.

[86] Крип'якевич на засіданні Археографічної комісії ВУАН у Києві 30 жовтня 1929 р. повідомив: "Матеріали, що перед війною збиралися до друку або знищені, або розгублені..." (УНБ НАН України, В.Р.. – Ф.Х; Академія Наук УРСР. – №10705-10807. – Арк.119зв.).

[87] *Кордуба М.* Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне джерело // Стара Україна. – Львів, 1924. – №7/8. – С.94.

[88] Там само. – С.96-97.

[89] Частина матеріалів зберігається в архівних збірках І.Кордуби (див.: Львівська наукова бібліотека НАН України ім.Стефаника, В.Р.. – Ф.61: Мирон Кордуба. – спр.2-6; ДАЛО. – Ф.Р.2923; М.Кордуба (1876-1947) – професор Львівського університету. – Оп.1. – Спр.80).

[90] Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. – Т.1: Листування І.Франка та М.Драгоманова. –- К., 1928.

[91] Історичні установи Української Академії Наук: Археографічна комісія // Україна. – 1927. – Кн.6(25). –- С.194.

[92] Частину цієї збірки вдалося розшукати: ЦНБ НАН України, В.Р.. – Ф.Х. – Спр.7362-7380, 7487-7555.

[93] Остання згадка про комісію датується 1932 р. (див.: Наукові комісії // Хроніка. – Львів, 1932. – Ч.71. – С.38).

[94] *Грушевський М.* Передмова // Жерела. – Т.1. – С.VII.

С.М. КІРЖАЄВ *(Київ)*

ДЕЯКІ ЗАУВАЖЕННЯ ЩОДО АРХЕОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УНТ

(Чи існувала в товаристві окрема Археографічна комісія?)

У працях з історії української археографії досі нез'ясованою залишається проблема діяльності Археографічної комісії Українського наукового товариства у Києві. Дослідники, згадуючи цю наукову інституцію у зв'язку з організаційним оформленням АК ВУАН[1], спираються лише на ретроспективну інформацію, подану вперше М.С.Грушевським 1926 р. у передмові до першого видання оновленої АК ВУАН – "Українського археографічного збірника" (т.І) – і пізніше повторену у звідомленні історичної секції за 1926 р.[2]

При цьому версія про об'єднання 1921 р. трьох археографічних інституцій (Постійна комісія для видання пам'яток мови, письменства та історії (Археографічна комісія) УАН, Київська комісія для розбору давніх актів та Археографічна комісія УНТ) зазнає різноманітних інтерпретацій. Документально підтвердженим проте є факт остаточного організаційного утворення АК ВУАН шляхом об'єднання у квітні 1921 р. двох комісій: Постійної комісії для видання пам'яток мови, письменства та історії УАН (розпочала роботу 1919 р.) та Київської комісії для розбору давніх актів, заснованої ще 1843 р.[3]

Зміст оприлюднених відомостей щодо діяльності АК УНТ дуже стислий: утворена 1913 р. комісія, яка мала доповнювати і продовжувати практику видання джерел з історії України, розпочату в плановому порядку Київською комісією для розбору давніх актів та Археографічною комісією НТШ, не встигла розгорнути свою роботу; вона лише здійснила видання допитів кирило-мефодіївських братчиків та почала публікацію матеріалів Генерального слідства полків Лівобережної України. Підготовлене до друку "Генеральне слідство Стародубського полку" внаслідок війни та антиукраїнських репресій залишилося ненадрукованим. Комісія ж з початком світової війни припинила свою діяльність.

На сьогодні маємо спірні свідчення щодо існування і діяльності археографічної структури товариства в узагальнюючих статтях про діяльність історичної секції УНТ. О.Грушевський, який фактично заступав М.Грушевського на чолі історичної секції, 1924 р., вже після повернення брата в Україну, писав, що історична секція лише мала намір утворити

окрему Археографічну комісію для планомірного студіювання та видавання пам'яток, особливо з історії Лівобережжя. Про роки 1917-1920 він пише, що "коло історичної секції працювала комісія чи підсекція археографічна, яка провадила свою роботу в тіснім зв'язку з історичною секцією, отримувала від неї вказівки щодо своєї праці". Автор навіть вказує на контакти цієї підсекції з АК УАН і Київською археографічною комісією та на самостійне існування підсекції після об'єднання останніх[4]. Враховуючи це, а також брак до цього часу монографічного дослідження щодо діяльності УНТ, обмаль архівної джерельної бази проблеми, спробуємо висловити деяки міркування.

На жаль, нам не вдалося розшукати документальних свідчень про діяльність АК УНТ від часу її заснування. Можливо, це зумовлено невеликою кількістю матеріалів діяльності історичної секції УНТ, що збереглися. Протоколи Ради УНТ, фіксуючи утворення інших спеціалізованих комісій (етнографічна, мовна, статистично-економічна), деякі факти проведення роботи по підготовці археографічних видань, не мають жодних звісток за 1912-1914 р. щодо пропозиції або формального створення Археографічної комісії, планів її діяльності. Протоколи Ради фіксують рішення про купівлю літературних рукописів і документальних джерел, оплату копіювання документів для їх публікації в "Записках" (наприклад, за проханням голови історичної секції М.Василенка, в грудні 1912 р. йому було виділено кошти на копіювання записки Г.А.Полетики "Историческое известие на каком основании Малая Россия была под республикою Польскою и на каких договорах отдалась российским государям..."[5]); ухвали розширити діяльність УНТ видаванням Етнографічного збірника (готувала Етнографічна комісія) і видаванням пам'яток української старовини, друкувати регулярний тримісячник з українознавства "Україна" з поширеною програмою і окремо видавати матеріали під назвою "Українознавство"[6]. В грудні 1913 р. було ухвалено видати Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку (М.Василенко) як І-й том публікації матеріалів. На 1914 р. планувалося видрукувати історичні матеріали, а видання першого тому "Слідства" взяли на себе нащадки С.Грушевського з тим, щоб присвятити видання пам'яті останнього. Ухвалено перейняти це видання у НТШ, заплатити йому витрачені гроші, а 1915 р. – продовжити друк "Слідства"[7].

Не винайдено жодних згадок щодо утворення АК УНТ серед листування М.Василенка з М.Грушевським та В.Модзалевським, хоча кореспонденти досить активно обговорювали справи публікації пам'яток.

Можна припустити, що після конфлікту М.Грушевського з НТШ у Львові влітку 1913 р., в УНТ справді обговарювалося питання утворення власної археографічної інституції. За планами 1911-1913 рр. АК НТШ провадила підготовку до видання "Дневника Я.Марковича" (В.Модзалевський за редакцією М.Василенка) та "Генерального слідства про маєтності Стародубського полку"(М.Василенко) як томів "Жерел"[8].

Здійснюючи видавничу діяльність, УНТ у перші п'ять років існування не мало фінансових можливостей видавати археографічно окремі пам'ятки. Згадані видання, запропоновані М.Василенком та В.Модзалевським, за підтримкою М.Грушевського було внесено до планів АК НТШ[9], хоча їхній друк здійснювавався у Києві. Якщо "Дневник Я. Марковича" (лише один, 4-й том) 1913 р. вдалося видати друком як спільну працю львівського та київського товариств, то, як бачимо з документів, видання "Генерального слідства про маєтності Стародубського полку" цілком взяло на себе УНТ. Внаслідок висилки М.Грушевського до Росії друк було припинено, невідома навіть доля вже видрукованих аркушів. Збірка допитів кирило-мефодіївців вишла 1915 р. окремим відбитком, хоча була складовою збірника статей і матеріалів, присвяченого 100-річчю з дня народження Т.Г.Шевченка.

1916 р. історична секція УНТ перервала свою працю, а поновила лише 1917 р. Хоча в 1917-1919 рр. отримало друкарню, основною формою діяльності секції були наукові засідання та проголошення наукових доповідей, почалася також робота щодо описування київських архівних збірок документів[10]. У грудні 1918 р. Рада УНТ ухвалила пропозиції історичної секції продовжувати публікацію розпочатих раніше археографічних видань, виділила на це гроші, але про АК в протоколі не згадується[11] .

1920 р. УНТ поставило перед собою завдання піднести рівень наукової діяльності. Керівництво УНТ вважало, що товариство, яке до недавніх часів було ледве не єдиним осередком організованої наукової праці в українських національних формах, мусить залишатися центром української наукової думки і організованої наукової праці, незважаючи на те, що вже утворені і працювали інші вогнища національної науки (Український державний університет у Києві, Українська Академія наук). Товариство мало залишатися "вільною науковою асоціацією, збудованою на основах широко громадських, які цілковито виключать ту, іноді необхідно потрібну, вузкість і формальність, що панує часто в наукових установах, зв'язаних безпосередньо не тільки з громадянством, але й з державою, і які виконують свою роботу по плану, наміченому державою"[12]. Метою товариства було згуртувати навколо себе всі дійові й творчі українські наукові сили, в тому числі й ті, які через відокремленість від офіціальних наукових інституцій потребують об'єднання і наукового керівництва.

Історична секція пропонувала здійснити деяку організаційну перебудову своєї діяльності, щоб зосередити основну роботу в новоутворюваних, досить самостійних комісіях. Серед запропонованих у лютому 1920 р. комісій на першому місці названо Комісію археографічну, а також Комісію по опису архівів. Що стосується останньої, то вона мала складати реєстри архівних збірок, починаючи з київських, і цим забезпечувати організацію раціональної науково-історичної праці[13]. Безпосереднім завданням Комісії археографічної вважалася підготовка до видання історичних пам'яток, у першу чергу: а) літописів князівських часів (Повість Временних літ за Лаврентіївським списком, Лаврентіївський та Іпатіївський літописи); б) літописів XVII і

XVIII ст. (Хроніка Софоновича, літописи Самовидця та Граб'янки, Й.Єрлича). На думку керівництва історичної секції (доповідну записку підписали В.Данилевич, М.Макаренко, В.Модзалевський, Є.Перфецький, О.Гермайзе та М.Ткаченко), комісія могла б зайнятися одночасно виданням і таких пам'яток, як літопис Густинського монастиря, Руська Правда, "Синопсис" І.Гізеля, Києво-Печерський Патерик, Четьї-Мінеї Д.Туптала тощо[14]. Питання друку передбачалося передати у відання спеціальної Видавничої комісії історичної секції УНТ.

Однак протягом 1921-1924 рр. історична секція за участю АК ВУАН провадила лише опис київської частини Рум'янцевського опису України та збірки рукописів О.Лазаревського.

Таким чином, не заперечуючи спроб і намагань УНТ створити окрему археографічну інституцію, активну співучасть членів історичної секції у праці АК УАН та Київської комісії для розбору давніх актів (у т.ч. і як члени тих комісій), а потім у формуванні планів і в розвязанні окремих завдань об'єднаної АК ВУАН, слід вважати перебільшенням тези щодо діяльності АК УНТ як окремої інституції. Проте ідеї і традиції археографічних студії УНТ знайшли втілення у праці АК ВУАН.

Цей попередній висновок не розв'язує проблеми визначення наукового доробку УНТ в галузі археографії, тому спробуємо коротко розглянути це питання.

Аналіз видавничої продукції товариства свідчить, що поряд з поодинокими суто археографічними виданнями (опублікованими та нездійсненими) низка документальних, літературно-історичних джерел була надрукована у періодиці товариства: "Записках УНТ", "Записках історичної та філологічної секції УНТ", "Україні" (1907-1918), "Українському науковому збірнику".

Як уже згадувалося, УНТ видало лише дві великі археографічні публікації: 1915 р. у "Збірнику пам'яті Т.Шевченка", а також окремим відбитком вийшли "Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського брацтва", які, як вказано у титулі, "приладів до друку" М.Грушевський; "Дневника Я.Марковича" (т. 4), що вийшов 1913 р. слід, на нашу думку, також віднести до видань УНТ.

Видання четвертого тому "Дневника Я.Марковича" стало продовженням праці, розпочатої ще О.М.Лазаревським, який видав перші томи. Нове видання виконано мовою оригіналу з деякими археографічними емендаціями щодо вживання великих літер, поділу слів. В.Модзалевський намагався досягти максимальної ідентичності в передачі тексту. Пояснення щодо тексту та змісту подано українською мовою у підрядкових примітках. У виданні вміщено стислу передмову упорядника й зауваження редакції.

Публікація зазначеного тому щоденника (залишилився неопублікованим текст, що обіймав би ще два томи) була значним внеском у наративну

джерельну базу досліджень історії України XVIII ст. Проте видання не можна вважати зразковим навіть з погляду тогочасної наукової археографії. Подано, на наш погляд, дуже стислий археографічний опис оригіналу, бракує відомостей про місце його зберігання, факсиміле хоч би окремих сторінок, покажчиків (скоріше всього передбачалося подати покажчики в останньому, 7-му, томі "Дневника", але роботу щодо його видання не було навіть розпочато). Впадає у вічі велика кількість знаків запитання у дужках, якими упорядник висловлює сумнів щодо правильності прочитання тексту, а також позначає непрочитані з різних причин місця. Вжито однакові за формою (цифрові) виноски для приміток як текстуальних так і стосовно змісту.

"Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства" були для свого часу унікальним виданням, найповнішою публікацією документів слідчої справи. Як зазначив М.Грушевський у передмові, для видання використано офіційні документи, а також звірені копії тих матеріалів слідства, що зберігалися в архіві "III отделения", а також серед документів київського генерал-губернатора, доступ до яких був суворо обмежений. Лише одиниці з них (допити Т.Шевченка та М.Костомарова, частково М.Гулака а також донос О.Петрова) вдалося видати під час скасування політичної цензури в роки першої російської революції[15]. Опубліковані 1915 р. 28 документів, цінність яких важко перебільшити, поряд з відомостями щодо діяльності братчиків, несли багато інформації з життя української інтелігенції 1840-х років, історії ідейних течій в українському революційно-демократичному русі. Грушевський надрукував донос О.Петрова, матеріали допитів О.Тулуба, І.Посяди, О.Марковича, М.Гулака, О.Навроцького, Г.Андрузького, М.Костомарова, Т.Шевченка, П.Куліша, В.Білозерського, О.Петрова, а також деяких очних ставок(конфронтацій), покаяний лист Г.Андрузького; подав у передмові стислий критичний аналіз достовірності документів, що друкувалися, зауваження щодо передачі тексту. Передбачалося далі видавати писання і кореспонденцію братчиків.

Документи друковано мовою оригіналу без змін. Пропуски позначено безпосередньо в тексті крапками або ремарками в дужках: (підчищено), (прогалина). До кожного документа подано заголовок українською мовою. Наприкінці вміщено перелік документів.

Однак і це видання не наслідувало кращих традицій наукової археографії. Хоча М.Грушевський зазначив, що різночитання ("писарські огріхи") копій, використаних у ньому, не змінюють змісту, на жаль, дати документів у збірнику подано помилково або зовсім не подано (навіть перший документ – донос О.Петрова датується не 1847, а 1848 р.), трапляються перекручення прізвищ осіб.

Заголовки досить стислі, неуніфіковані, часом в них бракує дати, імені особи (або подано російські ініціали), вживано скорочення слів. В тексті іноді замість прикінцевих реквізитів (посвідчення) подано редакторську

ремарку у дужках з посиланням на попередній документ, не завжди роз'яснено, чим зумовлені пропуски в тексті, позначені крапками. Ремарки упорядника подано безпосередньо в тексті в круглих дужках.

Якщо брак будь-яких легенд можна пояснити неофіційним шляхом отримання копій з напівсекретних архівів, то брак покажчиків, а особливо поточних номерів документів, що друкуються, сприймаються лише як недбалість. Перелічені недоліки знижують науковий рівень цього археографічного видання.

Видання "Генерального слідства про маєтності Стародубського полку" здійснювалося з урахуванням досвіду попередніх публікацій за редакцією М.Василенка. В 1892–1908 рр. вийшли друком подібні описи маєтностей Гадяцького, Київського, Ніжинського та Чернігівського полків. Оскільки М.Василенко ще 1909 р. задумав видавати слідство Стародубського полку, гадаємо, він спирався б на вже опробовані основні принципи публікації.

Упорядник намагався видати "Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку" за біловою (як він вважав) копією, що зберігалася у бібліотеці колегії П.Галагана, хоча мав відомості про наявність оригіналу (вважав його за чернетку) у Московському архіві Міністерства юстиції (нині в складі РДАДА). Про окремі особливості тексту чернетки упорядник планував розповісти у примітках до основного (білового) тексту пам'ятки. Проте, враховуючи, що чернетка має важливі особливості, яких нема у біловику, М.Василенко хотів дещо з чернетки подати окремо, як додаток. Він обіцяв М.Грушевському та АК НТШ подати до видання маленьку монографію-передмову за зразком "Архиву ЮЗР", що видавала Київська комісія для розбору давніх актів[16].

Друк було розпочато 1911 р. за планами АК НТШ, але ще довго тривала робота по копіюванню рукопису, і, можливо, тому, що М.Василенко не зміг повною мірою використати московський рукопис слідства, а згодом з політичних і фінансових причин вже 1914 р. стало зрозуміло: працю не буде завершено[17].

Як наукова інституція УНТ багато запозичила у НТШ. У періодичних виданнях товариства, як і у львівських виданнях, важливе місце посідали публікації джерельної спадщини українського народу. Поряд з вивченням і публікацією літературних джерел, пам'яток давнього українського письменства здійснено низку публікацій джерел історичних: актів, листів, у тому числі як додатків до наукових розвідок.

М.Грушевський видав у виправленому оригінальному варіанті з столбців Сибірського приказу записку полковника С.Мужиловського, яку той подав російському цареві 1649 р. і де висвітлив початкову історію визвольної війни (Україна. – 1914. – №.2. – С.29–39); надрукував три документи року 1646 з столбців Бєлгородьского столу про долю вдови гетьмана Острянина Пелагеї (Записки УНТ. – 1914. – Кн. 13. – С.45–48). Надрукована М.Грушевським записка В.Білозерського започаткувала публікацію ідейної спадщини кирило-мефодіївців (Україна. – 1914. – № 1.– С.78-83).

М.Возняк видав документи з історії Руїни: листи В.Кочубея та І.Максимовича до І.Новицького, універсал І.Самойловича 1682 р. з нагоди смерті царевича Федора (Записки УНТ. – 1914. – Кн. 13. – С. 76-81). С.Розанов опублікував винайдену серед конволютів Рум'янцевського музею важливу пам'ятку західноруського літописання: "Кройнику 1636 р.", в якій переписувач Змитра зафіксував події 1538–1636 рр. (Український науковий збірник. – М., 1915.,– Т.1. – С.21–30).

Низку документів підготував до видання В.Модзалевський: лист Мазепи до шептаківського старости І.Білозерзерецького 1691 р. з виправленої копії (Український науковий збірник. – М., 1915. – Т.1. – С.95-97), універсал Мазепи про аренду шинків у Короповській сотні 1706 р. (Україна. – 1914. – Кн. 3. – С. 74-76), прохання капітана Г.Рєпєшкова до губернатора П.А.Румянцева 1768 р. з реєстром майна (Український науковий збірник. – М., 1916. – Т.2. – С. 49-55), два листи Михайла Бакуринського до Михайла Глібовича-Піроцького 1645-1647 рр. у справах сватання (Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 64-67), документ з історії соляного промислу у першій половині XVIII ст. (Записки УНТ. – 1913. – Кн. 11. – С. 78-79), три цікавих документи щодо фінансового господарства Гетьманщини кінця XVII – початку XVII ст., а саме в справі податкової оренди з млинів (Записки УНТ. – 1914. – Кн. 13.– С.49-53).

Два документи з Варшавської копії Литовської метрики щодо бунту черкасців і канівців 1536 р. надрукував А.Яковлів (Україна. – 1907. – № 1.– С.81-96). І.Каманін подав три тестаменти Адама Киселя (Україна. – 1918. – №. 1-2. – С. 49-68). Жалувану грамоту полтавському полковнику І.Черняку 1728 р. з підтвердженням прав на маєтки видав В.Науменко (Український науковий збірник. – М., 1916. – Т.2. – С.49-55)

У додатку до статті В.Данилевич опублікував 4 документи з Розрядного приказу, що містять деякі нові факти з біографії І.Сірка часів його харківського полковництва 1668 р. (Записки УНТ. – 1908. – Кн. 3. – С. 140-148); М.Стадник – текст однієї з тогочасних копій Гадяцької угоди 1658 р І.Виговського з поляками (Записки УНТ. –1911. – Кн. 8. – С. 30-39). О.Левицький подав у додатку 13 листів ігумена Лебединського монастиря Філотея Контаровського до ієромонаха Я.Воронковського 1765-1767 рр., в яких поряд з проблемами церковних утисків з боку греко-католицької церкви відображено реальний побут тогочасної української людності (Записки УНТ. – 1912. – Кн. 9. – С. 1-28).

М.Василенко вперше повністю надрукував цікавий памфлет – записку члена Малоросіїської колегії Г.Теплова "О непорядках в Малороссии", що відбиває політичні процеси середини XVIII ст., спрямовані на знищення автономного ладу в Лівобережній Україні (Записки УНТ. – 1912. – Кн. 9. – С. 13-54). Документи цензурного комітету про заборону 1862 р. видавати книжки з української тематики подав В.Міяковський (Україна. – 1917. – №1-2. – С.83–90).

Слід згадати публікації епістолярії діячів української культури

XIX ст., які здійснили В.Данилов, Д.Дорошенко, П. Стебницький, збірки листів Ф.Квітки до А.Головатого 1791 р., підготовленої С.Петлюрою (Україна. – 1907. – № 7-8. – С.186-201), та секретних циркулярів уряду на Кубані (Україна. – 1907. – Т. 2. – Кн. 3, ч. 1. – С. 347-350).

Як бачимо[18], тематика публікацій історичних джерел досить широка, намічені головні напрями: історія Гетьманщини, культурного розвитку та громадсько-політичних рухів на Україні в XIX ст. Після 1917 р. з'явилася можливість використовувати архіви карних органів, звернути увагу на матеріали з новітньої історії. Окремі публікації (С.Розанова – "Кройника 1636 р." С.Петлюри -"Листи Ф.Квітки до А.Головацького", деякою мірою М.Грушевського – "Записка Мужиловського") були виконані на досить високому науковому рівні, відповідали вимогам тогочасної наукової археографії. У практиці публікації джерел майже обов'язковими були передмови, подання стислого археографічного опису джерела, короткі легенди і заголовки.

Водночас згадані періодичні органи УНТ не були археографічними, тому публікації джерел здійснювалися несистематично. Публікувалися документи, які висвітлювали лише окремі сторони явища. Загальний рівень археографічної підготовки цих поодиноких публікацій, на жаль, не був однаковим, а часом і не відповідав науковим вимогам. Основною метою видавців було донести до читача документальні свідчення з української історії, насамперед ті, що з різних причин раніше не могли бути надрукованими. Тому багато документів друкувалися безпосередньо в тексті розвідок, за копіями, без використання оригіналів. Хоча переважно упорядники намагалися видавати документи буквально, старі документи, як правило, передавалися у транскрипції та у спрощеному (щодо виносних літер, фонетичних особливостей) вигляді, адаптованими до сприйняття широкої громадськості.

Проте, не зважаючи на всі недоліки, документальні публікації УНТ були важливим внеском у становлення української археографії, сприяли піднесенню інтересу науковців до вивчення найважливіших проблем історії України. Тематику археографічних студій УНТ перейняла пізніше АК ВУАН.

[1] *Яковлєв С.О.* Українська радянська археографія. – К., 1965. – С. 31, 49; *Бутич І.Л.* Література до історії археографії // Іст. джерела та їх використання. – К., 1968. – Вип. 3. – С. 161-176; *Коваль М.К.* До питання про створення та діяльність наукових історичних установ на Україні в перші роки Радянської влади // Укр. істор. журнал. – 1966. – № 4. – С. 69; *Дмитрієнко М.Ф.* Археографічна робота в АН УРСР // Укр. іст. журнал. – 1969. – № 3.– С. 27-33; Радянські видання документальних матеріалів (1917-1968): Бібліогр. покажчик / Упор. Л.М.Гудзенко, М.Ф.Дмитрієнко, Т.М.Шелюх. – К., 1970. – 117 с.; *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917-1937 рр.). – К., 1973. – С. 84, 88; *Шаталина Є.П.* Советская археография гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине, 1920-1941: Дис. канд. ист. наук. – Харьков, 1973. –

С. 65-67; *Мітюков О.Г.* Радянське архівне будівництво на Україні, 1917-1973. – К., 1975. – С. 71-72; *Сарбей В.Г.* Історична наука на Радянській Україні (до середини 50-х років) // Розвиток історичної науки за роки Радянської влади. – К., 1973. – С. 18, 21, 22, 23; *Швидько А К.* Этапы развития советской археографии на Украине и их особенности // Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки: Межвузовск. сб. научн. тр. – Днепропетровск, 1987.– С. 42–51.

[2] [*Грушевський М. С.*] Передмова // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т. 1. – С. III-VII; *Діяльність* історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926. – К., 1928. – С. 26. Про деякі більш ранні згадки щодо археографічної комісії УНТ див. далі.

[3] Див.: *Журба О.И.* Некоторые методологические вопросы становления украинской советской археографии // Теория и методика историографических и источниковедческих исследований / Под. ред. Н.П.Ковальского. – Днепропетровск, 1989. – С. 165-175.

[4] *Грушевський О.* Українське наукове товариство в Києві та історична секція при Всеукраїнський Академії наук в рр. 1914 – 1923 // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 182, 186; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ). – Ф.10, од. зб. 17253, арк 5, 11; ЦДІАК. – Ф. 1235, оп.1, од зб. 1072, арк. 18-19. Трохи пізніше, 1925 р., у звідомленні про працю історичної секції за рр. 1921-1924 О.С.Грушевський повідомляв, що, поставивши завдання вивчення економічного життя давньої України, але не маючи точних відомостей про склад деяких архівних збірок м.Києва, секція виділила зі свого складу невеличку археографічну комісію для виявлення матеріалів з економічної історії України. Ця комісія приступила до складання описів збірки О.Лазаревського, окремих томів Рум'янцевського опису та ін., і в цій праці активно співробітничала з АК ВУАН (див.: Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1925. – Кн.6. – С. VIII).

[5] ІР НБУВ. – Ф.10, од. зб. 32919; 32328; ЦДІАК. – Ф. 1235, оп.1, од зб. 375, арк. 82. Записку, до речі, М.Василенку вдалося опублікувати лише 1926 р. – див.: Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т. 1. – С. 147-161.

[6] ІР НБУВ. – Ф.10, од. зб. 32919, арк. 48, 57 зв.

[7] Там само. – Арк. 58 зв., 62, 63 зв., 65 зв.

[8] ЦДІАЛ. – Ф.309, оп. 1, од. зб. 42, арк. 110 зв.; 129.

[9] ІР НБУВ. – Ф. 40., од. зб. 1346 (1911 р.), арк. 38.

[10] Там само. – Ф.10, од. зб. 31617.

[11] Там само. – Од. зб 32919, арк. 106.

[12] Там само. – Од. зб 31633, арк.1.

[13] Там само. – Од. зб 31633, арк. 2.

[14] Там само. – Од. зб 31633, арк. 1 зв.; од. зб. 31629.

[15] Видання здійснили П.Щоголев у петербурзькому часописі з історії революційних рухів "Былое" (1906. – № 2. – С. 4-12; 1907. – № 8. – С. 200-228) та М.Стороженко у "Киевской старине"(1906. – № 2. – С. 135-152).

[16] ЦДІАК. – Ф. 1235, оп.1, од зб. 375, арк. 67 зв. – 68.

[17] Цю пам'ятку, впорядковану К.Лазаревською за московським примірником, видала 1929 р. АК ВУАН в "Українському архіві" (т.1).

[18] З якоюсь долею впевненості можна також розглядати як доробок УНТ документальні публікації часопису "Наше минуле", що у 1918-1919 рр. видавало за редакцією П.І.Зайцева київське видавниче товариство "Друкар". Авторами цього українознавчого часопису були передусім члени історичної та філологічної секцій УНТ. На сторінках "Нашого минулого", де було започатковано рубрику "Архів історичний", Д.Багалій надрукував нові матеріали з історії Кирило-Мефодіївського братства: "доклад" гр. С.Уварова та "мнение" гр. О.Орлова про діяльність братчиків, подані імператору Миколі І (Наше минуле. – 1918. – №2. – С. 171-179), П.Зайцев – нові документи про М.Гулака (Там само. – 1918. – № 1. – С. 54-56), а також опублікував не друковані раніш місця з "Журналу"

Т.Шевченка (*Там само.* – 1919. – № 1/2. – С. 3-16). З документів давніх часів було видано В.Модзалевським тестамент Єлени Адамовичової 1688 р., універсал Мазепи про козаків 1701 р., матеріали з історії козацького скарбу (Там само. – 1918. – № 1. – С.168-174). С.Єфремов розпочав видавати матеріали про цензурні утиски та заборину друку й розповсюдження українських книжок, а також опублікував два документи що висвітлюють участь українських політичних діячів у заходах, спрямованих на мирне розв'язання світової війни (Там само. – 1918. – № 3. – С.125-133). Були оприлюднені також декілька матеріалів штабу Київської військової округи про ставлення російської військової влади до українського руху під час І світової війни (Там само. – 1919. – № 1/2. – С. 162-166).

Кілька цікавих листів П.Куліша, Т.Шевченка, О.Бодянського, В.Доманицького подано у рубриці "Архів літературний".

2

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО СУМІЖНІ НАУКИ

Ю. Ю. МАРИНОВСЬКИЙ (*Черкаси*)

КАСОЖСЬКИЙ ЕТНОС І ГІПОТЕЗА ПРО ПОЧАТОК МІСТА ЧЕРКАСИ В X-XI ст.

Початок (походження) міста Черкас деякі дослідники й краєзнавці пов'язують з касожським етносом та подіями вітчизняної історії 965 та 1022-1036 рр.

Для розв'язання порушеного питання необхідно розглянути і проаналізувати історичні факти за першоджерелами, і на основі такого дослідження ствердити чи, навпаки, заперечити тезу про участь касожського етносу в заснуванні м.Черкас.

965 р. київський князь Святослав Ігоревич розбив північно-кавказькі племена ясів та касогів. Частина руських літописів так передає цю подію: "и Ясы победи и Касогы"[1], а інша додає: "и приде (прииде) к Киеву"[2].

В деяких літописних джерелах аналогічна інформація подається так: "И Ясы победи и Касогы, и приведе Кыеву"[3]. Саме словосполучення "приведе Кыеву" і стало відправним моментом подальших дослідницьких інтерпретацій. Першим інтерпретатором можна вважати складача Руського Хронографа західно-руської редакції другої половини XVI ст., який, очевидно, узагальнивши списки кількох руських літописів, в тому числі й Никонівського зводу, дав по суті власне трактування наведеної фрази: "И сражению бывшу и брани велицей, одоле Святослав и град их Белую Вежу взят и Ясы покори и Косаги и многих приведе к Киеву, а на прочих дань возложи"[4]. Російський історик В.М.Татіщев розширив цю інформацію, припустивши, що князь Святослав підкорених 965 р. ясів і касогів не тільки "много привел в Киев на поселение", а й що вони були "по реке Руси (Росі. – *Ю.М.*) в Переяславли и других градах поселены"[5]. М.В.Ломоносов теж наголошував, що "побежденные ясы и косоги приведены в Киев пленными"[6]. Подібний погляд одержав свій розвиток і в подальшому. При цьому ареал розселення північнокавказців захопив і гирло Дніпра, і Чернігівщину[7]. Такий висновок, що мав розбіжність з класично літописним переказом подій 965 р. викликав заперечення М.М.Карамзіна, який писав:

---

* Цитування літописного тексту подається за першим джерелом у виносках, тому що в інших є незначні текстові, стилістичні й граматичні відмінності: перестановка слів, заміна закінчення слів, малі літери у назві етносу, пропуск прийменника, заміна подібних слів тощо.

"...В летописях нет ни слова о том, что Святослав переселил Касогов и Ясов в Киев" і несправедливо приписував першість такої інформації В.М.Татіщеву[8].

Проте тлумачення фрази "и приведе Кыеву" одержало подальший розвиток: приведення й розселення касогів на Середньому Подніпров'ї, що стало фундаментом для гіпотези про участь цього етносу в заснуванні міста Черкас[9]. Неправомірність такого висновку підтверджують такі міркування.

Історик А.М.Сахаров писав: "...Между словами "приде" и "приведе" много общего, и здесь, как это нередко случалось, возможна описка"[10], при цьому, віддаючи перевагу слову "приведе"[11]. З таким припущенням погодитися не можна. Виникає запитання: чому ж першість не належить дієслову "прииде (приде)"? До речі, слова "прииде (приде)" і "приведе" – кожне у своєму значенні – постійно вживались у руських літописах[12].

Кількісний аналіз вживання дієслів "приде (прииде)" і "приведе" в літописних текстах показує:

1. Словосполучення "приде (прииде) к Киеву" (чи до іншого пункту) було традиційним в руському літописанні і вживалось у значенні прибуття когось до якогось пункту чи до якоїсь особи. Наприклад: "Приде Гюрги князь и-Суждаля Смольньску", "Приде Ростислав ис Кыева на Луки", "приде на зиму Ярослав", "прииде Володимер к Кыеву со многыми вои", "приде Ярослав к Берестию" і т.ін.[13] У подіях 965 р. фраза "и приде к Киеву" означає повернення до вихідного пункту після військового походу** – така схема традиційна в літописних джерелах. Порівняйте: "В лето 6473(965). Иде Святослав на Козары... Одоле Святослав Козаром и город их Белу Вежю вся и Ясы победи и Косогы и приде к Киеву"[14].

"В лето 6491(983). Иде Володимер на Ятвяги, и победи Ятвягы, и взя землю их. И прииде Кыеву..."[15].

"В лето 6493(985). Иде Володимер на Болгары... и победи болгары... И приде Володимер Кыеву..."[16].

Незважаючи на очевидну ідентичність форми, все ж не можна з упевненістю сказати, що фраза "и приде (прииде) к Киеву" у статті 965 р. є початковою в ПВЛ. Така кінцівка могла бути й самостійною творчістю переписувача, що конкретизує, на його думку, природний і очевидний стан речей – повернення князя додому, в Київ, після походу[17].

2. Вживання фрази "и приведе Кыеву" під 965 р.[18] в значенні приведення й розселення полонених ясів та касогів у Середньому Подніпров'ї викликає сумнів у її первинності. Аналіз уживання дієслова "приведе" і подібних до нього за змістом однокорінних слів – "приведъше", "приведоша", "приведь", "въведе", "въведоша", "наведе" та ін. – показує, що існує

** В руському літописанні вживались і інші подібні словосполучення, наприклад: "возвратившась въ свояси", "прииде во своаси", "и възратися въспять и приде к Киеву въ своя си" та ін.

певна закономірність: вони майже завжди вживаються в обов'язковому сполученні – дієслівній зв'язці з конкретним предметом дії: приведенням худоби, військових одиниць, окремих осіб і т.п. Наприклад: "и приведоша Рускыя слы", "а Торкы берегом приведе", "приведе я мастеры от Грек", "и приведе Глебъка", "и ведоша и в Торопец", "скота бещисла приведоша", "въведе в епискупию Мытрофана", "и приведоша вои" і багато ін.[19] Така закономірність підтверджується конкретними прикладами приведення полонених, колодників або небажаних князів та бояр: "и приведе полон Руськую землю", "и полона бещисла приведоша", "и приведе с собою Яси", "новгородци же, угонивъше и, яша и ведоша и на Городище", "и емь и приведе и Кыеву", "и приведе и к отцю Святополку", "и посадники исковав приведе" тощо[20]. Подібного ж зв'язку дієслова "приведе" з конкретним предметом дії – полоненими ясами та касогами – у НІЛ, Н5Л і Никоновському зведенні під 965 р. немає. На основі викладеного можна зробити висновок, що фраза "и приведе Кыеву" в статті під 965 р. має штучне походження, причинами якого можуть бути: а) елементарна описка літописця – заміна "приде(прииде)" на "приведе", б) свідоме дописування переписувачем фрази "и приведе Кыеву" в значенні "привів у залежність від Києва" з урахуванням результату походу кн. Святослава – така інтерпретація вже пропонувалась дослідниками[21].

Є ще кілька, на мій погляд, вагомих аргументів, що виключають поселення 965 р. (чи після походу) полонених ясів та касогів у Середньому Подніпров'ї – поблизу Києва і по р. Росі[22]: 1. Навряд, щоб такий полководець, як князь Святослав Ігоревич залишив у своєму тилу – поряд з Києвом – полонених ним північнокавказців та ще перед Болгарськими походами. Уявити наслідки одночасного удару печенігів у союзі з ясами та касогами за відсутності князя київського 968 р. не так уже й складно – під загрозою опинилося б саме існування міста Києва й князівської династії Рюриковичів[23]. 2. Ще одним аргументом є такі національні риси касогів (адигів, черкесів, кабардинців) як гордість своєю славою і військовими подвигами, незалежність, волелюбство, виключно хвороблива реакція на поразку – про це говорять майже всі адигейські перекази й згадки сучасників. "Не дамо данини, доки залишиться хоч один меч, доки залишиться хоч один з нас живим" – таку горду відповідь отримали авари від адигів у VI ст.[24] В кінці XVI ст. Мартин Бронєвський писав, що "це – зовсім вільний народ, має багаточисельних і хоробрих князів"[25]. Ці риси національного характеру збереглись і через багато нелегких для цього народу століть: у адига (черкеса) "любов до батьківщини проявляється несвідомою прив'язаністю до місця народження, до звичаїв, котрі він вважає найкращими у світі. Насильно відірваний від рідних гір і ущелин, він сумує..."[26]. Тому важко уявити, що князю Святославу з небувалою легкістю вдалося би переселити певну кількість полонених до себе під Київ і не мати з ними клопоту. Зовсім абсурдним є твердження, за яким касоги добровільно переходили на Русь, "шукаючи захисту від жорстоких переслідувань

кочівників", і поселялись князем Святославом на Середньому Подніпров'ї "за їх проханням"[27]. У даному випадку цікавим є припущення А.М.Сахарова про те, що "напередодні очікуваного походу на Дунай Святослав міг привести з собою до Києва не поселенців, а загони ясів і касогів"[28]. Тоді участь касожських військових загонів у описаних подіях треба розглядати як один із видів данинної залежності переможеного племені[29].

У 988 р. київський князь Володимир Святославович "посадиша" на княжіння в далеку Тмутаракань сина свого Мстислава[30], який 1022 р., перемігши в двобої касожського князя Редедю, "шед в землю его, взя все именье его, и жену его, и дети его, и дань възложи на касогы"[31]. Наступного 1023 року "поиде Мьстислав на Ярослава с козары и с касогы", але своєї мети – заволодіти Києвом, не досяг: "не прияша его кыяне. Он же шед седе на столе Чернигове"[32]. У битві під Лиственим, недалеко від Чернігова, Мстислав розбив полки Ярослава, але запропонував мир, "глаголя: сяди в своем Кыеве: ты еси старейшей брат, а мне буди си сторона" (Лівобережжя. – *Ю.М.*). 1026 р. брати за договором "разделиста по Днепр Руськую землю: Ярослав прия сю сторону, а Мьстислав ону"[33]. Літописець підкреслює мирний характер стосунків Ярослава й Мстислава: "И начаста жити мирно и в братолюбьстве, и уста усобица и мятежь, и бысть тишина велика в земли"[34]. Про взаєморозуміння між братами та про їхні союзницькі стосунки свідчить і спільний похід 1031 р. "на Ляхы" і розподіл полонених: "и повоеваста Лядьскую землю, и многы ляхы приведоста, и разделивша я. Ярослав посади своя по Ръси..."[35].

Як видно з літописних джерел[36] договір 1026 р. не тільки не порушувався, але й усіляко підтримувався аж до смерті 1036 р. князя Мстислава Володимировича. І тільки після цього "перея власть его всю Ярослав, и бысть самовластець Русьстей земли"[37]. Я свідомо так докладно навів літописні відомості, бо, всупереч і незважаючи на факти й події, у популярній та краєзнавчій літературі є не тільки додаткова інформація, але й інший, відмінний погляд на розділ земель по Дніпру між князем київським і князем чернігівським на підставі договору 1026 р. Висловлюється думка, що на Правобережжі Середнього Подніпров'я (територія князя Ярослава Мудрого) князь чернігівський Мстислав мав земельні володіння поблизу села Будище (нині – Черкаський район[38]), а місто Черкаси, засноване приведеними Мстиславом касогами[39]), було "центром його удільного князівства і війська, яке тоді називалося козаками, черкасами"[40]. Можна не звернути увагу на такі "історичні перли", але, якщо вони знаходять своїх послідовників[41], то вказати на них необхідно. Проте такі "факти" й "події" не могли з'явитися самі по собі – поживним середовищем для них була і до цього часу є існуюча з давніх часів концептуальна основа про черкесів-переселенців, що виникла на обмеженій джерелознавчій і виключно слабкій дослідницькій базі у XVIII ст.

Ще П.Симоновський 1765 р. досить конкретно висловив існуючу і тепер думку: "Сих Кассагов или лучшим Российским произношением

назвать Казаков... князь Мстислав, сын Великого Владимира, в 1021 году воевал... следовательно, статься может, что в то время и Козацкой народ в Малороссии уже жительство имел"[42]. А.О.Рігельман додав, що смерть Редеді, "славного Косацкого начальника... вольный отворила путь во всю Украйну"[43]. Незважаючи на очевидну слабкість таких теоретичних побудов у науковому відношенні[44], схема касоги-козаки-черкаси виявилася виключно життєздатною в історичних, історико-етнографічних і краєзнавчих дослідженнях[45].

Парадокс полягає в тому, що, припускаючи "касожскую, или казацкую эмиграцию" до Дніпра з X ст., дослідники одночасно обмовляються, що "переселение черкесов-казаков не отмечались и не могли быть отмеченными летописями, так как эти переселения были мелкими партиями и в одиночку"[46]. Мало того, не одержуючи подібної інформації з першоджерел, дослідники посилаються на ... дослідницьку літературу[47]. Ключовим моментом є тотожність понять касоги=черкаси. Звідси припущення: якщо касоги є предками черкес (черкас), то й місто Черкаси виникло завдяки їм – черкесам (черкасам)[48]. Адже назва міста, на думку деяких дослідників та краєзнавців, співзвучна назві етносу[49]. Авторів такого висновку не турбує не тільки брак фактів на сторінках документів, але й те, що саме поняття "черкеси (черкаси)" виникло пізніше, в XIII-XIV ст. у західноєвропейських та східних джерелах, а з них, вірогідно, перейшло в руське літописання тільки першої половини XIV ст.[50]. Уже зазначалось, що слово "черкес" не самоназва адигейської групи племен, а іншомовний термін, "етнічна природа якого пов'язується з тюркським середовищем" і його "виникнення пов'язується з певними політичними подіями XIII століття" – навалою монголо-татар[51]. Тому касоги X-XI ст. ніяк не могли залишити у назві міста на Дніпрі – а, ясно, що поселення на території теперішніх Черкас тоді не існувало – іншомовне слово, яке до того ж з'явилось в джерелах через два століття[52]. Механічне, довільне ототожнення етнонімів "касог" і "черкес (черкас)", без урахування хронології подій, історично невірне[53].

Часто, всупереч недостатній кількості документальних даних і предметів матеріальної культури поширювались висновки про наявність давньорусько-кавказьких зв'язків – торгівельних, культурних, військових та інших, роль яких, нібито, не можна заперечувати. Така позиція – більше ідеологічна, аніж об'єктивно-історична, накладала свій відбиток і на проблему участі касожського етносу в заснуванні міста Черкас у X-XI ст. Таким чином, нинішні міцні відносини між народами України й Кавказу генетично, як цілком зрозуміла річ, випливали з стародавніх часів, при цьому малась на увазі безперервність зв'язків без урахування тих чи інших історичних ситуацій. Тому, як ніколи, актуальний погляд історика А.П.Новосельцева на цю проблему. Він писав: "... вряд ли правильно связывать историю Кавказа в средние века с историей России теснее, чем это позволяют сделать реальные источники о русско-кавказских отношениях, кстати, порой весьма сложных и развивавшихся отнюдь не по прямой восходящей линии"[54].

При всьому бажанні вважати історію міста давнішою, не можемо датувати заснування Черкас X – початком XI ст.[55]. Сподіваюсь, що наведена аргументація і використані джерела є переконливими й доказовими.

[1] ПСРЛ. – Т.1: Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. – М., 1962. – Стлб.65; Т.5: Софийская 1 летопись. – СПб., 1851. – С.106; Т.7: Летопись по Воскресенскому списку. – СПб., 1856. – С.287; Т.15: Тверская летопись. – М., 1965. – Стлб.65; Т.20: Львовская летопись. – СПб., 1910. – Ч.1. – С.59; Т.23: Ермолинская летопись. – СПб., 1910. – С.7; Т.24: Типографская летопись. – Петроград, 1921. – С.24; Т.38: Радзивилловская летопись. – Л., 1989. – С.33; Летописец Переяславля Суздальского. – М., 1851. – С.14.

[2] ПСРЛ. – Т.2: Летопись по Ипатьевскому списку. – М., 1962. – Стлб.53;Т.4: Новгородская 5 летопись (далі – Н5Л). – Петроград, 1917. – Ч.2. – Вып.1. – С.41 (списки: Академічний, Публічної Бібліотеки і Погодинський); Т.15: Рогожский летописец. – М., 1965. – Вып.1. – Стлб.14; Устюжский летописный свод (Архангелогордский летописец) / Под ред. К.Н.Сербиной. – М.; Л., 1950. – С.26.

[3] Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (далі – Н1Л). – М.; Л., 1950. – С.117 (Комісійний список), 438 (Воронцовський список), 521 (Троїцький список); ПСРЛ. – Т.4: Н5Л. – Ч.2. – Вип.1. – С.41 (Хронографічний список); Т.9: Патриаршая, или Никоновская летопись. – М., 1965. – С.31.

[4] ПСРЛ. – Т.22: Русский Хронограф. – Петроград, 1914. – Ч.2: Хронограф западно-русской редакции. – С.163-164.

[5] *Татищев В.Н.* История Российская. – М.; Л., 1963. – Т.2. – С.49, 224. Джерелами для Татіщева були і Академічний список Н1Л - "летописец попа Ивана" (див.: Н1Л. – С.9) і список Імператорської Публічної бібліотеки з зібрання Погодіна за №1438, близький до Буслаєвського, з написом на корінці "Хронограф Татищева" (див.: ПСРЛ. – Т.22. –- Ч.2. – С.1). В.М.Татіщев, конкретизуючи місця поселення полонених касогів, зокрема по р.Рось, в Переяславі, водночас сам собі заперечує, обмовляючись: "где поселены, не показано"; крім того, батьківщиною касогів він називає Молдавію, а не Північний Кавказ (Там само. – Т.2. – С.240).

[6] *Ломоносов М.В.* Древняя Российская История от начала Русского народа до кончины великого князя Ярослава Первого, или до 1054 года. – М.; Л., 1952. – Т.6. – С.237.

[7] *Бережков М.Н.* Михаила Егоровича Маркова разныя сочинения к пояснению истории Чернигова // Труды XIV археологического съезда в Чернигове 1909 г. – М., 1911. – Т.3. – С.299.

[8] *Карамзин Н.М.* История государства Российского. – М., 1988. – Кн.1. – Т. 1. – Стлб. 109. – Прим. № 390.

[9] *Кругляк Ю.* На крилах легенд. – К., 1966. – С.10-12; Черкаська правда. – 1980. – 6 лип.; *Серп* і молот. – 1980. – 15 листоп.; та ін. Треба відзначити, що дане припущення досить невизначене, не має чіткої аргументації, характеризується псевдонауковим стилем викладу, якому притаманні порушення хронології, зміщення часових факторів, некритичний підхід до фактів і подій, незнання джерел і спеціальної літератури. У Черкасах існувала легенда, яку чув від "пра-прадеда" і записав Степан Нехорошев. "Киевский князь Святослав [тут "Святослав" закреслено і написано "Игорь". – *Ю.М.*], муж воинственной Ольги, совершил поход на Кавказ и много пригнал пленных черкесов и людей кавказских племен и сделал, основал на высоком берегу Днепра крепость, поселил Игорь всех кавказцев в крепости - они должны следить, чтобы по Днепру не плыли кочевники с целью нападения на Киев; крепость эта - щит, защищавшая Древнюю Киевскую Русь") (*ДАЧО.* – Ф. Р-5585, оп.1, спр.19. — Арк.46-47. Подається за оригіналом). Як бачимо, сюжетна і часова побудова легенди аналогічна інтерпретаціям літописної статті 965 р.

[10] *Сахаров А.Н.* Дипломатия Святослава. – М., 1982. – С.100.

[11] Фраза з дієсловом "приведе" викликала чомусь велику довіру дослідників (див.: *Белокуров С.А.* Сношение России с Кавказом: Материалы, извлеченные из Московского Главного архива Министерства иностранных дел. – М., 1889. – Вып.1. – С.IV; *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. Вводная часть. Текст. Примечания. – Петроград, 1916. – Т.1. – С.76; *Кокиев Г.А.* Примечания-комментарии // Ногмов Ш.Б. История адыгейского народа, составленная по преданиям кабардинцев. – 5-е изд. – Нальчик, 1947. – С.136).

[12] При цьому ні в якому разі не можна категорично заперечувати можливість помилки, допущеної літописцями чи монахами-переписувачами, які часто суб'єктивно тлумачили ті чи інші факти і події. Таке траплялось, в тому числі і з дієсловом "приведе". Порівняйте: Комісійний список Н1Л: "6626. Того ж лета приведе Володимер с Мьстиславом вся бояре новгородскыя к Кыеву", а за Толстовським списком того ж літопису "приведе" замінено на "прииде", що суперечить змісту подій (Н1Л. - С.205); Лаврентіївський літопис зазначає: "1132 г. ... и посла по другаго Мстиславича по Изяслава в Полтеск и приведе и с клятвою, он же оставив брата Святополка в Полотьске приде в Переяславль", а за Радзивіллівським списком "приде" замінено на "приведе", що теж не відповідає змісту (ПСРЛ. – Т.1. – Стлб.301-302; Т.38. – С.108). Радзивіллівський літопис свідчить: "6494. И бысть отроча красно, и бысть 4 лета, и прииде дщи фараоня ко отцю своему", а за Московсько-Академічним списком - замість "прииде" помилково написано "и приведе" (ПСРЛ. - Т.38. - С.44). Тотожно й у статті 965 р. в Н5Л (див.: виноски №2 і №3 даної статті). Факти заміни одного дієслова подібним чи близьким за змістом у давньоруському літописанні – явище поширене: "прииде" замінювалось на "приде", "въеха", "приидоша", "вниде", і т.ін., а "приведе" на "приде (прииде)", "веде", "приведше". Тому кожний випадок заміни одного дієслова іншим вимагає індивідуального смислового підходу та історико-текстологічного аналізу.

[13] Н1Л. – С.24, 25, 32, 33, 35, 38, 40, 43, 45, 52, 55 і далі; ПСРЛ. – Т.1. – Стлб. 60, 74, 76, 116, 144 і далі. Аналогічно і в інших літописах.

[14] ПСРЛ. – Т.2. – Стлб.53.

[15] Там само. – Т.1. – Стлб.82; Т.38. – С.40; Н1Л. – С.130.

[16] Там само. – Стлб.84; Т.38. – С.41; Н1Л. – С.132.

[17] Така думка зумовлена тим, що не завжди подібна схема закінчувалася фразою "и приде (прииде) к Киеву". Прикладом можуть бути статті про походи кн.Володимира Святославича на "ляхов" (981 р.), вятичів (081, 082), радимичів (984). Див.: ПВЛ. – М.; Л., 1950. – Ч.1. – С.58, 59; Н1Л. – С.130, 131.

[18] Див. виноску до №3 даної статті.

[19] ПСРЛ. – Т.1. – Стлб.17, 29, 46, 50, 75, 78, 84, 94, 99, 103, 121, 122, 130, 205, 208 та ін.; Н1Л. – С. 106, 107, 122, 123, 125, 127, 136, 193, 201 і далі.

[20] Там само – Стлб.150, 176, 229, 275, 291, 326 і далі; Н1Л. – С.33, 40, 58, 61, 65, 231, 263, 295 і далі. Аналогічна ситуація спостерігається і в інших ранніх літописах.

[21] ПВЛ. Статьи и комментарии Д.С.Лихачева. – М.; Л., 1950. – Ч.2. – С.311; *Артамонов М.И.* История хазар. – Л., 1962. – С.428; *Заседателева Л.Б.* Терские казаки (сер.XVI – нач.XX в.): Историко-этнографические очерки. – М., 1974. – С.142. Дієслово "приведе" і подібні до нього за значенням однокорінні слова як метафори вже постійно вживались у руському літописанні: "приведе – приведоша – водили, веде, введе, – к роте, к кресту, к богу" (ПСРЛ. – Т.1. – Стлб.53, 279, 301-302, 389; Н1Л. – С.183).

[22] Треба відзначити, що в Київській Русі існувала практика переведення населення на інші території, зокрема на прикордонні землі, а також розміщення там полонених. 988 р. на прикордоння було переселено частину словенів, кривичів, чюді, вятичів; 991 р. м.Білгород було заселено багатьма людьми "от инех городов"; 1031 р. на Пороссі поселені полонені "ляхи"; князь Василько мав бажання "переяти болгары дунайскые и посадити я у собе" (стаття 1097 р.); 1116 р. було заселене дручанами новозбудоване князем Ярополком місто Жельді і ним того ж року переведено на Русь полонених ясів (ПВЛ. – Ч.1. – С.83, 101, 176, 201; *ПСРЛ.* – Т.1. – Стлб.291). Зважаючи на це, не можна виключати і можливість приведення невеликої кількості полонених касогів на Русь і 965 р. і раніше (відомі походи русів на Кавказ у IX і на

початку X ст.), проте не в такій кількості, яка здатна була заснувати міста (в тому числі майбутні Черкаси) і бути загрозою для князівської влади; полонені використовувались як раби чи обслуга і т.ін.

[23] "В лето 6476. Придоша печенези на Руску землю первое, а Святослав бяше Переяславци, и затворися Волга в граде со унуки своими, Ярополком и Ольгом и Володимером, в граде Киеве. И оступиша печенези град в силе велице, бещислено множьство около града..." (ПВЛ. – Ч.1. – С.47).

[24] *Ногмов Ш.Б.* История адыгейского народа. – С. 29-30.

[25] Адыги, балкарцы и карачаевцы в известиях европейских авторов XIII-XIX вв. / Сост., ред. переводов, введение и вступ. статьи к текстам В.Г. Гарданова. – Нальчик, 1974. – С. 54.

[26] *Дубровин Н.* Черкесы (адыге) // Воен. сб. – СПб., 1870. – № 4. – С. 337.

[27] Черкаська правда. – 1980. – 6 лип.; Серп і молот. – 1980. – 15 листоп. Див. також: *Кругляк Ю.* На крилах легенд. – С.10-12.

[28] *Сахаров А.Н.* Дипломатия Святослава. — М., 1982. – С.100.

[29] У літописних текстах, що стосуються подій 965 р., немає прямої вказівки на обкладення ясів і касогів даниною. Ми навіть не можемо гадати про ступінь підкорення - якщо таке було - цих народів. Правда, в Кирило-Білозерському списку Єрмолинського літопису і Хронографі західноруської редакції є такі фрази: "ясы победи и касогы и на вятичи дань възложи" (ПСРЛ. – Т.23. – С.7) і "Ясы покори и Косогы и многих приведе к Киеву, а на прочих дань возложи" (ПСРЛ. – Т.22. – Ч.2. – С.163-164), а в "Похвальном слове Владимиру" ми читаємо: "и Ясы и Косоги и Вятичи взя и дань на них возложи" (Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1888. – Т.2. – Отд.2. – С.59; аналогічна фраза, проте без вказівки на взяття данини, є в Руському Хронографі редакції 1512 р., див.: ПСРЛ. – Т.22. – СПб., 1911. – Ч.1. – С.359). Все це могло б дати можливість припустити факту стягнення данини і з ясів і з касогів за аналогією з існуючою на Русі практикою, коли накладали данину на підкорені племена (ПВЛ. – Ч.1. – С.18, 20, 31 та ін.), проте, очевидно, наведена інформація – це поєднання двох – під 965 і 966 рр. – порічних літописних записів про дві різні події: 1. 965 р. Перемога кн.Святослава над хозарами, ясами і касогами; 2. 966 р. Перемога кн.Святослава над вятичами і накладення на них данини (ПВЛ. – Ч.1. – С.65). У ель-Недима (X ст.) є інформація про одного посла, який їздив до "короля Русів", від кавказького володаря. Х.Френ припускав, що такий факт міг мати місце зразу після походу 965 р., а посольство було відправлено одним з тодішніх володарів касогів чи ясів до князя Святослава (*Френ Х.* Письмена древних Руссов) // Библиотека для чтения. – 1836. – Т.15. – Отд.3. – С.49, 56-59). Можна пов'язати мету такого посольства з питанням надання касогами і ясами своїх військових контингентів київському князю для походу в Болгарію. До того ж є історичний прецедент: така ж сама ситуація, за переказами, склалась у VI ст., коли підкорені аварським ханом Байканом адиги взяли участь у його поході на землі, "що лежали біля Каспійського моря" (*Ногмов Ш.Б.* История адыгейского народа. – С.45-46). Усі наведені міркування можуть побічно підкріпити міркування А.М.Сахарова.

[30] ПВЛ. – Ч.1. – С.83.

[31] Там же. – С.99. Про двобій Мстислава і Редеді розповідають адигейські народні перекази. Див.: *Ногмов Ш.Б.* – Указ.соч.. – С.61.

[32] ПВЛ. – Ч.1. – С.99.

[33] Там же. – С.100.

[34] Там же.

[35] Там же. – С.101.

[36] Подія, про яку йдеться, в багатьох літописах збереглась як цілісний історичний пласт без смислових перекручень, тому посилання даються на ПВЛ.

[37] ПВЛ. – Ч.1. – С.101.

[38] Черкаська область // Історія міст і сіл Української РСР. – К., 1972. – С.648. У підготовчих матеріалах цього видання вказується джерело: *Похилевич Л.* Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С.628 (див.: ДАЧО. – Ф.Р-4178,

оп.1, спр.513. – Арк.9, 10, 12-14). На щастя, Л.Похилевич не мав ніякого відношення до даної містифікації- ні на 628-й, ні на якійсь іншій сторінці цієї виключно цінної праці.

[39] *Фененко М.* Земля говорить. 2-е вид., доп. – К., 1969. – С.17.

[40] *Гудзенко П.А.* Черкаська область. – К., 1959. – С.43.

[41] *Янко М.Т.* Топонімічний словник-довідник Української РСР. – К., 1973. – С.160.

[42] "Краткое описание о казацком Малороссийском народе и о военных его делах... Петра Симоновского, 1765 года". – М., 1847. – С.2. Майже через два століття це припущення П.Симоновського було підтримано з додатком, що ці "козаки, черкаси" заснували місто Черкаси (*Гудзенко П.* Черкаська область. – С.43).

[43] Летописное повествование о Малой России и ее народе и казаках вообще ... собрано и составлено чрез труды Александра Ригельмана, 1785-1786 гг. // ЧИОДР. – М., 1847. – Н 5. – Отд.2. – С.10.

[44] Такий погляд неодноразово критикувався в історичних дослідженнях. Див.: Антонович Вл. Содержание актов о козаках // Архив Юго-Западной России. – Ч.3. – Т.1. – К., 1863. – С.XXIV; *Голобуцкий В.А.* Запорожское казачество. – К., 1957. – С.4.

[45] Досить оригінально таку схему інтерпретував М.Карамзін. "Торки и берендеи назывались Черкасами: козаки также. Вспомним Касогов, обитавших, по нашим летописям, между Каспийским и Черным морем; вспомним и Страну Казахию, полагаемую Императором Константином Багрянородным в сих же местах; прибавим, что Оссетинцы и ныне именуют Черкесов Касахами: столько обстоятельств заставляют думать, что Торки и Берендеи, называясь Черкасами, назывались и Козаками" (*Карамзин Н.М.* История государства Российского. – М., 1989. – Кн.2. – Т.5. – Стлб.230). Як бачимо, російський історик не тільки змішував назви етносів, але й на цій підставі штучно зближував різні етноси: тюрків (торков) і берендеїв з касогами — аборигенами Північно-Західного Кавказу. А одержані етнічні та етнонімічні гібриди М.Карамзін невиправдано приєднав на правах родопочатківців до утвореного через кілька століть на берегах Дніпра соціуму - українського козацтва і його назви - козаки (Там же. – Стлб.230-231). Г.В.Губарев у своєму дослідженні "Книга о казаках" (Париж, 1957). Також припускав, що козаки - це етнонім, "прародиною" яких, "землею их отцов, в точном значении этого слова, следует считать Северо-Кавказскую равнину, Приазовье и берега реки Дона". При цьому Губарев відверто вказує на "Касогов и Козаров" як на ключову ланку в ланцюзі "казачьего родословия". А козаки "ординські", "литовські", "перекопські", "українські", "малоруські" та ін. – лише "териториальные определения", які походять з єдиного "племенного центра" – передгір'їв Кавказу. На жаль, дослідження Губарева має більш політичний, аніж науковий характер (цит. за: Военно-исторический журнал. - М., 1992. - №2. – С.81-82). У радянській історіографії висловлювалась думка, що наведені роздуми М.Карамзіна про походження запорозького козацтва і самої назви козак "достойны специального рассмотрения" (*Горленко В.Ф.* Об этнонимике черкасы в отечественной науке конца XVII - первой половины XIX в. // Советская этнография. – М., 1982. – №3. – С.101). Виникає закономірне питання: де ж у цій схемі середньодніпровські автохтони, тобто слов'яни?

[46] *Лещенко А.* К вопросу о происхождении украинского казачества // Сборник статей по экономике и культуре: Труды Северо-Кавказской ассоциации научно-исследовательских институтов. – Краснодар, 1927. – Вып.1. – С.83. На жаль, міфічне, невизначене за часом переселення черкесів на Середнє Подніпров'я і заснування ними міста Черкас і сьогодні існує на рівні гіпотези, тобто аргументованого припущення (див.: *Тканко О.В., Найден С.П.* Черкаси. короткий нарис. – Черкаси, 1958. – С.3; *Кругляк Ю.М.* Ім'я вашого міста: походження назв міст і селищ міського типу Української РСР. – К., 1978. – С.138).

[47] Немає сенсу наводити велику кількість літератури, хочеться процитувати одне дослідження, що дає загальне уявлення про "цінність" подібних посилань: "Историки отмечают факты переселения черкесов с Кавказа в Киевскую Русь уже в X, XI, XII и последующих столетиях. О них упоминают как о приднепровских жителях, известных под именем "черкесы". Во всяком случае, судя по сведениям Н.М.Карамзина, адыги уже были известны русским летописцам под именем черкесов с X столетия" (див.: *Коков Дж.Н.*

Кабардинские географические названия: Краткий словарь. – Нальчик, 1966. – С.155, 180).

[48] Бездоказовим є припущення, за яким "певна група адигів переселилася на Дніпро і заклала Черкаси та передала їм свою етнічну назву" (див.: *Пономаренко М.Ф.* Про назву міста Черкаси // Мовознавство. – 1988. – №6. – С.53-57). І в іншій статті краєзнавець М.Ф.Пономаренко не уникнув існуючого стереотипу, за яким назва міста - Черкаси - вже апріорі визначає касожську або черкеську версію (*Пономаренко М.Ф.* Черкаси: таємниця топоніма // Український історичний журнал. – 1991. – №4. – С.67-76). Закономірно констатуючи, що "археологічні та лінгвістичні дані не підтрверджують існування Черкас за часів Київської Русі" і припускаючи "появу цього населеного пункту" наприкінці XIII – на початку XIV ст., М.Ф.Пономаренко водночас залишив незмінною черкеську версію: "вірогідні будівничі його (міста Черкас. – *Ю.М.*) ... черкеси" (Там само. - С.76). Брак документальних свідчень і побічних аргументів на користь наведеного припущення компенсується теоретичними припущеннями. Основою для цього служать деякі факти XIII ст., в тому числі й "спільні риси у побуті, архітектурі та військовій справі українців і черкесів", які "протягом кількох сотень років ... мешкали на території Південно-Східної України". З метою доказовості початків таких зв'язків згадується участь касогів у подіях 965 і 1022-1023 рр., наявність неслов'янськиих - кавказьких - імен у люстрації Черкаського замку 1552 р. (Там само. - С.71, 73-74).

[49] Свою схему заснування міста Черкас і появу однойменного топоніма на Середньому Дніпрі запропонувула Г.С.Сизоненко. На її думку, "воїни-руси (русини)", залишені князем Святославом на Північному Кавказі, у П'ятигір'ї і Тмутаракані 965 р. для охорони південного форпосту Давньої Русі, одержали від сусідніх народів - осетин і кримських греків назву "черкеси" і "черкаси". Ці "воїни-руси" повертались на Середнє Подніпров'я в 965, 1023 рр., а також після завоювання Кавказу монголо-татарами. Вони принесли у цей регіон назву "черкаси", а звідси і назву міста (див.: Молодь Черкащини. - 1986. - 16 верес.; Черкаська правда. – 1986. – 15 жовт.; Вітчизна . – 1987. – №1 . – С.198; *Сизоненко Г.С., Сизоненко Ф.Я.* Мова – душа народу . — Черкаси, 1990. — С.8) Така схема не тільки не підкріплюється першоджерелами, але й суперечить їм, має багато логічних неув'язок, і зовсім не відповідає мовознавчим дослідженням у даній галузі знань. До того ж у Г.С.Сизоненко є розходження з її ж ранніми висновками про заселення міста Черкас не "воїнами-русами", а "загонами кінноти адигів" (див.: Черкаська правда. – 1980. – 6 лип.; Серп і молот. – 1980. – 15 листоп.).

[50] *Мариновський Ю.Ю.* Ще раз про назву міста Черкаси // Мовознавство. – К., 1991. – №4. – С.63-64.

[51] *Волкова Н.Г.* Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. – М., 1973. – С.18, 23. Див. також: *Калмыков И.Х.* Черкесы: историко-этнографический очерк – Черкесск, 1974. – С.35. В монгольській хроніці 1240 р. адигейські племена названі "серкесут" (*Козин С.М.* Сокровенное сказание. – М.; Л., 1941. – Т. 1. – С.189, 192).

[52] *Мариновський Ю.Ю.* Ще раз про назву міста Черкаси. – С.63-64.

[53] Крім часових (історичних) невідповідностей існують і такі чинники як територіально-географічний, етносоціальний та ін. Адигейська група племен, що носила етнонім "черкес" у XIII ст., не була тотожною касожській спільності X-XI ст. – "Касахії" Костянтина Багрянородного. Адже за цей час відбулись певні соціально-економічні, політичні зміни, що наклали відбиток на мову, культуру, побут, психологію, а також на територію розселення племен, тим більше в такому динамічному за подіями регіоні як Північний Кавказ і Передкавказзя.

[54] "Круглый стол": историческая наука в условиях перестройки // Вопросы истории. – 1988. — №3. – С.29.

[55] Ще автор "Истории Руссов" на питання: "Почему город Черкасск назван Черкасом?" відповідав: "Но то уже справедливо, что народ Черкасы за Азовским морем и рекою Доном обитающие, на который многие писатели указывают, никогда в Руси городов на свое имя не строил... " (История руссов или Малой России. Соч. Георгия Кониского. – М., 1846. – С.19).

О. В. РУСІНА (*Київ*)

ДО АТРИБУЦІЇ ВКЛАДНИХ ЗАПИСІВ ЛАВРАШІВСЬКОГО ЄВАНГЕЛІЯ

Лаврашівське Євангеліє – унікальна рукописна пам'ятка XIV ст., що отримала свою назву від Лаврашівського (Лавришівського) монастиря, заснованого, за літописним переказом, князем Войшелком у 1262 р. "на реце на Немне межи Литвою и Новымгородком" тобто поблизу сучасного Новогрудка (в Гродненській обл.)[1]. Нині воно зберігається в бібліотеці Чарторийських у Кракові (№ 2097 IV).

Євангеліє містить численні вкладні записи, що з них лише два – князів Дмитра Ольгердовича й Олелька Володимировича – порівняно широко розглядались у фаховій літературі[2]. Що стосується інших дванадцяти записів, то, фактично, вони й досі не привернули увагу спеціалістів.

Зазначимо, що половина з них вийшла з одного мікросоціуму – про що свідчить поданий нижче перелік осіб, згаданих у шести вкладних записах як дарувальники і як свідки дарчого акту:

1. Запис братів Волчка та Гриня Єськовичів. Свідок – пан Волчко Гавсович.

2. Запис пані Фетин'ї Волчкової (Гавсовича – див. запис №5). Свідки: пан Васько Протасович, Юшко Біликович.

3. Запис пана Івана Глібовича. Свідки: пан Богдан Хребтович, Федько Глібович, Волчко Гавсович, Андрюшко Харитонович, Юшко Біликович.

4. Запис панів Дешка та Яцька Волчкових Гавсовича. Свідки: пан Мацько Войнилович, його брат Стецько, Михно Протасович, брати Петрушка і Федько Шубичі, Мацько Лебедевич, Гринько Петрушкович Шубича, Ходор Тишеневич, Олисей Ючнович, Іван Плетушич, Курило Колчевич, Васько Сичковський.

5. Передсмертний заповідальний запис Лук'яна Шуби в присутності його дружини Василиси та синів Петра й Федька. Свідки: лаврашівський архімандрит Микита, монастирські старці, а також "сторонние добрые люди" – дружина пана Волчка Гавсовича Фетин'я із сином Яцьком, пан Василь Протасович, сотник Офонас.

6. Запис пана Коташа Біликовича. Свідки: пан Васько Войнилович, пан Дешко Гавсович, Петро і Федько Шубичі, Тиш(е)невич. Вклад був записаний до Євангелія князем Федором Львовичем[3].

Всі ці записи (подані нами в додатку до публікації) зроблено півуставом, що його Т.Фрєделювна та Я.М.Щапов, слідом за І.С.Свенціцьким, віднесли до XVI ст. (а півустав запису №4, як близький до скоропису – навіть до другої половини XVI ст.)[4]. Однак це датування за палеографічними ознаками не підтверджується аналізом згаданих в записах персоналій.

Щоправда, з осіб, що фігурують у них як дарувальники чи як свідки дарчого акту, лише декілька піддаються ідентифікації. Це, в першу чергу, "Петрушков сын Шубича Гринько" запису № 4: згідно з потвердним актом, що міститься в складі восьмої книги записів Литовської Метрики, в 1507 р. дворянин Юрій Юрійович Немирович купив "в боярина новгородского (тут: новогрудського – О.Р.), в Гриня Петрушковича Шубича, и в его жоны, и в их детей двор отчинный того Гриня в Купицку . . . со всим с тым, с чым ему на делу достался тот двор от брата его, Федкова сына Шубича, на имя от Федка". Продаючи свій двір, Гринь Шубич "опытывал дядиное своее Федковое Шубича (тобто вдову його дядька Федька Шубича – О.Р.) и ее сына Федка, того вышереченого брата своего, естли бы они хотели за тот двор тыи пенязи отложити, за которыи он тот двор пану Юрю продал; и они ся с того выректи тым обычаем, иж пенязей не мають, чым того двора окупити, и вечно его отступилися"[5]. Як бачимо, текст документу свідчить про те, що на час його видачі як батько Гриня Петрушковича, Петро Шубич, так і брат останнього, Федько Шубич, вже пішли з життя, а Гринь Петрушкович і його двоюрідний брат Федько Федькович поділили між собою маєтності Шубичів. Таким чином, записи №4 і №6, де фігурують брати Петро і Федько Шубичі, були зроблені не менш як за 5-10 років до появи цитованого документу, тобто не пізніше 1495-1500 рр. Це, до речі, дає підстави для того, щоб ототожнити згаданого у запису №6 князя Федора Львовича із князем Федором Львовичем Глинським, відомим за актами 80-х рр. XV ст., котрий, як гадають, помер до 1495 р[6].

Гринько Петрушкович Шубич виступає у запису №4 свідком дарчого акту, а, відтак – як повнолітня людина; тож на той час він мав, щонайменше, 20-25 років – і, значить, народився не пізніше 1470-1480 рр. Тоді його батько, Петро, мав з'явитися на світ десь у середині XV ст. і померти на зламі XV-XVI ст.* – що цілком узгоджується із запропонованим вище датуванням записів №№ 4, 6. У свою чергу, батько Петра і Федька Шубичів, Лук'ян Шуба, що його передсмертний заповідальний запис маємо під №5, мав народитися десь у 20-х рр., а померти в 70-х рр. XV ст. – що і становить орієнтовну дату даного запису.

Гадаємо, що ровесником або людиною трохи молодшою за Лук'яна Шубу був пан Волчко Гавсович, дружина якого Фетин'я і син Яцько засвідчили Шубин передсмертний запис; відповідно, сини Лук'яна Шуби, Петро і Федько, були ровесниками Дешка і Яцька Волчковичів – тож вони й фігурують разом у дарчих записах №№ 4, 5, 6. Що ж стосується Волчка

* При розрахунках ми виходили з того, що в ті часи тривалість життя дорівнювала у середньому 50 рокам, а за століття змінялося 4–5 поколінь.

Гавсовича, то, напевне, саме він згаданий серед суб'єктів "данин" (надань) Казимира 1440-1455 рр. "у Новгородской волости": "Гавсовичу его люди"[7].

Поряд із ним у книзі Казимирових "данин" зафіксований Зенько Глібович[8] – можливо, брат когось із Глібовичів, згаданих разом із Волчком Гавсовичем у запису №3. На користь такої ідентифікації свідчить і наявність "двох Глібовичів" у тому ж фрагменті книги "данин"[9]. Більш сумнівним є ототожнення Андрюшки Харитоновича вкладного запису №3 із "паном Ондрушком" реєстру новогрудських "данин"[10] – очевидно, цю гадку можна прийняти лише як припущення.

В запису №3 виступає як свідок і пан Богдан Хребтович; зрозуміло, що він не тотожний Богдану Мартіновичу Хребтовичу, існування якого (ще у дитячому віці) вперше фіксується актами Метрики в 1506 р.[11]; очевидно, тут йдеться про його діда Богдана[12].

Збереглись і свідчення стосовно Мацька, Стецька та Васька Войниловичів (записи №№ 4, 6) – усі вони як новогрудці разом зі своїми братами Олехном і Олександром фігурують у реєстрі "відправ" Казимира за 1486-1490 рр.[13]

Таким чином, перелічені записи походять із середовища новогрудської шляхти і, всупереч усталеним поглядом, впевнено датуються серединою – другою половиною XV ст. Крім того, коли припустити, що деякі з наявних у записах патронімів є патронімічними прізвищами (принаймні, син Волчка Гавсовича Дешко згаданий в запису № 6 як Гавсович, а не Волчкович), з'являється можливість з'ясувати коріння кількох тогочасних боярських родин. Маємо на увазі Гавсовичів і Біликовичів, що їх предками могли бути Гавс і Білик, названі серед поручників Дмитра-Корибута в акті 1388 р.[14] Цьому документу не бракувало фахової уваги – однак його персоналії і досі майже не досліджені[15]. В зв'язку з цим знову постає питання про ідентифікацію князя Дмитра, згаданого на арк. 1 Лаврашівського Євангелія, котрого науковці визнають то за Дмитра Ольгердовича, то за його зведеного брата Дмитра-Корибута.

Відтак, атрибуція вкладних записів згаданого Євангелія не лише кидає світло на побутування даної пам'ятки, а й дає новий поштовх дослідженню контроверзійних питань історії XIV-XV ст.

ДОДАТОК

№ 1. "Си *яз*, Волчко Єскович, свои*м* брато*м* с Гринемь далъ и єсмо Прч*с*тои в Лаврошевъ монастырь вписа ниноу заровноую, свою ѡч*и*ноу. А кто име*т* встоупат*е*, расоудитсѧ с нами пре*д* Бмъ. А при то*м* мѣстѣ бы*л* па*н* Волчко Гавсович" (Арк. 1).

№ 2. "А се азъ, панї Волчковаѧ ѳетиньѧ, указанье*м* пана свое*г*. записаваю у Прч*с*тоемъ Ѡлексоу Мѧкышевич. съ ушатыце*м* ме*д*. и съ оусею службою. А дѣте*м* мои*м* не надобѣ сѧ уступати оу тое. А хто тое пороуши*т*, росоу*ди*тьсѧ со мною на Страшномь Соу*д*. пре*д* Богомь. А при архиманьдрит . . . А при то*м* были па*н* Васько Протасович, Юшко Бѣликов . . . " (Арк. 7).

№ 3. "А се язъ, пан Іван Глѣбович, далъ есми поле оу Милошевѣ оу манастырь Стои Прчтои Лаврошвьскои непорушно. А хто се порушить, рассоудится со мною пред Бгмь. А при том был пан Богдан Хребтович, Хведко Глѣбовчь, Волчко Гавсович, Ѡндрюшко Харитонович, Юшко Бѣликович" (Арк. 8 зв.).

№ 4. "Млстию Бжиею и Прчтыѧ Бгомтре яз, панъ Дешко пан Волчьковъ снъ Гароусовича* , погадавши есмо с братомъ своимъ съ Ацком, дает на Прчтое дѡм къ Лаврашевоу манастырю поле пѡд Кодчичи за погорьем. А дает то вѣчно и нероушно. А при том был пан Мацко Воинилович, а брат егѡ Стецко, а Михно Протасовичь, а Петроушко Шоубич и брат его Ѳедко, а Лебедевичь Мацко, а Петроушков снъ Шоубича Гринко, а Ходоръ Тишеневич, а Ѡлисѣи Ючьнович, а Плетоушичь Иванъ, а Колчевичь Курило, а Сычковског. снъ Васко. А хто бы то хотѣлъ пороушити при нашем животѣ, мы его тому не допоустим, а по нашем животѣ Бгъ емоу не перепоусти и Прчтаа егѡ Мтрь" (Арк. 23).

№ 5. "В. и. Ѡ. и С. и С. Д.** Се я, рабъ Бжии Лоукьянъ Шуба, ис своею женою Василисою, ис своими дѣтми Петром а Ѳедкомъ и своего цѣлого разума, ѡтходѧ сег. свѣта, записал есмь к Прчто Бгомтри к Лаврошову манастырю члка на имѧ Крѣчю и дѣти ег. из землею и со всими уходы. А дали есмо вѣчно. А прі том был архимандрит Никита лаврошовскыи, ѡць нашь дховныи, и старци на имѧ Восьян а Макареи и инши старци. А добрых людеи было стороннихъ: пани Волковаа Гавсоча[3*] жен. Фетиниа ис своим сном Яцком, а пан Василеи Протасович, а Ѡфонас сотник. А хто сие порушит нашо приданїе, што есмо придали к Прсто Бгоматри, разсоудитьс. со мно пред Бгѡм. А писал поп Николскыи Панкратеи" (Арк. 26).

№ 6. "Млтию Бжїю и Прчтыѧ его Матере Мрїѧ я, панъ Коташь Бѣликовичь, далъ есми на Прчтыѧ домъ: в новиноу давати ми вѣчно к Лаврашевоу манастырю из моеѧ ѡчины три копы ржи шестерныѧ и тымъ, хто боудеть по мнѣ. А давати вѣчно непороушьно. А при томъ былъ панъ Васко Войниловичь. А писалъ тотъ списокъ кнѧзѧ Лвовъ снъ Федоръ. А при томъ былъ панъ Дѣшько Гавсовичь, Петръ Шюбичь и Федько, братъ его, а Тишьневичь. А шьто есми далъ в домъ Прчтое, то даю вѣчно и непороушьно. А приславши архимандритоу лаврашевьскомоу, взѧти емоу моцьно, а никомоу емоу не переказити; взѧти емоу на ниве з любого жита. А хто бы то хотѣлъ переказити з моего родоу при моемъ животѣ, и ѧ имъ не перепоущоу, а по моемъ животѣ Бже и Прчтаѧ не даи имъ того оучинити" (Арк. 29 зв.).

[1] Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 2. – Ст. 859. Див. також: *Зверинский В.В.* Материал для историко-топографического исследования о православных монастырях в Российской империи. – СПб., 1897. – Т. 3: Монастыри, закрытые до царствования императрицы Екатерины II. – № 1709. – С. 86-87.

[2] Записи опубліковані: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1846. – Т. 1. – № 7. – С. 22; № 28. – С. 41; Отчет ординарного профессора имп. Варшавского университета П.П. Первольфа о научных занятиях за границей с 20 мая по 20 сентября 1882 г. // Варшавские университетские известия. – 1883. – № 2. – С. 23-24; *Симони П.* Мьстиславово Евангелие начала XII-го века в археологическом и палеографическом отношениях: Вводная статья. – СПб., 1910. – С. 40; *Розов В.* Українські грамоти. – К., 1928. – Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. – № 17. – С. 32-33; № 62. – С. 113; Грамоти XIV ст. – К., 1974. – № 35. – С. 66-67; *Friedelówna T.* Ewangeliarz Ławryszewski: Monografia zabytku. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – S. 66-67. – № 1-2.

---

* Перекручене " Гавсовича".

** Скорочене "Во имя Ѡтца, и Сына, и Святого Духа".

3* Перекручене "Гавсовича".

[3] Записи опубліковані: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – СПб., 1863. – Т. 1. – № 7. – С. 3-4 (запис № 6); Там же. – СПб., 1865. – Т. 2. – № 64 (1). – С. 103 (запис № 5); Отчет... – С. 24 (запис № 1); *Симони П.* Указ. соч. – С. 41 (запис №1); *Свенцицкий И.* Лаврашевское Евангелие начала XIV века (палеографическо-грамматическое описание) // Известия отделения русского языка и словесности имп. Академии наук. – СПб., 1913. – Т. 18. – Кн. 1. – С. 210-212 (записи № 2-6); Грамоти XIV ст. – № 85. – С. 149 (запис №5); Friedelówna T. Op. cit. – S. 67-70. – № 4-7, 9, 10 (записи № 1-6).

[4] Friedelówna T. Op. cit. – S. 67-70; *Щапов Я.Н.* Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики. – М., 1976. – Ч. 1: Рукописи собраний Варшавы и Кракова. – № 32. – С. 80-81.

[5] Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389, оп. 1, спр. 8. – Арк. 185 зв. – 186.

[6] *Бычкова М.Е.* Родословие Глинских из Румянцевского собрания // Зап-ки отдела рукописей ГБЛ СССР. – М., 1977. – Вып. 38. – С. 122. – № 12; *Ее же.* Состав класса феодалов России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование. – М., 1986. – С.61.

[7] Русская историческая библиотека, издаваемая имп. Археографическою комиссиею. – СПб., 1910. – Т. 27. – Ст. 86. Датуємо за: *Бережков Н. Г.* Литовская Метрика как исторический источник. – М.; Л., 1946. – Ч. 1. – С. 73-77.

[8] Русская историческая библиотека . . . – Т. 27. – Ст. 86.

[9] Там же. – Ст. 87.

[10] Там же. – Ст. 86.

[11] Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – М., 1915. – Кн. 21. – С. 155. – № 175.

[12] Цікаво, що у 1522 р. Федько Богданович Хребтович отримав від Сигізмунда I право патронату над Лаврашівським монастирем (Акты, относящиеся к истории Западной России. – СПб., 1848. – Т. 2. – № 117).

[13] Русская историческая библиотека. – Т. 27. – Ст. 198, 208, 261, 286, 295, 296. Датуємо за: Бережков Н.Г. Указ. соч. – С. 117.

[14] Остання публікація: Грамоти XIV ст. – № 43. – С. 82-83.

[15] Найдокладніше їх розглянув С. Кучинський: *Kuczyński S. M.* Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 349-352.

Л. А. ГНАТЕНКО (*Київ*)

ПОЄДНАННЯ ПАЛЕОГРАФІЧНИХ ТА ОРФОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРИ ВИВЧЕННІ СТАРОУКРАЇНСЬКИХ ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТОК

Палеографія тісно пов'язана з історичним мовознавством. Це виявляється у взаємозв'язку історії мови з історією писемності. Поєднання лінгвістичних спостережень з палеографічними має вагоме значення для розв'язання низки практичних завдань у галузі джерелознавства – датування писемних пам'яток, встановлення місця написання та їх авторів (чи писарів), виявлення літературного складу пам'ятки тощо.

Палеографія, займаючись дослідженням історії розвитку графічної системи письма, вивчає писемні знаки окремо від мови, яку вони передають, а тільки як графічні накреслення в їх варіантності. Вивчаючи ці накреслення в їхньому графічному розвитку, вчені-палеографи не завжди співвідносять причини їх розвитку і змін з історичними змінами мови, змінами правопису. Але ці питання не залишилися зовсім поза увагою вчених. Наприклад, *Л.В.Черепнін* у підручнику "Русская палеография", висвітлюючи питання розвитку українського скоропису XVII – початку XVIII ст., зауважує, що буква **г** має два основні зображення для передачі різних звукових відтінків – **г** фрикативного і **ґ** проривного (хоча фактично йдеться про дві різні фонеми – Л.Г.)[1].

На жаль, до цього часу немає більш-менш системного викладу основ української палеографії. Окремі питання української палеографії висвітлено переважно в працях, присвячених російській палеографії, таких корифеїв-палеографів, як *Є.Ф. Карський, О.І. Соболевський, Л.В. Черепнін, В.М. Щепкін*[2]. Із українських дослідників палеографічним проблемам присвячені роботи *І.П. Захарчишиної, І.М. Іваницької, І.М. Каманіна, Я.П. Кіся, В.В. Панашенко, В.О. Розова, З.С. Хомутецької* та ін.[3]

Вивчаючи графічну систему письма, палеографія не досліджує відмінності у використанні графемних варіантів у різних жанрах писемних пам'яток, написаних староукраїнською літературною мовою та церковнослов'янською мовою української редакції.

На нашу думку, палеографія повинна вивчати не тільки формальне накреслення літер і їхній варіантний розвиток та досліджувати їхню відмінність у різних писемних пам'ятках, а й вивчати графіку як невід'ємну частину правопису.

Історія розвитку писемності безпосередньо пов'язана з розвитком правопису. Тому необхідно при вивченні графічної системи письма "враховувати процес еволюції слов'янського письма і правописання"[4].

Від правопису залежить, які в пам'ятках будуть використовуватися букви для передачі звуків мови. Від орфографічних норм того чи іншого часу залежить використання різних графічних накреслень. Вид графем, їхні зміни безпосередньо пов'язані з тим, який правопис використовує суспільство, а також, які іншомовні впливи відбилися на ньому.

Проілюструємо сказане вище на використанні графем для позначення звука **Е** та його йотації в староукраїнських писемних пам'ятках XVI ст., писаних староукраїнською мовою та церковнослов'янською мовою української редакції, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського[5].

У староукраїнських писемних пам'ятках XVI ст. звук **Е** передається буквами **Є** вузькою, **Є** широкою, **ε, Ѣ** та **Ь.**

Найчастіше звук **Е** позначається **Є** вузькою та **Є** широкою. У використанні цих букв на українському ґрунті продовжується, але не послідовно, давньоруська традиція – **Є** вузька вживається після приголосних усередині або в кінці слова, **Є** широка, яка зайняла місце давнього **Ѥ**, – на початку слова та після голосного: 1) **Є** вузька – *рюж'дества* (Гр. 1542 р.); *веще*^{х} (Єв. кін. 50–60 рр. XVI ст. 135); *наше* (Гр. 1590 р.); *петра* (В. 1592 р.). 2) **Є** широка – *єсли, которыє* (Гр. 1542 р.); *єп҃кпа* (Гр. 1549 р.); *є*^{с}, *искушає*^{м} *79 зв.* (ЄЯ 1595 р.).

Графема **Є** широка на позначання йотації звука **Е** на початку слова та після голосного, під другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом, остаточно витісняє букву **Ѥ** з кінця XIV ст. Цей вплив в українському правописі пов'язаний з орфографічною реформою болгарської писемності, проведеною Болгарським патріархом Євфимієм Тирновським в останній чверті XIV ст.

Букву **ε** на позначення звука **Е** староукраїнські пам'ятки широко знають тільки з XVI ст. У діловій писемності в більшості випадків вживається **ε**, яку ставили після приголосних на місці **Є** вузької, а також після голосних на місці **Є** широкої (давньої **Ѥ**): *великомч҃нка, пр*^{с}*тоε* (Гр. 1549); *ѳалебны*^{х} *5, воεводами 1* (УСК. 60–70 рр. XVI ст.); *бεрεтε, старода*^{в}*ноε* (Л. 1578 р.); *вεликомѹченика, εпископомъ, на вεчныε* (Гр. 1590). У релігійній літературі традиційні прийоми передачі звука **Е** стійкіші, тут літера **ε** вживається рідко і майже виключно на місці **Є** широкої, а після приголосних вживається літера **Є** вузька[6]: *крщ҃εнїε 78 зв.* (АР 1568 р.); *εста, 4 повѣлεнїεмь 5* (Син. кін. XVI ст.).

Під впливом сербських пам'яток графема **ε** почала писатися переважно у конфесійному письменстві наприкінці XV ст. У поодиноких випадках вона трапляється після голосного та приголосного, частіше після приголосного в кінці рядка, напр.: *тεбѣ 317, боудεм/ 30, вε/сεлиε 20 зв., в*^{ъ}*тороε 108 зв.* (Ізм. кін. XV – поч. XVI ст.)

Графема **ε** може стати одним із засобів при ідентифікації часу написання староукраїнських конфесійних пам'яток.

Літера **Ѣ** на позначення звука **Е** в пам'ятках зустрічається значно рідше, на відміну від букв **Є** вузької і **Є** широкої: *кромѣ* (Гр. 1542 р.); *имѣющє 3* (Син. кін. XVI ст.); *чрѣва 138 зв.* (Єв. кін. 50-60 рр. XVI ст.); вѣлєнїємь 5 (АР 1568 р.); єврѣємъ 12 (Зб. 1569 р.); *прѣ^л 145 зв.* (ЄЯ 1595 р.).

Звук **Е** рідко передається і через літеру **Ь**, переважно в церковнослов'янських текстах, в окремих групах слів, що підтримувалося другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом: *пришь^дши* (Гр. 1542), *чл҇чьскыи 17* (Єв. кін. 50-60 рр. XVI ст.), *срєб'рьнїк' 12* (АР 1568 р.).

Український правопис пройшов складну історію свого розвитку й становлення, і це знайшло відображення в його графіці й орфографії.

У правописі староукраїнських пам'яток використовувався півустав болгарського типу, який також вживався в білоруських, молдавських, російських (меншою мірою, переважно в кін. XIV-XV ст.) рукописах. Ця обставина ускладнює палеографові можливість вірно визначити тільки за півуставом походження книги. У південнослов'янських і східнослов'янських півуставних рукописах переважає схожість графічних накреслень, але є суттєва різниця в їхньому використанні в орфографії писемних пам'яток.

При вивченні писемної системи староукраїнських пам'яток, необхідно поєднати палеографічні і орфографічні прийоми – провести палеографо-правописне дослідження, встановлюючи співвідносносність між графічною системою і фонетичною якістю звуків.

У зв'язку з цим, при археографічному описуванні староукраїнської рукописної книги лінгвістичний аналіз, який є одним з головних критеріїв встановлення українського походження книги, а також одним з елементів всебічного опису і дослідження давньої рукописної книги, варто проводити на рівні правопису. Правописні особливості староукраїнських писемних пам'яток можуть стати надійним критерієм ідентифікації давніх текстів, особливо українського походження рукописних церковнослов'янських книг, писаних півуставом, у зв'язку з тим, що рукописи писані скорописом не становлять для фахівців труднощів визначення їхнього походження, бо палеографічні критерії українського скоропису для цього достатньо розроблені[7].

Питання дослідження давнього українського правопису в українському мовознавстві, поряд із плідним дослідженням фонетичних, морфологічних, синтаксичних та лексичних особливостей мови давніх українських пам'яток, ще ґрунтовно не вивчені. Нерозробленість цієї проблеми ускладнює процес дослідження давніх писемних пам'яток, і пов'язано це безпосередньо з тим, що через певні обставини історичного розвитку українського правопису (білоруського та російського також) графічна система письма не була відповідна вимові.

Важливу роль у впорядкуванні староукраїнського правопису відіграли вчені XVI-XVII ст. *Л Зизаній* та *М. Смотрицький*[8]. Мелетій Смотрицький,

перш ніж виробити свої правила, очевидно, вивчав пам'ятки попередніх століть[9].

Вивчення історії українського правопису має вже певну традицію.

Питанням дослідження староукраїнського правопису *І.Огієнко* присвятив окремі праці[10]: "Нариси з історії української мови. Система українського правопису" та "Новочасний церковнослов'янський правопис. Історичний нарис з палеографії та палеотипії". Працюючи над мовою Крехівського апостола, вчений окремо розглянув правопис пам'ятки у студії "Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х рр.".

Історії розвитку українського правопису присвячено статтю *А.Ю.Кримського* "Нарис історії українського правопису до 1927 року",[11] а також роботу *А.А.Москаленка* "Нарис історії українського алфавіту і правопису"[12].

Проблеми розвитку українського правопису висвітлено і в працях *П.П. Плюща*: "Из истории украинского правописания" та в навчальному посібнику "Історія української літературної мови"[13].

Правопис давніх пам'яток досліджується в роботах *В.М. Греченко-Журавської* "Графіка і орфографія Хлебниковського списку «Повісті временних літ»"[14], *А.А. Москаленка* "Правопис українських грамот XIV – XV ст."[15] та *Ф.Е.Ткача* "Палеографічно-правописні та фонетико-морфологічні особливості мови українських ділових документів XVII ст."[16].

У праці *З.С. Хомутецької* "Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст." також висвітлено деякі правописні питання[17].

Орфографія давніх староукраїнських писемних пам'яток побіжно розглядалася українськими мовознавцями в працях, присвячених вивченню мови староукраїнських пам'яток. Це, зокрема, праці *П. Житецького* "Описание Пересопницкой рукописи XVI в.", "Очерк звуковой истории малорусского наречия в XVII ст."; *А.А. Назаревського* "Язык Евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского"; *В. Шимановського* "Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI-XVII ст."[18].

Уперше вивчення правопису від XI до XVIII ст. здійснено в невеличкому загальному дослідженні з незначною кількістю залучених пам'яток *А.А. Москаленка та В.М. Терлецької* "Український правопис (Бібліографія, матеріали на допомогу науковій роботі)"[19]. У другому розділі, написаному А.А. Москаленком, подано матеріали з історії походження письма у східних слов'ян та розглянуто історію розвитку давньоруського та староукраїнського правопису.

Нами провадяться дослідження українського правопису останньої чверті XIV– першої чверті XVII ст., вже вивчено вживання букв на позначення голосних звуків[20]. Нижня межа дослідження обумовлена тим, що після виходу в світ 1619 року Граматики Мелетія Смотрицького, в які було здійснено кодифікацію церковнослов'янської мови східнослов'янської (тобто української) редакції, орфографія рукописних книг

церковнослов'янської мови, а також писемних пам'яток, написаних українською літературною мовою, усталилася.

До дослідження залучаються численні пам'ятки, що зберігаються в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського, як рукописні XIV – першої чверті XVII ст. (Інститут рукопису), так і друковані XV ст., останньої чверті XVI – першої чверті XVII ст. (відділ стародруків) та джерела, що зберігаються в інших книгосховищах України та за кордоном.

Результати цього дослідження можуть бути використані при встановленні українського походження рукописної книги, місця і часу її написання, допоможуть вірно прочитати текст пам'ятки, як основний так і додатковий (приписки, записи та ін.), зокрема власні назви. За правописом можна визначити приблизну дату написання пам'ятки, що особливо важливо при датуванні пергаментних рукописів, тому що використання традиційного правописного узусу і новітніх норм, їх закріплення, проходило протягом віків, і пам'ятки різного часу мають свої орфографічні особливості.

Білоруський учений *Є.Ф. Карський* з приводу датування рукописів писав, що з причини схожості почерків рукописів молодшого півуставу XV–XVII ст. точно визначити час створення таких рукописів (у випадку відсутності прямих або непрямих дат) досить важко. Палеографові в цьому випадку допоможуть водяні знаки на папері і *орфографія*[21].

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ДЖЕРЕЛ

АР 1568 р. – Апостол Радивиловський. 1568 р. Ф. XXVIII, № 766.

В. 1592 р. – Витяг із книг судових гродських замку Луцького. 23 березня 1592 р. Ф. XVIII, № 443.

Гр. 1542 р. – Грамота Макарія Тучанського, єпископа Львівського і Кам'янець-Подільського. 7 вересня 1542 р. Ф. XVIII, № 8.

Гр. 1549 р. – Грамота архієпископа Макарія, митрополита Київського. 5 січня 1549 р. Ф. XVIII, № 18.

Гр. 1590 р. – Грамота архімандрита Михайла, митрополита Київського, Галицького і всієї Русі. 20 червня 1590 р. Ф. XVIII, № 34.

Єв. кін. 50-60 рр. XVI ст. – Євангеліє тетр. Кін. 50–60 рр. XVI ст. Ф. I, № 2403.

ЄЯ 1595 р. – Євангеліє Яворське. 1595 р. Ф. I, № 2789.

Зб. 1569 р. – Збірник уставів. 1569 р. Ф. 306 (КПЛ), № 20 п.

Ізм. кін. XV – поч. XVI ст. – Ізмарагд, кін. XV – поч. XVI ст. Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 489/1657 п.

Л. 1578 р. – Лист Михайла Мишки, каштеляна землі Волинської, підстарості Маркові Овруцькому. 20 червня 1578 р. Ф. II, № 21991.

Син. кін. XVI ст. – Синодик Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Кін. XVI ст. – перш. пол. XVII ст. (приклади взято з тексту XVI ст., арк. 2-58). Ф. 307 (Золот.-Мих.), № 537 П./1744.

УСК. 60-70 рр. XVI ст. – Ухвала сеймика Київського воєводства. 60-70 рр. XVI ст. Ф. II, № 22641.

[1] *Черепнин Л.В.* Русская палеография. – М., 1956. – С. 378.

[2] *Карский Е.Ф.* Славянская кирилловская палеография. – Л. 1928; Славянорусская палеография / Лекции А.И. Соболевского. – С.-Петербург, 1908. – Изд. 2; *Черепнин Л.В.* Русская палеография. – М., 1956; *Щепкин В.Н.* Учебник русской палеографии. – М., 1918.

[3] *Захарчишина П.І.* Палеографічні особливості львівського письма XVI–XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1 – С. 189–194; *Іваницька І.М.* Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII– на початку XVIII ст. // Третя Респ. наук. конф. з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1968. – С. 181–186; *Іваницька І.М.* Палеография архивных документов местных административных учреждений Слободской Украины // Друга Респ. наук. конф. з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1965. – С. 231–238; *Палеографический изборник.* Материалы по истории южно-русского письма в XV–XVIII вв. / Сост. И.М.Каманин. – К., 1899; *Кісь Я.П.* Палеографія. – Львів, 1975; *Панашенко В.В.* Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України). – К., 1974; *Розов В.О.* Українські грамоти XIV – першої половини XVI ст. – К., 1928; Хомутецька З.С. Палеографічні особливості Актових книг кременецьких судів XVI ст. // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 1. – К., 1964. – С. 195–201.

[4] *Мошин В.А.* Палеографическо-орфографические нормы южнославянских рукописей // Методическое пособие по описанию славяно–русских рукописей для сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. – М., 1973. – С. 56–57.

[5] При наведенні прикладів подаються скорочено посилання на використані джерела (див. Список скорочень джерел).

[6] *Булыка А.М.* Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. – Мінск, 1970. – С. 13.

[7] Див.: *Захарчишина П.І.* Палеографічні особливості львівського письма XVI–XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1 – С. 189–194; *Иваницкая И.Н.* Палеография архивных документов местных административных учреждений Слободской Украины // Друга Респ. наук. конф. з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1965. – С. 231–238; *Іваницька І.М.* Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII– на початку XVIII ст. // Третя Респ. наук. конф. з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. – К., 1968. – С. 181–186; *Кісь Я.П.* Палеографія. – Львів, 1975; *Палеографический изборник.* Материалы по истории южно-русского письма в XV–XVIII вв. / Сост. И.М. Каманин. – К., 1899; *Панашенко В.В.* Палеографія українського скоропису другої половини XVII ст. (На матеріалах Лівобережної України). – К., 1974.

[8] *Лаврентій Зизаній* "Граматика словенська" /Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. – К., 1980; *Мелетій Смотрицький* "Граматика" / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. – К., 1979.

[9] Всебічно досліджено граматичні праці Л. Зизанія і М. Смотрицького в студії В.В. Німчука "Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст." – К., 1985.

[10] *Огієнко І.* Нариси з історії української мови. Система українського правопису / Популярно-науковий курс з історичним освітленням. – Варшава, 1927; Новочасний церковнослов'янський правопис: Історичний нарис з палеографії та палеотипії (З семинара церковно-слов'янської мови Православного Богословського Відділу Варшавського університету). – Варшава, 1926; Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський апостол 1560-х рр. / Літературно-лінгвістична монографія. – Варшава, 1930. – С. 213–224.

[11] *Кримський А.Ю.* Нарис історії українського правопису до 1927 року // Записки історико-філологічного відділу Всеукраїнської Академії наук. – К., 1929. – Кн. 25. – С. 175–186.

[12] *Москаленко А.А.* Нарис історії українського алфавіту і правопису. – Одеса, 1958.

[13] *Плющ П.П.* Из истории украинского правописания // Учен. зап. Моск. пед. ин-та, 1969. – № 31: Вопросы филологии. – С. 293–297; Історія української літературної мови. – К., 1971.

[14] *Греченко-Журавська В.М.* Графіка і орфографія Хлебніковського списку "Повісті временних літ" // Тези доп. наук.-практ. конф. "Писемні пам'ятки східнослов'янськими мовами XI – XVIII ст." – Київ-Слов'янськ, 1993 – С.142–146).

[15] *Москаленко А.А.* Правопис українських грамот XIV – XV ст. // Тези доп. наук. конф. філолог. фак., присвяченої 100-річчю Одеського університету (29–30 листопада 1965 р.). – Одеса, 1965. – С. 36–37.

[16] *Ткач Ф.Е.* Палеографічно-правописні та фонетико-морфологічні особливості мови Українських ділових документів XVII ст. – Одеса, 1974.

[17] *Хомутецька З.С.* Палеографічні особливості Актових книг кременецьких судів XVI ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Вип. 1. – С. 195–201.

[18] *Житецкий П.* Описание Пересопницкой рукописи XVI в. – К., 1876; Очерк звуковой истории малорусского наречия в XVII ст. – Спб, 1889; *Назаревский А.А.* Язык Евангелия 1581 года в переводе В. Негалевского. – К., 1911; *Шимановский В.* Очерки по истории русских наречий. Черты южнорусского наречия в XVI – XVII ст. – Варшава, 1893.

[19] *Москаленко А.А., Терлецька В.М.* Український правопис (Бібліографія, матеріали на допомогу науковій роботі). – Одеса, 1971. – С. 44–74.

[20] *Гнатенко Л.А.* Графіко-орфографічні особливості староукраїнського узусу в правописі голосних конфесійних рукописних пам'яток останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1996. – Вип. 3. – С. 39-57; *Гнатенко Л.А.* Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст., у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (букви на позначення голосних звуків) / Автореф. дис. ... канд. филолог. наук. – К., 1997;

[21] *Карский Е.Ф.* Славянская кирилловская палеография. – Л., 1928. – С. 174.

Ю. А. МИЦИК *(Київ)*

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ XV–XIX ст. В ЗІБРАННЯХ ФРН

Протягом майже трьох місяців 1991 р. автор цих рядків стажувався у Західній Німеччині. Архіви цієї країни були малодоступними і маловідомими для істориків тодішньої УРСР. Варто сказати, що практично ніхто не провадив у Західній Німеччині архівних пошуків. Малопридатним для них був досвід російських археографів, які розшукували й фіксували джерела з російської історії, свідомо чи несвідомо проминаючи та замовчуючи джерела з історії України[1-2]. Певною мірою це стосується і німецьких архівістів: усі східнослов'янські матеріали вони звично відносили до рубрик "історія Росії, "історія Польщі", виходячи з факту існування Російської імперії і Речі Посполитої, того, що Україна протягом тривалого часу була колонією вищезгаданих держав.

Таким чином, при пошуку джерел в німецьких архівосховищах перед дослідниками української історії доби феодалізму неминуче постають значні труднощі.

Аби полегшити працю дослідників, усю територію сучасної ФРН умовно поділимо на чотири зони археографічного пошуку: 1. Нові землі ФРН (колишня НДР). Тут у містах: Берлін, Дрезден, Ляйпціг, Ерфурт, Айзенах, Грайфсвальд знаходяться важливі архівосховища (в останньому зберігаються джерела з історії Другої світової війни). В м.Штральзунд відклалися джерела з історії Першої світової війни. 2. Північна. Охоплює землі Нижньої Саксонії, Шлезвіг-Гольштайн і м.Гамбург. 3. Західна. Охоплює землі Нордрайн-Вестфалія, Райнланд-Пфальц, Заарланд і Гессен. 4. Південна. Охоплює Баварію та Баден-Вюртемберг.

Зазначимо, що повний реєстр архівів ФРН, Австрії і Швейцарії можна віднайти у спеціальному довіднику, що регулярно перевидається[3].

ПІВНІЧНА ЗОНА

Бремен

Справжній скарб джерел з історії України XVI-XVIII ст. знаходиться в Пресафоршунг (Presseforschung) – інституті для дослідження старонімецької

преси, установі при науковій бібліотеці Бременського університету[4]. Саме тут зберігається найбільше у світі зібрання німецькомовної преси (газет та "летючих листків"), яка видавалася у XVI-XVIII ст. не лише в німецьких державах, а й у Австрії, Швейцарії, Чехії, Росії, прибалтійських країнах тощо. Щоправда, оригіналів газет тут немає, зберігаються лише їхні фото- і ксерокопії, складені у томи-теки за хронологією по місцях публікації. Інститут забезпечує вільний доступ до зібрання, чудові умови для продуктивної праці, можливість робити ксерокопії. Всього у зібраннях "Пресафоршунг" налічується понад 700 томів-тек, максимально повних комплектів. Чим далі вглиб століть, тим менш комплектними є збірки газет через погану збереженість цього виду джерел, однак процес їх поповнення невпинно триває. Наведемо таблицю, що дозволить краще уявити сучасний склад зібрань "Пресафоршунг":

Місце видання	Кількість томів-тек	Хронологічні межі видання
Альтона	40	1673-1782
Аугсбург	7	1698-1699
Ауріх	1	XVIII ст.
Базель	1	1683-1782
Берлін	26	1617-1766
Брауншвайг	19	1646-1721
Бремен	8	XVII-XVIII ст.
Бреслау (Вроцлав)	9	1631-1717
Вайнгартен	16	1674-1700
Ванген	1	1667
Ветцлар	1	1622-1676
Відень	16	1622-1676, XVIII ст.
Вольфенбюттель	2	1610-1624
Гайдельберг	3	1661-1675
Галле	3	п.п. XVIII ст.
Гамбург	145	1618-1741
Ганау	12	1680-1681
Ганновер	2	1668-1773
Герфорд	1	1630
Гільдесгайм	3	1619-1622, 1672-1721
Гота	1	1699-1717
Грац	1	1721
Данціг (Гданськ)	16	1619-1653, 1688-1700
Дармштадт	1	1668, 1671-1677
Дрезден	2	1730, 1754
Ерфурт	3	1644-1672
Зальцбург	22	1671-1703
Золутурм (?)	1	1697
Йена	2	XVIII ст.
Кельн	7	1620-1712
Кенігсберг	11	1656-1765
Констанц	12	1662-1728

Місце видання	Кількість томів-тек	Хронологічні межі видання
Копенгаген	18	1659, 1661-1681, 1701-1702
Лайсбах	1	1707-1709
Ліндау	1	1681-1699
Лінц	1	1677-1696
Ляйпціг	57	1633-1700, 1718
Майнц	1	1660-1675
Мюнхен	49	1627-1702
Нарва	1	1702
Нойвальд	1	1762
Нордлінген	1	1631-1665
Нюрнберг	48	1673-1762
Стінген	4	1625-1630
Петербург	1	1734
Прага	10	1658-1699
Ревель (Таллінн)	2	1675-1708
Регенсбург	3	1663-1707
Рига	4	1681-1702
Рідлінген	1	1720
Рорсбах	1	1597
Страсбург	7	1612-1667
Фельдкирх	2	1675, 1679, 1732
Франкфурт а.М.	31	1615-1715, 1748-1749
Шафгаузен	4	1678, 1700, 1703-1743, 1783
Штетін	5	1655-1709
Штральзунд	33	1630-1637, 1689-XVIII ст.
Штутгарт	8	к. XVI ст. – 1655, 1709-1710
Цюрих	28	1623-1699, 1730
Без місця видання	40	1533-XVIII ст.

Цей величезний джерельний матеріал постійно використовують німецькі дослідники. Часом вони торкаються й славістичних сюжетів[5], однак останній напрямок розвивається надто повільно. Українські дослідники й досі не мають навіть каталога газет і "летючих листків", котрі б дотичних історії України, подібного до каталогу видань польських і стосуючихся Польщі, опублікованого Конрадом Завадським[6]. Однак певні здобутки є і на цьому шляху[7]. Тому, не розглядаючи специфічних ознак німецької преси XVI-XVIII ст., наголосимо лише на деяких моментах, що характеризують ці джерела з історії України і їхнє значення.

Німецькомовні газети XVI-XVIII ст. публікувалися звичайно 1-2 рази на тиждень, а то й на місяць. Ця періодичність часто порушувалася, мінялася навіть назва видання. Звичайно, "летючі листки" (листівки, брошури) видавалися нерегулярно, у зв'язку з якоюсь важливою подією, найчастіше військово-політичного характеру. Практично у кожній газеті знаходимо дані про Україну, особливо часто публікації німецьких газет присвячувалися Українській Козацькій Республіці середини XVII – початку XVIII ст. Так, у "Ляйпцігських поштових та ординарних вістях"

("Leipz ider Post-und-Ordinar-Zeitungen") за 1684 р. повідомлення з України охоплюють понад 40 сторінок. В їхній основі – листи з різних міст України (Києва, Львова, Кам'янця-Подільського, Могилева-Подільського, Білої Церкви, Бучача, Жовкви, Полонного, Рашкова, Яворова та ін., причому в деяких випадках знаходимо загальну вказівку – "з України"), а також Білорусі, Литви, Польщі. Нерідко інформація з України йшла через столиці європейських держав, де уважно стежили за подіями у цьому регіоні, насамперед з Варшави, Москви, Стамбула, Праги, Відня та ін. Повідомлення-листівки створювали сучасники, а нерідко й очевидці важливих подій на Україні і оперативно направляли їх на Захід. Зазначимо, що найчастіше листи йшли трьома шляхами: північним (через Гданьськ), центральним (через Варшаву), південним (через Краків), а далі через великі міста Центральної та Західної Європи, нерідко дублюючись у газетних публікаціях. Не вдаючись до аналізу газетних повідомлень (він заслуговує на окрему велику розвідку) вкажемо лише на деякі важливі сюжети чи повідомлення. Результати наших пошуків у зібранні "Пресафоршунг" поряд з іншими німецькими архівосховищами доповідалися на міжнародних конференціях, присвячених 500-річчю запорозького козацтва у Дніпропетровську (травень 1991 р.) та Запоріжжі (квітень 1992 р.). Був також опублікований у перекладі української мовою з коментарем текст невідомої досі німецької брошури, в якій розповідалося про початковий етап Берестецької битви 1651 р.[7-а], були публікації матеріалів у газетній періодиці.

Німецькомовні газети та "летючі листки" вміщували матеріали насамперед з історії запорозького козацтва, про участь у Тридцятилітній війні, в боротьбі проти агресії Османської імперії; розповідали про Національно-Визвольну війну середини XVII ст., добу Руїни. Наприклад, "Тижнева звичайна газета" ("Ordinari Wochen-Zeitung"), що видавалася у Цюриху*, збереглася дуже погано. За період 1623-1689 рр. маємо лише по 1-3 номери щорічно. Виняток становить 1656 р., представлений 7 номерами газети, яких мало бути 24. В газеті є згадки практично про всіх українських гетьманів середини – другої половини XVII ст., найважливіші події військово-політичної історії України. Трапляються й справді унікальні звістки. Так, звістка від 19 травня 1680 р. з Білої Церкви розповідає про одруження сина Івана Сірка з дочкою покійного гетьмана Брюховецького. У звістці з Венеції від 15 червня 1684 р. йдеться про прибуття "тартани" (тип парусного судна) із Занту, захопленої у турків венеціанським флотоводцем Морозіні. Тоді ж було визволено й 10 козаків, невільників-гребців, які прибули на тартані до Венеції. У листі, датованому травнем 1650 р. є дані про тривогу царя Олексія Михайловича у зв'язку з можливим нападом українсько-кримського війська на Московську державу, про Лоєвську битву, прибуття до Кенігсберга 1656 р. кримського посла і його аудієнцію у бранденбурзького курфюста, спільні дії українських,

* Її оригінал зберігається у державній бібліотеці в Цюриху.

турецький прапор, православного ченця і т.ін. Цей альбом є чудовим доповненням до унікальних турецьких малюнків, зроблених під час походу Сулеймана Кануні на Угорщину і Сербію[12].

Бібліотека герцога Августа багата дуже великим зібранням стародруків і карт, а також портретів. Останнє, наприклад, налічує кілька тисяч портретів, в тому числі й портретів діячів української історії. На 1991 р. було видруковано 15 томів альбому портретів[13] (за абеткою) з художнього зібрання бібліотеки. Сюди увійшли портрети осіб, прізвища яких починаються на літери А-М. найближчим часом мають бути видруковані ще 19 томів. Серед опублікованої частини треба вирізнити унікальний портрет гетьмана Д.Апостола (А.487, див. додаток №1), що не має аналогій серед інших відомих вже портретів цієї особи. Серед опублікованої частини зібрання є копії відомих портретів українських діячів: Б.Хмельницького (А.3704, 3705, 3706), І.Мазепи (А.13748), київського полковника М.Кричевського, а також турецьких політиків Ахмед-паші та Мехмед-паші (А-33, А-137), які відігравали велику роль в турецько-українсько-польських відносинах XVII-XVIII ст. та ін. На жаль, спроби віднайти у неопублікованій частини художнього зібрання портрети інших українських гетьманів другої половини XVII ст., а також І.Сірка та П.Конашевича (Сагайдачного) поки що безуспішні.

У картографічному зібранні є кілька карт України, або окремих її земель. Найдавніше з них 1562 р. – кольорова "Poloniae Sarmetiae Europae" Єроніма Кона (№19,141). Формально вона зображує Польщу, але, чітко визначивши східні кордони Польщі, картограф змалював за їх межами міста Переворськ, Ярослав, Ланьцут, Щебрешин, Санок, Холм, не кажучи вже про Львів і Белз. Потрапила на цю карту і частина західної Білорусії*. Друга за хронологією (1572 р.) карта, що зображує Європу, експонується у старовинній читальній залі. Її автором є Каспар Вопель. На карті позначені найбільші ріки України (Дніпро, Дністер, Самара та ін.) і найбільші на той час міста (Київ, Львів, Канів, Черкаси, Житомир, Чернігів, Глухів, Луцьк, Меджибіж, Летичів, Чорнобиль) Є тут і міста Білорусії (Мозир, Слуцьк).

На кольоровій карті України кінця XVII ст. ("Ucraina... quae et terra Cossaccorum"** є колоритне зображення чотирьох козаків і двох російських солдатів, показані землі України, Кримського ханства, Молдавії, ногайські кочовища, землі Війська Запорозького (cossacci circassi) і Війська Донського, р.Дніпро з усіма порогами, річки Самара, Оріль, Томаківка, Чортомлик, Базавлук, Жовті Води, фортеця Кодак (19,87). На іншій карті, видрукованій Йоганом Бляу (19,66), зображені ріки Дніпро, Самара, Оріль, Кільчень, Чаплинка, Самоткань, Домоткань, Чорний та Кучманський

---

* Див. також карти Польщі XVII ст. (19,144), XVIII ст. (19,147; 19,151) і карту Литви (19,150).

** Див.також карти із зображенням Поділля (19,72), Галичини й Покуття (19,159), скопійовані у другій половині XVII-XVIII ст. з Бопланових.)

вішим є "Ганзеатика", де зберігаються матеріали про торгівлю та взаємовідносини Бремена з іншими членами "Ганзи", зокрема з країнами Східної Прибалтики у 1181-1809 рр. Варто згадати, що саме бременські місіонери започаткували архієпископство у Ризі. Значна частина згаданого фонду була вивезена 1947 р. до СРСР і всупереч міжнародному праву зберігалася там до 1990 р., залишаючись недоступною і для загалу радянських дослідників. У 1987 р. до архіву були повернуті з НДР 800 скринь документів XII-XX ст.

Вкажемо насамперед на ту частину фонду[9], в якій знаходяться матеріали з історії відносин Бремена з Російською імперією та Східною Прибалтикою: С.8.А – "Давні відносини (1535-1698 рр.)"; С.8.В – "Ранні відносини" (від часів Петра І до 1909 р.) У першій із зазначених справ відклалися документи про гданську війну 1577 р., дипломатичні відносини з Російською імперією на початку XVII ст. (до 1619 р.), в яких згадуються цар Борис Годунов, його син Федір, події у Москві та Архангельську, Ризі та Ревелі. Є тут і резолюція самого Бориса Годунова 1604 р., реляція московських послів того ж року (арк.52-61), латиномовний лист короля Речі Посполитої Сигізмунда III про події у Москві (арк.24), різні рахунки тощо. В іншій частині фонду зберігаються документи про взаємовідносини Бремена з Російською імперією та країнами Прибалтики у XVIII – на початку XX ст. У відділі С.8.С ("російські дипломатичні агенти 1777-1899 рр.") є донесення бременських посланців з С. Петербургу Ф.Сант-Пауля (за 1777-1784 рр.) і Штандера (за 1797-1800 рр.) та ін. (С.8.С.1.а.).

Важливі матеріали відклалися в інших фондах, насамперед у архіві міської ради. Тут зберігаються джерела з історії торгівлі Бремена з багатьма країнами світу, в тому числі з Російською імперією (DD.2.R.3.). Це три томи документів за 1725-1813, 1726-1870, 1871-1892 рр., з Османською імперією за 1842-1849 рр. (Dd.2.t.2), з Річчю Посполитою за 1768 р. (Dd.11.C.2.P). Є тут відповідь царя Олександра І (від 25 грудня 1813) на лист посланця Бремена (Dd.2.R.3.A.1), фотокопії листа Катерини І до бременців від 10 червня 1725 р. з повідомленням про смерть Петра І. Можливі знахідки і у відділі І "Комтурство" (1439-1652 рр.), у відділі II "Церковні справи" (1219-1600 рр.) У останньому, наприклад, є документи, що стосуються м.Риги; подій Тридцятилітньої війни та наполеонівських війн. Нарешті, у фондах архіву зберігається понад 1000 старовинних карт (XI відділ).

Вольфенбютель

Бібліотека герцога Августа[10]

У центрі маленького містечка Вольфенбютель, що є майже передмістям Брауншвайгу, стоїть величний герцогський замок. Поруч – одне з найвідоміших у Німеччині зібрань рукописів та стародруків герцогів Вольфенбютелів, а також Брауншвайг-Люнембурських та Бланкенбургів.

Оскільки ці династії були тісно пов'язані з Російською імперією, особливо у XVIII ст., то не повинна викликати подиву велика питома вага матеріалів, що стосуються Східної Європи. Деякі рукописи мають прямі вказівки на походження з Росії. Так, російськомовний переклад твору Вольтера "Смерть Цезаря" має важливий запис: "Сие рукописание есть подарок от моего дорогова друга господина профессора Эшенбурга в Браушвейге юля 15 числа 1776 год. Х.Шмидт-Физелдек" (Cod.Guelf.115.7.Extravagant)*. У другому збірнику першої половини XVIII ст. (C.G.115.7.Extrav.-2⁰), що містить матеріали з історії, географії, нумізматики та мовознавства, зокрема про події у Молдавії на початку XVIII ст., замітки про кримськотатарську мову, малюнок мечеті, зображення російських медалей і монет, замітки до царювання Анни Іоанівни.

Зібрання Герцогської бібліотеки (особливо 24 слов'янських рукописи), вивчене відносно непогано. Воно привертало до себе увагу й російських істориків та археографів[11], котрі, однак, не вирізняли українознавчих матеріалів. Наприклад, німецька хроніка (C.G.115.2.Extrav.-2⁰.), яку і російські і німецькі археографи подають як "Аннали до російської історії 1600-1717, 1739-1740 рр.", вміщує дані з історії московської держави, але більшу частину рукопису становлять матеріали з історії України, певною мірою і Речі Посполитої, Швеції, Прибалтики. В них, зокрема, йдеться про Хотинську війну 1621 р., напади ординців на Україну у 1629 і 1632 рр., візит патріарха Кирила Лукаріса, відбудову Кодака 1639 р. Велика увага приділена Визвольній війні українського народу середини XVII ст. та її вождю Богдану Хмельницькому, українським гетьманам доби Руїни. Дуже цікавою є звістка про кошового отамана Івана Сірка під 1661 р. ("козаки запорозького гетьмана Сірка і калмики захопили у татар місто Перекоп 27 листопада"), про антиколоніальне повстання гетьмана Мазепи та Орлика. Невідомий німецький автор описав знищення російськими військами Батурина та Січі: "Генерал-майор Яковлев взяв штурмом земляні (укріплення) міста Січ й відрубав (козакам) голови", згадав про повернення Семена Палія з Сибіру. Можна назвати також списки відомої хроніки Конрада Бусова (C.G. 41 Extrav.; S.G. 86 Extrav.), записки Йогана Кільбургера 1674 р. (C.G. 262.10.Extrav.), врешті збірник XVIII ст. (3.1.235.Aug.Fol.), в якому вміщені матеріали з історії Швеції, Данії, Польщі та Росії, зокрема 9 документів за 1610-1629 рр., писаних французькою мовою, що стосуються Московської держави. Тут згадується вождь Селянської війни І.Болотников, події у Пскові 1623 р. тощо. Знаходимо у даному рукописі й історичну довідку про взаємовідносини Росії з Польщею, причому автор пише і про Київську Русь, згадує князя Володимира Святого та Ярослава Мудрого, перелічує міста, які дав синам Володимир, розповідає про вбивство Бориса і Гліба. Питання політичної історії

---

* Повна сигнатура. Далі сигнатури збірників з бібліотеки герцога Августа подаємо у скороченому вигляді, наприклад (C.G.115.7.Extrav).

Київської Русі порушуються в іншому збірнику XVIII ст. (394. Novor.). Тут, зокрема, подається список великих князів київських від Володимира до Ігоря Ольговича (1146 р.). У німецькому збірнику, що потрапив до герцогської бібліотеки 1656 р., наводилася генеалогічна таблиця Рюриковичів від Рюрика до Івана IV (14.11.Aug.4⁰, арк.98-99). Перелік князів Київської Русі, великих князів московських знаходимо в рукописному збірнику (C.G.115.3.Extrav.-2⁰). Тут же містяться дані про події Північної війни, подається їх стисла хронологія, наприклад: "Баталія Полтавская. Баталия при Переволочной. 1709." На арк. 239(199) рукопису є цікавий запис: "Перевод з греческого писма с тетради, какову подал великому гсдрю црю и великому кнзю Алексею Михайловичу, всея Великия и Малыя и Белыя России самодержцу 162 (1651 р. – *Ю.М.*) году декабр(ря) в 13 день". Далі знаходимо епітафію померлому єродиякону Адаму: "Смеялся ты Адам, как мир суестрастный! И сам его ж дурости бив нечто причастный" (арк.295) і примітку до неї: "Так воспел с плачем друг его и подражатель Самуил-тезка, Феофановой (Прокоповича – *Ю.М.*) семинарии смотритель". Тут же є і чин церковної служби у Волоській землі, у Білорусії і Києві (арк.214-229).

У німецько-латинському збірнику XVII-XVIII ст. (364.Novor.) наводяться уривки з московських генеалогічних таблиць, документи про російсько-польські переговори у XVII ст., плани укріплень у Динамюнді, Ризі, Нарві і Кокенгаузі. особливе місце займає російський нумізматичний альбом на 276 аркушах (XVIII ст.), в якому знаходимо зображення новгородських, псковських, рязанських і інших монет (281.1.Extrav.4⁰). Тут же є стислі описи царювань монархів, у яких часом згадується Україна. Так, у розповіді про царювання Олексія Михайловича знаходимо: "Принял Войска Запорожского гетмана обоих сторон в вечное подданство 7161 (1653. – *Ю.М.*)" (С.102). При Описі царювання Федора Олексійовича під 1678 р. уміщує таку звістку:"... Чрез бунтование украинских казаков турки в Украину входили и город Чигирин обложили и тогда посылал великий гсдрь Ромодановского, который там с турками счастливо бился" (С.103). Далі під 1679 р. йдеться про посольство турецького султана Мухамеда IV до Москви. Турецький посол домагався України "и иные необычайние запросы предлагал", в чому йому було відмовлено.

Варто відзначити ще кілька німецьких рукописів першої половини XVIII ст. В одному з них (238.II.Extrav.4⁰) містяться стислі нариси з історії Росії (до 1742 р.), Польщі і Північної війни. Описуючи правління королів Речі Посполитої другої половини XVII ст., анонімний автор згадав і про Україну, запорозьких козаків, тяжкі для Речі Посполитої роки "потопу" 1655-1657 рр., деякі події політичної історії, що відбулися у Литві й Білорусії, зокрема в Гродно та Могилеві, врешті про події Північної війни. Матеріали подібного типу, писані німецькою, латинською та французькою мовами містяться у збірнику XVII-XVIII ст. (30.3.Extrav.2⁰). Тут, зокрема, наводяться уривки з твору відомого німецького історика С.Пуфендорфа,

присвяченого життю бранденбурзького електора Фрідріха-Вільгельма (арк.49-60); лист Катерини І від 17 травня 1727 р., анонімний лист з Петербурга від 24 травня 1727 р., у якому йдеться про Остермана та Волконського (арк.37-41). Є в матеріалах збірника й згадки про Україну (арк.18-20).

У подальших кількох рукописах важливе місце займає опис дій Північної війни. Один з цих збірників, писаний німецькою мовою, вміщує різні рахунки та акти (49.Blankenb.) Його походження треба, очевидно, пов'язати з ім'ям герцога Брауншвейського Антона Ульриха, регента російського імператора Івана VI. Є тут згадка про видачу грошей Р.Меншикова, дані про Україну, зокрема Київ,: про Молдавію (с.99-100), російсько-турецькі відносини у 1711-1712 рр., є навіть урочиста пісня, присвячена Полтавській битві, де згадується Мазепа (с.119-124). Про Північну війну розповідають і матеріали інших рукописних збірок із Бланкенбурзького зібрання (44, 46, 48, 50, 51), а також рукопису 500 Novor. Так, у рукописі 46 Blankenb., писаному німецькою та французькою мовами, йдеться про похід Карла XII в Україну, починаючи з 20 грудня 1708 р. (арк.7-8зв.). Тут згадуються Стародуб, Ромни, Гадяч, розповідається про кампанію 1709 р., в тому числі й про Полтавську битву (арк.84зв.-92), відступ козаків з Мазепою до Переволочної, а потім до Бендер. Є тут і лист коронного гетьмана Речі Посполитої А.Сенявського від 20 лютого 1709 р. з Тернополя, листи з Дрездена тощо (арк.8зв.-10зв.). У збірнику №48 тієї ж колекції йдеться про Прутський похід 1711 р., військові дії у Південно-Західній Україні і Молдавії (Ясси, Сороки), форсування військами Шереметєва Дністра поблизу Рашкова (с.116-146). Тут зберігаються і листи Петра І. Матеріали збірника №44 охоплюють широке коло подій, що відбулися в Росії, Молдавії, Польщі, Німеччини, Швеції, Прибалтиці (тут зокрема є реляція про дії Паткуля).

У колекції відклалися кілька рукописів, писаних різними мовами і не пов'язаних між собою тематично. У збірнику 32.5.Aug.fol. знаходимо дані щодо рокошу Зебржидовського 1606 р., що проходив і на території Західної України, відомості з історії країн Сходу (Індія, Японія). У збірнику 76.30.Aug.2⁰ увійшли деякі матеріали з історії першої половини XVI ст. У німецькому збірнику 31.8.Aug.2⁰ є уривки з листів, відправлених з Польщі 1625 р., у яких йдеться про події Тридцятилітньої війни та дії трансильванського князя Бетлена Габора. Збірник 16.Extrav.2⁰ вміщує листи Синан-паші, великого візиря Османської імперії, датовані 7 лютого 1593 р. (арк.56), геральдичні матеріали, лист англійського короля послам Речі Посполитої, малюнок, що зображує національного героя Чехії Яна Жижку. Велику цінність являє собою альбом малюнків угорського художника Балаша Чобора Сигетварі, виконаних 1570 р. під час його перебування у Стамбулі в будинку Алі-паші (206 Blankenb.). Автор зобразив візиря, пашу, яничар, турецьких піхотинців і кавалериста, турецький прапор, православного ченця і т.ін. Цей альбом є чудовим

доповненням до унікальних турецьких малюнків, зроблених під час походу Сулеймана Кануні на Угорщину і Сербію[12].

Бібліотека герцога Августа багата дуже великим зібранням стародруків і карт, а також портретів. Останнє, наприклад, налічує кілька тисяч портретів, в тому числі й портретів діячів української історії. На 1991 р. було видруковано 15 томів альбому портретів[13] (за абеткою) з художнього зібрання бібліотеки. Сюди увійшли портрети осіб, прізвища яких починаються на літери А-М. Найближчим часом мають бути видруковані ще 19 томів. Серед опублікованої частини треба вирізнити унікальний портрет гетьмана Д.Апостола (А.487, див. додаток №1), що не має аналогій серед інших відомих вже портретів цієї особи. Серед опублікованої частини зібрання є копії відомих портретів українських діячів: Б.Хмельницького (А.3704, 3705, 3706), І.Мазепи (А.13748), київського полковника М.Кричевського, а також турецьких політиків Ахмед-паші та Мехмед-паші (А-33, А-137), які відігравали велику роль в турецько-українсько-польських відносинах XVII-XVIII ст. та ін. На жаль, спроби віднайти у неопублікованій частини художнього зібрання портрети інших українських гетьманів другої половини XVII ст., а також І.Сірка та П.Конашевича (Сагайдачного) поки що безуспішні.

У картографічному зібранні є кілька карт України, або окремих її земель. Найдавніша з них 1562 р. – кольорова "Poloniae Sarmetiae Europae" Єроніма Кона (№19,141). Формально вона зображує Польщу, але, чітко визначивши східні кордони Польщі, картограф змалював за їх межами міста Переворськ, Ярослав, Ланьцут, Щебрешин, Сянок, Холм, не кажучи вже про Львів і Белз. Потрапила на цю карту і частина західної Білорусії*. Друга за хронологією (1572 р.) карта, що зображує Європу, експонується у старовинній читальній залі. Її автором є Каспар Вопель. На карті позначені найбільші ріки України (Дніпро, Дністер, Самара та ін.) і найбільші на той час міста (Київ, Львів, Канів, Черкаси, Житомир, Чернігів, Глухів, Луцьк, Меджибіж, Летичів, Чорнобиль). Є тут і міста Білорусії (Мозир, Слуцьк).

На кольоровій карті України кінця XVII ст. ("Ucraina... quae et terra Cossaccorum"**) є колоритне зображення чотирьох козаків і двох російських солдатів, показані землі України, Кримського ханства, Молдавії, ногайські кочовища, землі Війська Запорозького (cossacci circassi) і Війська Донського, р.Дніпро з усіма порогами, річки Самара, Оріль, Томаківка, Чортомлик, Базавлук, Жовті Води, фортеця Кодак (19,87). На іншій карті, видрукованій Йоганом Бляу (19,66), зображені ріки Дніпро, Самара, Оріль, Кільчень, Чаплинка, Самоткань, Домоткань, Чорний та Кучманський шляхи, поселення Романів (Романково), що знаходиться вище за течією

---

* Див. також карти Польщі XVII ст. (19,144), XVIII ст. (19,147; 19,151) і карту Литви (19,150).

** Див.також карти із зображенням Поділля (19,72), Галичини й Покуття (19,159), скопійовані у другій половині XVII-XVIII ст. з Бопланових.)

Дніпра від сучасного Дніпропетровська. Слід вказати на два примірники карти Речі Посполитої і Великого князівства Литовського, видрукованої в XVII ст. у Нюрнберзі Йоганом Бартоломео Гоманно (19,150). На ній позначені фортеця Кодак, о.Хортиця, ріки Дніпро, Самара, Оріль, Вовча, Кільчень, Чортомлик та ін. Характерно, що українсько-польський кордон картограф позначив тут західніше Ярослава та Переворська.

Три великі кольорові карти "Tractus Borysthenum" з зображенням Дніпра в різних його частинах видрукував в Амстердамі Бляєр. На першій з них (19,108) зображений Дніпро і територія по обох берегах ріки від Києва до Бужина, на другій (19,99) – від Канева до Хортиці, а на третій (19,105) – від Хортиці до Лиману та Очакова. Розглянемо спочатку другу карту. В її верхньому лівому куті намальовані турок і московит, що символізує війну між обома імперіями, яка точилася на українських землях у XVIII ст. Дніпро показаний тут з найменшими подробицями, з островами, порогами, переправами, численними притоками. Лише в межах сучасного Дніпропетровська бачимо існуючі й нині острови Монастирський, Кінський, Князів, Козацький, Кодачок. Показані на карті міста Черкаси, Кременчук, Чигирин, Кобеляки, Кодак тощо. Дуже важливо, що фортеця на о.Тягинка (поблизу сучасної Каховки) позначена, як і міста, що стоять вище неї хрестом, а не мусульманським півмісяцем, як населені пункти Криму і гирла Дніпра. Крім того, нижче Тягинки показаний острів "Balneum Vitoldi" (купальні Витовта), тобто цей острів пов'язано з іменем великого князя Витовта, який наприкінці XIV ст. очистив значну частину Північного Причорномор'я від ординців і заснував кілька міст. Варто вказати також на густозаселеність місця, де стоїть сучасний Дніпропетровськ. На правому березі Дніпра, якраз напроти гирел Орілі та Самари, позначено аж три населених пункти, очевидно, Старий та Новий Кодак і Половиця. Це зайвий раз доводить існування міста Дніпропетровська задовго до Катерининських часів. Показані також Таранський Ріг (сучасне Таромське, передмістя Дніпропетровська). На третій карті є зображення острова у гирлі Чортомлика з написом: "Skarbnica wojskowa kozacka".

Низка карт відноситься до часів російсько-турецької війни 1735-1739 рр. і зображує театр військових дій на півдні України. Перша з них (Kriegskarte 31,279) створена у 1736-1737 рр. На ній зображені Дніпро, Самара, Оріль, такі населені пункти як Кодак, Остап'є, Нехвороща на Орілі і ще 14 населених пунктів по берегах цієї ріки, Сергіївський монастир на Самарі. Інша тогочасна військова карта (Kriegskarte 31,273) теж зазначила густонаселеність території сучасного Дніпропетровська (п'ять великих поселень, не рахуючи Старого Кодака). Ця ж сама карта фіксує у гирлі Базавлука Запорозьку Січ ("Saporoger Setsch"), вказує на зимівник "Tolodos" (Толодос) на захід від Базавлука. Латиномовна карта 1738 р. (31,288) базується на російських джерелах. Вона важлива, зокрема, тим, що на правому боці Самари при її впадінні до Дніпра зазначає вірогідно Новобогородицьку фортецю, збудовану ще Мазепою 1688 р., але

зруйновану за умовами Прутського миру 1711 р. На карті вона показана як "Staraja Krepost", а при ній "magazin et pristan". В гирлі Базавлука показана "Saporogoru Sedes", а напроти порогів з правого берега "Czerwini las". До речі, в Криму позначене, як місто, Ак-мечеть (Achmeczet), яке пізніше перейменують на Симферополь. На іншій військовій карті (31,276), створеній очевидно 1737 р., показано, як великий населений пункт, Кодак, а все Правобережжя від лінії р.Оріль до Чорного моря позначено великим написом "Землі запорозьких козаків" ("Terri Cossacorum Zaporoviensis"). На цій же карті зафіксовано Запорізьку Січ ("Zaporoger Setsh"), міста Царичанка, Маячка, Китайгород, Нехвороща (понад течією Орілі). Зазначено й Новобогородицьку фортецю у гирлі Самари. Існує і некольоровий варіант згаданої карти (31,270). До розглядуваної низки військових карт належить ще одна – карта дій російської армії з 23 березня до 18 червня 1736 р. (за ст.ст.) (19,102), яку створив М.Сенттер. Тут є важлива вказівка на існування Нової Січі: біля гирла р.Підпільної проставлено слово "Setsa". Показано і зимівник Романково ("zimownik Romankowo"), а на захід від нього вищезгаданий зимівник "Толодос" (Tolodos-?). Німецька кольорова карта "Європа, або Мала Татарія" Й.Б.Штрайбера, видрукована у Ляйпцігу 1736 р. (19,29), містить цікавий малюнок турка й кавказького горянина. На карті показано пониззя Дніпра, починаючи від Чигирина й Переволочної. Позначені міста Кодак, Китайгород, Романково ("Romankowo") Новобогородицька фортеця ("Nowogodisoi magazinan der Samara"), а значну територію степової Правобережної України покриває напис: "Хутори, зимівники" ("Gutori, simowniki"). На кількох картах (19,69; 19,72; С,6) (остання - у складі атласу Бюшинга 1792 р.) зображує Кримське ханство разом з "Малою Татарією", тобто з частиною нинішньої Південної України. На них позначена і частина тих українських земель, що й тоді не входили до складу ханства. Є карта Азовського моря М.Зойтера, друкована в Аугсбурзі (19,96). На російській карті "Малая Татария", створеній до 1775 р. (19,27), показана "Запорожская Сеча" в гирлі Базавлука, ряд населених пунктів Поорілля (Царичанка, Китайгород, Маячка, Нехвороща, врешті якась "Оріль" в самому гирлі однойменної ріки, на місці сучасного Дніпропетровська). Позначені й населені пункти на правому березі р.Самари. Назва російської карти "положение мест между Черным и Каспийским морями" (19,30) говорить сама за себе. На ній зображено й частину українського Приазов'я. Французька карта Дезаше (Dezauche), видрукована в Парижі 1788 р., зображує театр воєнних дій на початковому етапі російсько-турецької війни 1787-1791 рр. ("Karte du Theatre de la Guerre entre les Turks et les Russes") (19,69). Тут показано між іншим "Великий Луг", низку населених пунктів Південної України, в тому числі Томаківку, Кічкас, Олександрівськ та ін. Є і карта Криму 1865 р. (19,72), що відноситься вже до часів Кримської війни 1853-1856 рр.

Вкажемо, нарешті, і на французьку карту 1788 р.(32,513), в якій показано пониззя Дніпра, починаючи від гирла Інгулу, на карти Галичини

й Покуття XVII ст. (19153; 19,154; 19,156). В атласі Європи, виданому у Берліні 1792 р. (6), з 16 карт відомого німецького географа Бюшинга показані Україна і Молдавія, Крим, Польща, Литва і Білорусія тощо. Зазначимо й карти XVIII ст. різних регіонів Російської імперії, наприклад, Камчатки, Архангельської губернії, "Гіляну", Казанського ханства (19,57), Уфімської губернії (19,84) та ін., карти XVI-XVIII ст. Османської імперії (21,12; 22,6; 22,12; 22,15; 22,18; G1).

Нижньосаксонський держархів[14]

На околиці Вольфенбютеля знаходиться ще одне значне зібрання рукописів та стародруків – Нижньосаксонський держархів, заснований 1946 р. До того часу його матеріали входили до складу Гановерського держархіву. Саме тут зібрані фамільні та зовнішньополітичні архіви герцогів Брауншвайг-Люнебурзьких, Вольфенбютелів та князів Бланкенбургів. Все архівне зібрання поділяється на п'ять частин: А – документи 1154-1945 рр.; В – акти і службові книги; С - карти і плани; D – кіно- і фономатеріали; Е – колекції[15]. У свою чергу кожна з цих частин поділяється на відділи, а ті – на підвідділи (фонди). Так, частина "А" має такі відділи: князівські доми Брауншвейг-Люнебург (№1), церковні справи (№2), міста (№3) і т.д. Відділ 1 за змістом матеріалів збігається з матеріалами "Посольського приказу" РДАДА або "Архівом коронним у Варшаві" АГАД, оскільки переважну більшість його джерел має дипломатичне призначення. Особливо важливим є підвідділ (фонд) 7, точніше I Alt 7 ("Росія і Курляндія"), який складається із 106 справ за №204-306. Найдавніші справи датовані 1560-1563 і 1580 рр. (204). У них містяться матеріали, що стосуються головним чином титулатури великих князів московських. До речі, у справі 219 теж подаються титули російських монархів, але вже пізнішого часу 1721 і 1727 рр. У справі 204 найважливішим документом є невідомий список листа Івана IV до імператора "Священної Римської імперії" Фердинанда I 1560 р. у німецькому перекладі. У листі йдеться про його позицію щодо Лівонської війни[16]. Тут, в інших документах справи містяться скарги російського уряду польському. Далі за хронологією йде знаменита хроніка Конрада Бусова, що охоплює 1584-1613 рр., твір Йогана Паткуля "Думки з приводу шведського вторгнення в Саксонію. 1705" (205). Кілька томів (208-211) містять у собі список відомого твору О.Манкієва "Ядро российской истории", лист Манкієва до Петра I від 18 квітня 1715 р. про значення історії, лист Петра I, німецькомовні матеріали про Дербентський похід російсько-української армії 1722 р., карта Дагестану (105, арк.13). Є тут (арк.60) згадка про Феофана Прокоповича, "ректора Академії в Києві". До останнього тому "Ядра" (211) додано опис та малюнок фейєрверку на честь дня народження Єлизавети Петрівни 18 грудня 1741 р. У справі (212) міститься "Стислий географічний опис Російської держави" 1741-1742 рр. німецькою та французькою мовами, де згадується Мала Русь-Україна і літописець Нестор. У

справі 213 міститься "Щоденник" подорожі Джона Кастла до татар 1736 р. (список датовано 1741 р.). Тут є й 12 малюнків, вміщених олівцем та тушшю, на яких зображені татари, казахи, киргизи, оренбурзькі та яїцькі козаки. У справах 208-213 трапляються також друковані маніфести російських монархів, "летючі листки" тощо. Значне місце займають матеріали про відносини Російської імперії з німецькими державами, як от документи про союз Петра І з австрійським імператором у 1711-1714 рр. (206), кореспонденція російських монархів з князями Брауншвайськими та Бланкенбургами за 1720-1742 рр. та ін. (215-218). Варто відзначити справу №220 датовану 1725 р., де зберігаються матеріали про Катерину І та анекдоти про Петра І. У справі №308 уміщується листування правителів Вольфенбютеля з російським двором у приватних справах за 1783-1801 рр., у справі 222 – листування бланкенбурзького двору з російським урядом, зокрема з Й.Е.Біроном, Г.Й.Остерманом, Б.Х.Мініхом, О.П.Бєстужевим-Рюміним, О.Г.Головкіним та ін. Низка справ присвячена російському цареві "младенцу" Івану VI, синові герцога Антона Ульриха. У справі 297 знаходимо матеріали про долю Антона Ульриха і його сім'ї, його претензії на трон для Івана VI, про ув'язнення та вбивство останнього (1741-1764, 1780 рр.) Тут є і матеріали про арешт Деркса, студента з Ростока, який задумав визволити Антона Ульриха з сім'єю 1743-1744 рр. У справі 282-285 містяться матеріали, що свідчать про претензії герцога Людвига Ернста на престол, його подорож в Росію та про детронізацію Івана VI у грудні 1741 р. Тут зберігається й щоденник подорожі герцога до Росії, писаний його секретарем М.А.Хеніхеном, в якому також згадується про детронізацію Івана VI. Матеріали того ж Хеніхена та курляндського капітана Д.Кайзерлінга про долю герцога Антона Ульриха в Росії містяться у справі 296. Врешті, згадаємо і справу 288, в якій зберігається листування брауншвайзького герцога Людвига з Антоном Ульрихом та його дружиною в 1741-1742 рр. У справі 271 є опис подорожі герцога Антона Ульриха до Росії, його перебування про російському дворі й арешт (1732-1743, 1767-1768 рр.). Про подорож герцога до Росії йдеться і в реляціях полковника А.А. фон Гаймбурга, датованих 1733-1741 рр. У справі 221 знаходимо листи Антона Ульриха до своєї сім'ї, до герцогів Людвіга Рудольфа, Фердинанда-Альбрехта II і Карла І за 1725-1742 рр. Нарешті, у справах 309-310 є документи, що розповідають про смерть синів герцога Антона Ульриха – Петра та Олексія наприкінці XVIII ст.

Значне місце у згаданому фонді займають збірники кореспонденції правителів Брауншвайгу та Вольфенбютеля з російським двором і з своїми послами до Росії (інструкції, листи, звіти, рахунки тощо). Так, у справі 219 знаходяться ключі до шифрів дипломатичного листування 1721-1728 рр., у справі 223 – матеріали відправки посла Л.Х. фон Асенбурга до Петра II з нагоди його коронації. Тут також уміщено кольоровий малюнок лютеранської кірхи в Петербурзі, реляції Асенбурга до Фердинанда-Альбрехта II Брауншвайзького за 1727-1728 рр. У справі 286 міститься

кореспонденція Людвига Ернста і його секретаря Хеніхена з послом у Росії Кайзерлінгом, у цій же справі та справі 295 чимало уваги приділено курляндському питанню.

Представлена у фонді й така частина дипломатичної документації, як звіти дипломатів своїм патрона-правителям Брауншвайгу, Люнебургу, Вольфенбютелю. Переважають тут реляції посла до Росії Августа Адольфа фон Грама, адресовані Людвигу Рудольфу Бланкенбурзькому, герцогу Августу Вільгельму, Карлу II, членам монаршої родини та урядовим особам, наприклад прем'єр-міністру Є.Мюнхгаузену, датовані 1727-1731 pp., 1741 p. (223-253, 276-280, 291-294), листи Грама за 1731-1733, 1737-1739 pp. з Новгорода, Риги, Піллау, Брауншвайга, Вольфенбютеля та Бланкенбурга до секретаря посольства в Росію Х.Ф.Гроса (260-261). Добре представлені дипломатичні звіти послів до Росії Х.Ф.Гроса, Г.Й. фон Кайзерлінга, Х.Ф, фон Кніштедта за 1731-1741 pp. (254-259, 262-270, 272), посла до саксо-польського двору Ботіхера, адресовані герцогам Карлу І, Людвигу Ернсту та членам дипломатичного корпусу, зокрема Хеніхену за 1742-1744 pp. (298-396). Тут йдеться про ситуацію в Російській імперії, Речі Посполитій, про сілезьку війну 1742-1744 pp., наводиться щоденник гродненського сейму Речі Посполитої 1744 р. (298-299). Справа 287 містить у собі реляцію посольського секретаря Хеніхена до Карла І та надвірного радника Г.Б. фон Шліштедта за 1741-1742 pp. про подорож герцога Людвига Ернста до Росії, його претензії на курляндський трон і трагічну долю (187). Справа 275 зберігає матеріали про відправку до Росії 1735 р. посла, полковника Г.В. фон Зомерфельда, та щоденник останнього, писаний його сином. Врешті, цілий комплекс джерел стосується курляндських справ. Найранішою є справа 204-а, де зберігаються листи 1632-1633 pp. Єлизавети-Магдалени та графа Фрідріха Курляндського до герцога Августа Брауншвайзького щодо польсько-шведського (Оливського) миру 1660 р. Курляндське питання розглядалося і в дипломатичному листуванні урядів Російської імперії, Речі Посполитої та Брауншвайгу у 1643, 1717-1742 pp. (214). Тут містяться матеріали дипломатичної місії Речі Посполитої до Курляндії 1717 p., матеріали гродненського сейму Речі Посполитої, де порушувалося курляндське питання; відомості про порти в Лібаві та Віндаві (Вентспілс) з шістьма кольоровими планами цих портів 1739-1741 pp. Важливим є німецькомовний "Короткий нарис Ліфляндської та Курляндської історії. 1742 p.". Чимало документів стосується обрання на курляндський престол або претензій на нього Людвіга Рудольфа Бланкенбурзького у 1715-1716 pp. (207), Антона Ульриха 1713 р. (273). Е.Бірона 1737 р. (281), Людвіга Ернста Брауншвайзького у 1741-1742 pp. (287, 290).

У справі 307 міститься протест герцога Людвіга Ернста проти обрання курляндським герцогом саксонського принца Карла, який правив у 1758-1762 pp., його претензії на курляндське герцогство у цей період. Тут зберігається франкомовний твір Ф.Л. де Брегера у двох примірниках "Con-

siderations sur l'affaire de Courlande", писаний 1733 р. (273). У цьому ж фонді знаходимо справу 289, що містить у собі листування брауншвайзького герцога Людвига Ернста з правителями та урядами Речі Посполитої, Пруссії, Австрії, Лотарингії з пруським послом до Росії А. фон Мардефельдом, австрійським послом до Росії М.А. д'Адорно, з бароном фон Мірбахом та ін.

Близькі за характером документи знаходяться в фонді "Архів апанагіртської лінії Бевернів, герцогів Брауншвайг-Люнебурзьких. 1598-1806 рр." (95 Alt), але з них небагато відносяться до нашої теми. Можна назвати насамперед справу 3, в якій знаходяться листи графа Остермана 1735 р., листи й рахунки Анни Іоанівни 1711 і 1738 рр., Бірона та ін. Важливими є і матеріали фонду "Польща" (I Alt 6), джерела ті, що стосуються коронації Стефана Баторія та його війни проти Гданьська. Поряд з ними зберігається велика кількість рукописних рукописних та друкованих газет XVI-XVII ст. (200). В інших справах відклалися матеріали посольства короля Речі Посполитої Сигізмунда III до герцога Генріха Юлія з приводу допомоги у війні проти Туреччини 1590 р. (201), матеріали сеймів Речі Посполитої за 1709-1721 рр. (202).

У фонді I Alt 22 зберігається 2058 справ, що стосуються історії Речі Посполитої, Османської імперії та ряду інших країн XVIII – початку XX ст. В одній з них (791) є три російськомовні листи, писані близькою до Мініха особою у вересні 1739 р. (арк.36-39). Листи адресовані ротмістрові (два листи) і полковникові, в них висловлюється подяка за поставку золотих шнурів, йдеться про очікуване прибуття Мініха до Петербурга. У справі 455 вміщено німецькомовний стислий огляд подій європейської історії, в тому числі й Корони Польської. У розділах 16-20 часто згадується Україна, запорозькі козаки, Визвольна війна українського народу середини XVII ст. під проводом Б.Хмельницького, гетьмани доби Руїни тощо. У фонді 8 Alt (опис 2, спр.400) знаходяться матеріали про відправку німецьких колоністів до Росії 1766 р. У фонді I z зберігається велика кількість рукописних і друкованих газет XVI-XIX ст., зокрема "Europäische Zeitung" за 1684-1692 рр. Цим, звичайно, не вичерпується перелік матеріалів Ніжньосаксонського архіву, які мають велику цінність як джерела з історії України, Росії, Білорусії, Латвії, Литви та Естонії.

Брауншвайг

Державний архів[17]

В центрі Брауншвайгу неподалік від знаменитої картинної галереї та історичного музею знаходиться державний архів, заснований 1860 р. Тут зберігається понад 16 тис томів різноманітних справ, що стосуються насамперед історії цього регіону та Північної Німеччини взагалі. Ця найважливіша частина архіву поділяється на 8 відділів: A – архівні документи 1031-1985 рр.; B – старий архів міської ради XIII ст. – 1671 р.; C – старий магістратський архів 1671-1825 рр.; D - новий магістратський архів 1825-

1930 рр.; Е – архів магістрату XX ст. (з 1930 р.); F – фінансовий архів 1426-1951 рр.; G – особливий архів міста 1204-1985 рр.; Н – колекції 1671-1985 рр.[18]. Порівняно з попереднім архівосховищем, у держархіві Брауншвайгу зберігається значно менше матеріалів, що стосуються історії України. Під час короткотривалої роботи в архіві нам вдалося виявити лише колекцію театральних афіш Російської імперії за 1808-1916 рр. (Н.Х, відділ 13,135), друкованих російською або німецькою мовами. Деякі афіші російського походження виявлені нами і в іншому відділі (H.X.Varia). Вони проливають світло на театральне життя Одеси, Сімферополя, Харкова у середині – другій половині XIX ст. Так, афіша 1858 р. говорить про виставу в Одесі п'єси-мелодрами "Наречена-сомнабула" Роміні (муз.Беліні) та п'єси "Чиновниця" В.Сологуба. У Петербурзі 1864 р. йшла "Аскольдова могила" А.І.Веретовського, а 1866 р. – "Мазепа" Г.В.Кугушева за пушкінською "Полтавою". У згаданих двох відділах архіву знаходимо театральні афіші Лібави (1838 р.), Мітави (1837-1857), Пернова (Пярну), (1822-1836), Ревеля (1818-1851), Риги (1827-1856), Вільнюса (1916), Варшави (1825-1852), Москви (1822 – початок XX ст.), Самари та Астрахані (1863), Тифліса (Тбилісі) (1865), Тукумса (1865). Переважна більшість афіш походить, однак, з Петербургу (1808 – початок XX ст.).

Міська бібліотека[19]

Ця установа знаходиться біля держархіву та історичного музею. В її фондах зберігається значна кількість рукописів та стародруків, з який лише деякі мають відношення до нашої теми. Це насамперед, рукописний збірник XVII ст. 38.16.Aug.fol., в якому є матеріали про російсько-польські війни. Деякі цікаві документи з історії Росії знаходяться в рукописі 36.13.Aug.fol. У великій колекції стародруків є чимало важливих пам'яток, як, наприклад, фундаментальна хроніка XVII – початку XVII ст. "Театр Європи" (у 21-у томі), в якій уміщується багато важливих звісток щодо політичної історії України, Білорусії, Росії, Кримського ханства, Литви і Молдавії тощо, а також цінний ілюстративний матеріал.

Очевидно, певні матеріали можна знайти і в зібраннях історичного музею Брауншвайга[20], однак нам не вдалося туди дістатися. За словами ж директора музею тут бракує джерел з історії східнослов'янських держав[21]. У бібліотеці Технічного університету рукописів та стародруків немає.

Завершуючи огляд матеріалів що знаходяться в архівах, бібліотеках та музеях північної зони, вкажемо і на ті наукові центри, в установах яких теж можливе виявлення джерел з історії України[22]. Це насамперед Ганновер*, Гетінген, Ольденбург (Нижня Саксонія), Ойтен, Кіль (Шлезвіг-Гольштейн), а також Гамбург, в архівосховищах якого зберігаються важливі документи XIX-XX ст.

* За деякими даними до Ганновера було передано велику кількість документів 1550-1635 рр. герцогів Брауншвайзьких.

ЗАХІДНА ЗОНА

Дармштадт

Державний та міський архіви Дармштадта[23]

В самому центрі міста, біля площі Луїзи (Luiseplatz) стоїть старовинний будинок держархіву. Князівство Гессен, як і Брауншвайг, тісно пов'язано з династією Романових, щоправда у пізніший період. Так, першою дружиною імператора Павла І була принцеса Вільгельміна (Наталія), а дружиною Миколи II – Аліса з дому князів Гессенських. Джерела, що стосуються нашої теми, зібрані у відділі Д4, Д11, Д12 держархіву. Найранніші з них стосуються військової служби в Росії ландграфа Фрідріха 1699 р. та в 1707-1709 рр. (Д4, №301/6; 302/1-2). Далі уміщується кореспонденція гессенських принців Людвіга та Карла під час їхнього перебування в Росії у 1723-1738 рр. (Д11, №88-90), а також документи про шлюб ерцгерцога Людвіга Йогана Вільгельма Бруно з овдовілою княгинею Анастасією Кантемир з дому Трубецьких 1738 р. (шлюбний контракт, різноманітні документи, деякі з них пов'язані з Києвом), документи про спадкові справи Анастасії у зв'язку зі смертю ерцгерцога 1746 р. (Д11, №87/1-7) Треба вказати й на матеріали, що стосуються подорожі до Росії у 1773-1776 рр. ерцгерцога Людвіга Гессен-Дармштадтського: листи, рахунки, тощо (Д.4.599/3, 609/5-12, 611/6), у тому числі й на документи про його військову службу в Росії 1775 р. (Д.4 №609/4). На жаль, дуже важливу справу – щоденник цієї подорожі Людвіга (Д.4 №609/4) – втрачено.

Комплекс документів стосується історії шлюбу та подружнього життя майбутнього імператора Павла з його першою дружиною Наталією, принцесою Гессен-Дармштадтською. Тут є листи ландграфа Людвіга IX про шлюб його доньки до міністра фон Мозера 1773р. (Д.4 №599/4-5), поздоровлення молодому подружжю (Д.4 №599/6); документи про від'їзд молодих до Росії у 1773-1774 рр. (Д.4 №600/1-2); листування Павла і Наталії з батьками, опис шлюбних справ, зроблений архіваріусом Бауром та кабінет-бібліотекарем В.Бірлігендом, та деякі інші документи 1725-1783 рр. (Д.4 №601/1). Під сигнатурою (Д.4 №600/4) зберігаються донесення з Петербурга 1773-1776 рр. полковника князя фон Гідевеля. Завершує цей комплекс документів справа (Д.4 №601/3), де вміщуються кондоленції (співчуття) Павлу з приводу передчасної смерті його дружини 1776 р.

З джерел XVIII ст. можна також вирізнити мемуари гессенського капітана Бервольфа під заголовком "Подорож до Росії. 1772 р." (Д.12 №2/7).

Великий комплекс документів стосується наполеонівських війн. Це насамперед "Записки про Росію" 1812 р., які написав офіцер Галл Батеніц Шафф (Д.12 №12/5), списки гессенської лейб-гвардії бригади та інших учасників походу в Росію 1812 р. гессенських солдатів, офіцерів, які

залишилися 13 грудня 1812 р. на тодішньому російському кордоні під Каунасом (Ковно) (Д.4 №741/11-12).

У фонді "Графство Ербах-Шенберг"[24] під сигнатурою 37/5 зберігається щоденник графа Людвига III, що починається з опису відвідин автором Дармштадта 1807 р. Далі автор розповідає про наполеонівські війни, похід у Росію 1812 р., московську пожежу, відступ через Березину (37/6), похід союзників на Париж 1815 р. (37/7). Завершується щоденник описом подорожі автора по Рейну 1833 р. (38/1).

Можна назвати й записки принца Філіпа про його подорож до Польщі й Росії 1818 р. (Д.11 №164/3) та 1826-1829 рр. (Д.11 №165/2-3). У справі міститься фото малюнка турецької шаблі, яку цар Микола I подарував автору записок 1828 р. Зазначимо також, що архів має цікаву колекцію портретів, серед яких є портрети осіб, що мали пряме відношення до історії Російської імперії. Серед стародруків є "летючий листок", присвячений герою Віденської битви 1683 р. українцю-галичанину Юрію Кульчицькому із його зображенням.

Фульда

Бібліотека землі Гессен у Фульді[25]

Ця установа є однією з 37 загальних бібліотек землі Гессен. Вона була заснована 1776 р. князем-біскупом Генріхом VIII фон Бібра. Основу бібліотеки склали рукописи та стародруки, що походять з відомого зібрання монастиря у Фульді. Нині тут налічується 1558 томів латинських та німецьких рукописів, 234 старовинних документи, 670 актів, 428 інкунабул, не кажучи вже про пізніші видання, 12300 дисертацій і т.д. Для дослідників історії України бібліотека цікава насамперед зібрання стародруків XV-XVIII ст., серед яких бачимо хроніки Г.Шеделя, Дж.Ботеро, "Театр Європи" та ін. У міському архіві[26] Фульди нам попрацювати не вдалося. За інформацією працівників архіву, там немає якихось значних документів з історії східнослов'янських народів. Але є тут велике зібрання стародруків, які, без сумніву, мають бути цікавими для україністів. Крім вищезгаданих, у Фульді є важлива бібліотека духовної семінарії та її філія – бібліотека теологічного факультету, засновані у 1985 р. У першій налічується 125 тис. томів, у другій – близько 17 тис., в тому числі невелика кількість рукописів, 56 інкунабул, кілька тисяч друків XVI-XVIII ст., головним чином з історії церкви і теологічних. Ці раритети потрапили до бібліотеки із зібрань єзуїтського колегіуму, заснованого 1571 р., папської семінарії, започаткованої 1584 р. Подібне зібрання зберігається у бібліотеці монастиря Франенберг під Фульдою (засновано 1620 р.)[27].

Кельн

Історичний архів м.Кельн[28]

У цьому старовинному місті єдиним архівосховищем, що має значення для дослідника історії України, є історичний архів. Його багатющі фонди містять у собі різноманітні джерела з історії Західної та Центральної Європи. Значно менше тут матеріалів з історії Східної Європи, однак серед останніх вирізняються джерела з історії наполеонівських війн[29]. Є в архіві велике картографічне зібрання. Для нашої теми першорядне значення має фонд "Ганза", в якому зберігаються матеріали про торгівельно-дипломатичні відносини Кельна з членами союзу Ганза. У відділі "Ганза III", матеріали якого охоплюють 1552-1606 рр., міститься справа 136, у якій зберігаються рахунки штральзундських послів до Москви 1606 р. Можна вказати і на справи 3/369 У 1/161, 294, 359, 362, де відклалися матеріали з історії торгівлі з Ригою (1499, Дерптом і Ревелем (1653). У фонді "Köln und das Reich-Briefe" налічується 809 листів 1357-1474 рр., що містять дані щодо Польщі, боротьби проти агресії Османської імперії, наприклад лист від 6 березня 1470 р. (737).

На жаль, у 16 найголовніших кельнських бібліотеках[30], з науковою бібліотекою славістичного семінару Кельнського університету включно[31], дуже мало рукописних матеріалів або стародруків, які могли б бути важливими джерелами з історії України.

Гайдельберг

У цьому старовинному університетському місті є два архівосховища: міський архів[32] та університетська бібліотека. У першому джерел з історії України немає, у другому зберігається велика колекція стародруків та рукописів, що стосуються насамперед історії країн Західної та Центральної Європи у XIV-XVIII ст. Частина стародруків з університетської бібліотеки, передусім хроніки, мають певне значення як джерела з історії східнослов'янських країн.

У західній зоні ФРН знаходиться ще ряд архівосховищ, у яких відклалися джерела з історії України переважно XIX-XX ст. Чи не найбільші за обсягом державні архіви є у містах Кобленц[33] та Бонн[34], Дортмунд і Саарбрюкен, а також Марбург, де зібрані джерела з історії педагогіки та педагогічної думки.

ПІВДЕННА ЗОНА

Мюнхен

Столиця Баварії – один з найважливіших центрів славістичних досліджень у Німеччини і в Західній Європі. Багату джерельну базу (три потужні архівосховища), про які мова піде нижче[35], плідно використовують

науково-дослідницькі установи, наприклад, Мюнхенський університет, Український вільний університет[36] та ін.

Серед багатих матеріалів державного архіву головну цінність складають ті, що входять до зовнішньополітичного фонду – "Зовнішнього архіву баварських курфюстів" ("Kurbayeren Äuberes Archiv"). Це окремий фонд (№39), що поділяється на ряд відділів відповідно до кількості країн, з якими Баварія підтримувала дипломатичні контакти. Для нас найбільше значення мають відділи 39.7. ("Польська кореспонденція") і 39.8. ("Московська кореспонденція"). У першому з них налічується 11 великих справ за номерами 4410-4420, де вміщено матеріали дипломатичного листування Польщі з Баварією та "Священою Римською імперією" за 1553-1587 рр. Основна частина цих джерел стосується польської королеви Катерини (баварської принцеси), висвітлює історію шлюбу польського короля Сигизмунда-Августа з сестрою австрійського імператора Максиміліана VI; розповідає про обрання королем Речі Посполитої Генріха Валуа і втечу останнього до Франції по смерті його брата, французького короля Карла IX; обрання королем Речі Посполитої Стефана Баторія тощо. Є дані щодо дипломатичних зносин Баварії, Австрії, Польщі з Росією.

У відділі 39.8. зберігаються лише три великі за обсягом справи. У першій з них (4423) містяться матеріали про стосунки між Москвою та Віднем з приводу турецьких справ 1548 р.; у другій (4424) – матеріали "про жорстокість і тиранію правління московського князя Василія (III)", про війни між Московією, Туреччиною, Кримським ханством і Польсько-Литовською державою, щоденники посла Кобленца. Нарешті, у третій справі (4425) знаходимо джерела, що висвітлюють початковий період Лівонської війни (1560 р.)

Документи з історії України та інших східноєвропейських країн можна знайти і в інших відділах фонду №39. Так, у відділі 9 є "Чеська кореспонденція", 10 – "Імперська кореспонденція" (1480-1620 рр.); 11 – "Австрійська кореспонденція" (кінець XV – початок XVI ст.); 12 – "Турецька кореспонденція" (1446-1593 рр., справи 2154-2171); 15 – "Шведська кореспонденція" (1614-1647 рр., справи 2187-2189). Матеріали відділу 16 стосуються історії Тридцятилітньої війни. Серед багатьох справ цього відділу (2224-3041) варто згадати справу 2224, документи якої висвітлюють боротьбу проти агресії Османської імперії.

Низка справ фонду "Чорні скриньки" ("Kasten Schwarz" уміщує матеріали з військово-політичної історії Речі Посполитої, України, Білорусії та Росії.

Особливе значення має фамільний архів правлячої династії Вітельсбахів за 1583-1761 рр.[37]. Його джерела розповідають про організацію боротьби з агресією Османської імперії, у зв'язку з чим нерідко згадуються запорожці, події в Україні (справа 1009, 1667 р.), в них відбиваються події переважно другої половини XVII – початку XVIII ст. (справи 222, 996, 1002, 1003-1011, 1013, 1034, 1036 та ін.). Звичайно, тут міститься велика

кількість цінної інформації про політичну ситуацію у Речі Посполитій, Росії, Молдавії та інших країнах, є згадки про відому місію до Польщі австрійського посла Лізолі (1000) 1657 р., про події у Львові та Перемишлі (4410), події в Росії (4423).

В одному комплексі з держархівом знаходиться й приватний архів, в якому також зберігаються цінні матеріали. На жаль, ознайомитися з його зібраннями не довелося, оскільки для цього треба мати дозвіл власників конкретних фондів.

Важливі зібрання містяться у Баварській державній бібліотеці (БДБ), що має відділи рукописів, стародруків та картографічний. Ці колекції започатковані ще у 1558 р., коли була заснована бібліотека при дворі баварського князя Альбрехта В Вітельсбаха. Да її складу увійшло також зібрання банкірського роду Фуггерів та частина бібліотеки видатного німецького гуманіста Гартмана Шеделя (1440-1514 рр.), який у своїй друкованій хроніці 1493 р. подав цікаві відомості про Україну[38]. Пізніше до складу БДБ увійшла багата Мангаймська бібліотека, що належала пфальцькій династії Вітельсбахів, а після секуляризації у XVIII ст. католицьких монастирів у Південній Баварії – і книгозбірні останніх. Нині БДБ має потужні зібрання рукописів, стародруків і карт. Зокрема, рукописів XVI-XVIII ст. налічується близько 40 тис., у тому числі 19 тис. латиномовних, 8 тис. німецькомовних, 800 – французьких, 620 грецьких, 500 – італійських, 500 – єврейських і т. ін.[39]. Кількість документів цього періоду сягає 95 тис., а карт (починаючи з XIII ст.) – 136 тис. аркушів.

Особливу цінність становлять кілька десятків рукописів слов'янськими мовами[40]. Серед них, наприклад, болгарське євангеліє, писане церковнослов'янською мовою наприкінці XV ст. (Slav. 1), польськомовний інвентар колекції монет князя Криштофа Радзивилла 1631 р. (Slav. 2), копія з якого була знята ще 1840 р. відомими польським археографом Едвардом Рачинським; список "Історії іудейської війни" Й.Флавія, писаний церковнослов'янською мовою у XVI ст. (Slav. 3), болгарський псалтир XIV ст., який вивчав російський дослідник Куторга у Петербурзі 1834 р. (Slav. 4), служебник, писаний церковнослов'янською мовою у XV ст. (Slav. 5), дві слов'янські граматики XVII ст. писані в Іллірії (Slav. 7, 8), копія російської книги, друкованої у Петербурзі 1715 р., що була присвячена військовим справам (Slav. 9), польський рукопис 1677 р. з бібліотеки Терези Кунігунди, баварської електорки, дочки короля Речі Посполитої Яна III Собеського (Slav. 10), дві чеські граматики XVI ст., причому одна датована 1570 р. (Slav. 11, 12), тексти античних авторів, перекладені церковнослов'янською мовою (Slav. 14) і т.д. На цьому фоні вирізнюється псалтир XVI ст. (Slav. 5) цековнослов'янська мова якого має ознаки української, і особливо невелика "Космограф" (Slav. 13), уміщена на 130 аркушах в 16[0]. Вона походить з бібліотеки Д.Захарія Конрада з Уфербаху. Серед описів європейських країн є тут характеристика деяких регіонів України, котрі варто зацитувати:

“*Волиния*

Волиния земля зело плодовита, всякие вещи к житию подобающие, и городков и посадов множество.

Подолская

Подолская земля такого ж плодовита, между множество, город началной Каменец.

Руская

Руская земля богата конми, животиною, мягкою рухлядю; мед пьют, а виноградния вина из Угорской и з Волоской земли привозят. Город началный Львов” (арк.99зв.-100зв.).

У творі наводиться й опис Московської держави (арк.104зв.) і Кримського ханства (“Тартария”) (арк.109-110), Туреччини (арк.112-115) та ін.

Серед інших рукописів, писаних неслов’янськими мовами, привертає увагу псалтир 1694 р. (In. 8⁰), який походив з бібліотеки оо.кармелітів. Його написав на львівській мові пастор Діви Марії Йоган Гартман з “Дерптського дістрикту” (God.Livo-esthonicus 1, № 1139).

Серед численних французьких рукописів нашу увагу привернули джерела (щоденники, реляції), що писалися французькими послами до Османської імперії у 1571-1575 рр. (Fr.1267-1269, 1640 р., Fr.1264, 1661-1671 рр., Fr.1270-1271), а також справи 1271-1279, 1283-1287 та деякі інші.

Унікальним є тритомний альбом невідомого італійського художника середини XVII ст., створений під час перебування його автора в Османській імперії. Кольорові малюнки супроводжуються стислим коментарем італійською мовою. Рукопис має подвійну сигнатуру, він належить до зібрання італомовних рукописів і до іконографічної колекції (It. 451 та Iconogr. 352-354).

Перед читачем розгортається панорама життя Османської імперії, представленої портретами та зображенням людей різних народів та соціальних верств, починаючи з найвищих осіб (султан, великий візир, яничар-ага, капудан-ага). Бачимо тут сейменів і сипахів, турецьких жінок, перукарів, торговців тощо. Змалював автор іранського шаха, представників тих народів, що перебували під турецькою владою, або ж проживали у сусідніх державах: болгар, вірменів, грузинів, євреїв, мінгрелів, черкесів, татар (кримських) та ін. У другому томі (Iconogr. 353) бачимо малюнок, що зображує кримського хана на коні. На ханові червоний каптан і зелена шапка. Знаходимо зображення нурадин-султана, кримського мурзи, простих татар і ногайців, причому мурза одягнений у темножовтий каптан та синю шапку, а рядовий татарин у темний каптан, або кожух, і червону шапку. За плечима у татарина висить сагайдак (додатки №2-4). У відповідному коментарі автор подає дані з історії Кримського ханства, згадує про

Бахчисарай, Кафу, о.Родос, традиційне місце заслання султаном кримських ханів. Є повідомлення про легендарного Чеха і Леха, запозичене, очевидно, з польських хронік. Нарешті, слід вказати і на унікальний малюнок людини, посадженої "на палю" (iconogr. 354, арк.102-103). Характерний "оселедець" на голові дозволяє припустити, що це полонений турками запорозький козак, страчуваний таким жорстоким способом (див. додаток №5). До цього альбому тематично близький опис Стамбула 1626 р., де згадуються найважливіші райони даного міста та споруди (it. 333). Варто зазначити й рукопис, в якому вміщені карти Європи та Близького Сходу (Iconogr. 136). Важливу інформацію можна знайти, звичайно, і в німецькомовних рукописах. Вкажемо лише на два рукописи, стислі відомості щодо яких подаються у каталозі Й.А.Шмельцера[41]. Один з них (4003) уміщує опис Речі Посполитої (1753 р.) якогось Ремерна, другий (3998) – твір "Розмови про розділ Польщі 1775 р.".

Результати наших пошуків у БДБ переконують, що найважливіші джерела з історії України XVI-XVIII ст. відклалися в італомовних рукописах. Річ у тім, що через Мюнхен нерідко посилали свої звіти і реляції папські нунції у Польщі, а тут з них часом знімали копії. Ось, наприклад, збірник it.90, в якому зберігаються реляції та інші документи XIV-XVI ст. про події у Східній Європі (Україна, Білорусія, Росія, Литва, Польща, Молдавія, Османська імперія). В інших збірниках знаходимо реляції нунціїв Марескоті, Відоні, Тореса та ін. Так, у збірнику it.75, окрім нунціївських донесень, бачимо документи з історії Білорусії, Литви, Латвії, Московської держави і, звичайно, України. Найважливішими з цих документів є листи (в італійському та латинському перекладах) гетьмана України Петра Дорошенка та відповідь йому польського короля Михайла Вишневецького часів Острозької комісії (1669-1670 рр.); матеріали останньої: текст Зборівського миру 1649 р. та Гадяцького пакту 1658 р.* Тут є матеріали, що стосуються православної та уніатської ієрархії в Україні (арк.242-244), вірменської общини у Львові (наприклад, про єпископа Торосовича у 1668-1670 рр., єзуїтський колегіум у Вільнюсі, арк.280-283), молдавських справ тощо. Збірник 483 містить у собі "Розгорнуту реляцію..." (Breve relatione...) 1669 р. нунція Відоні, в якій описуються справи вірменської общини у Львові та Молдавії. Поміж донесень Відоні та Марескоті 1659-1668 рр. знаходимо опис польської монети тощо. Викликають значний інтерес невідомі списки реляції Дж.Ліпомано венеціанському сенату[42] про Річ Посполиту з розгорнутим описом України 1573 р. (іт.4, с.249-270), опис Московії (с.277-292). Див. інші варіанти описів Речі Посполитої Ліпомано (it.105, арк.16-49; it.48,

* До речі, згадаємо про окремий "летючий листок" з бременського "Пресафоршунг", що вміщує німецький переклад умов Гадяцького договору 1658 р. "Friedens Articulen, welche zwischen der Cron Polen, dem Gross-Furstentumü Littauen und den Cosaken Anno 1658 im Monat Novemb. geschlossen worden". Він знаходиться в течці з написом: "Einzelzeitung" під сигнатурою: E.1658.III.97.).

арк.1-129).) Тут же вміщено лист з Риги від 22 березня 1582 р., в якому описуються події Лівонської війни (с.271-275), відому реляцію французького посла до Туреччини 1561 р. Г.Мішеле (арк.24-77).

Важливим є збірник It.189, де містяться рукописні і друковані джерела XVI-XVIII ст. про елекцію Генріха Валуа 1573 р., спільну відсіч українсько-польських військ ногайським ордам, що вторглися в Україну 1629 р. (арк.337-354) тощо. Є тут і опис Речі Посполитої 1624 р., в якому розповідається про запорожців (арк.30, 355-356), екстракт листа гетьмана Правобережної України Куницького, який 1683 р. вчинив вдалий напад на Білгород-Дністровський (Акерман), Тягиню та інші міста (арк.364-370) у збірнику подається рукописний варіант історичної брошури про напад козаків на ординців, що була видана у Кракові 15 січня 1683 р. на основі листа Куницького (арк.370-275зв.) У наступному збірнику XVIII ст. з бібліотеки Аделаїди (It.43) розповідається про Визвольну війну українського народу середини XVII ст., її вождя Богдана Хмельницького "гетьмана козацької нації і нового князя України" (арк.550). Тут згадується і Тиміш Хмельницький, цар Олексій Михайлович, події в інших країнах Європи, наприклад, в Англії, йдеться про вождя Англійської революції О.Кромвеля, про турецького султана Ібрагіма (арк.588). Збірник It. 76 містить у собі листи кардинала Мазаріні 1649 р., в тому числі й чотири листи до короля Речі Посполитої Яна Казимира (квітень-травень 1649 р.), коронного канцлера Єжі Осолінського, посла Франції до Польщі Арпажона та ін. Зазначимо, що частина листів Мазаріні до польських правителів часів Визвольної війни вже опублікована*, а листи, що містяться у збірнику It.76, певною мірою доповнюють публікацію. Листи власне Яна Казимира, адресовані насамперед австрійському імператорові Леопольду, складають зміст окремого збірника (іт.86), як і листи різних осіб до Є.Любомирського за 1665 р. (it.85). Назвемо ще кілька рукописних збірників. Один з них (it.107) присвячений відносинам Речі Посполитої з Османською імперією у середині XVI ст., але тут йдеться про Кримське ханство, Молдавію, Московську державу. Другий збірник (it.483) присвячено опису речі Посполитої (1669 р.), третій – (it.233) – містить у собі список праці італійського гуманіста Дж.Ботеро про державу. До складу інших збірників входять історичні та історико-географічні твори: італійська космографія XVII ст. (it.213) та "Історія", написана 1802 р. (it.817).

Чимало важливих відомостей про Україну 1684-1691 рр. є у майже 30 збірниках дипломатичних донесень із Стамбула, писаних можливо представниками венеціанського уряду (It.269-298). Ці донесення, писані каліграфічним почерком італійською мовою, детально переказують новини, що надходили до Стамбула. Кожен уміщує по 10-15 листків-донесень, у яких розповідається про Україну, насамперед про Кримські

---

* Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. К., 1965.

походи 1687 і 1689 pp., напади козацьких "чайок" на турецький флот у Чорному морі (реляція від 22 серпня 1685 р. у збірнику 270), виправи донських козаків (№274) та ін. Зазначимо, що ці збірники дипломатичних донесень до БДБ зберігалися у бібліотеці мангеймських палатинів. Взагалі про боротьбу європейських народів проти агресії Османської імперії свідчить чимало джерел з рукописного відділу БДБ. Досить назвати лише з числа італомовних збірники за номерами 6, 56, 83, 90, 186, 190, 191, 482 та ін.

Не менш важливим є зібрання відділу стародруків БДБ, настільки численне, що для побіжного ознайомлення з 60-томним каталогом видань 1501-1840 pp. треба дуже багато часу. До речі, видання у каталозі вказуються за абеткою[43]. Тут нам вдалося виявити не відомий досі німецький переклад італійської брошури про повстання 1642 р. українських невільників на турецькій галері Анти-паші (Res.4⁰.Turc.87.2. – Wahrhaftigere Bericht..."). Тут зберігаються й брошура відомого польського мемуариста середини XVII ст. Самійла Кушевича "Narratio legationis Zbarzavianeae" (Гданськ, 1645) (it.sing 514), німецький "летючий листок" про облогу Риги російськими військами 1656 р. (U.J.Publ.p.327), друковані твори 1586 р. папського посла до Росії наприкінці XVI ст. А.Посевіні. Є у відділі стародруків БДБ друковані маніфести Петра І за 1714 р., Катерини II за 1780-1783 pp., опис "крижаного дому" у Петербурзі 1741 р., опис битв між Московією та Литвою 1514 р. (J.Rel.200q; 4 Russ.58; 4 Russ.20 m, Res.4. Eur.330.47.) Значне зацікавлення викликають "летючі листки" про перемогу Конецпольського над ординцями під Охматовим 1644 р. (Res. 4 Turc.87.3 – "Wahrhafft Relationss"), брошура про перемогу під Віднем 1683 р. тощо. Не можна не згадати про примірник київського видання "Синопсису" 1680 р. (3.69,216-217), опублікований, щоправда, фотомеханічним способом відомим німецьким славістом Г.Роте[43]. Нарешті, згадаємо й німецький опис Нарви 1701 р. ("Wahrhaft..." 4.Ded.214.Beibd.13), німецьку реляцію про повстання стрільців у Москві 1682 р. (4 Gall.g.278.Beibd.7. – "Wahrhafte Relation...", опис турецьких репресій щодо християнської церкви 1720 р. (4 H.eccel. 1511. w. – "Wahrhafte...").

У великому картографічному зібранні БДБ близько двох десятків карт присвячено Україні XVII-XVIII ст. Відзначимо лише найважливіші з них, оскільки деякі дублюються з картами бібліотеки герцога Августа у Вольфенбютелі, про які вже йшлося, деякі втрачені (мала бути цікава карта під назвою "Місцевість між Полтавою і Бендерами..." 1720 р. ("Die Gegend zwischen Poltawa und Bender...").

Передусім відзначимо три фундаментальні атласи XVII-XVIII ст., у яких вміщені карти різних регіонів світу. Перший з них (2⁰, Mann.190) походить з бібліотеки августинів. Це атлас світу ("Universum totale..."), виданий у Амстердамі наприкінці XVII ст. Якобом Арнольді. На арк. 669 є карта України, на якій позначені ріки Дніпро, Дністер, Південний Буг, Самара, Вовча, Оріль, Кільчень, Омельник, Піщана, Татарка та ін., міста Кодак, Кременчук, Кобеляки та ін. На арк.687 показана Східна Європа,

головним чином Росія і частково Україна. Цю карту створив 1651 р. Н.Піскатор. На арк. 663 і 665 є також карти Польщі та Великого князівства Литовського, на яких відображені частково Україна і Білорусія.

У другому атласі-гіганті (2⁰, Mapp.8,II), виданому Б.Гоманно у Нюрнберзі 1737 р., охоплено практично весь тогочасний світ ("Atlas novus terarum orbis..."). Одна з карт (арк.101) присвячена Україні, друга – Росії (арк.99), третя – Литві й Білорусі (арк.93), врешті четверта показує узбережжя Азовського моря (арк.100).

Третій атлас світу походить з бібліотеки мангеймських паладинів (2⁰, Mapp.7,V). На карті України (арк.22) позначені, зокрема, Кодак, Китайгород, Маячка, Царичанка і Запорозька Січ, окрема карта, точніше план, присвячена Полтавській битві 1709 р. (арк.52). Тут уміщені й цікаві карти Кримського ханства (арк.41), Прибалтики (арк.49), Росії і частково України (арк.21).

Варто відзначити карти України, видруковані 1720 р. (2⁰, Mapp.7) та 1770 р. (2558.A.25.V.II), причому останню видрукував у Нюрнберзі Йоган Гофман. Тут теж позначені українські міста, зокрема Кодак, Кобеляки та ін. Німецькомовна карта, яку видав у Відні 1787 р. Франц Шрембль, зображує Крим і частину Південної України. Слід відзначити також ще 11 карт Криму XVIII-XIX ст., з яких більшість відноситься до періоду Кримської війни 1853-1856 рр. Три карти Криму, окрім вищезгаданої, відносяться до XVII ст.: 1713, 1730 і 1750 рр. (відповідно: HBRS.E (34-2; 2⁰, Mapp.8) II.110; Mapp. X , 37. 25). Росія відображена на 15 картах XV-XVII ст. і 40 картах XVIII ст.

Бібліотека Мюнхенського університету

У багатьох фондах цього архівосховища рукописних джерел з історії Східної Європи, зокрема України, дуже мало. Певний інтерес представляє собою збірник XVI-XVIII ст. (Cod.ms.826,4⁰), писаний німецькою мовою. Тут знаходимо невеликий шкільний підручник з історії початку XVIII ст., писаний у формі запитань і відповідей на них, як от: "Що є Україна?" У відповіді наводиться стисла характеристика історично-географічного становища нашої Батьківщини. Є аналогічні статті, що стосуються Росії, Молдавії, Курляндії (Латвії), Валахії, Болгарії, Хорватії, Туреччини та ін. У цьому ж збірнику міститься німецька реляція про перемогу Меншикова під Переволочною (арк.78-82зв.), повідомлення про австро-турецькі війни XVIII ст.

У рукописі 819,4⁰ вміщено "Історію" (1722-1723 рр.), писану німецькою мовою. Тут подаються стислі історико-географічні описи різних країн Європи, причому наводяться деякі дані й про Україну (арк.117-121), слід назвати також історичний твір гуманіста К.Цельтіса (№743) "Достовірний та грунтовний опис" (1588 р.) Емануеля Кверта (358, 4⁰), в якому висвітлюється посольство до турецького султана, а також описуються деякі міста тодішньої Османської імперії, в тому числі, Єрусалим, Рагуза та ін.;

латиномовний “Статус етико-політичний всієї Європи” (1726 р.) М.Розе, професора Інгольштадського університету (821,4⁰). Останній являє собою політологічний трактат про форми державного правління з давніх часів з додатком хронологічних таблиць. Подібні таблиці правлячих династій знаходимо й у збірнику 732,2⁰. Тут є також історико-географічний опис континентів, дані про Тридцятилітню війну, Чехію, Словаччину, Трансильванію. Врешті вкажемо на польський молитовник Войцеха Гаштольда 1528 р. (1097), твір Йогана Едуарда Гіртля на німецькій мові, присвячений григоріанському календарю та історії Європи (695), уривки з газетних повідомлень XVII ст. (732). У рукописі 948,4⁰ вміщено німецькомовний твір “Світова панорама”, написаний на початку XX ст. католицьким священиком Ладиславом Адамом Ольховим, котрий вчився на теологічному факультеті. Цим, по суті, вичерпуються джерела з історії України відділу рукописів бібліотеки Мюнхенського університету, якщо не враховувати багатого зібрання стародруків.

Мюнхенськими архівосховищами західна зона не вичерпується. Джерела з історії України можуть зберігатися у таких містах як Пасау (церковні справи, матеріали про східноєвропейську політику Баварії), Регенсбург (джерела середньовічної доби), Нюрнберг (джерел з історії торгівлі з українськими містами), а також Штутгарт, де є навіть 2 українських літописа XVIII ст., і Тюбінген.

Таким чином, усе вищесказане дозволяє зробити висновок щодо великих потенційних можливостей західнонімецьких архівосховищ у плані виявлення джерел з історії України зокрема і Східної Європи взагалі. Подальші пошуки україністів у ФРН, безперечно, завершаться важливими знахідками, які збагатять джерельну базу досліджень з історії України.

[1] Див.: *Строев М.М.* Описание памятников славяно-русской литературы, хранящихся в публичных библиотеках Германии и Франции. – М., 1841; *Кунцевич Г.З.* Перечень русских рукописей герцогской бибилиотеки в Вольфенбюттеле. – СПб., 1912; Советские архивы. – 1983. – №5. – С.24-30; *Mylnikov A.S., Vilde W.* Handschriftliche Slavia der Herzog August Bibliothek // Wolfenbutteler Beitrage. – 1987. – 7. – S.67-102.

[2] Katalog der slavischen Handschriften in Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland (bearbeitet von Elke Matthes. – Wiesbaden, 1990. Див. також: *Gunter K.* Slavische Handschriften in Deutschland // Zeitschrift für Slavistik. – 1960. – Nr. 5. – S.317-355. Варто зазначити, що вже існують каталоги частини орієнталістичних рукописів у архівосховищах ФРН, що мають відношення до нами розглядуваного питання, Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. – Wiesbaden, 1962–1963. Див, наприклад: A.Z. Asslag J. Georgische Handschriften. – Wiesbaden, 1963. – 87 S.; A.4. Asslag J., Molitor. Armenische Handschriften. – Wiesbaden, 1962. – 158 S.; Див. також: Die Illuminierten armenischen Handschriften der Melhitharisten Congregation in Wien (bearbeitet Heide und Helmut Buschfräusern, E.Zimmermann). – Wien, 1976. – 250 S.

[3] Archive und Archivare in der Bundesrepublik Deutschland, Österreich und der Schweiz. – Darmstadt-München, 1983. – 412 S. Це вже 13-е видання.

[4] Universitat Bremen Deutsche Presseforschung; Postfach 33 01 60, D – 2800 Bremen 33; tel.7(0421)–2183652; Direktor – Dr.Johannes Weber. Аналогічного типу зібрання разом з оригіналами німецьких газет зберігаються в науковій установі, що знаходиться в іншій

археографічній зоні ФРН, а саме: Німецький музей преси. Deutsches Zeitungsmuseum; Schlossplatz 13; 7758 Meersburg / Bodensee; tel.: (07532)–7158; Direktor – Dr.Martin Welke.

[5] Die deutschen Zeitungen des 17 Jahrhunderts. (bearb von Else Bogel und Elger Bluhm). – Bremen, 1971. – T.1 (1609-1669). – 308 S.; T.2. – 321 S.; München – New York – London – Paris, 1985. – T.3 (1604-1700). – 308 S. Deutsche Zeitungen des 17 bis 20 Jahrhunderts. – München, 1972. – 415 S.; Scholtenloher K. Flugblatt und Zeitung. – Berlin, 1922. – 555 S. Див. також коментовані каталоги й видання зібрань "летючих листків" та газет зібрань Вольфенбютеля, Дармштадта і частково Баварської Державної Бібліотеки у Мюнхені, про які ще буде далі:

Deutsche illustrierte Flugblätter des 16 und 17 Jahrhunderts. Bd.1. Ethyca.Physica. (bearb. von W.Harms, M.Schilling, A.Bauer, E.Kemp). – Tubingen, 1985. – 503 S.; Bd.2. Wolfenbüttel (bearb. W.Harms, M.Schilling, F.Wang). – München, 1980. – T.1. – 350 S.; T.2. – 648 S. Theologica, Quodlictica, Bibliographie Personen und Sachregister (bearb. von W.Harms, M.Schilling, A.Jurgens, W.Timmermann). – Tübingen, 1987. – 458 S.; Die Sammlungen der Hessischen Landes – und Hochschulbibliothek in Darmstadt (hrg. W.Harms, E.Kemp). – Tübingen,1987. – A.4. – 458 S.; Verzeichnis der in Deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI Jahrhunderts (hrg. von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbuttel. – Stuttgart, 1983-1990. – T.1–16; Verzeichnis medizinischre und wissenschaftlicher Drucke 1472–1830 (bearb. von U.Zachert unter Mitąrbeit von U.Zeidler). – Milwood – New York – London – München – Nendeln – Oxford, 1978-1982.

[6] *Zawadzki K.* Gazety ulotne polskie i Polski dotyczace XVI–XVIII wieku. Bibliografia – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1978. – T.1 (1514–1661); Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 1984 (1662–1728): Dyv. takož: *Gorska A.* Katalog czasopism XVI–XVIII w. w zbiorach starych drukow biblioteki Ossolineum. – Wrocław, 1963. – 262 S. Peter der Grosse in Westeuropa. – Bremen, 1991. – 192 S.

[7] Докладніше про це див.: *Мыцык Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.). – Ч.1. Немецкие и австрийские источники. – Днепропетровск, 1981; *Мыцык Ю.А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. – Днепропетровск, 1985;

[7-а] *Мицик Ю.А., Підгорна Н.М.* Біля джерел німецької історіографії козацтва // Зарубежная историография истории запорожского казачества. – Запорожье, 1992. – С.21-30.

[8] Staatsarchiv Bremen; Am Staatsarchiv 1; 2800 Bremen 1, Tel.(0421)–3616214. Dyrektor: Archivsdirektor Dr. Hartmut Müller.

[9] Існує розгорнутий опис даного фонду, створений Г.Мюллером: Verhaltnisse Bremens zu Auswärtigen im allgemeinen. – Bremen, 1970.

[10] Herzog August Bibliothek; Schlo Bplatz; 3340 Wolfenbüttel, tel.: (05331) – 808116, 808119, Direktor – Prof. Dr. Wilde.

[11] Див. прим. 1. Крім того, зібрання бібліотеки герцога Августа описували німецькі вчені Отто фон Хайнеман, Ф.Кохлер, Г.Мільхзак, Г.Бутцман ті ін. Їхні праці, опубліковані в 1884-1913 рр., були перевидані у 60-х роках.

Die Helmstädtere Handschriften (beschrieben von Otto von Heinemann). – Frankfurt-am-Main, 1963. – 380 S.; Die Handschriften der Herzoglischen Bibliothek zu Wolfenbüttel (geschrieben von O. von Heinemann). Die Augusteischen Handschriften. – Frankfurt-am-Main, 1966. – 381 S.; Die Gudischen Handschriften (geschrieben von Franz Kochler und Gustav Milchsak). – Frankfurt-am-Main, 1966. – 292 S.; Die neuen Handschriften. Der Gruppe Extravagantes (beschrieben von W.-D. Otte). – Frankfurt-am-Main, 1986. – T.1. – 437 S.; 1987. – T.2. – 324 S.; *Pirozynski J.* Ein Sommelband der Herzog August Bibliothek als wichtige Quelle zur Geschichte des Buchdruks und der Sucher im 16 Jahrhundert in Polen // Zeitschrift für Slawistik. – 1960. – Nr.5. – S.317–355; Die Blankenburger Handschriften. (beschrieben von Hans Butzmann). – Frankfurt-am-Main, 1966. – 365 S. Зазначимо, що два рукописи: переклад російською мовою праці Вольтера "Смерть Цезаря" та "Новий Маргарит" князя А.М.Курбського буди видані факсимільним способом відповідно у Мюнхені (1967) та Гізені (1976).

[12] *Geza Feher*. Türkische Miniatüren aus den Chroniken der Ungarischen Feldzüge. – Wiesbaden, 1978.

[13] Die Porträtsammlung der Herzog August Aibliothek Wolfenbüttel. (bearb. von P.Mortzfeld). – London – München – New York – Oxford – Paris, 1986-1990.

[14] Niedersächsisches Staatsarchiv Wolfenbüttel, Fürstweg 2: 3340 Wolfenbüttel. Tel. (05331) – 72061.

[15] *König J.* Kurzübersicht über die Bestände des Niedersächsischen Staatsarchiv in Wolfenbuttel. – Göttingen, 1977.

[16] Див.: Послания Ивана Грозного. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. – С.490-192.

[17] Stadtarchiv Braunschweig, Lowenwall 18 A, 3300 Braunschweig. Tel.: (0531) – 17675. Archivdirektor: Dr. Manfred Gartmann.

[18] Jübiläius Schrift. 1250-Jahre Stadtbibliothek. 75-Jahre öffentliche Bücherei. – Braunschweig, 1985; *Spiess W.* Braunschweig in Nachmittelalters. Geschichte der Stadt Braunschweig im Nachmittelalters. Von Anfang Stadtfreicheit (1491–1671). – Braunschweig, 1966. – T.1–2.

[19] Städtische Bibliothek Braunschweig. Steintorwall 15. Tel.: (0531) – 4702448, 41389. Див.: Die Mittelälterische Handschriften in der Staatsbibliothek zu Braunschweig im Auftrage dem Städidschen Bechörden. – Wolfenbüttel, 1893. – 202 S.; Zeitschriftenverzeichers der Stadtbibliothek Braunschweig. – Braunschweig, 1973. – 145 S.

[20] Städtisches Muzeum Braunschweig, Am Lowenwall D–3300 Braunschweig.

[21] Technische Universität Braunschweig, Universitätsbibliothek; Postfach 3329; Pockelstr. 13; D3300 Braunschweig.

[22] Адреси та інші необхідні дані щодо бібліотек землі цієї частини Нижня Саксонія містяться у брошурі: Bibliotheksregion Südostnieder Sachsen. – Braunschweig, 1985. – 72 S.

[23] Historischen Staatsarchiv, Schloβ; 6100 Darmstadt. Tel.: (061121) 125753. Archivsdirektor: E.Franz. Dyv.: Historischen Staatsarchiv und Stadtarchiv Darmstadt. – Darmstadt, 1975. – 156 S.

[24] Grafschaft Erbach-Schönberg 1459-1944. – Darmstadt, 1990. – 496 S.

[25] Hessische Landesbibliothek Fulda; Heinrich-von-Aibra – Platz 12; 6400 Fulda. Tel.: (0661) – 72020. Leiter – Dr. Artur Brall.

[26] Stadtarchiv; Bonifaciusplatz 3-5; 6400 Fulda. Tel.: (0661)-102-336.

[27] Bibliothek des Bischoftlichen Priesterseminars; Domplatz 5; 6400 Fulda. Bibliothek der Fachseminare in der Theologischen Fakultät, Fulda. Domplatz 2, 6400 Fulda. Tel.: (0661)-87244, 87226. Direktor – Dr. Bartold Jager.

[28] Historischen Archiv der Stadt Köln; Severinstr. 1; 5400 Köln 1. Tel.: (0221)-221-2327, 221-4450; Direktor – Dr. Hugo Stechnampfer.

[29] Quellen zur Geschichte des Rheinlands im Zeitalter der französischen Revolutoin 1780-1801 (hgg. J.Yansen). – Bonn, 1931-1938. – T.1-4. Загальний же огляд найважливіших фондів архіву обіймає 60 томів: Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln. Inhaltsübersicht. Heft 1-60. – Köln, 1970.

[30] Довідкові дані про ці бібліотеки містяться у книзі: Kölner Bibliotheksführer. 1984. – Wiesbaden, 1984. – 198 S. Див.: Stadtbücherei. Die Zentralbibliothek. Ein kleiner Führer von A–Z. – Köln.

[31] Seminar fürösteuropäische Geschichte der Universität zu Köln; Köln-Lindenthal, Kringsweg 6; 5000 Köln 41.

[32] Stadtarchiv; Heiligstr. 12; 6900 Heidelberg; Tel.: (06201)-58491, 58220. Direktor – R.Berchtold.

[33] Варто вказати адресу найважливішого з цих архівів: Bundesarchiv; Potsdamer Str. 1; 5400 Koblenz Direktor – Prof. Dr. H.Booms.

[34] Всі три архівосховища знаходяться в центрі міста біля зупинки метро "Університет", дуже близько одне від одного. Адреси держархіву, БДБ та університетської бібліотеки відповідно такі: 1) Staatsarchiv München; Schönfeldstr. 3; 8 München 22; tel.: (089)–28638–525. 2) Universitsätbibliothek; Geschwister-Scholl-Platz 1; 8 München 22. 3) Bayerische Staatsbibliothek; Postfach 150; Lüdwigstr. 15; 8000 München 34.

[35] Ukrainische Freiuniversität; Pienzenauerstr. 15; 8000 München 40. Rektor – Prof. dr. Bohdan Cecura.

[36] Materialien zur Rheinischen Geschichte T.1: Die Korrespondenz der Kurfürsten bayerischen Verwandten (bearbeitet von Franziska Jager von Hoesslin). – Düsseldorf, 1978. – 253 S.

[37] Див.: *Мицик Ю.А., Кулинський М.С.* Історико-географічний опис східнослов'янських земель у хроніці німецького гуманіста Гартмана Шеделя // Проблеми історичної географії України. – К., 1991. – С.119-123.

[38] Münchener Bibliotheken. Bestände und Benutzung. – Wiesbaden, 1975. – 179 S.; Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München (hgg. K.Schneider). – Wiesbaden, 1978.

[39] Опис частини слов'янських рукописів БДБ та рукописів на деяких інших мовах (наприклад, естонській) подано у каталозі: Catalogus codicum manu scriptorum bibliothecae Regise monacensis. – Wiesbaden, 1971. – T.7 (передрук з видання 1856 р.)

[40] Die deutsche Handschriften der K. Hof – und Staatsbibliothek zu München (hrg. J.A. Schmelcers). – München, 1866. – T.1-2.

[41] Звіт Єронімо Ліпомано (помер у 1591 р.), відомого венеціанського дипломата, посла в Турин, Неаполь, Туреччину та Річ Посполиту. Був опублікований у перекладі з італійської на польську мову Едвардом Рикачевським за рукописом, що знаходиться в музеї Корер у Венеції (Relacye nuncyuszow apostolskich i innych osob o Polsce. – Berlin-Poznan, 1864. – T.1. – S.113-165). Докладніше про Є.Ліпомано та його твір див. у праці: *Ковальский Н.П.* Записки современников как источники по истории Украины второй половины XVI столетия // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР. – Днепропетровск, 1971. – Вып.2. – С.138-139.

[42] Bayerische Staatsbibliothek. Alphabetische Katalog, 1501–1840. – München – London – New York – Oxford – Paris, 1987-1990. – T.1-60.

[43] Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven. – T.17. Sinopsis. Kiev 1681 (hrg. von Hans Rothe). – Köln – Wien, 1983. – 409 S. Варто вказати, що у бібліотеці герцога Августа (Вольфенбютель) зберігається ще один примірник "Синопсису", але 1674 р. видання (Сигнатура Gu 459).

О. П. ТОЛОЧКО (*Київ*)

ТЕКСТОЛОГІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАД ЗБІРНИКАМИ, ЩО МІСТЯТЬ ГУСТИНСЬКИЙ ЛІТОПИС

(До питання про реконструкцію архетипу)

Книги мають свою долю, стверджує латинська сентенція. Долю Густинського літопису на півтора століття, здається, визначив спосіб його першого видання 1843 р. у складі "Полного собрания русских летописей". Доля ця була не надто щасливою. Густинський літопис не тільки ніколи не розглядався як повноцінне історичне джерело, але й не став предметом серйозних джерелознавчих досліджень. Уявлення про нього й донині формується саме виданням 1843 р., у всіх відношеннях застарілим і незадовільним[1].

Видавцям другого тому ПСРЛ було відомо лише три списки Густинського літопису – список, складений ієромонахом М.П.Лосицьким 1670 р. у Густинському монастирі[2], список, що належав Мгарському монастирю[3] та список Московського архіву іноземних справ[4]. Як з'ясовується сьогодні, до рук видавців потрапили списки двох пізніших редакцій літопису, причому в основу видання був покладений примірник найпізнішої з них – список Густинського монастиря. Та не тільки об'єктивні обставини визначають незадовільність видання 1843 р. До цього спричинилися й едиційні принципи редакторів археографічної комісії. Почнемо з того, що Густинський літопис уміщений як додаток до тексту Іпатіївського літопису, що назавжди поставило на ньому печать маргінальності. Редактори II тому ПСРЛ, розглядаючи пам'ятку як допоміжний матеріал, не намагалися видати її у повному обсязі. Вони опустили вступну "хронографічну" частину літопису, що створило враження її неорганічності, чужості для власне літописного тексту. Навіть такий тонкий дослідник літописів, як О.О.Шахматов, багато років пізніше вважав Густинським літописом (далі – ГЛ) тільки текст, що починається після статті "О Кии князѣ кіевском и о созданіи Кіева, і како наши славяне одолѣны быша от варягъ, и козаровъ", "відомий за списками, взятими до уваги під час видання II т. ПСРЛ"[5].

Редактори ж другого тому ПСРЛ знехтували досить значною часткою тексту ГЛ. Ці "вступні глави" не включені до видання, за власним поясненням редакторів, "как не входящие в состав русских летописей"[6]. Таким чином, у II т. ПСРЛ бракує таких розділів (перелік подаємо за

Архівським списком, як таким, що був у руках видавців): "О потопѣ"; "Яко изыйде Ное из ковчега и сотвори жертву"; "О столпотвореніи и ра(з)дѣленіи языкъ, і о Немротѣ"; "О родословіи Ноевѣ, о(т) коего сна его кыя народы изійдоша"; "О различныхъ выродка(х) или дивахь"; "Приложимъ еще о нѣкихъ животныхъ естества ипостатей чудныхъ, о нихьже писаныи(х) црковныхь поминается" ("О птица(х)", "О звѣрехъ дивныхъ"); "О словенскомъ народѣ, о(т)куду изыйде, и когда до Европіи и Сармацыи пріде, и о ихъ бранехь и како Александеръ Македонскій грамоту имъ даде" ("Грамота Александра Македонскаго"); "О Сармаціи"; "О народахъ различныхъ, о(т) нихже наша Русь многія пакости имѣяху"; "О варягахъ"; "О прусѣхъ"; "О литвѣ"; "Енеалогыя князей литовскыхъ"; "О половцѣхъ"; "О я(т)вягахъ"; "О печенѣгахъ"; "О оугрѣхъ"; "О козарѣхъ"; "О татарѣхъ"; "О волохахъ и мултянѣхъ"; "О крижакахъ"[7]

Але головне, що визначило історіографічну долю Густинського літопису, було те, що, виданий у складі "Полного собрания русских летописей", він був сприйнятий як щось подібне до літописів великоруського типу, чим насправді ніколи не був. Практично усі спроби текстологічного дослідження Густинського літопису, що здійснювалися в різний час, виходили саме з такого постулату, байдуже, чи був він заявлений expresis verbis, чи ні. Студії над літописом спиралися виключно на опублікований у 2 томі ПСРЛ текст. Жодного разу не було звернено увагу на ту обставину, що Густинський літопис зустрічається (за деякими винятками, про які мова нижче) тільки у складі збірників[8]. Єдиним спеціальним дослідженням збірників, що містять Густинський літопис, є відповідний розділ у книзі О.М.Апанович[9]. На жаль, обмежена кількість використаних рукописів (лише чотири, з яких один – власне Густинський (РДБ, ф.205, №118), в одному (ЦНБ АН України, Соф.309/540) текст – ГЛ є копією XVIII ст. Густинського списку, один – Соф.315/687 – не є збірником, бо містить тільки текст ГЛ), а також описовість методики завадили дослідниці дійти скільки-небудь серйозних висновків. До того ж дослідниця впровадила до наукового вжитку декілька фактичних помилок[10].

Між тим склад збірників, що містять ГЛ, є дуже своєрідним, і аналіз останнього, як здається, може збагатити наші уявлення про характер пам'ятки, якщо не кардинально змінити їх. У цій статті спробуємо обгрунтувати такі послідовні припущення: переважна більшість збірників, що вміщують ГЛ, є збірниками сталого складу; різні типи збірників містять різні редакції ГЛ; конвой ГЛ не є випадковим і житія включені до збірників одночасно з укладанням власне ГЛ; нарешті, ГЛ відпочатково писався в розрахунку на збірник і складав єдине композиційне ціле з житіями.

* * *

Уявлення про характер ГЛ вплинули на розв'язання дослідниками проблеми часу створення й творчої манери укладача (чи укладачів)

пам'ятки. Оскільки в науковій літературі імпліцитно була присутня думка про ГЛ як літописний звід, вчені вважали за можливе не лише з'ясовувати джерела, якими користувалися укладачі ГЛ, але й встановлювати певні етапи формування пам'ятки, тобто "розшивати" текст ГЛ на послідовні літописні компіляції (зводи), об'єднані механічно. Власне саме так, "українською компіляцією" (що, очевидно, було перекладом російського терміну "свод"), назвав ГЛ М.С.Грушевський, який твердив, що останні розділи пам'ятки, найімовірніше, додані до літопису пізніше укладання основної частини, доведеної до 1515 р.[11]. Аналогічним чином й В.С.Іконников, чиє дослідження ГЛ досі залишається одинокою вершиною в історіографії, вважав, що основна частина літопису написана наприкінці XVI ст., "додатки" ж були включені до нього згодом[12]. На висновках цих двох авторитетів грунтувалися практично усі, хто писав про ГЛ[13]. Так, наприклад, Д.Дорошенко гадав, що три завершальні сатті ГЛ (насправді їх чотири, треба додати сюди й статтю "Во дни Максимилиана цезаря") – про початки козаччини, про впровадження нового календаря, про унію – буди додані до ГЛ Михайлом Лосицьким наприкінці XVII ст.[14] М.М.Тихомиров також схилявся до думки, що згадані прикінцеві статті у різний час та різними авторами додані до вже існуючого тексту[15].

Оскільки те, що названо "додатковими статтями", читалося в усіх доступних дослідникам списках літопису (крім Архівського, текст якого через пошкодженість рукопису уривається на статті 1370 р.), ніяких текстуальних даних для зроблених висновків вчені, зрозуміло, не мали. Цілком очевидно, що вони керувалися принципом "несхожості" цих статей на звичний вигляд літописного тексту, тобто тим самим принципом, який дозволив першим видавцям ГЛ опустити значну частину початку літопису.

Разом з тим, В.С.Іконнікову належить дуже тонке зауваження щодо характеру й ідеології ГЛ: "Густинская летопись – плод латинско-польской образованности XVII в. в полном смысле слова и в этом отношении представляет замечательную компиляцию, составленную ученым образом"[16]. Дослідник визначив і основну тенденцію ГЛ, відзначивши, що в тексті відчутний полемічний тон, спрямований на захист православної віри та руської народності[17]. Твердження про полемічну спрямованість ГЛ з тих пір повторювалося не раз[18], що начебто мало підживлювати ідею одночасовості творення ГЛ, оскільки він здогадно проникнутий єдиним задумом. Щоправда, ця ідея знайшла розв'язання у дещо несподіваний спосіб, привівши А.Єршова до екстравагантної гіпотези про Захарію Копистенського як автора ГЛ[19].

Втім, переконання в близкості ГЛ до полемічної літератури сьогодні, здається, є загальним і не піддається сумніву. Однак, наполягаючи на полемічному, антиуніатському тоні й задумі ГЛ, Ю.А.Мицик дійшов, на перший погляд, парадоксального висновку: за межами літопису автор ГЛ залишав поширені тексти саме релігійного змісту[20]. І це при тому, що у

джерелах ГЛ ці тексти містилися. Можемо твердити навіть, що ГЛ послідовно скорочував свої джерела саме за рахунок текстів агіографічного типу (за винятком хіба лиш житія Ростислава Мстиславича)[21]. Ця дуже дивна для полемічного твору манера користування джерелами, здається, не привернула уваги дослідників.

А між тим, усвідомлення такої особливості ГЛ, як послідовно проведеного його автором принципу користування джерелами й побудови тексту, відкриває шлях дуже цікавим спостереженням. З'ясовується, наприклад, що автор ГЛ зовсім не нехтував "текстами релігійного змісту". Таке враження складається тільки в тому разі, якщо брати до уваги опублікований текст літопису. Насправді він їх групував, і при тому в дуже своєрідний спосіб, що спробуємо продемонструвати нижче. Вилучаючи житійні сюжети із суто літописного тексту, спрощуючи його за рахунок таких "відступів", автор ГЛ зовсім не мав на увазі "приховати" їх від читача. Навпаки, це був спосіб піднесення їх вагомості, вирізнення з-поміж загальної маси наративного матеріалу.

* * *

Проілюструємо ці, поки що непідкріплені розглядом реальних текстів, твердження одним дуже характерним прикладом.

Скорочення джерел шляхом вилучення агіографічного матеріалу у ГЛ є цілком усвідомленою методою. Скрізь, де автор не включив їх до викладу (а це, власне, дотримано впродовж усього тексту), він робив ремарку досить стандартної форми: "о сем чти пространнее в житии имярек". Таких випадків надто багато, щоб перелічити їх усі, але деякі приклади наведемо.

Так, описуючи міжкнязівські чвари після смерті Володимира Святого, зокрема знаменитий в руському літописанні та агіографії сюжет убивства Святополком Бориса і Гліба, ГЛ сухо повідомляє: "убывь невиннаго брата своего Бориса, на Алтѣ іюля 24 дня, потомъ же и Глѣба, септеврія 5 дня, на Смядынѣ, ако же о томъ пространнѣе въ Житіи святыхъ мученикъ Бориса и Глѣба"[22]. До того ж, в основному джерелі ГЛ, яким вважають літопис, близький до Хлєбниківського списку Галицько-Волинського літопису,[23] читалася "Повість временних літ", що, як відомо, містить спеціальну статю про убивство Бориса і Гліба під 1015 р.[24]

Під 6492 (984) р. у ГЛ читаємо: "Въ то время нѣкоего Варяга, християнина суща, со сыномъ Іоанномъ убиша, якоже о томъ вь житіи ихъ пространнѣ"[25].

Такі посилання на житія певних святих зустрінемо, наприклад, й під роками 1025 ("якоже о томъ въ Житіи святого Ефрема Скопца й Мойсея Угрина"[26], 6638 (1130) р. ("якоже о томъ въ Житіи святого Феодосия")[27], 6655 (1147) р. ("о семъ чти пространнѣе Житіе преподобного Нифонта, епископа Новгородского, и Константина митрополита Кіевского")[28], 6654 (1146) р. ("Прочее чти о немъ (про Ігоря Ольговича. – О.Т.) въ Житіи его

пространнѣе")[29] та 6658 (1150) р. ("О семъ чти пространнѣе въ Житіи Игора")[30], 6663 (1155) р. ("О семъ чти пространнѣе в Житіи Андрея Боголюбского")[31] та 6666 (1158) р. ("якоже о томъ въ Житіи его пространѣе")[32], 6609 (1132) р. ("якоже о томъ пространнѣе вь Житіи святого Поликарпа")[33].

Наш реєстр можна було б продовжити, але й з цього вибіркового переліку зрозуміло, що вилучаючи зі своїх джерел тексти чітко обмеженого кола тем, автор ГЛ мав на увазі якісь інші тексти, до яких радив звернутися за довідкою. Вказавши на ці випадки, В.С.Іконніков гадав, що вони являють собою посилання на Пролог[34]. Це не зовсім так. У деяких з наведених випадків ГЛ справді має на увазі проложні житія, але не Пролог як такий.

Ми вже наводили один із випадків посилання ГЛ на житіє київського митрополита Костянтина. Цей митрополит в історії руської церкви відомий, власне, тим, що ввесь свій короткий побут на Русі присвятив ліквідації "Климової єресі", тобто, розколу, до якого спричинилося поставлення митрополитом Клима Смолятича без згоди константинопольського патріарха. До того ж, Костянтин у боротьбі з прибічниками Клима був настільки рішучим, що проголосив анафему великому князю Ізяславу Мстиславичу, чиїм "протеже" був Клим[35]. Цей вчинок Костянтина мав наслідком те, що після смерті Юрія Володимировича Долгорукого, який підтримував митрополита, й захоплення Києва сином Ізяслава Мстиславом та Ростиславом Мстиславичем, Костянтин змушений був шукати притулку в Чернігові. Там він і помер дуже дивною смертю, яка, власне, й була тією найяскравішою подією, якою Костянтин запам'ятався літописцеві. У стані сильного душевного потрясіння Костянтин заповів єпископу Антонію та князю Святославу Ольговичу не ховати його традиційним чином, а, прив'язавши за ноги мотузкою, протягти крізь місто й викинути в полі на розтерзання собакам. Ці події описані під 1159 р. у Лаврентіївському літописі, який і дав поштовх щасливій літературній долі літописної повісті про смерть митрополита Костянтина[36]. У такому вигляді повість уміщена в усіх літописах Лаврентіївсько-Троїцької групи. Однак у так званому московському літописному зводі кінця XV ст. уперше знайомимося з докладною версією повісті про смерть Костянтина, ускладненою новими чудесами й вже дуже подібною до типового житійного тексту з усіма необхідними для цього жанру атрибутами[37]. Такий житійний вид повісті про смерть митрополита Костянтина успадкували усі залежні від московського зводу літописи, аж до Никонівського.

Докладна редакція повісті про смерть митрополита Костянтина читається й у Воскресенському літописі під 1159 р.[38], який був серед безпосередніх джерел ГЛ[39].

ГЛ, описуючи події 1159 р., опускає ввесь сюжет, пов'язаний зі смертю митрополита Костянтина, натомість сухо зазначивши: "Въ то же лѣто и

преставися Константинъ митрополитъ; он немъже чти въ Житіи его пространнѣе"[40]. Костянтин був місцевим чернігівським святим, і таку вказівку ГЛ можна було б вважати свідченням про існування якогось його житія, що не збереглося до нашого часу[41]. Проте, наскільки нам відомо, у Прологах немає Житія митрополита Костянтина, а отже посилання ГЛ не може бути посиланням на Пролог. Таким чином, воно взагалі втрачає сенс, бо, не стосуючись Прологу, воно не стосується й тексту ГЛ, де після 1159 р. митрополит Костянтин жодного разу не згаданий.

Смисл посилання ГЛ на житіє Костянтина стає зрозумілим, якщо брати до уваги не тільки виданий текст, що власне вважається ГЛ, а й склад збірників, які містять ГЛ.

Житіє Костянтина знаходимо лише у Печерському Патерику, складеному в кінці 40-х – напочатку 50-х рр. з ініціативи архімандрита Йосифа Тризни під заголовком: "Повѣсть чюдна и памяти достойна о бл҃жннѣмъ Ко(н)стантинѣ митрополитѣ кие(в)скомъ" (РДБ.– Ф.304, №714.– Арк.284–286) та Четьїх Мінеях св.Димитрія Ростовського під 5 червня: "Повѣсть дивна и оужасна о смерти Бл҃женаго Константина митрополита Киевского в Черниговѣ скончавшагося". Невідомо, звідки запозичив текст житія Костянтина Йосиф Тризна, а св.Димитрій зробив на полях посилання на власне джерело, з якого взято житіє: "О(т) лѣтопи(с) Пече(р)ского"[42]. Ця маргінальна глоса з цілковитою безсумнівністю вказує на те, що св.Димитрій скористався саме з ГЛ, по-перше, тому, що ГЛ справді є літописом "печерським", тобто, здебільшого його списки вийшли з лаврського скрипторію (а, можливо, ГЛ і складений був у Лаврі)[43], по-друге, тому, що у XVII-XVIII ст. вважалося, що ГЛ написаний у Печерському монастирі Нестором Літописцем, що засвідчують, крім іншого, заголовки більшості списків ГЛ[44], нарешті, користування саме з ГЛ видається тотожністю заголовків житія у ГЛ та в Четьїх Мінеях св.Димитрія.

Хоча очевидно, що в тексті ГЛ у статті під 1159 р. житія Костянтина митрополита немає (і, на перший погляд, незрозуміло, яким чином св.Димитрій міг запозичити звідси вказане житіє), проте у трьох збірниках, які містять ГЛ (збірнику колишнього софійського зібрання – №324/542[45], Синодального зібрання – №12[46] та збірнику бібліотеки МГУ[47]), у підбірці житій святих, уміщених за текстом власне ГЛ, справді, знаходимо житіє митрополита Костянтина під тим таки заголовком "Повѣсть дивна і ужасна о смерти блаженнаго Константина Митрополита Кіевского". Це дослівно той самий, виданий св.Димитрієм 1705 р., текст[48].

Житіє митрополита Костянтина трьох згаданих збірників цілком очевидно складено на підставі вибірки із статей 1147 та 1159 рр. Воскресенського та Тверського літописів, причому основна його частина, та, що стосується смерті митрополита, повністю залежна від тексту під 1159 р. Тверського та Воскресенського літописів, тобто, того самого тексту, вилученням якого було скорочено статтю 1159 р. у ГЛ. Пор., напр.:

ГЛ	Тверський літопис	Воскресенський літопис
...**Со(б)равъ своя епископи, че(р)нѣговского Онофрѣя, бѣлгоро(д)ского Феодора, новгоро(д)ского Нифонта, смоле(н)ского Мануїла,** туровского Іоакима, и повелѣ імъ поставити митрополита Кіеву *Клима Смолянина, егоже приведе из Заруба, бѣ же Климъ че(р)норизецъ, схимникъ, книженъ зѣло и философъ, но мнози о семъ негодоваху.* (Соф.№314/541, арк.185зв.–186)	Того же лѣта постави князь великій Изяславь митрополита *Клима Смолнянина, выведъ изъ Заруба: бѣ же сей черноризецъ скимникъ, и книженъ зѣло и философъ; но мнози о семъ негодоваху*; постави же его своими епископы. (1147 р., ПСРЛ, т.15.- С.208)	Того же лѣта постави Изяславъ митрополитомъ на Кіевъ Клима Смолятича, выведъ из Заруба, бѣ бо черноризець и скимникъ; бысть же книжникъ и философ, прежде бо его не бывалъ таковъ въ Руси. **Собра бо Изяслав русскыхъ епископовъ, черниговскаго Анофрія, бѣлгородьскаго Феодора, переяславьскаго Еуфимія, Юрьевьскаго Деміана, володимерьскаго Феодора, новгородцкаго Нифонта**, смоленьскаго Мануила.... (1147 р. ПСРЛ, т.7.- С.38-39)
Блаженій же Константинъ, видя разногласіе во князехъ, и бѣгая мятежа, прежде пришествія инаго мы(т)рополита изи(й)де с Кіева, и прійде к Чернѣгову. И тамо разболѣся и *уразумѣвъ же свое преставлѣніе*, написа *грамоту и запечата ю, и дасть епископу чернѣговскому Антонію и заклять его именемъ Бжіімъ, да сотворитъ все* **по преставленії его**, *еже в грамотѣ написанно.* **Егда же преставися** сей блаженній Константинъ митрополита, *тогда епископъ, веземъ грамоту* запечатлѣнну, **иде с нею**	Митрополитъ же Констянтинь разболѣся въ Черниговѣ; *уразумѣвъ же преставленіе свое, и написа грамоту, и запечата ю, и дасть епископу черниговскому Антонію, и заклять его именемъ Божіимъ, яко да сътворитъ все*, еже вь грамотѣ писано. И егда преставися митрополитъ, *тогда епископь възем грамоту* иха кь князю, и прочте ю, и обрѣте въ ней страшную вещь написану: яко по умертвіи моемъ не погреби(те) тѣла моего, *но оцѣпите и за нозѣ ужемъ, извлекше изъ града, поврьзите псомъ на расхыщеніе.* И рече ему князь: яко же	Митрополиту же Костянтину тогда сущу в Черниговѣ, бѣжавшу ему Мстислава Изяславича, въ то же время тамо и разболѣся. Увѣдѣвъ же преставленіе свое и написавъ грамоту за печатію, и призва къ себѣ епископа черниговьскаго Антонія и дасть ему грамоту и заклять его именемъ божіимъ, яко да **по преставленіи его** сотворить то все, иже въ грамотѣ той написа. **Егда же преставися**, и веземъ епископъ грамоту, данную ему митрополитомъ, **и иде ко князю** Святославу Олговичу **и отрѣшь печать** и прочте ю и

ГЛ	Тверський літопис	Воскресенський літопис
ко князю, юже о(т)верзше, прочтоша предъ всѣмы. Идѣже обрѣтоша страшну вещъ написанну сице: яко по умертвії моемъ, не погребы тѣла моего, *но оцѣпивше ї за нозѣ ужемъ, извлекше из града, пове(р)зѣте псомъ на расхищеніе*, понеже азъ согрѣшилъ и мене ради мятежъ биваетъ, на мнѣ да будетъ рука Господа, азъ да постражду... Епископъ же... изъвлече внѣ града, *и тако тѣло его поверженно лежаше за три дни*. Бисть же на всѣхъ стра(х) и ужа(с) о таковѣмъ страннѣмъ погребенії, *народи же видѣвше, вси дивишася*... (Соф.№314/541, арк.187зв. –188)	хощеши, тако сътвори. Епископъ же Антоній сътвори повелѣнное ему митрополитомъ; *и ту тѣло его поверженое лежало 3 дни*; *народи же видѣвше, вси дивишася о смерти его*. Князь же Святославъ Олговичь наполнися страха Божіа, ужасъ бо велій нападе на нь о таковой вещи, и въ третій день принесоша и въ градъ... (1159 р. ПСРЛ, т.15. – С.228)	обрѣте въ ней страшную вещь: яко: по умертвіи моемъ не погребите тѣла моего, но поверъгше его на землю и поцѣпльше ужемъ за нозѣ и извлекше изъ града, поверъзите на ономъ мѣстѣ, имя нарекъ ему, псомъ на разхищеніе. Диви же ся тому много князь и епископъ. Таже сотвори епископъ повелѣнное ему и поверже на урочномъ мѣстѣ тѣло его. Народи же вси дивишася о смерти его. И лежа внѣ града тѣло его 3 дни, потомъ же Святославъ князь о вещи сей страхомъ веліемъ и ужастію одержимъ бѣ, и убоявся суда божія и повелѣ въ 3-й день взяти тѣло... (1159 р., ПСРЛ, т.7.- С.70)

Нещодавно Н.І.Мілютенко звернула увагу на відому березневу мінею колишнього зібрання Києво-Печерської Лаври (ЦНБ АН України, ІР, Печ.№37О/155) кінця XVII – поч.XVII ст., яка містить невідомий текст чудес Бориса і Гліба: оповідь про чудесне прозріння у Смоленському монастирі на Смядині Мстислава і Ярополка Ізяславичів. Цей текст (у київській мінеї під 2 травня) має своїм оригіналом текст Мгарського збірника, вміщений тут серед чудес Бориса і Гліба[49]. Відомо, що давньоруські редакції "Сказання чудес Романа і Давида" такого чуда не знають[50], у той час як воно добре відоме з літописних джерел. Крім того, тотожний текст чуда читається серед житійної підбірки Патерика Й.Тризни під заголовком «Чюдо сты҃хъ м(ч)никъ Бориса и Глѣба на Смядыни содѣя(в)шиися в цр҃кви сты҃(х) м(ч)никъ» (ГБР, ф.304, №714, арк. 346–347). Звідки цей текст потрапив до Густинського літопису?

Н.І.Мілютенко висловила припущення, що повість про чудо з прозрінням Ростиславичів є смоленського походження й існувала в сформованому вигляді ще до включення в Мгарський збірник[51]. Навряд

чи це так. Текстуальне походження цього чуда є досить прозоре: воно скомпоноване з текстів Воскресенського та Тверського літописів:

Мгарський збірник	Воскресенський літопис	Тверський літопис
"Таже Володымерци видѣвше кн҃зей яты(х) не в порубѣ, **прійдоша на дворъ кн҃зя своего Всеволода съ оружіемъ,** *восклицаху, гл҃юще*: "**Кн҃же**, *держи(ш) враги нш҃а просты, любо казни ихъ предай, любо ослѣпи, или намъ дай*". **Кн҃зь же бл҃госердъ сы(и), не хотѣ имъ зла сътворити, но народа ра(ди) повелѣ ихъ всадити в порубъ, дабы ся утѣши(л) мятежъ людскій.** *Малу же времени минувшу* **паки Володымерцы вопіяху**, **крычаще** великому князю Всеволоду: "Выдай намъ Ростиславичи, *хоче(м) бо и(х) ослѣпити*. **Кн҃зь же великій печаленъ бысть, но не може ихъ оудержати. Они же ра(з)меташа порубъ и емше Мстислава и Ярополка, и ослѣпивше, о(т)пустиша в Русь**. И тако бедніи Ростиславичѣ, иже хотяху болшея славы и власти, возвратишася въ своя смиренны безъ очію. **И яко дойста до Смоленска, прійдоста на Смядины въ цр҃ковь ст҃ою мч҃енику Бориса и Глѣба, бѣ бо тогда**	"Воста бо всь градъ и приидоша на княжъ дворъ, *вопіюще и глаголюще*: "Мы, княже, за тя главы своя съкладываемъ, а ты нынѣ *дръжишь врагы* своя и *наши просты... то любо казни ихъ, или слѣпи, или намъ ихъ дай*". Князь же великій Всеволодъ богобоязнивъ сыи, и не хотяше того сотворити, но повелѣ всадити ихъ въ порубъ людей деля, дабы уставился мятежь... *По малѣхъ же днехъ* восташа второе людіе вси, и пріидоша на княжь дворъ многое ихъ множество со оружіемъ, ркуще: "Что сихъ додръжать? *хощемъ слѣпити*". Князю же Всеволоду печалну бывшу, но не могшу ему удръжати людій множества, но шедше разметаша поруб и емше Мстислава и Ярополка ослѣпиша, а Глѣбъ ту умре, а тѣхъ отпустиша въ Русь. Ведомымъ же имъ и *гніющимъ очемъ ихъ*, пріидоша къ Смоленску и внидоша въ церковь святую мученику Бориса и Глѣба, на Смядинѣ, и ту прозрѣста септября 5, на убіеніе Глѣбово, а на зиму пріидоша въ Новгородъ. И посадиша у себе..."[53]	"Въсташа бояре и купци, и **пріидоша на великого князя дворъ съ оружіемъ**, рекучи: "**Княже**, мы за тя головы складаемь, а нынѣ держышь ворогы нашѣ про что? либо казни ихъ, любо слѣпи, или дай намъ". **Князь** же великій Всеволодъ **богобоязнивъ, не хотѣ сътворити, но людей деля велѣ всадити я въ порубь, абы ся утишилъ мятежъ**... Того же лѣта **второе** люди вси **Володимерци въпияху, кричаще** хотѣ слѣпити ихъ. **Князь великій же Всеволодъ печаленъ . бысть, но не може удержати ихъ. Они же** шедше **размѣташа порубъ, емше Мьстислава и Ярополка, и ослѣпиша ихъ, и отпустиша ихъ в Русь**. Ведомымъ же Ростиславичимъ въ Русь, слѣпима, гніющима очима ихъ, **и яко доидоста Смоленьска, пріидоста на Смядыню въ церковь святую мученику Бориса и Глѣба, бѣ бо тогда праздникъ убіеніа Глѣбова, мѣсяца септевріа 5 день...**, молящимся имъ и **сроднику на помощь къ**

Мгарський збірник	Воскресенський літопис	Тверський літопис
праз(д)никъ оубіенія Глѣбова, се(п) 5. Молящи(м)ся же имъ прилежно Бгу съ великимъ оумиленіемъ **и стыхъ мчкъ Бориса и Глѣба яко сродни(к) своихъ въ помощь призывающи(м), еже облегчитися имъ о(т) болезни**, *гніаху бо и(м) очи.* И еще имъ млящи(м)ся, и се скорая помощника и заступника скорбящи(м) не презрѣста моленія и(х), но оускориша имъ на помощь **и блг(д)тию Бжіею** дароваша имъ очеса. Они же паче надежды не токмо облегченіе о(т) болезни пріяша, но и очи свои абіе цѣлы обрѣтше, **и ясно прозрѣвше, велми прославиша Ба и его Прч(с)тую Мтрь, такожде великихъ Хвыхъ оугодниковъ и мчеңикъ Бориса и Глѣба**...”[52]		**Спасу призывающимъ облегчитися имъ отъ болѣзни**, ту абіе постыже ихъ **Божіа благодать... И прозрѣста и прослависта Бога, и его пречистую Матерь** приснодѣву Богородицу, **и его угодникъ великихъ мученикъ Бориса и Глѣба**”[54]

Воскресенський літопис, як відзначалося, входив до числа безпосередніх джерел Густинського, Тверський збірник (хоч це і не відзначено в літературі) – також. Нагадаю, що усі списки Тверського збірника – українського походження[55], а той, довгий час єдиний відомий, за яким і здійснено публікацію у 15 томі “Полного собрания русских летописей”, київського: має підпис: “Ex libris G.Zachariae Bozeniec[...] dapiferii kiow[ens]is”, тобто належав Захарії Єловицькому Боженцю, київському стольнику у 1621-1629 рр.[56], саме в той час, коли створювався Густинський літопис.

З попередніх спостережень заключаємо, що й повість про чудо з прозрінням Ростиславичів укладено автором ГЛ на підставі наявних у нього джерел і скорочено у основному викладі. Справді, під 1177 р. (як і у Воскр. та Тв.) знаходимо: “Яти быша (Ростиславичи. – *О.Т.*) и всажены въ порубъ;

по двохъ же лѣтехъ Глѣбъ Ростиславичъ преставися въ порубѣ, а Ярополка и Мстислава ослѣпиша, но потомъ оть святыъ мученикъ Глѣба и Бориса исцѣлены быша, *о немъ же чти пространнѣе вь Чудахъ святыхъ мучениковъ Глѣба и Бориса*"[57].

У повісті про чудо з прозрінням є вступна частина, яка, попри своє виразне літописне походження, не може бути безпосередньо возведена до певного літописного тексту. Саме цей вступ видає риси авторської літературної манери укладача ГЛ і дуже подібний до аналогічного ж вступу до житія митрополита Костянтина. Крім того дуже прикметно, що повість про осліплення і прозріння Ростиславичів, як і все "Сказання про Бориса і Гліба" та їх чудеса, включена, подібно до решти житій, що входять до збірників ГЛ, св.Димитрієм Ростовським до травневої частини "Четьїх Міней"[58].

Таким чином, з'ясовується, що матеріал, випущений автором ГЛ із хронологічної сітки літописного тексту, опиняється у "додатках" до літопису. Тобто, у повній відповідності до авторської вказівки про те, що докладніше про події, коротко згадані у власне літописі, можна прочитати "в Житіи", і то не Прологу, а під однією дошкою із ГЛ.

Ця обставина спонукає пильніше придивитися до складу збірників, що містять ГЛ.

* * *

У певному розумінні (і для ГЛ це не буде лише формальною ознакою) списки ГЛ можна розділити на дві групи: ті, що збереглися у складі збірників, й ті, в яких сьогодні ГЛ читається окремо. Останні представлені зараз трьома списками: БРАН 24.4.35, Архівським, кінець якого втрачений і, отже, ми не знаємо, чи був первісно й він збірником, та Соф. 315/687, який, власне, є недописаним збірником (бо його протограф був збірником безсумнівно).

Рукопис із зібрання І.І.Срезневського – БРАН 24.4.35 (Срезн. №72) поч. XVIII ст., полуустав, паперовий знак – герб Амстердама, близький до №37 (1700 р.) у Черчіля[59]. А.І. – Заголовок: "Предмова во книгу сію или титла. Съ Бг҃омъ начинае(м) лѣтописецъ, твореніе Прп(д)бнаго о(т)ца нашего Нестора монаха мона(с)тира Печерскаго, яже о нашо(м) Россійскомъ народѣ. Глава а҃ (1) о разсѣніи языкъ". Початок: "По потопѣ три сн҃ове Ноеви разделиша себѣ Землю". Це є вибірка з Софійського першого літопису[60].

Внизу арк.2-2зв. – вірш на похвалу Нестору і його літописцю та переписуванню книг.

Арк.3 – заголовок: "Съ Бго(м) начинаем лѣтописець, яже о нашомъ Россійчско(м) народѣ о(т) коего колѣна израсте и како и когда в сія страны вселился, и чего ради Русъ наречеся. О потопѣ. Гла(в) а҃ ", поч.: "Егда сумножишася чл҃вци на земли..." Це є заголовок і початок власне ГЛ, який закінчується на арк.183зв.

Порядок глав ГЛ у рукописі БРАН 24.4.35 звичайний, без пропусків.

Але стаття “О различніхъ народахъ или дивахъ водящихся”, яка в усіх інших списках читається всередині тексту, винесена на кінець книги (арк.184–186 зв.), причому “Приложѣмъ еще о нѣкихъ животныхъ есте(с)твах” читається у тексті без заголовка, тоді як у інших списках це є заголовок окремої статті. Немає також заміток і посилань на полях, характерних для більшості списків ГЛ.

Архівський список[61], полуустав кінця XVII ст., без закінчення, уривається на статті під 1370 р.

Заголовок “Съ бгомъ починаемъ летописе(ц), яже о нашомъ російскомъ народ о(т) коего колѣна израсте, и како и когда в сія страны вселися, и чесо ради русю наречеся; собрано о(т) многыхъ лѣтописцо(в) рускихъ. О потопѣ, Глава а ”; початок: “Егда сумножишаяся чловѣци на Земли, тогда сумножишася и злоба ихъ...”

Бракує вибірки з Соф.1 літопису. Однак на арк.45 є заголовок: О(т)куду и ког(д)а прише(л) зде нашъ словенскій наро(д)”; початок: “По мнозѣх же временех сѣли су словяне по Дунаеви, где есть нне оугорская и болгарская земля...”. Це частина того самого тексту з Соф.1 літопису (до слів “о(т) нихже грамота прозвалася слове(н)ская”), що у деяких списках читається попереду власне ГЛ. До цієї глави нагорі аркуша подано особливу ремарку: “Пр Несторъ Лѣтописецъ повѣ(ст)вуеть, и прочіи”, замість стандартної для всього тексту Архівського списку: “От мно(г) руски(х) и полс(к) лѣтописец собра(н)”. Відзначимо, що саме заголовок для вибірки з Соф.1 літопису приписує її авторство Несторові, тоді як заголовок власне ГЛ вказує, що його зібрано від літописців “польських і руських”.

Решта списків ГЛ міститься у складі збірників. Вони також представлені двома типами.

Перший представлений єдиним списком – власне Густинським (РДБ. Ф.205, №118), у якому крім тексту ГЛ (арк.1–176) уміщено документи в основному актового характеру (арк.197зв.–213), місцевий монастирський літопис (арк.182–196) та додана у XVIII ст. “Ведомость” про початки Густинського монастиря[62]. Склад цього збірника є дуже нехарактерним для списків ГЛ[63].

До другого типу збірників належать такі, в яких текст ГЛ передує підбірці житій руських святих. Це списки:

Мгарський XVII ст., уміщений у збірнику третьої чверті XVII ст., що зберігається в Публічній бібліотеці ім.М.Є.Салтикова-Щедріна у Санкт-Перетбурзі (ДПБ, ВР, F.XVII 14/1). Півустав, паперовий знак – літери “В”, “М К” та ріг під ними – №№800–803 у Каманіна і Вітвицької (1658–1661)[64]. Існує тільки короткий опис у 2 томі ПСРЛ[65].

Склад збірника:

Арк.1-275 – текст ГЛ. Заголовок: Съ Бго(м) починаем лѣтописе(ц), яже о нашомъ Російско(м) народѣ о(т) коего колѣна израсте и како и когда в сія страны вселися, и чесо ради русю нарѣчеся. О потопѣ. Глав(а)

а̄". Початок: "Егда сумножишаяся чл̄вци на Земли, тогда сумножишася и злоба ихъ..."

Арк.276-301зв. без заголовка й початку. Поч.: "рийдѣте вси правовѣрныи, всея руския Земля соборы, всяко достояние, и вся(к) возрас(т), во(з)радуе(м)ся. Гв̄и..." Кінець: "Сія ст̄ая и блже(н)аа великая кн̄гиня Олга, наречен(н)ая въ сто(м) кр̄щеніи Елена, пр̄в(д)но и б̄гоугодно жизнь сію препроводи, егоже ради сторичное мздово(з)даяніе о(т) Б̄а воспрія, достойное прв(д)ны(м) цр(с)тво нб(с)ное, и нетлѣнное бл̄женство. Ч(с)тныя же ея мощи по представленіи ея пребыша в земли лѣ(т) яко л̄. Обретены же быша цѣли и нетлѣнны. О(т) ни(х) же чудеса, и многая исцѣленія содѣвахуся приходящи(м) съ вѣрою бл̄г(д)тію Х̄вою, емуже слава съ о̄тце(м) и съ ст̄ы(м) духомъ и нынѣ и прє(с)но и въ вѣки вѣко(м). Ами(н)" – житіє княгині Ольги в редакції, близькій до Степенної книги.

Арк.302-310зв. Заголовок: "О пренесеніи ч(с)тныхъ мощей блаже(н)ныя и равноап(с)толныя великія кн̄гни Олги и похвала ея". Початок: "Достойно воисти(н)ну и пр(д)вно, и в лѣпоту бл̄г(с)ти ради Б̄жія к первому торжеству, и сію чудную повѣсть привнести, иже о пренесенніи ст̄ых мощей (...)" Кінець: "Еже буди всѣмъ намъ получити благодатію и чл̄вѣколюбіемъ Г(с)да Б̄га и Сп̄са нш̄его Іс Хр(с)та, емуже есть слава, ч(с)ть и поклоненіе съ безначалны(м) его о̄цемъ и о пр(с)тымъ бл̄гимъ и животворящити(м) дх̄о(м) и нн̄ѣ и пр(с)но и въ вѣкы вѣкомъ. Аминъ".

Арк. 311-321. Заголовок: "Житія ст̄ых иже кромѣ Печерского монастыря в Россіи просіяша. Ст̄ыхъ новоявленны(х) мч̄никъ Іоа(н)на мл(д)ца съ о(т)цемъ его варягомъ, иже в Кіевѣ пострадаша в лѣто ц̄пг". Початок: "Быша в Кіевѣ нѣкто чл̄вѣкъ б̄жій хр(с)тианинъ родомъ варягъ, иже бѣ пришелъ изъ Гре(к)..." – проложне житіє мучеників Іоанна і Федора.

Арк.312зв.-317. Заголовок: "Сказаніе о убіеніи ст̄ыхъ славны(х) стр(с)тотер̄цевъ Россійскихъ князей Бориса і Глѣба въ ст̄омъ кр̄щеніи нареченныхъ Романа и Дв̄да". Початок: "Бл̄женъ мужъ бояся Г(с)да и в заповѣдя(х) его восхоще(т) зѣло, силно буде(т) на земли сѣмя его, и родъ правыхъ бл(с)вится..." – Сказання про Бориса і Гліба в Мінейній редакції.

Арк.317зв.-320. Заголовок: "О двоемъ пренесеніи мощей ст̄ыхъ мч̄никъ Глѣба и Бориса, и о чудесехъ бывающихъ о(т) ст̄ыхъ мощей ихъ". Початок: "По времени нѣкоемъ случися попущеніе(м) Б̄жіимъ во(з)горѣтися ц̄ркви ст̄аго Василія (идеже всеч(с)тныя сія и чудотворныя мощи) еяже никакоже возмогоша оугасити ..." – текст про перенесення мощів св. Бориса і Гліба, скомпільований із Несторового Чтенія, сказання про чудеса, приєднуваних до анонімного Сказання та літописної статті 6623 р.

Арк.320-326зв. Заголовок: "О чудесе(х), бывающи(х) о(т) с(т) м(ч) Бориса и Глѣба" Початок: "Еще же пойде(м) на исповѣданіе еже о чудесехъ бывающи(х) о(т) сихъ ст̄ыхъ мч̄никъ Бориса и Глѣба. Бяше мужъ нѣкій имене(м) Миронѣй иже бѣ огоро(д)никъ в Вышградѣ ..." – чудеса св.Бориса і Гліба. Пропущено розділ про перенесення, чудо третє «о

хромѣмь», читається чудо подібне до опублікованого С.Бугославським за рукописом Михайлівського монастиря[66], а також розібране вище чудо з Ростиславичами.

Особливістю тексту ГЛ у Мгарському збірнику є брак вибірки з Софійського першого літопису на початку. Разом з тим, арк.35зв.–36зв. лишилися незаповненими, але вже розграфленими під рамку. Саме в цьому місці (після статті "О крижакахъ" перед статею "О Кіи кн҃зи кіевскомъ") у тексті Архівського списку читається стаття "Откуду и когда пришел зде нашъ словенскій народ", тобто, частина згаданої вибірки. Очевидно, з невідомих причин цей текст, що містився у протографі Мгарського спису, був опущений. До характерних рис Мгарського спису треба також віднести й брак статті "О различныхъ выродкахъ или дивахъ[67].

Збірник бібліотеки МДУ (Відділ рідкісної книги (ВРК), 1рд.38), першої половини XVIII ст. Скоропис, паперовий знак – літери "Я", "М", "З" та герб м.Ярославля[68]. Не описувався. На арк.1-17 на нижніх берегах напис: "Сія книга глаголемая лѣтопись пр҃п(д)бнаго Нестора Печерскаго стараніем переписана Кіевопече(р)скія Лавры каменнаго строенія шабраре(м) іеромонахо(м) Севасіано(м) в 1755 год(у)".

Склад збірника:

Арк.1-4. Заголовок: "Съ Б҃гомъ начинаемъ лѣтописецъ Пр҃бнаго О҃ца нашего Нестора монаха монастыря Печерскаго, яже о нашемъ Россійском народѣ. О разсѣяніи языкъ Глава ҃а ". Початок: "По потопѣ тріе сынове Ноеви раздѣлиша себѣ землю..." – виписка з Софійського першого літопису, тотожна з БРАН 24.4.35.

Арк. 4-250. Заголовок: "Со Б҃гомъ починаемъ лѣтописецъ яже о нашом россійскомъ народѣ о(т) коего колѣна израсте и како и когда в сія страны вселися, и чесо ради русю нарѣчеся, собранъ о(т) многи(х) лѣтописцовъ рускихъ и полскихъ. О потопѣ. глава 1". Початок: "Егда умножишася человѣци на земли, тогда умножися і злоба их..." – текст ГЛ.

Арк.250зв.-252. Заголовок: "Святыхъ новоявленныхъ Иоанна младенца со о(т)цемъ его варягомъ іже в Кіевѣ. Пострадаша в лѣто ц҃пг". Початок: "Бяше в Кіевѣ нѣкто Феодоръ человѣкъ б҃жій христианинъ родомъ, іменем Феодоръ, иже бѣ пришедъ із грекъ..." – проложне житіє Федора та Іоанна.

Арк.252-253. Без заголовку. Початок: "Сей великий ца(р) Владиме(р) бяше сынъ Святослава о(т) племени варяжского..." – проложне житіє князя Володимира.

Арк.253-255. Заголовок: "Повѣсть дивна і ужасна о смерти блаженнаго Константина митрополита Кіевского". Початок: "Бывшу смятению во князехъ Изяславу Мстиславичу Мономахову і Георгию Долгорукому реченному сыну Владимера Мономаха о кіевское княженіе..." – житіє митрополита Костянтина.

На цьому, ймовірно, закінчувався протограф збірника МДУ, оскільки на арк.255 міститься віньєтка і напис: "Конецъ і б҃гу слава".

Далі йдуть статті на папері того ж сорту; але записані, можливо, пізніше:[69]

Збірник колишнього Синодального зібрання, що надійшов з Кам'янського Успенського монастиря, зберігається у Російському історичному архіві в Санкт-Петербурзі (РДІА СПб, ф.834 Святійшого Синоду, оп.4, №583). Скоропис третьої чверті XVIII ст. Описувався О.О.Шахматовим та Л.І.Полянською[70]. На арк.1–11, 1–4 запис: "От книг отца игумена Выдубецкого Иакова (...) по унествії его в Успенскую Каменского монастыря церковь на поминовение отдана сія кніга писанная летопись преподобного Нестора Печерского братом его иеромонахом Германом, постриженцем монастыря Каменного 1774 года декабря 13-го".

Арк.II Заголовок: "Исторія Россійского народа лицъ и дѣлъ знаменитшихъ съ обстоятествы прочіихъ къ симъ прислушающихъ вещей. Написанная Прп(д)нымъ оцемъ нашимъ Несторомъ Лѣтописцемъ Святопечерскимъ въ року ҂аог-хъ. А потомъ изъ имѣющейся въ Кіевопустынноникол аевскомъ мн(с)тырѣ ҂аѱнд года немврія г҃ дня переписанной списана въ Кіевософійскомъ Кафедралномъ мн(с)тыри. Року ҂аѱѯѕ мцѧ септе(м)[врія]".

Арк. IIзв. – малюнок Нестора Літописця.

Арк. 1-2зв. Заголовок: "Со богомъ начинаемъ лѣтописецъ прп(д)наго Оца нашего Нестора монаха мн(с)тыря Печерскаго, яже о нашомъ россійскомъ народѣ. Глава а҃. О разсѣяніи языкъ". Початок: "По потопѣ тріе сынове Ноеви..." – текст Софійського першого літопису, тотожний із текстами рукописів БРАН 24.4.35 та МДУ 1рд 38.

Арк.1-198. Заголовок: "Со Бгомъ починаемъ лѣтописецъ яже о нашомъ россійскомъ народѣ от коего колѣна израсте и како и когда в сія страны вселися, и чесо ради русю наречеся. Собранъ отъ многих лѣтописцовъ русскихъ и полскихъ. О потопѣ. глава 1". Початок: "Егда умножижишася человѣци на земли..." – текст ГЛ.

Арк.198-199. Заголовок: "Стыхъ новоявленныхъ Іоанна мл(д)ца со оцемъ его ворягомъ иже въ Кіевѣ пострадаша в лѣто цпг". Початок: "Бяше въ Кіевѣ нѣкто Феодоръ человѣкъ бжій..." – проложне житіє Федора та Іоанна.

Арк.499 – без заголовка. Початок: "Сей великій Владимеръ бяше сынъ Усвятослава от племени варяжского..." – проложне житіє Володимира.

Арк.199зв.-201. Заголовок: "Повѣсть дивна и ужасна о смерти блаженнаго Константина митрополита Кіевского". Початок: "Бывшу смятенію во князехъ..." – житіє митрополита Костянтина.

Збірник колишнього Софійського зібрання, що належить Центральній науковій бібліотеці ім.В.І.Вернадського НАН України (Соф.314/541). Скоропис XVIII ст. Описувався М.І.Петровим та О.М.Апанович[71]. На арк.1зв. – зображення Нестора літописця, копія 1764 р. мініатюри Л.Тарасевича до видання Печерського патерика 1702 р.

Арк.1. Заголовок. "Исторія Россійского народа лицъ и дѣль знаменитшихъ с обстоятестви прочіихъ к нымъ прислушающихъ вещей, написанная преп(д)бнымъ о(т)цемъ нашимъ Несторомъ Лѣтописцемъ сто

Печерскимъ в року ˏаѻг-мъ, а нн҃ѣ, за благословеніемъ ясне в Бг҃у преосвященнѣйшаго кир Арсенія Могилянскаго православнаго архіеп҃кпа митрополіта Кіевскаго и Галицкаго и Малыя России переписана року 1764 мц҃а мая... дня".*

Арк.3-4зв. Заголовок. "Со богомъ начинаемъ лѣтописецъ прп(д)наго о(т)ца нш҃его Нестора монаха Пече(с)каго монастира, яже о нашемъ Россійскомъ народѣ. Глава первая. О разсѣяніи языкъ". Початок: "По потопѣ тріе синове Ноеви раздѣлиша себѣ землю..." – виписки з Софійського першого літопису, тотожні з рукописами, що відклалися у БРАН 24.4.35, МДУ 1рд 38, РДІАСПб.

Арк.4зв.-189зв. Заголовок: "Со богомъ починаемъ лѣтописе(ц) еже о нашо(м) россійскомъ народѣ о(т) коего колѣна израсте и како и когда в сія страны вселися и чесо ради русю наречеся, собранъ о(т) многи(х) лѣтописцовъ русскихъ и полскихъ. Глава а҃. О потопѣ. Початок: "Егда умножишася..." - текст ГЛ.

Арк.185-186. Заголовок: "Ст҃ыхъ новоявленнихъ Іоанна мл(д)нца съ о(т)цемъ его Варягомъ; иже в Кіевѣ пострадаша в лѣто цп҃г". Початок: "Бяше в Кіевѣ нѣкто Феодо(р) человѣкъ бж҃ій християнинъ..." – проложне житіє мучеників Федора та Іоанна.

Арк.186зв.-187зв. Без заголовка. Початок: "Сей великій царь Владимеръ бяше сн҃у Святослава о(т) племене варяжского..." – проложне житіє князя Володимира.

Арк.187зв.-189зв. Заголовок: "Повѣсть дивна и ужасна о смерты блаженнаго Константина митрополита Кіевского". Початок: "Бившу смятенію во князе(х) Изяславу Мстиславичу Мономахову і Георгию Долгорукому реченному..." – житіє митрополита Костянтина.

Рукопис колишнього Софійського зібрання, що належить ЦНБ ім.В.І.Вернадського НАН України (Соф.315/687). Полуустав XVIII ст. Паперовий знак – волюта та літери "А" і "Г" (фабрика Гончарових) (№№3566, 3567-3570 за Лихачовим)[72]. На арк.1зв. гравюра 1840 р. з зображенням Києво–Печерської лаври, треба гадати, вклеєна пізніше замість втраченого зображення Нестора–Літописця.

---

*Історія створення ще одного списку стає відомою з листування Г.Полетики та Арсенія Могилянського. У листі від 22 січня 1762 р. Полетика просив митрополита прислати йому "малоросійський літопис". Арсеній на це відповідав у листі від 10 квітня: "Малороссийскую летопись, какая в здешней катедральной библиотеке числится, давно приказал я в академии моей переписать и уже, как мне объявлено, доканчивается которую вскоре... прислать имею". У листі від 2 липня 1763 р. Арсеній повідомляє Полетику, що копія з малоросійського літопису зроблена й передається адресатові (ДПБ, ОР, ф.36, спр.1, арк.73, 82, 85зв.)

Список Соф. 314/541 значиться у описі книг Арсенія Могилянського, укладеного після смерті митрополита під заголовком: "Історія Россійського народа лицъ и делъ знатнѣйшихъ рукописная" (РДІАСПб. - Ф.796, оп.51, спр.251, арк.23). (Висловлюю подяку О.М.Дзюбі, яка звернула мою увагу на ці матеріали.)

Арк.2. Заголовок. "История російскаго албо славенскаго народа, лицъ и дѣлъ знамени(т)шихъ со обстоятество(мъ) прочіихъ знаковъ прилучающихся вещей. Написанна(я) прп(д)бнимъ оцемъ ншимъ Несторо(мъ) Лѣтописцемъ свтопечерскимъ в лѣто о(т) созданія мира ҂ѕхг. А переписанъ в Кіевѣ в лто о(т) Адама ҂ѕзни, а о(т) рождества Хр(ст)ова ҂атн за вѣдо(мо)мъ всече(с)тнаго оца Василія Борзаковско(го), свщеника церквы прпо(д)бнаго оца Феодосія Печерскаго, котор(я) стоить недалече мона(ст)ира мурованая в крѣпости Печерской. А вънов переписана Алексеемъ Германовычемъ заграничны(мъ), уроже(н)цем(ъ) полски(мъ) а будучи(мъ) дяко(мъ) в той же црквы Феодосія при сщеніку вишеписаному, лѣта о(т) Адама ҂зпѕ, а о(т) ро(ж)де(с)тва Хр(ст)ова ҂аψпи мця августа дня θ. За архимандріта печерского Зосіма Балковіча, о(т) Адама 7286, а о(т) рождества 1778".*

Арк.3-3зв. Заголовок. "Со бгомъ начинаемъ лѣтописецъ прп(д)наго оца ншго Нестора монаха монастіря Печерскаго, яже о нашо(м) народѣ. Глава о разсѣяній язиковъ". Початок: "По потопѣ тріе сінове Ноеви раздѣлиша сібѣ Зе(м)лю..." – виписки з Софійського першого літопису, ідентичні з БРАН 24.4.35, МДУ 1рд38, РДІАСПб №583 та Соф.324/541. Без закінчення (через втрату аркуша між 3зв. та 4).

Заголовка та початку тексту власне ГЛ у цьому рукописі немає через дефектність списку. Текст ГЛ починається на арк.4: "ему яко безумному и иключими(х) вещей дѣятелю . . .[72]. До кінця рукопису (арк.265зв.) – текст ГЛ без маргіналій на полях та з дуже характеристичними ремарками переписувача Олексія Германовича.

Соф.315/587 не є власне збірником, бо в ньому немає підбірки житій святих, якої треба було б чекати з огляду на те, що цей рукопис є дуже близьким до РДІАСПб №583 та Соф.314/541 (з останнім ця схожість така, що змушує припускати, принаймні, спільність протографа, пор. спільні помилкові читання: "чу(д)меря", "весмор(д)ва"). Близькість цих трьох списків видається абсолютною тотожністю заголовків до тексту (пор. вище), яких немає у решті списків, та послідовною подібністю тексту ГЛ. Брак житій в такому разі дивує. Але у Соф.315/687 в кінці книги лишилися незаповненими арк.266-290зв., причому арк.266-269зв. вже взято в орнаментальну рамку, як і переписаний текст ГЛ (за обсягом це приблизно дорівнює тій підбірці житій, що є в РДІАСПб №583 та Соф.314/541), а арк.270-286зв. розграфлені під рамку. Крім того, як випливає з тексту статті 6482/983 року, у протографі даного списку житія таки містилися: "В тое времѧ нѣкоего θеыдора Варѧга хр(с)тиѧнина со сино(мъ) егы

---

* Василій Борзаковський походив із шляхетського роду, відомого з першої пол. XVI ст. За родинними документами, прадід о.Василія Полікарп був письмово викликаний 1614 р. Єлисеєм Плетнецьким "для писарської служби" при Лаврі, і за втрату правобережних володінь одержав парохію церкви преп.Феодосія. Відтоді кілька поколінь Борзаковських були священниками при цій церкві. (ЦНБ НАН України, ІР, ДА № 619).)

Иыано(мъ) оубиша, іако же ы то(мъ) в житії ихъ про(с)траннѣе пишетс(ѧ) *в концѣ книги сеѧ ы всемъ*" (арк. 70). Все це недвозначно промовляє за те, що Соф.315/687 лишився недописаним, хоча текст житій і намір дописати у його укладача, ймовірно, був. Таким чином, доходимо висновку, що й у протографі Соф.315/687 містилася та ж таки підбірка з трьох житій, що й збірниках РДІАСПб №583, МДУ 1рд 38 та Соф.314/541.

Таким чином з'ясовується, що чотири списки ГЛ містяться у складі збірників дуже сталого типу, в яких текст власне ГЛ супроводжено конвоєм з трійці житій руських святих. Характерною ознакою тексту ГЛ з таким конвоєм є його повний склад, без пропусків статей та інтерполяцій. Очевидно, що усі ці списки відбивають текст однієї редакції ГЛ. Для неї характерно ускладнення тексту вміщеною при початку збірників вибіркою із Софійського першого літопису. Звичайно, зроблено це пізніше укладання основного тексту ГЛ[74], але досить рано, принаймні у XVII ст. (хоча усі без винятку списи цієї редакції походять з XVIII ст.), доказом чого є той факт, що в руках у св.Димитрія Ростовського був список ГЛ, уже ускладнений такою вставкою (саме заголовок цієї вставки, який можна розглядати як заголовок усього рукопису, атрибутував його як "Печерський літопис").

Ці спостереження можна розвинути. Димитрій Ростовський називає редакцію ГЛ, яка була в його розпорядженні, то "Печерським літописом", то "Літописом Нестора" (зауважимо тут, що Д.І.Абрамович дуже тонко підмітив: "Дмитро Ростовський користувався не з того кодексу Густинського, що покладено в основу видання Археографічної комісії)[75]. Ретроспективний пошук згадок ГЛ під такими назвами веде досить далеко вглиб XVII ст. Дм.Ростовський скористався з ГЛ принаймні двічі. Вперше – укладаючи "Каталогъ митрополитовъ Кіевских с лѣтописаниемъ вократцѣ", куди між іншим включив і житіє митрополита Костянтина у редакції ГЛ[76]. ГЛ називається тут "Летописъ Печерский", "Лѣтописъ Киевопечерский" та або ж – "Несторъ Печерский"[77]. Принаймні початок роботи над "Каталогом" припадає на 1691 р.[78]

1670 р. в Унівській друкарні було видано працю Ф.Софоновича "Выкладь о церкви стои и о церковныхь речах"[79], що, очевидно, було повторенням ранішого лаврського видання 1668 р.[80] До частини тиражу цього видання було додано житіє князя Володимира, "выбрано з лѣтописца руского преподобного Нестора Печерского". Посилання на "літописець Нестора" (ще два випадки) супроводжують текст, що, як встановив В.М.Перетц, є буквальними запозиченнями з ГЛ. Проте, Ф.Софонович не користувався безпосередньо ГЛ: його житіє засноване на більш ранній редакції житія Володимира ("вторинній"), яка, в свою чергу, грунтувалася на ще більш ранній версії ("первинній", представленій, наприклад, згадуваним рукописним збірником (мінеєю) XVII ст. (ЦНБ, IP, Печ.№370/155)[81]. Цю редакцію житія Володимира В.М.Перетц датував першою половиною XVII ст., і вже в цій "первинній" редакції джерелом

місць, безсумнівно запозичених із ГЛ, вказано "Лѣтописца святый Нестер"[82].

Таким чином, вже у першій половині XVII ст. існувала редакція ГЛ, ускладнена виписками з Софійського першого літопису.

Ми вже наводили міркування, що обгрунтовують одночасність укладання літописної та житійної частини ГЛ. Уже та обставина, що в житійній частині немає "зайвих" житій, тобто таких, на які не було б зроблено посилання в історичній частині ГЛ, здається, є достатньою підставою для такого припущення. А те, що, принаймні, одне з цих житій (Костянтина митрополита), а також текст чуда Бориса і Гліба є складеними самим автором ГЛ за тими літописними джерелами, які свідомо скорочені у літописній частині літопису, утверджує у такій думці. Отже, існування чотирьох списків ГЛ у складі збірників, що містять підбірку житійних текстів (або її рештки), дозволяє кваліфікувати редакцію, в них заховану, як першу редакцію ГЛ.

Інша, друга редакція ГЛ представлена Мгарським списком. Тотожним Мгарському, треба гадати, був список XVIII ст. Уварівського зібрання за №33(1400)[83]. Подібно до Мгарського, у ньому немає статті (або точніше – групи статей) під загальним заголовком "О различных выродках или дивах". У списку БРАН 24.4.35 ця стаття винесена на кінець книги, тобто відсутня на своєму місці у тексті ГЛ, що змушує віднести і цей список до другої редакції. Разом з тим, у списку БРАН 24.4.35 є виписки з Софійського першого літопису на початку, й таким чином, цей список, очевидно, був ближчим (попри очевидну недбалість копіїста) до протографу другої редакції (а, можливо, є першим ізводом цієї редакції), ніж Мгарський та Увар. №33, в яких цей текст опущено.

Те, що текст Софійського першого літопису скорочено саме у списках другої редакції, але у її протографі він був, доводиться, крім факту наявності його у БРАН 24.4.35 й тим, що цього тексту немає не лише у Мгарському та Увар. №33 (1400), а й Архівському списках. Однак у Архівському списку частина тексту з Софійського першого літопису (а саме друга його стаття "откуда и когда пришел зде наш словенский народ") є інтерпольованою в середину тексту ГЛ (між статтями "О крижаках" та "О Кыи князи Кіевском"), що, можливо, свідчить про спробу редактора спільного для Архівського та Мгарського списків протографа вставити його в якусь правильну хронологічну перспективу (з тих самих причин, очевидно, була опущена перша частина цього тексту "О потопе", оскільки на такому місці він втрачав би сенс – про потоп та Ноєвих синів вже було розказано попереду). Як відзначалося вище, у відповідному місці Мгарського списку маємо два незаповнених аркуші, де, вочевидь, мав читатись тотожний із Архівським списком текст, з невідомих причин не переписаний редактором Мгарського списку.

Таким чином, Мгарськ, Увар №33, Архівськ, та БРАН 24.4.35 списків є окремою групою списків ГЛ, яку назвемо другою редакцією[84].

Лише один із списків цієї (другої) редакції сьогодні є збірником, а саме – Мгарський. Знаменно, що і його другою складовою частиною є саме підбірка житій руських святих, до того ж лише тих, на які є посилання у літописній частині ГЛ (житія княгині Ольги, мучеників варягів Федора та Іоанна. Сказання про Бориса і Гліба). Важко сказати, як співвідносяться збірки другої та першої редакцій. В усякому разі, очевидно, що у Мгарському списку житія не є механічно переписаними текстами, які мали б заповнити вільне місце на кінці книжки, а були підпорядковані якійсь певній ідеї, про яку, можливо, дізнаємося з заголовку житія Федора та Іоанна: "Житія святых иже *кромѣ Печерскаго монастыря* в Россіи просіяша..." (ДПБ, F. XVII 14/1, арк.311). Таким чином, ймовірно, що житія Мгарського списку є також реплікою тієї підбірки, що містилася у архетипі ГЛ (додатковим аргументом може бути наявність у Мгарськ. житія Федора та Іоанна у тій самій проложній редакції, що й у списках першої редакції.

Нарешті третя, найпізніша редакція ГЛ представлена одним списом – власне Густинським. Вона, швидше за все, є залежною від другої редакції, оскільки у тексті Густинського списку також бракує статті "О различных выродках или дивах"[85]. Немає також і вибірки з Софійського першого літопису (як на початку тексту, так і в середині його). Взагалі, Густинський список видає таку подібність до Мгарського (пор. спільні пропуски тексту), що останній, імовірно, і був його протографом. Густинський список міститься у складі збірника, але збірник цей дуже відрізняється від решти Густинських збірників, перш за все тому, що не зберіг житій, і є, так би мовити, деградованим Густинським збірником.

Підведемо деякі попередні підсумки нашого дослідження. В результаті спостережень над складом збірників, що містять ГЛ, з'ясувалося, що існує три редакції цього літопису, які містяться у збірниках різного складу. Житія відпочатково належать до ГЛ, бо вміщені як у збірниках з першою, так і у збірниках з другою редакцією. Крім того, в розпорядженні св.Димитрія Ростовського був "Печерський літописець", тобто ГЛ уже з підбіркою житій, звідки Д.Ростовський запозичив житіє митрополита Костянтина. До того ж, у XVII – на початку XVIII ст. житія вважалися інтегральною (невід'ємною) частиною цього Печерського літопису.

Чи не можна перевірити зроблені нами на підставі складу збірників висновки щодо редакції ГЛ якимсь іншим, незалежним чином?

Розшукуючи датуючі ознаки тексту ГЛ, які б могли свідчити про час його написання, А.Єршов між іншим вказав на статтю "О начале козаков", у якій йдеться про виборний принцип гетьманства, скасований після 1638 р.[86]. Але ця стаття є в усіх без винятку списках ГЛ і може свідчити лише про terminus aute quem архетипу ГЛ (І то зовсім в інший спосіб, ніж гадав А.Єршов, оскільки фраза про виборність козацького старшого є запозиченням із "Хроніки Сарматії Європейської" А.Гваньїні у виданні 1611 року). Іншою датуючою ознакою з часів В.С.Іконникова було визнано

каталоги московських патріархів у статті "Ѡ Оунѣи, како почасѧ в Рꙋской земли". Так, у Густинському списку останнім серед патріархів названо Іосафа (1667-1672), у Мгарському – його попередника Никона (1652-1658). На цій підставі В.С.Іконников, слідом за видавцями ГЛ, вважав Мгарський список давнішим за Густинський[87]. Показово, що у рукопису БРАН 24.4.35, віднесеному нами до однієї з Мгарським редакції, останнім серед патріархів вказаний "є нн҃ѣ Нико(н)" (арк.179зв.)

У Густинському та Мгарському списках у каталозі патріархів є лакуна: пропущено двох попередників Никона – Іоасафа (1634-1641) та Іосифа (1642-1652). Звернувши увагу на цю обставину, А.Єршов, до речі, не знайомий з рештою списків ГЛ, дійшов висновку, що у протографі ГЛ перелік патріархів завершувався Філаретом[88], за якого, отже, й було укладено ГЛ.

В усіх списках, віднесених нами до першої редакції, саме так і знаходимо: " д҃ Филаретъ изволеніемъ и благословеніе(м) прочи(х) патріярхъ посвяти..." Причому у цих списках, на відміну від Мгарського, БРАН та Густинського, немає вказівки на те, що він є батьком царя. Разом з тим, не можна не помітити, що сам цей перелік (навіть в першій редакції) є інтерполяцією до початкового тексту і розриває фразу (вочевидь граматично і змістовно неузгоджуючись з нею) про висвячення константинопольським патріархом Єремією першого московського патріарха: "И сія отчасти исправивши, поеха и до Москви, такожде посѣщати овецъ своихъ, идеже, яко бодрый пастырь елико бысть на ползу строяше и справляше; тогда и патріарху первого в Москвѣ Іова [*по немъ 2 патріархъ на Москвѣ Игнатый, 3 Гермогенъ, 4 Филаретъ, отецъ царя Михаила, 5 нынѣ Никонъ*] изволеніемъ и благословеніемъ прочіихъ трехъ патріархъ посвяти". Останнє спостереження дозволяє уточнити висновок А.Єршова. Строго кажучи, навіть коли початкова інтерполяція завершувалася не Никоном, а Філаретом, її присутність вказує не на час написання самого архетипу ГЛ, а про час укладення першої редакції – до 1634 р. (що, правда, не виключає того, що й сам архетип ГЛ було створено в часи патріаршества Філарета Романовича). Варто в цьому контексті згадати, що першим точно датованим випадком використання тексту ГЛ (і то під ім'ям Нестора, значить, того вигляду, що нині представлений першою редакцією) є Патерикон Сильвестра Косова 1635 р.[89] Отже 1634-1635 рр. є дуже близькими до terminus ante quem першої редакції ГЛ.

Отже, традиційне датування за каталогами патріархів повністю підтверджує наші висновки.

Зроблений нами висновок про те, що житія руських святих є відпочатковою частиною ГЛ, здається, дозволяє точніше уявити архетип ГЛ (свідомо вживаємо цей надто популярний у текстології літописання термін). ГЛ писався в розрахунку на збірник певного складу. Власне, важко назвати це збірником у традиційному значенні слова. ГЛ являє собою своєрідний полемічний твір антиуніатського спрямування, що складався

з двох частин: історичної (літописної) та агіографічної (цікаво, що таке розподілення на дві частини засвідчив і сам автор ГЛ, відсилаючи до датованої частини свого твору, як до "літописця"[90], і один з перших його читачів, Сильвестр Косов, при цитуванні літописної частини ГЛ посилаючись на "Nestor ś.Latopisca slowiański, 1 parte Chronicorum", "S.Nestor, 1 part: chronic."[91]. Між ними існує виразний зв'язок, як у загальній ідейній спрямованості, так і в безпосередньо текстуальному відношенні (взаємні відсилки за докладнішими відомостями). Обидві частини стверджують самодостатність православ'я, його історичну та сакральну традицію.

Склад житій у повному обсязі не зберігся й реконструювати другу частину Густинського збірника сьогодні важко, якщо взагалі можливо. Найбільш сталою є група з трьох житій (мучеників–варягів, Володимира та митрополита Костянтина), яка, можливо, є лише уламком повного компендія. Можна припускати, що у первісному задумі автора Густинського збірника було укладення підбірки усіх житій, посилання на які є в літописній частині. У всякому разі помітно спробу розмістити житія за хронологічним принципом, так, щоб це відповідало історичній послідовності їх "просіяння" (й, отже, композиції літописної частини).

Як зазначалося, деякі з житій конвою ГЛ потрапили згодом до Патерика Йосифа Тризни і ще пізніше – до Четьїх Міней св.Димитрія. Є підстави припускати, що у примірниках ГЛ, які мали Й.Тризна та Д.Ростовський, мітилася значно ширша підбірка житій, ніж у нині наявних списках. На жаль, Патерик Тризни не зазначає джерел запозичень, на відміну від св.Димитрія. Так, з "Літописця Печерського", тобто ГЛ, Д.Ростовський запозичив житіє княгині Ольги, яке Д.І.Абрамович вважав найближчим до редакції Степенної книги[92], але ж житіє Ольги у тій самій редакції є і в Мгарському списку. "Отъ лѣтописца Печерского" ж запозичено під 5 червня "Убїеніє Ігоря Ольговича, князя Чернігівського" та під 20 вересня "Страданіє Михайла Чернігівського"[93] (обидва присутні й у Патерику Тризни).[94] Й хоча у випадку св.Димитрія посилання на "Печерський літописець", без сумніву, свідчить про використання ГЛ, у літописній частині якого, між іншим, є відсилки до названих житій, Д.І.Абрамовичу не завжди вдавалося простежити текстуальну залежність від видрукованого тексту ГЛ, яким він користувався у своєму дослідженні, що часто заганяло його в глухий кут[95]. Це дозволяє твердити, що, як і у випадку з житієм митрополита Костянтина, Д.Ростовський вважав підбірку житій складовою частиною власне літопису[96] й запозичував саме з неї, а не тільки комбінував текст на підставі датованої частини ГЛ, як гадав Д.І.Абрамович.

Полемічна тенденція ГЛ, як відзначалося, ніколи не була секретом для дослідників. Але ця тенденція не сприймалася як вияв первісної концепції Густинського збірника. У його літописній частині також є композиційна тенденція, певні сакральні моменти історії, які формують

текст і відповідно – буття "руського народу". Крайніми точками цього буття є, з одного боку, Потоп, а з другого – Унія. Цей фінальний епізод ГЛ є дуже промовистим: далі у своєму викладі автор ГЛ не пішов, хоч сам текст був складений значно пізніше 1596 р. і, очевидно, не через брак джерел. Ця дата мала, треба гадати, для нього певне символічне значення. Власне, саме задля цієї дати, для її подолання, було здійснено увесь задум.

Парадигма Густинського збірника, отже, цілком точно вкладається у той спосіб мислення, який продемонструвала уся полемічна література[97]. У ній також яскраво помітні два майже незалежних варіанти обгрунтування власної правоти: теологічна полеміка та історична прецедентність, щоправда, об'єднані в межах одного тексту. Не будучи людиною високої освіченості, а, можливо, просто відчуваючи брак літературної вправності, автор ГЛ знайшов, проте, не менш дотепний вихід, замінивши догматичний спір, який вимагав би власних текстів, текстами готовими й чужими, але такими, що виконували аналогічну функцію. Він, таким чином, не вийшов за межі вже знайомих і давно освоєних жанрів, але ця консервативність призвела до цілком оригінального і, можливо, унікального результату.

[1] Наприклад, Д.І.Мишко у статті, опублікованій 1971 р., коли відомо було принаймні, дев'ять списків Густинського літопису, писав, що "до нас дійшли лише три його копії" (див.: *Мишко Д.І.* Густинський літопис, як історичне джерело // УІЖ. – 1971. – №4. – С.69).

[2] Зберігається у фонді Общества истории и древностей российских РДБ, ВР. – Ф.205, спр.118.

[3] ДПБ, ВР. F. XVII 14/1.

[4] РДАДА. – Ф.181, спр.12.

[5] *Шахматов А.А.* Летописец Успенского Каменского девичьего монастыря Новозыбковского уезда Черниговской епархии // Летопись занятий Археографической комиссии за 1909 г. – СПб., 1910. – Вып.22. – С.2.

[6] ПСРЛ. – Т.2. – С.231.

[7] РДАДА. – Ф.181, спр.12. – Арк.1-44зв. Брак цих статей у виданні ГЛ призвів до непорозумінь у літературі. Так, П.Клепатський вважав, що ця частина ГЛ є "варіацією Хлебніковського документу", через це й неопублікованою (див.: *Клепатський П.* Огляд джерел до історії України. – Вип.1. – Кам'янець на Поділлю, 1921. – С.112), у той час, як літопис типу Хлєбниківського використано як раз у датованій (і опублікованій) частині; Д.І.Мишко твердив, що "автор (ГЛ. – *О.Т.*) опустив увесь текст про давні часи і розпочав твір з легенди про київського князя Кия" (див.: *Мишко Д.І.* Зазн. праця. – С.71), сплутавши таким чином ролі автора XVII та видавців XIX ст.

[8] Заради справедливості треба відзначити, що В.І.Іконников звертав увагу на склад Густинського та Мгарського збірників (див.: *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – Т.2, кн.2. – К., 1908. – С.1520, прим.5, 1521, прим.1), однак це не дозволило йому дійти ширших висновків щодо тексту ГЛ.

[9] *Апанович Е.М.* Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. – К., 1983.

[10] Так, наприклад, О.М.Апанович вказує, що їй "відомо дві копії XIX ст. списку Заграничного (тобто рукопису Софійського зібрання інституту рукопису ЦНБ ім В.І.Вернадського НАН України. Соф.315/687. – *О.Т.*). Першу, як гадають, було зроблено для власника великої рукописної колекції - українського поміщика І.Я.Лукашевича, друга раніше належала Лубенсько-Мгарському монастирю" (*Апанович Е.М.* Указ.соч.- С.77). Тут

одразу декілька помилок. Рукописи, які О.М.Апанович називає копіями Соф.315/687, тобто БАН, 24.4.35 та БАН 16.12.5 – насправді обидва належали зібранню І.І.Срезневського, до того ж жодний з них не є копією Соф.315/687. БАН, 24.4.35 є списком початку XVII ст., БАН 16.12.5 є копією XIX ст. (1812 р.) Мгарського списку ГЛ. Обидва рукописи описувалися двічі (останній опис див.: Описание рукописного отдела библиотеки АН СССР. – Т.3, вып.1: Хронографы, летописи, степенные, родословные, разрядные книги. - 2 изд. доп. - М.; Л.,1959. – С.307-310. Опис БАН 16.12.5, крім того, див.: Шилов А.А. Описание рукописей, содержащих летописные тексты (материалы для Полного собрания русских летописей), вып.1 // ЛЗАК за 1909 г. – СПб., 1910. – Вып.22. – С.34). Копія ж, зроблена для І.Я.Лукашевича, зберігається у зібранні Лукашевича і Маркевича у Російській Державній бібліотеці у Москві (РДБ, ф.152, № 31). Її описав Я.М.Щапов (Труды Рукописного отдела Государственной библиотеки им.В.И.Ленина. – М., 1962. – № 19), щоправда, не розпізнавши в рукописі список ГЛ. Збірник, що належав Мгарському монастирю, насправді походить з XVII ст. і зберігається у Державній публічній бібліотеці ім.М.Є.Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі (ДПБ, ВР, Ф XVII-14/1). Це той самий список, що був використаний під час публікації ГЛ у 2 томі ПСРЛ.

[11] *Грушевський М.С.* Історія України-Русі. – К.; Львів, 1907. – Т.4. – С.350-351, прим.

[12] *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – С.1521.

[13] Див., наприклад; *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959. – С.35-36; *Багалій Д.І.* Нарис української історіографії. Т.І: Літописи. – Вип.1. – К., 1923. – С.115-117.

[14] *Дорошенко Д.О.* Огляд української історіографії. – Прага, 1923. – С.19.

[15] *Тихомиров М.Н.* Источниковедение истории СССР. – М., 1962. – Вып.1: С древнейших времен до конца XVIII в. – С.353-354.

[16] *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – С.1521.

[17] Там же. – С.1524.

[18] Див., напр.: *Мыцык Ю.А.* Украинские летописи XVIII века. – Дніпропетровськ, 1978. – С.15; *Апанович Е.М.* Указ. соч. – С.67.

[19] *Єршов А.* Коли й хто написав Густинський літопис? // ЗНТШ. — Т.100: Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. Ч.2: Праці історичні. – Львів, 1930. – С.205-211.

[20] *Мыцык Ю.А.* Указ.соч. – С.15.

[21] Це житіє є дуже цікавим текстом. Воно присутнє в усіх списках усіх редакцій ГЛ і, можливо, написане самим автором ГЛ. Початок: "Достоитъ намъ [здѣ нѣчто] рещи о добродѣтелехъ сего благочестиваго князя. Во первыхъ сей благочестивый князь на молитвахъ и слезахъ часто упражняшеся...". Кінець: "Преставыся марта ҃ка и положен бысть в монастыру отчемъ в церкви святаго Феодора, якоже о томъ пространнѣе в житии преподобнаго Поликарпа игумена печерскаго". На полях Архівського списку ГЛ проти цього житія є така маргіналія, яка чи не вказує особу автора літопису?: "Азъ, многогрѣшный, писавій, расмотрыв житіє сего, красно написалъ его, да всяк чтущій сподобится такъ сего" (РДАДА. – Ф.181, спр.12. – Арк.193).

[22] ПСРЛ. – Т.2. – С.262. Посилання на "Житіє" Бориса і Гліба трапляється у ГЛ й під 6578 (1170) р. (Там же. – С.272), 6623 (1115) р. (Там же. – С.291), на "Чудо" під 6685 (1177) р. (Там же. – С.317).

[23] *Иконников В.С.* Указ.соч. – С.1522.

[24] ПСРЛ. – Т.2. – СПб., 1908. – С.115-129.

[25] ПСРЛ. – Т.2. – С.250.

[26] Там же. – С.265.

[27] Там же. – С.293.

[28] Там же. – С.299, 304, 306.

[29] Там же. – С.298.

[30] Там же. – С.300.

[31] Там же. – С.303.

[32] Там же. – С.305.

[33] Там же. – С.318, 309.

[34] *Иконников В.С.* Указ.соч. – С.1522.

[35] Останній за часом огляд діяльності митрополита Костянтина див.: *Hannick C.* Kirchenrechtliche Aspekte des verhaltness zwischen Metropoliten und Fursten in der Kiever Rus // Harvard Ukrainian Studies. – Cambridge, Mass.,1988-1989. – Vol.12-13. – P. 732-733, 739-741. Див. також: *Толочко О.П.* Смерть митрополита Константина (До розуміння давньоруської моделі святості) // Mediaevalia ucrainica. Ментальність та історія ідей. – Т.2. – К., 1993. – С.30-48

[36] ПСРЛ. – Т.1. – С.349.

[37] ПСРЛ. – Т.25. – С.66-67.

[38] ПСРЛ. – Т.7. – С.70-71.

[39] *Иконников В.С.* Указ.соч. – С.1521.

[40] ПСРЛ. – Т.2. – С.306.

[41] Власне, що такого висновку свого часу дійшли й ми, див.: *Толочко О.П.* Смерть митрополита Костянтина, його невідоме житіє та перші чернігівські святі // 1000 років Чернігівській єпархії. – Чернігів, 1992. – С.42-45.

[42] Книга житий святыхъ въ славу стыя животворящия троици Бга хвалимаго въ стыхъ своихъ на три мсцы четвертый. Июнь, июль, август. – К., 1705. – С.нг.

[43] Про походження ГЛ див.: *Толочко О.П.* Де було написано Густинський літопис? // Історичний збірник. Історія, історіософія, джерелознавство (Статті, розвідки, замітки, есе).- К., 1996. – С.4-20.

[44] Див. нижче в описі збірників. Додамо, що, як встановив Д.І.Абрамович, ГЛ, використаний Димитрієм Ростовським, фігурує у “Книгах житій святих” і як “Літописець Нестора” (див.: *Абрамович Д.* Літописні джерела Четьїх-Міней Дмитра Ростовського // Науковий збірник за рік 1929 / Записки історичної секції ВУАН. – Т.32. – К., 1929. – С.32-61).

[45] ЦНБ АН України, ВР Соф.314/541, арк.187зв.-189зв.

[46] ЦДІА у Санкт-Петербурзі. – Ф.181, оп.1, спр.12. – Арк.199зв.-201.

[47] Наукова бібліотека МДУ, ВР, Ірд 38, арк.253-255.

[48] З'ясовуючи літописні джерела Четьїх Міней Дм.Ростовського, Д.І.Абрамович опирався на виданий у 2 томі ПСРЛ текст ГЛ, що, звичайно, приховало від нього справжнє джерело: “Як видно з примітки до заголовку, й це оповідання складене на підставі літописного джерела – Печерської літописи, хоч в Іпатіївському *та Густинському кодексах його зовсім не знаходимо* (виділено нами. – *О.Т.*), а у Лаврентіївському інша редакція”. Відтак, Д.І.Абрамович порівнював текст житія Костянтина із Степенною книгою, відзначивши разом з тим, що їх близкість “може свідчити не про залежність одного тексту від другого, а про спільність джерела (*Абрамович Д.* Зазн. праця. – С.55), з чим не можна не погодитися.

[49] *Милютенко Н.И.* Рассказ о прозрении Ростиславичей на Смядыни (к истории Смоленской литературы XII в.) // ТОДРЛ. – Т.48. – Л., 1993. – С.121-122.

[50] Там само. – С.121.

[51] Автор так бачить історію цієї повісті: написано її у Борисо-Глібському монастирі на Смядині у 1176-1191 рр., у XVI ст. текст потрапляє до Росії, звідки його було вивезено до Києва в часи митрополитства Ісаї Кописького. (Там само. – С.127-128). Така надто складна побудова, очевидно, пояснюється просто: поставивши підзаголовком статті “Из истории Смоленской литературы”, автор тим самим наперед визначила смоленське походження повісті.

[52] ДПБ, F.XVII, 14/1. – Арк.326-326 зв.

[53] ПСРЛ. – Т.7. – С.95.

[54] ПСРЛ. – Т.15. – Стп.263-264.

[55] *Насонов А.Н.* О тверском летописном материале в рукописях XVII в. // Археографический ежегодник за 1957 г. – М., 1958. – С.25-40.

[56] *Яковенко Н.М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – С.141.

[57] ПСРЛ. – Т.2. – СПб., 1843. – С.317.

[58] Книга житій святых въ славу Святыя животворящія Троици... на три месяцы третій. Мартъ, априль, май. – Київ, тип. Лаври, 1700. – Арк.ѵнз-ѵнз зв. При тому, можна твердити, що й у цьому випадку св.Димитрій запозичив текст саме із збірника з ГЛ і не користувався Патериком Тризни, оскільки в останньому порядок і склад чудес інший, ніж в Мгарському збрінику, Мінеї Печ.№37О/155 та Четьїх Міней Димитрія. У Патерику Тризни чудо на Смядині читається після перенесення мощів і є останнім серед чудес.

[59] 8. Опис. див.: Описание рукописного отдела библиотеки АН СССР. – Т.3, вып.1. – С.307-309.

[60] Загальнопоширена думка, що це є виписки з Повісті временних літ, є хибною. На їх справжнє джерело вперше вірно вказав О.О.Шахматов, див.: *Шахматов А.А.* Летописец Каменского Успенского девичьего монастыря. – С.1.

[61] Короткий опис здійснено під час видання ГЛ, див.: ПСРЛ. – Т.2. – С.231.

[62] Описи див.: ПСРЛ. – Т.2. – С.231; *Иконников В.И.* Опыт. – С.1220, прим.5; *Апанович Е.М.* Указ. соч. – С.75-77.

[63] Відома також копія Густинського списку, що вміщена у рукописному збірнику XVIII ст. ЦНБ АН України (Соф.309/540). Опис див.: *Апанович Е.М.* Указ. соч.. – С.71-74. У нашому огляді до уваги не береться.

[64] *Каманін І., Вітвицька Р.* Водяні знаки на папері українських документів XVI і XVII ст. (1566-1651). – К., 1923 (Збірник історико-філологічного відділу УАН, № 11). Крім цієї філіграні, яку Н.І.Мілютенко не змогла визначити, вона наводить ще дві – риба, подібно до № 1179 (1662-1664) та № 1176 (1640 р.) за Каманіним та Вітвицькою (див.: *Милютенко М.И.* Указ. соч. – С.122).

[65] ПСРЛ. – Т.2. – С.231-232. Мгарський список відкрив під час подорожі по Україні й уперше описав у листі до А.Н.Оленіна від 18 серпня 1810 р. Р.І.Єрмолаєв: "... Мы с своей стороны сделали некоторое открытие, а именно в Лубенском Мгарском монастыре нашли мы летопись, писанную в лист на бумаге. Летосчисление от Рождества Христова, выставленное арабскими цифрами подле летосчисления от сотворения мира, и российский герб, вытисненный на переплете, с надписью: Петр Алексеевич всея великия и Малыя России самодержец, ясно показывают время, когда писана сия летопись. Наречие ее малороссийское, смешенное с древним; содержит она в себе деяния от начала России до 1597-го. Происшествия, до Киева и Волыни касающиеся, описаны в ней подробнее, нежели в других известных летописцах. Весьма многое внесено из польских историков, как-то: из Длугоша, Бельского, Кромера, Стрийковского и Гвагнина; многое также почерпнуто из Барониевой священной истории. Я думаю, что это есть тот самый список, который Карамзин называет Волынским. Эта любопытная летопись теперь у нас, и мы намерены в Киеве дать ее переписать" (РДБ, Муз. зібрання, архів О.Н.Оленіна, № 3623-2; цит. за: *Прийма Ф.Я.* "Слово о полку Игореве" в русском историко-литературном процессе первой трети XIX в. – Л., 1980. – С.76). Копія, про яку згадує О.І.Єрмолаєв, є рукописом, що зберігається у Бібліотеці Російської Академії наук (див. пос. 10 та 67). В атрибуції ж Мгарського списку першовідкривач помилився: "Волинським літописом", про який писав М.М.Карамзін, насправді був так званий Хлебниківський список Іпатіївського літопису (див. про це: *Прийма Ф.Я.* Указ. соч. – С.60).

[66] *Бугославський С.* Україно-руські пам'ятки XI-XVIII вв. про князів Бориса і Гліба (Розвідка й тексти). – К., 1928. – С.177-178 (№15).

[67] Відома копія Мгарського списку початку XIX ст. Вона містить лише текст ГЛ без додаткових статей. Зберігається у відділі рукописів Бібліотеки РАН (16.12.5) (опис див.: Описание рукописей в Библиотеке АН СССР. – Т.3, вып.1. – С.309-310).

[68] Точного відповідника знайти не пощастило, але цей знак близький до № 1069 (1733 р.) за Клепиковим (див.: *Клепиков С.А.* Филиграни на бумаге русского производства XVIII – нач. XIX вв. - М., 1978). Зрідка (на арк.292-295) трапляється паперовий знак W та корона над ним і літери "I", "F", "K".

[69] Арк.256 – рецепт проти скажених собак.

Арк.256зв. – "Таблица оставленная славнымъ европейскимъ астрономомъ (...)"

З арк.257 починаючи, вклеєно 11 арк. іншого паперу, заповненого іншим почерком. Арк.257 без початку: "Во дни преєдінаго Авраама всемъ иже в по(д)нѣ(с)ной народомъ и языкомъ..."

Арк.268-293зв. написаний тим самим почерком, що й текст ГЛ: Краткое земнаго круга описание. "Напечатано повелениемъ царского величества в типографии московской лѣта гпдня 1710 в месяцѣ мартѣ".

Арк.294-297 – "Описание разстояния столнихъ градовъ многихъ государствъ і земель".

Арк.297зв. – не заповнений.

Арк.298-299 – вірш.

Арк.299зв. – рецепт проти лихоманки (записаний тим самим почерком, що й рецепт на арк.256).

Арк.300-325зв. – "Практика домостроительная или Прорицание".

[70] Див.: *Шахматов А.А.* Летописец Каменского Успенского девичьего монастыря. – С.1-2; *Полянская Л.И.* Памятники древнерусской письменности в собрании Центрального государственного исторического архива в Ленинграде // ТОДРЛ. – Т.13. – М.; Л., 1957. – С.570 (як "Летопись Нестора, список 1766 г."). Список згадано Ю.К.Бегуновим, як "летописец южно-русский до 1597 г. с Повестью временных лет и двумя повестями – "Мучения младенца Иоанна с отцом варягом" и "Повесть дивная и ужасная о смерти Константина митрополита киевского" (*Бегунов Ю.К.* Древнерусские рукописи фонда Синода в Центральном государственном историческом архиве СССР в Ленинграде // ТОДРЛ. – Т.30. – Л., 1976. – С.335).

[71] *Петров В.И.* Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве. – М., 1904. – Вып.3. – С.105; *Апанович Е.Н.* Указ. соч. – С.74-75.

[72] *Лихачев Н.П.* Бумага и бумажные мельницы в Московском государстве: Истор.-археограф. отчет. – СПб., 1891. – Табл.84, № 585, 582[2] (1757-1770 рр.); *Лихачев Н.П.* Палеографическое значение бумажных водяных знаков. – Ч.2: Альбом снимков. – СПб., 1899. – №№ 2566-2570 (1762-1767 рр.).

[73] Відома копія XIX ст. цього списку (у зібранні Лукашевича і Маркевича – РДБ, ф.152, № 31), зроблена тоді, коли у Соф. 315/687 вже вистачало аркушів між 3зв. та 4.

[74] Заголовок до цієї частини видає спробу редактора, що вніс текст Софійського першого літопису, уподібнити його (заголовок) до заголовку власне ГЛ, по.: "Со богом начинаем летописец... яже о нашем российском народе"; "Со богом починаем летописец еже о нашем российском народе".

[75] *Абрамович Д.* Зазн. праця. – С.33, прим.2.

[76] Див., напр.: ЦНБ АН України, ВР, ф.8, № 43м/46. – Арк.112-113.

[77] Там само. – Арк.109, 111, 111зв., 113зв., 114, 114зв., 115зв., 116, 116зв., 117зв., 118.

[78] *Шляпкин И.А.* Св.Димитрий Ростовский и его время (1651-1709 гг.). – СПб., 1891. – С.243, прим.1

[79] Фототипне вид.: Софонович Феодосій. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. –Додатки. – С.273-284. Критичне вид. див.: *Перетц В.Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII веков. – М.; Л., 1962. – С.90-108.

[80] *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам'ятки книжного мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн.2. – С.83; *Мицик Ю.А.* Передмова // Софонович Феодосій. Хроніка... – С.14. Видання цієї редакції див.: *Павленко Г.І.* Становлення історичної белетристики в давній українській літературі. – К., 1984. – С.160-179.

[81] *Перетц В.Н.* Указ соч. – С.33-45; текст – с.78-90.

[82] Там же. – С.91. Докладніше див.: *Толочко О.П.* Де написано Густинський літопис?// Історичний збірник. Історія, Історіософія, Джерелознавство (Статті, розвідки, есе). – К., 1996. – С.4-20; *Толочко О.П.* "Нестор-літописець": біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина. – 1996. – №4-5. – С. 11-35.

[83] На жаль, через незадовільний стан Державного історичного музею у Москві, де зберігається цей список, нам не вдалося познайомитися з ним de visu. Спираємося, відтак, на зауваження щодо нього, зроблені О.О.Шахматовим (*Шахматов А.А.* Летописец Успенского Каменского девичьего монастыря. – С.1-2). Опис див.: *Леонид, архим.* Систематическое описание славяно-русских рукописей собрания графа А.С.Уварова. – М., 1894. – Ч.3. – С.86. Увар. № 33(1400) не містить житій.

[84] Є підстави гадати, що Архів. та Мгар. мають спільний протограф.

[85] Цієї статті немає також і в копії Густинського списку (Соф.309/540). Здається, що протографом Густ. списку є власне Мгар.

[86] *Єршов А.* Зазн. праця. – С.207.

[87] *Иконников В.И.* Указ. соч. – С.1522.

[88] *Єршов А.* Зазн. праця. – С.207.

[89] Докладніше див: *Толочко О.П.* Нестор-літописець: біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина. – 1996. – №4-5.

[90] Пор: "тако же ѡ то(м) въ лѣтописци, року 1264". (ДПБ, F.XVII/14, арк.25 зв.)

[91] Paterikon, abo zywoty ss.oycow pieczarskich...W Kiiowe, 1635//Seventeenth Century Writings on the Kievan Caves Monastery [Harvard Libriry of Early Ukrainian Literature. Texts. Vol.IV].– Cambridge, Mass., 1987.– P.14, 15. Тотожні глоси читаються у "Синопсисі" Інокентія Гізеля, але тут вони є просто повтором відповідних місць з "Патерика Печерського" 1661 року, у свою чергу заснованих на Патериконі С.Косова.

[92] *Абрамович Д.* Зазн. праця. – С.47.

[93] Наявність житія Михайла Чернігівського у ГЛ зафіксував й І.Гізель, який при згадці його вбивства в Орді подав таку глосу: "о(т) Ру(с) лѣтопи(с) (Синопсис. – К., 1680. – С.рѻд.)

[94] ДБР, ф.304, №714. (Повѣсть о убіеніі блѫеннаго і великаго кнѕя Ігоря Олговича, сна Стослава Ярославича, сна Владимера Великого, брата Стославля, кнѕя черниго(в)скаго, яко быти ему пятому о(т) великого Владимера», арк.291зв.), "Мучение достохва(л)ного и великаго кнѕя Михайла Черниго(в)ского, сна Всеволожа Че(р)мна(г), внука О(л)гова Стославича, сна Всевожа О(л)говича, сна Стослава Ярославича, сна Владимера Великаго, яко бы(ст) се(й) деяты(й) о(т) велико(г) Владимера, с ни(м) же вкупѣ убиенъ бысть Феодоръ воевода его о(т) злочестиваго цря тата(р)ского Батыя в лѣто 6753", арк.347).

[95] Так, вказуючи на брак у ГЛ житія Михайла Чернігівського, Д.І.Абрамович писав: "Що ж до вказівки редактора Міней на Печерську Літопись, то це якесь загадкове непорозуміння" (*Абрамович Д.* Зазн. праця. – С.81).

[96] Д.Ростовський зробив список з цього літопису, який значиться як "Лѣтописец, с Печерского списаный" в описі бібліотеки св.Димирія, вчиненому невдовзі після смерті святителя (див.: *Шляпкин И.А.* Указ. соч. – Приложения, с.57). Чи не є це невідомим досі списком ГЛ, і, враховуючи стосунки Димитрія до Печерського монастиря, можливо, найбільш близьким до архетипу ГЛ?

[97] "Нашу полемічну літературу можна поділити на дві доби: переломовим фактом було впровадження до неї історизму. Особою, яка це перевела, був Захарій Копистенський" (*Пріцак О.* Іпатський літопис та його роль у реставрації української історичної пам'яті // *Пріцак О.* Чому кафедри українознавства в Гарварді? – Кембрідж; Масс; Нью Йорк, 1973. – С.49). Насправді, треба гадати, історизм був притаманний і попередникам Копистенського, зокрема "адресатові" Палінодії – Левові Кревзі. Однак масштаб залучення З.Копистенським історичного матеріалу, справді незрівняний. Знаменно, що складений майже одночасно з Палінодією, Густинський збірник, чимало користався з неї й був під великим впливом цього полемічного твору. Якщо ж врахувати, що Густинський збірник вийшов зі стін Печерського монастиря, висновок, що він належав до інтелектуального й письменницького руху, який панував тут на зламі 20-30-х років XVII ст., не буде видаватися зовсім безпідставним.

Я. Р. ДАШКЕВИЧ (*Львів*)

ТИПОЛОГІЯ АКТІВ З ІСТОРІЇ ЩОДЕННОГО ЖИТТЯ ЛЬВОВА

(Вірменська колонія кінця XVI – початку XVII ст.)

У сучасній українській історичній науці є чимало тем, які для історіографії не існують. Це, зокрема, стосується проблем, розташованих на стикові різних дисциплін. Ними, як інтердисциплінами, займаються дуже нерадо. Такі недоторкані теми викликають необхідність провести детальний і глибокий аналіз масового архівного матеріалу, щоб здобути узагальнюючі висновки. У зв'язку з тим, що певні категорії джерел використовують цілком по-споживацькому, вириваючи з контексту окремі фрагментарні відомості для використання їх за канонами славного "ілюстративного методу", нерозкритими залишаються не тільки певні категорії джерел в цілому – з огляду на їх джерельний зміст, але й характеристика дуже багатьох документів стосовно їх актової типології.

Історія побуту, або так званого щоденного життя займає важливе місце в історичних дослідженнях, які проводять у Західній Європі. Цей напрям справді розташований на стику кількох дисциплін: історії культури (як матеріальної, так і духовної), соціальної історії та історичної етнографії. Тому дослідник повинен орієнтуватися в кількох суміжних науках та в їхніх методиках вивчення джерельного матеріалу, але на практиці це не завжди просто. Основне джерело для студій такого напряму – акти, що у загальній масі здатні аутентичніше для XVI-XVII ст. передати відомості, ніж хроніки, мемуари, листування, іконографія. Здається цілком логічним, що до того, як займатися використанням документів актового типу, бажано знати основні відомості про їх типологію (враховуючи ще й історично-юридичний аспект виникнення актів), але такі дослідження у нас, поки що у зародковому стані.

Об'єктом аналізу став актовий матеріал, що кидає світло на досить вузьку у хронологічному, територіальному, етнічному відношенні тему: історію щоденного життя частини міщанства Львова (його вірменської колонії) кінця XVI – початку XVII ст. Підставою для дослідження стало понад 100 приватних актів з часів від близько 1565 до 1638 р. До речі, поняття "акту" вживається мною досить широко. Оскільки у Львові (як і в інших містах і на інших теренах України) у судово-адміністративній практиці застосовувався книжковий спосіб діловодства[1], то у значимий з

юридичного погляду акт перетворювався кожний письмовий документ, внесений (переписаний) до книг будь-якого уряду: внутріміського (окремих етнічних громад, юридик), загальноміського, старостинського (гродського), земського та інших рівнів. В акти перетворювалися також записи, вписані до книг різних церковних установ судово-адміністративного або нотаріального профілів. Книжковий спосіб діловодства, очевидно, не виключав того, що актами безумовно і передусім були окремі (за своїм фізичним виглядом – тобто, не внесені до книг) документи, оформлені у вигляді грамот, дипломів, рішень, ухвал, засвідчені підписами і печатками урядів, офіційних осіб тощо. Особливість книжкового способу діловодства призводила, однак, до того, що навіть звичайний лист, записка, перелік і т.п. з моменту внесення їх тексту до книги перетворювалися на акт. З книг відповідні уряди (їхні канцелярії) мали право видавати урядово засвідчені витяги – такі копії, незалежно від їх змісту, знову перетворювалися на юридично повноцінний документ – акт. Питання визначення поняття "акт" на українському матеріалі заслуговує на наукову дискусію. Принагідно хочу звернути увагу, що не всі записи, внесені до діловодчої книги, автоматично перетворювалися на акти. До книг вписували, наприклад, протоколи судових та інших засідань, які актами вважати не можна. Як і раніше[2], так і тепер, назву "актові книги" вважаю помилковою, незважаючи на те, що її освятили російські канцеляристи наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

Вивчаючи побут вірменської колонії Львова кінця XVI – початку XVII ст., я звернув увагу на таких чотири основних блоки актів (довкола них – так би мовити, по периферії цих блоків – формувалися акти споріднених типів): 1) передшлюбні умови (двох типів – без та разом з квитуванням); 2) посмертні інвентарні описи майна; 3) духівниці; 4) інвентарні описи товарів та інших речей, нерухомого майна.

Джерельне значення актів таких типів в історичній науці відоме давно. В українській науці збірники таких актів для видання друком не формували, хоча вже в сусідній, наприклад, польській, археографії є взірці, що могли б стати предметом наслідування. В українських археографічних, особливо серійних багатотомних виданнях середини XIX – початку XX ст., актів подібних типів публікували чимало, хоча вони розсипані по окремих томах. Пізніше зацікавлення ними зменшилося (як у джерелознавчому, так і в історично-юридичному аспектах)[3].

Згадані вище понад 100 актів в основній масі внесено до книг львівського вірменського (за назвою; за складом фактично вірменсько-польського) суду, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові, фонд 52, опис 2, томи, в основному, 517-523. Тут вони записані польською мовою – значна частина їх перекладена з оригіналів вірмено-кипчацькою мовою. Вірмено-кипчацькі тексти деяких категорій актів зберігаються в Бібліотеці мхітаристів у Відні, відділ рукописів, №441, книга передшлюбних умов і духівниць 1572-1630 рр. (складена у львівському вірменському духовному суді, в моєму розпоряд-

женні є мікрофільм)[4]. Деякі з вірмено-кипчацьких текстів львівських актів другої половини XVI – першої половини XVII ст. були опубліковані Е.Триярським (Варшава) та мною, а також Е.Шюцом (Будапешт) разом з перекладами польською, російською або німецькою мовами. Це були як передшлюбні умови[5], так і духівниці[6]. Інвентарні описи будинків (складені в зв'язку з їх поділом між спадкоємцями) 1610-1683 рр. опубліковані мною у російському перекладі з польської[7]. Щоб не ускладнювати виклад пропонованої читачеві статті, я користувався майже виключно польськими текстами, враховуючи при цьому лише ті вірмено-кипчацькі тексти, які вже публікувалися.

Розглядаючи окремі типи актів, звертаю увагу передусім на два аспекти – історично-юридичний (висвітлення правил кодифікованого та звичаєвого права, згідно з якими створювалися відповідні акти; оформлення акту як правово значущого – правомочного – документу; експертиза аутентичності і правової значущості актів) та дипломатичний (формальна побудова акту).

У додатку вперше публікуються п'ять типових текстів актів, записаних до книг польською мовою. Вони мають чимале джерельне значення для історії щоденного життя Львова кінця XVI – початку XVIII ст.[8]. Їх джерелознавчий аналіз не входить до завдань даної статті[9]. Зрештою, зміст текстів значною мірою говорить сам за себе. Тексти публікуються за правописом актів; великі та малі літери подаються за сучасним правописом, щоб полегшити розуміння текстів; внесено – при необхідності – сучасну інтерпункцію та поділ на абзаци.

Передшлюбні умови

Важко сказати, коли у вірменів виник звичай складати передшлюбні умови на письмі. Не виключено, що така традиція започаткувалася в Україні, бо старовірменське право подібних умов не знало. На львівському грунті звичай складати відповідний акт було зафіксовано в судебнику, затвердженому 1519 р. польським королем Сигізмундом I – у статті VIII вступної частини судебника, відомого під латинською назвою Statuta iuris Armenici. Тут є таке правило (подаю в перекладі з латинської): "У такий спосіб треба запрошувати приятелів при шлюбі, що наречений спершу має скласти умову з батьком нареченої, тобто щоб йому зразу визначили певну кількість і якість посагу, який пізніше мав би отримати. І посаг йому мають дати і визначити, бо посаги жінок дають з їхніх частин, батьківської і материнської, маєтків [...] Якщо б котрась дочка залишилася при житті одночасно з братами після смерті батька, то їй дадуть посаг брати"[10]. Інших кодифікованих правил, що визначали б спосіб укладання передшлюбної умови, не було – всі інші особливості процедури визначав звичай. Найдавніший відомий текст вірменської передшлюбної умови зі Львова датується 1492 р.[11]

Вивчення 35 неопублікованих та 8 опублікованих (Триярським, Шюцом, мною; дві умови подаються в додатку під №1, 2) актів[12] дозволяє припустити, як відбувалася процедура складання умови і перетворення її на акт. На практиці це виглядало так:

1. Передшлюбну умову складали в присутності та за згодою обох сторін: перша з них – батько, мати, часом її повноважні представники, брат, інші близькі родичі, деколи опікуни нареченої друга сторона – батько, мати нареченого, часом сам наречений (мабуть, у випадку смерті батьків). Сторона нареченої визначала її посаг у речах (коштовності, гроші, одяг, постільна білизна, хустки) та нерухомому майні, оголошувала про подарунок нареченому (переважно чаша, сорочка, перстень, гроші). Наречений міг – але не мусив – дарувати нареченій коштовності, гроші, одяг. Деколи визначали спосіб і термін користування нерухомим майном (будинком, городом, хутором, землею), включали додаткові умови (наприклад, зобов'язання зятя взяти тещу-вдову до свого дому). Оскільки у складанні передшлюбної умови брали участь обидві сторони, назва "умова" цілком виправдана.

2. Умову записували у вигляді зобов'язання обох сторін, відзначаючи дозвіл духовної (львівський вірменський єпископ або його намісник – авакерец, офіціал) та світської (рада старших) влади, в присутності свідків або й без них. Ці останні випадки суперечили наведеній вище ст. VIII судебника 1519 р., але, можливо, що роль свідків відігравав дозвіл духовної і світської влади.

3. Письмове зобов'язання – приватний акт – представники сторони нареченої або зразу заносили до книги вірменського духовного суду[13], або зберігали вдома (у батьків чи уповноважених нареченої, деколи копія була у молодих) без обов'язкового записування тексту умови до книги духовного суду. За запис до книги треба було платити; біднішим членам громади це було, мабуть, не під силу.

4. Текст умови могли записувати до книги духовного суду навіть через кілька років після її складання у зв'язку з додатковою процедурою – записом у книзі суду заяви зятя про те, що всі (або найважливіші) пункти умови сторона нареченої виконала. Ця процедура називалася по-латині quietatio, по-польському kwit, тобто "квитування".

5. Суперечки, пов'язані з невиконанням умов, розглядав львівський міський вірменський суд. У випадку смерті батьків нареченої або інших осіб, що представляли сторону нареченої при складанні умови, відповідачем виступали їхні спадкоємці[14].

Під час суперечок, що розглядали у міському вірменському суді в зв'язку з невиконанням передшлюбних умов, виринали звичаєві норми, яких треба було дотримуватися під час складання умов – і недотримання яких могло призвести до звинувачення у фальсифікації умови та до її скасування. В останньому випадку виникала дуже складна ситуація, бо скласти нову "передшлюбну" умову через багато років після шлюбу було неможливо[15].

З огляду на класифікацію актів, передшлюбні умови були специфічною різновидністю документа, зміст якого диктувався виключно його цільовим призначенням.

У вірменській та вірмено-кипчацькій мовах існував докладно визначений термін для передшлюбної умови – вірменське слово "кроронк" (фонетичні й правописні варіанти: k'roronk', k'roronk', k'roronk', krorenk, krawrenk'). Латинською та польською мовами такі умови називали по-різному. Вживалися латинські терміни: dos dotalitium, dos dotalitii, pacta sponsalia, pacta dotalitia, instrumentum dotalitii, pacta sponsalia, pacta dotalitia, dotalitium dotalitiale (тобто, згідно з розумінням середньовічної латини, "посаг", "шлюбний дар", "шлюбний посаг", "заручинова умова", "шлюбна умова", "шлюбний документ"). Польські терміни були такі: wiano y oprawa malżenska, wiano y wyprawa, wyprawa, zapis wienny. Поруч з ними у польських текстах вживався також вірменський термін krorak, kroronk, krorunk. Характерно, що у функції назви акту виступала як назва самого документу ("умова", "документ" з відповідним додатком), так і, в переносному значенні, його фактичний зміст ("посаг", "дар"). Брак постійного адекватного терміну в латинській та польській мовах посередньо свідчить, що передшлюбна умова як докладно визначений юридичний акт набув особливої внутрішньої специфіки та традиційної форми саме у вірменському середовищі. Письмові акти такого типу не набули поширення у слов'янському (українському, польському) оточенні, що й зумовило відсутність усталеної адекватної термінології.

Характерні особливості передшлюбної умови як різновидності приватного акту визначаються шляхом дипломатичного аналізу згаданих вище 43-х текстів. У львівських умовах наявні такі складові частини (подаю розгорнутий оптимальний варіант, який на практиці міг скорочуватися і модифікуватися – особливо з 1580 р., коли відбулася певна реформа у процедурі складання умов – це питання, однак, виходить поза межі статті):

I. Вступний протокол

1. Словесна інвокація зі згадкою імені Бога.

2. Датація з визначенням місцевості, року, місяця і дня (за вірменською ерою та старим юліанським календарем), згадкою про пануючого короля, синхронних – вірменського патріарха, львівського вірменського єпископа, його намісника, старших львівської громади.

3. Інтитуляція з визначенням імені (чи імен) "автора" або "авторів" умови (лише сторона нареченої або обидві сторони).

4. Інскрипція з позначенням імен осіб, для яких призначена умова.

5. Салютація з побажанням для нареченого.

II. Контекст

6. Наррація з визначенням причини складання акту (наррація могла

бути розміщена також між датацією та інтитуляцією, між інтитуляцією та інскрипцією).

7. Диспозиція зі згадками про дозвіл на шлюб, Боже благословення для наречених, переліком посагу для нареченої, віна для нареченого[16] та інших, духовних, побажань. Диспозиція включала як посаг і віно від батьків (опікунів) нареченої, так і (не завжди) подарунки нареченого для нареченої – іншими словами, включала три категорії шлюбних подарунків.

8. Корроборація зі згадкою про печатку і підписи для засвідчення умови.

III. Есхатокол

9. Підписи "автора" ("авторів"), свідків.

10. Відбиток особистої печатки "автора" ("авторів").

Передшлюбні умови відносно рідко трапляються в книгах вірменського духовного суду у вигляді окремого документа або тексту, що співпадає з первісним оригіналом умови. Набагато частіше, особливо від 1580 р., це вже умови, обрамовані формулами, які відбивають наступну, другу стадію процедури – квитування зятем. Таке обрамування складається з додаткових елементів вступного протоколу:

1. Запис про прибуття до духовного суду обох сторін з переліком осіб.

2. Заява сторони нареченої про складення в минулому передшлюбного договору з проханням зачитати текст умови.

У вступному протоколі зберігаються також датація, інтитуляція та інскрипція. Нижче наводиться дозвіл на прочитання умови і текст передшлюбної умови з поданим вище контекстом, до якого додаються нові елементи стадії квитування:

3. Звертання сторони нареченої з проханням до суду допитати зятя про виконання умови.

4. Питання суду до зятя.

5. Заява зятя про повне або часткове виконання умови та про відмову від дальших претензій (або про наявність претензій, які ще треба задовольнити).

6. Прохання сторони нареченої вписати заяву зятя до книги (так звана петиція).

7. Дозвіл суду здійснити запис до книги.

8. Запис про внесення плати за запис.

В есхатоколі деколи подавалася датація процедури квитування (якщо це не було зроблено у вступному протоколі). У випадку, коли з книги духовного суду видавався витяг вірмено-кипчацькою мовою і його переклад на польську, наприкінці витягу були ще дальші формули есхатоколу:

9. Згадка про витяг з актів духовного суду.

10. Підпис писаря духовного суду.

11. Печатка вірменських старших Львова.

На практиці траплялися різні варіанти побудови актів. Загалом, структура еволюціонувала в бік спрощення формул вступного протоколу.

У зв'язку з виконанням передшлюбної умови могли виникати похідні акти. Крім згаданого вже акту квитування (до складу якого входив текст передшлюбної умови), деколи складали ще акт ліквідації посагу (також акт оцінки посагу) – у тих випадках, коли посаг з тих чи інших причин повертався стороні нареченої або спадкоємцям цієї ж сторони. У таких випадках посаг перелічували на гроші, які підлягали поверненню. Для оцінки коштовностей з передшлюбного контракту визначали комісію у складі цехмистрів золотарського цеху. Вони складали відповідний акт для запису до книг міського вірменського суду[17].

Духівниці

Право складати духівниці – й вимагати їх виконання – належало до важливих привілеїв міщанського стану. У львівських вірменів, часто дуже багатих купців, це право неодноразово підтверджували польські королі. У 1434 р. Володислав II листом до львівського вірменського війта Іваніса затвердив право – і обов'язок – вірменів складати духівниці у вірменському війтівському уряді. Їх виконавцем призначався війт[18]. Можна припустити, що цей лист короля мав перешкодити окремим львівським вірменам подавати свої духівниці для вписування до книг львівського (польського) міського уряду, обходячи, таким чином, права власних вірменських установ. Лист 1434 р. було перезатверджено у 1440, 1461, 1509 і 1591 рр. Коли 1469 р. польська міська рада добилася ліквідації вірменського війтівства і водночас обмеження автономії громади, всі справи, пов'язані з духівницями і їх виконанням (з пізнішим уточненням – крім справ, що стосувалися нерухомого майна і були передані міському вірменському судові), перейшли до вірменського духовного суду. У 1563 р. Сигізмунд-Август закріпив за зібранням львівської вірменської громади (термін "духовний суд" у декреті не вжито) право записувати "згідно з давнім звичаєм" духівниці та "інші подібні акти"[19].

Незалежно від королівських підтверджень, вірмени віддавна мали впорядковане і кодифіковане право спадкування за духівницями. Ця стародавня традиція відбилась у судебнику 1519 р. Наводжу місця з судебника (в перекладі з латини), що стосуються процедури складання духівниць. Стаття VII (вступної частини судебника) "Про право духівниць вірменів": "Якщо сила (тобто здоров'я) вірменина підупала, повинен попросити прибути священиків, а також двох або трьох мужів, бездоганних у їхній поведінці, від уряду старших для свідчення та інших своїх близьких спадкоємців. У першу чергу повинен дещо пожертвувати своїй церкві, єпископові та отцям духовним, повинен ще призначити [на] свій похорон; після цього виділяє маєток, який залишився, для близьких і приятелів згідно власної волі і [все] згадане має бути останньою волею того, хто

відходить. І свідки повинні покликати і оголосити близьким, [щоб вони прийшли] до того, хто складає духівницю, і в такий спосіб, щоб [вони] виступали проти духівниці при його житті: коли він помре, духівниця, в якій формі не була б складена, повинна бути дійсною, незважаючи на будь-який спротив близьких і спадкоємців, бо у слушний час [вони] не захотіли виступити проти волі того, хто складав духівницю. Якщо той, хто склав духівницю, помре, тоді цю духівницю повинні затвердити, за висловом св. апостола Павла, що духівниці, підтверджені смертю, мають бути дійсними. Якщо б той, хто зробив духівницю, вижив, тоді ця духівниця залишається на вільне вирішення, доповнення і на відповідальність того, хто складав духівницю – для доповнення або змін, яких він собі захоче". Із статті VIII "Про подружнє право": "Якщо б батько дійшов до хвороби і хотів би своїй доньці призначити духівницею те, що йому хотілося б, то він може це зробити згідно зі своєю волею, цьому будь-який спротив синів і спадкоємців не може пошкодити". Із статті X: "Якщо б цей вмираючий хотів би зробити опікуном дружину з [своїми] братами, це йому дозволяється правом, щоб [вони] разом не забували про спасіння його душі. І таке саме рішення повинно зберігатися, якщо дружина помре раніше, ніж її чоловік"[20]. У статті 116 "Про спадкування і спадщину з майна батьків" говориться про способи спадкування у випадку смерті без духівниці.

У вірменському процесуальному кодексі, складеному у Львові 1604 р., акту духівниці стосується стаття 96 (подаю в перекладі з польської): "Будь-які духівниці повинні складати при панах старших, кількох з яких просять від уряду, та при священикові, або при власному сповідникові, або при будь-кому іншому. І ці духівниці мають записати до приватних книг для духівниць, які є у вірменській церковній скарбниці, врешті – при понятих. І такі [духівниці] повинні бути дійсними"[21].

Інших кодифікованих правил, щодо складання духівниць не було; в процедуру вклинювалося також звичаєве право, щоправда, в значно меншій мірі, як при складанні передшлюбних умов[22].

Найдавніший відомий текст духівниці, складеної вірменином у Львові, датується 1376 р.[23] Інша згадка про духівницю львівського вірменина пов'язана з 1444 р.[24]

Вивчені духівниці 1572-1630 рр. – 8 неопублікованих та 7 опублікованих, частково лише у фрагментах (Триярським, Шюцом, мною – одна з духівниць публікується тепер у додатку під №3), підтверджують, що при їх складанні досить точно дотримувалися кодифікованої процедури. Тому немає потреби викладати її власними словами (як це було зроблено вище у шлюбних умовах, процес складання яких було кодифіковано лише загалом). Необхідно підкреслити, що недотримання одного з правил процедури могло призвести до оголошення духівниці недійсною. Так трапилося з духівницею, що публікується тепер у додатку – "автор" духівниці не призначив пожертвувань вірменським священикам і духовним

установам; тому духівницю було скасовано[25]. До особливостей можна віднести випадки, коли духівницю одночасно й у вигляді одного акту складали чоловік і жінка[26].

У вірменській та вірмено-кипчацькій мовах існував докладно визначений термін для духівниці – вірменське слово diat'ik (запозичене з грецького ἡ διατήκη "розпорядження", "остання воля"), якому відповідали латинські і польські терміни testamentum, testament.

Дипломатичний аналіз згаданих вище духівниць дає можливість встановити такі складові частини акту (у його оптимальному варіанті, що не відбився у повному складі в усіх духівницях, які піддано аналізові):

I. Вступний протокол

1. Словесна інвокація зі згадкою імені Бога (трапляється рідко).

2. Датація з визначенням місцевості, часом місця (вірменський духовний суд), року, місяця і дня (за вірменською ерою та старим юліанським календарем), деколи зі згадкою про пануючого короля, вірменського патріарха, львівського вірменського єпископа, його намісника (авакереца-офіціала); часто датація переносилася до кінцевого протоколу.

3. Інтитуляція з позначенням імені того, хто складає духівницю.

II. Контекст

4. Аренга – філософськи або юридично сформульовані причини складання акту (наприклад, міркування про смерть); трапляється рідко.

5. Наррація з визначенням стану фізичного і душевного здоров'я того, хто складає духівницю, з переліком свідків складання акту (священиків, вірменських старших).

6. Диспозиція, тобто основний зміст акту, яка переважно мала кілька складових частин, не завжди розміщених послідовно, а саме: розпорядження відносно похорону, пожертвування церкві та її представникам, опис нерухомого майна, а також коштовностей, перелік готівки, товарів (загалом), поділ їх між спадкоємцями, визначення способу використання нерухомого майна рідними, перелік власних боргів та боржників тому, хто складає духівницю, встановлення опікунів над дружиною та малолітніми спадкоємцями і доньками, різні розрахунки з рідними, визначення посагу донькам, звіти з опіки над іншими родичами. Часом диспозиція перепліталася з елементами біографії "автора" духівниці. Оскільки диспозицію складали в присутності рідних, то її могли доповнювати протести або згода рідних як реакція на розпорядження "автора".

7. Санкція – встановлення причин, що можуть позбавити спадкоємців записаної їм частини маєтку; трапляється не часто.

8. Петиція – прохання до духовного суду записати духівницю до книги.

9. Корроборація – покликання на підпис, печатку.

III. Есхатокол

10. Підпис "автора".

11. Відбиток особистої печатки "автора".

Досить часто датація розташована в есхатоколі. Наприкінці акту нерідко записували формулу: "автор", якщо вийде з хвороби, матиме право скасувати або змінити духівницю. Як і в передшлюбних умовах, тексти духівниць, що видавалися сторонам у вигляді витягів з книги духовного суду в оригіналі та в перекладі, отримували відповідні діловодні ознаки – згадку звідки зроблено витяг та підпис писаря суду[27].

У зв'язку з духівницями з'явилися похідні акти. До них належали, зокрема, акти про передсмертний розрахунок з опікунства[28], зміни або доповнення до окремих місць духівниці[29], скасування духівниці після одужання[30], кошти похорону[31], про розрахунок з опікунства, встановленого духівницею[32]. Окрему категорію похідних актів становили посмертні інвентарні описи майна.

Посмертні інвентарні описи майна (нерухомого та рухомого) складали лише у тих випадках, якщо зразу після смерті "автора" духівниці виникали спірні питання – чи то в зв'язку з поділом маєтку серед спадкоємців, чи внаслідок претензій кредиторів. У складі органів міського самоврядування Львова існував спеціальний інститут присяжних, які виконували такі інвентарні описи, вносили чернетки описів до своїх підручних книг, а потім переписували описи до книг вищих інстанцій. У львівських вірменів описи виконували двоє вірменських старших (як члени інституту присяжних) під керівництвом війта, не вірменина. Описи для чистового запису заносили до книг львівського міського вірменського суду, перетворюючи їх таким чином на офіційний акт.

Досліджено 14 посмертних інвертарних описів майна 1594-1629 рр., складених у Львові. Усі (крім двох описів, що подаються у додатку пропонованої статті) досі не публікувалися[33]. Львівських вірменів, рухливих купців, смерть могла застати за межами міста – деколи це була насильницька смерть: в Угорщині (1604 р.; товари цього купця описували в Самборі, Яслиськах, Коросні)[34], у Гданську (1607 р.)[35] у Кракові (1605 р.)[36], на славному ярмарку в Ярославі (1627 р.)[37] Це був період, коли Польща вела війни за білоруські землі, намагалася з допомогою Лжедмитріїв встановити контроль над Московською державою. Разом з польськими військами (та й українськими козаками) просувалися також львівські вірменські купці. Так з'являлися інвентарні описи майна загиблих, складені в Смоленську (1613 р.)[38], Москві (1610, 1617 рр.)[39]. Усі ці позальвівські акти переписували до книг львівського міського вірменського суду. Я не враховував позальвівські документи, хоча вони можуть використовуватися для порівняння (у різних містах процедура складання описів мала свої особливості). Реєструю їх також для загальної картини. До книг

згаданого суду записували також описи майна нельвівських вірменів, маєток яких після смерті з тих чи інших причин зберігався у Львові (1605 р., вірменин з Кам'янця-Подільського)[40]. Процедура в останніх випадках була, зрозуміло, львівською, тому такі акти я враховував при аналізі.

Посмертні описи майна діляться на три основні категорії, що відбивають три фази дій із спадковою масою: 1) звичайні переліки майна та 2) переліки майна з їх оцінкою. Здебільшого такі переліки дублюються: спершу до книг записували звичайний перелік речей, товарів, нерухомого майна; пізніше для їх оцінки запрошували експертів – вірменських купців або цехмистрів міських цехів (наприклад, кравців, мідників, ливарників). Деколи таку "оціночну комісію" очолював війт[41]. Наступна фаза дії – 3) розподіл маєтку між спадкоємцями чи кредиторами. Відповідно до двох перших категорій акти опису майна мали назви: inventarium, regestr rzeczy, inwentarz rzeczy (перша фаза), або taxa, taxa rerum, calculum bonorum, ocenka, (оцінка речей, підрахунок маєтків для другої фази), або, врешті, liquidatio (завершення справи, треба розуміти, поділом маєтку; для третьої фази).

Структура інвентарних описів, незалежно від категорій, дуже проста – перелік речей, часом з їх оцінкою, деколи з поділом між спадкоємцями. У великих за обсягом інвентарних описах речі, товари групували за видами та матеріалом, наприклад, цина, мідь, килими, посуд (керамічний), одяг, латунь, срібло[42], або одяг, цина, латунь, мідь залізо (сюди входила зброя), килими, картини, дерево, документи[43], чи – цина, латунь, мідь, срібло, одяг, документи[44]. Окремі групи в описах становили гроші, коштовності та нерухоме майно. Про розгорнуту дипломатичну будову таких актів говорити важко. Відомості про датацію, "авторів" акту, причину його складання (на чию вимогу) – при записові у чистовому варіанті до книги – подавали у супровідному тексті. Жодні інші формули інвентарні описи не супроводили.

Описи товарів і речей

За формальними ознаками (переліки речей, товарів, їх оцінка, поділ) акти цієї категорії близькі до попередніх, але причина їх складання була зовсім іншою. Такі акти з'являлися внаслідок судових рішень різних інстанцій, часом навіть королівських декретів про облік речей і товарів, конфіскованих на користь кредиторів. У переважній більшості випадків описи складали одночасно з оцінкою речей і товарів. У ролі експертів знову виступали цехмистри, наприклад золотарського цеху, представники купецьких об'єднань. Часом такі описи складали самі боржники, пропонуючи свою оцінку речей, призначених на оплату боргу. Вдалося виявити 7 актів такого типу 1602-1628 рр.[45] До цієї групи актів можна умовно залічити також список речей одного купця, що залишив їх у Стамбулі (1604 р.) – речі перевезли до Львова інші особи[46].

Діловодні назви актів здебільшого ідентичні з назвами документів попереднього типу. Як при посмертних інвентарях відомості про датацію,

"авторів", причину складання акту подавали у супровідному тексті запису в книзі.

Дослідження актів, що стосуються міщанського середовища в Україні XVI-XVII ст. – їх аналіз з історично-юридичного та дипломатичного (не кажучи вже про джерелознавчий) погляду – по суті, лише починається. Треба вважати, що докладніше вивчення даної проблеми розширить наші відомості про типологію актів, які створювалися в українських містах і, так чи інакше, були проявом їхніх, хоча й обмежених, але цілком реальних громадянських прав.

ДОДАТОК

Зразки актів 1571-1630 рр.

N°1

1571 р., липня 12 (1021 р., липня 12 вірменського календаря). – Передшлюбна умова між львівськими міщанами Аксантом і Ованесом Кеворовичами та Рінсіме Торосовичевою про посаг Анухни Кеворовичівни, що виходить заміж за Алмаса Торосовича, записана до книги львівського вірменського духовного суду та переписана 1630 р., квітня 16, у перекладі до книги львівського міського вірменського суду.

W imie Panskie

Krorunk pana Torosovica pana Ałmasa y Kiewiorowiczowny Anuchny roku (według rahunku ormienskiego) 12 [!] iulii vigesima quinta.

Za wolą pana Boga wzsechmogącego y opatrzyciela wszechoyca y syna y ducha swietego stalo sie sczesliwe wesele od pana Boga sporzadzone w miescie Lwowie przy kosciele swietey Bogorodzicielki Vstąpienia.

Za patriarchowstwa wielebnego xiędza Michala y za xiedza Gregora biskupa tutecznego, za officialstwa xdza Waska za panów starszych pana Iwaszka y pana Grzegorza,

Iako przyszła przed duchowienstwo niebosczyka pana Torossa małzonka pani Ripsima y odządała od pana Axanta y pana Owanissa ich pania Anuchno za syna swego pana Almasa malzonki co aby pan Bog sczesliwie zdarzyc raczył. Amen.

My bracia daiem siestrze naszey pannie Anuchnia naprzod blogosławienstwo Panskie y zzydła [!] swiatogo tego cj pan Bog raczyl sporządzic.

Naprzod kiczke na trzydziestu spodach ze złotem y z perły 96 skoicow 74 skoicow złota,

czepiec osiedmdziesiąt punttałow zloto z perły 30 skoicow,
podgarlek złoty z perły 38 skoycow,
zlote nausznice bez pereł 15 skoycow,
złote noszenie 18 skoicow,
przykrycie na głowe ze złotem 16 skoycow,
dwa kolnierze ieden 28 skoycow, a drugi 12 skoycow,

bryze iedne perłowe 6 skoycow,
pas ieden pozłocisty 4 grzywny,
drugi pas złocisty 2 grzywnie,
2 pierscienia turkosowe po pultrzecia skoyca,
pierscien ieden dyamentowy za 20 talerow,
pierscien ieden z rubinem za 2 czerwone zlote,
zlociste nozny,
muchairowa szuba popieliczkami podszyta,
druga szuba sukienna z zlocistemi guzami,
złota grzywna w nich,
trzecia szuba sukienna z złotemi guzami, grzywna złota w nich,
dwie stucze czamlitu na wierzchnie szaty iedna brunatna, druga gozdzikowa,
4 szaty spodnie,
iedna cielista kitayka,
druga czerwona czamlitowa,
2 brunatnych muchairowych,
kitlik ieden czerwony axamitny z pozłocistemi guzami,
zasie kitlik na zielonym dnie zlotosłow z złotych zalozek,

Posciel, husty bialy y 2 pierzynie, 4 poduski, troie powłok, koldra czerwona axamitna i chusty iako dobrey kozdey.

A panu oblubiencowi pierscin za 6 czerwonych złotych y koszule ze złotem. Takze y wiana panu oblubienicowi pierscin z blogoslawienstwem Panskim 450 złotych.

A pan oblubieniec pan Almas przynosi panie Anuchnie podarunek pare manelli złotych 36 skoicow y na szate adamaszku y złotych 200 pieniendzy.

Panie Boze racz błogosławic.

ЦДІА України в м. Львові. – Ф.52, оп.2. – Т.523. – С.506-507. Засвідчена копія з засвідченої тогочасної копії. Діловодний переклад з вірмено-кипчацької мови на польську.

N°2

1584 р., липня 4 (1033 р., червня 24 вірменського календаря). – Передшлюбна умова між львівськими міщанами Доноваком та Стефаном Лазаровичем про посаг Щасній Доноваковичівні, яка виходить заміж за Лазаря Стефановича, та квитування Лазаря Стефановича, що умову виконано, записані до книги львівського вірменського духовного суду та переписані 641 р., липня 30, у перекладі до книги львівського міського вірменського суду.

Krorunk paniey Szczesney corki pana Donowaka, a panaLazarza Stephanowicza.

Roku 1033 die 24 iunny, za krolowania Stephana, a za officialstwa xiędza Wasilego.

Stoiąc oblicznie przed pany starszy, pan Donowak z iedney striny, a pan Stephan Łazarowicz z synem Łazarem z drugiey strony y tak rzekli.

Moi łaskawi panowie starszy, przyscia naszego przed wmciow przyczyna ta iest. Gdysmy się spowinnowacili z panem Stephanem erecpochanem, z pozwoleniem xiędza biskupa y wmciow spowinnowaciłem się, to iest corkę moię panią Szczęsnę panu Lazarowi synowi pana Stephana do stanu małzeńskiego przyobiecałem; tamze zaraz za coraką swoią takową wyprawę ktora na tey karcie napisawszy wmciom podaie. O co proszę aby była czytana. Na ządanie pana Donowaka pp. starszy pozwolili takową kartę czytac, ktora tak opiewała.

Ia Donowak daię dzięcieciu moiemu paniey Szczęsnie naprzod błogosławienstwo Panskie, a przy tym na potrzeby cielesne, co pan Bog z łaski swey nagotował.

To iest naprzod paspach złotych pięrdziesiąt myschałow,
mazgap złotych dwaziescia myschałow
iegdana szesdziesiat myschałow,
husłar trzydziesci y dwa myschałow,
boiunczach dwadziescia myschałow,
łancuch trzydziesci czerwonych,
bramka perłowa z pontałami za złotych sto pięrdziesiąt,
bryzy perłowe dwadziescia myschałow,
dwa pasy srebrne, ieden cztery grzywny, drugi dwie grzywnie,
iedne nozenki srebrne pozłociste, grzywne wazyli,
dwa wacki dwie grzywnie.
iedna szata kanawacowa goła
iedna szuba kanawacowa sobolami podszyta,
ieden letnik czerwony adamaszkowy,
dwa letniki kitaykowe duplowe,
ieden letnik czerwony czamletowy,
ieden letnik muchaierowy
iedna kołdra axamitna,
posciel iako u kazdego dobrego,
ieden kobierzec,
dwa pierscienie złote,
ieden błekitni rubin,
dwa czerwony czamletowy rubinowe,
ieden diamentowy pierscien.
W chusciech iako u kazdego dobrego.
Panu młodemu wiana iedna kamienica y
dwa tysiąca zlotych pieneidzy y
ieden pierscien do poswiecenia,
ieden kubek, dwa grzywny y
złota kuszula.

Po przeczytaniu tey karty, prosieł pan Donowak pp. starszych aby pytali pana Łazarza Stephanowicza, iezeli według pisma tego we wszytkim się mu dosic stało, a na pytanie pp. starszych odpowiedział p. Łazarz, ze mi się od pana swiekra według pisma tego we wszytkim dosyc stało, z czego ich y potomstwo wiecznie

quituie, a p. Donowak prosił a takowe zeznanie pana zieńca do act było wpisane, na co dał pamiętne.

Jakub Iwaszko Iakubowicz pisarz duchownego prawa.

Z act duchownego prawa lwowskich ormianskich wydany.

ЦДІА України в м.Львові. – Ф.52, оп.2. – Т.526. – С.516. Засвідчена копія з засвідченої тогочасної копії. Діловодний переклад з вірмено-кипчацької мови на польську.

N°3

1615 р., квітня 30. – Духівниця львівського міщанина Богдана Доноваковича, записана 1615 р., вересня 10, до книги львівського міського вірменського суду.

W imieouca i Syna i Ducha swiętego amen.

Ja Bohdan Donowakowic Ormienin i miesczanin lwowski wiadomo czynia komu bedzie nalezało wiedziec, iz w lidzbie ormienski roku tysiac dwudziestego pierwszego dnia dwudziestego ianuarii i w lidzbie polski tysiac piencseth siedmdziesiat pierwszego ktorego roku poiął corke panne Nastasią przedtym niegdy slawnego pana Krzystopha Awedikowica Ormienina i miescanina lwowskie[g]o; comkolwiek powieł posagu wział, to wszytko iest w sctach duchownych ormienskich authentice napisano tegoz roku wyszey mianowanego. Z zoną mieskałem lath dziewietnascie; spłodzonego potomstwa było szesc synow y corek trzy; za zywota mego s zony moiey Anastasiey wzial pan Bog synow trzy, a iedne corkę; po smierci nieboszki zostało synow trzy i dwie corce, a szosty ia mąz iey wlasney. Syny pozostale po smierci nieboski zony moiey Anastasiey – Iwasko, Mikolay, Donowak, a corki Zuzanna y Anna. Szamofost [!] tedy zostałem po smierci nieboski zony moiey Anastasiey, po ktorey smierci wziął pan Bog syna starszego Iwasska; zostalo ich dwa, i corce dwie, ktorem wydał po smierci nieboski w stan swiety malzenski; starsza w roku y lidzbie ormienski tysiąc piencseth pierwszego wydałem za sławnego Grzeska Mikłaszowica, pana Andrzeiowica syna. Drugą corke Annae wydalem tak ze po smierci nieboski zony moiey Anastasii za sławnego Nigoła Popowica, pana Hankowego syna, roku i lidzbie ormienski, tysiac piendzsiat osmego dnia sesnaste[g]o febr., polski lidzbie tysiac szescseth dziewiatego. Cokolwiek tedy posagu dalem po corkach swoich iak srebra, zlota, pereł pieniedzy gotowych y wyprawy wszelakiey to iest waytko w actach ormienskich duchownych, krorym dwom corkom odlozylem czesc macierzystą gotowemi pieniedzmi y kostuią mie z posagiem do siedmi tysieczy zlotych, abowiem im dwie czesci przynalezali macierzystego, tedy mie z nich quitowali i nie maią iuz nic tak macierzystego iako i oiczystego; mnie tedy dwie czesci przynaleză te, a nie im, ani tez komu inszemu, poniewazem ich kupił za gotowe pieniadze od corek swoich y odlozyłem im swemi wlasnemi a gotowemi pieniadzmi.

Mieskaiac po smierci niebosczki zony moi Anastasiey lath cztery wdowcem, widzac iz mi zle bylo z sierotami memy, ani doglądac komu było sieroth moich, musiałem sie z tey miary ozenic roku y lidzby ormienski tysiacz czterdziesci y

cztery dnia dwudziestego osmego ianuarii, a polski lidzbie tysias pienseth dziewiedziesiat piatego, drugiego malzenstwa z uczciwą malzonką Petronellą, a z corką slawny pamięci Awedyka Popowica, xiedza Waska syna; y mieszkałem z nie lach dwadziescia y ieden rok, az do tego czasu, z ktorą zoną moią milą wtorą wyszey mianowaną dał nam pan Bog z laskiey swey potomstwo – synow czterech y curek pienc; za zywota iescze mego tak tez y iey wzioł pan Bog iednego syna i iedne corke; zostało trzy syny zywych – Bohdan, Awedyk, Iwasko, a corki Nastasia, Aarbara, Sophia i Ruza.

Az do tego czasu, widzac abowiem starosc, chorobę i smierc przed oczyma memi, zezwalem tedy synow swych starszych, pierwszy niebozki zony moiey Anastasii, Mikolaia, y Donowaka, opowiedaiac im chorobe swoie smierc przed oczyma; ktorych dla tegom zezwał, podaiac im co zechce rzad czynic tak miedzy wami pierwszey nieboszki zony moi Anastasiey, a matki wlassney waszey iako i miedzy teraznieyszymi dziatkami zony moiey Petronelli, aby po smierci moi nie było zadnego klopotu, turbaciey ani tez pozywanie miedzy wami.

Naprzod pytalem synow moich z malzonki pierwszy Anastasiey w macierzystych częsciach waszych z wami spolnie mam li iakie części albo ni w stoiacych dobrach, na co oni tak odpowiedzieli iz tam niemacie nic ani zadney czesci na dobrach stoiących, ale nam to przynalezy wsythkom dwom bratom Mikolaiowi i Donawakowi, a nie wam.

Pytalem iescze częsc macierzystą – brat was rodzony Iwasko starszy, a syn moy wlasny, komu odumarł, wam czyli mnie macierzystą – oni odpowiedzieli ze nie wam ale nam i siosstrom naszym y czorkow waszym pierwzy zony Anastasiey; pytalem iescze te czesci macierzyste, ktorem za swe pieniadze wlasne wykupil od corek swych, a siostr waszych Zuzanny y Anny – komu przynalezą, ali mnie, gdyzem tedy za swe pieniadze wlasne, a gotowe te czesci wykupił od corek swych tedy nieprzynaleze nikomu inszemu ieno mnie, wlasnie Bohdanowi Donawakowi a oicu waszemu, w ktorych czesciach trzymam kram bogaty od tego czasu az do dzisieyszego, i iestem w nim possessorem, daiąc corkom swym wyprawe tak z macierzysty, iako i z oiczysty, i przywlasczam to do oiczystego, gdyz widze, ze oni mnie chcą ze wsytkiego macierzystego oddalic, czego zadna miara dokac [!] niemogą.

Synom teyze pierwszy zony Anastesiey uczynilem zapis swierzony na folwark swoi, gdzie Mezinski mieska przed swiety Stanislawem, za ktory mnie Mniesky dawali trzy tysiacze; tedy mowilem im, aby na mnie zas to prawo wlali i ten zapis, a to dlatego zebym puscil to w rurowy dział tak pierwszy małzonki splodzonego potomstwa dziecmi, iako y teraznieyszy zony, we wszytkich dobrach stoiacych; na co oni niechcieli pozwolic, poniewaz tedy niechcieli, niech ze to iuz im dwom będzie za oiczyste czesc, gdyz tak są uporni y przestac nichcą na oicowski radzie, co ia iescze potwierdzam mandatem je[g]o k. mczi pana mego miłoscziwego ze mi wolno naznaczyc ktoremu chciec mniei, ktoremu chciec wieczy, ale ia nichcac czynic krzywdy zadnemu, ieno w rowny dział puscic iako ociec baczny, tak tam tey malzonki dzieciom iako i teraznieyszy wiesznemi czasy.

A tak iuz nic a nic nie maią po smierci moi oiczystego i macierzystego tak

syny iako i corki pierwszy zony moiey Anastasiey, niech ze sie iuz tym contentuiną, gdyz oni dwa [razy] wieczey pobrali anizeli zona moia teraznieisza sama osma z dziecmi.

Co sie wdsielie [!] iasnie pokaze.

Ostatek tedy maietnosci tak na kamienicy, kramie y folwarkach i na wszytkich dobrach stoiacych badz w miescie bądz na przedmiesciu tak kupne iako i w zastawie będące, tak pod miastem iako i pod zamkiem, zenie moiey wtorego malzenstwa Petronelle z potmstwem same oszmy zapisuie i dział uczynie dostateczny zadnemu krzywdy nieczyniąc. A gdyz mi to je[g]o krolewska mcz pan moy milosczziwy raczył z łaski swey panskiei dac na woli abych ordinacią takową czynił, iakaby mi sie podobała i iaką bych nailepiey rozumiał, czego dowodzac, zanosze na tym miescu consens i roskazanie je[g]o krolew mczi pana mego milosciwego, ktory prosze aby był czytany i do act przyiety ktory takowy iest.

Niepotrzebna abowiem to ich questia, ze mnie w starosci moiey tym synowie moiey krew moia turbuia, ale gdy z z niebaczenia ich y z niemiłosci synowskiei przeciwko mnie oicu swemu laty y chorobą zietemu przychodzi, daie im nieomylną, ale prawdziwę sprawe, a nie tylko strony maietnosci, ktorą mi był pan Bog z matką ich nieboszczka, a małzonką moią pierszą uzyczył, ale tez y to im ma wybaczenie daie, co nieboszczyk moy ociec do Lwowa przyiechawszy z soba przywiosl i iako maietnosci stoiacy nabywal i pieniądzmi szafował.

Naprzod przyechawszy do Lwowa mial trzysziesci tysiecy gotowych pieniedzy, z ktorych kupil kamienice od niekiedy slawnego Zuka, religiey grecki człowieka i miesczanina lwowskiego, ktorą zmurowal. Drugą kamienice kupil uniegdy slawnego Olexy, takze relligiey grecki, podle cerkwie ruskiey y podle slawnego Marka Langisza, y te zmurował. Zmurował i spital ormienski z samego grunthu, podle tegoz spitala Wartykowi Kozie takze z grunthu kamienice zmurowal. Ktore murowanie kosztuie tak tych kamienic iako y apitalne trzynascie tysieczy zlotych lekcze rachuiacz, ktory rechunek przed oczyma stoiey wszystek.

Wdałem dwie corce zamąz na imie Guławke y Dolwatke, ktore ze złotem y z srybrem y z wyprawa lekcze rachuiacz po dwu tysiacu złotych wiecey nizeli cztery tysiacze zlotych obiedwie kostuią. Folwark na przedmiesciu Krakowskim przed swietym Stanisławem, gdzie Mezinski mieska, dał dwa tysiaca złotych z budowaniem, bo kupił grunt i budował i to lekcze rachuie rachuie z tego folwarku, czyni do roku pułtorasta zlotych czinszu.

Gdym sie ozenił z pierwszą zoną wyszey mianowaną a matką ich, dał mi ociec moy tysiac zlotych na zarobek; potym gdym poczoł arendy arendowac starostwa Auskiego y trzmac zastawę Oleską, dał mi znowa dwa tysiace zlotych, co z pierszym tysiacem, trzy tysiace czyni zlotych, abym temi pieniądzmi zarabiał, y abym sam siebie zone, dzieci, i celadz przyodziwał, zywił i oplacił, abym oicu niedokuczał do smierci iego.

Po smierci nieboszczyka oica mego nie wieczy sie niezostalo pieniedzy gotowych z długami ieno siedm tysieczy złotych i to było miedzy ludzmi; z

pierszą tedy summą co mi był dał na zarobek, czyni dziesięc tysięczy złotych, wsakze pan Bog lepiey to wie, iakom ia te dlugi z wielkim kłopotem i z skodą takze nakładem prawnym wydzwignol. Zarobiłem abowiem był temi dziesiącą tysiecy zlotych dwadziescia tysięczy złotych polskich swą wlasną pracą na arendach y na zastawach ziemskich, co sie mi wszytkiego spełnilo z temi dziesiacią tysiecy złotych y z zarobkiem moim własnym trzydziesci tysiecy złotych, ktorem miał za zywota iescze niebosczki malzonki moiey Anastasiey.

Synowie mie tedy teyze niebosczki zony moiey pierwszey Mikołay i z Donowakiem molestuią y turbuią o tych trzydziesci złotych tysieci, pytaiac sie gdziebym ich podział; do czego oni nie maią zadney sprawy, anim sie tez iem powiniem sprawowac, iednak dla slusnosci i klopotow po smierci moiey pokazac chce i pokaze roschod tych pieniedzy, ktory tedy ten iest wlasny.

Naprzod przemurowałem kamienice oicowska, w ktory teras mieskam; ta tedy kosztuie mie trzy tysiacze polskich złotych, w dlugum przyał od Wani ia niedawno Medelczyn folwark, ktory mie kosztnie z budowaniem, com snowu budował teraznieiszemi czasy, do szesciseth złotych.

Mikolaia Andrzeiowica synow dałem zastawnym obyczaiem na folwark podle mego folwarku pulczwartasta złotych, ktory az do tego czasu trzymam w zastawie. Kupiłem u pani Galusowey czesc trzecią na kopcu; kostuie mie z budowaniem ze wsytkiem piec tysiecy zlotych. Wydalem dwie corce zamąz swoie wlasne pierwszey nieboszki zony moiey na imie Zuzanne y Anne; kostuią siedm tysięczy złotych i wiecey ze wszytkim.

Zmurowałem manastyr ormienski w Soczawie w ziemi Wołoski za dusze przotkow moich wszytkich i swoie na gruncie elasnym dziedzienym przotkow moich, ktorzy mie kostuie szesc tysiecy zlotych.

Gdym druge zone poiął Petronelle, kosztnie mie wesele i z podarkami ze wszytkimi do dwu tysiecy zlotych. W długach zgineło mi temi czasy po smierci niebosczyka Łazara szwagra mego dwanascieseth złotych, ktory mi był winien z tey summy co wazytkim wiadomo iest. U Scipiona Wloch zgineło mi dwanascieseth zlotych. U Szembeka – dziewiecset i szescdziesiat zlotych; u Domazirskiego – tysiac szterysta czterdziesci zlotych; u pani Gneskowey – pulczwartasta zlotych; u Sczirbicza – szesceth zlotych; u Dumny i kupcow woloskich zginelo mi czterysta zlotych, ktorych dlugow innych nierachuie dawnych ani wspominam, co waytkiego summą czyni trzydziesci tysiecy zlotych i sto; i gotowem te summe autentice urzedownie przed wszytkimi pokazac.

Poniewaz tedy ządali rachunku synowie pierwszey nieboski zony moi Anastasii Mikolay z Donowakiem, ktoregom im był niepowinien czynic, atoli im pokazuię iawnie, niechze rachuią; za te niewdzięcnose i moie w starym wieku kłopotowanie y frasowanie mogł bym z swoi czesci oyczystey onych, iako niewdzięcznych synow y rady zley sluchaiących, a nie krzescianskiei, oddalic iednakze pomniąc na to, ze są krwią moią obciązone y niezycząc im zadnego przeklęstwa od pana Boga, ktore zwykło padac na tych, ktorzy rodzicow nie szanuią, a co większa w klopoty niepotrzebne i frasunki przywodzą mnie laty obciązonego oyca swe[g]o. Co ia im wszytką oizowską milością przebaczam, i

przed p.Aogiem odpuszczam y ich od dobr moich, ktore mi pan Bog z blogoslawięstwa swiętego i za ucciwym staraniem moim raczył dac, onych bez wselakiey krzywdy według summienia mego dobre[g]o, z ktorym sie mam przed maiestat pana Boga wsechmogacego stawic, przypuszczam, aby potym na mnie nie amarykowsli.

Pytam sie tez synow tychze perwazy malzonki moi Anastasii iakom matke ich poiął od tego czasu az do teraznieyszego lach 45 mieskaiac, ich plodzac, czeladz chowaiac, odziwaiac, karmiac i naukę daiac, wielie na to wyszlo na rok lekce rachuiac po dwu tysiacu zlotych, ludzkich przyaznie y rachowania wielkich pp. sobie y onym, zachowuiac na potym przez lach 45 az do tego czasu, tedy uczyni dziewięndziesiąt tysieci zlotych, co y ludzie dobrzy wiedzą iakom zył z zoną z dziecmi y z celadzą. A synowie moi Mikolay z Donowakiem kiedy mi iaki szelag w dom przyniesli tak długo kupcząc, iz sie u mnie rachunku upominali i takową turbacią pod ten czas zadawali niepotrzebną, a toli ia czynilem nie z przymusu ich, ale z checi i z dobrego baczenia swego, aby ludzie wiedzieli, iz ia im krzywdy nie czynie niwczym, ale wedlug prawa i sprawiedliwosci zachowac autenthie chcę kazdego, tak w oiczystych, iako i w macierzystych czesciach dział miedzy nimi czynic chce, według woli moi i slusznosci i wedlug s. sprawiedliwosci, ktore wole krol je[g]o mcz pan moy mcziwy z laski swey panskiey raczył potwierdzic, ktory takowy czynie.

Wedlug mandatu je[g]o k. mczi pana mego mnie nadanego Bochdanowi Donowakewicowi Ormieninowi i miescaninowi Lwowskiemu, co ia i wiadomo czynie komu to bedzie naezalo wiedziec, tym mandatem je[g]o k. mczi pana me[g]o mcziwo[g]o iz mi wolno dział i rozrządzenie tak tez i pokoy wedlug woli moiey i swiety sprawiedliwosci miedzy dziecmi memi slawney nieboszki zony moi Anastasii pierwszy, tak tez y teraznieyszy, aby potym pokoi i milosc iednostaina a nieodmienna byla czynie.

Pierwszym dzieziom moim Mikolaiowi i Donowakowi pierwszy zony wyszey mianowynay, gdyz oni mnie oddalaią od macierzystych czesci moich, to iest zony moi pierwszey Anastasii, mowiac, iz tam wy nie macie nic ieno my, ale to oni omylnie gadaią y nigdy tego przewiesc nie mogą bo ia wedle prawa ormienskiego y articulu iako po zenie czesc z nimi rowno mam, iako y zona po mezu zwykła miwac. Do thego, ze sym moy starszy Iwaszko pierwszy zony moiey, a matki ich wlasney po smierci umarł, tedy y od tego mie oddalaią takze tez mowiac, iz tam niemacie nicz ieno my a siostry, co i to nie iesc słuszna ani tego dokazą, ale mnie oycu swemu rodzonemu według prawa i s sprawiedliwosci odumarł, do czego y to wspominam, zem od dwuch curek swych własnych pierwszy zony, a siostr ich rodzonych, czesc macierzystą stoiącą, ktorą swemi własnemi pięniądzmi wykupił, y odlozył te dwie części moie - tedy są u nieczye insze poniewazem im dał tysiac złotych gotowych pieniedzy, w ktory sumie trzymam kram bogaty, bo na kazdego przychodzi, to iest na nas szesci z części macierzystych, polowice kamienici u pana Gabriela Krzystophowica, ktore szacuie dwa tysiace złotych, a kram tysiac zlitych, za ktorym odlozył tysiac zlotych gotowych pieniedzy po pieciszeth zlotych, a iz na nich ten kram przypadał

z czesci macierzysty, gdy zem go wykupił od nich, tedy mie kwitowall w actach ormienskich duchownych iako z macierzystego tak y z oyczystego, y iestem w nim possessorem, a niekto inszy. A poniewaz mam w czesci nieboszki zony moiey pierwszey, to iest w kamienicy pana Gabriela Krzystophowica, pięcseth złotych, a drugie piecseth zlotych po nieboszczyku Iwaszku, synu moim starszym pierwszy zony, wedlug szacunku co uczyni tysiac zlotych, com od curek swoich Zuzanny y Anny czese macierzystą na nich przypadaiacą gotowemi pieniedzmi wykupił i odlozył, do ktorych czesci oni tak macierzystych, iako y oyczystych nic a nic niemaią gdyz im są iuz odłozone. Jednak pomniac na krow swoie co na mnie pięcseth złotych z macierzysty czesci, a drugie pięcseth co syn na mnie odumarł starszy Iwaszko, tedy y te sumę Mikolaiowi z Donowakiem do tego folwarku oddzielam y przypisuie, za ktory mi Mniszki Mniszki dawaly trzy tysiace zlotych.

Potym mowilem mu, aby na mnie tez prawo wlali, com im był powierzył, a gdy niechcieli gdy zem is tho chciał wsytko w rowny dział pusczic miedzy dzieci pierwszey y wtorey malzonki, a iz niechcieli, a tak iakom wyszey wypisał te tysiac zlotych im przypadaiące na mnie po zenie w kamienicy tedy y teraz toz potwierdzem za częsc oyczyste, to im daruie do tegoz folwarku na wieczne czasy i w pokoiu zachwnie aby po smieroi moi w pokoiu, milosci, w lasce Aozey y w blogoslawiestwie zyli.

A ostatek dobr moich, iako kamienici, kramu, folwarkow wazelakich na przedmiesciu tak pod miastem, iako i pod zamkiem, badz kupnych, badz zastawnych wazytko zenie moiey wtorey samo osmey z dziatkami z niey spłodzonemi zapisuie y daruie po smierci moiey na wieczne czany y kazdemu z nich dział sluszny pokaznie wedlug woli i swiety sprawiedliwosci. Wturym dzieciom y zenie moi Petronelle swey zpłodzonym Bochdanowi, Awedykowi, i Iwaszkowi y curce moiey starszy Anastasii z nimi w kamienici swey na piec czesciey rozdzielony naznaczam ktory takowy dzial czynie.

Starazy corce moiey pannie Nasnasii taki dzial czynia, iaki mamy iuz miedzy sobą z zięciem swym w intercizie panem Piotrem Hrehorowiczem spisany, ale gdyby czego sie niedodało zieczowi memu za corką panną Nastazyą badz zlota, srebra, pereł i pieniedzy gotowych, tedy zienc ma uzywac piaty czesci naznaczoney az do tego czasu, poki mu sie dosyc nie stanie wedlug intercizey postanowioney, ale skoroby oddała zona moia z dziecmi temi trzema wszytko, tedy zarazem ma ustapic z kamienicy, to iest z tey piaty czesci po smierci moiey; do tego przydaie - iezeliby niebylo odłozyc czym zienciowi memu, tedy ostawuie kram bogaty w miescie, przedawszy albo zastawiwszy, aby odprawili ziencia mego z corką starszą Anastasia y wykupili te piate czesc w kamienicy co ta kamienica przypada po matke z dziecmi z niey spłodzonemi Bochdanem, Awedykiem i Iwasskiem.

A iz matka zaraz częsc swoie macierzystą w tey kamienicy ode mnie udzieloney trzem synom zapisuie i darnie wyszey mianiwanym, poniewas tedy zapisuie matka częsc [s]woie, tedy przypada ta kamienica wszytka miedzy panem Gabrielem Krzystophowicem, a miedzy Krasowskim, tym trzem synom

Aohdanowi, Awedikowi i Iwaszkowi, ktory dzial takowy czynie wszytkiey kamienice.

Pierwsza czesc Aohdanowi starszemu synu memu wtorego malzenstwa na gurze pod spizarnią swietlice z komnatą, sień z kuchnią małą, prewet w sieni, nad sienią spizarnie malą i strych wszytek nad wszytką kamienicą. Pod tą swietliczą druge swietlice z komnatą i z sienią na dole, staienke, z ktorey z staini skliep murowac ma; miedzy sklepem wielkim z przechdem od Krasowskiego staienkę murowaną zklepistą na iednego konia pod tą staienka y laznią pewnice ziemną ze wszytkiem zapisuie.

Druga czesc Awedikowi synowi swemu drugiemu zapisuie y udzielam na gurze nad wielka izba, izbą yarze wielką malowaną ze zlotemi ruzami sien, z kuchną, okna do Bozego Ciała; od tey sieni swietlice malą takze malowaną y drugą nad nią takze malą; do wychodu wolne chodzenie s tych gmachow nad tą izbą wielką malowaną, y z sienią spizarnie ze wszytkim; chodzenie przez małą spizarnie, com Bohdanowi zapisał, wolne i przez sien do Awedikowey spizarni; na dolie mały skliep od pana Awedyka - okna na ulice Ruską ku szkolie, piwnice pod obiema skliepami przez wszytko wzdluz zapisuie.

Trzeci czesc Iwaszkowi synowi naymlodszemu zapisuie y daruie wielkie izbe na dolie, okna ku kosciolowi Bozemu Ciału, wszytek ganek, preuet podle kuchni, sien przeciwko teyze wielkiey swietlicy, druga swietlice z komnatą y kuchnie, podle niey prewet, okna u niey ku Kieworowicowi na ulice Ruską; pod wielką izbą y wroty dwie piwnicy małe, przez iedne do drugiei chdzenie, okna ku Bozemu Ciału. Sklep wielki od pana Kraszowskiego, okna na ulice Ruska, naprzeciwko Kieworowicza nad swietliczą Bohdanowa i nad komnatą przez wszytko od konca do konca spizarnie wszytkei i zas maluskie spizarnie nad swietlicą małą od pana Awedika; z tei spizarni aby wolne chodzenie było.

Woda, łaznia, prewet, podworek, sien pod sklepienie i chodzenie z obuch dtron wsytkim wolne bedzie trzem szynom wyszey mianjwanym.

Ktorzy syny maią sie tym działem contentowac wszyscy chcali w blogoslawienstwie Aozym oycowskim y matcinym zyc i z soba w milosci iednostainy.

Curkom zasie swoim trzem Aarbarze, Sophiey i Russir wtorego małzenstwa takowy dział czynie.

Pierwsza czesc. Czorce swoi Barbarze pod starszą Anastasią zapisuie i naznaczam te zastawe Galuszowską w tysiacu złotych od niebosczyka Galusza i zony iego authentice na ratuszu zapisaną, na ktory grunt poddanych nasadzilem; te daią po stu złotych na rok czynszu i dwie szadzawce, ogrod niezagrodzony dla iarzyn za młynem, do tego iescze ten folwark. ktory od Stecka mam w zactawie, w pulczwartu stu zlotych, to iesc dom z sopą, z sadem, z trzema komormi i z staienką na 4 konie miedzy komorami, z ktore[g]o na kazdy rok czinszu daią trzydziesci zlotych; do tego iescze folwark Medelczyn, ktorym wziął od Iwanisa brata swego w dlugu niedawnego czasu, y z tego daią do roku po trzydziestu zlotych czinszu.

Wtora czesc. Wtorey corce Sophiey w kopcu na Galusowskim częsc, z

ktorem kupił dziedzienie, a pani Galusowey naznaczam i zapisuie gdzie saphianicy safiany robią dwa warstaty od parkana do parkana az do drugi, ktora idzie brzegiem stawu. Saphianicy od tych dwoch warstatow daią od kozdego z osobna po stu zlotych, od obuch dwiescie zlotych na kozdy rok czinezu daia. A na tym gruncie, ktora miedzy warstatami są z obudwu stron, wolno bedzie po smierci moi corce, drzewo czynic, sady płodzic, poddane sadzac y iakkolwick pozytek by sie zdał byc lepszey.

Trzecia czesc. Trzeci corce moiey namnieyszy pannie Rusy takowy dział czynie – na tymze gruncie Galiszowskim kupnym dziedzienie kopiec na stawie z mostem i z komorami budowanemi chlodnik z sadem ze wszytkimi uzytkami, staw z mlynem, ktory za parkanem stoi, i z temi gruntami, co przynalezą do młyna iako rowem zakrązono do młyna, poddanych dwanascie, ktorzy siedzą miedzy parkanem a swietym Krzyzem ormienskim, y dwa domy - ieden Mularzowskiey, a drugi grunt; od młyna daią na kazdy tydzień po złottemu. Poddane zterdziesci [!] zlotych na kazdy rok, od domow tych, wyszey mianowanych, czinszu takze po trzydziesci zlotych i dwa na kazdy rok i po gr. 10. Z ogrodami i cokolwiek przynalezy do tych domow na kopcu cokolwiek zrodzi sadowina – ten wszytek pozytek ma bydz tak tez y z stawu daile i to do kopcu pannie Russie, corce swoi, y do uzytkow tych com dał na maietnisc gorzalnikowi summe Stanislawowi Potempe osmdziesiąt y trzy złote, na co iest y zapis na ratuszu authentice zapisany, od ktory maietnosci daią czinszu do roku piec zlotych y po dwa kapłuny; drugą summe dalem takze gorzalnikowi drugiemu Stanislawowi na maietnosc piencdziesiat zlotych, ktory daie czinszu na kazdy rok z domu y z sadu takze y z ogrodu dziesienc zlotych, co ia y to zapisuie ieyze, a gdyby dziedzice zechcieli te maietnosc powykupowac wyszemianowane y summe odłozyc, tedy te summe iey ze zapisuie.

Do thego mam zapis urzedowny na zamku od nieiakiei Ruzy z małzonkiem y syna ich staraszego na ogrod pod Wysokim Zamkiem, na ktorym dał summe sto dziewiędziesiąt y pienc zlotych – tedy wazelakie uzytki z tego sadu y ogrodu iey daruie y te sume, iesliby chcieli wykupic dziedzice, i to daie; i iey ma bydz przed brona [!] Krakowską podle mlyna slodownego drugi dom, ktorym od Marcina Czapnika w długum przyjął na wieczne czasy we czterechset zlotych bez kilku, alem ten dom darowałem wiecznymi czasy Iwanowi Kowalowi zenie y potomkom iego, oni mnie sie zapisali na kazdy rpk po zlotych 16 z niego dawac y po groszy 20 czynszu na wieczne czasi, y ktokolwiek bedzie siedzieł na tym gruncie albo possessorem, tedy takze czinsz powinien dac, to tedy zapisalem corce swoi Rusy.

Tym tedy działem maią sie wszysxzy contentowac.

Działo sie przy bytnosci slawnych p. Grzegorza Dobrockiego, woyta lwowskiego, takze slawnych ormienskich pana Gabriela Kaprusia y Jacuba Zadykowica y przy bytnosci wielebnego xiedza kaspra, ormienskiego koscioła officiala, ostatniego dnia kwietna roku panskiego tysiac szescseth pietnastego.

Zachowuiac sobie iednak zupelną moc te swoie ordinatią, ktorą teras podpisuie y pieczecią swa pieczentuie, odmienic, poprawic, przyczynic, umieiszyc

wedlug upodobania swego. A iesliby mie tes pan Aog w tym czasie zs tego swiata wziąc raczyl, tedy te ordinacia y rozradzenie moie chce miec wiecznymi czasy wazne.

ЦДІА України в м.Львові. – Ф.52, оп.2. – Т.520. – С.1146-1157. Засвідчена копія з оригіналу.

N°4

1615 р., листопада 13. – Посмертний опис рухомого майна та фінансових документів львівського міщанина Богдана Доноваковича, складений райцею Станиславом Ансеріном та вірменськими старшими Гаврилом Капрусем і Яковом Задиковичем та записаний до книги львівського міського вірменського суду.*

Naprzod pieniędzy gotowych powiedziala pani wdowa ze nic niczostalo.

Kleinoty, ktore sa je[g]o mci pana starosty na tenczas lwowskie[g]o w zastawie, wedlug je[g]o mci recognitiey zpisane pokazała.

Naprzod. Pierwszy kleinoth złoty z kamieniami drogimi i z figurą swiastowania panny Mariey, w ktorey figurze iest diamentowych [kamieni] wielkich i malych czternascie, rubinow dwadziescia i ieden, pereł pięc.

Drugi kleinoth, w ktorym diamentow wielkich y maltch dwadziescia i cztery, pereł trzy.

Trzeci kleinot, w ktorym diamentow wielkich y malych dwadziescia y siedm, pereł dwadziescia y szesc.

Czwarty kleinoth na kształt smoka to iest perła we złocie, na głowie corona złota, na ogonie rubinow dwanascie, perła iedna w ogonie.

Item zastawa xiędza Piotra, to iest krzyzyk złoty z szescią kamikow rubinowych.

Item delphinek złoty, smaragow w niem dwamascie.

Item dwie zaponie z diamencikami ceskimi, z trzema piorkami diamentowemi, koło we szrotku z diamencikami.

Item zastawa pana Pawla Łąchiego, to iest pierscien z kamieniem wielkim z biała zlotym.

It. dwie solnicze srebrne pozłociste.

Item z domowych kienotow ieden co nadroszy, to iest noszenie zlote z białym smelcem rubinow wielkich dwa wierzchni i spodni. Rubinkow dolnych siedmnascie, diamentow wielkich y małych szesc, ossoba biała smelcowa, to iest fortitudo, a ostatek pereł-kami ozdobione, trzy perły zawieszone.

Item pierscien z saphirem wielkim.

Item drugi pierscień z safirem takze.

It trzy pierscienie z rubinami.

---

*Дата запису до книги львівського міського вірменського суду. Оцінка рухомого майна записана до книги цього суду 4 липня 1617 р. Див.: ЦДІА України в м. Львові. – Ф.52, оп.2, т.521. – С.688-693.

Ite pierscionek małuczki z turkusikiem małym.
It pierscien ieden z diamentem mały.
It dwa pierscionki z cytrynami, mosiądzowy ieden z nich,
Item łancuch drobniuchny pancerzowy w ktore[g]o salvator z paną Marya.
It portugał s. pamięci krola Stephana y lancuszek u nie[g]o złoty drobny.
Item zielone kamienie dwa na osm grani kozdy, osobno srebrem oprawne.
Ite sreberka w puscze zloty i
do luku ciagnienia pierscień als dreikier.
Item łancuch węszy złoty, perełkami i rubinkami naszyty, stuk w nim wielkich y małych dwadziescia y iedna, to iest wielkie esowe, a małe w gwiazdecki.
Item łyzek iedenascie srebrnych białych stołowych.
It dwa pasy srebrne pozłociste z te[g]o srebra co z sablie kozacki.
Item tranka nowa z perłami wielkimi w tablice lancuszkiem obszyta.
It druga tranka z mnieiszych pereł szyta z łancuskiem takze.
It kołko panienskie axamitu czerwonego do czeplikow naszyte pontałami i srzednimi perłami.
Mianowala do te[g]o w srzebrze ze iest okręth srebrny pozłociety.
Item kubek srebrny pozłocisty z wierzchiem popsowanym w sztuki.
Item kubek mały niedoprawiony y
czarka iedna.
It. kubeczek mały wołonski, ale to wszytko w zastawie.
It kielich z patyną srebrny pozłocisty wszytek.

Hergeweth

Naprzod dwa miesze proszte.
It szabla srebrem oprawna ze trzema braicarami pozłocista.
It szabla takze srebrem oprawna pozłocista, ktora w zastawie.
It trzy szable mosiadzem oprawne pozłociste.
It pałasz oprawny srebrem z siedmią braicarow pozłota stara.
It pałasz mosiądzem oprawny.
Item pałasz prosty.
Item kord bułatowy, na dwoch miescach srebrem oprawny, bez rekoiesci.
Item kord prosty.
Item rapir axamitem czarnym oprawny, srebrem na dwoch miescach oprawny.
It granat w kiiu pelgrzymskim.
Item bulawa srebrna z pozłocista galka.
It para muszkietow.
It rusnica ptasza abo tarczowa, pozłocista rura i zamek.
It para pułhakow w karpową łuskę oprawne.
It para pułhakow wozowych długich.
Ite para krotkich.
It rusnica krutka.

Item pancierz z kolcami mosiądzowemi pozłocistemi i z kamienmi prostemi i rękawice do niego.
Item trzy pancerz we trzech skrzyneckach podlugowatych proste.
It kawtan pancerzowy bez rekawow.
Item zbroia czarna smelcowana i szyszak biały.
It szahaidak z łukiem tureckim obszytym, łubie awtowane złotem, na nim iednorozec i kolcząn takze aftowany, łancuszek u niego srebrny, dwadziescia strzał w nim.
Item drugi łuk prosty z łubiem naszywanym, na ktorem kolko z srebra groszowego, kołczan takze naszywany, w ktorym strzał dziewietnascie.
Item łuk woloski z lubiem i koloczanem, w ktorym strzał trzydziesci.
Item sahaydakow para czerwonym axamitem obszyte, wkowki na nich groszowe[g]o srebra, bez lukow, tilko strzał dwadziescia y dziewiec.
Item sahaydak stary ieden z łukiem i z sesnastą strzał.
Item bonczuk biały kozacki.
Item siodlo nowo z czerwone[g]o axamitu z kołkemi mosiadzowemi, iasczurem oprawne, tebinki aftowane iedwabiem y szychem.
Itt siodło wzorzyste na dnie debiastym, nędzą powleczone.
Itt siodło safianem czerwonym powleczone.
Item siodło adziamskie bladozoltą czapky oprawne.
Item siodło usarskie, zielone[g]o axamitu siedzenie.
It rzad usarski, okowany mosiąszem, pozłocisty i z podpierscienie.
Ite rzad nowy czerwony bagaierowy z podpierscieniami.
Item rzad pomaranczowy z podpierscieniem.
Item czaprak ieden prosti i stary.

S z a t y

Naprzod para stuk czamlitu, iedna bronatna, a druga mieniona, nic zielona z bronatną.
Item adamasku na dwie szacie, ieden bronatny, a drugi wisniowy.
Item atlaszu na pare szat, ieden turecki chutni, a drugi łazurowy czemny.
Item muchairu stuka, biala nic z czerwoną.
Item szuba iedna pułgranatnia lazurowa, sobolami podszyta z kolnirzem.
Item delia zielona pułgranatnia nowa, adamski podszyta.
Item ferezya czarna falendiszowa, bierkami egipskimi podszyta.
Item z pod tey ferezyi brzuska sobolowa wyprote, ktore pod kitaikową czamarą są.
Item kawtanow ławcianych zołtych dwa.
Item koszulka iedna błekitna, podpanczerze.
item kobierzec dywanski wielki nowy.
It kobiercow dywanskich osm, ktoremi izba obita, cztery wielkich, a cztery malych.
Item kilimow szesnascie.
Item kobierzec wielki i drugi mały, ktoro u zięcia są.

Item kobiercow cztery uzywalnych starych, ktorami izba gdzie mieskaią obita, a piaty kilim na kształ[!] cwezozor kobierca.
Item kobiercow w komnacie trzy, a czwarty na kaztał[!] kobierca kilim.

C i n a

W misach wielkich pomiernych, pułmiskach, talerzach, przystawkach, konwiach, garcach, pulgarcuwkach, konwiach, kwartach, pułkwartach, koneweckach małych, antfosie nalezoce, kuflu, lichtarzach funtow tysiacz osmdziesiath y pięc.
Item antfon cynowy wprawiony w mur.
Item nalewka z miednicą, cynowe obicie i proztą połotą zwierzchu ochedozone.
Item miedziany iasczyk turecki pobielany, w ktorym dwie misie y trzy talerze.
Item miednic piec mosiądzowych na kształt skopczykow.
It faierka mosiądzowa dla ognia do zagrzewania potraw bądz co chce.
Item mozdzierz.
Item korona, to iest lichtarz, ktory w wielki izbie we srodku wisi mosiądzowy.
Item lichtarzow mosiadzowych dwa srednich, to iest ni wielkich, ni małych.
Item miedziana wanna, w ktorey sie nieboszczyk kąpywał.
Item kocieł do prania chust.
Item kocieł w łazni.
Item mała wanienka.
Item kocieł w kuchni zawieszony.
Item panwi dwie wielkich.
Item panwi małych pięc łatanych.
Ite pułmiarek miedziany.
It bretar do pieczenia, ale popsowany.
It zelaznych skrzeń dwie, trzecia maluchna na kaztalt skatułki.
It skatuła, w ktorey pięc pułmiszkow y pięc talerzow y flasz osm.
Ite druga skatuła mnieisza zastawna.
Item warczaby tureckie z hebanowemi kamieniami.
Item szale dwoie wielkie i male.
Ite krzesło obszyte z gałkami mosiądzowemi.
It skrzynia xiag ormienskich zastawnych.
Item domowych [ksiąg] troie, a czwarte u ziecia i więczy domowych znalesc sie moze.
Item zegarok pozlocisty mosiadzowy.

Z a p i s y i m e m b r a n y

Pokazała zapis na szescseth złotych od sławnego Pawła Sczerby, miesczanina krakowskie[g]o, slawnym donowakowi i Bogdanowi synowi iego zeznany de actu in iudicio necessario Cracoviae feris quarta post Conductue Paschae anno 1580.

Item membran na dwiescie złotych od Chacadura z Woloch anno Domini 1612.

Item membran na czterysta i trzy zlotych od Axantego wedlug ormienskie[g]o cslendarza anno 1059.

Item cerograph od je[g]o mci pana Mikłaia Daniłowica, rothmistrza krola je[g]o mci, na złotych polskich sto de data die 23 cerwca a[nn]o 1595.

Item membran od Bedrosza safianika na sto dwadziescia złotych de data 4 decembris anno 1614.

Item membran od Nordana Jchingika na sto dwadziescia zlotych groszy 15 de data 4 decembris anno 1614.

It membran na złotych szternascie od nieboszczyka Aogdana Donowakowica Andreaszowi safiannickowi winnych.

Item dwa listy k. je[g]o mci pokazała sub inscriptione Sacrae Regiae Maiestatis sigillo maioris csncell. obsignatas 28 iuliis 1614, pierway w ktory je[g]o k. mcz raczy pisac aby Piotrowi Hrehorowicowi były wydane pewne rzeczy. Drugi list de data Varsaviae die 7 ang. anno 1614 zeby Piotrowi Hrehorowicowi pan Aogdan we wsytkin wiare dał.

Arendanowa winna Kasyanowa takze, ale iak te[g]o niewiem, wsak sie to z pisma pokaze.

ЦДІА України в м.Львові. – Ф.52, оп.2. – Т.520. – С.1205-1209. Засвідчена копія.

N°5

1630 р., липня 9. – Оцінка товарів, що залишилися після смерті львівського міщанина Миколи Серебковича, складена цехмистрами Альбертом Бочуовичем і Григорієм Романовичем та записана до книги львівського вірменського суду.*

Naprzod białey haby sztuk siedm, sztuka iedna po złotych dwanascie groszy pułosma.

Szarey haby sztuk trzy, sztuka iedna po złotych piętnascie.

Oponcz pienc, oponcza iedna po złotych osmi groszy pietnascie.

Kołder przeszywanych trzy, iedna po dziesieci złotych y groszy trzy.

Kozuchow tureckich piec, ieden po złotych szesnascie groszy pietnascie.

Zielonych plutow, to iest fartuchow, lokci szescdziesiąt po groszy szesnaszie lokiec.

Aawelny funtow dwadziescia y ieden, funt ieden po groszy pietnascie.

Kaftanow plotnianych farbowanych szesc, ieden po zlotych trzy.

Muchairu tatrskiego sztuk dwadziescia y dziewiec, sztuka iedna po złotych 6.

Czytow in numero 11, czyt ieden po złotych 6 y groszy po pułosma.

Machpash ieden po złotych 8.

Machran kosmatych par 6, para po złotych 5.

Machran trzy iedna po złotych 4.

---

*Дата запису до книги львівського міського вірменського суду.

Czamletu lokci trzydziesci y ieden, lokiec po złotemu iednemu y groszy osmnastu.
Szai lokiec 67, łokiec po groszy dwodziestu osmi.
Harasu sztuk 4, sztuka iedna po złotych pietnascie.
Barchanu białego sztuka iedna po fl 9.
Harasu sztuk kawalcow za złotych dziesiec.
Obrus wraczławski złotych dwq groszy dwadziescia.
Obrusow trzy prostych po fl 2.
Plotna wraclawskiego sztuk 8, sztuka iedna po złotych trzy y groszy pietnastu.
Plotna szwabskiego sztuczka iedna za fl 6.
Muchairu niemieckiego sztuk 3 po złotych dziewieci.
Muchairu trzy sztuki kawalcow po fl osmiu.
Sztuka barchanu czerwonego za fl 10 groszy pietnascie.
Plotna farbowanego sztuk 11, sztuka po złotych dwa groszy pietnascie.
Rąbku sztuczki 3 za złotych dziewiec.
Rąbku sztuczek dwie po złotych dwa groszy dziesieci.
Rąbku cienkiego pultory sztuczki za fl 7 // 15.
Rąbku w kawałcach, sztuka iedna za złotych dwa groszy pietnascie.
Rąbku cienkeigo w kawalcach, sztuka iedna złotych cztery.
Plutna czerwonego farbowanego, arszynow 19, po groszy pietnascie ieden.
Recznikow pułsztuki za fl 1 groszy 15.
Serwet dziewietnascie, za nich fl 4 groszy 22 1/2.
Bawelniczek szockich 6, iedna po groszy szesnastu.
Pasamonow włoczczanych 9 sztuk, sztuka iedna po złotemu.
Pasamonow trzy sztuczki po groszy dwadziescia.
Kitayki czarney łokci dwadziescia dziewiec, lokiec ieden po groszy dwanascie.
Skarpytek dzianych pułtuzina, za nich fl 2 gs 15.
Ponczoch dzianych par trzy za fl 3.
Ponczochow par 5 czerwonych za fl 5.
Skorecka zolta saffianowa, za nie fl 1 groszy 15.
Pasamonow w kawalcach sztuczek 4 za fl 4.
Cwelichu lokci 8, łokiec po groszy dwanascie.
Szydyszu białego łokci 8, łokiec po groszy osmi.
Haby w kawalcach lokci 13, łokiec po groszy osmnascie.
Błam futra baraniego za złotych dwa.
Fartuchow łokci pułczwarta, łokiec po groszy dwanascie.
Tasiemek dwie, za nich złotych dwa.
Iedwabiu liber piec, libra po złotych 10.
Zawoiow 5, zawoy po złotych osmnascie groszy pietnascie.
Hustek czerkiewskich par 4 1/2, para po złotych 6 gros 7 1/2.
Myslipetanu pultory sztuki za fl 15.
Łachorow sztuka iedna za fl 4.

Chustek z wiezyckami stuczek 2, sztuka po złotych dwanascie.

Medzelanu gladkie[g]o sztuk 7 po fl 7.

Tabinku łokci czternascie, łokiec po złotemu iednemu y groszy dwodziestu.

Pułaksamicia lokci 2 fl - gs 20.

Nędzy łokci 5 po groszy 24.

Muchairu tatarskiego w kawalcach siedm pulstuczkow sztuka po fl 4.

Szydyszu za fl 5.

Kocow farbowanych 4 po fl 2.

Cukru funtow 9, funt po złotem iednemu.

Cynamunu funt ieden y czwierc fl 4.

Gozdzikow za fl 5.

Szafranu cipryskiego za fl 4.

Za pipeprz fl 3 gs 15.

Kociel z łancuchem kuchienny [-]

Sztuczka płotna za fl 3 groszy pietnascie.

Kawalcow roznych za fl 6.

Paniey Manuiłowey kozuchow 3 byly w kramie, ktore przy urzendzie odebrała.

Item haby sztuk 6, ktire odebrała.

P. Norbegowica popnczy trzy, ktore przy urzendzie odebrano.

Paniey iwaszkowey Bernatowicowey złota cewek 5, ktore przy urzendzie odebrano.

ЦДІА України в м. Львові. – Ф.52, оп.2. – Т.523. – С.671-672. Засвідчена копія.

[1] Докладніше про це див.: *Дашкевич Я.Р.* Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в XIII-XVIII ст. (проблематика, стан і методика дослідження) // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969. – Вип.4. – С.129-171.

[2] Там само. Відстоюючи назву "актові книги", автори не можуть підшукати для цього наукові аргументи. Див., напр.: *Кіку І.О.* Значення актових книг як джерела з історії України XVI-XVIII ст. // Укр. іст. журн. – К., 1983. – №11. – С.141-142.

[3] Напр.: *Nawrocki S., Wisłocki J.* Inwentarze mieszczańskie z lat 1528-1635 z ksiąg miejskich Poznania. – Poznań, 1961; Gębarowicz M. Materiały źródłowe do dziejow kultury i sztuki XVI-XVIII wieku. – Wrocław, 1973 (є окремий розділ з публікацією шляхетських та міщанських інвентарів); *Borkowska M.* Dekret w niebieskim ferowany parlamencie. Wybór testamentów z XVII-XVIII wieku. – Warszawa, 1984.

[4] Можна згадати статтю: *Кристер А.Є.* Духівниці XVI-XVII ст. // Ювілейний збірник на пошану акад. Д.І.Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – [Ч.І.]. – С.491-513.

[5] За допомогу в отриманні мікрофільму дякую дирекції Бібліотеки мхітаристів у Відні та проф. Г.Бушгаузенові (Відень). У Бібліотеці мхітаристів у Венеції є дальша книга передшлюбних умов та духівниць за 1630-1642 рр. (рукопис №1788); наступна книга за 1643-1667 рр. також у Бібліотеці мхітаристів у Відні (рукопис №447).

[6] *Дашкевич Я.Р., Трыярски Э.* Армяно-кыпчакские предбрачные договоры из Львова (1598-1638) // Rocznik Orientalistyczny (далі — RO). – Warszawa, 1970. – Т.33, zesz.2. – С.67-107; *Дашкевич Я.Р., Трыярски Э.* Древнейший армяно-кыпчакский документ из львовских коллекций (1583 г.) и изучение билингв предбрачных договоров львовских армян // RO. –

1975. – T.3, zesz.2. – S.33-47; *Schutz E.* Armeno-kiptschakische Ehekontrakte und Testamente // Acta Orientalia hung. – Audapest, 1971. – T.24, fagc.3. – S.274-276, 279-281.

[7] *Дашкевич Я.Р., Трыярски Э.* Армяно-кыпчакское завещание из Львова 1617 г. и современный ему польский перевод // RO. – 1974. – T.36, zesz.1. – S.104-107; *Schutz E.* Armeno-kiptschakische Ehekontrakte... – S.276-279, 281-283. Окреме місце серед виданих духівниць займає остання воля львівського вірменського архієпископа Месропа 1624 р., опублікована у вигляді фотокопії (лише вірмено-кипчацький текст). Див.: *Petrowicz G.* La chiesa armena in Aolonia. — P.1 (1350-1624). – Roma, 1971. – P.186.

[8] *Дашкевич Я.Р.* Армянские кварталы средневековых городов Украины (XIV-XVIII вв.) // Patma-banasirakan handes / Историко-филологический журнал. – Ереван, 1987. – №3. – С.58-60.

[9] Акти підібрано з підготованого мною ще 1973-1974 рр. для видання у Єревані збірника "Культура і побут львівських вірменів кінця XVI – початку XVII ст." Збірник не було надруковано.

[10] Аналогічні за характером акти 1633-1713 рр. вірменської колонії у Замості (серед них один акт з Язлівця) польською мовою видано в: *Zakrzewska-Dubasowa M.* Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem. Rozprawa habilitacyjna. – Lublin, 1965. – S.272-303. Публікація вірменською (за мовою) передшлюбної умови 1574 р. з Кам'янця-Подільського див.: *Grigoryan V.R.* Kamenec-Podolsk k'ałak'i haykakan datarani arjanagrut'yunnere (XVI d.) [Акти вірменського суду міста Кам'янця-Подільського XVI ст.] — Erevan, 1963. – R.289-290. Історично-правничий та дипломатичний аналіз цих актів не проводився.

[11] Латинський текст: Corpus iuris Polonici. — Sect.1 / Ed. O.Balzer. – Cracoviae, 1906. – Vol.3. – P.430. Вірмено-кипчацький переклад статті див.: *Lewicki M., Kohnowa R.* La version turque-kiptchak du "Code des lois des Arméniens polonais" d'après le ms. 1916 de la Bibliothèque Ossolineum // RO. – 1957. – T.21. – P.177. Польські офіційні переклади 1525 і 1601 рр. див.: Corpus... – P.468.

[12] Bžškeanc' M. Čanaparhordut'iwn 'i Lehastan ew yayl kołmans bnakeals 'i haykazanc' sereloc' i naxneac Ani k'alak'in [Подорож до Польщі й інших країнах, де мешкають вірмени, що походять від мешканців стародавнього міста Ані]. – Venetik, 1830. – P.117.

[13] Пор. прим. 6. Короткі регестри 24-х умов (з покликаннями на архівні джерела) подаються в: *Дашкевич Я.Р., Трыярски Э.* Древнейший армяно-кыпчакский документ... – С.42-44, крім цих актів використано ще таких самих 12 умов з ЦДІАЛ України. – Ф.52, оп.2; 1571 р. (Т.523. – С.505-506), після 1576 р. (Т.517. – С.88), 1579 р. (Т.532. – С.447-448), 1580 р. (Т.532. – С.457-458), 1582 р. (Т.523. – С.504-505), 1589 р. (Т.532. – С.459-460), 1596 р. (Т.532. – С.462-463), 1609 р. (Т.524. – С.218-219), 1614 р. (Т.523. – С.1576-1599), 1615 р. (Т.532. – С.1841-1842), 1616 р. (Т.532. – С.460-461), 1629 р. (Т.523. – С.464-465).

[14] Про львівський вірменський духовний суд та його функції див.: *Дашкевич Я.Р., Трыярски Э.* Три армяно-кыпчакских записи львовского армянского духовного суда 1625 г. // RO. – 1979. – T.41, zesz.1. – S.65-69; про діловодство духовного суду: *Дашкевич Я.Р.* Львовские армяно-кыпчакские документы XVI-XVII вв. как исторический источник // (XIV-XVIII вв.) // Patma-banasirakan handes / Ист.-филолог. журн. – Erevan, 1977. – N 2. – S.159-163.

[15] Тут я в дечому модифікую і доповнюю уявлення про процедуру укладання передшлюбних умов та перевірку їх виконання, викладені з широким цитування джерел у статті: *Дашкевич Я.Р., Трыярски Э.* Армяно-кыпчакские предбрачные договоры... – С.86-90.

[16] Див., напр.: ЦДІАЛ України. - Ф.52, оп.2, т.524. - С.87, 100-101, 110, 112, 128 та ін.

[17] Терміни "посаг" і "віно" вживаю згідно з не завжди послідовною термінологією актів, що не була адекватною юридичним термінам того (а, тим більше, пізнішого) часу.

[18] Подібне спостереження зробив Е.Шюц. Див.: *Schutz E.* Armeno-kiptschakische Ehekontrakte... S.69-270.

[19] ЦДІАЛ України. – Ф.52, оп.2, т.521. – С.617 (1617 р.) Цієї справи стосується запис, зроблений там само, с.572.

[20] Текст листа: *Bischoff F.* Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg. – Wien, 1865. – S.15-16; Akta grodzkie i ziemskie. – Lwów, 1875. – T.5. – S.73.

[21] Текст декрету: *Bischoff F.* Urkunden... S.63-72.

[22] Латинський текст: Corpus iuris Polonici ... P.429, 430; польський переклад див: Ibid., S.467-468, 469. Вірмено-кипчацький переклад: *Lewicki M., Kohnowa R.* La version turque-kiptchak... P.177-178.

[23] *Balzer O.* Porządek sądów i spraw prawa ormiańskiego z r. 1604. – Lwów, 1912. – S.55.

[24] Про спадкове право (за духівницями) вірменів України див.: Ols M. The Armenian Law in the Polish Kindom (1356-1519): A Juridical and Historical Study. – Rome, 1966. – P.82-83.

[25] Текст публікувався неодноразово. Наприклад: Akta grodzkie i zienckie. – Lwów, 1873. – T.3. – P.49-50; *Czołowski A.* Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. – Lwów, 1892. – T.1. – S.93-95 (факсиміле наприкінці книжки).

[26] *Czołowski A., Jaworski F.* Pomniki dziejowe Lwowa... Lwów, 1921. – T.4. – S174-175 (N1320, 1355, 1356).

[27] Див.: ЦДІАЛ України. – Ф.52, оп.2, т.520. – С.1225 (1628 р.) Цю духівницю не врятувало і те, що окремо, як додаток, було подано список пожертвувань для духовних осіб: Там само. – Т.521. – С.159-160 (1616 р.).

[28] Там само. – Т.523. – С.570-572 (1630 р.).

[29] Висновки про дипломатичну будову духівниць зроблено на підставі перелічених вище (див. прим. 7) публікацій духівниць, тексту доданого до сьогоднішньої статті (дод. №3), а також актів, збережених серед архівних матеріалів (8 духівниць), а саме: ЦДІАЛ України. – Ф.52, оп.2: 1591 р. (Т.517. – С.260-261), 1592 р. (Т.517. – С.602-603), 1615 р. (Т..521. – С.7-8), 1616 р. (Т.521. – С.159-160), 1626 р. (Т.522. – С.785-787), 1630 р. (Т.523. – С.569-572).

[30] Там само. – Т.532. – С.400-402 (1613 р.).

[31] Там само. – Т.521. – С.159-160 (1616 р.).

[32] *Schutz E.* Armeno-kiptschakische Ehekontrakte... S.278, 283 (1574 р.).

[33] *Дашкевич Я.Р., Трыярски Э.* Пять армяно-кыпчакских документов... С.90 (1605 р.)

[34] ЦДІАЛ України. – Ф.52, оп.2. – Т.523. – С.382-385 (1624 р.); Там само. – Т.522. – С.386-387 (1598 р.)

[35] Там само: 1594 р. (Т.522. – С.386-387) 1602 р. (Т.517. – С.399-403), 1604 р. (Т.517. – С.854-857, 894-896), 1605 р. (Т.518. – С.634-637), 1606 р. (Т.344. – С.117-123), 1608 р. (Т..519. – С.531-532), 1610 р. (Т.344. – С.131-132), 1612 р. (Т.521. – С.548-549), 1629 р. (Т.523. – С. 272-273), 1629 р. (Т.523. – С.675, 1908-1909).

[36] Там само. – Т.518. – С.88 (Самбір), 78-79 (Яслиська), 79-81 (Коросно).

[37] Там само. – Т.519. – С.288-291.

[38] Там само. – Т.518. – С.384-385.

[39] Там само. – Т.523. – С.578-580.

[40] Там само. – Т.520. – С.859-860.

[41] Там само. – Т.520. – С.274; Т.521. – С.592.

[42] Там само. – Т.518. – С.296-298.

[43] Там само. – Т.344. – С.117-123; Т.520. – С.421-422; Т.521. – С.548-549; Т.523. – С.1908-1909.

[44] Там само. – Т.520. – С.421-422.

[45] Там само. – Т.518. – С.634-637.

[46] Там само. – Т.523. – С.272-273.

[47] Там само: 1602 р. (Т.517. – С.314-315, С.427-428), 1606 р. (Т.344. – С.115-116, 1149-1150), 1606 р. (Т.518. – С.1261-1262), 1614 р. (Т.344. – С.160-161), 1628 р. (Т.522. – С.1210-1213; також чернетка цього акту з деякими відмінними деталями. – Т.539. – С.367-370).

[48] Там само. – Т.517. – С.1112-1114.

С. В. АБРОСИМОВА, Ю. А. МИЦИК (*Дніпропетровськ*)

КОЛЕКЦІЯ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА В ЗІБРАННІ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ

У зв'язку з комплексною програмою публікації архіву Коша Запорозького актуальним стає питання всебічного дослідження історії формування й подальшого існування цього архіву, розшуку документів запорозької військової канцелярії та інших писемних джерел з історії Запорозької Січі, розпорошених по різних архівах та музейних збірках. Здійснення цієї роботи сприятиме скорішому формуванню належної археографічної бази наукових досліджень з історії запорозького козацтва.

Останнім часом окремі документи архіву Коша Запорозького запроваджуються до наукового вжитку[1], проте постійно виявляються невідомі досі джерела, що потребують детального аналізу й публікації. Цінний комплекс рукописів з історії запорозького козацтва зберігається в Дніпропетровському історичному музеї ім.Д.І.Яворницького, одному з найстаріших в Україні. Колекція почала формуватися ще з часів заснування музею (1849) і містить документи декількох фондоутворювачів. Першорядне значення для висвітлення історії запорозького козацтва мають документи архіву Коша Запорозького, хоча до наших днів компактно зберігається лише архів Коша Нової Січі (1734-1775)[2], але й він зазнав великих втрат[3]. Після зруйнування Запорозької Січі (1775) цей архів зберігався в катеринославській губерніальній канцелярії. Уперше документи цього архіву почав досліджувати катеринославський архієпископ Гавриїл Розанов (1781-1858), який очолював єпархію протягом 9 років (1828-1837). За визначенням Д.І.Яворницького, Гавриїл був першим істориком Катеринославщини[4]; йому належить цінний "Очерк повествования о Новороссийском крае"[5]. Під впливом відомого бібліографа та колекціонера київського митрополита Євгенія (Болховітінова) Гавриїл розгорнув велику роботу по дослідженню місцевої історії та збиранню пам'яток української старовини. Його діяльність була високо оцінена науковою громадськістю, він був обраний до багатьох наукових товариств. Досліджуючи історію Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, святині запорозького козацтва, Гавриїл використав документи архіву Коша Запорозького, що зберігалися в катеринославському правлінні й у самому

монастирі. Гавриїлові пощастило розшукати 21 акт (1751-1774), з яких 11 оригіналів. Усі документи дослідник опублікував[6].

Гавриїл надав допомогу А.О.Скальковському (1808-1898), звернувши увагу останнього на найцінніші місцеві архіви[7]. Документи з історії запорозького козацтва А.О.Скальковський знайшов у канцелярії катеринославського губернського правління, де зберігалися архіви колишніх новоросійської та азовської губернських канцелярій, катеринославського намісництва, Катеринославської губернії, особисті архіви катеринославських губернаторів.

Архів катеринославського губернського правління наприкінці XVIII ст. зосередив значний масив документів і став центральним архівом Степової України. Документи за 1751-1764 рр. А.О.Скальковський отримав від архієпископа Гавриїла, з його особистого архіву. За повідомленням В.О.Біднова, що під час першого свого відвідування Катеринослава (1835), А.О.Скальковський придбав запорозькі документи у приватних осіб[8] 1839 р. він знову приїхав до Катеринослава з метою знайти матеріали для одеського історичного архіву. За допомогою голови катеринославської казенної палати І.І.Гладкова А.О.Скальковський знайшов документи Січового архіву, а потім сам архів "в анбаре екатеринославского присутственного места"[9].

До катеринославської губернської канцелярії січовий архів потрапив у складі архіву канцелярії Слов'янскої провінції, центром якої було Покровське. Заслуговує на увагу варіант "міграційного шляху" січового архіву, що його подає В.С.Біднов[10].

Залишки січового архіву з Катеринослава А.О.Скальковський вивіз до Одеси і почав інтенсивно використовувати у монографіях та окремих статтях[11], присвячених історії Нової Січі. Також він здійснив окремі публікації документів цього архіву[12]. Як зазначив В.О.Біднов, А.О.Скальковський використав лише незначну частину архіву, а іноді деякі документи він передав іншим дослідникам (зокрема Я.П.Новицькому, Ф.А.Щербині)[13].

Проте не усі документи січового архіву А.А.Скальковський вивів до Одеси. Дещо залишилось у Катеринославі й було використано наступними дослідниками.

Влітку 1904 р. студент київського університету М.М.Терновський працював у архівах Катеринослава. В архіві губернського правління він знайшов 15 документів з історії запорозького козацтва, серед яких - копія рапорту військового судді А.Головатого графові Румянцеву від 1766 р. про зникнення худоби та оригінальна скарга кошового Н.І.Калнишевського правителю Новоросійської губернії про неспокій на Січі (6 січня 1768 р.). Про свої знахідки М.М.Тарновський повідомляв Д.І.Яворницького[14]. Згодом ці документи було опубліковано[15].

Значний комплекс документів з історії запорозького козацтва, що зберігалися в архівах Катеринослава, опублікували також приват-доцент

київського університету О.Г.Богумил[16] та місцевий історик В.С.Біднов[17]. Зокрема в архіві губернського правління В.А.Біднов знайшов "справу" про конфіскацію майна кошового отамана П.І.Калнишевського та деяких старшин, опис старшинських зимівників, документи, що свідчать про незадоволення й протести з приводу скасування Січі[18].

На засіданні катеринославської вченої архівної комісії 27 жовтня 1913 р. В.О.Біднов читав реферат про П.І.Калнишевського і виклав зміст деяких нових матеріалів, знайдених в архіві губернського правління. Ці документи знайомили з господарством кошового, який мав два зимівники на р.Саксагані і на балці Водяній, млини на р.Інгульці та в Новому Кодаці, багато коней та овець[19].

1914 р., працюючи у архіві катеринославського губернського правління, Н.Д.Полонська-Василенко склала докладний опис архіву з анотаціями. Як згадувала дослідниця, тут вона опрацювала й окремі справи з архіву Запорозької Січі[20].

Розшук запорозьких документів у катеринославських архівах тривав і в 20-ті роки. Так, Д.І.Яворницький як голова кафедри українознавства катеринославського ІНО у звіті за 1924 р. повідомляв, що він "... розібрав декілька архівих документів з половини XVIII ст.,... на підставі котрих розпочав роботу "Колонізування колишніх північних окраїн вольностей запорозького козацтва"[21].

Аспірант Д.І.Яворницького І.С.Степанів, який студіював історію останніх двох років існування Запорозької Січі, працював у крайових архівах Дніпропетровська (колишньому архіві губернського правління) і Одеси, де тоді зберігався забраний А.О.Скальковським з Катеринослава січовий архів. 1927 р. архів налічував 326 в'язок, складаючи особливий фонд[22]. Тоді над його матеріалами багато працював професор М.Є.Слабченко.

Що стосується дніпропетровського архіву, то в ньому, як зазначив І.С.Степанів, є великий відділ справ канцелярії Новоросійської губернії, серед яких трапляються й документи Січового архіву, а також документи інших фондоутворювачів, які своїм змістом зв'язані з Січчю.

І.С.Степанів навів свідчення вченого архіваріуса крайархіву В.О.Грекова про те, що справи канцелярії Новоросійської губернії "складали перед 1917 р. великий фонд, що містив у собі мало не тисячу в'язок по декілька десятків, а то й по сотні зшитків". Але під час т. зв. громадянської війни архів дуже постраждав, збереглося ледве три сотні зшитків[23]. Під час окупації (1941-1943) місцеві архіви також зазнали великих втрат.

Проте дещо збереглося. Так, у фондах Дніпропетровського історичного музею відклалися окремі документи Січового архіву і значний комплекс справ азовської та новоросійської губернських канцелярій, військової похідної канцелярії Новосербського корпусу, фрагменти особистих фондів нащадків запорожців. Окрім того, музейна збірка містить

колекцію наративних джерел з історії запорозького козацтва та колекцію стародруків, що надійшли до музею з церков Запорозької Січі. Остання колекція висвітлює духовну культуру запорожців.

Безумовно, першорядне значення надається документам Січового архіву. Таких документів у музейній збірці налічується 9, з них 7 оригіналів. Хронологічно ці документи охоплюють 1728-1771 рр. Оригінальні документи надійшли до музею від С.Л.Дроздова (1863-?) – археолога, архівіста, бібліофіла, колекціонера, який у 20-ті роки обіймав посаду завідуючого окружного архівного управління на Білоцерківщині. С.Л.Дроздов підтримував тісні стосунки з діячами Старої української громади: В.Антоновичем, І.Нечуй-Левицьким, В.Науменком, М.Лисенком та ін., зібрав значні колекції української старовини. Його бібліотека налічувала 4000 томів з історії України та красного письменства[24]. Він брав активну участь у багатьох наукових, зокрема архівих, товариствах[25]. 1927 р. С.Л.Дроздов відвідав Дніпропетровський історичний музей, оглянув "дорогоцінний музейний скарб", а наступного 1928 р. надіслав до музею деякі архівні матеріали (на жаль, невідомо, які саме)[26]. 1931 р. він надіслав до музею ще 9 документів, з яких 7 стосуються історії Запорожжя. Саме вони складають музейну колекцію оригінальних документів Січового архіву. Це – 1). "Лист кошовський" (відкритий, проїжджий лист; охоронна грамота; глейт) від 17 травня 1728 р. за підписом військового судді Карпа Сидоренка, наданий козакові Кущівського куреня Микиті на проїзд до Києва[27]; 2). "Лист кошовський" від 27 травня 1729 р. за підписом кошового Івана Малашевича товаришеві куреня Платнерівського Матвію Васильовичу Чорному також на вільний проїзд до Києва[28]; 3). "Лист кошовський" отамана Івана Малашевича від 17 серпня 1732 р., наданий козакові Дерев'янківського куреня Опанасу Волошину на вільний проїзд до Києва[29]; 4). Повідомлення кошового отамана Війська Запорозького Низового Костянтина Малашевича від 23 червня 1743 р. до київського генерал-губернатора М.І.Леонтьєва[30]. У цьому документі йдеться про відносини запорозьких козаків з татарами, про утиски та напади з обох боків (Кутлукай-Ажей скаржився на козаків, які вкрали татарську худобу; запорожці, в свою чергу, скаржилися на татар, які покрали козацьких коней і взяли в полон козаків); 5). "Рапорт" 1753 р. кошового отамана Павла Івановича київському губернаторові про утиски запорозьких козаків з боку кримських татар в урочищі Мертві води, де козаки займались мисливством[31]; 6). "Рапорт" кошового П.І.Калнишевського від 22 серпня 1732 р. київському генерал-губернаторові І.Ф.Глебову про таємне повідомлення коменданта містечка Торговиці Я.Квяткевича відносно руху польських військ графа Потоцького до Турецької області[32]; 7). "Рапорт" кошового П.І.Калнишевського від 22 грудня 1768 р. кременчуцькому обер-комендантові відносно заборони пропускати запорожців через форпости в Україну[33].

Ще один оригінальний документ канцелярії Коша зберігається в

музейному зібранні. Це атестат Війська Запорозького Низового товаришеві Корсунського куреня П.Руденку від 17 листопада 1771 р. за підписом кошового П.І.Калнишевського[34]. Павло Руденко – онук козака Пашківського куреня Якова Рудого та племінник кошових отаманів Івана та Костянтина Рудих. Після скасування Запорозької Січі П.Руденко став бургомистром на Катеринославщині (в Січкарівці), у маєтку В.П.Магденка – родича Руденків. Атестат був опублікований Д.І.Яворницьким[35].

Привертає увагу копія ще одного атестата, наданого з Коша полковому старшині Василю Степановичу Чернявському від 13 грудня 1771 р.[36] В.С.Чернявський виховувався в Пашківському курені, де опанував "писемну науку", потім служив у військовій канцелярії писарем при Кодацькому та Микитинському перевозах, неодноразово виконував дипломатичні доручення (його відряжали до Сераскер-султана в Єдичкульську Орду). 1765 р. був призначений на посаду правителя Перевізької паланки з виконанням дипломатичних обов'язків. Брав участь у військових подіях під Дубосарами, Очаковом, Хаджибеєм. Маючи намір одружитися, В.С.Чернявський звернувся до товариства з проханням звільнити його з війська.

Додамо, що цей документ – джерело й з історії канцелярської справи на Січі.

У музеї зберігається фрагмент машинописної копії перепису козаків і посполитих Протовчанської та Орільської паланок (1770) на 34 аркушах (починається з 253 аркуша оригіналу)[37]. Перепис робився за наказом Коша. Формуляр документа має рубрики, що містять інформацію про кількість козаків (заможних, здатних до служби, бідних, самотніх); сіл, урочищ, хат, коней, волів та іншої худоби. Перепис висвітлює соціально-економічне становище Запорожжя напередодні скасування Січі. Окрім того, цей документ – джерел з української антропоніміки.

Значна інформація з історії запорозького козацтва напередодні і після скасування Січі міститься у фондах азовської та новоросійської губернських канцелярій. Передусім це – ордери князя Г.А.Потьомкіна, його листування з азовським губернатором В.О.Чертковим; атестати, відкриті листи; повідомлення та ін. Документи цих фондів віддзеркалюють історію скасування Січі, утиски козаків з боку царату, положення запорожців після знищення Січі, долю окремих козаків тощо.

За складних умов існувала остання, Нова Січ, що обіймала землі Катеринославської губернії й три повіти Херсонської губернії, а також деякі прикордонні землі Таврії і Харківщини. Царський уряд посилював тиск на Запорожжя: в 1734 р. запорожці підпорядковувалися російському командуючому військом на Україні. У 50-х роках розпочалося будування нової лінії фортець на південному заході запорозьких вольностей. Постійними були непорозуміння запорожців з татарами. Агенти московського уряду втручалися в справи запорозького Війська. З часу утворення на межах запорозьких земель Новоросії й Слов'яносербії становище козаків погіршується.

Перша група документів безпосередньо торкається скасування Січі; це ордери Г.О.Потьомкіна азовському губернаторові В.О.Черткову, в яких йдеться про розповсюдження маніфесту Катерини II від 3 серпня 1775 р. про скасування Січі, "со истреблением на будущее время и самого названия запорожских казаков"[38].

Деякі документи стосуються територіально-адміністративного устрою колишніх запорозьких земель. За інструкцією азовської губернської канцелярії запорозькі паланки були перетворені на повіти[39], в які призначалися повітові командири. Останнім надавалися інструкції відносно управління запорозькими землями[40].

Відомість різних податків з Запорожжя (укладена в серпні 1775 р.) містить розпис митного збору (з горілки, масла, солі тощо) в місті Січі Покровському), в паланках, на перевозах, з Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря тощо[41]. Ордером від 16 липня 1776 р. Г.А.Потьомкін наказував В.О.Черткову зробити перепис населення Азовської губернії з обов'язковим внесенням колишніх запорожців, які залишалися тут після зруйнування Січі[42].

У музейній збірці йдеться і про роздачу земель колишніх запорожців. Так, за ордером Г.О.Потьомкіна від 22 серпня 1776 р. бунчуковий товариш Петро Черниш одержав колишні запорозькі землі на о.Фурсин на Дніпрі між річками Протовчею та Паньківскою. Якби ці землі вже були зайняті, то в ордері пропонувалося дати йому інші[43]. В ордері від 16 березня 1776 р. йдеться про залюднення однодворцями берегів Орелі[44].

У фонді азовської губернської канцелярії міститься група документів, що відображує протест козаків проти зруйнування Січ. Це справа калміуських козаків та колишнього їхнього начальника Я.Бершадського (1776). У рапорті від 29 січня 1776 р. секунд-майора Горленського комендантові Олександрівської фортеці, полковникові Ф.Е.д'Роберті йдеться про підозрілу поведінку Я.Бершадського та збір у нього козаків[45].

Інша група документів фонду азовської губернської канцелярії свідчить про намір козаків Кіньсководського повіту переселитися у Туреччину (таємне повідомлення П.А.Текелія від 9 лютого 1776 р., рапорт коменданта Корчагіна В.О.Черткову від 14 лютого), таємний рапорт секунд-майора І.Краміна В.О.Черткову від 16 лютого 1776 р. про намір мешканців Барвінкової Стінки переселитися за кордон)[46].

Про стримання колишніх запорожців "от побѣгу за границы" йдеться в ордері Г.О.Потьомкіна В.О.Черткову від 16 березня 1776 р.[47].

У азовській губерської канцелярії розглядалася ще одна справа стосовно наміру козаків переселитися в Туреччину. Як свідчать документи, колишній запорозький козак А.Нероба, що мав зимівник на р.Самарі, за наказом військового осавула Пишмича розповсюджував серед місцевої людності чутки відносно переселення козаків у Туреччину. По цій справі допитували багатьох козаків, у тому числі й колишнього отамана І.Синицю[48]. Документи розповідають і про заходи царського уряду

заборонити перселення на Кубань[49]. Але незважаючи на заборону, запорожці йшли в різні краї. Азовський губернатор В.О.Чертков неодноразово рапортував Г.О.Потьомкіну про те, що козаки тікають за кордон[50]. Справа колишнього запорозького козака Я.О.Чорногора (Самбурського) свідчить, що він служив свого часу на хуторі військового старшини Івана Бурноса, а після зруйнування Січі опинився в Молдавії, де зустрів близько 50 колишніх запорожців, які перебували в наймах. Я.С.Чорногор чув, що на низу Дунаю таких запорожців налічується до 5 тис. Серед них кошовий К.Л.Сукур, колишній козак Левушківського куреня. Коли Чорногор повернувся в Україну, він відвідав Новий Кодак, Новоселицю, де працював у Г.Шевеля, агітуючи козаків на переселення за Дунай[51].

Саме над притокою Дунаю Дунавцем заснували запорожці Січ. Щоб поповнити свої ряди вони висилали агентів в Україну вербувати козаків до війська.

Під час війни Росії з Туреччиною 1828 р. кошовий Задунайської Січі Й.М.Гладкий та його однодумці перейшли на бік Росії. Ці козаки утворили Азовське військо, отаманом якого був призначений Й.М.Гладкий[52]. Вийшовши у відставку, Й.М.Гладкий оселився в своєму маєтку Новопокровському (Олександрівський повіт Катеринославської губ.), де й помер. У Дніпропетровському історичному музеї зберігається жалувана грамота Й.М.Гладкому та його родині на дворянство. В музейній збірці відклався щоденник Й.М.Гладкого "Книга наказного отамана Азовского казачьего войска. 1846", що вміщує 310 аркушів і охоплює час від січня 1847 до 17 травня 1866 р.[53] Цей щоденник свого часу був об'єктом дослідження члена катеринославської вченої архівної комісії А.А.Скриленко, яка зробила повідомлення про нього як про історичне джерело 1 квітня 1907 р.[54]. В музеї також експонувалася шабля Й.М.Гладкого – подарунок турецького султана.

11 жовтня 1865 р. Азовське Військо було скасоване, а його клейноди та архів передані в Кубанське Військо. Нащадки запорожців на Кубані свято зберігали пам'ять і реліквії своїх пращурів. На Кубані всі станиці мали назви колишніх запорозьких куренів. В епістолярній спадщині Д.І.Яворницького є багато листів від кубанців – нащадків запорозьких козаків. Ці листи – цінне джерело з історії збереження традицій українського народу. В листі українського актора та видавця В.П.Потапенка до Д.І.Яворницького від 5 серпня 1914 р. йдеться про мешканця станиці Пашківської Кубанської області М.М.Лисенка, який написав історію цієї станиці, що бере назву від Пашківського куреня Запорозької Січі[55].

Ще одна група документів Азовської губернської канцелярії висвітлює подальшу долю окремих запорожців після зруйнування Січі. Наприклад, окремо документи розповідають про писаря Барвінковостінської паланки Романа Ребрика, який разом з писарем Неживим утік з Січі. На Самарі вони розійшлися, і Р.Ребрик у слободі Петриківці, був наймитом у полкового

старшини Івана Сабецького, приїжджав до матері в містечко Самару а також до свого дядька, козака Самарської паланки Яриша, який мешкав на хуторі біля р.Бика. За розповсюджування чуток про збір запорожців за Прутом Р.Ребрик з часом був заарештований[56].

Декілька документів стосуються справи вже відомого нам писаря Личківської паланки В.С.Чернявського, який брав участь у переписі запорозьких поселень навколо Новоселиці (копія атестата від 26 липня 1775 р.; "охоронна грамота" від 24 серпня цього ж року; "повідомлення" В.С.Чернявського Г.О.Потьомкіну від 7 січня 1776 р.)[57]. На час скасування Січі В.С.Чернявський очолював правління Личковської паланки і "старался привести всех тамошних жителей к повиновенію и делал, что толко служыть могло к спокойному пребыванію..." Така поведінка В.С.Чернявського здобула схвалення з боку генерал-поручика П.А.Текелія. За це В.С.Чернявський отримав будинок й хутори (ордер Г.О.Потьомкіна від 18 та 31 січня 1776 р.)[58].

В архіві азовської губернської канцелярії зосереджено документи, в яких йдеться про майно запорозької старшини. Після зруйнування Січі П.А.Текелій заарештував кошового П.Калнишевського, військового суддю А.Головатого та писаря І.Глобу й послав їх під вартою до Москви. Майно заарештованої козацької старшини було забрано до казни. Особливої уваги заслуговує "Опис хутора писаря Івана Глоби" від 8 червня 1775 р.[59]. Цей хутір розташовувався біля р.Малої Терновки. Опис вміщує інформацію про подвір'я, комору, льох, знаряддя праці, хліб, борошно, худобу. Цінним є повідомлення про мешканців зимівника, яких налічувалось 18 чоловік, серед них згадується управитель – козак Максим Сич. Цей документ дає можливість уявити обсяг майна одного з представників військової старшини.

В ордері Г.О.Потьомкіна від 15 травня 1776 р. наказується залишити зимівники писаря І.Глоби та судді А.Головатого в державному скарбі, щоб залюднювати їх бажаючими[60].

В тому ж таки фонді азовської губернської канцелярії є документи, що стосуються зимівника І.Глоби на р.Самарі на Вольнянському Броді. В ордері Коша від 20 грудня 1765 р. полковникові самарському Г.Петренку наказується не чинити ніяких перешкод будівництву млина та греблі, що здійснювали І.Глоба та В.Хорбат[61]. З 1761 р. Василь Хорбат був у товаришах писаря І.Глоби. Того ж року І.Глоба відправився з кошовим П.Калнишевським до Петербурга, тим часом В.Хорбат і товариш куреня Джерелевського Микита Старий збудували млин на Самарі. Згодом М.Старий подарував свою половину П.Головатому, а той – полковникові О.Колпаку. Коли Іван Глоба повернувся на хутір, то почав володіти млином спільно з В.Хорбатом. 1771 р. В.Хорбат одружився, і з цього часу І.Глоба намагається вигнати його з млина, кажучи, що "мне с тобой в товарищах быть не заспособно потому, что я пан, а с мужиком мне товаришить не можно; пущай оная мельница и двор остается за мной"[62]. На той

час В.Хорбата було забрано на війну з Туреччиною, а коли він повернувся, то Січ було скасовано, майно І.Глоби конфісковано. Тоді В.Хорбат звернувся по цій справі до Г.О.Потьомкіна. За нього свідчили полковник О.Колпак та самарський козак Ф.Колотнеча[63]. Врешті-решт справа була вирішена ордером від 12 липня 1776 р. на користь В.Хорбата[64]. Тяганина в цій справі тривала довго, бо млина бажав одержати "Дикий піп" – відомий на Запорожжі священик Кирило Тарловський. Ще в одному ордері Г.О.Потьомкіна В.О.Черткову від 18 січня 1776 р. йдеться про майно І.Глоби, а також про його контракт з майстрами-будівельниками, що будували церкву в с.Гупалівці Личківського повіту[65].

Серед наративних джерел з історії козацтва привертають увагу два рукописи: 1. "Літопис походів Богдана Хмельницького" (початок XVIII ст.); 2. "Війна козаків на Батозі" (кінець XVII – початок XVIII ст.; 8 арк.)[66], які є фрагментами літопису Грабянки. Музейна збірка стародруків висвітлює історію духовної, а саме книжної, культури на Запорожжі[67]. Особливе значення в дослідженні книжної, культури на Запорожжі надається різноманітним записам (маргіналіям)[68], що їх зроблено власниками на книжкових аркушах та палітурках. Ці маргіналії, різні за змістом (вкладні, дарчі, власницькі, хронікальні, щоденникові та ін.) дають підставу для висновку, що саме запорозькі козаки були фундаторами монастирських та церковних бібліотек на землях вольностей запорозьких. Маргіналії свідчать про релігійність козаків, що була відмінною рисою їхнього характеру. В записах висловлювалася любов до рідної землі, Запорожжя, батьків, побратимів.

Маргіналії зберегли імена власників стародруків – козаків різних куренів: Д.Легуші, Л.Облуповського (курінного отамана), Л.Білого, П.Носа Зенги, І.В.Втори, С.Карпа, Я.Лепети, П.Плясуна, К.Дурдука, І.Дзюби, А.Псопчія, С.Латиша, Н.Рябошапки, Г.З.Губи,, кошового І.Малашевича та ін. Зразком вкладної маргіналії є запис на Євангелії 1776 р.: "... 1773 году маия 20 дня составленне сие Евангелия рабом божиим, козаком войска Запорожского низового куреня Нижестеблиевского, Лукияном Білим за собственнаго умершаго брата ево, того ж куреня Павла Носа Зенги, ценою за сто двадцать рублев, в церковь Покрова Пресвятыя Богоматери в роту осмую Бородаевскую ними преждеписанными козаками врученно"[69].

Цінну інформацію про духовну культуру запорожців вміщує епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького. Це велика кількість повідомлень різних кореспондентів (учених, державних та громадських діячів, священиків, учителів, селян) про пам'ятки запорозької культури. Так, у листі учителя 2-го Підгороднянського училища А.Полесько від 21 березня 1907 р. йдеться про давню ікону Троїці з написом: "сию икону куплено в церковь Сечевую отаманом Корсунским Павлом Куделею за деньги покойного Михаила Сорокопуда, року 1765, м(еся)ца декабря 11-го дня"[70].

Багато різноманітної інформації містять писемні джерела музейної збірки. Це досить цінні джерела на тільки безпосередньо з історії

запорозького козацтва, але й з козацької ономастики (топоніміки, антропоніміки), сфрагістики, генеалогії тощо.

[1] Див: Архів Коша Запорозького: Приватне листування Петра Калнишевського / Передмова та публікація Л.Гісцової // Київська старовина. – 1992. – №3. – С.11-21; та ін.

[2] Див.: *Мітюков О.Г.* З історії архівів України: (Від найдавніших часів до початку XX століття) // Архіви України. – 1991. – № 2. – С.33.

[3] Там само. – С.32.

[4] Див.: *Яворницкий Д.И.* История города Екатеринослава. – Днепропетровск, 1989. – С.72.

[5] *Гавриил (Розанов).* Очерк о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый // Записки Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т.3. – С.79-129; 1862. – Т.5. – С.429-490.

[6] *Гавриил (Розанов).* Историческая записка о Самарском Пустынно-Николаевском монастыре. – Одесса, 1838. – С.113-114.

[7] Див.: *Скальковский А.А.* Хронологическое обозрение Новороссийского края. 1731-1823. – Одесса, 1836. – Ч.1. – С. VI.

[8] *Біднов В.О.* Аполлон Скальковський як історик Степової України // Науковий ювілейний збірник українського університету в Празі присвячений... проф. Др. Т.Г.Масарикові. – Прага, 1925. – С.295.

[9] *Скальковский А.А.* Очерки Запорожья // ЖМНП. – 1840. – №3. – Отд.2. – С.191.

[10] Див.: *Беднов В.* Материалы для колонизации бывших запорожских владений // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1914. – Вып.9. – С.172-173, 186-187; *Біднов В.О.* Аполлон Скальковський... – С.295, 311-314.

[11] Див.: *Скальковский А.А.* История Новой Сечи, или последнего Коша Запорожского. Извлечена из собственного Запорожского архива. – Одесса, 1846. – Ч.1-3; та ін.

[12] Див.: *Скальковский А.А.* Секретная переписка Коша Запорожского (1734-1763 гг.) // Киевская старина. – 1886. – №2. – С.327-349; *Скальковский А.А.* Как судили и рядили в Сечи Запорожской // Там же. – №3. – С.604-621.

[13] Див.: *Новицкий Я.П.* Материалы для истории запорожских козаков // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1909. – Вып.5. – С.1-98; Новицкий Я.П. Переписка запорожцев с турецким султаном // Там же. – 1911. – Вып.7. – С.113-116.

[14] Див.: Дніпропетровський історичний музей, ВР. – Ф.10. – Арх.20481, 20482. (Далі – ДІМ).

[15] Про це див.: *Біднов В.О.* Аполлон Скальковський... – С.341.

[16] Див.: *Богумил А.* К истории управления Новороссией князем Г.А.Потемкиным. Ордера 1775 и 1776 года // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1905 – Вып.2. – С.1-134, 1-125.

[17] Див.: *Беднов В.* К истории бывших запорожских старшин и козаков // Там же. – Вып.10. – 1915. – С.217-163; *Беднов В.* Материалы для колонизации бывших запорожских владений // Там же. – 1913. – Вып.9. – С.168-215; *Біднов В.* До історії Задунайської Січі // Україна. – 1914. – Кн.3. – С.9-21.

[18] Див.: *Біднов В.О.* Аполлон Скальковський... – С.342.

[19] Див.: Засідання Катеринославської архівної комісії // Дніпрові хвилі. – 1913. – №19/20. – С.301-302.

[20] Див.: *Полонська-Василенко Н.* Моя наукова праця: (Уривок із спогадів) // Український історик. – 1983. – №2/4. – С.49.

[21] ДІМ, ВР. – Ф.10, спр.7. – Арк.38(7).

[22] Див.: *Степанів І.С.* До студій з історії Запоріжжя за останні роки його існування //

Записки Дніпропетровського інституту народньої освіти. – Дніпропетровськ, 1927. – Т.І. - С.374. Цікавий матеріал про документи Коша, Степанів наводив у своїх листах до Грушевського (ЦДІА України у Києві, спр. № 1235).

[23] Там само.

[24] Див.: *Геппенер Л.* С.Л.Дроздов-Мишківський // Бібліотечні вісті. – 1928. – №1. – С.137-138.

[25] Див.: ДІМ, ВР. – Ф.10. – Арх.17719. Лист С.Л.Дроздова до Д.І.Яворницького від 9.09.1919 р.

[26] Там само. – Арх.17720.

[27] Там само. – Арх.41135 (632/3).

[28] Там само. – АФД 49.

[29] Там само. – Арх.41136. Публікацію цього документа див.: Методические указания к изучению курса "Источниковедение истории СССР" / Сост.: Н.П.Ковальский, Ю.А.Мыцык. – Днепропетровск, 1984. – С.26-27.

[30] ДІМ, ВР. – Арх.633/1.

[31] Там само. – Арх.640/4.

[32] Там само. – Арх.39647.

[33] Там само. – Арх.39646.

[34] Там само. – Арх. АФД-46.

[35] Див.: *Яворницкий Д.И.* Из история нашего края // Вестник Екатеринославского земства. – 1904. – №2/3. – С.49.

[36] ДІМ, ВР. – Арх.639/4.

[37] Там само. – Арх.316.

[38] Там само. – Арх.14372, 14373.

[39] Там само. – Арх.206/54.

[40] Там само. – Арх.206/28,29.

[41] Там само. – Арх.206/3.

[42] Там само. – Арх.14538.

[43] Там само. – Арх.14 51О.

[44] Там само. – Арх.14378, 14503

[45] Там само. – Арх.208.

[46] Там само.

[47] Там само. – Арх.14377.

[48] Там само. – Арх.206/33,40,42,46,47.

[49] Там само. – Арх.208. – Арк.33-34; Арх.207. – Арк.1-1зв.

[50] Там само. – Арх.14377.

[51] Там само. – Арх.383. – Арк.69-78.

[52] Див.: *Короленко П.П.* Азовцы // Киевская старина. – 1891. – №7. – С.53-74; №8. – С.173-194.

[53] ДІМ, ВР. – №11 154.

[54] Див.: Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Вып.5. – С.16.

[55] ДІМ, ВР. – Арх.18996.

[56] Там само. – Арх.208. – Арк.13-16. – Арх.14 561, 14 562.

[57] Там само.

[58] Там само. – Арх.14 743, 14 564.

[59] Там само. – Арх.206/7.

[60] Там само. – Арх.14 399.

[61] Там само. – Арх.14 526.

[62] Там само. – Арх.14 531.

[63] Там само. – Арх.14527, 14528.

[64] Там само. – Арх.14 530.

[65] Там само. – Арх.14 552.

[66] Там само. – Арх.681, 682.

[67] Див.: *Абросимова С.* Книга на Запорозькій Січі // Книжник. – 1991. – №6. – С.20-21.

[68] Див.: *Дмитрієнко М.Ф., Войцехівська І.Н.* Маргіналії й маргіналістика // Укр. іст. журн. – 1990. – №3. – С.41-53.

[69] ДІМ. – КП-35996/К-1197.

[70] Там само, ВР. – Арх.18862.

І. О. ВОРОНЧУК (*Київ*)

ПРО КОЕФІЦІЄНТ ДИМУ НА ВОЛИНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – СЕРЕДИНІ XVII ст.

“ . . . навіть нині ми ніколи не знаємо точної чисельності населення світу: коливання оцінок досягають 10%. Тож які неповні наші знання про чисельність населення світу вчорашнього!”

Фернан Бродель. “Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.”

Усвідомлення найбільшого взаємозв’язку всіх сторін життя людського суспільства все настійніше вимагає від істориків впровадження системного підходу. А будь-яке системне вивчення історії суспільства не може обійтись без характеристики і аналізу демографічних явищ.

Ще в кінці XIX ст. видатний історик і соціолог М.М.Ковалевський, автор однієї з перших робіт з економічної історії середньовічної Європи, сформулював ідею демографічного (т. зв. демотичного) фактора як найважливішого в історичному розвитку. “Тривалі дослідження привели мене до того висновку, що головним фактором всіх змін економічного ладу є не що інше як ріст населення”, – писав він[1]. Причому він вважав, що на історичний процес рівною мірою впливає не тільки зростання, але і зменшення населення. В залежність від демографічних процесів він ставив виникнення і розвиток різних форм виробництва, характер і розвиток аграрних відносин, обмін і споживання, тобто ті сторони життя суспільства, які є найважливішими показниками його економічного зростання. Впливом демотичного фактора він пояснював також і процеси соціальної історії середньовіччя[2].

Аналогічна точка зору була притаманна і Ф.Броделю, який вважав, що: “...як для короткострокового циклу, так і для довгострокового, як на рівні місцевих реальностей, так і на величезній шкалі всесвітніх реальностей – усе пов’язане з кількістю, з коливанням чисельності людей”[3].

Ця теорія має як своїх прихильників, так і противників. Але навіть її противники, виступаючи проти категоричності формулювання М.М.Ковалевського, не наважуються заперечити значення і важливість історико-демографічних процесів і явищ, а відтак і їх досліджень.

Таким чином, демографічна характеристика населення будь-якої країни, співвідношення різних його груп і категорій, питома вага сільських і міських жителів та залюдненість країни в цілому мають важливе значення для дослідження соціально-економічного розвитку цієї країни.

Проте з'ясування цих питань наштовхується на значні труднощі через недостатність джерельної бази. Особливо складно на них відповісти для так званої "достатистичної ери". Загальновідомим фактом є брак масових джерел періоду середньовіччя: описів, кадастрів, податкових списків та ін., які могли б дати необхідну для цього інформацію. "Ніхто не знає чисельності населення всього світу між XV та XVIII ст. Статистики не зуміли дійти єдиної думки, грунтуючись на нечисленних і ненадійних цифрах, що розходяться між собою, цифрах, що їх пропонують їм історики", – зазначав Ф.Бродель.

Ця характеристика стосується також і України. Розрахунки чисельності населення України в цілому та окремих її регіонів, запропоновані свого часу А.Яблоновським, М.Ф.Владимирським-Будановим, О.І.Барановичем, О.С.Компан та ін., мають дуже велику розбіжність. Так, за оцінкою А.Яблоновського в другій половині XVI – першій половині XVII ст. на Волині мешкало лише 293780 осіб[4]. Явно занижену кількість мешканців Волині нараховував М.Ф.Владимирський-Буданов[5]. О.І.Баранович був першим, хто значно підняв це число, він обраховував населення Волині першої половини XVII ст. у 655000 чоловік[6]. М.Г.Крикун обчислює населення Волині у 770 тисяч[7]. Така велика розбіжність дослідників (більше ніж у 2,7 рази у підрахунках А.Яблоновського і М.Г.Крикуна) є яскравим свідченням недостатньої інформативності джерел.

О.І.Баранович зазначав свого часу, що джерела не дають нам безпосереднього підрахунку тогочасної людності, бо тоді обліку всієї людності – числа всіх осіб обох статей, дорослих і малих – не вели ні власники маєтків, ні органи державної влади[8]. Саме тому для цих періодів потрібно шукати побічні (посередні) дані, а також нові методичні прийоми, що дозволять віднайти бракуючу інформацію. Питання загальної чисельності населення виявилося рівнянням з двома невідомими. Дослідження великої групи істориків, демографів, економістів (від А.Павіньського до М.Г.Крикуна) протягом століття дали важливі результати щодо першого невідомого – кількості "димів" або домів – житлових будинків. М.Г.Крикун продовжив роботу своїх попередників по встановленню кількості димів на Правобережній Україні в першій половині XVII ст. На підставі зіставлення подимних реєстрів 1629, 1630, 1640, 1648 та 1650 рр. з іншими джерелами він уточнив кількість населених пунктів і димів Правобережної України і, зокрема, Волині першої половини XVII ст.[9]

Знаючи кількість димів, можна визначити і кількість населення країни в цілому. Але тут постає проблема показника (коефіцієнта) середньої кількості мешканців одного диму. Питання наукового підходу до

вирішення проблеми коефіцієнта неодноразово піднімалося в історичній літературі. Воно стояло перед всіма дослідниками історичної демографії, але остаточно не вирішено і на сьогоднішній день. Потрібно зазначити, що це не тільки не проста, а одна з найскладніших проблем, від якої тепер, коли більш-менш уточнена кількість димів, залежать результати обчислення.

Проте, дослідники населення середньовічної Європи не склали одностайної думки про середнє число членів однієї родини. Існує чимало гіпотез і припущень. Так, К.Ю.Белох рахував 4,25[10], М.М.Ковалевський - 4,5[11], Мейтленд – 5[12] осіб на сім'ю. М Мессанс шляхом ділення середнього числа народжень на шлюби одержав, що на родину припадає 5 1/6 осіб[13]. Відомий інженер, маршал Франції Себастьян ле Претр де Вобан провів свої розрахунки, за якими середній склад заможної сім'ї становив 19 осіб[14]. М.В.Птуха вважав, що ця цифра в кілька разів переважає дійсну, і припускав, що Вобан в даному випадку мав на увазі родину з усіма домочадцями[15]. Мохо в середньому на одну житлову будівлю відводив 5 мешканців[16]. Ю.Крижанич вважав, що 6 осіб на родину – це мінімум[17], бо, як він, на думку М.В.Птухи, справедливо стверджував, при числі дітей менше чотирьох зростання населення за тих часів було неможливим[18]. Згідно підрахункам М.Т.Лорсен родинний коефіцієнт французьких селян і міщан Фореза і Ліонне в середині XV ст. складав 6,5, а в кінці XV ст. – 7,3[19]. До майже аналогічних висновків прийшла А.Ігуне-Надаль. За її розрахунками, що базуються на генеалогічних матеріалах Периго, середній сімейний показник становив 6,86[20]. П.М.Мілюков на підставі переписів населення 1678 р. та 1710 р., визначаючи кількість населення Росії в кінці XVII ст., виходив із середньої заселеності одного двору у 3,78 душі чоловічої статі або у 6,98 душ обох статей[21]. Б.Ц.Урланіс вважав, що в Росії середній коефіцієнт двору становив 7,56 осіб[22]. Я.Є.Водарський, використовуючи дані перепису 1678р., вираховував середню заселеність селянського двору в Росії у 8 осіб, посадського – в 6[23]. В той же час на Слобідській Україні він рахував тільки по 3 особи на козацьку родину в 1678р. За переписом 1732р. незакріпачених українців тут було 115 тис. чоловік. Приймаючи цю чисельність і для 1719р., Я.Є.Водарський пояснює таке зростання населяння (на 188%!) простим переселенням[24].

Серед польських та українських дослідників історичної демографії також немає одностайності у вирішенні цього питання. А.Павінський рахував на одну селянську родину кметів 5,5 особи, на родини коморників і загородників – по 4, а на сім'ї ремісничі, промислові, торговельні і шляхетські – по 5 осіб[25]. До цих розрахунків ще в 1897 р. критично поставився В.Черкавський, який зауважував, що деякі дані в джерелах потрібно було б перевірити. Зокрема, це застереження стосувалося визначення середнього числа родин коморників і загородників. Сам він визначав для цих категорій пересічно 5 осіб на родину. Для ремісничих сімей він вважав, що цей коефіцієнт потрібно підвищити, бо разом з ними

мешкали ще і помічники[26]. А.Яблоновський також вираховував пересічне число осіб у родині диференційовано для різних суспільних груп. Як і А.Павіньський, він виводив середній показник для родин городників і коморників у 4 особи. Але, звертаючи увагу на "відому великородинність південного селянина", він припускав в середньому 6 осіб на одну родину[27]. М.Ф.Владимирський-Буданов у своїх обчисленнях населення Правобережної України виходив з коефіцієнту 5 осіб на дим[28]. С.Інглот застосовував інший метод. На підставі інвентаря Влоцлавського біскупства він виводив коефіцієнт для родини кметя в залежності від розміру наділу землі: для господарств, що мали менше лану землі – 6 осіб, для одноланових - 10, для господарств, що мали більше одного лану – 12. В середньому на одне господарство кметя у нього припадало 8,8 особи. Для родини загородника, коморника і ремісника він припускав коефіцієнт 5[29]. За обчисленнями Ф.Фіалека в другій половині XVII - XVIII ст. на один дим припадало 6-8 осіб[30]. Я.Рутковський для міських будівель кінця XV ст. приймав показник понад 5 осіб[31]. В.Русиньський на підставі вивчення джерел, а саме таблиць димів і людності 1789р. деяких повітів Польші, приймає 6 осіб як середній еквівалент диму[32]. М.Горн також без усяких застережень приймає для сільських димів коефіцієнт 6[33]. В.Куля, навпаки, вважав цей коефіцієнт "дуже низьким", що змусило його замислитися, чи відповідає він реаліям XVIII ст.[34] Г.Ловмяньський, виводячи середню залюдненість диму на підставі списків населення 1662р., що підлягало поголовному оподаткуванню, одержував коефіцієнт 6,89 осіб. З урахуванням дітей віком до 10 років цей показник, на його думку, міг становити майже 10. Як мінімальний коефіцієнт Г.Ловмяньський пропонував 6,5[35]. М.Богуцька стверджує, що середня величина ординарної польської міщанської родини, яка складалася з двох поколінь, була ще у XVI – XVII ст. досить значною і становила 8-10 осіб. Родини патриціату та заможного міщанства, завдяки більшій кількості дітей, а особливо за рахунок челяді, були, на її думку, досить великими і іноді перевищували 20 осіб[36]. Ю.Можи на підставі ряду інвентарів та подимних реєстрів для білоруських земель визначав середню заселеність диму у 8 осіб[37].

О.І.Баранович свого часу критично поставився до підрахунків А.Яблоновського, вважаючи, що диференціація людності, навіть сільської, не виступала тоді так виразно[38]. Сам О.І.Баранович за мінімальне пересічне число членів родини приймав 6 осіб, зауважуючи при цьому, що при числі 4 і 5 важко було б сподіватися на зростання людності[39]. Більшість вітчизняних дослідників додержувалася гіпотези О.І Барановича. Тільки І.П.Крип'якевич припускав однаково можливими два середні показники на дим і давав дві кількісні оцінки населення воєводств Правобережної України, виходячи з розрахунку середнього числа членів одного диму в 5 осіб і в 6.[40] Пропонуючи свої підрахунки, О.С.Компан також виходила з пересічного числа родини в 6 осіб[41]. П.С.Сіреджук, визначаючи кількість населення Північного Прикарпаття в третій чверті XVII ст., теж приймає

коефіцієнт 6[42]. Н.М.Яковенко, обраховуючи чисельність шляхти на Правобережній Україні в першій половині XVII ст., також виходить з коефіцієнта 6 чоловік на дим[43]. Найбільш цікаві розрахунки запропонував М.Г.Крикун. Виводячи середній коефіцієнт залюдненості диму на підставі вірогідної частини списків поголовного оподаткування населення у 1662р., він одержав 6,89 особи на дим. З урахуванням дітей віком до 10 років, М.Г. Крикун підносить цей показник до 10. Але, оскільки він був виведений на основі порівняно невеликої кількості поселень, дослідник поставився до нього як до нетипового для всього воєводства. Проте, вважаючи все ж таки середню залюдненість волинського диму значно вищою від 6, він погоджується із запропонованим Г.Ловмяньським числом у 6,5 осіб. Цей коефіцієнт М.Г.Крикун аргументує також і своїми власними розрахунками щодо залюдненості хати на Волині наприкінці XVIII ст. Дослідник зазначає, що в умовах відносної застиглості суспільних відносин коефіцієнт 6,5, одержаний ним для кінця XVIII ст., може бути без ризику віднесений і до першої половини XVII ст.[44] Нами раніше були проведені розрахунки і висловлено припущення щодо коефіцієнту 8 осіб на селянську родину[45].

Таким чином, як бачимо є багато гіпотетичних припущень, що відрізняються методою вирішення цього питання. Але найголовнішим недоліком більшості з них залишається недостатня підкріпленість джерельним матеріалом, що неодноразово зазначалося в літературі[46]. Проводячи свої розрахунки, О.І.Баранович зазначав, що в тогочасних джерелах він не знайшов підстав, щоб можна було вирахувати число людності в одному будинку[47]. Проте це не зовсім так. Дійсно, джерела не дають нам готових даних, чим і зумовлюється складність проблеми. Але матеріали, на підставі яких можна обчислити залюдненість тогочасного диму, зустрічаються, і їх досить багато.

Необхідну і потрібну інформацію для відновлення тих чи інших кількісних показників часто можуть подавати нам різні якісні характеристики. Адже демографічну ситуацію будь-якої країни не можна розглядати окремо від певної історичної ситуації. Історико-демографічні дослідження повинні йти в руслі комплексного інтегративного вивчення того, яким чином здійснювалася в минулому взаємодія власне демографічних процесів з економічними, історико-культурними і соціально-психологічними процесами. Як зазначає Ю.Л.Безсмертний, це, в першу чергу, передбачає з'ясування різних видів відтворення населення, що панують в той чи інший період, та стереотипів масової демографічної поведінки, що притаманні даному соціуму. Самі стереотипи цієї поведінки формувалися під впливом масових демографічних уявлень, що складалися на основі сприймання людьми того чи іншого суспільства різноманітних умов їх матеріального і духовного життя[48].

Взаємопов'язаний аналіз об'єктивних демографічних процесів і стереотипів демографічної поведінки відкриває одну із можливостей для

розуміння взаємозв'язку об'єктивної і суб'єктивної сторін історичного поступу. Такий комплексний підхід має особливо велике значення для демографічного дослідження "достатистичної ери". Ця епоха, що не залишила достатніх кількісних показників і даних, може успішно досліджуватися і в демографічному плані за допомогою якісних показників і методів і, в першу чергу, на основі з'ясування прийнятих норм масової демографічної поведінки. Під масовою демографічною поведінкою у вузькому сенсі цього поняття прийнято розуміти систему масових дій, пов'язаних з відтворенням населення, що регулюється прийнятою в даному соціумі сукупністю поглядів на шлюб, сім'ю, жінку, дітей, народження, смерть, хвороби, а також усталеними деякими ідеальними уявленнями щодо чисельності дітей в сім'ї, типу родинної структури і взагалі визнання певної шлюбної моделі. Демографічна поведінка, зазначає Ю.Л.Безсмертний, є сполучною ланкою між сферою ментальних уявлень і соціально-демографічними процесами[49].

Обгрунтовуючи свою думку щодо залюдненості диму, ряд дослідників пов'язували свої висновки з соціально-економічними умовами тогочасного життя. Зокрема, О.І.Баранович зазначав, що "за тих часів кількість і якість робочої сили впливали, порівнюючи зі знаряддями праці, на суму виготовленого продукту далеко більшою мірою, ніж в другій половині XIX ст."[50] Г.Ловмяньський також наголошував, що умови натурального господарства вимагали від населення створення великих родин, бо велика сім'я економічно була значно міцнішою, ніж мала родина[51].

За статистичними даними, зібраними нами на підставі документальних матеріалів актових книг гродських і земських судів, заможні селяни (волочні і пlivволочні) становили на Волині в першій половині XVII ст. 53,5%[52]. Ці селяни мали наділи польової землі розміром від 23,89 до 11,98 гектарів. Третинники становили 10% і мали приблизно 7,96 га, четвертинники, що становили 20% селянства, мали 5,99 га. (Нагадаємо, що гектар становить 100 м / 100 м = 10000 кв.м., тобто 23,89 га = 238900 кв.м; 11,98 га = 119800 кв.м; 7,96 га = 79600 кв.м; 5,99 га = 59900 кв.м.) Таким чином, це були великі ділянки, для обробітку їх потрібна була велика родина, в якій повинно було бути принаймні кілька дорослих чоловіків.

Про те, що селянські господарства були великими і достатньо заможними, свідчить численний документальний матеріал. Так, у скарзі пана Трецеського від 2 серпня 1638 р. на орендаря села Тотовичі Луцького повіту пана Вонсовського зазначається, що під час оренди він "у Остапа Дубкевича стравил гречки на коп* двадцать, жита на коп шесть, овса на коп пять, взял жита на коп две ..., у Игната Липовича стравил на коп осмнадцать овса, гречки коп пятнадцать, у Ильи стравил овса коп двадцать, коп жита двенадцать, гречки коп двенадцать, ярки коп шесть, коп семь ячменя, у сына Илиного взял коп тридцать гречки, жыта коп одну, овса три ..."[53].

---

* Копа становила 60 снопів.

У 1638 р. луцький гродський суд притягав до відповідальності А.Вещицького за позовом шляхтянки Ставської про пограбування її підданих с.Грозів, а саме: "... у Каленика волов три..., коров с телятми чотыри, ... у Лаврина волов чотыри, коров с теляти чотыри, овец шест, у Хведорыхи вдовы волов три ..., у Хвалка овец одиннадцать, ... свиней старых три ..., жыта коп тридцать, у Грицка Хомчиного свиней три ..., жита коп тридцать, сена возов шест ..."[54].

У 1642 р. в с.Куняткові у підданої Желюбовської було 8 волів, 4 коней, 4 корови з телятами, 19 свиней, 20 овець, 70 курей тощо, в с.Лизяни підданий Міщеня мав 7 волів, 5 коней, 7 корів, 5 телят та 11 свиней[55]. 23 травня 1640 р. під час наїзду Р.Загоровського на с.Буремль сталася пожежа, під час якої "халуп сем штонайбагатших пулволочних, а с тым Бартичким волочным осьмым зо всею их маетностю, спрятом домовым так в пинезях, яко в збожу, конех, свинях, быдле, псчолах, овцах, гусех, курах, сукнях, болшей десятка тысечей золотых у тых подданых, кгды были богатые згорело"[56].

Про розміри селянського господарства свідчать і великі продовольчі припаси, що вони мали. Так, корогва ротмістра Казановського 21 січня 1639 р. у с.Волбарів "становиско и ночлег свой собе учинивши ... кгвалтом собе брали стацію: у Радка овса пулмацы[*], хлеба пятеро, каплунов два, кур пятнадцать, на пиво грошей шест, горелки кварту[**]..., у Лукъяна овса и гречки мац пултретя[3*], кур двадцать чотыры, овца на окоченю, масла кварт три, на пиво грошей дванадцать, ... у Стецка с приписными гречки мац пулторы, кур двадцатеро, масла кварт две, сыров шест, овцу на окоченю ..., у Бычка чвертий[4*] овса три, кур четверо, колбас чотыри, сыров два, масла кварт две..., у Миколая гречки пулмацы, ягол дойница, хлеба шестеро, колбас, солонины карваш, кур двое ..."[57].

Крім того, оскільки селяни не мали юридичного права володіння землею, вони одержували земельні наділи від феодалів, за що повинні були розраховуватись відробітковою рентою. Очевидно, що ця рента була менш тяжкою для багаточисельної селянської сім'ї, де було достатньо робочих рук як для виконання панщини, так і для обробітку свого земельного наділу. В цьому полягала головна об'єктивна причина, що повинна була привести до порівняно великої кількості членів селянської родини, про що свідчать і документи актових книг.

В багатьох актах про оренду й заставу маєтків зазначається розмір відробіткової ренти підданих. Так, волочні селяни села Буремль Луцького повіту повинні були відробляти панщину "штоден по двое, а два дни по трое, то на оден тыждень од волочного чотырнадцать роботников, од полволочного половица"[58]. Волочні селяни с.Бобичі Володимирського

---

[*] Маца дорівнювала восьми пудам, тобто становила 128 кг.

[**] "Кварта" – біля одного літра.

[3*] "Пултретя" означало два з половиною.

[4*] "Чверть" становила 8, 12 і 24 пудів.

повіту також давали до панського фільварку 14 робітників на тиждень. В с.Свинарин цього ж повіту з волоки "в жнива по одному штоден, а в середу и в пятек по двойгу виходить мають"[59]. Це можливо було тільки при наявності багаточисельних селянських сімей, де повинно було бути кілька дорослих "роботников" чоловічої статі. В актах міститься велика кількість прикладів про багаточисельність селянської сім'ї. Орендні та заставні листи дають певну інформацію про склад селянських родин. У 1641 р. в с.Холонів було заставлено 10 селян і серед них "Базючка влочного з сынами ..., Левка Клишика млодшего пулвлочного з детьми, Івана Базницька пулвлочного з сынами, Пилипа пулвлочного з сынами, Шевчука четвертинника и Радка четвертинника з их сынами, детьми и подсуседками"[60]. У 1641 р. в с. Жджарах підданий селянин Стецько Приступа відробляв панщину разом з батьком Іваном Приступою і своїм "паробком Лаврином"[61]. У 1642 р. в с.Воютин було передано в заставу кілька підданих і серед них "Куцевичов брати чотирох ..., Омеляниху з сынами", в селі Іваничі в 1642 р. було заставлено "Немиско з сынами", в 1643 р. в с. Новосілки - "Макара з сынами ... а другого Йоска Васченя з братем Костюкем"[62]. При цьому потрібно зазначити, що за спостереженнями автора, в цих документах перераховується лише доросла чоловіча частина селянської родини, що являла інтерес для феодалів як робоча сила. Недорослі діти в актах називаються "детьми", "паробками недорослыми", дорослі діти чоловічої статі - "синами", "сынами дорослыми", "сынами жонатими". Для підтвердження наведемо скаргу шляхтича Хмелецького, де йдеться про "викочене" "підданого Парфена з жоною, сынами дорослыми и малыми детьми"[63].

Дані про чисельність селянських сімей містяться в "протестаціях" - скаргах шляхтичів про "розогнане" підданих з орендованих і заставних маєтків. Причому, оскільки в них порушувалося питання про повернення своїх підданих, а власник намагався повернути їх всіх без винятку, то досить часто у цих скаргах конкретизується кількість членів родини, або ж навіть подається повний перелік її дорослої частини. Так, з с.Богурин під час оренди в 1642 р. розійшлося 6 селян "дедичных ... оседлых по именах: Ярмак Олецкевич иж жоною и шесторгом дитей, Хилко Олецкевич з жоною и пятергом дитей ..."[64]. В 1640 р. з с.Серхів Луцького повіту розійшлися 13 підданих і серед них: "Павловая Шулгачовая з двома сынами", Іван Короцевич з "чотырма брати дорослых", а також Ярема Сенковий, Трохим Грицович, Іван Павлович, Федор Шолханець "вси з сынами"[65]. В 1643 р. з с. Брани пішли "вдова Ємчыха з пятьма сынов"[66], у 1646 р. з с.Вітоніж - "Никон з жоною, ш чотырма сынами Кондратом, Данилом, Степаном и Иваном"[67]. У протестації пана Чеконського йдеться про викочення вночі з 2 на 3 січня 1641 р. з с.Демидів підданих "добре оселых чотырох ... то есть на йимя: Харка Гриценятя з сынами трома и цоркою, Потапа Гриценятя з сынами трома, Савку Гриценятя з сыном одним, Яцыху вдову з сынами двома и цорками теж двома"[68]. Під час наїзду

26 квітня 1646 р. на с.Лемешів Луцького повіту грабунки і знущання шляхтича Вільгорського примусили кількох селян покинути це село, а саме: "Федка Кривошыка ... з жоною, детьми самошостмом, ... Савку Потапика ... з жоною и детьми самоосьмого, ... Миска Овдиенка ... самопятого з жоною, з детьми"[69]. В 1647 р. з 6 на 7 березня підданий з с.Козин "на ймя Авдий з жоною, з тремя сынами то ест: Леском, Яском и Омелком и з трома цорками и Яском зятем своим збегл"[70]. З маєтності панів Кобецьких с.Киверець 26 травня 1643 р. до міста Острога утекли селянин "Тарас Вовчик з жоною, детьми, быдлом, всим спрятом домовим и з братею двома, одним Корнием, а другим Процем Вовчиками"[71].

Дослідники, як правило, ототожнювали з димом одну родину. На нашу думку, це не зовсім коректно, бо дуже часто в одному житловому помешканні проживало кілька сімей: дві, три, а часом навіть чотири і більше. У 1570 р. за данними інвентаря маєтків князя А.П.Масальського в селі Суск налічувалося дев'ять дворищ, а димів 33, у 16 з яких мешкало по 2 родини, а в одному три сім'ї. Всього за цим інвентарем в семи селах нараховувалось 72 дими, в 26 з них мешкало по 2, а в одній – 3 родини. Тобто в середньому на один дим цієї Звягельської волості приходилось приблизно 1,4 сім'ї[72]. Вважалося, що переведення селянства з дворищної системи господарства на волочну, означало автоматичний розклад великої родини, що складалася з трьох і більше поколінь прямих і бічних родичів, на малі сім'ї. Звичайно, аграрна реформа 1557 р. поклала початок руйнуванню великої патріархальної родини, але цей процес в українських землях і, зокрема, на Волині відбувався досить повільно. В багатьох випадках близькі родичі, переходячи на волоку, або на пiвволоку, продовжували традиційно вести спільне господарство і мешкали разом одним димом.

Тому особливу цінність являють акти, що містять дані про мешкання в одному "димі" (будинку) кількох родинних сімей. При цьому потрібно зазначити, що документів подібного змісту зустрічається досить багато. Так, у 1641 р. в с.Марковичі піданні Клим Цареня "з братом своим в одной халупе мешкали", а "Мигаль Рыбак з сыном его Стефаном"[73]. 7 лютого 1647 р. з села Вольки Шепельскої було викочено "Остапа Потеребчика ... зо всими добытками и спрятом домовым, так теж братею и сестрами его"[74]. В 1643 р. в с.Милостово Луцького повіту мешкав в одному домі боярин "Адамко з зятем его"[75]. В 1639 р. в с. Радовичі Володимирського повіту було заставлено "Клима Русиновича з сыном его Хведком, з жоною, з детьми"[76]. В "посесії" на частину села Тростянець Луцького повіту повідомляється, що в оренду передавали 12 підданих, а серед них "... Феска Царыка млинара ... з синами, Яцка Кгелет з братом и подростками сынами ..., Себестияна Литвина з сыном жонатым,... Трохима Гриневича з двома сынами жонатых ..., Юсчиху вдову з сынами двома, Мартина Скобленяти з братом"[77]. Зрозуміло, що йдеться про синів дорослих, що мали вже сім'ї і виступали нарівні з батьками як господарі диму. Причому вони також могли мати своїх дітей. Таким чином, у трьох з 12 димів цього села

мешкало фактично по дві сім'ї, а ще в трьох - по три і більше. В селі Омеляна в 1642 р. передавали в оренду Стефана і Йозефа Оверковичів, "хлопов двох, братю рожоных, в едней халупе будучих"[78], в тому ж році в с.Пересопа Луцького повіту - "двох братів Андрія і Трохима в одному дому мешкаючих"[79]. У місті Берездів Луцького повіту за інвентарем 1620р. нараховувалося 334 житлових будинків, з них у 64 мешкало по 2 родини, а у 15 - по 3. Зокрема, "Tymosz Maslenia y Dacko Burnas..., Karp Szwiĕc, u niego Dynis ..., Hrycko Burmistrenia u niego sąsiadów dwa ..., Pasko Nowak, u niego Ułas y Steczko Właka ..., Tyszczycha Hanczycha, u niey sąsiadów dwa Andreiow i Broinik ...". Таким чином, на один дим у цьому місті припадало 1,3 родини[80].

Особливо цікавими і цінними є документи, у яких подається перелік складу селянської родини. Наведемо кілька прикладів. Так, у 1572 р. стольник Великого князівства Литовського Микола Дорогостайський скаржився на володимирського підкоморія Олександра Семашка, який з його маєтку переселив до свого села Коблин підданого "Ѡлешка ... з жоною и с трємя сынами: Грицком а з Романцом, з жонами и з дєтми, а с третим сыном Микитою"[81]. У скарзі Олександра Орди від 1606 р. про втечу його селян до Степаньської волості перелічуються: "Тимох Быкович из сыном Юском, из жоною Юсковою Просимьєю, а дочкою того Юска Кулиною, а другий сын Быковича Тимоха Макар и жона того Макара Уляна, а сын Ждан, а дочка одна Просимья, а другая Марина". В родині іншого селянина Грицька Веретеннікова згадані: "жона єго Устимя, а сын один Марко, другий Нєстєр, третий Трохим, чєтвєртый Роман, а дочка того ж Грица [ω]дна Доким'я, другая Наталя"[82]. У 1568 р. з с.Брани за держаня князя Коширського розійшлося 15 дворищних господарів і серед них: "Лучка, Трохим, Климко Єсковичы з жонами, а с трємя сынми и с трємя браты нєжонатыми Сєнь, Иван а Остап и з сєстрою их, ... Дєшко Ѡнацкович з жоною, з двєма сынми а чотырма дочками ..., Яцко Шостка з жоною, з шєстма сынами"[83]. У жовтні 1595 р. шляхтич Семен Новоселицький мав судову справу з князем К.Острозьким, який прийняв до свого маєтку: "Фєдю Кондратовую, прозываємую Кунаховую Шарковичовую, и сынов єє дорослых Михна и Микиту и дочку Ѡксюту и иншиє дєти малыє Карпа Ѡмєлковича Ѡмєлка, Ивана, Клима Шарковичов и ω жону Климову Ядвигу и дєти"[84]. Як бачимо, в цій родині жінка мала трьох синів від першого шлюбу з чоловіком Шарковичем, а також трьох дорослих дітей і як мінімум ще двох ("иншиє дєти малыє ") недорослих дітей від другого шлюбу з Карпом Омельковичем, тобто не менше восьми дітей. Разом з ними мешкав вже одружений син Клим, який з жінкою Ядвігою мав теж як мінімум двох дітей ("дєти"). Таким чином, ця родина складалася щонайменше з 13 осіб.

У цьому ж 1595 р. Федір Шимкович-Шклинський позивав до суду Криштофа Монвида, який прийняв родину його підданих, а саме: "Грицка Капусту, Матфєя, Васка, Савку а Лучку Капустичов з жонами, детьми".

Справу вирішили в такий спосіб: К.Монвид обіцяв повернути "Грицкову Капустиную вдову на имя Евгу, бо мужъ єє Грицко Капуста давно умєръ, а з нею такжє видати ѡбецал двох сынов єє Савку з жоною и Лучку Грицковичов Капустичовъ з дєтми ... а што ся дотычєтъ двох брати их старших рожоных Матфєя и Васка Грицковичов Капустичов ... з жонами, з дєтми", К.Монвид за згодою Ф.Шимковича-Шклинського залишав у себе[85]. Якщо рахувати в кожному молодому подружжі цієї родини навіть по одній дитині, бо за документом всі вони мали дітей, то вона складалася як мінімум із 14 осіб.

Часто в одному будинку разом з його мешканцями жили ще й коморники та підсусідки. Це явище було настільки розповсюдженим, що виробилася й усталена формула передачі маєтку в заставу або оренду "... со всеми поддаными тяглыми и нетяглыми, подсуседками и коморниками у них мешкаючих". Ця формула часто конкретизується. Так, в с.Синів Луцького повіту в 1643 р. передавали в заставу, крім інших підданих, Чорноброва і Єремія підсусідків[86], в с.Богурині в 1642 р. – "огородников чотири назвиском Калитка, Рудого, Левка, Конона, што в Калитчиной халупе"[87]. В 1642 р. О.Закревський передав у посесію панам Дембицьким у селі Топольне підданих "Лизавку и Пєтра з коморником новоосєлым"[88]. У с.Милятин Луцького повіту на п'ятьох півволочних селян і трьох четвертинників, що передавались в оренду шляхтичу Порванецькому, приходилось 10 підсусідків, а в селі Блудів цього ж повіту на 8 підданих приходилося 2 підсусідки[89]. Тримаючи в заставі с.Бранів, шляхтич Качанівський через "крывды, шкоды, битє подданих... одогнал Гарасима и Ивана Кузнєнят, братю рожоную подсусєдков..., Корнила Микиту подсусєдка, Ивана Плугатора подсусєдка ..."[90]. В селі Печихвости в 1640 р. орендар Порванецький здавав у суборенду двох братів "Олешчиков в єдней халупе мешкаючих ... и коморниками у тых подданых мешкаючими"[91], тобто, як бачимо, в даному разі в одному "димі" мешкало як мінімум три родини. За інвентарем Старокостянтинівського ключа 1615 р. на 2408 тяглових господарств приходилось 865 родин підсусідків[92]. За інвентарем Острозьких володінь 1620 р., у м. Нове Полонне налічувалося 437 житлових будинків, у яких разом з господарями мешкало 86 коморників, причому у 8-ми випадках на дим припадало по два коморники, а у двох - по три. Крім того, іноді в одному димі мешкали по два господаря, наприклад: "Hawrylo z Oniskiem..., tam że komornik..., Demianicha wdowa z Chomczikiem..., tam że dwa komorniki"[93]. Таким чином, на один дим припадало 0,22 коморників, або 1 підсусідська родина - на кожний 4-5 дим. У місті Старе Полонне було всього 498 будинків, з них у 65 мешкало по дві родини родичів, а 53 господаря мали ще коморників, тобто у 118 будинках мешкало по дві родини[94]. У місті Новий Острополь на 285 будинків самостійних господарів налічувалось 77 родин коморників, тобто на 3,7 дими – 1 коморницька сім'я[95].

Пропонуємо дві таблиці, де показана кількість підсусідків у містах і

селах Полонської волості за інвентарем Острозьких володінь 1620 р.[96] У зв'язку з тим, що в маєтках князів Острозьких існували дві системи

Таблиця N°1.

№ п/п	Населені пункти	Кількість			
		дворищ	півдворищ	городників	підсусідків
1.	с.Сягрів	18	8	-	16
2.	с.Ничпали	24	5	-	25
3.	с.Волиця	8	10	-	22
4.	с.Голубче	9	11	-	20
5.	с.Кустівці	13	13	-	24
6.	с.Купчинці	18	21	-	32
7.	с.Бражинці	11	13	22	-
8.	с.Жолудкі	5	4	-	5
9.	с.Сушки	12	3	-	14
10.	с.Травулин	15	4	-	4
11.	с.Жешнівка	3	10	-	3
12.	с.Медведівка	12	5	-	5
13.	с.Мужиловичі	9	7	-	5
14.	с.Каленичі	18	-	-	2
15.	с.Волиця Каленицька	10	5	-	-
16.	с.Свинна	23	25	-	11
17.	с.Коханівка	10	1	-	11
18.	с.Роговичі	9	-	-	4
19.	с.Клюбачі	5	-	-	2
20.	с.Онацківці	11	5	-	10
21.	с.Білецьке	2	5	-	3
22.	с.Дертка Велика	4	21	10	-
23.	с.Дертка Мала	-	-	5	-
24.	с.Гробузна	10	-	-	4
25.	с.Вишнє Поле	4	9	-	3
26.	с.Житинці	3	1	-	-
27.	с.Ленківці	5	3	19	-
28.	с.Привалівка	8	11	-	10
29.	с.Малажикі	1	-	-	-
30.	с.Деревичі (два)	27	-	-	26
31.	с.Борисковичі	32	-	-	18
32.	с.Глезна	10	3	-	6
33.	с.Карпівці	3	2	-	5
34.	с.Новичі	9	13	-	10
	Всього:	361	218	56	300

селянського землеволодіння – дворищна і волочна, складено дві окремі таблиці.

Таблиця №2.

Відношення підсусідків до димів у селах і містах Полонської волості Волинського воєводства за інвентарем 1620 р.

№ п/п	Населені пункти	Кількість димів на волоках	Кількість городників	Кількість підсусідків
1.	м.Старе Полонне	498	-	53
2.	м.Нове Полонне	437	-	86
3.	м.Баранівка	301	-	-
4.	с.Старики Баранівка	11	-	1
5.	с.Новоселиця	27	-	13
6.	с.Бартники	28	-	15
7.	с.Подлужне	22	11	-
8.	с.Горошки	31	-	8
9.	с.Березна	42	-	25
10.	с.Тиранівка	22	-	81
11.	с.Бартники	13	-	15
12.	с.Котелянка (дві)	34	20	-
13.	с.Хролин	24	-	16
	Всього:	1490	31	313

Відношення підсусідків до дворищ у Полонської волості Волинського воєводства за інвентарем 1620 р.

Таким чином, за таблицею №1 на 579 дворищних і півдворищних господарств налічувалось 300 коморників або на кожні 1,9 господарства - одна коморницька родина. На жаль, не можна показати їх співвідношення до диму, бо на дворищі могло розміщуватися кілька житлових приміщень.

За таблицею №2 на 1490 димів 13 населених пунктів (трьох міст і десяти сіл) налічувалося 313 коморників, або на кожні 4,8 димів припадала 1 підсусідська родина. Думаємо, що в дійсності частка коморників на дим мала бути більшою. При переліку мешканців містечка Бereздів коморники взагалі не зазначені, але при визначенні повинностей міщан визначаються і повинності коморників, що можна розцінювати як свідчення їхньої наявності[97] у місті.

Хочемо зазначити, що інвентар було складено після двох татарських нападів на цю волость у 1617 і 1618 роках, у зв'язку з чим велика кількість підсусідків загинула, була забрана до полону або й просто розійшлася. Зокрема, в інвентарі зазначено, що у с.Свинна, де залишилося 11 підсусідків, раніше було 25, у с.Волиці залишилося 22, а було 32, у с.Березна було 35, а на час складення інвентаря – тільки 25[98]. У с.Роговичі не зазначена кількість підсусідків до нападу татар, але зазначено, що чотири - це "остаток", а інші розійшлися[99].

Очевидно, що підсусідки й коморники не були одинокими, а теж мали свої сім'ї. Підтвердження цьому також дають документи. Серед 10 коморників села Свинарин Володимирського повіту перераховуються

"Кушнериха вдова з зятем, Мартин Самков зять, Иваниха вдова з хлопчиком"[100]. У 1565 р. Антон Рудецький передавав у заставу в с.Рудка дворище і "підсуседков своих Юрка Жупила з братею Стецком а Гапонцом, а Павлиху вдову з сынми, а Иваную Драченятиную з сыном"[101].

Крім того, в деяких актах зустрічається ще й категорія так званих "прыписных" селян, що мешкали в чужих хатах. У протестації від 10 липня 1639 р. міститься скарга, що в результаті вибирання стації були пограбовані селяни містечка Ходорків і серед них "Васко Наченица с прыписными..., Богдан Покотилка з прыписными..., Федор с прыписными..." та ін. За цим документом приписні згадуються у 19 селян[102].

Наведені факти свідчать, що оцінку середньої кількості членів диму потрібно переглянути в бік її збільшення. З метою формулювання альтернативної гіпотези були виконані дослідження по визначенню оцінки кількості членів селянської родини, а також інших осіб, що мешкали разом з ними (підсусідків, приписних та ін.).

Крім великої кількості окремих документів, що говорять на користь багаточисельної сім'ї, використані ряд інвентарів, у яких перераховуються піддані з дорослими синами та підсусідки, що у них мешкали.

Аналізуючи ці документи, можна зробити висновок, що в кожній селянській родині було в середньому 2 дорослих сина. Так, на 249 підданих ряду сіл припадало 494 дорослих синів[103]. Це знаходить підтвердження також у інших документах. У с.Колодежне на 24 родини тільки дві були бездітними. На інші 22 сім'ї припадало 64 дорослих сини і 17 дочок, тобто разом 81 особа дорослих дітей, або 3,5 дорослих дітей на одну родину[104]. На підставі цих даних, а також у зв'язку з вищевказаним, що в документах актових книг, а особливо інвентарях, перераховуються тільки дорослі працездатні діти чоловічої статі, можна дійти висновку, що до складу середньої селянської сім'ї, рахуючи в ній тільки два покоління, входили: батько, мати, два дорослих сина, дві дорослі дочки, а також як мінімум двоє недорослих дітей. Таким чином, навіть не беручи до уваги старих батьків (діда та бабу), середнє число членів сім'ї було не менше восьми. Але на дим приходилась не одна родина, як вже зазначалось, а 1,3 родини. Значить на один дим пересічно приходилось:

8 x 1.3 = 10.4 осіб.

Результати досліджень свідчать, що підсусідки становили не менше 5% селянського населення. Так, в селах Мочулки і Свинарино Володимирського повіту на 147 димів приходилось 15 сімей підсусідків, або на 1200 мешканців біля 60 підсусідків[105].

Таким чином, з врахуванням вищенаведеного в середньому в одному димі мешкало не менше:

10.4 + 10.4 x 0.05 = 10.92, або приблизно 11 осіб.

Таким чином, наші розрахунки, засновані на вивченні широкого кола документальних матеріалів, дозволяють запропонувати новий, значно

збільшений коефіцієнт волинського диму в другий половині XVI – першій половині XVII ст., є саме: приблизно 11 осіб.

Вважаємо, що подальше вивчення документів може дати більш точні результати.

[1] *Ковалевский М.М.* Развитие народного хозяйства в Западной Европе. – Спб., 1889. – С.2; *Ковалевский М.М.* Краткий обзор эволюции и её распределение на периоды. – Спб., 1899. – С.4-7, 13.

[2] *Ковалевский М.М.* Экономический рост Европы. – Т.1. – М., 1900. – С.581; Т.2.– С.175; *Ковалевский М.М.* Исходные моменты в развитии капиталистического хозяйства // Русская высшая школа общественных наук в Париже. – Спб. – 1905. – С.247.

[3] *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – Т.1: Структури повсякденності: можливе і неможливе. – К., 1995. – С.15.

[4] Źródła dziejowe. T.XIX. Wolyń i Podole. – Warszawa, 1890. – S.73.

[5] *Владимирский-Буданов М.Ф.* Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской Унии (1569). // Архив Юго-Западной России (далее – АЮЗР). – Ч.7. – Т.2. – К., 1890. – С.33.

[6] *Баранович О.І.* Залюднення України перед Хмельниччиною. І. Волинське воєводство. – К., 1931. – С.32-34.

[7] *Крикун М.Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // Вісник Львівського ун-ту. Сер. іст. – Львів., 1988. – Вип. 24. – С.78.

[8] *Баранович А.И.* Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки. – М., 1950. – Т.32. – С.201.

[9] *Крикун М.Г.* Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. // Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип.1. – С.115-135; *Крикун М.Г.* Чисельність населення Волинського воєводства у першій половині XVII ст. // Таблиці кількості димів у селах і містах Волинського воєводства XVII ст.

[10] *Beloch K.J.* Die Bevölkerung Europas im Mittelalter in: Zeitschrift für Sozialwissenchaft. – 1900. – S.405.

[11] Див.: *Баранович А.И.* Население... – С.205.

[12] Там само.

[13] Recherches sur la population des géneralités d'Auvergne, de Lyon, de Royen et quelques provinces et villes du Royaume, avec des Réflectiones sur la valeur du blea taut en France qu'en Angleterre depue's 1674 jusqu'en 1764 par M.Messance, Receveur des Tailles de L'Election de Saint-Etienne. – Paris, 1766. – P.189.

[14] Projet d'une Dixme Royale. Le Maréchal de Vauban. – MDCC. – P.73.

[15] *Птуха М.В.* Очерки по истории статистики XVII–XVIII веков. – М. – 1945. – С.141.

[16] Moheau. Recherches et consideration sur la population de la France, 1778, publié avec introduction et table analytique par Rene Gonnard. – Paris, 1912. – P.87.

[17] *Крижанич Ю.* Русское государство в половине XVII в. // Рукопись времен Алексея Михайловича. – Ч.II. – М., 1860. – С.88.

[18] *Птуха М.В.* Очерки по истории статистики в СССР. – Т.1. – М., 1955. – С.160.

[19] *Lorcin M.Th.* Vivre et mourir en Lyonnais à la fin du Moyen Âge. – Paris., 1981. – P.13-19.

[20] Higounet-Nadal A. Périgueux aux XIV et XV siècle: Etudes de démographie historique. – Bordeau, 1978. – P.159.

[21] *Милюков П.Н.* Государственное хозяйство России в первой четверти XVIII столетия и реформа Петра Великого. – Спб., 1892. – С.271-274.

[22] *Урланис Б.Ц.* Рост населения в Европе. – М. – 1941. – С.181-194.

[23] *Водарский Я.Е.* Население России в конце XVII – начале XVIII в. – М., 1977. – С.26.

[24] Там же. – С.108.

[25] Źródła dziejowe. – T.12. – Warszawa, 1883. – S.105.

[26] Czerkawski.W. Metoda badania zaludnienia Polski w XVI w. // Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności. – Kraków, 1897. – Nr.2. – S.8-12.

[27] Źródła Dziejowe. – T.18. – Cz.2. – Warszawa. – 1902. – S.162.

[28] *Владимирский-Буданов М.Ф.* Население Юго-Западной России ... – С.33.

[29] *Inglot Stefan.* Stosunki spoleczno-gospodarcze w dobrach biskupstwa wroclawskiego w pierwszej połowie XVII w. // Archiwum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dzial II. – Tom III. – N4. – Lwów, 1927. – S.22-42.

[30] *Fijalek J.* Pabianice i włość pabianicka drugiej połowy XVII w. i XVIII w. // Prace Instytutu Historycznego Uniwersytetu Łódźkiego. – Łódź, 1932. – N.4 – S.56.

[31] *Rutkowski J.* Historia gospodarcza Polski. – Warszawa, 1953. – T.1. – S.38.

[32] *Rusiński W.* O rynku wewnętrznym w Polsce drugiej połowy XVIII w. // Roczniki Dziejów Spolecznych i Gospodarczych. – Poznań, 1955. – T.16. – S.120.

[33] *Horn W.* Zaludnienie województwa Bełskiego w 1630 roku. // Roczniki Dziejów Spolecznych i Gospodarczych. – Poznań, 1960. – T.21. – S.80.

[34] *Kula W.* Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawniej Polski (do początków XIX wieku). // Roczniki Dziejów Spolecznych i gospodarczych. – Poznań, 1951. – T.13. – S.90.

[35] *Łowmiański H.* Popisy wojska Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI wieku jako Źródło do dziejów zaludnienia. // Mediaevalia w 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. – Warszawa, 1960. – S.434.

[36] *Bogucka M.* Rodzina w polskim mieście XVI - XVII wieku: wprowadzenie w problematykę. // Przegląd Historyczny. – T.LXXIV. – Z.3. – Warszawa, 1983. – S.499.

[37] *Morzy J.* Kryzys demograficzny na Litwie i Białorusi w II połowie XVII wieku. – Poznań., 1965. – S. 71.

[38] *Баранович О.І.* Залюднення України перед Хмельниччиною. – С.16.

[39] *Баранович А.И.* Население... – С.206.

[40] *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. – Київ. – 1954. – С.16.

[41] *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С.55.

[42] *Сіреджук П.С.* Народонаселення Північного Прикарпаття третьої чверті XVII ст. // Історико-географічне вивчення природних та соціально- економічних процесів на Україні. – К., 1988. – С.58.

[43] *Яковенко Н.М.* Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні у першій половині XVII ст. // Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991. – С.95.

[44] *Крикун М.Г.* Чисельність населення... – С.77.

[45] *Кіку І.О.* Актові книги як джерело для вивчення демографії Волині першої половини XVII ст. // Історичні дослідження. – Вип.11. – Київ, 1985. – С.52.

[46] *Крикун М.Г.* Чисельність населення... – С.75; *Крикун М.Г.* Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI – середини XVII ст. у радянській історіографії. // Вісник Львівського університету. – Вип.16. – Львів, 1980. – С.81.

[47] *Баранович О.І.* – Залюднення... – С.15.

[48] *Бессмертный Ю.Л.* Новые подходы к изучению демографической истории Западной Европы. // Тезисы докладов и сообщений VII Всесоюзной конференции по исторической демографии. – Ч.1. – Москва, 1991. – С.12.

[49] *Бессмертный Ю.Л.* Актуальные задачи исторической демографии западноевропейского средневековья и начала нового времени. // Историческая демография докапиталистических обществ Западной Европы: Проблемы и исследования. – Москва, 1988. – С.29-30; *Бессмертный Ю.Л.* Женщина, брак, семья до начала нового времени. Демографические и социокультурные аспекты. – Москва, 1993. – С.9.

[50] *Баранович О.І.* Залюднення ... – С.4.

[51] *Lowmiański H.* Popisy wojska ... – S.432.

[52] *Кіку І.О.* Соціально-економічне становище селян Волині в 1638-1648 рр. // УІЖ. – 1987. – №6. – С.48.

[53] Центральний державний історичний архів України у м.Києві (Далі – ЦДІАК). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.185-187 зв.

[54] Там само. – Спр.218. – Арк.127 зв.-128 зв.

[55] Там само. – Спр.231. – Арк.744-749; Спр.245. – Арк.903-920 зв.

[56] Там само. – Спр.222. – Арк.261-262 зв.

[57] Там само. – Спр.217. – Арк.287 зв.-289 зв.

[58] Там само. – Спр.237. – Арк.1056 зв.-1058.

[59] Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр.: Зб. документів. – Київ, 1946. – С.207-208; ЦДІАК. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.1318-1322 зв.

[60] ЦДІАК. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.225. – Арк.50-56 зв.

[61] Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.397-398 зв.

[62] Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.230. – Арк.314 зв.-316; Ф.28. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.852-854 зв; Ф.25. – Оп.1. – Спр.236. – Арк.399-402 зв.

[63] Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.237. – Арк.175-176 зв.

[64] Там само. – Спр.231. – Арк.744-749.

[65] Там само. – Спр.223. – Арк.659 зв.-663 зв.

[66] Там само. – Спр.234. – Арк.441-443.

[67] Там само. – Спр.253. – Арк.99-100 зв.

[68] Там само. – Спр.227. – Арк.169 зв.

[69] Там само. – Спр.252. – Арк.77 зв.-82.

[70] Там само. – Спр.254. – Арк.547-547 зв.

[71] Там само. – Спр.235. – Арк.703-704 зв.

[72] АЮЗР. – Ч.7. – Т.2. – С.381-382.

[73] ЦДІАК. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.3-5 зв.

[74] Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.254. – Арк.1174-1175 зв.

[75] Там само. – Спр.233. – Арк.500-505.

[76] Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.134-136 зв.

[77] Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.578-578 зв.

[78] Там само. – Спр.261. – Арк.441 зв.-444.

[79] Там само. – Спр.230. – Арк.845-847.

[80] Бібліотека Національного Інституту ім.Оссолінських у Вроцлаві (далі – Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві). – Від. рук. – №3669/II. – Арк.286-289 зв.

[81] АЮЗР. – Ч.6. – Т.І. – С.89-90.

[82] Там само. – С.311-313.

[83] ЦДІАК. — Ф.25. — Оп.1. – Спр.10. – Арк.155 зв.-161 зв.

[84] Там само. – Спр.48. – Арк.477-478.

[85] Там само. – Арк.503-504 зв.

[86] Там само. – Спр.233. – Арк.247-250 зв.

[87] Там само. – Спр.230. – Арк.775-778 зв.

[88] Там само. – Спр.252. – Арк.158 зв.-159 зв.

[89] Там само. – Спр.219. – Арк.344 зв.-347; Спр.225. – Арк. 78-79 зв.

[90] Там само. – Спр.234. – Арк.441-445.

[91] Там само. – Спр.221. – Арк.740-742.

[92] *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К. – 1963. – С.288.

[93] Бібліотека Оссолінських у Вроцлаві. – №3669/II. – Арк. 368 зв.

[94] Там само. – Арк.361-365 зв.

[95] Там само. – Арк.448-457.

[96] Там само. – Арк. 373-421 зв.

[97] Там само. – Арк.290-290 зв.

[98] Там само. – Арк.404 зв.-405; 386-387 зв.

[99] Там само. – Арк.407.
[100] ЦДІАК. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.1319-1322 зв.
[101] Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.2039. – Арк.288.
[102] Там само. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.167-168 зв.
[103] Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.243. – Арк.903-920 зв.
[104] АЮЗР. – Ч.6. – Т.І. – С.170-174.
[105] ЦДІАК. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.1319-1322 зв.

HENRYK GMITEREK (*Lublin*)

MŁODZIEŻ Z KIJOWSZCZYZNY W AKADEMII ZAMOJSKIEJ (1595-1784)

Pod koniec XVI w. na mapie kulturalno-oświatowej Rzeczypospolitej pojawiła się trzecia - po Krakowie i Wilnie - szkoła wyższa. Była nią ufundowana przez kanclerza i hetmana wielkiego koronnego Jana Zamojskiego Akademia w niedawno lokowanym (1580 r.) Zamościu[1].

Z zamysłem powołania nowoczesnej uczelni, łączącej wykształcenie humanistyczne z praktycznym przygotowaniem młodego szlachcica do działalności publicznej w strukturach szlacheckiego państwa nosił się Zamojski od dawna. Po niepowodzeniach planów związanych z reformą Akademii Krakowskiej, już w 1580 r. w liście do nuncjusza Caligariego pisał, że marzy o szkole, *w której wykładano by młodzieńcom znamienitszych familii nauki filozoficzne i nasze prawo cywilne wraz z formułami kancelaryjnymi, a także i prawo publiczne Królestwa, przywileje, układy z obcymi panującymi, konfederacje i wszelkie starożytności, odnoszące się do Rzeczypospolite*[2]. Nie ukrywał przy tym, że pragnie, by jego uczelnia jako "szkoła obywatelska" kształciła w pierwszym rzędzie młodzież szlachecką przygotowując ją do udziału w życiu publicznym i promieniując zwłaszcza na obszerne przestrzenie zaniedbanych pod względem kulturalnym, a bliskich kanclerzowi ziem ruskich Rzeczypospolitej, z Wołyniem, Podolem i Kijowszczyzną. Tereny te stanowiły przy tym około 1/3 obszaru całego państwa. Starania Zamojskiego uwieńczone zostały 29 października 1594 r. bullą papieża Klemensa VIII, zezwalającą na powołanie w Zamościu Akademii i drukarni. Na jej podstawie Akademia zyskiwała wszelkie prawa uniwersytetu o trzech fakultetach: artium, prawa i medycyny, wraz z prawem do nadawania stopni akademickich i promowania własnych doktorów na wzór innych uczelni *gdziekolwiek i u którychkolwiek narodów postanowionych*[3]. Po paru jeszcze miesiącach, 15 maja 1595 r. do metryki uniwersyteckiej wpisano pierwszych studentów i zainaugurowano wykłady. Dzień ten w późniejszej tradycji akademickiej uważano za dień natali Academiae.

Dalsze unormowanie i uporządkowanie organizacji uczelni, jej uposażenia i programu nauczania nastąpiło w akcie fundacyjnym wystawionym przez Zamojskiego 5 lipca 1600 r. i zatwierdzonym przez króla Zygmunta III Wazę trzy miesiące później[4]. Program kształcenia miał być realizowany na dwu poziomach: niższym, pięcioletnim (classes inferiores) i wyższym, akademickim

(classes superiores). Kurs niższy realizowały trzy katedry: początków filozofii i wymowy, prozodii i składni oraz analogii i ortografii. Kurs wyższy obejmował siedem katedr. Pierwsze cztery: matematyki, logiki i metafizyki, filozofii naturalnej i medycyny oraz elokwencji realizowały rozszerzony program dawnego quadrivium. Funkcję właściwych studiów wyższych spełniały dopiero pozostałe trzy katedry: filozofii moralnej i polityki, prawa powszechnego (rzymskiego) oraz prawa polskiego. Z upływem lat struktura organizacyjna Akademii ulegała rozbudowie, przybywało zapisów i fundacji, powstawały nowe katedry. W marcu 1641 r. powołano katedrę teologii, która stała się zaczynem utworzenia w siedem lat później wydziału teologicznego, dzięki czemu Akademia zyskała pełnię praw uniwersyteckich, wraz z uprawnieniami do nadawania stopni doktorskich z teologii[5]. W 1645 r. powołano katedrę historii, pojawiły się katedry prawa kanonicznego i ortografii. Od 1637 r. pod opiekę Akademii Zamojskiej przeszło kolegium i seminarium w Ołyce, stanowiąc odtąd jej kolonię akademicką.

Zamojska wszechnica przetrwała na oświatowej mapie Rzeczypospolitej do roku 1784, kiedy to w ramach reform józefińskich - po pierwszym rozbiorze Zamość znalazł się w granicach Monarchii Habsburskiej - została przez władze austriackie zlikwidowana. Mimo wszystkich niedostatków i słabości odegrała ona w rozbudzaniu kulturalnym południowo-wschodnich połaci Rzeczypospolitej nader istotną rolę. Przez jej mury przewinęło się około 11 tys. uczniów i studentów, zyskujących tutaj nie tylko rudymenty wiedzy, ale także przygotowanie do pracy publicznej w instytucjach samorządowych i sądowych, w szkolnictwie i instytucjach kościelnych. 250 osób uzyskało tu stopnie doktorskie z filozofii, prawa i teologii[6]. Spod pras drukarni akademickiej wyszło około 1500 tytułów, niektóre z nich o pierwszorzędnym znaczeniu[7]. W Zamościu zgromadzono pokaźny zasób biblioteczny służący nie tylko uczącej się młodzieży, ale też osobom zainteresowanym penetracjami intelektualnymi. W poważnym zatem stopniu przypisaną jej przez J. Zamojskiego funkcję uczelni pogranicza polsko-ruskiego Akademia Zamojska wypełniła.

Dogłębniejszą ocenę Akademii utrudnia niedostatek studiów nad społecznym i terytorialnym zasięgiem jej oddziaływania, w tym przede wszystkim odnoszących się do kształcącej się w Zamościu młodzieży. Podstawę dla takich badań stanowi opublikowana kilka lat temu drukiem metryka uniwersytecka[8]. Album prowadzony był od zarania dziejów uczelni, a obowiązek wpisywania każdego zgłaszającego się na naukę młodzieńca spoczywał na rektorze. Dopiero po dokonaniu wpisu dziekan przeprowadzał egzamin i decydował o przydzieleniu zgłaszającego się do odpowiedniej klasy w scholae inferiores lub superiores. W 1627 r. ówczesny opiekun uczelni Tomasz Zamojski zezwolił na wpisywanie do albumu również towarzyszących młodej szlachcie na studiach w Zamościu nauczycieli, korepetytorów i innych pedagogów[9]. Wpisywali się też przybywający do Zamościa kandydaci do promocji doktorskich.

Badań nad młodzieżą uczącą się w Zamościu nie łatwia zmieniający się na przestrzeni wielu lat schemat zapisów w albumie. Jego poszczególne komponenty pojawiały się bądź ginęły, w zależności od czasu i osoby prowadzącej album.

Stałymi składnikami są w zasadzie tylko: nazwisko, imię (imiona), imię ojca i określenie pochodzenia terytorialnego zapisywanego ucznia bądź studenta. Rodowód geograficzny młodzieży określano zazwyczaj ogólnie poprzez podanie województwa, powiatu, ziemi bądź diecezji, sporadycznie zaś tylko podawano nazwę miejscowości, z której student się wywodził. W XVIII w. rektorom zabrakło pod tym względem konsekwencji, w rezultacie czego przy przeszło 700 nazwiskach brak jakichkolwiek oznaczeń geograficznych. Utrudnia to dzisiaj bliższe odczytanie proweniencji terytorialnej przybyszów. Trudno też jednoznacznie określić pochodzenie społeczne i stanowe uczniów. Wskazówką co do rodowodu społecznego może być określnik geograficzny; przy szlachcie podawano powiat, województwo lub ziemię, przy pozostałych diecezję.

Nie wiadomo także dokładnie, jaki odsetek wpisanych stanowili uczniowie kończący edukację na klasach niższych, ilu zaś z nich podjęło naukę na kursach akademickich. Statut uczelni przewidywał, że przy przejściu do classes superiores każdy uczeń składał przypisaną przysięgę akademicką, co dotyczyło również uczniów klas niższych kończących 14 rok życia, obowiązkiem rektora było zaś odnotowanie tego w aktach[10]. Adnotacja o złożeniu takiej przysięgi pojawia się w albumie rzeczywiście przy szeregu nazwisk, wydaje się jednak, że nie wszyscy rektorzy pamiętali o odnotowywaniu owych juramentów. Odpowiednie zapiski pojawiały się najprawdopodobniej przeważnie przy nazwiskach studentów wstępujących od razu na kursy wyższe, na których obowiązek przysięgi ciążył już w momencie wpisu.

Struktura Akademii i postawione przed nią cele powodowały, że gromadziła ona młodzież w różnym wieku i o różnym stopniu przygotowania. Najczęstszą praktyką było przyjmowanie na naukę 7-8 - letnich chłopców, którzy bądź to kończyli potem edukację na klasach niższych, bądź też po ich ukończeniu kontynuowali edukację na kursach akademickich. Bywało jednak i tak, że przybywała do Zamościa młodzież dojrzalsza, pragnąca kontynuować naukę rozpoczętą w innych szkołach i po zdaniu odpowiednich egzaminów wstępująca od razu do klas wyższych. Mieliśmy tam zatem do czynienia zarówno ze studentami w ścisłym tego słowa znaczeniu, młodzieńcami kilkunasto-, czy nawet dwudziestoparoletnimi, ale także - i to w przeważającej mierze - z uczniami, których status nie różnił się wiele od scholarów z innych szkół.

Jak zatem w świetle zachowanych przekazów przedstawiali się przybysze z Kijowszczyzny? Pod pojęciem tym rozumiem obszar nie tylko województwa kijowskiego, ale także utworzonego w 1635 r. województwa czernihowskiego, na teren którego sięgała zarazem jurysdykcja biskupów kijowskich. Nie wiadomo przy tym, na ile rektorzy zamojscy przy wpisach do albumu uwzględniali zmiany graniczne na Ukrainie po 1667 r., czy zatem zapisywana po tej dacie młodzież pochodziła tylko z Kijowszczyzny prawobrzeżnej, czy również z części, która znalazła się pod panowaniem Rosji. Nie musiało to być takie oczywiste, skoro na przykład po 1667 r. czterem młodzieńscom przypisano pochodzenie z województwa czernihowskiego (ostatnim był zapisany w 1709 r. do Eustachy Tryzna[11]), choć obszar ten dawno odpadł już od Rzeczypospolitej.

Przez cały okres działalności Akademii w albumie studentów zapisane zostały 10522 nazwiska, faktycznie jednak uczącej się młodzieży musiało być znacznie więcej, gdyż lista ta uwzględnia jedynie 135 lat nauki; dla 32 lat brak danych ze względu na uszkodzenie źrudła bądź - zwłaszcza w XVIII stuleciu - zaniedbania prowadzących album rektorów. W masie tej znalazło się przynajmniej 396 przybyszów z Wołynia, 198 z Podola (województwa podolskie i bracławskie), 372 z diecezji lwowskiej oraz 124 z Kijowszczyzny. W sumie z tak rozumianych ziem Ukrainnych uczyło się w Zamościu minimum 1091 młodzieńców, co stanowiło 10, 37 % ogółu. Statystyka ta nie uwzględnia reszty ziem Rusi Czerwonej (z województwem bełskim i ziemią chełmską), z której pochodziło ogółem przeszło 6 tys. studentów i uczniów. Już choćby te cyfry wskazują na miejsce i rolę zamojskiej uczelni dla mieszkańców wschodnich i południowo-wschodnich obszarów dawnej Rzeczypospolitej, zwłaszcza dla tych grup, które poszukiwały bliższych kontaktów na niwie filozofii, teologii i prawa z szeroko rozumianą kulturą łacińską.

Pierwsi przybysze z Kijowszczyzny pojawili się w Zamościu z początkiem drugiego dziesięciolecia istnienia Akademii. 27 VII 1606 r. do albumu wpisany został pochodzący z diecezji kijowskiej Jan Dutius (*Album* VI,57), dwa tygodnie później Wojciech Stoiński z powiatu kijowskiego (*Album* VI,61). Z adnotacji o złożonej przysiędze wnosić można, że obydwaj studiowali na kursach wyższych. Stoiński otworzył przy tym całą listę szlachty kijowskiej podążającej w poszukiwaniu wiedzy i szansy kariery do grodu Zamojskich, na której znalazło się ostatecznie 98 osób: 92 uczniów pochodziło z województwa kijowskiego, 5 z czernihowskiego. Szlachta stanowiła więc aż prawie 79 % scholarów przyjeżdżających z tego obszaru. Odsetek ten był bardzo wysoki i dorównywał frekwencji szlachty z Wołynia i Podola. Już jednak wśród młodzieży z województwa bełskiego i ruskiego szlachetnie urodzeni stanowili - według wstępnych wyliczeń - zaledwie około 21 %, przy czym dla samej ziemi lwowskiej odsetek ten był jeszcze niższy.

Wśród plebejuszy, których było 25, dominowali zapewne mieszczanie, choć konkretną nazwę miasta podano jedynie w czterech przypadkach. Z samego Kijowa pochodzili: zapisany w 1610 r. Jan Boguszewic (*Album* X, 18), przybyły 10 lat później Łukasz Konaszewicz (*Album* XVIII, 48) i w 1660 r. Andrzej Borzakowski (*Album* LXII, 22). Młodszym bratem ostatniego był zapewne Bazyli Borzakowski, jak tamten syn Teodora, zapisany w roku akademickim 1666/67 (*Album* LXV, 34). Z Buczypola wywodził się Mikołaj Kozłowski (1611 r., *Album* X,137). O pozostałych studentach pochodzenia plebejskiego niewiele więcej da się powiedzieć. Wspomnieć warto może tylko, że zapisany w 1609 r. Jan Cassianides wstąpii do zakonu Bazylianów i został potem unickim archimandrytą w Dermaniu na Wołyniu (*Album* VIII, 123), zaś przybyłego do Zamościa pod koniec 1643 r. Samuela Miefedowica (*Album* XLIII, 68) wydalono po dwu latach i trzech miesiącach z Akademii za jakieś występki przeciwko złożonej przysiędze akademickiej[12].

Napływ do Zamościa młodzieży z Kijowszczyzny nie był równomierny. Przy

podziale całego interesującego nas okresu na odcinki dziesięcioletnie okazuje się, że aż w czterech dekadach (1595-1605, 1715-1735, 1745-1755) Kijowianie w ogóle nie pojawiali się w Zamościu. W XVIII stuleciu zresztą frekwencja załamała się niemal całkowicie, przyjechało ich tu zaledwie 12, z tego aż 5 w samym tylko roku akademickim 1779/80. Był to z pewnością rezultat okrzepnięcia nowych porządków na rozległych terenach odpadłej od Rzeczypospolitej części województwa kijowskiego i całego województwa czernihowskiego, co usankcjonował układ pokojowy z 1686 r. Najwięcej Kijowian przyjeżdżało do Zamościa w dekadach 1605-1685 (przeważnie po kilkunastu), zaś najbogatsze pod tym względem było dziesięciolecie 1635-1645, kiedy zjawiło się ich tutaj aż 27. Stanowiło to 2, 4 % ogółu młodzieży zaczynającej wówczas w Zamościu naukę. Szczegułowy rozkład frekwencji przybyszów znad Dniepru na tle całej populacji scholarów zamojskich przedstawia poniższa tabela:

Lata	Ogolem Wpisanych	Z Kijowszczyzny	W tym	
			szlachta	plebeje
1595–96 – 1604/05	408	–	–	–
1605/06 – 1614/15	995	10	6	4
1615/16 – 1624/25	798	8	6	2
1625/26 – 1634/35	948	12	7	5
1635/36 – 1644/45	1131	27	25	2
1645/46 – 1654/55	729	20	16	4
1655/56 – 1664/65	565	10	8	2
1665/66 – 1674/75	684	13	10	3
1675/76 – 1684/85	704	7	6	1
1685/86 – 1694/95	439	5	5	–
1695/96 – 1704/05	477	1	1	–
1705/06 – 1714/15	326	3	2	1
1715/16 – 1724/25	362	–	–	–
1725/26 – 1734/35	298	–	–	–
1735/36 – 1744/45	282	1	–	1
1745/46 – 1754/55	238	–	–	–
1755/56 – 1764/65	550	1	–	1
1765/66 – 1774/75	251	–	1	1
1775/76 – 1783/84	365	5	–	5

Pod względem proweniencji terytorialnej w obrębie województwa kijowskiego najwięcej młodzieży pochodziło z powiatu kijowskiego. Rodowód tamtejszy można przypisać z pewnością 43 osobom, przy 6 osobach zapisano pochodzenie z powiatu owruckiego, przy 3 z żytomierskiego. O pozostałych przybyszach niczego bliżej powiedzieć się nie da, bowiem zapisano przy nich tylko nazwę województwa.

Przekrój młodzieży szlacheckiej uczącej się w Zamościu oddawał całą złożoną strukturę szlachty kijowskiej tego czasu[13]. Nie brakowało tu reprezentantów starych, zasiedziałych rodzin kijowskich nierzadko o kniaziowskim rodowodzie, ale przyjeżdżali także synowie licznie osiadającej na tym terenie szlachty z pozostałych dzielnic państwa, w tym także tzw. szlachty służebnej. W drugim ćwierćwieczu XVII w. Kijowszczyznę zamieszkiwało - jak wynika z obliczeń N. Jakovenko - 378 rodów szlacheckich[14] i liczbę tę można - jak się wydaje - uznać za reprezentatywną dla całego interesującego nas okresu. W Zamościu uczyli się przedstawiciele 79 rodów. Oznaczało to, że - statystycznie rzecz biorąc - więcej niż co piąty ród wysyłał na naukę do grodu Zamojskich choćby jednego swojego reprezentanta.

Najwięcej - po siedmiu młodzieńców - mieli w Zamościu Aksakowie i Wyhowscy. Aksakowie pojawili się tu bardzo wcześnie. Już w 1608 r. naukę rozpoczęli Stefan i Marek[15], synowie sędziego ziemskiego kijowskiego Jana, właściwego twórcy potęgi rodu[16] (*Album* VIII, 32,33), zaś w dziesięć lat później zjawił się w Zamościu jeszcze ich najmłodszy brat Michał (*Album* XIX, 42). Większą karierę zrobił z nich jedynie Stefan, który został po ojcu sędzią ziemskim kijowskim, był także starostą bobrownickim, jeździł na sejmy i był wybierany deputatem do trybunału. Zasłynął też jako dobroczyńca dominikanów, wykładając na budowę ich kijowskiego klasztoru znaczną sumę. Echem jego pobytu w Zamościu stał się opublikowany później przez bakałarza zamojskiego Pawła Mirowskiego okolicznościowy utwór związany z drugim małżeństwem Stefana z Katarzyną z Czołhańskich (*Symbolum epithalamicum...*, Lublin 1630).

Stefan Aksak czas spędzony w Zamościu i pożytki stamtąd wyniesione cenić sobie musiał zapewne wysoko, skoro posłał tam wszystkich swoich czterech synów: Jana, Gabriela, Michała i Aleksandra zapisanych w półroczu zimowym 1641 r. (*Album* XLI, 30-33). Nie wiadomo, jak długo przebywali oni w hetmańskim grodzie. Wiemy, że Gabriel przeniósł się do Krakowa, gdzie w 1645 r. odbył pod kierunkiem S. Wieczorkowskiego publiczną dysputę z filozofii, której tezy opublikowane zostały drukiem[17]. Również Michał nie zagrzał tu chyba długo miejsca, skoro - według B. Znanieckiego - miał się już w 1645 r. ożenić z Katarzyną Ziemblicką. Wszyscy oni zaznaczyli potem swój aktywny udział w życiu społeczności szlachty kijowskiej. Jan służył w wojsku, był rotmistrzem i zarazem stolnikiem kijowskim. Aleksander sprawował godność podczaszego kijowskiego. Michał był podstolim kijowskim i wraz z bratem Gabrielem uczestniczyli w 1648 r. w sejmie elekcyjnym, na którym opowiedzieli się za wyborem Jana Kazimierza. Gabriel, który wraz z Janem był w obleganym przez Kozaków Zbarażu, poległ potem w 1655 r. w walkach z oddziałami kozackimi.

Wyhowscy pojawili się w Zamościu dopiero w drugiej połowie XVII w. Byli to niemal w komplecie synowie Konstantego, tylko ich stryjeczny brat, nie znany herbarzom Eustachy (Ostafij) zapisany 26 II 1670 r. (*Album* LXVIII, 73) był synem niefortunnego hetmana kozackiego i wojewody kijowskiego Iwana (Jana)[18]. Eustachy upamiętnił swój pobyt w Akademii autorstwem epigramatów na cześć obejmującego biskupstwo chełmskie Krzysztofa Żegockiego, zamieszczonych w książce L. Tainera, *Hieracites Żegocianus diuturnitate accipitrinorum pretiosus...*, (Zamość 1671). W swej drodze życiowej miał później dojść do godności starosty barskiego, której zrzekł się przed 1698 r. na rzecz Lubomirskiego[19] Pierwszy z synów Konstantego - Aleksander - przyjechał do Zamościa w pierwszym półroczu 1667/68 r. (*Album* LXVI, 1). Miał już wówczas 18 lat, był młodzieńcem w pełni dojrzałym, musiał więc poświęcić się studiom na którymś z kursów wyższych (teologia, prawo). Obrał on potem karierę duchowną. Był opatem sieciechowskim i mianowanym przez Jana III Sobieskiego referendarzem litewskim. W roku 1703 został konsekrowany na biskupa i objął wkrótce potem diecezję łucką, pozostając jej ordynariuszem do śmierci w 1714 r.[20] Akademia Zamojska długo pamiętała o swym coraz sławniejszym wychowanku. Najpierw piórem swojego profesora F. Krobskiego uczciła objęcie przez Wyhowskiego stolicy biskupiej utworem *Nuntia Polonae felicitatis Wychowsciorum aquila praesuleae tiarae insigni coronata...* (Zamość 1704), potem zaś Tomasz Ormiński dedykował mu jeden ze swych Kalendarzy (1706).

Kariera senatorska stała się udziałem także Daniela Wyhowskiego, który wraz z bratem Jerzym stawił się w Zamościu zapewne pod sam koniec 1670 r. (*Album* LXIX, 40,41). Przeniosł się on potem na Litwę, skąd posłował na sejmy, był starostą nieborowskim i reklińskim, zaś 19 II 1713 r. zyskał nominację na kasztelana mińskiego. Pozostawał na tym urzędzie do śmierci w roku 1740[16]. O trzech pozostałych studiujących w Zamościu Wyhowskich: zapisanym 10 IV 1669 r. Janie (*Album* LXVII, 44), Piotrze (1672, *Album* LXXI, 15) i najmłodszym Gabrielu (zapisany 1 VI 1682, *Album* LXXXI, 14) herbarze nie przynoszą obszerniejszych wiadomości, choć z pewnością odgrywali oni w życiu społeczności szlacheckiej niepoślednią rolę.

W świetle zapisek rektorskich ciekawie przedstawia się kwestia nauki w Zamościu braci Gniazdowskich z powiatu owruckiego, którzy pojawili się tu w połowie XVII w. Ich ojciec Adam Gniazdowski wywodził się ze szlachty wielkopolskiej herbu Wczele i na Ukrainie osiadł stosunkowo niedawno, może na służbie u któregoś z magnatów. Dwóch najstarszych synów - Władysława i Samuela - posłał do hetmańskiego grodu już w drugiej połowie 1651 r. (*Album* LI, 17,18). Widocznie jednak z nieznanych nam powodów nie zasiedzieli się oni wówczas w Zamościu dłużej, bowiem ponownie immatrykulowani zostali wraz z młodszym bratem Wacławem w roku 1654 (*Album* LIV, 41,49,50). Warto dodać, że w obu przypadkach towarzyszył im Mikołaj Krośniewski, syn Aleksandra (w 1651 r. zapisany został także jego brat Jan, *Album* LI, 15), zaś w 1654 r. przywieźli ze sobą także Remigiana Czerkawskiego, syna Andrzeja (*Album* LIV, 51). Wszyscy oni deklarowali pochodzenie z województwa kijowskiego.

Ze starych, zasiedziałych rodów kijowskich wcześnie, bo już jesienią 1612 r. pojawili się w Zamościu dwaj Strybyłowie: Jan, syn podczaszego kijowskiego i parokrotnego posła na sejm Filona, oraz Paweł, syn Teodora (*Album* XII, 56,57).

Wiosną 1629 r. przybył tu inny przedstawiciel starej urzędniczej szlachty kijowskiej, syn podwojewodziego i chorążego kijowskiego Teodora Jelca - Remian (*Album* XXVIII, 88), znany później rotmistrz husarski, uczestnik obrony Zbaraża, poseł na sejmy, dworzanin królewski i od 1646 r. po ojcu chorąży kijowski. Swój pobyt w Akademii upamiętnił on publikacją krótkiego wiersza zamieszczonego w pracy M. T*ańskiego Assertiones ex universa logica Aristotelis...*, opublikowanej na zamknięcie w czerwcu 1630 r. kolejnego roku nauki. Po trzydziestu bez mała latach Remian posłał do Zamościa jednego z dwu swoich synów - Jana Wacława, który zawitał tu 29 V 1657 r. (*Album* LVII, 8). Był on później cześnikiem kijowskim, uczestniczył między innymi w elekcji 1668 r., gdzie opowiedział się za kandydaturą Michała Korybuta Wiśniowieckiego. Tę samą kategorię szlachty kijowskiej reprezentował Jan Proskura-Szuszczański, syn pisarza ziemskiego kijowskiego i wielokrotnego posła na sejmy Fiedora Proskury. Naukę rozpoczął on jesienią 1628 r. (*Album* XXVIII, 67), niemal równocześnie z Remianem Jelcem. W 1674 r. ten wychowanek zamojski został podczaszym kijowskim. W pierwszym półroczu 1638/39 r. do albumu akademickiego wpisał się Adam Tysza-Bykowski, syn Jeremiasza, (*Album* XXXVIII, 35). Przed przyjazdem do Zamościa uczył się on z trzema braćmi w gimnazjum bractwa kijowskiego ufundowanym przez Piotra Mohyłę[22], w Akademii podjął więc zapewne od razu studia na kursach wyższych. Do zasiedziałej szlachty kijowskiej z powiatu owruckiego należeli Moszczeniccy. W Akademii Zamojskiej uczyło się dwu przedstawicieli tej rodziny, bracia Andrzej i Stefan, synowie Eliasza, zapisani w roku akademickim 1640/41 (*Album* XL, 55,56).

Bogatą szlachtę wołyńsko-kijowską reprezentował zapisany 19 X 1679 r. Jerzy Czaplic (*Album* LXXVIII, 17), syn najpierw podstolego, a od 1676 r. podkomorzego kijowskiego Marcjana Czaplica. W 1680 r. był on świadkiem uroczystości związanych ze stóleciem lokacji Zamościa. Jubileusz miasta stał się asumptem do opublikowania przez profesora zamojskiego Sebastiana Leszczyńskiego okolicznościowego tomiku poezji *Primum Zamoscensis civitatis saeculum...* (Zamość 1680), w którym Czaplic zamieścił tetrastych na herb Zamojskich podpisując się jako student retoryki. Po powrocie na Ukrainę Jerzy poświęcił się przede wszystkim służbie wojskowej dochodząc do rangi pułkownika, sprawował też różne urzędy. Był podwojewodzim kijowskim i stolnikiem owruckim, w 1703 r. został stolnikiem wołyńskim, a na krótko przed śmiercią objął w 1710 r. sprawowany wcześniej przez ojca urząd podkomorzego kijowskiego. Z powiatu kijowskiego pochodził Jan Korsak, syn Marcina, zapisany w jesieni 1636 r. (*Album* XXXVI, 38). Gniazdo rodowe Korsaków znajdowało się w województwie mińskim na Litwie, ale już w pierwszej połowie XVI w. przenikali oni na Ukrainę. Jan Korsak był potem podsędkiem, a od 1670 r. sędzią ziemskim nowogrodzkim i na tamto województwo przypada jego aktywność

polityczna. Przybyszami z Litwy byli w Kijowszczyźnie także Tryznowie. Z rodziny tej zawitał do Zamościa w początkach XVIII w. Eustachy Tryzna, syn Jana, wpisując się 10 XI 1709 r. do klasy retoryki (*Album* CVII, 5). Również zapisany w jesieni 1643 r. Teodor Wereszczaka, syn Daniela (*Album* XLIII, 25) jako miejsce swojego pochodzenia podał województwo kijowskie, choć rodzina wywodziła się z województwa brzesko-litewskiego. Ich ekspansja doprowadziła jednak do powstania linii kijowskiej, czernihowskiej i wołyńskiej, w których to województwach sprawowali różnorakie funkcje.

Interesującą postacią był z pewnością pochodzący z powiatu czernihowskiego Jan Charzewski, syn podsędka, a następnie podkomorzego nowogrodzkiego siewierskiego Piotra, może spokrewniony jakoś z głośnym dominikaninem i misjonarzem wśród Tatarów na Krymie Rajmundem Charzewskim[23]. Po studiach w Zamościu, które zainaugurował wiosną 1656 r. (*Album* LV, 89), Jan przejawiał ożywioną aktywność w swoim środowisku. Był podczaszym nowogrodzkim siewierskim, sędzią ziemskim czernihowskim, podkomorzym nowogrodzkim, w końcu podkomorzym czernihowskim. Wspomnieć też warto pochodzącego z Kijowszczyzny Józefa Uszaka-Kulikowskiego, który zjawił się w Akademii w maju 1768 r. (*Album* CXXXII, 1). Był on już wówczas mnichem w zakonie franciszkanów, podjął studia teologiczne i jednocześnie naukę w istniejącym wówczas przy Akademii seminarium duchownym. Spośród ostatnich przybyszów znad Dniepru na uwagę zasługuje wpisany w 1779 r. Antoni Daniewicz, syn Franciszka (*Album* CXXXIV, 25). Miał on wówczas 29 lat, został słuchaczem prawa i teologii pełniąc jednocześnie funkcję opiekuna (dyrektora) studiów synów kasztelana lwowskiego Juzefa Popiela - Ksawerego i Juzefa oraz dwu braci Raciborowskich, synów starosty ulanickiego Ludwika.

Na osobną wzmiankę zasługuje wreszcie Jakub Chanenko, syn kontrowersyjnego hetmana kozackiego Michała. Jako *ducis generalis Zaporoviensis filius, Ukrainensis* został on wpisany do albumu akademickiego pod koniec 1673 r. (*Album* LXXI, 57), a więc w czasie, gdy losy skierowały jego ojca w okolice Zamościa i Lublina. Długo chyba jednak w Akademii miejsca nie zagrzał, bowiem już w parę miesięcy później spotykamy go u boku ojca w burzliwych wydarzeniach na Wołyniu i Ukrainie lewobrzeżnej[24].

Wszechnica zamojska była z założenia uczelnią katolicką, wydaje się jednak, że panował w niej tak charakterystyczny dla jej założyciela duch tolerancji. Dowodzić tego mogą choćby liczne przykłady z Wołynia, skąd przybywała szlachta prawosławna obydwu obrządków[25], ale to samo powiedzieć można o młodzieży przyjeżdżającej z rozległych obszarów Kijowszczyzny. Wyznanie prawosławne (*ritus Graeci*) zaznaczono w albumie co prawda jedynie w czterech przypadkach, można jednak przypuszczać, że liczba przybyszów z tego terenu przyznających się do obrządku wschodniego sięgała przynajmniej połowy. Nie jest wykluczone ponadto, że zapisany w roku 1632 Jan Tomaszowski, syn Romana (*Album* XXXII, 14) pochodził z rodziny ariańskiej, K. Niesiecki w swym Herbarzu pisze bowiem, że antytrynitaryzm w kijowskiej gałęzi tej rodziny miał licznych i oddanych zwolenników[26].

Bogatsza młodzież wstępująca w mury zamojskiej wszechnicy wpiacała zazwyczaj na ręce rektora jakąś kwotę wpisowego. Wpisowe, które dzielono potem pomiędzy uczących profesorów, nie było w Zamościu obowiązkowe i zarówno sama wpłata, jak i jej wysokość zależały od dobrej woli rozpoczynającego naukę. Spośród Kijowian opłatę wstępną odnotowano przy 12 osobach. Największą kwotę wpisowego (5 zł 12 gr) odnotowano przy Janie Ostrowskim z powiatu kijowskiego wpisanym w roku 1648/49 (Album XLVIII, 44), 5 zł wpłacił też Stanisław Suryn, syn pisarza grodzkiego owruckiego Wacława[27] wpisany w roku 1676/77 (*Album* LXXV, 99). Najmniejszą kwotę (1 gr) uiścił wspomniany już Jan Dutius. W sumie młodzież z Kijowszczyzny wpłaciła 19 zł 5 gr, co nie było sumą znaczącą jeśli zważyć, że np. szlachta wołyńska w samej tylko pierwszej połowie XVII w. wpłaciła 66 zł 6 gr monety polskiej, 2 talary i 4 zł węgierskie. Tyle przynajmniej odnotowały akta rektorskie.

Przedstawiona powyżej pobieżna tylko analiza frekwencji młodzieży z Kijowszczyzny w zamojskiej wszechnicy upoważnia do stwierdzenia, że odgrywała ona w murach Akademii niepoślednią rolę.

[1] Podstawę naszej wiedzy o Akademii stanowi ciągle napisana przed stu laty, dziś już przestarzała monografia J. K. Kochanowskiego, *Dzieje Akademii Zamojskiej*, Kraków 1899-1900. W związku z jubileuszem 400-lecia Akademii ukazały się ostatnio: *Akademia Zamojska i jej tradycje*, red. A. Szyszka, Zamość 1994; *Akademia Zamojska w dziejach i życiu miasta*, red. R. Szczygieł, A. Urbański, Zamość 1996; *W kręgu akademickiego Zamościa*, red. H. Gmiterek, Lublin 1996. W języku ukraińskim nieco uwag na jej temat poczyniła ostatnio N. Jakovenko, Latyns'ke szkil'nyctvo i "szkilnyj gumanizm v Ukraini kincia XVI - seredyny XVII st., Kyjivska Starovyna 1997, 1/2 s. 23-26

[2] Por. S. Łempicki, *Działalność Jana Zamojskiego na polu szkolnictwa, 1573-1605*, Kraków 1921, s. 59-60

[3] Por. J. Łukaszewicz, *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim*, t. III, Poznań 1851, s. 331-332

[4] S. Łempicki, op. cit., s. 172 nn.

[5] Por. F. Stopniak, *Dzieje Kapituły Zamojskiej*, Lublin 1962, s. 127-133

[6] Wykaz promowanych zob. H. Gmiterek, *Promocje doktorskie w Akademii Zamojskiej*, w: *W kręgu akademickiego Zamościa*, s. 237-248

[7] S. Myk, *Drukarnia Akademii Zamojskiej. Jej dzieje i wydawnictwa*, Zamość 1994, s. 36

[8] *Album studentów Akademii Zamojskiej*, opr. H. Gmiterek, Warszawa 1994 [dalej: Album]

[9] J. Łukaszewicz, op. cit., s. 351; J. K. Kochanowski, op. cit., s. 85

[10] S. Łempicki, op. cit., s. 139

[11] *Album*, CVII,5. Przywoływane cyfry oznaczają: rzymska oznaczenie w Albumie roku akademickiego, arabska kolejny numer wpisu w obrębie tego roku.

[12] Por. *Album*, s. 194

[13] Por. na ten temat znakomitą pracę N. M. Jakovenko, *Ukrains'ka szlachta z kincia XIV do seredyny XVII st. (Volyn' i Centralna Ukraina)*, Kyiv 1993, zwłaszcza ss. 257-266.

[14] Ibidem, s. 259

[15] Tego Marka nie zna ani K. Niesiecki, *Herbarz polski* t. I-X, Lipsk 1839-1846, ani A. Boniecki, *Herbarz polski* t. I-XVI, Warszawa 1899-1913. Obydwa herbarze stanowią podstawę dokonywanych tutaj identyfikacji. Przy okazji warto zauważyć, że Album studentów Akademii Zamojskiej stanowi znakomite źródło dla pogłębienia genealogii szeregu rodzin szlacheckich, w tym także z Kijowszczyzny.

[16] Por. *Źródła dziejowe* t. XXII, Warszawa 1897, s. 595

[17] G. Aksak, *Aristae logicae in fertilissimo Lycei Sarmatici agro...*, Kraków 1645. Tezy te dedykował Janowi "Sobiepanowi" Zamojskiemu, panu na Zamościu.

[18] Przy okazji warto dodać, że w przechowywanej w Archiwum Państwowym w Lublinie Księdze grodzkiej krasnostawskiej, Relacje 4, k. 669-670 znajduje się rejestr rzeczy pozostałych po Iwanie Wyhowskim u podkomorzego bracławskiego Jerzego Steckiewicza, które jego syn Konstanty wraz z prawoslawnym biskupem lwowskim, halickim i kamienieckim Atanazym Żeliborskim odebrali 20 VI 1664 r.

[19] Por. T. Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej*, Wrocław 1977, s. 126

[20] Por. J. Wolff, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386-1795*, Kraków 1885, s. 309

[21] Ibidem, s. 113, 224

[22] Jako uczeń tej szkoły opublikował wiersz w zbiorze *Mnemosyne sławy, prac i trudów przeoświeconego w Bogu Ojcu... Piotra Mohiły...*, Kijów 1633 wydanym na wjazd Mohyły do Kijowa.

[23] Por. *Polski słownik biograficzny*, t. III, Kraków 1937 s. 265

[24] Por. ibidem, s. 261-262

[25] H. Gmiterek, *Młodzież z Wołynia w Akademii Zamojskiej (do połowy XVII wieku)* (w druku)

[26] K. Niesiecki, op. cit., t. IX, s. 81

[27] K. Niesiecki, op. cit., t. VIII, s. 569 błędnie utrzymywał, że Wacław nie pozostawił potomków.

Автор присвячує свою статтю дослідженню вихідців з Київського воєводства, що студіювали в Замойській академії упродовж її існування з 1595 до 1784 року. За задумом засновника Академії канцлера і гетьмана великого коронного Яна Замойського цей навчальний заклад, поєднуючи гуманітарну освіту з підготовкою молодого шляхтича до практичної діяльності в структурах Речі Посполитої, мав поширювати свій вплив на Галичину, Волинь, Поділля і Київщину. Основним джерелом аналізу є університетська метрика, видання якої було підготовлене Автором статті. Записи студентів до Альбому провадив сам ректор. Сталими компонентами запису були прізвище та ім'я студента, ім'я його батька і місце походження студента (останнє, щоправда, не вказується в семистах випадках, що походять з XVIII ст). Зазначення місця походження за територіальною (земля) чи територіально-адміністративною (воєводство, повіт) одиницею може служити ознакою шляхетського походження учня, в усіх інших випадках вказувалася належність до дієцезії.

Структура Академії, а саме поділ освітніх програм на нижчий п'ятилітній рівень і вищий академічний (з теологічним відділом з 1648 включно, що надавало Академії університетського статусу) і головні її цілі призводили до зосередження в стінах Академії учнів різного віку (від 7-8-літніх до двадцятилітніх і старших) і різного ступеня освіченості.

Протягом діяльності Академії до Альбому було вписано 10522 прізвищ, з них вихідців з Волині - 396, з Поділля - 198, 372 з Львівської дієцезії і 124 - з Київщини. Таким чином з українських земель походило 10,37 % учнів. Шляхта серед вихідців з Київщини становила майже 79%, в той час як кількість школярів шляхетського походження з Руського воєводства

була меншою від 21%. Автор подає дані про кількість учнів з Київщини та їхнє походження упродовж діяльності Академії. В Замості навчалися представники 79 шляхетських родів з Київщини, приблизно кожен п'ятий рід був представлений хоча б одним учнем. Серед них були як представники старих осілих київських родів, так і сини служилої шляхти. Різний був і майнових статус учнів. Автор подає короткі дані про найяскравіших представників Київщини в стінах Академії. Зокрема, більше 7 представників мали в Академії Виговські і Аксаки, щодо яких Автором подається інформація про їхні подальші персональні кар'єри.

Наостанок Автор наголошує на релігійній толеранції, що панувала в Академії, незважаючи на її католицький характер.

Р. В. МАЙБОРОДА (*Київ*)

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПРИКАРПАТСЬКОГО СЕЛА XVIII ст. (табель панщини с. Воля Брижавська 1776 р.)

Традиційними джерелами дослідження аграрного розвитку українських земель, що входили до складу багатонаціональної Речі Посполитої, поряд з актами гродських та земських судів є й матеріали родинних архівів польських магнатів та крупної шляхти, що мали величезні володіння в Україні. Серед них так звані маєткові акти* – інвентарні описи маєтків, контракти про оренду та заставу володінь, заповіти, виписи з люстрацій, королівські привілеї тощо. Широко використовуються дослідниками також господарсько-адміністративні документи – звіти адміністраторів фільварків, інструкції власників маєтків управителям, розрахунки з орендарями, реєстри прибутків і витрат зерна. Вони досить повно збереглися в магнатських архівах, хоча й мали порівняно з маєтковими актами тимчасовий характер і використовувалися власниками головним чином для контролю за діяльністю адміністрації маєтків.

Матеріали родинних архівів магнатів та крупної шляхти були покладені в основу багатьох досліджень з аграрних відносин в Україні XVI-XVIII ст.[1] Однак слід зазначити, що документальні багатства магнатських архівів використовувались далеко не повною мірою. Так, серед документів адміністративно-господарського характеру з точки зору дослідження повсякденного життя українського села та визначення рівня визиску селян на більш ретельну увагу заслуговують джерела, що містять інформацію про відпрацювання підданими панщини та інших видів відробіткової ренти і, зокрема, щоденники панщини, тижневі рапорти адміністраторів, робочі книги, табелі панщини.

Ці матеріали майже не аналізувалися дослідниками аграрного розвитку України періоду панування фільварково-панщинної системи господарства. З українських істориків-аграрників лише О.Баранович, характеризуючи магнатські архіви України, серед інших видів документів, що створювалися у фільварках, згадує про записи панщинних робіт[2].

---

* Докладніше про так звані маєткові акти та їх класифікацію див.: *Stebelska H.* Typy akt majątkowych epoki feudalnej w arhciwach podworskich // Archeion. – 1956. – T.XXVI. – S.152-171.

Табель
панщини
с. Волі Брижавської
1776 р.
Фрагмент

Польський історик М.Ружицька-Глассова ширше розглядає різновидність реєстрів виконаної панщини. Вона дала, зокрема, грунтовну джерелознавчу оцінку тижневим рапортам панщини, що складались адміністраціями окремих маєтків магнатів Потоцьких. На думку автора, тижневі рапорти панщини, які включали докладні звіти адміністраторів про загальну кількість та спосіб використання робочих днів, є незамінним джерелом для вивчення проблеми робочої сили; організації та продуктивності селянської праці[3].

Стосовно такого виду фільваркової документації, як щоденні табелі панщини, то варто відзначити що вони фактично залишилися поза увагою дослідників. Між тим, судячи з відомостей спеціальних інструкцій для управителів маєтків, табелі панщини в окремих магнатських володіннях були досить важливим видом поточної документації. Саме на їхній основі розроблялись вищезгадані тижневі, місячні та річні звіти адміністрації фільварків їх власникам, а також різного роду розрахунки з підданими[4].

Табелі панщини мали на меті забезпечити суворий контроль за виконанням селянами двірських повинностей, обумовлених інвентарними описами маєтків. В них передусім вносилася докладна інформація про стан відпрацювання кожним селянським господарством регулярної тижневої панщини. Ці записи включали дані про кількість відпрацьованих протягом тижня панщинних днів, характер та обсяг виконаних робіт. Іноді табелі панщини фіксували також відомості про інші види відробіткової ренти - так звані літні дні, поранки, шарварки, толоки тощо. У маєтках, де названі відробітки посідали значне місце в системі визиску селян, для їх запису заводилися спеціальні табелі[5].

У магнатських господарствах, де поряд з панщиною використовувалася наймана праця, у табелі панщини вносилися також відомості про роботу наймитів. Саме на основі цих даних і проводилися розрахунки з ними[6].

Судячи зі свідчень джерел, власники маєтків надавали табелям панщини великого значення і вимагали від адміністрації особливої ретельності і охайності в їх веденні. Складати табелі панщини, очевидно, мали економи ключів чи адміністратори фільварків на основі інформації, наданої їм молодшим управлінським персоналом, і зокрема тивунами. У зв'язку з частими зловживаннями останніх власники окремих маєтків вимагали, щоб адміністратори особисто перевіряли інформацію тивунів. Так, губернатору володінь магнатів Потоцьких – Станків, що розташовувалися недалеко від Калуша, рекомендувалося перш ніж записувати в табель панщини щось зі слів тивуна, самому щодня все об'їжджати і перелічувати кількість людей, які в той день працюють ... "бо тивуни за чарку горілки можуть продати панщину і дати багатим поблажку"[7].

Даючи оцінку табелям панщини слід підкреслити, що в господарсько-адміністративних документах магнатів та крупної шляхти досить часто згадується про них, наголошується на їхній ролі і значенні в організації фільваркового виробництва. Між тим самі табелі панщини порівняно рідко

трапляються в родинних архівах та мають, як правило, фрагментарний характер. Такий стан речей можна пояснити кількома причинами. Перша з них криється в самій природі цих джерел. Табелі панщини, як зазначалося вище, належали до проміжної документації фільварків і тому не було необхідності в їх тривалому зберіганні.

До того ж, хоча з розширенням поміщицького господарства, перетворенням його в організуючий фактор виробництва, помітно ускладнюється і в той же час уніфікується форма господарської документації маєтку, володінням кожного феодала була притаманна своя система діловодства[8]. У зв'язку з цим табелі панщини як форма контролю за використанням панщинної праці селян, очевидно, практикувались далеко не в усіх маєтках та маєткових комплексах.

Аналіз матеріалів магнатських архівів, що зберігаються в державних історичних архівах України у Києві та Львові, а також у Головному архіві давніх актів (AGAD) у Варшаві переконливо показує, що табелі панщини та подібні до них документи більш характерні для кінця XVIII та першої половини XIX ст. Хоча цілком імовірно, що подібна форма контролю застосовувалась у окремих магнатських володіннях і значно раніше. Так, в історичній літературі відомий календар панщини одного з фільварків Жидачівського повіту 1640 р., що за своєю структурою дуже схожий на розглядувані нами табелі панщини. Проте варто зазначити, що упорядники, які підготували цей документ до друку, підкреслюють рідкісність такого роду джерел для XVII ст.[9]

Широке використання табелів панщини у фільварковому діловодстві кінця XVIII – першої половини XIX ст. пояснюється, на нашу думку, цілком об'єктивними причинами. Розвиток промисловості, розширення внутрішнього та зовнішнього ринків суттєво збільшувало попит на сільськогосподарські продукти і сировину. У зв'язку з цим більшість шляхти і магнатів прагнуть до розширення фільваркового виробництва, підвищення продуктивності панщинної праці. Внаслідок цього спостерігається зростання панщини та додаткових відробіткових повинностей, відбувається їх подальша регламентація. У маєтках посилюється контроль за виконанням усіх видів відробіткової ренти, ретельніше ведеться облік відпрацьованих селянами днів. Так, на початку XIX ст. в окремих володіннях поряд з табелями панщини запроваджуються так звані робочі книги для запису відпрацьованих днів[*]. За своєю структурою вони дуже нагадують розглядувані табелі панщини, але заводились на кожне селянське господарство окремо і включали більш широкі відомості про відпрацювання селянами всіх основних видів відробіткової ренти[10]. Стан використання панщинної праці відображався також у щоденниках панщини,

---

[*] Деякі відомості про робочі книги (або книги запису панщини) селян як джерело можна почерпнути з передмови до публікації "Księgi robocizn chłopów z dóbr pszczyńskich z 1764 roku / Przygot. L. Wiatrowski. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1992. – S.5-12.

що велися адміністраторами маєтків[11]. Розрахунки витрат панщинних днів відбивалися у вищезгадуваних рапортах панщини[12]. Таке розмаїття контрольної документації у фільварковому діловодстві є яскравим свідченням зусиль магнатів, що спрямовувалися на підвищення продуктивності панщинної праці селян.

Як зазначалося, табелі панщини – документи, що зосереджувалися передусім у родинних архівах магнатів і шляхти. Проте цілком імовірно, що вони могли відкладатися й у матеріалах гродських та земських судів, оскільки у власників маєтків виникало безліч спірних питань з посесорами, що вирішувалися шляхом розгляду в суді. Прикладом цього є табель панщини підданих с.Волі Брижавської за 1776 р.

Воля Брижавська – невелике село на Прикарпатті. До першого поділу Польщі воно входило до складу Сяноцької землі Руського воєводства, розташовувалося в північно-східній її частині за кілька кілометрів від кордону з Перемишльською землею. Після входження Галичини до складу Австрійської держави с.Воля Брижавська, як і її материнське с.Брижава, увійшло до новоствореного Сяноцького циркулу[13].

Деякий час Воля Брижавська належала крупним шляхтичам Дзяниотам, про що свідчить інвентар села 1730 р., облятований у актах сяноцького гродського суду[14]. На час складання документа її власниками імовірно були шляхтичі Богданські, а тимчасовим володільцем (посесором) частини села Валентин Вонсович[15]. Саме у зв'язку з судовою тяжбою між власником села Брижави Августином Богданським і Валентином Вонсовичем табель панщини підданих Волі Брижавської за 1776 р. в числі багатьох інших документів і було подано в сяноцький гродський суд. Зберігається він у фасцикулах (зв'язках) неіндукованих матеріалів суду[16].

Розглядуваний документ налічує чотири аркуші і має вигляд таблиці з досить спрощеною структурою. Написаний він польською мовою з незначними елементами латини. Характерною особливістю мови джерела є вживання полонізованих українських слів. Зовнішній вигляд документу, характер даних свідчить, що він складався скоріше всього для внутрішнього вжитку. Багато слів подано у скороченні, не завжди проставлені назви окремих граф, інформація належним чином не конкретизована. Відсутні додаткові пояснення щодо документа та мети його складання. Все це суттєво ускладнює аналіз джерела. У заголовку документа зазначено, що це табель панщини підданих села Волі Брижавської 1776 р. Саме під цим роком внесено документ і в реєстр справ, що міститься у вищезгаданій фасцикулі сяноцького гродського суду. Однак у наявному табелі панщини дані за березень місяць відсутні. Хоча незавершеність заголовка на одній із карт дає можливість допустити, що в початковому варіанті документа вони, очевидно, були.

У першу графу табеля внесено імена і прізвища (прізвиська) голів десяти селянських господарств, а також загальну кількість відпрацьованих ними панщинних днів та поранків. Панщинні дні іноді подані диферен-

ційовано в залежності від характеру виконуваних під час них робіт. Характер робіт конкретизовано, як правило, лише у випадках, коли йдеться про зернове господарство. Основна частина документу охоплює відомості про зміст щоденних відробок регулярної панщини та поранків по кожному з названих у першій графі таблиці селянських господарств. Різноплановий за змістом матеріал, що міститься в документі, дає можливість торкнутися багатьох аспектів життя прикарпатського села останньої третини XVIII ст. і служить досить суттєвим доповненням до даних традиційних джерел з аграрної історії.

У розглянутому табелі панщини, як і в інвентарних описах маєтків, подано перелік імен та прізвищ голів селянських родин. Такого роду інформація описово-статистичних документів, як правило, залишалась поза увагою дослідників. Між тим вона може становити значний інтерес для дослідження етнічного складу населення того чи іншого регіону. Що стосується конкретно с.Волі Брижавської, то навіть поверховий аналіз перелічених у табелі панщини прізвищ селян свідчить на користь їх українського походження. Це підтверджує неодноразово висловлювану у вітчизняній історіографії думку про значну перевагу у цьому регіоні Прикарпаття українського населення[17]. Подібна картина, зберігалася тут, очевидно, до другої світової війни. Так, за даними П.Оришкевича, у материнському до Волі Брижавської с.Брижава в 1938-1939 рр. з 2000 мешканців переважну більшість (близько трьох чвертей) складали українці[18].

Як зазначалось вище, основний зміст табеля панщини Волі Брижавської відбиває стан відпрацювання підданими села регулярної панщини та такої форми селянських повинностей як поранки. Подібна інформація міститься і в інвентарних описах маєтків. Але інвентарі в силу своєї природи (більшість з них складались під час передачі володіння в оренду чи заставу) містять, як правило, нормативні відомості про розміри тижневої панщини та інших видів відробіток. Табель панщини, що фіксує щоденну інформацію про селянські відробітки, дає можливість показати як інвентарські норми дотримувалися в реальному житті і визначити, таким чином, справжній рівень визиску селян. Відсутність у нашому розпорядженні інвентаря Волі Брижавської за 1776 чи найближчі роки унеможливлює проведення подібного аналізу за матеріалами цього села. Однак навіть наявні дані дають можливість зробити певні узагальнення.

Так, розглянутий документ свідчить, що протягом тижня брижавські селяни відпрацьовували різну кількість панщинних днів та поранків. Це можна пояснити багатьма причинами. По-перше, двір міг змінювати порядок відпрацювання підданими тижневої панщини залежно від господарських потреб. По-друге, самі селяни з тих чи інших причин могли не відпрацювати всіх визначених нормою панських днів. Згадки про це періодично зустрічаються в джерелах з аграрних відносин у Сяноцькій землі у XVIII ст.[19]. У таких випадках невідпрацьовані селянами за попердній тиждень дні відпрацьовувалися в інший час або селяни повертали пану їх грошовий

еквівалент. Нарешті в деяких маєтках Сяноччини XVIII ст. замість тижневої регулярної панщини до кожного селянського господарства доводилась норма річної панщини[20], що за звичай вимірювалася лише 14 днями на рік.

На відміну від інвентарних описів маєтків табель панщини дає можливість визначити, в які саме дні тижня відпрацьовувалася регулярна панщина. Згідно з розглянутим джерелом, селяни Волі Брижавської використовувались на панщинних роботах в усі дні тижня крім неділі. Що стосується релігійних свят, то вони у документі не виділені, тому важко сказати як діяв двір у подібній ситуації.

Аналізований документ містить також відомості про характер робіт, що виконувались селянами в рахунок регулярної панщини та інших видів відробіткових повинностей. Це позитивно відрізняє табелі панщини від інвентарних описів маєтків. Останні, як відомо, обмежуються головним чином інформацією про норми панщини та інших видів відробіткової ренти і лише в рубриці інвентаря "Загальні повинності селян чи громади" можна іноді зустріти відомості про характер панщинних робіт. Однак це більш властиво періоду посиленої регламентації панщини.

Характер панщинних робіт підданих с.Волі Брижавської обумовлювався в основному етапами річного сільськогосподарського циклу. Це підготовка грунту до сівби ярових культур, сівба, боронування, городні роботи, сінокіс, збір урожаю, обмолот зернових культур, осіння підготовка грунту до сівби. Крім сільськогосподарських робіт повинності селян Волі Брижавської включали також виготовлення колод і гонтів, поїздки до інших населених пунктів.

Особливістю відпрацювання панщини у Волі Брижавській є те, що селяни широко використовувались на панщинних роботах за межами села. Так, табель згадує про брижавських селян, що орали в с.Доброму, жали в Росточках та Бірчі, молотили у Вітрилові, колоди тесали в Янові.

Певний інтерес для дослідження повинностей селян карпатського регіону останньої третини XVIII ст. становить інформація табеля панщини с.Воля Брижавська про характер робіт, виконуваних у рахунок поранків. Адже інвентарні описи маєтків фактично нічого не повідомляють з цього приводу. З 233 інвентарів Сяноцької землі XVIII ст., використаних нами в процесі дослідження аграрних відносин на даній території, лише в двох частково конкретизуються види робіт, що виконувалися підданими в рахунок поранків[21]. У табелі панщини с.Волі Брижавської про це йдеться досить докладно. В рахунок поранків брижавські селяни орали, сіяли, жали, молотили, возили гній на поля, тобто виконували всі ті роботи, що і за тижневу панщину. Поранки відпрацьовувалися самостійно, або, що траплялося частіше, приєднувалися до панського дня. Таким чином, відомості табеля панщини с.Волі Брижавської підтверджують вже висловлювану в історичній літературі думку про те, що поранки були однією з форм підвищення рівня визиску селян без збільшення розмірів регулярної панщини. Крім загальних сільськогосподарських робіт поранки у Волі

Брижавській використовувались також для подорожей з листами та для господарських поїздок до найближчих населених пунктів, зокрема до м.Бірчі, що розташовувалося за кілька кілометрів від с.Волі Брижавської.

Аналіз основних повинностей селян, зафіксованих у табелі панщини 1776 р., опосередковано дає можливість уявити галузеву структуру панського господарства. Зважаючи на характер виконуваних селянами робіт, можна дійти висновку, що основу фільваркового виробництва у Волі Брижавській складало землеробство. Серед найважливіших культур, що тут вирощувалися, були зернові: овес, ячмінь, жито. Крім того в селі культивувалися льон та коноплі. Є згадки про вирощування гороху та проса.

Відомостей про використання продукції сільського господарства у розглянутому документі немає. Однак, порівнюючи господарство Волі Брижавської з іншими фільварками Сяноччини, можна припустити, що вона спрямовувалася головним чином на задоволення власних потреб у хлібі та фуражі. Частина зерна, очевидно, продавалася на найближчих ринках. У табелі є згадки про поїздки брижавських селян до Львова та Сянока.

Поряд із зерновим господарством у Волі Брижавській розвивалося і городництво. Табель панщини, наприклад, інформує про роботу селян на капусті та моркві. Є в документі відомості про садівництво. Брижавські піддані будували огорожу з хмизу, ставили ворота у садку, а в травні розчищали його.

Про тваринництво у табелі панщини майже не йдеться. Виняток становлять хіба що згадки про випас селянами коней. Водночас є низка непрямих відомостей, що свідчать про розвиток цієї галузі і її досить суттєву роль у структурі фільваркового виробництва. Це передусім велика питома вага вівса та ячменю у структурі зернового господарства, що, як правило, використовувалися для відгодівлі худоби. Побічно підтверджує думку про розвиток фільваркового тваринництва і той факт, що багато панщинних селянських днів у Волі Брижавській використовувалося на заготівлю сіна та різання січки з снопів зернових культур для корму тощо. Крім того, досить переконливим свідченням розвитку тваринництва у Волі Брижавській, є часті згадки документа про вивіз місцевими селянами гною на поля, який у розглядуваний період був чи не єдиним засобом удобрювання грунту.

Той факт, що табель панщини майже не згадує про роботу брижавських селян у тваринництві, цілком закономірний. У даний час навіть у фільварках, що базувалися на панщинній праці селян (а фільварок у Волі Брижавській, судячи з табеля панщини, відноситься саме до такої категорії господарств) у тваринництві традиційно використовувалася наймана робоча сила.

Як показує аналіз повинностей селян, поряд із землеробством та тваринництвом у Волі Брижавській розвивались і промисли. Досить значна частка панщинної праці селян припадала на виготовлення і транспортування гонтів, що традиційно використовувалися на Лемківщині та Бойківщині для покриття дахів будинків. Виготовляли піддані Волі Брижавської також колоди – по одній, дві колоди за панський день. Лісові

промисли – характерний вид трудової діяльності населення Карпат, але в звичних джерелах з господарської історії цього регіону XVI-XVIII ст., зокрема в інвентарних описах маєтків, він представлений недостатньо. Тож такого виду документи як табелі панщини можуть дати певну інформацію і з цього питання.

Чи не найцікавішими в табелі панщини Волі Брижавської є відомості з агротехніки. Завдяки щоденним записам про відпрацювання селянами панщини та поранків можна дізнатися про основні етапи обробітку грунту, строки посівів зернових культур, час збирання урожаю. Така інформація є винятково важливою, тому що її, як правило, бракує в усіх традиційно використовуваних джерелах з історії аграрних відносин. Основні відомості з цього питання зосереджуються головним чином у польській агрономічній літературі XVI-XVIII ст.[22] З матеріалів родинних архівів подібна інформація міститься лише в інструкціях власників маєтків для управителів[23]. Ці документи безперечно досить повно відтворюють порядок проведення основних видів сільськогосподарських робіт, черговість та строки їх виконання. Однак інструкції носять рекомендаційний характер, джерела ж подібні табелям панщини показують яким чином ці настанови використовувалися в сільськогосподарській практиці залежно від особливостей того чи іншого року. Дані з агротехніки, що містяться у табелі панщини Волі Брижавської можна вважати типовими для цього регіону, оскільки згідно з свідченням джерел 1776 р. у Галичині був звичайним за погодними умовами, виняток складала хіба що досить морозна зима[24].

У циклі сільськогосподарських робіт, як відомо, першим і чи не найголовнішим етапом є підготовка грунту до сівби, котра включала угноювання, оранку та боронування землі. У табелі панщини досить часто трапляються відомості про участь брижавських підданих у такого роду роботах. Згідно джерела, угноювання під ярові культури у 1776 р. проводилось у квітні-травні. Відомостей про угноювання полів влітку та ранньої осені в документі немає. Хоча такі роботи мали б проводитися під посіви озимих культур.

Наступним етапом у підготовці грунту до сівби зерна була оранка землі. За табелем панщини Волі Брижавської оранка землі під ярове жито проводилася протягом третього тижня квітня, наприкінці квітня – на початку травня орали під овес, після 20 травня – на горох, а в останні дні цього ж місяця – під льон.

Після оранки грунту здійснювалося боронування. В табелі панщини для його означення вживається два поняття: "*skrudł*" та "*włuczył*". Поняття "*skrudł*" у документі, очевидно, означає боронування ще не засіяної землі. Саме на такий зміст цього поняття вказується і в спеціальній літературі[25]. Поняття "*włuczył*" вживається у тих випадках, коли мова йде про боронування засіяної площі.

У табелі панщини Волі Брижавської для означення робіт, пов'язаних з підготовкою грунту до сівби, вжито також поняття "*hakować*". Точно

окресленого значення його в історичній літературі немає. Один з варіантів тлумачення поняття "гакування" означає поперечну оранку землі за допомогою плуга без окладниці. Застосовувалося гакування переважно на важких грунтах[26].

Після оранки та боронування проводилась сівба. Овес, наприклад, 1776 р. у Волі Брижавській сіяли на початку травня. Це в цілому відповідало строкам висіву, що практикувалися у даному регіоні[27].

На липень припадала пора сінокосів та прополки льону і моркви. У серпні місяці брижавські селяни жали пшеницю, ярове жито, ячмінь, вибирали коноплі. На початку вересня продовжувалися роботи по збору врожаю зернових культур, зокрема вівса та пшениці. Для означення згаданих видів робіт у табелі панщини вживається два поняття: "косити" і "жати", що пов'язано з використанням різних засобів праці – серпа і коси.

Обмолот зерна у фільварку Волі Брижавської тривав, як свідчить розглядуване джерело, від жовтня до початку квітня. Така практика була характерна для фільваркового господарства регіону. Панщинні дні, використані для обмолоту зерна, чітко регламентувалися. Їх кількість у табелі вирізнялася із загальної кількості панських днів. Обмолот зерна проводився, очевидно, під суворим наглядом. Так, у повинностях окремих селян Волі Брижавської зазначалося, що вони доглядали за людьми, які молотили зерно.

Після збору зернових культур основна увага у фільварковому господарстві приділялася городнім роботам. Селяни працювали біля капусти, копали, возили та чистили моркву. Восени проводилися також сільськогосподарські роботи по підготовці грунту до сівби. За даними табеля панщини у жовтні селяни Волі Брижавської були задіяні на оранці й боронуванні землі під озимі пшеницю та жито.

Таким чином, проведений аналіз показує, що табелі панщини є важливим джерелом з історії українського села періоду панування фільварково-панщинної системи господарства. Вони містять цінні відомості, що стосуються змісту та характеру панщинних робіт і інших видів відробіткової ренти, структури фільваркового господарства, питань агротехніки. Табелі панщини дають можливість визначити реальний рівень визиску селян у порівнянні з його інвентарними нормами. Матеріали табелів панщини становлять особливу цінність у співставленні з даними інших джерел, передусім з інвентарями та інструкціями управителям. Табель панщини 1776 р. с.Воля Брижавська представлений у цьому повідомленні, поряд з вищесказаним становить певний інтерес як джерело інформації про невелике село на Прикарпатті, інші джерела з історії якого майже відсутні.

[1] *Балабушевич Т.А.* Аграрна історія Галичини другої половини XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1993. – 140 с.; *Баранович А.И.* Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. – М., 1955. – 185 с.; *Маркина В.А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). – К.: Изд-во КГУ, 1961. – 235 с.

(далі: *Маркина В.А.* Магнатское поместье...); *Serczyk Wł.* Gospodarstwo magnackie w województwie Podolskim w drugiej połowie XVIII wieku. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1965.

[2] *Баранович А.И.* К изучению магнатских архивов Украины // Проблемы источниковедения. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – Вып.5. – С.149.

[3] *Różycka-Glassowa M.* Gospodarka rolna wielkiej własności w Polsce XVIII wieku. – Wrocław: PAN, 1964. – S.14.

[4] *Instrukcje* gospodarcze dla dóbr magnackich i szlacheckich z XVII-XIX wieku / Wyd. A.Baranowski, J.Bartyś, T.Sobczak. – Wrocław: Wyd-wo PAN, 1963. – T.2. – S.408 (далі: Instrukcje gospodarcze...); *Pawlik S.* Polskie instruktarze ekonomiczne z końca XVII i z XVIII w. – Kraków, 1915. – T.1. – S.10 (далі: *Pawlik S.* Polskie instruktarze ekonomiczne ...); *Wegner J.* Instruktarz ekomiczny dóbr nieborowskich z roku 1777 // Teki archiwalne. – Warszawa: PWN, 1954. – S.14.

[5] *Pawlik S.* Polskie instruktarze ekonomiczne...- S.10.

[6] Instrukcje gospodarcze...- T.1. – S.654.

[7] Ibid, S.496.

[8] Див.: *Балабушевич Т.А.* Джерела до вивчення історії магнатського господарства Галичини XVIII ст. // Архіви України. – 1973. – № 3. – С.64-66; *Маркина В.А.* Магнатское поместье... – С.19.

[9] *Stankowa M., Wójcik D.* Kalendarz robocizny pańszczyznianej w jednym z folwarków ziemi żydaczowskiej w 1640 r. // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – 1960. – R.8. – N3. – S337-341.

[10] ЦДІАУ(К). – Ф.49 (Потоцьких). – Оп.1. – Спр.2168, 2172

[11] Там само. – Ф.2228 (Колекція документів на право власності). – Оп.1. – Спр.673. – Арк.20-30 зв.; AGAD. – Arch. Radziwiłłów z Nieborowa. – Sygn.733; Arch. Platerów. – Sygn.145.

[12] ЦДІАУ(К). – Ф.236 (Любомирських). – Оп.1. – Спр.106; AGAD. – Arch. Potockich z Jabłonnej. – Sygn.60; Arch. Radziwiłłów z Nieborowa. – Sygn. 539. – S.2-3.

[13] Йосифінська і Францисканська метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Покажчик населених пунктів / Уклад. П.Пироженко та В.Сіверська. – К.: Наук. думка, 1965; Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów sąsiednich... – 1880. – T.1. – S.429.

[14] ЦДІАУ(Л). – Ф.15 (Сяноцький гродський суд). – Оп.1. – Спр.227. – С.942.

[15] Там само. – Оп.3. – Спр.13. – С.488-489.

[16] Там само. – Арк.269-272.

[17] Див., зокрема, *Рабинович Я.В.* Аграрные отношения в Саноцкой земле в первой половине XVII века // Ученые записки Оренбургского гос. пед. ин-та. – Оренбург, 1959. – Вып.14. – С.96.

[18] *Оришкевич П.* Українці Засяння. Географічно-історичний нарис. – Мюнхен-Філадельфія, 1962. – (Карта).

[19] ЦДІАК. – Ф.15. – Оп.1. – Спр.242. – С.194-195.

[20] Там само. – Спр.147. – С.471; Спр.227. – С.683-692.

[21] Там само. – Спр.239. – С.251; Спр.242. – С.1171-1172.

[22] *Gostomski A.* Gospodarstwo. – Wrocław: Ossolineum, 1951. – 132 s.; *Haur J.K.* Oekonomika ziemiańska generalna. – Warszawa, 1757; *Ejusdem.* Skład abo skarbiec znakomitych sekretów... – Kraków, 1676; *Ostrorog J.* Kalendarz Gospodarski i zwierzyniec // Materiały do dziejów rolnictwa w Polsce w XVI i XVII wieku / Oprac. Wł. Chomętowski. – Warszawa, 1876. – S.63-66; *Grossenr M.* Krótkie i bardzo proste uprowadzenie do gospodarstwa wiejskiego / Oprac. St. Inglot. – Wrocław, 1954. – 324 s.

[23] Instrukcje gospodarcze...; Pawlik S. Polskie instruktarze ekonomiczne...; *Wegner J.* Instruktarz ekonomiczny dóbr nieborowskich z roku 1777...; Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства России. Сельскохозяйственные инструкции (середина XVIII в.) / Сост. Данилова Л.В., Курмачева М.Д.. – М., 1987. – С.266.

[24] *Szewczuk J.* Kronika klęsk elementarnych w Galicji w latach 1772-1848. – Lwów, 1939. – S.7-8; *Hoszowski S.* Ceny w Lwowie w latach 1701-1914. – Lwów, 1934. – S.132.

[25] *Ochmański W.* Wiedza rolnicza w Polsce od XVI do polowy XVIII wieku. – Wrocław: PAN, 1965. – S.195.

[26] Ibid.

[27] Instrukcje gospodarcze... – T.1. – C.228.

І. В. ПАСЬКО *(Київ)*

ДО ІСТОРІЇ БАТУРИНСЬКОГО ПАЛАЦУ

(На матеріалах листування К. Г. Розумовського з М. І. Воронцовим)

Палац К.Г.Розумовського належить до видатних пам'яток класичної архітектури в Україні, тих витворів зодчества, котрі гармонічно сприймаються з оточуючим його ландшафтом. Будучи безперечним надбанням вітчизняної культури, Батуринський палац по праву належить до чудових зразків світової архітектури. Тому таким значним є для нас його сьогодення, прийдешня доля.

Головні документальні матеріали з історії палацу розпорошені по архівах Києва, Харкова та Санкт-Петербурга. Дослідження питання утруднене й тим, що відомості про проектування і побудову Батуринської резиденції гетьмана К.Г.Розумовського містяться в архівах, котрі мають лише побічне відношення до цього предмету. Трапляються випадкові дані, що не тільки доповнюють наші знання, а й сприяють вивченню непростої історії палацу.

Значний внесок у дослідження долі палацу в Батурині зробив відомий історик-мистецтвознавець Г.К.Лукомський[1]. У своїх публікаціях він спирався на матеріали Чернігівської губернської архівної комісії, а також Комісії, створеної при "Товаристві захисту і збереження в Росії пам'яток мистецтва і старовини", секретарем якої був. Маючи головним завданням здійснення наукової реставрації палацу, комісія зібрала необхідні історичні відомості не тільки з проектування і побудови палацу, а й з історичної забудови Батурина, опису місцевості, функціонального використання палацу після смерті К.Г.Розумовського, наступних змін у внутрішньому плануванні приміщень, наслідків належності його різним власникам. У процесі цієї роботи було виявлено документи з фонду канцелярії гетьмана К.Г.Розумовського за 1751-1753 рр., що містили дані про планування і забудову Батурина, і документи з фонду Генеральної військової канцелярії за 1750-1760 рр. з описами дерев'яних і кам'яних будівель, що належали Розумовським у Козельці, Батурині та Глухові. Почавши цілеспрямований архівний пошук 1911 р., згадана Комісія працювала переважно у Харківському історичному архіві, де й були скупчені тоді документи, які могли її зацікавити[2].

Батуринський палац приваблював увагу не тільки місцевої інтелігенції

і освіченої громадськості. На XIV археологічному з'їзді, що відбувся у Чернігові 1908 р., московський історик-мистецтвознавець Ф.Ф.Горностаєв виступив з повідомленням про споруди Розумовських на Чернігівщині, в якому торкнувся питання Батуринського палацу[3]. Будучи членом Московської комісії по збереженню стародавніх пам'яток, Ф.Ф.Горностаєв досліджував палац у Батурині переважно в мистецтвознавчому аспекті. Його, на відміну від Г.К.Лукомського, менш цікавила доля палацу і практичні заходи щодо його збереження та реставрації.

Автор цієї статті, доповнюючи і уточнюючи наявну джерельну базу, звернулась до документів про К.Г.Розумовського та його нащадків, що зберігаються в архівах Києва і Санкт-Петербурга. Документи про розподіл майна Розумовських, включаючи Батурин і його палац, збереглися у родинному фонді Галаганів-Ламздорф[4]. Текст духовного заповіту К.Г.Розумовського відклався в особистому фонді історика і професора Київського університету І.Ф.Павловського[5] і являє собою копію з матеріалів Яготинського архіву князя М.В.Рєпніна. За заповітом "... г.Батурин, местечко Быков и местечко Яготин с их волостями и всеми принадлежностями" успадкував син К.Г.Розумовського Андрій Кирилович[6]. Вагомі дані, що стверджують права власності К.Г.Розумовського на м.Батурин містить фонд Батуринського Крупницького Миколаївського дівочого монастиря. Іменним указом імператриці Єлизавети Петрівни від 18 лютого 1760 р. "г.Батурин и г.Почеп с их уездами потому как состояли они за князем Меншиковым... и вам нашему гетману (К.Г.Розумовському. – *Авт.*) владеть сим всем пожалованным"[7]. Відомості про пожалування 1769 р. м.Батурина К.Г.Розумовському, що належало до того князю О.Д.Меншикову, містяться в фонді Сотенного правління Лівобережної України[8], а також у фонді Генеральної військової канцелярії[9]. Місце розташування Батурина того часу, обіймаючи короткий опис будівель за 1781 р., реконструюється завдяки відомостям із фонду Чернігівського намісницького правління[10], що проливають світло на планувальну та містобудівну ситуацію Батурина на початку 80-х років XVIII ст. Саме тоді розв'язується питання про добір місця для майбутньої резиденції гетьмана. Матеріали про архітектора О.В.Квасова, котрий в 70-ті роки XVIII ст. побудував Троїцьку церкву і низку будівель громадського призначення у Глухові, стверджують версію про те, що саме він мав проектувати і здійснювати побудову Батуринського палацу.

Зміст цих джерел доповнюється відомостями, що містяться в листах К.Г.Розумовського до М.І.Воронцова, які зберігаються в архіві Інституту історії Російської Академії наук в Санкт-Петербурзі[11]. Дотепер не опубліковані, листи гетьмана з Глухова в Санкт-Петербург містять цінні відомості з історії Батуринського палацу, що в сукупності з іншими джерелами заповнюють прогалини в дослідженні однієї з видатних пам'яток архітектури України.

"... Я на сих днях еду в Батурин. Гнусное место глуховское, на котором

я построился уже было и немало, и при том по сырости, низости и болотной земли почти уже деревянное строение, не в пору построенное и скороспешно худыми плотниками и из мелкого леса, до того меня напоследок привели, что я единственно для здоровья, которое дом мой глуховский весьма повреждает, принужден нынешнего лета зачать каменный дом в Батурине"[12]. Ці рядки, наведені тут без зміни їх стилістики та орфографії, написані були рукою К.Г.Розумовського в листі до М.І.Воронцова[13], відправленого 24 квітня 1757 р. з Глухова до С.-Петербурга. Вивчення багаторічного листування графа К.Г.Розумовського з графом та графинею Воронцовими (при очевидній зацікавленності та щирій доброзичливості з обох сторін) дозволяє розкрити майже не досліджені сторони життя останнього гетьмана України.

Епістолярні джерела, котрим до останнього часу в історичних дослідженнях відводилась другорядна роль, сьогодні привертають більшу увагу. І передусім завдяки їх здатності відтворювати дух епохи, буденне життєве середовище вельми відомих історичних діячів. Це листування торкається різноманітних аспектів суспільно-політичного та культурного життя Російської імперії середини XVIII ст. Розглянемо один з них, що характеризує "глухівсько-батуринський період" життя К.Г.Розумовського в 1750-х роках. Його листи містять цінні подробиці, які дозволяють, в сукупності з іншими джерелами, реконструювати особисті якості гетьмана України, з одного боку, і якості його як державного діяча Росії – з другого. Тривале листування свідчить, що граф Воронцов мав щиру прихильність до К.Г.Розумовського і сприяв йому у великих і малих справах. Зокрема, він брав участь у побудові першого гетьманського палацу в Батурині.

Ще 1750 р., у зв'язку з відновленням гетьманства в Україні, резиденцію К.Г.Розумовського було вирішено перенести з древнього Глухова в Батурин, що переживав на той час період свого економічного відродження. Саме з метою стимулювання кам'яної забудови Батурина в 1751-1752 рр. тут було засновано цегельний завод. Одночасно з ним почало діяти і лісопильне виробництво. Таким чином, необхідні умови для забудови міста створювалися вже на початку 1750-х років. Однак інтенсивне спорудження гетьманської резиденції та інших важливих житлових і адміністративних будівель почалося лише після 1760 р., коли Батурин був пожалуваний Розумовському "в вечное потомственное владение" указом від 17 січня 1760 р.

З наведених вище рядків листа Розумовського до Воронцова можна дійти до висновку, що суттєвими причинами влаштування резиденції в Батурині були несприятливий клімат Глухова та незадовільний стан побудованої там для гетьмана дерев'яної житлової споруди[14].

Головною причиною спорудження кам'яного палацу в Батурині був намір Розумовського перетворити це місто на центр гетьманського правління в Україні. Намір Розумовського доручити побудову кам'яної батуринської резиденції високопрофесійним зодчим і спонукав його звернутися по допомогу до Воронцова. "... Материалы все и с излишеством

готовы, да архитекта не имею. Просил я на сих днях в правительствующем Сенате, чтобы на поште малороссийской для всех публичных и каменных строений определен был архитект Квасов в Малую Россию, который до сего в Козельце[15] находился. Однакож Квасов понадобился брату моему[16] и затем отъехал в Санкт-Петербург, да и я желал его только потому, что он у нас налицо был и меня о том просил, а когда уже уехал, то я в нем немного теряю. Ваше сиятельство прошу поговоря с Трезиным[17]... не хочет ли года хоть на 4 или на 5 на том жаловании приехать, которое в Петербурге получал, и буде хочет, то чтоб Вашим же старанием не позже как в 2 месяца ко мне приехал, дабы лучшего времени не потерять к строению. Ежели же в нем никакой надежды нет или в неизвестности лето сие может пройти, то я вовсе сей проект об нем оставляю, а прошу Ваше сиятельство походатайствовать мне гезеля[18] Кокорина[19]... я им весьма буду доволен, да и он безмерно будет рад, что при мне будет"[20].

З 29-річним Кокориновим Г.К.Розумовський познайомився 1755 р., коли архітектор виконував ряд завдань у його брата О.Г.Розумовського.

Однак запрошені К.Розумовським архітектори з різних причин до Батурина не прибули. В наступному листі, відправленому Воронцову вже на початку червня 1757 р., гетьман повідомляв: "... я весьма радуюся о приезде двух италианских архитекторов Венерони и Бартолиани. Я желаю из них одного, который за лучшего Вашим сиятельством признан будет, иметь у себя на службе. Я ему дам 800 рублей на год, хотя, кажется, сие для украинской дешевизны в житии и много"[21]. Таким чином, судячи з листа, для будівництва резиденції в Батурині Воронцов запросив архітекторів з Італії. Такий вибір Воронцова не дуже прийшовся до душі гетьману України. Причому не тільки з причин особистої симпатії до О.П.Кокоринова – останній задовольняв гетьмана з практичних міркувань. Оплата праці архітекторів-італійців та їх влаштування коштували б дорожче. Та саме суттєве – ділове спілкування простих українських будівельних робітників: теслярів, каменярів, мулярів з російським будівельником уявлялось гетьману (і справедливо) більш простим і результативним. Він пише графу Воронцову: "Я Вашему сиятельству открою мое прямое желание, что я конечно хочу иметь гезеля Кокорина. А я бы Кокорина и довольным сделал и сам бы им весьма доволен был, ведая прок в нем. Он бы мне не так дорог был... как италианец... по нынешним обстоятельствам не из чего много дать. Сверх того с русскими работниками, а особливо с малороссийскими обойтись лучше может, а главное то, что я великолепных строений строить не намерен, но дом каменный покойный к житию, который хотя весьма по нашему посредственною рукою построится, в Малой России всегда, однако ж, будет казаться великолепным"[22].

Аргументоване прохання К.Г.Розумовського про приїзд в Батурин архітектора О.Ф.Кокоринова задовільнено не було. М.І.Воронцов клопотав у цій справі перед Єлизаветою Петрівною, але Кокоринов, будучи

височайше затвердженим імператрицею архітектором Академії мистецтв[23], не міг бути відряджений в Україну.

Події розгортались всупереч бажанням гетьмана. В листопаді 1757 р. італійські архітектори прибули в Глухів. Приїхавши невчасно, тобто тоді, коли погодні умови найменше сприяли будівництву нової кам'яної резиденції, ці фахівці були залучені Розумовським до перебудови дерев'яного одноповерхового гетьманського будинку, побудованого в Батурині у 1751-1753 рр. по проекту їхнього співвітчизника Антоніо Рінальді. Важко гадати, чи задовольнив професіоналізм зодчих Італії українського гетьмана, але він зважив за необхідне в коректній формі подякувати Воронцову за надану допомогу. В листі від 18 листопада 1757 р. з Глухова в Петербург повідомлялось: "За присылку архитекторов покорно благодарствую, кажется, что люди такие точно, каких мне желать надобно, и принимаются за дело неленостно"[24].

Проте реалізація самої ідеї побудови нового кам'яного палацу з невідомих для нас причин на той час була відкладена. Зусилля архітекторів зосередилися на перебудові вже згадуваного садибного будинку в Батурині. Через два з половиною роки головні роботи завершилися і "... бывшие в службе моей архитекты Бартолиани и Венероний отпущенъі теперь", – як повідомляв Розумовський в листі від 23 березня 1750 р. М.І.Воронцову[25].

Така передісторія Батуринського палацу, що розкривається з листування К.Г.Розумовського з М.І.Воронцовим. Намір останнього гетьмана України спорудити достойну резиденцію в Батурині все-таки здійсниться, хоч і значно пізніше: кам'яний триповерховий палац в оточенні чудового пейзажного парку буде споруджено в Батурині в рік кончини К.Г.Розумовського (1803). І його створенню, зокрема, у виборові гідного архітектора, знову сприяв Воронцов, щоправда, вже не Михайло Іларіонович, а Семен Романович[26], котрий по дипломатичній службі мав стосунки з третім сином гетьмана – Андрієм Кириловичем Розумовським, майбутнім спадкоємцем палацу. Їхнє ділове листування, в основному французькою мовою, було найбільш жвавим наприкінці 1790-х років. Саме в ньому вперше згадується автор[27] нині існуючого Батуринського палацу.

Але ми забігли дещо вперед. Як відомо, 1764 р. гетьманство було скасоване, а старий гетьманський будинок у Батурині височайше подарований екс-гетьману, котрий продовжував служити Російській імперії як генерал-фельдмаршал і член Державної ради. Після виходу у відставку, К.Г.Розумовський 1772 р. придбав на околиці Батурина велику ділянку землі[28] з наміром відбудуватися і остаточно переїхати в Батурин. 44-річний генерал-фельдмаршал, після більш ніж 20 років державної служби, поховав 1771 р. свого сановного брата і покровителя, а незабаром і свою дружину – обох в Санкт-Петербурзі, в Олександро-Невській лаврі, покинув столицю Російської імперії, щоб решту років прожити на батьківщині, про яку він ніколи не забував.

Формально залишаючись ще деякий час (до 1798 р.) президентом Петербурзької Академії наук, Розумовський всю свою енергію звернув на відродження Батурина, лише з необхідності виїжджаючи в Петербург. Батурин з середини XVIII ст. став центром великої багатогалузевої поміщицької економії. 70-80-ті роки тут продовжувався інтенсивний розвиток мануфактурної промисловості, значною мірою зумовлений підприємницькою діяльність К.Г.Розумовського. А будівництво палацу відкладалось і тільки наприкінці 1790-х років почало, нарешті, здійснюватись.

Авторство проекту палацу було встановлено на самому початку XX ст. У Харківському історичному архіві в особистих паперах князя М.В.Рєпніна, родича К.Г.Розумовського, були знайдені оригінальні креслення, на яких зберігся автограф шотландського архітектора Чарльза Камерона – "прожектирован архитектором Камероном".

На момент, коли Камерон отримав пропозицію Розумовського про будівництво палацу в Батурині, маститий зодчий в основному завершив свої блискучі архітектурні роботи в імператорських резиденціях у Царському Селі та в Павловську, був при славі й таланті, але не при ділі. Вирішивши покинути Петербург, Чарльз Камерон з бажанням сприйняв несподівану пропозицію графа Розумовського, котрого з петербурзького оточення знав як одного з "сильних світу цього", сенатора, генерал-ад'ютанта, члена Державної Ради, і, нарешті, президента Петербурзької Академії наук, яким той був протягом більше 30 років.

Палац зводився під керівництвом Камерона 4 роки – від 1799 до 1803 р. Резиденція колишнього гетьмана в завершеному вигляді являє собою чудовий зразок позаміського палацу-вілли нового типу, який уперше був опрацьований архітектором при побудові імператорського Павловського палацу під Петербургом. Велична і разом з тим витончена садиба в центрі мальовничого парку на обривистому березі Сейму зведена в формах північноіталійського класицизму кінця XVI ст. і по праву входить у число кращих споруд Ч.Камерона. Зодчий вміло використав компактність спрощеного італійського плану, творчо запозичив форми паладіянських вілл, зберігши строгу пропорційність порівняно невеликого розміру споруди.

На жаль, витвір великого митця недовго тішив свого хазяїна: роки народження палацу і смерті останнього гетьмана України збіглися. Успадкувавший від батька Батурин його третій син Андрій Кирилович Розумовський був за кордоном, на дипломатичній службі і не дуже цікавився не тільки палацом, а й містечком в цілому. Для палацу настали тяжкі дні, роки, десятиліття. Декоративні достоїнства палацу та його інтер'єру почали втрачатися вже незабаром по смерті гетьмана. Т.Г.Шевченко, побувавши в Батурині влітку 1843 р., усього через сорок років після побудови палацу, застав його вже в запустінні. Величний силует палацу відтворений ним на одному з малюнків для серії "Мальовнича Україна". На думку Г.Н.Лукомського "история разрушения Батуринского дворца... интереснее, нежели история его сооружения, так как она чрезвычайно

характерна для показания той степени сохранности, в коей все еще продолжают пребывать вообще памятники нашей старины"[29].

1887 р. палац було передано до відання Київського військового окружного інженерного управління. В наступні роки, особливо перше десятиріччя XX ст., доля Батуринського палацу вирішувалась у протиборстві "хазяїна" палацу - Головного військово-інженерного управління в Петербурзі та тих інтелектуальних і патріотично настроєних сил, які були репрезентовані Чернігівською вченою архівною комісією, "Обществом Защиты и Сохранения в России памятников искусства и старины", які користувались підтримкою Академії мистецтв. Руйнований під дією природних чинників палац одночасно витримував посягання на своє існування та цілісність з боку різних відомств. Так, 1905 р. один з бокових флігелів палацового комплексу було розібрано на цеглу для спорудження лікарні. Тоді ж мали місце неодноразові спроби вилучення глини з-під фундаментів палацу, що безпосередньо загрожувало стійкості його стін, були виламані гранітні сходи, постійно розкрадались дрібні деталі декору інтер'єрів палацу та ін.

Безуспішно здійснювались спроби пристосувати палац то під юнкерське училище, то під лазарет. А 1905 р. його було передано в розпорядження Шосткинського порохового заводу, який у той час інтенсивно розширювався[30].

Нарешті, 1911 р. на прохання "Товариства захисту і збереження в Росії пам'ятників мистецтва та старовини" і за підтримкою праонука гетьмана графа К.Л.Розумовського, палац з відання Головного військово-інженерного управління було передано під нагляд спеціально створеної згаданим товариством Комісії. Її головою став князь М.К.Горчаков, секретарем – Г.К.Лукомський. З ініціативи Комісії було розпочато опрацювання проекту реставрації палацу. Автором проекту став архітектор Андрій Євгенович Білогруд. Це авторство не було випадковим. Українець за походженням, вихований в родині житомирського учителя гімназії, він закінчив славнозвісну I Київську гімназію, а потім Вище художнє училище при Академії мистецтв у Петербурзі. Як професіонал і патріот, А.Є.Білогруд не міг залишатися байдужим до долі унікального архітектурного витвору і пам'ятки історії свого народу. Як член Товариства захисту і збереження в Росії пам'яток мистецтва і старовини, Білогруд взяв участь у першому обстеженні палацового комплексу, що проводилось 1906 р. московським археологічним товариством. За дорученням Академії мистецтв він 1907 р. виконав детальні обміри палацу. На прохання Білогруда Петербурзька Академія мистецтв відрядила його 1910-1914 рр. в Батурин для подальшого дослідження, обмірів та опрацювання проекту реставраційних робіт у палаці. На цей час А.Є.Білогруд вже мав репутацію та професійний авторитет визначного петербурзького митця, автора витончених і вишуканих житлових споруд, побудованих у стилі псевдоренесансної архітектури. Архітектурні споруди Білогруда, зведені ним напередодні I

світової війни (1911-1914) до цього часу прикрашають вулиці міста на Неві. Безперечна компетентність Білогруда в справі реставрації зумовлювалась не тільки його діяльністю митця-практика. Він був талановитим учнем академіка архітектури Л.М.Бенуа і, маючи власний досвід педагогічної діяльності в галузі архітектури, зумів творчо й по-новаторському здійснити реставраційний проект[31].

Авторитетну оцінку як самого палацу, так і реставраційного проекту знаходимо в листі академіка І.Е.Грабара до О.Є.Білогруда від 7 вересня 1910 р. (тоді архітектор працював над проектом) з проханням надіслати фотографії Батуринського палацу і нариси плану реставрації для відтворення їх у підготовлюваній до друку "Історії російського мистецтва".

1911 р. було створено Комітет по реставрації палацу, до складу якого також увійшли члени Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Незабаром розпочались реставраційні роботи. На жаль, при всій їх очевидній результативності вони зостались незавершеними. Війна 1914-1918 рр., інтервенція та окупація Чернігівщини на десятиліття унеможливили всілякі заходи щодо відтворення палацу. Коли ж у середині 30-х років знову постало питання про реставрацію палацового комплексу, головного ініціатора й виконавця цих робіт вже не було серед живих – О.Є.Білогруд помер 19 липня 1933 р., його поховали на Волковому кладовищі в Ленінграді. В останні роки свого життя він ще встиг розробити проект забудови Харкова, тодішньої столиці України[32]. Раціональність та міцність конструкції палацу дозволили йому вціліти й під час II світової війни. В повоєнний період доля палацу також була непростою, хоча певні реставраційні роботи тут виконувались.

В держаному архіві Київської області зберігся цінний документ, що відображає стан палацу в 1920-ті роки. Це лист адміністрації Чернігівського державного музею, у віданні якого він перебував, до Всеукраїнського археологічного комітету[33]. Автори листа сповіщали не тільки про жалісний стан руйнованого палацу, а й про реальну загрозу його загибелі, яку можуть попередити термінові практичні заходи щодо його охорони і подальшої реставрації. Наведемо його повністю.

"В м.Батурині Конотопської Округи знаходиться один з найкращих пам'ятників архітектури к. XVIII ст. на Україні – палац гетьмана Розумовського, збудований Камероном. Через недбайливе відношення царського уряду до палацу, він весь час руйнувався і тільки з 1912 р. почалась наукова реставрація палацу, що припинена була європейською війною в 1914 р. Часи реставрації дуже зле відбились на стані палацу: відсутність охорони палацу призвела до того, що будівельні матеріали з палацу систематично розграбовувались населенням Батурина. При огляді палацу в червні 1922 р. виявилось, що палац в основі міцний, ознак осідання, або розколин в палаці не спостерігалось. Крім того палац цілком зберіг зовнішні архітектурні форми, але через бездоглядність його в 1923 р. було виявлено, що розграбована 1/3 частина даху, цегли з підвіконників і інші

матеріали. Пожежа, що трапилась в палаці 23 серпня 1923 р., цілком знищила дах, стан палацу і охорони його ще погіршав. При огляді палацу влітку 1924 р. виявилось, що грабування матеріалів з палацу набуває стихійного характеру: майже з всіх вікон зняті підвіконники, причому в багатьох місцях цеглу вийнято на глибину 1/2 арш. й нижче від підвіконників. Таке ж грабування цегли спостерігалось і в інших місцях палацу: коло входів, кутків, карнизів та інш. Разом констатовано руйнацію балкону, що реставрований був перед війною 1914 р. В розмовах з громадянином Батурина виявилось, що грабування матеріалів провадяться іноді групами з 10-х і більше осіб, причому для одержання однієї цеглини знищувалося десятки. Відомості, які маються тепер в музеї, малюють кошторис на попередній ремонт палацу до можливості наукової реставрації його: покриття частини даху, забиття вікон, дверей, збудування житла для вартівця. Але коштів не було асигновано. Чернігівська Губполітосвіта, після її ліквідування – Чернігівський державний музей і Конотопська Окрполітосвіта багато разів здійснювали клопотання перед Чернігівським Губвиконкомом, Конотопським Окрвиконкомом і Центральною Владою, аби були асигновані кошти на охорону палацу і в першу чергу на будування житла для вартівця, але всі ці клопотання і до цього часу не дали ніяких реальних наслідків. Вважаючи на те, що Батуринський палац є пам'ятником виключного художньо-історичного значення і єдиним в своєму роді на Україні, Чернігівський державний музей прохає Вас вжити всіх можливих заходів до припинення злочинного розграбування палацу і на перші кроки виклопотати асигнування коштів на будування житла для вартівця при палаці (250-230 крб.) Житло необхідно збудувати ще цим літом, бо залишення палацу без охорони до нового будівельного сезону може принести йому величезну шкоду – позбавить можливості його майбутньої наукової реставрації і таким чином може цілком загинути один з найкращих пам'ятників архітектури на Україні. З свого боку, Держмузей візьме на себе обов'язок в випадку, коли житло буде збудоване, утримувати вартівця з своїх коштів".

Цього листа з XX ст. хочеться зіставити із згаданими вище листами XVIII ст., у котрих йшлося про прагнення створити видатний архітектурний витвір на Українській землі.

Зважаючи на обмеженість нашої архітектурної спадщини XVIII ст., нинішнім станом справ навряд чи можна задовольнитися. Батуринський палац, історія створення та існування якого торкнулась багатьох відомих імен, повинен бути відтворений у всій своїй первозданній величі, і не тільки як данина пам'яті непокірному гетьману України, а й передусім, як свідчення нашої поваги до свого минулого, до культурної та історичної спадщини.

Останніми роками неодноразово робилися спроби відродження архітектурної Чернігівщини. Поступово повертає свої історичне обличчя стародавній Глухів. Опрацьовується проект реставрації самого Батурин-

ського палацу і суміжної з ним території. Практична реалізація цих задумів вимагатиме не тільки значних коштів, а й великих творчих та духовних зусиль і, безперечно, буде ще одним суттєвим внеском у збереження національної спадщини нашого народу.

[1] *Лукомский Г.К.* Батуринский дворец, его история, разрушение и реставрация // Ком. по реставрации Батуринского дворца. – СПб., 1912; *Лукомский Г.К.* Два таинственных дворца Разумовских // Столица и усадьба. – 1914. – № 16/17.

[2] Комісія також використала відомості про стан палацу з матеріалів офіційного діловодства С.-Петербурзької імператорської археологічної комісії, а також з архіву Головного військово-інженерного управління в С.-Петербурзі.

[3] *Горностаев Ф.Ф.* Строительство графов Разумовских на Черниговщине // Труды XIV археологического съезда в Чернигове 1908 г. – М., 1911. – С.167-218. Его же. Дворцы и церкви юга. – М., 1914. *Горностаев Ф.Ф.* О Батуринском дворце // Древности: Труды комиссии по сохранению древних памятников. – М., 1914. – Т.5.

[4] ЦДІА України в Києві. – Ф.1475, оп.1, № 1172. – Арк.5.

[5] ЦДІА України в Києві. – Ф.267, оп.1, № 61.

[6] Спадкоємець князь Андрій Кирилович Розумовський (1752-1836), дипломат, довгі роки в службових справах знаходився у Відні, де й помер, мало цікавився долею Батуринського палацу.

[7] ЦДІА України в Києві. – Ф.154, оп.2, № 5. – Арк.5.

[8] Там само. – Ф.64, оп.1, № 66. – Арк.19.

[9] Там само. – Ф.51, оп.3, № 19759. – Арк.2, 2зв.

[10] Там само. – Ф.54, оп.1, № 11. – Арк.1-70.

[11] До 1992 р. – Ленінградське відділення Інституту історії АН СРСР.

[12] АПРАН. – Ф.36, оп.1, № 1134. – Арк.8.

[13] Воронцов Михайло Іларіонович (1714-1767), граф, російський держ. діяч та дипломат, віце-канцлер (з 1744 р.), канцлер (1758-1762). Про непересічність особистості та діяльності М.І.Воронцова, що вирізняли його з типового середовища царських чиновників, свідчить і той факт, що власне з його ініціативи був зведений пам'ятник М.В.Ломоносову. Віддаючи данину першому російському вченому-природодослідникові, вихідцю з простих поморських селян, Воронцов на власні кошти на місці поховання Ломоносова в С.-Петербурзі в Олександро-Невській лаврі спорудив мармурову стелу, котру О.М.Радіщев назвав "стовпом Ломоносову".

[14] Дерев'яний гетьманський палац у Глухові був побудований за проектом видатного російського архітектора А.В.Квасова в 1749-1750 рр. 23-річний гетьман оселився в ньому 1751 р. Через шість років (на час написання листа) палац потребував ремонту.

[15] На той час О.В.Квасов побудував Козелецький собор, що споруджувався на кошти матері гетьмана Наталії Дем'янівни Розумовської (або Розумихи, як її називали в Козельці за ім'ям її покійного чоловіка реєстрового козака Григорія Яковича Розума). Безумовно, кошти на фінансування побудови місцевого собору Розумиха мала завдяки матеріальній підтримці її старшого сина О.Г.Розумовського, генерал-фельдмаршала і (з 1742 р.) чоловіка (за морганатичним шлюбом) російської імператриці Єлизавети Петрівни.

[16] Олексію Григоровичу Розумовському для робіт у Царському Селі.

[17] Мається на увазі архітектор Петро Антоніо Трезіні, син знаменитого Доменіко Трезіні. Працював у Петербурзі з 1735 до кінця 1750-х років.

[18] Гезель – архітектор, зодчий.

[19] Мається на увазі О.Ф.Кокоринов (1726-1772), визначний російський архітектор, автор проекту будинку Академії мистецтв у Петербурзі, професор архітектури, ректор цієї академії.

[20] АІРАН. – Ф.36, оп.1, № 1134. – Арк.9.

[21] Там само. – Арк.11.

[22] Там само. – Арк.12.

[23] Заснована 6 (17) листопада 1757 р. як "Академия трех знатнейших искусств". Будинок споруджувався за проектом О.Ф.Кокоринова у 1764-1788 рр.

[24] АІРАН. – Ф.36, оп.1, № 1134. – Арк.17-18.

[25] Там само. – Арк.22.

[26] С.Р.Воронцов (1744-1832), граф, російський дипломат (1797).

[27] Про палац у Батурині згадується в листі О.Г.Розумовського до С.Р.Воронцова, відправленому з Відня 19 жовтня 1793 р. Див.: АІРАН. – Ф.36, оп.1, № 1274. – Арк.18.

[28] Цей район на околиці Батурина старожили по традиції називають Тепловкою - по прізвищу вихователя і друга К.Г.Розумовського Г.І.Теплова, в якого було придбано цю земельну ділянку. Тут до наших часів збереглись деякі сліди планування старовинного садибного парку, декілька вікових дерев та легендарний "дім Кочубея", пам'ятник українського зодчества XVII ст., найстаріша житлова будова в місті. Тут також розташований міський краєзнавчий музей.

[29] *Лукомский Г.К.* Батуринский дворец, его история, разрушение и реставрация. – СПб., 1912. – С.11.

[30] Шосткинський пороховий завод у Сумській області на р.Суми на початку XX ст. був філією казенного Охтинського порохового заводу в Петербурзі.

[31] О.Є.Білогруд понад 16 років був викладачем, а потім, у 1920-1922 рр. – ректором Академії мистецтв.

[32] Окрім Батуринського палацу, О.Є.Білогруд вніс свій немалий творчий внесок у архітектурне перетворення Чернігівщини. Ним виконано проекти садибної забудови в маєтку П.І.Харитоненка (с.Парафіївка), у садибі М.С.Олів (с.Кононівка), маєтку князя К.О.Горчакова (с.Ташань) та ін. Див.: НБА АХ. – Ф.13, оп.1. – № 41. – Арк.1, 2; № 42. – Арк.2,5,8.

[33] НБА АХ. – Ф.13, оп.1. – № 1. – Арк.1, 2, 6-8; Російський державний історичний архів (РДІА). – Ф.789, оп.12, № 99 "И" – "102". – Л.42, 45.

[34] ДАКО. – Музей-архів перехідного періоду. – Ф.2412 (0085), оп.2, № 16. – Арк.74.

І. Б. МАТЯШ (*Київ*)

ПЕРШИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД АРХІВНОГО ПРОФІЛЮ В УКРАЇНІ

(З історії Київського археологічного інституту)

“Занедбаною ділянкою нашої культури” з болем називав О.С.Грушевський архівну справу. Своєю діяльністю в царині архівістики він намагався довести, що усвідомлення її важливою ланкою культурного будівництва, розуміння значення архівів як скарбниці історичної пам'яті є однією з гарантій духовного поступу. Вдалу формулу щодо визначення архіву як наукової інституції запропонував В.Л.Модзалевський, означивши архівні установи аполітичними і важливими для будь-якої влади. За радянською концепцією архівні скарби поступово перетворювалися на “зброю проти буржуазних націоналістів та інших ворогів”. Проте, як би не змінювалася домінанта в діяльності архівів (практична, наукова, ідеологічна) залежно від зміни влади, необхідною умовою розвитку архівістики залишалася фахова підготовка співробітників архівних установ. Власне в Україні навчального закладу архівного профілю до початку XX ст. не існувало, хоч пропозиція її фундації у Києві пролунала ще в ході підготовки та проведення Одинадцятого археологічного з'їзду (Київ, 1899). Ідея Д.Я.Самоквасова щодо створення “архівної професури” в Московському та Київському університетах як найавторитетніших, на думку вченого, вищих навчальних закладах для розгортання наукової підготовки архівістів та вищих шкіл при обласних архівах, висловлена у зв'язку з розробленням проекту архівної реформи в Росії (1901-1902), не була втілена на теренах України. На рівні постановки питання становлення системи архівної освіти розглядалося відповідними управлінськими органами Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, але дієві кроки, пов'язані з фундацією першого українського осередку архівної освіти, зробили не державні структури.

Початок історії Київського археологічного інституту (далі КАІ) пов'язаний саме з XI Археологічним з'їздом. Напередодні з'їзду, під час його роботи, у доповідях відомого російського архівознавця й архівіста-практика Д.Я.Самоквасова, граф. П.С.Уварової та дебатах йшлося про те, що в такому багатому пам'ятками старовини краї як Україна відсутність археологічного інституту неприпустима. Д.Я.Самоквасов небезпідставно

вважав підготовку працівників для архівних установ завданням державного рівня. Під час голосування за вибір міста для заснування нового археологічного інституту більшість висловилася на користь Києва. Отже, час виникнення ідеї започаткування архівної освіти в Україні можна віднести до останніх років XIX століття. Однак з появою на початку 1907 р. згідно царського дозволу "Быть по сему" такого інституту в Москві, Київ ще тривалий час залишався осторонь.

Діяльність щодо створення КАІ активізувалася з грудня 1909 р. по травень 1910 р. Впродовж цього короткого відтинку часу в приміщеннях Університету св. Володимира та Київського комерційного інституту відбулося чотири засідання ініціативної групи в складі К.М.Антонович, М.П.Василенка, В.Ю.Данилевича, М.В.Довнар-Запольського, В.С.Іконникова, В.О.Кордта, О.М.Лук'яненка, Г.Г.Павлуцького, В.С.Перетца, М.І.Петрова, В.О.Розова, А.І.Сонні. На зібраннях обговорювалися основні принципи організації та діяльності інституту, вироблялися програма й статут, узгоджувався список засновників, ескізи нагрудних знаків. На травневому зібранні було остаточно схвалено установчі документи і вирішено "дати їм хід".

У вересні 1910 р. попечителю Київського учбового округу було подано "прошеніе", протокол підсумкового зібрання засновників від 23 травня 1910 р., проект положення про КАІ, пояснювальна записка до нього, навчальний план та описи нагрудних знаків. Фундатори КАІ взяли за основу статути Петербурзького (1877 р.) та Московського (1907 р.) археологічних інститутів, прагнучи при цьому втілити своє бачення нової для України науково-навчальної інституції та врахувати місцеву специфіку. КАІ мав створюватися для розроблення археології, археографії, російської історії, спеціальних історичних дисциплін, бібліотекознавства, а також підготовки спеціалістів для "посад у архівах, музеях і бібліотеках, урядових, суспільних і приватних"[1]. На загал термін навчання на всіх трьох відділеннях (археологічному, архівному, бібліотечному) визначався дворічний та трирічний – для тих, хто бажав захистити дисертацію. До викладання планувалося запровадити 31 дисципліну (на археологічному відділенні – 14, архівному – 12, бібліотечному – 8), серед яких обов'язковими для всіх відділень мали бути такі курси: християнські та південно-слов'янські старожитності, історична географія Росії, хронологія, фотографія. Студенти архівного відділення мали вивчати нумізматику, метрологію, сфрагістику, генеалогію й геральдику, архівознавство, палеографію, дипломатику, юридичні старожитності, джерелознавство російської літератури, історію російської мови та її діалектів. Як бачимо, знайомство з українською історією, культурою, мовою навчальним планом не передбачалося. Про них віддалено нагадував хіба що нагрудний знак КАІ у вигляді щита давньоруської форми з узорним візантійським обрамленням та зображенням князя Ярослава Володимировича, котрий "засіяв книжними словами серця віруючих людей", у великокняжому одязі з сувоєм в одній

руці і з мечем в другій[2]. Отже, в ескізі нагрудних знаків проектованого інституту порівняно з суворо витриманою державницькою лінією у московських колег ("чотирикутний щит, покритий малиновою емаллю з металевим мереживним обрамленням, стрічкою внизу й імператорською короною вгорі, від якої відходять двома кінцями стрічки чорно-жовто-білого кольору; на щиті – двоголовий орел типу часів царя Миколи Федоровича: на грудях орла московський герб, на головах – металеві корони, а між ними посередині такий самий десятигранний хрест")[3] акцент переносився на "велику користь учення книжного" та давню київську культурну традицію. Перший проект положення підписали член Імператорського Московського археологічного товариства К.М.Антонович, заслужені ординарні професори університету св. Володимира: Ф.І.Косауер, Т.Д.Флоринський, С.Т.Голубєв, В.С.Іконников; в.о. екстраординарного професора: О.І.Покровський та А.М.Лобода; ординарні професори П.М.Ардашев, А.І.Сонні, М.М.Бубнов, І.А.Леціус, В.С.Перетц, Г.Г.Павлуцький, М.В.Довнар-Запольський; приват-доценти: В.О.Розов, В.Ю.Данилевич, О.М.Лук'яненко; кандидат юридичного факультету, бібліотекар університету В.О.Кордт, кандидат історії М.П.Василенко; заслужені ординарні професори Київської духовної академії В.З.Завитневич та М.І.Петров, директор Київського художньо-промислового і наукового музею ім. імператора Миколи Олександровича – М.Ф.Біляшівський. Переважна більшість цих учених впродовж довгих семи років попри всі несприятливі умови (як об'єктивні, так і суб'єктивні) не лише зберегла вірність ідеї створення вищого навчального закладу для підготовки висококваліфікованих археологів, архівістів, бібліотекарів, а й увійшла згодом до професорсько-викладацького складу КАІ.

Після першого розгляду проекту Науковим комітетом МНО було висловлено низку принципових зауважень, що перешкоджали затвердженню положення. Зокрема, у довідці щодо справи КАІ висвітлювалися деякі неточності та неузгодженості установчих документів (в питаннях про вільних слухачів, про права членів і слухачів, про викладання курсу історії). Наголошувалося також на майже повній тотожності положення зі статутом Московського археологічного інституту, куди внесені незначні зміни та доповнення "головним чином редакційного плану". Чи не найсуттєвішим видавалося питання "о средствах содержания" інституту[4]. Відтак проект було визнано "неподлежащим утверждению". Проте будь-яких змін чи доповнень до положення засновниками не було внесено. Вважалося, що через "формальні причини" справі не було "надано руху"[5]. Відкриття інституту затримувалося на невизначений термін. Проте 11 березня 1910 р. було затверджено статут Київського товариства охорони пам'яток старовини, до якого увійшли майже всі ініціатори створення КАІ (В.С. Іконников, В.З.Завитневич, В.Ю.Данилевич, М.В.Довнар-Запольський, Г.Г.Павлуцький, Н.Д.Полонська, М.І.Петров та ін.). Маючи за мету розшук, охорону і вивчення пам'яток старовини і мистецтва, нова інституція поширювала свою діяльність на Київську, Волинську, Чернігівську,

Полтавську, Гродненську, Катеринославську та Бессарабську губернії. Професійні знання, допомога меценатів, щире прагнення збереження і захисту національних святинь забезпечили активне розгортання роботи товариства. Проблема створення спеціального вищого навчального закладу, як свідчать архівні документи (ЦДІАК, ф.725, 138 справ), не була для нього пріоритетною.

Як не дивно, ініціювали новий етап розвитку подій навколо КАІ не його фундатори. На початку грудня 1914 р. ректору університету св. Володимира М.М.Цитовичу надійшов лист із МНО, в якому нагадувалося: "со времени возбуждения ходатайства прошло 3 года и за этот срок никаких запросов о судьбе его не поступало... департамент Министерства Народного Просвещения желает выяснить предварительно дальнейшее направление настоящего дела, не оставили ли учредители по тем или иным причинам самую мысль об основании института"[6]. В січні 1915 р., в останній рік свого ректорства, М.М.Цитович передає питання про відкриття КАІ на історико-філологічний факультет для обґрунтування та остаточного висновку, особисто контролюючи його вирішення. Однак результат був несподіваним. Відповідь декана факультету М.М.Бубнова засвідчила небажання повертатися до цієї справи: "Историко-филологичный факультет не нашел возможным рассматривать ... дело об учреждении археологического Института в Киеве, так как, хотя в числе инициаторов его и находятся члены факультета, но не сам факультет, как учреждение. По сему дело сие надлежит выдать той комиссии, которая была уполномочена хлопотать о сем, то есть проф. В.С.Иконникову, М.В.Довнар-Запольскому, Г.Г.Павлуцкому, приват-доценту В.Е.Данилевичу"[7]. Водночас щойно обраний академіком Російської академії наук (18 лютого 1914 р.) 74-річний проф. В.С.Іконников, серед численних звань якого були й звання почесного члена Московського (17 травня 1907 р.) та Петербурзького (1915 р.) археологічних інститутів, делікатно відмовився "принять на себя заботу по ... организации института, в случае утверждения его устава"[8], залишаючи непроторений шлях молодшим товаришам. Власне на цьому історія КАІ могла закінчитися, фактично не розпочавшись. У зв'язку з воєнними подіями, коли "все научные начинания уступили место более насущным потребностям, вызванным военным временем"[9], 1915 р. університет евакуювався до Саратова, а після його повернення 1916 р. клопотання щодо відкриття інституту було попри все поновлено.

Цього разу ініціативу взяв на себе гурток істориків та археологів, зібраний проф. М.В.Довнар-Запольським. При розробленні статуту КАІ та навчального плану, безумовно, "організаційним гуртком по утворенню Археологічного інституту" були використані попередні напрацювання. Порівняно з положенням про інститут 1910 р. була значно уточнена головна мета його створення: "глибоке і детальне вивчення минулого рідного краю, старовини української, пам'яток доісторичної культури, мистецтва, етнографії, юридичного і економічного побуту, місцевих "древлєсховищ" та

архівів"[10]. Підготовлені документи планувалося передати до МНО в лютому 1917 р., але бурхливі політичні події знову затримали справу. "Точно злой рок тяготел над этой идеей", – згадувала Н.Д.Полонська-Василенко[11]. Зрештою в квітні 1917 р. "прошение" про відкриття КАІ – складену проф. В.З.Завитневичем "Записку об Археологическом Институте в Киеве", у якій формулювалися мета й завдання інституту, обгрунтовувалася необхідність його створення, все-таки було подано до МНО. Цього разу від імені фундаторів виступили єпископ Василій, архімандрит, намісник Лаври Амвросій, прот. о. І.Н.Корольков, акад. В.С. Іконников, професори: В.З.Завитневич, о. В.Д.Прилуцький, М.В.Довнар-Запольський, М.П.Василенко, С.С.Могилевцев, Г.Г.Павлуцький, М.М.Пальмов; приват-доценти: Б.Г.Курц, Г.А.Максимович, Н.Д.Полонська, В.О.Розов, П.П.Смирнов, викладач реального училища Л.П.Добровольський. Вже 30 серпня було отримано дозвіл Тимчасового уряду на фундацію у Києві Археологічного інституту згідно закону від 1 липня 1914 р. про "приватні навчальні заклади, класи і курси відомства Народної Освіти"[12] та читання лекцій, але статут не затверджено. 27 жовтня 1917 р. на першому організаційному засіданні членів-засновників КАІ закритим балотуванням одноголосно директором інституту було обрано проф. В.М.Довнар-Запольського[13], ученим секретарем – приват-доцента Н.Д.Полонську, скарбником Л.П.Добровольського, а також членів-засновників, почесних та дійсних членів, викладачів основних курсів. Членами-засновниками інституту стали архімандрит Амвросій, єпископ Василій, М.П.Василенко, Л.П.Добровольський, М.В.Довнар-Запольський, В.З.Завитневич, І.М.Корольков, С.С.Могилевцев, В.С.Іконников, Г.А.Максимович, Б.Г.Курц, В.Д.Прилуцький, Г.Г.Павлуцький, М.М.Пальмов, Н.Д.Полонська, В.О.Розов, М.І.Петров, С.Ф.Платонов, П.П.Смирнов; почесними членами – академіки Д.І.Багалій та О.І.Соболевський, проф. Д.В.Айналов, Д.М.Анучин, О.О.Дмитрієвський, П.І.Веселовський, О.І.Маркевич, І.О.Линниченко, С.К.Любавский, граф О.О.Бобринський, графиня П.С.Уварова, князь В.С.Щербатов, патріарх Киріон, єпископ Мессроп, К.М.Мельник-Антонович, С.Ф.Платонов, М.І.Петров та ін.; дійсними – В.О.Біднов, М.М.Богословський, С.К.Богоявленський, В.В.Богданов, В.Ю. Данилевич, А.М.Лобода, А.С.Синявський, Ю.Й.Сіцинський, О.І.Покровський та ін.

Проте лише з осені 1918 р. КАІ розпочав діяльність. Причиною нової затримки відкриття інституту став перегляд статуту і навчального плану КАІ спеціальною підкомісією на чолі з академіком Д.І.Багалієм у складі Комісії по вищим навчальним закладам і установам МНО Української держави (голова В.І.Вернадський). На засіданні 26 серпня комісія вирішила не реєструвати статут КАІ до виянснення таких питань: " 1) яку силу зобов'язань на думку засновників повинні мати права архівістів чи археологів, що їх видаватиме інститут; 2) у чому полягає різниця між двома категоріями слухачів: із середньою і вищою освітою; 3) чи будуть існувати у інституті кафедри українознавства" [14]. Це спонукало Раду КАІ

внести певні зміни у програму, вироблену зборами засновників у грудні 1916 р. Особлива увага приділялася уточненню навчального плану археографічного відділення, адже "вивчення українських архівів потребує не тільки знайомства з українською палеографією, але й з українською історією, історією юридичного побуту, геральдикою, генеалогією, дипломатикою"[15]. У зв'язку з цим для слухачів першого року навчання до плану було додатково включено спеціальні курси з історії та археології України, українську палеографію, юридичні старожитності; для другокурсників – поряд з російською геральдикою – українську та спеціальні курси з історії мистецтва України та ін. Такі зміни мали засвідчити зміщення пріоритетів у навчальному плані в бік української історії. Крім того, відкриттю КАІ особисто сприяв тодішній міністр освіти М.П.Василенко – один з перших ініціаторів його створення. Тим часом de jure КАІ існував: функціонувала Рада інституту (її засідання проходили в приміщенні Київського центрального архіву), формувався професорсько-викладацький склад, набиралися майбутні студенти. Архівні документи зберегли відомості про обрання викладачами інституту 2 червня 1918 р. приват-доцентів С.І.Маслова та В.О.Кордта; 23 жовтня 1918 р. – В.Л.Модзалевського, Ф.І.Шміта, А.Ю.Кримського[16] та ін. Заяви та документи від тих, хто бажав навчатися в КАІ, приймалися секретарем інституту Н.Д.Полонською не лише в робочий час в університеті св. Володимира, а й на власній квартирі (що була одночасно й канцелярією інституту) вечорами щовівторка та суботи. Зрештою в жовтні 1918 р. статут навчального закладу було зареєстровано. Для КАІ було орендовано за 2000 крб. на рік одну кімнату у приміщенні гімназії п. В.О.Перетяткович (вул. Велика Володимирська, 47) з правом користування залою для засідань і лекцій.

Саме тут 3 листопада 1918 р. відбулося урочисте відкриття інституту, куди були запрошені "любителі археології та історії". На цьому поважному зібранні інститут представляли його члени-засновники, почесні й дійсні члени, викладачі: Д.В.Айналов, М.П.Василенко, Л.П.Добровольський, М.В.Довнар-Запольський, В.М.Зуммер, В.С.Іконников, І.М.Каманін, Ф.А.Колодій, І.М.Корольков, Б.Г.Курц, С.І.Маслов, Н.Д.Полонська, В.Д.Прилуцький, П.П.Смирнов, О.В.Стороженко, Фетисов, а також й слухачі першого набору. До гостей і студентів звернувся В.М.Довнар-Запольський, наголосивши у своїй промові "Сучасні завдання в справі збереження й вивчення архівів" на важливому значенні для історії архівів та необхідності охорони й збирання архівних матеріалів як одному з головних завдань інституту[17]. Зробивши екскурс в історію створення КАІ, діяльність фундаторів інституту впродовж 1916-1918 рр. підсумувала Н.Д.Полонська, скромно обминувши свій особистий внесок у становлення інституту (тоді як її власна квартира № 2 у будинку по вул. Московській, 30 була фактично штабом, а вона – промотором і душею цієї важливої справи). Надходили привітання від установ Києва та інших міст. Серед

архівних джерел до історії КАІ збереглися вітальні телеграми "новому світочу знань" з побажанням процвітання від "молодого Таврійського університету" за підписом ректора Гельвича, Одеського товариства дослідників старовини за підписом проф. Б.В.Варнеке, лист від Київської духовної академії, підписаний заслуженим ординарним професором, ректором академії та головою Церковно-історичного та археологічного товариства Василієм, єпископом Каневським та ін.

Заняття розпочалися 5 листопада й тривали в 1918-1919 навч. р. до 1 червня з перервою у грудні-січні[18]. Першими викладачами нового "розсадника науки" стали Д.В.Айналов, А.Ю.Кримський, М.П.Василенко, Л.П.Добровольський, М.В.Довнар-Запольський, В.З.Завитневич, Ф.О.Колодій, Г.Г.Павлуцький, Ф.І.Шміт, П.А.Тутківський, М.М.Пальмов, В.М.Зуммер, І.М.Каманін, П.В.Клименко, В.О.Кордт, Б.Г.Курц, Г.А.Максимович, С.І.Маслов, М.М.Могилянський, В.Л.Модзлевський, А.В.Стороженко, В.О.Пархоменко, Н.Д.Полонська, В.Д.Прилуцький, Д.М.Щербаківський, В.О.Розов, П.П.Смирнов. КАІ облаштовували насамперед з урахуванням досягнень світової історичної думки, зокрема французького й російського досвіду (Паризької школи хартій, Російського археологічного інституту в Константинополі, Петербурзького та Московського археологічних інститутів та ін.) при зосередженні основної уваги на українському матеріалі. І хоч становище КАІ було дещо кращим за становище створеного 1877 р. М.В.Калачовим на приватні пожертви і розміщеного на власній квартирі у Петербурзі археологічного інституту, однаковим залишалося прохолодне ставлення офіційної влади до архівної освіти. Космополітизм більшості засновників КАІ, зосередження уваги на загальнолюдських цінностях, співіснування української і російської культур, викладання багатьох предметів російською мовою спричинили до того, що КАІ "не користувався симпатіями ні українського уряду, ні більшовицького, яким ледве не був закритий у червні 1919 р.", бо сприймався як "російський інститут, який вивчає місцеву культуру на тлі загальноросійської культури"[19]. Після приходу до влади більшовики все-таки обмежилися незначними нововведеннями: замість директора інституту на чолі Ради КАІ було поставлено голову Ради та двох його товаришів, створено науковий, науково-навчальний та господарчий комітети, збільшено студентське представництво в Раді з одного представника кожного відділення до третини складу, в серпні 1919 р. призначено комісара інституту – Р.Л.Хведчука, що одночасно був і комісаром комерційного інституту. Найболючішою для КАІ новиною була тимчасова відміна плати за навчання, адже ці надходження були єдиним засобом існування інституту. Однак важливим було вже те, що його "не зачинили", адже список вищих навчальних закладів з 1 червня 1919 р. був кардинально змінений: Київський університет та Український університет злито в один, Юридичний інститут, Вищі жіночі курси, Вищий технічний інститут та Вечірні жіночі курси Жекуліної ліквідовано[20] .

Розпочавши діяльність на правах приватної установи, без будь-яких державних дотацій, маючи в касі лише 5000 крб. приватної пожертви, КАІ не міг оплачувати працю лекторів та адміністрації, а грошей вистачало лише на оренду приміщення, оплату праці діловодам та кур'єрам. Обов'язкова для всіх студентів плата за навчання КАІ складала спочатку 300 крб. на рік, а для малозабезпечених вона зменшувалася за рішенням Ради інституту до 200 крб. Цих коштів, безумовно, було недостатньо для повноцінного існування установи, але обсяг плати був визначений свідомо "для большего доступа желающих" і вони лише частково фінансово підтримували інституту. Розрахунки на матеріальну підтримку вузу як державну, так і з боку фізичних осіб не виправдовувались. Неодноразові спроби отримати субсидію були невдалими. Одноразова дотація, надана восени 1919 р. після переговорів делегації КАІ з особоуповноваженим по управлінню фінансами Матусевичем, та "націоналізація" інституту уможливила лише отримання заробітної платні викладачами за літні місяці. На разі прихильність влади була нетривалою – вже 1 лютого 1920 р. в газетах було вміщено повідомлення про те, що КАІ не увійшов до числа вищих навчальних закладів, "прийнятих на казенний рахунок". Проте попри всі труднощі засновники КАІ вірили в перспективу цієї "науково-навчальної корпорації".

Перший друкований проспект інституту сповіщав, що його завданнями є "изучение местнаго края в художественном и археологическом отношении – с одной стороны и подготовку ученых археологов, архивоведов и библиотековедов – с другой"[21], "подготовку специалистов для должностей в архивах, музеях и библиотеках, правительственных, общественных и частных"[22]. Якісно виготовлені проспекти та плакати про КАІ надсилалася до вищих навчальних закладів, губернських учених архівних комісій, книгарень для інформації та розширення кола абітурієнтів. Засновники інституту були свідомі того, що кількість слухачів не буде великою, бо "специальные дисциплины не могут привлекать широких масс, в то же время подготовка действительно знающих специалистов возможна лишь при детальной работе с ними преподавателей в небольшом кругу: палеография, архивоведение, библиотековедение и т.д. не могут читаться в большой аудитории, ибо требуют внимательного рассмотрения материала"[23]. Найголовнішим було прагнення зібрати навколо КАІ відданих справі людей, котрі після закінчення інституту змогли б прислужитися розвитку історичних досліджень, архівному та бібліотечному будівництву.

При інституті засновувалися бібліотека, архів, музей старожитностей та кабінет мистецтв; планувалося видавати друкований орган інституту. Першими надходженнями музею були старовинні речі, подаровані О.К.Стринським, пожертви слухачів та предмети, виявлені в результаті літніх розкопок. Основу книжкових фондів бібліотеки КАІ склали пожертви В.М.Ханенко, К.М.Мельник-Антонович, О.К.Стринського, В.М.Зуммера, С.І.Маслова, В.М.Базилевича, Н.Д.Полонської та безоплатно передані інституту в жовтні 1918 р. бібліотека Київського відділу Воєнно-

історичного товариства та Василіанська бібліотека з Канева, що належала Київському товариству охорони пам'яток старовини, загальною кількістю 794 назви, 1644 томів (101 дублет)[24]. На поповнення бібліотеки, придбання колекцій, експонатів для музею та кабінету кошторисом на 1918-1919 рр. передбачалося 8000 крб. Проте умов для їх утримання фактично не було – за браком приміщень часто музейні й бібліотечні фонди зберігалися в квартирах викладачів, василіанська бібліотека тривалий час перебувала нерозібраною в ящиках у приміщенні Публічної бібліотеки. Неодноразово Рада КАІ безрезультатно зверталася до "наділених владою" з проханням профінансувати хоча б перевезення книг інститутської бібліотеки й експонатів музею, адже ці підрозділи мали відігравати далеко не другорядну роль у навчальному процесі.

Первісно КАІ мав два відділення: археологічне з історією мистецтв та археографічне (архівне), згодом виокремився відділ історії мистецтв, пізніше було створене етнографічне відділення. Таким чином, за перші роки існування інститут, що збирав від 80 до 100 слухачів (в 1918-1919 н.р. навчалося 60 осіб, в 1919-1920 н.р. – прибуло ще 36), засвідчив своє право на існування в той час, коли "в Київі Вищої школи не було, були лише напівпусті помешкання бувших Навчальних установ, в котрих блукали канцелярські службовці та служники, що не встигли виїхати в село. Професорі, почасти втікли з Київа з денікінцями й поляками, почасти кинули вищу школу, бо не одержували платні за лекції протягом більш ніж півроку. Лекції не читались, бо не було кому їх читати. Вмісто 18-20 тисяч студентів, що рахувались по спискам в Київі можна було знайти не більше 4-5 тисяч, да й ті не могли відвідувати школу, бо були на службі"[25]. Досвід "виживання" КАІ у таких умовах, коли "академічне життя у інших навчальних закладах завмирало"[26], надавав упевненості у тому, що інститут "достаточно нужен и найдет количество слушателей"[27]. Значно прислужився справі становлення інституту В.С.Кульженко, вільний слухач (прийнятий 29 вересня 1918 р.), а згодом бібліотекар та викладач інституту. Він "пожертвував" на користь КАІ 5000 крб., надав допомогу в поширенні інформації про інститут, запропонував під розміщення бібліотеки свою квартиру (вул. Пушкінська, 4), коли виникла загроза її знищення під час евакуації Артилерійського складу, де вона тимчасово зберігалася. Таке ставлення до алма матер було показовим, але не винятковим. За час перебування в стінах інституту ті, хто носив нагрудний знак КАІ, ставали його справжніми патріотами.

У дійсні слухачі КАІ, котрі могли претендувати на звання вченого археолога або вченого архівіста, приймали юнаків та дівчат із вищою освітою. Певного терміну вступу не було, тому впродовж навчального року надходили нові заяви. Серед першокурсників набору 1918 р. випускник Чугуєвського військового училища О.С.Стацевич, Київського комерційного інституту Л.А.Дінцес, Київського класичного комерційного училища О.В.Гасс, студентка історико-філологічного факультету Варшавських

вищих жіночих курсів С.М.Святогорова, Санкт-Петербурзького політехнічного інституту В.Ф.Резников та ін. 1919 р. до інституту вступили слухачка Московських вищих жіночих курсів Н.В.Геппенер, студент Київського політехнічного інституту Л.О.Шереметьєв, студенти Київського університету Св.Володимира М.М.Жук, Л.О.Тисячний-Паличко та ін. Особи без вищої освіти допускалися до навчання лише як вільні слухачі з правом на отримання тих самих звань, що й дійсні слухачі за умови успішного складання іспитів та захисту дисертації. За даними звітів, на кінець навчального року студентами першого курсу були 20 юнаків та 7 дівчат, а другого – 34 юнаки та 6 дівчат. Закінчення інституту давало право на отримання посад у музеях, бібліотеках та архівах відповідно до обраної кваліфікації.

Курс навчання у Інституті передбачався трирічний. Для початківців-першокурсників читалися лекції (через брак приміщень – з 17.00 до 20.00, а у ранкові часи проводилися практичні заняття), причому, крім постійних курсів, влаштовувалися тимчасові – з окремих предметів із запрошенням відомих фахівців та проводилися публічні лекції. На другому курсі слухачі працювали за семінарською системою. Разом із слуханням лекцій та заняттями у семінарах, студенти вивчали фонди бібліотек, архівів, музеїв, відбували наукові екскурсії у місті та його околицях[28]. Цей напрям діяльності КАІ не лише передбачав спілкування студентів зі старовиною віч-на-віч, а й забезпечував виконання ще одного завдання інституту – "популяризацію серед широкої публіки" археологічних занять. З метою організувати "науково поставлені екскурсії" для вивчення пам'яток старовини, мистецтва, археології, ознайомлення з фондами архівів та бібліотек на початку 1919 р. створено екскурсійний відділ, котрий став центром наукових експедицій та популяризації історичних знань. Під час "літнього семестру" слухачі КАІ під керівництвом викладачів працювали в архітектурній та археологічній секціях ВУКОПИС, бібліотечній та архівній секції УКРКОМПОЛІРу, брали участь в розкопках на території Десятинної церкви, в обмірах та ремонті Софіївського та Михайлівського соборів, Андріївської церкви та ін. Цікавою була і така форма роботи як відкриті наукові засідання КАІ, на яких виступали з доповідями провідні учені: С.П.Вельмін "Археологічні дослідження на території Києва 1908-1915 рр.", О.Н.Грабар "Трьохсвятительська церква у Києві", Г.К.Лукомський "Вивчення і охорона художніх скарбів Царськосільського палаців", О.С.Грушевський "Нова література з питання про варягів", а також слухачі (М.В.Яцутин "Із історії козацькиї воєн" та ін). Лише впродовж 1918-1919 навчального року було проведено 8 засідань, де прочитано 10 доповідей[29]. Отже, інститут існував не лише як навчальний заклад, а й як "наукове товариство". Третій рік присвячувався колективній науково-дослідній роботі – практичним заняттям за одним з предметів, що викладалися у інституті, написанню дисертації та захисту її перед Радою інституту. Після успішного захисту дисертації дійсні слухачі, отримавши

звання ученого археолога чи ученого архівіста, ставали дійсними членами КАІ. Особам, котрі не захистили дисертацію, вручалася посвідка про закінчення інституту й надавалося звання члена-співробітника. Статут КАІ стверджував, що інститут як "учена корпорація" складається із почесних (котрі мали особливі заслуги перед інститутом та наукою), дійсних (професорів та викладачів інституту) членів та членів-співробітників. Звання, присвоєні випускникам, надавали їм не лише впевненості у своїх знаннях, але й відчуття причетності до поважного товариства українських археологів, архівістів, бібліотекознавців.

У перші роки роботи інституту навчальний план включав 22 базові дисципліни: первісну та побутову археологію, історичну етнографію, доісторичну антропологію, історичну географію з топографією старовинних міст, історію мистецтв, мистецтво Кавказу і Середньої Азії, християнську археологію, спеціальні курси з української та російської історії, юридичні пам'ятки, грецьку епіграфіку, латинську та слов'янську палеографію, сфрагістику, геральдику, дипломатику, генеалогію, нумізматику, метрологію і хронологію, музеєзнавство, бібліотекознавство, архівознавство, геологію і палеонтологію, а також спецкурси з історії мистецтв та археології[30]. Впродовж існування КАІ цей перелік безупинно змінювався. Обов'язковими предметами для обох відділень у рік відкриття були історія України, історія Гетьманщини, історія українського мистецтва, історія промисловості і торгівлі Давньої Русі, художні пам'ятки Києва, історія зовнішнього побуту України й Росії, нумізматика, історична географія, графічні мистецтва, грецька епіграфіка. У 1919-1920 навч. р. було виділено предмети: а) обов'язкові для слухачів (1-й курс) усіх відділень (передбачені навчальним планом 1918 р. за виключенням курсу історії України); б) обов'язкові для слухачів (2-й курс) археологічного і археографічного відділень (історія гетьманщини, історія українського мистецтва, історія зовнішнього побуту, нумізматика, грецька епіграфіка); в) необов'язкові для слухачів усіх відділень (історія абетки, грецька мова); г) спеціальні для кожного відділення. Розподіл предметів на загальні та спеціальні для кожного відділення затверджувала Науково-навчальна рада, котра координувала наукову та навчальну діяльність інституту й складалася із всіх професорів, викладачів та представників слухачів.

На археографічному відділенні навчальним планом 1918 р. передбачалося викладання таких курсів: юридичні пам'ятки російські та литовсько-російські, історична географія, державний устрій Польщі XIV-XVIII ст., станові та суспільні відносини України, історія економічного побуту Росії, російська палеографія, українська палеографія, латино-польська палеографія, читання пам'яток давньоруських, московських і литовсько-руських, польських і латинських, що стосуються України і Литви, нумізматика, генеалогія українська, геральдика російська та західно-російська, дипломатика російська і польська, сфрагістика, метрологія українська і російська, історія орнаменту, бібліотекознавство, архівознавство

загальне, українське музеєзнавство історія України[31]. Дещо скоригований план 1919 р. включав: а) 1-й курс: архівознавство, державне право давньоруських земель та Московського царства; давні юридичні пам'ятки та юридичні пам'ятки Новгорода і Москви; пам'ятки економічні, правнича символіка; російські архіви; українська палеографія; письмові пам'ятки України; б) на 2-му курсі додавався ще загальний курс генеалогії, метрологія та бібліотекознавство. Лекції читалися 1-2 год. на тиждень, по закінченні кожного курсу передбачалися екзамени. Так, майбутні учені архівісти складали іспити з курсів: історія російського економічного побуту, архівознавство, палеографія, історія України, українські матеріали в закордонних архівах.

Високий рівень викладання в КАІ забезпечувався тим, що лекції і практичні заняття проводили визнані фахівці своєї справи. Важливим було й те, що лекції та практичні заняття з архівознавства і палеографії під керівництвом І.М.Каманіна з дозволу Правління університету Св. Володимира проводилися у приміщенні Центрального архіву[32], а лекції з бібліотекознавства та загального книгознавства приват-доцент В.О.Кордт проводив у приміщенні університетської бібліотеки. Тим самим досягалося унаочнення лекцій, поєднання теорії і практики.

Водночас попри всі титанічні зусилля адміністрації КАІ зміни урядів, перепідпорядкування інституту не могли не відбитися на його діяльності. Якщо гетьманський уряд особливо не заважав існуванню КАІ, хоч і не підтримував, то департамент вищої школи МНО Директорії одразу взяв під контроль мовний режим у інституті, наголошуючи необхідність виконання наказу № 38 від 24 січня 1919 р. міністра народної освіти І.І.Огієнка про ведення діловодства всіма підлеглими МНО установами "виключно державною українською мовою" та дотримання підписаного ним закону про державну мову. Отже проблема викладання українською мовою вимагала вирішення. Після відмови В.М.Довнар-Запольського (протокол №14 від 3 квітня 1919 р.) від продовження виконання обов'язків директора КАІ очолив професор С.І.Маслов. Новий етап діяльності КАІ на принципово інших засадах характеризується кількома спробами реформування діяльності інституту.

Ініційований Радою КАІ (протокол №15) у квітні 1919 р. перехід інституту "у відання" ВУКОПМИСу замість обіцяної матеріальної підтримки був кроком до його закриття. У такому перепідпорядкуванні була певна логіка, адже керівники відділів ВУКОПМИСу (Г.К.Лукомський – архітектурного, В.Л.Модзалевський – архівного, М.Ф.Біляшівський – музейного) та інструктори (С.О.Гіляров, Ф.Л.Ернст, В.Є.Козловська) були викладачами інституту, а слухачі КАІ працювали в різних його секціях по обстеженню пам'яток старовини та архівів. У червні ВУКОПМИС розпочав не очікуване керівництвом реформування інституту, спрямоване на його українізацію. Розроблення нового статуту, програми та структури інституту було доручено особливій комісії у складі М.Ф.Біляшівського, М.О.Мака-

ренка та В.Ю.Данилевича, "результатом занять якої став проект відкриття зовсім нового Археологічного інституту"[33]. Йшлося про створення українського навчального закладу архівного профілю, передбачуваного проектами реформи архівної справи в Україні доби Центральної Ради та Гетьманату (О.С.Грушевський, В.Л.Модзалевський), й активно втілюваними на початку літа 1919 р. архівним відділом ВУКОПМИС під керівництвом В.Л.Модзалевського. "При Всеукраинском Главном Архиве учреждается Главный Архивный Институт для подготовки архивистов, архивариусов и копиистов древних актов и архивной службы; При Губернских Общих Архивах, находящихся в университетских городах для той же цели могут быть открываемы в случае наличности преподавательского персонала областные архивные институты", – зазначалося в одному з проектів Всеукраїнського архіву (травень-червень 1919 р.), котрий все-таки не було втілено[34]. Засади створення Українського археологічного інституту (варіанти назв: Київський український археологічний інститут імені В.Б.Антоновича, Український архівно-археологічний інститут) обговорювалися на засіданнях створеного при УНТ організаційного гуртка (О.С.Грушевський, В.Ю. Данилевич, В.Л.Модзалевський та ін.) ще з осені 1918 р., коли готувалося відкриття КАІ. Національний характер вузу підкреслювало слово "український", з включенням якого до назви інституту не погоджувалися викладачі КАІ. Однак згідно нової концепції діяльності Українського археологічного інституту КАІ мав змінити не лише назву, а й змістити акценти у своїй діяльності. Документально підтверджено існування 3-х варіантів статуту УАІ. У проекті О.С.Грушевського інститут названо саме архівно-археологічним, щоб наголосити пріоритетність архівного профілю навчального закладу. Не випадково окреслено у статуті територію, на яку мала поширюватися діяльність УАІ. За задумом О.С.Грушевського, інститут мав бути не містечковим (чи навіть столичним елітарним), а загальнодержавним. Його завданнями мали стати "поширення сістематичних відомостей з української історії, археольогії і архівознавства і участь в розробленні цих дисциплін... на всі землі заселені українцями, як то Галичина, Буковина, Кубанщина"[35]. До переліку основних предметів викладання в УАІ, крім передбачуваних програмою КАІ, додавався ще курс "описи архівні". В іншому основні положення статуту співпадали з аналогічними положеннями статуту КАІ.

Привертає увагу ретельно укладений В.Ю.Данилевичем навчальний план (для кожного відділення окремо) та ступінь пророблення деталей, що зберігся в особовому фонді № XXIX В.Ю.Данилевича (Інститут рукопису НБУ імені В.І.Вернадського) й донині не втратив свого значення з точки зору фахової освіти. Його основна особливість – бінарний характер: насамперед, спрямованість на підготовку фахівців-практиків з урахуванням тих проблем та труднощів, з якими їм доведеться у процесі повсякденної діяльності зустрітись, водночас – грунтовна підготовка до самостійних наукових досліджень. Наведемо для прикладу цю інформацію по архівному відділенню[36]:

Склад курсів (лекційних та практичних) у Київському українському археологічному інституті, архівний відділ				
N°	1-й рік навчання	к-ть	2-й рік навчання	к-ть
1.	Архівознавство І.М.Каманін	2	Архівознавство І.М.Каманін	1
2.	Археографія українська В.Л.Модзалевський	1	Водяні знаки	1
3.	Палеографія (кирилівська, укр., рос., моск., лат.-польська) І.М.Каманін	2	Переховування рукописів та документів К.М.Антонович, В.Ю.Данилевич, В.Є.Козловська	1
4.	Хронологія українська В.Ю.Данилевич	1	Архівна каталогізація В.Л.Модзалевський В.В.Міяковський	1
5.	Історія України О. С. Грушевський	4	Історія України О.С.Грушевський В.О.Романовський	2
6.	Історія Литовсько-польська	2	Дипломатика (укр., рос., лат., пол. моск.), В.В.Міяковський	1
7.	Історія Московщини В.Ю.Данилевич	1	Генеалогія українська В.Л.Модзалевський	2
8.	Історія права України М.П.Василенко	3	Історія ілюмінації рукописів	3
9.	Історична географія О.С.Грушевський	2	Історична географія О.С.Грушевський	1
10.	Історія мистецтв Ф.Л.Ернст	3	Геральдика (укр., пол.)	1
11.	Практичні курси архівознавства О.І.Левицький	4	Практичні курси архівознавства О.І.Левицький	6
12.	Історія укр. мови	2	Сфрагістика (укр., пол., моск.)	2
13.	Практичне фотографування	2	Практичне фотографування	2
14.	Історія засобів писання	1	Метрологія В.Ю. Данилевич	1
15.	–		Нумізматика В.Ю.Данилевич, Ф.О. Колодій, В.А.Шугаєвський	1
16.	–		Історія фальшування рукописів та док. М.О.Макаренко В.Ю.Данилевич	
	Всього	**30**		**30**

Крім того, були визначені курси, обов'язкові для всіх відділень та для студентів окремих спеціалізацій. Наприклад, ті, хто готувався до праці в церковних архівах, мали слухати курс грецької палеографії, а майбутні працівники архівних установ на теренах Західної України- латинську палеографію.

Стрункість програми та навчальних планів, логічність положень статуту, чіткість визначення завдань та перспективи інституту пояснювалась тим, що до розроблення їх докладали зусиль визнані фахівці своєї справи, знані історики, археологи, мистецтвознавці, архівісти, захоплені ідеєю українського архівно-археологічного вузу. Як видно з таблиці, викладати в УАІ зголосилися І.М.Каманін (архівознавство, палеографія), О.І.Левицький (практичний курс архівознавства), О.С.Грушевський (історія України, історична географія), М.П.Василенко (історію права України), В.В.Міяковський (дипломатика, архівна каталогізація), В.Ю.Данилевич (сфрагістика, метрологія, нумізматика), Ф.Л.Ернст (історія мистецтв).

Однак значною частиною співробітників КАІ будь-яке реформування його діяльності сприймалося як намір закриття. В роботі комісії з питань подальшого існування інституту брали участь В.М.Довнар-Запольський, П.П.Смирнов, С.О.Гіляров та представник студентства Л.А.Динцес, котрим довелося "рятувати" КАІ від закриття. Однією з причин краху (в тлумаченні керівництва КАІ) було читання курсу "Архіви Петрограда та Москви", бо особлива комісія, як ніби доводила, що інститут на території України не повинен вивчати нічого, пов'язаного з Росією. Водночас Науково-навчальною радою КАІ 23 серпня 1919 р. (протокол № 5) обговорювалися проблеми, пов'язані з виробленим комісією ВУКОПИС проектом інституту, котрим серед інших змін передбачалася зміна назви КАІ на Український археологічний інститут. Після бурхливих дебатів, у яких взяли участь проф. Г.Г.Павлуцький, що "рішуче виступав проти еклектизму та обстоював український характер" інституту[37], М.В.Глоба, В.М.Базилевич, П.П.Смирнов, Н.Д.Полонська, Л.А.Динцес, переважною більшістю голосів залишена за інститутом перша назва. Але попри всі "найкатегоричніші" протести викладачів і студентів "против ничем необъяснимого попрания их прав"[38] згідно з розпорядженням Управління вищої школи в Києві від 9 липня 1920 р. КАІ було закрито, про що оголошено в газеті "Вісті Київського Губернського Революційного Комітету", № 144. Викладачів і слухачів звільнили, а майно та приміщення передали до ВУАН, якій підпорядковувався відтепер інститут. На прийняття "всього майна й помешкання інституту" Академії наук надавався семиденний термін. Заборонялося "під загрозою суду ревтрибуналу заборонялося без дозволу Управління вивозити речі інституту, хоча б вони належали як власність викладачам"[39]. Згідно наказу завідувача вищими школами м. Києва т. Гр. Хименко Академії наук доручалося формування нового Археологічного інституту.

Відтак за рішенням Спільного зібрання Академії наук від 12 липня 1920 р. (протокол № 60) було сформовано спеціальну комісію на чолі з

проф. В.Ю.Данилевичем[40] не лише "для прийняття майна", а й для "вирішення справ Археологічного інституту в широкому масштабі", тобто для вироблення плану реформи КАІ. До складу комісії увійшли акад. Д.М.Біляшівський, проф. О.С.Грушевський, В.Л.Ернст, проф. В.О. Кордт, проф. М.О.Макаренко, проф. Г.Г.Павлуцький, В.О.Романовський, В.В.Міяковський, І.В.Моргілевський[41]. Про примусовий характер такого рішення свідчить протокол: "Спільне Зібрання констатувало, що для нього це розпорядження було повною несподіванкою, бо Археологічний інститут є установа більш педагогічна, ніж академічно-наукова постановило одначе, що згідно § 3 свого Статуту, Академії Наук не випадає одхилити од себе надане їй доручення"[42]. Клопотання про відновлення діяльності інституту в "попередньому вигляді", порушити яке Радою КАІ вже 13 липня 1920 р. було доручено проф. П.П.Смирнову (голові господарчого комітету), в Харкові було відхилено.

Відновивши "свою працю після реорганізації програми і зміни особистого складу"[43], КАІ поряд з Інститутом охорони здоров'я, Інститутом народного господарства, Вищим інститутом народної освіти ім. М.П.Драгоманова, Робітничо-селянським університетом, Прискореними педагогічними курсами, Київським народним університетом-політехнікумом, Інститутом зовнішніх зносин, Соціально-економічним інститутом став одним із 9 вищих навчальних закладів Києва того часу. Перші кроки реформи полягали у створенні української, російської та єврейської секцій з чотирма відділеннями кожна (історико-археографічним, історії мистецтв, архівно-бібліотечним та етнографічним). Загальне архівознавство в українській секції викладав В.В.Міяковський, архівознавство України та історію козаччини – О.С.Грушевський, загальне бібліотекознавство – Ю.О.Іванов-Меженко, палеографію – І.М.Каманін, в російській секції палеографія викладалася С.І.Масловим, загальне архівознавство та українська палеографія – І.М.Каманіним, загальне книгознавство – В.О.Кордтом, геральдика та сфрагістика – В.М.Базилевичем, історія сучасного російського мистецтва В.М.Зуммером, у єврейській секції – Ю.А.Берлінер навчав семітській епіграфіці та ін. За кількістю слухачів найчисленнішою була російська секція, де навчалися 62 особи (з них 6 – на архівно-бібліотечному відділенні), в українській секції було 6 слухачів (5 – на археологічному відділенні, 1 – на мистецькому), єврейська секція з 6-а слухачами (без поділу за відділеннями) розпалася посеред року. Водночас не припинялося розроблення нового проект статуту Українського археологічного інституту, орієнтованого суто на розвиток української науки та задоволення практичних потреб у національних кадрах. І хоч статут майбутнього навчального закладу, репрезентованого як "вища наукова корпорація й вища археологічна школа, яка має на меті зайняти середнє становище поміж Академією наук, університетом й иньшими вищими школами" значно не відрізнявся від попереднього, певні зміни все-таки закладалися до нового документу. Вони, зокрема, полягали у запровадженні дворічного (замість трирічного) курсу,

поділеного на чотири семестри, при чому для осіб, що готуються до наукової діяльності, Інститут міг би "організовувати окремі наукові семінари й инші наукові роботи поза двома роками навчання"[44] (по суті запроваджувався аспірантський стаж). Основні завдання УАІ визначалися так: "1) посувати, поширювати, поглиблювати вивчення археології, історії, історії мистецтв, етнографії, архивознавства, бібліотекознавства; 2) вивчати археольогію, історію, історію, історію мистецтв, етнографію, архивознавство, бібліотекознавство залежно від ріжних відділів зосібна; 3) виконувати наукові завдання Комісаріату Народної Освіти, Академії Наук щодо фаху інституту"[45]. УАІ мав стати синкретичним вузом, поєднуючи наукової, навчальної та науково-просвітницької інституції. Прикладний характер УАІ знімав би можливі непорозуміння з Академією Наук щодо розроблення окремих наукових тем, бо інститут орієнтувався на "більш практичні, як теоретичні" теми. Оприлюднення наукових здобутків УАІ планувалося на сторінках періодичного наукового органу інституту, "присвяченого розробленню питань історії, археольогії, архивознавства" окремих томів розвідок і матеріалів, "зроблених лекторами і слухачами інституту"[46].

У пояснювальній записці обстоювалося вузька спеціалізацію інституту. Наголошувалося, що "тільки при повному відокремленні кожного фаху в науці та школі можуть бути справжні знавці свого фаху, а не всезнавці, краще казати нічогонезнавці"[47]. Для підготовки майбутніх вчених архівістів, вчених археологів, вчених етнографів, вчених "музеїстів", вчених бібліотекарів мало відкритися 6 відділень: 1) археологічне з підвідділами передісторичної та історичної археології; 2) архівне; 3) історії мистецтв; 4) етнографічне; 5) бібліотечне; 6) відділення провінційних музеїв, архівів та бібліотек. Згодом, за іншим варіантом проекту Статуту УАІ, до цих відділень додавалося ще історичне, тобто 7-е. Відповідно в кожному відділенні запроваджувалися "кафедри професорів". Зокрема по архівному відділенні мали функціонувати кафедри архівознавства, української палеографії та дипломатики, української хронології, української генеалогії, історії українського права, а по відділенню провінційних музеїв, архівів та бібліотек – кафедри всесвітньої передісторичної археології, всесвітньої історичної археології, музеєзнавства. Коло наук, визначених для викладання і студіювання в УАІ, охоплювало 5 блоків: 1) археологія і всі її частини; 2) архівознавство і всі дисципліни, що торкаються його; 3) історія мистецтва українського і всесвітнього; 4) етнографія і всі дисципліни, що торкаються її; 5) бібліотекознавство і всі потрібні для нього науки.

Проте Рада КАІ не сприймала таких спроб змінити напрям діяльності інституту позитивно. "Совет Института просит предоставить ему существовать независимо от Академии Наук и того Института, который создается при Академии, ибо цели их совершенно различны", – зазначалося у доповідній записці за підписом проф. С.І. Маслова й висловлювалося прохання дозволити "продолжать существование по-прежнему в качестве частнаго учебнаго заведения, живущего на свои средства"[48].

Наприкінці року в КАІ (як і в інших вузах – для підривання зсередини "оплоту контр-революції" з допомогою комуністів та "безумовно співчуваючих реформі школи")[49] було створено ревколектив студентів у складі Жиденка (голова), М.В.Георгієвського (секретар), Л.А.Динцеса, Безверхого, Райцика, Когуна, Линька, Рябенка. Новоутворений студентський орган діяв рішуче, але не зважено. В січні 1921 р. ними було оприлюднено доповідну записку, в якій констатувалося, що загострення стосунків "между преподавательским персоналом, переходящая в открътую вражду на личной и национальной почве, крайне пагубно отзывается на нормальнъıх занятиях Археологического института"[50] й наголошувалося на необхідності переобрати Президію Ради КАІ. На посаду голови Ради пропонувалася кандидатура проф. С.І.Маслова, товаришів голови – Д.М.Щербаківського та М.О.Макаренка, секретарів – А.В.Дахновича та В.М.Базилевича. При цьому висловлювалося попередження про готовність ревколективу до "найрішучіших дій" для ліквідації "болючого питання", що призвело до втрати авторитету КАІ як в наукових так й в офіційних колах. Сприйнявши це як власну образу, викладачі-українці залишили зал засідань. Відтак, конфлікт між прихильниками УАІ й КАІ загострювався. На початку лютого 1921 р. "українські навчителі Археологічного інституту" А.М.Лобода, К.В.Квітка, М.О.Макаренко, Д.В.Щербаківський, Г.Г.Павлуцький, Є.К.Тимченко, В.В.Міяковський, В.Ю.Данилевич, О.С.Грушевський, М.В.Пахаревський та В.Є.Козловська вийшли з професорсько-викладацького складу КАІ. У заяві-протесті вони підкреслили спричинену конфліктом неможливість наукової і навчальної праці в інституті й висловили намір "почати організаційну роботу по утворенню відповідного для України наукового закладу"[51]. Фактично шанс створення національної установи – вищого навчального закладу для підготовки архівістів було втрачено значною мірою через прикрі непорозуміння.

У лютому 1921 р. для нової реформи інституту Губнарпрофобром сформовано комісію у складі професорів М.П.Гулі та О.Ю.Гермайзе. На організаційному засіданні комісії 17 лютого спробу повернути реформування КАІ в напрямку українізації, не сприйнятої досі значною частиною викладачів та студентів, здійснив Г.Г.Павлуцький. У "Записці про Археологічний інститут в м. Києві" він виклав коротко історію інституту та причини конфлікту, закликавши зберегти спеціалізацію цього унікального закладу. Але навіть із підтримкою О.С.Грушевського, Н.Д.Полонської та Д.М.Щербаківського запропонована програма діяльності інституту як такого, що вивчає переважно "українську старовину" зустріла опір М.П.Гулі, котрий доводив, що КАІ вивчатиме "старовину в усій її сукупності". Його новації увійшли в історію КАІ як "реформа Гулі", а самого було призначено наказом Губпрофобру від 1 червня 1921 р. (№ 237) ректором. Випускник китайсько-манджурського відділення східного факультету та філософського відділення історико-

філологічного факультету Петроградського університету, згодом приват-доцент цього вузу (після захисту дисертації "Історія Чжоуської династії" отримав ступінь магістра китайської історії), що потрапив до Києва, втікаючи від голодомору, М.П.Гуля був одразу обраний викладачем ВІНО на кафедру історії соціальної філософії, членом Ради Інституту народного господарства, призначений ректором Робітничо-селянського університету та КАІ[52]. Осягнути специфіку, усвідомити головні завдання й мету КАІ, мабуть, науковцю було непросто. Концепція роботи інституту підлягала за його первісними планами корінним змінам. Інститут мав стати "Дослідницькою Вченою Установою", тобто науковим (не навчальним!) закладом з відділами філософії, соціології, юридичним, економічним, етнографічним, філологічним. Під час обговорення на засіданні комісії з питань реформи інституту (26 лютого 1921 р.) схема М.П.Гулі була значно змінена. Вирішено залишити відділи етнографії (декан М.П.Гуля), економіки (декан М.І.Митиліна) та історії мистецтв (декан Г.Г.Павлуцький). При цьому відділи ділилися на підвідділи, підвідділи – на цикли, цикли – на кафедри, загальна кількість яких спочатку становила 80. Так, етнографічний відділ мали складати підвідділи матеріальної культури з Н.Д.Полонською на чолі, духовної культури, очолюваний О.Гіляровим, соціалістичного будівництва – П.П.Смирновим, юридичний – М.П.Василенком, філологічний – А.М.Лободою[53]. Відповідно економічний відділ поділявся на підвідділ економічних учень та техніки, а мистецький – стародавнього мистецтва, європейського та російського мистецтва, українського мистецтва, історії східних шкіл, історії естетики, історії музики, історії театру. Планувалося видання часопису "Вісті Київського археологічного інституту", праць співробітників КАІ й приватних осіб. Головними завданнями інституту були: а) вивчення старовини переважно української в усіх її видах: економічної, політичної, духовної і матеріальної культури; б) дослідження пам'яток старовини; в) поширення археологічні відомості; г) підготовка вчених знавців-дослідників старовини. На початку ректорської діяльності М.П.Гулі читання лекцій, виходячи з основного завдання, було майже відмінено, а натомість впроваджувалося написання наукових досліджень під керівництвом професорів. Вченій раді інституту надавалося право присвоєння наукового ступеня доктора наук gonoris causa. В дійсності "жизнь показала, что такого рода задача является мало осуществимой при современных условиях, ибо требует хорошо подготовленных сотрудников, а получить эту подготовку им негде. Поэтому уже с осени пришлось частично вернуться к чтению лекций по некоторым предметам"[54]. Лекції мали читатися лише особам без вищої освіти ("співробітникам"), а "вчені співробітники" (з вищою освітою) одразу розпочинали дослідження. Проте "на практиці до Інституту приймалися переважно особи без вищої освіти, спочатку по колоквіуму, але в липні Гуля відмінив всілякі випробовування і єдиною умовою вступу був вік"[55]. Апробовані лекційні курси були майже повністю замінені, значно оновлено

викладацький склад. Сам ректор мав викладати (а за новою орієнтацією установи – насамперед досліджувати) наукознавство, історію філософії права, соціальну історію, історію соціалізму; С.І.Маслов – історію книги та історію давньоруської літератури; Н.Д.Полонська – історію матеріальної культури, Г.Г.Павлуцький та Ф.І.Шміт – історію мистецтв, М.Я.Калинович – санскритологію, М.М.Марковський – історію української літератури, В.І.Синайський – історію західно-європейської літератури, М.В.Птуха – історію статистики, К.Г.Воблий – історію політекономії, А.Ю.Кримський – історію семітської літератури, О.П.Оглоблин – історію економічного побуту України, В.Ф.Іваницький – ассиріологію, О.С.Грушевський – історію України, Б.Г.Курц – економічну історію Росії та ін. Жодний документ, вироблений в стінах КАІ цього періоду не передбачав його діяльність в царині архівної справи. Цей план у Харкові не було схвалено навіть після скорочення Київською Губнаросвітою кількості кафедр до 35, а з липня 1921 р. КАІ було знято з "казенного утримання" (за неофіційними джерелами – навіть зусиллями М.П.Гулі).

Відтак КАІ продовжував своє існування без державної підтримки, багато в чому завдяки відданості справі та ентузіазму проректора з наукової роботи – С.І.Маслова. Вже в серпні група викладачів та співробітників інституту виробила програму лекцій, котрі б готували слухачів до науково-дослідної роботи. Розпочали роботу два відділення: археологічно-мистецтвознавче та історико-літературне, а взимку відкрилося етнографічне. Відповідно в навчальному плані ще майже не було архівознавчих та спеціальних історичних дисциплін. В "осінньому півріччі 1921 р." в КАІ викладалися курси егейської культури (О.М.Гіляров), російської ікони та візантійського мистецтва (В.М.Зуммер), історії візантійського мистецтва (І.І.Соколов), історії України (В.О.Романовський), вступу до мистецтвознавства (Ф.І.Шміт), палеографії (С.І.Маслов), загальної археології та історії побуту (Н.Д.Полонська) та ін. Навчальний процес ускладнювався браком постійного приміщення: лекції читалися в стінах ВІНО, в помешканні Академії наук, в приміщеннях 89-ї трудової школи та Інституту зовнішніх зносин. Проте, незважаючи на труднощі, на всіх 3-х відділеннях налічувалося до 100 слухачів. Методикою наукових досліджень вони опановували в семінарах П.П.Смирнова, А.М.Лободи, Ф.І.Шміта, Г.Г.Павлуцького, Н.Д.Полонської. Отже, було доведено життєздатність такого типу інституту, яким він був до "реформи Гулі". Ради КАІ на засіданні 16 листопада 1921 р. вирішила "корінним чином" переробити статут і навчальні плани, складені під керівництвом М.П.Гулі. Вироблення проекту нового статуту доручили обраній у складі в.о. ректора С.І.Маслова, Ф.І.Шміта, Н.Д.Полонської комісії, яка з разючою оперативністю (за два засідання:18 і 24 листопада) обговорила дві редакції підготовленого Ф.І.Шмітом проекту. 30 листопада Рада інституту за головуванням С.І.Маслова (М.П.Гуля повернувся до Петербурга) прийняла рішення про відновлення КАІ статусу науково-навчального закладу з трирічним терміном навчання (третій рік

присвячувався науковій роботі), затверджено проект статуту й програму діяльності, схвалено відкриття 4-х відділень: археологічного, етнографічного, історії мистецтв, археографічно-архівне[56] з метою підготовки співробітників для Головмузею та Головархіву. Основними предметами археографічно- архівного відділення статут визначав: історію України; історію народів, з якими Україна перебувала у торгових і культурних зносинах; історію права України і сусідніх країн; економіку; дипломатику, геральдику, сфрагістику; генеалогію; хронологію; метрологію; нумізматику; палеографію (українську, слов'яно-російську, латино-польську); історію книги, архівознавство, бібліотекознавство; українські та російські архіви. Про вдумливий, фаховий підхід до формування навчального плану засвідчила обов'язковість для студентів трьох відділень (крім мистецького) вивчення теоретичного і практичного музеєзнавства, реставраційної справи, для студентів усіх відділень – нових мов, теорії та практики фотографії, елементарного малювання та креслення. Порядок навчання, як і раніше, передбачав лекції для початківців, просемінари – для слухачів другого року навчання, дослідницькі студії – для випускників. При цьому вперше декларувалися нові умови вступу до КАІ: його слухачем могла стати "будь-яка особа з закінченою середньою освітою", а за браком диплома про таку освіту "Рада КАІ через додаткові іспити засвідчувала належну підготовку"[57]. Після цієї епохальної в історії КАІ події посаду ректора обійняв С.І. Маслов. Вироблені плани, затверджений статут разом із складеною Н.Д.Полонською доповідною запискою, що переконливо доводила необхідність існування в Україні "хоча б одного археологічного інституту, котрий би міг рівнятися до аналогічних інститутів в РСФСР"[58], кошторисом на півріччя 2 грудня 1921 р. відправили до Харкова на адресу Головмузею (зав. наукового відділу проф. В.І.Веретенников), який на той час вже був розформований. Оскільки офіційного затвердження чергова реформа не отримала, Рада КАІ на засідання 12 лютого 1922 р. ухвалила керуватися тимчасово виробленими планами та статутом й повідомити про це ВУАН. Відповідно 17 лютого 1922 р. до І відділу ВУАН, Головпрофосвіти та Київського Губпрофосвіти за рішенням Ради було направлено сповнені тривогою щодо слухів про приєднання КАІ до науково-дослідної кафедри історії мистецтв листи, котрі висвітлювали становище інституту. Проте "слухи" не були безпідставними. На спільному зібранні УАН 10 жовтня 1921 р. (протокол № 118) у відповідь на пропозицію Київгубпрофосвіти взяти УАН на свій кошт Археологічний інститут ухвалено "взяти на себе складання реальної наукової програми для Археологічного інституту, впровадження її в життя і тоді передати зреформований інститут до НКО"[59]. Отже наприкінці 1921 р. планувалися нові зміни діяльності інституту.

Реформа системи вищої освіти 1922 р., створення інститутів народної освіти та науково-дослідних кафедр – "державних науково-дослідних установ у відповідних галузях наукового дослідження"[60] з обмеженим штатом аспірантів в котре поставили під загрозу існування КАІ як самостійного

науково-навчального закладу. Завдяки широким функціям і завданням ("провадити наукові дослідження", "об'єднувати свої наукові дослідження з працею наукових та науково-практичних установ", "виховувати нові кадри наукових співробітників, викладачів ВИШів та висококваліфікованих спеціалістів" "обслуговувати потреби відомств та виробничих установ", "популяризувати знання у своїй науковій ділянці")[61] новостворювані інституції могли вповні поглинути КАІ. Керуючись патріотичними почуттями до специфічного вузу, якому вони віддали немало сил, представники науково-дослідних кафедр історії, філології, мистецтвознавства, археологічного комітету ВУАН та Київського архівного управління (А.Ю.Кримський, Ф.І.Шміт, М.П.Василенко, М.Ф.Біляшівський, В.В.Міяковський) звернулися з відкритим листом до Київської філії Всеукраїнського наукового комітету з проханням врахувати позитивний досвід КАІ в підготовці кадрів істориків, мистецтвознавців, архівістів при вирішенні його долі. Обстоюючи право КАІ на життя, визнані вчені наголошували, що новообрані аспіранти "через сучасний розлад всієї справи вищої освіти не можуть мати тієї підготовленості до науково-дослідної роботи, яку мають кандидати колишніх університетів. Відтак відчувається гостра необхідність у такій навчальній установі, де б аспіранти мали б змогу поповнити отриману ними в вузах освіту і де люди, що бажають працювати в галузі музейної і архівної справи, але не є аспірантами, могли б підготуватися і отримати спеціальні потрібні їм наукові навички"[62]. Водночас було констатовано необхідність реформи інституту й узгодження його дальшої діяльності з визначеними радянською владою завданнями, використавши лише "кадр" професорів і слухачів. До листа додавався новий проект статуту КАІ, навчальний план і звіт про діяльність інституту за першу половину 1922 року. Як свідчить текст звіту, діяльність КАІ "выразилась в чтении преподавателями института открытых и закрытых лекций; организации циклов научнъх экскурсий для изучения исторических и художественных памятников Киева и его музеев; положено начало научному обмеру памятников старины, начато изучение памятников, находящихся в Киеве"[63]. Серед фактично прочитаних лекцій зазначені курси генеалогії (В.М.Базилевич), історії України (О.С.Грушевський), історії географічних відкриттів (В.В.Дубянський), нумізматики (В.Г.Ляскоронський), палеографії (С.І.Маслов) та інших дисциплін, зокрема у галузі мистецтвознавства та етнології. Крім викладачів, до читання лекцій залучалися й вихованці інституту, учасники семінару Н.Д.Полонської: Л.А.Дінцес, який закінчив дисертаційне дослідження "по Трипольской культуре" й складав магістерські екзамени при ВУАН, та М.В.Геогрієвський – початківець семінару. Доволі насиченою була і програма екскурсій, котра включала кілька відвідувань Св. Софії, Кирилівської церкви, музею В.М.Ханенка, археологічного відділу Першого державного музею, знайомство з іншими пам'ятками (частина яких незабаром була знищена): Трьохсвятительською церквою та Михайлівським монастирем,

церквою Спаса на Берестові, Видубецьким монастирем, Лаврою, Кирилівською та Андріївською церквами, церквою на Щекавицькому цвинтарі. Екскурсіями керували В.М.Базилевич, В.М.Зуммер, Н.Д.Полонська, Ф.І.Шміт, а також Л.А.Діценс та М.В.Георгієвський. Останній, крім того, разом з Ханиковим під керівництвом В.М.Зумера та Ф.І.Шміта здійснив обміри Кирилівської церкви та Микільського собору. Планувалася і співпраця з архівними установами. За прикладом Петроградського археологічного інституту, на базі якого під загальним керівництвом О.С.Миколаєва впродовж 1918-1919 академічного року було проведено перші Петроградські архівні курси, КАІ спільно з Київським архівним управлінням готувався до проведення ще в 1922 р. "архівних курсів", що мали на меті підготовку у найкоротші терміни співробітників для архівних установ. Програмою, що зберігається у фонді інституту (ф. 1187) в ДА Київської області, передбачалося близько 140 годин занять (з них 35-40 – практичних), розподілених так: історія архівів в Україні (8 год.), історія архівів у Росії (8 год.), архівознавство (14 год.), архівна справа (20 год.), слов'яно-російська та західно-російська палеографія (16 год.), огляд російської й української археографії та видання документів (12 год.), центральне та місцеве управління старої Гетьманщини (8 год.), центральне та місцеве управління Росії XVIII-XIX ст. (8 год.), історична географія Росії та України (8 год.), дипломатика і сфрагістика (короткі відомості, 6 год.). Як бачимо, окреслений програмою перелік дисциплін не виходив далеко за межі тих, що викладалися в інституті. Тобто, проведення таких курсів було абсолютно реальним ще за рік до того, як вони відбулися в Харкові і Києві (1923 р.). А видання текстів лекцій сприяло б створенню навчально-методичної бази для підготовки архівістів.

Проектом Статуту, котрий мало чим відрізнявся від проекту Ф.І.Шміта, передбачалося підпорядкування КАІ Київській філії Всеукраїнського наукового комітету з метою "дать аспирантам по научно-исследовательским кафедрам филологии, истории и искусствоведения, а также лицам, предназначающим себя для работы по ведомствам архивному и охраны памятников искусства и старины, возможность прослушать те специальные курсы и проделать те практические занятия, коих не полагается в вузах, то есть готовить: а) музееведов, археологов, архивистов и т.д.; б) преподавателей, лекторов, исследователей по вопросам археологии, вещественной этнографии, искусствоведения в самом широком значении этого слова, а также по вопросам истории и всех ее ответвлений"[64]. Відповідно залишалися незмінними 4 відділеннях: археологічне, етнографічне, мистецтвознавче, археографічне. Навчальним планом визначалося коло обов'язкових дисциплін для всіх відділень (соціально-економічна та юридична археологія, вступ до мистецтвознавства, історія побуту) та спеціальних для кожного окремо. Тобто, як статут, так і навчальний план повторювали основні документи КАІ, адже укладали їх в основному його співробітники. Це був останній шанс зберегти можливість вузівської підготовки архівістів.

Однак 15 листопада 1922 р. постановою Колегії Головпрофосу (протокол № 66/241) КАІ було надано статус Київських археологічних курсів при Науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства (без асигнувань на утримання), у якому він існував майже впродовж року, зберігаючи в повсякденному спілкуванні звичну назву. Очолював кафедру та її секцію загального мистецтвознавства академік Ф.І.Шміт, секцією українського мистецтва завідував О.П.Новицький, науковими співробітниками кафедри були С.О.Гіляров, В.М.Зуммер, Ф.Л.Ернст, аспірантами 1923 р. стали Л.А.Динцес, М.П.Геогрієвський, В.О.Язловський, Г.М.Вишеславцев. Майже всі вони мали досвід роботи в КАІ. Після реорганізації археографічне відділення було скорочено, функціонували археологічне, мистецтвознавче та етнографічне. Обов'язки ректора (і одночасно декана мистецтвознавчого відділення) виконував Ф.І.Шміт, деканом археологічного відділення стала Н.Д.Полонська, етнографічного – А.М.Лобода. Функції Бюро і факультетської комісії взяла на себе Науково-дослідна кафедра, залучаючи до розгляду інститутських справ вченого секретаря Н.Д.Полонську та її заступника – В.М.Базилевича. Скрутні фінансові умови спонукали до пошуків нових форм викладання та контролю знань. Слухачам було запропоновано самостійно готуватися до складання заліків, керуючись виробленими викладачами програмами. За браком приміщення (КАІ мав у своєму розпорядженні єдину аудиторію, надану Академією наук) лекції читалися повністю лише з тих дисциплін, з яких не було посібників (музеєзнавство, нумізматика тощо). Впродовж 1923 р. було прочитано 35 курсів за такими напрямками: а) з історії мистецтв та музеєзнавства (Ф.І.Шміт, С.О.Гіляров, С.І.Борисенок та ін.), б) з історії мистецтва (Л.А.Динцес, П.А.Тутковський, В.Ф.Іваницький, В.Г.Ляскоронський, С.І.Маслов, В.М.Базилевич); в) з етнографії (А.З.Носов, А.М.Лобода, К.В.Квітка, Д.М.Щербаківський); г) зі спеціальних дисциплін (В.О.Пархоменко, В.Г.Ляскоронський В.О.Романовський, В.М.Базилевич). Крім 324-х лекційних годин, 50 було присвячено семінарським заняттям та проведено 22 екскурсії по Києву. В літні місяці під керівництвом досвідчених викладачів – В.М.Зуммера, Ф.Л.Ернста, П.П.Смирнова, В.О. Романовського, В.М.Базилевича, О.С.Дахновича, О.П.Новицького, В.Г.Ляскоронського – відбулися екскурсії до старовинних українських міст: Чернігова, Переяслава, Канева, Ніжина. Позитивним результатом цих поїздок став організований В.М.Зуммером і Ф.Л.Ернстом семінар з давнього і нового мистецтва. Впродовж жовтня-грудня на 14 засіданнях семінара було обговорено 25 доповідей студентів та викладачів. Це зокрема спільне дослідження студенток Н.О.Коцюбинської та М.О.Новицької "Ритм в українському народному узорі", повідомлення Р.М.Комарова "О книге В.Никольского "Музей декоративного искусства". Н.О.Коцюбинської "Про путівник по Криму Кримохриса" та ін. Оплата навчання була диференційованою – зі студентів, "которые могли платить, взымалась в семестре по 2 рубля золотом"[65]. Зібрані гроші йшли насамперед на виплату винагороди лекторам

(по 50 коп. за лекцію) та придбання обладнання, хоч фінансове становище КАІ залишалося доволі скрутним.

У серпні 1924 р. за розпорядженням Київського губвно діяльність КАІ було припинено.

Проте існування КАІ впродовж 1918-1924 рр. переконливо доводило необхідність створення української системи підготовки кадрів для архівів та бібліотек, які потребували досвідчених фахівців. Зауважимо, що історія КАІ донині залишається маловідомою при існуванні доволі широкої джерельної бази. Цій темі присвячено окрему публікацію Л.Константинеску, побіжні згадки про інститут знаходимо у працях І.В.Верби, В.І.Ульяновського[66] та ін. Документи та матеріали про нелегкі шляхи становлення КАІ розпорошені в українських та зарубіжних архівосховищах. В Україні джерела до вивчення історії КАІ відклалися насамперед у фондах ЦДІАК України: ф. 707 (Київського учбового округу), ф. 1235 (родини Грушевських); Інституту рукопису НБУВ: ф.33 (С.І.Маслова), ф.29 (В.Ю.Данилевича), ф.12 (В.Л.Модзалевського), ф.42 (Н.Д.Полонської-Василенко); ЦДАВО України: ф.166 (Народного комісаріату освіти УРСР, ф.3806 (Н.Д.Полонської-Василенко), ф. 2457 (Головного управління мистецтв та національної культури Української держави), ф.3689 (Головного управління мистецтв та національної культури УНР), ЦДАМЛМ України: ф. 542 (М.П.Василенка), ф. 13 (І.М.Каманіна), ДАКО – ф. 1187 (Київського археологічного інституту) та ін. В основному цей масив складають чотири групи джерел: а) установчі документи КАІ (варіанти статуту та положень про інститут); б) матеріали, пов'язані з діяльністю інституту (кошториси, навчальні плани, звіти, оголошення та ін.); в) програми окремих курсів; г) листування (з викладачами, абітурієнтами та органами державної влади). Аналіз архівних джерел до вивчення історії КАІ дозволяє виокремити п'ять періодів його діяльності, що характеризуються певними особливостями:

1899-1910 рр. – "протоперіод", зародження задуму й перших спроб його реалізації;

1916-1918 рр. – підготовчий період розроблення науково-організаційних засад створення КАІ та його установчих документів, організаційне забезпечення відкриття інституту;

1918, жовтень – 1920, липень – період становлення інституту: формування професорсько-викладацького складу, утвердження як науково-навчального закладу; важливою ознакою цього періоду є концепції українського архівно-археологічного інституту;

1920, липень – 1922, жовтень – період численних спроб реформування та перепідпорядкування КАІ;

1922, листопад – 1924, серпень – фінальний період, пов'язаний із наданням КАІ статусу Київських археологічних курсів при науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства та остаточним припиненням фінансування.

Детальне вивчення історії КАІ важливе не лише з точки зору

заповнення білих плям української історіографії, а й з погляду досвіду фундації спеціального вищого навчального закладу архівного профілю, який, на переконання засновників КАІ "не може не мати успіху в Києві, в цій бездонній скарбниці пам'яток мистецтва і старовини, вивчати які не припинять доти, доки людям буде дорога історія рідної країни"[67].

[1] Центральний державний історичний архів , м. Київ (ЦДІАК), ф.707, оп.294, спр.95, арк.2.

[2] ІР НБУВ, ф.29, спр.522, арк.1.

[3] ІР НБУВ, ф.33, спр.2183, арк.2 зв.

[4] ІР НБУВ, ф.29, спр.522, арк.7.

[5] ЦДАВО України, ф.3806, оп.1, спр.43, арк. 62.

[6] Там само, арк.20.

[7] ІР НБУВ, ф.29, спр.534, арк.1.

[8] Там само.

[9] ЦДАВО України, ф.3806, оп.1, спр.43, арк. 62

[10] Там само.

[11] Там само.

[12] Державний архів Київської області (ДАКО), ф.1187, оп.1, спр.1, арк.2.

[13] Довнар-Запольський В.М. очолював КАІ з листопада 1918 по квітень 1919.

[14] ДАКО, ф.1187, оп.1, спр.1, арк.17.

[15] ЦДАВО, ф.3806, оп.1, спр.43, арк.10.

[16] ДАКО, ф.1187, оп.1, спр.1, арк. 14, 24.

[17] Там само, арк. 27.

[18] Згідно з відповідями Ради КАІ на анкету Підвідділу вищої школи Київського губнаробраза, заняття в 1918-1919 н. р. в інституті розпочалися 4 листопада, канікули тривали з 15 грудня по 1 лютого, закінчився навчального рік 15 травня (Див. ЦДАВО України, ф.3806, оп.1, спр. 43, арк. 71).

[19] ЦДАВО України, ф.3806, оп.1, спр.43, арк. 49.

[20] ЦДАВО України, ф.166, оп.1, спр.277, арк.1.

[21] ІР НБУВ, ф.33, спр.2160, арк.3.

[22] ЦДАВО України, ф.3806, оп.1, спр.43, арк. 14.

[23] Там само, арк. 51.

[24] ДАКО, ф.1187, оп.1, спр.1, арк.24.

[25] ЦДАВО, ф.166, оп.1, спр.152, арк.118.

[26] ІР НБУВ, ф.33., спр.2171, арк.1.

[27] ЦДАВО України, ф.3806, оп.1, спр.43, арк. 19.

[28] Там само.

[29] Там само, арк.10.

[30] Там само, арк. 8.

[31] ІР НБУВ, ф.33, спр.2161, арк.3 зв.

[32] ДАКО, ф.1187, оп.1., спр.2, арк.4.

[33] ЦДАВО України, ф.3806, оп.1, спр.43, арк. 38.

[34] ЦДАВО України, ф.166, оп.1, спр.709, арк.14.

[35] ЦДІАК, ф.1235, оп.1, спр.1057, арк.17.

[36] Схему подану за записами В.Ю.Данилевича. Відсутність прізвищ викладачів окремих курсів пояснюється його відсутністю в документі [Див. ІР НБУВ, ф..29, спр.27].

[37] *Грушевський Ол.* Проф. Гр.Павлуцький: [Некролог] // Україна. – 1924. – Кн.1-2. – С.206.

[38] ІР НБУВ, ф.42, спр.343, арк.1.

[39] ІР НБУВ, ф.29, спр.536, арк.1.

[40] Спочатку очолити комісію запропонували акад. Д.Біляшівському, але той "через слабість одмовився". Тоді головування було доручено проф. В.Ю.Данилевичу (ІР НБУВ, ф.29, спр.536).

[41] *Константинеску Л.* Традиційна археографія в курсах Київського археологічного інституту // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С.117.

[42] ІР НБУВ, ф.29, спр.536, арк.1.

[43] ЦДАВО України, ф.166, оп.1, спр.152, арк.118.

[44] ІР НБУВ, ф..29, спр.181.

[45] ІР НБУВ, ф..29, спр.187.

[46] Там само, арк. 20..

[47] Там само.

[48] ІР НБУВ, ф.33 , спр.2170, арк.1.

[49] ЦДАВО, ф.166, оп.1, спр.152, арк.123.

[50] ІР НБУВ, ф.33 , спр.2174, арк.1.

[51] ІР НБУВ, ф.33 , спр.2176, арк.1.

[52] ІР НБУВ, ф.33 , спр.2178, арк.1

[53] ІР НБУВ, ф.33 , спр.2182, арк 8 зв.

[54] ЦДАВО України, ф.3806, оп.1, спр.43, арк.52.

[55] ЦДАВО України, ф.3806, оп.1, спр.41, арк.11.

[56] *Константинеску Л.* Вказана праця. – С.118.

[57] ІР НБУВ, ф.33, спр.2183, арк. 1.

[58] ІР НБУВ, ф. 33, спр.2184, арк.1.

[59] Протокол № 118 Спільного зібрання [Ради] УАН від 10 жовтня 1921 р. // Історія Академії наук України (1918-1923): Документи і матеріали / Шмельов Г.В. (ст. упор.), В.А.Кучмаренко та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – С.476

[60] ІР НБУВ, ф.29, спр.295, арк.1.

[61] Там само.

[62] ЦДАВО України, ф.3806, оп.1, спр.43, арк.73.

[63] Там само, арк. 54.

[64] Там само, арк.7.

[65] ІР НБУВ, ф.1, спр.26299, арк.7 зв.

[66] Див.: *Ульяновський В.* Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життєпису // Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т.1. До середини XVII століття. – 3-тє вид. – К.: Либідь, 1995. – С.XXVII-XXX; *Верба І.В., Овчаренко П.Д., Рубльов О.С.* Н.Д.Полонська-Василенко: історично-біографічний нарис життя та діяльності // Н.Д.Полонська-Василенко. Українська Академія наук: Нарис історії. – К.: Наукова думка, 1993. – С.8-22 *Константинеску Л.* Традиційна археографія в курсах Київського археологічного інституту // Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18-21 жовтня 1993 р.). – К., 1997. – С.103-122.

[67] ЦДАВО України, ф.3806, оп.1, спр.43, арк.67.

В. П. ЛЯХОЦЬКИЙ

ПЕРШІ ІСТОРИЧНІ ТА КНИГОЗНАВЧІ СТУДІЇ ІВАНА ОГІЄНКА

Постать Івана Івановича Огієнка (митрополита Іларіона) – відомого філолога, історика, книгознавця, публіциста, редактора і видавця, перекладача Біблії, громадського, державного та релігійного діяча по праву займає чільне місце серед національної еліти. Його діяльність – є яскраве явище української історії та культури XX століття, що розуміли вже й його сучасники – і беззастережні прибічники, і поміркованi опоненти, і неприховані вороги. Він був незручною, часто одіозною, але, безперечно, обдарованою, талановитою, надзвичайно працездатною людиною, наділеною неабияким організаторським хистом та цілеспрямованістю. Нині огієнкознавці, віддаючи належне цій непересічній особистості, покликані зробити все, аби навколо видатного імені не творився міф про бездоганного, забронзовілого велетня науки, державотворця, богослова, а об'єктивно, етап за етапом відворити хронологію його життя та діяльності, дослідити творчу лабораторію формування наукової та громадської зрілості. Виходячи з цих завдань, автор даного повідомлення звернувся до історичних та книгознавчих студій Івана Огієнка, опублікованих у дев'ятому та десятому випусках "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии", друкованому органі Катеринославської ученої архівної комісії, які цікаві не лише своїм значенням для науки, а й історією публікації.

У зв'язку з цим не можна обійти увагою питання: хто звернув увагу І.Огієнка на вказане видання, порадив підготувати матеріали і сприяв їх публікації.

Як відомо, в Києві з 1907 р. існувало Українське наукове товариство, що за редакцією М.Грушевського та В.Перетца випускало "Записки Українського наукового товариства у Києві". Тут знали й отримували "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии". У редакції "Записок Українського наукового товариства у Києві" з 1907 по 1910 рр. за рекомендацією професора Київського університету Св.Володимира, видатного вченого-лінгвіста В.Перетца працював коректором, перекладачем, неофіційним редактором його вихованець, студент історико-філологічного факультету, активний учасник перетцівського "Семінарію російської

19*

філології"[1] Іван Огієнко. Розвідку молодого дослідника включено до першої книги "Записок Українського наукового товариства у Києві". Це була висока оцінка таланту молодого вченого, наділеного жадобою знань, здоровою амбітністю, прагненням до високих досягнень і визнання в науковому світі. За час роботи в редакції в "Записках", поруч з такими авторами як В.Антонович, Б.Грінченко, О.Грушевський, І.Каманін, С.Маслов, В.Перетц, О.Русов, І.Стешенко, М.Сумцов були опубліковані його лінгвістичні праці – "Історія української граматичної термінології", "Історичний словник української термінології", "Двійне число в українській мові", долучився до коректури і редагування праць десятка авторів. На час завершення І.Огієнком навчання в університеті, тобто 1909 р., його ім'я як перспективного вченого було знаним серед науковців. Таким чином, публікація для "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии" могла бути замовлена йому безпосередньо кимось із членів цієї комісії або ж сам І.Огієнко надіслав її до Катеринослава.

На користь цих припущень свідчить і той факт, що в маршруті дев'яти наукових подорожей-екскурсій, з якими виїжджала університетська "Семінарія російської філології" протягом 1910-1916 рр., крім міст С.-Петербурга (1910, 1911, 1913, 1915), Москви (1912), Житомира (1910, Ніжина (1914), позначені й Полтава і Катеринослав (1-9 червня 1910 р)[2]. І.Огієнко участі в цій поїздці не брав. Ті ж, хто побував у ній, відвідали Полтавське єпархіальне сховище давніх актів та Катеринославський обласний музей ім.О.Поля, що, за свідченням В.Перетца, "давно привертали його увагу"[3]. Програмою експедиції до Катеринослава передбачалося уважне вивчення давніх і важливих в історико-літературному відношенні пам'яток писемності, що зберігалися у фондах музею, порівняння їхніх описів, видрукуваних каталогів, знайомство з історичними та пам'ятними місцями Катеринослава та його околиць. Поїздка, безперечно, була корисною як для організаторів, так і учасників. У її ході без сумніву, відбулися зацікавлені, жваві розмови, виникали ідеї співпраці, з'явилися перші пропозиції щодо їх реалізації.

Не випадково в дослідженнях С.Абросимової, О.Журби, М.Кравець професор В.Перетц зазначений іноді як почесний, іноді як дійсний член Катеринославської комісії. І тут перед нами постає проблема. Уважне ознайомлення з протоколами засідань комісії, поданими А.Синявським у останньому випуску "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии", присвяченому 10-річчю комісії, а згодом – і всіх попередніх засвідчило відсутність імені В.Перетца в списках членів комісії – як дійсних, так і почесних[4]. Потребує окремого дослідження питання членства в комісії й І.Огієнка. Названі автори стверджують, що "І.Огієнко був членом комісії"[5]. Про членство в цій комісії з 1914 р. подана інформація і в бібліографічному покажчику праць І.Огієнка, підготовленого професором Варшавського університету І.Коровицьким з нагоди 30-ї річниці наукової праці визначного українського вченого[6]. Наголосимо, що

обстеження архівних фондів Дніпропетровського державного історичного музею ім.Д.Яворницького та документів Державного архіву Дніпропетровської області позитивної відповіді про членство в Катеринославській ученій архівній комісії В.Перетца та І.Огієнка не дало. Будь-які джерела з цього питання не виявлено. Відповідь на нього ймовірно, можна знайти в документах архівних фондів С.-Петербурзького археологічного інституту, до якого щорічно надходили детальні звіти про роботу і членство всіх учених архівних комісій, Російської імперії, у тому числі й Катеринославської.

Зазначимо лише, що у видрукуваній у журналі "Наша культура" автобіографії, названій І.Огієнком "Моє життя", автор вказав на участь у роботі низки тих чи інших гуртків, семінарів, товариств[7]. Відомостей про членство в Катеринославській ученій архівній комісії автор не подає. І.Коровицький вірогідно, виходячи виключно з факту публікацій в "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии" "зарахував" І.Огієнка до її членів.

Дописи Івана Огієнка, безперечно, могли потрапити на сторінки "Летописи..." за порадою його вчителя й наставника В.Перетца. Вимогливий професор, основоположник власної наукової школи глибоко шанував і щиро любив одного з найкращих своїх учнів, довіряв йому, вважав продовжувачем на науковій ниві, а тому завантажував, залучаючи до різних наукових акцій, кампаній, заходів, ділився новими ідеями, запрошував до їх обговорення і реалізації, протегував і допомагав у справах, опікав, а при необхідності захищав і відстоював його, як зокрема, у випадку з М.Грушевським[8].

Можливо, запропонував для публікації сторінки "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии" і навіть організував їх передачу до Катеринослава інший, шанований І.Огієнком університетський наставник-викладач російської історії, дійсний член вище названої ученої архівної комісії професор М.Довнар-Запольський[9].

Так чи інакше, надіслані до комісії матеріали І.Огієнка були прийняті до розгляду і видрукувані у двох передостанніх дореволюційних випусках одного з провідних на теренах України наукових видань.

У підготовці й публікації історичних розвідок І.Огієнко мав певний досвід. Саме з них починався його шлях у велику науку, вони заклали фундамент його формування як науковця, насамперед історика, філолога, книгознавця.

Ще 1896 р. він, за порадою вчителя І.Сливки, зробив перше своє дослідження й виклав його на папері. Як це відбулося, можна дізнатися зі спогадів І.Сливки, написаних ним 1918 р. у Кам'янці-Подільському, коли він працював бібліотекарем університету, ректором якого був І.Огієнко.

"Школяр Огієнко, – зазначає Іван Григорович, – пробував писати свої окремі вірші, але пробував писати і кореспонденції в газету "Сельский Вестник". Ця газета одержувалась в Брусилівській школі і завжди Огієнко,

як дуже цікавий хлопець, брав читати цю газету. Часом в "Сельском Вестнике" містилися кореспонденції з сусіднього села Солов'ївки...

Раз школяр питає вчителя: "А чи не можна й мені написати в газету про Брусилів?" "Що ж, пиши", – відповів йому вчитель. Незабаром приносить він до вчителя довжелезну статтю, ціле оповідання про те, як трудно жити на світі брусилівським селянам... Учитель значно скоротив працю школяра, дав йому переписати наново, а потім післав її до редакції газети "Сельский Вестник". Місяця через два чи через три ця кореспонденція була надрукована в газеті і навіть з підписом. Хлопець цьому був дуже радий"[10].

З видрукуваної 1 червня 1897 р. у С.-Петербурзькій газеті "Сельский Вестник" №22 кореспонденції "Из местечка Брусилова, Радомышльского уезда, Киевской губернии", розміщеній у добірці "Сообщения из волостей", розпочався шлях І.Огієнка в науку. Про його невтомність як ученого свідчать численні праці. Його науковий доробок, за останніми підрахунками огієнкознавців, складає майже дві тисячі праць[11].

На жаль, історичні та книгознавчі студії І.Огієнка, окрім висвітлення окремих їх аспектів Л.Баженовим і Г.Опанасюк, як і переважна більшість його праць у цілому, досі не проаналізовано, не досліджено, а значний масив наукової спадщини, що зберігається за кордоном, не доступний вітчизняним дослідникам. Водночас праці, видрукувані вченим у дореволюційну епоху, майже всі збереглися. Серед них значна кількість тих, у яких він досліджує історичну долю своєї "малої батьківщини", різних міст і сіл України, стає її літописцем.

1896-1900 І.Огієнко навчався у Київській військово-фельдшерській школі, потім працював у військовому шпиталі м.Києва (1900-1903). 1903 р. у Острозькій класичній гімназії він екстерном склав іспити на атестат зрілості. Після наполегливої підготовки вступив до університету Св.Володимира у Києві (1903 р.), вчився спочатку на медичному, згодом – на історико-філологічному факультеті, на якому тривалий час був Кирило-Мефодіївським стипендіатом 1909 р.

Фінансова скрута в сім'ї, труднощі, пов'язані з пошуком заробітку, дешевого притулку, велике міжсесійне навантаження не сприяли письменницькій діяльності, хоч інколи, юнак усе ж пи[сав] короткі вірші й оповідання. Він багато працює над собою, читає, прогресивної інтелігенції, відвідує український театр, його полонить дух, вливається в лоно українства. Революція 1905 р. стала переломною віхою в житті двадцятитрирічного студента. "Свідома українська праця моя, – згодом напише І.Огієнко, – розпочалася якраз із року нового буйного відродження України, з 1905-го... й з того часу по силах своїх... я й працюю на нашому культурному полі"[12].

Його захоплює вир суспільних колізій, що стимулюють до активних дій, вселяють надії. Він прагне знайти своє місце, бути корисним власному народові, й тому знову береться за перо. Друкує поезії, науково-популярні статті, рецензії. З початком друкування україномовної газети "Громадська

думка" І.Огієнко стає її позаштатним кореспондентом. Отримавши трибуну, він у захваті від можливості реалізувати себе, поринає у громадсько-політичні процеси, що відбуваються на периферії, на його рідній Брусилівщині, в Галичині та Поділлі. Він стає літописцем епохи, факт за фактом фіксує реакцію населення в селі, місті на події, що відбуваються в суспільстві. Поступово, все глибше, грунтовніше поринає у осягнення окремих проблем, з яких вимальовує загальну картину злиденного життя українського народу. Працюючи в газеті, він, пригадавши свою першу кореспонденцію, повертає її назву на український грунт і за підписом Івана Рульки друкує цикл статей "Містечко Брусилів". У них І.Огієнко продовжив висвітлення розпочатої десять років тому теми беззахисності українського трударя від свавілля багатіїв, відсутності елементарного захисту прав робітника, туги селянина за власною землею і т.п.

Молодого дослідника не просто захоплювала минувшина, його переповнювало бажання дійти до витоків трагічної долі талановитого українського народу, невід'ємною часткою якого з такою силою він відчув себе вперше. Віднині не лише філологічні проблеми та поточні громадські події займали думки І.Огієнка. У нього прокинувся інтерес до давнини, дослідження якої він розпочав з "малої батьківщини".

У наступній серії статей під рубрикою "Літопис забастовочного руху" громадський кореспондент відтворив його широку панораму. Страйкарі справедливо відстоюють своє сьогодення і майбуття, вказує він, своє прагнення до освіти, культури, краси життя[13]. Ілюструючи розповіді, І.Огієнко наводить конкретні приклади боротьби сільського населення проти гнобителів у селах Костовці, Озераки, Солов'ївці, Привороттї, Дивин, та інших, куди з Брусилова майже щодня для розправи із страйкарями надсилали жандарми. Але селяни, що втомилися від страху, й каторжних робіт, – зазначав автор, – із єдиним гаслом "Доволі вже терпіть, доволі дурно працювать на своїх павуків" продовжують боротьбу[14].

Вирізняючи у цьому буянні протиріч рушіїв боротьби за соціальну справедливість, І.Огієнко у кореспонденціях "Молоде й старе покоління на селі" відзначає зрослу самосвідомість молоді, потяг до активного громадського життя, перетворень на селі, вказує на глибоку розбіжність поглядів старшого і молодшого поколінь[15]. Зі сторінок газет він розповідає і про роботу в далекому С.-Петербурзі І-ї Державної Думи, про її ставлення до проблем селянства, національного питання, домагань автономії України тощо. Розповідь І.Огієнко веде вустами депутата-земляка, уродженця села Турбівка Сквирського району А.Грабовецького[16].

Потяг до інформації, інтерес селян до подій, що відбувалися навколо, породили в них поважне ставлення до газети, кожне число якої користується неабиякою популярністю, зачитується до дірок, зазначає І.Огієнко. Чимало матеріалів вивчається напам'ять і переказується десяткам односельців, неухильно зросла кількість передплатників на селі. Люди в складчину виписують газету, яку із захопленням читають. І.Огієнко

зазначає, що його земляки вже не вірять газетам "Киевлянин", "Світова Зірниця", "Сельский Вестник". Авторитетом у них користуються ті газети, що розповідають про захист знедолених. І, читаючи їх, зауважує автор, селяни бажають, щоб в улюблених газетах було більше публікацій про їхнє життя[17]. І.Огієнко в дописах не лише сам змальовував картини дійсності сучасного села, через рубрику "Листи з Радомишльського повіту" він залучав до цього безпосередніх свідків, учасників подій[18].

Характерним для десятків матеріалів І.Огієнка, видрукуваних у пресі, є їх надзвичайна інформативна насиченість, чітко визначена позиція народного оборонця, глибока віра в силу, духовну велич й щасливе майбутнє народу. Не випадково 1909 року на шпальтах газети "Рада" з'являється низка його статей: "Нариси з духовного життя наших селян"[19], "Шевченко на селі"[20], "Вчімося рідної мови"[21], "Дещо про мову вкраїнську", "Про сільських вчителів"[22] та ін.

Вивчаючи рідний край, долі його прекрасних, працьовитих і гідних людей, Іван Огієнко був не лише спостерігачем, а й учасником тих гігантських процесів, які спричинили зрештою крах Російської імперії. Він пройшов велику школу пізнання соціуму, прийшов до розуміння його психології, а головне – в нього виникло бажання дійти до коріння, дізнатися, звідкі в його народу та моральна велич, непримиренність, нестримний потяг до свободи і справедливості. Рідна Брусилівщина стала першим об'єктом його історичних досліджень.

Огієнко-студент, згодом – професорський стипендіат протягом 1907-1914 рр. активно, крім університетського "Семінарію російської філології", працював як дійсний член у Київському осередку "Просвіти", Українському науковому товаристві у Києві, Історичному товаристві "Нестора-літописця", архівній комісії при Київському товаристві охорони пам'яток старовини та мистецтва, військовій архівній комісії при Київському відділенні імператорського російського воєнно-історичного товариства та ін.

При надзвичайно широкому колі наукових інтересів та їхній різноплановості, інтенсивності громадської роботи І.Огієнко докладав багато зусиль до пошуку, виявлення в архівах, збірках документів і літературних пам'ятках, монографічних виданнях свідчень з історії Брусилова, одного з найстародавніших населених пунктів найбільшого у Київській губернії Радомишльського повіту. Його багаторічна праця набула форми оригінальної розвідки із двадцяти семи розділів "М-ко Брусилов и его окрестности. Исторический очерк", видрукуваної з 13 січня по 8 травня 1913 р. (№№ 5, 6, 9, 11, 13, 14, 15, 17, 18, 20, 21, 23, 25, 26, 28, 31, 32, 33, 37, 41, 46, 48, 51, 53) у повітовому часописі "Радомышлянин"[23].

Як свідчить аналіз цієї праці, вона базується на значній джерельній базі, документах архівів Брусилівських Воскресенської та Вознесенської церков, "Архива Юго-Западной России" 1859-1914 рр., "Актов Южной и Западной России" (1863-1892 рр.), "Сборника Летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси" (К., 1888), "Русского Архива", "Русской

Старины", "Киевской Старины" та ін. Ерудицію та грунтовність знань автора засвідчують численні посилання, цитовані уривки, цифрові та статистичні дані з праць "Памятная книжка Киевской Епархии" (1882 р.), "Археологическая карта Киевской губернии 1895 г." В.Антоновича, "Монетные клады Киевской губернии" (1889) М.Біляшівського, "Небо Новое" (1665 р.) І.Галятовського, "Петр Могила и его сподвижники" С.Голубєва, "Історія України" (1912 р.) М.Грушевського, "Южная Русь" (1905 р.) О.Єфименко, "Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826-27 гг. в связи с событиями того времени" (1905 р.) В.Іконникова, "Meraturgeta" 1638 р. А.Кальнофойського, "Собрание сочинений" М.Максимовича, "Очерк Киевской губернии" (1884 р.) В.Мозгового, "Сказания о населенных местностнях Киевской губернии" (1890 р.) Л.Похилевича, "Киевъ, 1857 год" М.Сементовського, "Статистическое описание Киевской губернии" (1852) І.Фундуклея, "Очерк Колиивщины" (1890) Я.Шульгіна, багатьох довідкових видань.

Чітку логіку викладу відбивали з назви розділів: "Основание новых мест в Южной Руси", "Брусилов. Его расположение. Происхождение названия "Брусилов", Древнейшие владельцы Брусилова..." "Разорение Брусилова татарами", "Выдача Брусилову Магдебурского права", "Цехи в Брусилове", "Брусилов под властью Польши", "Казацкое восстание", "Гайдамачество", "Колиивщина", "Панщина", "Южное общество декабристов и роль Брусилова в этом заговоре", "Торговля Брусилова" та ін. Інформативності розділів сприяли вміло використана джерельна база, цитування різноманітних історичних документів та матеріалів, уривків поетичних творів, статистичні таблиці з короткими авторськими висновками та коментарями. І.Огієнку вдалося створити цілісне полотно історичного розвою краю, зробити це в доступній формі, яка захоплює читача.

З початку нарису, з першої згадки населеного пункту в історичних джерелах, датованих 1459 р., автор розкриває умови виникнення поселення на річці Здвиж, наводить три версії його назви: а) від торгівлі "брусами" – лісом; б) побудови на сваях; в) від першого володаря Брусилівського. На фоні історичних подій І.Огієнко прослідковує родовід власників Брусилівських земель – Бутовичів, Чацьких, Синельникових, Свирчевських, Ольшанських, розповідає про виникнення низки населених пунктів на околицях Брусилова – Осовци, Озерани, Кочерів, Карабачин, Водотий та ін., зміну статусу містечка: а) застава-фортеця; б) містечко з вільною торгівлею, звільнене від податків; в) з 1585 р. – місто з правами і пільгами Магдебурзького права, що сприяло швидкому розвитку цехів ремісників та крамарів, розквіту краю. Пожежі, розорення ворогами, внутрішні станові суперечки, народні рухи, кріпосне право, національний склад, пам'ятки історії та культури містечка – всі ці грані подій і фактів знайшли своє місце у нарисі. І хоч автор лише подекуди робить спроби їх аналізу, збивається при викладі на мову й стиль цитованого документа чи матеріалу, інколи інформативно перевантажує окремі частини розділів, відчувається його

копітка, прискіплива робота над значним документальним матеріалом, з якого він, керуючись хронологією і законами власної логіки, створив цілісне поєднання історичних процесів, які формували життя обраного для дослідження краю.

Один із аспектів роботи над текстом, який свідчить про вимогливість молодого науковця до себе, демонструє коректура газетної верстки нарису, що у вигляді власноруч зробленого зшитку зберігається нині в бібліотеці Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Створення цього нарису було надзвичайно важливою віхою в науковій долі І.Огієнка, якій можливо, він і сам не надав належного значення. Але знайомство з опублікованими в дев'ятому випуску "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии" його історичними нарисами, що увібрали в себе три сюжети з історії Брусилівського церковного братства, – "Очерки культурной жизни Старой Малороссии" свідчить про невпинне набуття І.Огієнком досвіду історичного дослідження, що знайшло своє відображення в доборі фактів, їх компонуванні, відточеності подачі, яка з кожною публікацією ставала все фаховішою. І.Огієнко, як початківець-історик, опрацьовуючи роботи метрів української історичної науки – М.Грушевського, О.Єфименко, М.Максимовича, не лише, як свідчать публікації, відбирав для власних розвідок необхідну інформацію, а й безперестанно вчився в них, переймаючи методологічні засади дослідження й методику їх викладу. Вдумливий, уважний читач праць І.Огієнка, розміщених у дев'ятому випуску "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии", має можливість, порівнявши їх з його попередніми розвідками, стати свідком поступового становлення, формування молодого історика. Від висвітлення і коментування окремих фактів І.Огієнко підходить до показу загальної панорами суспільних процесів на тлі масштабів міста, краю, України в цілому. Він пов'язує події як з їхнім внутрішнім розвитком, так і з зовнішніми факторами, що відбуваються на тому чи іншому відрізку часу.

Назва публікації краю переконують нас у намірах І.Огієнка створити згодом грунтовне, цілісне монографічне дослідження. Структура творів, їх побудова, як продовження попередньо видрукуваних нарисів, свідчать про наявність у автора заздалегідь продуманого плану. Він майже не допускає повторів, кожним окремим сюжетом поглиблює і поширює рамки попереднього викладу. І надалі, як свідчить виявлений нами в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського 197-аркушний рукопис наступної праці І.Огієнка, яка І.Коровицьким вказана як полишена в Кам'янці-Подільському – "Брусиловское цеховое братство. Материалы по истории южнороссийских владельческих цехов", датований 14-18 жовтня 1916 р., він не зрадив собі. Сторінки зошита густо заповнені дрібним почерком, насичені новими відомостями, документами, світлинами, які, на жаль, з відомих причин міжнародного та внутрішньодержавного воєнного протиборства, складних економічних умов так і не були оприлюднені[24].

Публікації свідчать: І.Огієнко розумів, що, досліджуючи рідний край, він торкнувся теми благодатної, досі майже не висвітленої в російській і українській історіографії. "Знання ці, – вказував на сторінках "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии" молодий вчений, – для мене цікаві були... тим, що вони змальовували картину життя провінційного братства, що далеко знаходилося від культурного центру. Свідчень про великі братства, як, наприклад, Київське Богоявленське або Львівське, Віленське та ін., в літературі достатньо. Але описів братств закуткових, що гніздилися за сотні верст від губернського міста, у нас мало, відомості про них уривчасті і убогі"[25]. І це при тому, що церковні братства або ж їхні відділення були майже в кожному населеному пункті[26].

Вміщуючи свої розвідки на сторінках "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии", І.Огієнко зазначив, що їх джерельна база значно вужча з попередніми нарисами. Основою їх стали виявлені автором в архівах Брусилівських Воскресенської та Вознесенської церков документи. І хоч вони й малочисельні, але відтворюють основні напрями діяльності великої кількості провінційних братств.

У першому сюжеті "Очерка культурной жизни Старой Малороссии", поділеному на три розділи, І.Огієнко пояснює, що нариси завдячують своєю появою випадковій удачі, яка спіткала його влітку 1913 р., коли він, досліджуючи історію Брусилова в архіві Брусилівської Воскресенської церкви, натрапив на чотири цікавих зошити, із записами заповнених польською мовою[27]. Перший з них – приходно-витратна книга церковного Св.-Воскресенського Старомейського братства, датована 1772-1802 рр. Інші – відомості про будівничих церкви, її долю, про появу при ній церковного братства, спочатку православного, а згодом уніатського. Повідомляючи розповідь про його уклад, автор відзначив надзвичайний демократизм у стосунках, взаємоповагу та взаємозалежність один від одного братчиків та священика, що споглядав за ними. І.Огієнко наводить низку призвіщ наставників Старомейського братства, зокрема І.Сушицького, Г.Василевського, Я.Богословського, І.Текуцького, висвітлює ієрархію його управління, яке здійснювали ктитор, його помічник, що звався старшим братом, та ключник. Усі ці посади були виборними. Ктитор обирався на невизначений час, помічники ж – залежно від старанності виконання обов'язків.

Діловодство, відзначає далі скрупульозний дослідник, до другого поділу Польщі, велося польською, а з 24 вересня 1794 р. – російською мовами. Грошовий фонд "Братська скринька", що поповнювався доброхотними дарами братчиків та прихожан, був незначним. Щоб його поповнити, братчики в дні храмового свята сичили (варили) і продавали мед, а також залишки воску, що був щедрим даром прихожан, та свічки. Гроші позичалися під проценти. Статті витрат у братства були надзвичайно простими: храм, школа, шпиталь.

Виявлені І.Огієнком документи в архіві Вознесенської церкви, збудованої в районі так званого Нового Брусилова ще до 1641 р., дали можли-

вість досліднику висвітлити діяльність братства і цієї церкви на відміну від попереднього, він відзначає його переважно цеховий характер, наявність трьох частин: братство цехове шевців, братство громадське (нецехове населення Брусилова) та сільське, осовецьке (із мешканців села).

Багато в чому діяльність братств була схожою. Автор детально характеризує особливості і відмінності кожного з них, відзначаючи, що Вознесенське братство мало у власності крамницю і амбар, і в матеріальному відношенні мало значно сприятливіші умови від своїх сусідів. Цікавим є той факт, що, завершуючи розповідь про Брусилівські церковні братства, І.Огієнко вказав на ті риси життя, які залишились від них у Брусилові на початку XX століття, а також велику силу започаткованих ними традицій: 1. медоваріння; 2. відвідання літніми людьми церкви з власними свічками; 3. утримання при Воскресенському приході братської скарбнички для бідних і калік; 4. дотримання звичаїв, згідно з якими хрести і хоругви в процесіях до місць поховання несуть виключно парубки, а не люди похилого віку; 5. свято Різдва Христового дівчата й хлопці колядують на церкву, віддаючи їй і хліб, і гроші, а також те, що, в Брусилові, як і раніше, всі приналежності для поховання, називають – цехом, а церковних старост та ключників – братчиками.

Другий сюжет нарису – "К истории школ в Малороссии" присвячено майже двохстолітньому розвитку шкільництва в Брусилові, одній з головних турбот місцевих братств протягом усього існування[28]. І.Огієнко докладно описує місце розташування першої Воскресенської братської школи, побудованої ще до 1738 р., її внутрішній інтер'єр та закони організації життєдіяльності. Аналогічно висвітлено й усе, що стосується школи Вознесенського братства. Школи, відзначав автор, були доступними для всіх, навчання – безкоштовним, школи були вільними від будь-якого диктату, а дияконучитель, "що вчив дітей грамоті, молитвам, 10 заповідям та 4 артикулам віри", залежав лише від братства, яке визначало йому розмір утримання[29].

Крім церковних шкіл, І.Огієнко веде розповідь про навчальний заклад, що діяв при капуцинському Брусилівському монастирі (1786-1865)[30], появу і діяльність церковно-приходських шкіл (1860)[31], міністерської (тобто державної – В.Л.), народної школи (1863)[32], міністерського училища (1887)[33]. Він змальовує процес поступового перетворення процесу освіти із вільної, демократичної, привабливої на схоластичну, муштровану, закуту в рамки інструктивних обмежень, працюючих під постійним наглядом різного роду окружних деканів та інших кураторів. У зв'язку з цим, перефразовуючи поета, І.Огієнко завершує нарис гіркими словами: "Як багато прожито, як мало пережито..."

Останній, найкоротший історичний нарис – "Брусиловський братський шпиталь" присвячений понад 200-річному його розвою[34], темі, надзвичайно цікавій і малодослідженій. З початку свого існування, зазначає науковець, Воскресенське братство першим на Брусилівщині створило для немічних,

убогих, калік богадільню (шпиталь). До неї приставали бездомні, всі, хто потребував людського тепла й допомоги. Вони звільнялись братчиками від жодних повинностей, крім однієї – провадити збір подаянь. Здавна, наприклад, у братства був звичай надсилати з іконою збирача подаянь на ярмарки та великі торги[35]. Шпиталь являв собою, за виразом автора, "старечий цех" з власною казною, "старечими грішми". Перебування в ньому не було принизливим і ганебним, до "старців", завжди ставилися шанобливо. У свята, під час домашніх урочистостей брусилівці завжди надсилали до шпиталя щедрі дари[36].

Автор розповідає про одного з попечителів шпиталю В.Лобачевського, який неодноразово приходив на допомогу закладу, про судові позови 1850 р. за право на шпиталь між настоятелем Вознесенської церкви В.Марковським та настоятелем Воскресенської церкви П.Демченком, унаслідок чого його було остаточно занедбано. Брусилівчани збудували новий шпиталь, що був знищений 1859 р. під час величезної пожежі. Утретє його було збудовано вже в іншому місці, але тепер він уже ледь животів, коштів на його утримання невистачало. Він дійшов до стану, коли у 1868 р. його завідуючий С.Гирич писав: "у богадільні відсутні вікна, пацієнти хворіють і від цього закінчують життя своє, замість того, щоб в богоугодному закладі зберігати його"[37].

Названі розвідки професорського стипендіата університету Св.Володимира якісно різнилися від багатьох інших, видрукуваних у "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии". Вони викликали інтерес у науковців Катеринославщини. Друкарнею губернського земства за сприянням А. Синявського та В. Біднова всі три нариси І.Огієнка, що побачили світ в дев'ятому випуску "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии", були видрукувані 1914 р. окремим виданням під назвою "Брусиловское церковное братство и его культурно-просветительная деятельность". Попереду на І.Огієнка чекали і слава, і біль розчарувань, і прикрості еміграційного життя, та процес його визнання у науковому середовищі як історика почався саме з публікацій у цьому авторитетному історико-архівному виданні.

Розвідки І.Огієнка, про які йшлося мова вище, викликали у архівістів, істориків, краєзнавців, дослідників писемних пам'яток України інтерес і до його інших публікацій, наукових досліджень. Ці обставини обумовили появу в наступному, десятому випуску "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии" за 1915 р. огієнкової книгознавчої праці "Научные знания в Ключе разумения Галятовского, южно-русского проповедника XVII века"[38], яка стала певним підсумком студій, розпочатих ученим ще в "Семінарії російської філології". Саме там І.Огієнко захопився вивченням творчості Іоаникія Галятовського, українського богослова, публіциста XVII ст., письменника-полеміста, ректора Києво-Могилянської академії. Дипломна робота, захищена Огієнком у квітні 1909 р. у стінах університету Св.Володимира на тему "Ключ Розуміння" Іоаникія Галятов-

ського", принесла випускнику вищого навчального закладу диплом першого ступеня[39]. Вона ознаменувала початок творчого шляху І.Огієнка до фундаментальних досліджень писемної пам'ятки XVII ст.

Як учасник семінарія В.Перетца І.Огієнко у лютому 1910 р. виїздив у наукове відрядження до С.-Петербурга. Прямуючи туди, він відвідав Віленську публічну бібліотеку, де ознайомився з її давніми рукописами. У Петербурзі Огієнко працював у імператорській публічній бібліотеці, в музеї й бібліотеці імператорського товариства любителів давньої писемності, в архіві Святійшого Синоду. А вже 1910 р. на сторінках "Русского филологического вестника" побачили світ результати цих досліджень[40].

Головне питання, яке приваблювало І.Огієнка в Петербурзі, – видання "Неба нового" І.Галятовського. Публічна бібліотека надала багатий матеріал для висвітлення цієї дискусійної бібліографічної проблеми. В архіві Святійшого Синоду І.Огієнко дістав можливість ознайомитися з рукописом "Неба нового", зробити виписки. Спираючись на отримані дані, він робить доповідь у С.-Петербурзькому товаристві любителів давньої писемности, а згодом, 15 вересня та 24 листопада, і в Києві на чергових засіданнях семінару[41].

З 13 по 28 лютого 1911 р. І.Огієнко знову працює в Петербурзі, в архіві Святійшого Синоду. Його цікавлять також праці І.Галятовського, які зберігаються у фондах публічної бібліотеки, – віршовані вправи І.Галятовського, дослідження джерел при написанні ним "Неба нового". Він виступає на засіданні імператорського товариства любителів давньої писемності[42], а згодом узагальнивши результати знахідок, 20 березня та 9 листопада доповідає про них семінаристам[43]. З 1 по 12 лютого 1912 р. професорський стипендіат І.Огієнко разом з В.Перетцем очолює наукову експедицію до Москви. У бібліотеках московського публічного та румянцевського музеїв, синодальній бібліотеці, а також у історичному музеї з'ясовує наявність творів І.Галятовського. 9 лютого виступає на засіданні Слов'янської комісії Московського археологічного товариства[44].

1912 р. за значні досягнення у дослідженні пам'яток культури І.Огієнко був обраний членом-кореспондентом імператорського товариства любителів давньої писемності (С.-Петербург)[45].

Повернувшись до Києва, він постійно виступає на зібраннях різних наукових товариств. Так, на одному із засідань історичного товариства "Нестора-літописця" (1913 р.) пролунало його повідомлення "Легендарно-апокрифічний елемент в "Небі новім" Іоаникія Галятовського"[46].

Протягом 1910-1913 рр. у низці видань з'являються десять публікацій, присвячених творчості давньоукраїнського проповідника. Вони були видрукувані на сторінках "Сборника Харьковского історико-філологического общества" (серія "Искусство, живопись, графика"), "Филологических записок"[47], а 1915 р. "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии".

Свою розвідку, присвячену аналізу системи наукових знань автора

“Ключа Разумения”, Огієнко поділяє на чотири розділи: вступ, історичні, природничі та філософські погляди І.Галятовського.

У вступі Іван Огієнко оцінює “Ключ Разумения” І.Галятовського (збірник проповідей, повчань) як один із найважливіших творів автора, найбільш популярний у сучасників, який витримав небувалу на той час кількість перевидань – три (1659, 1662, 1665)[48]. Констатуючи цей факт, І.Огієнко пояснює його тим, що твір був цікавим, доступним, зрозумілим читачам, насичений розмаїттям життєвих ситуацій, історичних подій, наукових знань; І.Галятовський вклав у нього все те, у що вірив, чим жив, що знав. Цим пояснює І.Огієнко значну кількість у творі цитат, посилань на джерела та прикладів. І.Огієнко наголошує: І.Галятовський рекомендував читати кожному громадянину, насамперед Біблію та духовну літературу, світські твори, історичні праці, а також про природу – дерева, каміння, ріки, моря, риб, птахів і т.д. “Вообще, читай книги і хороше вичитавши нотуй собі для користі”[49].

Але, відмічаючи у творі значну кількість прикладів, І.Огієнко вказує, що вони, через надмірну довірливість автора, подані без жодної критики, часто протирічать один одному. Характерним в узагальненні подій для І.Галятовського є, аналізує І.Огієнко, не логічно побудовані висновки, а асоціативний ряд, який вони породжують. Огляд знань І.Галятовського, застосованих ним у творі, І.Огієнко робить для того, щоб окреслити палітру знань наших співвітчизників, їх світогляд у другій половини XVII століття, показати основи пізнання ними світу.

Велич постаті героя огієнкового дослідження не змушує автора до панегіричного стилю. Він аргументовано й лаконічно і водночас всебічно аналізує сфери обізнаності вченого XVII століття. Необхідно підкреслити при цьому високу наукову культуру молодого науковця.

Аналіз знань проповідника І.Огієнко розпочинає в другому розділі з його історичної ерудиції. “Історичні знання Галятовського, – вказує він, – обмежуються відповідно тією метою, з якою вони брались для використання, окремими анекдотами та надприродніми подіями”[50].

Досить звичними є в “Ключі” свідоцтва з грецької, римської історії. Рецензент, наводячи їх, відзначає, що міфологічні розповіді, які так часто зустрічаються в творі, були природним явищем, що в Київській колегії давня міфологія читалася з усіма подробицями і вихованці добре її знали”[51]. Часто письменник використовував сюжети з історії Візантії, загальної та російської історії.

Як недолік, І.Огієнко відмічає недостатність у “Ключі” подій церковного життя, історії церкви, але зразу ж пояснює закономірність такого явища: “церковна історія слабо викладалася в Київській школі, що не могло не відбитися на “Ключі” Галятовського”[52].

Таким чином, І.Огієнко робить висновок: Галятовському історичні події потрібні лише як ілюстрація до проповіді і тому відбір був досить упередженим, достовірність історичного факту не хвилювала автора. Овідій,

Цицерон, Бароній, Бельський, Стрийковський, Гроссер, Кардан, Клавдіан, Діодор, Майолюс, Курціус – ось, за визначенням І.Огієнка, коло авторів, твори яких склали підгрунтя проповідей Галятовського[53].

У третьому розділі І.Огієнко аналізує природничі знання Галятовського, вони досить глибокі, стверджує молодий учений. Він ілюструє їх прикладами із окремих висловів твору, які дають пояснення небу, планетам, сонцю, місяцю. Велике відкриття Коперника, зазначає І.Огієнко, не було ще засвоєним, а тому Галятовський вказував, що Земля, "обертається", "нерухома"[54]. У цілому ж Галятовський, зазначав автор, дав вірні пояснення походженню і наслідкам різних природних явищ.

В окремому підрозділі вченим-дослідником розглядаються "зоологічні" знання І.Галятовського – "про звірів, гадів, риб". З прикладів, наведених ним, приходить переконання у великій міфологізації Галятовським земної фауни, про яку він розповідає подекуди дивні речі. Моноцодіант, наприклад, ніколи не сідає на землю, а літає у повітрі, оскільки в нього відсутні ноги. Алціон будує собі гніздо на морі, і в тому гнізді, сидячи і плаваючи виводить своїх дітей. Міфічними властивостями Галятовський наділив єгипетського харадрія, який визначає в домі: помре хворий чи видужає і т.п.[55] Крім цих птахів, у "Ключі", говорить І.Огієнко, знаходимо й звичайних: горобця, ворону, журавля, ластівку, голубку, орла і т.д. Але, хоч автор і рекомендує читати про риб, у самого будь-яка згадка про них відсутня.

І.Огієнком відзначені широкі пізнання І.Галятовського у популярній в середні віки галузі мінералогії. Але й тут останній, розповідаючи про них, наділяє їх чудодійною силою. Ботанічних прикладів у Галятовського, за спостереженнями І.Огієнка, мало. Із дерев згадуються лише тополі, лаври, дуби, кедри. Про кипарис говориться, що це дерево, запах якого чути далеко. Кедр цвіте і влітку, і взимку... Трави мають магічні властивості і т.п.

Знання в галузі анатомії і взагалі медицини, за спостереженнями дослідника, у Галятовського епізодичні та неясні. В його уявленні людина "складена" з двох частин – душі й тіла, а також із 4 елементів – вогню, води, повітря і землі, які завжди знаходяться в запеклій боротьбі між собою, що зрештою призводить людину до смерті. Хвороби І.Галятовський пояснює надто просто: хто багато їсть і п'є – мало житиме, оскільки переповнений шлунок не в змозі всього стравити. Біль, який породжують ці процеси, виганяє з тіла душу[56].

Таким чином, завершуючи розбір природничо-наукових знань "Ключа Разумения", дослідник відзначав, що І.Галятовський щедрою рукою брав свої напівфантастичні, напівреальні приклади, які неможливо засуджувати без розуміння рівня загальної освіченості сучасників автора твору.

Останній розділ розвідки, присвячений аналізу філософських знань, – найкоротший. Уже в першому реченні І.Огієнко дає їм оцінку: "не відзначаються особливою глибиною і повнотою". Вони формувалися в XVII ст. трьома частинами науки, зафіксованими у підручнику: філософією розумовою (логікою), природничою (фізикою) та божественою (метеофізикою).

Щоб дати уявлення про філософські пізнання проповідника, І.Огієнко вказує, що, за І.Галятовським, "душа людська має в собі три "моци" – Роснучую, Чуючую и Розумеючую", а пять почуттів людини це видъение, слышание, обоняніе, смакование і дошкление"[57]. Цим, констатує вчений, і окреслюються філософські знання Галятовського, які може знайти читач у "Ключе Разумения".

Загальні висновки роблять честь автору, демонструючи його громадянську, наукову зрілість, прагнення до об'єктивності, повагу до своїх попередників. Знання в Іоанакия Галятовського, вказує він, багаті й різнобічні. Правда, з сучасної точки зору ці знання часто носять напівфантастичний характер. Але оцінювати літературного діяча, особливо його наукові знання, підкреслює І. Огієнко, слід виключно з точки зору епохи, в якій він жив[58]. Мірилом XX ст. неможливо робити це щодо письменника XVII ст. з позицій сьогоднішнього дня. А вставши на таку точку зору ми повинні сказати, що Галятовський знав значно більше за своїх сучасників"[59].

Як бачимо, праці І.Огієнка, видрукувані на сторінках "Летописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии" мали велике значення як для автора, на той час молодого, але знаного науковця, так і для книгознавства історичної науки в цілому; вони були вагомим внеском у розвиток двох важливих напрямів історичних досліджень – краєзнавства і книгознавства. Публікації з історії Брусилівщини і дослідження "Ключа розуміння" І.Галятовського свідчили про зрілість І.Огієнка як вченого й характеризувалися низкою спільних особливостей. Вони, по-перше, опирались на широку джерельну базу, засвідчуючи наукову ерудицію автора та наявність досвіду роботи з архівними документами. По-друге, демонстрували чи не найяскравішу рису огієнкових праць – прагнення до найповнішого висвітлення порушеної проблеми. По-третє, ці праці мають грунтовний науково-довідковий апарат, широку бібліографію, що притаманно кожній хоч найменшій розвідці вченого і втілює його бібліографічну концепцію, яка полягала насамперед у створенні бібліографії українознавчих досліджень у різних галузях знань.

Дуже важливо для сучасних огієнкознавців, що "Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии" зберегли ці праці, адже ідеї І.Огієнкавченого і в історичній науці, і в книгознавстві не менш важливі, ніж його здобутки на царині становлення української церкви, що досить актуально напередодні святкування 2000-ліття Різдва Христового. Отже, "Летописи Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии" сприяють неупередженій оцінці наукового доробку Івана Івановича Огієнка, є цінним джерелом для дослідження творчої спадщини видатного українського вченого.

[1] Записки Українського наукового товариства у Києві. – К., 1908. – Кн. 1. – С. 94-129; К., 1909. – Кн. 4. – С. 49-89; Кн. 6. – С. 88-128.

[2] Семинарий русской филологии академика В.Н.Перетца. Учасники семинария – своему руководителю. – Ленинград, 1929. – С. 58.

[3] *Перетц В.Н.* Отчет об экскурсии семинария русской филологии в Полтаву и Екатеринослав 1-9 июня 1910 г. // Университетские известия. – Киев, 1911. – С. 81 1-2, 4-8, 10, 16, 20-21, 26-28, 40, 52-79.

[4] Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Ек., 1915. – Вып. 10. – С. 23-24, 30, 36, 42, 50; с. 1-2; Ек., 1913. – Вып. 9. – С. 270-274.

[5] Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904-1915). Бібліографічний довідник. – С.22.

[6] *Коровицький І.* Чин вченого // Науковий збірник. В 30 річницю наукової праці проф. д-ра Івана Огієнка. – Варшава, 1937. – С. 33.

[7] *Огієнко І.* Моє життя // Наша культура. – Варшава, 1935. – Кн. 7. – С. 447-450.

[8] Міський державний архів у м.Кам'янці-Подільському Ф. Р-582, оп. 1, спр. 15, арк. 74; Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 1235, оп. 1, спр. 687, арк. 31.

[9] *Огієнко І.* Моє життя. – С. 447; Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. – Ек., 1913. – Вып. 9. – С. 273.

[10] Цит. за: Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 1. – К., 1996. – С. 114.

[11] *Тіменик З.* Бібліографія творів митрополита Іларіона (Огієнка) 1907-1970 // Огієнкові читання. Матеріали наукових круглих столів 1991-1996 років. – Вип. 1. – К., 1997. – С. 120-198.

[12] *Баженов Л.В.* І.І.Огієнко і краєзнавство Поділля // Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І.Огієнка в контексті українського національного відродження (До 110-річчя від дня народження). Тези доповідей науково-теоретичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 80-81; Поділля в працях дослідників і краєзнавців: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 42-43, 299; Іван Огієнко: розвиток краєзнавства в Україні // Огієнківські читання. Матеріали наукових круглих столів 1991-1996 років. – Вип. 1. – К., 1997. С. 86-90; Опанасюк Г.О. Гуманістичні ідеї в краєзнавстві та педагогіці // Велика Волинь: Минуле і сучасне. Тези міжнародної краєзнавчої конференції. – Житомир, 1993. – С. 90-91.

[13] *Огієнко І.* Назв. праця. – С.444.

[14] Див.: Громадська думка. Київ, 1906. – №25. – 6 лютого; – №32. – 13 лютого; – №47. – 28 лютого.

[15] Там само. №154. – 6 липня, №163. – 16 липня, №167. – 21 липня, №178. – 3 серпня.

[16] Там само. №149. – 30 червня.

[17] Рада (Київ). – №37. – 27 жовтня; №47. – 8 листопада.

[18] *Огієнко І.* Приїзд депутата А.Ф.Грабовецького // Громадська думка. №134. – 13 червня 1906 р.; У посла А.Ф.Грабовецького // Там само. №157. – 9 липня 1906 р.; Розмова з депутатом А.Грабовецьким // Там само. №189. – 17 серпня 1906 р.; Думи немає... // Там само. – №170. – 25 липня 1906 р.; Жертва темряви // Рада. №18. – 23 січня 1907.

[19] *Огієнко-Рулька І.* Газета на селі // Громадська думка. – №176. – 1 серпня 1906 р.; №177. – 2 серпня 1906 р.; Камінь замість хліба (малюнок з натури) // Рада. – №106. – 9 травня 1907 р.

[20] Рада. – №227. – 9 жовтня 1907 р.; №170. – 25 липня 1907 р.; №227. – 9 жовтня 1907 р.; №187. – 15 серпня 1908 р.

[21] *Огієнко І.* Нариси з духовного життя наших селян // Рада. №79. – 9 квітня 1909 р.; №25. – 4 червня 1909 р.

[22] *Огієнко І.* Шевченко на селі // Рада. №46. – 26 лютого 1909 р.; №47. – 27 лютого 1909 р.

[23] *Огієнко І.* Вчімося рідної мови (Дещо про мову вкраїнську) // Рада. – №197. – 1 вересня; №198. – 2 вересня; №200. – 4 вересня; №202. – 6 вересня 1909 р.

[24] *Огієнко І.* Про сільських вчителів // Рада. – №45. – 23 лютого 1907 р.

[25] *Огиенко И.И.* Местечко Брусилов и его окресности. Исторический Очерк // Радомышлянин. – 1913.

[26] Інститут рукопису НБУ ім.В.І.Вернадського. Ф.1, од.зб.2723, с. 197.

[27] *Огиенко И.* Очерки культурной жизни Старой Малороссии. Брусиловское церковное братство // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Ек., 1913. – Вып.9. – С.242.

[28] Там само, с. 244.

[29] Там само, с. 216-243.

[30] *Огиенко И.* К истории школ въ Малороссии // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Ек., 1913. – Вып.9. – С. 244-259.

[31] Там само, с. 245.

[32] Там само, с. 246.

[33] Там само, с. 247-250.

[34] Там само, с. 250.

[35] Там само, с. 257.

[36] *Огиенко И.* Брусиловский братский шпиталь // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Ек., 1913. – Вып.9. – С. 260-269.

[37] Там само, с. 261-262.

[38] Там само, с. 263.

[39] Там само, с. 269.

[40] *Огиенко И.И.* Научныя знания в Ключе Разумения Іоанникия Галятовского, южно-русского проповедника XVII века // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Ек.,1915. – Вып.10. – С.65-96.

[41] *Огієнко І.* Моє життя. – С.448.

[42] *Огиенко И.И.* Издания "Ключа Разуменія Іоанникия Галятовского, южно-русского проповедника XVII века // Русский Филологический Вестник. 1910. – Т. 63. – Кн.2. – С.263-307.

[43] Див.: Семинарий русской филологии при императорском университете св. Владимира под руководством проф. В.Н.Перетца. Первое пятилетие. 1907-1912. – К., 1912. – С.28, 30.

[44] Див.: Университетские известия. – К., 1912. №7. С.37-38.

[45] Семинарий русской филологии при императорском университете св. Владимира под руководством проф. В.Н.Перетца. Первое пятилетие. – С. 31-32.

[46] Университетские известия. – К., 1913. – С.36-39.

[47] *Коровицький І.* Чин вченого // Науковий збірник. В 30-річницю наукової праці проф. д-ра Івана Огієнка. – Варшава, 1937. – С. 33.

[48] Див.: Семинарий русской филологии при императорском университете св. Владимира. – С.47-48.

[49] *Огиенко И.И.* Научныя знания в Ключе Разумения Іоанникия Галятовскаго, южно-русского проповедника XVII века // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии. – С.65-66.

[50] Там само, с. 66

[51] Там само, с. 67.

[52] Там само, с. 71.

[53] Там само, с. 73

[54] Там само, с. 77.

[55] Там само, с. 79.

[56] Там само. с. 82.

[57] Там само, с. 86-87.

[58] Там само, с. 89.

[59] Там само, с. 91-92.

[60] Там само, с. 94.

[61] Там само, с. 96.

Л. А. ДУБРОВІНА *(Київ)*

СТАТУТИ ВСЕНАРОДНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ПРИ ВУАН ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ (1918-1934)

Джерельна база дослідження історії першої національної бібліотеки в Україні[1], як і взагалі періоду 20-30-х років нашого століття, є досить мозаїчною: матеріали відомчого архіву, що зберігаються нині в НБУВ імені В.І.Вернадського неодноразово "просіяні" при подальшому опрацюванні. Тим важливіше залучення матеріалів особових архівних фондів її діячів з фондів Інституту рукопису НБУВ, зокрема таких, як директора бібліотеки С.П.Постернака, зав. відділом стародруків С.І.Маслова та ін., які зберегли не лише документи, що були офіційно прийнятими, а й числені підготовчі документи, що відображають власне процес розробки концепції діяльності ВБУ та впливи політичних ситуацій, що розвивалися в країні, пояснюють зміст та причини багатьох реалій того часу. Серед них чи не найважливіше значення мають Статути Всенародної бібліотеки України при ВУАН періоду 1918-1936 рр., їх проекти та варіанти, матеріали обговорення. Проекти Статутів, що створювалися наприкінці 20-х – у першій половині 30-х років, не були прийнятними – вони не встигали за розвитком політичної ситуації та швидко втрачали оперативну актуальність. Тим значніше їх змістовна цінність як історичного джерела, оскільки значення подій та їх внутрішній зміст якнайможливіше чітко відбився в послідовних змінах текстів, поки не з'явився той остаточний варіант, що відобразив усталену соціально-політичну ситуацію.

Як правові документи, Статути є єдиними з існуючих на наш час джерел, що дозволяють максимально точно прослідкувати за розвитком основних функцій ВБУ в контексті соціально-політичних змін на Україні, в Академії наук та ролі академічної бібліотеки як наукової та національної. Точне датування більшості з них стало можливим завдяки педантичності С.І.Маслова, який записував на краях документу час його отримання для розгляду. У тих випадках, коли проект розглядався на Раді бібліотекарів та Раді бібліотеки, його датування здійснювалося за часом обговорення проекту. Найбільший інтерес становлять Статути, що розроблялися в 1930-1934 рр., але не були затверджені ВУАН, тому що не встигали за змінами ситуації в Академії. Вони відображають процеси деформації ідеї

бібліотеки та підтекст перетворення національної бібліотеки в наукову, публічну, що виконує соціальні функції радянської держави.

Збереглося 5 видів тексту проектів Статутів у 11 варіантах. Серед них затверджені лише Статути 1919, 1923 рр.

І вид. Текст кін. 1918-поч. 1919 р. 1) "Статут Національної Бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві, при Українській Академії Наук" (кін. 1918-поч. 1919 рр.) – (в 2-х варіантах – ф.52 (С.П.Постернака), №14;

2) "Статут Національної Бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві, при Українській Академії Наук". К., 1919 – опублікований варіант[2]. Підготовлений Тимчасовим комітетом по заснуванню бібліотеки.

3) "Временный устав Всенародной библиотеки при Киевськой Академии наук" (вересень-жовтень 1919 р.) – Архів НБУВ, оп. 1, од. зб.1, арк. 186-188. Підготовлений Тимчасовим комітетом по заснуванню бібліотеки та обговорений на Раді бібліотекарів 13 жовтня 1919 р. Варіант опублікованого тексту, пристосований до умов влади Добровольчої армії.

ІІ вид. 1) "Статут Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській Академії наук в м. Києві". 1923 р. – ф. 52 (С.П.Постернака), № 15. З власноручними поправками А.Кримського. Затверджений 26 березня 1923 р. на Спільному зібранні ВУАН.

ІІІ вид. 1) "Статут Всенародної бібліотеки України". 1930 р. (проект Наркомосвіти. Харків, 22 грудня 1930 р.) – ф.33, № 2771. Проект.

IV вид. 1) "Статут Всенародної бібліотеки України при ВУАН" (квітень-травень 1931 р. 1 вар. – Архів НБУВ, оп. 1, од.зб. 345, с. 22-28. Проект Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографознавства ВБУ.

2) Проект "Статут Всенародної бібліотеки України при ВУАН" від 27 квітня 1931 р. – 2 вар. ф.33, № 2769 – квітень-травень 1931 р. – 4 арк. Проект Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографознавства ВБУ, не затвержений ВУАН.

V вид. 1) "Статут державної наукової бібліотеки Всеукраїнської Академії наук". Грудень 1933 р.– ф. 33, № 2772. – 8 арк. Проект Ради бібліотеки, не затверджений ВУАН.

2) "Статут державної наукової бібліотеки Всеукраїнської Академії наук". Липень 1934 р. – Архів НБУВ, оп. 1, спр. 459, арк 1-8. Проект розглянутий у ВБУ на засіданні наукових співробітників, не затверджений ВУАН.

3) "Статут бібліотеки Всеукраїнської Академії наук". Кінець 1934 р. – ф. 33, № 2773 - 8 арк.;

4) "Статут бібліотеки Всеукраїнської Академії наук". 1934- поч, 1935 р. Архів НБУВ, оп. 1, спр. 512, арк 1-8. Останній варіант при опрацюванні помилково віднесений до 1936 р.

Статутарна діяльність ВБУ у період існування ВУАН зазнавала три періоди.

Перший – 1918-1922 р., пов'язаний із діяльністю Статуту, створеного у часи УНР, скоріш за все В.О.Кордтом та А.Є.Кримським та редагований членами Тимчасового комітету. В ньому яскраво визначені основні принципи, що були закладені засновниками бібліотеки М.П.Василенком та В.І.Вернадським. Він проіснував до 1923 р. та практично не змінювався, тому що в ті часи зміни влад, руїни, оформлення принципів діяльності ВУАН, подвійного керівництва у бібліотеці (Тимчасовий комітет та Рада бібліотекарів) все було зконцентрованим на фізичному виживанні ВБУ та ВУАН і урятуванні кинутих та націоналізованих бібліотечних колекцій і зібрань.

Другий період – 1923-1928 рік. Це – період стабілізації діяльності ВБУ, яка певний час була автономною, тому що не була об'єктом першорядного політичного значення для радянської влади, та залишалася поза тісним контролем, хоча намагання змінити підпорядкування урядові декілька разів й проявилися. Загострення конфліктної ситуації між радянською владою та Академією наук спочатку не торкнулося ВБУ безпосередньо. У цей період діяльність ВБУ відштовхувалася від головних принципів, що були закладені фундаторами бібліотеки та її Першим Статутом, хоча й у компромісному варіанті Статуту 1923 р., розробленому Постернаком та Кримським. Цим Статутом 1923 р. Всенародна бібліотека України оголошувалася центральною бібліотекою УСРР на зразок великих світових бібліотек, але залишалася у підпорядкуванні ВУАН як національна та наукова. Її національні функції, що задекларовані були у Першому Статуті, залишилися практично без зміни.

Третій період – 1929-1934 рр., кардинальної примусової зміни змісту основних функцій ВБУ як національної бібліотеки, боротьби за зберігання цілосності початкових ідей бібліотеки, знищення наукових та професійних кадрів, та перетворення її в типову радянську наукову державну бібліотеку. Текст 1934 р. завершив цей процес. Статут 1936 року знаменував початок нового періоду у житті України, як радянської республіки в складі СРСР.

Центральні положення Статуту – назва бібліотеки, її підпорядкування, функції та основні завдання визначали її організацію, систему управління, структуру, права, – та фактично – місце у системі соціальних відносин. Джерелознавчий зміст Статутів та їх проектів набуває повноцінного значення за умови розуміння обставин заснування бібліотеки, історії створення та розвитку її головних ідей.

Ідея національної бібліотеки вперше була висловлена М.П.Василенком під час обіймання ним посади попечителя Київської шкільної округи при Міністерстві освіти Тимчасового уряду. Разом з іншими відомими членами Українського наукового товариства, П.Я.Стебницьким та О.І.Лотоцьким, розробляли проект розвитку національної освіти на Україні та створення кафедри українознавства в університеті св. Володимира, національної бібліотеки на зразок Петербурзької публічної або Румянцевського музею в Москві, відкриття двох гімназій з українською мовою та

введення в народних школах навчання українською мовою. Вони написали доповідну записку та передали її міністру у березні 1917 р. На той час створення Національної бібліотеки не пов'язувалося з Українською Академією наук, вона мала бути незалежною і підпорядковуватися лише уряду. Зустріч з В.І. Вернадським, коли вони обидва були заступниками міністра освіти та розробляли проект Української академії наук, відіграла значну роль у визначенні майбутнього статусу Бібліотеки. На думку В.І.Вернадського в умовах, що склалися, така бібліотека могла бути пов'язаною лише з найвищою науковою установою – Академією наук, яка могла б сформувати її як національну, наукову та загальнодоступну книгозбірню[3] . Питання про створення Академії та її бібліотеки вирішується лише у 1918 р. М.П. Василенком, який обіймав посаду міністра освіти у гетьманському уряді, готує відповідний Закон про утворення Фонду Національної Бібліотеки Української Держави (1918 р.,), ухваленого Радою Міністрів, в якому йшлося про склад Фонду, та Інструкції Тимчасовому комітетові для заснування Національної Бібліотеки Української Держави. Цим Законом закладалися основи книгозбірні всесвітнього типу, "яка гуртувала би в собі все, що витворено людською думкою"; створенння відділу Україніки оголошувалося спеціальним завданням: "Бібліотека повинна бути книгозбірнею, в якій мають бути зібрані всі пам'ятки духовного життя українського народу і України (рукописні і друкарські). В ній повинні бути зібрані книги, часописи, газети, гравюри, листівки, ноти, літографії і металографії, видані на Україні і за кордоном"; планувалося комплектування Бібліотеки обов`язковими примірниками українських видань[4]. На пропозицію М.П. Василенка перетворити Київську міську бібліотеку на Національну та використати її приміщення для новоствореної установи, оскільки знайти на той час відповідне місце для великої Бібліотеки в Києві було дуже важко, від міської адміністрації, що сприймала слово "національний" як "націоналістичний" і побачила в цьому загрозу російськомовному фонду міської бібліотеки, було отримано відмову[5] . Тому Бібліотека починала створюватися як фізично, так і ідейно з нульової відмітки. Це викликало необхідність створення координуючого органа, який взяв би на себе відповідальність управління процесом організації Бібліотеки на початковому етапі.

Фактично Бібліотека почалася з утворення Тимчасового комітету для заснування Національної бібліотеки Української держави (далі ТК), до складу якого увійшли – В.І. Вернадський (голова), А.Ю. Кримський, Д.І. Багалій, С.О Єфремов, Г.П. Житецький, В.О. Кордт (єдиний з членів ТК, який мав багатий досвід бібліотечної та архівної діяльності)[6]. Планувалося, що Бібліотека має бути національною, але підпорядковуватися Академії наук на правах автономної установи з окремим бюджетом[7]. Про це зазначалося вже у другому протоколі Комісії від 30 серпня 1919 р., що засідала перед денікінською окупацією Києва. Стосунки з Академією мали визначатися окремим Статутом Бібліотеки, де були б окреслені основи

внутрішнього життя книгосховища, зв'язки його з Академією та пільги для роботи академікам[8]. Ідея підпорядкування Бібліотеки узгоджувалася зі всією концепцією Академії, яка, за пропозиціями Комісії, мала користуватися повною автономією і бути поставленою поза будь-якими впливами на її внутрішнє життя від органів державного упорядкування, які можуть змінюватися[9].

Протягом місяця було розроблено символіку Бібліотеки – чотирикутний штемпель з написом "Національна Бібліотека Української Держави у м. Києві", тризубом з хрестом та датою заснування – 1918 р. Текст мав бути написаний церковно-слов'янськими літерами на зразок шрифту Пересопницького Євангелія[10].

Вперше ідеї, покладені в основу створення Національної бібліотеки та її Першого Статуту, були публічно задекларовані у спеціальному документі – Зверненні до народу України, датованому 5 вересня 1918 р. Цим Зверненням ТК сповіщав про розбудову Національної бібліотеки та звертається до всіх жителів України з проханням допомогти йому в створенні "цього нового знаряддя людської культури і сприяти тому, щоб Національна бібліотека стала могутнім і великим розсадником світла знання і культури не тільки на рідній нам Україні, але і великою світовою установою" з "літературою по всіх галузях людського відання, на всіх мовах"[11]. Передбачалося, що історичну та культурологічну основу Бібліотеки створять спеціалізовані фонди, передусім рукописи, стародруки, книжно-мистецькі твори, листівки та ін., довідковий відділ. У Зверненні ТК проголошені 4 принципи концепції національної бібліотеки України:

перший – різноманітність та повнота фонду, що мав відображати знання з різних галузей науки та культури всіх країн світу;

другий – збирання творів національного друку незважаючи на вид, час, місце та спрямування літератури та створення відділу Україніки;

третій – деполітизація Бібліотеки як установи. Бібліотека мала бути "позавідомчою, поза політичними чи суспільними настроями, що постійно змінювалися: вона повинна бути осередком розумової культури, який повинен бути дорогий однаково всьому населенню України, без розрізнення національності, політичних чи соціальних переконань чи релігії";

четвертий – загальнодоступность фондів: бібліотека повинна бути відкритою для всіх і для кожного, бути безкоштовною й легкодоступною[12].

Принципи розміщювалися за порядком того значення, яке їм надавали фундатори ВБУ. Отже, у Зверненні закладені основи поняття національного книжкового фонду та доступу до нього.

Національна бібліотека задумувалася не лише як національно-державне книгосховище. Передбачалося, що вона повинна бути й науковою установою, що буде вивчати сучасну та давню книгу, науковим центром бібліографознавства, бібліотекознавства та бібліографічної роботи в Україні, має засновувати наукові товариства, провадити видавничу

діяльність, скликати з'їзди з питань бібліотекознавства, бібліографознавства, бібліографії тощо[13].

Усі ці принципи закладаються й у Першому Статуті Бібліотеки, створеному у кінці 1918 р. – на початок 1919 р. Його перший варіант у копії, правленій А.Ю. Кримським при підготовці нового Статуту в 1923 р., зберігся в особистому архіві директора ВБУ С.Т. Постернака[14]. Порівняння попереднього проекту з офіційним, опублікованим пізніше, свідчить про повну політичну та ідеологічну незалежність його створювачів, які уявляли собі Бібліотеку як загальноукраїнський центр книги та науки. Ідеї Звернення за невеликими змінами увійшли до остаточної редакції Статута 1919 р.:

"згуртувати якнайповнішу літературу геть по всім наукам, мистецтву, красному письменству, техніці та громадським і державним справам";

"збирати до купи в якнайповнішій мірі всеньку літературу, писану українською мовою, та все, що писано про Україну і український народ, чи то українською, чи то писано іншими мовами, а для того в ній зорганізовано спеціальний відділ "Украініца";

"щоб усі зібрані книжки і рукописи повинні бути доступні для користування усім безплатно, згідно з установленими правилами, а для того при Національній бібліотеці улаштовуються читальні зали і легко доступний кожному Підручний відділ" ;

"кожному читачеві дати спромогу бути освідомленому про всі великі книгозбірні, які є на Україні, а для того в Національній бібліотеці має організуватися спільний каталог, куди занесено буде книжки всіх книгозбірень України, які маються при вищих школах та громадських інституціях"[15]. Так, бачимо, що у порівнянні із Зверненням розвивається теза загальнодоступності, яка має на увазі не лише фізичний доступ до фонду через систему читальних залів, а й доступу до інформації – створення зведеного каталогу у масштабах України про її національний та державний бібліотечний фонд.

Ідея деполітизації Бібліотеки з зрозумілих причин не була зафіксована окремим пунктом, але знайшла прояв у принципах та тих широких правах, що надавалися їй в її діяльності по формуванню фонду, управління ним, зовнішніх та внутрішніх зв'язках, напрямах бібліотечної та бібліографічній діяльності та ін.

Устрій Бібліотеки відштовхувався від складу фондів і мав складатися із семи відділів та читального залу: 1) український відділ; 2) загальний відділ; 3) відділ газетно-графічний, до якого були віднесені всі газети, не виключаючи українських та східних, карти (мапи), ноти, гравюри, листівки; 4) відділ рукописів (й інкунабул) та старих українських друків; 5) східний відділ; 6) підручний відділ з читальним залом; 7) каталожний відділ. Показовим для ідеології національної бібліотеки є те, що на перше місце був поставлений українській відділ.

Після встановлення радянської влади академік А.Ю. Кримський напи-

сав доповідну голові Центрального Виконавчого Комітету України В.П. Затонському про необхідність збереження Академії та її Бібліотеки як національних утворень з своїми концепціями. Ідея Бібліотеки з концептуальними поглядами її створювачів була сприйнята в її цілісності, назва ж її – "Національна Бібліотека Української Держави" – зустріла опір з боку Радянської влади, яка вважала слово "національний" несумісним з принципами диктатури пролетаріату. Було запропоновано офіційну версію "чужомовності" терміну, про що й було висловлено А.Е.Кримському. В протоколі засідань Тимчасового комітету від 2 травня 1919 р. зазначалося: "З огляду на те, що назва "Національна" є чуже слово, перекласти це слово на українську мову "Всенародня"; таким чином, Національна Бібліотека у Києві повинна називатися "Всенародня Бібліотека при Українській Академії наук у Києві"[16]. Подальші офіційні пояснення зняття терміну "національна" в умовах ідеології інтернаціоналізму, полягали на думкоу влади, у небезпеці трактування її в вузько етнічному плані, а не в державно-політичному, як це сприймається у всьому світі. Це відверто було висловленим та обговореним 3 травня на Президії ВУАН як пояснення до зміни назви[17]. До 16 грудня 1920р. слово "національна" ще мало місце у назві в дужках – "Всенародня (Національна) бібліотека України", потім воно практично зникло[18]. В 1919-1922 роках ВБУ існувала у надзвичайно скрутних умовах, без приміщень, коштів, кадрів, але за цей час дбанням кола однодумців у ТК та Раді бібліотекарів, – зібрала величезний за науковим та культурним значенням фонд (понад мільйон томів), переважно за рахунок цілісних колекцій, зібрань, збірок, проданих власниками, або переданих після націоналізації фондів. Організаційний період продовжується до 1923 року, коли здійснюється певна стабілізація радянської влади.

Період подвійного керівництва бібліотекою – Тимчасового комітету та Ради бібліотекарів, – закінчується у березні 1923 р., коли Тимчасовий комітет складає свої функції і передає їх Раді бібліотеки[19]. У зв'язку з цим, приймається рішення про розробку нового Статуту Бібліотеки. Статут Всенародної Бібліотеки України при ВУАН у м. Києві підготувався, скоріш за все, як і основний текст першого варіанту, В.О.Кордтом за участю С.П.Постернака, та редагувався А.Є.Кримським, який чуйно реагував на усі зміни політичних обставин і прагнув до розроблення компромісних варіантів співіснування Академії наук та її Бібліотеки із офіційною владою. 5 березня Проект Статуту розглядався на засіданні Ради бібліотекарів, 6 березня був з деякими змінами, затверджений Комітетом та переданий на затвердження Спільного зібрання ВУАН, що і відбулося 26 березня. На засіданні були присутні Голова Комітету В.О.Кордт, та його члени: С.О.Єфремов, А.Ю.Кримський, В.І.Липський, С.П.Постернак, В.В.Міяковський, учений секретар Я.Л.Маяковський[20].

Цим статутом Всенародна бібліотека на Україні оголошувалася "центральною бібліотекою УСРР на зразок великих світових бібліотек". Таке формулювання було, на нашу думку, результатом свідомого з боку

діячів ТК пристосуванням ВБУ до соціально-політичних змін в державі, проголошення СРСР та УСРР та спробою врятування Бібліотеки в часи постійних змін підпорядкувань та її невизначеності як академічної, і, разом з тим, ніби-то самостійної установи. Подвійність управління Бібліотекою, що діяла понад три роки, ліквідована, але підпорядкованість та подвійність функцій ВБУ узаконюється.

Важливою рисою Другого Статуту 1923 р. є те, що в ньому зберігаються закладені проектом Статуту 1918-1919 рр. завдання Національної бібліотеки, хоча й в набагато спрощеному вигляді. 1) Зібрати в собі: а) як найповнішу літературу по всіх науках і галузях знання всіх народів і всіх віків, усіма мовами друковану та писану; б) всю літературу українською мовою та взагалі всю літературу в галузі українознавства в найширшому розумінні.

2) Утворити найзручніші форми безплатного користування книжними багатствами бібліотеки.

3) Організувати спільний каталог найголовніших бібліотек УСРР.

4) Провадити наукову працю в царині бібліотекознавства та бібліографії". Останній пункт розвиває четверту позицію Статуту 1919 р[21]. Й хоча, як бачимо, з другого пункту, проекту зникають наголошення на національних функціях Бібліотеки та на створенні відділу Україніки, завдання збирання фонду україніки залишається. Така редакція первісного проекту ВБУ 1918-1919 рр. здійснювалася після подій в ВУАН 1921-1922 рр., коли після переїзду влади в Харків та підсилення партійного догляду, підпорядкована Наркомосу та безпосередньо Губнаросвіті Академія поступово втрачала свою наукову та адміністративну самостійність і перетворювалася, хоча й в таку, що координує усю науку в Україні, але з відтінком певної регіональності, Українську Академію в місті Києві. Серія правових документів, і передусім Положення (первісно воно називалося Статутом) про Всеукраїнську Академія наук 14 червня 1921 р., Кодексу законів про народну освіту УСРР, де був виокремлений спеціальний розділ "Українська Академія Наук", – передає Академію, практично – у повне підпорядкування Губнаросвіті. Останній вводить, користуючись наданими Положенням 1921 р. правами втручатися у всі справи ВУАН, свого представника при Академії, політичного комісара Л.М.Левітського, який "наглядав за ходом академічної роботи" і був присутним на Спільних зібраннях та важливих засіданнях Президії[22]. Обраний Спільним зібранням Президентом ВУАН М.П.Василенко не був затверджений Наркомосом УСРР та подав у відставку. Затверджений Наркомосом президент О.І.Левицький помер у тому ж році і був обраним В.І.Липський, а вице-президентом – С.І.Єфремов. Неодмінним секретарем залишався весь час А.Е.Кримський. Розвиток подій був постійно спрямований на контроль над діяльністю Академії ще й шляхом постійного скорочення штатів та загрозою звільнення та арешту[23]. Хоча політичні репресії ще не набули масового характеру, на початку 1923 р. вже відчу-

валося певна політична напруженість, яка вилилася в процес Центра дій середини 1923 р., за результатами котрого пройшли відомі вчені, в тому числі й організатор Бібліотеки акад. М.П.Василенко[24]. Виникла загрози відриву ВБУ від Академії, що відчувалося у спілкуванні представників ТК з Губнаросвітою. Особливо тонко загрозу відриву Бібліотеки від Академії відчував А.Є.Кримський й, розуміючі необхідність підтримки зв'язку з Академією, що її створила, контролював, щоб ці зв'язкі не послабилися.

Боротьба за посилення впливу Академії на діяльність Бібліотеки відбулося у п.3. Статуту ВБУ 1923 р., згідно котрому "Всенародна Бібліотека, знаходячись у відомі Головпрофосвіти УСРР, перебуває при Всеукраїнській Академії Наук у м.Київі". І хоча тим затверджувалося положення подвійного підпорядкування із відкритим прямими впливом керівних органів, Комітет ВБУ при розгляді Статуту послідовно проводить ідею загального керівництва ВУАН та права останьої на вирішення головних напрямів діяльності, керівництва бібліотекою та її господарством.

За п. 4-6 організаційно розподілялися публічні та наукові функції Бібліотеки: зафіксовано, що Всенародна Бібліотека складається з різних відділів (в тому числі спеціалізованими не лише за фондом, а й за науковими функціями – Л.Д.), читальних залів (для загальнодоступної літератури – Л.Д.) та кабінетів для наукових праць (спеціально для виконання координуючої фінкції ВУАН у галузі науки – Л.Д.). Поділ на відділи, й внутрішній розпорядок праці по відділах регулюється окремими постановами та інструкціями Ради Бібліотеки. Створення абонементу не лише для академіків, а й для службовців відображало поступове поширення "загальнонародного" та публічного значення Бібліотеки.

Діяльність Бібліотеки в умовах нового Статуту у 1923-1928 рр. суттєво стабілізувалася й практично не змінювалася.

У 1923-24 роках Бібліотека розробляє більш сталу структуру і на 1925 рік ВБУ мала такі відділи, які вцілому проіснували з невеликими змінами до 1928 р.:

1. *Реєстрація* – здійснював прийом усіх надходжень, сортував їх, штампував, розпроділяв між відділами ВБУ і організовував облік, контролював збереженість при отриманні книжок та передавав на оправлення. У 1925 р. – без зав. відділом, з 1926 р. – П.А.Нестеровський.

2. *Загальний відділ* – найбільший відділ ВБУ, що включав 50-60% всього книжкового фонду – книги з усіх наук, крім виділених у спеціальні відділи. Зав відділом В.О.Козловський. З 1927 р. Н.В.Піскорська. Картографічний відділ входив певний час у структуру Загального відділу, відповідальна за картографічний відділ – О.З.Бродовська.

3. *Відділ марксизму* (організований у 1923 р.) – але після 1925р. відділ за структурою Бібліотеки та фінансовими документами не згадується. Цей відділ є даниною загальнополітичної ситуації зміцнення радянської влади, але все ж таки він був недоцільний як окремий підрозділ. Зав. відділом С.П.Постернак

4. *Відділ Україніки.* Його завдання – зібрати всі видання українською мовою і всю літературу всіма мовами з українознавства в найширшому значенні цього слова, український обов'язковий примірник. Крім основного завдання, відділ провадив і краєзнавчу роботу. Завідував відділом М.І.Ясинський.

5. *Відділ рукописів* мав завдання збирати рукописні матеріали перш за все із галузі українознавства. Зав. відділом – Г.П.Житецький.

6. *Відділ періодики* мав три підвідділи: журнальний, документально-відомчий і газетний. Зав. відділом – П.А.Нестеровський.

7. *Відділ бібліотекознавства* з кабінетом і музеєм бібліотекознавства при ньому (створений в 1924 р.). Завдання цього відділу – обслуговувати працівників бібліотек. Зав. відділом В.Ф.Іваницький, а з 1926 р. – О.І.Полулях.

8. *Відділ стародруків* включав всі видання до 1800 р. Зав. відділом В.Ф.Іваницький, а з 1926 р. – С.І.Маслов.

9 - 12. *Відділи орієнталія* (збирає видання на східних мовах), *нотний, графіка, і волянсіа* (листівки, афіші, плакати). Ці відділи, за відсутністю штатів, не функціонували для читачів, а тільки збирали матеріали. Зав. відділом В.Ф. Іваницький, а з 1926 р. Б.І. Зданевич.

13. *Відділ обмінного фонду,* де накопичувалися дублетні видання по мірі розробки книжних зібрань та передачі в основні фонди.

14. *Підручна бібліотека* читальні. Вона, разом з Загальною та науковою Читальнею була підпорядкована відділу читальних залів (Читальня).

15. Науково-дослідний інститут бібліотекознавства, створенний для проведення науково-дослідних та науково-практичних досліджень, формування власного наукового напряму у системі Академії та за її межами.

16. *Загальний читальний зал.* Зав. відділом О.Є.Карпинська.

17. *Консультаційно-виставочний відділ* (створений в 1924 р.). Зав. відділом з 1926 р. Д.А.Балика.

Крім того існувала в 1925 р. Київська філія ВБУ (Бібліотека КДА), зав. відділом А.С.Криловський, Вінницька філія, відділ постачання фондів, зав. відділом Т.Й. Маляренко[25].

У цей період суттєво розвивається фонд бібліотеки, науково-дослідна робота, розробляються науково-методичні засади існування бібліотеки. Основна роль у формуванні фонду належала комплектуванню українознавчої літератури, комплектуванню обов'язкового примірника, збиранню фонду Україніки, рукописів, стародруків як основи фонду національної культури. В 1925 р. ВБУ мала 1.287.000 од. зб., крім того бібліотека мала ще до 500.000 газет і листівок[26].

Період 1923-1928 рр. можна визнати як період стабілізації розвитку Бібліотеки, становлення її структури та технології, поширення наукових функцій. Ідея національної бібліотеки продовжувала існувати та розвиватися, хоча бібліотека поступово переходила "на рейки соціалістичного будівництва" і вже в 1928 році розробляла свої плани з орієнтуванням на першу п'ятирічку.

З великими надіями на майбутне в 1928 році науковий склад Бібліотеки розробляє нову структуру та наукові засади організації фонду, приступає до обговорення нового Статуту Бібліотеки. Надії були пов'язані із тим, що в 1928 р. вийшла Постанова Колегії НКО (від 10 липня 1928 р.) про добудову для ВБУ нового книгосховища на 1,5 мілійони томів. Це остаточно розв'язувало проблему приміщення для ВБУ і звільняла для ВУАН величезний будинок і тим розв'язала б проблему приміщення і для ВУАН.

Разом з тим, події 1928-30-х років, зокрема робота в січні 1928р. Комісії НКО в Академії вже прямо вплинули та подальшу долю ВБУ. Звинувачення керівництва ВУАН у відсутності нового Статуту, відповідного завданням будівництва соціалізму, відірваності тематик досліджень від життя, недостатьому ідейномі рівні та зберігання старого дореволюційного укладу, правових основ Статуту 1918 р., ігнорування у поповненні молодими кадрами Академії, – викликали пряме втручання влади у діяльність ВУАН, розробку нових положень про роботу Ради ВУАН, і головне – нові перевибори Академії, коли конфлікт досяг апогею та завершився досить суттєвими кадровими змінами. Відомо, що конфлікт в Академії викликав те, що не були затверджені академіками Ф.І.Міщенко та К.Х.Харлампович, вчені, що у свій час працювали професорами духовних академій. Вибори, які пішли у конфронтацію з офіційними побажаннями, були припинені, А.Є Кримський не був затвердженим неодмінним секретарем, хоча й обраним (замість нього був призначений В.О.Корчак–Чепурківський)[27]. Ревізія Академії кардинально змінила її життя. Почала працювати з 1 грудня нова Статутна комісія, Наркомосом поставлено питання, про проведення виборів нових членів, вийшла постанова Раднаркому про організацію 10-річного ювілею Академії. Вибори відбулися в червні 1929 р. на користь радянських діячів, президентом було обрано Д.К.Заболотного, Віце-Президентом – О.Г.Шліхтера, і К.Г.Воблого, Неодмінним секретарем – О.В.Корчак-Чепурківського, членом президії – М.Я.Яворського. В середині 29- початку 30 рр. організується процес "Спілки визволення України", пов'язаний з іменами С.О.Єфремова та М.Є. Слабченка, що захопив багато вчених Академії. Під приводом боротьби з "псевдовченими" з Академії наук звільнили багато талановитих науковців. Проект нового Статуту Академії докорінно змінював її, і, хоча не був прийнятим, ним керувалася нова Президія у своїй практичній діяльності.

Ці процеси не оминули й Бібліотеку, хоча вона втягувалася в них дещо пізніше основної Академії. Імена засновників Бібліотеки, членів Тимчасового комітету, а також С.П.Постернака, Г.П. Житецького були дискредитовані. Події, що розгорнулися весною 1929 року та розпочали найбільш тяжко часи в Академії, – прискорили смерть Г.П. Житецького в 1929 р., визначили звільнення С.П.Постернака та деяких інших співробітників з Бібліотеки, які були заарештовані та засуджені на заслання[28].

Після спокійного 1928 року у 1929 – 1930 рр. ВБУ зазнала значних

змін, пов'язаних із діяльністю урядової комісії. Перед обстеженням ВБУ урядовою комісією, ревізією фінансово-господарчої ділянки роботи ВБУ, протягом жовтня та листопада, провів Київський Держфінконтроль; ревізію рукописних фондів ВБУ провела спеціальна комісія під головуванням Камінського; фінансову й бібліотечну роботу ВБУ перевірила спеціальна бригада РСІ[29]. В умовах політичних процесів ці перевірки мали на меті "оздоровлення колективу" та викликали негативні наслідки для Бібліотеки.

Після звільнення С.П.Постернака на засіданні Ради ВБУ при ВУАН 21 травня 1929 р., розглядалася пропозиція Президії реорганізувати Раду ВБУ та переробити статут Бібліотеки "в напрямку більшої демократизації існуючого органу Бібліотеки та більшої ув'язки з широкими робітничо-селянськими масами. Заступнику директора В.Ф.Іваницькому було доручено скласти до 1 жовтня проект нового статуту Бібліотеки, а засідання Ради ВБУ зробити прилюдними"[30].

Відразу після перевірки фінансово-господарської, кадрової та національної частини за Постановою НКО була створена Урядова комісія під головуванням уповноваженого Укрнауки в Києві М.Л.Левицького в складі представників РСІ, ОПК, Профспілки РОБОС, СНР, ВУАН, редакції "Пролетарської правди" та двох бібліотекарів. Комісія провела протягом 4 січня – 8 квітня 1930 р. перевірку різних ділянок роботи ВБУ. Зауваження комісії торкалися не лише суто бібліотечних питань, які не викликали заперечень з боку керівників окремих відділів та адміністрації, але й відносно "оздоровлення персонального складу ВБУ та виправлення в тарифікації окремих співробітників", було рекомендовано перейти на безперервний робочий тиждень, комплектувати фонди літературою, яка б допомогала у будівництві соціалізму в країні, та змінити тематику наукових досліджень, підсилити популяризацію фондів ВБУ[31].

У першій половині 1930 р. було закінчено добудовування нового приміщення, і влітку 1930 р., туди перевели призначені відділи. На безперервний робочий тиждень ВБУ перейшла з 15 грудня 1930 р. Для масового читача це було зручно, але Бібліотека примушена була зняти частину співробітників з інших, передусім спеціалізованих, відділів. В наслідок запровадження нової структури було анульовано, як окремі відділи, – відділ реєстратури, каталожний, загальний, періодики, університетський, петрівський, лаврський, михайлівський, софійський, хоча останні чотири відділи мали кожен окреме приміщення.

На початок 1930 р. структура ВБУ, крім адміністрації, канцелярії, бухгалтерії та господарської частини складалася з функціональних та спеціальних відділів. Функціональні відділи: комплектування, опрацювання, книгокористування, консультативно-виставочний, книгосховища, науково-дослідча комісія бібліотекознавства та бібліографії. Спеціальні відділи: рукописів, стародруків, нотно-музичний, єврейський, україніка, бібліотекознавства. Крім того, в користуванні ВБУ залишилася бібліотека

Київського товариства природників, секції наукових робітників та академіка Крилова. За браком кадрів не функціонували, хоча були виокремленими у штатному розкладі, відділи графіки та топографічних матеріалів, волянсія, газетний та орієнталія. Вже у структурі 1930 року, за офіційними розкладами, ми бачимо україніку на 5 місці серед спеціалізованих фондів, а відділ орієнталія (після опали А.Є.Кримського) перестав існувати як окрема структура.

Наслідки перевірки та ситуація в Академії наук не завершилися "оздоровленням персонального складу" ВБУ, вони суттєво вплинули на принципові основи діяльності ВБУ. Вже у наступному 1931 році в структурі Бібліотеки відсутній відділ Україніки (його фонди та функції розподіляються між Консультаційно-бібліографічним відділом та книгосховищем) та Науково-дослідної комісії бібліотекознавства та бібліографії (її функції передаються Консультаційно-бібліографічному відділу та Музеюлабораторії бібліотекознавства).

В цілому структура ВБУ 1931 р. вигладає так:

Відділ-секція опрацювання (зав. відділом В.О.Козловський, 34 шт. од.);

Відділ комплектування (зав. відділом Є.М.Марковський, 18 шт. од.);

Відділ книгосховища (зав. відділом М.Ф.Оксіюк) , 17 шт. од.;

Відділ книгокористування (зав. відділом О.Є.Карпинська), 18 шт. од.;

Консультаційно-бібліографічний відділ (зав. відділом М.І.Ясинський);

Відділ рукописів (зав. відділом П.М.Попов, 3 шт. од.);

Відділ-секція стародруків (зав. відділом С.І.Маслов);

Музей-лабораторія бібліотекознавства (зав. відділом О.І.Полулях);

Відділ карт і графіки (зав. відділом В.О.Кордт, 3 шт. од.);

Єврейський відділ (зав. відділом М. Ясногородський, 2 шт. од.);

Газетний відділ (зав. відділом Ф.П.Максименко, 8 ст. од.);

Ното-музичний відділ (зав. від. О.Т.Дзбанівський, 2 шт. од.);

Відділ аркушівок (кол. волянсія) (зав. відділом П.Ф.Іноземцев, 2 шт. од.);

Відділ орієнталія (зав.відділом В.Ф.Іваницький, 1 шт. од.);

В структурі ВБУ вперше як окрема структурна одиниця з'являється Таємничий відділ (зав. відділом Грибівська К.М.)[32].

Нова структура Бібліотеки стала першим кроком серії реорганізації, що здійснювалися в 1930-1934 рр.

Внаслідок рішення про реорганізацію Ради ВБУ та переробку Статуту розпочинається створення нового Статуту, який перейшов через декілька стадій трансформації. Перший варіант Статуту підготовлений вже в 1930 р. у структурі Наркомата освіти можна назвати як кардинально змінюючим діяльність ВБУ. Хоча його текст ще відображає деяки риси перехідного періоду, коли ситуація в Академії та країні була не зовсім ясною, але цілком зрозумілою стосовно загальної тенденції, спрямованої на перетворення Академії та її Бібліотеки у такі, що слугують інтересам радянської влади.

Для бібліотеки, на нашу думку, цілком несподіваними були події 30-

го року, коли ситуація змінилася вкрай швидко. Слід відзначити, що за 1929-1931 роки приватних документів в особових архівах, що оцінювали б ситуацію, описували її або якось висловлювали своє ставлення, або містили б пропозиції щодо діяльності – не залишилося. Офіційних звітів та протоколів, що мали залишитися у відомчому архіві, дуже мало. Тим важливіші для нас документи фонду С.І.Маслова, що зберіг варіанти проектів Статуту ВБУ 1930-1934 рр., яскраво демоструючи процес переорієнтування всього життя бібліотеки

У першому варіанті 1930 р. (означеним: Харків, 22 грудня 1930р. і тому суттєво редагований в НКО на основі типового статуту для науково-дослідних установ із урахуванням нових завдань соціалістичного будівництва) залишаються ще уявлення про ВБУ як бібліотеку національну, хоча її функції суттєво трансформуються, а підпорядкування Бібліотекою переходить до Наркомосвіти. В першому пункті вказується: "Всенародна Бібліотека України є основне книгосховище УСРР, її центральна національна наукова бібліотека і фундаментальна бібліотека Всеукраїнської Академії Наук, є державна науково-дослідча установа, що нею відає Народний Комісаріат Освіти УСРР"[33]. Документ неоднозначно свідчить про прагнення до прямого підпорядкування ВБУ Комісаріату освіти та повного виведення її з контролю ВУАН.

Повний контроль діяльності бібліотеки та її підпорядкування з боку Наркомосу відображений в багатьох пунктах документу: про організацію діяльності та структуру ВБУ, плануванні роботи, призначенні директора та його звільнення, визначення та затвердження складу наукової ради, наукових посад, ліквідації Бібліотеки за постановою Ради народних комісарів УСРР та передачу майна. За Статутом Народний Комісаріат Освіти УСРР здійснює загальне методологічне керівництво роботою бібліотеки та контролює її зносини. Бібліотеці надавалося право безпосередньо зноситься у межах своєї діяльності з усіма установами на території Союзу РСР, крім Центрального виконавчого комітету Союзу РСР, Ради народних комісарів Союзу РСР, Ради праці й оборони, а так само Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, Ради народних комісарів УСРР і Української економічної наради, що з ними бібліотека зноситься через Народний Комісаріат Освіти[34].

Завдання бібліотеки переробляються відповідно до завданнь радянської держави, але документ, створений на базі типового положення науково-дослідних установ, практично не враховував специфіки бібліотеки. Так, у пункті першому об'єднані всі органічні напрями та функції бібліотеки, що необхідно було б розписати окремо (комплектування, систематизація, каталогізація, облік, обслуговування, бібліографування), а її ідеологічні функції розписані детально. Так, перший пункт виглядає занадто складним: 1) "Збирати, систематизувати, каталогізувати, переховувати, бібліографувати і подавати на використання за спеціально встановленими правилами і інструкціями кваліфікованим читачам всі друковані й

рукописні матеріали всіма мовами зі всіх царин науки, мистецтва й літератури, не залежно від часу видання чи написання їх перед усім і переважно друковані і рукописні матеріали, що за мовою, змістом і значенням мають бути використані як джерело для вивчення історії України, її господарства, природних сил і культури".

Разом з тим, виокремлені такі завдання:

2) Провадити наукові досліди в царині бібліотекознавства, бібліографії, щоб застосувати ці досліди для потреб господарського культурно-соціалістичного будівництва УСРР.

3) Готувати нові кадри наукових робітників, викладачів шкіл та високо кваліфікованих робітників у царині бібліотекознавства, бібліографії;

4) Обслуговувати потреби у використанні літературних джерел науковою консультацією, експертизами, виконанням потрібних для цього дослідів, розробкою окремих справ тощо.

5) Популяризувати наукові знання в царині бібліотечній і бібліографічній серед широких робітничо-селянських мас.

6) Об'єднувати свою науково-дослідну роботу з роботою наукових і науково-практичних установ інших урядництв.

ВБУ звільнялася від підпорядкування ВУАН. Стосунки з Академією наук були визначені лише як науковий зв'язок, так само як і з іншими науковими та освітніми установами у 8 пункті: "Науковий зв'язок із Українською Академією Наук, Всесоюзною Академією наук та іншими державними установами, вищими школами, господарськими і господарсько-науковими організаціями Союзу РСР і за кордоном та притягненням за потрібних випадків для участі в своїй роботі поодиноких фахівців"[35]. В цілому в Статуті явно домінували управлінські розділи, підвищувалися просвітницькі завдання ВБУ, зменшувався її науковий рівень, практично не згадувалися професійні принципи її діяльності, та її фонди.

Отримавши такий Статут, ВБУ терміново починає його редагувати, щоб залишитися у подвійному підпорядкуванні, із основним – ВУАН та зміцніти її наукову роль. Розробляється новий варіант, що наголошує на головних функціях бібліотеки: "Всенародна Бібліотека при ВУАН є державна науково дослідча установа всеукраїнського значення та основне книгосховище УСРР, центральна національна наукова бібліотека України і фундаментальна бібліотека Всеукраїнської Академії Наук". Пункти про підпорядкованість бібліотеки розділяються, друге підпорядкування вказується лише у п. 3: "Всенародна бібліотека України перебуває у віданні Народного Комісаріату Освіти УСРР"[36].

Наголошується на ролі наукової роботи: "При Всенародній Бібліотеці України існує, як її органічна частина, Науково-Дослідча Комісія Бібліотекознавства й Бібліографії, що складається зі всіх наукових робітників та наукових робітників у царині бібліотекознавства й бібліографії інших науково-дослідчих і науково-практичних установ і діє на основі окремого статуту, затвердженого від НКО".

Вцілому проект 1931 року відбуває спроби розробити компромісний варіант між запропонованим НКО та реальними основами діяльності ВБУ і виглядає надто компілятивно та мозаїчно.

Це проявилося передусім у "Завданнях Всенародної Бібліотеки України", що були суттєво відредаговані. Так, якщо пункти 1), 3), 4), 5) на догоду владі були залишені практично без змін (виключно із стилістичними правками, (наприклад, замість "кваліфікованим читачам" вставлено "науковим робітникам і кваліфікованим практикам"); другий пункт знову повертається до зв'язку із Академією наук. Він пропонує "обслуговувати потреби Всеукраїнської Академії Наук, збираючи літературу та проводячи бібліографічну роботу з тих фахів, що в них працюють академічні установи" (замість "Обслуговувати потреби у використанні літературних джерел науковою консультацією, експертизами, виконанням потрібних для цього дослідів, розробітком окремих справ тощо");

Повністю викинуто пункт 6 проекту НКО: "Об'єднувати свою науково-дослідчу роботу з роботою наукових і науково-практичних установ інших урядництв". З невеликими відмінностями на користь підсилення наукового значення діяльності ВБУ були залишені функції, що виконує бібліотека за її завданнями за Статутом редакції НКО. Практично без принципових змін залишилися і функції підготовки кадрів, видавничої та популяризаційної роботи. Детальніше пророблені права Бібліотеки з боку професійних вимог, чого не спроможні були передбачити в НКО, зокрема включення пункту про обов'язковий примірник: "одержує обов'язковий примірник усіх видань Союзу РСР, два обов'язкові примірники всіх видань УСРР і п'ять примірників усіх матеріалів, друкованих у київських друкарнях" та деякі ін.[37].

Ця редакція Статуту 1930 р., що була зроблена Науково-дослідною комісією з бібліотекознавства та бібліографознавства, розглянута на Президії ВБУ у квітні 1931 р. Створена комісія в складі Козловського, Марковського й Полуляха й доручено їм відредагувати цеї проект Статуту ВБУ остаточно[38].

Реорганізація у звітності Бібліотеки виглядала як звичайні структурні зміни, якщо відабстрагуватися від суспільно-політичних обставин та аналізу документів. Так, ліквідування відділу Україніки виглядало як звичайна структурна реорганізазація. У 1931 р. ВБУ на базі відділу Україніки з його бібліографічними підвідділами та консультативно-виставочного відділу утворила єдиний консультативно-бібліографічний відділ, поклавши на нього також і тематичні виставки. Бібліографічна тематика відділу в 1932 р. вже не містила українознавчої тематики, а була переключеною на актуальні питання соціалістичного будівництва[39]. Кабінет бібліотекознавства, що "не вкладався в загальні структуру ВБУ", перетворився на музей-лабораторію бібліотекознавства з обов'язками збирати експонати, що ілюструють сучасні досягнення бібліотечної техніки, актуальну бібліотекознавчу літературу, провадити виставки,

педагогічну роботу та бути за лабораторію для науково-дослідчої роботи бібліотекознавства й бібліографії[40]. Разом з тим, аналіз функцій ВБУ та направленість Статуту НКО прямо свідчить про політичний підтекст змін.

В 1931 р. у ВБУ активно шукали "коріння помилок у попередній роботі ВБУ та шлях до їх виправлення". У 1930-1931 рр. у бібліотеці не було призначено директора , його обов'язки виконував заступник деректора В.Ф.Іваницький. Бібліотека отримала нового директора, комуніста Ничипора Мироновича Миколенка лише восени 1931 р., який відразу ж зробив доповідь про аналіз попередньої роботи ВБУ та її перспективи у світлі "шості вказівок т. Сталіна"[41]. Повний "самокритичний перегляд" попередньої діяльності вписувався в загальну картину змін, переорієнтування наукової та практичної діяльності, схваленої Всеукраїнської Бібліографічної нарадою у Києві 1931 р.

Наркомат освіти не турбував у 1931 р. ВБУ і проект НДКБ практично діяв у внутрішньому житті увесь 1932 р. Керівний персонал ВБУ на 1 січня 1932 р. залишався майже не зміненим: заст.директора – В.Ф.Іваницький, вчений секретар Є.М.Марковський, завідувачі відділів: комплектування – П.Ф.Іноземцев, опрацювання – В.О.Козловський, консультативно-бібліографічного – М.І.Ясинський, книгокористування – О.П.Карпинська, книгосховища – Є.К.Косинський, рукописів – П.М.Попов (с 1929 р.), стародруків – С.І.Маслов, мапографічного – В.О.Кордт, Єврейського – І.І.Мітельман, орієнталія – В.Ф.Іваницький.

Керувала Бібліотекою за проводом директора Президія. З 1932 р., коли розробляється новий Статут ВБУ її склад зменьшується до 7 осіб (адміністрація, 2 представники від наукових робітників, представник від аспірантів та представник від МК), а склад Ради бібліотеки було поширено[42].

Але перехідний етап в Академії в 1930-1931 рр., що характеризується руйнацією старої академічної структури, чисток та самокритики, зміною кадрового складу та повним переходом на марксистську ідеологію, в 1932 р. зазнав деякої передишки. Коли до влади в Академії прийшла нова генерація вчених-марксистів відпала необхідність прямого підпорядкування Губнаросвіті й відновлюється новий варіант, коли підпорядкування ВБУ залишається за ВУАН .

Тим паче, ВУЦВК в 1932 році визнає, що Всеукраїнська Академія наук "пройшла шлях великого внутрішнього зростання, зміцнення та перебудови і насьогодні стає справжнім центром науково-дослідної роботи, успішно розробляючи ряд наукових і практичних комплексних проблем з різних галузей соцбудівництва"[43].

Цей процес знайшов втілення й в бібліотечну діяльність. Готується черговий варіант Статуту. У звіті за 1932 р., складеним новим директором Бібліотеки Н.М.Миколенком, спеціально підкреслювалося, що ВБУ одним із перших своїх конкретних завдань поставило "цілком і якнайповніше змобілізути, дозброїти і переозброїти всі свої людськи сили для активної

і успішної участі в цій боротьбі за марксо-ленінський революційний світогляд, за марксо-ленінську науку, за соціалістичну свідомість мас, за опанування найновішої техніки, за те, щоб наздогнати й випередити т.з. передові капіталістичні країни"[44]. Але упевнення у повній підтримці партійного курсу керівництва не допомогли у новій хвилі репресій.

1933 рік приніс нові чистки вже партійного апарату ВУАН, нових академіків, та її нову реорганізацію. Звіт про науково-дослідну роботу II соціально-економічного відділу ВУАН (що був злитий з III та I відділами у наслідок пепередньої реорганізації) за 1933 рік свідчить про свідому політику повного знищення старої академічної школи та науки[45]. У ВБУ виявлено групу націонал-фашистських шкідників (40 осіб) на чолі з директором Н.М.Миколенком (він був засуджений на заслання на Соловки)[46]. Серед них заст. директора В.Ф.Іваницький, учений секретар Є.М.Марковський, заступник директора по науковій частині А.М.Яременко, керівник відділу опрацювання В.О.Козловський, заступник керівника консультаційного відділу Т.П.Олексієв, завідувач відділу книгокористування О.Є.Карпінська. Репресували також науковців І.Л.Давидова, О.Г.Киселя, Г.І.Коляду, К.О.Копержинського, Д.Ю.Серветника, Н.В.Піскорську та ін.[47]. Бібліотека остаточно звільнилися від останніх представників інтелігенції з вищою та духовною освітою: М.І.Сагарди, В.Ф.Іваницького та М.Ф.Оксіюка[48] .

Компромісні варіанти статутарної діяльності закінчилися. У грудні 1933 р. у ВБУ розглядається новий проект Статуту Бібліотеки, де пропонується її нова назва та соціальний статус – "Державна Наукова Бібліотека Всеукраїнської Академії Наук є основним державним книгосховищем і центральною науковою бібліотекою УСРР". Поняття "національна" остаточно змінюється поняттям "державна". ДНБ ВУАН має за свої основні завдання:

1) Зібрати і переховувати можливо повно книжкову, журнальну, газетну і взагалі друкарську продукцію всіх часів і народів, всіма мовами і в першу чергу друкарську продукцію Радянського Союзу, зокрема України.

2) Забезпечити якнайширше, найповніше та кваліфіковане обслуговування державних і наукових установ, партійних і професійних організацій та окремих громадян книжковими фондами бібліотеки.

3) Переводити науково-дослідчу роботу в питаннях бібліотекознавства і бібліографії.

4) Готувати висококваліфіковані кадри фахівців для наукових бібліотек України.

Разом з тим, державні функції ДНБ вписуються і в її наукові фукції, хоча й з деякими обумовленнями. Вона перетворюється в основну бібліотеку наукових установ вже практично "оновленої" Всеукраїнської Академії Наук, "забезпечуючи їх всіма потрібними для науково-дослідчої роботи матеріалами, зберігаючи в той час свій громадський характер, обслуговуючи установи і окремих громадян, що не працюють в ВУАН"[49].

Статут поновлює статті підпорядкування та головну з них, що директора бібліотеки та її штати затверджує Президія ВУАН.

Статут доробляється, узгоджується та обговорюється протягом першої половни 1934 р.

У середині 1934 р. розробляється черговий варіант структури Державної бібліотеки ВУАН[50]. У загальний фонд ДБ ВУАН включався увесь книжковий та рукописний фонд ВУАН, що зберігався в її інституціях. Бібліотека звільнялался від подвійного підпорядкування у зв'язку із переїздом уряду до Києва та прямими підпорядкуванням ВУАН НКО. Положення про Бібліотеку, яка поєднує наукові та публічні функції, було значно підсилено у спеціальному пункті: "П.2. Бібліотека ВУАН, разом з її філіалами при науково-дослідних інститутах ВУАН є основною бібліотекою наукових установ Всеукраїнської Академії Наук, що забезпечує їх всіма потрібними для науково-дослідчої роботи літературними матеріалами, разом з тим зберігаючи свій громадський характер, обслуговуванням установ і окремих наукових робітників і фахівців, що не знаходяться в системі ВУАН". Державні функції бібліотеки, що вийшли на перший план у попередньому проекті, у сфері комплектування фондами підкріплюються пунктом про те, що "друкарську продукцію УСРР має бути зібрано з максимальною вичерпністю".

Варіант 1934 р. передбачав розділ Структури бібліотеки, де основна увага приділялася функціональним відділам Фундаментальної Бібліотеки Академії та її фахових бібліотек як філій ДБН. Фундаментальна бібліотека поділяється на такі частини:

1. Сектор книгосховища в складі основного книгосховища, російсько-української монографічної літератури, книгосховище чужомовної монографічної літератури, відділу періодики, відділу довідково-відомчої літератури, відділу літератури народів СРСР та сходу, відділу архівного українського обов'язкового примірника.

2. Сектор опрацювання книжних фондів та абеткового каталога.

3. Сектор обслуговування читачів та складу читальних залів фундаментальної бібліотеки та філій при науково-дослідних установах, міського абонементу, міжбібліотечного абонементу, бюро пересувок, бюро поточної консультації та бібліотечної довідки.

4. Сектор наукової бібліографії та систематичного каталогу в складі відділу консультації, кабінету наукової бібліографії, групи активного комплектування і дезідерата, групи зведеного каталогу.

5. Сектор підготовки кадрів та масової роботи в складі групи аспірантури, групи перепідготовки та підвищення кваліфікації та редакційно-видавничої комісії.

7. Сектор фахових фондів з відділами таємничим, стародруків, рукописів, газетним, музичним, мапографічним.

8. Адміністративно-господарча частина в складі секретаріату, бухгалтерії та господарської частини.

9. Бюро книжкового обміну з закордоном.

Це положення цікаве тим, що в ньому вперше відображені типологічні основи тої сталої структури наукової Бібліотеки, яку було згодом встановлено у всіх наукових бібліотеках СРСР. В цьому документі помітний вплив загальносоюзних правових документів.

Значно кадрово змінюється вищий науковий орган - Рада бібліотеки. До складу Ради входять вже не лише науковці та фахівці, а й представники партійної, комсомольської, професійної організацій, вчені секретарі установ, при яких є філії бібліотеки. З дорадчим голосом на засіданнях Ради беруть участь всі співробітники бібліотеки. Цей пункт дозволяв партійному та громадському контролю здійснювати вплив на будь-яке рішення Ради. Функції Ради залишалися звичайними, але із затвердженням директором її рішень.

Статут 1934 р. значну увагу приділяв комплектуванню фондів (зокрема обов'язковому примірнику УСРР та СРСР) та розвитку загальнодоступності, публічності, просвітницькій функції, обслуговуванню та поширенню значення бібліотеки як наукової бібліотеки, вводився міжміський та позаміський бібліотечний абонемент, що обслуговував провінціальних наукових робітників, вчителів, агрономів, інженерів, партійних, професійних та радянських працівників, політвідділів МТС, радгоспів та транспорту, комскладу Червоної Армії та флоту через відповідні місцеві бібліотеки.

Бібліотека повністю перейшла на систематичну класифікацію, мала вести систематичні каталоги, провадити відповідну педагогічну, наукову, видавничу та політпросвітну роботу, але її зміст повністю відійшов від первісної ідеї національної бібліотеки та відображав нові соціально-політичні умови в Україні[51].

В 1933-34 рр. бібліотека остаточно звільнилися від останніх представників інтелігенції з вищою та духовною освітою, яку вони отримали до революції: М.І.Сагарди, В.Ф.Іваницького та М.Ф.Оксіюка, а в 1936 році така ж доля чекала й нового директора Бібліотеки – В. М. Іванушкіна та останього із представників старих кадрів – М.І. Ясинського (зав. відділом україніки до 1930 р)[52].

Після розгону Старої академії у лютому 1936 р. приймається її новий Статут Академії наук УСРР, а відповідно – розробляється новий Статут Бібліотеки Академії наук УСРР, що знаменує початок нового періоду життя Бібліотеки у структурі нової Академії[53].

Статутарна діяльність ВБУ не розглядалася як окреме наукове питання до останього часу. Нова історія Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського й досі не написана. Разом з тим, розробка ідеї національної бібліотеки на її початковому етапі знову актуальна в нових соціально-політичних реаліях України. І хоча час минув і національна бібліотека сьогодення зовсім інша, її основоположні принципи залишаються тими ж.

Широта підходу до поняття "національна бібліотека" її засновників, які складали єдину спільноту однодумців-учених, добре знайомих багато років і добре розуміючих один одного, полягала в тому, що вони змогли знайти ту рівновагу між поняттям змісту національного, як етнічного, та національного, як державно-політичного, який не протирічив один одному та органічно вписував національну українську культуру у світовий контекст як націю й як державу. Універсальність національного книжкового фонду, його загальнодоступність як фізична, так й інформаційна, із виокремленням спеціального завдання збирання та бібліографування української та українознавчої літератури було тою зв'язуючою ланкою, яка зцементувала загальну ідейну основу Національної бібліотеки. На жаль, подальші події в країні деформували першооснову цих підходів, а бібліотека як соціальний інститут не змогла уникнути процесів включення в суспільну структуру радянського соціалістичного устрою та відповідної ідеологізації. Тексти Статутів Бібліотеки та їх незатверджені ВУАН проекти та варіанти 1930-1934 рр. розкривають цей процес в його внутрішній драматичній динаміці та розкривають механізми перетворення НБУ в радянську установу.

[1] 1918-1919 – Національна бібліотека Української держави в м. Києві; 1919-1920 – Всенародна (Національна) бібліотека України при Українській Академії наук в м. Києві; 1920-1934 – Всенародна бібліотека при Української Академії наук; 1934-1948 – Бібліотека Академії наук УРСР; 1948-1965 – Державна публічна бібліотека УРСР; 1965-1988 Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР; 1988-1996 – Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР імені В.І.Вернадського; з 1996 – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Національна бібліотека імені В.І.Вернадського НАН України.

[2] Статут Національної Бібліотеки Української Народної Республіки в м. Києві при Українській Академії наук – К., 1919.

[3] *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеєва Л.В. Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко. – К., 1991. – С. 146-147. ІР НБУВ, ф.Х, №32919, арк. 95-96.

[4] Документи перших років створення ЦНБ // Бібліотечний вісник. – 1993. – № 3-4. – С. 12-13.

[5] ІР НБУВ. – Ф. 52, № 22; ЦДАВО України. – Ф. 518, оп.5, спр. 94.– Арк. 15,16.

[6] ІР НБУВ.– Ф. 52, № 22. Після закінчення Дерптського університету в 1913 р., Кордт 11 років працював як бібліотекар та викладач цього університету. В квітні 1924 р., він переходить до Києва, де йому доручається керівництво, з одного боку, бібліотекою Київського університету, з другого – Центральним архівом давніх актів губерній Київської, Волинської та Подольської. За часів першої світової війни війни, в 1915-1916 рр., В.О.Кордт проводить складну роботу по евакуації до Саратова й повернення назад до Києва бібліотечного фонду Університету, який дорівнював на цей час 700.000 томів.

[7] *Кордт В.О.* Про Національну Бібліотеку Української Держави: (Записка) // Зб. праць Комісії для вироблення законопороекту про заснування УАН у Києві. – К., 1919. – С. 10-11;

[8] Архів НБУВ. – оп.1, спр. 1. – Арк. 2-2 зв.

[9] *Вернадський В.І.* В справі законопроекту про заснування Української Академії наук у Київі // Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Київі. – К.,1919. – С.8.

[10] Архів НБУВ.– Оп.1, спр. 1,арк.12.

[11] ІР НБУВ. – Ф. 33, № 3055. Киевская мысль. - 15(2) вересня 1918 р.;

[12] Там само.

[13] Архів НБУВ. – Оп. 1, спр. 64.– Арк.1, 3.

[14] ІР НБУВ.– Ф. 52, № 14.

[15] Там само. – Арк. 1-3.

[16] Архів НБУВ. оп.1 спр.1. – Арк. 88.

[17] З діяльності Тимчасового колітету для заснування Національної Бібліотеки Української держáви у м.Києві // Книжний вісник. – 1919. – № 2 (квітень-червень). – С. 18-19; *Голобуцький П.В., Жлудько Е.М.* Результат творчості українського народу (Національна бібліотека України: виникнення та перші роки існування) // Бібліотечний вісник. – 1993. – № 3-4. – С. 5-7.

[18] Архів НБУВ.– Оп.1, спр.1. – Арк.325

[19] *Киржаев С.Н.* Из истории организационно-админстративного рукоодства и управления Всенародной библиотеки Украины в первые годы ее существования (1918-1920). – С. 76-77.

[20] Архів НБУВ. – Оп. 1, спр. 33. – Арк. 138.

[21] ІР НБУВ. – Ф. 52, № 15.

[22] *Шемшученко Ю.С., Усенко І.Б., Чехович В.А., Оніщук М.В., Нагребельний В.П.* Правовий статус Академії наук України. Історія та сучасність.– К., 1993. – С.37-40.

[23] *Полонська-Василенко Н.Д.* Вказ. праця. – С. 26-27. Наталія Дмитрівна спирається на спогади М.С.Грушевського у його монографії "Всеукраїнська Академія наук".– Україна, 1925.– Кн. 1-2.– С. 219; а також вид. 1929 р., с. 57-78.

[24] Там само. – С. 49-50.

[25] Матеріали згруповані та проаналізовані за фінансово-господарчими документами та звітами: Архів НБУВ. – Оп. 1-л, спр.17.– арк.9-11; спр.19.– Арк.6-9; спр. 17, 21, 22. Використані також матеріали статті С.П.Постернака для збірника на пошану Л.Б. Хавкиної (ІР НБУВ.– ф.52, №5, арк. 13-16).

[26] ІР НБУВ.– ф.52, №5.– арк. 13-16

[27] Про це детально див. *Шемшученко Ю.С., Усенко І.Б., Чехович В.А., Оніщук М.В., Нагребельний В.П.* Правовий статус Академії наук України. Історія та сучасність.– К., 1993. – С.191-194; Н.Д.Полонська-Василенко. Вказ. праця; а також вид. *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеєва Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко. – К., 1991. – С. 146-147.; *Матвеєва Л., Циганкова Е.* А.Ю.Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук. – К., 1997. – С.63-64.

[28] *Полонська-Василенко Н.Д.* Вказ. праця. – С. 194.

Постернак Степан Пилипович народився в 1885 р. в сім'ї сільського дяка. Освіту одержав в Ніжинському історико-філологічному інституті, а потім продовжував навчання на історико-філологічному ф-ті Петербург. ун-ту, який закінчив у 1911 р. Працював викладачем історії в Тихорецькому, Таганрозькому комерційних училищах. В 1917 р. виїхав на Україну, де продовжував педагогічну діяльність на курсах підготовки вчителів. Був вченим секретарем Комісії енциклопедичного словника УАН, Головою секції історії освіти на Україні при УАН у Києві. З 28 березня 1922 р. почав працювати у ВБУ, спочатку як член Тимчасового Комітету, а з 26 березня 1923 р. був обраний Спільним зібранням УАН директором Бібліотеки. Розстріляний у 1938 р.

[29] Архів НБУВ. – Оп. 1, справа 313.– Арк. 2.

[30] Там само.– Спр. 275.– арк.35.

[31] Там само. – Оп. 1, спр. 313. – Арк. 2 – 4.

[32] Там само. – Оп. 1-л., спр. 33, арк. 12-13 зв.

[33] ІР НБУВ. – ф. 33, № 2771. – арк 1.

[34] Там само, с 3-4.

[35] Там само, арк. 3.

[36] Там само. – № 2769.– арк. 1.

[37] Там само, арк 4.

[38] Архів НБУВ. – Оп. 1,од.зб. 345, арк.15. – с. 22: проект статуту.

[39] Там само. – Оп. 1, спр.378. – Арк. 25-27.

[40] Там само. – Оп. 1, спр.348. – Арк.6; спр.378.– Арк. 68-70.

[41] Там само. – Оп. 1, спр.378. – арк. 42.

[42] Там само. – Оп. 1, спр.348. – арк. 58-59; спр.378.– Арк. 42-43.

[43] *Шемшученко Ю.С., Усенко І.Б., Чехович В.А., Оніщук М.В., Нагребельний В.П.* Вказ. праця. – С. 58-59.

[44] Архів НБУВ. – оп.1, спр.378. – Арк.1.

[45] Звіт у повному обсязі опублікований у вид.: *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеєва Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко.– С. 236.

[46] Архів НБУВ. – Оп. 1, спр. 422.– арк. 1; *Полонська-Василенко Н.Д.* Вказ. праця. – С. 70, 194

[47] Там само.

[48] *Сагарда Микола Іванович* (1870-?). Нар. у с. Шабельники, Золотоноського пов. на Полтавщині. Син дяка, закінчив Полтавську дух. семінарію (1892), Спб. дух. академію (1896), приват-доцент Київ. унів., проф. Укр. держ. унів. (1919-1920), зав. Полт. наук. бібліотекою (1920-1924), з 1924 – зав. відділом періодики ВБУ, з 1926 – член Візантологічної комісії при ВУАН. – ЦДАВОВ України. – Ф.166, оп.12, спр. 6765.

Іваницький Віктор Федорович (1881 –). Нар. в с. Калужське Херсонського пов., українець. Закінчив Одеську семінарію (1902), Київ. духовну академію (1906), 1907-1919 – професор КДА. З 1920 р. почав працювати бібліотекарем, пройшов усі посади до заступника директора. – ЦДАВОВ. – Ф.166, оп.12, спр.3041.

Оксіюк Михайло Федорович (1884-?). Нар. на Холмщині. Закінчив КДА (1911), захистив магістерську. У 1916-1917 – в.о помічника бібліотекаря КДА, 1919-1920 рр.- Укр. Держ. у-нт, 1921 –ВІНО, в 1922-1927 рр. – викладач у трудових школах Києва. У 1926р. співробітник ВБУ, член Візантологічної комісії при ВУАН. – ЦДАВОВ. – ф.166, оп. 12, спр. 5468.

[49] ІР НБУВ. – Ф.33, № 2772.

[50] Липень 1934 р. – Архів НБУВ.– Оп. 1, спр. 459.– Арк 1-8; ІР НБУВ.– ф. 33, № 2773.

[51] Там само. – Оп. 1, спр. 512.– Арк.1-2.

[52] *Полонська-Василенко Н.Д.* Вказ. праця. – С. 194.

[53] Архів НБУВ. – Оп. 1, спр. 512, арк.1-7.

Р. Я. ПИРІГ (*Київ*)

ДОКУМЕНТИ “ОКРЕМОЇ ПАПКИ” ЦК КП(б)У ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Понад 70 років тому у партійно-державному діловодстві колишнього Союзу РСР було започатковано особливу категорію документів під грифом “Окрема папка”. Належність до неї означала найвищий ступінь секретності документа, призначення лише для надзвичайно вузького кола керівництва, тривалу закритість.

Виокремлення цього виду секретності припадає на початок 1920-х років. Воно стало наслідком формування однопартійної системи, перебирання правлячою РКП(б) владних функцій, піднесення ролі партійного апарату, наростання закритості радянського суспільства. Тодішні канцеляристи вищих установ найважливіші, на думку керівництва партії, документи відкладали в окрему теку, яка й дала невибагливу назву цій категорії документів.

Усі роки вони перебували на окремому зберіганні. Про них не було навіть згадки в інструкціях по діловодству. Не входили вони й до переліку справ, які здавалися на зберігання в архіви. Їх недоступність була абсолютною і не мала строку давності.

Розсекречені нині документи цього спецсхову є надзвичайно цінними джерелами. Вони розкривають найпотаємніші пружини формування і реалізації політичної лінії партійно-державної машини, складання і функціонування тоталітарної системи, її кадрового корпусу, репресивного апарату. Матеріали колишньої “Окремої папки” мають неоціненне значення для висвітлення таких складних процесів нашої історії, як колективізація сільського господарства, розкуркулення селянства, причини і наслідки голодоморів, здійснення національної політики, перебігу визвольних змагань, сутності однопартійної системи, деформацій суспільного розвитку тощо.

Документи “Окремої папки” 1920-х років суттєво відрізняються від загального та таємного діловодства. Вони, як правило, виконувалися в одному примірнику, нерідко рукописно, написані безпосередньо секретарями ЦК. Питання формулювалися у “глухому” варіанті: “Про УКП”, “Про колишніх меншовиків”, “Про галичан” і т.д. Рішення здебільшого короткі, конкретні. Трапляється чимало постанов, особливо на доповіді ДПУ, які

дослідникові без допоміжних матеріалів не дають майже ніякої інформації. Наприклад:

"*Слухали*: про інтелігенцію (доп. т.Балицький)

Ухвалили: погодитися з пропозиціями т.Балицького."

Політбюро ЦК КП(б)У утворювало постійні та тимчасові комісії, які займалися головними питаннями життєдіяльності республіки. Матеріали багатьох з них було віднесено до категорії надсекретних і потрапляли до "Окремої папки". Зокрема це документи комісій з політичних, закордонних, військових та інших справ. У протоколах засідань Політбюро ці питання позначалися порядковим номером і поміткою "Окрема папка".

Дана публікація ставить за мету подати стислу тематичну характеристику основних питань, які розглядалися Політбюро ЦК КП(б)У і були віднесені до "Окремої папки". З огляду на обсяг статті автор обмежується аналізом лише документів справи № 1, які охоплюють жовтень 1923 – листопад 1925 р.

Зауважимо, що коло вищого партійно-державного керівництва УСРР, яке продукувало ці надсекретні документи, тоді складали: Емануїл Квірінг – перший секретар ЦК КП(б)У, Лазар Каганович – генеральний секретар ЦК КП(б)У (з квітня 1925 р.), Дмитро Лебідь і Олексій Медведєв – секретарі ЦК КП(б)У, Влас Чубар – голова РНК УСРР, Григорій Петровський – голова ВУЦВК, Володимир Затонський – нарком освіти УСРР, Микола Скрипник – нарком юстиції і генеральний прокурор УСРР, Всеволод Балицький – голова ДПУ УСРР, Олександр Шліхтер – уповноважений Наркомату закордонних справ в Україні.

Першими рішеннями Політбюро ЦК КП(б)У, які започаткували "Окрему папку", були постанови щодо інших політичних партій. Вони датовані кінцем 1923 р. Тоді в Україні при панівному становищі компартії хоча б формально ще зберігалися елементи багатопартійності. Діяла нечисленна Українська комуністична партія, яка намагалася об'єднати найбільш національно свідомі комуністичні сили. Функціонували окремі організації колишніх меншовиків, осередки єврейських та інших партій.

Потреба глибокої конспірації постанов щодо цих партій пояснювалася намаганнями приховати відвертий курс РКП(б) – КП(б)У на остаточне викорінення будь-якої політичної опозиції та багатопартійності. Формально допускаючи існування інших партій, цими закритими рішеннями найвища керівна інстанція КП(б)У спрямовувала діяльність партійних комітетів, урядових установ, ДПУ на послідовну їх ліквідацію.

Зокрема, 13 листопада 1923 р. Політбюро приймає ухвалу стосовно УКП:

"1) Відхилити пропозицію про спільну роботу з УКП.

2) Визнати, що УКП підійшла до моменту, коли дійсно комуністичні елементи повинні порвати з націоналістичними.

3) Взяти курс на самоліквідацію УКП з входженням до КПУ або на розкол, щоб відділити комуністичні елементи від націоналістичних."*

Лінія ця послідовно витримувалася. Документи "Окремої папки" свідчать про заборону друкувати програму УКП, про доручення О.Шумському підготувати брошуру "безпосередньо для працівників, які зайняті роботою по розкладу УКП" (42, 44).

У липні 1924 р. ДПУ пропонувало розпочати процес щодо Катеринославської організації УКП, але Політбюро утрималося і дало вказівку ДПУ "найбільш відкриті елементи вислати за межі України, погодивши з секретарем ЦК" (82). У вересні на доповідь заступника голови ДПУ Карлсона знову приймається ухвала "Про укапістів". Агітпропу ЦК КП(б)У за участю В.Затонського було доручено скласти циркуляр про контрреволюційну діяльність УКП, яка веде агітацію проти збирання сільгоспподатку і взагалі проти робітничо-селянської влади. ДПУ доручалося "вжити найбільш репресивних заходів проти активних укапістів..., розробити заходи по боротьбі з УКП у трьох губерніях. Катеринославську організацію УКП ліквідувати, погодивши з секретарем ЦК" (101-102).

Восени 1924 р. Політбюро постійно займалося справами УКП, визнаючи за необхідне прискорити розгляд цього питання у Комінтерні, а також дало вказівку ДПУ не вдаватися до масових арештів укапістів. Список вже заарештованих передбачалося переглянути і тих, проти кого немає компромату, звільнити. Одночасно давалася орієнтація на організацію кампанії у пресі проти укапістів. Знову порушувалося питання перед ЦК КП(б)У про прийом до партії активних укапістів Ю.Мазуренка та М.Яворського. Цією акцією досягався розкол у ядрі УКП.

3 листопада ЦК КП(б)У надіслав до губкомів партії шифрограму, в якій відзначалося, що УКП проявляє активність при виборах до рад і не виключено, що надалі її вплив на маси населення може зростати. Тому слід було повести попередню викривальну кампанію у пресі, а одночасно добирати компроментуючий УКП матеріал і направляти до ЦК КП(б)У.

28 листопада Політбюро знову розглянуло питання про УКП. Повторювалася теза щодо необхідності прискорення його розв'язання в Комінтерні. Але було ухвалено заарештованих у Катеринославі робітників-укапістів звільнити під розписку. Приблизно через місяць президія Виконкому Комінтерну прийняла постанову про розпуск УКП і керівництву КП(б)У вже не було потреби проводити свої рішення як надсекретні. До весни 1925 р. з УКП фактично було покінчено.

Одночасно з виробленням лінії на ліквідацію УКП ЦК КП(б)У активно займався організаціями меншовиків. Як свідчать матеріали "Окремої

---

* ЦДАГО України. – Ф.1, оп.16, спр.1. – арк.8. Оскільки всі документи "Окремої папки" зосереджені у фонді 1, опис 16, справа 1, то для зручності посилання подаються у тексті цифрою в дужках, яка означає номер аркуша.

папки", 12 жовтня Політбюро ухвалило просити кошти в ЦК КП(б)У на проведення губернських і всеукраїнського з'їздів колишніх меншовиків. Безперечно, це був тактичний хід, розрахований на активізацію їх роботи та звинувачення в антирадянській діяльності. Прийнята через місяць постанова Політбюро ЦК КП(б)У "Про колишніх меншовиків" це повністю підтверджує. Ось її основні положення:

"а) Визнати за необхідне розвинути подальшу роботу серед колишніх меншовиків, намагаючись всіляко викликати їх на активні публічні виступи (на мітингах, зборах), спрямовані проти партії меншовиків та її ЦК.

б) Звернути особливу увагу на київських і одеських меншовиків.

в) Прослідкувати, чи немає у колишніх меншовиків зв'язків з закордоном.

г) Вважати за необхідне скликати на Україні з'їзд колишніх меншовиків не пізніше грудня місяця через те, що подальше відкладання несприятливо відіб'ється на роботі по розкладу меншовиків.

Про що повідомити ЦК РКП" (7).*

31 грудня Політбюро затвердило директиву щодо з'їзду меншовиків. Він повинен був пройти під гаслом ліквідації меншовицьких організацій в Україні та позбавлення закордонної делегації повноважень від українських меншовиків. Її представник на з'їзд не допускався. Груповий прийом до КП(б)У було заборонено. Для керівництва з'їздом створювалася комісія у складі Д.Лебедя, В.Затонського та інших (14).

Після з'їзду меншовиків на доповідь Д.Лебедя Політбюро 8 лютого 1924 р. затвердило постанову: "Вважати роботу по ліквідації колишніх меншовиків на Україні завершеною успішно". Губкомам КП(б)У доручалося прослідкувати за розпуском меншовицьких організацій, а їх справи передати до Істпарту. Одночасно ДПУ давалася директива "Посилити боротьбу з діяльністю залишків меншовиків", "стежити за тим, щоб колишні меншовики організаційно не оформлялися" (21).

Та, мабуть, комісія Лебедя переоцінила успіхи в ліквідації меншовиків, бо вже у липні 1924 р. Політбюро вдалося до репресивних заходів щодо своїх колишніх соратників по РСДРП. ДПУ отримало санкцію на арешт меншовиків, зокрема їхньої верхівки. Губкомам доручалося вжити заходів до видалення меншовиків з установ і організацій, пов'язаних з робітничою масою.

Слід зазначити, що вся ця робота провадилася під безпосереднім контролем ЦК РКП(б). У Москві були незадоволені певною млявістю українських товаришів. 4 вересня секретар ЦК РКП(б) В.Молотов направив до Харкова шифрограму, в якій вимагав дати дані: "Де проводиться головна робота, скільки заарештованих?" (70). Відповідь до Москви доручалося направити В.Балицькому, що й було зроблено. Тексту її у документах "Окремої папки" бракує, він мабуть зберігся у архівах колиш-

---

* Останнє речення дописане власноручно Д.Лебедем.

ніх ЦК КПРС та КДБ. Так в Україні було покінчено з організаціями ще однієї політичної партії.

Одночасно ЦК РКП(б) і Виконком Комінтерну провадили роботу по утриманню нових комуністичних партій та революційних організацій трудящих, зокрема, у країнах прикордонних з УСРР – Польщі та Румунії. Секретні документи проливають світло на складні, досі маловідомі перипетії становлення і діяльності Комуністичної партії Західної України (КПЗУ). ЦК КП(б)У було визначено політичним куратором і фінансовим донором цієї партії. Більшість принципових питань її тактики і стратегії, керівних кадрів розв'язувалися у Москві, хоч КПЗУ була крайовою автономною організацією Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП).

14 березня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло стан справ у Галицькій компартії і ухвалило надати їй матеріальну підтримку, дозволити проведення партійного з'їзду в УСРР та взяти на утримання делегатів. Питання ці мали ще узгоджуватися з Виконкомом Комінтерну (34). За згодою ЦК КП(б)У утворено Закордонне бюро допомоги КПЗУ, яке перебувало у Харкові. Головними його завданнями були: надання допомоги КПЗУ у роботі в Західній Україні; політична освіта емігрантів; інформація трудящих УСРР про революційний та комуністичний рух на західноукраїнських землях. Для цього ЦК КП(б)У виділяв щомісячно 3 тис. доларів. Секретар Закордонного бюро допомоги КПЗУ К.Максимович у листі до ЦК КП(б)У просив порушити питання перед Комінтерном про виділення додаткових коштів (110).

Секретар ЦК КП(б)У О.Медведєв у вересні 1924 р. звернувся до ЦК КП(б)У з проханням розширити матеріальну підтримку КПЗУ. Зокрема, йшлося про видання щомісячного журналу "Наша правда", випуск брошур та листівок, організацію чотиримісячних курсів для партактиву КПЗУ тощо (111).

Одночасно ЦК КП(б)У дав директиву місцевим партійним комітетам організувати кампанію "солідарності з героїчною боротьбою трудящих Західної України проти капіталу". У фонд допомоги галичанам мали збиратися кошти. Зокрема, Київській міськраді було запропоновано перерахувати 20 тис. крб. (125).

У січні 1925 р. Максимович на засіданні Політбюро доповів про конференцію КПЗУ, яка ввела до складу своєї делегації на з'їзд КРПП М.Скрипника та О.Шумського. Було погоджено участь лише Скрипника. Для підготовки резолюції утворено спеціальну комісію. Крім того, Скрипник з цього питання мав знестися з ЦК РКП(б) (148).

Для підготовки з'їзду КПЗУ Політбюро ЦК КП(б)У 4 вересня 1924 р. утворило робочу групу у складі І.Булата, Ф.Корнюшина та К.Максимовича. Для цих цілей РНК УРСР пропонувалося виділити 6 тис. доларів (251). Та незабаром цю постанову було скасовано, оскільки ЦК РКП(б) вирішив з'їзд КПЗУ провести в Москві (254). Наприкінці вересня Політбюро затвердило делегатами від КП(б)У на з'їзд КПЗУ М.Скрипника і

О.Шумського. Хоч з припискою: "Уточнити це питання у Москві" (273). Вже напередодні з'їзду, 14 жовтня 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У, не збираючись на засідання, ухвалило інше рішення – про відрядження на з'їзд КПЗУ свого представника В.Затонського.

Так само, як і питання західноукраїнських земель, у режимі постійної суворої секретності розглядалися стосунки з Румунією та проблеми Бесарабії. 15 січня 1924 р. у зв'язку з майбутніми переговорами з Румунією Політбюро ЦК КП(б)У на доповідь М.Фрунзе прийняло ухвалу про неприпустимість відмови від Бессарабії з міркувань воєнно-стратегічних, економічних, захисту малих народів (молдаван, українців) тощо. Про цю ухвалу було повідомлено в ЦК РКП(б) та наркому Г.Чичеріну (16). Через тиждень на засіданні Політбюро йшлося про прикордонну лінію України з Румунією по Дністру (18).

У серпні 1924 р. Політбюро погодилося з пропозиціями В.Балицького про покладення розвідувальної роботи проти Румунії на Україну і доручило йому "поставити це питання у центрі" (107). Через два тижні після поїздки до Москви В.Балицький доповів про згоду передати цю ділянку роботи відповідним органам республіки (114).

ЦК КП(б)У запросив у ЦК РКП(б) дозволу на проведення акцій протесту проти гнобительської політики Румунії щодо бессарабського населення. Молотов відповів ствердно. На засіданні Політбюро вирішили: 11 жовтня 1924 р. о 18-19 годині влаштувати демонстрації бессарабців на знак протесту проти білого терору в Румунії. В.Затонському, М.Скрипнику і Ф.Корнюшину доручалося також організувати виступи бессарабців на сесії ВУЦВК (130).

Серед матеріалів "Окремої папки" збереглися документи, що проливають світло на провокацію, вчинену у ніч з 16 на 17 серпня 1924 р. групою співробітників розвідувального пункту №5. Вони пробралися на румунську територію і вчинили напад на поїзд Бендери-Кишинів. При цьому були вбиті й поранені. Проводилося службове розслідування, його результати потрапили до прокуратури. У липні Політбюро ухвалило: "вважати необхідним припинити справу". Матеріали на членів партії – учасників нападу передавалися до ЦКК (57. 65-65а). Однак у січні 1925 р. Політбюро у зв'язку з "інцидентом" доручило ДПУ та військовому командуванню розібратися у цій справі та суворо покарати винних (152).

Архівні документи дозволяють також прослідкувати механізм утворення Спілки революційних селян Бессарабії. Рішення з цього питання прийняло Політбюро ЦК КП(б)У 10 квітня 1925 р. Політичне керівництво цією організацією покладалося на спеціальну комісію, до складу якої увійшли В.Затонський, М.Попов, А.Грінштейн та представник Румунської компартії. Для постійної роботи утворювалося бюро з осідком у м.Балта.

Головними напрямами діяльності спілки були пропаганда та агітація за приєднання Бессарабії до МАСРР, утворення лівої фракції у цараністській партії та підкорення її своєму впливові, проникнення в органи

сільгоспкооперації і створення у ній опорних пунктів тощо (165). На початку липня 1925 р. Політбюро схвалило текст "Маніфесту" Спілки революційних селян Бессарабії, у якому поряд з викриттям політики боярської Румунії щодо бессарабських земель містився прямий заклик "добитися звільнення Бессарабії від румунської окупації, утворення робітничо-селянського уряду та об'єднання з Молдавською радянською республікою за Дністром" (258-261). Займалося Політбюро й питаннями підготовки конференції спілки. Попередню роботу виконували комісії закордонних справ та спеціальна для керівництва спілкою (281). Простежується також причинний зв'язок між утворенням МАСРР та Спілки революційних селян Бессарабії.

Компактну групу складають документи про утворення Молдавської АСРР. Це питання розроблялося у глибокій таємниці. 8 серпня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У на доповідь Г.Петровського затвердило постанову "Про молдавську республіку". Йшлося про прийняття до виконання рішення ЦК РКП(б). Секретаріату ЦК доручалося провести підготовчу роботу, в тому числі й нараду комуністів-молдаван, на якій треба було підібрати "персональний склад радянської і партійної верхівки". Уповноваженим у справі утворення МАСРР призначено А.Грінштейна (88).

12 вересня Політбюро знову розглядало це питання. Було прийнято пропозиції А.Грінштейна, що включали детальний план підготовчих робіт, а також невідкладні принципові питання щодо новоутворюваної республіки – статус, взаємини з УСРР і СРСР, форма партійної організації тощо. У постанові деякі питання одразу знайшли розв'язання. Зокрема, визнавалося, що "МАСРР повинна увійти до складу УСРР і повинна перебувати у федеративному зв'язку з Україною за прикладом взаємовідносин автономних республік з РСФРР". Партійній організації надавався статус обласної, відпускалися певні кошти тощо. Для продовження роботи створювалася комісія у складі: А.Грінштейн, П.Буценко та М.Полоз. Питання готувалося у форсованому порядку і через тиждень було прийнято грунтовну, розгорнуту ухвалу Політбюро про утворення МАСРР. Визначалися територія, кордони, порядок внутрішнього районування, адміністративний центр – Бірзула, структура вищих органів – ЦВК, РНК тощо. Щодо мови – постанова націлювала "тримати курс на розвиток народної молдавської мови", хоч зазначалося, що молдавська, українська та російська мови повинні бути рівноправними. Цікаво, що функції уповноваженого ДПУ покладалися на голову ДПУ Одеської області (12). Безперечно, всі ці питання детально узгоджувалися з ЦК РКП(б), особисто Й.Сталіним, але в матеріалах архіву відповідні документи не відклалися.

До "Окремої папки" 1924 р. потрапили документи, що свідчать про безпосереднє втручання партійного керівництва у сферу державних та судових органів. Зокрема, в лютому Політбюро ЦК КП(б)У доручив виконання смертних вироків ДПУ (26). У справі "Політчиної організації на Лубенщині", судовий процес над якою проходив улітку 1924 р., Політбюро

дозволило застосувати вищу міру покарання (ВМП) до винних у політичних вбивствах і визначило "квоту" – 5 осіб (78). Безперечно, це рішення було прийнято з дозволу Москви. Генсек ЦК РКП(б) Й.Сталін зажадав письмового обгрунтування застосування ВМП. Одержавши його, залишився задоволеним, і повідомив постанову ЦК РКП(б): "Не заперечувати проти вироку, викладеного у шифровці тов.Квірінга" (79-80).

Восени 1924 р. ЦК РКП(б) встановив порядок, за яким місцеві прокурори у випадках можливого застосування ВМП обвинувальні висновки мали надсилати в прокуратуру УСРР та ЦК КП(б)У, а не до суду (127). Згодом усі обвинувальні висновки, які "тягли" на ВМП попередньо мали направлятися до Москви і розглядатися спеціальною комісією Політбюро ЦК РКП(б) у складі Д.Курського, В.Куйбишева та Ф.Дзержинського (132-140).

Матеріали "Окремої папки" свідчать, що нарком юстиції і прокурор УСРР М.Скрипник виступив проти позасудового розгляду політичних справ. З цього питання він вступив у конфлікт з головою ДПУ УСРР В.Балицьким. Останній шукав підтримки у Москві, звернувшись з листом до заступника голови ОДПУ В.Менжинського, в якому доводив, що інтереси секретно-агентурної роботи унеможливлюють проведення відкритого суду. На прикладі меншовиків він показує, що у них дуже рідко "при обшуку вдається виявити компроментуючі матеріали (літературу, прокламації і т.д.), які могли б служити для гласного суду речовими доказами вини підсудних" (30). Політбюро ЦК КП(б)У відкинуло пропозицію М.Скрипника про відкриті судові засідання у політичних справах.

Водночас ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У постійно тримають на контролі чимало судових процесів – "Київського центру дій", "Димівську справу", "Полтавську справу", даючи наркомату юстиції, верховному суду та президії ВУЦВК директиви щодо їх проходження, винесення вироків ВМП тощо.

Цілком зрозуміло, що у повній секретності йшло обговорення питань діяльності органів ДПУ УСРР. На прикладі лише одного засідання Політбюро від 26 червня 1925 р. простежується намагання всіляко їх зміцнювати, націлювати на політичний розшук, ставити в особливе положення у системі державних органів. На доповідь Балицького (у матеріалах її немає) прийнято ухвалу. Ось її основні положення:

- наполягати на збільшенні коштів для інформаційної та контрдиверсійної роботи ДПУ УСРР;
- не допускати зменшення нинішньої кількості гласних інформаторів та зміцнити працівниками інформаційні апарати ДПУ;
- доручити оргрозподілвідділу ЦК КП(б)У поповнювати органи ДПУ оперативними працівниками з випускників вузів та робітфаків;
- тримати курс на підвищення зарплати працівникам ДПУ;
- окружкомам КП(б)У не чинити перешкод органам ДПУ при перекиданні особового складу;
- створити при ЦК КП(б)У спеціальну постійно діючу нараду.

Цією ж постановою перед ДПУ ставилися конкретні завдання щодо вивчення політичних настроїв серед селянства, молоді, віруючих тощо.

Загалом матеріали "Окремої папки" дозволяють прослідкувати процес піднесення ролі каральних органів, використання їх у боротьбі проти інакомислячих, утвердженні суспільства тоталітаризму.

Ще однією з закритих тем, документи якої потрапили до "Окремої папки", була політика радянської влади стосовно церкви, релігій та віруючих. Засекреченість у цій сфері зумовлена декларованим відокремленням держави від церкви. У листопаді 1923 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило розгорнуту програму втручання у церковні справи. Наголошувалося на всебічній підтримці Живої Церкви, супротиву посиленню впливу "тихонівців" та відколу від неї лівих елементів ставилося завдання добиватися усунення протиріч між прогресивними церковними угрупуваннями та утворення з них блоку проти "тихонівців" та автокефалістів. Мали активізувати діяльність центральна та губернські церковні комісії (12).

У вересні 1924 р. постало питання про видання церковної газети "За віру". Політбюро ЦК КП(б)У відхилило ці пропозиції (114). Як правило, питання релігійної політики доповідав В.Балицький. Так 14 листопада 1924 р. на засіданні Політбюро планувалося розглянути заходи антирелігійної роботи, але обмежилися лише дорученням Балицькому опублікувати у пресі лист польського ксьондза Фідаловича, який звинувачувався у шпигунській діяльності (138). Наступного засідання Політбюро дозволило видання церковного журналу оновленців, але без грошової допомоги. Кошторис витрат на утримання антирелігійної комісії доручалося розглянути голові РНК УСРР В.Чубареві та іншим (144). У постанові Політбюро ЦК КП(б)У від 26 серпня 1925 р. "Про роботу ДПУ УСРР" один з пунктів мав таку редакцію; "Доручити ДПУ звернути увагу на вивчення діяльності церковних рад (хто ними керує; який вплив вони мають у селі; особливості їхньої роботи у літній період; робота серед молоді та в гуртках і т.п.)" (182).

У жовтні 1925 р. Політбюро заслухало доповідь М.Попова "Про автокефальну церкву". Було визнано за можливе зареєструвати її статут, але за певних умов. Керівництво церкви мало публічною декларацією засвідчити лояльність до радянської влади і повністю відмежуватися від еміграції (277).

У глибокій таємниці розроблялися заходи щодо української еміграції, зокрема до повернення в Україну галичан-старшин та вояків Української Галицької армії, які перебували у Чехословаччині. З цією метою було створено спеціальну комісію під головуванням М.Фрунзе, а 12 листопада 1923 р. на її засіданні прийнято ухвалу про використання галичан. Пропонувалося 400 найретельніше перевірених направити на закордонну роботу, решту послати до територіальних військових частин УСРР, але за неодмінної умови – дислокації в Лівобережній Україні (5). Через кілька днів Політбюро знову порушило питання про ставлення до військової організації галичан і доручило М.Фрунзе та В.Балицькому виявляти "фізіономію" цього

об'єднання, й залежно від цього фінансувати (10). У червні 1924 р. Політбюро прийняло ухвалу: "Внаслідок важких умов, засухи, безробіття і відмови воєнного відомства – відмовитися від прийому галичан" (51).

На деякий час ця проблема зникла з порядку денного. Головні важелі її розв'язання знаходилися у Москві. 7 серпня 1924 р. Політбюро ЦК РКП(б) погодилося з пропозицією комісії у справах галичан передусім прийняти 50 осіб українського походження та 150 особливо надійних галичан для утворення з них в Україні військової роти. Друга група емігрантів мала складатися з кваліфікованих робітників. Перевага віддавалася тим, хто погодиться поїхати працювати в Баку. Передбачався також в'їзд 200 сімей сільськогосподарських робітників і поселення їх у Черкаському окрузі. При цьому ОДПУ мали провести чистку з метою відібрати найбільш надійних (99). 12 серпня 1924 р. Політбюро ЦК КП(б)У обговорило це питання і ухвалило частину галичан направити в Донбас, а інших – у радгоспи і колгоспи. На здійснення цих заходів черговий раз просили коштів у ЦК РКП(б) (97).

Наприкінці серпня Політбюро ухвалило звернутися до ЦК РКП(б) з проханням скоротити потік політемігрантів в Україну і правильно інформувати їх про економічне становище УСРР (108). В.Молотов зажадав роз'яснень з цього питання. У додатковому матеріалі пояснювалося, що комуністична преса за кордоном малює економіку України як "квітучу" і це активізує політеміграцію. Насправді ж ознайомившись з нашою дійсністю, вони "глибоко розчаровуються" (111).

Майже через рік, у серпні 1925 р., питання про галичан знову було порушене Політбюро. Як і раніше, йшлося про згоду прийняти в країну 200 осіб за умов, що це будуть кваліфіковані працівники та Москва дасть гроші на їх влаштування (222).

Кілька разів на засіданнях Політбюро розглядалося питання про повернення колишніх петлюрівців, приймалася ухвала про принципову можливість повернення їх в Україну, а конкретні заходи доручалися урядові (22). Коли на початку 1925 р. НКЗС СРСР не виділив коштів для репатріації колишніх петлюрівців, то ЦК КП(б)У звернувся до ЦК РКП(б) з протестом, підкресливши, що для колишніх врангелівців кошти, мовляв, асигнуються (156).

"Розклад" української еміграції був одним з основних завдань політичної роботи за кордоном, його реалізації приділялася постійна увага. Так, в одному з рішень Політбюро наголошується на необхідності:

¥ вести роботу серед українських націоналістичних груп і дрібнобуржуазних партій Західної України у напрямку їх орієнтації на Радянську Україну і СРСР;

¥ підтримувати групи, які не йдуть на угоди з урядами або ворожими СРСР капіталістичними силами;

¥ провести роботу по розкладу українського національного клубу в польському сеймі;

¥ посилити вплив на загальну культурно-просвітницьку роботу Західної України, у "Просвітах", нелегальних вищих школах;

¥ поставити завданням залучення на Радянську Україну найвидатніших культурних і наукових працівників Західної України;

¥ повести роботу по посиленню впливу на економічні та коопертивні організації Західної України і т.д. (285).

В іншому рішенні політичне керівництво УСРР звернуло увагу на те, що головні зусилля у цій діяльності спрямовуються на західноукраїнські землі. 29 серпня 1925 р. з'явилася постанова Політбюро "Про ставлення до наддніпрянської еміграції і про роботу серед неї", де вказувалося на посилення "розкладу" вихідців з Наддніпрянщини. З цією метою пропонувалося полегшити емігрантам – прихильникам радянської влади повернення в Україну і отримання громадянства, хоч і застерігалося, що ДПУ має суворо перевірити їх на лояльність до радянської влади (226).

До "Окремої папки" увійшли й матеріали, що стосувалися визначних діячів української еміграції – В.Винниченка, Є.Коновальця, Є.Петрушевича та ін. 25 вересня 1925 р. генсек КП(б)У Л.Каганович особисто доповів на засіданні Політбюро про видання книги В.Винниченка "Сонячна машина". Ухвала була короткою: "Книгу в УСРР не видавати" (270).

В цей час представник УСРР у Парижі листувався з В.Винниченко щодо його повернення в Україну. 11 листопада 1925 р. Політбюро ухвалило: без дозволу листування з Винниченком не вести, а його заяви доповідати Політбюро (280). Згодом було підготовлено проекти двох матеріалів, які фактично склали відповідь В.Винниченкові. Перший – пряме звернення до письменника. У ньому йшлося про те, що відповідь на всі порушені ним питання Винниченко може знайти у законах УСРР, що союзна конституція дає широкі права і повну можливість розвитку кожної республіки, що національну політику визначає не тільки програма компартії, а й низка заходів (у галузі шкільництва, українізації, культ-освітня робота тощо). Завершувався цей лист декларацією про те, що влада робітників і селян "не входить ні в які торги з тими, хто в момент боротьби робітничої кляси за своє визволення стояли по тому боці барикад". Разом з тим наголошувалося, що радянська влада дасть притулок і повну можливість праці кожному, "хто без застережень признає владу робітників та селян" (287).

Другий документ – звернення радника посольства СРСР у Парижі М.Приходька до української еміграції. У ньому повідомлялося про клопотання В.Винниченка щодо повернення в Україну. Повторювалися умови, за яких можуть бути розглянуті подібні заяви, а також наголошувалося, що ніякої різниці між рядовим емігрантом і колишнім головою Директорії УНР робитися не буде (288).

У квітні 1924 р. В.Балицький інформував про звернення Є.Коновальця, Є.Петрушевича та інших щодо їх фінансування. Політбюро ухвалило у коштах відмовити, але "з метою їх подальшого розкладу переговори під

різними приводами відтягувати, запропонувавши їм подати детальні відомості про те, що у них є" (40).

Восени 1925 р. знову на засіданні Політбюро постало питання про Є.Петрушевича. У проекті рішення пропонувалося надати тимчасову матеріальну підтримку йому особисто у розмірі не більше 1 тис.крб. Висувалася умова, за якою Є.Петрушевич мусить звернутися до РНК УСРР з викладом свого ставлення до радянської влади, а також до "нової політичної формації трудовиків під назвою Українське національне об'єднання". Л.Каганович власноручно до проекту вніс дві правки: викреслив конкретну суму грошей та додав слово "письмово" щодо звернення Є.Петрушевича (252).

У зв'язку з недородом та повінню 1925 р. у Західній Україні з ініціативи частини інтелігенції виник комітет у справі допомоги західноукраїнському населенню. Очолити його зголосився М.Грушевський. Після втручання у цю справу властей вчений відмовився від головування у допомоговому комітеті. На засіданні спеціальної урядової комісії було ухвалено знайти іншу кандидатуру, а відмову Грушевського опублікувати в пресі. До того ж ДПУ доручалося провести розслідування діяльності комітету (262).

Робота серед еміграції та на західноукраїнських землях вимагала чималих коштів. Серед рішень "Окремої папки" часто трапляються саме документи стосовно матеріальних витрат: 1500 доларів – на фінансову підтримку роботи депутатів колишньої УСДП у Польщі; 1500 доларів – для нелегального університету у Львові; 1500 доларів – для боротьби проти українського університету в Кракові; 3500 – для проведення роботи за кордоном українськими радниками тощо (156). Гроші ці вишукувалися з різних джерел – ЦК РКП(б), НКЗС, РНК УСРР та ін.

Утворення Союзу РСР, ліквідація НКЗС УСРР, закриття українських дипломатичних місій суттєво скоротили можливості легальної роботи серед еміграції. За цих умов керівництво УСРР домагається відкриття в складі союзних посольств українських консульських столів (бюро). НКЗС СРСР різко виступив проти цієї пропозиції. Питання розглядалося на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У. Збереглися лист Л.Кагановича до Й.Сталіна, грунтовна доповідна записка В.Чубаря до ЦК РКП(б). Наводяться численні факти бюрократизму, обмежень, зволікань у постпредствах СРСР щодо надання громадянства України, захисту прав української еміграції тощо. Зокрема, документи розповідають про тяганину у справі з поверненням в УСРР Ф.Савченка – одного з найближчих співробітників академіка М.Грушевського. Маючи виписку з рішення ВУЦВК за підписами Г.Петровського та П.Буценко, Ф.Савченко звернувся до посольства СРСР у Парижі, а там відповіли, що постанови окремих національних республік не підстава для надання віз для в'їзду (199). Відомостей про реакцію Й.Сталіна на домагання відкрити українські консульські столи в архіві немає. Найімовірніше, що підтримки вони не дістали.

У серпні 1925 р. Політбюро ЦК КП(б)У визначив порядок розглядання питань української закордонної роботи. Встановлювалося, що ці питання повинні попередньо вивчатися в комісії Політбюро з іноземних справ. В окремих невідкладних випадках Уповноважений НКЗС в Україні мав погоджувати їх з генеральним секретарем ЦК КП(б)У, а вже потім доводити до відома членів комісії (222). Значна частина матеріалів стосовно зовнішньополітичної діяльності отримувала статус "Окремої папки".

Серед цієї категорії надсекретних документів трапляються поодинокі цікаві сюжети. Так, у листопаді 1924 р. Е.Квірінг від імені Політбюро ЦК КП(б)У звернувся до ЦК РКП(б) з пропозицією видати додатково брошуру Л.Троцького "1917 год". Її відсутність у книжкових магазинах породжувала слухи про накладену на це видання заборону (142).

У атмосфері таємності вирішувалося й питання про випуск тридцятиградусної горілки. Було ухвалено ще обмінятися думками з цього приводу на пленумі ЦК (124). Іншого разу на засіданні Політбюро йшлося про надання пільг близькосхідним купцям, які приїдуть на Київський ярмарок (152).

Таким чином, огляд тематичної спрямованості "Окремої папки" переконливо свідчить про закономірність появи цієї категорії документів. Передусім вони обумовлювалися характером суспільного ладу, що утверджувався, відсутністю демократичних засад і гласності у діяльності вищого керівництва республіки, його залежністю від союзного центру, глибокою політизацією громадського життя, домінуванням партійно-класового підходу у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики.

Безперечно, кожна держава визначає зміст, обсяги і строки засекречування інформації. Та, як бачимо, на прикладі документів "Окремої папки" масштабність і безстроковість їхньої закритості не були обгрунтованими і уможливлювалися, крім інших причин, ще й відсутністю правового регулювання доступу до історичних джерел.

Тривала засекреченість цих документів вкрай негативно відбилася на розвитку джерельної бази наукових досліджень, стала причиною численних "білих плям" нашої минувшини, спричинилася до викривлення історичної свідомомсті цілих поколінь.

Сьогодні матеріали "Окремої папки" запроваджуються до вжитку, дають можливість переосмислити минуле.

І. Б. ГИРИЧ (*Київ*)

М. ГРУШЕВСЬКИЙ і М. ВАСИЛЕНКО

(До історії творчих взаємин)

"Вона (Історія України-Руси") – великий монумент, що Ви собі збудували. Він Ваш, тільки Ваш, і ніколи ніхто його одняти од Вас не може".

М. ВАСИЛЕНКО
(Ювілей ак. М. С. Грушевського. – К., 1927. – С.27)

Обидва історики були однолітками. Микола Прокопович був трохи старший, народився в лютому 1866 р., Михайло Сергійович – у вересні. Майже одночасно вступили до університетів (М.Василенко – в Дерптський 1885 р., М.Грушевський – у Київський 1886 р.). Одночасно складали магістерські іспити при університеті св.Володимира. Але подальша наукова доля виявилася зовсім різною: Михайло Сергійович став львівським професором, керманичем української науки, а Микола Прокопович так і не став професором, хоча напередодні світової війни і був затверджений приват-доцентом. Наукою йому довелося займатися уривками між журналістикою та адвокатурою. Хіба що українським академіком М.Василенко став майже на 4 роки раніше й, крім того, саме йому випало засновувати УАН, був її другим президентом. Вони прожили довге життя і назавжди упокоїлися майже одночасно. Микола Прокопович на рік пережив свого давнього приятеля.

Очевидно, особисто познайомилися вони під час складання магістерских іспитів у Києві 1892 р. Принаймні, є матеріальне свідчення цього знайомства – лист Миколи Прокоповича до М.Грушевського, датований цим роком[1]. У ньому він писав про неможливість через хворобу побачитися вдома. Очевидно, йшлося про ту хворобу, котра зрештою не дала змоги продовжити іспити.

Обидва історики належали до української громади Києва, мали спільні знайомства, співробітничали в "Киевской старине", і, думається, не випадково свій прощальний вечір з однодумцями перед від'їздом у Галичину Михайло Сергійович провів в будинку, що на Тарасівській, 20, де мешкав М.Василенко.

По від'їзді Михайла Сергійовича стосунки між вченими не припинилися, тривало досить жваве листування[2]. В цей час Микола Прокопович

station поринає в журналістику і через нього львівський професор намагається налагодити надійний канал інформування Наддніпрянської України про українські справи в Галичині. У жовтні 1895 р. в газеті "Киевское слово" з'явилася публікація "Письма из Галичины" без підпису[3]. М.Грушевський передав її зі Львова, а В.П.Науменко переклав російською. Через місяць після публікації Микола Прокопович висловлював бажання створити постійну рубрику й чекав на нові матеріали[4].

Та цим намірам не судилося збутися, бо на початку 1896 р. через незгоди з видавцем газети С.В.Кульженко, М.Василенко разом з іншими українськими публіцистами змушений був залишити редакцію[5].

М.Василенко був одним з перших наддніпрянських українців, котрі підтримали заклик М.Грушевського про створення власного українського університету у Львові. 1897 р. він надіслав львівському професорові 125 крб.[6] Можливо, у зв'язку з цим М.Грушевський написав чуйного листа до Києва. У відповідь М.Василенко з жалем характеризує як страшне явище те, що вони так довго стояли досить далеко один від одного[7].

Але всупереч жаданням, зближення в ці роки не сталося. По справжньому близькі стосунки між істориками встановилися 1910 р. А поки що з кінця XIX ст. наукові й політичні шляхи обох були радше паралельними. В українській справі М.Василенко займав поміркований позицію, за поглядами був близький до кадетського світогляду, а згодом належав до проводу кадетської партії. М.Грушевський завжди ставився до кадетів з підозрою за їх відверті великодержавність і централізм.

На відміну від М.Грушевського, М.Василенко не володів вільно українською мовою і не вважав за потрібне, хоча б з суто етично-світоглядних позицій (до 1905 – 1907 рр. він був політичним "малоросом") листуватися з М.Грушевським по-українському[8]. Пишучи статті, рецензії, друкуючи документи з української історії, М.Василенко, власне, українським істориком за історіософським поглядом став за кілька років до світової війни, прийнявши схему української історіографії, остаточно сформульовану М.Грушевським. Можна з певністю стверджувати, що саме останній посприяв М.Василенкові в його українському науковому утвердженні. Ось що відповідав М.Василенко на закиди М.Грушевського про брак у нього українського патріотизму в освітленні польсько-українських відносин: "Я – украинец, но я никогда не замыкался в круг только украинских интересов. Меня за это упрекают, смотрят на меня искоса, иногда даже подозрительно. Но что же поделаешь, когда мое мировоззрение сложилось так, что я считаю возможным разрешение украинского вопроса только на почве федеративного устройства России, и украинский вопрос не могу выделить и обособить от других национальных вопросов, польского, еврейского, латышского и пр."[9]

Його історіософські погляди тісно перепліталися з політичними переконаннями. Українські національно-державні інтереси він розглядав в залежності від російсько-імперських інтересів. Федералізм М.Василенка

відрізнявся від федералізму М.Грушевського, що був більшою мірою інтегралізований. Львівський професор глибше розумів національний аспект в кожному суспільному, політичному і культурному явищі. У федералізмі він був, так би мовити, більше самостійником, ніж М.Василенко. Останній не вірив у можливість української державності, принаймні до 1918 р.

Саме у політичній царині знову перетнулися їхні шляхи. 1905 р. М.Василенко редагував "Киевские отклики" й надрукував статтю анонімного поляка під криптонімом К., в котрій заперечувався факт культурно-національних утисків українців у Галичині. Отримавши текст статті від С.Єфремова, М.Грушевський майже через місяць подав спростовну статтю "К польско-украинским отношениям в Галиции". М.Василенко не погоджується із засадничими поглядами М.Грушевського стосовно проблеми взаємин національних культур на українських етнічних землях. Останню подачу статті знову було затримано Миколою Прокоповичем, бо, на його погляд та, очевидно, на погляд кадетів (дуже відчувається партійна кадетська дисциплінованість М.Василенка), львівський професор занадто негативно оцінює польські політичні кола й підозрює їх у реваншистських устремліннях щодо України. Редактор "Киевских откликов" просив змінити кінцівку, вбачаючи різницю між українсько-польськими взаєминами в Галичині та у Великій Україні[10]. Він вважав несвоєчасним різко полемізувати з польською стороною заради удаваної спільності всіх національно-опозиційних сил у боротьбі із царатом.

М.Грушевського таке ставлення до його роботи дуже роздратувало, він пише досить розлюченого листа до М.Василенка, попередньо прочитавши його І.Франкові[11]. У листі автор вимагає друкувати статтю у тому вигляді, який вона має, висловлює образу, що М.Василенко радиться в такій справі з поляками і прислуховується до їхніх поглядів, представляючи український друкований орган. Болісним для Михайла Сергійовича було й ставлення М.Василенка до галичан[12]. У листі до Миколи Прокоповича професор відзначав (шануючи співбесідника, він теж вів листування російською мовою), що своєю статтею він зовсім не збирався сподобатися полякам, тим більше відповідаючи на таку тенденційну статтю польської сторони, і, навпаки, вважає порушену проблему дуже своєчасною і необхідною для вияснення зараз, не відкладаючи на майбутнє. М.Грушевський наперед передбачив загострення польсько-українських стосунків і загарбницьку війну відновленої Польщі.

Львівський професор розцінює "Киевские отклики" як український періодичний російськомовний орган. Так вважав і С.Єфремов, котрий працював у цій газеті. Але погляд М.Василенка на політичний напрям очолюваного ним періодичного видання був зовсім інакшим. Він писав у Львів: "Киевские отклики" орган не украинский, а областной, проводящий федеративные принципы и защищающий все народности"[13]. Наведене висловлювання є свідченням кадетської, акцентовано федеративної позиції автора, декларативність якої очевидна. При такому підході українська

нація при так званих "рівних умовах" неминуче опинялася у визискуваному становищі. Важко звинувачувати М.Василенка в короткозорості, в зневірі у здатності України до незалежного життя. Адже він був у цьому зовсім не одинокий. Але цілком можна солідаризуватися з львівським істориком, що з приводу таких національно невизначених людей писав: "Українці готові знову лягти на печі нічого не діставши, тим часом як поляки беруть силу і над ними... Чи помогло, що мої знайомі нам в Українських справах... ріжні Василенки і Шахматови"[14].

Під тиском М.Грушевського М.Василенко змушений був видрукувати всю статтю без змін, додавши, однак, замітку від редакції, в котрій зазначав, що не погоджується з "крайніми" висловлюваннями львівського професора. Михайло Сергійович також виявився принциповим і в дуже роздратованому тоні вимагав від редактора надрукувати примітку від себе, "чтобы исчерпать этот инцидент и расстаться по крайней мере корректно"[15].

Незважаючи на те, що М.Василенко зрештою видрукував всю статтю М.Грушевського і навіть випустив її відбитки окремою брошурою, в обох, очевидно, залишився неприємний присмак від дещо вимушеного співробітництва. За наступні кілька років відомий київський публіцист звертався до львівського професора лише в крайніх випадках. Та й М.Грушевський тривалий час не міг забути негативного враження від спілкування з Миколою Прокоповичем. В лютому 1907 р. М.Грушевський випадково на вулиці зустрівся з М.Василенком і розпочав стару суперечку, потім жалкував з цього приводу, запрошував співрозмовника додому продовжити спір[16]. Того ж 1907 р., коли Микола Прокопович редагував газету "Киевский голос", під час перебування М.Грушевського в Києві він запрошував останнього на розмову, аби той втрутився у справу його стосунків з "Радою", що дозволяла собі "шпильки" на адресу М.Василенка[17].

Наступні два роки були важкими для Миколи Прокоповича, майже рік він провів у петербурзькій в'язниці за "антиурядову діяльність" на полі публіцистики. Можливо тому, а також через підготовку до іспитів на приват-доцента взаємини вчених перервалися.

Чотири передвоєнні роки виявилися найактивнішими у зносинах вчених. Історіософські погляди М.Василенка 1910 р. наближаються до поглядів М.Грушевського. Коли саме стався цей перелом у свідомості Миколи Прокоповича, встановити важко. Принаймні праві шовіністичні кола Києва називали М.Василенка серед тих осіб, які підтримували М.Грушевського у намірах очолити кафедру руської історії у Київському університеті в 1907-1908 рр. Але вже у травні 1908 р. Михайло Сергійович зазначав, що на засіданні УНТ М.Василенко здивував його своїм національним запалом у питанні про участь українських археологів у Чернігівському археологічному з'їзді[18]. Він прийняв історичну концепцію М.Грушевського, і це примирило їх остаточно. Повернувшись з Петербурга до Києва, М.Василенко включився до активної роботи в Українському

науковому товаристві. У 1910-1914 рр. разом з М.Грушевським і В.Перетцем він бере участь у редагуванні "Записок УНТ"[19] і водночас сам друкується в українських історичних часописах. Саме у виданнях М.Грушевського з'явилися перші україномовні статті М.Василенка. Серед них було п'ять значних публікацій, написаних на замовлення М.Грушевського[20].

У березні 1910 р. М.Василенко запросив М.Грушевського на ювілейне засідання товариства Нестора-літописця[21] (обидва були його дійсними членами) у зв'язку з 25-річчям смерті М.Костомарова. Михайло Сергійович відповів згодою і саме на день засідання (7 квітня) приїхав зі Львова до Києва[22]. Наприкінці квітня обидва взяли участь у засіданні УНТ, де розв'язувалася проблема перебрання товариством бібліотеки київської "Просвіти", а також питання про шовіністичні наскоки на українське товариство київської великодержавницької преси. Після засідання, вертаючи додому, М.Грушевський запропонував М.Василенкові взятися за видання відомого щоденника генерального підскарбія Я.Марковича, на що той відразу погодився[23].

Наступного року, в березні, М.Василенко запропонував львівському професорові статтю про Г.Гнилосирова. Згодом її було опубліковано в "ЗУНТ". Влітку Микола Прокопович збирався читати лекції з історії України полтавським вчителям і просив Михайла Сергійовича надіслати йому відбитку статті зі збірника, присвяченого В.Ламанському, де було надруковано знамениту "Звичайну схему руської історії й справу раціонального укладу історії східнього слов'янства" (СПб, 1904) – виклад Грушевським української історіографічної концепції[24]. Згодом М.Василенкові було заборонено читати лекції у київському університеті через те, що в Полтаві він читав їх у дусі "Історії України-Руси" М.Грушевського.

Наприкінці весни 1911 р. М.Василенко, сприяючи поширенню інформації про нові періодичні видання М.Грушевського "Село" і "Засів", уміщує їх анонси в газеті "Киевские вести" за допомогою свого товариша публіциста Н.Калишевича[25].

Водночас Микола Прокопович налагоджує роботу по виданню щоденника Я.Марковича. Від імені НТШ він домовився з В.Л.Модзалевським про співпрацю. Вадим Львович дає згоду взятися копіювати щоденник з оплатою 50 коп. за аркуш у 100 рядків[26].

М.Василенко як член Археографічної комісії НТШ у Львові слідкував за кількома археографічними виданнями, що готувалися В.Модзалевським у Чернігові, зокрема матеріали Генеральних слідств Стародубського і Полтавського полків (XVIII ст.)[27]. Він пропонував М.Грушевському видати документи з судової розправи над Чуйкевичем і цим започаткувати серію публікацій юридичних матеріалів з історії права.

1911 р. трапилося лихо – помер батько М.Василенка (27 листопада) – і запланована на цей час зустріч вчених у Петербурзі не відбулася[28]. А незадовго до цього – 15 листопада, за поданням М.Грушевського, Миколу Прокоповича обирають дійсним членом НТШ. У грудні, зустрівшись вже

в Києві, вони домовляються про теми чергових доповідей на історичній секції УНТ[29].

1911 р. був також часом близького співробітництва М.Грушевського і М.Василенка в енциклопедичному словнику "Гранат". З запропонованих у листопаді одним із співредакторів О.Дживілеговим десяти статей на літеру "Г" М.Грушевський написав лише дві – про М.Глинського та І.Гонту. Зі свого боку, Михайло Сергійович запропонував редакторові доручити написання низки статей М.Василенкові – співробітникові найбільших російських енциклопедичних словників. Пропозицію було прийнято, Василенко написав статтю "Гайдамаччина", що в числі інших була спочатку запропонована М.Грушевському[30].

Напевно Михайло Сергійович намагався максимально заохочувати М.Василенка студіювати українську історію українською мовою, бо в грудні 1911 р. Микола Прокопович, ніби виправдовуючись, зазначав, що змушений писати головним чином по-російському, тому що готує книгу "Из истории раскрепощения крестьян в Левобережной Украине"[31].

У лютому 1912 р. у М.Грушевського, можливо, визріла думка про видання вже досить відомого історично-етнографічного джерела – альбому Де ля Фліза. М.Василенко спеціально переглянув його (альбом знаходився серед паперів О.М.Лазаревського) і листовно висловив позитивні думки щодо нього. Особливу увагу він звернув на цікаві акварелі, які пропонував показати В.Кричевському для можливого замалювання[32]. Михайла Сергійовича цікавило, чи є серед цих акварелей портрети. В цей час він працював над другим виданням "Ілюстрованої історії України" і шукав для нього нові ілюстрації. М.Василенко повідомляв, що портретів в альбомі немає. Але схоже на те, що дві ілюстрації з Де ля Фліза з подачі М.Василенка М.Грушевський використав. Йдеться про портрети Б.Хмельницького й І.Мазепи.

Протягом весни 1912 р. М.Василенко допомагав В.Модзалевському в роботі над копіюванням щоденника Я.Маркевича. Коли перші шматки скопійованого тексту поступили в НТШ, М.Василенко, переглядаючи їх, помітив багато помилок і непрочитаних місць. Намагаючись певною мірою виправдати В.Модзалевського, М.Василенко посилався на дуже поганий почерк оригіналу і зазначав, що лише донька О.Лазаревського могла добре його розібрати[33]. Надіславши для "ЗУНТ" рецензію на книжку М.Слабченка, Микола Прокопович збирався прорецензувати видання Полтавських гродських книг, здійснене В.Модзалевським, і висловлював надію надалі робити огляди всіх книжок з історії Лівобережжя і з історії права[34].

Упродовж 1912 р. М.Василенка не полишала надія отримати посаду приват-доцента в київському університеті, але діставши остаточну заборону від київського губернатора, він намагався влаштуватися на роботу в Київський центральний архів давніх актів. Спроба виявилася невдалою. Незважаючи на те, що О.Левицький і В.Іконников підтримували його в цьому намірі, М.Владимирський-Буданов був проти, бо мав свого кандидата

на вакантну посаду[35]. Кінець року – грудень – був часом жвавих спілкувань учених в Києві, де тоді перебував М.Грушевський.

1913 р. стосунки між ними стають зовсім дружніми. На початку року, в січні-лютому Микола Прокопович допомагав у придбанні М.Грушевським сусідньої садиби на Паньківській вулиці. Але справа не вигоріла – господар садиби продав її іншій людині. Наприкінці року М.Василенко звертається в листах до М.Грушевського: "Дорогий мій любий друже", жалкуючи, що зближення наступило лише в останні роки[36].

Надії М.Василенка на викладання в університеті остаточно розвіялися. Попечитель Київського учбового округу Деревицький заборонив йому читати лекції, вважаючи, що той з університетської кафедри проповідуватиме думки "шкідливого мазепинця" М.Грушевського. У відповідь на ці звинувачення Микола Прокопович написав доповідну записку, в якій доводив науковість творів видатного історика і обстоював право базуватися на них[37]. З листування М.Василенка і Деревицького склався цікавий матеріал, який Микола Прокопович збирався опублікувати в журналі "Украинская жизнь" в якості цінного і яскравого документу з місцевого суспільного життя й "українського питання"[38]. Внаслідок неможливості професорувати, М.Василенко опинився в скрутному матеріальному становищі. Влітку 1913 р. він змушений був прийняти посаду мирового судді Ушицького повіту Подільської губернії.

М.Василенко не тільки стояв на засадах української історіографії, а й популяризував твори М.Грушевського, активно рецензував їх у російськомовних часописах Петербурга і Києва. У жовтні 1912 р. він завершив рецензії на книжки "Киевская Русь" і "Культурно-національний рух на Україні XVI-XVII ст." для журналу "Русское богатство"[39]. В грудні М.Василенко надіслав рецензію на "Ілюстровану історію України" в газету "Киевская мысль"[40]. Роком раніше у "Вестнике Европы" було надруковано його рецензію на третє видання тому історичного серіалу М.Грушевського[41].

Наприкінці 1913 р. В.Семевському для журналу "Голос минувшего" знадобилася рецензія на черговий вихід "Ілюстрованої історії". М.Грушевський порадив видавцю звернутися у цій справі до М.Василенка, зі свого боку збираючись листовно просити Миколу Прокоповича про таку рецензію[42].

В найпрестижнішому новому енциклопедичному словнику Брокгауза-Ефрона М.Василенко написав статтю про львівського професора[43]. Майже половину її обсягу займає популярний виклад української історіографічної концепції з суттєвими цитатами з роботи М.Грушевського "Звичайна схема..." та з передмови до "Очерков истории украинского народа". Не випадково й під час святкування 50-річчя від дня народження великого історика саме Микола Прокопович у московському журналі "Украинская жизнь" дав оцінку творчості М.Грушевського як історика[44].

Крім рецензій на праці львівського професора протягом 1913 р., М.Василенко готував для публікації й низку інших україномовних рецензій.

У березні він надіслав до Львова другу рецензію на книжку М.Слабченка[45]. Крім цього, Микола Прокопович обіцяв М.Грушевському подати огляди дев'ятих томів "Трудов" Полтавської й Чернігівської учених архівних комісій, праці В.Модзалевського про генерального підскарбія Ракушку-Романовського та другого тому нарисів російської історії Д.Багалія[46].

Цікавою для характеристики взаємин учених є реакція М.Василенка на відомий конфлікт всередині НТШ 1913 р., який, зрештою, призвів до відставки М.Грушевського з посади голови товариства. Ще в травні 1913 р. Микола Прокопович віддає Михайлові Сергійовичу свій голос при голосуванні на спільних зборах[47], а в липні отримує зі Львова анонімну брошуру із звинуваченнями проти М.Грушевського. З приводу цієї брошури М.Василенко зазначав: "Друже мій, не було ще в світі ні одного енергійного, видатного чоловіка, котрий би не викликав проти себе зависти, інтриги, обвинувачень і т.д. Не сумуйте, і не огорчайтесь. Те, що Ви зробили Вашою діяльністю, Вашим життям для українства ніякі вороги, ніякі інтриги не можуть закрити. Ваше ім'я має велике історичне значення"[48]. Микола Прокопович радив історикові не відрікатися від "Записок", не зважати на подібні звинувачення.

М.Василенко дуже хвилювався за здоров'я львівського професора, боявся, аби нервовий зрив не зашкодив йому. В серпні 1913 р. він непокоїться, що довго немає звісток зі Львова. Уважно прочитавши анонімну брошуру, Микола Прокопович атестує її як "недостойну", знову радить М.Грушевському бути виваженим, не відповідати згаряча. "Я допускаю, - писав М.Василенко, – що в такому важкому ділі, як товариство, у Вас були помилки, але автор брошури торкається і Вашої діяльності наукової, старається накинути тінь на неї. З цього боку скажу ось що. Вас обрали головою – це лучше свідоцтво того, що товариство не згоджується з тими, хто мав мету підірвать поважаннє суспільства... Вам нічого боятись. Ви можете і мусите йти прямо і отверто"[49].

Коли М.Грушевський остаточно вирішив припинити діяльність в Галичині, М.Василенко не погоджувався з цим. Він вважав, що не варто історикові поривати зовсім зв'язків зі Львовом, що керівництво у товаристві може перейти до опозиційної партії і це зашкодить розвиткові українства. Адже зв'язки з Галичиною у Наддніпрянської України досить слабкі, і з переїздом М.Грушевського, замість того, щоб міцніти, вони ще більше послабляться. "Коли Ви лишите всяку... роботу, - підсумовував М.Василенко, - вони зовсім рухнуть"[50]. Микола Прокопович відмовляв історика від рішучого кроку залишити роботу на західноукраїнських теренах і припинити редагування "Записок", закликаючи до дуже зваженого обмірковування.

У грудні 1913 р. М.Василенко ознайомився з брошурою І.Джиджори, М.Мочульського на захист М.Грушевського і знайшов її досить переконливою, хоча й, на його думку, завеликою за обсягом[51].

Ще раз київський правник повертався до справи конфлікту в НТШ наприкінці 1913 р. Під час підготовки засідання УНТ у Києві він зустрівся

з С.Петлюрою і той запитав М.Василенка, чи не подати на сторінках "Украинской жизни" якогось матеріалу на захист честі львівського професора. Микола Прокопович не вважав за потрібне це робити, аби не виносити внутрішні українські справи на розголос російській публіці. Цю думку поділяв і С.Єфремов[52].

У роки світової війни, коли М.Грушевський перебував на засланні, М.Василенко працював у різних київських громадсько-політичних організаціях і культурно-фінансових установах. З поверненням до Києва після лютневої революції 1917 р. Михайло Сергійович одним з перших відвідує Миколу Прокоповича. Н.Полонська-Василенко описує цю зустріч дуже тепло: "... я почула радісні голоси і до кабінету він повернувся з М.С.Грушевським... Я залишила друзів, щоб їм не перешкоджати в розмові"[53].

Політична боротьба 1917-1920 рр. знову розвела їх у різні табори: М.Грушевський – есер, М.Василенко – кадет. Перший різко негативно поставився до гетьманського перевороту, рішуче відмовився від усякого з ним співробітництва. Другий став першим прем'єром в уряді П.Скоропадського, займався організацією Української академії наук, котру 20 років намагався створити Михайло Сергійович на базі НТШ – УНТ. За допомогою в утворенні УАН М.Василенко звернувся до товариша по партії кадетів В.Вернадського, котрий дуже неприхильно і зверхньо дивився на українське УНТ і вважав академію не стільки національною, скільки територіальною установою, російською за своєю суттю. Гадаємо, що це не могло викликати захоплення у М.Грушевського, знаючи його погляд на УАН як на спадкоємницю НТШ-УНТ.

Повернувшись з еміграції 1924 р. М.Грушевський застав М.Василенка заарештованим у справі "Київського обласного центру дій". Одразу ж історик почав клопотатися перед урядовими чиновниками про визволення Миколи Прокоповича та пом'якшення його долі[54]. Після звільнення М.Василенка Грушевський очолив Соціально-економічний відділ ВУАН і перебував у відносно незалежному становищі. В конфлікті М.Грушевського з Президією УАН, А.Кримським і С.Єфремовим, М.Василенко займав нейтральну позицію. Очевидно, він був одним з небагатьох учасників спільних академічних зібрань, хто утримувався при голосуваннях, коли вирішувалися справи історичної секції.

Про нейтральність М.Василенка у ставленні до Грушевського свідчить його щоденник. 1925 р. з приводу появи в журналі "Україна" статті, де М.Грушевський висловив свій погляд на історію та сучасність академії і котра викликала бурхливе незадоволення С.Єфремова, видатний правник писав: "думаю, что статья не так ужасна и страшна, как это ей приписывают", а також, "что история со статьей раздувается под влиянием личной борьбы и отношений"[55].

Заходи М.Грушевського всередині УАН по створенню осібного Історично-філософічного відділення зачіпали інтереси М.Василенка, бо

це відривало б частину наукових кафедр і вчених від відділу, яким той керував. Очевидно, в цьому зв'язку можна розглядати інцидент з негативною рецензією на праці О.Семковського, написаною О.Гіляровим. М.Грушевський через свого співробітника О.Гермайзе вимагав її відкликати[56], і це не сподобалося М.Василенкові.

Але зрештою і в цей непростий час вони поважали один одного. М.Грушевський в кінці жовтня 1927 р. просив М.Василенка вжити свій гонорар за публікації в "Україні" на замовлення малярського портрету Василенка, для чого рекомендував звернутись до В.Кричевського[57].

У 20-х роках зберігалися й продовжувалися творчі контакти між ученими. М.Василенко друкувався в численних виданнях, що редагувалися М.Грушевським[58]. 1927 р. Микола Василенко і Михайло Грушевський разом вирішували питання пенсійного й медичного забезпечення та догляду за невісткою видатного українського вченого М.Максимовича. Спільним зібранням академіків було зібрано 20 крб.[59]

Незабаром почалися найважчі часи для обох вчених – часи нищення української науки, цькування, фальсифікації визначної наукової спадщини М.Грушевського та М.Василенка. Обидва залишилися вірними собі до кінця, не каялися, не відмовлялися від своїх поглядів, не звинувачували своїх товаришів.

[1] ЦДІА України в м.Києві. – Ф.1235, оп.1, спр.873. – С.79. Див. також: *Шамшученко Ю.С., Усенко І.Б.* Життєвий і творчий шлях М.П.Василенка // Микола Прокопович Василенко: Бібліографія вчених УРСР / Інститут держави і права АН УРСР. – К, 1990. – С.11.

[2] У фонді М.Грушевського в ЦДІА України в м.Києві зберігається близько 80 листів М.Василенка за 1895-1914 рр. (з невеликими перервами) та 1 лист за 1927 р. (спр.375, 113 арк.; спр.276 та 873 по 1 арк.)

[3] ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 1235, оп.1, спр.375. – Арк.86-89.

[4] Там само. – Арк.84-85.

[5] Там само. – Арк.90-91.

[6] Там само. – Спр.634. – С.7-9 (крім М.Василенка гроші дали П. та А.Білі, Г.М.Василенкова та Ф.Матушевський).

[7] Там само. – Спр.375. – Арк.99-100.

[8] У листі за жовтень 1895 р. він зазначав, що спробував почати писати українською, але залишив ці намагання, бо мислить російською (Там само. – Арк.86). Майже те саме писав він 1905 р. Почав листуватися українською з 1910 р. Перші праці українською в "ЗНТШ" з'явилися 1912 р. Цікаво, що свій щоденник у 20-х роках він вів російською.

[9] Там само. – Арк.93-94 (лист від 6 липня 1905 р.).

[10] Там само. – Арк.92 (лист від 20 червня 1905 р.).

[11] 22 червня 1905 р. М.Грушевський отримав лист від М.Василенка, котрий його дуже "розлютив". Відповідь була написана зранку 15 липня: "... прочитав жінці й Франкові і відіслав. Франко, як звичайно лише похвалив, а нічого не сказав. Якось заспокоївся я, відразу відіславши". (Там само. – Спр.25. – Арк.83 зв.).

[12] Там само. – Спр.275. – Арк.67-68 зв. (лист від 25 липня 1905 р.). Опублік.: *Гирич І.* Архів М.Грушевського // Київська старовина. – К., 1992. – № 1. – С.29-37.

[13] Там само. – Спр.375. – Арк.93 (лист від 6 липня 1906 р.).

[14] Там само. – Спр.25. – Арк.90 (щоденниковий запис історика за 18 серпня 1905 р.).

[15] Там само. – Спр.375. – Арк.93 (лист від 16/29 липня 1905 р.).

[16] Там само. – Спр.375. – Арк.101.

[17] Там само. – Спр.25. – Арк.143 (запис в щоденнику за 17 лютого 1907 р.).

[18] Там само. – Арк.189 (запис у щоденнику за 18травня/13 червня 1908 р.).

[19] М.Василенко – співредактор семи книжок журналу (кн.7-13).

[20] З історії устрою Гетьманщини. Критичні замітки // ЗНТШ. – 1912. – Т.108. – С.103-116; Г.Н.Теплов і його "Записка о непорядках в Малороссии" // ЗУНТ. – 1912. – Кн.2. – С.13-54; рецензія на книгу: Слабченко М. Опыты по истории Малороссии XVII и XVIII вв. – Одесса, 1911.: ЗНТШ. – 1912. – Т.113. – С.193-196; Ще до історії устрою Гетьманщини XVII-XVIII ст. з приводу заміток М.Є.Слабченка // ЗНТШ. – 1913. – Т.116. – С.79-86; О.Бодянський і його поетична творчість // Україна. – 1914. – Кн.4. – С.25-41.

[21] ЦДІА України в м.Києві. – Ф.1235, оп.1, спр.375. – Арк.103-103зв.

[22] Там само. – С.25. – Арк.333 (запис за 6 квітня 1910 р.).

[23] Там само. – Арк.338.

[24] Там само. – Спр.375. – Арк.108. Ще в травні вона була не готова і М.Василенко, очевидно, на нагадування М.Грушевського поспішав з її завершенням (Там само. – Арк.112-113).

[25] Там само. – Арк.112-113.

[26] Там само. – Арк.65-66.

[27] Там само. – Арк.67-69.

[28] Там само. – Арк.70.

[29] Там само. – Арк.71.

[30] Там само. – Спр.96. – Арк.432, 434; *Василенко М.* Гайдамаччина // Энциклопедический словарь т-ва "Бр.А. и И.Гранат и К°". – М., 1912. – Т.12. – С.323-330.

[31] ЦДІА України в м.Києві. – Ф.1235, оп.1, спр.375. – Арк.72. Очевидно, ця книга так і не була підготовлена до друку. Лише 1912 р. в "ЧОНЛ" було надруковано невеличку замітку "К истории реформ 14 февраля 1861 года в Черниговской и Полтавской губерниях" (кн.23. – Вып.1, отд.1, с.18, 26). Можливо, це був лише заспів до великої роботи.

[32] ЦДІА України в м.Києві. – Ф.1235, оп.1, спр.375. – Арк.79.

[33] Там само. – Арк.1-2 (лист від 6 вересня 1912 р.)

[34] Там само. – Арк.3-4.

[35] Там само. – Арк.5-6 (лист від 23 жовтня 1912 р.).

[36] Там само. – Арк.29.

[37] *Полонська-Василенко Н.* Революція 1917: спогади // Український історик. – Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1988. – Ч.1-4 (97-100). – С.124-125. Наталя Дмитрівна помилково написала про 1912 рік.

[38] ЦДІА України в м.Києві. – Ф.1235, оп.1, спр.375. – Арк.14-15 (лист від 17 лютого 1913 р.).

[39] Там само. – Арк.5-6.

[40] Там само. – Арк.7.

[41] *Василенко М.* Новая книга по древней русской истории // Вестник Европы. – 1911. – Т.2. – Кн.3. – С.296-303.

[42] ЦДІА України в м.Києві. - Ф.1235, оп.1, спр.375. - Арк.92-93. Лист М.Грушевського до М.Василенка від 26 грудня 1913 р. Але, очевидно, листа з якихось причин не було відправлено, на першому аркуші зроблено про це позначку рукою Михайла Сергійовича.

[43] Василенко Н. Грушевский Михаил Сергеевич // Новый энциклопедический словарь / Ф.А.Брокгауз и И.А.Эфрон. – СПб, 1913. – Т.15. – С.155-157.

[44] *Василенко Н.* М.С.Грушевский как историк // Украинская жизнь. – М., 1916. – Кн.12. – С.3-45.

[45] *Василенко М.* Ще до історії устрою Гетьманщини XVII-XVIII ст.: з приводу заміток М.Є.Слабченка // ЗНТШ. – 1913. – Т.116. – С.79-86; ЦДІА України в м.Києві. – Ф.1235, оп.1, спр.375. – Арк.22.

[46] ЦДІА України в м.Києві. -- Ф.1235, оп.1, спр.375. – Арк.5-6, 33-34.

[47] Там само. – Арк.33-34.

[48] Там само. – Арк.36-37 (лист від 7 липня 1913 р.).

[49] Там само. – Арк.38-39.

[50] Там само. – Арк.40-41.

[51] Там само. – Арк.42.

[52] Там само. – Арк.44-45 (лист від 23 листопада 1913 р.).

[53] *Полонська-Василенко Н.* Зазн. праця. – С.125.

[54] У листі від 30 вересня 1924 р. до дочки Катерини він писав: "Бачив Петровського і Буценка, дуже представив справу Савченко, обіцяли. Про Василенка наложена резолюція про визволення, але з тим щоб виїхав з України; але він може просити з медичних мотивів дозволити йому жити десь поза Київщиною" (ЦДІА України в м.Києві. -- Ф.1235, оп.1, спр.1014. – С.6.).

[55] *Усенко І.Б., Вороненко В.В.* Микола Василенко: "московські вчені заздрять Українській Академії Наук..." (із щоденника М.Василенка) // Вісник АН України. – 1991. – № 2. – С.84, 85.

[56] Там само. – С.86.

[57] Там само. – С.97. Такий портрет, очевидно, був написаний. Ф.Савченко в листі до К.Студинського від 14 лютого 1930 р. писав, що в кабінеті М.Грушевського висіли поряд портрети К.Студинського і М.Василенка (ЦДІА України у Львові. – Ф.362, оп.1, спр.379. – Арк.11).

[58] П.Полуботок // Україна. – 1925. – Кн.6. – С.80-108; О.М.Лазаревський // Україна. – 1927. – Кн.4. – С.18-82; "Права, по которым судится малороссийский народ" як джерело до історії державного права України XVIII в. // Ювілейний збірник на пошану ак. М.Грушевського. – К.,1923. – Т.1. -- С.245-252; Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618-1648) // Чернігів і Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С.290-300;

[59] ЦДІА України в м.Києві. – Ф.1235, оп.1, спр.375. – Арк.60.

В. А. ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ (*Київ*)

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ У ВАРШАВІ (1930-1939)

Після першої світової війни на терені Польщі, як і в Німеччині, Австрії та Чехословаччині, скупчилась значна кількість української еміграції. На початку 20-х років, зокрема Варшава, де перебувала частина уряду УНР на чолі з Андрієм Лівицьким, стала одним з найважливіших осередків еміграції з Наддніпрянської України. Окрім дипломатичного представництва та низки політичних організацій, у Варшаві функціонувало багато громадських і професійних організацій, серед яких слід назвати Український центральний комітет у Польщі (УЦК), Спілку українських інженерів та техніків, Українське правниче товариство, Українське військово-історичне товариство (УВІТ), Українську академію ім. Петра Могили та Івана Мазепи, Товариство допомоги українським студентам вищих шкіл та ін.

До 1939 р. у Варшаві друкувалися різноманітні українські газети і журнали: щоденник "Українська трибуна" (1921-1922), тижневик "Українська нива" (1926-1927), журнал "За державність" (видання УВІТ, 1925-1939), місячник "Наша культура" (1935-1937), польськомовні часописи. Грунт для заснування Українського наукового інституту в Варшаві був практично закладений ще 1925 р. завдяки створенню факультету православної теології Варшавського університету.

Утворення факультету було санкціоноване міністерством освіти польської республіки і радою Варшавського університету 8 лютого 1925 р.[1]. Факультет передбачав трирічне навчання, в його складі функціонувало чотири кафедри: 1) душпастирської теології; 2) догматичної теології; 3) церковнослов'янської мови і палеографії (цю кафедру очолював професор Іван Огієнко); 4) історії християнської церкви і патрології[2]. Окрім суто релігієзнавчих предметів на факультеті викладались також філософія середньовічна і відродження, філософія новожитня; професор І. Огієнко викладав палеографію, церковнослов'янську мову, курс про діяльність братів Кирила і Мефодія. Професор В'ячеслав Заїкін читав історію слов'янської і румунської православної церкви, доктор Роман Смаль-Стоцький -- граматику української мови. Кількість студентів факультету постійно зростала. Якщо протягом першого навчального року на факультеті навчалося 39

слухачів, 1926 – 44, 1928 – 80, то 1929/30 навчального року тут навчалося 150 студентів.

На початку 1930 р. на факультеті працювали 4 звичайні і 4 надзвичайні кафедри, при яких діяло 8 семінарів, 26 годин відводилися на практичні заняття[3]. 1928 р. проф. В.Заїкін був змушений залишити університет і переїхати до Львова, а на місце Заїкіна з Праги прибув проф. Олександр Лотоцький, який став звичайним професором кафедри "Історії Православних Слов'янських Церков і Румунської" і керував семінаром з цієї проблематики[4]. У 1929-1932 рр. з розширенням діяльності факультету і збільшенням викладацьких місць стараннями І.Огієнка й О.Лотоцького до викладацької роботи на православному богословському факультеті були запрошені з Праги проф. Василь Біднов, з Берліна – проф. Дмитро Дорошенко. З приводу цих кадрових змін на факультеті збереглося досить цікаве листування В.Заїкіна з І.Крип'якевичем, яке частково проливає світло на ті події, що передували утворенню Українського наукового інституту у Варшаві. Зокрема В.Заїкін писав: "УНР-івські діячі ведуть проти мене підкоп, агітацію, інтриги, пліткують на мене в університетських колах, близьких до польського міністерства освіти, обвинувачують мене у більшовизмі, в якихось таємних зв'язках з галичанами"[5]. Далі, подякувавши І.Крип'якевичу за поздоровлення у зв'язку з обранням дійсним членом НТШ, В.Заїкін зазначав: "Головна причина, яка викликала проти мене інтриги і боротьбу з боку деяких УНР-івських діячів, була справа українського відділу Варшавського Східного Інституту[6], майбутнього Українського наукового інституту, де між іншим, мали бути приміщені професори УНР-івці з Чехословаччини, де їм загрожує безробіття... Будучи рекомендований інститутові головою Українського центрального еміграційного комітету М.М.Ковальським (теж, до речі, УНР-івцем) я прийняв пропозицію викладати в Східному інституті історію України. Тоді до мене звернувся Іван Огієнко з жаданням (в імені своїм, Андрія Лівицького і Романа Смаль-Стоцького), щоб я відмовився від викладів в інституті, мотивуючи жадання всякими дурницями і не інформуючи мене про суть справи... Я відмовився. Вони проводили проти мене і Східного Інституту інтриги в польських урядових кругах... в справу вмішали і канцелярію президента, і міністерство освіти, і міністерство внутрішніх справ, не зупиняючись перед різними гидотами"[7].

Не будемо коментувати цей конфлікт, але його наслідком стали вищезгадані кадрові зміни.

Завдяки організаторським здібностям проф. Лотоцького й було створено Український науковий інститут у Варшаві. Рада Міністрів Польської республіки своїм розпорядженням від 7 лютого 1930 р., яке було опубліковане в урядовому віснику, санкціонувала утворення Українського наукового інституту в Варшаві (далі – УНІ-В) як науково-дослідної установи[8]. Згідно із статутом, який було сформульовано О.Лотоцьким, узгоджено з Міністерством освіти і покладено в основу діяльності інституту, завданнями останнього були; 1) дослідження історії України,

економічного і культурного життя українського народу: 2) підготовка наукових працівників з проблем українознавства[9]. Для виконання цих завдань інститут мав організувати систематичні курси української мови, читати польською і українською мовами лекції з проблем українознавства за попередньою згодою з Міністерством освіти у вищих навчальних закладах і наукових інститутах, видавати власний друкований орган, оригінальні наукові праці й переклади.

Вже у березні 1930 р. в інституті було створено три відділи: 1) українського господарського та громадського життя; 2) української політичної історії та історії української культури (мова, література і духовні течії); 3) історії церкви[10]. Загальне керівництво інститутом здійснювали директор, який представляв УНІ-В їх офіційно та керував одним з його відділів, і науковий секретар, який був формально й редактором праць інституту. Науковою діяльністю і адміністративними справами інституту керувала його наукова колегія, яка до початку 1939 р. складалася з чотирьох постійних членів: директора і керівника кафедри історії церкви проф. О.Лотоцького, а після реорганізації 1932 р. в УНІ-В структурних підрозділів й керуючого кафедрою історії права і духовних течій; наукового секретаря д-ра Романа Смаль-Стоцького, керівника кафедри філології; д-ра Б.Лепкого, завідуючого кафедрою історії літератури, і професора В.Садовського, керуючого кафедрою економічних наук[11]. Діловодство інституту здійснював інженер Є.Головінський. Практично всі ці люди утворювали дійсний склад УНІ-В, куди також входили професори богословського православного факультету Варшавського університету Д.Дорошенко і В.Біднов. Інститут встановлював стипендії для розробки актуальних проблем українознавства, залучаючи тим самим до співробітництва науковців з інших країн. Так, було виділено кошти Симону Наріжному для написання праці про українську еміграцію, Андрію Яковліву на працю "Українсько-московські договори в 17-18 віках", Борису Крупницькому для написання праці "Гетьман Пилип Орлик. Огляд його політичної діяльності" та ін.[12]. Як повідомляв у листах до Симона Наріжного проф. Д. Дорошенко, всі кошти на стипендії, як і на інші витрати, надавались польським Міністерством освіти особисто директорові інституту проф. О. Лотоцькому. Останній мусив подавати детальний звіт про витрати міністерству[13].

Члени-співробітники розподілялись за двома категоріями: 1) звичайні професори або доценти, які постійно проживали в Польщі, читали лекції і брали участь у видавничій діяльності УНІ-В; 2) надзвичайні, які отримували від інституту дослідницькі дотації для написання наукових праць, що мали виходити під егідою інституту[14]. Окрім дослідних дотацій інститут видавав також вищі і нижчі стипендії для молодих науковців. Вищі стипендії призначались молодим ученим, які готували роботу під керівництвом одного із звичайних або надзвичайних членів інституту, нижчі – надавались студентам, які вивчали хоча б один з предметів, що належав до сфери дослідження котрогось з відділів інституту[15].

Після деякого організаційного періоду УНІ-В ще наприкінці 1930 р. розпочав науково-дослідницьку роботу. Провадилася вона окремими членами та співробітниками інституту за власними індивідуальними планами і колективно в різних комісіях та семінарах. Семінарів УНІ-В мав три: економічний, філологічний та шевченкознавства; комісій при ньому було п'ять: історично-літературна, правнича, для перекладу Святого Письма та богослужбових книг, для дослідження історії українського руху, для дослідів над польсько-українськими питаннями.

Економічний семінар УНІ-В мав своїм завданням "дослідження сучасного господарського стану та господарчої політики на Україні, радянського устрою, а також з'ясування перспектив господарського розвитку України"[16]. Керівником економічного семінару був професор В. Садовський, а секретарем – інженер Є.Гровінський. Роботою семінару за відсутності професора В. Садовського, який майже постійно перебував у Празі, керував професор І.Шовгенів. Учасниками економічного семінару були: інженер Д.Бакевич-Щуковський, В.Бовисик, П.Басинчук, П.Денисенко, інженер М.Дерев'янко, професор І.Дубицький, генерал В.Змієнко, професор В.Іванис, інженер Д.Клекоцький, М.Ковальський, Д.Курилло, Г.Лазаревський, І.Липовецький, П.Лістовничий, д-р А.Лукашевич, інженер Г.Марченкова, магістр Б.Ольхівський, інженери Л.Панасенко, П.Сікора, В.Соколовський, В.Шевченко, О.Губенко, д-р Л.Чикаленко, Ю.Черкаський, генерал П.Шандрук, інженери М.Штанько і Ю.Яновський[17].

Основною ділянкою роботи семінару були наукові засідання, на яких читались і обговорювались праці окремих учасників. Кожна така праця заздалегідь надсилалася до Праги керівникові семінару проф. В.Садовському, який давав на неї рецензію, що зачитувалась на наступному засіданні. В 1930-1937 рр. економічний семінар провів 69 засідань, на яких було заслухано і обговорено більше 70 доповідей[18]. Теми доповідей були пов'язані з дослідженням окремих економічних проблем і явищ, зокрема різних фінансових питань економіки України[19]. Наприклад, широке обговорення викликала доповідь Архипенка про українську валюту, цікавими були доповіді з проблем лісного і земельного господарства, транспорту, скотарства, водного господарства, професійної освіти, промисловості, товарообміну, колективізації на Україні і т.д. На засіданнях семінару читались наукові доповіді та реферати на такі теми: "Проблеми української валюти – українські гроші випуску 1917-1920 рр." (Є.Гловінський); "Аграрна криза" (К.Мацієвич); "Радянський демпінг" (В.Садовський); "Агрономічна організація в УРСР" (В.Шевченко); "Вугільна промисловість на Україні" (В.Яновський); "Проблеми української валюти – радянські гроші і питання інфляції" (Є.Гловінський); "Стан професійної освіти на Україні" (О.Чубенко); "Технічно-робітничі кадри в УРСР і їхній побутово-матеріальний стан" (В.Яновський); "Проблема розрахункового балансу України" (Є.Гловінський); "Зовнішній товарообмін України в 1921-1929 роках" (І.Липовецький); "Колективізація на радянській Україні" (Г.Лаза-

ревський); "Водне господарство в басейні Дніпра на Україні" (І.Шовгенів); "Електрифікація УРСР" (В.Яновський); "Проблеми тваринництва УРСР за 1928-34 рр." (І.Липовецький); "Залізничний транспорт СРСР в 1936 році" (В.Яновський); "Імпорт СРСР у період першої п'ятирічки" (І.Липовецький); "Металургійна промисловість СРСР" (В.Яновський); "Еволюція бюджетного права в СРСР" (Є.Гловінський); "Хімізація сільського господарства СРСР" (В.Іванис); "Сучасний стан зовнішнього товарообміну СРСР" (І.Липовецький)[20]. Вищезгадані теми доповідей, як, зрештою, і вся робота економічного семінару свідчать, що УНІ-В передусім звертав увагу не на питання, що мали значення теоретичне, а на актуальні проблеми практичного характеру.

Окрім дослідження конкретних тем в галузі економіки, працівники семінару, починаючи від 1932 р. реферували також окремі твори західноєвропейських радянологів з метою "таким способом дати можливість учасникам познайомитися і критично підійти до тієї літератури, що появляється на західноєвропейських ринках, і щоб поруч матеріалу радянського використати також інший матеріал західноєвропейських дослідників економічного життя на Україні"[21]. В 1937-1939 рр. відбулося два засідання економічного семінару на тему: "Новіша польська економічна література про господарське та суспільне життя в СРСР" і "Новіша французька та німецька літератури про економічне і суспільне життя в СРСР"[22].

Семінар української філології УНІ-В було створено 1936 р. під керівництвом д-ра Романа Смаль-Стоцького. На його засіданнях протягом першого року існування виступали з рефератами П.Зайцев, П.Лушпинський, В.Шеприкевич. З приводу реферату останнього – "Розвиток української літературної мови" на засіданні семінару 18 листопада 1938 р. відбулася спеціальна дискусія[23].

Семінар шевченкознавства працював при історично-літературній комісії УНІ-В, очолюваній д-ром Р.Смаль-Стоцьким і магістром П.Зайцевим. Ця комісія опрацьовувала один з томів повного видання творів Шевченка, яке інститут планував здійснювати.

Правнича комісія УНІ-В мала завданням "порівняльне дослідження законодавства України"[24]. Вона працювала під головуванням П.Сулятицького і Г.Лазаревського. До її складу входили: Є.Галаневич, В.Завадський, С.Іванович, І.Іносарський, П.Кукловський, М.Миронович, В.Соловій. На своїх засіданнях комісія здійснила аналіз і опрацювала дев'ять кодексів радянських законів (Адміністративний кодекс, Судоустрій, Цивільний кодекс, Цивільний процесуальний кодекс, Карний процесуальний кодекс, Карний кодекс, Кодекс законів про працю, Трудовий кодекс і Кодекс законів про родину). За п'ять років існування УНІ-В правнича комісія виконала поставлене перед нею завдання і тимчасово припинила свою роботу[25].

Комісія перекладу Святого письма та богослужбових книг на українську мову працювала під керівництвом митрополита Діонісія, який одночасно займав посаду завідуючого кафедрою на православному богословському

факультеті Варшавського університету[26]. Заступником голови комісії працював директор УНІ-В професор О.Лотоцький, а секретарями проф. В.Біднов (до 1 квітня 1935 р.) і проф. Д.Дорошенко (з 30 січня 1937 р.). Попередня праця по підготовці книжок для перекладу і переклад більшої їх частини здійснювався у двох філіалах комісії – луцькій і крем'янецькій. Луцьке відділення очолював єпископ Полікарп. Воно функціонувало при заснованому ним в Луцьку товаристві ім.митрополита П.Могили і мало своїм завданням відродити традиції давньої Київської митрополії[27]. У відділенні працювали Є.Богуславський, протоієрей О.Пащевський, В.Сочинський, М.Торовський і В.Федоренко. До складу Крем'янецького філіалу, яким керував волинський архієпископ Олексій, входили професор М.Кобрин, Н.Вишневський, І.Власовський, Л.Данилевич, Л.Концевич, О.Котович, С.Кульчицький. У головній комісії в Варшаві, яка здійснювала остаточну редакцію перекладів, працювали, окрім названих членів її президії, магістр В.Якубовський, доктор О.Лепінський, І.Сойка та ін.

УНІ-В і богословська секція товариства ім. митрополита П.Могили в Луцьку видавали опрацьовані комісією переклади. Переважну більшість перекладів виконав знавець давніх мов професор М.Кобрин, а магістр В.Якубовський здійснював звірку перекладів з грецькими оригіналами та стилістичну редакцію. У виданні УНІ-В було видрукувано наступні переклади, опрацьовані комісією: Псалтир і Літургії святого Іоанна Златоустого, Василя Великого і Раніше Свячених Даров святого Григорія Двоєслава. Товариство ім. П.Могили випустило з друку Чин Тайни святого Хрещення і Миропомазання, Чин Тайни Шлюбу, Чин Панахиди, Чин Тайни Сповіді, Чин Молебнів і Акафісти. Окрім того в процесі видрукування або підготовки до видання були Чини похорону дітей, похорону мирян, похорону на Світлому Тижні, Служебник, Часослов, Діяння Апостольські і Листи Апостольські.

Майбутній патріарх Української автокефальної православної Церкви митрополит Мстислав, який був членом управи товариства ім. П.Могили, згадує, що комісії "довели до видання українською мовою Напрестольної Євангелії та майже всіх книг на потреби церковного року"[28].

На засіданнях комісії (до 13 березня 1935 р. їх відбулося 67), розглядалися тексти перекладів, виконаних окремими членами, вносилися уточнення і доповнення. Значно полегшувала роботу комісії та обставина, що вона мала в своєму розпорядженні збірку грецьких оригіналів богослужбових книг, які спромоглася зібрати за допомогою митрополита Бориса, заступника болгарського екзарха в Царгороді[29].

Комісія дослідження історії українського руху вважала своїм основним завданням дослідження національного відродження на Україні й історії українського руху "в різних його розгалуженнях", які голова комісії проф. О.Лотоцький і її секретар проф. В.Біднов хронологічно відносили до кінця XVIII – початку XX ст.[30]. Для опрацювання історії української еміграції у XIX ст. велике значення мав систематизований УНІ-В архів

Михайла Драгоманова, який зберігався у Варшаві. Він був знайдений Д.Дорошенком і придбаний для інституту О.Лотоцьким. В архіві зібрані листи до Драгоманова від діячів визвольного руху різних країн, представників наукової і творчої інтелігенції України, зокрема від Антоновичів, Житецьких, М.Старицького, Науменків, Я.Шульгіна та ін.; рукописи, надіслані до редакції газети "Громада", яку М.Драгоманов видавав у Женеві; листи самого М.Драгоманова до його рідні, примірники органів преси різномовних видань, в яких М.Драгоманов розміщував свої статті[31]. У листі до С.Наріжного від 6 червня 1936 р., надісланого з Варшави до Праги, Д.Дорошенко, між іншим, згадував: "Архів М.Драгоманова в Варшаві багатющий. Тут зберігаються 62 листи до М.Драгоманова від самого лише Я.Шульгина. Листи 1-48 мають дату 9/21.Х.1875 до 4.IV.1877 року і писані з Відня. На кожен лист збереглася і відповідь Драгоманова. Числа 49-62 писані вже в Росії – з Києва і Одеси, останній лист 17.І.1879 року. Всі листи і відповіді російською мовою"[32].

Впорядковуючи цей архів, УНІ-В доповнив його бібліотекою творів М. Драгоманова та праць про нього, склав бібліографію літератури, йому присвяченої, і заснував музей ім. М. Драгоманова. В основу музею було покладено подаровані донькою М. Драгоманова Л.М.Шишмановою, деякі праці та рукописи вченого, альбом краєвидів з місця його народження. Значну роботу по впорядкуванню драгоманівського архіву здійснив Гліб Лазаревський, який опрацював "Листування Київської громади з М.Драгомановим (1879-1895 рр.)", що було видано УНІ-В як перший том архіву М.Драгоманова, і його листування женевської доби[33].

Досліджуючи історію українського руху комісія опублікувала мемуари О.Лотоцького під назвою "Сторінки минулого", збірники "З минулого", де між іншими матеріалами вміщено спогади українських вчених, що перебували на еміграції, про студентське життя в колишніх російських університетах, зокрема спогади Д.Дорошенка, А.Яковліва, В.Садовського, О.Бочковського, В.Лашенка та ін.[34]. УНІ-В звертався до співробітників Союзу Визволення України про написання ними спогадів. Р.Домбчевський написав для інституту історію СВУ, яку, однак, так і не було видано[35]. УНІ-В також розробляв проблеми історії збройної боротьби за незалежність України, співпрацюючи з Українським воєнно-історичним товариством у Варшаві. Останнє ще 28 січня 1931 р. в офіційному листі на ім'я В.Біднова, звертаючись до керівництва УНІ-В, просило підтримати його науково-методичною допомогою, участю у виданні часопису товариства "За державність". Часопис ставив своїм завданням "висвітлити боротьбу нашу з усіма її позитивними і негативними явищами, усвідомити причини нашої поразки і уроки на майбутнє". Спільними зусиллями комісії і воєнно-історичного товариства було здійснено публікації генерала В.Сальського, генерала П.Шандрука і полковника О.Доценка, зібрано і підготовлено матеріали до історії окремих дивізій армій УНР та української еміграції міжвоєнної доби.

За участю комісії проводилися дослідження життя і діяльності

українських гетьманів – Івана Мазепи та Пилипа Орлика, які готували доктори Б.Крупницький і І.Токаржевський-Карашевич. Результатом цієї праці стали видані УНІ-В монографії Б.Крупницького про гетьмана П.Орлика, перший том Орликового "Діярія", опрацьованого доктором І.Токаржевським-Карашевичем, і два томи збірника статей про Мазепу. Комісія також сприяла виданню накладом УНІ-В 1937 р. монографії польського історика М.Гендельсмана про українську політику князя Адама Чарторийського напередодні Кримської війни.

Комісія для дослідів над польсько-українськими питаннями займалася науковим опрацюванням взаємовідносин України і Польщі протягом століть, політичних, економічних і культурних взаємовпливів між обома народами. Ця комісія, що була утворена 27 листопада 1934 р. і складалася з українських і польських учених, працювала у двох секціях: історичній (голова – проф. С.Галецький-Халецький, заступник голови проф. М.Кордуба) і філологічній (голова – проф. С.Слонський, заступник голови – д-р Р.Смаль-Стоцький)[36]. До складу президії комісії входили професори Варшавського університету М.Гендельсман (голова), С.Шобер та О.Лотоцький (заступник голови). На наукових засіданнях обох секцій комісії були прочитані різноманітні доповіді з польсько-української проблематики, які, зокрема, читали в історичній секції такі вчені як М.Кордуба, С.Білецький, Г.Яблонський, С.Кучинський і ін., в секції філологічній – П.Зайцев, Т.Коструба, П.Лушпинський і ін.[37]. До складу комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями належали такі відомі українські вчені і культурні діячі як В.Біднов, І.Фещенко-Попівський, І.Коровицький, Б.Лепкий, Є.Маланюк, П.Шандрук, І.Шовгенів, а також польські – Л.Василевський. В.Дорошевський, І.Голомбяк, С.Понятовський, доктори Я.Полоновський, С.Томкевич і ін. Праці комісії, першим випуском яких була монографія Л.Василевського "Українська справа як міжнародне питання" (Варшава, 1934), виходили з друку українською або польською мовами окремою серією у Працях УНІ-В.

У діяльності УНІ-В значне місце займали публічні виклади або лекції, що відбувалися у приміщеннях інституту й різних установ Варшави, а також в інших містах Польщі і призначалися головним чином для слухачів-українців. Д.Дорошенко, зазначаючи епізодичний характер цих лекцій, зокрема писав: "Виклади в інституті влаштовуються дуже рідко і через те носять характер великих оказій – сходиться всяка публіка, а потім нудиться та позіхає. Перед Різдвом (1938 р. – В.П.) був тут В.К.Прокопович і прочитав у науковому товаристві доповідь про "Вічне підданство" – інтерпретацію москалями договору 1654 р. Тут і дискусії на відміну від Праги не буває, лише наукова робота"[38]. З викладами в УНІ-В виступали, зокрема, польські професори Л.Василевський, М.Гандельсман, директор інституту Східної Європи у Вільні В.Вельгорський, українські вчені Б.Іваницький, М.Кордуба, В.Кубійович, І.Токаржевський-Карашевич, І.Шовгенів, О.Шульгин, Д.Антонович, Є.Гловінський, М.Ковалевський,

В.Іванис, Д.Дорошенко, та ін. Зокрема, з історії та історіографії у 1932-1934 рр. В.Біднов прочитав лекції: "Академік Д.Багалій як історик", "Академік Микола Петров"; О.Лотоцький, М.Кордуба виступили з доповідями "М.Грушевський як історик"[39].

Вважаючи одним з основних своїх завдань розповсюдження інформації про Україну серед інших народів, УНІ-В організував виклади в науково-дослідному інституті Східної Європи у Вільно, інституті дослідження національних справ у Варшаві, на міжнародних читаннях у Гдині, в Східному інституті у Варшаві, болгарсько-українському товаристві в Софії, Гельсингфорському університеті у Фінляндії і т.д. Всього УНІ-В у 1930-1938 рр. організував понад сто публічних викладів[40]. Окрім того, члени і співробітники інституту виступали з читаннями по польському радіо. Порівняно з надзвичайно інтенсивною науковою роботою, яку проводив інститут, кількість викладів, здійснених за ті роки, є досить незначною, що пояснюється не лише дослідницьким характером УНІ-В, а й тією ідейно-політичною боротьбою, яка точилася в середовищі еміграції і в українському русі взагалі. Д.Дорошенко в листі до С.Наріжного від 7 лютого 1938 р. яскраво ілюструє це становище. "На днях мав я тут виклад, – пише вчений, – про український театр і за тиждень буду мати другий – про українське студентство на переломі XIX і XX століть, а ще через два тижні про І.Франка. Ці виклади відбуваються з ініціативи товариства "Спокій". Ця установа бойкотується українським студентством, так званою Українською студентською громадою, в якій перед ведуть галичани, а за ними, як дурні вівці, йдуть волиняни. Бойкотується ними все, що має, на їх думку, якесь відношення до УНР – отже бойкотується УНІ-В, бойкотують університетських професорів-українців, в тому числі і мене. Проте на мої виклади ходить багато народу, мабуть із кругів унеерівських і нейтральних. Взагалі, нема кому після Грушевського організувати наукове життя в Галичині – самі вони до того нездатні, як вірно зауважив Драгоманов, скачуть лише по верхах і не вміють глибоко заглянути в суть речей"[41].

Співпраця УНІ-В з українськими й іноземними науковими установами відбувалася досить інтенсивно і за багатьма напрямками: інститут широко обмінювався з ними своїми виданнями, брав участь у наукових конгресах, видавництвах і т.д. Вчені інституту виступали з доповідями і повідомленнями на ІІ Українському науковому з'їзді у Празі (працювали в історичній та економічній секціях), на ІІ Міжнародному конгресі славістів у Варшаві 1934 р., на міжнародних лінгвістичних конгресах у Женеві 1930 р. і Римі 1933 р., на Міжнародному географічному конгресі у Варшаві 1934 р. і т.д. На честь ІІ Міжнародного конгресу славістів у Варшаві 1934 р., присвяченого сотій річниці видання "Пана Тадеуша" А.Міцкевича, УНІ-В видав цей твір в українському перекладі М.Рильського і подарував це видання усім учасникам конгресу. Також під час проведення міжнародних конгресів, що відбувалися в Варшаві, УНІ-В приймав у себе і опікувався житлом і побутом українців – учасників цих конгресів.

УНІ-В підтримував контакти, проводив жваве листування і обмін публікаціями з Українським історично-філологічним товариством у Празі, Науковим товариством ім. Шевченка у Львові, Українським науковим інститутом у Берліні, Музеєм визвольної боротьби України у Празі, бібліотекою С.Петлюри в Парижі, товариством ім. П.Могили в Луцьку, а також з болгарсько-українським товариством у Софії, гуртом для студій українознавства в Парижі, науково-дослідним інститутом Східної Європи у Вільно, Інститутом для дослідження національних справ та Східним інститутом у Варшаві і ін.

Проте найінтенсивнішу працю інститут здійснював у галузі науково-дослідницької та видавничої роботи. Окрім власного видавництва УНІ-В підтримував подекуди також видавничу діяльність інших українських наукових організацій, наприклад, історико-філологічного товариства у Празі, яке за участю інституту видало працю "Пам'яті професора Василя Біднова" і другий том "Праць" своїх членів.

Наукових праць УНІ-В вийшло близько 50 томів. Їх можна поділити за серіями: статистична, економічна, філологічна, правнича, історична, педагогічна, філософська, історико-літературна, мемуарів і підручників. У додатку до цієї статті див. перелік праць по серіях. Окремі серії утворювали видання комісій для дослідів над польсько-українськими питаннями, комісії для дослідження українського руху і перекладів святого Письма та богослужбових книг.

Окрім згаданих у додатку праць зусиллями співробітників УНІ-В вийшли з друку ще деякі видання інституту, такі як, наприклад, вже згадуваний переклад "Пана Тадеуша" А.Міцкевича з передмовою професора Р.Смаль-Стоцького, і повне видання творів Т.Шевченка, яке інститут розпочав ще 1934 р. Згідно з задумом О.Лотоцького, це видання мало складатися з 16 томів і супроводжуватися широкою серією досліджень життя і літературної діяльності поета (розвідки, коментарі і примітки до тексту). Очолювала роботу спеціальна комісія у складі О.Лотоцького (голова), Р.Смаль-Стоцького (секретар), П.Зайцева (редактор видання) і А.Петренка (відповідальний редактор)[42]. На спеціальних нарадах у Львові й у Празі було визначено склад учених і культурних діячів, які братимуть участь у виданні. Це такі відомі вчені і культурні діячі, як В.Сімович, Д.Антонович, Л.Білецький, П.Богацький, С.Бочковський, Є.Вировий, Д.Дорошенко, В.Сапіцький, С.Сірополко, М.Славінський, С.Смаль-Стоцький, Б.Біднов, А.Крижанівський, Є.Маланюк, В.Якубівський, Д.Чижевський та ін.[43].

Намічене повне видання творів Т. Шевченка майже повністю було здійснене. Не вийшли друком лише літературна біографія Т. Шевченка та праця про Т. Шевченка і його польські зв'язки, які мав написати редактор видання П.Зайцев.

Як видно з каталога видань УНІ-В за 1930-1937 рр. і звіту про його діяльність у 1935-1939 рр., низку праць, підготовлених інститутом до друку, так і не було випущено в світ. Як про підготовлені до друку в зазна-

ченому звіті, йшлося про такі праці: другий том архіву Драгоманова (опрацьоване Г.Лазаревським листування женевської доби); Р.Домбичевський "Союз визволення України"; Г.Лазаревський "Кримінальне право УРСР"; О.Лотоцький – "Церковна незалежність України"; І.Раковський – "Антропологічний тип українця", В.Садовський – "Перспективи господарського будівництва на Україні; І.Слюсаренко – "Атени і Босфор (зносини Атенської республіки з територією України в IV ст. до Христа)"; а також кілька збірників – "З минулого", "Мазепинський" збірник (Т.3)", "Студії над творчістю Т.Шевченка". Зокрема академік О.Пріцак, який ще за студентських років у Львові брав участь у виданнях УНІ-В, у другому томі "Мазепинського" збірника (1938 р.) умістив працю "Гетьман І.Мазепа; княгиня Анна Дольська"[44], підготував до третього тому мазепинського збірника бібліографію літератури про гетьмана І.Мазепу під назвою "Мазепинська бібліографія. 1687-1939". Хоч манускрипт бібліографії зберігся в особистому архіві О.Пріцака, проте повністю сформований том було знищено у вересні 1939 р. в зв'язку з воєнними подіями[45].

Інститут мав і свою власну, досить велику, бібліотеку, що на 1939 р. налічувала 10 тис. томів і поповнювалася в основному шляхом купівлі книг і обміну з українськими й зарубіжними організаціями і установами. Разом з тим, як зазначав Д.Дорошенко в своєму листі до С.Наріжного, бібліотека УНІ-В "дістає дуже мало періодики, куди менше, ніж ви в музеї, а американських або з Підкарпатської Русі – нічого"[46].

1939 р. в управлінні інститутом відбулися зміни. Директором УНІ-В замість О.Лотоцького, який покинув цю посаду внаслідок хвороби, було затверджено відомого історика і юриста проф. Андрія Яковліва, а до складу членів наукової колегії введено додатково професора Б.Іваницького і доцента І.Кабачківа.

Того ж року почесними членами УНІ-В стали І.Шовгенів, М.Кордуба і І.Зілинський, було збільшено число членів надзвичайних, куди увійшли Л.Чикаленко, П.Шандрук, Є.Гловінський, В.Дорошенко, П.Зайцев, П.Лазаревський[47]. В такому складі УНІ-В проіснував до осені 1939 р., коли був самоліквідований у зв'язку з розв'язанням другої світової війни.

ДОДАТОК

В окремих серіях УНІ-В з'явилися такі праці:

І. Серія статистична:

1. *Олесевич Т., Питель О., Садовський В., Чубенко О.* Розвідки про українську людність СССР. 1931. – 169 с.

2. *Олесевич Т.* Статистичні таблиці українського населення СССР за переписом 17 грудня 1926 року. 1930. – 128 с.

ІІ. Серія економічна:

1. *Гловінський Є., Маціевич К., Садовський В.* Сучасні проблеми економіки України. – 1931. – 186 с.

2. *Садовський В.* Праця в СССР. – 1932. – 148 с.

3. *Івасюк І.* Кредитова кооперація на Україні. – 1933. – 120 с.

4. *Шовинів І.* Водне господарство в басейні ріки Дніпра на Україні. – 1934. – 58 с.

5. *Іванис В.* Енергетичне господарство України та Північного Кавказу. – 1934. – 142 с.

6. *Садовський В.* Робоча сила в сільському господарстві України. – 1935. – 152 с.

7. *Іваницький В.* Ліси і лісове господарство України 1936. – 123 с. – Т.ІІ.

8. *Гловінський Є.* Фінанси СССР. – 1939. – 330 с.

9. *Іванис В.* Промисловість України та Північного Кавказу. – 1938. – 155 с.

10. *Іваницький В.* Ліси і лісове господарство України 1939. – 186 с. – Т.І.

III. Серія філологічна:

1. *Чехович К.* Олександр Потебня, український мислитель-лінгвіст. 1931. – 186 с.

2. *Пушкар М.* Наймолодша паляталізація шелестівок в українській мові. – 1932. – 96 с.

3. *Зілинський І.* Карта українських говорів з поясненнями. – 1933. – 20 с.

4. *Лев В.* Український переклад хроніки Мартина Бєльського. – 1935. – 70 с.

5. *Рудницький Я.* Наростки -ище, -исько, -сько в українській мові. – 1935. – 40 с.

6. *Смаль-Стоцький Р.* Українська мова в Совєтській Україні. – 1936. – 270 с.

7. *Пшепюрська М.* Надсянський говір. – 1938. – 87 с.

IV. Серія правнича:

1. *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права. – 1931. – 318 с.

2. *Лотоцький О.* Автокефалія. – Т.1: Засади автокефалії. – 1935. – 204 с.

3. *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII-XVIII ст. – 1934. – 176 с.

4. *Лотоцький О.* Автокефалія. – Т.2: Нарис історії автокефальних церков. – 1938. – 550 с.

5. *Садовський В.* Національна політика Совєтів на Україні. – 1937. – 176 с.

V. Серія мемуарів:

1. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – 1932, ч.1. – 286 с.

2. *Васілевський Л., Галин М., Стемповський С., Тонгибаши А.* Спогади. – 1932. – 174 с.

3. *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – 1933, ч.2. – 482 с.; 1934, ч.3. – 392 с.

4. *Лотоцький О.* У Ужгороді. 1939. – 175 с.

VI. Серія історична:

1. *Доценко О.* Зимовий похід армії УНР (6.XII.1919-6.В.1920). – 1932. – 240 с.

2. Українсько-московська війна 1920 р. Частина 1: Оперативні документи штабу армії УНР / Під редакцією генерала В.Сальського. Документи впорядкував генерал П.Шандрук. – 1933. – 402 с.

3. Діярій гетьмана Пилипа Орлика. опрацював для друку Ян Тонар Токаржевський-Карашевич. – 1936. – 184 с.

4. *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672-1742). Огляд його політичної діяльності. – 1938. – 251 с.

5-6. Мазепа. Збірник. Т.1. – 1938. – 161 с.; т.2. – 1939. – 117 с.

7-8. З минулого. Збірник. Т.1. – 1938. – 157 с.; т.2. – 1939. – 207 с.

VII. Серія історично-літературна:

Смаль-Стоцький С. Т.Шевченко. Інтерпретації. – 1935. – 238 с.

VIII.Серія підручників:

1-2 *Дорошенко Д.* Нарис історії України. – Т.1: (до половини 17 ст.). – 1932. – 230 с.; Т.2. 1933. – 368 с.

IX. Серія філософська:

1. *Чижевський Д.* Філософія Г.С.Сковороди. – 1934. – 222 с.

X. Серія педагогічна:

1. *Сірополко С.* Народна освіта в Совєтській Україні. – 1934. – 232 с.

XI. Серія праць Комісії для дослідження українського руху:

1. Архів Михайла Драгоманова і листування Київської Старої Громади з М.Драгомановим (1870-1895). – 1938. – 442 с. XII. Серія праць комісії для дослідів над польсько-українськими питаннями (всі монографії серії вийшли польською мовою):

1. *Вайлевський Л.* Українська справа як міжнародне питання. – 1934. – 146 с.

2. *Кучинський С.* Чернігівсько-Сіверські землі під пануванням Литви. – 1936. – 412 с.

3. *Гандельсман М.* Українська політика князя Адама Чарторийського перед Кримською війною. – 1937. – 164 с.

XIII.Серія перекладів святого Письма та богослужебних книг:

1. Літургія св.Йоанна Золотоустного. – 1936. – 40 с.

2. Псалтир. – 1936. – 87 с.

3. Божественна Літургія св.Василія Великого.

4. Божественна Літургія Раніш Освячених Дарів св.Георгія Двоєслова.

[1] Uroczystość obchodu drugiej rocznicy otwarcia Studium Teologji Prawosławnej Universytetu Warszawskiego (8.11.1925-8.11.1927) // Elnis. – 1928. – IV. – С.89.

[2] Sprawozdanie działalności Studium Teologiji Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego w r.1926. – Warszawa. 1927. – С.2.

[3] Uroczystość obhodu drugiej rocznicy... С.90.

[4] Лицар праці і обов'язку. Збірник, присвячений пам'яті професора О.Лотоцького-Білоусенка. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С.75.

[5] Там само. – С.49.

[6] УДІА України у Львові. – Ф.357, чт., оп.1, спр.22. – Арк.63.

[7] Українську секцію при орієнталістичному гуртку при Східному інституті в Варшаві було створено ще 1925 р., а з переїздом до Варшави проф. О.Лотоцького вона влаштовувала Шевченкові засідання і періодичні виклади. Див: Státní ústřední archiv v Praze. – Ukrajinské Museum v Praze (далі – UM) – 63(826-3).

[8] УДІА України у Львові. – Ф.357, чт., оп.1, спр.22. – Арк.62-63.

[9] Monitor Polski. – 1930, Н- 41. – С.1.

[10] Statut Ukrainskiego instytutu Naukowego // Dziennik urzędowy Ministerstwa Wyznań religijnych i oświecenia publicznego Rzeczypospolitej Polskiej. – Z dnia 28 kwietnia 1930. – N- 4 (224). Rok XIII. – С.14-15.

[11] Státní ústřední archiv v Praze. – UM. – 19(522).

[12] Ibid.

[13] Ibid. – 62(824).

[14] Ibid.

[15] Monitor Polski. – 1930, Н- 41. – С.1-2.

[16] Státní ústřední archiv v Praze. – UM. – 19(522).

[17] Ibid. – 62(827).

[18] Центр. держ. арх. України. – Ф.4465, оп.1, спр.51.

[19] Státní ústřední archiv v Praze. – UM. – 62(824)

[20] Центр. держ. арх. України. – Ф.4465, оп.1, спр.57. – Арк.1-5.

[21] *Винар Б.* Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). – Мюнхен, 1965. – С. 56.

[22] Економічний семінар при УНІ-В. – Варшава, 1934-1935. – Ч.1. -С.1.

[23] *Винар Б.* Матеріали до історії економічних дослідів. – С.57.

[24] Státní ústřední archiv v Praze. – UM. – 62(826).

[25] Lec Cino Annees D'Existence de L'Institut Scientifique Ukrainien. 1930-1935. – Warszawa, 1935. – С.12.

[26] Ibid. – С.13.

[27] Uroczystość obhodu drugiej rocznicy otwarcia Studium Teologii... // Elnis. – 1928. – IV. – С.90; Лицар праці і обов'язку... – С.49.

[28] Лицар праці і обов'язку... – С.78, 118.

[29] Там само. – С.118.

[30] Státní ústřední archiv v Praze. – UM. – 62(827).

[31] Ibid. – 19(524).

[32] Ibid. – 62(824).

[33] Ibid.

[34] Ibid. – 64(5).

[35] З минулого: Збірник українського наукового інституту в Варшаві.- Варшава, 1937.

[36] Státní ústřední archiv v Praze. – UM. – 62(827).

[37] Ibid. – 30(666).

[38] Lec Cino Annees. – С.19.

[39] Státní ústřední archiv v Praze. – UM. – 62(827).

[40] Ibid. – 824.

[41] Ibid. – 19(523).

[42] Звіт УНІ-В за час 13.03.1935-15.01.1939. – Варшава, 1939.

[43] Státní ústřední archiv v Praze. – UM. – 62(824).

[44] Ibid. – 62(827).

[45] Ibid.

[46] Лицар праці і обов'язку... – С.109.

[47] EUCHARISTERION // Harvard Ukrainian Studies. – Part 1. – P.19.

[48] Státní ústřední archiv v Praze. – UM. – 62(824).

[49] Ibid. – 19(524).

С. В. СЕМЧИНСЬКИЙ (*Київ*)

ПІСЛЯВОЄННА РУМУНСЬКА ІСТОРИЧНА ПЕРІОДИКА

Румунську історичну періодику започатковано в часи пробудження національної свідомості румунського народу і підготовки революційних подій, які сколихнули 1848 р. усі румунські землі - як Придунайські князівства, так і Трансільванію, складову частину Австрійської імперії. Першими румунськими історичними журналами вважають "Arhiva românească" ("Румунський архів", 1840-1841, 1845), що видавався в Яссах відомим істориком, громадським та державним діячем Михаїлом Когелнічану, та "Magazin istoric pentru Dacia" ("Історичний журнал для Дакії". 1845-1847), який виходив у Бухаресті під наглядом істориків А.Т.Лауріана та Н.Белческу. Пізніше видавалися "Tezaur de monumente Vistorice pentru România" ("Скарбниця історичних пам'яток Румунії", 1862-1864), Arhiva istorică a României ("Історичний архів Румунії", 1864-1865, 1867) та "Arhiva pentru filologie si istorie" ("Філологічний та історичний архів", 1867), останні два журнали видавав відомий письменник і вчений Богдан Петричейку Хашдеу.

Починаючи з 1886-1887 рр., Румунська Академія наук розпочала публікацію "Наукових записок" історичного відділу (вийшло двадцять вісім томів до кінця 1919 р.). Це видання було продовжене і в період між двома світовими війнами, воно виходило як третя серія "Наукових записок Румунської Академії". Після другої світової війни і реорганізації Академії її "Наукові записки" деякий час не видавалися, але з 1976 р. їх видання відновилося під назвою "Memoriile secției de științe istorice, seria IV" ("Наукові записки відділу історичних наук, IV серія (Академія Соціалістичної Республіки Румунії))". Тут друкуються статті до річниць і ювілейних дат, дослідження з історії самої Академії та огляди діяльності членів відділу історичних наук Румунської академії.

В період між двома світовими війнами румунська історична періодика збагатилася новими назвами - це, по-перше, власне історичні журнали "Revista istorică" ("Історичний журнал", 1914-1944) та "Revista istorică română" ("Румунський історичний журнал", 1931-1947); по-друге, це різноманітні щорічники, як-то: "Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice" ("Щорічник Комісії історичних пам'яток", існував також і "Бюлетень" цієї Комісії, що

вийшов у 38 випусках); "Anuarul Institutului de Istorie Națională – Cluj" ("Щорічник Інституту національної історії в Клужі", протягом 1911-1938 рр. вийшло сім його випусків); по-третє, це регіональні видання, як, наприклад, "Analele Dobrogei" ("Наукові записки Добруджі", протягом 1920-1938 рр. їх було видано 12 томів), або "Arhivele Olteniei" ("Архіви Олтенії", протягом 1922-1948 рр. у м. Крайова вийшло 19 томів), періодичні публікації місцевих музеїв, як, скажімо, "Buletinul Muzeului județului Vlașca "Teohari Antonescu" ("Бюлетень Музею ім.Теохарі Антонеску повіту Влашка", три випуски якого були видані протягом 1935-1945 рр.) і т.ін. В цей час провідні румунські історики В.Пирван та Н.Йорга заснували й інші журнали, про які мова піде нижче.

У пропонованій статті маємо на меті поінформувати читача головним чином про історичну періодику Румунії після другої світової війни. Одним з найавторитетніших періодичних видань румунських істориків цього часу був журнал "Студіі" ("Дослідження", або "Студії"), який певний час виходив з підзаголовком "Revistă de istorie" ("Історичний журнал"). Це видання виходило протягом 1948-1969 рр. шість разів на рік. Саме тут було надруковано відому українським історикам працю Є.Стенеску про військове співробітництво румунів і українських козаків в останню чверть XVI ст.

Пізніше підзаголовок "Revistă de istorie" був перетворений на заголовок щомісячного органу відділу історії та археології Румунської Академії наук. Цей журнал друкує в основному дослідження з румунської історії, але постійно зберігає рубрику "Сторінки світової історії". На сторінках цього видання друкуються також мемуари або листування відомих історичних осіб. Основні матеріали супроводжуються досить докладними резюме французькою мовою. До постійних рубрик журналу належать також "Хроніка наукового життя", дуже докладна "Румунська та зарубіжна історична книга" та "Огляд історичних журналів".

У 1954 - 1989 рр. в Румунії видавався ще один історичний журнал, який до 1968 р. називався "Analele Institutului de studii istorice și social-politice de pe lîngă C.C. al P.C.R." ("Наукові записки Інституту історичних та суспільно-політичних досліджень при ЦК РКП"), а з 1969 р. "Analele de istorie" ("Історичні наукові записки"). Цей журнал виходив шість разів на рік. Мав постійні рубрики: "Статті та повідомлення", "Документальні дослідження", "Сторінки світової історії", "Критика і бібліографія". Зміст журналу друкувався російською, англійською, французькою, німецькою та іспанською мовами.

Окремі статті з нової сучасної історії друкувалися також на сторінках органів ЦК Румунської компартії "Lupta de clasă" ("Класова боротьба", маємо на увазі п'яту серію, бо попередні виходили за часів підпільного існування компартії), цей журнал виходив щомісяця, але згодом його замінив "Era socialistă" ("Соціалістична ера") з періодичністю 24 номери на рік.

Проблеми румунсько-радянських і румунсько-східнослов'янських зв'язків розглядалися також у статтях, які друкувалися в журналі

"Analele româno-sovietice. Istorie" ("Румунсько-радянські наукові записки. Історія"), який виходив з 1948 р. і припинив своє існування 1960 р.

Один із найвідоміших румунських історичних журналів видається французькою мовою. Це – "Revue Roumaine d'Histoire" ("Румунський історичний журнал"), орган Академії наук Румунії. Його започатковано 1962 р. Спочатку виходив шість разів на рік, з 1976 р. - щоквартально. Тут постійними є рубрики: "Стародавня історія", "Історія середніх віків", "Нова історія", "Сучасна історія", "Історіографія", "Філософія та методологія історії", "Повідомлення", "Замітки й дискусії". Дуже докладним є розділ журналу, присвячений рецензіям та оглядові наукового життя. Крім того, цей журнал регулярно друкує матеріали з сучасної румунської історичної бібліографії. Переважна більшість досліджень належить румунським історикам, але окремі статті написані авторами з Великобританії, Сполучених Штатів Америки, Німеччини, Франції, Китаю, Греції, колишнього СРСР та колишньої Югославії. Окремі статті публікуються англійською, німецькою, італійською та російською мовами.

Науковці вищих навчальних закладів Румунії друкують свої розвідки в наукових записках відповідних університетів, провідними серед яких є Бухарестський, Ясський та Клузький. Бухарестський університет у перші повоєнні роки носив ім'я К.І.Пархоня, отож і відповідне видання з 1956 до 1961 р. мало назву "Analele Universitătii "C.I.Parhon" din Bucureşti. Ştiinţe sociale – Istorie" ("Наукові записки університету ім. К.І.Пархона в Бухаресті. Суспільні науки - Історія"). У зв'язку зі зміною назви університету 1961 р. змінилася назва видання "Analele Universităţii din Bucureşti. Ştiinţe sociale – Istorie" ("Наукові записки Бухарестського університету. Суспільні науки - Історія"). З 1969 р. видання має назву "Istorie" ("Історія"). Поряд зі статтями і дослідженнями істориків-викладачів Бухарестського університету часом на шпальтах журналу з'являються й прізвища інших авторів, у тому числі зарубіжних. Більшість статей має резюме однією чи двома відомими європейськими мовами. Існує бібліографічний покажчик статей, надрукованих у всіх двадцяти шести версіях цих "Наукових записок" – Analele Universităţii din Bucureşti. Indice bibliografic. Vol.I (1952-1973), vol.II (1974-1984). Bucureşti, 1981-1987.

З 1955 р. виходять наукові записки Ясського університету – "Analele ştiinţifice ale Universităţii "Al.1.Cuza" din Iaşi. Serie nouă. Secţiunea III. a. Ştiinţe sociale (Istorie)". ("Наукові записки університету ім. Ал.І.Кузи в Яссах. Нова серія. III відділ. а. Суспільні науки (Історія)", окремі томи третього відділу об'єднують праці викладачів-істориків і філологів.

У м. Клужі в перші повоєнні роки спочатку було два університети: румунський – ім. В.Бабеша та угорський - ім. Я.Бойяя. З 1958 р. їх було об'єднано в єдиний навчальний заклад, наукові записки якого з історії виходять під латинською назвою "Studia Universitatis Babeş – Bolyai. Series Historia" ("Дослідження Університету ім. Бабеша-Бойяя. Серія історії"). До цього виходив об'єднаний "Buletinul Universităţilor V.Babeş -

I.Bolyai. Cluj. Seria ştiinţe sociale" ("Бюлетень університетів ім. В.Бабеша і Я.Бойяя. Клуж. Серія суспільні науки").

Своєрідною історичною періодикою є щорічники різних наукових інституцій. До них належать "Anuarul Institutului de istorie (şi arheologie) din Cluj"(=Napoca) ("Щорічник інституту історії (та археології) в Клужі (Напоці)". Взяті в дужки слова назви відбивають зміст окремих щорічників та зміну офіційної назви м.Клуж. Це видання є продовженням з 1959 р. видання щорічника, який виходив у період між двома світовими війнами – "Anuarul Institutului de istorie naţională" ("Щорічник Інституту національної історії"), дев'ять томів якого вийшли до 1944 р. Одразу після війни і до 1958 р. в Клужі вийшло вісім томів "Studii şi cercetări ştiinţifice (de istorie)" ("Студії і наукові дослідження (з історії)"

У перші повоєнні роки в Яссах видавалися "Studii şi cecretări (ştiinţifice. Iaşi. Istorie" (1950-1963) ("Наукові студії та дослідження. Ясси. Історія"), орган Інституту історії ім. А.Д.Ксенопола. Видання продовжувало бюлетень "Comunicări ale Institutului "A.D.Xenopol" ("Повідомлення Інституту ім. А.Д.Ксенопола"), який виходив у Яссах з 1941 р. З 1964 р. у Яссах регулярно видається "Anuarul Institutului de istorie şi arheologie "A.D.Xenopol" – Iaşi" ("Щорічник Інституту історії та архелогії ім. А.Д.Ксенопола, Ясси").

Недовго, лише протягом двох років, у повоєнний час в Румунії виходив журнал "Studii şi cercetări de istorie medie" (1950-1951) ("Студії та дослідження з середньовічної історії"). Пізніше (1956-1973) вийшло шість томів збірника "Studii şi materiale de istorie medie" ("Студії та матеріали історії середніх віків").

Під егідою Академії наук Румунії видається журнал "Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie)" ("Студії та дослідження з стародавньої історії (та археології)") (слова, взяті в дужки, з'явилися в заголовку з 1979 р.) та щорічник "Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne" ("Дакія. Журнал з археології та стародавньої історії"). Перший з цих двох журналів видається з 1950 р. Останніми роками його періодичність була чотири номери на рік. Другий виходить з 1957 р. переважно французькою мовою і продовжує всесвітньо відоме видання, засноване 1924 р. румунським істориком і археологом В.Пирваном: "Dacia. Recherches et découvertes archéoligiques en Roumanie" ("Дакія. Археологічні пошуки і знахідки в Румунії"), десять томів якого (окремі з них об'єднані) вийшли до 1945 р.

Дослідження з стародавньої історії Румунії та з археології друкуються також у музейній та повітовій історичній періодиці. З подібних щорічних видань можна назвати "Acta Musei Napocensis" ("Дослідження Клузького музею", до 1980 р. вийшло 16 томів), "Acta Musei Porolissensis" ("Дослідження музею Пороліссума"; Пороліссум - назва римського міста в Дакії, що розташовувалося поблизу сучасного с.Мойград Селазького повіту, за часів пізньої Римської імперії воно було столицею провінції Dacia Porolissensis). Музей цього міста знаходиться у м.Залеу; протягом 1977-1982 рр. вийшло шість томів цього видання. Серед інших такого типу видань назвемо ще

“Danubius” (“Дунай”, публікації історичного музею в м.Галаці, до 1980 р. вийшло дев’ять випусків). “Apulum” (Апулум - це назва резиденції легата Дакії, нині м.Алба-Юлія, у цьому виданні – публікації місцевого музею, до 1980 р. вийшло 17 випусків), “Pontica” (“Чорноморський збірник” - публікації музею національної історії та археології м.Констанци, до 1983 р. видруковано 16 випусків), “Crisia” (“Крішський збірник” - публікації музею землі Крішів у м.Орадя, до 1980 р. вийшло дев’ять випусків), “Marisia” (“Мурешський збірник”, до 1979 р. видано дев’ять випусків), “Banatica” (“Банатський збірник”, до 1980 р. видано п’ять випусків),“Peuce” (“Певке” - публікації Музею Дельти Дунаю в м.Тульча), “Cumidava” (“Кумідава” - публікації повітового музею в м.Брашові), “Sargetia” (Саргетія - назва річки в Дакії поблизу її колишньої столиці Сармізегетуси, видано 13 випусків до 1978 р.), “Carpica” (“Карпський збірник” - публікації історичного музею в м.Бакеу, до 1985 р. видано 17 випусків), “Ziridava” (Зірідава - назва стародавнього міста, розташованого в повіті Арад, до 1983 р. вийшло 12 випусків), “Valachica. (Studii şi cercetări de istorie)” (“Волоський збірник. (Студії та дослідження з історії)”, до 1980 р. видано одинадцять випусків).

В Румунії 1979 р. було утворено Інститут фракознавства з огляду на роль, яку відіграли даки і фракійці в етногенезі румунського народу. Починаючи з 1981 р. інститут друкує щорічник “Thraco-Dacica” (“Фракійсько-дакійські дослідження”). Слід зазначити, що 1981 р. щорічник вийшов під номером 2, оскільки першим номером уважається том, опублікований 1979 р. на честь II Міжнародного конгресу з фракології. На сторінках цього видання друкуються матеріали з археології, історії, лінгвістики, етнографії та антропології. Статті, надруковані румунською мовою, мають докладні резюме французькою. Матеріали друкуються також французькою і німецькою мовами. З 1983 р. Інститут фракології видає ротапринтом матеріали доповідей і повідомлень, проголошених на національних фракологічних наукових конференціях - “Symposia thracologica” (“Фракологічні Симпозіуми”).

З 1963 р. в Румунії щоквартально видається як орган Інституту південно-східних європейських досліджень журнал “Revue des études sud-est européennes” (“Журнал південно-східних європейських досліджень”, який останнім часом має підзаголовок “Civilisations - mentalités” (“Цивілізації - ментальності”)). Журнал ставить мету сприяти вивченню минулої й сучасної історії народів південно-східної Європи, тому в ньому вагоме місце посідають візантинологічні дослідження, розвідки з історії та культури народів Балканського півострова. Журнал надає широку можливість для публікацій праць зарубіжних вчених. Статті друкуються французькою, англійською та російською мовами. Тут постійними є рубрики: “Культурні та політичні зв’язки”, “Історія культури”, “Політична історія”, “Історія ідей”, “Візантійська дипломатія”, “Тексти і документи”, “Історія південно-європейських досліджень”, “Проблеми сучасної історіографії”, “Дискусії”, “Короткі замітки”, “Хроніка”, “Рецензії” “Бібліографічні замітки” та ін.

Дослідження румунсько-слов'янських зв'язків і праці румунських славістів публікуються у виданні "Romanoslavica" ("Румуно-слов'янський збірник"), що є органом Асоціації славістів Румунії. Протягом 1958-1992 рр. вийшло 29 томів. Тут поряд з лінгвістичними та літературознавчими роботами друкуються праці з історії.

Окремі історичні дослідження друкуються в румунських церковних журналах. Це головним чином праці з історії церкви та історії культури. Серед значних видань такого типу – "Biserica Ortodoxă Română" ("Румунська православна Церква", журнал виходить з 1882 р.), "Mitropolia Moldovei si Sucevei" ("Митрополія Молдови й Сучави", друкується з 1924 р.), "Mitropolia Olteniei" ("Митрополія Олтенії", видається з 1948 р.), "Mitropolia Banatului" ("Митрополія Банату", виходить з 1950 р.).

Окремо слід назвати щорічник "Studii şi materiale de muzeogratie şi istorie militară" ("Дослідження й матеріали з музеографії та військової історії"), який видається з 1969 р. З 1983 р. в Румунії під егідою Румунської комісії з військової історії як додаток до журналу "Военная жизнь" виходить щоквартальник "Борьба всего народа. Румынский журнал по военной истории". Цей журнал друкувався російською і англійською мовами і містив статті й дослідження румунських авторів з історії Румунії, їхні погляди на окремі дискусійні питання.

Спеціально проблемам допоміжних історичних дисциплін присвячений журнал "Revista muzeelor şi monumentelor. Seria Muzee", що виходить з 1969 р. Тут друкуються статті з історії, музеографії, з історії образотворчого мистецтва, проблем реставрації музейних об'єктів, описи державних і приватних колекцій. До окремих статей додаються резюме французькою мовою. Періодичність цього журналу – 12 чисел на рік, у попередні роки – 6. Зміст журналу друкується англійською, французькою та російською мовами.

Заслуговує на увагу видання "Revista arhivelor" ("Журнал архівів"), засноване 1925 р.. Його друга серія виходила з 1937 р., а третя, що продовжується й тепер, - з 1958 р. Це орган Генерального управління державних архівів Румунії. Нині його періодичність - чотири числа на рік. Тут друкуються статті й дослідження з історії Румунії, написані на основі архівних матеріалів, повідомлення з теорії та практики архівної справи, архівні документи з румунських та зарубіжних фондів. Зміст журналу подається французькою, англійською та російською мовами, а найважливіші статті супроводжуються резюме французькою та англійською мовами.

Окремо слід згадати видання "Buletinul Societăţii Numismatice Române" ("Бюлетень Румунського нумізматичного товариства"), що було засноване 1904 р. До 1947 р. вийшло 12 випусків. Після перерви – 1957 р. почали видаватися "Studii şi cercetări de numismatică" ("Студії та дослідження з нумізматики"). Згодом цьому виданню було повернуто його попередню назву "Бюлетень Румунського нумізматичного товариства" і воно друкується як щорічник (щоправда, інколи виходять згроєні числа, наприклад, 1986 р. – числа 131-133).

Видаються в Румунії також журнали, які популяризують досягнення історичної науки. Найвідоміший серед них - “Magazin istorie” (“Історичний журнал”), він друкується з 1967 р. з періодичністю 12 чисел на рік. Поряд зі статтями з історії Румунії вагоме місце в журналі належить матеріалам із світової історії. Тут друкуються статті про найновіші історичні дослідження, інтерв’ю з провідними румунськими й зарубіжними науковцями, викладаються альтернативні погляди на одну й ту саму історичну подію. Видання прекрасно ілюстроване.

З 1976 р. Румунське агенство преси “Аджерпрес” протягом кількох років (принаймні до 1984) видавало ілюстрований журнал популяризації історичних знань, який друкувався російською, англійською, іспанською, німецькою та французькою мовами. Російський варіант виходив під назвою “Румыния. Страницы истории”. Щорічно видавалися чотири числа, в яких містилися різноманітні статті з давньої, середньовічної, нової та сучасної історії, переклади важливих історичних документів, дискусійні матеріали.

Як бачимо, румунська історична періодика дуже різноманітна. На її сторінках український історик зможе знайти цікаві матеріали: археологічні дослідження, праці з історії середньовічних румунських земель, нової та сучасної історії, історії румунської культури, що розвивалася в тісних зв’язках з культурами сусідніх народів, у тому числі й українського.

Є. І. ФРАНЧУК (*Луцьк*)

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ "КНИГА" ЯК ОБ'ЄКТА КНИГОЗНАВСТВА ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Дослідження з історії та теорії української книжки провадиться паралельними шляхами із дослідженнями історії та теорії культурології. Цей феномен є показовим і свідчить про єдність процесів наукового пізнання в історичному контексті. Але на сучасній стадії розвитку соціогуманітарних наук ці дослідження методологічно слабо пов'язані між собою, а спеціальний напрям як теоретичних засад, так і конкретних книжно-культурологічних питань незначний, хоча теза про книгу як факт та фактор культури в її найширшому тлумаченні є загальновизнаною на рівні суспільної свідомості і визнається на декларативному рівні об'єктом культури і представниками гуманітарних наук – об'єктом культурології .

Формулювання поняття "книга" в рамках дисциплінарного підходу, передусім книгознавчого, бібліографознавчого, кодикологічного та джерелознавчого (стосовно рукописної книги), міститься практично у всіх дослідженнях з цих дисциплін. Предметна галузь кожної з них вивчає окремі аспекти загального поняття "книга" як об'єкту матеріальної та духовної культури, але в межах своєї дисципліни. Теоретичне визначення поняття "книга", незважаючи на деякі спроби в історіографії книжкового процесу вийти за межі вузько диципліфнарного підходу, все ж таки спрямоване на самоосмислення книгознавчого знання і книгознавчої історії та теорії.

Неусталеність книгознавчих категорій, численні теоретичні та науково-практичні розробки теорії книгознавства, його структури, методів, різні (а іноді й полярні) точки зору на поняття "книга", переконливо свідчать про те, що іде активне формування науки про книгу та книжкову справу, і цей процес, хоча й бурхливий, але ще не завершений у своїх основних положеннях. Щоб переконатися в цьому, досить проаналізувати матеріали Восьмої наукової конференції з прблем книгознавства "Книга і книжкова справа на рубежі тисячоліть" (Москва, 1996). Вона репрезентує практично всі напрями розвитку книгознавства та його теоретичну проблематику: теорія книгознавства (Барикін В.Е. "Теоретичні проблеми культури книги"; А.О.Беловицька "Світоглядні основи книгознавства"; О.А.Гречихін "Об'єкт і предмет книгознавства"; Єльніков М.П. "Мето-

дологія книги як наукова дисципліна"; І.Г.Моргенштейн "Книга як носій загального знання"; С.П.Омилянчук " Теорія книгознавства у світлі системно-інформаційного підходу"; О.В.Смирнов "Знання про книгу, що не стало книгознавчим"; Г.М. Швецова-Водка "Місце книжкової справи та бібліографії у системі соціальних інформаційних комунікацій"; М.М.Шибаєв "Феномен книжності: сутність та парадокси" та ін.). Постійний розвиток науки про книгу є цілком природним, враховуючи те, що книга є однією з органічних частин сукупного поняття матеріальної й духовної культури суспільства, а остання знаходиться у постійному процесі змін.

Визнаючи факт книги як частини матеріальної і духовної культури та фактору духовного прогресу людства, книгознавці лише декларують його як загальний принцип та загальний зміст книги, але фактично перебувають ще на стадії розмежування поняття книги як об'єкту та предмету дослідження книгознавства від іншого наукового знання. З історіографічної точки зору книгознавчі концепції надзвичайно цікаві, оскільки їх формування об'єктивно тісно пов'язане не лише з розвитком наукового знання, а й з конкретними історичними умовами, в яких вони формувалися. Перегляд цих концепцій і розробка нових, відповідних новому етапу розвитку українського суспільства, теоретичних концепцій та завдань історичної науки є актуальною вимогою часу.

Зародження загального книгознавства можна віднести до початку XX ст. Його подальший розвиток пов'язаний з теоретичним узагальненням книгознавчого знання на логіко-наукознавчому рівні, що базується на методології системного підходу до понять "книга" і "книжкова справа" як частини культури. Загальне книгознавство абстрагується від конкретної книги в її історичному контексті. Об'єктом загального книгознавства за визнанням сучасних теоретиків книгознавства, є узагальнена теоретична модель книги в книжковій справі, що репрезентована системою книгознавчих категорій, понять, визначень, суджень, оскільки книгознавство вивчає книгу в її цілісності як системно упорядковану сукупність складових її компонентів[1].

У книгознавстві як комплексній науці можна виокремити декілька відносно спеціальних підходів до визначень поняття "книга": загальнокнигознавчий, бібліографічний, кодикологічно-джерелознавчий, документно-інформаційний. Вони є результатом розвитку окремих напрямів у книгознавстві як комплексній науці, а також відображають специфічний для кожної окремої дисципліни предмет та систему методів. У цій статті ми розглянемо розвиток поняття "книга" у загальному книгознавстві та його зв'язок із книгою як фактором духовної культури.

Формування новітніх книгознавчих концепцій книги та її ролі в суспільстві здійснювалося у найбільш складні історичні періоди існування Російської імперії та Радянського Союзу. Теорія національної книжки та історії національної культури зазнавала періоди "пробудження" (20-ті роки)

та періоди повного занедбання та гноблення (30-50-ті роки). Розвиток політизованих теорій поняття "книга" як об'єкта книгознавства був практично звільнений від конкретного змісту, зокрема у галузі національної книги. Поняття української книги практично завжди пов'язувалося лише з державно-політичним змістом терміну "український", а в умовах розбудови комунізму практично втратило національний зміст, перетворюючися на національне лише за формою. Зміст поняття "книга" як ознаки духовної культури розглядався, як правило, у контексті світоглядному і ідеологічному, починаючи з кінця 20-х років і досягнув свого апогею у 70-ті роки. Тому, аналізуючи розвиток теоретичних концепцій книги, ми маємо завжди пам'ятати про ті обставини, які визначали контекст розвитку книгознавства як "науки суспільного циклу". Тому зрозуміло й те, що радянські книгознавці-теоретики прагнули до теоретичного аналізу книжкової культури як соціального явища, розвитку її як окремої системи, що охоплює вивчення закономірностей її фукціонування.

Еволюція поглядів на поняття книги тісно пов'язана із формуванням книгознавчого знання та теорії книгознавства. Синтезована природа книги породила різні дисциплінарні підходи до поняття "книга", які обумовлювалися різними науково-методологічними принципами аналізу об'єкту та предмету книгознавства. Їх можна кваліфікувати як вузький та широкий підходи до поняття "книга" у книгознавстві. Обидва зародилися на початку XIX ст. у період активного формування фундаментальних наукових знань та оформлення окремих наук, що виростали на базі активного збирання емпіричного матеріалу з історії книги та осмислення основних напрямів і методів дослідження гуманітарного знання. Книга стала об'єктом уваги як джерело знання, зароджуються наукові методи бібліографічного та книгознавчого аналізу.

Перший підхід сформований під впливом узагальнення емпіричного знання про книгу під час її дослідження, описування та складання каталогів та покажчиків – від часткового до загального (книгознавство як часткова наука) і аналізує конкретно-історичний матеріал розмаїття книги та книжкової справи в різні часи. І хоча питання теорії книги в цих дослідженнях присутні як елементи часткового підходу, вони є матеріалом для узагальненя історичного підходу до явища книг як соціального феномена. З позиції археографа та бібліографа було найважливішим виокремити книгу від аркушевого матеріалу в результаті складання опису. З позиції історика книги важливим було усвідомлення періоду зародження книги як одного з революційних кроків в історії людства – переходу від окремого документа до поняття книги як історичного явища, що сприяло розповсюдженню знання, довготривалому зберіганню у зручній формі (на відміну від документа), яка дозволяла поєднати невелику форму та досить об'ємний текст.

Вузький підхід характерний для бібліотечних та архівних діячів XIX ст., які визначили домінування у бібліотечній практиці поняття книги

як сукупності взаємно пов'язаних частин матеріалу письма (а іноді зазначають – том або не менше 4 сторінок тексту) і з відбитими на них думками і об'єднаних оправою. Цей погляд був найбільш поширений у країнах Західної Європи. Форма книги відмічалася як головна ознака, що сприяла розвитку писемності та друку[2].

Широкий підхід до поняття "книга" виник серед літераторів та істориків. Книга як літературний або історичний твір, завжди вивчалася фахівцями різних дисциплін – літературознавцями, мовознавцями, істориками та істориками науки, етнографами, філософами. Вони не могли не звертати уваги й на спеціальні книгознавчі питання розвитку книги у різні часи і не формулювати свого розуміння поняття книги як джерела знання[3]. Виникає розуміння книги як твору, що написаний для освіти або розваги та широкого розповсюдження і просвітництва[4]. Книга як авторський літературний або науковий твір, що розповсюджується у багатьох примірниках і в зручній формі та передається з покоління у покоління – найбільш розповсюджене визначення у колі письменників та істориків книги XIX ст. – протостадії формування наукового знання про книгу.

Перші наукові спроби визначення поняття книги пов'язані із зародженням системи книгознавчого знання як спеціального, окремого від історичного, літературознавчого, філософського, хоча й пов'язаного з ним. Наприкінці XIX – поч. XX ст. у професійній бібліотекознавчій літературі вже з'явилися перші комплексні наукові визначення такого явища як книга. У відомому бібліотечному путівнику Брюссельської публічної бібліотеки Р. Отлє та Л.Вотера книга розглядалася як матеріальна пам'ять людства у сукупності усіх її якостей: "Книга, у розумінні під цією загальною назвою рукописів та друкованих видань всілякого роду, що написані та видані у кількості багатьох мільйонів окремими томами, періодики, художніх видань – складають у супупності матеріалізовану Пам'ять Людства, у котрій зареєстровані факти, ідеї та дії, які вразили людство. Книги є матеріальним засобом зберігання та розповсюдження Думки, їх необхідно розглядати як засіб дослідження, культури, пізнання та розваги. Вони одночасно є вміщенням ідей та засобом їхньої передачі"[5].

У цей час виникає і книгознавство як комплексна дисципліна, яке, як і багато допоміжних історичних дисциплін, сформувалося в другій половині XIX ст., виросло з попередньої емпіричної стадії накопичення знань про книгу, з практики збирання, описання, складання каталогів, перших бібліографій книги XVIII-XIX ст., що пов'язане із розвитком книжкової справи, зокрема книговидавничої, а також із першими дослідженнями з історії книжної культури. Відомо, що поняття "книгознавство" як "бібліологія" та виокремлення його з бібліографічної практики у кінці XIX - поч. XX ст. у Російській імперії пов'язано з іменами видатних російських вчених М.М.Лисовського та О.М.Ловягіна[6]. Їм же належить і осмислення історичного підходу до поняття книги як пам'ятки історії культури, а не лише історії літератури, розмежування історії книги від історії літератури,

визначення соціальної природи книги та основного функціонального змісту – її соціальної ролі – "як знаряддя впливу одних людей на інших". О.М.Ловягін, який спочатку ототожнював поняття "бібліології" та "бібліографії", по мірі розробки питань книгознавства виокремлює термін "бібліологія" для означення загальної науки про книгу[7]. Велике значення для оформлення методологічних засад поняття бібліології зіграло заснування Російського бібліологічного товариства, президентом котрого був О.М. Ловягін. Під час наукової та науково-практичної діяльності товариства, у складі якого були видатні літературознавці та історики (наприклад, М.П.Лихачов, Н.К.Піксанов, С.М.Бонді та ін.) чітко окреслилася методологічна різниця між історико-літературним підходом до вивчення книжкової спадщини та власне бібліологічним. Теоретична думка Ловягіна розмежувала зміст книги як літературного та історичного джерела від власне поняття книжки як самостійного об'єкта культурології: "Книгу можна визначити як виклад або зображення людських думок особливими умовними знаками (графікою) на матеріалі, доступному для багатьох і у формі, яка дозволяє легко переносити її з місця на місце; при тому ця форма має відповідати звичаям і традиціям, що встановилися в тій чи іншій місцевості"[8]. Це визначення відрізняється від традиційних літературознавчих визначень книги як наукового або художнього твору, переданих надрукованим словом, що характерно для усіх енциклопедичних західноєвропейських словників того часу. Введення Ловягіним культурологічного поняття форми книги мало велике значення для осмислення ролі книги як культурологічного об'єкту.

Період 20-30-х років можна назвати постановочною протостадією формування концепції книги як частини культури, а бібліології як суспільної науки та окремої галузі культурології (або "соціології", як на той час сприймалася культурологія). Ця ідея О.М.Ловягіна, яку він остаточно сформулював на початок 20-х років, не знайшла подальшого розвитку та обгрунтування в його працях[9], але увійшла в контекст практично всіх книгознавчих досліджень 20-30-х років у Росії та Україні, де сформувалися окремі науково-дослідні центри книгознавства та самостійні книгознавчі школи.

Конкретний історичний підхід до поняття "книга" як окремого явища культури був найвиразніше сформований О.І. Милютиним та М.М.Куфаєвим. О.І.Милютин писав: "Книга – це людська думка, що прийняла матеріальну форму, це згущена і сконденсована людська праця упорядника, потім – переписувача; з часів винаходу книгодруку – словолітерника, друкаря, метранпажа, коректора як книговиробників, закінчуючи книгопрадавцем і бібліотекарем як книгорозповсюджувачів"[10]. Колективний зміст книгознавчого поняття "книга" як пам'ятки культури та результату творчості та діяльності багатьох фахівців, – важливий етап у формуванні основ книгознавства як окремої дисципліни, – характерна риса досліджень 20-х років, коли методологічні засади науки про книгу

всебічно осмислювалися фахівцями різних галузей знань. Український дослідник книги Л.Ю.Биковський підкреслює сукупний культурологічний зміст поняття "книга" і в плані його як окремого твору – "книга це сконцентрована праця її автора й усіх попередніх поколінь"[11]. Довготривалість впливу книги як знаряддя висловлення людської думки підмічає С.Рубльов[12], а М.О.Рубакін у своїй праці "Серед книг" пише про книгу як про кристалізовану силу людської думки у вигляді знання, розуміння та настрою, що передається через посередництво книги[13]. З позиції бібліопсихології він розглядає не лише інтелектуальний, а й емоційний бік читання. Ця філософічність функціональних спроб визначення поняття книги цілком зрозуміла в умовах формування спеціальних дисциплін початку століття і сприймалася як осмислення змісту поняття книги, на відміну від його зовнішньої форми.

У Росії думки О.М.Ловягіна в галузі теорії книги продовжив М.М.Куфаєв, який розвивав поняття книгознавчого знання та його структури і розробив оригінальну концепцію, до засад якої доцільно повернутися і сьогодні. Він виокремив три рівні цього знання: філософія книги, філософія книгознавства і методологія часткових книгознавчих дисциплін. Філософію книги він також осмислював як загальнокультурологічну проблематику, що виявляє "сутність, природу, характер книги, обумовленість та свободу її процесу, роль книги і закономірність її розвитку"[14]. Куфаєв, грунтуючись на філософському підході до проблеми теоретичного осмислення поняття "книга" як окремого явища, розглядає її теорію як окремий матеріальний об'єкт уособленої і цілісної частини багатогранної дійсності, і, разом з тим, як "продукт світової культури і факт її"[15]. Соціальна функція книги спрямована, на думку М.М.Куфаєва, на спілкування, і в цьому полягає головний сенс книги.

М.М. Куфаєв поклав початок осмисленню книги як одиничного, окремого в книжній культурі, яке потребує і матеріальної, кількісної характеристики. Його центральною ідеєю було твердження, що кожна книга є окремим індивідуальним фактом культури і фактом спілкування. Тому він ототожнює поняття "книга" з кожним конкретним примірником, а книжковий рух – із фізичним переміщенням книжки у часі і просторі. Залишаючи культурологічні аспекти книги для філософії, М.М. Куфаєв емпіричній стадії вивчення книги надавав основного значення, і розглядав її як практичне книгознавство, тісно пов'язане з історичною наукою, збиранням вихідного матеріалу про книгу, осмисленням її індивідуальності у кожному її прояві. Його синтезована думка виявилася у висловленні: "Книга є продуктом людської творчості і являє собою збірку аркушів з рукописним або друкованим текстом, що висловлює думку і слово одного або кількох авторів, об'єднаних внутрішньо та зовнішньо в єдине ціле в інтересах автора, видавця або власника "[16].

Емпіричний аналіз, на думку М.М. Куфаєва, має проводитися бібліографічним, статистичним, літературно-критичним методами. Розподіл

книгознавства на філософію книги та на емпіричне книгознавство викликав критику з боку теоретиків книги як світоглядно слабкий, хоча, за визнанням сучасних теоретиків книги, "з позицій сучасного книгознавства ідея, що розробляється М.М. Куфаєвим стосовно диференціації рівнів узагальнення у вивченні об'єкта видається вельми плідною"[17].

Концептуальні положення М.М.Куфаєва цілком вписуються у контекст сучасних культурологічних розробок поняття індивідуального в культурі. Його розуміння змісту духовної культури як індивідуальної творчості не позбавлене сенсу, якщо врахувати активно розвинуту у наш час тезу про зміст духовної культури як творчої сили (індивідуальність рухає духовну культуру) і антитези нормативній культурі (суспільство, що консервує і перетворює творчість на суспільну норму, навіть коли визнає класичні взірці, що базуються на визнаних фактах культури)[18]. Але на відміну від О.М.Ловягіна, М.М.Куфаєв фактично відмовляється від розмежування у книзі поняття літературного джерела та власне книги: "Індивідуальна за своїм походженням, соціальна за сферою своєї дії – книга у своєму характері носить усі риси явища історичного, у котрому переломлюються і таємничим чином зливаються індивідуальне та соціальне"[19].

М.І.Щелкунов спробує надати наукового змісту визначенню книги як об'єкту книгознавчого знання, продовжуючи висловлення Куфаєва: "Книга є продукт і знаряддя матеріальної і тісно пов'язаної з нею духовної культури, призначення котрої – безпосередня точна передача фактів і думок автора у вигляді письмен та зображень максимальній кількості людей із мінімальною затратою зусиль з їхнього боку"[20].

Інші російські книгознавці 30-х років, зокрема М.М.Сомов, продовжували розвиток поняття "книги" виключно у контексті книгознавчого об'єкту як подвійного за своєю природою. Книгою Сомов вважає "будь-який матеріал у зручній читабельній формі, що легко переноситься з місця на місце, і на якому закріплені будь-які думки"[21] – "предмет матеріальної і духовної культури, що відрізняється від інших предметів культурної творчості", а головне – вивчення матеріального у книзі як матеріалу, що дозволить вивчати і духовне[22].

Спеціальне дослідження, що розглядало поняття "книга", було опубліковано М.Ф.Яновським в 1929 р.[23] Він зібрав різноманітні висловлення про книгу науковців та видатних діячів науки та літератури XIX – поч. XX ст., зокрема зарубіжних, та критично їх проаналізував. Він виокремив усі висловлені якості книжки та запропонував своє бачення цього поняття: "Книга – продукт людської творчості, що сприймається органами зору або дотику, в усталеній формі, як комбінація знаків, що потребують для свого сприйняття власної установки по відношенню до вказаних органів та об'єднаних між собою таким чином, що роз'єднання їх неможливе без руйнування книги"[24]. Це висловлення є занадто важким і сприймається нами як архаїчне, але праця Яновського поставила багато

питань часткових понять "книга". Перша ознака книги – вона є результатом творчості; друга – вона передає знання у знаковій формі; третя – єдність книжки як матеріального об'єкту, фізичне пошкодження котрого тягне за собою і втрати змістового плану. Очевидним є й те, що книга є продукт духовної культури і тому на ній не слід особливо зупинятися, як вважає Яновський.

20-30-ті роки, за визнанням усіх сучасних книгознавців, були періодом оформлення теорії книги як самостійного предмету у книгознавстві, розробка структури, методів, категоріального апарату. Але розвиток теорії книги був суттєво затриманий у зв'язку з ідеологізацією усіх сторін життя в Радянському Союзі. Кінець 20-х – поч. 30-х років – період встановлення повної диктатури ряданської ідеології, який супроводжувався серією політичних процесів над інтелігенцією та радянським апаратом, відмічений захватом економічних позицій (індустріалізація та колективізація). У науці це проявилося у серії переслідувань вчених "старої школи", реорганізації Академій наук. Видавнича діяльність перетворюється на знаряддя ідеологічного впливу та формування нового світогляду. Постанова ЦК ВКП(б) "Про видавничу роботу" від 15 серпня 1931 р. визначила книгу як "могущественное средство воспитания, мобилизации и организации масс вокруг задач хозяйственного и культурного строительства; качество книги должно отвечать всевозрастающим культурным запросам масс. Тип книги, ее содержание, язык, должны отвечать специальному назначению ее, уровню и потребностям той группы читателей, для которых она предназначалась"[25]. Управління наукою, освітою і культурою набуло значення детермінуючої функції радянської держави, відома стаття В.І.Леніна "Партійна організація і партійна література" набула керівного значення і для дослідження історії книги, і для деяких теоретичних історико-книгознавчих розробок.

Розпочинається перебудова "старої" науки в цілому та книгознавства зокрема. На перший план висуваються ідеологічні функції книги та її соціальна роль. У цей період теоретичні питання книги піднімаються у трудах істориків книги, які розробляли питання соціальної ролі книги. Важливого значення набуває початок розробок у галузі теорії історії книги та зміна принципових аспектів у понятті "книга". На той час у середовищі досліджень проблем книгознавства викристалізувалися молоді лідери, які працювали у новоствореному (після ліквідації Бібліографічних та бібліологічних товариств та Інститутів книгознавства) Інституті книги, документа і письма Академії наук у Ленінграді. Серед них теоретичними питаннями книги займалися І.В.Новосадський та М.М.Берков. Політична ситуація визначила зміну аспектів оцінки книги та її ролі у суспільстві, а її дефініції набули явної залежності від офіційної лінії ВКП(б), висловленої у цілому ряді партійних документів, що мали нормативно-регламентуючий характер, а на перший план вийшли просвітницька та ідеологічно-класова функції.

У 30-ті роки в контексті проблеми соціальних функцій книги І.В.Новосадський, один з активних діючих осіб дискусії 1931 р. "На книгознавчому фронті", що відкрила першу хвилю ідеологічних звинувачень на адресу "старої школи" книгознавців, висуває нові теоретичні положення, що складають поняття "книга"[26]. Фактично І.В.Новосадський полемізує з М.І. Щелкуновим, що книжка є "товаром особливого роду, в котрому на першому місці зміст"[27], і показує принципову різницю між твором та книжкою. "Головна відмінність книжки, – пише він, – не в безпосередній і точній передачі думок автора, а в певній організації змісту книжки, в її внутрішньому ідеологічному оформленні з метою впливу на читача у певному напрямі – і, можливо, у протилежному бажанню автора"[28]. Книжка, на його думку, є особливою формою існування ідеології. "В основі розвитку змісту книги, засобів її організації і матеріальних форм покладений один загальний закон, – пише І.В.Новосадський. – Сутність цього закону полягає у соціальній ролі книги, в тому, що книга є особлива форма втілення ідеології у письмі"[29]. Пов'язуючи історію та теорію книги, він вивів "класовий тип книги" та обгрунтував історичні зміни форм книги та їх матеріальної форми у відповідності з марксистсько-ленінською періодизацією історії – феодальний, дворянський, буржуазний та соціалістичний типи книг.

Через призму цих функцій П.М. Берков завершує у 1936 р. ідеологічне визначення поняття "книга" та предмету історії та теорії книги. Він визначає основну функцію книги як "певним чином матеріалізовану, опредметнену (у вигляді кам'яної дошки, пергамента або паперової рукописної або друкованої книги) суспільну ідеологію, і – більш того – класову ідеологію певного класу у певний момент його соціального буття. Ця ідеологія матеріально закріплюється через умовне позначення – письмена, котрі вироблялися в практиці соціального життя даного класового угрупування."[30] Розглядаючи книгу як політичне знаряддя, П.М.Берков відмовляється від необхідності вивчати матеріальний бік книги як суттєвий і різко критикує М.І.Щелкунова та О.О.Сидорова, які надавали матеріальній формі книги великого культурологічного понадкласового значення.

Практично одночасно історія і теорія книги у системі книгознавства переосмислюється М.М.Сомовим, який, розуміючи обмеженість функціонально-ідеологічного підходу як вичерпного категоріального засобу, спробував поєднати форму та функції книги. Його погляди спочатку збігаються з функціональними підходами до визначення поняття книги та оцінками Новосадського і Беркова, які не виокремлювали теорію та історію книги і надавали книзі як об'єкту книгознавства ідеологічного змісту, що визначав її форму та історичну типологію. Марксистська методологія класової боротьби та економічної обумовленості форми та функцій книги є, на думку Сомова, головним знаряддям історика книги. Основне завдання істориків книги Сомов бачив у вивченні генезису і еволюції книги на базі "економічних, політичних і культурно-технічних

умов її побутування", у єдності та розвитку її форми і зовнішнього вигляду. Вивчення форми та зовнішнього вигляду книги необхідно "співставляти з функціями, котрі книга виконувала у дану епоху, із замовленнями та складом читацького кола у зв'язку із соціальним середовищем кожної країни та епохи, оскільки її розквіт, розвиток та згасання пов'язані з економічним, політичним, соціальним, культурним і правовим станом держави, суспільства і окремого індивіда. Історія книги враховує вплив усіх цих явищ навколишнього середовища і у своїй перспективі дає картину історії реалізації книги як особливого явища культури"[31]. Сомов спробував поєднати ідеологічний та історичний підходи до предмету книгознавства, визначив книгу як явище, що виокремлене з історії книжної справи.

У свою чергу, діяльність Інституту книги, документа і письма, котра кваліфікувалася пізнішими істориками книги як "вульгарно-соціологічні конструкції", також була засуджена, внаслідок чого Інститут, що діяв всього 4 роки, був перетворений в сектор допоміжних дисциплін Інституту історії АН СРСР, а теоретичні дослідження в галузі історії та теорії книги фактично припинені[32]. Теоретичні дослідження книги як самостійного явища завмирають, а головна увага спрямовується на формування видавничої політики ВКП(б) та Радянської держави. Книга сприймається як пропагандист, організатор перемоги соціалістичного способу життя, просвітник робітничо-селянських мас. Книжкова та бібліотечна справа повністю переорієнтовується на залучення величезних мас населення до культури, формування ідеології управління читанням. Мистецтво книги відображає політичний зміст життя, коли ідейно-художні принципи оформлення книги в 20-30-х роках знаходилися під впливом просвітництва та революційного виховання – він формує новий агітаційно-графічний напрям плакатного типу, який здійснює на плакат фундаментальний вплив і перетворює його із різновиду реклами на різновид мистецтва графіки[33]. Здійснюється централізація та одержавлення видавничої справи, її спеціалізація за напрямами, перебудова репертуару книги в СРСР у бік основних напрямів розгорнутої розбудови соціалізму, науково-популярної та політичної книги[34].

Ці самі процеси цілком закономірно протікали в тому ж руслі і в Україні.[35]

В Україні в 20-30-х роках теоретичні питання книгознавства розроблялися у Всенародній (Національній) бібліотеці України при Всеукраїнській Академії наук та в Українському науковому інституті книгознавства при Головній книжковій палаті України на чолі з відомим книгознавцем, літературознавцем та бібліографом Ю.А.Меженком[36]. Історія і окремі питання теорії книги розроблялися такими відомими вченими як С.І.Маслов, О.М.Маслова, Д.А.Балика, К.А.Довгань, Л.Ю.Биковський та ін. Українським вченим тих часів належить розробка як загальнотеоретичних питань книгознавства, так і окремих його напрямів – історія рукописної та стародрукованої книги (С.І. та О.М.Маслови, Л.Ю.Биковський)[37], соціо-

логія і філософія книги (М.Ф.Яновський, К.А.Довгань[38]), бібліопедагогіка (Д.А.Балика), економіка та торгівля книги (Д.Лисиченко, М.Нечаєв, А.Козаченко[39]), історія мистецтва та техніки книги (М.Макаренко, Ф.І.Титов, Д. Щербаківський, П. Курінний, К.В.Широцький)[40].

Проблеми теорії книги як об'єкту культури або об'єкту книгознавства розглядалися у праці Яновського та серії полемічних праць харківського вченого К.А.Довганя, серед котрих найбільш відомою є його праця "До питання про соціальну функцію книги" (Х., 1931), де автор пропонує методологічну схему основних проблем соціальної функції книги[41]. Полеміка молодих соціологів із старою школою бібліологів здійснювалася у чіткій відповідності до критики ідеалістично-формалістичних концепцій та декларування класової природи книги в суспільстві, утвердження "діалектично-матеріалістичної методології книгознавства", характерної для ленінградських вчених Новосадського та Беркова. Критикуючи акценти буржуазних істориків книги на формі, зовнішньому вигляді книги, зокрема на поглядах М.О.Рубакіна про індивідуальність книги як відбитка психології автора та авторів і її головну ознаку (а разом з ними і Н.М. Лісовського, М.М.Куфаєва, Ю.О.Межанка та М.І.Ясинського як бібліографів), М.І.Щелкунова – про поєднання матеріального і духовного у книзі і у мистецтві зокрема, Куфаєва – про необхідність вивчення виробництва книги як найважливішої риси, бібліосоціологію М.А.Годкевича та ін. , Кость Довгань характеризує книгу як "найпоширенішу, наймасовішу форму матеріалізованої об'єктивації суспільної ідеології та її циркуляції в суспільстві, наймасовіше й найгнучкіше знаряддя ідеологічного впливу". "Специфіка книги – в її зв'язкові з словом, тобто з мовними процесами (і тільки через них – з іншими психологічними процесами) – через систему умовних, на конкретному матеріалі фіксованих, графічних знаків"[42]. Логічний зв'язок між графікою та ідеологією здійснює мова – як передача думки, а відповідно – думки певного соціального прошарку та класу.

У 20-ті роки в Україні теоретичної розробки набули лише проблеми соціальної ролі книги в суспільстві (Д.А.Балика), що сформувалися вже у часи впровадження ленінської тези про соціально-класову природу книги та її методологічного переосмислення з точки зору марксистсько-ленінського світогляду[43]. Слід відзначити (і це цілком закономірно, якщо врахувати відсутність національної бібліографії українського народу), що у 20-ті роки українські бібліологи проявили найбільшу активність не у теорії книжки, а у розробці питань репертуару української книжки. Репресії 30-х років припинили теоретико-книгознавчі та бібліографічні дослідження національної книги на багато років. Реорганізація науки та просвіти в 30-х роках призвела до фактичної ліквідації національних функцій Всенародної бібліотеки України та УНІКу, призвела до занепаду самобутнього українського історичного книгознавства.

Слід зазначити, що у розвитку поняття книги завжди простежується спроба подолання протиріччя між сутністю книги як факту як

матеріальної, так і духовної культури, або за рахунок відмови від аналізу матеріальної сторони книги і характеристики її як фактору духовної культури, або за рахунок характеристики виключно як матеріального об'єкту, хоча й пов'язаного з духовною культурою.

Період 40-50-х років відзначений активізацією досліджень історії рукописної та друкованої книги з одного боку, та історією радянської книги, яка висвітлювалася з позицій ідеології правлячої партії – з іншого. Ці напрями дозволяли "обійти" найбільш скрутну проблематику з історією національної книги та книжкової справи і з теорією книги. Поняття книги часто-густо розглядали як сукупність ідей, матеріалізовану у певну літературну форму, – тобто підмінювали поняття книги поняттям літературного твору, а завдання вивчення історії книги – аналізом еволюції змісту (А.І.Назаров та М.Г.Малихін)[44]. Але теоретичні вправи 40-50-х років велися певною мірою формально, за суттю нічого нового не додаючи до розвитку змісту книгознавства, а також поняття книги. Розглядаючи цей період у спеціальній статті, присвяченій історіографії історії книги в СРСР, історик книги Й.О.Баренбаум цілком справедливо наголосив на тому, що книга є не опредмеченою ідеологією чи формою суспільної свідомості, а "засіб, знаряддя розповсюдження та пропаганди політичних, філософських, естетичних, релігійних поглядів"[45].

У цей період почали справді розвиватися конкретно-історичні дослідження окремих періодів історії книгодрукування, мистецтва книги, велося складання каталогів рукописних книг та стародруків, що не ставило під загрозу існування радянської влади, рівно ж як і історія радянської книги викладалася за певною методологічною схемою марксистсько-ленінської свідомості. Проте було б несправедливим не відмітити грунтовного внеску радянських істориків книги та книжкової справи 40-50-х років у розробку окремих аспектів книгознавства, передусім в історію та мистецтво книги, а також і у соціальну функцію книги та книжкової справи, доводячи, що вона може справді бути "міцним ідеологічним знаряддям влади"[46]. Починаючи з 30-х років, за весь період існування радянського суспільства іде послідовний процес деформації загальногуманітарних та творчих основ поняття книги – впровадження концепції її класової ролі, осмислення її як "засобу відображення і засобу формування комуністичної суспільної свідомості, як знаряддя ідеології, політики, просвіти, виховання, прискорення науково-технічного і соціального прогресу"[47].

Разом з тим, дослідження історії та мистецтва книги у 40-х – початку 60-х років заклали основний фундамент спеціалізації окремих напрямів книгознавства, зокрема історії, бібліографії та археографії рукописної та стародрукованої книги, мистецтва книги, теорії редагування, історії видавничої справи тощо. З'явилися грунтовні дослідження з історії книги О.О.Сидорова, Е.І.Кацпржак, В.С.Люблинського[48]. У Росії ряд дослідників старої книги складає каталоги стародрукованих книг: видатне місце належить А.С. Зерновій, Т.А. Биковій, М.М. Гуревич[49], активно працює

О.О.Сидоров в галузі мистецтва книги[50]. В Україні цю діяльність розпочинають С.О.Петров, П.Д.Битюк, Т.П.Золотарьова[51], а також відомий на сьогодні мистецтвознавець української рукописної книги Я.П.Запаско[52]. У 60-х роках в Україні активно заявив про себе історик книги Я.Д.Ісаєвич[53].

Період 30-50-х років оцінювався істориками та книгознавцями неоднозначно. Так, автор підручника "Загальне книгознавство" А.О.Беловицька пише: "Радянське книгознавство впродовж тривалого часу інтерпретувало книгу як пам'ятку, продукт класової в класовому суспільстві культури, ототожнювало з твором, коли мова йшла про участь книги в комунікації, суспільних, ідеологічних процесах. На цьому грунті у пізніших теоретичних роботах виникла теза про подвійну природу книги. Витоки її слід шукати у визначенні книги, що було пропоновано М.І.Щелкуновим"[54].

Новий етап у розвитку книгознавства та еволюції поняття "книга" пов'язується із звільненням радянського суспільства від культу особи. В 1958 р. організується спеціальне періодичне видання при Книжковій Палаті СРСР – "Книга: Исследования и материалы". В 1959 р. організується всесоюзна дискусія з питань основних завдань радянського книгознавства, що поставила питання про перегляд основних методологічних положень книгознавства[55]. О.О.Сидоров та М.М.Сикорський засновують новий підхід до книгознавства як комплексної дисципліни, котрий спричинив у 1964 р. до проведення нової дискусії з актуальних питань теорії книги та книжкової справи[56]. Ці дискусії виявили необхідність розробки методології книгознавства, його структури та спеціальних методів; була сформована структура книгознавства – теорія і практика редагування, мистецтво книги, бібліографія, бібліотекознавство, книжкова справа.

"Відлига" 60-х років ознаменувалася серією спеціальних праць у галузі історії книги, котрі дозволили підготувати грунт для нової серії теоретичних розробок, що почалися лише у 70-х роках. З'являються перші історіографічні праці, що розлядали окремі аспекти вивчення історії книги: М.М.Сикорського – з теорії і практики редагування, Й.О.Баренбаума та О.О. Сидорова – з історії дослідження книги радянського періоду[57].

У цей період переглядаються основи поняття "книга" як наукової категорії в книгознавстві в залежності від того змісту та обсягу, які надаються книгознавству як науці. А.І.Барсук (1970) висуває нове визначення поняття "книга", що має культурологічне значення: "Книга – твір писемності та друку (або певна їх сукупність), що є продуктом суспільної свідомості ідейно-духовного життя суспільства, одним з основних засобів зберігання, розповсюдження та розвитку усіх форм ідеології (політичних поглядів, науки, моралі тощо), знаряддям соціальної боротьби, виховання, організації і формування суспільної думки, знаряддям наукового і технічного прогресу"[58]. Функціональний підхід та розуміння комплексності книгознавства як дисципліни покладені в основу принципової схеми книгознавства за виробничими циклами: редакційно-видавнича

справа, оформлення книги – бібліографічна справа, статистика друку, бібліотечна справа, книготоргівельна справа. Структурно-типологічний метод кваліфікується як загальнокнигознавчий. Але, за справедливим зауваженням Беловицької, "книга" як категорія зникла з предмету вивчення[59].

У 1977 р. Й.О.Баренбаум пропонує нове функціональне визначення поняття "книга", яке відображає звільнення від осмислення соціальної ролі книги як суто ідеологічної функції: " Книга – це твір писемності або друку, що має будь-яку знакову форму, яка читається (ідеографічну, алфавітну, нотну, цифрову), зафіксовану на будь-якому матеріалі (камінь, глина, шкіра, папірус, шовк, доска, папір, синтетичні матеріали), що виконують одночасно ряд функцій (інформаційно-комунікативну, ідеологічну, пізнавальну, естетичну, етичну, та інші) і адресовану реальному або абстрактному читачу"[60]. В іншому плані висловлюється А.Я. Черняк, який розглядає книгу як засіб і як твір: "Книга – засіб семантичної інформації, твір писемності або друку, що представляє суспільний інтерес; вона слугує знаряддям ідеологічної боротьби, формування суспільно-політичних, наукових і естетичних поглядів, інструментом накопичення та розповсюдження знань, науково-технічного прогресу"[61]. Функціональні концепції характеризує певна тотожність висловлень, викликана вузькістю основ дефініції.

Загальне книгознавство протягом тривалого часу – до 70-х років – розробляло замкнену у межах практики книгознавства теоретичну функціональну модель книги. Це можна розцінювати як реакцію на попередній сталінський етап розвитку науки, коли спроби визначення книги "реабілітували" всі інші функції книги.

Історики книги, разом з тим, сприймають книгу в її реальній матеріальній формі: "Книга є знакова система, в котрій для обміну семантичною інформацією між двома іншими матеріальними системами, наприклад, автором і реально існуючим світом або автором і читачем, використовується сукупність шрифтових знаків або графічних зображень, що сприймаються візуально і репродукується на аркушевому матеріалі рукописним чи поліграфічним засобом"[62]. Це висловлювання належить Є.Л.Немировському, який також є прибічником концепції про книгознавство як комплексну науку.

У середині 70-х років зароджується і *комунікаційна* концепція сутності книги як явища. Вона репрезентована дослідженнями С.П. Омилянчука, А.О. Беловицької та О.А. Гречихіна, які розглядали книгознавство як науку про форми розвитку та функціонування книги як засобу масової комунікації"[63]. Основи цього погляду були закладені С.П. Омилянчуком у дефініції: "Книга – це книгознавча категорія, тобто поняття для означення об'єктивного комунікаційного явища соціальної дійсності, суть котрого є засіб розвитку суспільної свідомості"[64].

Розглядаючи книгу у системі понять "контекст", "текст", "твір", –

А.О. Беловицька (вона називає свою концепцію системно-типологічною) пропонує розуміти книгу "як засіб організації літературного, музичного, образотворчого твору у твір літератури, музики, образотворчого мистецтва – засіб, що актуалізований засобами книжкової справи як процес і перехідний результат організації тексту літературного, музичного, образотворчого твору, що існує у формі писемного документа, в таку форму твору друку, як книжне видання, процес та результат подальшого відображення книжкового видання тими ж засобами, тобто засобами книжної справи"[65]. Це визначення книги як засобу соціальної комунікації, засобу перетворення організації індивідуальної свідомості у твір суспільної свідомості. На думку А.О. Беловицької, "системно-типологічна концепція асимілювала весь попередній історичний досвід самої науки про книгу, загальної теорії систем, загальнонаукового системного підходу, методології системного аналізу, загальнонаукової концепції про структурно-рівневий організації матерії, наукознавства й методологічних досліджень науки"[66].

І, нарешті, розбудові універсальної типологічної моделі книги як об'єкту бібліотипології присвячене дослідження О.А.Гречихіна, де він подає своє бачення поняття книги в плані створеної ним бібліотипології як окремої науки і пробує поєднати книгу як засіб інформаційного спілкування в її матеріальній формі та соціальному змісті поняття: "Книга – наукова (книгознавча) категорія, що відображає сутність культурно-історично обумовленого засобу інформаційного спілкування, об'єктивованого в системно-діалектичній єдності змісту (соціальної інформації), семіотичної (знак, мова, література) і матеріально-конструктивної форми"[67].

Але, разом з тим, два ізольовані напрями осмислення поняття книги – категоріальне (як теоретичні методи пізнання книгознавчого знання на наукознавчому рівні) та конкретно-історичне (як історія та теорія книги в історичному процесі її розвитку як суспільного явища та факту культури) продовжують розвиватися і досьогодні[68]. Обидва напрями пов'язані із значенням та роллю книги в культурі, розкривають її сутність та функції як соціального явища, але на різних рівнях пізнання, що не завжди пов'язані між собою. На жаль, розвиток "чистої теорії книги" в її категоріальному плані іноді нагадує, за влучним висловленням О.С. Мильнікова, "розвиток науки заради науки" і мало сприяє історико-культурологічному осмисленню ролі книги у духовному розвитку суспільства і ролі духовної культури в формуванні конкретних форм книжкової культури в її історичному контексті, розуміння механізмів зв'язку книги та культури для розвитку суспільної практики та нового наукового знання про книгу в її конкретній історичний та соціальній формі. Склалася ситуація, коли дві єдині складові поняття книги (у діалектичній єдності поняття форми та змісту) почали вивчатися різними методами, що навіть протистояли один одному. І хоча історично розвиток замкненого теоретичного книгознавства можна пояс-

нити особливостями розвитку гуманітарного знання у часи Радянського Союзу, нова історична парадигма вимагає перегляду концептуальних засад підходу до поняття книги як об'єкту історико-книгознавчих досліджень та об'єкту історичного книгознавства як спеціальної дисципліни.

Поєднання теоретичного розвитку книгознавства та його конкретно-історичного змісту як історичної дисципліни є важливим завданням сьогодення. Декларування змісту книги як факту культури у теоретичному книгознавстві не пішло далі розвитку наукознавчого контексту поняття книги як узагальненого об'єкту наукового дослідження. Разом з тим, книга завжди конкретна і в її конкретному образі пов'язана з історією та культурою. На початку XX ст. та у 20-ті роки конкретно-історичний зміст книгознавчого знання, як ми бачили, розвивався досить активно. Досить згадати про висловлення М.М.Куфаєва, що книга є продуктом людскої творчості, матеріальним фактом, який "у своєму характері носить усі риси явища історичного, у котрому переломлюються і таємничим чином зливаються індивідуальне та соціальне". Критика цього напряму як ігнорування ідеологічного змісту книги під час соціологічних теорій 30-х років, що розвивалися в умовах деформації осмислення соціальних функцій книги, поставлених на службу радянському суспільству, виливалися у бік розвитку чистої теорії книги, далекої від реального життя книги, а функціональні й типологічні концепції книги дуже далеко відійшли від поняття книги як соціального явища, обмежуючи поняття книги об'єктом загального книгознавства. Історичні ж дослідження книги прагнуть до осмислення емпіричного матеріалу з історії книги та створення теоретичних концепцій, спираючись на діалектичне осмислення її змісту та діалектичні, а не формальні класифікації, хоча останні й мають право на життя. Спроби радянських істориків розкрити таємницю, як зливаються та розкриваются індивідуальне й соціальне, обмежувалися лише технологічними питаннями книжкової справи. Лише останнім часом конкретно-історичні дослідження книжкового руху дозволяють розкрити деякі особливості та закономірності цього процесу в контексті національної культури[69].

Треба відзначити, що спроби поєднання цих підходів та подолання протиріччя, що склалося у теорії та історії книгознавства, знайшли виявлення у прихильників комплексного підходу до поняття книги та книгознавства як науки, хоча на сьогодні цей підхід також вже є історією. Найбільш відоме та узгоджене у радянській практиці книгознавче визначення поняття "книга" в узагальненому вигляді наводиться у книгознавчому словнику 1981 р. Якщо відкинути ідеологічні функції як один з чинників визначення поняття (тобто, як "засобу політичної боротьби" та інші подібні формулювання), його визначення сконцентрується на тому, що книга є "найважливішим засобом інформації", "що розповсюджує знання, освіту, виховання" та "форма видань різної літератури"[70]. Проте, предметне розкриття цього поняття пов'язується все ж

таки з категорією "форми" у значенні матеріальної конструкції книги-кодексу як витвору друку, що складається з блоку, оправи або обкладинки. Історія книги поділяється на два періоди: рукописно-книжний та період друку. Історичні форми книги (у вигляді сувою, поліптиху та ін.) розглядаються в якості органічної частини поняття книги як протостадії кодексу. Кількісні обмеження поняття книги-кодексу введені лише для сучасної книжки – за рекомендаціями ЮНЕСКО (не менше 3-х друк. арк.). Характерною ознакою книги-кодексу є текст, що фіксується на аркушевому матеріалі з допомогою знаків (букв або інших графічних засобів), що сприймаються візуально (за винятком книги для сліпих, що сприймається дотиком). До поняття "книга" включена й організація тексту за певною системою (наявність титулів, розділів, пагінації та апарату книги – вихідні дані, зміст, передмова або післямова, коментарі, покажчики тощо). Книга є продуктом книжкової справи – сукупності галузі культури та виробництва, пов'язаних із створенням та виготовленням книги, її розповсюдженням, зберіганням, описанням та вивченням. До поняття "книжкова справа" увійшли: видавнича справа, книжкова торгівля, бібліотечна справа, бібліографія як засіб інформування про книгу. Це предметне коло складових частин книгознавства визначило його як комплексну дисципліну[71]. Тим поняття книжкової культури як соціального явища набуло синтезованого змісту, уникнути котрого дуже важко і, очевидно, й не треба.

Визначення книгознавства як комплексної дисципліни дозволило розширити його наукову методологію та залучити методи інших наук, що залучаються до визначення засобів репрезентації книги як явища духовної культури на рівні міждисциплінарних взаємозв'язків – передусім мистецтва книги та її естетичної функції як цілком книгознавчої галузі. Велике значення в розробці цих підходів належить фундаментальним працям О.О.Сидорова[72] як основоположника теорії мистецтва книги та В.А.Ляхова, який розробив основи художнього конструювання книги, розглядаючи естетичну функцію як її атрибутивну ознаку та важливішу функцію[73], а також В.В.Пахомова та О.І.Подобедової, які книжкову ілюстрацію розглядали як окреме художнє явище[74]. Спеціальний альманах "Искусство книги", що видавався видавництвом "Книга" з 1960 р., координував розробку як теоретичних, так і прикладних питань мистецтва книги як окремої книгознавчої дисципліни та виду художнього мистецтва, що займається розробкою книжкової конструкції, декоративним оформленням видання, ілюструванням, типизацією видання.

В Україні окремі питання історії, теорії та практики мистецтва книги як явища української культури розглядалися у розробках архітектури книги – Б.В.Валуєнко[75], фундаментальних працях з мистецтва української рукописної книги та її глибинних зв'язків із народним мистецтвом Я.П.Запаско[76], творчості художника у книзі – А.П.Шпакова[77], українська книжкова графіка XVI-XVIII ст. – Д.В.Степовика[78], а графіка радянського періоду – В.І.Касіяна та Ю.Я.Турченко[79]. Зв'язки радянського суспільства

та культури та книги простежувалися у праці О.В. Молодчикова "Книга радянської України"[80]. Значний розвиток отримав напрям оправознавства, його технології та мистецтва[81].

Але питання мистецтва книги лише частково можна віднести до проблематики "книга та культура" в її культурологічному значенні. Мистецтво є не єдиним компонентом культури, що відображав взємозв'язок книги та культури. Набагато складніше відображені у книзі зв'язки суспільної думки і художньої творчості та книжкової культури, а поняття репертуару як об'єкту історико-книгознавчого аналізу не розглядалося, а лише піднімалося на рівні побажань. Ми лише побіжно торкнулися розробки в історії та теорії книги окремого питання творчості та книги. Галузь змістовної атрибуції та класифікації книги як елементу духовної культури залишається поки ще нерозробленою у книгознавстві.

Можна лише звернути увагу на окремі публікації з цієї теми. Передусім, на постановку цього питання відомим російським книгознавцем та автором книгознавчого методу у джерелознавстві О.С.Мильніковим[82] у вступній до збірника наукових праць "Книга и культура" статті "Книга и культура" (1979), що вийшла у часи активізації розробки соціальних функцій книги. Хоча він не прагне до дефініцій, але виокремлює ряд найважливіших рис книги як компонента культури. Він визначив книгу як синтезуючий компонент культурної системи певної історичної епохи, що є продуктом як духовного, так і матеріального виробництва, яку відрізняє від інших компонентів культури її непересічна цінність та найзагальніше значення як комунікативного засобу передачі та накопичення інформації[83]. Книга розвивається історично одночасно з розвитком культури та відображає (за О.С.Мильніковим) усі об'єктивні та суб'єктивні фактори її розвитку, рівень матеріального та духовного виробництва, її можна розглядати у ряду інших, так званих масових джерел, що репрезентативно відображають об'єктивний хід історичного розвитку. Такий підхід потребує об'єднання колективних зусиль представників різних галузей книгознавства. Але вирішення цього питання неможливе без розробки деяких аспектів більш широкої проблематики: 1) розробки критеріїв типології історії книги, що визначається суспільною обумовленістю книги; 2) застосування порівняльно-історичного методу дослідження історії книги стосовно різних світових культур та певного абстрагування від їх специфіки – "стиковки матеріалу в широкій історичній перспективі"; 3) визнання прямих та обернених зв'язків книги та суспільства, що випливає із визнання книги масовим джерелом (передусім, з боку аналізу репертуару друку)[84].

Виокремлення основних завдань історико-культурного аналізу книжної культури є важливим кроком для теорії книгознавства, і визнанням джерелознавчого методу в книгознавстві або книгознавчим методом в джерелознавстві (на жаль, О.С.Мильніков не розрізняє обидва підходи у вивченні історії книги). Але цей підхід відмовляється від вивчення

специфічного та окремого в історії книги, найважливішою рисою котрого є поняття національної книги. Виокремлення закономірного на формально-логічному рівні знову приведе до схем, що відірвані від живої історії та практики. Тому введення поняття джерелознавчого методу в книгознавстві належить українському історику книги Л.А.Дубровіній, що був сформульований нею на початку 90-х років.

У 90-ті роки серед істориків книги виникає погляд на поняття книги як історичного джерела. Ці дослідженням можна розцінити як спробу вийти за межі традиційного формально-теоретичного погляду на загальне книгознавство та зародження нової історико-культурологічної теорії книги. Його можна розцінювати як логічне продовження історичного підходу до поняття "книга", що розвивалося істориками рукописної книги та стародруків. Важливою його особливістю було те, що в основі дефініцій рукописної книги був покладений також археографічний та бібліографічний аспект, викликаний практикою опису джерел – з необхідністю виокремлення у системі опису документальних джерел своєрідного об'єкту опису – рукописної книги, якій були притаманні якості рукописного документу і книги. В історіографії рукописної книги це поняття вперше було запроваджене відомим палеографом Є.Ф.Карським: "Книгою є рукопис, написаний на окремих зошитах, переплетених разом"[85]. Але у бібліотечній практиці це визначення призводило до ускладнень при каталогізації джерел, особливо при їх палеографічному та археографічному описуванні: зокрема питання, які зшитки описувати як актові документи, що поєднані оправою для кращого зберігання, а які – як окремі книги? Звичайна у джерелознавстві типологічна класифікація історичних джерел на джерела актового (ті, що фіксували операції юридичного характеру або стосувалися сфери соціально-економічних та політичних відносин) та оповідного (історико-літературного) характеру в даному разі не завжди відображала сутність археографічного опису рукописного джерела, що мало специфікацію як рукописна книга. Через півстоліття це питання поставив інший відомий археограф Д.М.Альшиц, який йшов за домінуючими на той час функціональними концепціями книги. Д.М.Альшиц, базуючись на практичному досвіді роботи з рукописною книгою, істотно уточнив визначення Карського, яке не розрізняло власне книгу та рукопис. Він писав: "Рукописною книгою є пам'ятка писемности, створена з метою політичного впливу, навчального, художнього або релігійного читання, обгрунтування правопорядку і створення статистичної картини. Рукописна книга, як правило, має форму кодекса"[86].

Кодиколого-джерелознавче і в повному змісті історико-культурологічне визначення поняття рукописної книги належить Л.А.Дубровіній. Розрізняючи поняття "рукописна книга", "рукопис", "писемне джерело", "літературна пам'ятка", вона розглядає рукописну книгу як синкретичне за своєю суттю явище, особливий вид рукописно-книжного джерела, який відображає численні історичні зв'язки та суспільні відносини у галузі

духовного життя людства, концентрує наукові та освітні досягнення суспільства, розвиток прикладного мистецтва книги, виробничих технологій обробки різних матеріалів тощо. Вперше був запропонований культурологічний аспект дослідження книги – рукописна книга розглядається нею як комплексне історичне джерело з історії духовної культури і пропонується кодикологічна модель книги, що враховує індивідуальне (специфічне), окреме та загальне у книзі через кодикологічний опис. Цей підхід дозволяє вивчати взаємозв'язок з духовною і матеріальною культурою свого часу: він потребує послідовного кодикологічного опису та вивчення кожної рукописної книги як окремого джерела та на базі аналізу цих емпіричних даних формулювання закономірностей розвитку книги, а також вводить поняття історії кодексу в його походженні та побутуванні.

Кожна рукописна книга, на відміну від книги друкованої, сама по собі є неповторною і містить різноманітну інформацію, яка може, спираючись на великий масив даних, закласти основу для вивчення загальних проблем історії культури, науки та освіти писемної доби. Кодикологічний підхід передбачає комплексний характер визначення цього поняття, яке базується на розумінні рукописної книги як історичного джерела книжного типу, але з суттєвими відмінностями від джерела писемного та друкованого.

Поняття "рукописна книга" визначається, насамперед, єдністю походження та єдністю призначення його, як книжного джерела у сукупності зовнішньої та внутрішньої форми і змісту. Поняття походження трактується у джерелознавчому змісті. Тому, за дефініцією Л.А.Дубровіної, "рукописна книга – окремий вид комплексного історичного джерела, який створювався у сукупності зовнішньої та внутрішньої книжкової форми і змісту на основі єдиних за походженням та призначенням ідеї, структури, технології, мистецтва, а також єдиної мети, яка обумовлюється його соціальними функціями"[87]. Послідовно Л.А.Дубровіна розглядає поняття походження, призначення, структуру і технологію створення книги, що поєднані однією ідеєю та метою у період створення книги. Цей суто джерелознавчий підхід до книги як до джерела з історії культури є цілком новим підходом, що пробує поєднати емпіричний вузький та логічний широкий підхід до поняття "книга", він може бути використаним і для характеристики всієї книжкової культури, але точним його можна визнати лише для періоду рукописної книги.

Так, кодикологічна модель книги, що відображає у деталізованому вигляді конкретні зв'язки рівня конкретного кодексу та загального рівня кодексу як духовного явища із суспільством, що його створило, зв'язок суспільних відношень довготривалого впливу книги на духовний розвиток наступних історичних епох через аспекти побутування книги, – може бути використаний лише для періоду рукописної та стародрукованої книги. Структура і функції рукописної книги у контексті походження, форми

та змісту, історії кодексу репрезентовані у кодикологічно-джерелознавчому опису, що цілком може бути врахований дла стародруку, хоча загальні підходи можуть бути поширені на історію книги взагалі[88]. Розглядаючи кодикологію як спеціальну історичну дисципліну про рукописну книгу, Л.А.Дубровіна запропонувала не лише комплексний підхід (тобто поєднання методів таких дисциплін як книгознавство, джерелознавство, палеографія, текстологія, археографія, оправознавство, мистецтво книги), а й визначила міждисциплінарні методи дослідження української рукописної книги на базі сформульованого поняття рукописно-книжної традиції української книжної писемності[89].

Підводячи підсумки і характеризуючи розвиток поняття "книга", можна констатувати чітку дезінтеграцію книгознавчих досліджень у межах "своїх" напрямів та однобічного визначення цього поняття у межах загальнокнигознавчого методу[90]. Розвиток поняття книги як об'єкту книгознавства в історико-культурному контексті й у єдності форми та змісту книги як матеріального факту духовної культури характеризує перший етап формування поняття і пов'язаний з періодом кінця XIX – двадцятих років XX ст. Другий етап – 30-50-ті роки, коли під впливом радянської ідеології поняття книга розкривається виключно через ідеологічну функцію та соціальну роль книги, коли матеріальний бік її не має значення змістовної ознаки. У 70-х роках починає розвиватися теоретичне книгознавство, яке прагне вийти з обмежень у визначенні книги попереднього часу, виникає функціональна концепція книги, яка розвивається у бік інформаційно-комунікаційних аспектів основ її книгознавчого поняття. Пошук універсального визначення поняття "книга" привів до загального, абстрагованого від конкретного змісту поняття "книга". Поняття книги як об'єкту духовної культури не знайшло суттєвого конкретного розвитку. Серед істориків книги, які мають справу з реальною книгою як об'єктом дослідження, виникає паралельна концепція книгознавства як комплексної науки та книги як об'єкту подвійної природи, яка продовжує початкові концепції книги 20-х років. У цьому плані плідним видається шлях історико-кодикологічного та джерелознавчого підходу до поняття "книга", котрий з'являється у 90-х роках.

Аналіз формування поняття "книга" у теоретико-методологічних концепціях новітнього книгознавства приводить до висновку, що предмет "книга та культура" розглядається, як правило, або під кутом зору історії книги та культури, або в межах домінуючого протягом радянських часів підходу до пізнавальної та ідеологічної ролі книги в контексті її класової сутності у вихованні мас у соціалістичному та комуністичному будівництві, якими підмінювалося вивчення соціальної ролі книги, що й знайшло своє відображення у формулюванні поняття "книга"[91]. Лише у 90-х роках почався процес звільнення від узагальнення поняття "книга" за формальними схемами.

Загальне книгознавство, що з'явилося як окремий напрям книгознавства поки ще реалізоване лише на рівні теоретично-наукознавчому, наукознавчих моделей книги та книжкової справи. Концепції функціонально-типологічні, комунікаційні, – є відображенням часу, коли інформаційні процеси у суспільстві викликали появу багатьох узагальнюючих понять "документ" як інформаційної категорії, в тому числі і осмислення документознавчих функцій книги в комунікаційному процесі. Не заперечуючи важливості розвитку цього напряму книгознавчих досліджень, треба відзначити, що комунікаційні теорії поняття "книга" зливаються з абстрактними поняттями "документ" та "документообіг", і книга втрачає своє індивідуальне обличчя. Поява таких теорій є об'єктивним результатом інформатизації суспільства та активного обговорення у науці 70-х років можливостей створення загальної теорії систем, яка, як відомо, не знайшла свого втілення як окрема наука та теорія, а впровадилася як системний метод або системний підхід. Етап захоплення можливостями наукознавства та глобальними теоріями в окремих науках також завершився. Ці процеси є результатом розвитку наукового знання: стадія накопичення емпіричних знань заміщується стадією теоретичного осмислення розвитку науки: нова стадія знову повертається до нового емпіричного матеріалу, до нового покоління вчених, але з позицій нового знання, і процес повторюється на якісно новому рівні. Такою є діалектика "пульсації" наукового прогресу, про що писав у свій час В.І.Вернадський. Відрив теорії та практики вивчення книги на певних етапах розвитку є в такому випадку закономірним явищем, що потребує подолання на наступному розвиткові наукового знання про книгу. Одним із шляхів подолання цього протиріччя є розвиток історико-книгознавчих досліджень із залученням міждисциплінарних методів, передусім історико-культурологічного.

Системне осмислення поняття "книга" не може бути замкненим у дисциплінарному книгознавчому методі чи підході. Книга живе в конкретому історичному часі і в конкретних соціальних умовах, і тому аналіз її загальних якостей може здійснюватися лише у зв'язку з конкретно-історичним змістом. Важливим є вивчення поняття сталості та змінювання в її розвитку з огляду її форми та змісту. Особливо це є актуальним у наші часи комп'ютерних технологій. Деякі автори стверджують, що поняття книга не втрачає своєї форми і змісту з розвитком комп'ютерних технологій, оскільки залишається технологія форми книги як семантичного та семіотичного явища, і змінюється лише носій[92]. Дійсно, сутність книги як історико-культурологічного явища не змінюється навіть і з зміною носія. Але необхідні інші підходи до поняття книги: лише історико-культурологічний підхід дозволить виявити закомомірності та якості поняття "книга" як соціального явища без втрати її конкретного змісту.

Специфіка книги як історико-культурологічного явища за сучасних умов набуває реального змісту. Симптоматичним явищем теоретичних

підходів до вивчення історії та теорії книги радянських книгознавців була повна відсутність формулювання проблеми конкретного змісту книги як факту духовної культури, зокрема, в національної книги як окремого об'єкту та предмету дослідження на широкий історичній перспективі, хоча на практично-прикладном рівні ці проблеми вирішувалися у кожній з радянських республік. У час звільнення від ідеологічних деформацій подальший розвиток книгознавчих концепцій має орієнтуватися на конкретний історико-книгознавчий підхід.

[1] *Беловицкая А.А.* Общее книговедение. – М., 1987. – С. 169.

[2] Підбірку висловлень на цю тему див.: *Яновский М.Ф.* О книге: опыт анализа понятия "книга". – К., 1929.

[3] Особливу групу дослідників книги складають письменники, які, художньо сприймаючи світ, прагнули відкрити таємний зміст поняття "книга". Й хоча науковий підхід вимагає не враховувати емоційного сприйняття поняття "книга", воно іноді допомагає зрозуміти специфічні трансляційні можливості книги на рівні свідомості та її функції в суспільстві.

[4] *Яновский М.Ф.* О книге: опыт анализа понятия "книга". – С. 165-167.

[5] *Otlet P., Wouters L.* Manuel de la Bibliotheque. 2-me edition. – Bruxelles. Union des villes et communes. – Belges. – 1923. – P.11.

[6] *Федоров И.В.* Н.М.Лисовский: Краткий очерк бібліографической деятельности. – М., 1953; *Здобнов Н.В.* История русской библиографии до начала XX века. – М., 1955; *Колмаков П.К.* Александр Михайлович Ловягин: К столетию со дня рождения // Книга: Исследования и материалы. – М., 1970. – Сб. 21. – С. 209-220; *Беловицкая А.А.* Общее книговедение. – С. 45-55.

[7] О содержании библиологии, или библиографии (1900) // *Ловягин А.М.* Библиологические очерки. – Пг., 1916. – С. 16-27.

[8] *Ловягин А.М.* Основы книгознавства: – Л. Начатки Знаний, [1926]. – С. 3.

[9] *Ловягин А.М.* Что такое библиология // Библиографические известия, – 1923. – № 1-4. – С. 3-12. Ловягін не встиг розробити цю ідею концептуально – він помер в 1925 р.

[10] *Милютин А.И.* "Когда спящий проснулся" (материал к истории выставок в академических библиотеках). – Библиотечное обозрение. – Л., 1927. – Кн. 1-2.– С. 177-181.

[11] *Биковський Л.Ю.* Книговживання // Українське книгознавство. – Подєбради, 1922. – Зб. 2 (липень-серпень). – С. 7.

[12] *Рублев. С.* Книга и журналистика. – Журналист. – М., 1927. – № 2. – С. 56-59.

[13] *Рубакин Н.А.* Среди книг. – М., 1911.– С. 7.

[14] *Куфаев М.Н.* Проблемы философии книги. – М., 1924. – С. 32-39.

[15] Там само. – С. 12.

[16] *Куфаев М.Н.* История русской книги в XIX веке. – Л., 1927. – С. 7.

[17] *Беловицкая А.А.* Общее книговедения – С. 67, 70-71.

[18] Дуже образно, але афористично точно про це висловився О. Головнєв: "Человек-создатель воплощает себя в произведении, которое потребитель-общество превращает в образец, норму, меру, догму. Состояние культуры определяется не памятником, а творчеством" (*А.В.Головнев.* Модель в культурологии // Модель в культурологии Сибири и Севера. – Екатеринбург, 1992. – С. 143).

[19] *Куфаев М.Н.*Избранное: Труды по книговедению и библиографоведению.– М., 1933. – С. 24.

[20] *Шелкунов М.И.* История, техника, искусство книгопечатания. – М., 1926. – С.463.

[21] *Сомов Н.М.* Журнализм как наука // Журналист. – М., 1926. – № 4.– С.28.

[22] *Сомов Н.М.* Сущность книговедения: Библиологический очерк. – М., 1933.

[23] *Яновский М.Ф.* О книге: опыт анализа понятия "книга". – К., 1929.– С. 186.

[24] Там же. – С. 158.

[25] КПСС о средствах массовой инфромации и пропаганды. – М.,1979. – С.385.

[26] *Новосадский И.В.* Против буржуазных теорий в советском книговедении // Красный библиотекарь. – 1931. – № 10.– С.18-26; Резолюция Совещания по книговедению 27-31 декабря 1931 г. // Научно-исследовательский институт полиграфично-издательской промысленности ОГИЗа. – М., 1932. – С. 28.

[27] *Щелкунов М.И.* История, техника, искусство книгопечатания. – М., 1926. –С. 465.

[28] *Новосадский И.В.* Теория книговедения и марксизм // Труды Музея книги, документа и письма. – Л., 1931.– Вып. 1.– С.29-36.

[29] Там же. – С.40.

[30] *Берков П.Н.* Предмет и объем истории книги как науки // Труды Института книги, документа и письма: Вип. 5: Статьи и материалы по истории книги в России. – М.; Л., 1936. – С. 19.

[31] *Сомов М.М.* Сущность книговедения. Библиологический очерк. – М., 1933.– С.40; *Він же.* Состав книговедения. Библиология–бібліография-журналистика. К построению системы книговедения. – М., 1931. – С. 20-21.

[32] *Свойский М.Л.* Институт книги, документа и письма по материалам Ленинградского отделения Архива Академии наук СССР // Книга: исследования и материалы. – 1975. – Сб. 30.– С. 185-194. У часи існування Інституту вийшли 6 випусків "Трудов".

[33] *Бабурина Н.И.* Влияние искусства книги на другие жанры графики // Книга и культура: Сб. науч. тр. – М., 1977. – С.105-112.

[34] *Посадсков А.Л.* Нерешенные вопросы истории советской книги в годы строительства социализма // Книга и культура: Сб. науч. тр. – М., 1977. – С.112-120; *Шомракова И.А.* Госиздат и проблемы оптимальной структуры советского издательского дела // Там же. – С. 120-132; *Подмазова Т.А.* О формировании специализированного издательства в первые годы Советской власти (1917-1921) // Там же. – С.132-149.

[35] *Молодчиков А.В.* Советская книга в культурной революции на Украине: Автореф. канд. дисс.– К, 1962.

[36] Юрий Олексійович Меженко (1892-1969): Матеріали до біографії / Уклад.: Т.А.Ігнатова, Н.В.Козакова, Н.В.Стрішенець. – К., 1994. – С. 174.

[37] *Корнейчик И.И.* Сергей Иванович Маслов // Книга. Исследования и материалы. – М., 1968. – Сб.16; *Маслов С.І.* Друкарство на Україні в XVI-XVIII ст. – К., 1924; *Маслов С.І.* Українська друкована книга XVI-XVIII ст. – К., 1925; *Маслов С.І.* Етюди с історії стародруків. – К., 1925-29; *Маслова О.М.* Рукописна книга. – К.,1925; Биковський Лев. У службах українській книжці:Авто-біо-бібліографія Лева Биковського / Упор. Л.Винара, Я.Ісаєвича. – Львів, 1997.– С. 328.

[38] Дмитро Іванович Балика // Бібліотекознавство та бібліографія. – К., 1971. – Сб. 10 – С.22-32; Библиографический указатель работ проф. Д.Балика, опубликованих им в 1912-1942 гг. – Горький, 1942; *Балика Д.А.* Библиологическая социология. Определение, предмет, методы // Сов. библиограф. – 1928. – № 1-3. – С. 39-69; *Довгань Кость.* До питання про соціальну функцію книги. – Х.; К., 1931. – С. 103.

[39] *Солонська Наталія.* До історії книжкової торгівлі 20-30-х років в Україні (на матеріалах журналу "Бібліологічні вісті" та рукописах Л.Биковського) // Бібліотечний вісник. – 1996. – № 5. – С. 12-21.

[40] *Макаренко М.* Орнаментація української книжки XVI–XVIII ст. // Тр. УНІК. – К.,1926. Т.І.; *Титов Ф.І.* Матеріали по історії книжної справи на Вкраїні в XVI-XVIII віках: Всезбірка передмов до українських стародруків. – К.,1924; *Щербаківський Д.* Золотарська оправа книжки в XVI-XIX століттях на Україні // Бібліологічні вісті. – К., 1924. – № 1–2. – С.101-113; *Щербаківський Д.* Символіка в українському мистецтві: Збірник секції мистецтва. – К.,1921; *Щербаківський Д.* Оправа книжок у Київських золотарів XVII-XVIII ст. – К.,1926; *Щербаківський Д.* Кольорові папери // Книгарь. –

К.,1918. – Ч.12–13. – С.691–694; *Широцький К.В.* Наше стародавнє інтролігаторство // Книгарь. – К.,1919. – Ч.17. С.1031–1036; *Курінний П.* Лаврські інтролігатори XVII-XVIII ст. – К.,1926. – С.5–39.

[41] *Довгань К.А.* До питання про соціальну функцію книги. – Х.; К., 1931. – С.100-101.

[42] Там же. – С. 64-65.

[43] *Балика Д.А.* Библиологическая социология. Определение, предмет, методы. – С. 40-41.

[44] *Назаров А.И.* Очерки истории советского книгоиздательства. – М., 1972.– С.17; *Малыхин Н.Г.* Общественное значение книги. – Книга. Исследования и материалы. – 1960. – Сб. 3. – С. 152-159.

[45] *Баренбаум И.Е.* Состояние историографии истории книги в СССР // Тр. Ленингр. гос. ун-та культуры.– Л., 1964. – Т.15.– С.64.

[46] *Баренбаум И.Е., Давыдова Г.Е.* История книги (советский период). – Л., 1958;

[47] *Беловицкая А.А.* Общее книговедение. – М., 1987. – С.3.

[48] *Сидоров А.А.* Советская история книги // Книга: исследования и материалы. – 1967. – Сб. 15. – С. 137-170; *Кацпржак Е.И.* История письменности и книги. – М., 1956; *Люблинский В.С.* На заре книгопечатания. – Л., 1959; *Люблинский В.С.* Книга в истори человеческого общества. Сб. избр. книговед. работ. – М., 1972; *Маркушевич А.И.* Эволюция научной книги в Западной Европе // Пятьсот лет после Гутенберга, 1468-1968: Статьи, исследования, материалы. – М., 1968. – С. 270-277.

[49] *Зернова А.С.* Орнаментика книг Московской печати XVII -XVIII веков. – М., 1952 (2-ге видання – 1958 р.); *Зернова А.С.* Книги кирилловской печати, изданные в Москве в XVI-XVII веках: Сводный каталог. – Л., 1958; *Зернова А.С.* У истоков русского книгопечатания: Исследования и материалы: К 375-летию Ивана Федорова. 1583-1958. / Под ред. М.Н. Тихомирова, А.А.Сидорова, А.И.Назарова. – М., 1959; *Зернова А.С.* Книги кирилловской печати, хранящиеся в заграничных библиотеках и неизвестные в русской библиографии // Труды Гос. б-ки СССР им. В.И.Ленина. – 1958– Т. 2.– С. 5-37; *Быкова Т.А., Гуревич М.М.* Описание изданий, напечатанных кириллицей. – М., 1958; *Быкова Т.А., Гуревич М.М.* Описания книг гражданской печати, 1708-1725. – Л., 1957.

[50] *Сидоров А.А.* История оформления русской книги. – М.; Л., 1946.

[51] *Петров С.О., Битюк П.Д., Золотарев Т.П.* Славянские книги кирилловской печати XV-XVIII вв.: Описания книг, хранящихся в Гос. публ. б-ке УССР. – Киев, 1958.

[52] *Запаско Я.П.* Використання народного орнаменту в оформленні українських рукописних книг кінця XVI — першої половини XVIII ст. // Матеріали з етнографії та художнього промислу. – К.,1956. – Вип.II.; *Запаско Я.П.* Орнаментальне оформлення української рукописної книги. К.,1960; *Запаско Я.П.* Рукописна книга як джерело вивчення народного мистецтва минулого // Народна творчість та етнографія. – № 2. – 1957.

[53] *Ісаєвич Я.Д.* Українська археографія в XVII–XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К.,1964. – Вип.1. – С.189–194; *Ісаєвич Я.Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К.,1966.

[54] *Беловицкая А.А.* Общее книговедение. – С. 101.

[55] Проблемы советского книговедения // Книга: Исследования и материалы. – 1960. – Сб. 2 – С. 390-421.

[56] Обсуждение назревших проблем книговедения // Книга: Исследования и материалы. – 1964. – Сб. 11 – С. 270-290.

[57] *Сикорский Н.М.* Теория и практика редактирования: Итоги изучения, некоторые задачи. – М. С. 137-170; *Він же.* Книга и наука о книге // Книга: исследования и материалы. – 1965. – Сб.11.– С. 5-16; *Баренбаум И.Е.* Состояние историографии истории книги в СССР // Тр. Ленинградского ин-та культуры им. Н.К.Крупской. – 1964.– Т.15. – С.57-84; *Сидоров А.А.* Советская история книги // Книга: исследования и материалы. – 1967. – Сб. 15. – С. 129-137.

[58] *Барсук А.И.* К определению понятия "книга" // Изд. дело. Книговедения. – М., 1970. – № 6. – С.6.

[59] *Беловицкая А.А.* Общее книговедение. – С. 107.

[60] *Баренбаум И.Е.* К вопросу об универсальном определении понятия "книга" // Книга: Исследования и материалы. – М., 1977. – Сб. 34.– С. 10-11.

[61] *Черняк А.Я.* История книги: Теоретические и методологические основи: Сб. науч. тр. / Гос. б-ка им. В.И.Ленина.– М., 1976.

[62] *Немировский Е.Л.* // История книги: Теоретические и методологические основи: Сб. науч. тр. / Гос. б-ка им. В.И.Ленина.– М., 1976.

[63] *Беловицкая А.А.* Типология книги в связи с общеметодологическими проблемами книговедения // Книговедения и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела: Тез. докл. II Всесоюз. науч. конф. по пробл. книговедения. Секция типологии книги. – М., 1974. – С.60; *Омилянчук С.П.* Типология в свете системы науки о книге // Там же. – С. 68; *Гречихин А.А.* Тип как книговедческая категория // Там же. – С. 77-78.

[64] *Омилянчук С.П.* К определению категории "книга" // Современные проблемы книговедения, книжной торговли и пропаганды книги. – М., 1985. – Вып.3. – С. 5-24.

[65] *Беловицкая А.А.* Общее книговедение. – С. 152.

[66] Там само. – С. 114.

[67] *Гречихин А.А.* Современные проблемы типологии книги. – Воронеж, 1989.– С. 56.

[68] Типовими пракладами цих підходів є два підручника. Перший – німецького книгознавця, історика книги – Фрица Кунге. "Книговедение. Исторический обзор книжного дела" (Пер. с нем. Боссарта Б.П. / Под ред. Немировского Е.Л.– М: Высш. школа, 1982). Цей підручник вперше вийшов у 1959 р. і є одним із загальнивизнаних у науці та освіті підручників. Другий – Беловицкая А.А. Общее книговедение. (М.: Книга. – 1987. Книга перевидана із доповненнями в 1996 р.), він розглядається як перша спроба систематичного викладу основної проблематики курсу "Загальне книгознавство". Її зміст викладений у анотації: "Обгрунтована та викладена сутність книги и книжкової справи; розгорнута в історичному та логічному аспектах система цілісного книгознавчого наукового знання; запропонована узагальнена модель теоретичного методу книгознавчого пізнання".

[69] *Ківшар Т.І.* Український книжковий рух як історичне явище. – К., 1996.

[70] Книговедение: энциклопедический словарь. – М., 1982. – С.251.

[71] Там само. – С.251-252.

[72] *Сидоров А.А.* Искусство книги. – М., 1922.; *Він же.* История оформления русской книги. – М.; Л., 1946; *Він же.* Об исследовательской работе по истории русской книги // Книга в России до середины XIX в. – Л.,1978. – С.7-10; *Він же.* Взаимосвязи между Украиной, Россией и Западом в области оформления книги в старое и новое время // Из истории книги на Украине. – К.,1978. – С.94-112; *Він же.* Искусство книги. – М.,1979 (2-ге вид.).

[73] *Ляхов В.Н.* Очерки теории искусства книги. – М., 1971; *Він же.* Искусство книги: иллюстрация, книга, графика. – М., 1978.

[74] *Пахомов В.В.* Книжное искусство: Замысел оформления. Иллюстрации. – М., 1961-1962. – Кн.1-2. ; *Подобедова О.И.* О природе книжной иллюстрации. – М., 1973. – С.335.

[75] *Валуєнко Б.В.* Архітектура книги. – К., 1976. – С. 214.

[76] *Запаско Я.П.* Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII с. – Львів, 1971; *Його ж.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. – Львів, 1995. – С. 478; *Його ж.* Рукописна книга як джерело вивчення народного мистецтва минулого // Народна творчість та етнографія. – № 2. – 1957.

[77] *Шпаков А.П.* Художник и книга. – К., 1973.

[78] *Степовик Д.В.* Українська графіка XVI-XVIII ст. Еволюція образної системи. – К.,1982.

[79] *Касіян В.І., Турченко Ю.Я.* Українська радянська графіка. – К., 1957.

[80] *Молодчиков О.В.* Книга Радянської України. – К., 1974.

[81] *Дубровіна Л.А., Гальченко О.М., Іванова О.І..* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого

опису рукопису . – К., 1992.– С. 152; *Гальченко О.М.* Оправа українських рукописних книг та стародруків як об'єкт кодикографії: Автофер. дис. канд. іст. наук. – К., 1994.

[82] *Мыльников А.С.* О книговедческом методе в источниковедении // Книга, Исследования и материалы. – М., 1972. – Сб. 25. - С.15-19; *Мыльников А.С.* Книга как объект источниковедения // Источниковедение отечественной истории.– М., 1976. – С.70-74.

[83] *Мыльников А.С.* Книга и культура // Книга и культура: Сб. статтей. – М., 1979. – С.3-16.

[84] Там само. – С. 9-15.

[85] *Карский Е.Ф.* Славянская кирилловская палеография. – Л.,1928. – С.III.

[86] *Альшиц Д.Н.* Что считать рукописной книгой? (Из опыта описания древнерусских рукописей) // Проблемы источниковедческого изучения рукописных и старопечатных фондов: Сб. науч. тр. ГПБ. Л.,1979. С.89–90.

[87] *Дубровіна Л.А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К., 1992. – С. 27.

[88] Там само. – С. 110-153.

[89] Там само. – С. 178-189.

[90] У цій статті ми свідомо не торкаємося розробки поняття "національна книга" та "національна культура", що є темою окремого наукового дослідження, підготовленого нами до публікації.

[91] Книга и культура. – М., 1979. – С. 286.

[92] *Кулешов. С.Г.* Культурологічний аналіз типовості в історії документальних джерел наукової інформації // Питання культурології: Міжвідомчий збірник КДІК (№ 13). – К., 1994. – Вип.1. – С. 148-149. С.Г.Кулешов цілком справедливо пише: "Зміни носія фактично не вплинули на структуру і виклад матеріалу документу, а лише змінюють традиційну матеріальну паперову форму на електронну форму, яка є лише відмінністю носія".

3

ПУБЛІКАЦІЇ

В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, Н. М. ЯКОВЕНКО (*Київ*)

РОДИННА ХРОНІКА ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVI ст.

Одним з найважливіших і фактологічно насичених наративних джерел з історії європейського середньовіччя, безперечно, є хроніки. Це одинаковою мірою стосується хронік як загальноєвропейського чи загальнодержавного, так і вужчого регіонального масштабу – родинних і навіть індивідуально-персональних. Усі вони так чи інакше несуть у собі зліпок епохи, характеристику середовища, в якому створювалися, свідчать про певний стан розвитку суспільної свідомості та менталітету.

Найповніше й персоніфіковано авторське начало проявляється у родинно-локальних хроніках типу silva rerum (домашні щоденникові нотатки, які часто велися рядом поколінь)[1]. Зокрема, значного поширення така різновидність хронік набула в Україні. Тут відомі літописи Лизогубів, Квіток, Лісовських, Тевяшевських, Кондратьєвих, Стороженків, Дворецьких та ін.[2] Даний вид наративних джерел є недостатньо вивченим, чимало їх досі залишається не запровадженими до наукового вжитку.

Хроніка, що публікується нижче, умовно також може бути віднесена до типу silva rerum; вона містить цінний фактологічний матеріал і, хоч незначною мірою, заповнює прогалину у вивченні зазначеного виду джерел.

Пропонована читачеві хроніка віднайдена нами на вільних частинах аркушів стародрукованого календаря історичних дат з колекції бібліотеки Острозького єзуїтського колегіума ЦНБ НАН України (шифр: С.294). Повна назва книги: "Calendarium historicum conscriptum a Paulo Ebero Kitthingensi". Календар видавався у Віттенберзі (Witebergae, excudeba[n]t F.Crato in 4^0) двічі – 1571 та 1574 р. Видання мають посвяту маркграфу бранденбурзькому Георгу-Фрідріху 1550 р., вміщену на початку примірника з Острозької колекції[3]. Перше видання налічує 414 с. Воно охоплює історичні події до жовтня 1571 р., друге відрізняється лише кількістю пропагінованих сторінок (413)[4]. За даними Адамса, календар в четвірку на 413 с. виходив 1573 та 1579 р.[5] У досліджуваному примірнику книги немає вихідних даних, тут налічується 413 с. Наявність у хроніці записів про локальні події 1574-1578 рр. свідчать, що це видання 1574 р. (по Адамсу 1573 р.)

Даний примірник має пізніші жовті пергаменні палітурки, його титульний аркуш попсований і зотліла частина аркуша, на якій зазначено рік

виходу книги у світ. На звороті останнього аркуша почерком кінця XVI ст. зроблено запис імені автора книги "Paulus Eberus". Екслібрис (у нижньому правому куті титулу) зберігся лише частково: "Inscriptus catalogo libror [...]" Далі окраєць аркуша відірвано, але збереглася дата – 1647. За аналогією з іншими книгами з Острозької колекції запис мав продовжуватися словами "librorum Collegii Ostrogiani", а 1647 означає рік передачі книги до бібліотеки Острозької єзуїтської колегії.

Хроніки вели два автори протягом 15-ти років (1574-1589). Записи чітко прив'язувалися до певних місяців року і навіть днів відповідно до структури календаря, ніби продовжуючи і доповнюючи його фіксацією місцевих подій. Порічна хронологія дотримувалася лише у межах одного календарного дня (аркуша книги). Така оригінальна структура хроніки робить її унікальною пам'яткою цього виду літературно-історичних джерел. Аналогії подібних хронік не згадуються серед історичних творів європейського середньовіччя. Тому опублікована нижче хроніка складає подвійну вартість: як історичне джерело, що містить цінні, почасти невідомі факти, і як своєрідна літературно-історична пам'ятка останньої чверті XVI ст.

Укладена двома авторами, хроніка значною мірою належить перу першого з них. Почерки обох хроністів мають лише незначну подібність, натомість їх особливості дуже виразні. У тексті публікації почерки (I чи II) вказуються окремо для кожного запису. Останній запис власника першого почерку датовано 23 вересня 1588 р. (с.310). Два останні записи власника другого почерку зроблено на початку 1589 р. – 18 січня та 5 лютого (с.50, 70).

Питання про атрибуцію хроніки є досить складним. Другий автор у кількох записах розповідає про себе: повідомляє про свій від'їзд з-під Пскова 1581 р., де він командував ротою (с.388), про присутність на коронації Жигимонта III у Кракові (1588 р., с.37), згадує про родовий маєток Ланьцухів (1588 р., с.43), куди йому було привезено привілей на люблінське підкоморство (1589 р., с.50). Отже, цей автор був власником Ланьцухова і люблінським підкоморієм з початку 1589 р.

Власниками Ланьцухова були члени родини Куропатв, які згадуються у джерелах з 1236 р. (краківський стольник Здислав)[6]. Першим власником Ланьцухова вже на початку XV ст. став Ясько з Гродзини Куропатва (з Сренявитів). Він був люблінським старостою (1382), ловчим (1392-1400), суддею люблінським земським (1401-1408), завихойським каштеляном (1409-1418)[7]. Ясько володів Гродзинами, Змігродком і купив у Холмському повіті весь Ланьцухів[8]. Цікаво, що його син Ян – сяноцький і холмський староста (1442-1446, 1455-1463), люблінський підкоморій (1439-1462), маршалок коронний надвірний (1456-1459) – був прибічником гуситів; † 1463 р.[9] Володіння Яна, в тому числі Ланьцухів, успадкував Станіслав Куропатва, дворянин короля Казимира IV, каштелян (бл.1496 р.) і староста холмський (1501). Він 1519 р. отримав привілей на надання селу Ланьцухів

статусу міста з магдебурзьким правом, а через рік помер, залишивши дружину Барбару Кобиленську та двох синів – Яна та Миколу*.

Микола Куропатва, галицький войський, суддя генеральної конфедерації Руського воєводства, згадується у документах 1555, 1578, 1580 рр.[10] У книгах Львівського гродського суду про нього як ще живу людину востаннє йдеться у справі від 6 вересня 1588 р.[11] 23 вересня 1589 р. справи від імені братів Станіслава та Павла вів уже галицький стольник Микола Куропатва – "син покійного галицького войського"[12]. У судовому витягу наведено слова Миколи про батька, який на попередні галицькі земські роки (тобто, 1588 р.) мав прибути з документами. На шляху до Галича у с.Переволоки 6 вересня він дізнався про напад татар. Батько змушений був сховатися у Бучачі в будинку Валентина Поляновського. При цьому документи на маєтності (вони перелічуються лише по Галицькому та Коломийському повітах) зникли[13].

У книгах Львівського магістрату також зберігся запис стосовно цієї справи, однак у дещо іншому варіанті: Микола Куропатва від імені братів скаржився на шляхтича Валентина Поляновського, який пограбував майно батька, що на той час перебував у Галицькому гродському суді. Разом з усім пропали й документи на володіння[14]. Того ж дня (23 вересня 1589 р.) Микола Куропатва від імені братів подав до запису підтверджений королем Жигимонтом Августом (22 травня 1555 р.) лист короля Владислава III на теребовельські володіння[15].

Здавалося, що згадані документи уможливлюють встановлення авторства хроніки. Першим автором (власник почерку I) міг бути галицький войський Микола Куропатва, син Станіслава, який встиг зробити останній запис у вересні 1588 р.

Власником почерку II міг бути його старший син Микола, який свої перші записи у календарі зробив ще за життя батька. Ймовірно, саме він згадується у німецькому летючому листку 1589 р., виданому в нюрнберзькій друкарні Леонхарда Хойслера, у зв'язку з описом татарського нападу 17-25 серпня і оборони містечка Куропатник від півтисячного татарського загону[16].

Чи підтверджується дане припущення автобіографічною інформацією, яка належить виключно другому авторові? Він, зокрема, повідомляє під 6 грудня, що 1581 р., залишивши свою роту, від'їхав з-під Пскова: загострилася подагра (с.388). Псковська експедиція Стефана Баторія детально описана у щоденнику походу 1581 р. королівського секретаря Станіслава-Яна Піотровського. У грудні, за свідченням останнього, із табору виїхало два шляхтичі: гнєзненський каштелян Ян Зборовський (4 грудня "вночі додому в Інфлянти поїхав") та кавалерійський ротмістр Пеньонжек[17]. У щоденнику особливо відзначається хоробрість Пеньонжка, який під час штурму Пскова 8 вересня бився пішим, одягнувши білу сорочку поверх

---

* Сучасний польський дослідник Ф.Кірик повідомляє, що сини не пережили батька (PSB.T. XVI/2.S.255), однак це твердження помилкове.

броні. Гейденштейн, описуючи наступ 8 вересня, теж відзначив, що попереду всіх стали Прокопій (?) Пеньонжек та інші сміливці. Однак незабаром ротмістра покарав гетьман за розібрані його солдатами на дрова дерев'яні будівлі (1 грудня). Гетьман проїхав до шатра Пеньонжка, схопив його за комір жупана, погрожуючи посадити на палю, протяг волоком поряд свого коня і потому лише відпустив. Вмовляння гетьмана друзями Пеньонжка не допомогли. 2 грудня йому порадили, здавши роту (200 чоловік) своєму повіреному, лишити військо[18].

Безперечно, ні Ян Зборовський, ні Пеньонжек не могли бути авторами хроніки, бо жоден з них не був люблінським підкоморієм і власником Ланьцухова. Пеньонжек пережив обох хроністів. Він згадується як піхотний поручик у листі О.Гонсевського з Москви від 17 вересня 1611 р.[19]. Більше того, збереглися автографи Криштофа Пеньонжка за 1580-1583 рр. (розписки про отримання грошей), почерк яких не схожий на жоден з двох почерків авторів хроніки[20].

Щоденник походу в зв'язку з Люблінським воєводством згадує лише одного Лещинського, який хотів після винагородження батька (каштеляна люблінського) Сандомирським і Мальборкським воєводствами перейняти у нього староство Сандомирське. З цією метою він підкупив кухмістра (дав 1000 злотих) та канцлера (дав 2000 злотих). Автор щоденника зазначив: "З того все одно нічого не вийде... смішно навіть подумати"[21]. Ясно, що Лещинський також не міг бути автором хроніки з тих самих причин, що й згадані вище особи.

Однак несподіваною виявилася перевірка інформації про надання другому авторові посади люблінського підкоморія (судді у межових спорах, який рахувався третім по рангу після воєводи та каштеляна). Звістка про королівський привілей на підкоморство датована 1589 р. і записана під 18 січня, отже – призначення відбулося до цієї дати. Відомо, що цю посаду з 26 листопада 1581 р. по 5 листопада 1588 р. займав Станіслав Оріховський, а після нього – його брат Якуб Оріховський до своєї смерті 26 квітня 1589 р.[22]. Дати смерті братів Оріховських, як і надання підкоморства Якубу, ідеально збігаються з хронологією записів першого і другого авторів хроніки.

Особливо цікавим є те, що перший автор подав єдину детальну згадку про народження дитини. Він зафіксував народження 1 вересня 1586 р. о четвертій годині ночі з середи на четвер "панни Гелени, доньки вельможного пана Якуба Оріховського" (с.288).

Відповідно до генеалогічних довідників, на східних теренах Речі Посполитої у XVI ст. існувало два роди Оріховських з гербами Oksza та Rogala[23]. Найбільш відомими представниками родини з гербом Oksza були Станіслав (Роксолан), відомий публіцист, письменник та історик (1513-1566) та його стрий Валентин (помер 1588 р.). Станіслав-Роксолан залишив по собі двох синів: Андрія, про якого відомо, що він в чині ротмістра та старости лайського був учасником облоги Пскова (1581), та Станіслава, про якого не збереглося жодних достеменних відомостей[24].

Валентин Оріховський, перемишльський земський суддя (1562-1587), посол на сейми (1566, 1567, 1569, 1572), прибічник партії канцлера Яна Замойського, добрий приятель Станіслава-Роксолана, помер наприкінці 1588 р. (його посаду судді вже 6 січня 1589 р. було передано привілеєм Жигимонта III Яну Яксманицькому). Валентин був двічі одружений, але, за даними генеалогічних довідників, не мав потомків. Саме йому належав родинний маєток Оріховка під Перемишлем[25].

Володіння Оріховських гербу Oksza знаходилися майже виключно на Перемишльщині. Жоден з представників роду в XVI ст. не посідав місцевих урядів у Любліні. Це, очевидно, виключає можливість атрибуції хроніки кому-небудь (наприклад, Станіславу, сину Станіслава-Роксолана) з цієї родини.

Представники Оріховських гербу Rogala проживали у Люблінському воєводстві. Генеалогічні довідники для XVI ст. називають серед видатних представників цієї родини лише Павла (бл. 1550-1612 рр.), холмського підкоморія, посла на сейм, патрона "польських братів". Його батько Ян Оріховський, підкоморій, далі каштелян холмський, помер 1567 р., залишивши, окрім Павла, також сина Станіслава. Брати виховувалися у середовищі різновірців, отримали університетську освіту. Однак Павло швидко відзначився і з допомогою канцлера Яна Замойського зробив блискучу кар'єру. 1573 р. він був учасником посольства у Франції до Генріха Валуа, 1575 р. вів переговори зі Стефаном Баторієм про його обрання на польський престол. 1581 р. Павло став красноставським войським, холмським підчашим, потім суразьким старостою (1585), врешті (1588) – підкоморієм холмським[26]. Прибічник партії Замойського, він був активним політичним діячем і брав участь у рокоші 1606 р. З юнацьких років Павло був протестантом – спочатку кальвіністом, а потім (бл. 1570 р.) перейшов під впливом Яна Немоєвського та Мартіна Чеховича до "братів польських". На терені релігійної боротьби і міжконфесійної полеміки Павло проявив себе як енергійний прихильник протестантизму. За допомогою Чеховича він написав і опублікував "Лист Павла Оріховського до Яна Замойського", де закликав до порозуміння аріанську і католицьку шляхту, проповідував унітаризм. У січні 1592 р. Павло виступив в якості одного з арбітрів диспуту між єзуїтом Адріаном Радзимінським та аріанськими теологами Войцехом з Каліша і Яном Немоєвським. У своєму родинному маєтку, замку Крупе (Krupe), Павло заснував громаду аріан, а згодом (1590) зафундував аріанський центр у Суражі.

Павло Оріховський був найбагатшим в усій родині магнатом. 1612 р. йому належало три міста (Bełzyce, Piaski, Rejowiec), 23 повних й 4 часткових села, 2 кам'яниці у Любліні. Помер він 21 березня 1612 р., залишивши від першої дружини Софії Свінки (одр.1576 р.) синів Станіслава та Павла і чотирьох доньок. Станіслав Оріховський був патроном заснованих батьком аріанських общин, а з 1581 по 5.XI 1588 р. – люблінським підкоморієм[27].

Щодо Павла, брата Станіслава, ми, на жаль, поки що не маємо жодних даних окрім того, що він володів маєтками Piaski, Kębłów, Wolja Kęsbłowska, Pogorzały Staw і заснував у своєму маєтку Піски (Пяски) аріанську громаду[28]. Дуже мало відомо також про Якуба Оріховського, який мав би бути ще одним братом Станіслава і люблінським підкоморієм після резигнації брата; помер 26.IV.1589 р.[29].

Саме стосовно Якуба Оріховського в одному з фундаментальних польських генеалогічних довідників зазначено, що він "z Lańcuchowa" і у 1596 р. була живою його донька Гелена[30]. Якщо ця інформація може вважатися достатньою, тоді остаточно вирішується питання з авторами хроніки. Ними були Станіслав та Якуб Оріховські Rogala. Нез'ясованим залишається лише те, яким чином і коли Ланцухів став власністю Якуба Оріховського[31]. Може бути, що маєтність, яку у хроніці названо Luczchow, або Luczuchow не є Ланьцухів.

Коротко проаналізуємо зміст, рівні інформативності хроніки та авторські зацікавлення.

Записи обох хроністів за змістом та інформативністю не тотожні. Перший автор основну увагу приділив фіксації смертей великої шляхти та королів (48 записів), стихійним лихам (19), військовим сутичкам з московською (15) та іншими (5) державами, загальнополітичним подіям (17). Нарешті, двічі він подає відомості про дні народження (окрім зазначеного вже народження доньки Якуба Оріховського, також – про день народження Жигимонта III).

Для характеристики особи першого хроніста найбільш показовими є записи про смертність. До 1560 р. вони стосуються правителів держав та високопоставлених осіб (мазовецький кн.Конрад, 1503 р., с.326; дружина короля Олександра Олена Іванівна, 1513 р., с.61; королева Бона, 1557 р., с.66; угорська королева Ізабела, 1559 р., с.302; краківський каштелян К.Шидловський, 1532 р., с.412), виняток становить лише Януш Заторський (1513 р., с.304). Починаючи з 1560 р. – це в основному польська шляхта (за окремими винятками: повідомлення про смерть угорського королевича Яна Зигмунта, 1571 р., с.108; королів Жигимонта-Августа, 1572 р., с.240, 128; Стефана Баторія, 1586, 1588 рр., с.108, 386; Олександра, 1548 р., с.273), мартиролог якої відкриває люблінський староста Станіслав Тенчинський (с.384). У хроніці згадується також Анджей (1561-1562 рр., с.406, 83, 180) і Ян-Баптіста (1560 р., с.384; 1563 р., с.402) Тенчинські, причому з приводу останнього детально повідомляється, що він помер у Данії, в Копенгагені. Доречно нагадати, що Тенчинські були протестантами. У будинку Станіслава засновано першу кірху і школу кальвіністів на чолі з пастором Станіславом Паклькопкою (Паклезієм), який 1562 р. став антитрінітарієм і схилив до цього свого покровителя. Паклезій, як свідчив папський нунцій Коммендоні, намагався навіть проповідувати в люблінському костьолі, у чому його підтримував, окрім Тенчинського, віленський воєвода Микола Радзивіл (згадується в хроніці під 1565 р., с.187)[29]. В люблінському будинку

Тенчинського за участю Паклезія та покровительства люблінського старости Яна Тенчинського-молодшого проходив з'їзд аріан 1578 р.[30].

Зазначені обставини дозволяють стверджувати, що перший автор хроніки симпатизував протестантизму. Це виразніше видно з приміток, зроблених ним на маргінезах книги навпроти відповідних друкованих текстів. Так, співчуваючи Яну Гусу та Єроніму Празькому, навпроти повідомлення календаря про їх спалення 1414 та 1415 р. він дописав слово "беззаконно" (с.296, 354). Біля повторного повідомлення про страту Гуса хроніст пише лаконічно "Гус" (с.230), особливо виділяючи даний текст. Автор-протестант двічі відмічає на полях книги факт дозволу причастя мирян у Відні та Празі 1564 р. "під двома особами" (тобто, хлібом – Тілом і вином – Кров'ю Христовими). Рівність у причасті мирян і церковнослужителів, як відомо, була однією з вимог ряду протестантських течій.

Текст календаря про Лютера супроводжується приміткою: "Мартін Лютер привселюдно спалив у Віттенберзі папські декреталії" (с.392). Далі хроніст з задоволенням підкреслював, що "Людовік, король французький, наніс поразку папі Юлію II-му в Равені" (с.132), а переслідувач євангелістів єпископ Лабаценський "загинув тяжкою смертю" (с.125). У маргіналіях особлива увага приділяється фактам розправи з єретиками-протестантами: спаленню примаса Англії Томаса Кранмера, що сповідував Євангеліє (с.115), спаленню у Берні ченців-домініканців, які відкидали святе Письмо (очевидно, Старий Заповіт) (с.189).

Таким чином, не може бути сумнівів, що перший автор хроніки був протестантом. З урахуванням цього слід розглядати численні повідомлення про діячів Речі Посполитої у його хроніці: багато з названих осіб або самі були протестантами, або співчували їм. Наприклад, хроніст згадує (с.259) про вбивство Миколаєвським серадзького каштеляна Яна Лютомирського (ця подія справді сталася 1 вересня 1576 р.). Останній підтримував тісні зв'язки з протестантами (Альбрехтом Пруським), опікувався ними і з 1553 р. був одним з головних прибічників реформації при дворі короля[31]. Кальвіністами були Анджей Фірлей, люблінський каштелян, про якого двічі згадує хроніст (с.104, 105)[32] і Микола Фірлей, люблінський воєвода (с.293) Цей воєвода був вождем малопольських різновірців, організував у Любартові їхні школу і собор. Школа була одним з кращих навчальних закладів (ректор – Самуель Вольф з Зеленої Гури; міністр – Якуб Бітіннус з Красностава). За часів воєводства Фірлея Любартів став визначним центром реформації. Микола Фірлей листувався з швейцарськими протестантами (Зімлером, Цвінглі, Бежем), померанським єпископом Яном Вігандою, Станіславом Сарницьким, Яном Горайським. На синоді різновірців у Любартові 1580 р., в якому взяли участь 150 міністрів, було заключено угоду кальвіністів, деїстів та уніатаріїв. Під впливом дружини Анни Сергховської М.Фірлей відкрив у Любартові ще й аріанську школу, яку очолив Войцех Каліщик, підтримував останнього у диспуті з єзуїтом Радзимінським (1581), був протектором Яна Кохановського.

Двічі згадуваний у хроніці краківський воєвода Ян Фірлей (с.152, 183) був першим у Польщі провідником кальвінізму (спочатку перейшов у лютеранство), у своїх маєтностях в Краківському та Люблінському воєводствах підтримував реформацію[33].

Познанський воєвода Лукаш Гурка (с.55) відомий тим, що вигнав зі своїх володінь у Серакові бернардинів, а їхню Курницьку колегію 1555 р. віддав лютеранам (Мартину Чеховичу); їм він передав також Шамотульську колегію. Воєвода листувався з Меланхтоном. У 1558-1561 рр. він заснував у шамотульському замку друкарню чеського брата з Крулевця Аугездецького. У палаці Гурки 1560 р. проходив спільний синод лютеран та "чеських братів", а з 1563 р. усі їхні постійні синоди відбувалися в познанській резиденції воєводи. Коли Лукаш Гурка помер, католицька капітула навіть не дозволила поховати його у родинному склепі в костьолі, хоч родичі намагалися зробити це силоміць. Гурку довелося поховати у Шамотулах (1573), згодом його останки перенесли до Курника[34].

Євангеликом був і познанський воєвода Станіслав Гурка (с.56). Його виховував лютеранин Якуб Кухлер з Зеленої Гури, учень Філіпа Меланхтона. Вважають, що Станіслав навчався у лютеранському університеті у Франкфурті-на-Одері чи у Віттенберзі. 1554 р. його було обрано почесним ректором Віттенбергзького університету, і сам Меланхтон редагував його промову з цього приводу (виголошена 1 травня 1555 р.). Станіслава вважали офіційним протектором великопольських протестантів. Однак усе це не перешкоджало Гурці одночасно мати зв'язки з познанськими єзуїтами, примасом Карнковським, ректором познанського католицького колегіуму[35]. Станіслав Гурка помер 23 жовтня 1592 р., коли хроніка вже не велася, тому в ній не зафіксовано цього факту. Згадана обставина є ще одним свідченням правильності запропонованого нами датування хроніки.

Прихильно ставився до протестантів і згадуваний в хроніці (с.96) Юрій Язловецький, руський воєвода, великий коронний гетьман. Його виховував краківський єпископ Петро Томицький, однак дружба з краківським воєводою Яном Фірлеєм похитнула католицьку ортодоксію Язловецького, і він запізнався з протестантами[36].

Серед знаменитих іновірців, названих у "Дворянині" М.Рея, – сандомирський каштелян і коронний маршалок Станіслав Мацейовський (хроніка, с.124). Він заснував у своєму палаці школу, в якій викладали Бенедикт Гербест і Ян Миліус. Ст.Мацейовський 1556 р. їздив в якості посла у Рим до папи Павла IV з вимогами від польської протестантської шляхти[37].

Цей неповний перелік персоналій видатних польських протестантів, про яких згадує хроніст, дав змогу оцінювати хроніку як своєрідний протестантський мартиролог XVI ст. Хроніка містить цінні свідчення, завдяки яким можуть бути уточнені біографічні дані цілої низки політичних діячів Речі Посполитої протестантського кола (віросповідання).

У 70-80-х роках XVI ст. Люблін був центром антитринітаризму і анабаптизму. Пастором люблінської протестантської общини близько 30

років, починаючи з 1570, був відомий богослов, автор численних праць і перекладу Біблії польською мовою Мартін Чехович. Він мав чимало послідовників у різних прошарках населення (шляхта, міщани, ремісники, купці, аптекарі, лікарі) на Люблінщині, Холмщині, а також у Підляшші. Покровителем Чеховича був жмудський староста Ян Кішка. Однак уже на початку 90-х років захоплення антитринітаризмом і анабаптизмом почало вщухати. Це значною мірою було пов'язане з проповіддю Чеховичем ідеї про недопустимість для його послідовників займати державні посади, з запереченням приватної власності і проголошенням спільності майна в общинах. 1598 р. Чехович змушений був взагалі відійти від проповідництва[38]. Отже, хроніка фіксує час розквіту протестантизму і уможливлює реконструкцію персонального складу його прихильників у середовищі шляхетської верхівки суспільства. До їх числа, безсумнівно, належав і перший автор хроніки, який дуже цікавився церковним життям.

Деякі записи дають змогу визначити оточення першого автора хроніки, вони починаються від 1561 р. (с.107, 174, 406). Зазначення в них точних дат, а іноді й днів тижня, свідчить про використання автором якогось невідомого нам джерела на зразок Мартиролога, адже синхронні подіям записи можуть починатися лише з 1574 р., коли дана книга вийшла друком. Саме цим роком датується детальна інформація про смерть А.Ваповського та суд над його вбивцею С.Зборовським (с.100).

Точніші свідчення хроніста пов'язані головним чином з Краковом та Любліном. Зокрема повідомляється: помер у Кракові краківський каштелян К.Шидловський (1532), а був похований у Опатові (с.412); краківський каштелян і коронний гетьман Ян Тарновський помер у Яворці (1561), а похований у Тарнові (с.174); сандомирський воєвода Станіслав Тарновський помер у Кшешові (1568), похований у Хробежі (с.125); холмська каштелянова Анна з Пільче померла у Кракові (1574), а похована у Белжицях (с.142); Доброгост Шамотульський помер у Любліні (1575), а похований у Кам'янці (с.380, 404). Винятки становлять лише повідомлення про смерть познанського воєводи Лукаша Гурки (помер у Познані 23 січня і був похований 9 лютого, с.53) та згадка про смерть завихойського каштеляна Петра Клочовського під Великими Луками (1 серпня 1580 р., с.283). Можливо, з цими людьми автора пов'язували дружні чи родинні стосунки.

В цілому, у записах про смерті найчастіше згадується Краків (6 разів), Люблін (4), Варшава (3), Кінська Воля (3). Двічі згадується Лович, Белжиці (тут існувала аріанська школа), Сандомир, Кам'янка і один раз – Осецьк, Яворка, Тарнів, Радом, Зборів, Ярослав, Хробеж, Бережани, Познань, Опілля, Опатів, Вільне.

Повідомлення про смерті вищих посадових осіб знову ж таки передусім стосуються Краківського, Люблінського, а також Сандомирського воєводств. Інтерес хроніста до малопольських земель зрозумілий: саме тут знаходилися маєтності автора, основне коло його родинних та службових зв'язків.

Аналогічним є регіон повідомлень про стихійні лиха: Краків та його передмістя (Казимеж, Люблін, Клепаж) згадуються вісім разів, Радом, Пйотркув, Львів, Пшеворськ, Красностав, Стенжиця, Козловка (Шамотульської), Люблін, Мехув – один раз. Двічі розповідається про повінь на Віслі і Сяні. Звертають на себе увагу повідомлення про удар блискавки у краківський костьол (1476 р., с.252; 1576 р., с.183). Це ще один побічний штрих до характеристики антикатолицьких настроїв автора. При описові військових дій хроніста насамперед цікавили зіткнення, походи і сутички з Московією, Туреччиною, Кримом, Валахією.

Серед політичних подій основну увагу автор приділяє коронації польських королів Олександра (с.394), Бони (с.146), Генріха Валуа (с.81, 84, 209), Стефана Баторія (с.108, 150, 159), Жигимонта Вази (с.409); Люблінській державній унії (с.223); стратам (с.259, 202); здачі Кіпра туркам (с.261); походам волоських господарів на Русь (1509) та Галичину (Львів, с.224).

Кілька заміток стосуються церковної історії: Тридентський собор 1545-1563 рр. (с.36); спалення євреїв за викрадення Святих Дарів у Сохачові 1557 р. (с.210); урочиста відправа у люблінському бернардинському соборі за участю короля на честь укладення унії 1569 р. (с.223), вбивство (1516) ченцями краківського францисканського монастиря ченця-мінорита Альберта Фонтіно з Італії (с.323).

У доповненнях до друкованого тексту календаря також проявилася творча натура першого хроніста. Він, зокрема, уточнює, що Вільгельм Геннеберзький помер у Шльонську (с.56); татари 1527 р. були розбиті "біля Лоєвої гори і Вільшан" (с.57), а турки 1512 р. – "біля Білки і Лопушної" (с.150); імператор Оттон коронував першого польського короля Болеслава Хороброго в Гнезно (с.60), король Жигимонт І помер у Кракові (с.128), а Жигимонт-Август – у Книшині (с.229); угорський король Матей помер від апоплексії (с.193); м.Аскалон знаходиться у Палестині (с.251); московитів було розбито 1514 р. "біля Орші на 2-й день Свята Різдва Благодатної Діви Марії" (с.295); після смерті доньки Генріха VIII Марії англійську корону успадкувала її сестра Єлизавета (с.367); вбитого на Тридентському соборі 1551 р. ченця звали Кістрант (с.400); острів Родос султан захопив 1522 р. "за угодою з хрестоносцями" (с.407). Усі ці доповнення свідчать про певну обізнаність автора в історії Європи, особливо у військовій історії.

Про особу та погляди другого автора хроніки говорити важко. Він залишив лише одну замітку історично-політичного змісту про події 1459 р.

Однак його, як видається, більше цікавила незвична для свідомості кінця XVI ст. думка про можливість захоплення Кракова турками. Про це свідчить також те, що автор намагався з'ясувати питання про турецького посла на підставі кількох джерел. Заміток до друкованого тексту другий автор, очевидно, не робив, але, як уже згадувалося, він залишив про себе п'ять малозначних записів. Отже, другий хроніст вів записи у календарі трохи більше року (останній запис зроблено - 29 лютого 1589 р., с.90).

У подальшому він або втратив інтерес до цієї справи, або помер. Останнє припущення, ймовірно, є вірогіднішим, якщо цією людиною був Якуб Оріховський.

Питання про джерела хроніки також є досить складним. Безперечно, хроністи (особливо перший) користувалися історичними творами та іншими довідковими матеріалами. Так, описуючи удар блискавки у краківський костьол 30 липня 1476 р. (с.252) другий автор посилається на твір Мєховського (кн.4, розд.71). З нього ж запозичені, ймовірно, інші свідчення початку XVI ст., зокрема, повідомлення про спалення Мєхова з монастирем 1506 р. (с.269). Наведення точних дат та конкретних імен при описові військових акцій і політичних подій 1501-1574 рр. свідчить про використання авторами довідкового джерела – узагальнюючої праці з історії Європи чи короткої хроніки польського походження. В одному місці перший автор посилається на своє джерело: говорячи про битву персів з турками 1535 р., він додає, що "про це писав... Сурій" (с.321). Другий автор, як зазначалося, використовував хроніку Мєховського "Трактат про дві Сарматії". Переказуючи проповідь Яна Капістрано, який провіщав 1459 р. захоплення Кракова турками, автор зазначив: "Інші ж пишуть, що він (турецький посол. – В.У., Н.Я.) їхав в якості посла до короля з Валахії, однак це важко зрозуміти" (с.186). Отже, в даному разі автор використовував, принаймні, два джерела (одним з них, можливо, був згаданий твір Мєховського).

Основний фактологічний матеріал хроніки, як видається, базувався на особистих спогадах і спостереженнях, а також свідченнях очевидців та сучасників. Окрім усних повідомлень, хроністи могли користуватися приватним листуванням, родинними епістоліями, аналогічними матеріалами, у тому числі фамільними хроніками інших, близьких їм родин шляхти. Наприкінці відзначимо, що, зважаючи на вузькі хронологічні рамки досліджуваної хроніки, її слід вважати унікальним джерелом подібного виду. Хроніка має подвійне значення: як історичне джерело з певним інформативним навантаженням і як своєрідна літературно-історична пам'ятка кінця XVI ст., яка може бути об'єктом самостійного джерелознавчого дослідження.

Дана хроніка добре ілюструє твердження про те, що приватні замітки мемуарного типу з автобіографічними матеріалами з'являються і поширюються в період Відродження, і це "нерозривно пов'язано з характерним для гуманізму інтересом до людської особистості", є свідченням певного етапу розвитку суспільної свідомості та світосприймання[39].

* * *

У поданому нижче тексті хроніки повністю зберігається орфографія оригіналу. Розбивка тексту на речення та вживання великих літер здійснені наближено до сучасних норм правопису. Пошкоджені частини тексту, реконструйовані публікаторами, подано у квадратних дужках;

місця, які прочитати не вдалося, позначаються трьома крапками [...]. Авторські скорочення також розкриваються у квадратних дужках. Різночитання персоналій, географічних назв і реалій пояснюються у підрядкових примітках.

[1] *Chomętowski Wł.* Silva rerum z XV-go wieku // Biblioteka Warszawska. – 1866. – T.1. – S.243-247; Пор. теж: Pamiętnik kardynała Jerzego księcia Radziwiłła z lat. 1555-1575. – Warszawa, 1899; Kronika mieszcanina krakówskiego 1575-1595 / Wyd. H.Barycz. – Kraków, 1950 (1930); *Goreckij L.* Kronika czasów Batorego 1576-1589 / Wyd H.Barycz // Archiwum Komisji historycznej Polskiej Akademii Umiejętności. – Kraków, 1948. – T.15; *Sielicki F.* Kronikarze polscy w latopisarstwie i dawnej historiografii polskiej // Slavia Orientalis. – 1966. – N2. – S.143-176.

[2] Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – Киев, 1888; *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – Киев, 1908. – Т.1. – Вып.2. – С.1610; *Мыцык Ю.А.* "Літописець" Дворецких – памятник украинского летописания XVII в. // Летописи и хроники. – М., 1984. – С. 219-234; *Перетц В.Н.* Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVIII веков // Сб. по русскому языку и словесности. – Л., 1926. – Т.1. – Вып.1-3; *Крип'якевич І.П.* Літописи XVI-XVIII ст. в Галичині // Історичні джерела та їх використання. – К., 1964. – Т.1; Ковальский Н.П. Записки современников как источник по истории Украины второй половины XVI ст. // Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР. – Днепропетровск, 1971. – Вып.2. – С.46-146.

[3] Обидва видання посмертні: Пауль Ебер помер 1569 р.

[4] Catalogue général des livres imprimes de la bibliothéque national. – Paris, 1911. – T.46. – P.550-551.

[5] *Adams H.M.* Catalogue of books printed on the continent of Europe 1505-1600 in Cambridge libraries. – Cambridge, 1967. – Vol.1. – P.10-11.

[6] *Boniecki A.* Herbarz Polski. Cz.1: Wiadomśći historyczno-genealogiczne o rodach szlacheckich. – Warszawa, 1913. – T.13. – S.234.

[7] Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV-XVIII wieku. Spisy / Opr. H. Gmiterek i R. Szczygiel. – Kórnik, 1992. – S. 240.

[8] Polski Słownik Biograficzny (далі – PSB). – 1971. – T.16/2. – S.254-255.

[9] *Boniecki A.* Op.cit. – T.13. – S.234; PSB. – 1971. T.16/2. – S.253-254; Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum t.zw. bernardyńskiego we Lwowe. – Lwów, 1889. – T.14. – S.456; Urzędnicy województwa bełskiego... – S. 240.

[10] *Boniecki A.* Op.cit. – T.13. – S.235.

[11] Львівська наукова бібліотека НАН України, відділ рукописів (далі – ЛНБ, ВР). – Ф.Сапег, т.26/Id, № 1860.

[12] Центральний державний історичний архів України в м.Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф.9, оп.1, спр.346. – С.711-717; спр.205. – С.1094-1098. За посилання на ці документи складаємо подяку В.С.Александровичу.

[13] ЛНБ, ВР. – Ф.Сапег, т.26/Id, № 1830.

[14] ЦДІАЛ. – Ф.9, оп.1, спр.346. – Арк.716-717.

[15] Там само. – Спр. 346. – Арк.711-715; спр.205. – Арк.1094-1096.

[16] Мыцык Ю.А. Записки иностранцев как источник по истории Украины. – Днепропетровск, 1981. – С.35.

[17] *Piotrowski Jan.* Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Pskow w r.1581 / Wyd.A.Czuzcyński. – Kraków, 1894. – S.192, 194 Переклад: Дневник похода Стефана Батория на Россию: осада Пскова / Пер. О.Н.Милевского. – Псков, 1882. – С.80, 114-116, 227.

[18] *Piotrowski Jan.* Dziennik wyprawy... – S.192, 49; Дневник похода... – С. 80, 114-116, 227, 243-244. – Прил. – С.6.

[19] Архів СПб відділ. Ін-ту історії Росії РАН, західноевропейська секція. – Ф.39, спр. 589/68. – Арк.1.

[20] *Wierzbowski T.* Materjały do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzów polskich. – Warszawa, 1900. – T.1. – S.232-234, 249.

[21] *Piotrowski Jan.* Dziennik wyprawy... – S.160; Дневник похода... – С.204.

[22] Urzędnicy województwa lubelskiego XVI-XVIII wieku. Spisy.Opt. W. Kłaczewski i W.Urban. – Kórnik, 1991. – C.38.

[23] *Niesiecki K.* Herbarz Polski. – T.7. – Lipsk, 1841. – S.137-138; Orichowiana / Ed.J.Korzeniowski. – Kraków, 1891; *Thumenówna J.*O rodzinie księdza Stanisława Orzechowskiego // Kwartalnik Historyczny. – 1917. – S.28; *Kossowski A.* Przyczynek do dziejów rodziny Orzechowskich // Miesięcznik Heraldyczny. – 1936. – R.15. – S.41-42.

[24] PSB. – T.24/2. – 1979. – S.292 (ред. стаття).

[25] Ibidem. 296-298 (I.Kaniewska); Urzędnicy województwa ruskiego XIV-XVIII wieku. Spisy / Opr. K. Przyboś. – Wrocław etc., 1987. – S. 373, 342.

[26] Urzędnicy województwa bełskiego... – S. 251.

[27] *Tworek S.* Działalność gospodarcza Pawła Orzechowskiego // Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F(L). – 1960. – R.12. – S.103-128; Idem. Działalność polityczna i reformacyjna Pawła Orzechowskiego // Odrodzenie i Reformacja w Polsce. – 1959. – T.4. – S.89-112; Idem. Orzechowski Paweł // PSB. – 1979. – T.24/2. – S.283-284; Rodzina, herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1916. – T.XIII. – S.20-21.

[28] PSB. – T.24/2. – S.284.

[29] Urzędnicy województwa lubelskiego... – S. 38.

[30] Rodzina, herbarz szlachty polskiej. – Warszawa, 1916. – T.XIII. – S.20-21.

[31] *Szust Z.* Sredniowiecze Łańcuta. – Łańcut, 1957. (На жаль, з цим виданням нам не вдалося ознайомитися).

[32] *Любович Н.Н.* Люблинские вольнодумцы XVI века. Антитринитарии и анабаптисты. – Варшава, 1902. – С.5-6.

[33] *Zielinski Wl.* Monografia Lublina. – Lublin, 1878. – T.1. – S.65.

[34] *Kobierzycki J.* Przyczynki do dziejów ziemi Sieradzkiej. – Warszawa, 1915. – T.1. – S.11, 17,19, 21-22; *Wotschke T.* Stanislaus Lutomirski // Archiv für Reformationszeit. – 1905/06. – B.3. – S.108, 162-163, 170-171; *Sucheni-Grabowska A.* Odbudowa domeny królewskiej w Polsce. – Wrocław et al., 1967. – S.183, 185, 188-189, 192; PSB. – T.18/1. – S.39-141.

[35] *Zakrzewski Wl.* Po ucieczce Henryka. – Kraków, 1878. – S.292, 341-342; PSB. – T.6. – S.474-475.

[36] *Kot St.* Szkoła lubartowska // Muzeum. – 1912; *Lepszy K.* Stefan Batory a Gdańsk. – Gdańsk, 1932. – S.46-49, 52; PSB. – T.7/1. – S.1-6, 10-12.

[37] *Łukaszewicz J.* Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania. – Poznań, 1838. – T.2; Idem. O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkiej Polsce. – Poznań, 1835; *Jasnowski J.* Mikołaj Radziwiłł Czarny. – Warszawa, 1939; *Dembińska A.* Polityczna walka o egzekucję dóbr królewskich w r. 1559-67. – Warszawa, 1935; PSB. – T.8/3. – S.412-414.

[38] *Merczyng J.* Zbory i senatorowie protestanccy. – Warszawa, 1905. – S.36, 59, 126; *Zakrzewski W.* Po ucieczce Henryka. – Kraków, 1878. – S.340-341, 386-388, 425-236; *Lepszy K.* Rzeczpospolita Polska w dobie sejmu inkwizycyjnego (1589-1593). – Kraków, 1960; PSB. – T.8/3. – S.416-420.

[39] *Merczyng J.* Zbory... – S.128; *Barącz S.* Pamiątki Jazłowieckie. – Lwów, 1862. – S.39-44; *Guerquin B.* Zamek w Jazłowcu // Prace Komisji Historii Sztuki. – Kraków, 1948. – T.9. – S.180-181; *Kolankowski L.* Roty koronne na Rusi i Podolu. – Lwów, 1935. – S.14-21, 26-29, 32; PSB. – T.11/1. – S.121-123.

[40] *Lempicki S.* Renesans i humanizm w Polsce. – Warszawa, 1952; *Sucheni-Grabowska A.* Odbudowa domeny królewskiej w Polsce... – S.157, 163-164; *Kolankowski L.* Zygmunt August. – Lwów, 1913; PSB. – T.19/1. – S.69-71.

[41] *Любович Н.Н.* Люблинские вольнодумцы... – С.8-21; *Kossowski A.* Protestantyzm w Lublinie i w lubelskim w XVI-XVII w. – Lublin, 1933; *Tworek S.* Działalność oświatowo-kulturalna kalwinizmu małopolskiego (połowa XVI – połowa XVIII w.). – Lublin, 1970; *Idem.* Zbór lubelski

i jego rola w ruchu ariańskim w Polsce XVI-XVII w. Lublin, 1966; *Sliwa T.* Rozwój protestanckiej reformacji w diecezji przemyskiej w drugiej poł XVI w. – Przemyśl, 1977.

[42] *Люблинская А.Д.* Источниковедение истории средних веков. – Ленинград, 1955. – С. 314-315.

Дата; сторінка календаря	Почерк	Текст запису
Januarius:		
4 Jan. (p.36)	I	Tridentinu[m] Conciliu[m] determinatu[m]; quod in anno do[min]i 1545 inchoatu[m] erat, determinatu[m] est in anno do[mi]ni 1563 f[e]r[i]a s[e]c[u]nda post Circumcisionis d[omi]ni n[ost]ri Jesu Chr[ist]i.
5 Jan. (p.37)	II	1588. Jam wyechal s Krakowa po koronacÿ Sigmunta Trzeczego.
11 Jan. (p.43)	II	1588. Przyechalem do Luczchowa. Panie boze wszechmogączy, day pomieszkanie zdrowe z zona y s potomstwem. Ame[n], ame[n], ame[n].
12 Jan. (p.44)	I	Jan Przerabski, arcibiskup gnesnenski, w Lowÿczu umarl y tham pochovan 1562 w poniedzialek po Trzech Krolÿow.
18. Jan. (p.50)	II	1589. Przyniesyono my list do Luczuchowa od krola j.m. Zygmunta Trzecziego na podkomorstwo lubelskÿe.
19 Jan. (p.51)	I	I.m. Wasÿl, kxÿaza Moskÿewskÿe, Poloczka dobil ÿ opanowal pod Mikolaÿem Dowoÿną, voÿevodą ÿ starosthą, Poloczkim. Gdzie tham przi nÿm bilÿ rothmistrze chelmski, varssawski ÿ vÿerzchleÿski, 1563.
23 Jan. (p.55)	I	P.Lucas z Gorki, voÿevoda Poznaynski, umarl w Poznanyu ÿ tham pochovan 9 februarÿ 1573.
24 Jan. (p.56)	I	Pod Biczina miasteczkiem kxiazeczia Brzeskÿego za sprawa j.m.p. Jana Zamoisczkiego, canczlerza ÿ hethmana coro[n]nego, stalo ssÿe pothkanie polskÿego woÿska z woÿskiem Maximiliana, arczikxiazeczia Rakuskiego, y porazono lÿud jego y samego Maximiliana y p.Stanislawa z Gorki, voÿevode Poznainskie[go], Jedrzeÿa Zborowskiego, marsalka, Voronieczkiego, biskupa Kiyowski[ego], Stani[sława] Czarnkowskie[go], Stani[sława] Cziolka, kniaza Proinskie[go] ÿ vielie insich poÿmano ÿ na Krasnistaw possadzono w roku Painskim 1588 wedluk nowego kalendarza.
29 Jan. (p.61)	I	Hellena Alexandri regis Pollonoru[m] relicta de Moscovia obiit in Lithwania 1513.
Februarius:		
1 Febr. (p.66)	I	Krolÿowa polska Bona zs Polskÿ do Wloch viÿachala, kthorę Papakoda Wloch dlia skarbow otrul ÿ umarla w Barze w piathek w dzien s.Elzbiethi 1557.
3 Febr. (p.68)	I	Powodz wÿelka na Vÿslie ÿ na Sanÿe, a gdi powodz opadla, thedi vÿelkÿe sthukÿ lyodu ÿ po polÿach y po brzegach poossÿadali, dlÿa kthorich trudne bili prziÿazdi na vielÿu mÿeÿsczach v roku Paÿnskim 1570.

27*

Дата; сторінка календаря	Почерк	Текст запису
5 Febr. (p.70)	II	1589. Jam przyechal do Lublyna leczycz pedogre.
14 Febr. (p.79)	I	W nÿedzielÿe w dzien s.Valenthego w Piothrkowie na seÿmÿe bilo nÿemale zÿemÿe trzessienie jeno nÿedlugo. 1563.
15 Febr. (p.78)*	I	Maximiliana y insse vÿeznÿe, czo pod Biczina poÿmano, na Krasnistaw prziviezionо ÿ na zamku possadzono 1588 vedlie novego kalendarza.
18 Febr. (p.81)	I	Henrik kxÿaze Andegawenskie na Krolÿestwo Polskie obrani do Crac[owa] prziachal o wthoreÿ godzinye w nocz 1574.
20 Febr. (p.83)	I	Pogrzeb p.Andrzeÿa Theczinskiego, castellana Crac[owskiego], w Koinskieÿ Volÿ 1562.
21 Febr. (p.84)	I	Henrik kxÿaze A[n]degaven[skie] na Kroliesthwo Polskie coronovan w Krakovie v nÿedzielÿe Mÿassopustna 1574. Kthori pothim z Polskÿ vÿachal w noczÿ 19 junÿ tegosz roku.
22 Febr. (p.85)	I	P.Mÿkolaÿ Sÿeniawski, voÿevoda Ruskÿ, umarl w Liublÿnie na seÿmie ve wtorek przed s.Maczieÿem 1569. Kthori na pogrzeb do Brzezan bil viezion, kthorego Sigmu[n]th Augusth krol ÿze wsithkymi pani viprovadzalÿ.
23 Febr. (p.86)	I	Poloczka zamku ÿz miasthem moczą dobil Jan Vassilovicz, vÿelkÿ knasz Moskÿewskÿ, w Mÿessopusthÿ 1562.
26 Febr. (p.90)	II	1589. Pani woiewodzyna Poznanska z Gorczyna umarla w Szczebrzeszynie o 4 godz[in]y w nocz. Kruk nad nią krakal przed tem kylka dni, asz go zabyly. Kon pansky przednieiszy noge zlamal na staynyi stoyacz.
27 Febr. (p.91)	I	P.Stanislaw Ostrorog, castellan Myedzirzeczkÿ, umarl w Zamchu 1568.
Martius:		
2 Mart. (p.96)	I	P. Jerzÿ Jazlovieczki, voyevoda Ruskÿ, umarl 1575.
6 Mart. (p.100)	I	1574. P.Andrzeÿ Vapowskÿ, castellan Przemiski, czo bil ranÿon od p.Samuella Zborowskyego na zamku Crac[owskim], umarl, o czo p.Samuel Zborowskÿ wyecznÿe z zÿemÿe vivolan ÿ dobra jego confiscovane.
10 Mart. (p.104)	I	Powodz vÿelka na Vÿslÿe ÿ na Sanie 1569. Pan Andrzeÿ Phirlÿey, castellan Liubelskÿ, umarl w Sądomÿerzu 1586.
11 Mart. (p.105)	I	P. Andrzeÿ Phirlÿeÿ, castellan Liubelski a starostha Sandomÿrskÿ, umarl w Sądomÿerzu w pÿathek 1586.
13 Mart. (p.107)	I	Pan Jan Mielÿeczki, voÿevoda Podolski ÿ marssalek vielky Coroni Polskÿeÿ, umarl v Ossÿcku 1561 ve czwarthek nazaiutrz po s.Crzegorzu.
14 Mart. (p.108)	I	Jan Sigmu[n]th krolievicz Vegerski, kthori jus bil na Krolÿestwo Vegierskye mÿanovani, ve srode umarl, a na jego mÿescze czesarz

* *Помилкова нумерація в самій книзі: відповідає сторінці 80-й.*

Дата; сторінка календаря	Почерк	Текст запису
		Thureczkÿ chorągÿew poslal Stephanovi Bathoremu czwarthego dnÿa 1571 na voyevodzthwo Syedmÿgrodzkÿe, kthori pothim na Krolyestwo Polskie koronovan 1576 y pothim umarl w Grodnie 1586 y pochowan w Kracovÿe 13 Maÿ 1588.
18 Mart. (p.112)	I	P.Andrzeÿ Bziczki, castelian Chelmski, umarl w Belziczach 1567 ÿ tham pochovan.
30 Mart. (p.124)	I	P.Stanislaw Maczieÿowski, castelan Sandomÿrski, umarl 1563 we wthorek przed Kviethna nÿedzielÿa.
31 Mart. (p.125)	I	P.Stanislaw Tharnowskÿ, voÿevoda Sandomÿrski, umarl w Krzessowie 1568 u w Chrzob[rzu]* pochowan.
Aprilis		
	I	Sigismund[us] Prim[us], Pollonoru[m] rex, obiit in Cracovie.
1 Apr. (p.128)	I	1581. Jacub Uchainski, arczibiskup Gnesnenskÿ, w Liviczu umarl.
2 Apr. (p.129)	I	Pan Jan Christhow Tharnowskÿ, castellan Voÿnÿczki, umarl w Jaroslawiu[2*] 1567.
14 Apr. (p.142)	I	P.Anna zs Pilcze, castellanova Chelmska, umarla w Cracowie ve srode po Vielkÿey Noczÿ 1574 y w Belziczach pochovana prci mezu.
15 Apr. (p.143)	I	W ponÿedzialek po Przewodneÿ niedzielÿ Mÿemcze (!) Gdaÿnsczanÿ v Thczowa porazono za aprawa p.Jana Zborowskiego, hethmana, w roku Painskim 1577.
17 Apr. (p.145)	I	1577. Mÿemcze (!) Gdaÿnsczani u Tczewa porazono ÿ 40 dzial odÿeto ve srode po Przevodneÿ niedzielÿ przez Polskÿe woÿsko.
18 Apr. (p.146)	I	Bona regina Pollo[n]ie coronata Cracovie 1518[3*]. Kxÿądz Philÿp Padnyowskÿ, biskup Crac[owski], umarl Varsovie 1572. Przeworsko pogorzalo 1575.
21 Apr. (p.149)	I	1580. Sthezicza miastho ÿz dworem pogorzala ze czwarthku na pÿathek przed s.Woÿcziechem.
23 Apr. (p.150)	I	N[ajaśniejszy] Stephan kxÿaze Sÿedmÿgrodzkÿe do Crac[owa] przÿachal w ponyedzialek Vÿelkonoczni 1576 hora 22.
24 Apr. (p. 151)	I	Clepardia et magna para civitat[is] Crac[oviae] co[n]flagrata 1528[4*].
25 Apr. (p.152)	I	P. Jan Phirlÿeÿ z Dąbrovicze, voÿevoda ÿ starostha Crac[owski], umarl w Cracovie 1574.
26 Apr. (p.153)		Lwow pogorzal ve czwarthek po Wÿelkÿei noczi 1565[5*].

* *Склад закреслений, нерозбірливий.*

2* *Закреслено іншим чорнилом, нагорі цим самим почерком надписано* W.Gorliginye.

3* *Запис зроблено іншим чорнилом порівняно з двома наступними.*

4* *Запис виконано іншим чорнилом порівняно з більшістю записів цього почерку.*

5* *Цифру 5 виправлено з іншої нерозбірливої.*

Дата; сторінка календаря	Почерк	Текст запису
27 Apr. (p.154)	I I	P.Florian Zebrzidowski, castellan Liubelski ÿ hethman, umarl w Plÿsczinÿe a v Lyublinÿe v Sroczathich mnÿchow pochowowan 1566.
28 Apr. (p.155)	I	Tartaror[um] 20 milia circa Lopuzna et Vÿsnÿeviecz prostrati in Russia 1512.
30 Apr. (p.157)	I	1585. P.Mikolaÿ Mÿelieczki, voÿewoda Podolski, w Kracovie umarl.
Maius:		
1 Maii (p.159)	I	S[erenissimus] Stephan[us] cu[m] Anna in regem et regina[m] Pollonoru[m] coronati p[er] episcopu[m] Wladislavien[sem] Stani[slaum] Karnkowskÿ die s[an]ctoru[m] Phillipi et Jacobi apostolorum 1576.
2 Maii (p.160)	I	Radoim ÿ Kazimÿerz mÿasta pogorzali 1556.
4 Maii (p.162)	I	P.Gabriel Tharlo, castellan Radomski, w Radomÿu umarl 1565.
8 Maii (p.166)	I	1575. W nÿedzielie* Krzizowa Lÿublin pogorzal, czo jeno [w Umrze]** bilo ÿs przedmÿesczim Cracowskÿm.
12 Maii (p. 170)	I	P.Jan Oczieski, canczlerz coronni, umarl 1563.
14 Maii (p.172)	I	Sepultura. Pogrzeb p.Marczina Zborowskie[go], castellana Crac[owskiego], w Sborovsku 1565.
16 Maii (p.174)	I	Pan Jan Tharnowski, castellan Cracowskÿ y hethman wyelkÿ Coroni Polskyei, w Javÿorcze umarl 1561 a w Tharnovÿe pochowan.
19 Maii (p.177)	I	Grando ad instar ovoru[m] colu[m]baru[m] Crac[oviae] decidit et Liubranka fulmine percussa 1505.
22 Maii (p.180)	I	Vÿelmozni p.Andrzeÿ zs Theczina, voÿewoda Cracowskÿ, kthorÿ mÿastha Cracowa dobrze bronil od nayazdow lyudu Maximiliana, arczÿkxiazeczia Rakuskÿego, umarl w Zathorze o 5 godzinÿe z nÿedzielÿe Krzizoveÿ na ponÿedzaslek, a panÿ voiyvodzÿna, malzonka jego, przed thÿm w pÿathek w Bothorzu umarla, y pochovanÿ w Koÿnskieÿ Volÿ w czwarthek nazaÿtrz po s.Barthlomÿeÿu.
23 Maii (p.181)	I	1571. Mroz y zemgla pozarazalÿ zboze na polÿach thak ÿsz pobÿelÿali, ÿ polÿeklÿ ssÿe barzo lÿudzie ÿ bila drogoscz vielka zboza w Polscze nÿgdy przed thim nieslichana, bo po trzi zlothe korzecz zitha przedawano y insse zboza jescze drozeÿ.
24 Maii (p.182)	I	Tatarowie Przekopsczi Moskwe porazylÿ ÿ zwÿowaly.
25 Maii (p.183)	I	1576. W dzien s.Urbana w piathek pÿorun w kosczielie v s.Fraczÿska crucifex rozbil na trzasky drobnÿuchne. A tho wthori raz, a o

* *Над рядком уточнено* Z sobothy na.
** *Текст правлений, нерозбірливий: прочитання сумнівне.*

Дата; сторінка календаря	Почерк	Текст запису
		pÿrwssim 30 julÿ (czithaÿ) 1574 pogrzeb w Koczku p.Jana Phirlÿeÿa, voÿevodi ÿ starosti crac[owskiego].
28 Maii (p.186)	II	Anno D[omi]ni 1459 w Krakowye Kapistron na kazanyu opowyedal, isz Turczy miely wyelbladi swe karmycz srod rinku Krakowskiego y tak sye stalo, ale isz gorzalo w Krakowie, wiecz sie z gospod wyprowadzyl posel tureczky. Drudzy pisza, isz z Woloch iechal poslem do krola, a to lyedwo rozumiecz.
29 Maii (p.187)	I	P.Mÿkolaÿ Radzÿvil, voÿevoda Vilÿeÿnski, umarl 1565.
Junius:		
10 Junii (p.201)	I	Iwonÿa Volossÿn ÿ voÿevoda Voloskÿ poraziwssÿ Thurkÿ kÿlkakrocz, za zdrada Veremÿeÿa, burklaba Choczimskie[go] y Czarnovÿeczkiego, od Turkow porazon y zabith 1574.
11 Junii (p.202)	I	1580. Hrehori Osczÿk scziath Vilnÿe ÿz inssimÿ.
16 Junii (p.207)	I	P.Piothr Miskowski, voÿevoda Crac[owski], umarl Warssavie na seÿmÿe 1570.
18 Junii (p.209)	I	S[erenissimus] Henricus rex Pollonoru[m] nocte discessit de Crac[ovia] et fugienti similis abiit in Galliam, et* p[ost] mortem fr[atr]is sui regnu[m] actepit (!) 1574 in Gallia.
26 Junii (p. 217)	I	Ludvig krol Vegerskÿ od Thurkow porazoni v Mochacza 1526 ve wthorek w dzien s.Jana Krczÿczielÿa.
28 Junii (p.219)	I	Zidowie ÿz nÿeviastha spalÿenÿ w Sochaczewie o ukradzienie Bozego cziala 1557.
Julius:		
1 Julii (p. 223)	I	Crasnistaw pogorzal w piathek vigilia Nawiedzenia P[anny] Marieÿ 1575. Unÿÿa z Lÿthwa od dawnÿch lÿath jescze za krolia Jagÿella zaczetha thego dnÿa w Lyublÿnÿe na seÿmÿe dokonala ssie, gdzie z oboch stron Radnÿ Panovie na tho przissiegalÿ y poslovie ziemsczÿ.Krol Augusth v Sroczatich[2*] mnÿchow p[anu] bogu dziekowal s kostownÿm spÿevanym "Te Deum laudam[us]" w roku Paÿnskim 1569 w Liublÿnie.
2 Julii (p.224)	I	Stephanus pallati[nus] Walachie obiit 1504, qui fuit fortunatissi[mus] Turcam, Mathiam Ungarie, Joan[n]e[m] Albertu[m] Pollonie reges dolose prostravit. Cui Bogdan Monoculus successit, qui Russiam et Leopolim oppugnabat in an[n]o Do[min]i 1509[3*].

* *Слово дописане над рядком.*

2* *Слово закреслене іншим чорнилом, на полі поруч цим самим чорнилом почерком II дописано* S[ancti] Stan[i]s[lai].

3* *Нижче один рядок тексту вишкрябано.*

Дата; сторінка календаря	Почерк	Текст запису
8 Julii (p.230)	I	Procop Pekoslawski, starosta Sądomÿrskÿ, in Ssądomierzu* umarl w roku Painskÿm 1588.
18 Julii (p. 240)	I	Roku Paynskiego 1572 n[ajjaśniejszy] Sigmunth Augusth, krol Polskÿ, umarl w Knissinÿe, czego patrzaÿ siedmego dnia lipcza.
30 Julii (p. 252)	I	1476. V Cracovie u s.Franczÿsca gdi mnÿssi spÿevalÿ "Benedict[us]", qui venit "in no[m]i[n]e D[omi]ni" piorun na koscziol ÿch uderzil ÿ koscziełna spicze zapalÿl, cruciffixa srod koscziola vissaczego na trzaskÿ drobnÿuchne ÿ jednego mnÿcha zabyl y nÿemalo lyudzÿ poobrazal (v[id]e: Myechovita, libro 4, cap[ite] 71). Drugÿ rasz w roku 1576 w dzien s.Urbana w piathek thakyesz pÿorun cruciffix rozbil, o czim 25 maÿ napÿssano**.
31 Julii (p. 253)	I	Smolÿensko proditorie a Mosko occupatu[m] 1514 in Lÿthwania, de quo vide superius 30 Julii.
Augustus:		
2 Aug. (p.256)	I	Clades Pollonoru[m] a Tartaris sub Sokal 1519.
3 Aug. (p.257)	I	Pan Stanislaw Slupiczkÿ, castellan Lyubelski, umarl v Opoliu 1575 ve srode przed s.Wawrzinczem.
5 Aug. (p.259)	I	Mikolaÿowski sczieth w Lÿublÿnÿe na seÿmÿe o zabiczie p.Jana Lÿuthomirskiego, castellana Sÿradkiego (!), a brath jego Jan Mikolaÿowski, kthori na pozew nye sthanal, czczÿ odssadzon 1569.
7 Aug. (p. 261)	I	1571. Famagustha mÿasto w Czÿprze Turcom ssÿe podalo za ÿch przÿrzeczenÿm ÿ nÿestrzimawsi ym viary srogo ÿch pomordowalÿ ÿ Bragadina staroste na Famagusczie, czo ssÿe ÿm poddal, zivego oblupÿlÿ nÿecznothlÿvÿ Thurczÿ.
15 Aug. (p.269)	I	Oppidu[m] Miechow cu[m] cenobio plumbo tecto co[n]fflagratu[m] 1506.
19 Aug. (p.273)	I	Alexander, krol Polskÿ, Wilnye umarl ÿ thamze pochowan.
20 Aug. (p.274)	I	P.Andrzei Miskowski, castellan Liubelskÿ, umarl w Liublinÿe ve wtorek przed s.Barthlomÿeÿem 1566.
22 Aug. (p.276)	I	Cazimiria juxta Cracoviam maxime co[n]fflagrata 1504 presente rege Alexandro. Ad Obertinu[m] in Pokuczie Russie victoria Pollonoru[m] de Petro vaÿvoda Valachie, qui vulneratu[s] aufugit et eius 50 bu[m]barde intercepte et cu[m] vexillis et timpanis 1531.
29 Aug. (p.283)	I	1580. P.Pÿothr Kloczowsky, castellan Zavichosczki, zabith z dziala pod Vyelkÿmÿ Lukÿ zę ponÿedzialku na wthorek.

* *Слово закреслене іншим чорнилом, на полі поруч цим самим чорнилом почерком II дописано* W Wisku w lowyech.

** *На полі напроти запису помітка цим самим почерком* Ve sthu lÿath.

Дата; сторінка календаря	Почерк	Текст запису
September:		
1 Sept. (p. 288)	I	1580. Vÿelkÿe Lukÿ wzÿetho ÿ przesz oÿsm thissÿczi Moskvi posczÿnano. 1586. Panna Hellena, czorka v.p.Jacuba Orzechowskiego, urodzona ze srodi na czvarthek o czvartheÿ godzÿnie.
5 Sept. (p.292)	I	N[ajjaśniejszy] Stephan krol Polskÿ Wÿelkich Lukow pod Moskwa dobil w roku Painskim 1580.
6 Sept. (p.293)	I	1565. Ve czwarthek przed Narodzenim P[anny] Marieÿ Thurczi do thego czassu vispu Malthi mocza vÿelka dobivalÿ. Zamek s.Helma z dzial stluklÿ, miasteczko s.Michala z dzial pothluklÿ, thamze ÿ drugie mÿasteczko Burg thakze z dzial pothlukly, czego dobrze bronÿl Valethan, hethman krzizaczki. Gdzie w thim dobivaniu zgÿnelo cristianow 5000 thissieczi a Thurkow 25 thissieczi. Gdzie tham thak vielye kul z dzial vistrzelÿlÿ syedmdziessiad ÿ oÿsm thissieczi razow, ÿ nÿedobiwssi vispu Malthi jeno popsovawsi bedacz zranienÿ thego dnia z vispu odcziagnelÿ. 1588. Vÿelmozni pan Mikolaÿ Phirlÿeÿ z Dabrovicze, voÿevoda Lÿubelskÿ, umarl w Strumÿloveÿ Kamÿoncze zs ponÿedzalka na wthorek podlug novego kalendarza, a z niedzÿelÿe na ponÿedzialek dzien przed thim mÿessÿacz ssÿe skazÿl w Rÿbach.*
8 Sept. (p. 295)	I	Thurczi Nicosieÿ mÿasta przednieÿssego w Czÿprze dobili ÿ opanowalÿ z vielka christianska zaloscza 1570 w piathek Narodzenia P[anny] Marieÿ.
13 Sept. (p. 300)	I	1580. P.Pyothr Zborowskÿ, voÿevoda Crac[owski], umarl w Cracowie.
15 Sept. (p.302)	I	Izabella krolÿowa Węgierska umarla w piathek 1559 nazaiutrz po Podnÿessÿenÿu S.Krzÿza.
17 Sept. (p.304)	I	Laurentius Miskowski Janusiu[m] ducem Zathorien[sem] octidit (!) in venatione 1513 p[ro]pt[e]r iniuriam piscinarum.2*
23 Sept. (p. 310)	I	Polovicza mÿasta Liubelskiego domow 80 zgorzalo 1588 w ponÿedzialek.
October:		
3 Oct. (p.321)	I	Dalmantes Perssa oth Tomazego krolia Perskiego przecziwko Turkow z woÿskiem vipravioni. Thedi Solimana czessarza Tureczkie[go] porazil, dziala y wÿelie konÿ jemu zabral thego dnia 1535. O czim napisal serzeÿ Surius3*.
4 Oct. (p. 322)	I	Volochowie v Niestru porazenÿ ÿ vÿelie ÿch zacznÿeÿsich poÿmano 1509.
5 Oct. (p. 323)	I	Albertus Fantinus Italus, monachus minorita ffranciscan[us], apud Sanctu[m] Franciscu[m] Crac[oviensem] per monachos fraudulenter nocte octisus (!) 1516.

* *Записано тим почерком, що й попередній запис, але іншим пером і чорнилом.*

2* *Три останні слова дописані цим самим почерком, але іншим чорнилом.*

3* *Останнє речення дописане на полі цим самим почерком іншим чорнилом.*

Дата; сторінка календаря	Почерк	Текст запису
8 Oct. (p.326)	I	1503. Conrad kxÿeze Mazoveczkÿe umarl, gdzie po jego smierczi krol Polskÿ Allexander prawem lennim Mazoveczkie Kxiestwo wzial, kthore za prziczina p.senatorow sinam jego malim w lenno podal.
10 Oct. (p. 328)	I	Kozlowka j.m.panÿeÿ Samothulskieÿ pogorzala 1583.
November:		
13 Nov. (p.364)	II	1582. W sobote rano przede dniem sczeto kasztelana Wiskiego Zlowskiego, czo Graiowskie[go] zabyl, kasztelana Zakroczimskiego.
29 Nov. (p. 380)	I	Pan Dobrogosth Samothulskÿ umarl w Liublynie 1575 w ponÿedzialek przed s.Andrzeyem.
30 Nov. (p. 381)	I	1580. P.Marczin Ossolinski, starostha Krzessowski, marnÿezabith v Opathovie na przedmyesczïu hora 22* od czieslye Andrzeÿa[2*], kthori zarass ucziekl.
December:		
2 Dec. (p. 384)	I	P.Stanislaw Theczinski, voÿewoda Cracowskÿ, spusczïwssi sinovi sswemu Janovÿ Bapthisczie starostwo Lÿubelskÿe y na Sadz ÿego zassadziwssi umarl na zamku Liubelskim 1560.
3 Dec (p. 385)	I	N[ajjaśniejszy] Sthephan krol Polskÿ zs piathku na sobothe o pÿerwseÿ godzinie w nocz umarl w Grodnie 1586 podlug starego kalendarza a w Kracovie pochowan 1588, maÿ 13.
6 Dec. (p. 388)	II	1581. Jam odiechal ode Pskowa rote zostawiwszy, bom sam chorowal barzo na pedogre.
12. Dec. (p. 394)	I	Allexander na Kroliestwo Polskie koronowan w roku Paÿnskim 1501.
20 Dec. (p. 402)	I	P.Jan Baptista Thączinskÿ, voÿevoda Belskÿ y starosta Liubelski, w Danÿÿ, w miesczie Kopenhalen (!) umarl w ponÿedzalek vigilia s.Thomassa 1563.
22 Dec. (p. 404)	I	1575. Pogrzeb p.Dobrogostha Samothulskiego w Kamÿoncze.
24 Dec. (p. 406)	I	Pan Andrzeÿ Thączinski, castellan Cracowski, umarl w Koÿnskieÿ Volÿ ve srode vigilia Bozego Narodzenia w roku Paÿnskÿm 1561.
27 Dec. (p. 409)	I	Sigmunth Trzeczÿ krolÿevicz Sweczkÿ, od Jana krolia Swedzkie[go] ÿ od Katharzini krolewni Polskÿei malzonkow urodzoni, na Kroliestwo Polskie na zamku Cracowskÿm koronovan a nazaiutrz na rinku Cracowski[m] na maÿestaczie syedzal, od myesczan old przyÿmoval ÿ na riczerstwo passoval w roku 1581[3*] vedlie novego kalendarza.
31 Dec. (p. 413)	I	P.Cristhoph Sidlovieczki, castellan Crakowski, umarl w Kracovie 1532, a w Opathowie pochowan.

* *Уточнення про час дописане над рядком.*

[2*] *Ім'я дописане над рядком.*

[3*] *Останню цифру виправлено. Тут же на полі повторено* 1581.

ПЕРЕКЛАД

36 *[4.01]* Завершився Тридентський собор, що був розпочатий року Божого 1545, а завершений року Божого 1563, на другий день після Обрізання Господа нашого Ісуса Христа.

37 *[5.01]* 1588 [р.]. Я виїхав з Кракова після коронації Жигимонта Третього.

43 *[11.01]* 1588 [р.]. Я приїхав до Ланьцухова. Господи, Боже всемогутній, подай мені здоров'я з жінкою і потомством. Амінь, амінь, амінь.

44 *[12.01]* Помер у Ловичі Ян Пшерембський, гнєзненський архієпископ, і там само похований 1562 [р.], у понеділок після Богоявлення.

50 *[18.01]* 1589 [р.] мені в Ланьцухув принесли лист його милості короля Жигимонта Третього на люблінське підкоморництво.

51 *[19.01]* Його милість Василь, князь Московський, 1563 [р.] здобув Полоцьк і відбив його у полоцького воєводи й старости Миколая Довойни, при котрому знаходилися холмський, варшавський і вєжхлейський ротмістри.

55 *[23.01]* Пан Лукаш з Гурки, познанський воєвода, помер у Познані і там похований 9 лютого 1573 [р.].

56 *[24.01]* Під містечком бжесьцького князя Бичиною зіткнулося польське військо під командуванням канцлера і коронного гетьмана Яна Замойського з військом австрійського ерцгерцога Максиміліана, де його люди потерпіли поразку, а самого Максиміліана, познанського воєводу пана Станіслава з Гурки, маршала Єнджея Зборовського, київського єпископа Воронецького, Станіслава Чарнковського, Станіслава Цьолка, князя Пронського та багатьох інших спіймано й ув'язнено у Красноставі року Божого 1588 за новим календарем.

61 *[29.01]* Єлена з Московії, вдова польського короля Олександра, померла в Литві 1513 [р.].

66 *[1.02]* Польська королева Бона виїхала з Польщі до Італії, де її заради скарбів отруїв італієць Паппакода, і померла в Барі у п'ятницю, на день св.Єлизавети 1557 [р.].

68 *[3.02]* Була велика повінь на Віслі і на Сяні, а коли вода спала, тоді по полях і по берегах посідали великі брили льоду, через які в року Божім 1570 на багатьох місцях важко було переїжджати.

70 *[5.02]* 1589 [р.]. Я приїхав до Любліна лікувати подагру.

79 *[14.02]* У неділю 1563 [р.] на день св.Валентина в Пйотркові під час сейму був чималий землетрус, але недовго.

78 [!] *[15.02]*Максиміліана та інших в'язнів, що були спіймані під Бичиною, привезено до Красноставу і посаджено в замку 1588 [р.], за новим календарем.

81 [*18.02*] Генріх, герцог анжуйський, обраний на Королівство Польське, приїхав до Кракова о другій годині ночі 1574 [р.].
83 [*20.02*] Похорони пана Анджея Тенчинського, краківського каштеляна, у Конській Волі 1562 [р.].
84 [*21.02*] Генріх, герцог анжуйський, на М'ясопустній неділі 1574 [р.] коронований у Кракові на Королівство Польське. Потім виїхав з Польщі, вночі 19 червня цього самого року.
85 [*22.02*] Пан Миколай Сенявський, руський воєвода, помер у Любліні на сеймі, у вівторок, перед св.Матфеєм 1569 [р.]. Хоронити його повезли в Бережани, і король Жигимонт Август з усім сенатом випроводжали його.
86 [*23.02*] Іван Васильович, великий князь московський, силою здобув Полоцький замок і місто в М'ясопуст 1562 [р.].
90 [*26.02*] 1589 [р.]. Пані познанська воєводина з Горчина померла в Щебжешині о 4 годині ночі. За декілька днів перед тим над нею каркав крук, аж доки його не забили, а її найкращий кінь поламав ногу, стоячи на стайні.
91 [*27.02*] Пан Станіслав Остроруг, мєндзижецький каштелян, помер у Замху 1568 [р.].
96 [*2.03*] Пан Єжи Язловецький, руський воєвода, помер 1575 [р.].
100 [*6.03*] 1574 [р.] помер перемишльський каштелян пан Анджей Ваповський, поранений на Краківському замку паном Самуїлом Зборовським, за що пан Самуїл Зборовський присуджений до вічного вигнання з краю, а його маєток конфісковано.
104 [*10.03*] На Віслі і Сяні 1569 [р.] була велика повінь. Пан Анджей Фірлей, люблінський каштелян, помер у Сандомирі 1586 [р.].
105 [*11.03*] Пан Анджей Фірлей, люблінський каштелян і сандомирський староста, помер у Сандомирі в п'ятницю 1586 [р.].
107 [*13.03*] Пан Ян Мелецький, подільський воєвода і великий маршалок Корони Польської, помер в Осецьку, в четвер після св.Григорія 1561 [р.].
108 [*14.03*] Янош Жигмонд, угорський королевич, котрий уже був проголошений на Угорське королівство, помер в середу 1571 [р.], а на його місце на четвертий день турецький султан послав фірман на Семиградзьке воєводство Стефану Баторію, що згодом 1576 [р.] був коронований на Королівство Польське, а потім помер у Гродно 1586 [р.] і похований у Кракові 13 травня 1588 [р.]
112 [*18.03*] Пан Анджей Бзіцький, холмський каштелян, помер у Белжицях 1567 [р.] і там само похований.
124 [*30.03*] Пан Станіслав Мацейовський, сандомирський каштелян, помер 1563 [р.], у вівторок, перед Цвітною неділею.
125 [*31.03*] Пан Станіслав Тарновський, сандомирський воєвода, помер у Кшешові 1568 [р.], похований у Хшоб[ежі?].
128 [*1.04*] Жигимонт Перший, король польський, помер у Кракові.

1581 [р.] Якуб Уханський, гнєзненський архієпископ, помер у Ловичі.

129 [*2.04*] Пан Ян Кшиштоф Тарновський, войницький каштелян, помер у Ярославі* 1567 [р.].

142 [*14.04*] Пані Анна з Пільча, холмська каштелянова, померла в Кракові в середу після Великодня 1574 [р.] і похована в Белжицях біля чоловіка.

143 [*15.04*] У понеділок після Провідної неділі року Божого 1577 німці-гданщани потерпіли поразку від гетьмана Яна Зборовського під Тчевом.

145 [*17.04*] 1577 [р.] Німці-гданщани у середу після Провідної неділі потерпіли поразку від польського війська під Тчевом, і захоплено 40 гармат.

146 [*18.04*] Бона, королева Польщі, коронована у Кракові 1518 [р.]. Ксьондз Філіп Падневський, краківський єпископ, помер у Варшаві 1572 [р.]. Пшеворськ згорів 1575 [р.]

149 [*21.04*] 1580 [р.] Згоріло місто Стенжиця разом з двором з четверга на п'ятницю перед св.Войтехом.

150 [*23.04*] Найясніший Стефан, князь семиградський, приїхав до Кракова у великодній понеділок 1576 [р.] о 22 годині.

151 [*24.04*] Клєпаж і велика частина міста Кракова згоріли 1528 [р.].

152 [*25.04*] Ян Фірлей з Домбровіци, краківський воєвода і староста, помер у Кракові 1574 [р.].

153 [*26.04*] Львів згорів у четвер після Великодня 1565 [р.].

154 [*27.04*] Пан Флоріан Зебжидовський, люблінський каштелян і гетьман, помер у Плищині, а похований у Любліні в бернардинів 1566 [р.].

155 [*28.04*] 20 тисяч татар було розбито на Русі біля Лопушної та Вишневця 1512 [р.].

157 [*30.04*] 1585 [р.] Пан Миколай Мелецький, подільський воєвода, помер у Кракові.

159 [*1.05*] Найясніший Стефан з Анною короновані на короля й королеву Польщі вроцлавський єпископом Станіславом Карнковським 1576 [р.], у день св.апостолів Філіпа та Іакова.

160 [*2.05*] Міста Радом і Казімеж згоріли 1556 [р.].

162 [*4.05*] Пан Габріель Тарло, радомський каштелян, помер у Радомі 1565 [р.].

166 [*8.05*] 1575 [р.] У Хресну неділю* згорів Люблін, що сталося, однак, тільки в [...?] разом з Краківським передмістям.

170 [*12.05*] Пан Ян Оцеський, коронний канцлер, помер 1563 [р.].

172 [*14.05*] Похорони. Поховано пана Мартіна Зборовського, краківського каштеляна, в Зборові 1565 [р.].

---

* Над рядком уточнено: в Горлігіні.

174 [*16.05*] Пан Ян Тарновський, краківський каштелян і великий коронний гетьман, помер 1561 [р.] у Яворці, а похований у Тарнові.

177 [*19.05*] У Кракові падав град завбільшки з куряче яйце, а Любранка вражена блискавкою 1505 [р.].

180 [*22.05*] Вельможний пан Анджей з Тенчина, краківський воєвода, котрий добре боронив місто Краків від наїзду людей австрійського ерцгерцога Максиміліана, помер у Заторі о 5 годині [ночі] з Хресної неділі на понеділок; пані воєводина, його жінка, померла у п'ятницю перед тим у Батожі, і поховані в Конській Волі у четвер зранку після св.Варфоломея.

181 [*23.05*] 1571 [р.] Мороз і мряка так вразили посіви на полях, що ті побіліли, і люди дуже полякалися, і в Польщі була ніколи перед тим нечувана дорожнеча на збіжжя, бо корець жита продавався по три злотих, а інше збіжжя ще дорожче.

182 [*24.05*] [1571 р.] Перекопські татари захопили і зруйнували Москву.

183 [*25.05*] 1576 [р.] На день св.Урбана, в п'ятницю, у костьолі св.Франциска блискавка розбила на дрібнесенькі тріски Розп'яття. А це – вдруге, про перший раз читай 30 липня 1574 [р.] на похоронах у Коцку пана Яна Фірлея, краківського воєводи і старости.

186 [*28.05*] Року Божого 1459 у Кракові Капістран* говорив на проповіді, що турки годуватимуть верблюдів посеред Краківського ринку, і так і сталося, тому що в Кракові була пожежа, і турецький посол мусив вибратися з господи, у якій мешкав. Інші пишуть, що він їхав з Волощини до короля, але це важко зрозуміти.

187 [*29.05*] Пан Миколай Радзивіл, віленський воєвода, помер 1565 [р.].

201 [*10.06*] Івоня-волошин**, волоський воєвода, який не раз перемагав турок, отримав від них поразку через зраду хотинського і чернівецького паркалаба Веремії і убитий 1574 [р.].

202 [*11.06*] 1580 [р.] Григорій Остик разом з іншими стятий у Вільно.

207 [*16.06*] Пан Петро Мишковський, краківський воєвода, помер на сеймі у Варшаві 1570 [р.].

209 [*18.06*] Найясніший Генріх, король польський, уночі вийшов з Кракова і, як втікач, відбув до Франції, де після смерті свого брата отримав 1574 [р.] Французьке королівство.

217 [*26.06*] Людвік, король угорський, отримав поразку від турків під Мохачем 1526 [р.] у вівторок, на день св.Іоана Хрестителя.

219 [*28.06*] Євреї разом з жінкою спалені у Сохачові 1557 [р.] через викрадення Божого Тіла.

---

* *Джованні да Капістрано, місіонер.*

** *Іон Вода.*

223 [*1.07*] Красностав згорів у п'ятницю напередодні Покладення Ризи Діви Марії 1575 [р.]. У цей день на сеймі в Любліні звершилася унія з Литвою, розпочата багато літ тому, ще за короля Ягайла; з обох сторін на неї присягали панове радні і земські посли. Король Август у бернардинів* у Любліні дякував господу Богові під вишуканий спів "Тебе, Боже, хвалимо" року Божого 1569.

224 [*2.07*] Штефан, волоський воєвода, помер 1504 [р.]; він сприяв туркам і завдав підступної поразки Матяшу, королю Угорщини, і Яну Ольбрахту, королю Польщі. Його спадкоємцем був Богдан Одноокий[2*], котрий ходив походом на Русь і Львів року Божого 1509.

230 [*8.07*] Прокіп Пекославський, сандомирський староста, помер у Сандомирі[3*] року Божого 1588.

240 [*18.07*] Року Божого 1572 найясніший Жигимонт Август, король польський, помер у Книшині, про що дивись 7 липня.

252 [*30.07*] 1476 [р.] У Кракові в св.Францискові, коли ченці співали "Благословен" і дійшли до "Во ім'я Господнє", на їх костьол ударила блискавка і запалила костьольний шпиль, а Розп'яття, що висіло посеред костьолу, розбила на дрібнесенькі тріски, забивши одного ченця і поранивши чимало людей (див.: Меховський, кн.4, розд.71). Іншим разом 1576 [р.], на день св.Урбана, в п'ятницю, така сама блискавка розбила Розп'яття, про що написано 25 травня.

253 [*31.07*] Смоленськ зрадницьки захоплено московитом від Литви 1514 [р.], про що дивись вище 30 липня.

256 [*2.08*] Поразка поляків від татар під Сокалем 1519 [р.].

257 [*3.08*] Пан Станіслав Слупицький, люблінський каштелян, помер в Ополю 1575 [р.], у середу перед св.Лаврентієм.

259 [*5.08*] Миколаєвського стято в Любліні на сеймі за вбивство пана Яна Лютомирського, серадзького каштеляна, а брат його Ян Миколаєвський, котрий не з'явився на позов, був позбавлений честі 1569 [р.].

261 [*7.08*] 1571 [р.] Фамагуста, місто на Кіпрі, здалося туркам на їхні обіцянки; нечестиві турки, не дотримавши слова, жорстоко розправилися з жителями, а з коменданта Фамагусти Брагадина[4*], котрий їм піддався, живцем здерли шкіру.

269 [*15.08*] Місто Мєхув разом з монастирем, накритим свинцевим дахом, знищено пожежею 1506 [р.].

273 [*19.08*] Олександр, польський король, помер у Вільно і там похований.

274 [*20.08*] Пан Анджей Мишковський, люблінський каштелян, помер у Любліні, у вівторок перед св.Варфоломієм 1566 [р.].

---

* *На полі дописано*: У св.Станіславі, *тобто в костелі св. Станіслава.*

2* *Богдан Сліпий.*

3* *На полі уточнено:* У Виську на ловах.

4* *Марко-Антоніо Брагадіно, венеційський комендант Фамагусти.*

276 [*22.08*] Казімеж під Краковом дощенту згорів 1504 [р.] у присутності короля Олександра.

Під Обертином на Покутті, в Русі, поляки 1531 [р.] отримали перемогу над Петром, воєводою Волощини, котрий після поранення утік, і в нього було захоплено 50 гармат з корогвами й бубнами.

283 [*29.08*] 1580 [р.] Пан Петро Клочовський, завіхойський каштелян, убитий з гармати під Великими Луками з понеділка на вівторок.

288 [*1.09*] 1580 [р.] . Узято Великі Луки і понад 8 тисяч московитів забито. 1586 [р.] о 4 годині ночі з середи на четвер народилася панна Гелена, дочка вельможного пана Якуба Ожеховського.

292 [*5.09*] Стефан, найясніший король польський, здобув Великі Луки під Москвою в року Божім 1580.

293 [*6.09*] 1565 [р.] У четвер перед Різдвом Діви Марії турки, як і до цього, штурмували великими силами острів Мальту. Вони зруйнували з гармат замок св.Холма, містечко св.Михайла і там само інше містечко Бург також поруйнували з гармат, що добре боронив гетьман хрестоносців Валентан*. При цьому штурмі загинуло 5 тисяч християн і 25 тисяч турок, а з гармат там само вистрілили аж до 78 тисяч разів; заподіявши збитки, але так і не захопивши острова Мальти, поранені турки у той самий день відступили з острова. 1588 [р.] вельможний пан Миколай Фірлей з Домбровіци, люблінський воєвода, помер у Кам'янці Струмиловій з понеділка на вівторок за новим календарем, а за день до цього, з неділі на понеділок, було затемнення місяця в [сузір'ї] Риби.

295 [*8.09*] Турки захопили найголовніше місто на Кіпрі Нікосію і, на превеликий жаль для християн, утвердилися там 1570 [р.], у п'ятницю, на Різдво Діви Марії.

300 [*13.09*] 1580 [р.] Пан Петро Зборовський, краківський воєвода, помер у Кракові.

302 [*15.09*] Ізабелла, королева угорська, померла у п'ятницю 1559 [р.], на другий день після Воздвиження св.Хреста.

304 [*17.09*] Лаврентій Мишковський на ловах 1513 [р.] убив заторського князя Януша у зв'язку з пошкодженням ставка.

310 [*23.09*] Половина міста Любліна, 80 будинків, згоріла 1588 [р.], у понеділок.

321 [*3.10*] У цей день 1535 [р.] перс Далмант, посланий персидським королем Томазієм** з військом проти турків, розбив турецького султана Сулеймана і захопив у нього гармати і багато коней. Про це ширше писав Сурій.

322 [*4.10*] Волохи біля Дністра потерпіли поразку, і багато знаті узято в полон 1509 [р.].

---

* *Ла-Валетт, великий магістр Мальтійського ордену.*

** *Тахмасп, шахіншах Персії.*

323 *[5.10]* Альберт Фантін Італік*, чернець, мінорит-францисканець був підступно убитий уночі 1516 [р.] ченцями біля краківського монастиря св.Франциска.

326 *[8.10]* 1503 [р.] Помер Конрад, князь Мазовецький; після його смерті король польський Олександр за ленним правом узяв Мазовецьке князівство, котре, за порадою панів сенаторів, подав у лен його малолітнім синам.

328 *[10.10]* Козловка її милості пані Шамотульської згоріла 1583 [р.].

364 *[13.11]* 1582 [р.]. У суботу на світанку стято віського каштеляна Зловського, котрий убив Грайовського, закрочимського каштеляна.

380 *[29.11]* Пан Доброгост Шамотульський помер у Любліні 1575 [р.], у понеділок перед св.Андрієм.

381 *[30.11]* 1580 [р.] пан Мартін Оссолінський, кшешовський староста, безглуздо убитий в Опатові на передмісті о 22 годині теслею Анджеєм, котрий негайно утік.

384 *[2.12]* Пан Станіслав Тенчинський, краківський воєвода, передавши своєму синові Янові Баптісті Люблінське староство і висадивши його на суд, помер на Люблінському замку 1560 [р.].

385 *[3.12]* Найясніший Стефан, король польський, помер у Гродно о першій годині ночі з п'ятниці на суботу 1586 [р.] за старим календарем, а похований у Кракові 13 травня 1588 [р.].

388 *[6.12]* 1581 [р.] Я виїхав з-під Пскова, залишивши роту, бо дуже захворів на подагру.

394 *[12.12]* Олександр коронований на Королівство Польське в року Божім 1501.

402 *[20.12]* Пан Ян Баптіста Тенчинський, белзький воєвода і люблінський староста, помер у Данії в місті Копенгагені, у понеділок напередодні св.Фоми 1563 [р.].

404 *[22.12]* 1575 [р.]. Похорони пана Доброгоста Шамотульського у Кам'янці.

406 *[24.12]* Пан Анджей Тенчинський, краківський каштелян, помер у Конській Волі у середу напередодні Різдва Господня року Божого 1561.

409 [27.12] Народився Жигимонт Третій, шведський королевич, від супружжя Юхана, шведського короля, і Катажини, польської королівни; коронований 1581 [р.] за новим календарем на Краківському замку на Королівство Польське, наступного ранку він сидів на Краківському ринку, приймав присягу від міщан і пасував на рицарство.

413 *[31.12]* Пан Кшиштоф Шидловецький, краківський каштелян, помер у Кракові 1532 [р.], а похований в Опатові.

---

* *Фонтіно, місіонер.*

О. М. ДЗЮБА (*Київ*)

НЕВІДОМИЙ УРИВОК З "ПЕРЕСТОРОГИ"

Однією з найяскравіших пам'яток полемічного письменства початку XVII ст. є анонімна "Пересторога", написана у відповідь на книгу одного з ініціаторів унії Іпатія Потія: "Poselstwo do papieża rzymskiego Sixta IV od duchowienstwa i od książat i panów ruskich w roku 1476" (Вільно 1605)[1]. Час написання цього полемічного твору визначається дослідниками 1605-1606 рр.[2], а щодо його авторства, в літературі існує низка гіпотез[3].

Текст "Перестороги" зберігся в одному відомому на сьогодні списку рукописного збірника, що належав Михайлу Гунашевичу. Збірник датовано 1649 р.[4] За цим списком здійснені перше Російською археографічною комісією[5] і друге (М.Возняком) видання "Перестороги" разом з невеликим дослідженням цієї пам'ятки. Значний науковий інтерес представляє уривок з "Перестороги", вміщений у рукописному збірнику, датованому 1617-1618 рр.[6]. Цей уривок хронологічно ближчий до часу написання "Перестороги", й, можливо, взятий з іншої редакції пам'ятки. Цікаво, що сам збірник має полемічний характер, він спрямований як проти католицизму, так і проти протестантизму. До його складу, крім уривку з "Перестороги", входять інші полемічні твори, зокрема "На латину и о папєжах, которыє што в них вымыслив", "Ѡ знаках сєми соборов", уривки з "Треносу" Мелетія Смотрицького, "Казанья св.Кирила" Стефана Зизанія, "Ѡ поклонєню святых икон", "Ѡ молитвѣ святых", "Ѡ свєчах", "Ѡ кадилѣ", "Инока Максима сказаниє о вєнци", а також послання Іоанна Златоуста, повчання Василія Великого. Поряд з ними в рукописному збірнику вміщено світські твори. Один з них - збірка повчань на морально-етичні теми, відома під назвою "Цвєты дарования", укладена в Італії у XIV й наприкінці XVI ст. перекладена на українських землях "през Веніаміна ієромонаха русина"[7]. Збірка складається з 35 розділів, у яких сентенції давньогрецьких та римських філософів, висловлювання отців церкви у формі антитез трактують етичні поняття "добро – зло", "правда – неправда", "смиренномудриє – високоумиє", "Вєличиє – возношєниє", "чистота – блуд" та ін. Наприклад, лицемірство характеризується за Сенекою: "всяко ласкатєлство имєть яд, понєж лучими єст ходити со врагом твоим, нижєли с тим, што тя в лицє фалить... множає бойся фали, нєжєли страха" або ж: "Пчєла дєржить во

устєх мєд, а в оспаши жало. Сицє и чєловєк сладко чєловєку во языцє мєд, во с҃рдцых мєчъ"[8].

Наприкінці рукописного збірника вміщено літописні нотатки польською мовою під назвою "Kroyniczka albo sumariusz". Вони розпочинаються Люблінською унією 1569 р. і завершуються 1615 р., подають коротко виклад подій політичного життя Речі Посполитої, містять згадки про козацький виступ під проводом Северина Наливайка.

У передмові до рукописного збірника вказується, що написана "сия книжица гл҃мая розницы, ω читатєлю ласковыи, трудомъ и снисканиємъ єжє ωт многих писаний тщаниєм жє худшаго и грєшнаго раба б҃жєго Иωанна Иωанновича Хашковского. Писана сия ... в монастирє с҃.Троицы монастыра Чєрєиского року 1617, а скончона в монастирє с҃.Онофрєя року 1618"[9]. Містечко Черея належало литовському канцлеру Леву Сапізі, який "имѣнию Черейском, в повѣтѣ Оршанском лежачем збудовал над озером Головлем монастырь святые Тройцы"[10]. 1599 р. королівською грамотою підтверджувалися права монастиря "ведлуг закону их греческого"[11]. Лев Сапіга підтримував унію, проте займав помірковані позиції. Це видно з його листа до полоцького уніатського єпископа Йосафата Кунцевича, який відзначався особливою нетерпимістю до православних: "Ви (уніати. – О.Д.) запалили ті небезпечні іскри, які загрожують всім нам пагубною і всезнищуючою пожежою"[12]. Тому не дивно, що у монастирі, який знаходився в його володіннях, було укладено антикатолицький за своїм змістом збірник. Онуфріївський монастир, в якому дописувався рукопис, знаходився поблизу Мстиславля, згадки про нього відносяться до XV ст.[13] 1588 р. він належав князю Богдану Озерецькому[14]. В середині XVII ст. цей монастир був уніатським, про що свідчить чолобитна могилівського єпископського намісника російському царю[15].

Автор назвав свій рукопис "Розница", вкладаючи в цю назву власне розуміння його змісту. В передмові він закликав "ласкавого чительника" залишити "самомнительний разум земний бесовкий", радив "послушати бога ниже человека", що говорить про належність його до духовного стану. Незважаючи на це світські твори займають у рукопису чимале місце. Зміст збірника свідчить про те, що укладач його був антиуніатом. З полемічних творів, зокрема "Перестороги", він вибрав такі уривки, в яких православними спростовується теза уніатів про занепад православної церкви, бездіяльність константинопольської патріархії у церковних справах на українських та білоруських землях, наголошується на користолюбстві владик, котрі прийняли унію, їхніх моральних якостях, далеких від ідеалу християнських чеснот.

Уривок з "Перестороги" розпочинається з прийнятого у полеміці літературного прийому – з положення, яке потім спростовується. В даному випадку це псевдопромови Іпатія Потія і Кирила Терлецького: "Вывод Потєєв и луцкого владыки на сєимє варшавском року 1600", де ініціатори унії звинувачували патріархів, що ті "толко по молоко и по волну до нас

ходили всєгда". Відповідь вкладено в уста "єдного христолюбца сына церкви восточноє". Це фрагменти, які не збігаються дослівно з відомим текстом "Пересторoги". Є різночитання, а також цілком новий матеріал. У рукописі деякі події датуються, на відміну від відомого тексту. Все це може свідчити про те, що текст пам'ятки в рукописному збірнику взято або з оригіналу, або зі списку дещо відмінної редакції. Значний інтерес становить мова цього уривку. Письмо збірника має багато спільного з письмом актових документів кінця XVI – початку XVII ст., які походили з Волині. Звертає на себе увагу той факт, що в мові рукопису майже немає "ѣ", замість якої вживається "И" або ж "ε".

Рукописний уривок з "Пересторoги" дає цікавий матеріал щодо такої фігури в полемічному письменстві як анонімний Клірик Острозький. Його названо тут не Кліриком, а Кирилом Острозьким. Цікаво, що і в рукопису М.Гунашевича, за яким здійснено дві публікації "Пересторoги", читаємо "Кирило Острозький". На це написання досі не було звернуто належної уваги. Наприклад, видавці "Пересторoги" вважали його помилкою[16].

Можливо, невипадково у цьому найбільш ранньому списку Клірик названий Кирилом. Його особу можна спробувати ідентифікувати з одним із львівських острозьких культурно-освітніх діячів кінця XVI – початку XVII ст. На думку І.Мицька[17], вчитель Кирило львівської братської школи, який разом зі Стефаном Зизанієм 1592 р. переїхав у Віленську братську школу, і острозький ієромонах Киприан одна й та сама особа. Характерно, що сучасники, серед них і Мелетій Смотрицький, називали "Клірика Острозького" "дидаскалом"[18]. Пізніше уніат Яків Суша теж писав, що "Клірик Острозький" був "дидаскалом Острозької гімназії"[19]. Про дидаскала Кирила відомо не так багато. Львівські братчики писали про нього як про людину освічену: "мужа учена в науце писма і языка елинска і словенска учения ради детей". Безперечно, він був пов'язаний з тими суспільними колами, які протистояли експансії католицизму й уніатства. Звичайно, розкриття аноніму "Клірик Острозький" можливе лише при наявності документів, проте не слід ігнорувати й також прочитання його як "Кирило Острозький".

Уривок з "Пересторoги" публікується відповідно до існуючих правил передачі текстів XVI-XVII ст.

[1] *Возняк М.* Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954. – С.13.

[2] Там само. – С.13; Коляда Г. До питання про авторство "Пересторoги" в світлі гіпотези І.Франка // Іван Франко. – Львів, 1958. – Зб.6. – С.263.

[3] Один з перших дослідників "Пересторoги" І.Франко вважав автором цього полемічного твору активного діяча Львівського братства Юрія Рогатинця. Див.: *Franka I.* Z dziejów synodu brzeskiego 1596 // Kwartalnik historyczny. – 1895. – Zeszyt 1. – S.22. Цієї ж думки дотримується й сучасний літературознавець Г.Коляда. Див.: *Коляда Г.* Зазн. праця. – С.262. За іншою гіпотезою, яка належить М.Возняку, автором "Пересторoги" був відомий культурно-освітній діяч кінця XVI – початку XVII ст.Іван Борецький (пізніше митрополит Йов.) Див.: *Возняк М.* Зазн.праця. – С.18. Існує ще одна гіпотеза, за якою автором

"Перестороги" вважається львівський братський священик Андрій Вознесенький. Див.: *Яременко П.К.* "Пересторога" – український антиуніатський памфлет XVII ст. – К., 1963. – С.45.

[4] ЦНБ НАН України, Інститут рукопису. – Ф. VIII, 206. – Арк.99-130.

[5] Акты, относящиеся к истории Западной России. – Спб., 1851. – Т.4.- С.203-236.

[6] ЦНБ НАН України, Інститут рукопису. – Ф. 307, 476/1736 П. – Арк. 2зв. Рукопис на 111 аркушах, в 4^0, належав бібліотеці Київського Михайлівського монастиря.

[7] *Сперанский М.Н.* Переводные сборники изречений в славяно-русской письменности: Исследования и тексты. – М., 1904. – С.533.

[8] ЦНБ НАН України, Інститут рукопису. – Ф.307, 476/1736 П. -Арк.11 зв.

[9] Там само. – Арк.12.

[10] Акты, относящиеся к истории Западной Росии. – Спб., 1851. -Т.4. – С.189.

[11] Там само. – С.190.

[12] Сборник документов, уясняющих отношение латино-польской пропаганды к русской вере и народности. – Вильна, 1866, Вып.2.- С.70.

[13] Акты, относящиеся к истории Западной России. – Спб., 1846. -Т.1. – С.83.

[14] Там само. – Т.4. – С.10.

[15] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Спб., 1889. – Т. 14. – С. 478.

[16] Див: Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т.4. – С.225.

[17] *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К.,1990. – С.94-95.

[18] М.Возняк вважав, що під анонімом "Клірик Острозький" заховався відомий культурно-освітній діяч Іван Борецький. Див.: *Возняк М.* Зазн.праця. – С.67.

[19] Там само. – С.66.

Вывод Потєєв и луцкого владыки на сєимє варшавском року 1600

Вызнаваєм, иж былисмо под послушєнством патриархи Костантынаполского, алє иж єст папєж над ними старши. Для того до нєго приставємо, маючи причину, ижъ грєковє нє хотятъ папєжа слухати, и мы тєж грєковъ нє хочємъ слухати. Изгоршили нас сами патриарховє и мы тєж послушєнствомъ изгордыли. На прєд нє мыиємо ѡт нихъ ани науки, ани дозорѣ, ани росправы порадноє, толко по молоко и по волну до нас ходили всєгда. **Арк. 44**

Ѡтвєт на то єдного хр҇толюбца сына цєркви восточноє. Бл҇ги чл҇къ ѡт бл҇гаго сокровища сєрдца своєго износить бл҇га, лукавы жє злая хулнымъ и клєвєтнымъ языкомъ своимъ. Нє можєтє бо вємъ сами злыми будучи добрє ѡ иномъ мовити. Што мовитє ѡ ст҇обливыхъ патриарсєхъ и учитєлєхъ, якъ нєвєрныє погани на Х҇а С҇на Божия мовять: чєму нє пришолъ давно спасти, а нє на ѡстатку вєка. Н҇нє юж учити пришолъ, якъ ихъ много погибло. Б҇гомудри єстє на злоє, ѡ истинє жє нє вєстє. Яко мовить порокъ: азали нє посылано пророковъ по вся часы, укажає вам и Аврамъ, имуть тамо Моисєя и пророки.

При бл҇говєрном князи Ѡстрозкомъ Василии воєводє Києвскомъ за бл҇гословєниємъ патриаршимъ албо мало книгъ выдруковано к ползє душєвнои и ку розмножєнию хвалы Божои коштом и

накладом и пилною працею бл҃говернаго кнзя. Там же и школа для наукъ грецкаго и словенъского езыка есть уфундована, чого пред тым никгды в Руси не бывало. Никифора великаго протосилъкгела послал до вас року 1589 ис Феωдоромъ спудеем [пе] ревидовати вас. Потом и повторе пршедши Никифор, которыи замученъ ест ωт вас у Малборку року 1599. И якъ много по вси часы листовъ патриарси до вас написали ω многих речах, и сами до вас ωсобами своими приходили. Мовите, кгды пришолъ патриарха до панства тутошнего, починилъ речи якиесь новотные, поставилъ казнодеевъ и братства и ωт поповъ ничого не казалъ брати за свщ҃енство, и двоженцов не казалъ ставити, толко учоныхъ добре, штобъ народ на казаню учили, а того в нас не бывало. Тако и г҃дъ н҃шъ И҃с Х҃с учинилъ, архиереевъ ωбличивши и люди до себе собравъшы, учениковъ з межи нихъ учителми поставилъ. Потому ж и патриархъ, ωбличивши митрополита киевского Ωнисифора двоженца и Тимофея Злобу архимандрита супрасльскаго ω убиистве ωсудилъ и листами универсалными всюды кождого злосты ωбличивъ. Школу кгрецкую заложилъ патриархъ и кгрекове, и кграматику кгрецъкую из словеньскимъ писмомъ Арсении митрополит пелакгонскии и димонитскии до Лвова ωт патриарха приехавши учинилъ. И у школе училъ две лете и кграмматыку през своих учневъ до друку выдалъ. И такъ за поводомъ их школы и друкарни розмножили се, чого в рускомъ народе не бывало. Якъ се ωкрестили, то ся не учили, едно церкви будовали, которых имъ злые суседове, татарове и ляхове попустошили, и справу всю церковную розервано и данми ωбтяжено. А великихъ пановъ, княжать способами розмаитыми ωт церкви выведено, посполство до знищеня приведено и убозства намножылось барзо. Претож школы во всех местех закладаются, и шпитали будуются, и церкви муруются. З росказания патриарху вселенскаго двуженцы выволано, ереси выклято, споведники уставлено, собори духовные чинено, суды сужоно, владыкам негоднымъ ωт местца своего уставати казано. А вы што учинили? Єдного есте птриарха антиωхиискаго Иωакима во Лвове през Болобаны быти казали року
Арк. 45 1586. Другому своему вселеньскому патриарху Єремию до себе ехати не казали року 1589 и до домовъ своихъ не пустили. Ажъ при пану гетману коронномъ Замоискомъ вси часы премешкалъ. Жадин русинъ привету ему невчинилъ, ани жадинъ вл҃ка, ани пан потребе, яко подорожному сторонному, недалъ. До своих пришолъ и свои его не приятща. Митрополит Рагоза и очии своихъ не вказалъ, же бы ему в потребахъ его не догодил и собору при патриарсе не збыралъ, абысь зараз на владыкахъ выконувалъ и што мелъ патриархъ, к воли вамъ все стратилъ.

И кгды патриарха послалъ по митрополита его ж писара Григорка з листомъ своим, абы на вл҃дыку луцкого судъ засадити,

тогды луцкии вл҃дка, двоженец и убиица зъ слугами и с приятелми своими ѡтнялъ листы на дорозе в лесе за Пинскомъ и много ранъ Григоркови тому задалъ. Теды патриархъ справцы не чекавши ѡтехалъ в дорогу ѡт Замостя з дому пана канцлера. И такъ вл҃дка луцкии и вл҃дка львовскии патриарху за границу сами ѡсобами своими выпровадили, якъ злые делатели господ[ни]на винограда. Скажите, сами на себе декрет, якъ жидове мовечи: злыхъ зле погубити и виноград иншим делателем предать, иже воздаятъ ему плоды во времена своя. Уже и секира при корени древа лежить, уже не умолить огородникъ пана своего, поки не плодное древо ѡсыплеть гноемъ до пришлого лита.

Споминаете Дионисия екзарху, даючи причину, якобы упоминалъ се митрополиту киевскому, абы дал 15 тысечей золотых полских, якъ сами клевещете. Так ведачи, ижъ петнадцати тысечеи аспръ в него впоминал се, якъ пишеть митрополитъ в листе своем року 92, которые аспри чинитѣ, што ѡбецалъ былъ митрополитъ вернути патриархови, што былъ стравилъ при немъ мешкаючи, кгды его на митрополию ставилъ у Вилни. Але митрополитъ не маючи што дати, пъянством ѡкрутным знищивши се, баченю всякое стративши, гневался на екзарху, мовечи: ижъ мене дармо патриарха на митрополию посветилъ и мне присегати казалъ, абы ѡд жадного постановленя еп҃ского и с҃щенъничского не брати за плату, симониянства отбегаючи. И в том давши ему покои екзарх почавъ его штрафовати и о пастырех жонатыхъ и ѡ двоженцахъ и ѡ малженстве в повиновацтве кровных, што на него Богуринскии вл҃дка володымерскии таковых причинъ назбыравши, послалъ до патриарха, узявши декрет на вл҃дку Болобана, предъ тымъ часом не бл҃гословилъ его за его не послушенство и за выступки великие, за што свои станъ еп҃скии тратят. Так же митрополит[а] премыского вл҃дку Копыстенского не бл҃гвилъ, которыи будучи вл҃дкою из жоною своею спить по старому, як первеи. Так же и холмъского из женою своею не бл҃гвилъ жити. И кождыи вл҃дка у своеи епархии не годныхъ много с҃щенниковъ маютъ, и сами вл҃дки людеи забываютъ, ѡ чомъ сведоцтва полно в книгахъ судовихъ знаидешъ. И такъ много церквеи и монастыровъ розбывали и маетности церковные женам и синамъ своимъ на шабли, на карты и приятелем своим подавали, свое маетности з блудницами попропивали. И такъ прикрившися **Арк. 45**
плащемъ покори клубука не знаетъ што диетъ. Якъ былъ лотр пред тымъ, такожъ и вл҃дыкою албо архимандритом, албо игуменомъ тоежъ справуетъ. Черцовъ и черницъ з монастира цнотливших нижли сами повыганяли, которые скитаются, немаючи где головы приклонити, и мнози з роспачи и в малженство вступуют.

А в томъ вл҃дкове списали се потаемне в Сокалю за поводомъ вл҃дки лъвовского и луцкого, утекаючи до папежа римского, просечи

его ѡтеческое милости, абы ихъ ѡт патриарха заступиты рачилъ, хотя бы набарзеи еи винни были. И старали се ѡ митрополита, якъ бы его противъ патриарха розгнєвати и звели его з розума през Григорка писара его, ѡшукали, ѡбецуючи тому Григоркови епкию полоцкую достати и учинити такъ. Тогды [п]анъ Потеи каштелянъ берестеиских, которыи бывал розмаитымъ геретикомъ, показалъ се быти веры греческое ѡбразом ѡт княжати его милости на владыцтво владимерское и ѡт луцкого владики Кирила на чернцы и на попы был поставленъ в Володимеру при княжати его милости. На которого того влдку Кирила два брати рѣдные зе Львова за родным братом, убитим ѡт Кирила, пред княжатем скаржятъ и прохая. А кгды тот влдыка луцкии уводилъ Потея на чернецтво в церкви Володимерскои зволощи его наголо и ѡбволокъ его в белую кошулю уводилъ его до
Арк. ѡлтора, тогды пришедши вехръ взнял ему кошулю на голо // ву и
46 показал хребет и што низшие княжати его мсти и всим, хто на тот час был. Якобы Костантинъ Копронимъ, коли крестил, наплюкгавил в крестилницу и был великимъ гонителемъ на хртияны в Костантинополю. И митрополит киевскии Рагоза из Гедиѡномъ Болобаномъ влдыкою львовским, котории тежъ поставилъ влдку премислского жонатого на чернецтво и на попы в месте Городку под Львовомъ. Тот же Болобонъ з митрополитомъ будучи в Новагородку Григорка на владыцтво полоцкое посветил, а кгдыж его митрополит посветил ведучи при переносе даровъ стыхъ до ѡлтара, злыи дух розбил его посреди церкви и лежалъ у ѡлтари до скончении службы. А пред тыми часы митрополит написал былъ до патриархи лист у Вилни весполъ с паном воеводою Новогрудскимъ и не ѡтослалъ того листу, абы ему помочъ далъ патриарха напротивъ реченихъ влдыкъ. А в том граница была заперта и король его мсти у Швецыи былъ и туркы з уграми воину зачали и землю заперли. А вы списавши се потаемне утеклы, и ныне одинъ другого поволываете, замутывши през границы скачете, суду убегаючи, начинивши убиства и всякихъ нечистотъ начинивши, якъ вас люди сведчать и кровъ вопиетъ убивших ѡт вас. Поневаж есте на ѡбедве стороне здраицами стали, утаивши вси причины ваши и мовите, закладаючи иными причинами,
Арк. ижъ папежъ и патриархове незгожаются, а вы згоду любечи до
46 папежа утеклы, на ѡбе стороны услужуючы. Подписавшис[ъ] первеи руками своими на всих декретах патриарсихъ порадно на соборехъ Берестеискихъ якъ на вас през жалобницу свою вси места королеви его мсти скаржили на сеиме прошломъ. Вспоминаете Флоренъского собору ниякусь згоду, которую самъ богъ праведнымъ судомъ своимъ не допустивши, розметалъ и волелъ панство земное члку бесурмянинови выдати, а нижли отщепенство до церкви своее припустити. Хотя много хрестиянъ великихъ становъ на то позволили и патриархъ царигродскии Иѡсифъ стривожився наглою

смертю умер у Флоренцыи. И сам цесарь Костантинополскии Иωанъ Палεωлок, котории на том соборε будучи, тую згоду стверъжал, и нε доεхавши до дому в дорозε умер, и напеж Євгении з нищим додому поεхалъ. А турки заразомъ Костантинополь взялы. Южъ тому полътораста лѣт минуло. Исидор митрополит киεвскии, выхованец и учεникъ римски, приεхавши с того собору хотелъ тую згоду в рускои зεмли ставити и привилεями королювскими ствердити, которого утоплено. И такъ тая нεзгодная згода внивεць сε ωбернула. И тож сε стало в Грубεшовε мεстε, гдεстε сε были посполу зобрали служити свою службу в цεркви. Заволала твар εдна хр҃стиянская, нεвεста з нарεканцεм вεликимъ, которую εстε в полслужбы казали быти в уста аж до крови и повтεкали εстε с церкви по пεрεносε, ωставиши кεлихъ на прεстолε з вином, котории зараз розбѣся и вино вшεстко вытекло на прεстол и свεщεнникъ зараз заволал, показуючы то людεмъ таковоε чудо. И збεгся вεликии народ, хотячи вас погубит, аж вас замокъ ωборонилъ. А што ж ся стало такиε чуда старшливыε тысεчами по мεстахъ в Галичу и Рогатинε, ω чом книги врядовыε свεдчатъ и записы в Холмε и в Бεрεстю, што вамъ, кгдыстε служили с клεбанами в купε, стало. То вам вашъ хлεбъ и вино погибло с кεлиха жε стε нε мεли чимъ докончитъ и попа εстε грубεшовского поимали, и вывεли з [м]εста и далистε εго в другом мεстε всадить в Городку мордоват, жεбы того людεмъ нε славити. А вы εщε в костεлах папεжских и на ωлтарѣхъ службы ваши поменяли с противными набожεнствы, якобы гаваωнитε во Азотε и з Дагономъ скрыню завεта гд҃ня ставεчи, якъ Дагонъ спадши шию зламалъ. И Офныи, и Финн, законопрεступницε, εдного дня побити. Нεхаи вεдають нεприятεли, ижъ нε для слабости божиа, алε для законапрεступлεния служащих εму звитяжство сε стало и скриня взята была и занεсεна до чужεε зεмли, свою крεпостъ показа, которого болвана ωного на зεмлю звεргла и сокрушила. Нε мεшаи, мовит, чого нε мεшаты, Златоуст. А што εстε много подруковали книжок, утаивши своε имя, якобы нεкотории инши ω вас пишут, лаючи и грозεчи тому, которыи противъ вас пишεтъ и нε смεεть жадεнъ имεни своεго написати, абы εго нε поткало, якъ Стεфана попа, которого луцкии Кирил в луцкои рεцε втопилъ, ижъ Арк.
противъ вас правду писалъ, ωповεдалъ во Львовε и в Вильню. И 46
бεрεстεискимъ мεщаномъ далистε ся знати, вεдаεтъ то ихъ хрεбεть и мεшокъ, и попа их Павла в Бεрεстю в тεмницы мордовали, а иньшим побожным свεщεнником бороды рεзатъ и головы голить казали. А ωтца Никифора през причину замордовано. Зизанию даскала и казнодεю, жε прεтивъ вас книжки друковалъ и злости ваши на казанью ωбличаль, тогостε ωбεзчεстили и на εго здоровъε настояли, аж през комин утεк з Вилна.

Надруковалъ тεжъ вашъ Потεи книжки прεлεстныε, в которыхъ имя затаилъ. Инших уводячи и у водε утопляεтε, повинни будучи

сами, увєзавши собє камєнь [до] шии утопитисє, якъ Хс росказалъ. Выдали єстє книжку противъ нєякога Филялєта, грозячи єму киємъ, абы болшъ правды нє писалъ. И в тои жє книжцє ѡ новомъ календару, котории єстє в Римє будучи по руску выдруковали и соромъ вамъ єго
Арк. 47 на свєт указать и нє вказуєтє // толко хвалитє у книжцє тои бгопротивнои календар, якъ єст вєлми потрєбнии и на нєякого Латоша, котории противъ нового калєндара минуцыи выдаєть, в книгах судовых ѡтповєдаєтє и до Риму єхати кажєтє єму, абы сє рихлє ѡт клопоту сєго свєта вызволилъ.

Такова єст ваша єдностъ флорєнтииского собрания, на которомъ нє єдинъ живота своєго блгословєниєм папєжским доконалъ. А иншимъ маєтности и вєку прєдолжал и чєстьми вєликими ѡбдаровалъ. А Сириѡна никєиского митрополита кардыналствомъ почтилъ. Сидора києвского митрополита вєлми хвалить и восхвалити обєцалъ. Марко Єфєскии митрополитъ с того собора тєсными стєжками лєдво ся вытиснулъ. И рускиє поповє нє мало лєдво ся додому приблудили, уходєчи, абы их папєжская рука блгословєная нє досєгнула, якъ ѡ том Кирилъ Ѡстрозкии в книжкахъ ширєи пишєть. Оказуєтє потвєржєныи папєжского привилия вашего, яко стє ся упросили дєржать вєру кгрєцкую до єго ласки, доколь ся єму в чомъ противного што ѡт вас у вєрє грєцкои нє покажєтъ. А што ж нє єст єму противного в цєркви ѡт мала и до вєлика? Ни в чом ся папєж з соборною восточною цєрковъю нє згожаєтъ, якъ ѡн будучи ѡтщєпєнєцом маєтъ утвєржати вєру православную, в которои жити самъ нє зєзволяєтъ. Каиафа закону стєрєжєтъ, а Хста в законє крижуєтъ, турчинъ гроба стєрєжєтъ, а вєри Хви нє приимуєть: як пєсъ сукна стєрєжєть, а самь в сукнє нє ходитъ. Над всякого нємощнеиши єст тои, котории прєступаєтъ законы божєствєнныє, хотя бы тисну корону на головє мєль. А хто застановляєт сє за Бжии законъ, над всякого цара зацнєишии єст, хотя быхъ и с послєднєиших былъ. Мовить Златоуст: доколє храмлєтє на ѡбєдва бєдра ваша? Єсли єст христианство добро, прєбываитє ж в нимъ, а єсли нє добро, идєтє ж вонъ. Чєму затрудняєтє цєрковъ? Єппь или првилная законы, или ѡт
Арк. 47 мєстца отступати. Мовит Златоустъ в Маргаритє: очи слєпыє, члонки гнилыє здоровымъ завада. Бывалъ тєж папєжъ архирєм пєрвымъ в порадку цєрковнымь мєжи патриархами, дєржєчи свои прєдєлъ в закону. Є сторожы, якъ на нєбєсахъ сатана мєжи ангєлами ѡтмєную част дєржалъ, которыи нє заховалъ стану своєго из своими послушники ѡт порадку ѡтлучился и всходнюю свєтлую цєрковъ воюєтъ, всих до своєи погибєли вєдучи, вспоминаючи собє пєрвую звєрхность, которую посполу з другими чиноначалники в порадку цєрковном мєвалъ. Ѡт которого сам гордостю своєю ѡтпал и всих виннымь чинять, которыє слухать єго нє хотять, якъ Киафа, понєваж и сатана нє всими чинми на нєбєсєх радил, толико своим чином ѡтдєлным.

Л. А. ГНАТЕНКО (*Київ*)

КОСТОМАРОВСЬКИЙ СПИСОК СКАЗАННЯ ЧОРНОРИЗЦЯ ХРАБРА "О ПИСЬМЕНАХ"

Сказання Чорноризця Храбра "О письменах" – одна з найважливіших пам'яток давнього слов'янського письменства. Твір висвітлює один із епохальних періодів у розвитку слов'янської культури – боротьбу за слов'янську писемність, за збереження та перемогу Кирило-Мефодіївської справи.

Сказання "О письменах" користувалося у слов'ян великою пошаною, і розійшлося в багатьох списках по слов'янських країнах. У східнослов'янській традиції твір Храбра набув значної популярності.

У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського був виявлений у 1994 р. ще один список Сказання Чорноризця Храбра "О письменах".

Цей список Сказання знаходиться у складі Хронографа 50-60-их років XVII ст. (4°, 210 арк., оправа XVIII ст., рукопис без початку), у Зібранні Київського університету – Ф. VIII, № 111 м /141.

Хронограф був власністю видатного українського історика і письменника Миколи Івановича Костомарова. В 1897 році бібліотека вченого була передана після його смерті у дар Університету Св. Володимира дружиною історика О. Л. Костомаровою [11. – С. 2]. У 1927 році Хронограф у складі рукописної колекції бібліотеки М. І. Костомарова (колекція невелика, 29 рукописів, але цікава своїм змістом, вона складається з рукописних книг та документів) надійшов із Київського університету у відділ рукописів Всенародної бібліотеки України Всеукраїнської Академії наук (нині – НБУ імені В.І. Вернадського).

Стисле повідомлення про Хронограф дав С.І. Маслов в описі манускриптів Університету Св. Володимира без передачі змісту пям'ятки [11. – С. 23]. Тут Хронограф описано під назвою "Краткий обзор событий всеобщей и русской истории от сотворения мира до 1650 года включительно".

Костомаровський список Сказання "О письменах" археографічно описаний нами у каталозі "Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України. Каталог рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст." (Укладання, передмова Л. А. Гнатенко. К., 1995 [20]), під № 24.

Сказання Чорноризця Храбра знаходиться у Хронографі на арк. 48-52. Список написаний церковнослов'янською мовою російської редакції, північноросійським скорописом середини XVII ст., темно-коричневим чорнилом, ініціали кіноварні. На аркушах паперу, що на ньому написано Сказання, видно філігрань Глечик / IDB – схожа до філіграні у альбомі Хівуда № 3602 (1652-1655 рр.) [21].

Після тексту Сказання на арк. 52 зв. запис: "Списано в лѣто ҂зрм҃а(г) го(ду) ѕ Г(с҃)дрвы домовыє Палєи. по воѕнєсєни' Г(с҃)да Бг҃а и Сп҃са нашєго Іс҃а Хр(с҃)та в лѣто, тн҃і. при блг҃очє(с҃)тиво(м) цр҃ѣ Костя(н)тинѣ и при Патриа(р)сє костя(н)ти(н)градско(м) Митрофанє. и попраша Ариꙗ єрєтика суєтомудрє(н)наго и проповѣдаша вѣрѹ нєпорочнѹю."

Костомаровський список Сказання "О письменах" ближче стоїть до списків Кирило-Білозерського, Я. XVI., Новгородського 522, списків у збірниках І. Я. Лукашевича і І. М. Царського, та до інших списків, які належать до великої групи списків *B*, визначених Алдою Джамбелукою-Коссовою при дослідженні 79 списків. У процесі дослідження вченою було проведено аналіз рукописної традиції Сказання і встановлено взаємовідношення між списками в їх генеалогічному зв'язку [6].

Костомаровський список має відмінні особливості від 80 списків, відомих автору даної статті: "Бг҃ъ или живо(т). или ѕємлю. или цр҃ковь" (арк. 48 зв.); "Бг҃ъ... посла(в) имъ ст҃аго Кирила ѳилософа. нарицаєма(г) во мнишєскомъ чинѹ тако ижє бысть Костя(н)ти(н) мужа правєдна и ст҃а" (арк. 48 зв.); "писмяна словє(н)ская. сицє ихъ подобає(т) гл҃ати и писати. а. в. г. д. є. з. и. і. к. л҃. м҃. н. о. п. с. т. и прочая" (арк. 49 зв.); "к҃ѳ писмя(н). но нѣ напо(л)няю(т)ся тєми словєсы книги" (арк. 49 зв.); "гл҃єтъ им жє бє Пилатъ титла написа на кр(с)тѣ Г(с)дни" (арк. 50).

Костомаровський список своїми особливостями споріднений з київськими Андріївським та Могилівським списками, які теж входять до вище згаданої групи списків *B*: говориться про VII Вселенський собор; про переклад книг 70 "мужми" з єврейської на грецьку мову "повєлєниє(м) Єгипє(т)скаго цр҃ꙗ Птоломѣꙗ"; цитується Давид; згадується Теодор.

До відкриття нового списку Сказання "О письменах" у науці були відомі чотири київські списки*, які зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотекиУкраїни імені В.І. Вернадського:

1. Почаївський список – "Ѡ писмєнє(х) Чрьноризца Храбра" – у складі Збірника середини XVI ст., арк. 205-208 зв. Ф. 313 (Поч.), № 47.

П у б л.: Багрій [1. – С. 269–275]; Багрій [2. – С. 27-33]; Куєв [7. – С. 218-221].

*О п и с*** : Багрій [2. – 25-27]; Березін [3. – С. 69-75]; Богдан [4. – С. 1-22]; Вілінський [5. – С. 13-15]; Джамбелука-Коссова [6]; Куєв [7. – С. 217-218];

---

* Назви київським спискам дав К.М.Куєв у праці "Черноризец Храбър" [7] – Почаївський, Могилівський, Андріївський, Римковський. Могилівський список, до К.М.Куєва, мав назву Софіївський.

** Під цією рубрикою для всіх київських списків подається література з опису та дослідження як самих списків, так і рукописних пам'яток, у складі яких знаходяться списки.

Кульбакін [8 – С. 43-77]; Лавров [9. – С. 138]; Лук'яненко [10. – С. 406-465]; Міхаїла [12. – С. 135-136]; Огієнко [13. – С. 44-47]; Попруженко [19. – С. 55-61]; Ягич [22. – С. 576-581].

2. *Могилівський список* – "Сказаніє. како состави сты(й) Кирии(л) Философъ азбꙋку по ꙗзыку слове(н)ску, и книги прєведе ѿ грєчєски(х) на слове(н)ски(й) ꙗзыкъ" – у складі Збірника першої чверті XVII ст., арк. 307-310. Ф. 312 (Соф.), № 169 п.

П у б л.: Куєв [7. – С. 250-252].

О п и с: Багрій [2 – С. 7]; Джамбелука-Коссова [6]; Куєв [7. – С. 249–250]; Петров [14. – С. 50-53].

3. *Андріївський список* – "Сказаніє. како. состави: сты Кѵри(л) Философъ азбꙋку по азыкꙋ словеньскꙋ и книги прєведе ѿ грєчє(с)кихъ на словен'скій ꙗзык" – у складі Требника (Конволют) XVI–XVII ст., арк. 135-140 зв. Ф. 301 (КДА), № 334 п.

П у б л.: Куєв [7. – С. 242–245].

О п и с: Багрій [1. – С. 574–580]; Багрій [2. – С. 6]; Джамбелука-Коссова [6]; Куєв [7. – С. 242]; Лавров [9. – С. 138]; Петров [15. – С 352–355]; Петров [16. – С. 412]; Попруженко [19. – С. 58].

4. *Римковський список* – "Сказаніє како состави сты и Кирилъ Философъ азбуку по ꙗзыку словєнску, и[з] книги прєведє ѿ грєчє(с)кихъ на слове(н)(с)кіи языкъ" – у складі Збірника першої чверті XIX ст. арк. 229–231. Ф. 301 (КДА), № 631 п.

П у б л.: Куєв [7. – С. 398–400].

О п и с: Багрій [1. – С. 573]; Багрій [2. – С. 7]; Джамбелука-Коссова [6]; Куєв [7. – С. 398]; Петров [15. – С. 652–654].

Нижче публікуємо Костомаровський список Сказання Чорноризця Храбра "О письменах", дотримуючить «Правил видання пам'яток української мови XIV–XVIII ст.» [18], а також «Передачі текстів документів та пам'яток» [17].

Текст списку передано сучасним українським шрифтом. Зберігаються літери ѕ, ꙋ, ѡ, ѿ, ѣ, ꙗ. Текст подається з розмежуванням на слова і введенням великих літер для особових імен. Зберігаються всі пунктуаційні знаки. Текст подано за абзацами (за поділом К. М. Куєва [7]). Передається також паєрок ('), який у рукописі в кінці слів пишеться в рядку, у публікації він винесений над рядком.

Сказаниє како состави(л) / сты' Кири(л) Ѳилосо(ѳ) а(з)бꙋку по ꙗѕыкꙋ / слове(н)скꙋ и книги пєрєвє(л) о грєческихъ // на слове(н)ски'

Прєждє убо словянѣ єщє сущє / погани нє умѣяхꙋ писмя(н) но начє(р)таньми / и рѣѕаньми читахꙋ и гадахꙋ. крєстви(в) жє ся / ниждахꙋся* римскими и грѣчєскими писмя / ны писати сто бо 48

* Треба *нуждахꙋся*.

словенъскѹ̂ю / речь безъ устроения но како можетсıа / слове(н)ски' писати добрѣ гречески'. Бг҃ъ / или живо(т). или ѕемлю. или цр҃ковь. или чая / ние. или чл҃къ. или широта. или щедроты / или удъ. или юно(с҃)ть. или ıаѕыкъ. или ıадъ. / і иная си(м҃) подобная лѣта и тако быша / многа лѣта.

Пото(м҃) же чл҃колюбецъ Бг҃ъ / вся строıа на по(л)ѕѹ̂ і не оставляıа чл҃ческаго / рода без ѹ̂ма. но вся на ра(зѹ̂)мъ и на спасение / приводıа. помилова(н) родъ слове(н)ски' посла(в҃) / имъ ст҃аго Кирила Ѳилосоѳа. нарицаема(г҃) / во мнишескомъ чинѹ̂ тако иже бысть / Костя(н)ти(н) мужа праведна и ст҃а сотво(ри) / имъ. л҃и. писмя(н) ѡва по чину

48 гречески(х) пи // смя(н). ѡва же по слове(н)стеи рѣчи. ѿ перваго / бо

зв. наче(н) по грѣчески' ѡни бо альфа се и / же а(з) начатокмо еди(н). і якоже они подобль / шеся жидовски(м) писменамъ сотвориша / такожде и(н)о гречески(м҃). жидовѣ бо пе(р)вие / пи(с҃)ма иму(т) альфы еже сказае(т)ся учение / егда бо вводиму дѣтище учитися гл҃ютъ / учися еже есть альфы и грѣцы подобıа / щеся тому рѣша альфа. і убо уподобися / речения сказанıа жидовскаıа греческо(мѹ̂) / да рече(т) дѣтищѹ̂ в(о) учение мѣста ищи / альфа бо гл҃е(т)ся гречески(м҃) ıазыкомъ еже / есть ищи и тѣмъ подобясıа ст҃ы' Кири(л) / сотвори а҃ писание а(з) но ıако первомѹ̂ / сущѹ̂ писмяни. азѹ̂ ѿ Бг҃а дарова(н)нѹ̂ родѹ̂. / слове(н҃)скому на утве(р)жение устъ в раѕѹ̂(м҃) / дѣте(м҃) учащи(м҃)ся буква(м҃). то есть стати / і велики(м҃) раѕдвижение(м҃) устъ

49 во(з)гласити / [.] а она писмяна малы(м҃) ра(з)движениемъ // устъ во(з)глася(т)сıа і исповѣдıа(т)ся.

Се же суть / писмяна слове(н)ская. сице ихъ подобае(т) гл҃ати и писати. а. в. г. д. е. з. и. і. к. / л҃. м҃. н. о. п. р. с. т. и прочая а вся пи / смяна сѹ̂ть подобна грѣчески(м҃) писмяна'/ а. в. г. д. є. з. и. ѳ. і. к. л. м. н. о. п. р. с. т. ѹ̂. / у. ф. х. ѯ. ѱ. ѡ. а четыре на деся(т) слове(н) / скому ıаѕыкѹ̂ ıаже суть сия. б. ж. ѕ. ц. / ч. ш. щ. ъ. ы. ь. ѣ. Є. ю. ж. ıа. нецы'(ж) / гл҃ютъ почто есть л҃и писмя(н) сотвори(л) / може(т) бо ся и ме(н)ши того писати ıако(ж) / и грѣцы к҃д писмены пишѹ̂(т). не вѣдıа(т) / же и(з)вѣстно колицеми пишѹ̂(т). есть убо / у ни(х) к҃ѳ писмя(н). но нѣ напо(л)няю(т)ся теми / словесы книги и приложили о двоегла(с) / ныхъ. а҃і і в числѣ(х) же три . ѕ. ч. ц. е. / и собере(т)ся ихъ л҃и те(м) же тому подо(б)но / і в то` же обра(з) сотвори ст҃ы' Кири(л), л҃и. / писмя(н).

49 Сѹ̂ть же нецы' гл҃ють чему сло // ве(н)ская писмена. но бо тѣ(х)

зв. Бг҃ъ сотвори(л) / на аг҃ъ ни суть ѕако(н) ни ıако жидовскаıа / ни ельли(н)ская иже ѿ ѕакона суть приıана / Бг҃омъ и мня(т) таковы' ıако едине(м҃) и(м҃) со(т)во / ри Бг҃ъ писмена и не вѣдıа(т) что гл҃ю(т) окая(н) / ни'. ıако треми ıаѕыки Бг҃ъ повелѣ книга(м҃) / быти. рѣша яко бо і воевода гл҃етъ им же / бе Пилатъ титла написа на Кр(с҃)тѣ Г(с҃)дни / евреиски' гречески' латы(н)ски' а слове(н) / ски' нѣсть ти. и того ра(ди) гл҃ютъ яко слове(н) / ския книги нѣсть ѿ Бг҃а но что воѕгл҃емъ / к

тацє(м) бєѕꙋмнымъ обачє да рєчє(м҃) к нимъ / ѡ с҃таго писания ıако жє научихомсıа. / яко вся во(з)можна ѡ Бг҃а а нє ѡ иного і и / но ıакожє ѱаломни(к) гл҃єтъ хвалитє / Г(с҃)да вси ıаѕыцы и похвалитє єго вси людиє. а нє єдинєми трєми писаньми / ıако жє онѣ баснословя(т) нє сотвори Бг҃ъ / прєжє жидовска ıаѕыка ни єльли(н)ска. // ни латы(н)ска 50
си'рєчь римска. но си(р)ски ѧѕыкъ / имъ жє Адамъ гл҃ашє. и ѡ Адама до потопа / тои ıаѕыкъ гл҃ашє / и по потопѣ ра(з)дѣли Бг҃ъ. / ıаѕыки по сто(л)потворєни' яжє пишє(т) и яко(ж) / ıаѕыцы раѕмѣсишася. такожє и нравы / и обычая имъ устави и ѕакони и хитрости / на ко'ждо ıаѕы(к҃) дарова. єгиптяномъ убо ѕємлємѣриє пє(р)сом жє и ха(л)дѣємъ / ѕвѣѕдочєстиє во(л)шєбноє и чаротворєниє / і всякая хитро(с)ть чл҃ча. єврєо(м҃) жє с҃тыя / книги в них жє єсть писано яко Бг҃ъ сотво / ри нбо и ѕємлю і вся ıажє на нє` и чл҃ка і вся / по рıадꙋ акожє пишє(т) є(л)лино(м҃) жє єжє є(ст) / и грѣцы гра(м)мотикиıа риторикия и фи / лософиıа.

Но прєждє сєго єльлини нє имѣ / яхꙋ писмя(н) свои(м) ѧѕыкомъ. но финичє / искими писмяны писахꙋ свою рєчь / и тако быша многа лѣта. Паламидъ // послѣди пришє(д) и начє(н) ѡ альѳы. ѕ҃і пи / смя(н) 50
токмо є(л)линомъ обрѣтє приложи / ли жє имъ Кадмо(с҃) Имилики' пи зв.
/ смєна, г҃. и составишася. ѳ҃і писмянъ / и писахꙋ тєми писмяны многа лѣта. пото(м) Симони(д) и обрє(т) приложи. в҃. писмя / на Єпихари' жє сказатєль, г҃. писмянє / обрѣтє и собрасıа ихъ. к҃д. по мноѕє(х) жє / лѣтєхъ. Дєони(с҃) Граммоти(к҃), ѕ҃. двоєгла(с҃) / ны(х) обрѣтє. пото(м) жє обрѣтє дрꙋги' / є҃. і инѣ. г҃. чисмєни тая и тако мноѕи / многими лѣты єдва собраша. л҃и. пи(с҃) / мя(н) пото(м҃) жє многи(м҃) лѣто(м҃) минꙋвшıа(м). / Бж҃иємъ повѣлєниє(м҃) обрѣтошася. о҃. / мужєи ижє прєложиша ѡ жидовска / ıаѕыка книги на грєчєски' ıаѕы(к҃). повє / лєниє(м҃) єгипє(т)скаго цр҃ıа Птоломѣıа // а словє(н)ская єди(н) с҃ты' 51
Костя(н)ти(н) нарєчє(н) / ны' во мнишєско(м҃) чинꙋ Кири(л) ѳилосо(ѳ) пись / мєна сотвори(л) и книги пєрєвє(л) в малыхъ / лѣтєхъ. ѡ грєчєскаго ıаѕыка на словє(н)ски' / ѧѕыкъ. а онѣ многими лѣты сєдьми му(ж) / ми писмєна устоиша. и сєдьмьюдєся(т) / мужьми книги привєдоша тєм жє сло / вє(н)ска пи(с҃)мєна с҃тѣиша суть и чєстнѣ / иша с҃тъ бо му(ж) сотвори(л)я єсть а грєчє / скаıа писмєна є(л)лини погани'.

А іщє ли / кто рєчє(т) яко нє(с҃)ть устрои(л) добрѣ да / по нєм ся пострıаıає(т) ѿвѣщає(т) и(м҃) к нєму / ıако и грѣцы многажди суть пострıаıали / Аки(л)ла. и Си(м҃)махъ і ини' мноѕи.

І ащє / вопросиши грѣчєскиıа к҃нгичия гл҃я / кто ва(м) писмєна устрои(л). и книги прє / ложи(л) или в коє врємя то мало ихъ / свѣдя(т).

А щє ли жє воспросиши словє(н)ски(х) // букварє и гл҃я кто вамъ 51
писмєна сотвори(л) / єсть и книги прєложи(л). то вси свѣдять / и зв
ѿвєщавшє рєку(т) с҃ты' Костя(н)ти(н) ѳило / соѳ нарицаємы' Кири(л)

тои на(м) писмяна / сотвори(л). и книги прєложи(л). и Мєфоди' / бра(т) єго єп(с҃)кпъ Моравски'.

И аще воспро / ся(г) в коє врємя и ѿвѣщаε(м҃) имъ по сєдьмо(м҃) / соборѣ въ м҃ε лѣто во врεмя Михаила / цр҃іа Грεчε(с҃)каго і мт҃ри єго цр҃ци Ѳεодо / ры иже православ(в)ную вѣрꙋ утвεрди(с҃)та / и Бориса кн҃зıа Бо(л)гарского. и Растεца кн҃зıа / Маравского. и Костεля кн҃зıа Блаты(н)ска. /

В лѣто ѿ со(з)дания мирꙋ ҂з҃т҃з҃г-го суть (ж) / і ини' ѿвѣти яже и(н)дѣ рεчε(м) а нн҃ѣ нε(с҃)ть / врεмя. тако(в҃) убо разꙋ(м҃) братиε дарова Бг҃ъ / словяно(м҃) єму же слава чεсть и дε(р) / жава и поклонıаниε нн҃ѣ и присно / і во вѣки вѣкомъ аминь.

[1] *Багрий А.В.* Вопрос о Сказании Черноризца Храбра и Киевские списки "Сказания" // Филологические записки.– Воронеж, 1912. – Год. 52. – Вып. 2.

[2] *Багрий А.В.* Киевские списки Сказания Черноризца Храбра о письменах славянских / Из филологического семинария проф. В. П. Перетца. – Воронеж, 1912.

[3] *Березин В.* Описание рукописей Почаевской Лавры, хранящихся в библиотеке музея при Киевской духовной академии. – К., 1881.

[4] *Боюдан I.* Вецгіле цроніце молдовенест пінала Урецге. Буцурестi, 1891.

[5] *Вилинский С.Г.* Сказание Черноризца Храбра о письменах славянских. – Одесса, 1901.

[6] *Джамбелука-Коссова А.* Черноризец Храбър о письменах. – София, 1980.

[7] *Куев К.М.* Черноризец Храбър. – София, 1967.

[8] *Кульбакин С.М.* Беленки о Храбровоj апологиjи. Гласарпски Краљевске академиjе. – Београд, 1935. – Кн. 168.

[9] *Лавров П.* Кирило та Мефодій у давньослов'янському письменстві (розвідка) // Збірник історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1928. № 78.

[10] *Лукьяненко А.М.* Почаевский сборник Киевской духовной академии молдаво-болгарской редакции XVI века, в Новый сборник статей по славяноведению В. И. Ламанского. – Спб., 1905.

[11] *Маслов С.И.* Обзор рукописей библиотеки Императорского университета Св. Владимира. – К., 1910.

[12] *Михаила Г.* Разпространение на писмените памятници, посветесни на живота и делото на Константин - Кирил и Методий в Румъния / Константин-Кирил Философ. Доклади симпозиума, посветян на 1100-годишнината от смъртта му. – София, 1971.

[13] *Огієнко I.* Оповідання Чорноризця Храбра про письмена слов'янські // Записки історико - філологічного відділу ВУАН.– К., 1928. – Кн. 16.

[14] *Петров Н.И.* Описание рукописных собраний находящихся в городе Киеве. Вып. 3. Библиотека Киево-Софийского собора. – М., 1904.

[15] *Петров Н.И.* Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. – К., 1975–1979 гг. – Вып. I–III.

[16] *Петров Н.И.* Археографические заметки. // Труды Киевской духовной академии. – К., 1887. – Кн. 7.

[17] Передача текстів документів і пам'яток / Матеріали наук.-метод. наради. – К., 1990.

[18] *Пещак М.М., Русанівський В.М.* Правила видання пам'яток української мови XIV – XVIII ст. – К., 1961.

[19] *Попруженко М.Г., Романски Ст.* // Библиографски преглед на славянските Кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия. – София, 1935.

[20] Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України. Каталог рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст. / Вст. ст. П.С. Соханя. Укладання, передмова Л.А. Гнатенко. – К., 1995.

[21] *Heawood E.* Watermarks mainly of the 17 th. and 18 th. centuries. – Hilwersum, 1950. (Monumenta chartae papyraceae histohiam illustrantia; ·Vol.Ё 1).

[22] *Ягич В.* Рассуждения южнославянской и русской старины о церковнославянском языке // Исследования по русскому языку. – Спб., 1902. – Т. 1.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ім. В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Ф. VIII – Зібрання Київського університету

Ф. 301 – Зібрання Церковно-археологічного музею Київської духовної академії (ЦАМ КДА)

Ф. 312 – Зібрання бібліотеки Києво-Софійського собору

Ф. 313 – Зібрання бібліотеки Почаївської лаври

29 — 4625

О. В. РУСІНА (*Київ*)

ДО ІСТОРІЇ МОНАСТИРСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА СІВЕРЩИНІ

(Випис 1606 р. путивльського Молчинського монастиря)

Історію українських земель XVI ст. досить грунтовно досліджено майже в усіх її аспектах. Виняток становить Сіверська земля, котра тоді перебувала у складі Московської держави*. На сьогодні єдиним спеціальним дослідженням, присвяченим Сіверщині тієї доби, є розділ історично-географічної праці М.М.Тихомирова "Россия в XVI столетии"[1], невеликий за обсягом і малоінформативний.

Нерозробленість у фаховій літературі проблем історичного розвитку Сіверщини у XVI – на початку XVII ст. не в останню чергу є наслідком того, що значну кількість тогочасних джерел ще й досі не запроваджено до наукового вжитку. У XIX – на початку XX ст. бурхлива археографічна діяльність Київської тимчасової комісії для розгляду давніх актів практично не заторкнула Північного Лівобережжя; чернігівські ж краєзнавці зосередили свою увагу на публікації пізніших за часом матеріалів. Наступні десятиріччя, як відомо, характеризувалися зниженням інтенсивності археографічної діяльності в Україні; на цьому тлі симптоматично, що таке цінне джерело з історії Путивльщини, як "отдельная книга" 1594 р., побачило світ у збірці "Новые документы о России конца XVI – начала XVII века"[2].

Тож нині на часі є звернення до джерел з історії Сіверщини XVI – початку XVII ст., що з них першочергове значення мають статистичні та описові матеріали: адже якщо події політичного життя у регіоні реконструюються за літописними даними й дипломатичним листуванням, то вивчення економічних, соціальних і демографічних процесів цієї доби неможливе без публікації репрезентативних документальних пам'яток – передусім, писцевих та оброчних книг. Вони, хоч і дійшли до нас у незначному обсязі й лише починаючи з 20-х років XVII ст., мають істотний інформаційний потенціал, засвідчений низкою публікацій[3]. Завдяки їм

---

* Нагадаємо, що інкорпорацію Сіверщини було здійснено внаслідок московсько-литовської війни 1500-1503 рр.; повернення цих територій, за винятком Путивльщини, відбулося 1618 р. за умовами Деулінської угоди, закріпленими 1634 р. "вічним" Полянівським миром.

досліджено особливості господарської діяльності служилого та міського населення Сіверщини; "а ось що відбувалось у величезних "починках", які мали на Півночі Лівобережжя монастирі ... можна лише гадати, виходячи з загальних закономірностей або праць з історії інших регіонів Російської держави"[4]. Тому не випадково у спеціальній літературі визнано за перспективний на сьогодні напрям археографічної діяльності обстеження приватних і монастирських фондів Російського державного архіву давніх актів з метою виявлення та публікації відповідних матеріалів[5].

Зазначимо, що безумовний інтерес становить також фонд Посольського приказу, зокрема, документи щодо розмежування між Російською державою та Річчю Посполитою за умовами Полянівського миру, серед яких чимало поземельних актів, у тому числі з описом монастирських маєтностей. Серед них – найраніший (1638 р.) список грамоти Івана IV новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю (1551 р.), а також копія грамоти Бориса Годунова цьому ж монастирю, яка за формою є виписом з писцевих книг 80-90-х років XVI ст., що не збереглися до нашого часу*.

У формі випису дійшли до нас і дані про земельні володіння путивльського Молчинського монастиря (РДАДА, ф.79, оп.1 (1636 р.), спр.6, арк.137–143). Випис був зроблений з писцевих книг Путивля 7065 (1556/57) р. і став підставою для пожалування Василя Шуйського у липні 1606 р. Цей документ, уперше виявлений на початку 1970-х років[6] і досі не опублікований, не лише містить опис монастирської вотчини, а й дає чітке уявлення про характер та форми її господарської експлуатації, фіксує тогочасну антропонімію і топонімію регіону, а також про номенклатуру знаків власності на бортних деревах – так званих "знамен", що вже не раз ставали об'єктом історичних та історично-лінгвістичних досліджень[7]. У комплексі з пізнішими матеріалами[8] цей випис дає можливість простежити поступове зростання маєтностей Молчинського монастиря, котрий на початку XVII ст., за спостереженнями І.М.Міклашевського[9], перетворився на найвизначнішого з-поміж землевласників південної "україни" Московської держави.

При публікації випису зберігаються літери є, і, ї, ꙃ, ѡ, ѳ, ъ, ѣ, ѧ, ѡ; виносні літери позначаються курсивом; титли не розкриваються. Пунктуація відповідає вимогам сучасного правопису. Фоліація оригіналу подана на полях напроти знаку закінчення аркушу (//). Літерні позначення чисел зберігаються і розшифровуються у квадратних дужках; так само подаються фрагменти, опущені переписувачем при копіюванні. У круглих дужках відновлюються пошкоджені місця документа.

---

* Див. їх публікацію: *Русіна О.В.* Грамоти новгород-сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) // Укр. археогр. щорічник. – К., 1993. – Вип.2. – С.138-152.

Арк. 137

Списокъ с выписи Молчинского мнстря

Выпис с путивльских с писцовых кнгъ писма Захаря Плещѣева ҂зѯє [65] году Прчстые Бдцы Мωлчинскогω мнстра ухожеемъ бортным и всяким угодьам.

Соцкои Івана Власов ходит ухожеи Линевскωи на суходоле; а в тωм ево ухожье бортных деревъ со пчелами десеть бортеи, а *-неделного бортногω дерεвя сто бортеи, а делного бортного дерева-*, которое вперед в борти пригодитца, и тово сказали много, а счету не вѣдают;
а даютъ с тово ухожа оброку девет пуд меду игумену з братею;
а в том ево ухожье два знамени: знама тренога, знама кобылка;
а ходит по игуменскои (гр)амоте.

Тишка, Власов снъ, ходит ухожеи Лине в(ск)ои на суходωле;
а в том их ухожье [бортныхъ деревъ] со пчелами десет бортеи, а дѣли сто бортеи, а неделного бортного деревя, которое в борти пригодитца, того сказали много, а счету не вѣдают;
а дают с того ухожья з году на год оброку игумену з братьею девет пуд меду;
а знамяна тѣж тренога да кобылка;
а ходит по игумновои же грамоте.

Івана Власовъ, снъ Ядрѣевског.*, да снъ ево Дениско ходитъ ухожеи Кохоновскωи на Соболевице и на озере на Седри;
а преж тогω тот ухожеи был за Івашком Степановым, а давал Івашко девет пуд меду; а нне че Івана наддал над старым оброком три пуды меду, и вперед ему давати с тог. ухожья двенатцат пуд меду;
в озерѣ в Седре ловат рыбу, а половину тоѣ рыбы дает игумену з
Арк. 138 братьею, а другую половину **-тоѣ рыбы-** емлют себѣ; а рыба в о// зерѣ лини и караси;
а в том ево ухожье [бортныхъ деревъ] сω пчелами десеть бортеи, а дѣли сто бортеи, а недѣлного бортного деревья, которое вперед в борти пригωдитца, тово сказали много, а счету не вѣдаютъ;
а знама у него кобылка;
а ходитъ пω игумновои грамоте.

- Помилка копіїста: в оригіналі мало бути "делного бортногω деревя сто бортеи, а неделного бортного дерева".

* Слово правлене.

- Написано над рядком.

Васка Івановъ, сн҃ъ Грѣчигина, да его сн҃ъ Степашко ходитъ ухожеи в Клечети Борзаковскои на рекѣ (на) Семи;
а преж того был тот ухожеи за ево матерю, за вдовою за Машкою;
а в том ево ухожье бортных дерев со пчелами десет бортеи, а дѣлных пятьдесат дерев, а неделново бортново дерева, которое вперед в борти пригодитца, тово сказали много, а счету не вѣдают;
а даютъ с тово ухожа игумену з братьею пятнатцат пуд меду;
а в том ево ухожье знама куцер.

Панша, Яковлев сн҃ъ, ходит ухожеи Федоровскои в Линевѣ же;
а в том ево ухожи бортных дерев со пчелами десеть бортеи, а дѣлново пятьдесять дерев, а недѣлново бортново деревья, которое в дел пригодитца, тово сказали многω, а счету не вѣдаютъ;
а даютъ с тово ухожа игумену з братьею шесть пуд меду;
а в том ево ухоже два знамени: знама граница со тном, знамя косица.

Федка, Іванов сн҃ъ, хωдит ухожеи Михаилωвскои на рекѣ на Суле*, и на Вири, и по рекѣ по Ромну, и по ωзерку;
а в том ево ухожи бортных дерев со пчелами пятнатцат бортеи, а дѣли сто бортеи, а неделново бортново дерева, которое впред в борти // пригодитца, и тово сказали многω, а счету не вѣдаютъ; Арк. 139
а даютъ с тово ухожья оброку з году на гωд три кади меду, осмнатц(ат) пуд;
а в том ево ухоже три знамени: знамя ребра, да знамя вески, да знамя лопата;
а в том своем озере рыбу лωват, караси и лини, и бобровые гоны гонят;
а ходят по игумновои грамоте.

Тимошка Іванов, снъ Суховерхова, ходитъ ухожеи Игнатовскои Фаустова на Линевском лѣсу;
а в том ево ухоже бортных дерев со пчелами шесть бортел, а дѣли сто бортеи, а неделново бортново деревя, которое вперед в борти пригодитца, тово сказали много, а счету не вѣдают;
а даетъ с товω ухожа ωброку осмнатцат пуд меду с ведром;
а в том евω ухожье три знамяни: знамя мотовили, тагол**, знамя белка;
а хωдит по игумновскои грамоте.

Івашкω Федоров, сн҃ъ Вощинин, ходитъ ухожеи Лукинскои и усть Плюскинсково ухожа;

---

* Помилка копіїста: в оригіналі мало бути "Семи "(РДАДА. – Ф. 1209, спр. 368. – Арк. 504).

** Перекручене копіїстом "глагол" (РДАДА. – Ф. 1209, спр. 368. – Арк. 499).

а в том евω ухоже бортных дерев со пчелами три борти, а дѣлногω тритцать дерев, а недѣлново бортног. деревя, которое вперед в борти пригодитца, тогω сказали много, а счету не вѣдаютъ;
а дает с тово ухожа игумену оброку три пуды меду;
а в том ево ухоже знамя куница;
а ходитъ по игумновои грамоте.

Исачко Федоров, снъ Горнастаев, ходит ухожеи в Рылскои волости і в Рылском уѣзде в Хохолскои волости;
Арк. 140 а нне, сказываютъ, тот ухожеи пустъ и не ходит них//то; а преже товω с тово ухожя шлω оброку к Прчстои к Молчинскои шесть пуд меду;
а нне с товω ухожья не идет ничевω.

В Путивльском же уѣзде тово ж мнстря Петрушка Івановъ, снъ Ионинсковω, ходит ухожеи на суходоле Старцов;
а в том ево ухωжье бортных дерев со пчелами четыре борти, а делного сорок бортеи, а неделново бортного дерева, которое вперед в борти пригодитца, тово сказали много, а счету не вѣдают;
оброку дает с тово ухожя четыре пуда *-меду-* игумену молчинскому;
а в том ево ухожи два знамени: знама взвилье на обе стороны, поперег рубеж, знамя перемонатки.

Васка, Оникиев снъ, ходить ухожеи Окуловскои на суходоле;
а в том ево ухоже бортных дѣрев со пчелами шесть бортеи, а делново шестьдесат дерев, а неделново бортног. деревя, которое вперед в борти пригодитца, того сказали много, а счету не вѣдают;
а давал с тово ухожьа оброку пятнатцат пуд меду, а нне наддал пуд меду, і вперед ему давати шеснатцать пуд меду;
а в том ево ухожье два знамени: знамя посох да знама посох же с приметки.

Молчинского ж мнстра у города два озера, озеро Линчоя да озеро Кобылка, да струга Пружинка течет из озера ис Хотыша в реку Семь; а ловат тѣ озерка Молчинскогω мнстря [рыболовли]; а в тѣх озерах рыба лини и караси.

Арк. 141 К мстрю ж // в Клечети озеро Молча, а ловятъ то озеро рыболовли. Васка Гречиха пωловину тое рыбы даетъ на братью Молчинсково мнстря, а другую половину тое рыбы емлет на себя; а рыба в тѣхъ озерках караси, и лини, і въюны; а половина тое рыбы идет братье. Вешние ловли закотные, а осеннеи и зимнеи не идет. А того озера длина на полверсты, а поперег на перестрел, а инде менши.

- Написано над рядком.

Молчинсково ж мнстра два селища, Линевское да селище Климωвское, оба пусты перелогом лѣтъ с сорок и болши, и не пашет нихто.

Молчинсковω ж мнстра ухожи бортные в Клепетцкои волости: ухожеи Сонинскωи на рекѣ на Ромну в Кузятине, а дрогое в Стоговскои на рекѣ на Сулѣ, и [с] Стоговсково и с Дюдинсково идет дани кад меду; да ухωжеи Владелище у Демьяновицъ, а дани полчетверта ведра; да угожеи Мохновичи на рекѣ на Сулѣ да на рекѣ на Ромне, а дани полкади меду;
а в тѣх ухожях бортных дерев со пчелами пятнатцать бортеи, а делново бортново дерева *-сто бортеи, а неделного бортного дерева-* и тово сказали мног., а счету не вѣдаютъ;
а в тѣх ухожьах четыре знамени: знамя лукъ с стрѣлωю, знама три рубежи, знама сапωжок **-да знама осока-**;
а дали ему тѣ ухожьи кь Егорью Стра[с]тотерпцу Клеметцкои* волости сотцкои Степанка, Кузовкудинов снъ, с товарыщи;
а тѣ у него знамена вь Еванелье написаны;
а [ходитъ] тѣ ухожьи бортникъ Игнатко Івановъ, снъ Князиковъ, да снъ ево Івашкω с товарыщи; а сказали Молчинскогω мнстра игумену з братьею ихъ // ухожьевъ бортники, что тѣ их мнстрьские ухожьи Арк. 142
не с раду и не с одново порознь.

Ухожеи Прчстые Молчинского мнстря от Мяти по (л)ужекъ, от Ровни пω дорогу, а вниз рекою (к) Песку;
а придали ему тωтъ ухожеи сотцкои (Д)онетцкои волости;
а дают с тово ухожа (з) году на гωд оброку игумену шесть (п)уд меду да куницу;
а тот ухожеи написан во Еванелье;
а ходит тот ухожеи Васка Татаринов.

Да маса [?] [...] а в том ево ухожье бортных дерев со пчелами и безо пчел бортеи нету ж, а даютъ оброкъ з бобровых гоновъ.

Да Прчстои же Молчинсково мнстра в Городетцкои волости ухожеи бортнои Подгорье да Цереметцкои борокъ и з береги з бобровыми, и с перевеси, и [с] спуды;
а придал тот ухожеи к Прчстои Михаило Санков да брат ево Остапъ;
а в том ево ухоже [бортныхъ деревъ] со пчелами шесть бортеи, а дѣли пятдесять бортеи, а неделново бортново деревьа, которые вперед в

- Написано над рядком.

- У тексті цей фрагмент помилково вміщено нижче, між словами "сотцкои" і "Степанка" (коригуємо за: РДАДА. – Ф. 1209, спр. 368. – Арк. 507-507 зв.).

* Перекр. "Клепетцкои"..

борти пригωдитца, тово сказали много, а счету не вѣдаютъ;
а ходитъ тот ухожеи Васка Олеѯѣевъ;
а давал с тово ухожьа к Прчстои Молчинскωи по три пуды меду, а ннече наддал пуд меду, і вперед ему давати четыре пуда меду;
а знама в том ухожье взвиле з двема рубежи;
а то у нихъ знамя писанω вь Евангелье.

І всего мнстрьскихъ Молчинских ухожьев шеснатцат, а бортных дерев со пчелами сто пять бортеи, а безо пчел восмьдесятъ вωсмъ* дерев, а неделново бортного дерева, которое в борти пригωдитца, и
Арк. 143 того сказали много, а счету // не вѣдают;
а оброку старого с тое со всѣе волωсти сто дватцать четыре пуда и полпета ведра меду да куница, а нωвые наддачи пять пуд меду; і всего с тое мнстрьскои волости старог. оброку и с наддачею сто дватцать деват пуд и полпята ведра меду да куница.

А у подлинные выписи припис дьяка Гаврила Михѣева.
Справка подячево Домашнево Степанова.
А назади у выписи написанω: РДІ [114] г., июля въ З [7] де. гсдрь црь і великиі кнзь Василеи Іванович всеа Русиї пωжаловал, велѣл им пω сеи выписи владѣт по прежнему.
Припис дьяка Томила Лугωвского.

РДАДА. – Ф. 79, оп. 1 (1636 р.), спр. 6. – Арк. 137-143.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ ПІД ТИТЛАМИ ТА СКОРОЧЕНЬ

Бдцы - Богородицы
гсдрь - государь
кнгъ - книг
кнзь - князь
мнстрьские - монастырские
мнстрьскихъ - монастырских
мнстрьскои - монастырской
мнстра, мнстря - монастыря
мстрю - монастырю
нне - ныне
ннече- нынече
Прчстои - Пречистой
Прчстые - Пречистые
снъ, снъ - сын
црь - царь

[1] *Тихомиров М. Н.* Россия в XVI столетии. – М., 1962. – С.407-414.

[2] *Анпилогов Г. Н.* Новые документы о России конца XVI – начала XVII века. – М., 1967. – С.130-306.

[3] *Эрнст Н. Л.* Путивль и его посад в первой половине XVII-го века // Юбилейный сборник статей студенческого историко-этнографического кружка при имп. университете св.Владимира. – К., 1914. – С.57-79; *Булгаков М.Б.* Бортничество служилых людей

* Помилка копіїста: в оригіналі мало бути “вωсмъ[сотъ] восмьдесятъ”.

Северской земли в первой трети XVII в. // Крестьяне и сельское хозяйство России в XIV-XVIII веках. – М., 1989. – С.125-144; *Булгаков М.Б.* О некоторых сторонах хозяйственной деятельности посадских людей г.Путивля в первой половине XVII в. // Город и горожане России в XVII – первой половине XIX в. – М., 1991. – С.74-93.

[4] *Балабушевич Т. А.* До питання про публікацію джерел з соціально-економічної історії малодосліджених регіонів України // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. – К., 1988. – С.139.

[5] Там само.

[6] *Шеламанова Н.Б.* Документы государственных межеваний 30-40-х годов XVII в. // АЕ за 1971 год. – М., 1972. – С.170.

[7] *Коткова Н.С.* Названия русских бортных знамен – историко-лингвистический источник // Исследования по лингвистическому источниковедению. – М., 1963. – С.120-133; *Антилогов Г.Н.* Бортные знамена как исторические источники (по путивльским и рыльским переписным материалам конца XVI и 20-х гг. XVII в.) // Сов. археология. – 1964. – №4. – С.151-169; *Булгаков М.Б.* Бортничество служилых людей ... – С.141-142.

[8] РДАДА. – Ф. 281 (ГКЭ. Путивль). – № 9583, 9584, 9585; ф. 1209. – Спр. 368. – Арк. 498-508; Труды Курского губернского статистического комитета. – Вып.1. – Курск, 1863. – С.562-578; *Палладий.* Историко-статистическое описание Молчинской Рождество-Богородицкой Печерской мужской Сафрониевой пустыни. – М., 1895. – С.14-15; Актовые и летописные материалы о восстании И.И.Болотникова / Публикацию подгот. В.И.Корецкий // Сов. архивы. – 1976. – №5. – С.57-58. На початку століття списки опублікованих грамот зберігалися в архівах Молчинського монастиря і Молчинської Софроніевої пустині (*Лебедев А.С.* Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда (=Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т.13). – Харьков, 1902. – Т.2. – Ч.І. – С.166, 179). Див. також оброчний випис 1601 р.: Памятники южновеликорусского наречия. Конец XVI – начало XVII в. – М., 1990. – №57. – С.66-67.

[9] *Миклашевский И.Н.* К истории хозяйственного быта Московского государства. – М., 1894. – Ч.1: Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века. – С.132-133. Порівн.: *Багалей Д. И.* Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887. – С.119-120.

В. С. ШАНДРА (*Київ*)

ЛИСТИ П. П. ЧУБИНСЬКОГО З АРХАНГЕЛЬСЬКА ДО О. І. КІСТЯКІВСЬКОЇ (1864-1865)

Павло Платонович Чубинський належить до тих діячів української культури, які плідно поєднували творчість з громадською діяльністю.

Народився П.П.Чубинський 15(27) січня 1839 р. на хуторі Чубинських поблизу містечка Бориспіль Переяславського повіту Полтавської губернії у небагатій дворянській родині. Здобувши грунтовну середню освіту, він блискуче закінчив юридичний факультет Петербурзького університету зі званням кандидата юридичних наук. 1861 р. П.П.Чубинський повернувся в Україну й почав збирати матеріали про народні юридичні звичаї. Водночас він включився в активне громадське життя, що пізніше трактувалося жандармами як "українофільська діяльність". Скоро йому довелося розпрощатися з друзями і однодумцями - його було вислано в Архангельську губернію. У "послужному списку" Чубинського знайшлися й участь у похоронах Т.Г.Шевченка в Петербурзі, розповсюдження революційних відозв до селян українською мовою, спроби пояснити селянам Переяславського повіту суть реформи 1861 р., співробітництво в українському громадсько-політичному журналі "Основа", й авторство пісні "Ще не вмерла Україна". Прибувши наприкінці листопада 1862 р. до Архангельська, П.П.Чубинський застав на посаді губернатора М.К.Арандаренка, який доводився йому хрещеним батьком[1]. Останньому, безперечно, були відомі професійні знання й особисті якості хрещеника, і він сприяв призначенню П.П.Чубинського на посаду слідчого в Пінезькому повітовому суді. Широка натура П.П.Чубинського не могла задовольнитися лише офіційною діяльністю, він заходився писати та надсилати статті до столичних газет, в яких повідомляв про неблаговидні дії місцевих урядовців. Наприкінці 1863 р. його було переведено в Архангельськ на посаду секретаря статистичного комітету, а на наступний рік призначено й виконуючим обов'язки чиновника особливих доручень при губернаторі, яким на той час був уже М.М.Гартінг. Новому губернаторові були потрібні освічені люди, і П.П.Чубинський дістав ще одне доручення - завідувати приказом громадської опіки.

З усіх своїх обов'язків Чубинський найбільше перейнявся роботою в статистичному комітеті. Проаналізувавши його діяльність, він дійшов

висновку, що у вивченні губернії в етнографічному і статистичному плані майже нічого комітетом не зроблено. Обстеження провадилося застарілими прийомами, зібраний матеріал не аналізувався і не давав практичних результатів. Такі питання як побут, звичаї, релігійні вірування місцевого населення зовсім не бралися до уваги, тоді як особливе географічне положення, характер економіки, місцеві звичаї мали для науки надзвичайну цінність. До роботи у статистичному комітеті П.П.Чубинський з властивим йому запалом залучав волосних писарів, священиків, студентів, політичних засланців. На основі зібраних матеріалів він видав у Архангельську праці "Солеварение в Архангельской губернии" (1866), "Статистико-этнографический очерк Корелы" и "Северо-Екатерининский путь" (1867), "Вятско-Двинская железная дорога" (1868).

Робота у статистичному комітеті вимагала повсякчасного звертання до бібліотеки. На той час міська публічна бібліотека перебувала у жалюгідному становищі і щоб полегшити її роботу П.П.Чубинський, з дозволу губернатора, почав завідувати нею. Водночас він брав участь у редагуванні газети "Архангельские губернские ведомости".

Багатопланова діяльність, широке коло наукових інтересів П.П.Чубинського привернули увагу членів Вільного економічного товариства. За їхнім дорученням Павло Платонович вивчав розвиток хліборобства і льонарства та стан торгівлі й промислів Північного краю. Для цього йому довелося об'їздити Архангельську, Вологодську, Вятську, Оленецьку, Новгородську, Костромську і Пермську губернії. За п'ять місяців Чубинський зібрав необхідний матеріал і надрукував 1868 р. звіт "О состоянии хлебной торговли в Северном районе", який склав об'ємну книгу (300 арк.). Наукова зрілість її автора настільки здивувала фахівців, що віце-президент Ф.П.Літке клопотав перед Міністерством внутрішніх справ про переїзд П.П.Чубинського до Петербурга.

По приїзді до столиці 1869 р. П.П.Чубинського було обрано членом-кореспондентом Московського товариства сільського господарства, членом-співробітником Вільного економічного товариства і Російського географічного товариства, дійсним членом товариства шанувальників природознавства, антропології і етнографії й нагороджено першою срібною медаллю.

Незважаючи на постійну зайнятість улюбленою справою в Архангельській губернії, Павло Платонович не переставав сумувати за Україною, рідним краєм, близьким йому київським товариством. У Центральному державному історичному архіві України в м.Києві у фонді О.Ф.Кістяківського зберігаються листи П.П.Чубинського до двоюрідної сестри Лесі (Олександри) Кістяківської, що дають змогу глибше зрозуміти особистість П.П.Чубинського, той душевний стан в якому він перебував на засланні.

Листи публікуються вперше.

N° 1

Голубонько Лесю!

Хоч не здужаю, а все-таки сів написать до тебе лист. Я почув, що ти заручена і хапаюсь привітати тебе. Хоч не знаю твого жениха, але вважаючи на те, що ти его вподобала, лічу его за гарного чоловіка. Прошу тебе, одібравши оцей лист, зараз же йти до фотографа й знять свій партрет з женихом укупі и с першою поштою прислати до мене. Мені здається, що ти зробиш так, як я прошу, - ти знаєш, що я тебе дуже люблю. Прошу тебе, моя горличко, напиши мені, як Ви закохались, де спіткались і спізнались, хто твій жених, чи наш, чи москаль, чи любить наш край, і наш люд, чи дуже тебе любить? Чи служить, чи ні? Чи простий чоловік, чи, може, паном пахне. Як слід опиши, щоб я заочи з ним познайомився. Напиши, коли буде весілля, то ми з сестрою[2] вип'ємо в той день по чарочці, щоб Вам жилося мило та любо! І на твоїм весіллі не доведеться мені бути. Що ж робити, я й на чужій стороні порадію за Вас, мої голуб'ята! На той рік маю надію Вас побачити, сподіваюсь волі. Вернусь до Вас, да й одружуся. Чи піде за мене [Ає...ї][3] Алек.[4], чи, може, вже вона мене забула. Вклонись їй від мене. Я посилаю їй лист через Варуню[5]. Усі ви мене забули, особливо Варя, ніколи не озветься, а я і в куми набивався, да й не покликали, бодай їм усе добре було. А я-то думав покуматись з Варунею і Володарем[6]. На тім тижні зроблю свої карточки і пришлю Вам, щоб Ви бачили, який я тепер. Старий зробився, скоро буду такий, як у пісні співають: "Старий дідуга", – ото лихо буде, як на старості одружусь[7], тоді жінка скаже, що вона молоденька, гуляти раденька. От так-то, моя ластівко. Ой, коли б ти знала, як тяжко на чужій чужині! Спасибі, що хоч сестра приїхала, якось неначе й не зовсім на чужині. Єсть для кого працювати, єсть з ким думу тяжку розділити і тугу розважити.

Цілую тебе, кралечко, щиро братерськи, сподіваюсь швидкої одповіді. Твій брат Павло.

Архангельськ. Року 1864-го, 10 листопада.

ЦДІАК України, ф.263, оп.1, спр.74, арк.1-2. Автограф.

N° 2

21 листопада

Лесю! Тільки що написав тобі листа, як відібрав від тебе. Дуже зрадів я, прочитавши, що ти виходиш за Кістяковського[8]; я його знаю, він, спасибі йому, озивався до мене в цю сторону, куди мене лиха година закинула. Подякуй його за мене, себто поцілуй гарненько. Сором, за що нарікаєш на мене, за те, що довго не писав, не винен я, а винна нудьга проклята, бо як візьмеся було за перо, до тяжкі думи оступлять тебе от і покинеш, не хочеться другим наганять сумовання. Тепер Ви вже, мабуть, живете у парі, живіть на здоров'я собі та на користь, а часом й мене згадайте, згадайте, що я на чужині і посилайте свій привіт та щире рідне слово, от мені й

полегшає. Не знаю, коли то вернусь до Вас, може, поки сонце зійде - роса очі виїсть, а може, й швидко. На цій неділі їду в Пінегу[9] по ділу, на своє старе гніздо, побачу Петра Савича[10], він тепер дворянським засідателем. Пришли, голубонько, патрет з чоловіком укупі, то пишіть обоє до мене.

Цілую і обнімаю Вас щиро. Ваш Павло.

P.S. Твоїй матусі і батькові[11] а теж і тітоньці вклонись і поцілуй. Наталку обніми. Товариству поклон низенький. На кому женяться Житец[12], Жукевич[13], Федько[14] і Миколайчик[15]?

ЦДІАК України, ф.263, оп.1, спр.74, арк.5-6. Автограф.

N° 3

Люба сестра Лесю!

Ждав усе вашого патрета та й не дождався, так-то Ви пам'ятаєте про мене. Читаючи твій лист, я радів за тебе, радів, що маєш чоловіка такого, що можна позавидовати. Да й я Вам обоїм трохи завидую. Ви поїдете в чужі краї, будете бачить світ, людей, будете вчитись, в потім і людей учити. А я? Третій рік отут нужусь. Хотілося би учитись, да ба, - забудеш й те, що знав. А після не наженеш того, що згублено. От таке-то, не скоро я побачусь з Вами, мої любі, хоть і маю надію повернутися до Вас в цім року. Може, оживу у рідному краї, а то якось зостарівся, чогось на душі тяжко. Нудьга. Працюю, не покладаючи рук, да й то не тішить. Живіть, хоч Ви, мої любі сестри, весело та щасливо, може, й мені легше буде, бачучи Вас щасливими.

Лесю! Ти не забувай, що ти у мене сама любима сестра і привітуй свого брата. Той день я веселий, як одберу лист од кого-небудь з Вас, мої голуб'ята. Даруйте ж мені частіше щасливі дні. Тоді я неначе дома, неначе між Вами. Пришли мені патрет, на котрім Ви були б намалювані з чоловіком. У мене є патрет Варуні з Володарем, треба й Ваш; а я скоро вишлю Вам мою карточку. Пиши ж мені частіше, голубонько, не скупись. У тебе часу доволі. Поцілуй свого чоловіка й скажи йому, що я від щирого серця бажаю йому успіху в науці, на славу йому й на добро людям.

Цілую тебе, моє серденько. Твій Павло. Поцілуй Наталку і тітку Єфросинію Іванівну.

23 березоліка 1865 року. Архангельськ.

ЦДІАК України, ф.263, оп.1, спр.74, арк.3-4. Автограф.

N° 4

Архангельськ. Року 1865, грудня 23

Олександрі Кістяківській

Серденько Лесю! От рік минув, як ти заміж вийшла і за рік тільки два листи написали до мене. Чи годиться так робити? Не сподівався я, що мене забудуть сестри, котрих я любив, як свою душу, до котрих був завше з щирим серцем. Гірко мені думати, що мені[16] іще років кілька прийдеться

коротати вік у неволі, до всі одцураються, усі забудуть, що десь над Білим морем гине брат, проклинаючи долю. "Вибач, серце, що докоряю Вам. Докучила лиха доля, докучила нудьга. Із рідного краю привіту не маю, один на чужині сльози виливаю. При людях сміюся, буцімто щасливий, не хочу, щоб знали, да щоб не вразили, еге, щоб не вразили. Бо зараз як побачать смутним, почнуть казати: "Чого Вам сумовати? Добрі люде Вас люблять, хліб-сіль маєте, хвала богу. Працюєте на користь краєві, чого ж Вам ще треба". Такі-то утіхи, бодай їх. Люде забувають, що цего мало. Хліб маю, бо до поту, зрана до вечора, працюю на його. Працюю на користь цього краю. Да хотів би працювати у рідному краю. Любити ж скрізь будуть, бо недаром кажуть: "Добре роби, любитимуть люди". Мені хотілося би бути там, де моє миле товариство, де всі близькі серцю, де рідне поле, де співа соловей, де стоять в гаях дуби віковічні. Де широко, де весело, де степ, де криниця з вербою зеленою, похилою над криницею. Де усю ніч темнесеньку співають дівчата. А тут – лишенько. 8 місяців зима, да й літо казна яке. Скрізь болота, та комарів без ліку. Пісні не почуєш, а хоч почуєш, дак таку, що лучче б не слухав. Тепер між засланними єсть такі, що добре співають, дак і душу одведеш. Невеселе життя. Здається, що як ще довше поживу тут, то збожеволію – така нудьга. Гірш те, що не знаєш, коли повернуть додому. От таке-то.

Та нехай йому хрін. Живим не треба знати про мертвеців, а я, мов той мертвець. Усі мої думки, усі бажання повинен ховати далеко у серці. Нікому їх не треба, нікому вони некорисні. Вибач, серце, що може й на тебе нагнав смут моїм гірким словом, то що ж робити, хотів завести веселої, та не те на думці, не те на серці. Але киньмо об землю лихом. Інколи так важко, що хотів би напитись, та й то ні с ким. Годі про себе. Ппиши мені, чи ти зовсім очуняла. Що твоє мале?[17] Що, мабуть, чоловік твій дуже радіє, що має наслідника. Він як юрист, а юристи люблять римське право, тепер, мабуть виріс, бачучи, що має succesore[18]. Що він пороблює? Чи професорствовать буде, чи що? Напиши про все. Його не прошу, бо знаю, що чоловіки гірші від жінок. Вони менш думають о ближнему. Де їм думати о таких нікчемних речах, як доля одного чоловіка. Вони тільки для громади роблять. (Се найбільш тичеться Володара). Він мені за три года написав два листи. Твій чоловік мене мало знає. З ним ми не жили разом. А Володару гріх. Та цур їм, чоловікам. Аби молодиці не забували, а чоловіки мені байдуже. Ні, брешу трошки. Я хотів би, щоб і вони не забували. Невже вони думають, що я забув усе, що нашому серцю і мило, і любо. Ні. Нехай мене забудуть люде, а я не забуду того, [що] близько моєму серцю. Нехай, хоч інколи, подають вісточку о своїх працях. Я хочу знати про все, що діється дома. Я не одвернувся від товариства. Думка моя і серце моє там, хоч з того нема ніякої користі. Та це вина моя. Скачи, враже! От й скачу. Та годі вже мені верзти нісенітницю. Нехай Вам Бог щастить, нехай Вам усміхається доля. Може й мені буде веселіше, як почую, що Ви живете в добрі та щасті.

Твій Павло

Хотів було написати, що цілую. Та побоявся. Думаю, накинуться на мене твій чоловік та моя наречена. Дак і зупинивсь, а ти все-таки думай, ніби я й справді поцілував.

ЦДІАК України, ф.263, оп.1, спр.74, арк.7-8. Автограф.

№ 5

[...кар]карбованця[19] не хоче втратити. Рано ще гроші збірать! Христос воскрес! Цілую тебе багато раз.

Твій Павло

А ось тобі мої веселі вірші.

Сон невільника

За день утомили і праця й нудьга
Заснув я і сниться мені,
Що ніби-то й до мене доходить черга
Дають, буцім, волю мені.
І от я на волі, у рідній сім'ї
Цілує матуся і плаче:
"Скоріше я думала буду в землі,
Ніж тебе, мій сину, побачу".
До серденька горне. І батько старий
Зрадів, голуб сизий, та й каже:
"Тебе вже оплакали, синочку мій
Утіхо єдина ти наша!"
І любо і мило у рідній сім'ї -
І гарная рідна хатина
Радію у сні я, і легко мені
І плачу, мов тая дитина!
Проснувся... Ой лихо! Я все ще в тюрмі...
Кайдани бряжчать навіснії
Болить моє серце і тяжко мені
І сльози не ллються дрібнії[20].

Павлусь

От тобі із празником. Ти думаєш мені невесело? Весело, серденько. Дуже весело. Цілую тебе ще раз. Твій брат Павло.

У Вас уже співають і соловейко і дівчата: "А вже весна, а вже красна". А у нас вітер завиває, снігу ще на три зими стало.

ЦДІАК України, ф.263, оп.1, спр.75, арк.1. Автограф.

[1] *Б.Г.* Павел Платонович Чубинский в Архангельской губ. (1862-1869 гг.) // Киевская старина. – 1903. – Июль-август. – С.229.

[2] До П.П.Чубинського на заслання приїжджала сестра Настя, яка протягом деякого часу вела його домашнє господарство.

[3] Далі йдуть нерозбірливі дві літери.

[4] Особу не встановлено.

[5] Йдеться про рідну сестру Лесі Варвару.

[6] Автор має на увазі Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834-1908), українського історика, археолога, етнографа, громадського діяча, з яким 1861 р. одружилася сестра Лесі Варвара. (Невидані спомини І.М.Каманіна про В.Б.Антоновича) // Україна. – 1928. – № – 6. – С.66-70.)

[7] Одружився П.П.Чубинський 1871 р. з Катериною Іванівною Порозовою, сестрою дружини директора Городищенського цукрового заводу М.О.Толпигіна. Родом вона була з містечка Опочки Псковської губернії. (*Берло Г.* З минулого. Баришпільський пансіон і П.П.Чубинський // Україна. – 1927. – Кн.3. – С.113.)

[8] Олександр Федорович Кістяківський (1833-1885), український вчений-юрист, який вивчав історію права та судоустрій в Україні. Зібрав і підготував до видання "Права, за якими судиться малоросійський народ".

[9] Пінега – повітове містечко Архангельської губернії.

[10] Йдеться про Петра Савича Єфименка (1835-1908), етнографа, якого за участь у Харківсько-Київському таємному товаристві було вислано спочатку до Пермської, а згодом до Архангельської губернії.

[11] Відомо, що батько О.І.Кістяківської Іван Михайлович Міхель, капітан у відставці, німець. І.М.Каманін писав про нього, що він був "дуже лагідною і доброю людиною". (Невидані спомини І.М.Каманіна про В.Б.Антоновича) // Україна. – 1928. – № – 6. – С.66.)

[12] Йдеться про Павла Гнатовича Житецького (1837-1911), видатного українського філолога, який 13 квітня 1865 р. одружився з Варварою Семенівною Демченко. (Плачинда В.П. Павло Гнатович Житецький. – К., 1987. – С.60.)

[13] Особу не встановлено.

[14] Можливо, автор має на увазі Тадея (Фадея) Розеславовича Рильського (1841-1902), українського культурного діяча, батька М.Т.Рильського. Т.Р.Рильський одружився 1862 р. (ЦДІАК України, ф.832, оп.1, спр.184, арк.6.)

[15] Один з літературних псевдонімів Миколи Андрійовича Вербицького (1843-1909), українського поета і педагога. В журналі "Основа" він надрукував вірш "П.Пл.Чубинському" (1862. – № 1. – С.4-5.)

[16] В оригіналі – "я".

[17] 12 жовтня 1865 р. у подружжя Кістяківських народився син Володимир, в майбутньому відомий учений в галузі фізики і хімії.

[18] Succesore – спадкоємець, наступник (італ).

[19] Початок листа не зберігся.

[20] Цей вірш з незначними правками опубліковано в поетичній збірці "Сопілка Павлуся" (К., 1871. – С.16) з присвятою "До Олесі".

В. Г. ВРУБЛЕВСЬКИЙ (*Київ*)

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК І УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО

У 1998 році Академії наук України виповнилося 80 років. В останні роки надруковано цілий ряд публікацій, в яких відновлені сторінки історії створення Української Академії наук, висвітлюються перші кроки її діяльності.

Історично так склалося, що давня мрія української інтелігенції про створення національної Академії наук стала реальністю завдяки підтримці гетьмана П.Скорпадського та Уряду Української Держави.

В травні 1918 року Уряд України доручив роботу по створенню Академії наук Міністерству народної освіти та мистецтв М.П.Василенку, який тоді очолював міністерство, залучив до цієї справи ординарного академіка Російської Академії наук В.І.Вернадського, який в той час жив у Полтаві. Приїхавши на запрошення М.П.Василенка до Києва, В.І.Вернадський гаряче підтримав ідею створення на Україні Академії наук. Він вважав, що Україна дуже бідна центрами наукової роботи і завдяки створенню Академії наук навколо неї згуртуються всі наукові сили. В.І.Вернадський передбачав, що завдяки діяльності Академії наук Україна зуміє вийти на передові рубежі світової науки.

Ставши головою комісії по виробленню законопроекту про створення Української Академії наук, В.І.Вернадський, який був добре знайомий з академічною роботою, активно приступив до формування її складу. Міністерство освіти направило запрошення взяти участь у роботі Комісії і Українському Науковому Товариству.

Наведена нижче підбірка документів, які зберігаються у ЦДАВО (ф. 2201, оп.1, спр. 135, арк. 1, 2, 5) та Інституті рукописів ЦНБ АН України (ф. 10, спр. 32919, арк. 8в звор., 90, 93, 93 звор., 94, 95 звор., 97, 105 звор., 106, 119 звор., 118) розкриває відношення до створення УАН та їх взаємовідносини в роки становлення Академії).

Як бачимо із документів, створення Комісії по заснуванню Академії наук викликало неоднозначну, бурхливу реакцію серед членів Товариства. Справа в тому, що створене на зразок Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові Українське наукове Товарситво розглядалось його організаторами як безпосередній попередник Академії наук. Один із фундаторів Товариства

М.С.Грушевський зокрема писав, що "се товариство з львівським дало змогу поставити зараз же з революцією на твердий грунт не тільки організацію Укаїнської Академії наук, що було черговим постулатом українського громадянства протягом уже трьох десятиліть, але й українізацію наукових установ Києва і України, всього її наукового життя, що було висунено як фактичне завдання революції вже в 1917 році[1]. І дійсно, уже 29 березня 1917 року на загальних зборах УНТ було прийнято рішення про створення комісії по виробленню статуту Академії, а згодом затверджений її склад (див. документи №1-2). У квітні 1918 року у листі до Міністерства Освіти Української Народної Республіки УНТ знову заявляє про свої наміри перетворитися в Українську Академію наук (документ №3). Але нестабільність у політичному та громадському житті України, яка тривала протягом 1917-1918 рр. не дала змоги УНТ приступити до здійснення наміченого плану. В зв'язку з цим, створена комісія фактично ніякої роботи не провела.

Документи №4-8 свідчать про активізацію діяльності УНТ на терені створення Української Академії наук після того, як ця робота була проголошена державною справою і доручена Міністерству освіти та мистецтв. Як бачимо із цих документів, УНТ вважало, що УАН повинна була створюватися на базі товариства і при його активній участі.

Значній частині членів УНТ була не зрозуміла позиція М.П.Василенка, який фактично усунув УНТ від роботи по створенню УАН. Не всі також були згодні і з тим, що М.П.Василенко запропонував очолити комісію по створенню Академії В.І.Вернадському. З його ім'ям пов'язувалося побоювання, що Українська Академія наук буде створена на зразок Російської, і це в значній мірі загальмує розвиток деяких паростків знання (особливо українознавства). Деякі вчені, зокрема проф. М.С.Грушевський, вважали, що поки Україна не має визначних вчених у всіх галузях знання, було б за доцільне запросити до справи фундування Академії наук ряд вчених із-за кордону.

Із цих документів видно, що фактично при організації УАН існувало дві протилежні концепції. УНТ вважало, що майбутня академія має бути громадською асоціацією учених, де розвивалися б переважно гуманітарні знання, які становлять ядро української культури. М.П.Василенко і В.І.Вернадський, вважаючи цілком необхідним розвиток української культури в Академії наук був представлений увесь комплекс суспільних, природничих і прикладних наук[2].

Такі діаметрально протилежні погляди у розробленні концепції Академії наук і спонукали, на нашу думку, М.П.Василенка створювати Академію як самостійну державну установу.

Важливим був і матеріальний фактор. Адже для того, щоб втілити ідею створення УАН в житті потрібні були значні кошти. І не зважаючи на тяжке економічне становище, Уряд Української Держави оперативно виділив 40050 крб. на утримання Комісії по створенню УАН[3] 200 тис. крб.

на початкові видатки на організацію УАН[4]та 869216 крб. 69 коп. на утримання УАН до 1 січня 1919 р.[5]

За часів Директорії, яка зробила спробу ліквідувати УАН, відносини між УНТ і УАН загострилися. Ця було викликано тим, що з ініціативи УНТ Директорія доручила товариству переглянути Статут УАН та внести зміни в її складі. Із документів №9-11 видно, що УНТ досить оперативно провела цю роботу і передала до Директорії Статут і штати УАН. Але Директорія не встигла розглянути і затвердити ці документи, були внесені лише деякі зміни в Статут УАН щодо використання української мови.

І, нарешті, останній документ свідчить про встановлення між УАН і УНТ ділових стосунків і співробітництва. Як видно із документа №12 УНТ звернулося до УАН з проханням асигнувати кошти по обрахунку на грудень 1919 р. Необхідно відмітити, що не зважаючи на своє важке фінансове становище, УАН неодноразово задовольняла аналогічні прохання Товариства. У лютому 1921 р. в зв'язку з об'єктивними труднощами у фінансуванні Товариства та дублюванням і паралелізмом у роботі багатьох споріднених комісій та установ, враховуючи взаємну згоду УАН та УНТ Народним Комісаріатом Освіти було прийнято рішення про об'єднання Української Академії наук та Українського Наукового Товариства. З цією метою була створена об'єднувальна комісія, яка в основному і завершила цю роботу до червня 1921 р.

[1] Три Академії // Київські збірники історії й археології, побуту і мистецтва. – К., 1930. (1931). – Зб.1. – С.4.

[2] Більш повно про це див.: Добров Г.М., Онопрієнко В.І., Храмов Ю.О., Матвєєва Л.В., Кістерська Л.Д. Новий погляд на історію заснування Академії наук України // Вісник Академії наук Української РСР. – 1989. – №4. – С.61-62; Онопрієнко В.І., Щербань Т.О. Українське Наукове Товариство // Вісник Академії наук України. – 1990. – №11. – С.71.

[3] Архів Президії АН України, №251, оп.1, спр.1, арк.27.

[4] Державний Вісник. – 1918. – №30. – 4 серпня.

[5] Там же. – 1918. – №73. – 22 листопада.

№ 1

Із протоколу загальних зборів Наукового Товариства у Києві

12/3 приводу пропозицій проф. М.Грушевского – вибрати комісію з 12 чол. і поручити їй обміркувати статут української Академії – ухвалено: в загальним зібранню секцій вибрати комісію з 12 чол. для вироблення статуту Академії і осібну комісію для вияснення фінансової сторони справи.

Підписи: Голова зборів М. Грушевський,
Секретар В. Прокопович

N° 2

Засідання сполучених секцій

8 липня 1917 р.

Обрано комісію по утворенню Академії наук в складі: Лобода, Павлуцький, Лучицький, О.Грушевський, М.Грушевський, Корчак-Чепурківський, Ганицький.

Підписи: М. Грушевський, Корчак-Чепурківський,
О. Грушевський, Павлуцький

N° 3

У.Н.Т.
в Києві

До Міністерства Освіти
Української Народної
Республіки

3 квітня 1918 р.

Рада У.Н.Т. в Києві, вважаючи, що в сей історичний момент будови Державного життя України, який вимагає напруження і розвитку всіх культурних сил краю, Наукове Товариство має значно розвинути й поширити свою науково-видавничу діяльність і не маючи матеріальних засобів на такий розвиток і поширення діяльності – звертається до Міністерства Освіти з проханням запомогти Товариству.

Досі, істнуючи вже десять років, як невеличка культурно-наукова інституція, з дуже обмеженим бюджетом, в умовах, цілком несприяючих розвитку й поширенню науково-видавничої діяльності Укр. Наук. Тов-ва, скупчивши коло себе видатнійші наукові сили України, в скромних розмірах проводило свою діяльність: уряджало лекції й наукові прилюдні засідання; утворило секції для розроблення в них ріжних галузів знання по спеціальностям; видавало наукові "Записки", збірники та інші наукові видання; заснувало свою бібліотеку, поклало початок заснованню Музею.

В часи війни життя й діяльність Товариства значно підупали з причин загальних, а також і через зменшення коштів (членські вкладки мляво надходили, видання мало розходилися).

В минулому 1917 році почало поволі відновлювати в свою діяльність, але поширити й розвинутись в такій мірі, яке належало б найвищій науковій інституції в момент відродження країни, що ступила на шлях широкого політичного й культурного життя, – не могло за браком коштів і відповідного помешкання.

Не маючи помешкання й коштів на потрібний штат служачих, не могли Товариство ні поширити та поповнити своєї бібліотеки, ні впорядкувати її та зробити приступною для користування широкого громадянства; не могло

урядити як слід свого музею; не могло поставити на відповідну височінь своєї науково-видавничої діяльності.

Тепер, при нинішньому розвитку політичного й державного життя країни, У.Н.Т. вважало необхідним для успіху культурно-просвітнього життя народу, широко проводити свою діяльність, систематично розробляючи ріжні галузі науки, знайомлячи й ширшу публіку з своїми роботами на наукових прилюдних засіданнях, проводячи інтенсивно видавництво науквих книжок, а також утворити фундаментальну наукову бібліотеку, упорядити й поширити свій музей та інш.

Маючи на увазі такий план своєї діяльності У.Н.Т. сподівається, що Міністерство Освіти піде йому назустріч в його потребах і допоможе йому коштами з державних фондів, асігнувавши на потреби Тов-ва 150000 (сто пятьдесят тисяч) рублів.

А стоючи на тому, що разом з поширенням всхі сфер своєї діяльності, Укр. Н.Т. має перетворюватись в Українську Акад. Наук., Рада Товариства прохає, в разі як се перетворення відбудеться біжучім році, асігнувати на се ще пятьдесять тисяч рублів, а значить усього на сей 1918 рік – 200000 рублів.

За Голову О. Грушевський
Секретар І.Ткаченко

№ 4

Із протоколу засідання Ради Товариства

9.VI.1918 р.

Присутні: М.А.Галін, Д.І.Дорошенко, О.Г.Грушевський, проф. Тутковський, Різниченко, Красівський (представ. від природничої секції). О.І.Левицький, О.Г.Черняхівський.

1). Заслухано запрохання міністерства освіти прислати представника від наукового товариства в справі витворення Української Академії наук у Київі та про справи вищої школи та наукових закладів.

2). Обрати делегацію з О.Левицького та П.Тутковського з метою вияснити, що представництво Наукового Товариства повинно бути в комісії побільшено до 1/2 складу комісії; комісія повинна повідомити про дотепершню працю наукового товариства, що наукове товариство само мало на думці перетворитися в Українську Академію наук і приступити до витворення статута її; запитати про особистий склад комісії; вияснити, що мовою у виданнях академії повинна бути українська залишаючи інші мови лише для резюме; з'ясувати участь Наук. Тов-ва в комісії по справах вищої школи.

3). При Науковому Товариство повинна утворитись Комісія в справі утворення і здійснення Академії наук, яка повинна допомагати праці представникам Наукового Тов-ва в комісії при міністерстві освіти.

Підписи: Тов. Голова Тов-ва О. Левицький
П.Тутковський, О.Черняхівський

№ 5

Із протоколу засідання Ради Товариства

16.VI.1918 р.

Присутні: Ор. І.Левицький, П.І.Холодний, І.М.Стешенко, В.Л.Леонтович, О.С.Грушевський і представники від мед. секції – О.В.Корчак-Чепурківський, М.А.Галін і від природничої – Різниченко і Красовський.

2). З приводу утворення Академії Наук і обрання представників в Комісію ухвалено обрати по одному представникові від кожної секції; від медичної – О.Галіна. Від філологічної – проф. Тимченка, від природничої – проф. Тутковського, від історичної – Павлуцького; повідомити про се Міністерство.

Підписи: Ів. Стешенко, О.Грушевський,
П.Тутковський, О.Черняхівський

№ 6

Укр. Наук.Тов-во
в Київі
№4
19.06.1918 р.

До Українського
Міністерства Освіти
В Комісію по утворенню У.А.Н.

У відповідь на папер від 10 сього червня за №14/12619 повідомляємо, що в Науковому Товаристві істнують чотирі секції: історична, фільольогічна, медична й природнича, отже воно має прислати у вищевказану Комісію чотирьох представників, згідно з пропозицією прислати по одному від кожної секції.

Про день засідання Комісії Рада Товариства просить сповістити її.

Тов. Голови Ів. Стешенко

№ 7

Із протоколу зборів Наукового Товариства у Києві

23 червня 1918 року

Присутні: С.Ю.Гаєвський, С.В.Петлюра, Ф.П.Магушевський, В.О.Магушевська, А.Л.Берло, О.Г.Лотоцький, П.І.Зайцев, Ів. М.Стешенко, М.Стасюк, Ів.Огієнко, М.Марковський, В.Різниченко, В.Косинський, П.Тутковський, О.Волошинов, О.С.Грушевський, В.Модзалевський, Д.Щербаківський, Е.К.Тимченко, С.Ф.Веселовський, О.Черняхівський, О.Корчак-Чепурківський, Е.Лукасевич, Л.Добровольський, проф. Павлуцький та д-р Галін і члени співробітники: Ів.К.Пазенко, О.Хруцький, Н.Д.Ткаченко-Романович і А.С.Шалукаєва.

Головує д-р Галін, секретарем С.Гаєвський

I

Справа з утворенням Української Академії Наук

Заслухано протокола засідання від 29 березня 1917 р., де обговорена справа заснування Академії, а також і від того ж року про обрання комісії з 12 чоловік для розроблення статуту Академії Наук. З інформації виявляється, що статут комісією не складено, а лише зібрані де-які матеріали.

Д-р Галін повідомляє, що в справі заснування Академії відбулись кілька розмов між Міністерством Освіти і Ор.Левицьким. Представивши О.Левицькому ак.Вернадського, як голову комісії по організації Академії, Мін.Освіти М.П.Василенко заявив, що організація УАН – справа державна і переходить до Міністерства Освіти. Від Наукового Т-ва запрошено у Комісію двох представників, але зазначено, що по одному від секції; через те, що секції чотири, можемо послати чотири представника. До вибора представників визнано необхідним обговорити справу принціпіально. Промовці констатують, що утворення Академії Наук повинно виходити органічно з Наук. Т-ва; яке має зорганізовані секції, свій музей, видання. Висловлюється здивування, як міг М.П.Василенко – член того ж Наук. Т-ва – віддавати цю справу до рук людям, мало відомим на Україні і до сеї пори не чути про таких людей, як проф. М.Грушевський, акад. В.М.Перетц, з іменами котрих поруч на записках Т-ва стоїть і імення М.П.Василенка. А між тим у Київі вже відомо, що тих людей дуже обходить справа організації Академії і ак. Перетц навіть прислав проект статуту.

Після обговорення визнано, що у Комісії необхідно взяти участь, але разом з тим вивести постанову, де б було зазначено відношення Наук. Т-ва до цієї справи й ту постанову передати п. Міністрові через особливу делегацію, а також для відома і до Комісії.

До Комісії по виробленню постанови обрано: О.Лотоцького, Ів.Стешенка і Ів.Огієнка. У делегацію обрано проф. Павлуцького, пр.-доц. Корчак-Чепурківського та пр.-доц.Огієнка.

Після перерви зачитана вироблена форма і прийнята одноголосно така постанова:

Українське Наукове Товариство ще з минувого року почало працювти над перетворенням цієї установи на Українську Академію Наук, для чого обрано було спеціальну Комісію. Тепер же Науковому Товариству стало відомо, що утворення Української Академії Наук клопочеться і Міністерство Освіти, яке склало для цього Комісію.

Українське Наукове Товариство вважало, що як стара українська наукова установа, воно повинно взяти як найширшу і як найближчу участь в організації Академії Наук.

А між тим справа організації комісії і запросини до неї відбуваються без участі і порозуміння з Наук. Т-вом, од якого перейнято ініціативу утворення УАН.

Висловлюючи свій жаль з приводу порушення законних громадських

прав Української Наукової інституції, загальні збори Українського Наукового Товариства 23 червня сподіваються, що Міністр Освіти, який разом з ним є членом Наукового Товариства, в дальшій праці над цією справою прийме до уваги значіння і ту ролю, яку відігравало Укр. Наук. Т-во в науковій роботі, що давало йому право на перетворення в Національну Академію Наук.

Після прийняття цієї постанови вирішено поки що остаточного рішення про участь у Комісії не виносити, а вернутись до цієї справи у найближчу неділю, коли будуть відомі наслідки розмови делегації з п.Міністром Освіти.

Підписи: Голова зборів Галін
Секретар С. Гаєвський

№ 8

Із протоколу загальних зборів Наукового Товариства у Києві

30 червня 1918 р.

Присутні: члени – Лукасевич, С.Кумакевич, В.Різниченко, Е.Опоків, П.Тутковський, В.Модзалевський, Д.Антонович, Е.Дяченко, Е.Тимченко, О.Корчак-Чепурківський, І.Огієнко, д-р Галін, Е.Антонович, А.Берло, Ф.П.Матушевський, Країнський, Каманін, Марковський, О.Г.Черняхівський, С.Ю.Гаєвський, С.Ф.Веселовський, М.Ф.Біляшевський, Б.Н.Кречун. Члени-співробітники: І.Щітковський, Н.Д.Романович-Ткаченко, І.Щоголів і Алешо.

Заслухали протокол попереднього засідання. Прийнято з поправкою: в записові промов окремих промовців додати, що особливо підкреслено було в промовах, що організація Академії ведеться не громадським способом, а чисто бюрократичним.

Далі головує Е.Тимченко, Секретарем С.Гаєвський.

I. Справа організації Академії Наук

Проф. Тутковський докладає про наслідки розмови делегації і мін. освіти М.Василенко. Делегацію вислухав; згодився на 4 представники від Наук. Т-ва. Справа ведеться як слід. Міністерство взяло на себе почин, бо Наук. Т-во не скоро провело б ту справу, а Академія мусить бути відкрита до осени і буде відкрита. Постанову прочитав, але не прийняв, бо найшов там для себе образливі вирази, яких він не може прийняти як міністр і не заслужив, як член Нук. Т-ва. Просив змінити постанову. Пр.-доц. Огієнко доповняє інформації. Доклад прийнято до відома. Визнано, що постанову зміняти не можливо. Далі проф. Багалій інформує присутніх про погляди акад. В.М.Перетца на організацію Укр. Акад. Наук. В.М. стоїть не за казенний спосіб відкриття Академії, а за такий, який личить високій установі. На його гадку, організація Акад. повинна була поручена проф. М.Грушевському, який більше других потрудився на ниві укр. науки. В.М.Гадає, що верховна чи адміністративна власть виробляє лише основні

пакети (пункти) статуту, а в деталях розробляє перший склад академіків. Прив.-доц. Ів. Огієнко говорить, що і з погляду В.М. все стоїть гаразд. Справа організації Академії доручена добре відомому на Україні акад. Вернадському. Чи буде вироблено основні пункти, чи детально розроблений устав, залежатиме від самої комісї, в котру запрошено і акад. Перетца, і коли В.М. дивиться так на організацію Академії, то свої погляди напевно одстоїть.

Ухвалено: постанови не зміняти.
Участь у комісї взяти.

Підписи: Голова зборів Е.Тимченко
Секретар С. Гаєвський

№ 9

Із протоколу засідання Ради Товариства

24.XII.1918 р.

Присутні: М.Грушевський, Е.Тимченко, О.Черняхівський, Галін, Тутковський, Павлуцький, Гаєвський.

5). Постановлено утворити комісію для розгляду та утворення статута Академії Наук із голови товариства, товариша голови і голів секцій.

№ 10

Із протоколу засідання Ради Товариства

29.XII.1918 р.

Присутні: М.Грушевський, О.Грушевський, Ів. Ганицький, Д.Дорошенко, Е.Тимченко, А.Ю.Кримський.

1. Голова повідомляє про заняття Комісії по перегляду Статуту Академії Наук. Рада приймає до відома рішення комісії.

2. В справі зміни складу Академії, вирішено, щ вибори переведе Комісія по перегляду Статуту Академії разом з 4 виборщиками, обраними загальним зібранням Наукового Товариства.

№ 11

Із протоколу засідання Ради 2 січня 1919 року

Були: М.С.Грушевський, О.С.Грушевський, О.І.Левицький, П.П.Тутковський, Ст.Ю.Гаєвський, А.Ю.Кримський і Д.І.Дорошенко, Г.П.Павлуцький, Д.В.Антонович.

2). Голова подає до відома, що до Директорії подано Статут, штати і пр., що стосується до Академії Наук.

Підписи: М.Грушевський, А. Кримський,
О. Грушевський

№ 12

Із протоколу зборів Ради Українського Наукового Товариства

28 грудня 1919 р.

Присутні: Голова Ради акад. Кримський, Голова Секції Мистецтва М.Макаренко, Голова технічної секції Т.Садовський, Голова Природничої секції О.Яната, Голова медичної секції Корчак-Чепурківський, Секретар Історичної секції І.Гермайзе, скарбник Ради Л.Чикаленко, Н.Чикаленко, О.Алешо.

1. Обмірковується справа з фінансовим становищем Товариства. Ухвалено звернутись до Української Академії Наук з проханням асігнувати по обрахунку на грудень місяць в розмірі 187490 крб., в зв'язку з тим, що Товариство Шкільної Освіти відмовило в асігнуванні.

Підписи: Голова Ради – А. Кримський
Секретар – О. Алешо

І. М. ІЛЬЧЕНКО, Л. Б. ПИЛЯВЕЦЬ, І. М. ПРЕЛОВСЬКА (*Київ*)

ТРИ ПРОМОВИ ВАСИЛЯ ЛИПКІВСЬКОГО

"Широка і висока народна освіта – це найліпший спосіб зміцнити і піднести нашу державу". Слова ці, сказані у 1918 р. при відкритті Державного Українського університету і сьогодні не втратили свого значення. Вони належать не письменнику чи освітньому діячу, а Василю Липківському (1864-1937). Це був видатний церковний діяч України першої третини XX століття – проповідник, письменник, публіцист, Митрополит УАПЦ. Його ім'я стоїть поруч з такими велетнями духу, як митрополит Андрей Шептицький, кардинал Йосип Сліпий, патріарх Мстислав (Скрипник).

Дитинство Василя пройшло на Київщині (с. Попудня, Липовецького повіту, (тепер Монастирищенський р-н Черкаської обл.)[1]. Роки навчання пройшли в Умані та в Києві: в 1889 р. майбутній митрополит УАПЦ закінчив Київську Духовну Академію, отримавши ступінь кандидата богослов'я за роботу: "Борьба Маккавеев с сирийскими царями – ея причины и значение в истории иудеев"[2].

Після закінчення Академії Липківський працює законовчителем у гімназії. З 1903 р. він – протоієрей, директор Київської церковно-вчительської школи, але за участь в українському русі в роки революції 1905-1907 рр. його було увільнено з цієї посади і призначено настоятелем Покрівської церкви невеличкої парафії на Солом'янці (2-й благочинничеський округ м. Києва).

Після лютневої революції 1917 р. Василь Липківський бере активну участь в українському церковно-визвольному русі. Він веде активну боротьбу за українізацію православної церкви, організовує українські парафії, перекладає українською мовою церковні служби. День народження УАПЦ – це день, коли протоієрей Василь Липківський правив першу службу українскою мовою у Миколаївському соборі на Печерську на храмове свято – 9(22) травня 1919 р. Цього ж року він став настоятелем св. Софії в Києві.

Велика заслуга належить Василю Костянтиновичу Липківському у проголошенні автокефалії православної Церкви в Україні на I Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ в жовтні 1921 р. На

цьому Соборі 23 жовтня 1921 р. його було обрано Митрополитом Київським і всієї України УАПЦ.

Після І Собору УАПЦ Липківський веде плідну роботу по розбудові Української церкви, виступає з промовами в різних куточках України. Де возом, а де й пішки Василь Липківський дістається до найвіддаленіших парафій УАПЦ, де зустрічається з вірними, виголошує проповіді. Проте, карні органи перешкоджають йому в цій роботі: Липківського неодноразово заарештовували, брали підписку про невиїзд. Незважаючи на тяжкі умови праці, у 1926 р. УАПЦ нараховувала приблизно 1500 тис. парафій, в яких вело службу близько 3 000 священиків та 30 єпископів. Служби Божі проводились українською мовою, відроджувались раніше заборонені національні обряди та звичаї, звучали твори українських композиторів.

Каральні органи у цьому поступі УАПЦ вбачають в першу чергу заслугу митрополита Всеукраїнського УАПЦ і через це вирішують усунути його від виконання своїх обов'язків – на II Всеукраїнському Православному Церковному Соборі УАПЦ 17-30 жовтня 1927 р. в Києві – Василя Липківського на вимогу органів ДПУ було усунуто з посади Митрополита Київського і всієї України. Останнє десятиліття Василь Липківський провів забутий всіма на Солом'янці, біля своїх сестер. Але й в цих тяжких умовах він продовжує свій творчий пошук і пише велику роботу "Історія Української Православної Церкви", веде активне листування в Україні та за кордоном.

27 жовтня 1937 р. Липківського заарештовано органами НКВС. Документи свідчать про те, як мужньо тримала себе ця літня хвора людина під час арешту та на допитах. Рішенням "трійки" при Київському облуправлінні НКВС його було засуджено до розстрілу 20 листопада 1937 р. Вирок було виконано 27 листопада[3]. Тільки 23 липня 1989 р. за відсутністю складу злочину Митрополита УАПЦ Василя Липківського було посмертно реабілітовано.

Митрополит УАПЦ Василь Липківський залишив досить велику спадщину. Це й теоретичні роботи, підручники, статті, проповіді, листи, переклади, тощо. Ця спадщина ще не тільки не досліджена в повному обсязі, але й віднайдено ще не всі документи. Останнім часом в Україні видруковано промови визначного церковного діяча[4], а також документи, що висвітлюють його життя протягом 1924-1925 рр.[5].

Саме цьому значний інтерес являє кожний новий віднайдений документ. Ось чому ми звертаємо увагу на три промови, виголошені тоді ще протоієреєм В. Липківським у 1918 р. на різних урочистостях у м. Києві, текст яких надруковано в київській газеті "Слово" від 29 жовтня, 26 листопада та 24 грудня 1918 року.

Тут варто звернутись до того ж періоду в житті протоієрея Липківського. Ми вже наголошували, що після Лютневої революції 1917 р. він бере активну участь в українському церковно-визвольному русі. Революційні події торкнулись усіх ланок українского суспільства, не обминули

вони й церкву. Серед віруючих користуються популярністю лозунги, що пропагують демократизацію та оновлення церковного життя на національній основі. Саме в цей час Василь Липківський пов'язує воєдино революційне оновлення суспільства та відродження Церкви в Україні.

У Києві проходить єпархіальний з'їзд, який приймає рішення про скликання Всеукраїнського православного церковного собору. З цією метою було організовано "Братство Воскресіння". У грудні 1917 р. це братство, об'єднавшись з Церковним комітетом, який був створений 3-м військовим з'їздом, перетворюється на Всеукраїнську Православну Церковну Раду – тимчасовий орган по керуванню Українською церквою до вирішення справи її статусу на Соборі. Її почесним головою обрано архієпіскопа Олексія (Дородніцина)[6], а головою – військового священика Олександра Маричева. Заступником голови обрали протоієрея Василя Липківського.

Весь 1918 рік, який був густо насичений подіями, Василь Липківський брав активну участь у церковних та громадських справах. Однією з визначних подій українського культурно-громадського життя було відкриття 5 жовтня 1918 р. Київського державного Українського університету, який було реорганізовано з Українського Народного університету. З цією метою за дорученням міністра народної освіти при міністерстві було створено комісію в справі вищих шкіл і наукових інституцій під головуванням акад. В. Вернадського. До її складу увійшли професори Багалій, Лучицький, Де Метц, Спекторський, Шапошников. Секретарем було призначено представника департаменту вищої школи приват-доцента Личкова.

Практична реалізація задуму перетворення Українського народного університету в Київський державний університет почалася 1 липня 1918 р. На 17 вересня 1918 р. був розроблений та ухвалений Радою Міністрів Закон про новий статус університету. Згідно цьому закону, викладовою мовою повинна бути українська, але в примітці обумовлено, що в окремих випадках можливе читання лекцій російською мовою. Намічено було створення 4-х факультетів. Офіційне відкриття університету – перша визначна подія в історії відродження Української держави за гетьмана Скоропадського – розпочалося 6 жовтня у приміщенні колишньої Миколаївської Артилерійської школи. Там же планувалось розмістити навчальні приміщення, ботанічний сад та інші університетські установи.

На урочисте відкриття прибули представники уряду, від середніх та вищих шкіл, громадських та учительських організацій. З першої до другої години Національний хор під орудою О. Кошиця[7] співав народні пісні. Свято розпочалось молебнем українського духовенства на чолі з єпископом Дмитром (Вербицьким). Перед молебном виступив Василь Липківський з промовою [друкується нижче].

О другій годині прибув гетьман Павло Скоропадський і був зустрінутий співом "Ще не вмерла Україна". Разом з ним прибув і митрополит

Київський і Галицький Антоній (Храповицький). Велике враження на присутніх справив виступ гетьмана та вручення жалуваної грамоти університету, в якій гетьман обіцяв, що докладе всіх зусиль для розквіту і процвітання нового храму науки. Цю грамоту гетьман особисто передав в руки ректора Т. Сушицького.

Після гетьмана бурею оплесків та вигуками "Слава" аудиторія зустріла голову Ради Національного Українського Союзу В. Вінніченка. Далі митрополит Антоній (Храповицький) благословив образом новий університет та збори[8]. З промовою виступив також ректор Кам'янецького університету професор Іван Огієнко[9]. Наступний доповідач – Володимир Чехівський[10] – висловив побажання, щоб українська вища школа служила українському народові не на принципах панування, а на принципах братерства. Університет повинен стати справжньою фортецею українського народу в галузі розвитку національної культури та вищої науки.

Військовий атташе при австроугорському посольстві граф Спанокі, який теж був присутній при відкритті університету, у своїх враженнях про цю подію висловився, що якщо справа піде таким шляхом хоч кілька років, то ми справді будемо читати в географії Європи про Українску державу.

Наприкінці було виголошено про призначення грошових нагород від Союзбанку (25 тис. крб.), Дніпросоюзу (50 тис. крб) та селянства (10 тис. крб.) за найкращі наукові твори. Після численних промов гетьман Скоропадський залишив залу урочистостей, зробив у книзі почесних гостей перший підпис[11].

Наступною подією в культурному житті Києва були роковини смерті визначного українського композитора М.В. Лисенка. У київській газеті "Слово" було вміщено об'яву про те, що о 6-й год. вечора на вул. Хрещатик, 38 відбудеться засідання комісії, присвячене шостій річниці з дня смерті М.В. Лисенка[12].

Панахида пройшла у неділю, 10 листопада 1918 р., і була проведена по ініціативі культурно-просвітньої комісії при Українському Професійному Союзі робітників. Під час панахиди співав робітничий хор під орудою регента Б.М. Левицького. Перед панахидою виступив з промовою Василь Липківський [друкується нижче].

Микола Віталійович Лисенко (1842-1912) вважається засновником національної композиторської школи. Талановитий композитор, диригент, піаніст, музичний фольклорист та теоретик, громадський діяч, – він залишив по собі надзвичайно багату спадщину. Саме до цієї спадщини звернулись прихильники автокефалії Українскої церкви, коли повстало питання про реформування церковного богослужіння і про місце музики в церкві.

Прихильники автокефалії Української церкви визнавали Т.Г. Шевченка національним пророком. Тим більше їм імпонувало те, що М. Лисенко дуже часто звертався до його творів – ним було написано близько 80 музичних творів на слова "Кобзаря" – пісні, романси, ансамблі, хори, хорові поеми,

кантати, тощо. Найбільш відомі: поема "Іван Гус", кантати "Б'ють пороги", "Радуйся, нива неполитая". Лисенко є автором цілого циклу "Музика до "Кобзаря".

Виходячи з цього присутність Василя Липківського на панихиді по М.В. Лисенкові не була випадковою. Своєю промовою він віддає шану видатному національному композиторові, який все життя поклав на служіння рідному народові, увічнивши в своїх творах його пісню.

Останньою подією 1918 р. було проголошення Української Народної Республіки. За весь час перебування гетьмана Павла Скоропадського при владі питання про визнання автокефалії Української церкви так і не було вирішено, незважаючи на вимоги автокефалістів на Всеукраїнському Соборі 1918 р. Опір проросійськи налаштованого духовенства з митрополитом Антонієм (Храповицьким) на чолі був настільки сильним, що ні підтримка Міністра сповідань В. Зіньківського, ні масові виступи військових священиків і свідомого українства не змогли переломити хід подій на користь затвердження автокефалії

Виходячи з цього було зрозуміло, чому українське духовенство погодилось вітати уряд Директорії УНР, сподіваючись, що новий уряд виявиться спроможним підтримати ідею національної церкви в Україні. Сьогодні важко судити наскільки щиро святкували прибуття військ Директорії УНР ті, що нещодавно вітали гетьмана Скоропадського.

15 грудня на Софіївському майдані біля пам'ятника Богдану Хмельницькому відбувся парад військ УНР. Перед парадом відправили панихиду по вбитих вояках. На майдані співав хор під орудою О. Кошиця – "Ще не вмерла Україна", "Не пора, не пора", "Заповіт" Шевченка. За ініціативою старшин національного клубу було влаштовано комітет по організації зустрічі Директорії УНР та дипломатичного корпусу. До складу комітету увійшло більше 40 організацій. Головою було обрано відомого громадського діяча О.Ф. Саліковського. 17 грудня скрізь були вивішені накази про перехід влади до Народного Уряду Республіканської Директорії і встановлення УНР. До прибуття членів Директорії вищим органом верховної влади було проголошено Український Революційний Комітет, головою якого було обрано В.М. Чехівського.

18 грудня 1918 р. були заарештовані Митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький) та архієпіскоп Волинський Євлогій (Георгієвський)[13]. У зв'язку з цією подією єпіскопат Російської православної церкви в Україні на своїх зборах ухвалив не брати участі в урочистій зустрічі Директорії УНР. Але ввечері того ж дня цю постанову відмінили і вирішили не перешкоджати бажаючим брати участь в урочистостях. Єпіскоп Нікодім (Кротков), який залишився керувати справами за відсутністю владики Антонія (Храповицького), на офіційне запрошення від уряду нічого не відповів і процесії не вислав.

Всеукраїнська Православна Церковна Рада видала розпорядження, щоб під час вступу Директорії УНР в Києві на всіх церквах дзвонили в дзвони.

В газеті вмістили об'яву про те, що пан-отці, члени Кирило-Мефодіївського Братства і особи з місцевого духовенства, які щиро поділяють радість національного свята вступу пана головного отамана С.В. Петлюри в столицю Української Республіки, закликаються взяти участь у святі і для того мають прибути за 2 години до оголошеного для зустрічі часу[14].

21 грудня 1918 р. до Києва прибули члени Директорії – Вінниченко, Петлюра, Швець, Андрієвський, Макаренко, – які були зустрінуті на пероні Головою ВРК Володимиром Чехівським та командиром осадного корпусу Є. Коновальцем. На Софіївському майдані відбувся парад. Після 2-ої години дня задзвонили усі дзвони на банях Св. Софії і з воріт храму вийшло духовенство в золотих ризах. З представників єпіскопату прибув на зустріч тільки архієпископ Агапіт (Вишневський), архієпіскоп Катеринославський.

Усього було 54 представники міського духовенства і представники Кирило-Мефодіївського Братства. Перед молебном виступив з промовою протоієрей Василь Липківський [друкується нижче]. По закінченню молебна архієпіскоп Агапіт (Вишневський) привітав Директорії і розпочався військовий парад.

* * *

Три промови Василя Липківського свідчать, що він був не тільки видатним церковним діячем, а й глибоким політиком. У цих промовах в одному ряду стоять три великих завдання, які необхідно виконати всією громадою, щоб Україна дійсно стала незалежною: розбудова української держави й армії, поширення освіти, духовне відродження народу і його консолідація.

ПРОМОВА В. ЛИПКІВСЬКОГО НА ВІДКРИТТІ В КИЄВІ ПЕРШОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

[всі особливості тексту і мови оригіналу збережено].

[Стаття не має заголовка]

Слава Тобі, показавшому нам світ!

З цими хвалебними словами молитви наш український нарід завше звертався до Господа Бога в нечасті радісні дні свого страдного життя. Цими словами похвали Богу начнем і ми, браття, наше радісне свято відкриття першого нашого рідного університету. Слава Тобі, показавшому нам світ! В цей надзвичайно значний, як відроджується наша воля засновується державність, формується наша армія і інші обставини державного життя, – яким способом, яким чином ми можем найкраще зміцнити, найвище піднести нашу молоду державу, в яке найкраще вбрання її одягнемо, якими найкращими квітами заквітчаєм? Широка й висока

народна освіта – це безумовно найліпший спосіб піднести й зміцнити нашу державу, найрозкішніше для неї вбрання, найкращі квітки. Воскресення день, просвітіться людіє! Так закликає свята наша Православна Церква своїх людей на велике свято Христового Воскресіння. Просвіщенне духовенство це те найкраще вбрання, яке Церква бажає бачити на своїх дітях в своє найбільше свято. Так і ми високою національною освітою повинні означити день свого національного відродження.

Для нашого ж українського народу день відродження нашої національної волі і державності тим більше повиненбути і днем відродження нашої освіти. Бо хіба ж ми не знаєм, що був давно минулий час– недовгий час волі і державності нашого народу, – коли Україна мала саму високу освіту, коли український народ був самим освіченим, опріч поляків, між тими народами, що потім підлягли під московську владу? Хіба не з України пішли ті школи, книгарні, друкарні, що потім освітили й Російську землю? З України довго набирались і вчені архиєреї, і професори, і інші наукові сили, що заклали твердий фундамент освіти в Росії.

Правда, наступила скоро темрява, довга ніч залежності, а потім і неволі України, і заснув український нарід, темрява покрила його державне життя – покрила, але не задушила. І ось тепер показав нам Господь світ, приходить і до нас великий день відродження нашої волі і державності – воскресення день. Просвітімся ж, люди! Нехай же перший наш рідний український університет буде тією ясною свічкою перед Богом і людьми, про яку каже Христос (Мтф. 5:15), щоб вона була так поставлена, щоб світила всім, хто є в хаті. Нехай буде цей наш університет справжнім світом народнім. Дай йому, Боже, цього досягти.

Дорогі, браття! Ми всі майже тут вихованці вищих російських шкіл. В цей час молитви не будем їх судити, не будемо поминати лихом, але не можемо не зазначити – не для осуду їх, а для нашої власної користі – не можем не зазначити того великого гріха, який на всіх них лежав. Вони були "імператорськими" не тільки через те, що удержувались на імператорські кошти, а й через те, що повинні були проводити імператорську політику, вони мусіли освічувати нарід тим світом, якого хотіла влада, вони світили не народним, а казенним світом.А між російською владою і народом згоди ніколи не було... До російських вищих шкіл можна прикласти слова св. Євангелія: Світ і в темряві світить (Іоан.1:4) і темрява завше силкувалась його осягнути... Не дай Боже, щоб і наш український університет пішов по казенній стежці! Не дай Боже! Ні, він повинен бути і назавше остатись справжнім народнім університетом, бо і влади на Україні ми не бажаємо не інакшої як тільки справжньої народньої.

Як ті древні богатирі, про яких говориться в наших старих билинах, що як знесилювались вони в боротьбі з ворогами, то припадали до рідної землі, до нашого народу, звідти набирались живучої і цілючої води, там запасалися силами для свого життя й боротьби, і тільки тоді він буде завше мати в собі необориму силу. Наш університет повинен бути справжнім серцем

народнім: всю кров народну, все його життя він повинен в себе вбирати, щоб в собі його перетворивши, відчистивши від всякого бруду, знов як чисту відновлену кров серця розповсюдити од себе по всій українській людности. Дай йому Боже і цього досягти.

Дорогі браття! Яко слуга віри православної, я не можу в цей радісний час відкриття першого українського університету не сказати кілька слів, не висловити побажань про відношення вищої освіти до народної освіти на Україні. На російські вищі школи з церковного боку вже йде нарікання, що вони відносяться до віри або негативно, або й зовсім вороже. Мушу сказати, що таке відношення справді існує, але воно цілком природне, бо в казенних російських школах і віра теж казенна. А яка ж щира освічена людина згодиться принизити себе до казенщини навіть в справах віри?

У нас на Україні православна віра і була завше і може бути тільки народня, хоч би як російські церковні керовники силкувалися утримати її на цепу казенщини.

За недовгі минулі часи народної волі народ український утворив у себе чисто апостольське цілком народне урядування церковного життя – православні брацтва. Це од них після і церковна і загальна освіта на всю Україну, а потім і Росію. Це на них найбільше обпіралися і воля і державність українського народу. Не тільки духовні лиця, а і шевці, кравці, гончари, українське селянство, міщанство, славне козацтво – це були церковні діячі, що згуртували на підставі віри і націнальності всю українську людність. Доля нашої української нації така, що справи віри для неї завше були і справами нації.

Як сказало колись українське панство та вище духовенство: хочемо під папу Римського католицького, – а як пішли, то тільки ми їх і бачили: ополячились і своїм польським пануванням до решти нищили український нарід. Як сказала трохи згодом козацька старшина: хочем під царя московського православного, – як пішли, то лучче б ми їх і не бачили: обрусилися, або ще й того гірше обмалоросилися, зробилися справжніми яничарами української нації. Через них насунув на Україну той густий туман офіціяльщини, казенщини, самодержавності, що навіть в церковнім житті гірше всякої єресі, гірше навіть безвір'я сушить і обезлічує душу людини.

І тільки той осередок української нації, український нарід, що із справжньою українською впертістю схоронив православну віру від натиску польського католицизму, схоронив ще віру в її живім староукраїнськім демократичнім обличчі од примусу російського абсолютизму, тільки цей народ в той грунт, той твердий камінь, на якому тепер будується і на якому тільки й можуть збудуватись українська воля та державність.

Отже як наш український державний університет буде справжнім серцем народнім, як він завше припадатиме до народного життя, щоб звідти набирати собі сили та поживи, то в нетрах народних він почує – він не може не почути цю живу силу віри. А як він її почув, то він її вживе і

мусітиме вжити, щоб освітити нею всі таємні кутки народного життя. А за часи підвласності нашої російському пануванню і в нашому церковному життю завелось багато темних кутків, освітити їх, та не світом казенної церковності, а світом народної віри доконче треба. Дай, Боже, йому і цим нас освітити. З твердою вірою, що наш перший український університет буде справжнім серцем і світом народнім, з великою надією, що Бог поможе виконать всі ці безмежні завдання, що перед ним стоять, і задовольнить алчущу і жаждущу світа та правди українську людність, з щирою вдячністю милосердному Господу Богові, бо Він сподобив нас дожити до цього великого нашого національного свята – відкриття першого державного українського університету – начнемо же ми свої молитви в цей наречений і святий для нас день гучним викликом хвали Богові: Слава Тобі, показавшому нам світ. Амінь!

"Слово" – 1918 р. – № 24 від 29 жовтня. – С. 4

ПРОМОВА ПРОТ. В. ЛИПКІВСЬКОГО ПЕРЕД ПАНАХИДОЮ ПО М.В. ЛИСЕНКОВІ

(Друкується з незначними скороченнями й одмінами)

Між тими псалмами, якими розважали себе євреї в тяжкім полоні вавилонськім є один жалісний псалом, що дуже відповідає становищу українського народу в недавнім минулім...

"На ріках вавилонських там сиділи і плакали, як згадували про Сіон, на вербах посеред його ми повішали наші оргáни, а як вимагали од нас гнобителі наші, щоб ми співали їм пісні сіонські, ми одказували: як же ми можемо співати рідну пісню в чужій стороні?"...Дорогі браття! Наш український нарід не виганявся в чужу сторону, але хіба не жив він довго в своїй рідній стороні як в чужій? Хіба не почували ми себе часто в своїй рідній стороні як в чужій? Хіба не почували ми себе часто на своїх рідних річках, як євреї на річках вавилонських? Правда, не примушували нас покидати рідну сторону, але хіба ж не примушували нас на рідній стороні зрікатися того, що саме цінне, саме вартне для народу, зрікатися свого національно-духовного розвитку, своєї мови, свого самовизначення? Не зазнав наш народ полону тілесного, але в великій мірі зазнав він полону духовного, це гірше всяких тілесних страждань нищить і обезличує душу народу.

І от у цім тяжкім духовнім полоні замовк наш музичний співучий народ, на вербах повішав він свої ліри і бандури, і замовкла на Україні стародавня, рідна велична народна пісня. Ми, мешканці українського села з великим жалем помічали, що замовкає по селах, знищується серед молоді наша рідна пісня, а замість неї ширяться часто наглі і безстижі солдатські пісні. Ми були свідками, як навіть керівники освіти нашого народу наказували, щоб у школах не співали українських пісень, а співали

московські пісні. І хіба ж це полон – знищення святого святих народної душі. А як руйнується святе святих, то на місці його заводиться мерзость запустіння. І ми бачим, яо разом зі знищенням народної пісні нищився і дух чемності, побожності, добронравності в життю селянства...

Але не допустив Господь Бог до решти згинути таких велетнів духа, щой самі в собі схоронили непорушним святе святих української нації, і з'єднали круг себе та освітили своїм вогнем духовним, своєю працею українську людність, відродили українське духовне життя, між ними дуже значне місце займає і прісноnам'ятний великий наш музика і співець М.В. Лисенко. Не закликав він вогненним словом української людності до єднання, до рідної мови, рідної освіти, не громив він своїми дивними глаголами ворогів українського народу та його вільності, як це робив наш другий великий проповідник Т. Шевченко. Ні,– він, як рідна мати над колискою хворої дитини, заспокоював нас своєю рідною мелодійною піснею, він вливав у змучену, знищену душу народну його рідну, але забуту ним пісню.В красних згуках пісні він будив у нас спомин про вільні часи козацтва, про його страдне, але вільне життя. Як добрий лікар душі народної, він одчищав своїми співами од мерзості запустіння і як дорогі святощі обсажував душу народню . . . відродженням народної пісні. Своєю музикою М.В. Лисенко з'єднав з собою другого великого працьовника по відродженню української нації Т. Шевченка, ще більш його виявив нам і наблизив до нас музичними перекладами його поетичних творів.

Наша думка, наша пісня – не вмре, поляже, сказав Шевченко. Наша думка – це Т. Шевченко, наша пісня – М. Лисенко. І вона ніколи не вмре, не поляже. Не вмерла вона в часи великого занепаду української нації. Не даймо же їй вмерти тепер, в часи відродження України.

Але чи ж може вмерти, загинути та українська думка, та українська пісня, що відродили Шевченко й Лисенко?! Ні, вони своїми великими творами проклали такі дві підвалини українського відродження, що порушити їх уже ніщо не може, – ніякі воєнні гармати, ніяка злочинна політика не зможе порушити цих підвалин нашого життя, покладених серед нас Божою волею для того, щоб ми на них будували свою народну вільність, свою народну державність.

Час відродження нашої волі та державності настав. Але який це надзвичайно трудний, який тяжкий час. Кожна година тепер несе нам все нові і нові несподівані труднощі, нові сумніви, чи досягнем же ми, чи можем же ми досягнути нашої волі державности. Досягнемо, братія, як будемо будувати свою вільність і свою державність українську на цьому непорушному камінні – на нашій думці, на нашій пісні народній. Але як нам з'єднатися, яким цементом злитися нам з цим непорушним камінням, щоб і наша будівля на них теж була непорушна? Духовним єднанням з нашими пророками народними, щирим поминанням їх хоч нема їх між нами, але їх невмируций дух – той дух, котрий вони цілком положили на благо народу свого – він вічно живе.

Пом'янем же, браття, щирою молитвою приснопам'ятного раба Божого Миколая, нашого великого співця. Попросимо у Господа, щоб він, милосердний, простив йому гріхи його земного життя і сотворив йому вічну пам'ять і серед нашої людності, і в свому небесному царстві. Амінь.

"Слово". – 1918. – № 46 від 26 листопада. – С. 4.

ПРИВІТАННЯ УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ДИРЕКТОРІЇ ВІД УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ, УКРАЇНСЬКОГО ДУХІВНИЦТВА Й КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАЦТВА

(Промова протоієрея Василя Липківського)

[Всі особливості тексту статті збережено]

Українська Православна Церква щиро вітає в особах Ваших, панове, відродження справжньої народної влади на Вкраїні.

Ви, славні сини України, своїм власним подвигом, ціною життя свого, віримо, вже непорушно зміцнили підвалини волі і державності Українського народу, що хотіли знищити наші вороги. Спільно з цим ви заклали твердий камінь волі й незалежності Української Православної Церкви Народної.

Великі наші керманичі, наша гордість і надія. Ви перед усім світом виявили лице нашого народу, його здатність державну, його величність духовну. Ви показали, що народ наш уже сам собі може дати раду, що він уже досить виріс для самостійного духовного розвитку та державного життя.

Тяжким шляхом ішов наш народ до цього славного менту. На сторінках своєї історії він занотував багато славних своїх синів,– і все в вінцях тернових.

Дай же, Боже, щоб од Ваших імен, од Вашої праці пішла вже ясна і безхмарна доба вільного державного життя нашого народу, щоб на Ваші голови історія вже наклала вінці не тернові, а квіткові.

Славне військо Вкраїнське!

Ви є справжнім воїнством Божим, воїнством Христовим, бо ви за рідний нарід, понесли свої голови, як Христос за народ страждав.

Будьте ж, дорогі, справжнім Христолюбивим воїнством, робіть святе діло визволення народу зі страхом Божим, яко вірні слуги його і з вами завше буде всемогутня сила Божа! Бог поможе Вам дорешти визволити наш український нарід від вікових його гнобителів.

Під блакитним небом України, під золотим промінням її сонця, на безмежних тужих нивах її буде з цих часів працювати наш селянин уже не яко панський кріпак, а яко вільний громадянин у свойому власному добрі.

За кого він повинен Богу молитися, за кого Богу дякувати?
За Вас, великі визвольники України, за тебе, могутнє військо народне, за тебе, славний його Отамане!

Ви своїм життям, своїм подвигом добули народові землю й волю, а цим і Богові найбільше догодили, бо Христос сказав: "Що би зробили для того меншого брата, – для мене зробили".

З православних храмів України буде з цих часів линути до неба вільна безпосередня молитва про всіх християн, за весь нарід, і про кого насамперед? Про Вас, представники влади народної, за Вашими трудами і допомогою буде однині проводитися церковна праця на Україні не по чужим вказівкам, що завше такі ворожі були до нас, а тільки по волі Божій Боголюбивого українського народу.

Ой, прийми ж, Боже, в своє вічне царство душі наших славних вояків і незлічимих інших діячів, що життя своє положили за добробут та волю народну!

А Вам нехай, Господь посилає змогу та сили – непорушно закріпити та охоронити на вічні віки добуту вами землю й волю народню од живих її ворогів.

Ми ж, послухи Христові, і не тільки ми, а, – поки світа сонця на вільній Україні,– ввесь український нарід буде щиро благати Бога за Вас і ніколи не забуде, що ви відновили давню славу вільного козацтва і своїми славними подіями на весь світ показали "чия правда, чия кривда і чиї ми діти".

Хорони ж вас Господь і помагай вам.

"Слово". – 1918. – № 68 від 24 грудня. – С. 4.

[1] Див. докл.: *Зінченко А.* Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Липківського. – К.,"Дніпро". –1997. – С. 101 і далі.

[2] Праця студента IУ курсу КДА В. Липківського. Подано: 30 березня 1889 р.. – Дис.1151 // відділ рукописів НБУ. – Рукопис, оригінал.

[3] Докл.про це див.: *Зінченко А.* – Вказ. праця. – С. 320 та ін.

[4] Митрополит Василь Липківський. Слово Христове до українського народу. Проповідь на неділі і свята.// Бібліотека журналу "Пам'ятки України". –1991.

[5] До 1924-1925 рр. відносяться також декілька нововіднайдених документів: Митрополит Василь Липківський: матеріали до біографії.(З фондів Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління України). (Упорядник Леонід Пилявець). – К.,1993. – 48 с.

[6] Олексій (Анемподіст Якович Дороднiцин (1859-1919) колишній архієпіскоп Володимирський на той час перебував "на покої" в Києво-Печерській Лаврі. Після 1917 р. декілька разів робив спроби емігрувати за кордон, але помер від паралічу серця в маленькому монастирі в м. Новоросійську, де й похований. Див. докл.:Путь моей жизни, Воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевського), изложенные по его рассказам Т. Манухиной. – М., 1994. – С. 326,

[7] Кошиць Олександр Антонович (1875-1944) – видатний український композитор та диригент. У 1917 р. організував перший Національний хор, реорганізований у 1919 р. в Українську Республіканську капелу. В тому ж році виїхав до Західної Європи з Капелою. Помер в еміграції (Канада).

[8] Виступ Антонія (Храповицького) викликав негативну реакцію слухачів. Мішана російсько-українська мова, постійне вживання слів "малорусский" та "Малороссия" замість "український" та "Україна" викликали обурення присутніх, почулись вигуки "Геть!", "Буде!", – все це викликало велике хвилювання в залі. ("Відродження" від 8 жовтня / 25 вересня 1918 р.)

[9] Кам'янецький університет було відкрито 1 липня 1918 р.

[10] Володимир Мусійович Чехівський (1876-1938) – викладач, професор, член ЦК УСДРП, прем'єр-міністр та міністр закордонних справ Директорії УНР, Благовісник УАПЦ та Голова Ідеологічної комісії УАПЦ. Засуджений на процесі "СВУ".

[11] "Відродження". – 1918. – № 154.

[12] "Слово" № 23 від 27 жовтня 1918 р. – С. 6.

[13] Путь моей жизни . . . – С. 291 і далі.

[14] "Слово" від 18 грудня 1918 р. – С. 4.

О. П. ДАНИЛЬЧЕНКО (*Київ*)

ЕТНІЧНА СИТУАЦІЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 20-х РОКАХ ЗА ДОКУМЕНТАМИ ЦДАВО УКРАЇНИ

Опублікований нижче документ, віднайдений у фондах ЦДАВО України, на думку упорядника, настільки промовистий і цікавий, що майже не потребує редакційного коментаря. Тому обмежимося лише короткою передмовою.

Як відомо Південь України внаслідок тривалого процесу його заселення став регіоном співжиття і активного взаємовпливу багатьох суттєво відмінних один від одного народів, з притаманними кожному з них особливостями в господарчому житті, культурі та побуті. Починаючи з другої половини XVIII ст., поряд з українцями, що складали більшість постійного населення краю, тут поселяються росіяни, німці, болгари, греки, євреї, молдавани, татари, поляки та інші – всього представники понад 20 національностей. Об'єднані спільною історичною долею, усі вони доклали великих зусиль до освоєння й економічного розвитку регіону, перетворивши колишні безлюдні степи на край розвинутої промисловості і сільського господарства. Цей край став для них другою Батьківщиною.

Руйнівний смерч першої світової та громадянської воєн, в епіцентрі якого населення Півдня України перебувало майже сім років, спричинив повне виснаження його продуктивних сил. Згубні наслідки лихоліть були тут навіть більшими, ніж в інших регіонах України. Зумовлена повоєнною розрухою економічна криза, неврожай і голод 1921–1923 рр. поставили господарство регіону на межу катастрофи. Особливої гостроти криза набула в соціальній сфері: різко погіршився життєвий рівень населення, зросла соціальна напруженість у місті й на селі.

Усе зазначене вище повною мірою стосувалося і сфери міжнаціональних відносин. Етнічна ситуація у регіоні після численних реквізицій, конфіскацій, грабунків та погромів, посилених ще й стихійним лихом, була вкрай напруженою. Переживши страхітливі випробування протягом майже десяти років, переважна більшість національних меншин дивилася в майбутнє з апатією і повною безнадією. Значного поширення набули емігрантські настрої, що поволі пішли на спад лише в другій половині 20-х років.

Виправленню становища мали сприяти виважена політика щодо

коренізації національних меншин, розгортання національного будівництва в районах їх компактного проживання.

Про перші наслідки цієї роботи свідчить документ, що наводиться нижче. Це підсумковий звіт старшого інспектора Наркомату Робітничо-Селянської інспекції М.Ареф'єва про інспекційну поїздку по південних округах України, яку він здійснив 1926 р. з метою з'ясування становища національних меншин та пошуку шляхів розв'язання наболілих проблем їхнього життя. Це один з небагатьох, що збереглися в архівах, звіт про роботу численних комісій, інспекційні поїздки, обстеження районів проживання національних меншин у 20-х роках. Разом з переписами населення, такі документи давали змогу накопичувати важливий аналітичний та статистичний матеріал з широкого кола проблем для формування національної політики радянської влади. Зміст документа свідчить про те, що автор його – людина не випадкова, він добре знав тогочасну ситуацію у сфері міжнаціональних стосунків. Про це свідчать факти його біографії та службової діяльності, які вдалося встановити за архівними документами.

Микола Севастьянович Ареф'єв пройшов великий і складний життєвий шлях. Народився він 1871 р. у сім'ї малоземельних селян Балашовського повіту Саратовської губернії, росіянин. Незважаючи на нестатки, закінчив Саратовську гімназію, потім працював земським вчителем.

З молодих років М.С.Ареф'єв включився у революційну боротьбу, брав участь у народницьких гуртках. Його неодноразово заарештовували, висилали в Сибір. Тривалий час працював у прогресивних виданнях Хабаровська, Харбіна, Владивостока.

Селянське походження й особисті враження від життя тогочасного села надовго визначили його політичні погляди та вподобання. Перебуваючи на засланні, 1901 р. М.С.Ареф'єв став членом партії есерів. Згодом, повернувшись навесні 1917 р. у Поволжя, активно включився в роботу по оновленню життя, очоливши Балашовський повітовий земельний комітет. Прагнучи прискорити аграрні реформи, він здобув широку популярність серед селянства губернії, обирався делегатом Всеросійського селянського з'їзду, членом ВЦВК другого та третього скликань, членом колегії Наркомзему та редакції його друкованого органу – газети "Голос трудового селянства".

Політична діяльність М.С.Ареф'єва викликала незадоволення поміркованого керівництва партії есерів. Ареф'єв відмежувався від нього. У жовтні 1917 р. він взяв участь у створенні партії лівих есерів, але незабаром вийшов з неї на знак протесту проти лівоесерівського повстання у Москві в липні 1918 р.

У роки громадянської війни доля накинула М.С.Ареф'єва в Україну. Тут він прожив тривалий період свого життя. Він став організатором колоній для безпритульних дітей на Харківщині, наркомом землеробства

Республіки Крим, брав участь у громадянській війні як редактор газети 6-ї армії Південного фронту. Наприкінці 1919 р. вступив у партію лівих есерів боротьбистів, а в липні 1920 р. був одним з ініціаторів злиття цієї партії з КП(б)У.

Залишившись працювати в Україні, М.С.Ареф'єв доклав зусиль до того, щоб якнайшвидше освоїтися в новій для нього обстановці. Самотужки вивчив українську мову, досконало володів нею (про що свідчить написаний ним звіт), ознайомився з культурою та звичаями українського народу.

Наприкінці громадянської війни він став співробітником Наркомату Робітничо-Селянської Інспекції. Як згодом він сам писав, "робота в Позаплановій Інспекції, що має переважно дослідницький і літературний характер, вповні відповідає моїм нахилам і набутому досвідові"[1]. Численні поїздки по Україні збагатили його не тільки досвідом врегулювання конфліктних ситуацій, а й знанням умов життя, настроїв, сподівань людей різних національностей та верств населення України.

Працюючи в НК РСІ, М.С.Ареф'єв зарекомендував себе як "працівник ретельний, розпочату роботу доводить до кінця, вміє зосередитись на основних моментах, але висновки страждають надмірною деталізацією. З дорученою роботою справляється, однак більше підходить для вузькоспеціальних завдань певного відомства"[2]. Архівні матеріали свідчать про те, що ця характеристика М.С.Ареф'єва, підписана заступником наркома, в цілому об'єктивна.

Як бачимо, це була людина активна, ініціативна і рішуча, а водночас вдумлива й серйозна, схильна до виважених кроків.

Серед численних заходів, у яких йому довелося брати участь, були перевірка дитячих санаторіїв Донбасу, ревізування рибних промислів Чорного й Азовського морів, обстеження заповідника "Асканія-Нова", узагальнення досвіду боротьби з наслідками неврожаю в Катеринославській, Одеській і Донецькій губерніях, інспектування осередків "Спілки Бессарабців" у Київській, Подільській і Одеській губерніях, та ін. Всі ці справи були складними, їх виконання вимагало не лише спеціальних знань, а й великого життєвого досвіду, ініціативи, вміння самостійно розв'язувати наболілі проблеми. Цілком закономірно, що саме йому в травні 1926 р. було доручено "обслідування українізації радапарату та громадських організацій і задоволення інтересів і культпотреб в округах: Одеській, Маріупольській і Мелітопольській"[3].

Зібраний М.С.Ареф'євим великий, почасти невідомий фактичний матеріал, зроблені ним висновки, що базувалися на вивченні наявної літератури та результатах інспекційних обстежень, свідчать про успішне виконання цього важливого доручення. А підсумковий звіт, що друкується тут, відбиває притаманні йому схильність до ретельного аналізу конкретних ситуацій, досвід і якості політичного діяча, літератора й педагога, інтерес до проблем сільського господарства.

Цінність і своєрідність цього доволі рідкісного документа полягає у тому, що по-перше, він подає свіжий погляд очевидця, його цікаві спостереження й узагальнення, а по-друге, охоплює середину 20-х років, період чи не найбільшої уваги з боку держави до потреб національних меншин. Цим зумовлено, зокрема, й критичне ставлення автора до етнічної ситуації в регіоні, прискіпливий її аналіз, без спроб затушувати реально існуючі проблеми й недоліки, або пояснити їх підривною діяльністю класового ворога. Разом з тим виразними прикметами часу, рівня суспільної свідомості тих років є певна ідеологічна упередженість в оцінках, суто класовий підхід до аналізу явищ суспільного життя, а також насиченість тексту галицизмами й русизмами як свідчення суперечливості розвитку національних відносин у цей період: з одного боку українізації, з другого – початку формування адміністративно-командної системи й пов'язаної з цим уніфікації всіх сторін життя суспільства.

Звичайно, документ не позбавлений неточностей, помилкових тверджень, значною мірою зумовлених недостатньою вивченістю проблеми, браком повних і достовірних даних про кількість національних меншин, їхню чисельність та розселення.

Передусім це стосується інформації щодо приазовських греків. Останні поділялися на дві групи, що розрізнялися за мовою: греко-еллінів (близько 60% загальної чисельності) та греко-татар (40%). Перебільшуючи значення мови в процесах етнічної консолідації, незважаючи на спільність походження, культури, побуту, звичаїв, і т. ін., автор зараховує останніх до татар і дивується тому, що самі вони вперто продовжують вважати себе греками.

Стосовно ж молдаван с. Нова Гнатівка, які переселилися з Криму в Приазов'я разом з греками, то питання їхнього походження і етнічної ідентифікації залишаються не до кінця з'ясованими й сьогодні.

У тексті трапляється термінологічна нечіткість. Наприклад, етнічні групи автор називає етнографічними.

І все ж, незважаючи на певні недоліки, документ являє собою неабияку цінність: тут містяться важливі відомості про походження, умови життя та проблеми національного розвитку найбільших етнічних груп Півдня України в 20-х роках. Історичний досвід національного будівництва, врегулювання нагальних проблем національного розвитку в зазначений період не втратив свого значення й нині.

Віднайдений документ – це оригінальний авторський рукопис, його обсяг 59 сторінок, написаний фіолетовим чорнилом на стандартних аркушах друкарського формату, частково на лінованих аркушах такого ж формату. Деякі сторінки мають текст і на звороті. Рукопис містить авторські вставки та численні редакційні правки червоним чорнилом.

Окремі фрагменти закреслені автором, очевидно, як такі, що не мають безпосереднього відношення до мети звіту. Але оскільки вони логічно вплітаються у зміст тексту, доповнюючи його цікавими фактами, то в публікації їх поновлено.

Текст звіту складається з трьох частин: аналітичної записки, висновків та пропозицій, кожна з яких окремо підписана автором. Але підшиті вони в архівній справі з порушенням авторської пагінації: спочатку висновки та пропозиції, а потім аналітична записка. Згадувані в звіті таблиці складені автором на основі тогочасних неточних, доволі приблизних даних, взятих ним з невідомих джерел. Тому публікація їх є недоцільною.

Стан збереження документа задовільний, Документ друкується із збереженням орфографії оригіналу. Виправлено тільки описки та деякі дрібні стилістичні погрішності.

---

[1] ЦДАВО України. - Ф.539, оп.1, спр.78. - Арк.6.
[2] Там само. - Арк.8.
[3] Там само. - Арк.10.

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНТЕРЕСІВ НАЦМЕНШОСТЕЙ І ЗАДОВОЛЕННЯ ЇХ КУЛЬТУРНИХ ПОТРЕБ

Доклад ст.інспектора М.С.Ареф'єва.

Розподіл населення України та окремих округ по національностях

Національний склад населення України є набагато більш різноманітним від інших частин СРСР.

Так, за даними ЦСУ, на 1 березня 1925 р. (див. етнографічну мапу, вид. НКВС), головна національність – українці – складають взагалі по УСРР – 81,6% населення, решта ж розподіляється між цілою низкою національностей, що являються меншостями. З останніх дев'ять складають значну абсолютну кількість мешканців – більш 8 тисяч, – хоч вона й являється зовсім незначним відсотком усього населення України.

Треба ще підкреслити, що так ці відомості, як і інші статистичні дані дуже неповні та неточні; в них є випущеними не тільки окремі дрібні подробиці, але й цілі етнографічні групи населення, що вони складають компактні, хоч і не дуже великі маси.

Так, по цих даних зовсім не зазначено (більш певно, зовсім безпідставно віднесено до іншої етнографічної групи) татарську національність, що вона залюднює цілу низку пунктів у Маріупольській окрузі.

За національним складом населення округи УСРР можна розподілити на декілька категорій, звичайно, умовно.

Наприклад, до першої категорії можна віднести округи, що являються цілком – на 100% – українськими.

Таких за даними на 1 березня 1925 р. є вісім; та округ, що в них українців є більш 90%, але менш 100%, також є 24. Усього округ з незначною, не більш 10%, кількістю інших національностей є 32.

Крім того, є декілька округ, що в них населення складається лише з двох національностей, напр. української та російської (Харківська, Охтир-

ська, Сумська, Сновська та інші округи), або української та єврейської (Гуманська, Черкаська й т.п.), української та німецької (Роменська) й т.п.

Решта округ мають не менш як три етнографічних групи, що живуть по кількості компактними масами.

Найбільш різноманітними по складу населення являються південні округи з приводу того, що це країна, – в минулому так звана "Новоросія" – на протязі декількох сторіч була об'єктом широкої колонізації так з боку царату, що він таким способом старався заборонити бувшу імперію від нападу ворожих народів з півдня, як і випадкової колонізації з боку утікачів з південних країн, що в просторах безлюдної, але багатої дарунками природи "Новоросії" шукали долі й щастя та визволення від національного або релігійного пригноблення в країнах, що в них вони жили раніш.

Царська влада використовувала це явище з метою привабити незадоволені елементи сусідніх країн та залюднити південні простори шляхом надання переселенцям різних пільг та привілеїв.

Авжеж, за царською поведінкою, цих привілеїв було одібрано як тільки нове населення міцно приживалося до місця.

З південних округ було обслідувано Одеську, Мелітопольську та Маріупольську.

Про розподіл населення в них та характер його відносно загального складу населення України свідчить таблиця ч.1.

Ця таблиця насамперед свідчить про те, що всі статистичні відомості, що їх маємо зараз« викликають дуже великий сумнів, і тому їх можливо прийняти лише як приблизні та й те дуже відносно.

Деякі цифри явно неправдиві, а методи національного обліку населення недоцільні.

Так, за даними відчиту Маріупольського ОВК про роботу в 25-26 р. татарське населення в окрузі складає лише 0,01% (див. рядок 6), в дійсності ж його не менш 8%. В довіднику Катеринославського губ. Стат. Бюро на 1.1.25 р. українське та російське населення показано сумісно (див. 9 рядок), й т.п.

Демографічний перепис, що його передбачається провести в поточному році, мусить внести дуже значні поправки в нашу свідомість про етнографічний склад населення України й, можливо передбачити, внесе дуже великі та серйозні поправки в ті відомості в цій справі, що ми користуємося іми по всяк день іноді навіть не підозріваючи про їх повну або часткову непридатність.

У трьох вищезазначених округах – Одеській, Маріупольській та Мелітопольській, що їх було обслідувано, перебувають окремими компактними масами такі національності:

а) російська національність, що являється на Україні найбільш значною меншістю, перебуваючи майже на всіх округах і складаючи від 3 до 20% усього населення на селі, а в містах значно більш (наприклад, у м. Одесі – 45%),

б) німецька – у всіх трьох округах складає від 6% до 13% загальної кількості їх населення,

в) булгарська, що складає значні масиви в Одеській (5%) та Мелітопольській (8%) округах,

г) грецька та кримсько-татарська, що помилково віднесені кімсь до однієї етнографічної групи (про це докладніше буде нижче), у Маріупольській окрузі сумісно складають біля 18% загальної кількості населення.

д) молдаванська в Одеській окрузі складає 4%, в Маріупольській є одно молдавське селище, що його статистикою віднесено теж до "греків".

Крім вищезазначених етнографічних груп, що їх було частково обслідувано на місцях, у зазначених округах перебувають більш-менш значними групами євреї та поляки, котрих обслідувано не було, але деякі відомості про їх стан було зібрано та буде використано далі.

Зупинемося насамперед на нацменшостях закордонного походження, лишаючи поки що російську, бо вона хоч і являється "нацменшістю", але фактично ще не повністю втратила свої дореволюційні привілеї, ще й досі "панує" щодо забезпечення своїх потреб і тому поки що не потребує спеціального захисту.

Німецька національність

В обслідуваних округах міститься в таких компактних масах.

А. В Одеській окрузі займає два окремі райони – Фр.Енгельсовський та знов вилучений – Грос-Лібентальський, а також низку окремих селищ.

Б. В Мелітопольській окрузі – два великі райони – Молочанський та Пришибський – й також низку окремих селищ.

В. В Маріупольській – один район Люксембургський та декілька окремих селищ.

З зазначених пунктів було обслідувано Пришибський та Молочанський райони в Мелітопольській окрузі та Осттеймську сільраду в Маріупольській (Ст.Каранського району).

За літературно-етнографічними даними виникнення німецького залюднення в південних округах України відноситься до кінця вісімнадцятого та початку дев'ятнадцятого сторіччя (Див. "Національний склад Радянської України", вид. НКВС, Харків, 1925 р.).

Найбільш значна по кількості група німців-менонітів (релігійна секта) оселилася на річці Молочній в 1803 році. Ця група й досі називає себе "нащадками голандських вихідців".

Здається, що заселення ними далекої від залюднених пунктів місцевості мало своєю метою обереженість від релігійного пригноблення й прямування зберегти своє буття та релігію незайманими.

Цікаво підкреслити, що, як видно, по таких же міркуваннях у долині річки Молочної селилися й російські сектанти-духобори та молокани, що вони таким способом старалися уникнути від пригноблення царатом їх життя й релігії.

У тім же сторіччі в південні округи вселились також німці різних вірознань – католики та лютерани – й в Мелітопольській окрузі заселяли землі поряд з менонітами.

Прямування німців усіх вірувань, особливо менонітів, до збереження своїх культур, звичаїв та інших умов життя в повній незаплямованості, за часів царату набирало цілком позитивного значення, бо вона допомагала їм зберегти своє національне обличчя від впливу імперіалістичної політики царату.

Але за декілька поколінь і за 125 років часу воно утворило серед людності цієї етнографічної групи надзвичайно замкнутий, недовірливий характер, а також переоцінювання власної культури та нехтування до всякої іншої.

Такі риси характеру після Жовтневої революції, коли всі нації в межах СРСР набули можливості вільно розвинути свою культуру в умовах прихильного співробітництва зі всіма іншими народами, мають певно негативний характер.

Німці ще й досі відносяться до радянської влади неймовірно [недовірливо] й обачно, а в деяких випадках і лукаво, дуже вміло використовуючи всі формальні зачепи, щоб поставити на своєму та обійти закон.

Звичайно, цей настрій поперше всього виникає з матеріальних умов. В дореволюційні часи значна кількість німців була дуже заможною; мала по декілька сот і навіть тисяч десятин землі й загубили частину своїх багатств за часи громадянської війни.

Щодо бідноти, яка теж ще дуже далека до з'єднування з радянською владою, наперекір власним інтересам, то, безумовно, такий настрій пояснюється, з одного боку, впливом багатих, і особливо, релігійних проповідників, з другого – слабістю партійної та громадської роботи серед німців.

Сталість цього настрою пояснюється також невдалим вибором радянських робітників у Молочанському районі при його заснуванні.

Тут було з боку відповідальних радянських службовців декілька надзвичайно грубих порушень революційної законності, що вони значно підірвали авторитет місцевих органів радянської влади.

Одначе, в поточний час, коли це явище ліквидовано судом і призначені добрі робітники, помічається ясний поворот з боку німецької молоді до радянської влади. Цей поворот міг би набрати рішучого характеру, коли б були прийняті міри задля задоволення німецької бідноти землею.

Питання про землеустрій в усіх національних районах, особливо в німецькому Молочанському є дуже складним та важким.

Поруч з господарствами, що всякими неправдами знов захопили великі шматки землі, тут є не тільки малоземельні, але й зовсім безземельні хлібороби, що живуть у великих нестатках, не мають змоги усвідомити причини такого стану при наявності величезних площ земель держфонду й винуватять у своїй нужді радянську владу.

Переведення землеустрою може дати величезні наслідки в галузі

приваблення німецької бідноти до радвлади, рішучої перемоги незадовольняючого настрою, а також ліквідування тяги до переселення в Канаду, що охопила не тільки заможних, але в останній час навіть значну більшість безземельної німецької бідноти у Молочанському районі.

Прямування німців-менонїстів до ізолювання від інших кол населення виявляє себе й в кооперативній, а також загальногромадській галузі, причому деякі спроби безумовно мають своєю метою об'єднати менонітів в загальнодержавнім масштабі.

Так, в цей час існує "Всеросійське Менонітське Сільсько-Господарське Товариство", що його статута було затверджено ВЦВК'ом СРСР 16.V.23 р.

Т-во об'єднує менонітське населення, звичайно заможне, в межах усього СРСР. Про діяльність його дивись "Вісник Сільського Господарства", 1926 р., ч.3.

У Молочанському районі існує також кооператив "нащадків голандських вихідців". Передбачається його об'єднання з відкритою кооперацією звичайного типу.

Про те, які є можливості при такому штучному ізолюванні політично й духовно відсталої маси, якою, безумовно, являється менонітське населення, не дивлячись на його порівняно високу письменність та технічну культуру, свідчить той факт, що німецьке т-во "Промкредит" в Одеській окрузі напружено розповсюджувало релігійну протирадянську літературу. "Справа про це надіслана до Одеської прокуратури". Дивись телеграму у московських відомостях від 25.V.23 р.

Змінюванню такого об'єднання німців-менонітів на релігійній підставі в загальносоюзному масштабі, а також живучості такого релігійного та грубонаціоналістичного ухилу значно помогає існування менонітського релігійного журналу "Унзер Блат" ("Наше слово"), що видається в м.Мелітополі з дозволу Головліту СРСР.

У цьому журналі, одночасно з чисто релігійними статтями друкується матеріал безумовно політичного характеру, хоч у ньому реакційні й тому ворожі радянській республіці мрії дуже штучно завуальовані релігійними балачками.

Найбільш яскравим прикладом цього може бути стаття в ч.5 журнала, що при цьому додається. У ній під прикриттям мрій про друге прибуття Христа переводиться гадка про загибель "нечестивого" соціалістичного строю й майбутній наступ "царства справедливості".

Ступінь культурного розвитку німців так до війни, як і зараз завжди приводиться в якості зразку дуже високої культури, що вона значно відрізняється від культури інших національностей.

До цього занадто загального та безумовного твердження треба внести деякі зауваження.

Безумовно, що німецьке населення більш грамотне, звикло користуватися книжкою та передплачувати часописи, але ця відносна* культура

---

* Слово "відносна" в тексті закреслено.

має той характер, що він не включає міцного впливу в німецькій громаді проповідників та повного безсилля віднестися до їх балачок критично.

Так само й в галузі сільсько-господарчої культури.

До революції, коли німці мали майже безкрайні простори землі й коли господарство, що має 14 дес. землі рахувалося як безземельне, німецьке господарство будувалося на підставі дешевої найманої праці та експлуатації її.

Нині німецькі господарства мало чим відрізняються від господарств інших націй і, навпаки, останні часто-густо являються багато кращими та передовими.

Як загальне явище можливо відмітити, що в німецьких селищах попит на трактори значно менший, хоч землезабезпеченість в них є значно більша від господарств інших національностей. Також в німецьких селищах дуже замало сільськогосподарчих колективів.

Щодо обробки землі, то й в цій галузі німці в цей час рідко являються добрим зразком, хоч від дореволюційних часів у них збереглося багато реманенту. Наприклад, поле німецьких господарств у Остгеймській сільраді засмічене бур'янами так, як не доводилося бачити в найбільш відсталих господарствах інших націй.

В революційному русі німці прийняли значно меншу участь, ніж більш відсталі нацменшості – булгари та греки, але в 1919 р. багато німців прийняли участь у куркульському повстанні в Одеській окрузі. Справа про це повстання була розглянута окрсудом в травні б.р. (Див.: "Ком-т", за 3.VI.26 р.).

Усе вищезазначене торкається попри усього німців-менонітів, як найбільш цікавої та характерної групи, що в ній відбиваються крайні поривання тих мас населення, котрі не засвоїли ще принципів радянського строю, не усвідомили їх значення й ще досі відносяться до них негативно або вороже, хоч і вистерігаються виявити цей настрій відверто.

Настрій німців інших вірувань – католиків та лютеран – значно більш прихильний до радянської влади й не так нетерпимий.

Вплив релігійних проповідників серед німців лютеран та католиків є значно менший; родина не забороняє молоді вступати до УЛКСМ та й КНС, як то поводиться в менонітськім оточенні й відношення до органів радянської влади є більш одверті й щирі.

Характерно, що співвідношення менонітів до німців інших вірувань конче нетерпимі.

Це явище було головною перешкодою задля об'єднання двох німецьких районів – Пришибського (католико-лютеранського) й Молочанського (виключно менонітського), що знаходяться поруч один одного, мають районові центри на віддалі лише однієї версти, й з приводу економічних, політичних та інших умов мусили би бути об'єднаними задля складання великого міцного району.

Як уже підкреслено вище, в поточний час, після засудження районо-

вих та округових робітників, що зловживали, призначення нових робітників та деякого поширення партійної роботи, помічаються ознаки можливого повороту німецького населення до радянської влади, в першу чергу молоді та бідноти, але руху в цьому напрямкові перешкоджає конче недоцільна справа в галузі землеустрою.

При наявності держфонду в 25271 дес., а також господарств, що мають багато землі, яку вони одержали незаконним способом, у Молочанському районі є 1210 бідних родин, з них 800 німецьких.

У Пришибському районі безземельних родин є 526 при наявності держфонду 8904 дес.

Тому в минулому році з Молочанського району переселилося до Канади 250 незаможних родин, а в поточному передбачається виїзд 400 родин, або біля 2000 німців.

Зайве казати про те, наскільки незручним є виїзд із соціалістичної країни бідноти.

Тому необхідно якомога прискорити землеустрій в національних районах, в першу чергу Молочанському, порівнюючи їх до прикордонних місцевостей.

Булгарська національність

Великими групами перебуває в Одеській (біля 21 тисячі, або 5,2% загальної кількості населення округи) й Мелітопольській окрузі (54380, або 8,2%).

У березні місяці в Одеській окрузі був вилучений булгарський – Благоєвський район (колишній Ленінський) з центром у селі Великий Буялик.

Вилучення національного булгарського району, безумовно, має велике значення в змісті приваблення нацменшостей до радянської влади, але при відсутності в районовому центрі необхідних помешкань для районових установ (РВК, лікарні й т.п.), а найголовніше – крайній недостачі літератури булгарською мовою, ці заходи не дають в повній мірі тих наслідків, що їх можливо було би чекати.

У Мелітопольській окрузі є два булгарських района – Романівський (РВК порушив клопотання про зміну цієї неприємної назви на “Коларівський”) й Цареводарський (порушено клопотання про назву його Благоєвським), що вони знаходяться поруч один одного.

З приводу економічних умов було б доцільним об’єднати ці два райони в один міцніший, але це неможливо за відсутності в територіальному центрі селища здатного для розміщення районових установ.

Районовий центр Романівського (майбутнього Коларівського) району – села Романівка – також є мало придатним для цієї мети, позаяк у ньому нема необхідних помешкань, наприклад, для школи – семирічки, лікарні, народного суду й т.п.

Булгарське населення переважно займається сільсько-господарською працею; значна більшість його відноситься до незаможних та середняків.

В революційному русі болгари приймали значну активну участь.

В селі В.Буялик Одеської округи за час куркульського повстання, що ним керували, як вище зазначено, німецькі куркулі, булгарська біднота боролася проти куркулів і понесла значні втрати.

В с.Вел.Буялик, теперішнім центрі булгарського Благоєвського району, ще й досі збережено колодця, в якому білі в 1919 році затопили багато булгарської бідноти, що боролася за радянську владу.

Грецька національність

Під назвою "греків" у Маріупольській окрузі статистичними органами взято на облік декілька окремих етнографічних груп, а саме 1. "власне греків", що розмовляють грецькою, або "новоелінською" мовою; 2. татар з приводу того, що вони сповідують так звану "грецьку віру", хоч і розмовляють кримсько-татарською мовою, й, нарешті, молдаван – через те, що вони раніш проживали у татарському селі.

Незважаючи на все безглуздя такого статистичного обліку, що був вперше зроблений в дореволюційні часи, не вважаючи також на те, що ця груба помилка вже давно з'ясована, між іншими комісією ВУЦВК у 1925 році, – назва "грецької національності" ще й досі вживається для трьох вищезазначених груп навіть в офіційних відомостях, докладах і т.п.

Це викликає в практичній роботі цілу низку дуже неприємних наслідків для татар та молдаван, що вони залічувані в "греки" без усякої підстави нацменшостей за останніми статистичними даними складає біля 67 000 чол. (Див. табл. ч.1).

З них молдаван усього 1058 чол.; вони залюднюють с Ново-Гнатівку. Решта приблизно порівну розподіляються між елінами й татарами.

Останні в різних доповідях, статистичних відомостях і навіть в науково-етнографічних статтях свавільно іменуються "греками", "греко-татарами", "тюрко-татарами" й т.і.

Ці всі назви навряд чи можливо визнати правдивими з наукового нагляду. Якщо головною етнографічною ознакою являється мова, а не віра, та ця група є, безумовно, однакова та рідна кримським татарам, що їх мовою вона розмовляє. Чому вона засвоїла Христову віру, це справа другорядна й навряд чи наукова.

Вкрай необхідно конче встановити цей принцип, тому, що помилкова назва надзвичайно несприятливо відбивається на всім стані цієї групи, особливо ж на задоволенні її культурних потреб.

Походження "грецької" національності, що зараз проживає в Маріупольській окрузі, таке.

У конці XVIII сторіччя грецький митрополіт Гнат Гозадинов, що жив в Криму, вчинив клопотання перед російським урядом (колишньою імператрицею Катериною Другою) про дозвіл грецькій людності, що перебувала в Криму в тяжкому стані й була дуже пригніченою татарським урядом Криму, переселитися в південну Росію.

32*

Гнат обіцяв вивести з Криму велику кількість людності.

Катерина та її порадник Суворов, мріючи заселити безкрайні й безлюдні південні простори та одночасно знесилити ворога – кримського хана – не тільки згодилася на це, але й обіцяла дуже великі пільги та привілеї.

Для заселенців було відведено безліч землі, біля мільйона десятин, – увесь колишній Маріупольський повіт.

Фактично Гнат вивів в 1779 році в Росію значно меншу кількість людності, всього біля 31-32 тисяч у тому числі 12 1/2 тисяч вірменів, котрим було відведено землі поруч м. Ростова й засновано ними м. Нахічевань і низку селищ.

Решта переселенців – усього біля 18 тисяч – під загальною назвою греків обґрунтувалися в теперішній Маріупольській окрузі та заснували цілу низку селищ, що за ними було збережено кримських – грецьких та татарських – назв, а саме: Ялта, Урзуф, Сартана, Чердакли (елінські); Керменчик, Мангуш, Корань і т.д. (татарські).

Переселенцям було "даровано" цілу низку прав та привілеїв, напр.: 30 дес. землі на "душу", великий запасний фонд, рибальські вгіддя по узбережжю моря більш 8000 дес., звільнення від військової повинності, незалежний грецький суд і т.п. Але пізніш значну частину цих привілеїв було одібрано й переселенці, визволившись з-під гніту кримських власників, потрапили під ще більший гніт російського царату.

Переселення відбивалося надзвичайно шкідливо на стані здоров'я переселенців. Значна кількість останніх загинула. Згідно перепису 1789 року, кількість греків переселенців у Маріупольському повіті була рівною 14000 чол., тобто за 10 років з моменту переселення не тільки не підвищилася, але й зменшилась майже на 20%.

Загальний стан здоров'я цих нацменшостей і досі відрізняється від інших груп населення значно більшою схильністю до занедужання, особливо сухоткою, хоч їх життя в санітарно-гігієнічному стосункові й не відрізняється значно від умов життя інших груп.

Ця підвищена схильність до занедужання сухоткою пояснюється, можливо, крім переселення в країну з дещо іншим кліматом, також і надзвичайно розповсюдженим звичаєм жінок завжди, навіть в час найбільш палкої погоди й важкої праці, закутувати хусткою все обличчя, залишаючи відкритою лише вузьку щілину для очей. Це робиться задля збереження обличчя від засмаження й надзвичайно заважає подихові.

На великий жаль цей дурний звичай перейнято й деякими українськими та російськими модницями, боротьбу ж з ним ще й не почато.

Від великих пільг та привілеїв, що їх було дано, частково ж лише обіцяно царатом, у греків залишилася на час реалізації лише дещо більша забезпеченість землею супроти інших хліборобів, причому землю було зосереджено в руках заможних, поруч же з ними значна кількість людності зберегла лише дрібні шматки землі, або зовсім втратила її.

Щодо задоволення культурних вимог, то воно проводилося виключно

російською мовою, грецьких же шкіл, що існували раніш, було знищено царським урядом ще в кінці XVIII сторіччя (Див.: Буценко. Радянське будівництво та нацмени на Україні).

Наслідки цієї впертої русифікації були досить цікаві: греки, татари та молдавани Маріупольської округи остаточно забули письменність рідною мовою й зберегли останню лише як розмовну.

Наприклад, у великому елінському селищі Ялти є лише три чоловіка, які можуть читати грецьку письменність, та й ті захожі, що вивчали грецьку мову в учбових установах: піп, лікар та рахівник.

У селі Сартана, що в ньому 4562 чол. елінів, читати елінські книжки може лише один дідусь, що має також якусь-то богослужбову книжку.

Щодо кримсько-татарської мови, якою розмовляє приблизно половина нацменшості, що в Маріупольській окрузі іменується "грецькою", то в усій окрузі є лише одна особа, котра володіє письменністю на цій мові й має одну книжку, що нею надрукована. Це – "грецький" інструктор Округової Інспектури Народної Освіти.

Мало цього, ці нацменшості звикли навіть соромитися свого походження та рідної мови.

Навіть тепер, після стількох років існування радянської влади, татари ображаються, коли їх називають татарами, а не греками, тобто вони вважають грецьку національність за вищу від татарської. Як грецька, так і татарська молодь почуває себе в громаді скрутно, коли не володіє бездоганно російською мовою тому, що рідну мову вважає за вульгарну, придатну лише для хатнього вживання.

Дивно, що в таких обставинах греки й татари все ж зберегли свою мову, хоч вона й значно засмічена сторонніми словами. Збережено також частково і звичаї, казки, прислів'я, співи й т.і. Але все це тепер пам'ятають лише старі люди, тому необхідно якомога скоріше все це записати, щоб зберегти від остаточної загибелі.

Релігія та попівство серед греків, татар і молдаван не користується великою пошаною, як це помічається в німецьких районах.

Церкви одвідуються переважно старшими людьми, особливо жінками. Але все ж і рішучого повороту від релігії ще досі нема.

Соціальний стан населення нацменшостей

Округові установи не мають повних і точних відомостей про розподіл населення нацменшостей по соціальному стану.

По деяких окремих районах ці відомості є, але узагальнити їх нема підстави. Тому на цьому питанню можливо подати лише загальні міркування без статистичних даних.

Переважна кількість зазначених нацменшостей проживає на селі й працює в сільському господарстві.

Кількість робочих, кустарів та непрацюючих серед нацменшостей незначна й належить головним чином до євреїв (кустарі й крамарі), поляків (кустарі й робітники), греків (крамарі) і вірменів (вантажники).

Про відносну кількість населення нацменшостей в містах та селі свідчать дані по Одеській окрузі:

	Українців	Росіян	Євреїв	Поляків	Німців	Греків	Молдаван	Булгар
У м. Одесі	11410	136640	129815	8031	3533	2423	–	–
До загальної кількості	4%	45%	40%	2,65%	1,25%	0,9%	–	–
В Одеській окрузі	271800	12721	8270	–	69240	–	16407	20762
До загальної кількості	70%	3,2%	2,1%	–	13%	–	4,1%	5,2%

Так що булгари й молдавани живуть виключно в селі, а євреї та греки переважно в місті.

Переважна кількість селянських мешканців належить до бідноти та середняків. Кількість заможних незначна, позаяк більшість кулацьких родин переселилася за кордон.

Адміністраційна справа

Кількість національних адміністративних одиниць, тобто сільрад і районів, за останній рік значно збільшилася, про що свідчать такі відомості.

Кількість нац. адмін. одиниць

На який термін	Німецькі р/с-р	Польські р/с-р	Єврейські р/с-р	Булгарські р/с-р	Чеські р/с-р	Грецькі р/с-р	Усього
1.IV.25 р.	5/98	0/15	0/19	0/25	0/5	0/26	5/188
1.VIII. 25 р.	5/108	1/35	0/19	2/25	0/9	0/26	8/222
зараз	6/ + 1 район			3/ + 1 район			

Кількість національних одиниць в поточний час додається на особливій таблиці.

Треба відмітити, що майже все національні одиниці за деякими рідкими винятками в дійсності по складу населення являються мішаними й дана національність лише переважає, а не являється виключною.

Це явище надзвичайно ускладнює керування й [робить] неможливим скласти апарат виключно з осіб даної національності.

Крім того, це викликає адміністративну черезсмужність: окремі

національні селища в адміністраційній справі приєднані до ближчих нацрайонів, а не тих, що в їх межах вони знаходяться.

Прикладом виключної різноманітності населення може бути булгарський Коларовський (кол. Романовський) район. В ньому при значній перевазі булгарського населення (29639 ч. за загальної кількості 37056) 4 залюднених пункта з українським населенням, 4 з російським, 1 з німецьким і т.п.

Вилучення нових національних адміністративних одиниць безумовно має велике значення тому, що сприяє розвиткові національної культури. Але треба підкреслити, що за браком національних робітників, особливо ж літератури нацмовою, в окремих випадках це вилучення набирає лише формального характеру, в дійсності ж вилучені іноді подавньому залишаються русифікованими, тобто вся робота, а також шкільне навчання проводиться росмовою.

Наприклад, у семирічці елінського с. Сартана з 15 вчителів лише 5 греків, але ніхто з них не вміє читати рідну літературу.

В Ялтинській семирічці є 13 греків-учителів, але ніхто не володіє літературною грецькою мовою.

В семирічці молдавського села Нової Гнатовки нема жодної молдавської книжки.

Треба зауважити, що національні робітники далеко не завжди використовуються доцільно. Напр. школою в татарському селі Ст.Гнатівці завідує вчитель-молдаванин, а в молдавському селі Н.Гнатівці все вчення провадиться росмовою за браком учителів, що добре знають молдавську мову (а також підручників цією мовою).

Втягнення населення нацменшостей до активної участі в виборчих установах провадиться шляхом розповсюдження виборчої літератури, скликання зібрань, мітингів, виїздів на місця округових робітників і т.і. Плакати та гасла нацмовами, що їх було розповсюджено в останню виборчу кампанію, викликали велику зацікавленість.

Поруч з цим треба відмітити й деякі "досадні помилки". Напр.: у молдавському селі Н.Гнатівці виборчі картки були розповсюджені українською мовою, хоч браку цих карток, звичайно, не могло бути. Це безсумнівні наслідки того, що це село в минулому було залічено якимось "етнографом" в греки та й залишилось в "греках" досі.

Участь нацменшостей в цих виборах була значно більшою за попередні роки, про що свідчить таблиця, що при цьому додається.

Значно складніше стоїть справа про втягнення в установи нацменшостей службовців, що досить володіють даною мовою, з приводу дуже обмеженого утримання сільських робітників, особливо працюючих в культурній галузі. Тому службовці інших установ, що належать до тої або іншої нацменшості, іноді навіть таять своє походження з побоювання втратити добру посаду.

Через це установи нацменшостей забезпечені з одного боку робітниками, що прийняли цю роботу з приводу ідейних міркувань і тому викону-

ють її самовіддано, з другого боку тими, що не змогли знайти іншої посади. Тому забезпечення національних установ національними робітниками набирає якогось випадкового характеру.

Останні розпорядження ВУЦВК'у та РНК щодо переліку національних робітників та забезпечення нацрайонів фахівцями мусять значно поліпшити цю справу.

Забезпечення нацменшостями вживання рідної мови

Діловодство і листування в національних установах поки що ведеться переважно російською мовою, навіть в німецьких районах, що більш забезпечені робітниками, котрі володіють нацмовою.

Це явище виникає з цілої мережі причин: русифікації за дореволюційні часи, наявності в нацрайонах селищ, що залюднені іншими національностями, недостачі робітників, що володіють даною мовою і т.і.

Листування від інших установ одержується переважно українською мовою й коли вона має обіжний характер, цією мовою розповсюджується й по району.

Це викликає небажані наслідки й сільради, що не змогли досконально з'ясувати зміст того або іншого паперу за відсутністю робітників, що добре знають українську мову, механічно здають його до архіву без виконання з написом "до справи".

Листування нацустанов до вищих органів провадиться майже виключно росмовою, до підлеглих переважна росмовою і лише частково нацмовою.

Особливо важка справа переводу діловодства на нацмову в грецьких і татарських установах з приводу повного браку письменних робітників. Заяви від населення нацменшостей до вкраїнських і російських установ, а також і до національних поступають переважно росмовою, лише в окремих випадках нацмовою.

За відсутністю в українських і російських установах перекладачів такі заяви звичайно передаються для перекладу округовим бюро нацмену, що значно ускладнює роботу останніх навіть при малій кількості таких заяв. Тому, звичайно, буває й деяке затримання розгляду таких заяв.

Таке затримання буває й за відсутністю службовців, що добре володіють даною мовою.

Обслуговування в національних установах населення, що не належить до даної нацменшості, проводиться росмовою.

Для розмови з одвідувачами нацменшостей вживається звичайно нацмова, а також росмова, значно рідше укрмова.

Заходи по вивченню мови нацменшостей

В цій галузі майже нічого не зроблено, коли не лічить деяких незначних справ.

Наприклад, подекуди при національних клубах та школах існували гуртки по ліквідації неписьменності нацмовами.

Але такі гуртки існували лише мовами, що мають доволі розвинуту літературу – німецькою та польською.

Найбільш цікавою спробою в цій галузі являється утворення в Маріупольській окрузі двох гуртків по вивченню літературної елінської мови – одного в м.Маріуполі при клубі Робосвіти, другого в селі Ялта.

Обидва гуртки не дали значних наслідків з приводу браку підручників та добрих викладачів, але влітку цього року, коли Маріупольським ІНО буде одержано примірників та літературу елінською мовою, передбачається зорганізувати ці курси в значно ширшому розмірі.

Парторганами та радустановами обслідуваних округ вживається заходів, щодо підвищення кількості підручників та літератури нацмовами.

Напр., Мелітопольське ІНО за згодою з Нацменами Окрпарткому та ОВК'у виписує на 600 карб. політичної та економічної літератури, що її було видано в Німеччині, для відповідальних робітників.

Маріупольською ІНО вжито заходів щодо одержання літератури грецькою, молдавською та кримсько-татарською мовами.

У м. Одесі є книжкова крамниця для літератури нацменшостей, однісінька не тільки в УСРР, але, здається, й в усьому СРСР.

Судовий устрій

В усіх національних районах судові камери вважаються за національні. Але з приводу недостачі судових робітників, що добре володіють нацмовами фактично націоналізація судових установ діється значно пізніш від утворення району, після повного укомлектування судової установи робітниками.

Треба відмітити, що з приводу дореволюційної русифікації, а також звички, що міцно вкоренилася, населення, навіть німецьке, що так високо цінить свою самобутність, уникає звертатися до суду рідною мовою, про що свідчить таблиця, що при цьому додається.

Більш за всі нацкамери суд являється націоналізованим в булгарських районах, де усе судівництво провадиться нацмовою. Але й тут брак робітників, що досконало знають мову, значно перешкоджає справі.

Напр., в Коларівській камері нарсуду все судівництво проводиться булгарською мовою, починаючи з допиту свідків і кінчаючи оголошенням присуду. Але свідчення, що даються булгарською мовою, записуються по-російському тому, що секретар суду добре розуміє булгарську мову, але ще не може писати нею. Складання присуду вимагає багато часу тому, що й суддя також ще не досить володіє булгарською письменністю.

Забезпечення нацменшостям їх культурних вимог

Культурний рівень населення нацменшостей після Жовтневої революції значно підвищився. Про це свідчать відомості про участь цієї частини населення в державних установах та громадських організаціях (Див. додаткові таблиці).

Зацікавленість нацменшостей в роботі держустанов і активна участь у них, а також у виборчій кампанії, особливо помітно підвищилася в останні вибори.

Проте, треба відмітити, що в галузі політичної та громадської активності все ж значно відстають від українців і росіян, навіть ті з них, що в часи Жовтневої революції самовіддано боролися за радянську владу, напр., булгари та греки. Особливо відсталими являються німці, хоч з боку письменності й технічного вони являються найбільш культурними.

Родинний побут нацменшостей значно перешкоджає жінкам приймати участь в громадянській роботі, й знов найбільш у німецькому оточенні.

Щодо молоді, то в німецькому оточенні вона почуває себе значно пригніченою й тому приймає дуже незначну участь в партійній та громадянській роботі, хоч ціла низка ознак яскраво свідчить, що молодь поривається визволити себе з того гніту умов колишнього побуту, що перешкоджає нормальному розвиткові її.

Значно краще відношення до молоді й дітей в оточенні інших національностей, – булгар, греків, молдаван, і т.і. Тут старші й родина не мішають молоді виконувати партійну та громадську роботу.

Забезпечення населення нацменшостей учбовими установами

До війни національних шкіл майже зовсім не було, за винятком німецьких, але й ті мали своєю основною метою русифікацію німецького населення. Відкриття грецьких та інших національних шкіл царською владою було заборонено.

З приводу цього й шкільних робітників, що належать до нацменшостей й добре розуміють літературну рідну мову, є занадто мало. Навіть шкільні робітники національного походження більш-менш розмовляють рідною мовою, але не вміють читати й писати нею, а іноді рахують, що вона придатна лише для хатньої та побутової розмови, але зовсім не годяща для політичних або громадських промов, і що нею неможливо висловити мрій важливого змісту. Таке відношення до рідної мови, як вульгарної, на жаль, існує навіть серед деяких радянських робітників.

В поточний час кількість шкіл в національних районах не менша, аніж в українських та російських селищах.

Але ця школа являється дійсно національною, себто в ній проводиться все навчання нацмовою, лише в німецьких, єврейських і польських селищах, позаяк цими мовами є доволі примірників та літератури.

В булгарських школах навчання також проводиться нацмовою, але майже без примірників, тому що останніх нема, за винятком абетки та "Наглядної сметанки" (підручник по арифметиці для молодших груп), але ці обидва підручники, за думкою досвідчених вчителів, не придатні до комплексного методу навчання, що він застосовується в сучасній школі.

З приводу цього, навчання в булгарських школах проводиться переважно за способом писання на класній дошці, або, де є можливість, друкування коротких примірників шклографом (напр. у Преславі).

В булгарських школах за підручники іноді використовуються булгарські книжки, що по своєму змісту непридатні до дітей молодшого віку, напр. у Благоєвському районі Одеської округи використовується для цієї мети стаття т. Леніна про кооперацію, що надрукована булгарською мовою.

Звичайно, такий спосіб навчання вимагає від учителя дуже багато часу та зайвої витрати енергії, й все ж не дає йому задоволення та бажаних наслідків.

Що торкається шкіл решти нацменшостей, що зовсім не мають надрукованих підручників, тобто елінської, татарської (що помилково іменується греко-татарською, тюрко-татарською і т.і.), молдавської, вірменської, албанської, чеської і т.і., то хоч статистика органів народної освіти й вважає їх за національні, але в дійсності вони являються російськими й фактично ще досі виконують русифікаторську ролю.

Щодо відповідного охоплення дітей нацменшостей навчанням, то воно не менше, аніж у школах українських і російських, а в деяких випадках значно вище.

Напр., в Мелітопольській окрузі охоплених дітей 8-11 років взагалі лише 50%, а по німецьких районах біля 100%, по булгарських селах 90%.

Кількість шкіл у німецьких районах відносно переважає кількість їх в решті нацрайонів.

Так у Маріупольській окрузі німці складають 6,14% всього населення, а шкіл мають 20%. Навпаки, греки й татари складають в цій окрузі 17,82%, шкіл же рідною мовою зовсім не мають.

Щодо задоволення шкільних установ підручниками, то й в цій галузі німецька школа знаходиться в значно кращім становищі, ніж решта шкіл, навіть українська.

Про це свідчать дані по Мелітопольській окрузі.

Кількість			Кошти на учбові приладдя (примірники і т.і.)		
Німецьких шкіл соцвиху	Учнів у них	Асигновано	Фактично витрачено	Кількість підручників закуплено	Примітки
103	4018	4018 (по 1 карб. на учня)	6023 крб. 10 коп.	6608	Переплата зроблена за рахунок українських шкіл

2005 карбованців, що їх було витрачено понад кошторису, взяті з коштів, що були зазначені задля постачання українським школам підручників, завдяки тому, що ДВУ не дало останніх своєчасно.

З решти національних шкіл більш-менш задоволені підручниками єврейські та польські, надзвичайно слабо булгарські та молдавські й зовсім не мають примірників та літератури рідною мовою грецькі й кримсько-татарські, хоч літературу цими мовами можливо одержати без особливих труднощів – грецьку з Ростовського видавництва, а також з Кавказу, татарську з Криму.

Видавничий план ДВУ включає дуже мало книжок нацмовами, особливо недостатньо книжок для школи. Крім того, ДВУ з приводу економічних умов затримує видання й тих книжок, що давно вже здані до друку, напр. підручник булгарською мовою, що був складений вчителем булг[арських] шкіл Мелітопольської округи.

Згідно з плану ДВУ на 25-26 р., передбачається видати 5 булг. підручників і 7 польських.

Треба також відмітити надзвичайно невдалий склад або переклад деяких підручників і книжок нацмовами.

Так, булгарські "Абетка" та "Наглядна сметанка" не відповідають комплексному методові, що вживається в сучасній школі, німецький переклад "Історії України" Яворського є зроблений таким тугим та невдатним язиком, що НКО, розповсюдивши цей підручник по всіх ОкрІНО в багатьох примірниках, слідом віддав розпорядження не посилати його в школи.

Т.ч. було витрачено зайво багато грошей на переклад, друкування і розсилання книжки, що виявляється зовсім непридатна.

Таке ж явище з літературою, особливо з політичною та економічною.

Щодо кримсько-татарської нацменшості, то відкриття нею шкіл, а також вивчення літературного язика набирає дуже важкого та складного характеру з приводу того, що в цій мові вживається надзвичайно складна абетка, – арабська, – що вимагає для засвоєння її доброї зорової пам'яті.

Тому НКО Кримської СРР вже порушено питання щодо зміни цієї абетки й принципово ухвалено латинську абетку. Цю постанову було також ухвалено вживати Першим Тюркологічним з'їздом в Баку, що відбувся в лютому-березні цього року. Але її ще не проведено в життя, хоч новою абеткою в м. Баку вже друкується татарська газета "Ені Іол" ("Новий шлях").

Кількість нацшкіл профосвіти ще не задовольняюча, в профшколах же мішаних представників нацменшостей, коли не лічити росіян, дуже мала.

Доволі яскраво це виявляється по Одеській окрузі, що має найбільш розвинену мережу профшкіл, про що свідчить ця таблиця.

Тип шкільної установи	Кількість установ	Кількість учнів	% відношення по національностях			
			Українців	Росіян	Євреїв	Інших
ФЗУ	13	436	15	40	40	5
ДРП	4	591	8	20	70	2
Сільгосп.	5	288	69	16,5	12,1	2,4
Технікумів	3	138	53 чол.	44 чол.	27 чол.	14*
Вища школа						
Інститутів	7					
Робітфаків	5	8301	Відомостей нема			
Технікумів	2					

* В окрузі була польська техшкола в м. Тирасполі, зараз її включено до АМСРР.

По обслідуваних округах нацпрофшколи є такі:

А. По німецькій лінії:

1. Педтехнікум у Молочанську.
2. Агрошкола теж
3. Медична школа – " – " – " –
4. Секція при Одеській партшколі.

Б. По булгарській лінії:

1. Педтехнікум в Преславі

В. По єврейській лінії:

1. Секція при Одеській партшколі.

Звичайно, ця мережа є недостатня навіть для більш задоволеної німецької нації.

Безумовно необхідним являється відкриття сільсько-господарчих шкіл болгарською мовою в Одеській та Мелітопольській округах. В останній булгарська с.-г. школа внесена в план ще минулого року, але її досі не відкрито з приводу обмежености коштів округи, хоч й є деякі сприятливі умови для відкриття цієї школи, а саме: наявність вільного радгоспу коло с. Преслава, а головне – палке бажання населення мати таку школу й готовність подати їй всяку підмогу.

Відкриття в одному селі двох профшкіл (у Преславі знаходиться також булгарський педтехнікум) хоч і має деякі невигоди, але позитивні наслідки цього більш значні, а саме: можливо повніше використовувати педагогічний персонал педтехнікуму (при обмеженості культробітників, що володіють булгарською мовою, це набирає великого значення), легше здійснити сільсько-господарський ухил у педтехнікумі і т.і.

Відкриття булгарської с.-г. школи є також необхідним в Одеській окрузі.

Забезпечення навчання дітей, що не належать до переважної національності даного селища або району, являється найбільш складним питанням тому, що майже повсюдно є багато дрібних сільців чи хуторів, що в них діти або зовсім залишаються без навчання, або, – й це в кращому випадку, – примушені вчитися чужою мовою.

Так або інакше, розв'язати це питання необхідно, але знайти таке розв'язання не легко.

В деяких дрібних селах навчання дітей шкільного віку провадиться в гуртках лікнепу. Але програми цих гуртків, звичайно, не відповідають розвиткові дитини.

Тому це питання необхідно поставити на обміркування фахівців та вияснити, [чи] не буде доцільним ввести в якості тимчасового спробного засобу організацію рухомих шкіл соцвиху.

Мережа позашкільних установ по нацрайонах досить розвинута. Сільбуди є в усіх районових центрах, хати-читальні з бібліотеками майже в усіх сільрадах. При кожній хаті є ціла низка гуртків, передплачуються звичайно 5-6 часописів, уряджаються доповіді, розмови на теми біжучого моменту й т.і.

Але все ж робота стоїть мляво за браком кваліфікованих робітників місцевого населення, одначе ця робота все ж провадиться переважно російською мовою, за винятком булгарських районів, де вона ведеться рідною мовою завдяки значної кількості політемігрантів, що призначені в ці райони на роботу.

Населення одвідує ці установи охоче. Більш точно це з'ясувати неможливо тому, що реєстрації одвідувачів не ведеться. Винятком являються німці, що майже зовсім не одвідують позашкільних культустанов (клубів, кіно, й т.і.) за винятком службовців радянських установ.

Підготовки та перекваліфікації робітників позашкільних установ не було. Постачання позашкільних установ літературою набирає цілком хаотичного характеру.

Більшість сільських бібліотек за браком коштів передплачують лише часописи; книжковий же фонд звичайно складається з книжок, що різними установами часом розповсюджуються даремно.

Тому не рідкістю [є] побачити в сільській бібліотеці 100-150 примірників якої-небудь однієї книжки, що й складає половину всього бібліотечного фонду, або знайти цілу паку цінних українських книжок, що їх не було навіть розрізано.

Добре ще коли ці книжки не було облито чорнилом або використано не для читання, а для інших, чисто господарських потреб.

Коли б зібрати всі книжки, що дурно лежать по селах, можливо було б організувати багато бібліотек для інших сел, де книжка ще досі являється незвичайним гостем.

Напр., в Молочанському сільбуді знаходяться без усякого використання такі книжки укрмовою, що їх ніхто не розуміє:

Покровський. Руська історія; 54 прим.

Радянська освіта, кн. XI; біля 50 прим., і ціла низка інших.

В хаті-читальні молдавського села Н.Гнатівки є багато українських книжок, але нема жодної молдавської, хоч останні й лежать в ОкрІНО в кількості 9 назв і 149 примірників, з них 180 підручників*. В бібліотеці Коларівського (кол. Романівського) районового сільбуда є 126 примірників книжки.

Являється безумовно необхідним вилучити з сільських бібліотек книжки, що [з] тих або інших умов не відповідають запитам населення та змінити їх на іншу літературу.

Про роботу в нацрайонах позашкільних установ та ступінь забезпечення цих установ серед булгарського населення Мелітопольської округи, що його 53 498 чоловік, свідчить таблиця:

Назва установ	Кількість установ	Членів у них			Гуртків при них						
		чоловіків	жінок	всього	політграмоти	агрономічних	природознавчих	юнсекцій	драматичних	хорових	всього
Сільбуди	12	796	269	1065	14	20	17	4	19	12	86
Хати-читальні	21	772	193	965							
		1568	462	2030							

Маючи на увазі, що взагалі реєстрування членів лічиться зайвим, можливо рахувати, що дійсна кількість одвідувачів та клієнтів цих установ значно більша проти вищезазначених цифр. Втягнення жінок дуже слабе.

Про роботу бібліотек серед того ж населення свідчить ця таблиця.

Бібліотек	Книжок у них				Часописів				Примітка
	булгар.	російськ	україн.	всього	булгар.	російськ	україн.	всього	
24	527	6450	2344	9321	626	173	56	866	Пересічне одвідування бібліотек 20-50 чоловік у день

Часописи, що видаються нацмовами, передплачуються іноді в багатьох примірниках, але зміст їх не досить задовольняє сільське населення з приводу таких умов: язик їх занадто академічний, недосталь зрозумілий для сільського мешканця; побут села відбивається в них не доволі яскраво.

Це безумовні наслідки того, що часописи видаються в центрі та дуже обмежені розміром.

* Так у тексті.

Необхідно зблизити національні часописи до села. Для цього треба знайти відповідний засіб. Добре було б розгорнути нацвідділи в округових часописах, як то ухвалено Комісією ВУЦВКу, що нею проведено обслідування грецької національності Маріупольської округи в 1925 році. Але від цього рішуче відмовляються округові редакції, з приводу обмеженості коштів, малого розміру часописів, браку робітників і т.і. Відмова, на жаль варта уваги.

Розповсюдження часописів нацмовою в деяких випадках стоїть потворно. Напр., у молдавському селі Н. Гнатівці навіть не чули, що цією мовою видаються два часописи: "Серп і Чук" – робітничий і "Плугатур Рош" – селянський.

А коли б дехто догадався надіслати до цього села хоч би одного примірника, передплатники безумовно знайшлись би.

Обов'язкової передплати на часописи нема. Округові установи, що їх було обслідувано, не видають книжок. Щодо ДВУ, то кількість книжок нацмовою, які були ним видані, приведена в таблиці, що при цьому додається.

Ця кількість дуже незначна. Необхідно пропонувати ДВУ підвищити видання літератури нацмовами, в першу чергу підручників, політичної, економічної й сільсько-господарчої літератури.

Необхідно звернути увагу на язик книжок, а також притягти до участі в цій справі місцевих робітників, використати місцеві технічні засоби й спростити одержання літератури з-за кордону.

Яких-небудь спеціальних заходів для охорони прав дрібних груп, що знаходяться в оточенні інших національностей, не вживається.

Як відмічено вище, в пункті 39 доповіді, таких заходів необхідно вжити в галузі задоволення таких дрібних груп шкільними установами.

Українізація в національних районах проводиться дуже мляво, тому ще ніяких наслідків ані позитивних, ані негативних не помічається.

Проте ж треба підкреслити, що робітники нацустанов, навіть округових бюро нацмен, висловлюються, що вивчення української мови вони не здолають з приводу того, що на об'єктивних умовах їм доводиться вживати росмову, що з нею вони також знайомі доволі слабо.

Вивчати одночасно росмову і укрмову для них важко, позаяк вони не мають змоги засвоїти нюанси та різницю цих двох дуже близьких між собою мов.

Деякі нові булгарські робітники, що недавно прибули з-за кордону і трохи ознайомилися з росмовою, запевняють навіть, що російська мова дуже близька до булгарської (що, певна річ, правдиво), але українська мова надзвичайно далека до неї (що, звичайно, недоладно). Питання про українізацію нацустанов можливо буде конче розв'язати лише після того, коли вищі учбові установи та семирічка дадуть потрібну кількість національних робітників, що досконально засвоїли укрмову.

Таких наслідків чекати вже не довго.

Щодо теперішніх робітників, то їм необхідно де-кілька подовжити [терміни], зазначені для остаточного засвоєння укрмови.

Це питання треба винести на ухвалу Президії ВУЦВК'у.

Висновки

1. Про адміністративну справу

Відзначити, що вилучення адміністраційних національних одиниць без одночасного постачання літературою на нацмові, а також робітників, що цю мову добре знають, не дає всіх бажаних наслідків.

Підкреслити, що помилковий облік кримських татар і молдаван Маріупольської округи, що їх віднесено до "греків", дуже зле відбивається на задоволенні їх інтересів, у першу чергу культурних і постачанні їм робітників, літератури й т.і.

Відсутність в складі ЦК Нацмен при ВУЦВК представників молдавської, кримсько-татарської, а також російської нацменшостей в деяких випадках зле відбивається на роботі відповідних місцевих органів.

Підкреслити, що на місцях при гострій потребі національних установ, навіть ОБНМ, в робітниках, що володіють мовами нацменшостей, останні іноді працюють на посадах, де нацмова не потрібна.

Відмітити, що в Маріупольському ОБНМ нема жодного робітника за кошти ОВК. Обов'язки ОБНМ фактично виконують ІНО й робітники окрпарткому.

II. Забезпечення вживання рідної мови

Листування й діловодство в нацустановах ведеться ще переважно росмовою.

Перекладачів при установах, навіть судових, дуже мало. Тому заяви нацмовою звичайно передаються для перекладу в бюро нацмен, що недоцільно, ускладнює роботу останніх.

Питання про перехід усього діловодства національних установ на нацмову значно ускладнюється завдяки нез'ясуванню питання про язик зносин нацустанов з вищими органами влади.

По цій справі ЦКНМ внесено в ВУЦВК і РНК проект настанови, але ще останнього не розглянуто.

III. Заходи по вивченню мови нацменшостей

Курси нацмов було утворено лише в Маріупольській окрузі грецькою мовою, але вони не дали значних наслідків за відсутністю добрих викладачів і недостачею підручників. Передбачається повторити їх в це літо.

IV. Судовий устрій

Робота нацкамер народних судів значно ускладнюється відсутністю в другій інстанції, тобто Округових Судах перекладачів, а також членів Суду, що володіють нацмовами.

33 — 4625

Тому, з одного боку, має місце деяке затримання судових справ у другій інстанції, з другого боку, заяви нацменами іноді передаються для перекладу в ОБНМ або партійні секції НМ, що ускладнює роботу останніх.

V. Забезпечення нацменшостям їх культурних вимог

Культурний рівень населення нацменшостей за останні роки значно підвищується завдяки вилученню національних адміністраційних одиниць і забезпеченню їх усіма освітніми установами.

Участь нацменшостей в громадській роботі також підвищується, особливо в виборчій кампанії, що за час її нацменшості виявили відносно більш значну зацікавленість від українського та російського населення (Див. таблицю).

Економічний грунт життя нацменшостей несталий з приводу заплутаних земельних стосунків, наявності безземельних господарств поруч з тими, що мають землю поверх усякої норми (особливо в німецьких селищах), а також затримки землеустрою, що викликає дуже несприятливий настрій.

Кількість шкіл у селищах нацменшостей пересічно задовольняюча; по німецьких селищах вона майже досягає довоєнного рівня, по останніх навіть значно перевищує його тому, що до війни нацшкіл або зовсім не було, або вони існували лише як виняток та мали специфічно русифікаторську мету.

Але значна кількість нацшкіл ще переважно користується в навчанні росмовою з приводу недостачі підручників, браку вчителів, що володіють нацмовою, і т.і. % охоплення школами дітей нацменшостей не менш від українських і російських, але, як зазначено вище, далеко не всі школи в нацселищах, дійсно являються національними. Наприклад, зовсім нема шкіл елінською та кримсько-татарською мовами.

Кількість профшкіл конче недостатня. В зв'язку з умовами життя й праці населення нацменшостей особливо потрібні агрономічні школи.

Пересічні цифри задоволення школами населення – однаково для всіх національностей – не відбивають дуже важкого стану відносно навчання дітей населення дрібних сілець та хуторів, що знаходяться далеко від крупних селищ, або в оточенні іншої національності.

Фактично такі дрібні групи населення цілком позбавлені можливості навчати своїх дітей, тоді як діти в великих селищах охоплені шкільним навчанням значно більше від пересічної цифри.

Мережа позашкільних установ, взагалі задовольняюча, але треба відмітити, що робота в них провадиться ще переважно росмовою, а забезпеченість нацробітниками ще недостатня. Перепідготовки робітників цих установ ще не було.

Одвідування цих установ населенням задовольняюче, оскільки можливо встановити його по розмовах, бо звичайно воно не реєструється.

Ступінь участі населення нацменшостей в партійних, професійних та громадських організаціях незадовольняюча (Див. таблицю) з приводу

недостатньої кількості національних робітників, відносно слабої парт-роботи серед нацменшостей, а також тому, що партробітники є переважно захожі люди й мало знають побут місцевого населення, з приводу чого їм приходиться витрачати багато зусиль.

Постачання нацменшостей літературою є конче недостатнім.

Виробничий план ДВУ надміру обмежений по виданню нацлітератури (Див. таблицю): [84 назви на 450 аркушів].

Зовсім нема книжок елінською, кримсько-татарською, молдавською й іншими мовами. Дуже обмежена кількість булгарських книжок (усього 9 назв).

Видання літератури нацмовами зосереджено в центрі при відсутності постійного зв'язку з культробітниками з місць. З приводу таких умов спостерігаються такі небажані явища: 1) язик, що ним викладаються нові книжки нацмовами, дуже академічний й важкий для національного населення; 2) не використані місцеві робітники; 3) не використані місцеві технічні засоби (напр., німецька друкарня в Мелітополі зайнята духовним журналом "Унзер Блат", що без сумніву виконує контрреволюційну роль; 4) порядок одержання літератури з-за кордону надміру складний; 5) порядок одержання літератури з інших республік СРСР також надзвичайно складний.

Питання про задоволення літературою кримсько-татарських сел досі значно ускладнювалося тим, що в цій мові вживалася дуже складна арабська абетка.

На останньому Тюркологічному з'їзді, що відбувся в м. Баку, з 26 лютого по 6 березня ц.р., була прийнята латинська абетка й вже нею друкується частина "Ені Іол" ("Новий шлях"), "Комуніст" і т.і. Тому ця перешкода вже відпала.

Часописи, що видаються нацмовами, передплачуються та позашкільними культурними установами, як і приватним населенням в значній кількості примірників, але з приводу академічності язика, а також неможливості широко висвітлювати життя й побут села завдяки обмеженості розміру не досить задовольняють місцеве населення, особливо сільське.

Розподілення літератури між позашкільних культустанов організовано конче незадовольняюче. Сільбуди й хати-читальні в селах нацменшостей, де зовсім [мало] осіб, знайомих з укрмовою, мають значну кількість українських книжок, що лишаються без використання, й майже зовсім не мають книжок нацмовою.

Щодо запиту на нацлітературу, то завдяки дуже незначній кількості назв книжок нацмовою, а також браку реєстрації читання й купівлі книжок, неможливо відмітити, на яку літературу є найбільший запит. В розмовах же населення цікавиться в першу чергу політичною, сільсько-господарчою літературою й учбовими примірниками для дітей.

Найбільший запит помічається на політично-економічну й сільсько-гоподарчу літературу й примірники для учнів, але завдяки браку літератури

з цих питань нацмовою, цей попит задовольняється переважно російською літературою.

Українізація в національних районах майже зовсім не починалася, тому й не могла дати яких-небудь виразних наслідків.

Щодо робітників НМ'у в місті, то з приводу недостатнього знайомства їх з російською мовою, що її приходиться навчать завдяки російському оточенню, для них дуже важко одночасно вивчати ще й українську мову.

VI. Стан здоров'я населення нацменшостей

Елінське й кримсько-татарське населення Маріупольської округи з приводу спадкових умов, а також деяких побутових особливостей та звичаїв дуже схильне до занедужання сухотами.

VII. Економічні риси життя нацменшостей

Економічний грунт життя нацменшостей, що займаються переважно сільсько-господарчою працею, несталий та несприятливий з приводу дуже заплутаних земельних стосунків, затримання землеустрою, наявності бідніших безземельних господарств при наявності великих державних фондів землі, а також господарств, що мають землю поверх усяких норм (особливо в німецьких селищах).

Ці явища викликають несприятливий настрій бідноти, віддаляють її від органів радвлади, а також утворюють настрій щодо переселення за кордон (напр. щорічні переселення німців до Канади).

Практика НКЗему, що він залюднює землі держфонду, не беручи до уваги національний склад так місцевого населення, як і вселенців, фактично іноді перевертає національні селища в мішані. Це явище особливо помічається в німецькому Молочанському районі, де низку земель, що їх було одібрано в порядку розкуркулення, було заселено дрібними українськими і російськими сільцями (Додається таблиця).

Цей засіб залюднення надзвичайно зле відбивається на партійній, культосвітній та громадській роботі.

Позаяк в деяких нацрайонах (напр. німецьких Молочанському та Пришибському) є великі державні фонди землі, це питання набирає великого значення.

М.Ареф'єв

П р о п о з и ц і ї

(Проект)

I. Про адміністраційну справу

Вважати необхідним при вилученні нових національних одиниць одночасно задовольняти їх [відповідною] потрібністю робітників, що добре володіють даною мовою, а також літературою на нацмові.

Прохати Президію ВУЦВК'у запропонувати ЦСУ при переведенні демографічного перепису в поточному році звернути належну увагу на встановлення національності окремих груп населення, особливо тих, що

їх статоргани лічать явно помилково, а саме: елінів, кримських татар і молдаван Маріупольської округи, білорусів Мелітопольської й Глухівської округ і т.і.

Підкреслити, що Маріупольські округові установи свавільно з'єднують в доповідях, відчитах й різних відомостях три окремих етнографічних групи, що вони вживають цілком різні мови, а саме: елінську, кримсько-татарську й молдавську та рішуче заборонити це, позаяк окрема кількість цих груп, а також села, що їми залюднені, добре відомі.

Прохати ВУЦВК розглянути справу про поширення складу ЦКНМ шляхом заводження до неї представників молдавської, кримсько-татарської й російської нацменшостей, а також включити в склад Маріупольського ОБНМ представника кримсько-татарської меншості.

Пропонувати Маріупольському ОВК: а) скласти ОБНМ відповідно вказівкам ВУЦВК'у;

б) розглянути справу про доцільність передачі молдавського села Н.Гнатівка до Жовтневого району Марокруги, або до Стильського району Сталінської округи, бо до них вона значно більш тяжіє з економічного боку, а також знаходиться ближче, ніж до Ст.Коранського району, в якому воно є в біжучий час.

в) устаткувати установи Н.Гнатівки, в першу чергу школу, робітниками, що володіють молдавською мовою, але працюють в немолдавських селах;

г) надіслати в Н.Гнатівку молдавську літературу, що дурно лежить в ОкрІНО;

д) звернути увагу на поглиблення та поліпшення роботи в російському селі Білосарайська Коса.

Пропонувати всім окрвиконкомам звернути особливу увагу й пильно стежити за доцільним використанням робітників, що володіють мовами нацменшостей, та устаткування ними національних установ, в першу чергу ОБНМ і секцій НМ.

II. Забезпечення вживання рідної мови нацменшостей

Прохати ВУЦВК і РНК прискорити обмірковування проекту про язик зносин нацустанов до вищих органів влади, що він був внесений ЦКНМ на ухвалу ВУЦВК'у та РНК.

Пропонувати округовим ВК'ам вжити заходів щодо устаткування нацустанов, в першу чергу ОБНМ, кваліфікованими національними робітниками.

III. Заходи по вивченню мови нацменшостей

Прохати розглянути план організації курсів по вивченню нацмов для робітників освіти, а також інших радянських установ. Прохати в першу чергу звернути увагу на підготовку робітників нацменшостей, що забули свою письменність, а саме елінів, кримських татар і молдаван Маріупольської округи.

IV. Судовий устрій

Прохати НКЮ вжити заходів до дійсного забезпечення Окрсудів перекладачами відповідно національному розподілу населення округ і пропонувати Окрсудам не завантажувати обов'язками перекладачів ОБНМ, або національні секції парткомів у шкоду для їх власної роботи.

V. Забезпечення нацменшостям їх культурних вимог

А. Учбові установи.

Прохати НКО обміркувати справу про задоволення навчання дітей в дрібних сільцях, що знаходяться в оточенні населення інших національностей, шляхом організації в якості термінової спроби рухомих шкіл, або окремих груп типу соцвосу при гуртках лікнепу.

Прохати НКО при проведенні обліку дитячого населення з'ясовувати не тільки пересічні цифри про стан охоплення дітей шкільними установами, але й охоплення їх по окремих селах, що в них або зовсім нема школи й діти лишаються без навчання, або при наявності школи охоплення дітей значно більш пересічної цифри.

Прохати НКО і ОкрВК'и вжити заходів щодо підвищення кількості профшкіл нацмовою, в першу чергу сільсько-господарчих, – булгарських в Одеській й Мелітопольській округах, елінської й кримсько-татарської в Маріупольській окрузі.

Прохати НКО організувати курси для підготовки національних робітників радянських установ, особливо в культосвітній галузі, а також провести перепідготовку вже працюючих в цій галузі.

Б. Постачання літературою.

Прохати НКО вжити заходів щодо поліпшення справи постачання шкільних і позашкільних культурустанов нацменшостей підручниками й літературою, а саме:

а) Поширити план ДВУ в галузі видання літератури мовами нацменшостей, в першу чергу тими, що на них неможливо одержати літературу з-за кордону, а також з інших радянських республік.

б) Встановити зв'язок з місцевими робітники та використовувати їх задля складання книжок мовами нацменшостей. Прискорити видання булгарського підручника, що був складений вчителями булгарського педагогічного технікуму в Преславі.

в) Вжити заходів до спрощення язика нацлітератури, що видається ДВУ, пристосовуючись до невисокого розвитку сільського населення, але без зайвої вульгаризації мови.

г) По можливості використовувати місцеві технічні засоби, напр. німецькі відділи при Одеській та Мелітопольській державних друкарнях, і т.і.

д) Скласти згоду з національними республіками АМСРР, РСФРР. Кримською, Азербайджанською про систематичне одержання від них літератури мовами: молдавською (АМСРР), новоелінською (РСФРР, елін-

ське видавництво в Ростові), татарською (Кримська і Азербайджанська республіки), й т.і.

е) Спростити порядок одержання місцевими відділами ДВУ книжок з-за кордону, дозволивши за відповідальністю ОВК'ів купівлю літератури німецької, єврейської, польської, грецької й т.і. на умовах господарчого розрахунку.

ж) Пропонувати округовим органам політосвіти вжити заходів щодо більш доцільного використання літератури рідними мовами, що знаходяться в сільських позашкільних установах освіти, а саме: вилучити вкраїнські книжки з сільбудів і хат-читален в тих селах, де населення не розуміє укрмови для постачання ним вкраїнських сел, що по данних обслідування майже зовсім не мають вкраїнських книжок, і замінити їх національною, або - в крайнім разі - російською літературою.

з) Пропонувати округовим ІНО вжити заходів для ознайомлення населення з часописами, що видаються нацмовами: молдавськими - "Плугатур Раш" і "Чук і Серп" у Балті, татарськими – "Єні Іол" і "Комуніст" (Баку) і проведення кампаній передплати на них.

Визнати необхідним підвищення партійної та громадської роботи серед нацменшостей, в першу чергу серед німецької, як найбільш відсталої в галузі політичній, хоч нею і більш засвоєна технічна культура. Особливу увагу треба звернути на виділення місцевих робітників, що добре знають умови життя населення і користуються з боку його повагою.

В. В українізації.

Внести в Президію ВУЦВК'у доповідь про необхідність віддати робітникам національних установ, з приводу об'єктивних умов, а саме чужоземного походження й частково пересування, [розпорядження про] відкладання на деякий період остаточного терміну опанування укрмовою.

VI. Стан здоров'я нацменшостей

Звернути увагу НК Здоров'я на підвищене занедужання елінського та татарського населення Маріупольщини на сухоти й пропонувати вжити заходів щодо медичного обліку цього населення й задоволення його спеціальними медичними установами.

VII. Економічні риси життя нацменшостей

Звернути увагу НКЗему на те, що затримання проведення землеустрою в національних районах, особливо німецьких, одночасно з великою кількістю безземельних і наявністю значних державних земельних фондів викликає незадоволення й дуже гострий настрій з боку бідноти, а також стремління до переселення за кордон (серед німців у Канаду, серед євреїв у Палестину, й т.і.).

Для усунення цих небажаних у радянській країні явищ вважати необхідним провести землеустрій в національних районах, в першу чергу німецьких, позачергово, прирівнюючи їх до прикордонних місцевостей.

Пропонувати НКЗему при переселенні й заселенні земель держфонду брати на увагу національний склад населення й якомога не порушувати його та не повертати національні селища в мішані, що значно ускладнює та погіршує умови політичної, громадської та освітньої роботи.

Н.Ареф'єв

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АМСРР – Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка

ВУЦВК – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет

ДВУ – Державне видавництво України

ІНО – Інспекція народної освіти

Нацмен окрпарткому – секції у справах національних меншин при окружному комітеті КП(б)У

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НК Здоров'я – Народний комісаріат охорони здоров'я

НК Зем – Народний комісаріат земельних справ

НКО – Народний комісаріат освіти

НК РСІ – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції

ОБНМ – окружне бюро у справах національних меншин

ОВК, Окр ВК – окружний виконавчий комітет

Окр ІНО – окружна інспектура народної освіти

РВК – районний виконавчий комітет

РНК – Рада Народних Комісарів

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

Секції НМ – Див.: Нацмен окрпарткому

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦК нацмен (ЦКНМ) – Центральна комісія у справах національних меншин при ВУЦВК

ЦСУ – Центральне статистичне управління.

О. В. ЮРКОВА (*Київ*)

"ВАЖНО, ЩОБ БЕЗУМСТВОМ ТРЕМТІЛА ВАША ДУША..."

(З епістолярної спадщини М. Є. Слабченка)

В Інституті рукописів Національної Бібліотеки України ім. В.І.Вернадського зберігається особовий фонд №262, зформований... ленінградським істориком-пенсіонером, який у другій половині 1970-х років подарував власний архів Академії Наук УРСР. Цей вчинок ледве чи можна назвати пересічним. І справа тут не лише у географії. Йдеться, скоріше, про науковий подвиг в ім'я української науки.

Фондоутворювачем був Дмитро Овсійович Кравцов, прізвище якого майже зовсім не відомо українській історіографії. Він народився 26 жовтня 1898 р. в селянській сім'ї с.Журавки Глухівського повіту на Чернігівщині. Середню освіту майбутній дослідник здобував у Вейверській учительській семінарії. А вступивши 1918 р. як слухач до історико-філологічного факультету Київського Українського Державного Університету і пройшовши разом з цим вузом всі етапи реорганізації, Дмитро Кравцов наприкінці 1922 р. закінчив факультет профосвіти Київського Вищого Інституту Народної Освіти[1]. Вже на початку 1920-х рр. історик почав активно співпрацювати з Історичною секцією ВУАН, з 1924 р. став кандидатом в аспіранти Науково-дослідної кафедри історії України, якою керував акад. М.С.Грушевський (одночасно Д.О.Кравцов був і вихователем у дитячому будинку)[2]. Зважаючи на певні палеографічні навички Дмитра Овсійовича та добре володіння ним латинською та польською мовами, Михайло Сергійович залучив молодого науковця до роботи в Археографічній експедиції ВУАН, що у 1926-1930 рр. опрацьовувала фонди московського "Древлехранилища" Центрархіву РСФРР (таку назву у 1920-ті роки мали об'єднані колишні архіви Міністерства юстиції та закордонних справ). Навіть після затвердження аспірантом кафедри постановою Малої Президії Укрнауки НКО УСРР від 31 травня 1927 р.[3] Д.О.Кравцов продовжував працювати у "Древлехранилищі" у складі експедиції. Із розформуванням у вересні 1930 р. Науково-дослідної кафедри М.С.Грушевського науковець був обраний дійсним членом Археографічної Комісії ВУАН (30 жовтня 1930 р.)[4] і ще більше року виконував доручення Комісії у Москві. Заразом він збирав

матеріали до своєї промоційної праці "Разінщина на Україні" та готував одноіменний збірник документів та матеріалів, а також збірник матеріалів про повстання К.Булавіна. Репресивні нагінки на ВУАН змусили історика покинути академічну працю та виїхати до Ленінграда, а через кілька років і до Куйбишева, де він працював у геологічному управлінні[5]. Дослідник, проте, не полишав своєї роботи "Україна та повстання С.Разіна" і в 1940 р. отримав загалом позитивну рецензію проф. В.Мавродіна[6], що дало йому можливість захистити кандидатську дисертацію. По війні Дмитро Овсійович працював доцентом та деканом у Куйбишевському плановому інституті, а згодом знову повернувся до Ленінграда.

Не можна не відзначити ентузіазм і енергію Д.О.Кравцова - працюючи у різних містах, на різних посадах, він весь час продовжував вважати себе членом Археографічної експедиції і виконував ті завдання, що були поставлені ще М.С.Грушевським: збирати матеріали з історії, літератури, економіки і культури України. І – що важливо – він був щиро переконаний, що "виписки або копії їх повиннні бути і в Києві"[7].

Так, власне, архів історика і опинився в Інституті рукописів. І цінний він не лише документами власного походження, спогадами та рукописами фондоутворювача, а й виписками з різних архівосховищ колишнього Радянського Союзу, де до останніх років життя працював Дмитро Овсійович (помер він у 1982 р.[8]). Більше того, науковцю вдалося, попри всі випробування долі, зберегти ще один коштовний скарб – автографи листів акад. М.С.Грушевського та М.Є.Слабченка до нього як до члена Археографічної експедиції. Однак якщо листи М. С. Грушевського вже обліковано і закаталогізовано[9], то про листи М. Є. Слабченка до Д. О. Кравцова досі українська історіографія не згадувала. А вони варті найпильнішої уваги.

Взагалі епістолярія є надзвичайно цікавим і цінним джерелом історичної науки. Адже в листах людина не лише перераховує події та факти, а й дає їм емоційну характеристику, що дозволяє доторкнутися до інтимного світу автора. Через листи – сухі і офіційні чи, навпаки, дружні і відкриті – можна побачити душу людини, зрозуміти її та її час. Це повною мірою стосується М.Є.Слабченка, бо нестримано-запальна вдача історика якнайповніше відобразилася в епістолях. На цю властиву рису науковця звернула увагу і відома еміграційна вчена Н.Д. Полонська-Василенко, яка у спогадах нотувала, що "листи Слабченка – імпульсивні, поетичні, зворушливі – часто розкривали душу талановитої людини, що перенесла в житті багато скорбот"[10]. На превеликий жаль, багато листів одеського вченого не збереглося, як, зрештою, і архів науковця, тому шість автографів Михайла Слабченка, що передав Дмитро Кравцов на збереження до Інституту рукописів, являють собою важливе джерело для вивчення не лише біографії науковця, а й взаємовідносин між різними історичними школами у другій половині 1920-х рр.

Так, наприклад, досі в літературі не згадувалось про участь М.Є. Слабченка – як "консультанта по історичній лінії" у постановці художнього

кінофільму "Перлина Семирамиди" на Одеській кінофабриці влітку 1928 р. (див. лист № 5). До цієї роботи Михайло Єлисейович ставився так само пристрастно, як і до написання наукових розвідок, вимагаючи відтворення історичної правди навіть у таких, начебто другорядних деталях, як форми колонн чи черевиків. "Добре, - щиро довіряв він Д.О.Кравцову, – що тої кінематографічности не так багато, *а то був би згорів*" (виділено нами. – *О.Ю.*).

Цікаво також відзначити, що в листах до Дмитра Кравцова - аспіранта М.С.Грушевського - М.Є.Слабченко не виявляє свого невдоволення "ударами зі сторони" Михайла Сергійовича та "брехнею і злопихательством з боку Грушевіанців", як занотовує він у той же час у "Щоденнику"[11], а, навпаки, пише про М.С.Грушевського як "нашого спільного вчителя" (див. лист № 1), пропонує "фавориту Грушевського" Миколі Ткаченку взяти частину своїх лекцій в Одеському Інституті Народної Освіти (ІНО) (лист № 2) та дає Д.О.Кравцову товариську раду триматися кафедри М.Грушевського, "хоч би там і не все йшло гладко", бо "важно взяти школу..." (лист № 3).

Епістолі М.Є.Слабченка не мають відповідей, і ми не можемо уявити повної картини взаємовідносин шановного професора і молодого початківця, яких об'єднувала закоханість в історію Запоріжжя. Крім того була ще одна риса, властива обом - колоритний стиль, що був певним з'єднувальним ланцюжком. Д.О.Кравцову (як і М.Є.Слабченку) була притаманна барвистість мови, художня образність висловів. Як зазначав сам Дмитро Овсійович, він мав "чулу душу"[12], "дуже чулим" був і Михайло Єлисейович (лист № 3). Ймовірно, саме тому М.Є.Слабченко любив отримувати від Д.О.Кравцова листи, адже в них він бачив "багато теплоти й щирости та безпосередності, які так рідко зустрічаються в наші дні, коли кожний чоловік виглядає справжнім наркомонделом" (лист № 6).

Зважаючи на відкриття нових архівних джерел (передусім з фондів СБУ), можливо, ми матимемо копії листів Д.О.Кравцова до М.Є.Слабченка найближчим часом. Адже, як виявилося, органи ДПУ-НКВС слідкували за кожним кроком академіка М.С.Грушевського та його співробітників, листування М.С.Грушевського піддавалося перлюстрації[13]. Більш ніж вірогідно, що такий нагляд був встановлений і за історіографічним опонентом М.С.Грушевського - М.Є.Слабченком і на нього була також заведена справа-формуляр. А про те, що пошта М.Є.Слабченка також перлюструвалася, свідчать копії листів до нього О.П.Оглоблина (1926 р.) та К.Є.Антиповича (1928 р.) у справі-формулярі на М.С.Грушевського[14]. Може бути, що там наявні і перлюстровані листи Д.О.Кравцова до М.Є.Слабченка.

В даній публікації ми подаємо всі листи М.Є.Слабченка повністю, зберігаючи особливості мови оригіналу. Дати написання деяких листів встановлено за змістом і подаються у дужках [ ].

№ 1

[Літо 1927 р.]

Шановний Collega!

Радий був довідатися, що Ви працюєте в Москві. Дуже добре зробив Олександер Сергійович[15], діставши Вам командировку з Археографічної Комісії[16]. Дуже приємно й те, що УАН підтримує починаючих вчених. Розуміється, істориків підтримує Мих[айло] Серг[ійович][17], над книжкою якого "На порозі нової України" отсе зараз сиджу й багато роздумую. Скільки зробив і робить старий, просто не збагнеш. Оттаке. Признатись, я думав, що Ол[ександр] Серг[ійович] до своїх учнів ставиться не так. Але помиляюсь – от Ви вже дістали 2 командировки і безперечно через нього, а се вже красномовно промовляє на користь Ол[ександра] Серг[ійовича].

Смущає мене трохи Ваша тема[18] – страшенно вузька вона. Мені думається, що рямці розсунути буде важко й прінціпових питаннів при такому положенню не зможете поставити.

В Одесі матеріялів що до Запоріжжя XVII стол. нема, але XVIII ст. представлено прекрасно.

Я справді читав доповідь про Запор[озький] Зимовник. Наскільки міг уловити, без особливого []*. З'ясовується це вузькістю теми (я напирав на право), слухачі ж видно чекали на більш широку й економічну тему. Закиди робилися, ясно, але з них по суті дуже нечисленні. А коли взяти на увагу мою різкість, якої я не кинув й під час дебатів, то доповідь із сього боку не могла подобатись: бунтівник я, не дістає спокійного ставлення. В мене зараз закінчено VI-ий том "Орг. госп."[19], де говориться про економику й право Вольностів, V-й же том про право й економіку Січи десь бродить, шукаючи мені премії[20]. Але її-то вже знаю – не дістану, бо занадто вже рішучо рву з традицією й питання висовую в зовсім нових розрізах, тож який еретик. Знаю, он як лаятимуть, але певен, що сама постановка питанів по новому не буде безплідною. І значіннє моєї роботи полягає як раз в нових точках погляду. Для такої роботи чисто методологічного змісту не представляється надто важним нагромадженнє матеріалу. Можна по новому розглядати й матеріял старий. Тому утруднювати Вас розшукуванням для себе матеріялів не маю права. А ось коли що попаде під руку з справ господарчого роду й Ви хотіли б поділитися зі мною, то був би дуже обов'язаний.

В-осени, можливо, виступлю в УАН з новою доповіддю про Запорожські міста та слободи. Але тільки <u>може</u>, бо бути в Київі значить проживати гроші, їх же в мене при мойому безалаберному життю не завжди вистачає. Отож напевно нічого не можу сказати. V-ий том мій вийде в біжучому році, VI-ий – в будучому. Сього ж року виходить 2-ий том "Матеріялів", а в

* Слово не прочитане. Ймовірно, "успіху".

будучому вийде й 3-ий[21]. 5-ий й 6-ий томи надішлю Вам, як і Вашому вчителеві і нашому спільному вчителеві Мих[айлу] Сергійовичу.

З правдивою пошаною

М.Слабченко

ІР НБУ НАНУ. – Ф.262. – № 116. – Арк.1-2 зв. – Автограф.

№ 2

[Жовтень – листопад 1927 р.]

Поважаний Товаришу!

Після моєї розмови з Вами мої думки й плани не перемінились. Поки що я лишаюсь викладачем в ІНО, але від науково-літературної діяльності раз і назавжди відхожу. Після нанесеної мені в Академії образи, від якої й зараз в мене паленіє обличчє, в мене нема бажання турбувати Академію якими-будь проханнями чи справами. Тому мені дуже неприємно, що я завдав Вам клопоту з Запор[озькою] Архивою[22]. Думає його взяти УкрЦентрАрхив – хай бере, хоче ВУАН – будь ласка, до Москви – хай їде. Обороняти наукові інтереси не моє діло, а справа магістрів, котрим смиренно уступаю дорогу. А ось до Вас пропозиція й до Ткаченка[23]. Я тягощусь Вищою Школою, яку до Київської подорожі міцно, побожно любив. Мені неприємно ходити до ІНО, звідки з кожної стіни настирливо торчить магістерська голова й шепоче: "а вон!" Чи не згодилися б Ви або Ткаченко взяти на себе частину лекцій по іст[орії] Укр[аїни], а саме 6 лекцій. Се не штат, розуміється, але й не пустяки. Я б постарався провести чи Вас чи Ткаченка по вищій категорії. Всіх лекцій уступити не можу, бо ті, що збережуться в мене, передати маю моїм ученикам, доля яких не може мене не турбувати. Якщо Ви (чи Ткаченко) згодилися б стати викладачем в нас, то Академія мала б й тісний зв'язок з Одесою, постійного й акуратного кореспондента. А щоб справа була кріпчійш, складайте іспити при ВУАН, статутом її се дозволяється. Праці тут багато й цікавої. Магістри (старі) з нею не суміють справитись, бо Одеса вимагає широти поглядів, розмаху, ініціятиви. Обіцяю зі свого боку "не совращать" в свою віру й підтримувати як тільки зможу.

Що до Зап[орозької] Арх[іви], то її поки що не вивозять до Харькова, котрий про запорожців і не допоминається. Д.І.Багалій[24] дуже розумний чоловіче, аби руйновати ціле діло. Думаю, що він сам постарається забути про дарунок завгубарх'ом т.Вербова, якого до речі вже знято й на його місці сидить дуже смирний і нічого не розуміючий новий чоловік Лешан, залізничник, який працював в Москві по професійній лінії.

З правдивою пошаною

М.Слабченко

P.S. В Київі цікавляться Запоріз[ьким] правом – є така чутка.

М.С.

Там само. – № 118. – Арк.1-2 зв. – Автограф.

№ 3

Милий Дмитро Овсієвичу!

Даруйте, як що помиляюсь в Вашому батьківстві. Десь читав, що воно саме таке. Мені було дуже приємно прочитати Ваші компліменти в мою адресу за "Соц[іально]-правну орг[анізацію] Січи". Ви не помиляєтесь – се 5-ий том чи, ліпше, I ч. V-го тому. Друга-ж частина про паланкову організацію буде в V книжці "Праць"[25]. Не знаю, що саме читала Н.Д.Полонська[26]. Думаю, що вона зробила добру доповідь й у всякому разі хтіла зробити мені приємне. Публічно читати я не вмію[27].

Мені треба або невелика авдиторія, або хоч і велика та з знайомих мені людей. Коли я робив свою публічну доповідь про зимовчак, то авдиторія б[ула] мені невидома. А крім того страшенно периста: віце-през[идент] Академії, на одному кінці, мій бувший солдат на другому[28]. Як тут знайти спільний для усіх: академиків, професорів, аспірантів, студентів й ... солдат язик. Тому я й промазав свою доповідь. Та й читаю страшенно нерівно: то блискучий файерверк, то страшенна нудота. Словом, Нат[атія] Дм[итрівна] зробила мені величезну послугу. // Мене страшенно засмутило, що я, будучи завдяки нервовости дуже чулим, не добачив Вашого бажання ввійти до мого семинару[29]. Спішу виправдатись. Діло в тім, що семінар в мене призначається для підготовки до аспірантури. Як же я міг пропонувати Вам вступити до нього? Вам, що вже аспірант, що має кілька цікавих й важних наукових праць? Очевидно, ніяк. Тому я й не дав Вам ні позитивної, ні негативної відповіди. Що до аспірантури, то (моя товариська рада) тримайтесь катедри М.Груш[евського], хоч би там і не все йшло гладко. Важно взяти школу, а потім вже ступити на свій власний шлях. Тому я й не беру на себе великої відповідальности щось Вам доводити чи що. Не прийміть моїх слів за зле – я неловко висловився. "Турбовати" мене, як Ви пишете, Ви маєте повне право. Дуже дорожу, коли мені довіряють й чого-сь (не тільки ради діла, а «так», коли хочеться поділитись думками, поговорити просто з людиною), звертаються до мене. Я людей люблю і особливо радію, коли на нашому дослідчому горізонті появляється нова зірка, до яких безперечно належите й Ви. Одне в мене лихо: нетерпіливий я, мені хочеться, щоб хутко, дуже хутко зірки світили величезним світом і не тільки в Україні, а щоб їх бачили й за кордоном. // Не думайте, скільки років доведеться Вам опрацьовувати матеріял московських архівів. Важно, щоб безумством тремтіла Ваша душа і тоді "задачи на вычисление времени" не матимуть значіння.

Всього найкращого!

Ваш М.Слабченко

10.I.1927 (ні, 1928!)

Там само. – № 121. – Арк.1-3. – Автограф.

№ 4

[Літо 1928 р.]

Високошановний Collega!

Сердечно дякую за Ваші запросини прибути до Київа для відпочинку. На жаль, не можу зкористатися з Вашої любязности. Причин тому кілька, головна ж полягає в тому, що не маю права, нічим не заслужив на Ваші ласкаві запросини. Та й після чого мені відпочивати? Праці, що правда, в мене багато, але такої, що я її люблю. Люблю катедру[30], семинар, Наук[ове] Т[оварист]во[31]; люблю возитись зі студентами, тормошити їх, люблю свою дослідчу роботу. Від сього не притомлююсь. Найбільш дошкуляють мені непорозуміння з науковими й політичними гешефтмахерами[32].

Вони дьоргають, може, не стільки мене, скільки оту катедру, семинар, Наук[ове] Т[оварист]во. Там про мене мели що хочеш, а їх не чипай. Тому стаю як "тигра лютая". Роблюсь безпощадно-саркастичним, злим, диким. Що правда, не дозволяю й собі наступати на ногу: вмить спалахну. Се літо я справді трохи притомивсь. Але причина тому лежить по-за межами ІНО й т.п. Шукаю, безнадійно шукаю помешкання. Помешкань вільних є сила силенна, але за них правлять такі гроші, що не можу дати їх. Здається, що здохну в теперешній квартирі, тій самій, де Ви в мене були[33]. А я сього не хочу: і помирати треба серед "удобной обстановки".

Працюю страшенно мало – і знову злюсь. А тут ще спека: було кілька день з температурою 42°. Зараз в мене частенько бува поет Сосюра. Які чудові поезії читає він!

Дозвольте тепер звернутися до Вас. Даруйте мені за нескромність. Нагадаю нашу розмову в Одесі: знаєте на що я звернув би Вашу увагу? Міста Степової України в XVIII стол. Оті Балта, Голта й др. За часи турецько-татарського панування. Не досліджена сторінка. Вияснити характер турецького феодалізму, особливий тип тур[ецько]-тат[арських] міст (превалювання військових начал), висвітлити їхню економику, соц[іальний] стан за часи торговельного капіталізму й т.д. – річ заманчива. Їй-бо' то як буде. В сій справі радий буду стати Вам в пригоді радою, вказівками то що. Що Ви на се скажете?

Ще раз велике спасибі за запросини.

З щирою пошаною

М.Слабченко

P.S.Моя адреса: Одеса, Майстерська, 25, 22.

P.S. Думаю, що тема подобатиметься й О[лександру] С[ергійовичу].

P.S. P.S. Умова: як що пристанете на тему, [ ]** систематичної роботи суворо.

М.С.

Там само. – № 119. – Арк.1-2 зв. – Автограф.

** Слово не прочитане. Ймовірно, "домагатиму".

№ 5

[13 серпня 1928 р.]

Милий Дмитро Овсійовичу!

Так Ви вже в Москві? І працюєте в Древлехранилищі? Дуже добре! Мене сильно засмутило, що Ви не працюєте в Вищій Школі. Як же так? Адже-ж аспірант мусить стати викладачем вищої школи? Знач[ить], йому треба мати досвід в справі викладання? На мою думку, це так просто і так ясно! Аспірант може не мати стипендії, але праця в Вищій Школі йому потрібна конечно. Невже в КІНО[34] не сприяють втягненню аспірантів до практичної роботи з студентами? Незрозуміло мені це.

Завтра, 14-го, я виїздю до Києва. Пробуду там днів зо 3, махну тиждня на 3 до Чернігова й потім на пару тижднів до Харкова. Маю опрацювати Генеральний Військовий Суд. В грудні буду в Москві, куди мені дають командировку. Як що трапиться, Вам яке-сь цікаве діло щодо Суда військового (пізніш генерального), не відмовте зробити для мене виписки. Буду Вам за це дуже вдячний.

Мав я їхати на УІ всесвітній істор[ичний] з'їзд до Осло[35]. Та видимо нічо' з того не вийде, бо з'їзд, за газетними повідомленнями, має відбутися 14-18 серпня, а наша Укр. Наука певна, що відбуватиметься він в вересні. Не збагну нічого.

"Малорус[ского] полка"[36] (він сильно застарів) Ви не шукайте окремим виданням, а вимагайте "Зап[иски] Новорос[сийского] Универ[ситета]" за 1909 р. по Ист[орико]-Фил[ологическому] Фак[ультету]. В продаж поступило щось 300 прим., які й було хутко розхватано.

Ціле літо провів я на фабриці ВУФКУ[37], де ставлять фільм "Перлина Семирамиди"[38]. Консультую по істор[ичній] лінії. Працювати тяжко. Уявіть собі напр[иклад] таку річ. Вимагаю: поставити колони такого зразку [малюнок] в гаремі, а ставлять [малюнок]. Чому? питаю. "Бачте, так буде більш кінематографічно!" Або вимагаю для купця медаль з портретом Павла (на шию) – ставлять знак [малюнок] з орлом. "Чому?" реву. – Так більш кінематографічно. Замість черевика (бальний тип) [малюнок] бачу [малюнок]. "Що Ви здуріли?" кидаюсь з стусанами. "Бачте, так – більш кінематографічно". Добре, хоч тої кінематографічности не так багато, а то був би згорів.

Але проте робота цікава. До речи і під секретом: Мих[айло] Серг[ійович] вже 1 1/2 роки опрацьовує фільм "Мазепа"?

Копержинському[39] Ви дуже подобались – в цьому я, впрочім, не сумнів[ався]. Він – прекрасна людина.

На все добре, милий Дмитре Овсійовичу!

Ваш М.Слабченко

Там само. – № 117. – Арк.1-2 зв. – Автограф.

№ 6

В[ельми] Шановний Дмитро Овсієвичу!

Прийміть мою найсердечнішу подяку за Вашу другу послугу. Дарма однак шукав я в Вашій посилці хоч маленької записочки. Ви не захтіли дати мені більшого задоволення. Шкода, шкода, тим більше, що Ви знаєте, що люблю від Вас діставати листи. В них багато теплоти й щирости та безпосередности, які так рідко зустрічаються в наші дні, коли кожний чоловік виглядає справжнім наркомонделом.

Як же Вам живеться? Як Ваша промоційна робота[40]? Коли Ви її захищатимете?

Про себе сказати можу небагато. За останні часи доводиться брати участь в громадській роботі. Ото читав про Покровського[41], потім про Комарова[42], попав в Голови бібліогр[афічного] Т[оварист]ва, втягли в раду архивного управління, в культ-комісію місцевкома[43], в худраду драми й опери, в справу організації ОРНІТСУ[44]. Зле те, що [до] громад[ської] роботи зовсім не тягне. З цього тижня починаю 5-ий рік з семінаром підвисшеного типу. Аспіранти пищать спрашенно. Зроблю 1-ий випуск і думаю від катедри відійти[45]. Хай керують инші. З киянами якось порвалися зв'язки після того, як я відійшов від Оглобліна[46]. Тепер будуть затягуватись мої роботи в виданнях У.А.Н. Але, по совісти, не можу підтримувати зв'язків з людьми, що для мене перестали бути інтересними. Так трапилось з Оглобліним. От і >< близькі по напрямку люде, по темах, в де-яких оцінках, і послуги деякі робив я Оглобліну[47], а в останнє побачення в Київі я переконавсь, що мені з Ол[ександром] Петр[овичем] не по дорозі. Київська борня, якщо можна говорити про возню самолюбств, мене не обходить, так само справи Академії. А Оглоблін возиться в тому всьому, ніби то його діло.

В цьому році викладаю я (не повірите) іст[орію] феодалізму на Україні. Починаю від роспаду родового побуту й кінчаю помірою волочною. А коли дійшов до цього, то побачив, що в Гетьманщині й на Запоріжжу теж існував феодалізм, тільки иншого типу. Тепер розмишляю над тим "новим феодалізмом". Може, до чого-сь додумаюсь. Матерія дуже цікава. М.Грушевський до неї ставиться видимо геть-геть несимпатично. Кажу так тому, що коли на пропозицію М[ихайла] С[ергійовича] прочитати в Київі доповідь про Зап[орізьку] культуру, я відповів, що волів би читати про козацький феодалізм, М[ихайло] С[ергійович] враз замовк.

В нашому Н[аковому] Т[оваарист]ві небагато нового. Вийшла III кн[ига] "Зап[исок]" по соц[іально]-економічній секції (надішлю Вам), І-ша іст[орико]-філ[ологічної] секції. За моєю редакцією виходитиме "Архів Комарова" в 8 томах (вже приступили до роботи) й "біо-біограф[ічний] словник М.Ф.Комарова", 1-ий випуск якого здамо до друку, певно, десь в січні чи що. Книжки мої попали в Index librarum prohibitorum. Ще новина. Комісія по присудженню вчених ступнів ухвалила дати мені доктора honoris causa, а ось УкрНаука ніяк не може затвердити цієї ухвали[48]. Певно,

не затвердить таки. Погано, дорогий Дмитро Овсієвичу, бути в такому, як моє, положенню. Нарешті – може, Ви це знаєте? – Яворський[49], Камишан[50] й [][51] та Юринець[52], як в нас твердо говорять, будуть виставлені в академіки нашої Академії Наук.

В Одесі проїздом був Тичина. Улаштували на його пошану вечірку в будинку Преси, але так шанували, що він корчився й мучився. В нас це вміють робити!

Доволі, однак.

Ще раз велике спасибі за надіслані копії справ Генер[ального] Суду.

На все добре!

4.XI.[1]928 *Ваш М.Слабченко*

Там само. – № 120. – Арк.1-4 зв. – Автограф.

[1] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.12. – Спр.3767. – Арк.7.

[2] Там само. – Арк.4.

[3] Там само. – Арк.3.

[4] Інститут рукописів Національної Бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі - ІР НБУ). – Ф.262. – № 97. – Арк.5.

[5] Там само. – Арк.14.

[6] Там само. – Арк.7.

[7] Там само. – № 133. – Арк.1.

[8] Там само. – № 97. – Арк.17.

[9] Див. *Білокінь С.І.* До питання про авторство "Словника українських псевдонімів". Документи і матеріали // Mappa Mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди 70-річчя. – Львів, Київ, Нью-Йорк, 1996. – С.832. До речі, наведена С.Білоконем дата народження Д.О.Кравцова (1993 р.) – неправильна.

[10] Див. Документальні матеріали М.С.Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В.І.Вернадського АН УРСР. Каталог / Укладач С.М.Кіржаєв. – К., 1991. – С.68-70.

[11] *Полонська-Василенко Н.* Михайло Є.Слабченко // Спілка Визволення України й Спілка Української Молоді: Спогади, документи і матеріяли про діяльність. Збірник. – Ч.2. – Нью-Йорк, Мюнхен, 1964. – С.127.

[12] Див. Доля академіка. Фрагменти із щоденника М.Слабченка (Публікація та передмова Віктора Шмельова) // Київська Старовина. – 1992. – № 2. – С.23.

[13] ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр. 3767. – Арк.7.

[14] Див. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924-1934. -К., 1996. – 335 с.

[15] Там само. – С.162-163, 210.

[16] *Грушевський Олександр Сергійович* (1877-1942) - брат акад. М.С.Грушевського, український історик, літературознавець. У 1924-30 рр. - дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України у Києві, керівник секції соціальної, економічної і політичної історії. Як керівничий секції опікувався аспірантами кафедри, зокрема О.І.Барановичем, С.В.Глушком, Д.О.Кравцовим та ін.

[17] У 1926-30 рр. посвідчення про відрядження до Москви членам Археографічної експедиції видавалося від імені Археографічної комісії ВУАН, з її операційних коштів також частково покривалися експедиційні витрати.

[18] *Грушевський Михайло Сергійович* (1866-1934) - визначний український історик, літературознавець, громадський діяч, академік ВУАН з 1924 р. 1924-1930 рр. очолював Науково-дослідну кафедру історії України у Києві.

[19] Під час своєї першої командировки до московського "Древлехранилища" у червні-липні 1926 р. Д.О.Кравцов знайшов деякі матеріали щодо "перебування московських ратних людей на Запоріжжі в кінці XVIII ст." (ІР НБУ. – Ф.Х. – № 8462. – Арк.6 зв.). На відміну від М.Є.Слабченка, який вважав цю тему "страшенно вузькою", М.С.Грушевський як голова Науково-дослідної кафедри історії України і Археографічної комісії намір Д.О.Кравцова "занятись темою про ратних людей на Запорожжу" "вповні похваляв" (Там само. – Ф.262. – № 108. – Арк.1.). Врешті-решт, темою промоційної праці Д.О.Кравцова стало дослідження Разінського повстання на Україні, а студія про ратних людей набула вигляд статті і готувалася до друку у збірнику "Полуднева Україна", якому не пощастило побачити світ.

[20] Йдеться про роботу "Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни", що планувалась як десятитомова праця, у 1922-1929 рр. вийшло 5 томів. 6 і 7 томи, написані і готові до друку, були знищені після арешту М.Є.Слабченка у справі "Спілки Визволення України" (1930 р.) (Див. *Заруба В.* Історик трагічної долі (академік Михайло Єлисейович Слабченко) // Архіви України. – 1992. – № 5-6. – С.82.)

[21] V-й том "Організації господарства України від Хмельниччини до світової війни" вийшов у двох частинах: ч.1 - Соціально-правова організація Січи Запорозької // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. – К., 1927. – Вип.3. – С.203-340 та ч.2. – Паланкова організація Запорізьких Вольностів // Там само. – 1929. – Вип.6. – С.159-241. У листі йдеться про частину першу. Завдяки позитивній рецензії Н.Д.Полонської-Василенко на цю роботу і за допомогою Д.І.Багалія вчений дістав наукову премію у 1927 р. (Див. *Заруба В.* Академік Михайло Єлисейович Слабченко // Постаті (Студії з історії України. Книга друга). – Дніпропетровськ, 1993. – С.142; *Полонська-Василенко Н.* Михайло Є.Слабченко. – С.127).

[22] "Матеріяли до економічно-соціяльної історії України XIX ст.". – Т.2. – К.: ДВУ, 1927. – 280 с. 3-й том "Матеріалів" після арешту М.Є.Слабченка був знищений. (Див. *Заруба В.* Історик трагічної долі (академік Михайло Єлисейович Слабченко). – С.82).

[23] У вересні 1927 р. М.Є.Слабченко поставив питання перед Президією ВУАН про видання архіву Коша Запорізької Січі, запропонувавши свій (тематичний) план видання; проте акад. М.С.Грушевському вдалося переконати Президію у доцільності видання архіву за хронологічним планом й самому очолити всю підготовчу роботу. Це страшенно обурило надзвичайно вразливого Михайла Єлисейовича, який фактично вдруге (після А.О.Скальковського) віднайшов архів і широко його пропагував в своїх роботах. (Див. *Верба І.В.* Археографічна діяльність Н.Д.Полонської-Василенко. – К., 1996. – С.6-11; *Хмарський В.М.* Про участь М.Є.Слабченка у підготовці до видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях: Зб. статей. – Одеса, 1995. – С.115-123).

[24] *Ткаченко Микола Михайлович* (1892-1965) – відомий український історик, літературознавець. У 1920-х рр. - член академічних Археографічної комісії та Комісії для складання історично-географічного словника українських земель, у 1924-1927 рр. - аспірант, а у 1927-1930 рр. - науковий співробітник Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського.

[25] *Багалій Дмитро Іванович* (1857-1932) – визначний український історик, академік ВУАН з 1919 р., у 1922-1932 рр. - голова Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури.

[26] Друга частина У-го тому - "Паланкова організація Запорізьких Вольностів" побачила світ у 1929 р. у 6-му випуску "Праць Комісії для виучування західно-руського та українського права" (с.159-241).

[27] *Полонська-Василенко Наталія Дмитрівна* (1884-1973) - відомий український історик, у 1920-х рр. - співробітниця ВУАН, з 1944 р. - на еміграції.

[28] За спогадами тієї ж Н.Д.Полонськкі-Василенко, "промовляв Михайло Єлісейович чудово... Мушу сказати, що взагалі його усні доповіді були кращі за друковані твори: в них було більше яскравости, самий голос молодий надавав викладові переконливості". (Див. *Полонська-Василенко Н.* Михайло Є.Слабченко. – С.127).

[29] З початком першої світової війни у серпні 1914 р. М.Є.Слабченка було мобілізовано і відправлено на фронт, де історик пробув до кінця кампанії в 166 Ровненському полку на посадах пів-ротного, ротного і батальйонного командира, брав участь у всіх боях полка. У 1917 р. після Лютневої революції Михайло Єлисейович був головою Комітету офіцерських і солдатських депутатів, членом дивізійного комітету, організатором і керівником полкової української ради, членом ради 42 піхотної дивізії й IX корпусу, членом ради IУ-ої армії. (Див. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.12. – Спр.7109. – Арк.5-зв., 7).

[30] З кінця 1920 р. проф. М.Є.Слабченко працював на кафедрі історії України і соціології Одеського ІНО, де з 1923 р. керував семінаром підвищеного типу по соціально-економічній історії України. Більше того, для поглиблення знань майбутніх фахівців він завів в ІНО історичний кабінет, студентські історичні гуртки і студентське бібліографічне товариство. (Див. *Санцевич А.В.* Видатний український історик М.Є.Слабченко. – К., 1993. – С.31). Його марудна праця не була марною. Так, у 1930 р. на одному з допитів заарештований у справі СВУ академік з гідністю зазначав: "Я був щасливий в учнях. Думаю, що ті два з половиною десятки молодих дослідників, що працюють на чолі української науки, дадуть багато нового і важного і покриють помилки свого вчителя в науці, виправивши їх, і поведуть молоду українську науку вперед". (Цит. за: *Григор'єва Т.Ф.* З сім'ї робітника-каменяра (М.Є.Слабченко) // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К., 1991. – С.35).

[31] Завдяки М.Є.Слабченку була створена і функціонувала у 1926-1929 рр. Одеська філія Харківської Науково-дослідної кафедри історії української культури ім. Д.І.Багалія.

[32] Одеське Наукове при ВУАН Товариство засновано у 1926 р. і діяло як філія Академії. М.Є.Слабченко брав активну участь не лише у заснуванні товариства, а й в роботі його історично-філологічної та соціально-історичної секцій, у 1926-1929 рр. він відредагував 5 томів "Записок соціально-історичної секції", готував до виходу 6-й; разом з проф. В.Лазурським зредагував 2-й том "Записок історико-філологічної секції"; неодноразово виступав з рефератами на засіданнях Товариства. (*Заруба В.* Академік Михайло Єлисейович Слабченко // Постаті. – С.127).

[33] Від нім. Geschäftemacher – ділок, спекулянт.

[34] Н.Д.Полонська-Василенко у 1927 р. під час наукового відрядження до Одеси щоденно обідала в родині М.Є.Слабченка, під протекторатом якого перебувала в цьому місті. За її спогадами, "подружжя Слабченків жило в маленькій кімнаті на Молдаванці (Мастерская, 25). В ній жили Слабченки ще тоді, коли він був студентом; але через мешканеву кризу вони не могли змінити її на ліпшу, хоч Михайло Єлисейович і став однією з видатніших осіб в академічних колах Одеси". (*Полонська-Василенко Н.* Михайло Є. Слабченко. – С.128).

[35] КІНО – Київський Інститут Народної Освіти.

[36] VI Міжнародний конгрес істориків відбувся в Осло (Норвегія) у серпні 1928 р. Українську історичну науку на ньому репрезентував М.І.Яворський.

[37] Робота "Малорусский полк в администартивном и хозяйственном отношениях" була виконана на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету. Завдяки високій оцінці проф. І.А.Лінниченка робота за постановою Історико-філологічного факультету Новоросійського університету була відзначена золотою медаллю та надрукована в "Записках Новороссийского Университета (Историко-филологический отдел)", а також вийшла окремою відбиткою "Малорусский полк в административном и хозяйственном отношении (историко-юридический очерк)" (Одесса, 1909. – 436 + III с.)

[38] Йдеться про Одеську кінофабрику Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ), з 1938 р. – Одеська кіностудія художніх фільмів.

[39] "Перлина Семирамиди" (1929) – художній фільм режисера-постановника Г.М.Стабового.

[40] *Коперржинський Костянтин Олександрович* (1894-1953) – український історик, славіст, літературознавець, етнолог, бібліограф. У 1925-28 рр. – професор Одеського ІНО, викладач історії літератури, у 1928-1930 рр. – дійсний член Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського у Відділі Примітивної Культури і Народної Творчості.

[41] З 1928 р. Д.О.Кравцов працював над темою "Разінщина на Україні", документальні джерела до якої знайшов під час роботи в "Древлехранилищі". Однак завершити свій аспірантський стаж прилюдною обороною йому не судилося через передчасне закриття Науково-дослідної кафедри М.С.Грушевського у вересні 1930 р.

[42] *Покровський Михайло Миколайович* (1868-1932). – російський історик, академік АН СРСР з 1929 р.

[43] *Комаров Михайло Федорович* (псевд. М.Уманець, М.Комар) (1844-1913) – український бібліограф, критик, фольклорист, лексикограф. Із М.Ф.Комаровим М.Є.Слабченко був знайомий особисто; у 1906-1910 рр. вони співпрацювали в Одеській "Просвіті". (Див. *Мисечко А.І.* З діяльності М.Є.Слабченка в Одеській "Просвіті" (1906-1910) // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Наукова спадщина і життєвий шлях. – С.37).

[44] В роботі місцевкому М.Є.Слабченко брав участь ще з 1924 р. (ЦДАВО України, ф.166. – Оп.12. – Спр.7109. – Арк.3-зв.).

[45] Правильно: ВУТОРНІТСО – Всеукраїнське товариство робітників науки і техніки для сприяння соціалістичному будівництву, організаційно оформлено у березні 1928 р. Серед організаторів і перших членів його були історики Д.І.Багалій, М.І.Яворський та ін.

[46] Відсторонення М.Є.Слабченка від керівництва аспірантами дійсно мало місце у 1928-1929 рр. Це було пов'язане із тим, що керівництво і партосередок Одеського ІНО звертало увагу не на здібності та рівень підготовленості абітурієнтів (як це робив М.Є.Слабченко), а дотримувались переважно класових та ідеологічних критеріїв. (Див. *Санцевич А.В.* Видатний український історик М.Є.Слабченко. – С.59).

[47] *Оглоблин (Оглоблін) Олександр Петрович* (1899-1992) – визначний український історик, у 1920-х рр. – професор Київського ІНО, з 1926 р. – доктор історії української культури, з 1944 р. – на еміграції.

[48] При захисті дисертації О.П.Оглоблина "Предкапиталистическая фабрика на Украине" на ступінь доктора історії української культури 10 червня 1926 р. у Одеському ІНО М.Є.Слабченко як один із опонентів надав високу оцінку роботі дисертанта, підкреслюючи його хист і обізнаність з джерелами. Позитивна рецензія Михайла Єлисейовича на цю працю була надрукована того ж року в "Записках Історико-філологічного відділу" (Кн.VII-VIII. – К., 1926. – С.557-560). А у листопаді 1927 р. О.П.Оглоблина за сприянням того ж М.Є.Слабченка було прийнято до членів Одеського Наукового Товариства. (Див. *Верба І.В.* О.П.Оглоблин // Укр. іст. журн. – 1995. – № 4. – С.92).

[49] Науковий ступінь доктора історії української культури (honoris causa) було присуджено М.Є.Слабченку в 1928 р., хоча клопотання Харківської Науково-дослідної кафедри історії української культури ім. Д.І.Багалія було порушено ще у 1926 р.

[50] *Яворський Матвій Іванович* (1885-1937) – український історик, академік ВУАН з 1929 р.

[51] *Камишан Олександр Миколайович* (1898-?) – історик, у другій половині 1920-х рр. – професор, заступник директора Українського інституту марксизму, дійсний член Кафедри західно-європейської культури при Харківському ІНО, дійсний член Марксо-ленінської кафедри при ВУАН.

[52] Прізвище написано нерозбірливо. Ймовірно, *Рохкін Григорій Овсійович* (1890-?) – історик, у другій половині 1920-х рр. – дійсний член Кафедри історії Заходу при Українському інституті марксизму.

[53] *Юринець Володимир Олександрович* (1891-1937) – український соціолог, філософ, академік ВУАН з 1929 р.

Я. О. ФЕДОРУК (*Львів*)

ВІДГУК ВАСИЛЯ ГАРАСИМЧУКА НА IX ТОМ "ІСТОРІЇ УКРАЇНИ–РУСИ" М. ГРУШЕВСЬКОГО

Василь Гарасимчук (10.I.1880 – 1.IX.1944) – український вчений, дослідник історії Руїни, один із тих, хто в студентські роки залучився до праці в Науковому товаристві ім.Т.Шевченка у Львові і все подальше життя присвятив науковій і викладацькій діяльності в Галичині.

Він народився в с.Ільковичах поблизу Сокаля у селянській родині Івана та Анастасії Гарасимчуків[1]. Навчаючись у Львівському університеті з 1900 р.[2], Василь відвідував лекції кількох українських професорів, а поміж ними і Михайла Грушевського: "Історія Східної Європи", "Історія Галицько-Волинскої держави", "Історія унії Литви і Польщі", "Історія Криму" та ін.[3] Як член НТШ (з 1903), 27 лютого 1904 року він виголосив на зборах історико-філософської секції реферат "Іван Виговський і Юрій Хмельницький"[4]. Служба у війську на рік перервала його наукову працю[5]. Але вже з листопада 1905 р. Гарасимчук активно взявся до роботи над проектом Археографічної комісії НТШ, що передбачав збір і публікацію матеріалів козацької доби. Для цього він виїхав у експедицію до Кракова, Варшави і Петербурга, де копіював документи 1657-1665 рр.[6] Збірка була готова до друку[7], але з її виданням зволікали, поки не наступив 1914 р. і вченого було мобілізовано до австрійського війська[8]. Після закінчення війни він приєднався до організації Українського таємного університету у Львові[9], але сам не читав лекцій: на початку 1920-х років Гарасимчук виїхав до Стрия працювати в гімназії[10]. Мотиви переїзду зі Львова залишаються нез'ясованими.

Після повернення М.Грушевського до Києва 1924 р. знову постають перспективи видавничої діяльності, тепер уже Археографічної комісії ВУАН. Василя Гарасимчука обирають членом комісії ВУАН по вивченню історії Західної України, а також археографічної комісії та історичної секції ВУАН[11]. Він продовжує шукати джерела до історії Руїни, працюючи у Львові, Кракові і Варшаві[12]. Тепер вони мали публікуватися в "Українському архіві" під титулом "Матеріали до історії козаччини XVII в."[13] Але з виданням знову зволікали, поки документи після редакторських правок не загубилися наприкінці 1930-го або на початку 1931 р.[14] Важко сказати, чи це сталося з чиєсь халатності, чи зловмисно.

На початку 1930-х років вчений переїхав зі Стрия до Львова, де працював у гімназії[15]. Після ліквідації НТШ і утворення на його основі Львівського відділення інституту історії України АН УРСР, Василь Гарасимчук працював там старшим науковим співробітником до кінця життя. Він помер у Львові, де похований на Личаківському цвинтарі коштом Академії наук[16].

Його стосунки з Михайлом Грушевським завжди залишалися теплими. "... Незабутній, Великий Професор...", – такою закарбувалася постать вчителя у пам'яті Гарасимчука[17]. Як один із кращих учнів, разом з Іваном Джиджорою, Іваном Кревецьким, Іваном Крип'якевичем та ін., Василь Гарасимчук залучався до археографічної роботи. Він був одним із тих, хто допомагав збирати матеріали для написання "Історії України-Руси", зокрема IX тому[18]. У двадцятип'ятиріччя наукової та культурної діяльності Грушевського в Галичині історик написав дослідження про науковий зміст праць ювіляра, вдаючись до філософського аналізу його інтерпретації історії України[19]. Погляд Гарасимчука на IX том "Історії України-Руси", власне, є своєрідним продовженням цієї статті, у котрій автор дав характеристику попередніх томів. З наукової оцінки цей відгук є особливим, поза іншим, з тої причини, що В.Гарасимчук дотепер залишається ледь не єдиний, хто в українській історіографії позитивно сприйняв думки Михайла Грушевського про політичну діяльність і особистість Богдана Хмельницького.

У публікації збережено всі особливості галицького письма автора. Пунктуація відповідає вимогам сучасного правопису.

ВАСИЛЬ ГАРАСИМЧУК

З нагоди появи IX тому "Історії України-Руси" М.Грушевського

Остання частина IX тому "Історії України-Руси" академика М.Грушевського, видана 1931 року, замикає чергу праць над нашою революцією, яку історіографія звичайно називає Хмельниччиною. "Початки Хмельниччини" і "Хмельниччина в роцвіті" (1638-1648 р., ст.1-224 + 1648-1650 р., ст.1-288, 8-ки[20]) – це 2 і 3 частини VIII т. Том IX в двох частинах (1650-1653 р., ст.1-605 + 1653-1657, ст. 605-1631 в[еликі] 8-ки) закінчує історію революції // Як видимо, цей комплекс, обіймаючи одно десятиліття на 2283 ст., представляє собою неабиякий твір.

І ш[ановний] рецензент історії Хмельниччини (Prazer-Presse 3 g[azett]e, 11/IV 1931) М.Г.[21], перейнятий пошаною до праці нашого ученого, назвав його "Історію..." будівлею циклонів, до якої тепер в його останнім творі прибув знов новий отесаний великий камінний злім. //

Робота академика М.Грушевського була дуже нетерпеливо вичікувана так, як звичайно вичікується твору, що має загальнонароднє значіння. Був він потрібний для зіставлення двох великих наших революцій, був також потрібний для витягнення теоретичних консеквенцій для засобів нашого досвіду, тих конечних атрибутів нашого свідомостевого капіталу. Дотепер,

більш як два // покоління наш історичний світогляд на Хмельниччину був під впливом малоактивного, забарвленого давнім, чуттєвим романтизмом прагматизму М.Костомарова, ще не зовсім твердо і свідомо стоячого на ґрунті українского "Я" і його активізму. Тай під оглядом науковим робота М.Костомарова перестала вже відповідати тому рівневі, який прикладає еволюція на полі історіографії. //

Правда, в тім довгім інтервалі часу появилися в московській і польській історичній літературі праці над Хмельниччиною, одначе вони були писані під кутом чужих державних інтересів. У нас же поза обробіткою певних питань-епізодів з Хмельниччини поступало, може доцільніше, збирання і видавання матеріялів до Хмельниччини і взагалі до Козаччини, так в Київі, як у Львові в "Жерелах до історії України-Руси", видаваних Н[ауковим] Т[овариством] ім. Ш[евченка] // Задержана на якийсь час війною і революцією, праця над збіркою матеріалів пішла прискореним темпом з рамени Археографічної комісії УАН під кермою ш[ановного] Академика його учениками в Древнехранилищі М[осковського] Центр[ального] архіва, де находяться величезні скарби до нашої Козаччини, а потім в архівах Польщі, а більш принагідно в Парижі, в Римі – і де попало. З жалем треба признати, що наших власних архівальних матеріялів по сучасниках так, якби ніщо не залишилося. Так змела їх Руїна. // Так само майже нічого не маємо матеріялу по Кримських союзниках Б.Хмельницького, хіба може ще дещо достарчать Турція, Румунія та деякі балканські манастирі. Але, здається, багато надій на це не можна покладати.

Треба признати, що в нинішніх часах опрацювати одній особі жерельно цілу Хмельниччину зі всею докладністю при такій величезній історичній літературі – майже не можливо. Якщо нашому ш[ановному] історикові // це удалося, то се є подвигом впрост титанічної енергії. Дійсно, з подиву гідною скорпулятністю, з великою, властивою нашому історикові технікою, з глибоким знанням часу перевів шєановнийї історик в своїм новім освітленні поглиблення змісту цеї революційної доби до всіх закутин і до всіх пружин давної дійсности, надаючи енерґитичній творчій експанзії нашого народу властиву оцінку, правдиву доцільність, вміщуючи її в далеко ширше русло, як вона дотепер порушалася. //

Збудована з таким накладом енергії й оперта на численнім новім матеріялі "Історія..." М.Грушевського являється через це найвсестороннішим виразом революційної доби XVII ст. і найосновнішим її оформленням. В його праці находимо якнайстараніше упорядкований, переаналізований, критично переглянутий, очищений від всяких налетілостей, леґенд і фалшів, похибок, неточностей і т.д. весь дотеперішній труд попередніх працьовників, перетканий пребагатим архівальним матеріялом; рівнож находимо всю зібрану багату бібліографічну літе//[ра]туру, так потрібну до всякої дальшої праці. //

Орієнтацію в творі улегшують читачеві старанно зладжений, поміщений при кінці книжки, покажчик осіб і покажчик місць 1551-1600 ст. та

докладні змісти поодиноких глав з поданими сторінками подій 1601-1630 ст. //

Виклад поданих історичних лєкцій є ясний, доступний для кожного читача, весь зміст овіяний теплом чуття, яке часто перемінюється у діткливий біль, як зі страхіть війн, руїн, нещасть видобувається крик народньої розпуки і плач. Для піднесення досадности вислову, кольориту і для введення читача в контакт з минувшиною досить часто ш[ановний] історик наводить маркантніші[22] місця з оригіналу, а в сумнівних випадках подає автор і // дві рівнобіжні реляції, щоб читач міг сотворити на дану справу свій власний погляд. Міг би дехто замітити, що через таке напровиджування цитатів, сильно зискує, щоправда, плястика представлення; одначе, беручи річ психологічно, може у читача наступити повне збочіння уваги від тяглости змісту. // Але чи ж можна було б без кривди для читача не подати, щоправда, довгого, але в своїм чарі не буденного опису революційної України арабського духовного Павла з Алепу, що нам увіковічив її патос чудним висловом східньої обсервації і реторики. Причім досить дісталося укр[аїнському] літописцеві Самовидцеві за його – по словам автора – кислі рефлєксії, ґрайзлєрайність[23], що місто малювати величаву панораму часу, умів рахувати розбиті шибки під час сього великого пожару*. //

Дуже часто історики всенародні зриви, якими є революції, як наша Хмельниччина і деякі міжнародні війни, називають анонімними для того, що авторами-двигачами подій є воля й інстинкт широких мас, цього незнаного плюрального Івана, аноніма-народу. І в нас цей революційний рух спочатку розлявся на весь нарід, і нарід, та права рука гетьмана, розвинула його до якнайдальших границь; // одначе, на жаль, духово й організаційно не зважив він настільки, щоби дрібно-буржуазну козацьку верству перехилити в бік своїх інтересів. Очевидно, замічу тут принагідно, до переваги козацтва причинилися Татари, які дуже ворожо відносилися до селянського революційного руху. Інтересно, що сучасні мемуаристи і очевидці, часто недостерігають цього народу, а всюди видять йно Хмельницького, якого через це треба брати більш символично, а йно в часті як індивідуальність. // І ш[ановний] наш історик, хоч всюди старається на перший план ставити нарід, одначе признає також і індивідуальності Б.Хмельницького: великий вплив на біг справ (в значній часті також символично), а який не все був спасенний, і дуже багато ш[ановний] автор зняв з голови гетьмана авреолу, як з недостижимого ідеального провідника мас, за якого многі попередні історики хотіли би мати. Але все-таки уважає Хмельницького за визначну індивідуальність. // І оцінка особи Хмельницького і його діяльності, під титулом: "Кілька загальних завважень" ст.1479-1508 – це одна з найбільш сензаційних картин "Історії..." ш[ановного] автора, а заразом акт сміливости в інтересі науки і правди діткнутися критично й табу "освячного століттями ідеалу". Многим читачам якось

* На полях цієї сторінки напис олівцем Герасимчука: "можна опустити".

тяжко у нас в Галичині зжитися з цією новістю, як "нерозумілим, непедагогічним вчинком". //

В історіографії часто розважувано участь і обсяг ролі осіб в історії, і майже все признавано, що в еволюційнім погляді на біг історії не можна поминути значіння індивідуальности. Не негує[24] індивідуальности також і матеріальний марксівський світогляд, бо індивідуалізм є квестією степеня інтелігенції, є вищим свідомостевим степенем ділання. А еволюцію життя можна тільки подумати в формі чинного відділювання вільних творчих одиниць на світ, а не як продукт // сталих очеркнених прав, хоч дійсність, понята як стремління до непереривного, лучного ставання ся, не знає розбиття на одиниці. І часто тяжко є попровадити границі між волею і впливом оточення а ініціятивою індивідуальности-керівника. //

Історія, подана нам ш[ановним] автором, носить всі прикмети політичної історії, або історії влади, чи там історії держави; вона має на ціли подати організацію суспільности для сотворення власної державности, в якій мало би місце зовсім нове стосункування всенародної енергії до витворчої продукції. І революція, війна є тим способом-середником, є тою свідомою енергією, яка служить до проломання давної скалі і монотонії нестерпимих суспільних відносин, щоб на їх місце дати нову концепцію, більш пригожу народнім ідеалам. // А в обсяг поняття боротьби, яке є дуже широке, входять: військова організація, стратегія, справність цивільної адміністрації, народне майно, техніка, комунікація. Величезне значіння має також зискана дипломатією чужа поміч, а дальше ідуть такі духовні вартости, як інтензивність почуття особистої гідности, почуття соціяльної кривди, моральна видержалість, активність революційної ідеології і її кольпортажа[25] – і проче. Що не на всі помічні вітки наук, задля недостаточної // оброблености, можна історикові при праці спертися, і, відповідно, з їх точки оцінювати свою тему, це, очевидно, вже не вина істориків, а вина даного часу. // Доволі ускладнене поняття боротьби-війни в 17 ст. ще більш комплікується. 17 ст. вже не вдоволяється тільки зреалізуванням своєї державности, яке відбувається під релігійним стягом, а жадає переведення націоналізації церкви; кожна держава хоче з церкви зробити політичне орудіє для своїх цілий. Дальше війни 17 ст. ведуться о рацію о життя і о джерела сили, могучости, о ринки збуту для товарів, о море. Держави цього століття переводять на гвалт централізацію влади в сторону абсолютизму (у нас абсолютизм гетьманський). // Цей паралелізм політичних потреб сучасних европейських держав, так сильно слідний в представленій автором Хмельниччині, що не закінчує всіх трудностей козацького уряду. Певні дразливости походили із-за подвійного обличчя Хмельниччини. Хмельниччина як суспільна революція звернена против визиску великого аграрного капіталу, вимагала для зафіксування свого дрібно-буржуазного устрою // внутрішнього спокою. Одначе та сама Хмельниччина, яка мусіла вести з Польщею кроваві війни, вимагала оминати якнайбільше клясових терть, як шкідливих елєментів у всякій внутрішній боротьбі. Додам тут зі

своєї сторони помічення, що в початковій Хмельниччині клясові антагонізми між народом а козаччиною не знають сильної акутности. Український нарід радо за деякі, навіть незначні економічні користи, акцентував би дрібно-козацький, дрібно-шляхоцький устрій, я к б и Козаччина була виборола свою державність і освободила православну віру від безправ'я, якого тоді зазнавала. // Інтересно, що потім гетьмани, коли їх справи задля ріжних неуспіхів зле стояли, то вони перед своїм упадком все думали ратуватися через усильне домагання зрівняння релігійних свобід, а не реформою соціяльної квестії. Зі всіх моментів, які найтяжще заважили на долі української революції, і які були // спричинили упадок державности і руїну, це була по думці ш[ановного] історика, неприродна спілка Козаків з Татарами. Якщо звичайно коли-небудь війни погноблених народів удавалися, то все в великій мірі була заслуга якихось пантронуючих союзників, злучених з уярмленим[26] народом спільними користями. А тут Україна в Татарах не мала тих щирих союзників, зспряжених спільними користями. Їм не ходило о самостійність України, для них небезпечної // і все ворожої. Їм ходило тільки о зміцнення козацтва, потрібного до викликання війн й замішання в Польщі, їм ходило о війни, з яких вони виходили як арбітри рівноваги, зміцнені і збогачені.

Якщо козаки по раз перший в тім столітті, послугуючися стратеґією підбиття (Unterwerfungs strategie), при помочи великих армій хотіли противникам відразу задати смертоносні удари, так Татари своїм медіяторством і своїми здрадами // зводили війни до стратегії вимучування (Ermattungs strategie), до невирешених кампаній, які, ведені на українській території, знищили край, нарід і підкопали та скомпромітували самого Хмельницького. Зруйнований Татарами, мусів гетьман піддатися Москві. А маючи над собою Москву і ворожо до себе настроєних Татар, не міг як слід визискати для себе навіть найгарнішої спосібности, якою була шведсько-польська війна. //

Партії праці від переяславського трактату по смерть Хмельницького, задля більшої обильности джерел зі сторони культурних партнерів укр[аїнського] гетьмана є богаті в незнані дотепер новости і подають нам начерк подій, вільний від яких-небудь зигзаків, яких достарчала нещасна для нас татарська політика. //

Отже, ш[ановний] історик, подаючи нам докладний, на широкій підставі опертий образ усеї Хмельниччини, дав нам ясний вихідний шлях до розуміння пізніших подій. По раз перший в нашій історіографії належно одокументовано безглядну логічну лучність Хмельниччини з дальшою Руїною, по раз перший безсумнівно виказано, що Хмельниччина не була собі одноцільним, монолітним твором, збудованим з далеко сяглою інтуіцією козацького гетьмана, як дотепер думали історики, а який твір, по їх думці, здискредитували та звели на нич неудольні наслідники епігони. По виводам ш[ановного] історика, ніхто інший, а тільки сама Хмельниччина через недолужне заложення справи і неумієтне переведення творчих

державних проблємів посіяла і сама // вигодувала всі зародки Руїни і вони вже починають прозябати від Зборівського трактату. Велика є заслуга ш[ановного] історика, що своїм величезним трудом і своїм широким знанням нашої минувшини причинився до розмотання одного з найтящих вузлових моментів нашої історії і через це історичні досліди вивів з лабиринту численних неясностей і непевностий на правильніший шлях дальших поглиблень.

В радянській історичній літературі появило ся в журналах і часописах на історію акад[еміка] М.Грушевського кілька лайливих рецензій з поученнями марксівської діалектики, а навіть з апелем до влади о інтервенцію за ширення контреволюційности і за гльорифікацію дрібно-буржуазних ідеалів і т.п. Тяжко розуміти в чім суть річи. Бо як писати історію 17 в. і не порушувати націоналізму, як він є головною, чоловою девізою часу? Чи це не полюблювання політичної історії, а противно, – // поручування атомізації економічних явищ, є несвідомі, невизбуті пересуди давної царської Росії? Бо правдивий марксизм не негує націоналізму, а тільки уважає його через цілковите розвязання за неістнуючу проблєму.

На се цілковита згода. Це культурна річ.

Мимохіть насувається питання, чи під позором страху про пролєтарську справу не вилазить зле укритий давний чорний воюючий націоналізм імперіялістичної марки?

ЦДІАЛ України, ф.309:Наукове Товариство ім.Т.Шевченка у Львові, оп.1, спр.1220, арк.1-35. – Оригінал.

[1] Дату народження див.: ДАЛО, ф.26, оп.15, од.зб.607, арк.38. Там же зберігаються відомості про батька. Про мати Василя див.: м.Сокаль, Львівська обл., Музей "Людина-Космос-Всесвіт" – Ільковичі. Книга шлюбних, т.1, арк.67. Книга не інвентаризована. Старий інвентарний номер Сокальського історико-краєзнавчого музею – 463. Книга народжень не збереглася.

[2] ДАЛО, ф.26, оп.15, спр.603, арк.18 зв.

[3] Там само, спр.603, 604, 607, 608, 609, 610, арк.18зв., 22зв., 38, 37, 58, 60.

[4] ЦДІАЛ України, ф.309, оп.1, спр.372, арк.43; спр.42, арк.56; Хроніка НТШ. – 1904. – Ч.18. – С.13. Про те, що це був дійсно перший виступ вченого, див.: *Крип'якевич І.* Історико-філологічна секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894-1913 роках // Записки НТШ. – 1991. – Т.CCXXII. – С.395.

[5] Львівська наукова бібліотека НАН України ім.В.Стефаника, відділ рукописів, фонд Барвінського, №891.

[6] ЦДІАЛ України, ф.309, оп.1, спр.42, арк.63зв., 66; спр.986, арк.1-16; *Крип'якевич І.* Зазн. пр. – С.409.

[7] ЦДІАЛ України, ф.309, оп.1, спр.42, арк.78, 92зв., 96, 103; Хроніка НТШ. – 1908. – Ч.35. – С.18; 1909. – Ч.40. – С.17; 1910. – Ч.44. – С.13.

[8] ЦДІАЛ України, ф.362, оп.1, спр.20, арк.5-6зв.

[9] ЦДІАЛ України, ф.310, оп.1, спр.2, арк.1; ф.736, оп.1, спр.10, арк.1.

[10] Хроніка НТШ. – 1920. – Ч.63/64. – С.16.

[11] *Грушевський М.* Комісія Західної України // ІР ЦНБ НАН України, ф.Х, од.зб.18623, арк.5; *Грушевський М.* Археографічна комісія ВУАН // ІР ЦНБ НАН України, ф.Х, од.зб. 18622, арк. 4; ІР ЦНБ НАН України, ф.Х, од.зб. 10705-10807, арк.91; од.зб.2783, арк.1. Також див.: Україна. – 1930. – Кн.5/6. – С.216; 1927. – Кн.6. – С.194.

[12] Україна. – 1927. – Кн.6. – С.194.

[13] Звідомлення про діяльність Археографічної комісії за 1926 рік // ІР ЦНБ НАН України, ф.Х, од.зб.10121-10135, арк.13-13зв.; од.зб.10705-10807, арк.90зв., 130-130зв.; Україна. – 1929. – Кн.10/11. – С.161.

[14] ІР ЦНБ НАН України, ф.Х, од.зб.10705-10807, арк.141.

[15] Інститут народознавства НАН України, Науковий архів, оп. VI-ф., № Г-2, арк.122; №Г-5, арк.119, 124; ЦДІАЛ України, ф.309, оп.1, спр.379; спр.378, арк.53.

[16] ІНА, оп.VI-ф., №Г-2, арк.163, 152; ДАЛО, ф.Р-3152, оп.1, спр.39, арк.90; Інститут історії України НАН України. Науковий архів, фонд інституту історії, оп.1, од.зб.60, арк.3; од.зб.59, арк.7.

[17] ЦДІАЛ України, ф.362, оп.1, спр.270, арк.51.

[18] Там само, арк.55: "... посилаю пакети виписків для професора Г.[рушевського]. [...] P.S. До П.Грушев.[ського] прошу сейчас відіслати". – Лист В.Гарасимчука до К.Студинського з Варшави 13 березня 1928 року.

[19] *Гарасимчук В.* Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ. – 1922. – Т.133. – С.1-26.

[20] Покажчик формату видання.

[21] Див.: *М.Н.* Die Ukraine; Glanz und Niedergang (*M.Hrusevs'kyj*. Geschichte die Ukraine) // Prager Presse. – 11 Jahrgang. – N 99. – 11 April, 1931.

[22] Особливіші.

[23] Дріб'язковість.

[24] Не заперечує.

[25] Розповсюдження.

[26] В оригіналі – "з уярмленими".

В. М. РИЧКА (*Київ*)

ЩЕ ОДНА НЕОПУБЛІКОВАНА СТАТТЯ В. О. ПАРХОМЕНКА ІЗ ЗБІРКИ "ПОЛУДНЕВА УКРАЇНА"*

Володимир Олександрович Пархоменко (1880-1942) був непересічною творчою особистістю, вдумливим і серйозним вченим-істориком. Його справедливо називають "одним із видатних знавців старої історії України"[1]. У створеній ним низці наукових праць глибоко і всебічно висвітлюються різноманітні аспекти церковної історії України-Руси, по-новаторськи розглядаються питання виникнення Київської держави та шляхи її політичного розвитку.

Помітне місце у науковій спадщині вченого належить його студіям над проблемою взаємозв'язків середньовічної Русі з кочівниками Північно-причорноморських степів. Починаючи з половини 20-х років його статті, присвячені історії стародавніх мешканців українського Степу, з'являються на сторінках різноманітних видань, зокрема, таких авторитетних часописів, як "Східний світ", "Slavia" та ін. Важливим внеском В.О.Пархоменка у дослідження цієї проблеми було те, що він розглядав її не тільки і не стільки через призму безперервних війн. Вчений показав і позитивні наслідки багатовікового сусідства східного слов'янства з поліетнічною людністю Степу. Свої багаторічні дослідження В.О.Пархоменко підсумував у монографії "Русь і Степ", рукопис якої, на жаль, втрачено з незалежних від автора причин.

Мені уже доводилося писати про випробування, що випали на долю вченого[2]. Репресій зазнав не тільки він, а і його великий науковий доробок. В.О.Пархоменка було заарештовано 30 вересня 1929 р. по звинуваченню у приналежності до так званої "Спілки визволення України" і згодом засуджено до десяти років концтаборів. Хтозна, чи дожив би до кінця терміну ув'язнення літній, з підірваним здоров'ям професор, якби не постійні клопоти його сестри Ольги. Завдяки їй В.О.Пархоменка було достроково звільнено з ув'язнення. Звідти він повернувся вже інвалідом, але не зламаним морально. Пізніше, перебравшись на мешкання до Ленінграду, де йому навіть вдалося влаштуватися на роботу до Академії наук,

---

* Див.: *Ричка В.* Неопублікована стаття В.О. Пархоменка із збірника "Полуднева Україна" (В. Пархоменко. Тмуторокань) // Середньовічна Україна. – К., 1997. – С. 271-288.

він неодноразово піднімав перед органами НКВС питання про повернення втраченого під час арешту рукопису книги. Однак всі його домагання виявилися марними. Вчений так ніколи і не дізнався, яка ж доля спіткала результати його багаторічної праці. Нам залишається вірити, що "рукописи не горять" і сліди цієї книги колись віднайдуться.

Публікація статті В.О.Пархоменка "Степовики нашого півдня X-XIII в.в." є не тільки даниною пам'яті визначного вченого. Вона своєрідно продовжує започаткований нами у попередньому випуску цього видання[3] цикл публікацій матеріалів знищеного у 30-х роках збірника "Полуднева Україна". Зауважимо, що в ньому передбачалось опублікувати дві статті В.О.Пархоменка. Обидві вони нині зберігаються в Інституті рукопису ЦНБ НАН України.

Дана стаття являє собою рукопис, писаний фіолетовими чорнилами на папері великого формату, і дві машинописні копії[4]. На одному з машинописних примірників статті, на останній (9-ій за авторською пагінацією) сторінці рукою автора поставлено дату: 24.III.1929 р. і підпис. При підготовці статті до друку бралися до уваги авторські правки, зроблені чорними чорнилами на одному з машинописних примірників. Була також проведена звірка тексту з його рукописним оригіналом.

Текст передається без якихось змін чи скорочень. Зберігається прийнята автором система підрядкових посилань. Необхідні пояснення або доповнення в тексті публікації подаються у квадратних дужках. Коментарі упорядника позначено літерами.

[1] *Полонська-Василенко Н.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Зап. Наук. т-ва ім.Т.Г.Шевченка: Праці історично-філософічної секції. (Збірник на пошану українських вчених, знищених большевицькою Москвою). – Париж, Чикаго, 1962. – Т.173. – С.20.

[2] *Ричка В.М.* За сфабрикованим звинуваченням (В.О.Пархоменко) // Репресоване краєзнавство (20-30-ті роки). – К., 1991. – С.233-237; *Ричка В.М.* Дослідник сивої давнини // Реабілітовані історією. – Київ, Полтава, 1992. – С.58-63.

[3] Див.: Український археографічний щорічник. – 1993. – Вип.2. – С.280-305.

[4] ЦНБ НАН України, ІР, ф.Х, спр.17906-17907, 15318.

[5] Приглядаючись до речей цього поховання (бронзове дзеркальце, серги, кольца, перли, щось подібне до діядеми і т.ін.), ми схиляємось віднести його з деякою певністю до X в. і до Печенігів, які в цей час тут якраз перебували. Місце находження й безумовний дотатарський і навіть дополовецький характер речей сприяє прийняттю такої датировки. Це поховання з речами переховується зараз цілком в Дніпропетровському музеї.

ВОЛОДИМИР ПАРХОМЕНКО

Степовики нашого півдня X-XIII в.в.

Україна географічно охоплює не лише Лісостеп, а й Степ, так воно було до X в., [в] добу долітописно-хозарську, коли Уличі й Тиверці жили "оли до моря", так було і в епоху козацьку з кінця XV віку. Є уявлення,

ніби-то інакше справа стояла в епоху літописно-київську, в X-XIII вв., коли Степ неначе зовсім одірвався від Київської держави на Україні і став їй чужим і ворожим. В якій це мірі можна припускати [?]

X вік, або точніше, кінець IX і початок X в., можна вважати за межу двох епох в історії степової України, коли прихід Печенігів і будування Київської держави відбилися і на житті нашого Степу, порушивши тут стару слов'янську колонізацію і попередній вплив Хозарів, який однак поки що не переходив на правий бік Дніпра, бо не торкався тогобічних Деревлян, і лише в цю вже епоху через Чернігів (з 1024 р.) почувається і в Києві XI в.

Історія наших степів взагалі досить темна, - зокрема це слід зауважити про добу X-XIII вв. Відомості про мешканців нашого степу цього часу надто бідні і уривчасті, при тому вони звичайно виходять від вороже настроєних проти степовиків письменників, переважно ченців Руси та Візантії, що їх навряд чи можна вважати за безсторонніх свідків: тут відчувається момент ворожости не лише релігійної, ба навіть і торговельно-конкуретної, оскільки Візантія і Київ хотіли до певної міри експлуатувати ці степи і зустрічали з боку їх мешканців певний опір. Тому слід обережно поставитися і до тієї ідеї, що базувалася на цих негативних свідченнях, а саме - до ідеї одвічної боротьби Руси зі Степом, що її висунув С.М.Соловйов та підтримував В.О.Ключевський і Г.В.Плеханів.

"Дикие", "злые", "поганые", - за літописом, ці степовики тим не менш займаються торгівлею в значних розмірах, як про це свідчать: Констатин Багрянородний [A)] - що не раз говорить про торговельні стосунки Печенігів з сусідами; потім - наш літопис (коли, наприклад, в Іпатіївському літопису року 1184 зазначається про "гости йдущь ис Половець", або під 1186 р. у Воскресенському літопису говориться про мандрівку "гостя" по половецьких степах і зв'язки з такими "гостями" Половців, а також взагалі про зацікавлення Чорних Клобуків та Берендеїв "городами" і т.ін., нарешті археологічні скарби, що їх хоч і мало вивчено, але все ж таки трохи виявлено в наших музеях (Дніпропертровському[5], Харківському, Київському, Херсонському і ін.), а також в досить багатій збірці покійного Н.Е. Бранденбурга[6] (що зараз переховується в Ленінграді в Історичному Артилерійському музеї). Зв'язки степовиків за цей час з Візантією, Кавказом і Сходом (напр., з державою Кара-Китаїв XII в) безсумнівні.

Поруч з тим сама мішаність степового населення за цей час свідчить проти повної і цілком ворожої ізольованості (як економічної, так і культурної) його від сусідів. В цей час в степах ми бачимо слов'янських Уличів (принаймні до середини X в), Тиверців, Бродників [B)] (XII-XIII вв.), невідомих на ім'я придонських слов'ян. Раз ці слов'янські та напівслов'янські племена жили в степах, мали можливість в них жити, значить в цей час Степ був вже не такий "злий" та ворожий, як здавалося.

Разом з цим ми бачимо, що сама степова маса людності далеко не була етнічно одноманітною. Племена цього часу, що опанувують наші степи, досить різноманітні і живуть або одно після одного, або одночасно всуміш.

Так, Печеніги з'явились тут ще коло 80 р. IX в.; Літопис наш починає їх згадувати з 915 р. особливо близькі стосунки їх з Київською державою за літописом ми бачимо з 968 до 1036 р. Це доба сили Печенігів на Дніпрі, значного впливу їх політичного на Київську державу. Вони сиділи по обох берегах нижнього Дніпра, маючи своєю базою пороги й доходячи досить далеко по Дніпру на північ. Літописна звістка 993 (або 992 р.) говорить "Се Печенезѣ придоша по оной стороны отъ Сулы", - можна звідсіль гадати, що оселення Печенігів доходили аж до Сули. В кожному разі річки - Трубеж та Альта аж коло Переяслава з'являються звичайним місцем воєнних зустріч Печенігів з київськими князями (993-1019) рр.), - очевидно, оця близька до Києва територія була недалеко й од печенізьких осель. За цей час ми маємо звістки про добру військову організацію Печенігів і про стосунки їх з культурними сусідами. Скоро після бійки коло Києва 1036 р., посунувшись значною масою на Балканський півострів (в 40 р. спочатку на чолі з князем Кагеном), Печеніги стратили своє попереднє значення на Дніпрі, але ж вони тут ще залишаються більш як на сторіччя зі своїм етнічним іменям. Літопис в останній раз їх згадує під 1169 р.[7]

За Печенігами хронологічно ідуть Торки, або Узи, що їх наш літопис згадує від 985 до 1235 р. Вони тут не мали вже такого значення, як Печеніги. Появу Узів в землі Печенігів, себто коло Дніпра, відносять до 1049 р. Більш дужі вони були тут в недовший час після занепаду сили Печенігів і по приходу Половців, себто в середині і почасти в 2-ій половині XI в., потім до деякої міри значення їх піднімається після середини XII в. Між іншим, в кінці 70[-х] і [на] початку 80[-х] рр. XI в. вони мали оселі коло Переяслава і, можливо, ним володіли деякий час [в)].

Половців літопис в перший раз згадує під 1055 р., але ж потім перший прихід "на Руськую землю" відносить до 1061 р. Після того вони робляться головною силою в наших степах аж до татарського нападу, себто майже на 2 сторіччя. Досить скоро наші князі знаходять за потрібне вступати з ними в близькі стосунки. Так року 1094 з дочкою половецького хана Тугоркана одружується київський князь Святополк Ізяславич, його наступник на київському столі Володимир Мономах після попередньої боротьби з половцями визнав за потрібне одружити з доньками половецьких ханів двох своїх синів, Андрія і Юрія. У середині (ІІ-ій і ІІІ-ій чверті) XII віку Половці ніби стають на деякий час більш далекими від наших верхніх верстов, так що у 70-80 рр. від них відходять навіть чернігівські князі, що до того були особливо дружні з ними. Але ж потім з кінця XII в., протягом півсторіччя спостерігаємо велике зближення (родинні зв'язки[8]), релігійні впливи тощо) нашої пануючої верстви з Половцями, яке нарешті приводить до спільного виступу 1223 чи 1224 р. у бійці з Татарами на Калці. І наш Літопис і східний письменник Едрізі свідчать, що у Половців були міста [г)], що є показником ступня їх культурности[9]). Половці наших літописів у Візантійців відомі під назвою "Команів" у Угорців - "Кунів". За Куником і Маркевартом, наша літописна назва показує на світложовтий колір волосся [д)] цього племені.

Маркварт гадає, що вони вийшли зі Східньої Азії і з'явились в Європі між 1030 і 1049 рр. і об'єднує їх з Кипчаками. Маркеварт також висловив думку, що політичні зміни в житті Центральної і Східної Азії доби коло 1120 р. мусили відбитися на загальному стані наших Половців, які мали в цей час зв'язки з азійською тогочасною державою Кара-Китаїв, це, мабуть, вплинуло і на відносини їх до Руси, які приблизно після цього на деякий час гіршають.

В середині XII в., в добу тимчасового зменшення на Дніпрі впливу Половців й опору проти них тут, особливо значну ролю в житті наших степів і Київської держави (в розумінні зв'язків і політичного впливу) відіграють такі очевидно етнічно мішані племена: в першу чергу Берендеї та Чорні Клобуки, а потім Коуї, Турпеї, Боути, Каєпичі; збільшується в цей час значіння і старих Торків-Узів. Доба особливого по літопису значення цих племен в житті Руси - це 40-80 рр. XII в. Яскравим прикладом їхнього тогочасного значення в Києві може служити відома фраза Берендеїв до князя Мстислава Ізяславича (1159 р). : "В нас ти есть, княже, и добро и зло, аще ны хощеши любити, якоже ны есть любил отець твой [відомий Ізяслав Київський], и по городу ны даш по лепшему то мы на том оступим Изяслава" (Давидовича); згода Мстислава на умови Берендеїв дала тому князівство в Києві. Або звістка (власно дві) 1172 р. - як під час виступу в бій "Береньдеева яша коня княжа за повод" і по своєму направили його рух (раз Гліба київського, а потім його брата Михалка). Потім вони політично занепадають, і в кінці XII в. знову починають панувати цілком в степах і на Дніпрі Половці.

Всіх цих степовиків ми не можемо вважати за чистих тюрків.

Ввесь час ми помічаємо у наших степовиків зацікавлення міським життям, їх стремління здобувати у наших князів міста (напр. Іпат.1159, 1177, 1192 і др.). Особливо тут цікава звістка 1177 р. про те, що "Половци взяша 6 городов Береньдичь" (Іпат.). Взагалі вони не такі вже вперті степовики, як можна було б думати, їх тягне не лише в міста, ба навіть і в Київські та Чернігівські ліси, - це можна сказати про Торків, Чорних Клобуків, Беренедеїв, Коуїв, Турпеїв. Так літопис знає чернігівських Коуїв (1185 р.), Переяславських Турпеїв (1150 р.), Половців Переяславських (1172 р.) та Корсунських (1172 р.), Торків Переяславських (1080 р.).

Тут виникає думка про етнічні домішки до тюрків і в першу чергу елемента кавказького, що його зове акад. П.Я.Марр "яфетидами", а також почасти і монгольського (Маркварт).

Ті кавказькі Касоги, що прийшли у Чернігівщину із Мстиславом Тмутороканським у 1023-24 рр., розуміється, не розвіялися звідціля зовсім, далі зв'язки з Тмутороканем протягом всього XI в. мусили притягати кавказько-касозькі елементи до Дніпра особливо у Чернігівщину, що в особі Святославичів (Гліб, Роман, Олег) в другій половині XI в. особливо цікавились північним Кавказом і підтримували з ним щільний зв'язок, не без значення стоять і такі факти, як одруження Ярополка Володимиро-

вича з ясинею (1111 р.) або Ізяслава Мстиславича з "обезкою" - абхазкою (1154 р.); нарешті самі йменння степових ватажків, що їх ми знаходимо в Іпатіївському літопису[10], теж схиляють до думки про наявність кавказького елементу. Можна припустити, наприклад, що "яфетидами", могли бути Берендеї та Коуї.

Це різноманітне тогочасне населення степів не слід, гадаємо, об'єднувати спільною назвою для всього нього, - "чорноклобуцьким". Всупереч тому, як гадав в свій час П.В.Голубовський[11], а тепер приймає автор нової розвідки про "Чорних Клобуків" - Д.А.Расовський[12], "Чорні Клобуки" - це швидше не спільна назва, а лише одно із цих степових племен, як гадає Маркварт. "Кара-Берклі" (чорношапочні) - кипчацьке плем'я[13]. Степовиків, як відомо, тоді було багато, вони поділялися на силу різних племен, часто ворожих одно одному, вони розселялись на великих степових просторах до самого моря, а між тим літопис зазначає певну невеличку територію Чорних Клобуків - неподалеку від Києва[14] ("Въеха в Черные Клюбуки" і т. інше, 1150, 1151 і інші) [є)] і згадує їх поруч з іншими племенами.

Оця етнічна мішаність і різноманітність цих степовиків стверджується і тією боротьбою, що її ми помічаємо серед них самих. Вона точиться не лише під час руху цих племен в XI в., а й пізніше - в XII і виявляється в частій прояві ворожнечі частини степовиків, особливо Берендеїв і Чорних Клобуків, проти Половців, при чому літопис зазначає, що в даному разіініцаятива таких походів іноді належала самим близчим географічно до Києва степовикам, що намовляли у середині й у II-ій половині XII в. князів Руси проти Половців. Очевидно різниця економічних інтересів окремих племен якось перепліталася і з етнічними особливостями.

Цікавим моментом, що показує мішанину етнічних елементів і зміну різних економічно-культурних впливів серед наших степовиків, був кінець XII в. Ця зміна відбилася, між іншим, тепер на перебудові політичної орієнтації Чернігова. Завжди прихильний до Половців і бувший в спілці з ними, Чернігів починає тепер проти них воювати (походи 70 і 80 р.) коло 1180 р. вступає в політично-військову спілку із здавна ворожими правобічними Мстиславичами та підкиївськими степовиками-Берендеями й Чорними Клобуками (спілка й політична угода Святослава Всеволодовича з Рюриком Ростиславичем). До пояснення цієї зміни може прислужитися один літописний факт - це вказівка 1184 р. про те, що у Кончака Половецького з'явився "бесерменин, иже стреляше Живим огнем". Це, очевидно, згадка про появу у Половців мусульманських військових інструкторів, а значить і ще в більшій мірі їх торговців, що, розуміється, мусило стурбувати купців іншої віри і орієнтації, які до цього мали вплив на економічне та політичне життя Чернігівщини. Вона закінчилася перемогою Половців і новою спілкою з ними Чернігова, що в початку XIII в. мала своїм наслідком спільний рух їх на Захід у Галичину. В цей час до спілки з Половцями примушений був прийти і Київський князь Рюрик Ростиславич, що раніше був прихильником Чорних Клобуків.

Що цей етнічно мішаний Степ не був одвічно і завжди ворожий нашій старій Русі, про те ми маємо силу фактів, хоч би таких, наприклад, як "союз" "Старого" Ігоря з Печенігами (941 р.), спілку Святополка Володимировича, як князя Київського з тими ж Печенігами (1015-19), вплив Хозарів на Чернігівські та київські справи в XI в.[15], довголітню спілку Чернігова з Половцями, спілку Святополка Ізяславича Київського з Половцями, часті одруження князів з половчанками, що звичайно носили політичний характер, велику роль Чорних Клобуків та Берендеїв в Київських справах в XII в. (приблизно 40-60 рр.), в обранні князя в війську та в адміністрації київській тощо.

Принаймні верхня верства Руси не була ворожа степовикам. Та боротьба, що її степовики запроваджують на київській території (почасти й чернігівській) проти "Варягів" дуже попсувала їх історичну репутацію (особливо боротьба Печенігів 980, 1016-1019, 1036 рр.), але ж навряд чи можемо її вважати скерованою проти самої Руси, це швидше боротьба різних впливів і різних орієнтацій і угруповань самої Київської Руси, це разом з тим боротьба півдня проти півночі, яка зовсім інакше освітлюється, коли ми не будемо дуже правовірними "норманістами" і боротьбу проти захожих "Варягів" та їх військово-торговельних інтересів не станемо вважати за ворожнечу проти самої "Руси". Тут треба також відмовитися від династичного підходу до історичних явищ нашої історії, наприклад щільно зв'язаного з "Варягами" Ярослава слід вважати в певний момент більш ворожим Київу, ніж його суперника Святополка, що йшов разом з Печенігами.

Взагалі слід переглянути питання про наших степовиків цього часу, переглянути та вивчити інвентар кочових поховань цього часу. Потрібно надати степовикам, сучасним Київській державі, більшої уваги, бо ця етнічна мішаність степовиків та їх зв'язок з Руссю за цей час - це ті фактори, що мусили певним чином відбитися на житті нашого Степу і в дальші сторіччя.

Взагалі наш степ за X-XIII віки не був лише ворогом старої Руси-України, "нещастям" нашої історії, не був лише руїнницьким, він мусив дещо дати і позитивного в загальну скарбницю історії України, яко передатчик до певної міри економічних та культурних впливів Кавказу та Сходу цього часу, бо через Степ не можна ж було від моря до Києва чи перескочити, чи перелетіти. Повного одриву від життя України цього часу не було і не могло бути і в X-XIII вв., бо без зв'язку зі Степом не міг би існувати і "шлях од Варягів до Греків". І торговельне значення на ньому Києва, на якому базувалася в значній мірі і міць Київської держави. А тому не несподіваними будуть для нас і дальші зв'язки зі степом нашого козацтва з кінця XV віку і потім.

Таким чином, загальний хід історії степової України, як такої не має якоїсь несподіваної перерви, а йде в певному зв'язку із сторіччя в сторіччя, із епохи в епоху[16].

[А)] Йдеться про твір візантійського імператора Константина VII Багрянородного (908-959) "Про управління імперією", створений у 948-952 рр.

[1] Зразком степової культури цього часу (далеко не такої бідної та одноманітної) може бути знову відкрите влітку 1928 р. на терені Дніпрельстану – біля Вільного порогу – на лівому схили Криничної балки жіноче поховання, знімок з якого при цьому подається.

[2] 2. Див. його "Путеводитель по С.-Петерб[ургскому] Артиллерийскєомуї музею", I, СПб, 1902, стор.50-77 і інші його праці.

[Б)] Про уявлення сучасної науки щодо слов'янського залюднення українських степів за доби Київської Русі див.: *Головко О.Б.* Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Укр. іст. журн. – 1991. – №10. – С.24-35.

[3] Див. нашу статтю 1928 р. в "Slavia" [Praha, 1929 Ročnik VIII, zešit.1], 1929 "Русь и Печенеги".

[В)] Це припущення не знайшло свого підтвердження у конкретно-історичних дослідженнях сучасних вчених.

[4] Цікавим прикладом їх може бути звістка (Іпат.1159), що мати Святослава Володимировича (з чернігівських князів) "бежала" "в Половци" і там одружилася з ханом Башкордом.

[Г)] На мій погляд, було б надто ризиковано ототожнювати їх з типовими для тогочасного давньоруського суспільства міськими центрами. Половецькі міста являли собою, очевидно, тимчасові укріплені становища.

[5] На захист Половців від обвинувачень в "дикунстві" виступав ще у 70 р. XIX в. німецький орієнталіст Отто Блац в роботі "Ueber Volkstum und Sprache der Kumänen".

[Д)] У сучасній науці дістало розповсюдження інше пояснення цього етнікону – люди, що жили на протилежній (лівобережній) половині Дніпра. Див.: *Скржинская Е.Ч.* Половцы. Опыт исторического истолкования этникона // Византийский временник. – 1985. – Т.46. – С.255-276.

[6] Напр., Тудор Сатмазович, Каракос Мнюзович Карас Кокей. – Р.1159 і ін.

[7] [Голубовський П.В.] "Печенеги, Торки и Половцы". Київ 1884.

[8] Seminarium Kondakonanum, [Т.] 1, Прага, 1927.

[9] До думки Маркварта приєднується і академ. В.Бартольд ("Русск[ий] историческ[ий]. журнал", 1921 р. №7).

[10] Див. нашу ст. "Чорні Клобуки" – ("Східний світ", 1928 р. ч.5.)

[Є)] Центром історичної області Чорних Клобуків було літописне місто Торчеськ, розташоване у Пороссі. Чорні Клобуки поступово переходили до осілого способу життя. Нерідко їхні мобільні загони кіннотників залучалися київськими князями для боротьби із своїми політичними супротивниками.

[11] Див. нашу статтю "Киевская Русь и Хазария" в "Slavia" 1927 р. [Ročnik] VI [Sešit] 2/3.

[12] Із літератури, крім згаданих, з яких основною з'являється трохи застаріла праця [П.В.] Голубовського, слід зазначити роботи І.Маркварта "Osteuropäische und ostasiatische Streifaüge". – Берлін, 1903 і "Ueber das Volkstum def Kumänen". – Берлін 1914. Значний матеріал є також в "Історії України-Руси" М.С.Грушевського, переважно в 2-х перших томах, а також у Н.Загоровського "Очерк истории северного Причерноморья". – Одеса, 1922. Також див. в "Трудах" акад. В.Г.Васильевского, т.1, СПБ, 1908 р. ст. "Печенеги и Византия"; ст. П.Бурачкова в X т. "Зап[иски] Одес[ского] об-ва Истории и древн[остей] – "Опыт исследования о Куманах или Половцах" і інші.

О. С. РУБЛЬОВ (*Київ*)

НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТИ ДО БІОГРАФІЇ Л. Д. ДМИТЕРКА ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЙОГО СЛІДЧОЇ СПРАВИ 1933 р.

У статті, яка вміщена у 2-му випуску "Українського археографічного щорічника" під назвою: "Михайло Козоріс: доля інтелігента"[1], було започатковано розповідь і публікацію документів про життєвий і творчий шлях тих представників західноукраїнської інтелігенції, які внаслідок бурхливих подій першої світової та громадянської воєн опинилися в Наддніпрянській Україні. У наступні роки вони, просякнуті ідеями націонал-комунізму, взяли активну участь у втіленні в життя політики "українізації".

Певна частина західноукраїнської інтелігенції на терені УСРР брала діяльну участь в організації і роботі літературної організації "Західна Україна". До її київської філії належав, зокрема, і М.К.Козоріс.

Ще 1925 р. при Спілці селянських письменників "Плуг" було організовано секцію "Західноукраїнський Плуг", яка об'єднала літераторів, що поділяли комуністичну ідеологію і походили з Галичини, Волині, Підляшшя, Полісся, Холмщини, Буковини та Закарпатської України. Установчі збори цієї секції відбулися у Києві 19 квітня 1925 р.[2]

У наступні два роки відбувалася організаційна і творча експансія західноукраїнської секції "Плугу", яка поширювала свою діяльність і на інші міста України, де мешкали літератори – вихідці із західноукраїнських земель. 1927 р. було оприлюднено постанову Політбюро ЦК КП(б)У "Політика партії в справі української художньої літератури", в одному з пунктів якої йшлося: "Виходячи з того, що велика частина українських робітників і трудящих закордону перебуває в занадто скрутному стані щодо культурної творчості, до того ж на Радянській Україні перебуває чимало письменників Західної України – сприяти групі літературних сил Західної України (з Польщі, Чехословаччини та Румунії) в утворенні Асоціації західноукраїнських революційних письменників"[3].

Це політичне рішення санкціонувало діяльність Спілки революційних письменників "Західна Україна", статут якої зареєстровано 17 лютого 1927 р. За мету літературної організації було покладено: "... Об'єднувати революційні письменницькі сили Західної України, де б вони не були, для літературно-громадської роботи. У своїй роботі Спілка... йде до утворення

нової соціалістичної культури. В основу своєї праці Спілка "Західна Україна" кладе боротьбу з дрібнобуржуазною та власницько-міщанською ідеологією серед робітничо-селянських українських мас та ідеалістичним світоглядом серед інтелігенції й виховання як своїх членів, так і широких мас в дусі пролетарської ідеології та притягнення їх до активної творчої роботи в цім напрямку"[4].

Членами ініціативної групи по утворенню літорганізації були С.М. Семко, Д.Ю. Загул, М.К. Козоріс, В.І. Атаманюк, Л.Л. Будай, М.О.Кічура, Д.П. Рудик, А.Ф. Турчинська, Я.М. Струхманчук та С.І. Канюк. Головою правління "Західної України" на зборах, які відбулися 7 березня 1927 р., обрано С.М.Семка-Козачука. Щоправда, керівник спілки, уродженець Холмщини, був досить далекий від літературних справ. Обіймаючи посаду ректора Київського інституту народної освіти (тодішня назва університету), головну увагу він приділяв викладацькій та науковій праці.

Попервах членами організації були не лише прозаїки, поети та перекладачі, але й художники. Я.М.Струхманчук був одним з фундаторів спілки. Із "Західною Україною" співпрацювали також В.І.Касіян (1896-1976), твори якого прикрашали її друковані видання, та скульптор І.В.Севера (1891-1971).

Влада підтримувала діяльність Спілки революційних письменників "Західна Україна", розглядаючи її не лише як літературну, а насамперед ідеологічну організацію, що покликана була виховувати в дусі пануючої ідеології численних вихідців з західноукраїнських земель в УСРР, а також ширити революційну пропаганду серед українського населення, яке перебувало в складі Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії. Діяльність Спілки "Західна Україна" ідеологічно спрямовувалася не лише Агітпропом ЦК КП(б)У, а й Закордонним бюро допомоги Компартії Західної України (ЗБД КПЗУ), що розташовувалося у Харкові. ЗБД КПЗУ підпорядковувався і харківський Клуб політемігрантів Західної України ім. І.Франка.

Із утворенням у Львові 1929 р. літературного об'єднання революційних письменників "Горно"[5] останнє об'єднало закордонних українських літераторів, що поділяли марксистську ідеологію. Членами ж "Західної України" залишилися лише західноукраїнські літератори, які мешкали на терені УСРР[6].

За перший період свого існування (1925-1930) Спілка "Західна Україна" випустила чотири числа неперіодичного журналу ("зшитка") "Західня Україна" та два великих літературно-громадських альманахи під тією ж назвою, що їх видало ДВУ 1927 р. та 1930 р. Літературна організація мала філії у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі.

5-7 січня 1930 р. у Харкові відбувся з'їзд Спілки революційних письменників "Західна Україна". На ньому, зокрема, було ухвалено перенести управу організації з Києва до Харкова, розпочати видання щомісячника "Західня Україна", провести із врахуванням нових реалій

(існування комуністичного літературного об'єднання у Львові) перереєстрацію членів спілки. Внаслідок останньої в організації залишилось всього 25 осіб (в той час як на початок 1930 р. вона мала 38 членів по різних країнах Європи й Америки)[7].

Отже, перед членами Спілки "Західна Україна" з усією гостротою постала дилема – або самоліквідуватись як літературне об'єднання, або ж залучити нових членів. Проблема кількості членів мала і фінансовий підтекст – від цього залежали урядові субсидії літературній організації[8]. Внаслідок вжитих заходів протягом 1930 р. до спілки було прийнято 7 нових членів.

Серед цих неофітів був і Любомир Дмитрович Дмитерко, початкуючий поет, уродженець Львівщини. Контакти зі спілкою зав'язалися у нього ще наприкінці 1929 р., а наступного року він вже брав участь у роботі її з'їзду в Харкові і став повноправним членом літоб'єднання.

У повноцінності його літературного обдарування не було підстав сумніватися, що засвідчили вже перші його книжки: "Іду!" (поезії) та "Вітер зі Сходу" (оповідання; обидві – 1930 р.).

Але не одним літературним талантом відрізнявся новобранець Спілки "Західна Україна". Ледь ставши її членом, Любомир (попри своє лагідне ім'я) проявив негативні риси власної вдачі, ставши своєрідним "анфан теріблем" літорганізації.

Вирісши вже за умов радянської влади, Л.Дмитерко був одним із тих молодиків, у яких підтримка влади й пануючої ідеології (на наш погляд, не штучна, а органічна, цілком свідома) межувала із патологією. Близький за духом і дуже характерний для такої ментальності лист одного із дописувачів – якогось Олекси Корпана, очевидно, земляка поета, – який восени 1924 р. звертався до редакції київської газети "Більшовик": "Дивуєшся, коли накінець київська публіка навчиться запам'ятовувати назви вулиць, переіменованих в честь наших революційних діячів-героїв. Особливо це помітно на афішах, які випускає російська драма під дирекцією Е.Е.Галантера. Здається, тов. директор Галантер, що ви також живете на сьомому році революції і повинні особливо тепер добре запам'ятати, що бувша вулиця Фундуклієвська зветься іменем Леніна"[9].

За дивним збігом обставин, Л.Дмитерко вирішив, що й він має право вказувати членам "Західної України", насамперед, її київської філії, що вони повинні "пам'ятати", робити і – головне – *як і про що писати* (курсив наш. – *О.Р.*)

Цікава із цього погляду одна з його статей, вміщена 1931 р. у друкованому органі спілки. "У деяких своїх статтях і виступах я не раз підкреслював, що поетична продукція членів нашої організації... не є задовільна... Які основні наші хиби? – запитував у ній автор і давав відповідь. – Головною з них, я гадаю, є непартійність (у ленінському розумінні цього слова) творчости більшої частини наших поетів. Підмінення рішучої й загостреної клясової боротьби обабіч кордону – індивідуалістичною тугою за "рідним краєм" – поневоленою, уярмленою, пригнобленою "батьківщиною" – стає за

вирішну лінію в творчості таких поетів, як *Марфієвич, Турчинська, Малицький* тощо"[10].

Лапки у слові "батьківщина" стосовно західноукраїнських земель з'явились у статті Л.Дмитерка невипадково – він, слідом за пануючою ідеологією, вважав, що єдиною справжньою батьківщиною трудящих усього світу є Радянський Союз.

Таким чином, початкуючий поет увійшов у зіткнення з молодшою генерацією Спілки "Західна Україна" – поетами М.І.Марфієвичем, А.Ф.Турчинською та Ф.М.Малицьким, кожний з яких був тим не менше старший і досвідченіший за їхнього критика. Але діставалось від нього і старшому поколінню, зокрема М.О.Кічурі. "По Кічурі я теж ударив у своїх статтях, бо творчість його теж вимагала критики", - писав Л.Д.Дмитерко згодом (див. *док. №1*).

Немає дивного в тому, що члени київської філії Спілки "Західна Україна" в очі й поза очі почали називати Любомира "вискочкою, смаркачем, кар'єристом, запроданцем" (див. *док. №1*).

Чи не єдиним членом "Західної України", до якого ставився з повагою Л.Дмитерко (додамо, що певним авторитетом користувалися у нього всі спілчани-партійці, зокрема М.Ірчан, І.Ткачук та ін. – переважно з харківської групи), був її секретар П.І.Гірняк. Показовий у цьому відношенні лист Л.Дмитерка від 31 січня 1932 р., надісланий із Кам'янця-Подільського до Гірняка у Харків. "Дорогий товаришу Гірняк! – йшлося в ньому. – Пересилаю на Ваші руки своє оповідання через те, що знаю Вашу до мене прихильність і сподіваюся на дружню відповідь. Прошу переглянути рукопис і чи він "піде" чи ні – повідомити про "його" огріхи..."[11].

Специфічне становище, яке посідав Л.Дмитерко серед членів київської філії Спілки "Західна Україна", характерні риси його вдачі найкраще змальовані в листі М.К.Козоріса до П.І.Гірняка від 20 грудня 1932 р.: "... він (тобто Л.Дмитерко. – *О.Р.*) вважає, що "ЗУ" для нього вже зайва річ, він дивиться згори, так як хлопець на короткі штанята, коли одягнув вже довгі... Він парень толковий, має всі дані, щоб з його вийшли люди, якщо він спам'ятається і перестане "важнічати", бо, знаєте, коли людина з 23-ох років починає "важнічати", то що лишиться на старість?

Письменник, справжній, повинен бути скромний, безпретенсійний. А його було б шкода – матеріал хороший, треба б зберегти його від того, щоби заскоро постарівся"[12].

Наприкінці 1932 р. – на початку 1933 р. органами ДПУ УСРР було сфабриковано "справу" так званої "Української Військової Організації" (УВО), що мала реального прототипа на українських землях за західними кордонами УСРР. До процесу міфічної "УВО" було притягнуто чимало уродженців західноукраїнських земель, які мешкали в УСРР та посідали численні урядові, партійні та культосвітні посади. У вир репресій потрапили і члени Спілки революційних письменників "Західна Україна". В першу чергу арешти розпочалися серед членів її київської філії.

Так, у ніч з 30 на 31 січня 1933 р. було заарештовано В.І.Атаманюка, про що встиг повідомити Управу спілки М.К.Козоріс в листі від 4 лютого[13]. 5 лютого "взяли" і його самого.

2 лютого 1933 р., теж у Києві, був заарештований Я.М.Струхманчук, 20 – М.І.Марфієвич, 24 – А.Ф.Турчинська-Дем'яненко, 25 – Ф.М.Малицький, 26 - М.О.Кічура... Усі вони написали заяви-каяття до Колегії ДПУ УСРР, в яких визнавали свою належність до "УВО", дали відповідні "свідчення" й підписали протоколи допитів...

Через 25 років – у жовтні 1957 р. – завідуючий кафедрою іноземних мов Київського інституту фізкультури М.І.Марфієвич згадував, за яких обставин з'явилася його заява до колегії ДПУ УСРР від 22 лютого 1933 р.

Вночі 20 лютого його заарештували й до ранку протримали у будинку ДПУ по вул. Р.Люксембург, а о 10-й ранку в присутності 3-4 співробітників ДПУ розпочався перший допит, на якому заарештованому повідомили, що він є членом контрреволюційної організації. На що слідчі дістали відповідь, що Микола Іванович є членом Спілки революційних письменників "Західна Україна", діяльність якої санкціонована ЦК КП(б)У, й до жодної контрреволюційної організації не належить.

Тоді працівники ДПУ заявили, що ця спілка становить собою не революційну, а контрреволюційну організацію та дали йому прочитати протоколи допитів тих її членів, які були ув'язнені раніше, – В.Атаманюка, М.Козоріса та ін., де останні визнавали свою "контрреволюційну діяльність". Потім М.Марфієвичу було запропоновано написати усе, що йому відомо про літорганізацію "Західна Україна". Протягом чотирьох годин він старанно викладав майже все, що знав про своїх товаришів, подавши, зрозуміло, об'єктивну картину роботи спілчан. Це не влаштовувало слідчих. Як згадував Микола Іванович: "... Вони висловили своє обурення моєю "поведінкою", всіляко мене почали лаяти, мої записи пошматували й кинули в кошик для сміття, мені запропонували подумати й відправили до в'язниці... Вночі 21 лютого мене знову викликали... дали мені чистого паперу й запропонували написати "щиросердечні свідчення". Я зголоднів, не спав, а мені казали так, що "ось напишете, тоді дамо передачу, відпочинете, не турбуватимемо Вас" ..."

У будинку ДПУ за столиком перед аркушем чистого паперу М.Марфієвич просидів усю ніч 21 лютого, увесь день 22 лютого і весь цей час його змушували дати "правдиві свідчення", обіцяючи за це спокій, побачення з дружиною тощо. Як зазначав він згодом, "не витримавши цього, я вночі 22 лютого написав червоним чорнилом заяву в ДПУ, у якій "зізнався", що "є членом контрреволюційної організації", що у складі цієї організації "провадив активну роботу проти Радянської влади", назвав ряд осіб як учасників організації..."[14].

"Я член контрреволюційної організації, що існує в Києві з 1925 р., – йшлося у цій заяві М.Марфієвича. – Ця організація, що мала на меті повалення Радвлади і встановлення фашистівської, ундівської України,

прикриваючись в боротьбі з Радвладою фірмою революційних письменників під назвою "Західня Україна"..." Завершувалася ця заява теж традиційно – її автор, який "щиро розкаявся", обіцяв слідству дати в подальшому розгорнуті свідчення: "Бажаючи од всієї душі розкрити перед колегією ДПУ всю контрреволюційну роботу цеї організації, обіцяючи подати детально всі факти про роботу відомих мені осіб, рівночасно про свою роботу в усіх окремих ділянках, безповоротно пориваю всякі зв'язки з цею організацією – прошу Колегію ДПУ мене пощадити"[15].

Серед членів київської філії літературної організації "Західна Україна" було заарештовано і Л.Дмитерка. Точну дату його арешту важко встановити. Навіть в оглядових матеріалах, що зберігаються в архіві Служби безпеки України і стосуються "справи" "УВО", подекуди згадується дата 3 березня 1933 р. як час арешту літератора.

Проте матеріали його слідчої справи, добірка яких пропонується увазі читача, дозволяють уточнити цю дату. Ордер на арешт Л.Д.Дмитерка було виписано 10 лютого 1933 р., анкета звинуваченого заповнювалася 11 лютого... Але ж заява заарештованого Л.Д.Дмитерка до Київського обласного відділу ДПУ *(док. №1)* датована ім власноручно 6 лютого 1933 р. Ця суперечність (здавалось би – ще не виписаний ордер на арешт, а людина пише вже заяву до ДПУ, у якій згадуються "останні допити") пояснюється дуже просто: на той час усталеною практикою у діяльності органів ДПУ УСРР були арешти осіб, які підозрювалися у "контрреволюційності", без санкції прокурора та пред'явлення ордера на арешт. Очевидно, що саме так малася справа і у випадку із Л.Д.Дмитерком – ордер було виписано "заднім числом". До специфічних "прийомів" ДПУ слід віднести і те, що слідчий повідомив літератора про арешт його колег А.Ф.Турчинської та Ф.М.Малицького як про доконаний факт, в той час як їх арешт відбувся пізніше.

На підставі наявної інформації можна висловити припущення, що літератор був ув'язнений 4-5 лютого 1933 р. – одночасно з М.К.Козорісом, який, як ми вже згадували, повідомив Управу спілки в Харкові про арешт В.І.Атаманюка і не забарився б це саме зробити щодо "толкового парня" (Л.Дмитерка), якби той був заарештований у межичасі між арештом В.І.Атаманюка і самого М.К.Козоріса.

Згадана заява Л.Д.Дмитерка від 6 лютого 1933 р. *(док. №1)* являє собою автограф олівцем на 7 аркушах шкільного зошита чи блокнота і яскраво змальовує ті напружені стосунки, що склалися у молодого поета з його колегами по літорганізації "Західна Україна". Характерний цей документ і як ілюстрація болісних роздумів багатьох безневинно заарештованих людей, думка яких оберталася довкола усталеної (хоча й хибної) тези: *"У нас даремно не заарештовують"*.

Життєпис Л.Д.Дмитерка від 14 лютого 1933 р. *(док. №2)* становить собою автограф чорнилом. Цікавий він численними подробицями, що кидають світло на процес становлення Любомира Дмитерка саме як *радянського* літератора, який згодом перетворився в "коліщатко і гвинтик"

ідеологічної системи сталінської (а потім і постсталінської) тоталітарної держави і відігравав провідну роль у СРПУ. В автобіографії письменника привертає увагу і такий факт: його батько, тривалий час пропрацювавши на освітянській ниві і діставши ще за Австрії пенсію, повернувся до вчителювання в Наддніпрянській Україні і став ревним виконавцем директив влади. Зокрема, його "атеїстична" (читай – безбожницька) пропаганда в одному із сіл спричинилася до того, що релігійна громада ("куркульня" за Л.Дмитерком) пообіцяла його вбити, а хату спалити *(док. №2)*. Таким чином, можна висловити припущення, що деякі риси вдачі Л.Дмитерка (зокрема, безкомпромісність екстремістського гатунку, здатність легко псувати взаємини із оточенням тощо) були успадковані від батька.

Слід зазначити, що ідеологічна ситуація сприяла виявленню саме таких негативних якостей особистості, а влада розглядала такі дії як доказ лояльності і безкомпромісності. Але ж далеко не всі інтелігенти схильні були до таких проявів лояльності (невипадково Л.Дмитерко писав про своїх колег по київській філії Спілки "Західна Україна", що "люди пристосовуються... ради шматка хліба" *(док. №1)*; він же особисто прагнув не пристосуватися, а очолити провід (бодай у літературі), повчати, наставляти, давати директиви...).

У документах №3-4 йдеться про обставини звільнення з-під варти Л.Д.Дмитерка. На відміну від більшості його колег по літературній організації, поет-початківець був звільнений. Мотиви, якими керувалося слідство у даному випадку, не зовсім зрозумілі. На заваді його засудженню стало, мабуть, не відкидання літератором звинувачення у приналежності до "контрреволюційної організації" (під арештом Л.Дмитерко перебував якихось два місяці, а людей ламали і змушували зводити на себе наклеп і через півроку-рік), а швидше вік Любомира. "УВО", за сценарієм ДПУ УСРР, мала бути укомплектована переважно галичанами, бажано – колишніми військовими чи особами, які мали відношення до австрійського війська чи УГА (організація ж "військова"!). І якщо першій вимозі Л.Дмитерко відповідав своїм походженням зі Східної Галичини, то інших вимог не задовольняв внаслідок молодого віку – не встиг послужити у війську[16].

Схема "УВО" в УСРР на тому етапі не передбачала, очевидно, й участі в організації амазонок-терористок. Тому з-під варти було також звільнено й Агату Турчинську, звісті про ув'язнення якої так радів Любомир. На відміну від нього, залякана жінка фактично відразу визнала свою приналежність до "контрреволюційної організації". "На перших допитах я намагалася довести слідству, що ні до якої контрреволюційної організації не причетна й антидержавної роботи не проводила. Я свідчила, що перебувала членом літературної організації "Західна Україна", у діяльності якої не бачила нічого негативного, – розповідала 25 листопада 1958 р. А.Ф.Турчинська. – На слідстві мене допитували вдень і вночі й внаслідок таких допитів я знесилилась і змушена була підписувати протоколи допитів, не читаючи їх. Наскільки я пам'ятаю зараз, я не визнала себе винною у приналежності до

антирадянської організації, внаслідок чого після двохмісячного перебування під вартою я була звільнена, а справу мою припинено"[17].

11 травня 1933 р. було підписано постанову про звільнення з-під варти А.Ф.Турчинської, а 22 липня наступного року внаслідок того, що слідство нібито не зібрало достатньо доказів для притягнення літераторки до судової відповідальності, її "справа" надійшла прокурору Київської області на припинення...[18]

Напередодні звільнення Л.Д.Дмитерка вийшов друком черговий номер київського щоденника "Пролетарська правда", де в статті "Проти куркульсько-петлюрівського націоналізму в художній літературі" літературознавці від вульгарного марксизму Є.С.Шабліовський (1906-1983) та П.Й.Колесник (1905-1987) громили, зокрема, й заарештованих членів київської філії Спілки "Західна Україна". У публікації про М.К.Козоріса ми згадували вже, як оцінювалась у цій статті його творчість[19].

Діставалося у цій статті і його колегам – Ф.Малицькому *("віршомазові)"*, М.Марфієвичу *("націоналістичному піїтові")* та ін. Згадувалося в цій "літературознавчій" розвідці й прізвище Любомира Дмитерка: "У своїх екскурсах в історію України ці "поетичні" льокаї українського куркуля намагаються просунути ідею безбуржуазності української нації, а саме минуле України подати, як безупинну боротьбу проти "Москви", проти "чужоземних" Батиїв та Чінгіз-ханів:

"І легіони гудзуватих рук
І орди пальців, ласих, жадних,
Постали повчищами навкруг,
Чекаючи на здобич кладну.
І тракти перегнулися круті.
Ті тракти хижаків, що з Азії, Європи
Угрузли в Україну. Тракти ті,
Що їх татарин, поляк і литвин
Місив галопом"

(*Л.Дмитерко.* "Твори", ЛІМ, 1931)"[20]

Через п'ятдесят років "співець куркульства" та "віршомаз" Ф.М.Малицький пригадував свої враження від цієї публікації. За вироком судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 9 травня 1933 р. його було засуджено до трьох років концтаборів. Ф.М.Малицького разом з іншими ув'язненими пізнього вечора привезли на київський вокзал, аби відправити до таборів. Як згадував літератор: "... Хтось навіть зумів кинути до вагона примірник київської газети "Пролетарська правда", в якій великим підвалом на двох сторінках за підписом двох молодих кандидатів наук – Петра Колесника та Євгена Шабліовського – була надрукована стаття, в якій громилося письменників "Західної України"... Хоча "вчені мужі", виконуючи чиєсь завдання, сумлінно "викривали" вчорашніх друзів, з якими разом училися, працювали, стаття з публічним доносом запізнилася, губила свою злободенність і здавалася зайвою: колишніх побратимів без їхньої допомоги вже

везли на північ. Слід сказати, що ці публічні доноси не врятували "літературознавців", через кілька років вони теж одержали по десять літ ув'язнення".

Якщо Федір Малицький на найближчі три роки став "каналармійцем", то для Любомира Дмитерка нетривалий арешт був лише епізодом у біографії. Вже 1935 р. вийшла його чергова поетична збірка. Потім були роки Великої Вітчизняної війни, а згодом почалося сходження Л.Д.Дмитерка щаблями ієрархічної драбини СРПУ, на якій розмінювався його поетичний талант, але здобувалися численні нагороди...

Зрозуміло, що Л.Д.Дмитерко як один із найвищих функціонерів СРПУ другої половини 40-х років (і в подальшому) несе відповідальність за тогочасну кампанію вишукування численних "ізмів" у письменницьких лавах та літературних творах. Про це, хоча і в м'якій формі, йдеться й у спогадах про нього. Так, Ю.Збанацький писав: "Наприкінці 40-х років... набували особливої гостроти проблеми, зумовлені боротьбою за ідейну чистоту (!) літературного процесу. Ускладнена сумнозвісними обставинами періоду прикрих порушень ленінських норм, вона, та боротьба, супроводжувалась прикрими надмірностями, від яких подеколи перепадало й тим, хто не заслуговував нещадної критики... Серед керівного складу Спілки дехто старанно ухилявся від ролі доповідача... з тих чи інших "гарячих" питань. Отож доповідати з них доручалося кому-небудь молодшому. Оскільки... таким був Дмитерко, то ця місія випадала йому. І хоч... тексти таких доповідей попередньо обговорювались керівництвом Спілки й затверджувались ним, однак саме на доповідача через деякий час сипались усі "шишки"..."[23].

Важко сказати, наскільки у цих випадках завинили обставини, а наскільки - власна вдача Л.Д.Дмитерка. Зазначимо лише, що у зв'язку з діяльністю літератора у Республіканському комітеті захисту миру побутувало апокрифічне висловлювання про нього: "Любо всьому миру, та не любо Любомиру"...

Водночас, не можна не наголосити, що Л.Д.Дмитерко чимало зробив для реабілітації репресованих за сталінщини українських письменників, зокрема колишніх своїх колег по літературній організації "Західна Україна" (див. *док. №5*). Кілька публікацій, присвячених творчості колишніх "зупівців", з'явилось і на шпальтах редагованої ним (з 1962 р.) "Вітчизни"... (Втім, зробимо ще одне застереження: оцінки Л.Д.Дмитерком Ф.М.Малицького із плином часу зазнали істотних коректив).

Документи, які публікуються, подаються мовою оригіналу, із збереженням їхніх мовно-стилістичних особливостей. Документи №1-4 подаються за слідчою справою Л.Д.Дмитерка, №5 – за слідчою справою Ф.М.Малицького, що зберігаються в Державному архіві СБУ (далі – ДА СБУ). Документи систематизовано за хронологічним принципом.

[1] Див.: *Рубльов О.С.* Михайло Козоріс: доля інтелігента // Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип.2. – С. 104-122.

[2] ЦДАМЛМ України, ф.579, оп.1, спр.1, арк.95.

[3] Див.: Політика партії в справі української художньої літератури: Постанова Політбюро ЦК КП(б)У // Вісті ВУЦВК. – 1927. – 17 трав. – №110. – С.3.

[4] ЦДАВО України, ф.166, оп.7, спр.274, арк.2.

[5] *"Горно"* – літературне об'єднання революційних письменників Західної України (1929-1932), що діяло у Львові під впливом КПЗУ. Входило до Міжнародного бюро революційних письменників (згодом – Міжнародне об'єднання революційних письменників) з центром у Москві. Друкованим органом "Горна" був журнал "Вікна" (1927-1932). Активними учасниками об'єднання були В.Бобинський, С.Тудор, А.Волощак, П.Козланюк, Я.Галан, О.Гаврилюк та ін. Припинило свою діяльність внаслідок репресій польського уряду.

[6] Див.: *Ткачук І.* Шість років праці "ЗУ" // Захід. Україна. – 1931. – №7/8 (19/20). – С.101-102.

[7] Там само. – С.102.

[8] ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.8782, арк.26, 53.

[9] *Більшовик.* – 1924. – 13 листоп. – №258. – С.6.

[10] Див.: *Дмитерко Л.* Рішуче переглянути творчі позиції! Слово порядком творчої дискусії // Захід. Україна. – 1931. – №10. – С.86.

[11] ЦДАМЛМ України, ф.579, оп.1, спр.33, арк.19.

[12] Цит за: *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20-ті – 40-і роки XX ст.) // Укр.іст.журн. – 1991. – №2. – С.10-11.

[13] ЦДАМЛМ України, ф.579, оп.1, спр.33, арк.22-22 зв.

[14] ДА СБУ, спр.46046-ФП, арк.85, 87-90.

[15] Там само, арк.29, 30 зв.

[16] Деякі оприлюднені останнім часом документи свідчать, що "ціною" за це звільнення була згода поета на співробітництво з ДПУ як таємного агента ("сексота") на прізвисько *"Кобелянський"* (Див.: Документи з історії НКВД УРСР / Публ. С.І.Білоконя // Наше минуле: Журнал незалеж. істор. думки за ред. С.Білоконя. – К., 1993. – №1(6). – С.117.)

[17] ДА СБУ, спр.56862-ФП, т.2, арк.48.

[18] Там само, спр.48695-ФП, арк.45-46.

[19] Див.: *Рубльов О.С.* Михайло Козоріс: доля інтелігента. – С. 120.

[20] *Шабльовський Є., Колесник П.* Проти куркульсько-петлюрівського націоналізму в художній літературі // Пролетарська правда. – 1933. – 24 березня. – №60. – С.2.

[21] *Малицький Ф.* Перековка: Повість власного життя // Вітчизна. – 1990. – №11. – С.88. Про репресії щодо авторів згаданої "літературознавчої" статті див.: З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій. – К., 1991. – Вип.1. – С.256-258, 461-463.

[22] Див.: *Дмитерко Л.* Молода земля: Поезії. – К.; Харків, 1935. – 96 с.

[23] Див.: *Збанацький Ю.* Крізь роки... // Незакінчена розмова: Спогади, літературна спадщина: [Л.Д.Дмитерко]. – К., 1987. – С.14-15.

№ 1

Заява ув'язненого Л. Д. Дмитерка до Київського обласного відділу ДПУ УСРР

6 лютого 1933 р.

До Київського облвідділу ОДПУ
Арешт[ованого] Дмитерка Л.Д.

Заява

Поскільки* під час останніх допитів мені стало відомо, що я арештований у зв'язку з контррев[олюційною] організацією, яка існувала серед

* *"Поскільки"* дописано над рядком. Перед цим закреслено: *"В зв'язку з тим, що"*.

письменників, членів літоб'єднання "Західня Україна", я вважаю за свій обов'язок заявити таке:

До цієї літорганізації я вступив у 1930 р. під час всеукраїнського з'їзду її в Харкові[1]. Зпочатку, як початківець, що майже не мав друкованих творів, я ніякої ролі в цій літорганізації не грав. Потім* мене обрано було до бюра київської групи. Буваючи на зборах цієї організації, читаючи твори членів її та навіть виконуючи деякий час технічну роботу в видавництві "З[ахідня] У[країна]", я побачив, що під маркою літературного об'єднання спілки революційних письменників[2*] існувала по суті в Києві дрібно-буржуазна групка дуже сумнівної революційности. До Харківської групи, де була комуністична фракція й кілька пролетарських письменників, я цієї характеристики примінити не можу. Крім того, з роботою Харківської групи не знайомий. Отже, писатиму головно про Київ, де[3*] виникла, власне, спілка "З[ахідня] У[країна]".

До неї, повторяю, я вступив у 1930 р., тобто тоді, коли вона керувалася вже від партійних органів через Управу та комфракцію. З'їзд пройшов під гаслом революційної літературної організації, близького соратника ВУСППу[2], й так я ставився до цієї організації після з'їзду. В такому дусі були перші мої замітки про "З[ахідню] У[країну]" і в такому дусі я й до останнього часу кваліфікував усю організацію, проводячи рішучу й послідовну боротьбу проти окремих її членів.

Критичне моє ставлення до Київ-ЗУ змусило мене зацікавитись[4*] історією цієї спілки, її, так би мовити, біографією. На підставі низки розмов з окремими людьми, членами та нечленами ЗУ, в мене склалося таке враження про "історичний шлях" цієї організації:

В 1927 чи 28 р., тобто в часи особливого пожвавлення ворожих виступів і тенденцій на ідеологічному фронті на Україні[3] – *Василь Іванович Атаманюк*[4] – типовий "літературний комерсант", дуже сумнівна в ідеологічному відношенні людина (в минулому автор націоналістичних та любовно-бездарних творів), в особистому пляні людина безпринципна, почав заходитись коло утворення в Києві, при літоб'єднанні "Плуг"[5] – західньоукраїнської секції. Я не маю підстав сказати, що це було зроблено з якоюсь[5*] контрреволюційною метою, але, що це було зроблено з метою сколочення собі ідеологічного та матеріяльного капітальчику, для мене це ясно. Щоб збільшити свої "лави", Атаманюк (разом, здається, з Кічурою[6], Рудиком[7] та Козорісом назбирав кількох "поетів"[6*] як Турчинська, Малицький, Марфієвич, людей бездарних (не всі, розуміється, в однаковій мірі), політично-неписьменних (з радянського погляду), що не будучи

* Далі закреслений рядок – нерозбірливо.

2* Спілки революційних письменників" – дописано над рядком.

3* Далі закреслено – "вини".

4* Далі закреслено "цією".

5* "Якоюсь" дописано над рядком.

6* Далі закреслено – "тип".

членами ЗУ, ніколи, мабуть, і не друкувались би в рад[янських] літер[атурних] журналах. Були в Київ ЗУ й люди (Будай), Осіюк, Струхманчук*[3], Бабій, які взагалі з літературою нічого спільного не мали. Ця групка створила своє видавництво, на якому, використовуючи ті колосальні умови, які дає радвлада для розвитку укр[аїнської] культури, добре заробляв Атаманюк та його прибічники, яким він роздавав аванси під ріжні безперспективні роботи. Коли Спілкою ЗУ зацікавився Окрпарком і для роботи в ній направлені були партійні товариші, на приватних помешканнях Атаманюк збирав "безпартійні фракції", що робили свої ухвали й потім на загзборах провалювали партійні кандидатури. Про ці факти з неприхованим цинізмом розповів мені недавно сам Атаманюк, говорячи, що це, мовляв, було дуже давно і викликане не[2*] опором партпровіду, а негативним особистим[3*] ставленням до даних кандидатур (зараз не згадаю, до кого саме, пригадую, що Атаманюк називав прізвища членів КП(б)У – Лазоришака, Заклинського, Семка). Тоді ж (це було, здається, наприкінці грудня 1932 р.) Атаманюк зазначив, що він дуже жаліє, що сприяв тоді притягненню Ірчана до роботи в ЗУ. Тепер він за це жаліє, бо Ірчан – "шляпа". На моє питання, чому так, Атаманюк відповів, що Ірчан передав усі справи на Гірняка, а Гірняк, мабуть, безконтрольно використовує гроші ЗУ. Про ці факти я мав поговорити з Ірчаном під час мого перебування в Харкові, але Ірчана не застав.

Взагалі про Атаманюка треба сказати, що це людина, яка без особистого зацікавлення, без особистої користи жодного кроку не зробить. Коли, після з'їзду його було виключено з спілки (за неприняття радянського громадянства, фінансові махінації тощо) й звільнено з роботи в видавництві, він по ворожому, непримиренно ставився до мене, мабуть через те, що я перейняв частину роботи в видавництві. Але після, коли моє значення та вплив у літературі зросли, Атаманюк зразу почав прикидатися моїм найкращим другом. В *творчості*[4*] Атаманюк останнього часу без кінця повторював і пережовував тему туги й тоски за "рідним краєм" – Галичиною. В творах його повно таких "перлів", як у вірші, присвяченому Василеві Стефанику, де Атаманюк пише: "ми розбрелися хто куди, а захищати хлопські межі ти залишився сам один". Це сказано про буржуазного (хоч і видатного) письменника та поміщика, що спокійненько живе собі з польським фашизмом. Художня цінність Атаманюкової творчості дуже низька.

Крім всього сказаного, наскільки мені відомо, Атаманюк мав постійне листування з закордоном, якось одержав звідти друкарську машинку тощо. Про всі нездорові явища (тужіння за рідним краєм – один з виявів націоналізму, занепадництво, пристосуванське[5*], поверхово-обивательське

---

[*] "Струхманчук" дописано над рядком.

[2*] Далі закреслено "негативн".

[3*] "Особистим" дописано над рядком.

[4*] Підкреслення Л.Д.Дмитерка.

[5*] "Пристосуванське" дописано над рядком.

трактування рад[янської] дійсності тощо) я знав значно раніше, ніж це на одному з допитів* сказав мені слідчий т.Ракита. Два роки тому я написав дуже гостру[2*] статтю про творчість Турчинської – де кваліфікував її, як пристосуванця до нашої дійсності й на матеріялі її творів показав хиби, характерні для багатьох поетів ЗУ. Ця стаття влітку 1931 р. появилася в харківській "Літературній газеті" під назвою "Версифікаторські зальоти" і викликала цілю "бурю негодовання" в КиївЗУ. Дві мої статті[3*] – про Турчинську, Малицького, Марфієвича й інших у літературно-мистецькому декаднику "Пролетарської правди", ще підсилили цю бурю, що остаточно була загострена моєю статтею "Рішуче переглянути ідеологічно-творчі позиції" в журналі "Західна Україна" та моїми виступами про цих письменників на різних літературних зібраннях. Мене почали ненавидіти, поширювали про мене безліч пліток, в очі мене називали – вискочкою, смаркачем, кар'єристом, запроданцем тощо. Увесь цей асортимент епітетів я почув тепер од слідчого ДПУ. Але це між іншим. Грубо-вороже ставлення до мене ніяк не могло примусити мене змінити свої погляди на цих людей. Про стан у КиївЗУ я писав до Управи ЗУ до Харкова, але треба признати, що керівництво з боку харк[івської] Управи було досить кволе. Я тоді звернувся до Облпаркому, до завсектору мистецтв т.Золотарьова й подав йому коротку характеристику членів КиївЗУ. Не знаю, де ділася ця моя заява (вона могла багато допомогти для своєчасного оздоровлення КиївЗУ та більшого[4*] зацікавлення цією організацією). Не бачучи, щоб і ця моя заява щось допомогла (т.Золотарьова скоро перевели на якусь іншу роботу), я ставив питання про КиївЗУ на фракції та на Секретаріяті Київ-ВУСППу – зазначаючи, що КиївЗУ непевна, дрібнобуржуазна організація, але поскільки з політичних мотивів існування її необхідне, треба взяти її на літературно-громадський буксир. Мені відповіли, що Київ-ВУСПП не має сил обслужити свої робітничі літгуртки й немає змоги приділяти увагу ЗУ. До того ж ця справа вимагає розв'язання в Харкові.

Тим часом прірва між мною та КиївЗУ швидко зростала. Коли з частиною членів у мене були явно ворожі взаємини, через те, що я проти них виступав, то з іншими (Рудик, Кічура, Козоріс) просто не було й не могло бути нічого спільного. До того ж, по Кічурі я теж ударив у своїх статтях, бо творчість його теж вимагала критики. Вийти з цієї літорганізації я не мав прав, бо вважав, що в цілому вона має виконувати революційну функцію й допомагати в боротьбі за радянську Західню Україну. До того ж останнього часу керівництво від Харкова трохи посилилось. Здійснював його в основному Гірняк. Він говорив зо мною про переїзд на підпільну роботу в Галичину, писав мені, щоб негайно зібрати революційні тексти

---

* "На одному з допитів" – дописано над рядком; слідом за цим закреслено два слова у тексті – нерозбірливо.

[2*] "Дуже гостру" дописано над рядком.

[3*] Далі закреслено – "одра..."

[4*] "Більшого" дописано над рядком.

для комуністичних пісень для Зах[ідної] України й обіцяв надіслати низку тем, на які треба було написати твори, в яких було б ув'язано проблему клясового й національного визволення Галичини, щоб паралізувати націоналістичний чад, що його поширює та використовує УВО й УНДО.

Такі відповідальні завдання змусили мене активізувати роботу КиївЗУ, яка зовсім була занепала. Але вороже ставлення до мене не зменшилось. Воно, навпаки, значно збільшилось неприхованою заздрістю до моїх творчих успіхів та моєю гострою критикою оповідання Малицького. В цьому оповіданні герої під час страйку поширюють проклямації УВО – й Малицький до зубів обстоював на загальних зборах ЗУ, що УВО – це революційна організація, і він цілком свідомо написав про листівки УВО під час страйку. Це змусило мене подумати про це, щоби* стряхнути атмосферу ЗУ, я хотів викликати до Києва Ірчана, заслухати звіт Управи, доповідь про чергові завдання організації тощо. Тут у мене виник новий інцидент, коли я виступив категорично проти пропозиції Атаманюка, щоб КиївЗУ видавала свою газету. Я вважав, що сил, які забезпечили б політичну витриманість такої газети, нема.

Таке коротко описане становище змусило мене відмовитись од секретарства в КиївЗУ (я передбачав провал своєї кандидатури, бо я був абсолютно одиноким), і на секретаря було обрано Рудика.

Після почалися арешти.

Тепер мені стало відомо, що під крилом спілки рев[олюційних] письм[енників] "Зах[ідна] Укр[аїна]" існувала контрреволюційна організація. Це можливо. Але абсолютно неможливо, щоб уся спілка ЗУ – була однією, якою-небудь революційною чи контрревол[юційною] організацією. Це абсурд. Для людини, яка лише поверхово ознайомиться з історією та життям ЗУ, – це стане ясно. Для людини-діялектика, що знає про ту невпинну клясову диференціяцію й боротьбу, яка відбувалася й відбувається на кожній ділянці нашого фронту, – це ще зрозуміліше. Я ніколи не повірю, що Ірчан і Атаманюк, Дмитерко і Малицький, Гірняк і Рудик – одно і те ж. Це смішно. Я знаю, що заарештований даремно, й через те ніякі загрози мене не лякають. Коли треба, щоб я сидів, значить треба. Кінець-кінцем я повернуся на свою роботу, а та сволоч, яка підло шкодила, більше шкодити не буде. Продумавши увесь свій шлях у спілці ЗУ, - я переконуюсь, що я ні в чому не винен. Хіба що в політичній короткозорости? Я протягом двох років писав і заявляв, що люди пристосовуються, але думав, що пристосовуються ради шматка хліба. А виходить, вони робили це, щоб шкодити, й у своїх тупих головах таки справді мріяли про "рідний край" та "рідну хатину". Але ж моя провина зменшується, по-перше, тим, що я одинокий увесь час боровся проти них і треба одверто сказати, що ніхто навіть з т[оваришів] партійців мені в цьому не допомагав. Хоч у розмовах і листах т[овариші] Ірчан і Гірняк мене підтримували, але публічно не виступали**. По-друге,

* "– думати про це, щоби" – дописано над рядком

** "Але публічно не виступали" дописано над рядком.

не треба забувати про директиви партії щодо роботи з попутниками. Мене й так обвинувачували в лівацтві, в голобельній критиці, й то не лише члени ЗУ, але й пролетарські письменники-партійці.

Звичайно, ніякі загрози з боку слідчого, ніякі заходи не змусять мене брехати. Я надто поважаю і ДПУ, й себе. Те, що я знаю, я казав, писав і далі так само робитиму. Коли б я знав про існування к[онтр]р[еволюційної] орг[анізації], про це негайно знав би ОПК й ДПУ. Але мені не треба бити себе в груди. Заяви слідчого про те, що я гнилий інтелігент, вроджений шовініст, я з обуренням відкидаю. Цього ніхто довести не може. Не можна ж іти за принципом: "всі коти сірі". Я спокійно чекаю кінця слідства. Я знаю, що воно провадиться, як слід, і певен, що результати його будуть правильні. Якщо арештовані члени КиївЗУ свідчать про моє перебування в одній з ними к[онтр]р[еволюційній] орг[анізації], то це дуже цікавий і характерний зразок клясової боротьби й ненависти.

Все. Відколи довідався, що й Турчинська та Малицький арештовані, - аж легше стало сидіти. Правда, шкода часу й здоров'я, - але нічого не зробиш.

Отже – крапка.

Люб.[омир] Дмитерко.

6 лютого 1933 р.

ДА СБУ, спр.48 934-ФП, арк.21-27 зв. Оригінал. Автограф олівцем.

№ 2

Автобіографія Л. Д. Дмитерка

14 лютого 1933 р.

Народився 18 березня 1911 року в м[істеч]ку Винниках, біля Львова, в Галичині. Батько, син бідняка та робітниці Винницької тютюнової фабрики, вивчився на вчителя і вчителював у Галичині, аж доки не пішов на пенсію десь у перших роках XX ст. Мати – дочка службовця, здається, з м[істеч]ка Збаража. Після свого народження я змалку їздив з батьками-біженцями, спочатку 1914 р. перед російською царською армією* до Австрії (Відень), а потім 1916 р. повернувся до Винник. 1918 р., коли наступали із Львова поляки, батько знову тікав з сім'єю, аж до Жмеринки. Батькові було тоді біля 55 років, він одержував пенсію та займався трохи лікаруванням (робив експерименти лікування сонцем, хоч медичної освіти не мав, а вивчав медицину самотужки). У Жмеринці жили під час перебування Петлюри, до якого, скільки я пам'ятаю, батько ставився дуже негативно, як людина соціялістично (хоч і дрібнобуржуазно) настроєна взагалі, так і тому, що, за словами його, "Петлюра продав Галичину полякам". У той час у нас переховувався нелегально більшовик, член компартії Петро

---

* Далі закреслено – "а потім".

Антонович Сотанський, перший учитель мій та мого брата з питань політграмоти.

Під його впливом (мені тоді було 10 років) ми нетерпляче чекали більшовиків, з якими приїхали до м.Кам'янця-Подільського. Там жила моя сім'я до 1924 р. Тоді батько перейшов з Кам'янця вчителювати на периферію до агрошколи, яка була спочатку в с. Кривчику, а потім у с. Голозубинцях, Кам'ян[ецької] округи. 1924 р. я закінчив першу Кам'янецьку трудшколу й жив у Кривчику та Голозубинцях з батьками, бо не міг вступити до профшколи через брак літ. В 1925 р. батько переїхав до м.Вінниці, де хотів працювати, але так важко було з помешканням, що він (а з ним і сім'я) щось через 2 місяці повернулись до Кам'янця, й Окрнаросвіта призначила батька вчителем до с. Ходоровець, Жванецького р[айо]ну. Там батько вчителював до 1927 р. Я тим часом, разом з братом працював на громадській роботі і вступив до комсомолу, коли мені не було ще й 15-ти років. Був 1 1/2 року кандидатом, а в 1927 р. вже в Кам'янці, в лісовій профшколі, де я вчився з 1926 р., перейшов у дійсні члени ЛКСМУ. В 1927 р. батько, після загострення, завдяки громадській роботі, особливо антирелігійній пропаганді, взаємин з церковною громадою (тобто верхівкою - куркулями) не міг довше залишатись у с.Ходорівцях, бо надто часто почали підкидувати анонімні листи з погрозами вбити його й спалити школу* та однієї ночі побили вікна в нашому приміщенні. Тоді Окрнаросвіта [перекинула]** батька знову до м. Кам'янця, де він вчителював у IV трудшколі й лісовій профшколі, а тепер викладає, здається, в лісовому та керамічному технікумах.

Я лісової профшколи не закінчив, у 1928 р. вступив до Кам'янецького інституту народньої освіти, де провчився рік, працював на активній комсомольській роботі, а в 1929 р. був направлений на хлібозаготівлю редактором виїзної газети "Червоний кордон" до Городоцького р[айо]ну, Проскурівської округи, а потім до Солобковецького р[айо]ну на Кам'янеччині. Роботу мою Окрпарком схвалив як в основному політично правильну й восени того ж року я був відряджений на осінню засівкампанію й колективізацію до Ново-Ушицького р[айо]ну Кам['янецької] окр[уги], який виконав тоді на 100% плян колективізації й був перейменований у Ново-Сталінський. Там у м[істеч]ку Ново-Сталінську я фактично організував першу на Кам'янеччині районну газету, яка й виходить досі. Тоді ж у 1928 р. я почав писати й серйозно цікавитись літературою, посилав перші свої спроби до наших літературних журналів, між тим і до київського журналу "Західня Україна". Тоді до редакції газети "Червоний кордон" прийшли перші числа львівського журналу "Нові шляхи", які подобалися мені тим, що дуже прихильно настроєні були до Радянського Союзу. Через те я надіслав на адресу редакції цього журналу один із своїх початківських віршів, який

* "Й спалити школу" дописано над рядком.

** Прочитання здогадне – обрізана верхівка аркуша.

через свій революційний характер був видрукований з великими скороченнями, бо й так те число (№6 за 1929 р.* було сконфіскуване польською цензурою. У грудні 1929 р. я одержав листа від літорганізації "Західня Україна" з проханням приїхати на всеукраїнський з'їзд цієї організації до м.Харкова. З'їзд відбувся на початку січня 1930 р., пройшов досить жваво, виступав на ньому М.О.Скрипник, і це ще більш зацікавило мене стати письменником. Через те я 1/III 1930 р. приїхав до м.Києва, де жив на Подолі, на Воздвиженській вул. №32 (займав кут у робітника-водника на прізвище, здається** , Мурланова) й жив з гонорарів за твори та 60 крб. на місяць одержував од в[идавницт]ва "Західна Україна" за те, що бігав по друкарнях, додивлявся за друкуванням книжок та правив коректу. Потім вступив на сценарні курси "Українфільму", де провчився щось два чи три місяці, протягом 1931 р. жив з того, що одержував контрактацію од Державного Видавництва України, а з жовтня 1931 р. працював аж до дня арешту на Київській кінофабриці, як редактор-консультант та завідувач юнсектора (сектор комсомольських та дитячих фільмів). За цей час багато писав літературних творів, які друкував лише в радянських журналах та видав на Україні окремими книжками, як "Вітер зі Сходу" – оповідання, в[идавниц]во "Західня Україна". 1939 р., "Іду" – поезії, Державидав, 1930 р., та "Товтр" – поезії, Державидав, 1931 р. Тепер у мене в друці збірка поезій "Перемога" (Державидав "Література і мистецтво") та повість "Листопад" у вид[авницт]ві "Західна Україна".

Склад родини, до якої я належу: батько – Дмитро Костантинович – 69-70 р., мати Марія Данилівна – 49-50 р., брат Ярослав, член ЛКСМУ, лектор Кам'янецького ІНО, сестра Надія Бойко, дружина Олександра Бойка, курсанта 3-го курсу кавшколи, члена ВКП(б), та сестра Марія – студентка Кам'янецького ІНО. Вся сім'я живе в Кам'янці. Я два роки як одружився з Тамарою Аркадьєвною Козакевич, з якою познайомився на сценарних курсах, де вона вчилася. Вона дочка залізничника з Фастова, до сценарних курсів працювала 4 роки в Київській філії Держбанку, закінчивши перед тим КІНГ, а вже живучи зо мною працювала на Київ[ському] трамвайному заводі ім.Домбаля – як економіст та завідувач плянового відділу. З цієї роботи пішла 15/XII 1932 р. через свою та мою хворість.

Мені відомо, що в Галичині живуть батьків брат – селянин та сестра – замужня за поштовим службовцем-пенсіонером (ще австрійським) у м[істеч]ку Винниках. У Львові є троюродна сестра матери Филипа Бородаєвич – замужня за Володимиром Бородаєвичем, який, здається, зараз безробітний. З цими родичами батьки деколи листувались. Я писав їм останній раз років 3-4 тому, коли був у Кам'янці, дописав кілька слів до батькового листа (побажання здоров'я). Більше я їм не писав, бо не пам'ятаю навіть, як вони виглядають.

---

* "За 1929 р." дописано над рядком.

** "На прізвище здається" дописано над рядком.

Взагалі за кордон, після того, як післав вірш до журналу "Нові шляхи" в 1929 р., я, здається, в 1930 р. з Києва послав 2 чи 3 вірші до редакції революційного журналу "Вікна" для спеціяльної антології, яка, здається, не вийшла.

Оце основні риси моєї біографії. Дружина моя живе в Києві на Пролетарській вулиці, №3 кв.12.

Любомир Дмитерко

14 лютого [19]33 р.

Мої знайомі в м.Кам'янці, поза студентами, з якими я вчився, – це перш за все редактор газети "Червоний кордон" Мануїл Мойсеєвич Ровинський, який і зараз працює, здається, редактором однієї з районних газет. Потім секретар редакції Никифір Гаврилюк, що до того був зо мною знайомий, як зав[ідуючий]" АПВ окружкому ЛКСМУ, та випусковий газети Борис Розенкранц. У Києві – перші мої найближчі знайомі – це письменники – Іван Ле, Юхим Зоря та інші письменник, партійці, й комсомольці. З непартійних я найбільш стикався з письменниками по двох лініях: на зборах "Західньої України" з Козорісом, Рудиком, Атаманюком, Загулом тощо. Дружніх чи тривалих зв'язків ні з ким з них не мав, бо це люди старшого віку й у нас, крім походження з Галичини* , нічого спільного не було. З молодшими членами Київ-ЗУ – Марфієвичем, Турчинською та Малицьким – я перебував в дуже кепських взаєминах через мої статті, що гостро засуджували їхню творчість. По другій лінії я зустрічався з письменниками, що працювали разом зо мною в редактораті Київ[ської] кінофабрики – цебто з Леонідом Підгайним, Яковом Качурою, Яковом Савченком, Миколою Бажаном, Євгеном Адельгеймом та комсомольцями Віктором Гудимом та Аркадієм Добровольським. Ближчих взаємин з ними не було, хіба що Добровольський часом брав у мене читати книжки й позичав мені свої. Деколи я брав читати книжки в Качури. Ще до своїх знайомих мушу віднести директора кінофабрики Хмеля[2*], секретаря партколективу Левчука, режисерів тощо. Серед режисерів я працював над картиною "Вирішальний старт" з реж[исером] Борисом Тягном, а в останній час над ювілейним фільмом до XV-річчя ЛКСМУ – з реж[исером]-комсомольцем Луковим та над фільмом "Червона хустина" з реж[исером] Френкелем (почав роботу). Коли працював у в[идавницт]ві "Західня Україна", зустрічався в службових справах з Литовським, який сидів потім у ДПУ по відомій видавничій справі та був звільнений. По кінокомісії ВУАМЛІНу працював, як вчений секретар, з Ів.Ів.Вроною, зав[ідуючим] сектору мистецтв Облпаркому. До своїх товаришів зараховую й секретаря свого колективу КСМ т.Зісктс (?)[3*] та завсектору мистецтв обкому ЛКСМУ т.Кобилецького.

В Харкові знайомі: голова спілки "Зах[ідня] Укр[аїна]" Мирослав

---

* "З Галичини" дописано над рядком.

[2*] "Хмеля" дописано над рядком.

[3*] Прізвище нерозбірливе.

Ірчан, директор видавництва "Зах[ідня] Україна" Петро Гірняк, голова оргкомітету спілки рад[янських] письменників Іван Юльянович Кулик та письменник-комсомолець Леонід Первомайський. З секретарем "Зах[ідної] Укр[аїни]" Іваном Ткачуком знайомий теж, але дуже мало (бачився лише на з'їзді, на пленумі оргкомітету тощо). До ближче знайомих відношу ще в Харкову уповноваженого ЦК ЛКСМУ при тресті "Українфільм" Яшу Мордерера.

Л.Дмитерко

ДА СБУ, спр.48 934-ФП, арк.17-20 зв. Оригінал. Рукопис.

№ 3

Постанова Київського обласного відділу ДПУ УСРР про звільнення з-під варти Л. Д. Дмитерка

23 березня 1933 р.

П О С Т А Н О В Л Е Н И Е

1933 года, марта 23-го дня. Уполномоченный ОО К О О ГПУ *РАКИТА*, рассмотрев материалы froследдела №3391, на гр[ажданина] *ДМИТЕРКО* Любомира Дмитриевича, по обвинению его в причастности в к[онтр]р[еволюционной] организации и найдя, что дальнейшее содержание его под стражей не требуется обстоятельствами дела, –

ПОСТАНОВИЛ

Избранную в отношении обвиняемого *ДМИТЕРКО* Любомира Дмитриевича меру пресечения изменить, *о с в о б о д и в* его из-под стражи.

Уполномоченный ОО *Ракита*

СОГЛАСЕН: Нач[альник] след[ственной] группы *Гольдман*

УТВЕРЖДАЮ: Зам[еститель] нач[альника] К О О ГПУ *Галицкий*

ДА СБУ, спр.48 934-ФП, арк.12. Оригінал. Машинопис. Підписи - автограф.

№ 4

Підписка Л.Д.Дмитерка Київському обласному відділові ДПУ УСРР про нерозголошення ним таємниці слідства[4]

25 березня 1933 р.

Подписка

Я, нижеподписавшийся, Дмитерко Любомир, даю сию подписку КОО ГПУ УССР в том, что обязываюсь суть всех разговоров и допросов, имевших место за время моего ареста, держать в самой строгой тайне и никому абсолютно об этом не говорить. В противном случае подлежу ответствен-

ности перед Коллегией ГПУ УСРР, как за разглашение тайн государственного характера, – в чем и подписываюсь.

Л.Дмитерко

Подписку отобрал Упол[номоченный] ОО КОО ГПУ *Ракита*
25 марта 1933 г.

ДА СБУ, спр.48 934-ФП, арк.11. Оригінал. Рукопис. Підписи – автограф.

№ 5

Відгук заступника голови Спілки радянських письменників України Л.Д.Дмитерка про літератора Ф.М.Малицького у зв'язку з розглядом справи щодо реабілітації останнього

23 березня 1959 р.

О Ф. М. Малицком

Я, Дмитерко Любомир Дмитриевич, 1911 г. рождения, служащий, украинец, член КПСС с 1943 р., заместитель председателя Союза советских писателей Украины, проживающий в г.Киеве по ул.К.Либкнехта 16, кв.27, настоящим подтверждаю, что знаю гр[ажданина] Малицкого Федора Михайловича примерно с 1930 г. Знаю его как честного советского человека, способного поэта. У него, конечно, были стихотворения сильные и слабые, на, встречаясь с ним часто, я никогда не слышал от него ничего*, что могло бы вызвать к нему отрицательное отношение. Насколько мне известно, Ф.М.Малицкий и на своей основной работе, как педагог, отличался старательностью, честностью, был преданным советским патриотом. Поэтому я с удовольствием вспоминаю годы нашего знакомства и ходатайствую о пересмотре его дела.

Л.Дмитерко

г.Киев
23 марта 1959 г.

ДА СБУ, спр. 50340 – ФПарк. 79. Оригінал. Автограф.

[1] Йдеться про другий (або так званий "перший поширений" чи всеукраїнський) з'їзд Спілки революційних письменників "Західна Україна", який відбувся 5-7 січня 1930 р. у Харкові в приміщенні Клубу політемігрантів Західної України ім.І.Франка.

З'їзд змінив статут Спілки, зараховуючи членами літорганізації лише тих західноукраїнських письменників, що працювали на терені УСРР (до того часу членство поширювалося й на закордонних літераторів); постановив перенести управу Спілки, редакцію журналу й видавництво з Києва до Харкова. З'їзд ухвалив видавати щомісячно журнал "Західня Україна". Було обрано нову управу організації (голова – М.Ірчан, заступник Д.Рудик, відповідальний секретар – І.Ткачук; серед кандидатів до членів управи були Л.Дмитерко та А.Турчинська).

---

* Слово "ничего" дописано над рядком.

З промовою "Новий етап й нові завдання" на з'їзді виступив нарком освіти УСРР М.О.Скрипник. У дусі часу учасники з'їзду надіслали привітання ЦК КП(б)У, ЦК КПЗУ, Далекосхідній Червоній Армії; звернулися з відозвами "До пролетарських і революційних письменників всього світу" та "Плямуємо контрреволюційну роботу єфремовщини" (у зв'язку з процесом "СВУ", що мав відбутися незабаром).

[2] ВУСПП – Всеукраїнська спілка пролетарських письменників (1927-1932) літературна організація, до складу якої входили І.Микитенко, Іван Ле, В.Сосюра, О.Корнійчук та ін. Друковані органи: "Літературна газета", журнали "Гарт", "Красное слово", "Пролiт" (євр. мовою). Виступала речником урядової ідеології, відзначалася екстремізмом, висунувши гасло "союзник або ворог". Припинила свою діяльність після постанови ЦК ВКП(б) "Про перебудову літературно-художніх організацій" (23 квітня 1932 р.).

[3] Йдеться про боротьбу з так зв. "шумськізмом-хвильовізмом", що була інспірована тодішнім Генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л.М.Кагановичем, пов'язаний із цим розлам у КПЗУ та ін. (Див. докладніше: *Панчук М.І.* Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989. – С.326-330; та ін.).

[4] *Атаманюк Василь Іванович* (1897-1937) – український поет, критик, перекладач, один з фундаторів Спілки "Західна Україна". Репресований 1933 р. у "справі" "УВО", розстріляний на Соловках 1937 р. Реабілітований 1965 р.

[5] Йдеться про українську літературну організацію – Спілку селянських письменників "Плуг" (1922-1932), при якій 1925 р. було утворено західноукраїнську секцію, що 1927 р. відокремилася в Спілку "Західна Україна".

[6] *Кічура Мелетій Омелянович* (1881-1939) – український поет, автор поетичних збірок, перекладач. Закінчив Віденський ун-т (1910), працював адвокатом у Коломиї. Учасник першої світової війни, потрапив до російського полону. З 1918 р. жив у Києві, працював на різних посадах, зокрема, викладав німецьку мову у Київському художньому ін-ті. Член Спілки "Західна Україна". Репресований 1933 р. у "справі" "УВО", загинув 1939 р. Реабілітований 1989 р.

[7] Рудик Дмитро Петрович (1893-1955) – український літературознавець. Після закінчення гімназії у Коломиї (1915) був призваний до австрійського війська. Після світової війни осів на Наддніпрянщині, з 1923 р. жив у Києві. Один із засновників Спілки "Західна Україна". Автор літературно-критичних праць "Дмитро Загул" (1926), "Василь Стефаник" (1927), "Марко Черемшина", "Ольга Кобилянська" (1927) та ін. Репресований 1933 р. у "справі" "УВО", 1953 р. тяжко хворий повернувся до Києва. Реабілітований 1959 р.

[8] *Козоріс Михайло Кирович (Кирилович)* (1882-1937) – український письменник, один із засновників Спілки "Західна Україна" (Див. докладніше: *Рубльов О.С.* Михайло Козоріс: доля інтелігента // Укр. археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип.2. – С.104-122).

[9] *Турчинська (Дем'яненко) Агата Федорівна* (1903-1972) – українська поетеса і прозаїк, член Спілки "Західна Україна". Закінчила Київський ІНО (1926). 24 лютого 1933 р. була заарештована у "справі" "УВО", 11 травня того ж року – за відсутністю доказів – звільнена. У липні 1934 р. слідчу справу щодо А.Ф.Турчинської було припинено через те, що слідство не зібрало проти неї достатніх доказів.

[10] *Малицький Федір Михайлович* (1900-1988) – український поет і прозаїк, член Спілки "Західна Україна". Закінчив Київський ІНО (1929). Автор збірки поезій "Холмщина" (1927), книжки "На панських ланах", "Колективними шляхами", повісті "Бистрий Буг", збірки "Поезії" (усі – 1931 р.) та ін. 1933 р. репресований у "справі" "УВО". Покарання відбував на будівництві каналу Москва – Волга. Звільнений 1936 р., реабілітований 1959 р. (Див. докладніше: *Малицький Ф.* Перековка: Повість власного життя // Вітчизна. – 1990. – №11. – С.83-111).

[11] *Марфієвич Микола Іванович* (1898-1967) – український поет і прозаїк, член Спілки "Західна Україна". Закінчив Чернівецький учительський ін-т (1920), аспірантуру при Ін-ті мовознавства ВУАН (1932). Автор книжок віршів, поем, повістей "Проти бояр" (1929), "Крутіж" (1931). 1933 р. репресований у "справі" "УВО". Покарання відбував на будівництві каналу Москва – Волга. 1936 р. звільнений. Реабілітований 1958 р.

[12] *Будай Левко Лукич* (рік нар. і см. невід.) – український письменник, один з фундаторів Спілки "Західна Україна", автор оповідань на західноукраїнську тематику.

[13] *Струхманчук Яків Михайлович* (1884-1937) – український графік. Навчався у Краківській та Паризькій академіях мистецтв (1906-1913). Учасник першої світової війни, був у російському полоні, згодом в УГА та ЧУГА. З 1924 р. мешкав у Києві, працював викладачем, науковим співробітником ВУАН. Один із засновників "Західної України". Репресований 1933 р. у "справі" "УВО", 1937 р. розстріляний. Реабілітований 1964 р. (Див. докладніше: *Нестуля О.О.* Київський крайовий інспектор: Я.М.Струхманчук // Репресоване краєзнавство:20-30-і роки. – К., 1991. – С.267-272).

[14] *Бабій Михайло* (рік нар. і см. невід.) – літератор-початківець, член "Західної України" (її київської філії). У протоколі допиту А.Ф.Турчинської від 26 лютого 1933 р. про нього, зокрема, читаємо: "Особисто мною 1931 р. було завербовано до нашої організації Бабія Михайла... і згодом Бабій перебував у нашій к[онтр]р[еволюційній] організації" (ДА СБУ, спр.48 695-ФП, арк.34).

[15] *Лазоришак Олексій Миронович* (нар. 1892 р.) – уродженець м.Рава-Руська на Львівщині. Випускник Віденського ун-ту, служив в австрійському війську, в УГА, у Червоній армії (1920-1923). Згодом на профспілковій роботі в Києві (член президії, зав.культсектором міськпрофради) та Харкові (з 1930 р. – член президії ВУРПС), був директором театрів "Березіль" (з 1932 р.) та його наступника (з 1935 р.) – Харківського українського драматичного театру ім.Т.Г.Шевченка.

Як видно з протоколу засідання управи літорганізації від 29 червня 1929 р., на початку червня того ж року В.І.Атаманюк при обговоренні кандидатури Лазоришака до Управи "Західної України" (напередодні скликання річних зборів організації) висловлювався категорично проти, вважаючи, що Спілці "хочуть накинути якогось профбюрократа" (ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.8782, арк.130 зв.).

Заклинський Ростислав Романович (1887-1974) – український літературознавець і письменник, доктор права (з 1918 р.). Закінчив Віденський ун-т (1913), Самаркандський вчительський ін-т (1941). Викладав у Кам'янець-Подільському ІНО (1921-1926), з 1926 р. – у київських вузах. Був директором Київського історичного музею. У 1930-1933 рр. – ст. наук. працівник Ін-ту Тараса Шевченка (Харків). Член "Західної України". Репресований 1933 р. у "справі" "УВО". Реабілітований 1958 р.

[16] *Семко-Козачук Семен Михайлович* (1889-1938) – один із засновників Спілки "Західна Україна", голова її правління (до 1929 р.). Закінчив Московський ун-т (1915). Прапорщик царської армії. Член УПСР (1905-1906, 1912-1916), УКП (боротьбистів) (з 1918 р.), ВКП(б) (з 1920 р.). У 1918-1923 рр. на господарській і партійній роботі у Вінниці, Києві, Харкові, Москві. З 1924 р. – у Києві – в губкомі та окрпарткомі КП(б)У, викладач та ректор Київського ІНО. З вересня 1929 р. – у Харкові: член Колегії НКО УСРР (1929-1931), зав. відділом держстраху Наркомфіну УСРР. Репресований 1935 р. у "справі" "боротьбистів". Розстріляний 1938 р., реабілітований 1956 р.

[17] *Ірчан Мирослав* (власне – *Бабюк Андрій Дмитрович*) (1897-1937) – відомий український прозаїк і драматург. Закінчив Львівську вчительську семінарію (1914). Служив у австрійському війську, згодом в УГА та ЧУГА. З 1920 р. член КП(б)У. З 1922 р. жив за кордоном (Чехо-Словаччина, Канада). 1929 р. приїхав до УСРР. З січня 1930 р. очолював управу "Західної України" (саме цей факт і мав на увазі В.Атаманюк, говорячи про "притягнення Ірчана"). Репресований у "справі" "УВО" 1933 р., розстріляний на Соловках 1937 р. Реабілітований 1956 р.

[18] *Гірняк Петро Іванович* (рік нар. невід. 1933 р. наклав на себе руки) – поет, член Спілки "Західна Україна". На початку 1930-х років завідуючий видавництвом та секретар цієї літературної організації.

[19] "... його [Атаманюка] було виключено з спілки... й звільнено з роботи в видавництві" – конфлікт В.Атаманюка з колегами по організації зафіксовано у протоколі засідання управи "Західної України" від 29 червня 1929 р. Ревізійна комісія, що обслідувала видав-

ництво Спілки, яким керував В.Атаманюк, констатувала "хаотичний і заплутаний стан справ". Виправдовуючись, останній, зокрема, навів слова одного із "відповідальних членів" літоб'єднання, який сказав йому: "Не сварись з вищими чинами в Спілці, бо з тобою зроблять те саме, що зробили з Єфремовим" (прізвище колеги він відмовився назвати). Тоді ж Атаманюк запропонував виключити його зі Спілки. Але питання про це було відкладене.

20 травня 1930 р. управа "Західної України" повідомила, що на засіданні 27 квітня В.Атаманюка виключено з членів організації за: "а) злочинно недбайливе ставлення до обов'язків як уповноваженого видавництва "Західна Україна"; б) склочне і неетичне поведення в організації; в) зв'язок з право-попутницькими елементами...; г) за розповсюдження "теорій" про потребу ліквідації спілки "ЗУ"..." Ця постанова була підтверджена на засіданні управи 14 травня 1930 р. (ЦДАВО України, ф.166, оп.6, спр.8782, арк.141; Повідомлення Спілки революційних письменників "Західна Україна" // Західна Україна. – 1930. – №5. – С.64.)

Але через деякий час В.І.Атаманюк відновив своє членство у Спілці. Принаймні, 9 липня 1932 р. йому було видано "Уповноваження", яким стверджувалося, що "тов. Атаманюк В. є уповноважений Видавництва Спілки революційних письменників "Західна Україна" в Києві". Згідно із цим документом йому доручалося "одержувати" листування і пересилки поштою і залізницею, переводити операції, зв'язані з виданням книжок в Облліті та в друкарнях, здавати до друкарень замовлення та одержувати готову продукцію" тощо (ЦДАМЛМ України, ф.579, оп.1, спр.33, арк.70).

[20] *Стефаник Василь Семенович* (1871-1936) – видатний український письменник, автор низки творів з життя галицького селянства.

[21] "Це сказано про буржуазного... письменника... що спокійненько живе собі з польськім фашизмом": письменник-початківець Л.Дмитерко в даному випадку йде слідом за вульгаризаторськими характеристиками примітивного "марксівського" літературознавства того часу, за якими В.Стефаник розглядався як "попутник" "революційного" селянського руху у Східній Галичині.

Абсолютно не відповідає дійсності твердження Л.Дмитерка щодо "спокійненького" життя В.Стефаника за Польщі. Останні роки життя видатного майстра слова були потьмарені хворобами та матеріальними нестатками. Особливо це стосувалося часу, коли у травні 1934 р. РНК УСРР скасував "довічну" пенсію, яка була призначена В.Стефанику 1928 р. (Див., наприклад, листи письменника до відомого діяча уніатської церкви А.Шептицького: *Листи В.Стефаника* до А.Шептицького / Публ. О.Купчинського // Записки НТШ. – Львів, 1990. – Т.221: Праці філологічної секції. – С.308-325).

[22] *Ракита Григорій Лазарович* (1906 р. – ?) – співробітник Київського обласного відділу ДПУ-УДБ НКВС УРСР (1930-1938 рр. – практикант, уповноважений 1-го відділення Особливого відділу, Транспортного відділу, помічник начальника відділення Особливого відділу), у 1938-1939 рр. – начальник відділення Особливого відділу УДБ НКВС СРСР по Омській обл. З 1940 р. у системі Наркомбуду СРСР – заст. начальника будівництва військово-морської бази у м.Поті та ін. З 1948 р. по 1956 р. – начальник спецбудівництва №113 у м.Осипенко Запорізької обл.

[23] "Пролетарська правда" – щоденна газета, орган Київського обкому (до 1925 р. – губкому, до 1930 р. – окружкому) і міськкому КП(б)У, обласної (губ-, окрвиконкому) та міської Рад депутатів трудящих. Створена 1921 р. як "Пролетарская правда", з 1925 р. видавалася укр. мовою. 1925 р. до неї влито газ. "Більшовик", 1931 р. – газ. "Киевский пролетарий". З 28 жовтня 1943 р. видавалася під назвою "Київська правда".

[24] Йдеться про статтю: *Дмитерко Л.* Рішуче переглянути творчі позиції! Слово порядком творчої дискусії // Західня Україна. – 1931. – №10. – С.86-96.

Порівнюючи в ній, наприклад, книжку Ф.Малицького "Поезії" (1931) з його ж "слабенькою учнівською книжечкою "Холмщина", що вийшла з друку що 1927 року", Л.Дмитерко зауважував, що автор не зробив "жодного кроку вперед". І далі: "Малицький не

тільки не визнав за собою будь-яких помилок, а навпаки чванливо заявляв про те, що на нього, мовляв, чіпляють ярлички...". Щодо А.Турчинської критик зауважував: "На сьогодні поетична творчість її стоїть на дуже низькому ідейно-художньому рівні, часто навіть слугуючи клясовому ворогові: те, що деякі її рядки звучать нині в унісон з... рядками одверто-ворожими, ... це для Турчинської дуже загрозливий факт" (див.: Західня Україна. – 1931. – №10. – С.88, 90, 93).

[25] "УВО" – "Українська військова організація" (1920-1929): йдеться про реальну організацію, створену на еміграції полковником Є.Ковальцем. 1929 р. увійшла до складу "ОУН".

[26] "УНДО" – Українське національно-демократичне об'єднання (1925-1939) – найбільший український політичний блок у Східній Галичині міжвоєнної доби.

[27] "ОПК" – округовий партійний комітет КП(б)У (у даному разі – Київський).

[28] "... коли наступали із Львова поляки" – йдеться про події польсько-української війни (листопад 1918 р. – липень 1919 р.), коли у Східній Галичині відбувалися бойові дії поміж збройними силами ЗУНР – УГА та польською армією.

[29] "... Петлюра продав Галичину полякам" – 21 квітня 1920 р. між УНР і Польщею було укладено загальну і торговельно-економічну конвенції. Кордон між Польщею та УНР встановлювався по лінії, що її війська Пілсудського вже зайняли. Отже, у межах Польщі залишилися Холмщина, Підляшшя, Посяння і Лемківщина (з 1918 р.), Західна Волинь і частина Полісся (з травня 1919 р.) і вся Галичина (з липня 1919 р.). Разом із тим Польща відмовилася од претензій поширитися до кордонів 1772 р. Відмова Пілсудського від історичних прав на частину українських земель мала символічне значення. Натомість, відмова Петлюри від урочисто проголошеної за його участю злуки УНР і ЗУНР була політичним актом. Для Пілсудського було важливим, що УНР заявила про відсутність у неї претензій на західноукраїнські землі з населенням близько 10 млн. чол. Угода Петлюри з Пілсудським викликала рішучий осуд абсолютної більшості українського громадянства Східної Галичини.

[30] "Нові шляхи" (1929-1932) – український літературно-науковий, мистецький і громадський щомісячник у Львові, який видавався за редакцією А.В.Крушельницького. Мав радянофільське забарвлення, субсидіювався урядом УСРР.

[31] "Українфільм" (1930-1938) – Державний український трест кінофотопромисловості "Українфільм" ВРНГ УСРР. У слідчій справі літератора в окремому конверті зберігаються комсомольський квиток, а також посвідчення на ім'я Л.Д.Дмитерка, редактора Київської кіно-фабрики тресту "Українфільм" (ДА СБУ, спр.48 934-ФП, арк.16.)

[32] "ІНО" – Інститут народної освіти.

[33] "КІНГ" – Київський інститут народного господарства.

[34] "Вікна" (1927-1932) – громадсько-політичний, літературно-художній та мистецький щомісячник у Львові, легальний орган ЦК КПЗУ, який видавався за редакцією В.Бобинського, потім – С.Тудора. Субсидіювався урядом УСРР.

[35] "АПВ" – агітаційно-пропагандистський відділ, агітпропвідділ.

[36] *Ле (Мойся) Іван Леонтійович* (1895-1978) – український письменник.

[37] *Зоря Юхим Петрович* (1902-1971) – український письменник.

[38] *Підгайний Леонід Єрофейович* (1899-1950) – український літератор. Закінчив Київський ІНО (1928) та аспірантуру. Працював у редакції газ. "Пролетарська правда", редактором Київської кінофабрики, у вид-ві "Радянська школа".

[39] *Качура Яків Дем'янович* (1897-1943) – український письменник, прозаїк. Закінчив Київський ІНО (1925), працював у редакціях газет та журналів, на Київській кінофабриці. В роки Великої Вітчизняної війни потрапив у полон, загинув у концтаборі у жовтні 1943 р.

[40] *Савченко Яків Григорович* (1890-1937) – український поет, кінознавець і театрознавець. Працював у редакціях київських газет "Більшовик" і "Пролетарська правда", з 1929 р. – редактором у ВУФКУ й на Київській кінофабриці (1931-1933). Автор ряду книжок, серед них – "Народження українського радянського кіно" (1930). Репресований і розстріляний 1937 р. Реабілітований 1958 р.

[41] *Бажан Микола Платонович* (1904-1983 – відомий український поет та суспільно-політичний діяч, академік АН УРСР.

[42] *Адельгейм Євген Георгійович* (1907-1982) – літературознавець. Закінчив Київський ІНО (1931). Працював редактором на Київській кінофабриці, викладав у педінституті та кіноінституті.

[43] *Гудим Віктор Іванович* (1909-1937) – український поет. Закінчив Київський ІНО (1931). Працював у редакціях газет і журналів, на Київській кінофабриці. Репресований 1937 р. Реабілітований 1960 р.

[44] *Добровольський Аркадій Захарович* (1911-1969) – перекладач, кіносценарист. Працював на Київській кінофабриці – редактором-консультантом і штатним сценаристом (до 1936 р.). Один із авторів сценарію кінофільму "Трактористи" (1936). Репресований 1937 р. Реабілітований 1957 р.

[45] *Тягно Борис Хомич* (1904-1964) – український режисер, педагог, н.а. УРСР з 1954 р. Закінчив Київський музично-драматичний ін-т ім.М.В.Лисенка (1923). Працював режисером у театрах Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Одеси. З 1948 р. – головний режисер Львівського українського драматичного театру ім.М.Заньковецької. На кіностудії "Українфільм" поставив фільми: "Охоронець музею" (1930), "Фата моргана" (1931), "Вирішальний старт" (1933).

[46] *Луков Леонід Давидович* (1909-1963) – український та російський кінорежисер, н.а. РРФСР з 1957 р. Фільми на Київській кіностудії: "Велике життя" (1-ша серія, 1939), "Олександр Пархоменко" (1942).

[47] *Литовський Петро Йосипович* (рік нар. і см. невід.) – контрагент, уповноважений Видавництва "Західна Україна", який мав власну контору у Києві і відповідав за поширення друкованих видань літорганізації.

[48] ВУАМЛІН – Всеукраїнська асоціація науково-дослідних марксистсько-ленінських інститутів (1931-1936).

[49] *Врона Іван Іванович* (1887-1970) – український мистецтвознавець. Закінчив Московський ун-т (1913). Перший ректор (1924-1930) Київського художнього ін-ту, його викладач (1930-1933, 1945-1948), водночас (1925-1931) – директор Київського музею західного та східного мистецтва, голова Вищої кінорепертуарної комісії при НКО УСРР (1926-1930). Репресований 1933 р. Реабілітований 1943 р.

[50] КСМ – Комуністична Спілка Молоді.

[51] *Кулик Іван Юліанович (Ізраїль Юделевич)* (1897-1937) – український поет, партійно-державний діяч УРСР. Автор поетичних книжок, збірок оповідань та нарисів. Голова Оргкомітету СРПУ (1932-1934) та перший голова СРПУ. Репресований і розстріляний 1937 р. Реабілітований 1956 р.

[52] *Первомайський Леонід Соломонович* (Гуревич Ілля Шльомович) (1908-1973) – український поет і прозаїк.

[53] *Ткачук Іван Васильович* (1891-1948) – український письменник. Автор збірок оповідань і нарисів. Учасник першої світової війни. Член Спілки "Західна Україна", її секретар. Репресований 1933 р. у "справі" "УВО". Реабілітований 1957 р.

[54] На документі зазначено: "Выписан ордер на освобожд[ение]. 25/3. (Підпис нерозбірливий)" і далі: "Ор[дер] /№/ 309. 25/III."

[55] ОО – Особливий відділ ("особый отдел").

[56] На документі у верхньому лівому куті резолюція: "К след[стенному] делу. *Ракита*".

С. І. КОТ (*Київ*)

МАЛОВІДОМИЙ ДОКУМЕНТ З ІСТОРІЇ РУЙНУВАННЯ ПАМ'ЯТОК КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ*

Драматична доля пам'яток історії та культури України в роки другої світової війни вже майже півстоліття привертає до себе постійну увагу дослідників. Особливо наполегливими є спроби з'ясувати всі обставини руйнування однієї з найцінніших святинь православ'я – Києво-Печерської лаври та розкрити нерозгадані сторінки загибелі її Успенського собору, досі вкритої серпанком таємничості.

Фактично вся повоєнна радянська історіографія дотримувалася офіційної версії, за якою провина за знищення Лаврських пам'яток повністю покладалася на німецьку сторону. В найбільш цільному вигляді версія знищення пам'яток Києво-Печерської лаври була сформульована у повідомленні Надзвичайної державної комісії про злочини, скоєні німецько-фашистськими загарбниками в м.Києві. Комісією були зібрані свідчення щодо руйнації споруд заповідника, зокрема, Успенського собору та пограбування музеїв, розташованих на його території (ЦДА РФ, ф.7021, оп.65, спр.10, арк.1-25 зв., 44-46, 49-66). Лише протягом останніх кількох років почали з'являтися наукові розробки та статті у періодичних виданнях, в яких робляться спроби об'єктивно висвітлити ті лихі часи в багатовіковій історії Києво-Печерської лаври. Водночас, українські дослідники дістали змогу більш широко ознайомитись з їх інтерпретацією в закордонній історіографії, що дозволяє критично аналізувати наявні джерела. Детальний аналіз архівних документів подано у монографічній розвідці П.Грімстед та Г.Боряка, присвяченій долі українських культурних цінностей під час другої світової війни.

Одним з маловідомих документів з історії Києво-Печерської лаври є доповідна записка, підготовлена 26 листопада 1943 р. уповноваженим Кіровського райвиконкому м.Києва по Києво-Печерській лаврі і директором управління Лаври В.М.Тверським та намісником Лаври, архіман-

* Автор висловлює щиру подяку проф.Василеві Веризі, Денисові Волинцю, Олександру Фельдману за допомогу в ознайомленні з матеріалами про нищення пам'яток Києва під час війни, виданими за межами України.

дритом Валерієм (Устименком) для Надзвичайної державної комісії по встановленню та розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, установам СРСР. Копія цього документу зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України серед матеріалів Ради Народних Комісарів УРСР за 1944 р. (ф.2, оп.7, спр.1546, арк.5-19).

Окремі тези доповідної записки запровадив до наукового вжитку В.П.Смішко в монографії, присвяченій відродженню Києва у 1943-1945 рр. При цьому автор посилається на інший примірник документа, який міститься у фондах Центрального державного архіву Російської Федерації в Москві. В публіцистичній статті В.Тетерука також у фрагментарному вигляді використано скорочений варіант згаданої записки, який під назвою "Акт шкоди і збитків, які спричинили німецько-фашистські загарбники" зберігається у Київському обласному державному архіві громадських об'єднань та організацій. Отже, чимало важливих фактів з історії Києво-Печерської лаври в роки другої світової війни, що наводиться в документі, ще лишається невідомим широкому колу дослідників. Тож публікація його в повному вигляді не втрачає своєї актуальності.

Слід зазначити, що пропонована доповідна записка традиційно для аналогічних радянських документів воєнного періоду досить однобічно висвітлює події, які відбувалися в окупованому Києві і потребує відповідних коментарів. З другого боку, в ній подаються відомості, що концептуально виходять за рамки усталених за радянського часу оцінок, через що, можливо, документ до останнього часу не був опублікований або використаний повністю.

Автори доповідної записки визначають та детально характеризують початковий етап перебування окупаційних військ у Києві та їх ставлення і дії щодо Лаврських реліквій (з 19 вересня по 15 жовтня 1941 р.), період охорони Лаври німецькою військовою поліцією (15 жовтня 1941 р. – серпень 1942 р.), період, коли нагляд за Лаврою було передано органам міського управління окупаційної доби (серпень 1942 р. – 1 вересня 1943 р.), останні дні перед відступом німецької армії з Києва (1 вересня 1943 р. – 6 листопада 1943 р.). Кожному з цих періодів були притаманні певні особливості, про що досить докладно йдеться в тексті документа. Ми ж пропонуємо зосередити увагу на найбільш цікавих та дискусійних його твердженнях.

Зокрема, це стосується обставин пограбування музеїв, що знаходилися на території Києво-Печерської лаври – центральних історичного, антирелігійного, театрального, київського музею революції, збірки П.П.Потоцького, а також всеукраїнської історичної бібліотеки і бібліотеки Лаври тощо. За офіційною для радянської історіографії версією, планомірний грабіж цінностей розпочався одразу ж після захоплення Києва німецькою армією. Стверджувалося, що вже тоді найцінніші експонати вивозилися на військових автомашинах, за спробу перешкодити цим діям був вбитий охоронець

фондів антирелігійного музею М.Чорногубов. Апогеєм акції стало висадження в повітря Успенського собору, що мало приховати сліди злочинів. Серед публікацій останнього часу, в яких обґрунтовується саме така оцінка подій, згадаємо мемуари А.Гуржія, та відповідний розділ нарисів Києво-Печерської лаври, підготований колективом авторів , та публіцистичний нарис в газеті "Киевские ведомости" (1995, 5 травня).

Слід зазначити, що автори доповідної записки В.Тверський та архімандрит Валерій однозначно вказують на той факт, що протягом періоду з 19 вересня по, принаймні, 15 жовтня 1941 р. організованого грабунку та вивезення культурних цінностей з території Лаври не відбувалося. Очевидно, мало місце розтягнення окремими німецькими військовими експонатів, що лишилися в експозиції, зокрема, зразків старовинної зброї, яка належала історичному музею. Промовистою є оцінка дій мародерів, які в записці характеризуються як "боязкі". Привертає увагу й той факт, що в ній немає жодної згадки про розграбування антирелігійного музею, який містився в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Рух цінностей цього музею відбувався, але пов'язаний він був з діями музейних працівників, які під керівництвом головного охоронця фондів М.Чорногубова шукали для них більш надійні місця збереження. Згідно з документом частину найбільш цінних експонатів, в тому числі найвизначніші лаврські ікони "Успіння Божої Матері" та "Ігоревська Ікона Божої Матері", М.М.Чорногубов переніс до об'єднаного під час окупації музею російського та західно-європейського мистецтва. Цей факт підтверджується з інших джерел – існує оригінал акту передачі цих пам'яток від 20 вересня 1941 р.. Водночас частина речей (церковний одяг та рідкісні тканини) перевозилися з будинку коло Святих Воріт до Успенського собору.

Ця інформація є надзвичайно важливою. Вона підтверджує той факт, що в Успенському соборі на початку гітлерівської окупації залишилися значні історичні та культурні цінності. Про це згадують також Б.Жук та Л.А.Пелькіна, які були учасниками тих подій[1]. Зокрема, остання вказує, що до російського музею потрапило чимало ікон відомого зібрання Харитоненка. За іншими джерелами, в Успенському соборі зберігалося величезне паникадило вагою до 40-60 пудів, золоті та срібні свічники, чаші, склади євангелій, чимало іншого коштовного церковного майна, не вивезеного в евакуацію радянською адміністрацією[2]. Таким чином, спростовується висновок І.Гуркова, що на час німецької окупації в соборі не лишилося ніяких цінностей[3]. Потребує уточнення й інша теза, висловлена цим автором. Так, він наполягає на тому, що на початок війни в Успенському соборі якщо й лишалась, то "якась дещиця" коштовностей (все інше було експропрійоване за радянської влади). Визнаючи, що через реквізиції та кампанії по вилученню церковних і музейних цінностей Лаврі було завдано непоправних втрат, принагідно зазначимо, що слід зважати на факт розміщення в соборі Центрального антирелігійного музею УРСР,

створеного на базі Музею культів та побуту. Крім речей з власне Києво-Печерської лаври, в ньому було зосереджено пам'ятки з музеїв Київської духовної академії, Михайлівського, Софійського, Фролівського, Брянського, Видубицького, Микільського, Слуцького та інших монастирів і храмів, мюнц-кабінету Київського університету, унікальні історичні та культурні цінності з різних держав Сходу, Кавказу тощо. 1925 р. в Музеї культів та побуту налічувалося 82 тис. експонатів. Більшість з них збереглася протягом 20-30-х років і становила основу Центрального антирелігійного музею, який 1940 р. розташовувався в Троїцькій Надвратній церкві, Успенському соборі, Ближніх та Дальніх печерах. За архівними даними, на початку війни до Уфи було евакуйовано 20 скринь з коштовними речами, вага кожної з яких коливалась від 97 до 130 кг. Крім того, поблизу Дніпропетровська на березі Дніпра восени 1941 р. знайдено ще декілька скринь (за деякими джерелами їх налічувалося 9) з цінностями музею, загальною вагою біля 130 кг. Ще 7 скринь було знайдено біля будинку Держпрому в окупованому Харкові. Є згадки про те, що частину пам'яток було вивезено до Оренбурга та Челябінська. Зважаючи, що вдалося евакуювати лише мізерну кількість раритетів, в Антирелігійному музеї повинно було лишитися багато унікальних предметів старовини.

Даний документ спростовує і твердження А.Гуржія, начебто М.Чорногубов спостерігав, як німці вивозили на тачках до Троїцької брами коштовні речі і вантажили їх на криті машини. Напевне, він або прийняв за окупантів співробітників музею, які переносили речі з одного приміщення до іншого, або переплутав хронологію і об'єднав різні за часом події. Підтверджуючи інформацію Тверського та архімандрита Валерія, Б.Жук зазначає, що музейні працівники перевозили фонди принаймні двічі: спочатку з ризниці Успенського собору до будинку келій та приміщення біля Святих Воріт, тоді в зворотному напрямку. Проте, щодо мотивів цих дій їх позиції значно різняться. Автори доповідної записки вважають, що вони були викликані намаганням врятувати пам'ятки від сваволі німецьких вояків. Б.Жук пов'язує їх з інформацією М.Чорногубова про мінування Успенського собору радянськими спецпідрозділами і його прагненням запобігти втратам на випадок вибуху. Мотивуючи власні дії, М.Чорногубов повідомив про міни в соборі німецьку адміністрацію, але йому не повірили і наказали перенести все назад до ризниці. Враховуючи, що масові пожежі й вибухи у центрі Києва почалися 24 вересня, а про заздалегідь закладені вибухові пристрої дізналися ще через кілька днів, таке пояснення видається цілком вірогідним.

За даними доповідної записки, М.Чорногубова вбито на початку жовтня 1941 р., ще до початку масового вивезення цінностей з території Лаври. Директор музейного заповідника Шеверницький загинув 17-18 жовтня при аналогічних обставинах. Отже, навряд ці жертви були пов'язані зі спланованим пограбуванням лаврських музеїв. Для цього вбивати Чорногубова та Шеверницього не було необхідності. Адже пограбування інших

українських музеїв не супроводжувалося фізичним знищенням їх співробітників. У документі немає жодної згадки про скарги М.Чорногубова на мародерство німецьких солдатів рейхскомісару Еріху Коху, що за офіційною радянською версією стало причиною його вбивства. Натомість, в ньому міститься свідчення контактів М.Чорногубова з "доктором Кохом" – відомим істориком, славістом, теологом Гансом Кохом, який, за визначенням професора університету Ля Саль у США М.Лабуньки, саме в той час перебував у Києві і квартирував у Маріїнському палаці. Як свідчать джерела, до Г.Коха з аналогічними скаргами зверталися тоді й інші київські музейні працівники, зокрема, директор музею Українського образотворчого мистецтва М.Волянський, якому було рекомендовано утриматися від влаштування експозицій. Проте, ніяких санкцій щодо них каральні служби не вжили. Отже, трагічна загибель Чорногубова та Шеверницького пов'язана або з діями мародерів, які таким чином намагалися заховати злочин, або з таємницею мінування споруд на території Києво-Печерської лаври, про що йдеться нижче.

У половині жовтня 1941 р., за наказом німецького командування, з території Верхньої Лаври та прилеглих вулиць були виселені всі мешканці, на що вказують практично всі відомі джерела. Однак, висновки щодо мети цієї акції, знову ж таки значно різняться. У повідомленнях Надзвичайної державної комісії про руйнування і звірства, вчинені німецькими окупантами в м.Києві[4], і, згодом, у наукових працях, що на них базувалися, виселення розглядається як підготовчий етап до висадження в повітря Успенського собору. У доповідній записці Тверського та архімандрита Валерія, написаній ще до офіційної трактовки тих подій, вказується, що причиною виселення мешканців Верховної Лаври було її зайняття німецькою поліцією, діяльність якої для авторів була великою таємницею. Вони вважають, що головною метою при цьому було розграбування лаврських музеїв. Разом з тим, архімандрит Валерій засвідчував для матеріалів НДК, що на території Верховної Лаври була поліцейська катівня, де знищено близько 500 киян[5]. А в самому документі вказується на наявність біля стін монастиря єврейського концтабору. До того ж, на території Верхньої Лаври розмістилася зенітна батарея для захисту мосту через Дніпро. Це підтверджується як архівними джерелами[6], так і у статті Б.Певного. Останній пише, що гармати було встановлено на стінах та деяких корпусах, а обслугу розміщено в келіях ченців. Цілком зрозуміло, територія Верхньої Лаври пильно охоронялася вартовими, на що вказується у всіх без винятку джерелах.

На цей час припадає початок організованого вивезення культурних цінностей з території Києво-Печерської лаври. За даними авторів доповідної записки, німці вивозили з території Лаври не лише найцінніші експонати, а й майно музеїв взагалі: "не залишалося жодного музейного експонату, жодної бібліотечної книги", "ніяких меблів", лише "голі стіни будинків". За іншими джерелами, вдалося встановити, що музейні цінності

виявилися роззосередженими по багатьох місцях. Частина їх складувалася в двох школах по вул. Свердлова і згодом була перевезена до приміщення школи по вул. Ново-Левашівській. Деякі експонати потрапили до музеїв українського, російського, східного та західного мистецтва. Практично весь археологічний матеріал перевезено до будинку Педагогічного музею по вул.Короленко, 57, де почав діяти музей стародавньої історії. Лише в січні 1942 р. німці остаточно вивезли рештки музейних цінностей. Крім названих вище установ та будинків, багато історико-художніх та побутових матеріалів розташували в будинку по вул.Кірова, 29 (де містився історичний музей до 1936 р.). Очевидно, в цей же час частину музейних цінностей було відправлено окупантами до сховищ, які знаходились на території Німеччини та інших країн. Це підтверджують П. Грімстед та Г. Боряк, які грунтуються на даних німецьких рапортів, виявлених в архівах Бонна. Зокрема, в документах йдеться про відправку конвоєм вантажних автомобілів з лаврськими скарбами. Ця інформація підтверджується й свідченнями відомого українського мистецтвознавця С.Гілярова до НДК.

Масовий вивіз культурних цінностей з Києва розпочався значно пізніше, в серпні-жовтні 1943 р., коли лінія фронту наблизилася. Це засвідчується як німецькими документами, так і актами збитків по окремих музеях.

Зазначимо, що потребує уточнень і ряд інших положень доповідної записки Тверського та архімандрита Валерія, як і повідомлення НДК стосовно втрат музейних цінностей, що знаходилися на території Києво-Печерської лаври. Наприклад, не зовсім точним є твердження про те, що з історичного музею повністю вивезено колекцію зброї (4 тис. предметів). Адже на початку війни частина цієї колекції була евакуйована до Уфи і зберігалася в Башкирському Центральному краєзнавчому музеї. Там же перебувала і частина лаврського одягу, тканини та парчі, яка вважалась повністю втраченою. Виявлені документи засвідчують, що чимало цінних зразків церковного одягу та тканини було втрачено в Києві вже після визволення міста від німецьких окупантів через безвідповідальність та недбальство службових осіб. Унікальні ризи, покривала, плащаниці, що потрапили під час окупації до Музею західного та східного мистецтва, були передані його керівництвом як непрофільні Республіканському театральному комбінату для використання на утиль. Більшість з них загинула.

При аналізі документу привертає увагу трактовка його авторами обставин висадження у повітря Успенського собору Києво-Печерської лаври. Вони подають версію, за якою собор заміновано при відступі більшовиків і вибух стався при увімкненні освітлювальної мережі. Покладаючи вину за злочин на німецьку сторону, Тверський та архімандрит Валерій, серією риторичних запитань, по суті, акцентують на тому, що німецькі військові не змогли, або не схотіли знешкодити вибухові пристрої, закладені до їхнього вступу до Києва. Зауважимо, що в інших відомих нам радянських офіційних документах подібна інформація щодо руйнувань пам’яток України повністю відсутня.

Розходжуючись у деталях, при описі обставин знищення Успенського собору, переважна більшість авторів єдина в тому, що його було заміновано радянськими спецпідрозділами напередодні відступу з Києва. Зокрема, Н.Ю.Пушкарський вважає, що мав місце вибух міни із сповільненою дією. Згадуючи про випробування освітлювальної мережі Лаври, він датує його кінцем жовтня і зазначає, що вибух тоді не відбувся – виникла лише невелика пожежа в одному з корпусів. А коли німці заспокоїлися – спрацював основний заряд.

Б.Жук зазначає, що собор було висаджено у повітря саме тоді, коли мало початися урочисте богослужіння в присутності найвищого німецького командування, про що напередодні по місту ходили чутки.

За свідченнями Л.Форостівського, в перших числах листопада 1941 р. по місту розповсюджено листівки підпільників з погрозами на адресу Лаври, одну з яких він особисто зняв на Сінному базарі і передав до міської управи її голові В.П.Багазію, а той, в свою чергу, – німецькій військовій адміністрації. Проте дійових заходів не було вжито, і собор було знищено.

Посилаючись на нотатки А.Кузнецова, Б.Певний повідомляє, що за лічені дні перед відступом радянських військ з Києва, Лавра була зайнята частинами НКВС. Коли до міста увійшли гітлерівці, в центральній частині почалися вибухи і пожежі. Через кілька тижнів після пожежі на Хрещатику на території Лаври несподівано пролунали вибухи. Від першого обвалилися фрагменти оборонних стін. Другий вибух пролунав біля одних із воріт.

П.Грімстед та Г.Боряк зазначають, що в липні 1942 р. з фундаментів одного з корпусів Лаври, який свого часу належав історичному музею, німці витягли частину вибухівки, що не спрацювала.

Проаналізувавши великий фактичний матеріал, І.Гурков дійшов висновку, що собор було знищено за допомогою радіокерованої міни спеціальною диверсійною групою, залишеною на окупованій ворогом території. Приводом для цієї акції стало відвідання Лаври президентом Словаччини Тіссо.

За версією Д.Кулиняка, пам'ятку архітектури було висаджено в повітря групою підривників, які пробралися на територію Лаври і привели в дію вибуховий пристрій. При цьому він посилається на інформацію німецької розвідки від листопада 1941 р. про трьох невідомих, що їх було застрелено вартовими на території монастиря безпосередньо перед вибухом в соборі. Зауважимо, що у доповідній записці Тверського та архімандрита Валерія також згадуються розстріляні німцями троє невідомих, яких поховали біля південної стіни Трапезної церкви. Ця подія в записці датується березнем 1942 р.

Альберт Шпеєр – міністр і радник Гітлера – робить припущення, що Успенський собор був навмисне висаджений у повітря за наказом райхскомісара України Еріха Коха, для чого була використана вибухівка, закладена радянськими військами (Шпеєр назвав її "складом боєприпасів"). Бажанням Коха було позбавити українців символу національної гордості.

Сам Шпеєр нібито довідався про це від Геббельса. Німецький дослідник Ф.Хайєр також покладає відповідальність за цей злочин на Е.Коха, за який в цій справі, на його думку, стояла постать керівника партійної канцелярії М.Бормана. Серед можливих безпосередніх виконавців він називає загони СС під керівництвом вищого командування СС та відділу поліції "Росія-Південь" на чолі з обергрупенфюрером СС Пруцманом, котрі розташувалися в Лаврі.

Названі версії ширше висвітлені автором в іншій публікації[7], тому обмежимося їхньою констатацією.

Характеризуючи історію Лаври з серпня 1942 р. по листопад 1943 р., автори доповідної записки детально змальовують процес руйнування її пам'яток, які санкціоновано або самочинно розбиралися на будівельні матеріали та на паливо німецькими військовими, всілякими конторами, що діяли тоді при міській управі, окремими обивателями. При цьому згадуються спроби припинити руйнування пам'яток, що за поданням управління Лаври чинили відділ освіти і культури міської управи. Вказується, що результатами численних клопотань, зокрема, були письмові розпорядження штадткомісара Берндта від 23 березня 1943 р. та голови міської управи Л.Форостівського про заборону розбирати будинки на території Лаври. Звертався відділ і безпосередньо до штабу Розенберга і до Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями при рейхскомісаріаті. Як засвідчує документ, ці дії не мали успіху – пам'ятки продовжували знищувати. Разом з тим, інформація про спроби зупинити руйнування історично-культурних об'єктів у той період сама по собі є надзвичайно цікавою і доповнює загальну об'єктивну картину подій.

Отже, пропонована доповідна записка В.Тверського та архімандрита Валерія про долю пам'яток Києво-Печерської лаври відкриває нові можливості для аналізу трагічних подій її історії в роки другої світової війни. Документ друкується повністю із збереженням особливостей орфографії.

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ПРАВИТЕЛЬСТВЕННОЙ КОМИССИИ ПО РАССЛЕДОВАНИЮ ЗЛОДЕЯНИЙ НЕМЕЦКИХ ОККУПАНТОВ

На фоне величайших и разнообразнейших злодеяний, совершенных немецкими оккупантами, разрушение Лавры является сравнительно небольшим, но все же очень характерным событием.

Когда во время налета Англо-Американской авиации на Кельн был поврежден Кельнский Собор, фашисты подняли неистовый вой о варварстве союзников, не щадящих памятников мировой культуры.

Мы не будем говорить, какой памятник наиболее ценен – Кельнский Собор или Киево-Печерская Лавра, но во всяком случае для украинца и русского Лавра является и древнейшим и величайшим памятником нашей культурной истории. Если-же принять во внимание условия, в которых происходило это разрушение, то они будут новым, тяжелым и позорным

обвинением немецких оккупантов. Каковы-же были условия разрушения Лавры?

Фронт от Киева удалился, не было ни артиллерийского обстрела, ни воздушной бомбардировки, военная обстановка совершенно не требовала уничтожения Успенского Собора и других строений Лавры. Таким образом, условия, в которых разрушалась Лавра, были почти что совершенно мирными и кроме Успенского Собора, погибшего от взрыва, вся остальная Лавра была разрушена кирками, топорами, пилами.

С какой целью происходило разрушение? Оказывается, штаткомиссариат и другие учереждения оккупантов заняли по преимуществу здания с центральным отоплением в Липках и других районах, в которых не было печей, и вот для постройки печей началась разработка печей и печных приборов в Лавре, а для их отопления более пригодным материалом не дрова, нарубленные где-либо в лесу, а дерево-балки, полы, потолки, перегородки из Лавры-же, невероятно, но факт.

Какой-же смысл в этом разрушении? Ответ на этот вопрос мы можем получить, обратившись к событиям, сопровождающим бегство оккупантов из Киева. Что разрушается, что жжется оккупантами при бегстве из Киева? Взрываются, сжигаются и полностю уничтожаются университет со всеми музеями, библиотеками, архивами и кабинетами, библиотека Академии наук, библиотека ВКП(б), школы и больницы. Только безмерною злобою и подлой местью можно объяснить все эти факты.

Как развивались события, что происходило в Лавре с момента оккупации Киева?

Все события, сопровождающие разрушение Лавры, можно разделить на периоды:

I. Первые дни пребывания немцев в Киеве и Лавре с 19 сентября по 15 октября 1941 года.

II. Первый период немецкой оккупации: “Охрана” Лавры немецкой полицией с 15 октября 1941 года до августа 1942 г.

III. Второй период оккупации: “Охрана “Лавры” украинской” полицией с августа 1942 года до 1 сентября 1943 г.

IV. Последние дни перед бегством оккупантов из Киева с сентября по 6 ноября 1943 г.

Первые дни пребывания немцев в Киеве и Лавре с 19. IX по 15. X. 1941 г.

В первые дни немцы начинают посещать Лавру и ее музеи. Уже эти первые посещения носят характер робкого, но довольно нахального грабежа и разрушения экспонатов передвижной скульптурной выставки в лаврской трапезе. Из отдела оружия Исторического Музея (здание бывшей типографии, корпус № 8) немцы выносят различные образцы оружия, особенно были разграблены витрины Запорожского оружия. Кроме того ночью опять-таки производилось изъятие наиболее ценных образцов старинного оружия из замкнутого помещения.

В лаврской трапезе находилась передвижная выставка скульпторов Украины, началось с того, что посетители немцы начали отбивать носы, уши, руки, а потом и совсем разбивать статуи, не делая различия между статуями советских вождей, писателей (Шевченко, Пушкин) и другими, например работница с ребенком и т.п.

Служащие музеев в эти дни являлись на работу и пытались продолжить ее; так, в эти дни под руководством Н.Н.Черногубова переносились церковные облачения из здания у святых ворот в Успенский собор. Н.Н. Черногубов, специалист искусствовед, был заместителем директора антирелигиозного музея и у него хранились ключи от всех отделов музея. Но эти ключи у него были отобраны в самые первые дни, утром по его заявлению для работы ему выдавались некоторые ключи, а вечером он их сдавал. Этим обстоятельством легко объяснить ночную пропажу экспонатов из музеев, о чем упоминалось выше. Желая сохранить наиболее ценные экспонаты, Н.Н. Черногубов передает из Лавры в музеи русского или может быть Западно-Европейского искусства главнейшую святыню Лавры – чудотворную икону Успения Божьей Матери и Игоревскую икону Божьей Матери (этими музеями заведывал профессор Гиляров). Сделать большего Черногубов не успел.

В начале октября 1941 года Н.Н. Черногубов исчезает; рано утром к нему являются вооруженные немцы, заявляют, что его вызывает доктор Кох для поездки с ним по Украине и увозят с собою. С тех пор его никто уже не видел и только в июле 1943 года случайно нашли его труп в одном из рвов на откосах Днепра за экономическими воротами Лавры. Он был убит выстрелом в затылок и тут-же закопан. Очевидно, немцы не хотели иметь свидетеля своего грабежа музея и избавились от него.

Первый период немецкой оккупации: “охрана” Лавры немецкой полицией

(середина октября 1941 г. до конца июля 1942 г.)

В середине октября 1941 года на воротах верхней Лавры появилось объявление, подписанное шефом полиции, предписывающее поголовное выселение всех жителей. При наступлении зимы в очень короткий срок без предоставления каких либо транспортных средств было выселено с территории верхней Лавры около тысячи человек, лишившегося благодаря этому большей частью своего скудного имущества. С этого момента Лавра была закрыта для всех и занята немецкой полицией. Под покровом великой тайны работала в Лавре полиция; но нет нечего тайного, что не стало бы явным. И результат этой работы у нас у всех на глазах.

Начало “охраны” немецкой полицией ознаменовалось убийством директора музейного заповедника т. Шеверницкого. Его труп, прикрытый мусором и кирпичем, был найден через несколько дней после убийства (17-

18 октября) на месте взрыва упорной стены на дороге от Успенского Собора к спуску к пещерам. Жена Шеверницкого ходатайствовала о выдаче трупа для похоронов, но разрешения не получила. И до сих пор не известно место, где немцы его похоронили. Объяснить причины убийства Шеверницкого не предоставляется возможным; быть может его подозревали в принадлежности его к коммунистической партии.

Наивысшего апогея "работа" немецкой полиции достигла 3-го ноября 1941 года, когда был взорван Успенский Собор – наибольшая святыня Лавры. Рано утром 3 ноября немецкие жандармы выселили не только всех жильцов Лавры (нижней), а и кварталов, прилегающих к Лавре (до спуска им. Евгении Бош – на севере, до крепостных ворот – на юге, до Днепра – на востоке и до улицы Щорса – на западе). Около 13-15 часов происходит взрыв и от Успенского Собора остаются только развалины. Что произошло? Немцы распускали слухи, что большевики, отступая, минировали Собор, а они не могли обнаружить мины и изъять их, опробовали Собор электричеством – и Собор погиб. Правдоподобна ли такая версия? Зачем надо было большевикам минировать Собор? Если было подозрение, что Собор минирован большевиками, то почему не были приглашены эксперты и незаинтересованые свидетели, могущие безпристрасно осветить обстоятельства опробования? Зачем надо было включать электрический ток, если были подозрения, что Собор минирован? Если были подозрения, что Собор минирован, то почему не была тщательно проверена электрическая проводка? Зачем было выселять целый квартал жильцов, если не было полной уверенности, что будет грандиозный взрыв? Нет, гибель Успенского Собора безусловно черное дело немецких оккупантов.

Для чего нужна гибель Успенского Собора немцам? А для чего они несколько ранее сожгли и взорвали Крещатик и другие центральные улицы? Быть может это была низкая месть, а быть может и желание скрыть следы преступлений – ограбление ценностей, находящихся в нем или еще розыски скрытых богатств, замурованных в стенах Собора. Трудно решить эти вопросы, не имея достаточных данных. А крупные музейные ценности в Успенском Соборе были: в нем были лаврская ризница; в нем был и знаменитый музей Харитоненко, коллекция которого оценивалась чуть-ли не в миллион рублей золотом. Но к моменту взрыва, оставались ли эти ценности в Соборе или-же уже были вывезены? Опять таки дать решительный ответ невозможно. Но одно несомненно, что с момента закрытия Лавры немецкой полицией и поздно вечером и рано утром из святых ворот Лавры выезжали большие крытые автомобили, груженные неизвестно чем. Только одно известно, что, когда немецкая полиция перестала "охранять" Лавру, в Лавре не осталось ни одного музейного экспоната, ни одной библейской книги – все было полностью разграблено, не осталось даже никакой мебели – ни шкафов, ни столов – ничего; все, что могло быть вывезено – было вывезено.

Что же находилось в Лавре к моменту ее занятия немецкой полицией?

В это время в Лавре находились музеи: антирелигиозный, который включал в себя все лаврские ценности и ее ризницу, музей Киевской духовной академии, ризницы и ценности монастырей – Михайловского, Выдубецкого, Никольского и др.; музей Харьковского сахарозаводчика Харитоненко; исторический музей; театральный музей; музей революции; музей Потоцкого; Всеукраинская историческая библиотека, библиотека Лавры; архивы, панорамы, например знаменитая "Голгофа"; передвижная выставка скульпторов Украины и т.д.

Что же осталось в Лавре к моменту ухода немецкой полиции из Лавры (к июлю-августу 1942 г.)?

Из экспонатов перечисленных музеев, из их мебели не осталось буквально ничего, остались только голые стены зданий с робкой попыткой их разбора. Разбор зданий, уничтожение жилищного фонда – это уже падает в основном на время "охраны" Лавры "украинской" полицией. Из ряда других фактов этого периода следует отметить следующее: в марте 1942 года управление Лаврой получает официальное отношение "украинской" полиции "безпеки" (безопасности) немедленно убрать с территории Лавры трупы. Управление отвечает, что на территории нижней Лавры никаких трупов нет. Через несколько дней в управление Лавры является немецкий полицейский офицер, хорошо говорящий по русски, и приказывает немедленно, в течении десяти минут, дать человек 10 рабочих с лопатами и кирками и идти с ним в верхнюю Лавру. Когда ему было заявлено, что десять рабочих управление найти не может, он приказал взять монахов. Когда рабочие и монахи пришли в верхнюю Лавру, их повели за трапезную церковь, где лежали три трупа, и приказали их зарыть. У южной стены трапезной церкви была выкопана могила, в которой и зарыли три неизвестных трупа, один из них очевидно был красноармеец, так как из голенища сапога торчала ложка.

Необходимо отметить и следующие факты: в результате взрыва Успенского Собора в верхней Лавре была повреждена водопроводная, канализационная и дренажная системы, отчего из верхней Лавры лились целые потоки воды, разрушающие мостовую, могущую серьезно повредить здания и произвести оползни. 29 июня 1942 г. управление Лавры обратилось к главному инженеру г. Киева с просьбой прислать комиссию для обследования территории Лавры и принятия соответствующих мер, для ликвидации угрозы оползней. Городской инженер 11 июля назначил специальную комиссию и просил управление Лаврой выхлопотать разрешение этой комиссии пройти на территорию Лавры. Такое ходатайство было возбуждено перед немецкой полицией Отделом культуры и просвещения, но получить разрешение не удалось, комиссия не имела возможности обследовать территорию Лавры.

Таким образом первый период "охраны" Лавры немецкой полицией ознаменовывается: взрывом Успенского Собора, с полным разграблением

всех музейных и библиотечных ценностей, робкой попыткой разрушения отдельных зданий и убийством т. Шеверницкого и трех неизвестных.

Второй период оккупации: "охрана" Лавры "украинской" полицией (с августа 1942 г. до 1 сентября 1943 г.)

Совершив свое позорное дело, ограбление Лавры, немецкая полиция оставила территорию верхней Лавры в начале агуста 1942 г. и на месте немца был поставлен часовым "украинский" полицай. И если в результате "охраны" немецкой полицией в верхней Лавре не осталось совершенно ничего, кроме голых стен, то в результате "охраны" "украинской" полицией в верхней Лавре не осталось ни одного здания, пригодного для своего назначения. Топором и киркой, пилой и ломом были разрушены почти все здания – и церкви, и жилые дома, и надворные постройки. В основном здесь, конечно, вина не в "украинской" полиции, а ее хозяев "немцев оккупантов", хотя большая доля вины лежит и на полиции.

В октябре 1943 г. по приказу Головы города Форостивского в верхней Лавре начала свою работу "контора по разборке разрушенных зданий". Во главе ее был инженер Маслов. Эта контора получила вначале приказ только "собрать медь". Меди было собрано и сдано немцам более 20-ти тонн; в основном это была медь с купола разрушенного Успенского собора, и в значительно меньшей мере – дверные ручки, краны и проч.

Другим заданием конторы было собрать разбросанные материалы, а именно: метлашские плитки, кирпич и печные приборы разрушенных печей и огнетушители. Свое задание контора понимала, очевидно, очень расширено. Так, если ей нужно было собрать метлашские плитки, то она разбивала 2-3 десятка этих плиток в совершенно неразрушенном полу, чтобы "собрать" одну-две плитки. Поэтому сейчас можно видеть в трапезной и Благовещенской церквях и других зданиях груды битых плиток. Точно также не осталось ни одной печки, ни одной рамы и т. п.

Когда контора получила задание заготовлять дерево и железо с крыш, установить не удалось; только 2 апреля 1943 г. во время обследования разрушения Лавры и собрания сведений о работе конторы выяснилось, что на зданиях не было ни железных крыш, ни деревянных стропил, балок, полов, потолков, перегородок, оконных рам и подоконников, дверей – почти ничего не осталось.

На 2 апреля 1943 г. контора имела задание собрать остатки дерева из зданий полностью разрушеных; собрать остатки проволоки проводов и стекла, а также заготовлять кирпич из разрушенных подсобных зданий – сараев и т. п.

Дата 2 апреля тем характерна, что это было после распоряжения штаткомиссара Бернта 23 марта 1943 г. и "распоряжения" № 109 "Головы

города" про запрещение разбирать здания на территории К. П. Лавры 2 марта. Это совершенно очевидно показывает, что, если и издавались какие либо приказы, запрещающие разрушение, то они издавались только после многочисленных ходатайств, сигнализирующих о разрушениях, и издавались только для виду. В "докладной записке про обследование разрушений на территории верхней Лавры" 2 апреля 1943 г. написано: "На мой вопрос, как контора выполняет распоряжение г. Бернта штаткомиссара, я получил ответ, что накладные (на отпуск материалов) выдаются Штаткомиссариатом, что г. Альбрехт отвечает за них, что г. Альбрехт адъютант г. Берндт и его заместитель", "что этими днями шеф г. Альберхт был в Лавре, обошел всю территорию верхней Лавры, представился конторе как хозяин Лавры и дал вышеуказанные директивы" (собирать дерево, провода, стекло, заготовлять кирпич). Таким образом Берндт штаткоммиссар издает письменный приказ, а его ближайший помощник Альбрехт устно отдает приказы, отменяющие приказ штаткомиссара. И еще характерный штрих: 25 марта 1943 г., т. е. через 2 дня после издания приказа Берндта, "с полудня до полной темноты разрушались здания бывшей иконной лавки, бани и электростанции и др. – снимали железные крыши, выпиливали балки, стропила, полы и потолки – и на 15-ти (приблизитеьно) конных подводах вывозили железо, деревянные и другие материалы" (рапорт 27. III. 1943 г. № 273). Неужели-же немецкие оккупанты были так безсильны, что не могли обеспечить выполнение своих приказов? Нет, свои приказы и распоряжения они проводили жестко, не останавливаясь перед расстрелами тысяч, а здесь они "не видели", как нарушаются их распоряжения. В свое оправдание директор конторы инженер Маслов указывал, что разрушать Лавру начали различные немецкие и военные, и полицейские организации, и что они разбирали уже полуразрушенные здания. Но это верно только отчасти. Много зданий разрушила контора совершенно целых. В конечном-же итоге вопрос: кто начал – не имеет серьезного значения – сами-ли немцы или их приказчики сделали черное дело – это дело второстепенное. Главное – все делалось с ведома и приказа немецких оккупантов.

Управление Лавры с целью охранить Лавру, прекратить уже разрушение и устно, и письменно сигнализировали об ее разрушении и просили принять меры к прекращению разрушений. Больше всего донесений и письменных рапортов Управление подало в Отдел культуры и просвещения, в ведении которого и была Лавра. Отдел культуры передавал эти рапорты голове Городской Управы и непосредственно в Штаткомиссариат. Отдел культуры обращался и в штаб Розенберга, и к доктору Винтеру шефу краевого управления архивами, библиотеками и музеями при Рейхкомиссариате на Украине (ул. Короленко № 22). Но, если кто и заинтересовался разрушением Лавры, то буквально никто не оказал никакой помощи. В частности оказалось, что доктор Винтер ведает в Лавре только церковью над святыми воротами и колокольнею.

Таким образом здания Лавры были разрушены немецкими оккупантами во-первых непосредственно немецкими полицейскими и военными организациями; во-вторых – конторой по разбору разрушенных зданий; в третьих – "украинской" полицией.

"Украинская" полиция, которая "охраняла" Лавру и имела письменные приказы штаткомиссара, запрещающие разрушения, не только допускала эти разрушения, но и сама деятельно разрушала, вывозила и продавала дерево, железо и другие материалы. Да кроме того допускала к разрушению всех, кто только хотел разрушать. За пол литра водки, за мытье полов в полиции можно было разрушать сколько угодно. Обращение к полиции с просьбой прекратить разрушения всегда оканчивались тем, что полиция ловила хищников, забирала их в полицию, где виновники мыли полы, и тем все дело и оканчивалось.

Из всего сказанного ясно, что вся верхняя Лавра и 49-й корпус нижней Лавры были полностью разрушены немецкими оккупантами. Что-же было разрушено немецкими оккупантами?

Не считая Успенского собора, взорванного еще в ноябре 1941 г., разрушена почти полностью Никольская цековь больничного монастыря (она была разрушена в феврале-марте 1943 г.), сильно повреждены церкви Благовещенская и трапезная; сильно повреждена Лаврская трапеза (трапезная церковь и лаврская трапеза еще сохранили чудесную живопись художников Попова и Ижакевича); почти полностью уничтожено 33 корпуса жилых домов верхней Лавры и один корпус (№ 49) Лавры нижней – всего 34 корпуса, сильно повреждены 4 башни в лаврской стене. Полностью уничтожены все надворные постройки, сараи, уборные и проч.; повреждена дренажная система; на территории Лавры появились провалы почвы, мостовые повреждены текучими водами.

За это же время удалось выявить настоящее отношение немецких оккупантов к духовенству и монашествующим. Обычно они рекламировали свое сочувственное отношение к ним, но вот 3 сентября 1942 г. монахи Лавры получают распоряжение в 3-х дневный срок выселиться из Лавры, причина – есть опасение, что ближние пещеры минированы. Монахи резонно замечали, что если пещеры минированы, то опасность угрожает всем без исключения, а не только монахам, да к тому же они скорее согласны умереть в Лавре чем уходить из нее. Пока монахи ходатайствовали, была назначена комиссия по опечатанию всех пещер и церквей Лавры. Тогда-то удалось ознакомиться с состоянием верхней Лавры: выявилось, что Лавра полностию ограблена, но здания были почти в полной сохранности. Маленький штрих: когда комиссия по опечатанию церквей подошла к воротам Лавры и предъявила "украинскому" полицейскому бумажку об опечатании, он ответил: "хорошо, идите; да только толку никакого не будет; комендант (немец из концентрационного лагеря в артилерийском складе, который "по совместительству" хозяйничал и в Лавре), комендант, как кот, лишь только увидит закрытые двери начинает их выламывать".

Пришлось идти к коменданту, который и соблаговолил пойти с комиссией. 12 сентября приказ о выселении был отменен и церковь, и пещеры возвращены монахам.

Здесь-же необходимо сообщить и о продолжающихся в течение всего времени немецкой оккупации зверствах и издевательствах оккупантов по отношению к евреям: на берегу Днепра, за Лаврою, за лаврскою стеною около колодцев Антония и Феодосия был еврейский концентрационный лагерь. Из окон 42 и 43 корпусов (в которых жили монахи) постоянно, особенно утром, можно было видеть, как немецкие изверги до полусмерти скорее до смерти избивали больных и слабых евреев, поливали их на морозе водой и наконец пристреливали. Около самого лагеря их и хоронили. Места погребений сохранились до сегодня.

Ко всему этому надо добавить, что из Лавры было вывезено в Германию не менее 50-ти человек.

Таким образом второй период немецкой оккупации ознаменовывается физическим уничтожением верхней Лавры, когда было разрушено несколько церквей, 34 жилых здания и все надворные постройки – в своем большинстве памятники старины и искусства XI – XII, XVII – XVIII и XIX – XX веков.

Последние дни оккупантов в Киеве и Лавре
(с 1 сентября по 6 ноября 1943 г.)

10 августа последовал приказ Штаткомиссара, а 15 августа и головы города о передаче верхней Лавры управлению Лавры. Но по существу передавать было уже нечего – Лавра была не только полностью ограблена, но и полностью разрушена. В более или менее удовлетворительном состоянии были только церковь над святыми воротами (Троицкая) и над экономическими воротами (всех святых).

10 сентября было составлено описание состояния всех строений верхней Лавры.

Маленький эпизодик: 24 августа 1943 г. в 10 час. дня на территорию верхней Лавры явился немецкий офицер с двумя заключенными концентрационного лагеря, находящегося против Лавры в артиллерийском складе, пошел в 6-й корпус и начал выламывать двери. Про это охранник сообщил управлению Лавры, но когда через 10 минут пришли на место происшествия там никого уже не застали, но за эти 10 минут были вынесены входной тамбур и два печных прибора. По сообщению охранника Баккалинского А. П. и кладовщика материального склада Чаюн этот офицер много раз приходил для грабежа верхней Лавры и однажды потребовал у Чаюна выдачи из склада материалов, когда же Чаюн отказался, он принудил его под угрозою револьвера маршировать по двору Лавры, после чего Чаюн открыл склады и выдал все, что он вымогал.

31 августа последний день, когда "украинский" полицай стоял на часах у святых ворот Лавры; в ночь на 1 сентября с могильного памятника была украдена бронзовая мемориальная доска.

В сентябре началось общее отступление немцев из-за Днепра и запылали заднепровские села. 23 сентября последовал приказ о выселении до 26 сентября всех жителей Киева от берега Днепра до улицы Саксаганского и до еврейского базара. Начался дикий террор изгнания из квартир всех без исключения и здоровых и больных и малых и старых. Изгнание сопровождалось избиением неуходящих по какой-либо причине. Вышвыривали из квартир стариков и старух, не могущих даже ходить. Был избит, например, игумен Иринарх Кондаркин, больной туберкулезом, который и умер от побоев 4 ноября 1943; в результате изгнания через несколько дней умер и другой монах – Аркадий.

Вещи и мебель изгнанных жильцов были разграблены и разбиты. Можно думать, что и само выселение имело своею целью дать возможность отступающим немцам ограбить все мирное население.

Таким образом на небольшом примере Лавры мы видели все виды зверства, издевательства, убийства, грабежа и разрушений немецких оккупантов. Мы видели, ужасались и не могли понять, в чем их смысл, какая цель. Не видя, трудно было бы поверить, на что способны гитлеровские изверги. Но мы видели все это своими глазами, пережили и уже не забудем никогда, как "злодей злодействовал злодейски".

29. XI. 1943 г.

В. Тверской, уполномоченный
Кировского Райисполкома по Лавре
Архимандрит Валерий, Наместник Лавры

Верно:

[1] Сообщение чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников и принесенного ими ущерба гражданам, колхозам, общественным организациям, государственным предприятиям и учреждениям СССР. О разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в городе Киеве. – М., 1944. – С.4.

[2] *Грімстед Кеннеді П., Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. – К.; Львів, 1991. – С.11, 44.

[3] *Смишко В.П.* Возрожденный Киев: Трудовое содружество народов СССР в восстановлении столицы Украины: 1943-1945 гг.. – К, 1990. – С.19.

[4] *Теперук В.* Злочин у лаврі // Молодь України. – 1989. – 2 лип.

[5] *Гуржій А.* Прорахунок Чорногубова // Пам'ятки України. – С.89. – №4. – С.32.

[6] Очерки истории Киево-Печерской Лавры и заповедника. – Киев, 1992. – С.130-133.

[7] *Жук Б.* Чорногубов – антибільшовик // Пам'ятки України. – 1991. – №4. – С.55 (скорочений варіант статті: Пожары в Киеве в 1941 году // Вестн. ин. по изучению СССР (Мюнхен). – 1956. – Н- 2/19); Тетерук В. Злочин у Лаврі // Молодь України. – 1989. – 29 лип.

[8] *Гурков І.* Хто висадив у повітря Успенський собор? // Літературна Україна. – 1991. – 1 серп.

[9] Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – С.131.

[10] Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – С.111, 128, 129.

[11] ЦДАВО України, ф.165, оп.11, спр.502, арк.9; спр.503, арк.91.

[12] Там само, ф.4762, оп.1, спр.15, арк.11; Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – С.147.

[13] *Лабунько М.* Чого не знав Чорногубов // Пам'ятки України. – 1991. – №4. – С.54.

[14] *Смішко В.П.* Назв. праця. – С.21.

[15] Сообщения Чрезвычайной государственной комиссии о разрушениях и зверствах, совершенных немецко-фашистскими захватчиками в Киеве. – С.6-7.

[16] Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – С.138.

[17] ЦДАВО України, ф.4762, оп.1, спр.457, арк.111-117.

[18] *Певний Б.* Діялоги в "елевейторі" й поза ним // Сучасність. – 1983. – №4. – С.35.

[19] Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – С.133.

[20] ЦДАВО України, ф.2, оп.7, спр.1546, арк.4, 36; *Теторук В.* Злочин у лаврі // Молодь України. – 1989. – 29 лип.

[21] *Грімстед Кеннеді П., Боряк Г.* Назв. праця. – С.20.

[22] ЦДАВО України, ф.165, оп.11, спр.502, арк.22; спр.503, арк.91-97.

[23] Там само, ф.2, оп.7, спр.1546, арк.119.

[24] *Пушкарський Н.Ю.* Як горів Київ // Укр. зб. – Мюнхен, 1956. – №5. – С.172.

[25] *Жук Б.* Назв. праця.

[26] *Форостівський Л.* Київ під ворожими окупаціями. – Буенос-Айрес, 1952. – С.38.

[27] *Певний Б.* Назв. праця. – С.35.

[28] *Грімстед Кеннеді П., Боряк Г.* Назв. праця. – С.18, 46.

[29] *Гурков І.* Назв. праця.

[30] *Кулиняк Д.* Хто мінував собори // Пам'ятки України. – 1991. – №4. – С.48-49.

[31] *Геврик Т.* Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. – Нью-Йорк, Київ, 1991. – С.53.

[32] *Певний Б.* Назв. праця.

[33] Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. – С.134.

І. В. ВЕРБА (Київ), В. М. ЗАРУБА (Дніпропетровськ)

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА

(Листи до Ніни Синявської. 1973-1978)

Творчі зв'язки визначного українського історика Олександра Оглоблина (1899-1992)[1] з відомим вченим на громадським діячем Антоном Синявським (1866-1951)[2] розпочалися в стінах рідного для них обох Київського університету (тоді – ІНО ім. М. Драгоманова) в 1922 році. Саме тоді Олександра Петровича призначили професором історії України, а Антона Степановича професором географії. Тоді вони тісно співпрацювали на ниві заснування в інституті музею М. Драгоманова, провели чималеньку роботу по віднайденню портретів та бюстів Михайла Петровича. Створили галерею його друзів та знайомих, відомих громадських діячів слов'янства П. Чубинського, М. Костомарова, В. Антоновича, О. Герцена та інших[3]. В 1957 році у Мюнхені О. Оглоблин надрукував в "Українській літературній газеті" (№ 4 (22), ст. 5) дослідницько-мемуарну статтю "Пам'яті А.С. Синявського" в якій детально розповів про їхню творчу співпрацю і особисту дружбу в 1920-х, на початку 1930-х рр. у Києві. Він відзначає наукову активність А. Синявського, його викладацький ентузіазм, "біганину від вишу до вишу", людську порядність, особливо в страшні 30-ті, коли розпочався погром історичної науки, "осоружна" критика і самокритика. Коли розбитий дискусією він знайшов підтримку в одного Синявського.

Згодом А. Синявський виїхав на Далекий Схід і з О. Оглоблиним вони зустрілися вже в 1942 році в окупованому німцями Києві. Невдовзі їхні шляхи розійшлися назавжди. Проте, О. Оглоблин, живучи на еміграції, постійно підтримував зв'язок з донькою А. Синявського – Ніною Антонівною, яка влітку 1944 року емігрувала до Німеччини, а згодом до США, де живе й нині.

В 1972-1973 рр. Н. Синявська і О. Оглоблин, який був тоді президентом УВАН, готували збірник на пошану Антону Степановичу. Було знайдено і підготовлено до друку маловідомі статті вченого, написано чисельні спогади про нього (Н. Полонської, І. Косач, М. Сокола, В. Здрайковського, Н. Дорошенко та ін.), біографічні та дослідницькі статті вчених діаспори. Але, як видно з пропонованих нижче листів О. Оглоблина до

Н. Синявської, через погіршення політичної ситуації в СРСР збірник не вийшов. Ніна Антонівна боялася зашкодити своїй молодшій сестрі Катерині і її сину Олександру, які жили в Києві і де перестраховщики були особливо пильні. В листах відбито також працю Оглоблина над статтею про А. Синявського в Енциклопедії українознавства (т. 8). Тут же, в листі від 15.1.1976 р. О. Оглоблин дає характеристику А. Синявському, як визначному українському історику, який запропонував і науково обґрунтував новітню концепцію історії України, яку згодом самостійно повторив М. Грушевський і яка лежить в основі сучасної схеми національної історії.

Окрім того, в листах міститься багато цінної інформації до біографії О. Оглоблина, до вивчення наукового життя в українській діаспорі. Хронологічно епістолярій охоплює 1973-1978 рр. (1973-1974-1975 (3 л) - 1976 (2 л) - 1978). Правопис оригінала зберігаємо. Висловлюємо також подяку Ніні Синявській за надані матеріали.

№ 1

5.01.1973. Лудлов

Високоповажна й Дорога Ніно Антонівно! З Рідзвом Христовим сердечно вітаю Вас і бажаю усього найкращого в Новому році. Щиро дякую за Вашу милу картку й добрі побажання.

Дуже шкодую, що ми не могли побачитися в Нью-Йорку. Правда, я був там лише 2 дні, які цілком були завантажені справами УВАН, не кажучи вже про інші проблеми (головне, НТШ, яке перебуває тепер у стані великої кризи). Зрештою, й в УВАН не все гаразд, бо маю багато труднощів, а навіть перешкод з боку деяких осіб, які хотіли б мать більший вплив на діяльність Академії, вплив, на мою (й не лише мою) думку, не корисний для УВАН. До того ще відчуваю брак людей, здатних до посвяти й конструктивної поступової праці. Тим часом УВАН, для свого розвитку, потребує як найбільше таких людей. На жаль, мешкаючи далеко від Нью-Йорку й не маючи змоги частіше (й довше) бувати там, я просто не в стані зробити більше, ніж я роблю тепер. Та й здоров'я моє не допускає.

Я розумію Ваші побоювання що до видання Збірника, присвяченого Антонові Степановичу. Але мені здається, що Ви перебільшуєте небезпеку. Звичайно, ми знаємо, що ситуація там тепер не дуже сприятлива для подібного роду наукових видань. Та все-ж гадаю, що цей збірник не може перешкодити Вишим рідним. По-перше, Антін Степанович не був емігрантом, ні репресованим, а до того ще, як свідчать знайдені нами матеріяли,

---

[1] Див. про нього: *Винар Л.* О.П. Оглоблин (1899-1992) // Укр. історик; 1993. – № 1-4. – С. 7-57; *Верба І.* О.П. Оглоблин // Укр. іст. журнал. – 1995. – № 5-6.

[2] Про А. Синявського детальніше в книзі: *Заруба В.М.* З вірою в українську справу: А.С. Синявський. – К.: Либідь, 1993. – 138 с.

[3] ЦДАВО України, ф. 3561, оп. 1, спр. 257, арк. 12-14 зв.

був добрий знайомий Франка й Кримського (й, можливо, Драгоманова), отже діячів, які тепер, "в честі" в Совєтів. По-друге,збірник не має зовсім політичного характеру, й ми ніколи не плянували його таким. В крайнім разі можна було б зняти деякі "одіозні" імена (з титульної сторінки), щоб не дратувати Совєтів. Але, повторюю, й зважаю на Ваші побоювання, й тому, моя думка така. Мусимо пошвидше закінчити підготовку до видання, з тим, однак, щоб друк його відкласти на якийсь час. Властиво, весь матеріял вже зібраний (Вашу Гарвардську посилку я дістав своєчасно). Хочу, крім редагування його, ще переробити (значно поширивши) свою стару статтю, бо нові матеріали й спогади самого Антона Степановича про його молоді роки (в "Україні")[1] малюють нам яскраво його обличчя не тільки, як видатного вченого й педагога, але й як громадсько-політичного діяча кінця 19- початку 20 століття. Так, чи так, збірник треба було довести до щасливого кінця, себ-то, до видання, хоч би й де що в пізнішому часі. Це наш спільний обов'язок і ми мусимо його виконати.

Якщо все буде гаразд, зима не буде дуже лютою, а флюс не пошириться на справжню епідемію, сподіваюся бути в Нью-йорку десь в кінці лютого або в березні. Тоді дуже хотів би побачитися з Вами. Звичайно, Омельченко[2], знатиме про це заздалегідь. Можливо дуже, що тоді буде моя наукова доповідь в Академії, про що буде тоді повідомлення в "Свободі"[3].

Ще раз сердечно вітаю Вас. Ваш О. Оглоблин. Поклін і привіт Вам від мого Дмитра[4]. Разом з його Святочними поздоровленнями й побажаннями вського найкращого.

№ 2

30.V.1974. Лудлов

Високоповажна й дорога Ніна Антонівна!

Почуваю себе дуже й дуже винним перед Вами й прошу ласкаво дарувати мені мою довгу мовчанку. Вже давно-давно збирався Вам написати, а зокрема відповісти на Ваші питання. Але така вже моя доля - нещасного Президента УВАН, який сам не знає коли зможе поїхати на засідання Управи (чи Конференцію Дійсних Членів) без риску, що воно не відбудеться через брак кворуму. Отже мушу й листовно, й телефонічно намовляти колег (членів Управи), щоб вони відклали ловлю риби, або якийсь фестиваль танків, а таки прийшли чи приїхали на ділове й важливе засідання в Академії. Щойно цими днями й довідався що все вже ніби-то погоджено, й я можу перевести засідання Управи 8 червня, а наступного дня прочитати свою доповідь на конференції Історичної Секції (долучаю запрошення не для самореклами, а зі щирого бажання побачити Вас на цій конференції). Оце й поспішаю Вас повідомити про свій приїзд до Нью-Йорку.

Сердечно дякую за листа й Великоднє поздоровлення: Воістину Воскрес! Був би своєчасно поздоровив Вас, але спочатку не мав карток,

які цього року дуже спізнилися до мене з Нью-Йорку (тут в нас, звичайно, жадних українських святочних карток не дістати), а потім був хворий і завалений по-горло працею, й щойно тепер починаю відповідати на заслані поздоровлення, "позичивши в Сірка очей".

Переходжу до ділових питань. Ваші сумніви й побоювання щодо Музею-Архіву УВАН не мають підстав. Я весь час в курсі його праці й можу запевнити Вас, що новий керівник зробив і робить чимало, щоб привести до ладу той дорогоцінний матеріял, що його зібрав покійний В.В. Міяковський[5], який вже не мав часу на його упорядкування. Хочемо зробити Музей-Архів зразковим. Адже крім дуже цінних архівних фондів, він має бібліотеку – суто – україністичну – коло 40 тисяч томів (мабуть, найбільшу такого змісту в Америці).

Правда кошти УВАН на упорядкування цієї скарбниці замалі, але потроху робимо все, що в наших силах. Одже, ви можете сміло й зовсім спокійно передавати туди все, що хотіли б передати (звичайно під розписку). Годі й казати, що доки я буду Президентом Академії (цього року кінчається моя перша кадеція, але мене намовляють кандидувати вдруге, й, правдоподібно, так я й зроблю), всі Ваші матеріяли, здепоновані в Музеї-Архіві УВАН, повністю гарантовані. Та й далі, сподіваюся, керівництво й членство Академії буде як слід пильнувати й зберігати свій Музей-Архів, і не віддасть нікому.

Цілком згідний з Вами, що матеріяли, які ми зібрали для збірника пам'яті Антона Степановича найдоцільніше депонувати (відповідно оформивши це) в Музеї-Архіві УВАН. Цього разу, однак, я не зможу взяти їх з собою, бо їду автобусом і мушу мати якнайменше речей. Але десь за місяць-півтора в мене буде нагода передати ці матеріяли (в окремому пакунку) з одною надійною людиною з Нью-Йорку, що їхатиме до мене автом. В крайнім разі, перешлю збірник рекомендованим поштовим пакетом, а посвідку УВАН про їх одержання надішлю потім Вам. Зрештою, можете бути спокійні й тепер: ці матеріали, як і весь мій архів (а також архів Н.М. Дорошенко)[6] і бібліотека знаходяться під постійним доглядом (в нас завжди хтось – я, чи Дмитро – є вдома) і охороною. Правда, я згодом хочу передати Дорошенківський Архів до УВАН, але щойно тоді як я закінчу готувати до друку монографію Дмитра Івановича про Гетьмана Петра Дорошенка (ця робота вже добігає кінця, й я сподіваюся, що ще цього року почнеться друк цієї дорогоцінної монографії[7]). Зрештою, докладніше про цю справу я хотів би поговорити з Вами в Нью-Йорку, 9 червня, перед конференцією, якщо це буде Вам зручно.

Що ж до видання нашого збірника, то над цим нам з Вами треба ще подумати, бо тепер ситуація на Україні і взагалі в СССР дуже несприятлива, а може навіть небезпечна.

В надії, на скоре й миле побачення, сердечно вітаю Вас. Ваш О. Оглоблин. Поклін од Дмитра.

N° 3

6.IV.1975.Ludlow

Дорога Ніна Антонівно!

Посилаю на Ваш перегляд статтю про Антона Степановича, яка тепер друкується в ЕУ2[8]. Гадаю, що я вказав усе головне з багатої біографії А.С. Звичайно, можна було б сказати значно більше, але, з одного боку, ліміти ЕУ, а з другого, Ваша обережність - обмежує мене.

Прошу Вас з'ясувати розбіжність у даті народження А.С. У Ваших матеріялах зазначено 1864 рік, тим часом, як у збірнику "Наука и научные работники СССР" (1927), який користувався даними, що попадали від самого А.С., подано 1866 рік, і я прийняв цю дату. Але якщо у Вас є документальні дані, що стверджують 1864 рік прошу мені написати, і я виправлю це у своїй статті. Статтю, що її долучаю, прошу залишити в себе. Плянував я приїхати до Нью-Йорку, на перше засідання нової Управи УВАН, 19 квітня. Та захворів І.Л. Замша[9] і довелося засідання перенести на середину травня.

Був би радий тоді з Вами побачитися. Сердечно вітаю Вас. Ваш О. Оглоблин. Мій Дмитро вітає Вас.

N° 4

17.IV.1975.Ludlow

Дорога Ніна Антонівна!

Сьогодні дістав Вашого листа й дуже дякую за увагу й поправки до біографії Антона Степановича. Разом з цим висилаю листа до проф. Кубійовича[10] й прошу його поробити відповідні зміни в моїй статті. Не сумніваюся, що це буде зроблено як слід. А з рештою, я ще перевірю це в коректі. Одже, будьте спокійні.

Правда, я не думаю, щоб згадка про Сімферопіль і Нальчик могла перешкодити Вашим родичам в СССР. Адже ж відповідні органи докладно знають, де був і що робив Антон Степанович перед війною й під час війни та окупації. Але, як каже прислів'я, "береженого й бог береже", й тому цілком розумію Ваші побоювання й застереження.

Хвороба І.Л. Замші примусила нас перенести засідання Управи УВАН на кінець травня м. (орієнтовно 31.V. або І.VI). Чи Ви були на Конференції пам'яті Б.Г. Унбегауна?[11] Які Ваші враження від неї? Сердечно вітаю Вас. Ваш О. Оглоблин. Поклін від Дмитра.

N° 5

4.V.75. L[udlow] Христос Воскрес!

Високоповажна й Дорога Ніна Антонівна!

Сердечно дякую за картку й миле поздоровлення. Я й Дмитро щиро вітаємо Вас з Великоднем і бажаємо всього найкращого.

Матеріяли Вашого збірника мені ще потрібні якийсь час. Перед усім, у зв'язку з ЕУ (коректа тощо), а головне, тому, що я не залишаю думки розшукати бодай деякі статті Антона Степановича в галицьких виданнях 1880-90-х рр. Маємо безперечні дані, що А.С. друкував їх там (у "Зорі"[12], "Народі"[13] тощо) під різними псевдо. Про які я вже Вам писав. Найбільш цікаві псевда Хома Скраглюк і А. Катран, які А.С. вживав не лише у львівських, але й в одеських періодичних виданнях. "Зорю" й "Народ" можна розшукати за кордоном. Зокрема "Зоря" за 1891 рік є в Музеї-Архіві УВАН, і було б дуже добре, якби ви самі передивилися цей річник в УВАН. А "Народ" шукатимемо або тут, в Америці, або скорше, в Європі (Париж, Відень, Швейцарія). Ця частина діяльности Антона Степановича особливо цікава дуже історика, тим паче,що вона зовсім не досліджена і взагалі майже невідома.

Раджу Вам навіть не думати тепер про подорож до СССР. Якщо б вона скінчилася для Вас благополучно (хоч це сумнівно), то для Ваших рідних там вона напевно буде небезпечною й тепер, і на майбутнє. Добре, що конференція УВАН пам'яті Унбегадна вдалася. Подібні конференції дуже важливі й потрібні для зв'язку Академії зі світовою наукою. Хоч вони коштують чимало зусиль і не завжди дають добрі наслідки, але ми й далі будемо продовжувати цю критику. Ще раз сердечно вітаю Вас і сподіваюся, що в кінці цього місяця (або в перших числах червня) побачу Вас у Нью-Йорку.

Ваш О. Оглоблин.

N° 6

15.I.1976.Ludlow

Дорога Ніна Антонівна! Сердечно дякую за святочного листа й милі поздоровлення. Прошу пробачити, що не міг відповісти Вам раніше. Після моєї невдалої (й дуже важкої) подорожі до Нью-Йорку, про яку Ви, мабуть, чули, мій (вайрус" дав мені низку прикрих ускладнень, від яких я й досі не можу очуняти. Отож, щойно тепер починаю поволі повертатися до праці.

Я перевірив коректу гасла про Антона Степановича в ЕУ й двічі писав до Сарселю[14], щоб там допильнували наших поправок. Сподіваюся, що це вже зроблено. Але, на всякий випадок, ще раз нагадаю Кубійовичу про це. (Цей випуск ЕУ якраз тепер друкується).

Беручи до уваги Ваші побоювання, гадаю, що з виданням збірника, присвяченого А.С., краще зачекати. Хоч я й не думаю, щоб воно пошкодило Вашим родичам там, але "береженого й бог береже", а таке тепер робиться, що ліпше не ризикувати. Рукопис збірника лежить у мене, під моїм пильним доглядом (вдома завжди хтось у нас є) і це, звичайно, певніше, ніж коли б він був в Музеї-Архіві УВАН. А далі побачимо. Я все сподіваюся, що ми з Вами побачимося раніше, а тому й не писав Вам з

приводу статті "Катрана" (себто Антона Степановича), яку Ви мені були надіслали. Це знаменитий твір, і дуже шкода, що він загубився в тому галицькому журналі. Адже ж А.С., по-суті, дав там (вперше!) таку концепцію історії України, яку щойно пізніше повторив М.С. Грушевський[15] у своїх пізніших творах. Публікація (нова) цієї статті (чи то у збірнику, чи то в якомусь науковому журналі, приміром, в "Українському історику") була б справжньою сенсацією. Але це виключно залежить од Вас, і без Вашого дозволу я цього не зроблю. Втім, може статися й таке: хтось викопає статтю "Катрана" й надрукує (себто передрукує) її, зберігаючи псевдо автора (хоч воно вже відоме в совєтському виданні - книзі Дея[14] про українські псевдоніми), й тоді буде шкода, що не ми це зробили. Тепер я розумію, чому саме А.С., працюючи у виданнях Грушевського 1920-х рр., не розкрив свого псевда. Шкода, що ми не маємо інших статтів, опублікованих А.С. в галицьких виданнях кінця 19 ст. Вони були б дуже важливі для оцінки А.С., як історика України. Нажаль, наші молоді історики й економісти цими справами не цікавляться.

Сподіваюся, що на весні (кінець травня - початок червня) мені пощастить побувати в Нью-Йорку, де буду дуже радий побачитися з вами. Сердечно вітаю Вас і передаю поклон від Дмитра. Ваш О. Оглоблин.

№ 7

Воістину Воскрес!

27.IV.1976.Ludlow

Дорога Ніна Антонівна!

Сердечно дякую за гарну картку й милі поздоровлення, а зокрема за дописку. Буду дуже радий побачитися з Вами в Нью-Йорку. Взимку мій лікар "заборонив" мені кудись виїздити (після сумної подорожі до Нью-Йорку в кінці грудня м.р.). Але тепер нам заповідається на весну (сьогодні вночі мороз!), пляную бути в Нью-Йорку десь у другій половині травня м[ісяця]. На жаль, ще не знаю точно в які це буде дні (це не від мене залежить, а від колег по Управі УВАН, а цього року ще й від операції очей в І.Л. Замші), але мушу обов'язково їхати, бо цього вимагають деякі справи Академії, що їх треба буде полагодити.

Про свою подорож до Нью-Йорку повідомлю Вас заздалегідь. Ще раз сердечно вітаю Вас з Великодніми Святами. Ваш О. Оглоблин. Поклін від Дмитра.

№ 8

16.I.1978.Ludlow

Дорога Ніна Антонівна!

Сердечно дякую за миле поздоровлення. Дуже радий був одержати й попереднього листа, з якого довідався про Вашу нову адресу. Бо я давно

вже хотів написати Вам, але не знав Вашої адреси (свого часу Ви мені писали про зміну помешкання, але не подали адреси).

Минулий рік справжді був важкий для мене. Могло бути ще гірше, коли мене в непритомному стані вночі було відвезено до шпиталю (перший раз в моєму житті) де я потрапив до emergency - room'у й щойно за три години прийшов до свідомости. Мав колись здорове серце, але ускладнення після вайрусу (дістав я його в (нерозбірливо - *упор.*) спричинилося до значного ушкодження і ослаблення серця, і я тепер мушу вести життя напів інваліда (різна медицина, дієта, скорочення роботи тощо). Найбільш дошкуляє мені те, що можу працювати не більш як 4 години на добу (і то з перервами). Взимку мушу сидіть вдома й берегтися перестуди. Подорожі до Нью-Йорку стали не можливими - хіба що влітку (себто на весні і на початку осени) - і то лише автом, а не автобусом (поїзди регулярно не ходять). Важко стало й писати, як це Ви бачите з мого почерку. Що-ж, мені почався 79 рік!

Ясно, що моя президентура в УВАН мусить скінчитися в цьому році (грудень м.[ісяць]). Може, пощастить ще раз приїхати - десь у кінці травня або на початку червня - на Конференцію Дійсних членів УВАН. Нажаль, нема кому передати уряд Президента (охочі є, але здебільшого не відповідні кандидати), а кидати Академію на призволяще не можу. А то б давно вже зрезигнував, бо за 7 літ президентури втратив там багато сил, здоров'я, нервів тощо.

Моя замітка про Антона Степановича вже надрукована в ЕУ II, вип. 36, стор. 2819. Помилок, здається, нема і портрет вийшов добре. Спочатку Кубійович обіцяв мені вислати ще один примірник, та мабуть забув: нагадую йому про це (це для вас). Цілий том (VIII) вийде ще не скоро.

Присвячений мені Науковий Збірник УВАН (ч. III) вже друкується[17]. Омельченко обіцяє видати його протягом лютого ц.р. Збірник (коло 500 сторінок друку) на мою думку, добрий. Щиро дякую Вам за готовність допомогти в його виданні (ця допомога справді була б потрібна). Я доручив Омельченкові поговорити з Вами про це. Можливо, що вдастся видати окремою відбиткою першу частину збірника - мою автобіографію, бібліографію й статті про мене. Це була б книжка сторінок на 100-120 з портретами.

На жаль, збірника про Антона Степановича видати тепер, мабуть, не можна. Політична ситуація в СССР, а зокрема, на Україні, чимраз гіршає. Одже, Ваші побоювання зовсім слушні. Матеріяли поки що всі в мене під доброю охороною. Коли покину президентуру в УВАН можна буде зробити "зіракс-копію" в 2 примірниках (один у Вас, а другий у Музеї-Архіві УВАН).

Дуже хвилює мене стан здоровля Дмитра. Він має діабет і високе тиснення крови. Праця на фабриці, хоч кваліфікована, стає для нього дуже важкою, але нема ради. Сердечно вітаю Вас, дорога Ніна Антонівна, і прошу мене не забувати. Щиро відданий Вам О. Оглоблин.

[1] *Синявський А.С.* Л.П. Добровольський у споминах // Україна. – 1930. – № 7-8.

[2] *Омельченко Василь* – генеральний секретар УВАН у США.

[3] "Свобода" – українська щоденна газета в США. Виходить з 1893 р.

[4] Оглоблин Дмитро Олександрович (1925–1986) – син О. Оглоблина.

[5] *Міяковський Володимир Варламович* (1888–1972) – літературознавець та історик, керівник Музею-архіву УВАН.

[6] *Дорошенко (Васильченко) Наталя Михайлівна* (1888–1975) – актриса і громадська діячка, дружина Д.І. Дорошенка.

[7] *Дорошенко Д.І.* Гетьман Петро Дорошенко (Огляд його життя і політичної діяльності): Редактор В. Омельченко. – Нью-Йорк: УВАН, 1985. – 712 с.

[8] Словникова частина "Енциклопедії українознавства" (т. 1 – 10, 1955–1984).

[9] *Замша Іван* (1895–1975) – економіст і кооперативний діяч.

[10] *Кубійович Володимир* (1900–1985) – географ і демограф, головний редактор "Енциклопедії українознавства".

[11] *Унбегаун Борис* (1893–1973) – російський мовознавець, дійсний член УВАН у США.

[12] "Зоря" – двотижневий часопис, виходив у Львові в 1880–1897 рр.

[13] "Народ" – двотижневик, орган Русько-української радикальної партії, виходив у Львові і Коломиї за редакцією І. Франка і М. Павлика.

[14] Сарсель – місто під Парижем, осідок НТШ в Європі.

[15] Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) – визначний український історик.

[16] *Дей О.* Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI–XX ст.) – К.: Наукова думка, 1968. С. 48, 195, 200, 335, 348, 530.

[17] Йдеться про збірник на пошану О. Оглоблина, виданий УВАН з поміткою у 1977 році.

4

ДИСКУСІЇ

І.В.ВЕРБА, О.С.РУБЛЬОВ (*Київ*)

УЛЬЯНОВСЬКИЙ В. НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО: ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА

(Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2 т. – К.: Либідь, 1992. – Т.1. – С. V–LVI)

З часу написання цієї рецензії пройшло чимало років і ми хотіли її зняти. Але про Н.Д. Полонську-Василенко з'явилося ряд праць, виходить монографія І.В. Верби. В них чимало дискусійного матеріалу. Щоб допомогти авторам, ми й вирішили її залишити, як нагадування, що рецензенти і самі пройшли цей шлях.

Ідеологічне табу, яке довгі роки тяжіло над постаттю Н.Д.Полонської-Василенко (1884-1973), майже цілковито викреслило з анналів історії науки в Україні ім'я цієї непересічної жінки. Тим відрадніше для нас поява у вітчизняній історіографії одного з перших узагальнюючих нарисів про життя і діяльність відомої дослідниці історії України, яка останні тридцять років свого життя перебувала на еміграції. Не можна не вітати той факт, що грунтовна вступна стаття передує популярному двотомному курсу "Історія України" Н.Д.Полонської-Василенко, що донедавна був відомий лише на Заході (в УРСР про нього знало лише вузьке коло фахівців), а нині прийшов і до вітчизняного читача.

Факти біографічного характеру і творчої лабораторії обдарованого науковця реконструйовані В.І.Ульяновським завдяки ретельній розробці значного джерельного матеріалу, який вперше вводиться у широкий обіг. Це вдалося зробити, насамперед, завдяки вивченню відповідних фондів, які знаходяться у київських архівах, зокрема, у ЦДАМЛМ України, ЦДАВО України, НБУ НАН України. При написанні вступної статті було використано також наукову літературу, численні мемуари, головним чином української діаспори за кордоном. Таке поєднання архівного матеріалу з науковим доробком закордонного українознавства, на наш погляд, має найкращі позитивні наслідки: це дало можливість В.І.Ульяновському переглянути деякі усталені оцінки, що тривалий час побутували в історіографії, а іноді й уточнити окремі факти нелегкого життєвого шляху Наталії Дмитрівни. Так, одним із перших автор нарису використав такі важливі документи біографічного характеру Н.Д.Полонської-Василенко (дівоче прізвище – Меньшова), як свідоцтво про народження, атестат про закінчення гімназії та педагогічного курсу стажування тощо.

Всілякого схвалення заслуговує і факт публікації короткого

життєпису Н.Д.Полонської-Василенко, який віднайдений В.І.Ульяновським в Інституті рукописів НБУ НАН України і подається як додаток до вступної біографічної статті.

На особливу увагу заслуговують також і матеріали з наукового портфеля дослідниці, які тривалий час вважалися втраченими для науки. На них зробив наголос В.І.Ульяновський. З цього реєстру слід у першу чергу назвати її докторську дисертацію – "Очерки заселения Южной Украины в XVIII веке", збірник документів "История заселения Южной Украины в XVIII столетии" у 2-х томах, роботи з історії Києво-Межигірської фабрики тощо. Важливо, що ці праці, а також збірник документів сьогодні фактично виконують функцію першоджерела, оскільки під час двох останніх світових воєн було втрачено чимало документів з цієї проблематики.

Перелік позитивних сторін рецензованої роботи буде не повним, якщо не згадати, що автор переглянув погляди еміграційних істориків (в основному О. П. Оглоблина та В.Омельченка) на постать Наталії Дмитрівни за дореволюційних часів, аргументовано спростувавши створений на Заході ореол дослідниці як українофілки вже змалку, довівши, що тоді Н.Д.Полонська-Василенко думала, говорила й писала виключно у контексті загальноросійської історіографії і лише під впливом подій та часу докорінно переглянула свої світоглядні позиції.

Також кардинального перегляду зазнала і трактовка діаспорних науковців на таку велику студію Наталії Дмитрівни, як "Историко-культурный атлас по русской истории с объяснительным текстом" у 3-х випусках (Київ, 1913-1914). В.І.Ульяновський дійшов висновку, що головною причиною затримки впровадження цього атласу у навчальний процес було не його українське забарвлення, а наукова конкуренція. Заслуховують на увагу й цікаві думки автора на причини захисту докторської дисертації Н.Д.Полонською-Василенко у Москві 18 жовтня 1940 р. На підставі відомих йому джерел В.І.Ульяновський зазначає: історик захищалася у Москві тому, що не мала підтримки у Києві, оскільки українські наукові кола вважали дослідницю чужою за духом, власне, істориком Росії. Ще один позитивний момент даного нарису полягає, на нашу думку, у тому, що автор розібрався у такому складному питанні, як директорство Наталії Дмитрівни у Центральному архіві давніх актів у Києві під час війни, зазначивши, що вона була керівником лише до початку 1942 р., а не до вересня 1943 р., як вважали українознавці діаспори. Також відзначимо, що у вступній розправі до двотомника приведено у фактичну відповідність прізвище головної героїні стосовно того чи іншого періоду її біографії (Н.Меньшова, Н.Полонська, Н.Полонська-Василенко), чого також не зробили попередники В.І.Ульяновського.

Але, як і кожний сумлінний дослідник, що має справу із надзвичайно складним біографічним жанром та базується на обмеженому колі джерел (нагадаємо, що велика частина архіву Н.Д.Полонської-Василенко

опинилася за кордоном України і була, зрозуміло, недоступною авторові), В.І.Ульяновський не уник й низки неточностей.

Так, незважаючи на перелік численних праць Н.Д.Полонської-Василенко, авторові не вдалося розкрити змістовний бік її вкладу в українську науку. На нашу думку, це варто було б зробити наприкінці нарису, подавши у концентрованій формі аналіз внеску науковця у розвиток археології, археографії й джерелознавства, історіографії тощо, наголосивши на тому, що нового привнесла дослідниця у науку порівняно зі своїми попередниками.

Автор також, на наш погляд, не зовсім слушно пов'язує невеличкий етюд "Екзамен" з історією складання Наталією Дмитрівною магістерського іспиту у 1915 р. (с.XIII). Навряд чи його слід вважати автобіографічним. Ми гадаємо, що робота ця написана не пізніше 1900 р. і, можливо, є випускним твором майбутньої дослідниці з російської словесності при закінченні гімназії. На користь цього свідчить аналіз самого твору, а також підпис наприкінці його та адреса авторки: "Н.Меньшова. Киев. Институтская улица №27, кв.21". Прізвище Меньшова Наталія Дмитрівна носила до 1906 р., а по вулиці Інститутській (згодом – Московська, 30, кв.2; Тарасівська, 12, кв.1; Тарасівська, 20, кв.5) вона мешкала до 1902 р. Та й психологічно навряд чи такі емоційні переживання, з якими написана робота, мав би викликати цей, зрештою другорядний епізод у житті 31-річної жінки, коли позаду вже було нещасливе кохання, розлучення із першим чоловіком, певні наукові здобутки. Враховуючи, що у Київському університеті Св.Володимира Наталія Дмитрівна мала чимало доброзичливих знайомих і колег (В.С.Іконніков, М.В.Довнар-Запольський та ін.), результат магістерського іспиту був заздалегідь визначеним і навряд чи міг її особливо турбувати.

Не зовсім слушним є твердження, що Н.Полонська була першою у стінах Київського університету жінкою – приват-доцентом (с. XIV), що з її обранням на цю посаду археологія визнавалася як окрема обов'язкова на історичному відділенні дисципліна й мала бути створена спеціальна кафедра (с.XIV), що курс старожитностей вона мала читати замість В.Ю.Данилевича (с. XIII), що декан Бубнов вже поставив курс археології на вечірнє відділення в наступному 1916/17 році (с. XIII). Адже сама Наталія Дмитрівна спростувала, що вона була першою жінкою – приват-доцентом Київського університету, зазначивши, що рівночасно із нею доцентуру та професуру дістали М.Васюхнова – з медицини та В.Радзимовська – з хімії. Крім того, як нам здається, відкриття кафедри археології у Київському університеті вже давно було потребою часу й було наперед визначено і без Н.Д.Полонської. Інша річ, що за умов першої світової війни, коли і без того бракувало викладачів і студентів, відкрити нову кафедру було справою, яка вимагала великих зусиль.

У листі Наталії Дмитрівни до батьків від 25 квітня 1916 р., вона, зокрема, зазначає, "теперь почти решено – я буду в будущем году читать археологию в Киевских курсах (йдеться про Київські вищі жіночі курси. –

Рец.), и б(ыть) м(ожет) Университета" (підкреслено нами. – Рец.). В іншому листі читаємо: "В новом университете (мається на увазі повернення евакуйованого університету з Саратова знову до Києва. – Рец.) археология будет представлять не дисциплинарный предмет, а самостоятельную дисциплину, кафедру, и на нее примут уже меня" (підкреслено нами. – Рец.). І останнє (цитуємо лист від 2 травня 1916 р): "Бубнов (декан історично-філологічного факультету Київського університету. – Рец.) сообщает, что уже внес в программу вечернего заседания мое прошение о разрешении лекции – и я тут написала прошение. Даже М.В. (М.В.Довнар-Запольський. – Рец.) удивился такой предусмотрительности. Через несколько дней нужно объявить свой конкурс на будущий год" (підкреслено нами. – Рец.). Як бачимо, йдеться лише про можливу дію, а не про кінцевий результат, і декан навряд чи погодився би поставити курс Н.Д.Полонської без затвердження у званні приват-доцента (нагадаємо, що затвердження відбулося лише 13 грудня 1917 р.), та й у листі Наталії Дмитрівни висловлюється тільки надія, що із створенням такої кафедри (а ніхто ще не знав остаточного терміну) її візьмуть у цей колектив (навіть невідома була і посада). В останньому випадку, як нам здається, автор зробив не зовсім коректний переклад: неважко помітити, що мова йде про "вечірнє засідання", а не про "вечірнє відділення".

Безперечно, що у цьому документі йдеться про вечірнє засідання історично-філологічного факультету, а не про виклади з археології Н.Д.Полонської-Василенко на вечірньому відділенні (остання форма навчання є витвір вже радянських часів). А курс археології Н.Д.Полонська планувала отримати не від Данилевича, а від Смирнова, що мав від'їздити[1]. Гадаємо, що факти доволі щасливої кар'єри Наталії Дмитрівни треба тісніше пов'язувати з тими історичними обставинами, які мали тоді місце в Росії та в Україні, зокрема, з подіями революції 1905-1907 рр., першою світовою війною тощо.

Зовсім іншою, аніж це вважає В.І.Ульяновський, була й мета поїздки Н.Д.Полонської-Василенко на Кавказ 1929 р. Автор твердить, що ця подорож відбулася для збирання матеріалів про перебування там у XVIII ст. запорожців (с. XXX). Насправді ж Наталія Дмитрівна їздила туди з іншою метою. В ті часи її чоловік, академік М.П.Василенко важко хворів, і дружина возила його на лікування до м.П'ятигорська[2]. До речі, і в архіві Н.Д.Полонської-Василенко ми не знайшли жодного матеріалу, який стосувався би перебування запорізьких козаків на Кавказі.

Не зовсім слушно вважає В.І.Ульяновський Наталію Дмитрівну автором ряду праць, теми яких ніколи не потрапляли до кола її наукових зацікавлень, зокрема, з нумізматики (с. XXXI) та з історії декабристського руху в Україні (с. XXXVI). Нам здається, що до архіву вони потрапили випадково (як саме – ще треба з'ясувати) і, скоріш за все, належать комусь з діячів Київського відділу Імператорського Російського Военно-історичного товариства, де головою Розпорядчого комітету був батько Н.Д.Полонської-Василенко –

Д.П.Меньшов, – і де була розвинута нумізматика. Що ж до розвідок про декабристів, то вони можуть належати або академікові Д.І.Багалію, або його дочці (що більш імовірно) О.Д.Багалій-Татариновій. До речі, немає цих візій і серед тих студій дослідниці, що були підготовлені до друку, але не побачили світ з різних обставин[3].

Розвідки Н.Д.Полонської-Василенко з історії шведської, німецької, грецької, вірменської, молдавської та корсиканської колонізації Південної України В.І.Ульяновський датує серединою 20-х – початком 30-х рр. (с.XXXI). На нашу ж думку, це її підготовчі матеріали, принаймні, 1915-1917 рр. На користь цього свідчить сам стиль дослідниці, російська мова, дореволюційний правопис з характерним оформленням. Також немає там посилань на такі авторитети, як академік М.Є.Слабченко, Д.І.Багалій та ін., що було характерно для студій дослідниці у 1920-1930-ті роки[4].

На наш погляд, В.І.Ульяновський занадто переяскравлює роль Н.Д.Полонської-Василенко, говорячи про те, що саме у неї виникла думка видати архів Коша Запорізької Січі. Для постановки такого питання і проведення цієї роботи їй бракувало і авторитету, і підтримки. Насправді ж, ініціатором цього проекту був академік М.Є.Слабченко, який давно вже виношував цю ідею[5]. Роль Н.Д.Полонської-Василенко у виданні Запорізького архіву швидше зводилася до посередницьких функцій між головою Археографічної комісії академіком М.С.Грушевським та ініціатором видання – професором (з 1929 р. – академіком) М. Є. Слабченком (принаймні до 1930 р.).

При висвітленні питання про підготовку Н.Д.Полонської-Василенко до захисту докторської дисертації упродовж 1939-1940 рр., автор нарису зовсім не згадує про роль у цій справі академіка Д.М.Петрушевського (с.XXXIV-XXXV). А вона була чи не ключовою. Саме Дмитро Мойсейович, як давній знайомий академіка М.П.Василенка, покійного чоловіка Наталії Дмитрівни, як ніхто опікувався нею: неодноразово розмовляв щодо її захисту з академіком Б.Д.Грековим, просив бути опонентами професорів В.І.Пічету, С.В.Бахрушина, Ю.В.Готьє. Він же постійно тримав Наталію Дмитрівну у курсі всіх справ, що мали місце в Інституті Історії АН СРСР у Москві, зокрема, повідомив її про процедуру захисту докторської дисертації М.Н.Петровським тощо[6].

До принципових питань слід віднести питання про співробітництво Н.Д.Полонської-Василенко з німецькою окупаційною владою у 1941-1943 рр. Про це слід було б сказати у статті чіткіше. Не може не дивувати, що автор без жодних застережень згадує про "відновлену ВУАН" за німців (с.XXXVII): цікаво, яка кількість академіків була у цій Академії і наскільки органічно вона була пов'язана із справжньою ВУАН? У цьому ж контексті аж надто двозначно звучить фраза: "Навесні 1943 р. почалися нальоти радянської авіації на Київ". І далі: "Жити стало, за словами Полонської-Василенко, "не тільки тяжко матеріально та інтелектуально, але й небезпечно". Слід було думати про майбутнє..." (с.XL). Виходить, що колабораціонізм – це доблесть

і геройство, а не злочин (як вважали і вважають і досі у країнах західної демократії – Великобританії, Франції).

Психологічні нюанси, можливі виправдання мотивів співпраці з гітлерівцями частини київської інтелігенції того часу найкраще змальовано у мемуарах відомого поета Н.Коржавіна, що зараз живе на еміграції, а в передвоєнний час був одним із київських старшокласників[7]. Введення цих нюансів дало б можливість, якщо не виправдати, то принаймні зрозуміти логіку поведінки Наталії Дмитрівни в окупованому Києві. На нашу думку, на співпрацю з німцями вона пішла цілком свідомо й добровільно, і це честі їй не додало. Хоча визначальним мотивом, мабуть, було не бажання догодити новим хазяям, а прагнення реалізувати наукові плани, сприяти розвитку української історіографії за сприятливіших (як їй попервах здавалося) обставин.

Тепер щодо призначення і зняття Н.Д.Полонської-Василенко з посади директора Археологічного інституту на початку 1942 р., як вважає автор, і роль у цьому питанні В.П.Багазія та В.С.Чудінова (до речі, вони не були співробітниками інституту) (с.XXXVII). Історик була призначена на цю посаду не тому, як твердить В.І.Ульяновський, що вона була єдиним у Києві професором археології (були, наприклад, ще В.Є.Козловський, П.П.Курінний), а швидше через те, що була доктором наук і – головне – відома у Німеччині завдяки своєму другому чоловіку – М.П.Василенку. Варто згадати, що питанням підбору кадрів до наукових установ за окупації займався колега Наталії Дмитрівни – О.П.Оглоблин, що на той час був головою Київської міської управи.

Директором Археологічного інституту вона була призначена 20 жовтня 1941 р., правдоподібно, тимчасово – на термін до 31 грудня 1941 р. Чому? А тому, що за цей час повинні були з'ясуватися обставини, пов'язані з фінансуванням, і вирішитись питання щодо пріоритетності наукового напрямку для окупаційної влади. Так звана УАН фінансувалась з місцевого бюджету, тобто з коштів Київської міської управи. В.П.Багазій, що заступив на посаді голови цього органу О.П.Оглоблина, наполягав, на "законсервуванні" гуманітарних напрямків. Його підтримував і керівник фізико-математичного відділу проф. В.С.Чудінов. Невдовзі німецька адміністрація вирішила закрити гуманітарні установи, залишаючи природничі й технічні як такі, що мали практичне значення для неї[8]. Отже, як видно, не русофільство Наталії Дмитрівни було причиною її звільнення з посади директора названої установи, а брак коштів у Київській міській управі та переорієнтація наукових напрямків.

Потребує уточнення й теза В.І.Ульяновського щодо втрати архівних документів з фондів Центрального архіву давніх актів (с.XXXIX). Насправді ж, як видно із заяви Наталії Дмитрівни до Відділу культури та освіти Київської міської управи від 4 квітня 1942 р., архів майже не постраждав[9].

Чимало фактів біографічного характеру також потребують уточнення і додаткового з'ясування. Подаємо наші зауваження у тезовому плані.

1. Так, у статті стверджується, що батько Наталії Дмитрівни – Д.П.Меньшов – був полковником упродовж 1893-1914 р. і помер 1918 р. (с.VI). Насправді він вже у 1909 р. був генерал-майором[10]. Що ж до дати смерті Дмитра Петровича, то останні з відомих нам даних про цього військового діяча датуються 29 грудня 1917 р.[11] та й у спогадах Н.Д.Полонської-Василенко, а також в "Енциклопедії українознавства" (ймовірно, енциклопедична стаття належить самій Наталії Дмитрівні) подається дата його смерті – 1917 р. Отже, немає підстав датувати смерть Д.П.Меньшова 1918 роком. (Проте, припускаємо, що, можливо, В.І.Ульяновський більш поінформований у цій справі).

2. Щодо Вищих Жіночих курсів у Києві, на які, як вважає автор, Н.Полонська була зарахована 1907 р. (с.VII). Насправді вона ще 1905 р. спочатку вступила на історично-філологічне відділення приватних ВЖК (засновник професор М.В.Довнар-Запольський та А.В.Жекуліна), а 1907 р. – на той же факультет державних курсів, які тоді щойно відкрились[12].

3. Стосовно вирішення так званого квартирного питання (с.XXVI). Справді, після 1929 р. М.П.Василенко й Н.Д.Полонська-Василенко мешкали у багатокімнатній квартирі. Справа з їх сусідами, студентами Войтовичем, Пиневичем, Шурановим, службовцями Велихатьком і Клопфером з родинами, була вирішена у судовому порядку ще 30 березня 1926 р.[13], але Клопфер залишався жити у цьому помешканні до надання йому іншої квартири. Як свідчить племінниця М.П.Василенка – Н.К.Василенко, що проживала в його родині впродовж 1936-1938 рр., їх квартира складалася з 3-х кімнат[14]. Та й документи говорять про це ж саме: у 1938 р. у 3-х кімнатах (40 кв.м) розташовувалась бібліотека (11 тис. томів) та архів покійного академіка М.П.Василенка (2 тис. одиниць зберігання), не кажучи вже про матеріали самої Наталії Дмитрівни[15]. Зрозуміло, що в одній кімнаті такого скарбу не розташувати просто фізично.

4. Ще декілька зауважень до біографії дослідниці. Н.Д.Полонська-Василенко одружилась з О.М.Моргуном не у 1939 р. (с.XXXIII), а не пізніше червня 1937 р.[16],

5. У 1936 р. Наталія Дмитрівна, хоча й була переведена з Інституту економіки до Інституту історії України на посаду старшого наукового співробітника (с.XXXIII), але так і не була затверджена на цій посаді (принаймні у 1938-1939 рр.)[17].

6. На посаду директора КЦАДА Наталія Дмитрівна була призначена не в березні 1942 р. (с.XXXIX), а 15 грудня 1941 р.[18].

Автор, йдучи слідом за споминами Наталії Дмитрівни, називає її неодноразово дружиною "ворога народу" (с.XXV, XXVI) маючи на увазі той факт, що М.П.Василенко був репресований у сфальсифікованій справі "Київського обласного центру дій". Але, на нашу думку, термін "ворог народу" – це усталений вираз 30-х, а не 20-х років. Що робили з "ворогами народу", а також з їх родинами (ЧРЗБ (російська абревіатура – ЧСИР) – "членами родин зрадників батьківщини") у 1930-ті роки – надто добре

відомо. Вживання ж Наталією Дмитрівною цього терміну щодо себе та свого покійного чоловіка у її численних спогадах є певним перебільшенням. Нагадаємо, що Микола Прокопович, зазнавши репресій з боку влади, згодом все ж був відновлений на посаді, працював в Академії, помер у власному ліжку, а не, припустимо, у табірному бараці, чи під час етапу від однієї сибірської або північної "зони" до іншої, й не поневірявся на засланні, як академік ВУАН К.Харлампович. Та й Наталія Дмитрівна мала помешкання, роботу, здійснювала наукові подорожі, працювала в архівах, читала лекції, врешті, захистила докторську дисертацію. Дружин же "ворогів народу" звільняли з посади, позбавляли помешкання, нарешті, заарештовували...

Зрозуміло, це ніскільки не свідчить, що академік М.П.Василенко не зазнав утисків з боку радянської влади. Зовсім ні. Репресії щодо нього справді мали місце. Інша справа, що під пером Наталії Дмитрівни в роки її еміграційного життя ці нагінки, як і страждання його родини, набули дещо перебільшеного (у порівнянні із долями того часу інших представників української інтелігенції), подекуди циклопічного вигляду. Це саме стосується і змалювання Н.Д.Полонською-Василенко так званого процесу "Київського центру дій", що був лише дитячою забавкою у порівняння з процесами (відкритими і закритими) 1930-х років, із "справи" "СВУ" починаючи. Отже, й до спогадів навіть такого поважного автора, відомого дослідника історії України, як Н.Д.Полонська-Василенко, слід підходити критично, оскільки мемуарний жанр має свою специфіку й потребує ретельної перевірки за першоджерелами.

Певні сумніви викликають також деякі висновки В.І.Ульяновського. Це стосується, насамперед, твердження, що саме Наталія Дмитрівна виступила головним ініціатором написання чотиритомної колективної праці "Історія Киева" (с.XXXVI) (ми не знайшли документального підтвердження цьому) і репліки щодо того, що роботи Н.Д.Полонської-Василенко з історії Києво-Межигірської фаянсової фабрики є найповнішим дослідженням на цю тему (с.XXXV). Це питання може бути остаточно з'ясоване, коли буде досліджена наукова спадщина О.П.Оглоблина, який також плідно працював над цією проблематикою.

Заслуговують на докладніше вивчення і стосунки Н.Д.Полонської-Василенко з релігією (може, відвідини Наталією Дмитрівною церкви для ознайомлення з церковним мистецтвом трактується як релігійність?), і перша (?) закордонна подорож у 1916 р. (с.XIV), і твердження про те, що ніхто ні до, ні після неї так фронтально не працював в Одеському архіві (с.XV) (згадаємо, наприклад, академіка М.Є.Слабченка) тощо.

Крім того, оскільки у статті подається великий перелік ненадрукованих праць дослідниці і подекуди не зовсім точні роки їх підготовки, вважаємо доцільним навести стислий список цих розвідок, який належить перу самої Н.Д.Полонської-Василенко: "Втікачі на Південній Україні" (1929), "Козацькі літописи" (1941), "Києво-Межигірська фабрика" (1943), "Біографія акад. М.П.Василенка" (1943), "Заселення України" (1944).

Іноді у статті трапляються окремі неточності у написанні прізвищ, ініціалів, окремих назв. Подаємо лише правильний варіант: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (с.VI), Київський відділ Імператорського Російського Воєнно-історичного товариства (с.VI), Хрестовоздвиженська церква (с.VII), поручик (а не прапорщик) С.Г.Полонський (с.VII), "Историко-Культурный атлас по русской истории с объяснительным текстом" (с.IX), Комісія для виучування соціально-економічної історії України XVIII-XIX ст., в зв'язку з історією революційної боротьби[19] (с.XXX), віце-президент АН Палладін (с.XXXIII), опонент О.А.Савич (с.XXXIВ), Головний історичний архів ім. В.Б.Антоновича (а не Головархів) (с.XXXIX) тощо.

Зауважимо, що В.І.Ульяновський стверджує, що по вступі радянських військ до Праги 1945 р. ректор УВУ у Празі, колишній президент Карпатської України Августин Волошин був розстріляний (с.XLI). Це не зовсім точно. Він справді був заарештований, але під час слідства помер у в'язниці, а не був розстріляний.

Також окремі неточності знаходимо у посиланнях. Так, подається робота чи архівне джерел, але не вказується сторінка чи аркуш, місце видання. Цитуються листи дослідниці до Д.І.Яворницького (с.XXXVIII), але без посилання. Про роботу Н.Полонської "К вопросу о христианстве на Руси до Владимира" сказано, що її надруковано в "Журнале Министерства народного просвещения", 1917 кн.1, а правильно – кн.IX. Крім того, всі розправи радянського періоду подаються за підписом "Н.Д.Полонська-Василенко" (ймовірно, це запозичено з її збірки "Запоріжжя XVIII століття та його спадщина" в 2-х т., Мюнхен, 1965-1967), тоді як переважну більшість творів історик підписувала у цей час як "Василенкова-Полонська Н." (за винятком деяких рецензій та праць 1939-1941 рр.). Крім того, автор посилається на деякі документи як на архівні, хоча вони вже були надруковані (наприклад, свідоцтво про шлюб М.П.Василенка та Н.Д.Полонської) (с.XXIV).

Безперечно, зазначені неточності в жодній мірі не здатні зіпсувати загального позитивного враження від рецензованої статті. Маємо надію, що висловлені зауваження стануть у нагоді під час підготовки до друку нового поліпшеного видання "Історії України" Н.Д.Полонської-Василенко, як зазначає В.І.Ульяновський (с.XLIX), "на підставі авторського рукопису, з виправленнями досить численних помилок і друкарських огріхів видання 1972-1976 рр., з доповненням за бажанням авторки списків літератури, з серйозною передмовою та коментарями, де мають бути розглянуті факти, віднайдені джерела, висвітлені дискусійні моменти тощо".

[1] Відзначимо ще такі роботи: Білоконь С. Н.Д.Полонська-Василенко – історик, філософ, біограф // Книжник. – К., 1991. – №4. – С.21; Верба І. "Запорізька матка": Н.Д.Полонська-Василенко: короткий нарис життя та діяльності // Старожитності. – К., 1992. – №20. – С.4-5.

[2] Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України. – Ф.42, спр.279, арк.4 (далі НБУ ІР НАН України).

[3] Див.: Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. – Вінніпег – Мюнхен, 1969. – С.128.

[4] Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. – Ф.542, оп.1, спр.86, арк.69 зв. (далі – ЦДАМЛМ України)

[5] Там само. – Арк.86 зв.

[6] Там само. – Арк.74.

[7] Там само. – Арк.75 зв.

[8] Див. відповідні листи акад Д.М.Петрушевського до Н.Д.Полонської-Василенко за 1939 р. (ЦДАМЛМ України. – Ф.542, оп.1, спр.220).

[9] Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3859, оп.1, спр.221, арк.30-31 (далі – ЦДАВО України); Полонська-Василенко Н. Українська Академія Наук: Нарис історії: В 2-х ч. – Мюнхен, 1958. – Ч.ІІ. – С.195-199. – Додаток ч.9.

[10] Див.: НБУ ІР НАН України. – Ф.42, спр.23-29.

[11] Див. листи проф. М.Є.Слабченка до акад. С.О.Єфремова за 1927 р. (Науковий архів НАН України. – Ф.257, оп.1, спр.10, 17.); Полонська-Василенко Н. Архів Запорізької Січі та питання про видання його // Укр. історик (Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен). – 1968. – №1-4. – С.136; Винар Л. Матеріяли до біографії Н.Полонської-Василенко // Укр. історик. – 1983. – №2-4. – С.67; Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Париж; Чикаго, 1962. – Т.173. – С.18 (до речі, в додатку до роботи Полонської-Василенко Н. "Історія України" (К., 1992. – Т.2. – С.604) подано неправильно цю працю).

[12] ЦДАМЛМ України. – Ф.542, оп.1, спр.220, арк.70-70 зв.

[13] Див.: Коржавин Н. В соблазнах кровавой эпохи // Новый мир. – 1992. – №8. – С.175-181.

[14] Цікаво, що в списку науково-дослідних установ на 1942 р. гуманітарних закладів вже не було (Див.: Державний архів Київської області. – Ф.2356, оп.6, спр.172, арк.61-62).

[15] Там само. – Спр.175, арк.8.

[16] Центральний державний історичний архів України у м.Києві. – Ф.1196, оп.1, спр.2, арк.4.

[17] ЦДАВО України. – Ф.3806, оп.1, спр.48, арк.20.

[18] Див.: Полонська-Василенко Н. До історії архівів Києва // Укр. історик. – 1968. – №1-4. – С.90-91; Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк, 1962. – Т.4. – Ст.1520.

[19] ЦДАМЛМ України. – Ф.542, оп.1, спр.272, арк.1.

[20] Див.: НБУ ІР НАН України. – Ф.42, спр.246, арк.1.

[21] Особисте свідчення Н.К.Василенко від 7 травня 1992 р.

[22] Див.: НБУ ІР НАН України. – Ф.40, спр.120, арк.1.

[23] ЦДАМЛМ України. – Ф.542, оп.1, спр.220, арк.46.

[24] Там само. – Спр.287, арк.7.

[25] Див. автобіографію Н.Д.Полонської-Василенко від 20 жовтня 1943 р. (Старожитності. – 1992. – №20. – С.5 / Публ. І.В.Верби).

[26] Про цю подорож Наталія Дмитрівна у своїх спогадах не згадує. (Див., наприк.: Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця (війна, 1913-1916): Уривок із спогадів // Укр. історик. – 1983. – Н- 2-4. – С.38-50). Та ще у 1897 і в 1912 рр. майбутня дослідниця побувала у Швейцарії, Німеччині, Італії (Див.: ЦДАМЛМ України. – Ф.542, оп.1, спр.79, арк.92; спр.87, арк.1-1 зв.; спр.194, арк.5-7).

[27] ЦДАВО України. – Ф.3859, оп.1, спр.221, арк.31.

[28] Киевская мысль. – 1911. – 9 февраля.

[29] Відділ рукописів Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України. – Ф.37, спр.531, арк.28.

[30] Див.: Вороненко В.В.: Кістерська Л.Д., Матвєєва Л.В., Усенко І.Б. Микола Прокопович Василенко. – К., 1991. – С.172-173. (До речі, цю роботу автор зовсім не використав, хоча у ній міститься чимало фактів з біографії Н.Д.Полонської-Василенко).

В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ (Київ)

MAGNA EST VERITAS ET PRAEVALEBIT

(З приводу рецензії І. В. Верби та О. С. Рубльова)

Не кожна публікація навіть надзвичайно вартісної праці відразу по появі вже її сигнального примірника здобувається на розлогу наукову рецензію. І лише у виключних випадках наукова рецензія розглядає популярну вступну статтю до перевидання книги іншого автора. Тим приємніше, що колеги І. В. Верба та О. С. Рубльов так сумлінно проаналізувати мою скромну працю. Найбільшу подяку маю скласти рецензентам за те, що своєю обширною і доволі грунтовною критичною статтею вони дали мені можливість ще раз висловитись стосовно окремих моментів, життя і діяльності та загальної оцінки наукової творчості Н. Д. Полонської-Василенко.

Вперше публікуючи для широкого загалу читачів в Україні підручник Н. Д. Полонської-Василенко, я із зрозумілих причин не міг, і, власне, не мав морального права давати критичний нарис про авторку, чи занадто часто підкреслювати, що спомини і самооцінки Наталії Дмитрівни дуже часто не співпадають з реальними подіями її життя, і що як історик вона головним чином є популяризатором (за виключенням праць з історії Південної України XVIII ст. та двотомної історії УАН, які становлять лише кілька десятків назв її бібліографії). Наукова біографія Н. Д. Полонської-Василенко ще має бути опрацьована і лише серйозний аналіз усього комплекса документів і праць дослідниці визначить її місце як в українській історіографії, так і в українському національному русі. Тому на самому початку вступної статті говорилося, що це всього лиш "штрихи до портрета, який ще довго й наполегливо доведеться відтворювати" (с.V). Шкода, що рецензенти сприйняли "штрихи" за напівсюрреалістичний "портрет" і вирішили, якщо не домалювати його, то хоч трохи привести в порядок.

Головна заслуга рецензентів – посторінкова реєстрація помилок автора передмови. В ряді випадків ці фактологічні зауваження можуть бути визнані слушними (уточнення хронології, датування рукописів, переплутування ініціалів, неповні назви організацій тощо), власне, їх можна було б і примножити (скажімо, подати всі друкарські похибки і цим на кілька сторінок збільшити рецензію, надати їй більшої фундаметальності).

Поряд з цим в рецензії міститься цілий ряд закидів, з якими погодитися просто неможливо. Більшість зауважень – суто фактологічні і лише два – принципово інакше оцінюють суть подій. Можливо, варто було б згрупувати відповідь критикам за принципом важливості питань. Однак, я все ж думаю, що в даному випадку структура моєї репліки-відповіді має визначитися як структурою рецензії, так і системно-хронологічним принципом моєї передмови.

Отже, на початку рецензенти справедливо згадують, що моя стаття не є першим життєписом Полонської-Василенко в Україні, називаючи публікації С. Білоконя та І. Верби. Жанр невеличкої передмови до публікації нарису Полонської-Василенко обумовив стислий переказ С. Білоконем лише основних моментів життя дослідниці за опублікованими матеріалами. Інша річ – стаття І. В. Верби, який серйозно вивчав творчість Полонської-Василенко і пише дисертаційне дослідження. Звісно, вона мала стати взірцем для мене, принаймні, я спочатку вповні довірився даному автору, як фахівцю. Однак, виявилося, що життя вченої настільки багатогранне і складне, що при його насвітленні навіть найбільший знавець не може перевірити і подати усі факти з достатньою точність.

Тут говорилося, приміром, що Н. Меньшова народилася 31(13) січня 1884 р. (правильно: 31 січня за ст.ст., або 13 лютого за н.ст.), що її батько був "щирим українським патріотом" – одним з засновників Російського відділу (?!) Військово-історичного товариства в Києві (правильно: "Києвский отдел Имп. Русского военно-исторического общества" маю також сумнів, що участь у його заснуванні була свідченням щирості українського патріотизму), що Вищі жіночі курси були в "Київському університеті" (ВЖК були при Київському університеті), що у 1918 р. (?) Н.Полонська стала одним з фундаторів "першого самостійного в Україні Археологічного інституту" (це був Київський Археологічний інститут, який носив російське забарвлення і відмовився включати в свою назву слово "український"), що у 1934 р. вчену "відправили на пенсію", за те, що вона, пишучи про Києво-Межигірську фаянсову фабрику, стверджувала: фабрика "викликала заздрість у російських державців, які попри все прагнули її ліквідувати", а "комунізована історіографія" не поділяла "такий погляд на проблему українсько-російських взаємин", що у 1938 р. Наталію Дмитрівну "запросили на роботу до новоствореного Інституту історії України Академії наук" (?!), коли "радянські органи" після чисток "відчули брак спеціалістів", що не Василенко, а його дружина написала передмову та уклала збірку Магдебургзьких грамот українським містам (у Верби – "з історії Магдебурзького права" – ?), що до Праги Полонська-Василенко перебралась "на прохання" Д. Дорошенка і з 1945 р. (хоч далі йдеться про заяву до адміністрації УВУ 1944 року) викладала тут в УВУ курс (?) історії України, що ще у 30-х роках Наталія Дмитрівна знищила епістолярні матеріали, пов'язані з іменем М. В. Довнар-Запольського і т.д. і т.п.

Окрім численних фактологічних похибок не можна було принципово

погодитися і з рядом тверджень автора. Зокрема, дивним виглядає положення про те, що "з виданням" "Историко-культурного атласа" ім'я його автора посіло одне з чільних місць серед істориків України дореволюційного періоду". Серйозні заперечення викликає постулат, що усе життя невтомною працею дослідниця "збагачувала вітчизняну науку, втілюючи в життя прогресивні ідеї" (?). Невірним є і положення, що "в дореволюційних період" Полонська займалася переважно археологією та етнографією і при цьому, нібито, батько, як голова розпорядчого комітету "Російського відділу Військово-історичного товариства" (виникло у 1909 р.) "часто брав дівчинку на місця військових розкопок" ("дівчинці" було тоді 24-25 років і вже йшлося про її розлучення, окрім того, Д. Меньшов не приймав участь у розкопках та ще "військових", Наталія Дмитрівна сама відвідувала В. Хвойка). Абсолютно міфологізовані стосунки Полонської з Д. І. Яворницьким, особливо епізод з "запорізькою маткою".

Все це, а також повна відсутність будь-якої періодизації життя та творчості Н. Д. Полонської-Василенко, концепції дослідження її життєпису в процесі еволюції поглядів та напрямків її діяльності, розвитку та зміни наукових заінтересувань, власне, і примусило мене відмовитися від первісного плану подати загальні відомості на кількох сторінках. Очевидним було, що навіть визначні дослідники творчості Полонської-Василенко ще далекі від достатнього знання теми. На жаль, цей висновок визрів надто пізно – за два місяці до подання рукопису. Саме тому вступна стаття не могла бути чимось більшим, ні первісні штрихи до портрета.

В даному контексті автору перемови незручно читати в рецензії, що його розкритикована невеличка розправа є "грунтовною вступною статтею" до "популярного двотомного курсу". Вважаю, що цей курс ні в яке порівняння не йде ні з моєю вступною статтею, ні з усім написаним про Полонську-Василенко. Окрім того, як не важко помітити, стиль і фактологічна структура передмови, наскільки це було можливо, подані в ключі самої книги, написаної досить популярно, але на значному опрацьованому матеріалі з численними посиланнями.

Дещо дивною виглядає похвала за публікацію curriculum vitae Полонської-Василенко. Впевнений, що принаймні колега І. В. Верба знає про існування більш повних автобіографій вченої. Вміщення ж саме цього короткого тексту було обумовлене прозаїчною друкарською вимогою в останній момент заповнити лише певний простір, а ні в якому разі не більший і не менший. Як відомо, боротьба з поліграфічними вимогами в наших умовах просто неможлива, тому не думаю, що в цьому може бути моя особиста наукова провина.

Дякуючи колегам за визнання справедливим констатованого мною положення про те, що не відразу Н. Д. Полонська-Василенко стала українофілкою, і лише під впливом подій та часу "докорінно переглянула свої світоглядні позиції", вважаю все ж, що тепер вже можу і маю право більш точно висловитися.

Питання про докорінний перегляд світоглядних позицій потребує пильного дослідження. Не дивлячись на всі пізніші видимі прояви прихильності до української національної ідеї, Наталія Дмитрівна до кінця днів своїх (і особливо в останні роки) "збивалася" на російську мову; згадувала старе життя в Києві, свого вчителя, неприхильного до українських національних рухів; образи з боку українських вчених. Глибоко в душі вона жила усім цим. Сила цієї жінки полягала в тому, що розум її перемагав емоції і особистісні симпатії. Занесена волею долі в український рух, Полонська-Василенко зрозуміла, що жити в ньому можна лише за умови праці на річищі української ідеї. Доказом тому є численні листи, неопубліковані спогади вченої, де більше, ніж в наукових чи популярних працях, розкривається її справжній погляд на українську мову, культуру, історію; українство як явище.

Рецензенти закидають автору, що він не розкрив "змістовний бік" внеску Полонської-Василенко в українську науку, хоч повинен був зробити це у "концентрованій формі" наприкінці, показавши значення праць дослідниці для розвитку археології, археографії, джерелознавства, історіографії, особливо наголошуючи на новизні її праць. Важко серйозно сприймати цей закид з кількох причин. По-перше, основні роботи Полонської-Василенко не лише називаються, але й характеризуються окремо для кожного періоду її життя і діяльності.

При цьому, говорячи про найбільш вартісні праці дослідниці, вони оцінюються мною, або за допомогою висловів сучасних дослідниці рецензентів та колег.

По-друге, нагадаю, що популярний життєпис не є монографія з аналізом творчого спадку. Сподіваюся, це вже зроблять серйозні дослідники пізніше.

По-третє, на відміну від рецензентів, я не вважаю себе добрим фахівцем в усіх названих дисциплінах, щоб безапеляційно судити про внесок Полонської-Василенко.

По-четверте, з перерахованих праць дослідниці (і особливо емігрантської доби) очевидно, що більшість з них носили популяризаторський, історико-просвітницький характер. І тут важко говорити про їх особливу наукову вартість.

Власне, це було однією з важливих причин того, що у популярному нарисі про Полонську-Василенко я не вважав за потрібне наголошувати на цій думці з етичних міркувань і необхідної пошани до пам'яті вченої, ім'я якої лише починає повертатися на батьківщину. В суто наукових виданнях цей принцип вже може не діяти і тому

– по-п'яте, рецензенти мали можливість самі чітко у концентрованій формі зробити відповідний аналіз прямо у рецензії.

На жаль, такий бодай стислий концентрований аналіз не подано навіть у солідній статті І. В. Верби, що ще раз підкреслює думку про необхідність більш глибокого вивчення творчості Полонської-Василенко, яке дало б можливість зробити такі узагальнення в майбутньому.

Перейдемо до розгляду конкретних зауважень.

1. Рецензенти наполягають, що Д. П. Меньшов помер у 1917 р. і "немає ніяких підстав датувати смерть Д. П. Меньшова 1918 роком", як це хибно робить В.І.Ульяновський, ігноруючи біографічну статтю про нього в "Енциклопедії українознавства". Точна дата смерті генерал-лейтенанта Дмитра Петровича Меньшова з повідомленням його дружини та доньки була вказана в газеті "Киевлянин" від 6 січня 1918 р. (№5). Це – 4 січня (за ст.ст.) 1918 р. А 9 січня "Киевляни" (№6) повідомляв, що похорони Д. П. Меньшова відбудуться того ж дня на Аскольдовій могилі* . Одночасно згадаємо і про орієнтовну дату смерті матері Полонської – Марії Федорівни Меньшової. В архіві збереглася розписка могильщика Філіпа від 27 березня 1918 р. за отримані в рахунок могильного місця для М. Ф. Меньшової гроші.

2. Очевидно наполовину слушним є зауваження стосовно неможливості датування етюду "Екзамен" 1915 роком. Дійсно, він підписаний дівочим прізвищем авторки – Н. Меньшова – і тому може бути датований максимум 1906 р., коли Наталія Дмитрівна взяла прізвище першого чоловіка. Однак неслушним є твердження, що цей етюд є випускним твором з російської словесності при закінченні гімназії. По-перше, такі твори (тема і жанр) в гімназіях не пропонувалися. Гімназичні твори мали певний шаблон, за яким повинні були оформлятися (зокрема, перша сторінка). По-друге, в підписі авторки прізвище "Меньшова" її ж рукою виправлене на Н. М-ва, що, як правило, робилося при публікації рукопису. Про останнє свідчить і занотована олівцем адреса авторки та повна форма звернення до адресата: "Ея В-дию Наталии Дмитривне Меньшовой". Все це одночасно свідчить, що "Екзамен" готувався до друку як літературний твір, але, очевидно, був повернений авторці. Чи був він біографічним? Не погоджуючись з рецензентами, думаю, що так. Тут описується складання іспиту з французької мови випускницею-гімназисткою Зеховою – "стройной Белокурой девушкой", яка "должна получить первую медаль – это все решили и в гимназии и дома". Це був останній екзамен, з усіх предметів Зехова отримала вищий бал. У юній Зеховій явно проглядаються риси Наталії Меньшової, біографічні дані останньої повністю співпадають з описом героїні.

Як видається, етюд "Екзамен" був одним з перших літературних спроб молодої авторки.

3. Рецензенти слушно доповнюють число освітніх закладів, що в них навчалася Н.Меньшова, приватними Вищими жіночими курсами, на які вона вступила у 1905 р. Однак тут вона вчилася недовго і з відкриттям ВЖК при Київському університеті вступила у 1907 р. на історично-філологічне відділення. Відзначимо, – Наталія Дмитрівна наново вступала у 1907 р. на ВЖК і саме тут "прослухала повний курс наук". Її навчання на приватних ВЖК пройшло безслідно і тому, на мій погляд, могло не згадуватися у популярному нарисі. І все ж таки, уточнення даного факту є суттєвим науковим внеском рецензентів до висвітлення життєпису Н.Д.Полонської-Василенко.

4. Говорячи про літературний етюд "Екзамен", рецензенти абсолютно недоречно пишуть, що складання магістерського екзамену в Київському університеті для Полонської було дуже простим і "навряд чи могло її особливо турбувати". Це пояснюється "чималою кількістю доброзичливців" Наталії Дмитрівни, починаючи з В. С. Іконнікова та М. В. Довнар-Запольського. Очевидно, рецензенти переносять на події 1914 р. модернізоване сучасне уявлення про подібні екзамени. У Київському університеті магістерські екзамени ніколи не проводилися формально. Про це свідчать спогади усіх, хто їх складав. Програма магістерських екзаменів складалася індивідуально для кожного пошуковця. До комісії входив декан та професори усіх кафедр факультету. Нерідкими були випадки незарахування екзамену.

Н. Полонська готувалася до екзамену більше року (судячи з її листів), возила за собою літературу, штудіювала останні публікації. Одна програма екзамену з нової історії вимагала серйозної підготовки, а увесь магістерський екзамен складався з кількох іспитів за програмами цілого ряду дисциплін. Між іспитами Н. Полонська робила великі перерви задля підготовки до них. Так нову історію вона складала 20 грудня 1914 р., а середні віки – 10 червня 1915 р. Окрім того були ще політекономія та історія Росії.

5. Цілий ряд заперечень викликає у рецензентів історія з приват-доцентством Н. Д. Полонської. По-перше, говориться про те, що вона не була першою жінкою приват-доцентом Київського університету. Посилаючись на пізніше твердження самої Полонської-Василенко, рецензенти пишуть, ніби "рівночасно із нею доцентуру та професуру дістали М. Васюхнова з медицини та В. Радзимовська – з хімії". Логічно виникає питання, хто з них був першим приват-доцентом? У загальних довідниках – про жінок приват-доцентів не згадується зовсім. Втім, особові справи викладачів збереглися в архіві Київського університету. Перегляд документів лише історико-філологічного відділення показує, що Полонська була таки першим істориком-жінкою на посаді приват-доцента. Чи були до 1918 р. жінки приват-доценти на інших факультетах – ще підлягає з'ясуванню.

Не можу також не нагадати, що І. Верба у своїй статті майже не сумнівався: "вона стала чи не першою ... жінкою-приват-доцентом Київського університету".

6. З приводу курсу старожитностей після Данилевича чи Смірнова та кафедри археології, яка "давно була потребою часу й це було наперед визначено і без Н. Д. Полонської", слід сказати наступне. Щодо Данилевича, який читав курс старожитностей по кафедрі російської історії, то на нього (а не на Смірнова, який працював на іншій кафедрі) вказав М. В. Довнар-Запольський. З його слів Наталія Дмитрівна писала батькам, що в разі успішного читання пробних лекцій восени можна чекати затвердження приват-доцентом і почати читання курсу старожитностей замість Данилевича: "Я к осени могу получить утверждение приват-доцентом.

М. В. (Довнар-Запольський. – *В. У.*) думает, что осенью же мне удастся получить курс у Данилевича в университете – древности".

Згідно curriculum vitae, В. Ю. Данилевич у 1907 р. був обраний на посаду "приват-доцента по вакантній кафедрі давньоруської історії" Київського університету. Тут, як і на ВЖК, він читав загальні курси: "Давньоруська історія", "Руські доісторичні старожитності", "Історична географія Росії" та ін. Данилевич вів також практичні заняття з російської історії та руських доісторичних старожитностей. Від Київського університету вченого надсилали депутатом на 4 археологічні з'їзди 1908-1917 років. Вчений був обраний членом Російського археологічного товариства, Московського археологічного товариства та цілого ряду історичних, мистецьких, пам'яткоохоронних товариств і вчених архівних комісій.

Данилевич був відомими археологом, учнем В. Б. Антоновича. Його самостійні археологічні розкопки почалися у 1893 році, а серед його праць – переважна більшість з археології.

З В. Ю.Данилевичем консультувалися провідні археологи Росії (скажімо, П. С. Уварова), його запрошували читати лекції з археології в різні вчені установи. Тому не дивно, що саме Данилевич з 1907 по 1915 рік включно читав курс археології ("Русские древности") в Київському університеті, продовжуючи справу В. Б. Антоновича. Збереглися його докладні програми і навіть текст лекцій цього курсу.

Подальші події, власне, обставини залишення Київського університету пояснює сам Данилевич в українському варіанті автобіографії: "Після обрання на тую кафедру, що я заміщав, у 1915 р. (злодія) професора Є. Сташевського, що обікрав московські та Київські архіви, я прийняв пропозицію Варшавського університету й перейшов туди приват-доцентом". Цей епізод, як зазначав Данилевич, був описаний на еміграції колишнім деканом історико-філологічного факультету Бубновим у брошурі "Сага о правой профессуре".

Сташевський не читав курсу археології і до обрання приват-доцентом Н. Д. Полонської археологією по кафедрі російської історії ніхто не займався.

Щоправда, формально право отримати саме цей курс мав П. П. Смірнов, як завідував археологічним музеєм університета. Саме через це в листах Полонської випливає його прізвище. Смірнов покидав Саратов і навіть не приступав до читання курсу. Отже Н. Д. Полонська фактично була наступницею В. Ю. Данилевича. На початку травня 1916 р. вона писала батькові: "Хочу дождаться Смирнова и выяснить вопрос о древностях... По своему положению – заведующего музеем, он имеет право читать древности и передача курса мне – связана с его отъездом. Такое деликатное дело лучше обделать самой. Получить древности – очень важно, это обязательный курс и ставит сразу прочно в университете".

Рецензенти цитують лист Н.Полонської від 25 квітня 1916 р., що вона читатиме з осені археологію на ВЖК і, можливо, в університеті: "Теперь почти решено – я буду в будущем году читать археологию в Киев. курсах и

б. м. университете. На здании возводится крыша – еще не крыша – но хоть стропила" (зауважимо, що це "решено" переказувалося зі слів Довнар-Запольського, який вів переговори з адміністрацією обох вузів). Підкреслюється, що це було лише бажання дослідниці, її сподівання потрапити на гіпотетично створювану нову кафедру археології. Дана аргументація є джерелознавчо некоректною. Другу пробну лекцію Полонська прочитала 2 травня. До цього вона не мала впевненості у позитивному результаті. Коли ж обидві лекції пройшли успішно і адміністрація факультету висловилась позитивно, плани Н. Полонської змінились. В листі до В. С. Іконнікова від 5 травня 1916 р. Наталія Дмитрівна вже впевнено писала): "Бубнов (декан. – *В.У.*) сам предложил мне подать прошение о разрешении читать лекции, что я сделала". Рецензенти цитують лист від 2 травня 1916 р. про те, що Бубнов виніс на вечірнє засідання (вченої ради факультету) прохання Полонської про дозвіл читати лекції. Наталія Дмитрівна після цього повідомлення постфактум склала таке прохання: "Бубнов спрашивает – хочу ли я осуществить права приват-доцента и читать? Я говорю – да – Он к моему великому удивлению сообщает, что уже внес в программу вечернего заседания мое прошение о разрешении лекций – и я тут написала прошение. Даже М. В. (М. В. Довнар-Запольський. – *В.У.*) удивился такой предусмотрительности. – І далі. – Через несколько дней – нужно объявить свой курс на будущий год. Итак – почти приват-доцент". Дивними є висновки рецензентів з цього документу: "йдеться лише про можливу дію (!), а не про кінцевий результат", декан не погодився б поставити курс Н. Д. Полонської без затвердження у званні приват-доцента.

В даному випадку рецензенти дещо плутають процедуру.

Згідно правил університету, заяву розглядала вчена рада факультету, а затим університету, при цьому пошуковець мав визначити свій курс ("объявить свой курс"). Затим після позитивного розгляду заяви і затвердження тематики курсу проводилося обрання на посаду приват-доцента вже по конкретній кафедрі і визначеному тематичному курсі. Н. Полонську одноголосно обрали приват-доцентом 23 травня 1916 р. З цього часу вона могла починати читання лекцій.

Затвердження Міністерством народної освіти проходило своїм порядком. У воєнних умовах враховувалася нагальна потреба моменту. Н. Полонська таки почала читати лекції, хоч незабаром і попросила перенести її курс "Русские древности" на осінь, а тим часом дати можливість завершити архівні пошуки для дисертації "Потемкин в Южной России". Затвердження ж Полонської на посаді приват-доцента відбулося не пізніше початку грудня 1916 р. (а не 13 грудня 1917 р., як це твердять рецензенти – цим числом датоване посвідчення): 5 грудня 1916 р. попечитель Київського учбового округу повідомив адміністрацію університета, що Міністр народної освіти дав свій дозвіл на читання лекцій Полонською в якості "приват-доцента".

Сама дослідниця повідомляла, що її курс археології ("Российских

древностей") на історичному відділенні має бути окремою обов'язковою дисципліною із створенням спеціальної кафедри.

В листі до батьків від 25 травня Наталія Дмитрівна переказувала повідомлення Довнар-Запольського: "Мое избрание прошло без возражений, ни одного голоса против, но тем не менее Павлуцкий (!) целый час убеждал кого-то, хотя никто не возражал, в моих высоких достоинствах; оказывается, что в новых университетских условиях археология будет представлять не дополнительный предмет, а самостоятельную дисциплину, кафедру, и на нее примут уже меня. Откуда мне все сие?".

Цілком зрозуміло, що йдеться про можливе утворення окремої кафедри і її заміщення саме Полонською. Система дореволюційного університету була іншою ніж тепер. Кожен окремий професор чи приват-доцент заміщав кафедру. А з археології кафедру мав замістити один єдиний викладач – приват-доцент Н. Д. Полонська. Втім, план створення окремої кафедри так і не був зреалізований – очевидно не вповні визрів, не дивлячись навіть на енергійну діяльність в якості викладача археології Наталії Дмитрівни.

Відзначимо, що приват-доцентом Київського університету Н. Д. Полонська була обрана раніше (23 травня) ніж викладачем кафедри Російської історії ВЖК (4 жовтня), а отже і свій курс "Российские древности" оголосила та почала в університеті раніше. З огляду на це втрачають актуальність красномовно підкреслені рецензентами фрази у відповідній частині їх тексту.

Залишаю також на додаткове роз'яснення рецензентів настанову, що факти щасливої кар'єри Наталії Дмитрівни треба тісно пов'язувати ... "з подіями революції 1905-1907 рр., першою світовою війною тощо". Особливо цікавими мають бути роз'яснення стосовно "тощо".

7. Рецензенти зауважують, посилаючись на записник Наталії Дмитрівни, що вперше вона побувала за кордоном у 1897 році – в Швейцарії.

Це твердження побудовано на явній недоречності. В записнику містяться не спогади про власну подорож, а нарис оповідання Полонської і при тому з головними діючими героями – чоловіками. Текст дійсно починається словами: "В 189-х году я в первый раз пробыл два месяца за границей, большей частью (главным образом) в Швейцарии..." Далі описані враження молодого чоловіка від побаченого та ряд пригод з другом, який навіть названий: "Я и приятель мой Павел Михайлович Веретенников", "Я был не однин: со мной путешествовал мой давний приятель Павел Михайлович Веретенников, не раз уже побывавший в Швейцарии".

Окрім того, подальші записи, занотовані тими ж чорнилами, стосуються подій 1900-х років. Однак вони складають дуже незначну частину записника, який майже повністю зайнятий нарисами, начерками літературно-художніх творів та наукових праць.

Натомість подорож до Італії влітку 1916 р., про яку я писав у передмові, є цілком реальною. Вона не згадується в опублікованих споминах, як про те люб'язно нагадують рецензенти, але описується в кількох листах до

батьків, з якими я і пропоную колегам ознайомитись самостійно, втім І. В. Вербі вони добре знайомі.

8. Рецензенти вважають, що розвідки Полонської-Василенко з історії шведської, німецької, грецької, вірменської і корсиканської колонізації Південної України є лише підготовчі матеріали 1915-1917 рр. На жаль, колеги не завважили, що дані рукописи є результатом довготривалої праці – вони різалися, переклеювалися, доповнялися, редагувалися. Звичайно, матеріал (саме як підготовчий) був зібраний у 1914-1917 роках. Однак остаточно оформлені тексти були у 1920-і роки. Про це свідчить хоча б той незаперечний факт, що в нарисі про грецьку колонізацію використано в якості паперу зворотну сторону протоколу комісії Київського Археологічного інституту від 7 липня 1921 року. В нарисі про німецьку колонізацію використаний бланк заяви до ВУКОПИСу зав. археологічним відділом – самої Полонської, а отже, не раніше 1919 р. Повний текст заяви зберігся і датований 4 березня 1919 р..

Отже, і в цьому випадку зауваги рецензентів не можу вважати слушними.

9. Особливий подив викликають надзвичайно різкі оцінки рецензентів стосовно процесу над М.П.Василенком та його наслідків. В докір автору передмови ставиться вживання більш пізнього (30-х років) виразу "ворог народу". Однак сам І. В. Верба в своїй статті пише, що за Василенком, як "і за його дружиною, назавжди залишилося тавро "українського буржуазного націоналіста", "ворога народу". Очевидно подіяв елементарний принцип: Aliena vitae in oculis habemus, a tergo nostra sunt.

Однак у дане уточнення з приводу моєї (а радше самої Наталії Дмитрівни) термінології вкладається глибокий зміст. Бо далі рецензенти (при тому абсолютно некоректно) порівнюють наслідки процесу КОЦД з політичними процесами 1930-х років. Такі речі з наукового погляду просто неможливі. Процес КОЦД був одним з перших гучних політичних процесів в Україні. Сучасниками він оцінювався виключно в порівнянні з попереднім досвідом політичного життя, і в цьому плані сприймався (особливо близькими) як трагедія. У 20-х роках Василенко був першим академіком у Києві, який потрапив до в'язниці, йшлося навіть про смертну кару. Звісно, процеси 30-х років були просто страшним кошмаром. Але арешт і звинувачення Василенка сколихнули ВУАН, громадськість України і навіть Європи. Загроза смерті, або довічного вислання довго висіла над вченим. Все це він змушений був переживати разом з дружиною роками.

З огляду на це просто неможливо зрозуміти слова рецензії, що Василенко "помер у власному ліжку, а не, припустимо у таборному бараці, чи під час етапу від однієї сибірської або північної "зони" до іншої, й не поневірявся на засланні". Наталія ж Дмитрівна "мала помешкання, роботу, здійснювала наукові подорожі, працювала в архівах, читала лекції", захистила докторську. А дружин "ворогів народу" звільняли з посад, позбавляли помешкання, заарештовували.

Рецензенти ніби забули про все те, що перенесла Полонська-Василенко у боротьбі за чоловіка – тут і безробіття, і квартирні реквізиції, і ходіння по інстанціях, приниження. Хіба що не заарештували – а потрібно було для повноти драми ще й це?

Рецензенти зазначають, що вся ця історія з Василенком та стражданнями його родини під пером самої Наталії Дмитрівни набули перебільшеного, "подекуди циклопічного вигляду", насправді ж вони були "лише дитячою забавкою" в порівнянні з 30-ми роками. Принципово не визнаючи подібний метод наукового дослідження, не вважаю за можливе і потрібне подальше коментування даних висловлювань.

10. Кілька слів про, як висловлюються рецензенти, "так зване квартирне питання". За твердженням колег, цього питання просто не існувало. Подружжя Василенків "мешкало у багатокімнатній квартирі". А племінниця М. П. Василенка свідчила про 3-кімнатне помешкання у 1936-1938 р. В одній кімнаті навіть бібліотека (11 тисяч томів) та архів не могли розташуватися. Нагадаю, що в моєму тексті йшлося про події 1920-х років. Після рішення суду про виселення Клопфера з родиною до 1 червня 1926 р. ще довгий час нічого не мінялося. Всі заселені у п'ятикімнатну квартиру люди продовжували там проживати.

Тому в своїй заяві подружжя Василенків, згадуючи між іншим і про неможливість розміщення бібліотеки у майже цілком зайнятій чужими людьми квартирі, писали: "В нашем распоряжении осталась площадь в 6 кв. сажен, значительная часть которой занята библиотекой, которую невозможно даже разместить должным образом".

У 1929 р. новий домовласник знову захопив частину житла і відпала можливість влаштувати ізольовану ванну для хворого академіка М. П. Василенка.

Ніскільки не намагаючись драматизувати обставини життя Полонської-Василенко, все ж вважаю, що стосовно 1923-1929 рр. не можна говорити про добробут: п'яти – чи навіть трикімнатну квартиру. У 30-ті роки обставини змінились, але про це я не писав і маю подякувати рецензентам за надто суттєве доповнення про трикімнатне помешкання у 1936-1939 рр., особливо ж за письмову фіксацію усних споминів Н.К.Василенко.

11. Цілком неслушним вважаю закид рецензентів щодо "переяскравлення ролі" Н.Д.Полонської-Василенко у проекті видання архіву Коша Запорізької Січі. В. І. Ульяновський, ніби-то твердить, що саме у неї, а не у М. Є. Слабченка виникла ця думка. Далі ідуть загальні роздуми рецензентів про відсутність у дослідниці авторитету та підтримки, необхідних для втілення цього задуму. Роль Полонської-Василенко зводиться до посередництва між Грушевським та Слабченком.

Наталія Дмитрівна працювала в одеських архівосховищах у травні-червні 1927 р. Саме тоді, судячи з її листів, у неї й виникла думка про корпусне видання архіву Коша. Далі в моєму тексті: "Вона познайомилася з відомим дослідником гетьманщини М. Є. Слабченком, часто бувала в його

родині та обговорювала цю тему". Навіть при дуже великому бажанні в цих моїх словах, які я підтверджую і зараз, досить тяжко знайти постулат, що саме Полонська-Василенко, а не Слабченко є ініціатором видання архіву Коша. Хрестоматійним є факт пріорітету цього дослідника. В розмові з ним Полонська-Василенко лише переконалася в слушності і своєї власної подібної ж думки. Між іншим, у прим. 11 рецензенти подають як найбільш ранню дату згадування Слабченком вказаної ідеї – 1927 р. Як показують матеріали Одеського обл. архіву, план видання архіва Коша виник раніше (про це – у нашій спеціальній статті, що готується до друку), але офіційно вчений заявив про це саме 1927 р. і не дивно, що Полонська-Василенко дізналася про його задум лише під час вищезгаданих бесід.

Отже, перша частина зауваження рецензентів є результатом невірного потрактування мого тексту.

З другою частиною (про виключно посередницькі функції Полонської-Василенко) просто не можна погодитися хоча б через наведені у передмові факти її дієвої участі у підготовці видання.

12. Стосовно поїздки у 1929 р. на Кавказ, рецензенти, спростовуючи "невірні твердження В.І.Ульяновського", пишуть, що Н. В. Полонська-Василенко просто возила у П'ятигорськ хворого чоловіка; а в її архіві немає матеріалів про козаків на Кавказі. Тим не менше, у липні 1929 року дослідниці офіційно було надане відрядження від ВУАН на Кавказ саме задля збирання матеріалів про перебування там у XVIII ст. запорожців. Щоб уникнути двозначності інтерпретацій, процитую документ повністю:

У. С. Р. Р. Українська Академія наук
Канцелярія неодмінного секретаря 22.VII.1929 р. №3834

МАНДАТ

Предъявительница сего, научная сотрудницы Историко-Филологического Отделения Всеукаринской Академии Наук, Н. Д. Полонская-Василенко, согласно постановления Отделения от 20.VI. – 29 г. (Протокол 14, п.20) командируется с научной целью на Кавказ для собирания материалов о пребывании на Кавказе запорожцев в XVIII ст.

ВУАН просит представителей Власти оказывать Н. Д. Полонской-Василенко всяческое содействие во время исполнения возложенного на нее научного академического поручения.

Действительно по 1.-X.-1929 г.

Исп.об. Непременного Секретаря ВУАН, академик (А. Новицкий) Управляющий Делами (П. Лозеев).

Якщо врахувати становище архівної справи кінця 20-х років, зокрема в Грузії, то ця поїздка, очевидно, нічого й не могла дати суттєвого. Відповідні документи знаходилися в Москві, у центральні грузинські архівосховища Полонська-Василенко не потрапила і отже, ймовірно, нічого не привезла.

Однак я не можу твердити, що відрядження було фіктивним і лише оправдовувало поїздку Полонської-Василенко з хворим чоловіком. У 1929 р. така "фікція" навряд чи могла бути можливою в рамках ВУАН.

13. Рецензенти безпідставно датують нарис "Козацькі літописи"[1] 1941 роком. Дослідження тексту рукопису (власне, машинопису) показує, що він міг бути створений в кінці 1920-х років. Говорячи про літопис Самовидця, авторка пише: "Лише останніми роками були висловлені правдоподібні гіпотези про авторство Романа Ракушки-Романовського".

Відомо, що у 20-х роках таке припущення висловлювалося В. Л. Модзалевським. У 1925 році дану гіпотезу обстоював В.Романовський, але класичною вважається праця М. Н. Петровського 1926 р., в якій авторство Ракушки-Романовського обгрунтовувалося найбільш доказово.

Характеризуючи далі літопис Самійла Величка, Полонська-Василенко не згадує про його видання археографічною комісією ВУАН у 1926 році.

Враховуючи, що нарис підписаний подвійним прізвищем "Н.Полонська-Василенко", його можна датувати 1923-1926 роками.

14. Рецензенти сумніваються з приводу мого твердження, що дослідження Полонської-Василенко з історії Києво-Межигірської фаянсової фабрики були "найбільш повними дослідженнями на цю тему", вказуючи на праці О. П. Оглобліна. Залишаючись при своєму переконанні, зауважу, що Оглоблін головним чином працював над робітництвом фабрики, а Полонська-Василенко вивчала також виробництво, історію фабрики, мистецтво порцеляни. Окрім того, свої висліди як цілісне дослідження Оглоблін так і не оформив до кінця, натомість у Наталії Дмитрівни – це вже готові (в машинописі) праці.

15. Спростовуючи автора передмови, рецензенти стверджують, що хоч у 1938 р. Наталія Дмитрівна і була переведена до інституту історії України на посаду старшого наукового співробітника, але не була затверджена на цій посаді. Однак у трудовій книжці вченої та в окремому витязі зафіксовано наказ Президії АН УРСР від 8 серпня 1938 р. про її переведення на дану посаду. Наведу повністю тексти обох документів.

"Витяг з протоколу №28, §20 від 8.8-38 р. засідання Президії АН УРСР

1. Слухали: Про зміну тематичного плану Інституту Економіки та перевод ст. наук. співробітника Полонської-Василенко до Інституту Історії (допов. тов. Козлов Г. М.).

Ухвалили: Погодитись на перевод наук. співробітника Полонської-Василенко до Інституту історії з тим, щоб кошти асигновані на відповідну тематичну роботу і штатна одиниця, яка рахується в складі інституту Економіки були передані до інституту історії.

Оригінал за належними підписами".

Витяг з трудової книжки:

"28-1939.VIII.8. Переведено президією АН УРСР від 8.VIII.38 р. на посаду старшого наукового робітника в інститут історії АН УРСР. наказ № 91 за 14 серпня 1938 р.

16. Рецензенти твердять, що за радянський період дослідниця підписувала свої роботи не як "Н. Д. Полонська-Василенко", а як "Василенко-Полонська Н." "за винятком деяких рецензій та праць 1939-1941 рр.", висловлюючи припущення, що я (очевидно, не читаючи самих праць) просто запозичив їх з посилань у мюнхенському двотомнику "Запоріжжя XVIII століття та його спадщина". Мушу не погодитися з рецензентами по всіх пунктах.

Окрім рецензій на "Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии". Т.2 (59) (ЗІФВ УАН. 1929. Кн.23) та на дві праці В. Біднова (там само. 1927 Кн.15) форма прізвища "Полонська-Василенко" подана у двох статтях та монографії 1929-1933 років: Нездійснений архітектурний проект (До історії Катеринослава) (Там само. 1929. Кн. 25); Матеріали до історії гірничої промисловості Донбасу (Нариси з соціально-економічної історії України. – К., 1932); Майно запорізької старшини як джерело для соціально-економічного дослідження історії Запоріжжя. (К., 1933. - 251 с.).

Загалом з числа 13 наукових публікацій за 1926-1933 роки – шість підписані "Полонська-Василенко". І це не деякі рецензії і не "праці 1939-1942 рр.". Не сумніваюсь, що рецензенти добре знають названі вище роботи і просто не звернули увагу на форму прізвища.

Під час редагування моєї статті була "уніфікована" форма прізвища скрізь "Н. Д. Полонська-Василенко". Не можу не визнати своєї вини (а може. й злочину) в тому, що не проконтролював належним чином рукопис перед друком.

17. Не можу не подякувати рецензентам за вказівку на роль акад. Д. М. Петрушевського в захисті дисертації Н. Д. Полонською-Василенко. Справді, усі його листи (кілька десятків) проникнуті теплими спогадами про М. П. Василенка, співчуттям до складного життя його дружини після 1935 р. Вчений старався допомогти Наталії Дмитрівні порадами, рекомендаціями, вказівками, до кого звернутися. Але в листах з 1936 р. Петрушевський постійно пише про власне хистке становище, небажання працювати в інституті історії, своє слабке здоров'я (нікуди не виходив місяцями). Його роль у клопотаннях Полонської-Василенко про видання збірника праць чоловіка, своїх монографій та захисті дисертації була в основному дорадча та посередницька. В Москві у Наталії Дмитрівни більше не було знайомих у наукових колах і Петрушевський був зв'язковим ланцюгом. В житті Полонської-Василенко таких добрих людей було немало. Але чи можна всіх їх згадати у короткому нарисі? Відзначу, що на мій погляд, Петрушевський не відіграв "ключової ролі" у питання докторату Наталії Дмитрівни, про що пишуть опоненти. Це також є причиною того, що шановне ім'я цього вченого в даному контексті я не згадав.

18. "Певні сумніви" виникають у рецензентів з приводу "деяких висновків" В.І.Ульяновського – насамперед, твердження, що Полонська-Василенко виступила головним ініціатором написання чотиритомної "Історії Києва".

Рецензенти "не знайшли документального підтвердження цьому". На мій погляд, даний факт має досить вагомі документальні підтвердження.

Саме Полонській-Василенко належить програмна доповідна записка директору Інституту історії України АН УРСР про організацію вивчення теми "Історія міста Києва", де обгрунтовується значимість даного дослідження, подана структура чотиритомника, обумовлені основні принципи та завдання організації праці; продумана навіть рубрикація томів тощо.

За підписом голови комісії Н.Д.Полонської-Василенко були відправлені запрошення її гаданим членам на перше засідання. Збереглися протоколи чотирьох засідань Комісії 28 лютого – 20 червня 1941 р., на яких завжди головувала Полонська-Василенко, хоч в них приймали участь академіки К. П. Воблий, директор Інституту історії України АН УРСР акад. С. Н. Бєлоусов, відомі вчені – О. М. Сімзен-Сичевський, О. П. Оглоблин, М. Н. Петровський, К. Г. Гуслистий, А. І. Ярошевський, П. А. Лавров, Ф. О. Ястребов, П. П. Курінний, І. О. Іванцов. Полонська-Василенко доповідала комісії, вела дискусії, підбивала підсумки. В усіх організаційних заходах явно виступає її ініціатива та ідейне керівництво. В даній справі Полонська-Василенко була першою і це постійно декларувалося документально. Сумніви з цього приводу будуть доречними лише в тому випадку, коли буде названо ім'я (чи імена) іншого (інших) ініціатора даної колективної праці.

19. У рецензентів виникає сумнів з приводу релігійності Наталії Дмитрівни, яка відвідувала церкви хіба що для ознайомлення з релігійним мистецтвом. Очевидно, не варто тут цитувати листи Полонської, де згадується Бог, Господь, Всевишній. Це може бути потрактовано прагматиками як традиційні примовки дореволюційного середовища (в гіршому випадку, як слова-паразити). Мабуть нічого не доведе і співпраця Полонської-Василенко в одній з наукових інституцій митр. Андрія Шептицього у Львові та професорство в Українській Богословській Академії у Мюнхені, хоч участь в цих інституціях (особливо праця в останній) передбачали, а то й вимагали, щоб співпрацівник неформально визнавав релігію та церкву. Однак заснування з ініціативи Н. Д. Полонської у Києві товариства "Друзів Церковної Культури" є, на наш погляд, безумовним доказом її релігійності. Товариство було створене за Київського митрополита Володимира (Богоявленського), а отже у 1916-1918 роках. Статут товариства складала у першому варіанті Полонська, на її квартирі відбулися і перші збори ініціативної групи. Тут було постановлено окрім іншого "Немедленно испросить благословение Владыки митрополита; в будущем действовать в тесном единстве с церковью; в случае, если не удастся открыть самостоятельное общество – хлопотать о принятии его под защиту и в ведение Епархиального Совета". Полонська була обрана головою товариства, що без сумніву передбачало наявність у неї стійких релігійних переконань. Вона мала очолити і делегацію від товариства до митр. Володимира задля отримання благословення.

Звичайно, важко говорити про глибину релігійності Н. Д. Полонської протягом усього її життя. Власне, це було б просто неетично, адже то є виключно інтимна сторона душі людини, хоч, можливо, є й інші погляди на дане питання.

Я ж вважаю, що брати під сумнів релігійність Н. Д. Полонської-Василенко немає жодних підстав.

20. Принциповим є питання про співпрацю українських вчених, в тому числі Н. Д. Полонської-Василенко, з німецькою окупаційною владою, "про так звану ВУАН", колабораціонізм.

У своїй статті І. В. Верба, очевидно, також не вважав за можливе говорити про "колабораціонізм" дослідниці, твердячи що "визначальним мотивом було не прислужитися гітлерівцям, а зреалізувати власний науковий потенціал".

В рецензії ж це представлено як добровільна і свідома співпраця з німцями, яка "честі їй (Полонській-Василенко) не додала".

Очевидно, рецензенти добре знають, як проходила евакуація Академії Наук та її співробітників. Відома доля акад. А. Ю. Кримського, К. Студинського та інших. Їх не лише вивозили, але й просто розстрілювали. Яскраву картину "хватальної евакуації" змалював І. Іллєнко. Полонську-Василенко "вибули" з Інституту історії України АН УРСР 5 липня 1941 р. і, отже, не включили до списків евакуйованих. Вона мала потрапити хіба що до інших списків, але на щастя цього не сталося.

Вчена залишалася в Києві разом з іншими діячами науки і культури, для яких падіння одного деспотичного режиму і багатовікової окупації замінилося іншим. При цьому німецька влада – і це є загальновідомим фактом – спочатку декларувала підтримку українського національного руху. З цього огляду посилання на мемуари поета Н. Коржавіна, який був у 1941 р. київським старшокласником і, безперечно, не поділяв української національної ідеї, мав абсолютно інше виховання, є зовсім недоречним. У даному ключі варто враховувати, наприклад, мемуари Костя Паньківського, діячів національного руху. Підкреслимо, що українські інтелігентські кола щиро сприйняли лояльність німецької влади. Про своє влаштування перед окупаційною адміністрацією піклувалися сестри Лесі Українки,відомі художники Іван Їжакевич, Василь Кричевський, Микола Прахов, син Михайла Драгоманова – Світозар та ін.

Дуже легко тепер морально засуджувати цих людей і надто важко бути на їх місці. Нагадаю, що прийдешні покоління так само легко засудять нас за співпрацю з тоталітарним режимом, за наші сервілістичні публікації, упослідження за те, що ми не боролися.

Однак все це відноситься до дуже тонких матерій морально-етичного напрямку. В даному випадку йдеться про констатацію і оцінку наукової праці Полонської-Василенко у 1941-1944 роках.

Тепер стосовно "так званої ВУАН". Її діяльність була поновлена 20 жовтня 1941 р. і призначений тимчасовий склад Президії ВУАН. Відновили

свою діяльність близько 20 академічних інститутів. Почали функціонувати вузи Києва, зокрема, Київський університет у складі історико-філологічного, юридичного, фізико-математичного та загальноприродничого факультетів. У листопаді 1941 р. тут навчалося близько 700 студентів. Фаховими викладачами були заповнені майже усі кафедри. Найвизначніші професори університету одночасно були співробітниками ВУАН. Відновили свою діяльність академічні музеї, бібліотеки, дослідні станції, будинок вчених. У Києві залишалося чимало представників гуманітарних українознавчих дисциплін на чолі з академіком, віце-президентом ВУАН мовознавцем М. Грунським – проф. О. Оглоблин, В. Шугаєвський, В. Козловська, П. Курінний, В. Міяковський, І. Моргилевський, С. Гіляров, С. Драгоманов, П. Глядківський, М. Карачківський, М. Андрусяк, К. Штепа, М. Сагарда, О. Назаревський, М. Марківський, В. Шаровольський, О. Грузинський, Б. Якубський, М. Оксіюк, Л. Окіншевич, О. Полулях та ін. Були розроблені плани роботи ВУАН і її інститутів, деякі з них отримали замовлення від влади на розробку ряду тем. Всі ці матеріали діяльності наукових установ Києва за німецької окупації готуються нами для тематичного збірника документів. Закид рецензентів спричиняє до прискорення його видання, що сприятиме розвінчуванню негативних стереотипів ярличного характеру (колабораціоністи, зрадники, прислужники).

Тут же відзначимо лише, що Н. Д. Полонська-Василенко науково плідно працювала, обстоюючи завжди об'єктивні історичні факти. Про це свідчить хоча б її співпраця в Комісії по розгляду української емблематики, яка діяла в червні 1942 р. На комісії дослідниця опрацьовувала довідку про герб тризуб. Зберігся текст цієї довідки, який носить виважений науковий характер. Показовою є і участь Полонської-Василенко у дискусії з приводу зміни назв вулиць Києва. На відміну від Світозара Драгоманова, який пропонував назви – Адольфа Гітлера, Коха, Гімлера тощо, – вчена обстоювала відновлення старих назв і її погляд переміг.

Вся ця діяльність Наталії Дмитрівни, як і її праця в архіві давніх актів, власне, були спрямовані на розвиток української науки, врятування та збереження національних культурних цінностей. Франція і Великобританія до війни з погляду національно-культурного і геополітичного становища були в інших обставинах, ніж Україна, тому порівнювати співпрацю вчених чи інших фахівців, скажімо України і Франції, з окупаційною владою було б невірним.

21. Рецензенти роблять спробу уточнити обставини призначення і звільнення Полонської-Василенко з посади директора Інституту археології.

Тут ми маємо, на жаль, лише кілька документів, складених самою дослідницею. І це саме вона (а не автор передмови) у заяві до доктора Грімма (січень 1942 р.) писала, що у 1916-1941 роках була єдиним професором археології у Києві. Дійсно, ні В. Козловська, ні П. Курінний не обиралися до війни професорами і не читали курсів археології в університеті. Тому згадка рецензентів про цих осіб є неслушною і Полонська-Василенко, очевидно,

мала рацію. Неслушною є і твердження про те, що її призначення було пов'язане з наявністю ступеня доктора. Для німецької адміністрації вже тоді наша двоступенева система мало що важила і московські дипломи, окрім усього, не лише не приймалися до уваги, але й не афішувалися власниками.

Не підтверджується і версія про те, ніби звільнення Полонської-Василенка з Інституту археології пов'язане з поступовим згортанням і консервацією діяльності гуманітарних напрямків ВУАН, в зв'язку з чим вчена була призначена на посаду директора лише тимчасово до 31 грудня 1941 р. Однак після звільнення Полонської-Василенко, інститут все ж працював. До початку лютого 1942 р. діяли і деякі інші установи ВУАН гуманітарного напрямку (доповідна М. Грунського). Безперечно, звільнення Наталії Дмитрівни було пов'язане не з цим. Адже йшлося не про закриття інституту, а про персональну заміну директора. Віце-президент ВУАН акад. М.Грунський писав 18 січня 1942 р. Н. Д. Полонській-Василенко: "Як я раніше Вам казав і тепер свідчу, що на засіданні Президії Академії наук я висував Вашу кандидатуру на посаду директора Інституту археології, заперечуючи проти кандидатури п.Козловської, наукових праць якої я зовсім не знав".

Не думаю, що в двох заявах до німецької влади сама Наталія Дмитрівна подала абсолютно недостовірну інформацію про звинувачення її у русофільстві. Принаймні, ця версія підтверджується хоч і суб'єктивними, але прямими доказами. Твердження ж рецензентів має лише гіпотетичний характер.

22. Не думаю, що рецензенти мають рацію, вимагаючи від мене принципової оцінки визволення від німецько-фашистських загарбників Києва (а не двозначного "почалися нальоти радянської авіації") і суду тих, хто покинув місто разом з німцями. Я свідомо подав оцінку і погляд самої Полонської-Василенко – саме так сприймала вона події 1942 року. Думаю, це краще, ніж використовувати ярличні штампи агіток, підготовлених НКВД. Розкриття все нових і нових архівів часів німецької окупації, на мій погляд, вносить суттєві корективи в оцінку окупаційного режиму на Україні. Старі стереотипи вже не підходять, а про нові погляди і оцінки говорити ще рано.

23. Результатом незручної редакції тексту стало непорозуміння рецензентів з приводу "втрати архівних документів з фондів ЦАДА". В моєму тексті йшлося, що працюючи в архіві, Полонська-Василенко отримувала відомості про загибель частини чернігівського, усього харківського, частини полтавського архівів. Проте, навіть невдала редакція не могла обманути фахівців, ніби усі ці архіви були колись ЦАДА, а перед приходом німців були знищені саме в цьому архіві. Тому завіряння рецензентів, що сам ЦАДА майже не постраждав, ніхто і не піддавав сумніву.

Це, власне, і є ті кілька пунктів із зауважень колег І. В. Верби та О. С. Рубльова, з якими я не можу погодитися. Всі інші цінні зауваження сприймаються автором передмови з величезною вдячністю. Залишається

лише пожалкувати, що рецензенти нічого не сказали про сам двотомник Н. Д. Полонської-Василенко, про бажані принципи його нового перевидання, про значення (наукове і громадське) даного підручника в Україні зараз. Дуже сподівався, що принципові колеги розкриються історію з "Історією", чого через ряд причин не зробив автор передмови. Принаймні, що рецензенти хоча скажуть про дражливе питання співвідношення авторського і редакційного текстів (особливо останньої частини другого тому). Все це тим більш прикро, що при новому виданні "Історії України" можна буде поліпшити лише передмову, а погляд фахівців на сам твір залишиться нез'ясованим. Дана обставина спонукає автора передмови повернутися власне до життєпису Н. Д. Полонської-Василенко, зужити заходів стосовно опрацювання її зарубіжного архіву задля написання окремого монографічного дослідження. Сподіваюся, саме завдяки критиці І. В. Верби та О. С. Рубльова, воно буде кращим і ретельніше опрацьованим.

А дана дискусія з приводу невеличкої популярної передмови – життєпису Н. Д. Полонської-Василенко показує, що:

1. Життя та діяльність (як наукова, так і громадська) Полонської-Василенко вимагає серйозного монографічного дослідження.

2. Дискусія виявила вже усталені факти і невирішені проблеми цієї теми. Подальше дискутування у формі рецензій на передмову та відповіді на них є непродуктивним. На часі – власне прагматичні дослідження, які і забезпечать прогрес у розробці теми.

3. Усі дослідження про Полонську-Василенко мають базуватися на ретельній перевірці кожного факту її життя, співставленні особистих споминів Наталії Дмитрівни з іншими документами і не лише з її власного архіву, а також з архівів відповідних організацій, органів влади, особистих фондів.

4. Дискусії навколо діяльності вченої будуть продуктивними лише після довершення синтетичної праці по накопиченні джерелознавчо-вивіреної інформації. Вони будуть власне дискусіями, коли від конкретно-фактологічних проблем перейдуть до концептуальних, більш загальних.

P.S. Дана дискусія була актуальною у 1992 році, коли готувався цей том. На сьогодні І. В. Верба захистив кандидатську дисертацію та випустив низку праць про Н. Д. Полонську-Василенко. У 1995 р. вийшло нове (третє) видання двотомної "Історії України" з цілком переробленою і значно розширеною передмовою В. І. Ульяновського "Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життєпису" (с. V-LXXXVIII). Отже, тепер знання теми цілком інші і тому дана дискусія має лише історіографічне значення. Однак вона зіграла свою роль, ставши стимулом до подальшого наукового пошуку її учасників. Публікація цих матеріалів виправдана ще й тим, що вони засвідчують (поряд з небагатьма іншими) відродження стилю справжніх наукових дискусій в українській історіографії.

Ігор Верба, Василь Ульяновський.

[1] *Білокінь С.* Н.Д.Полонська-Василенко – історик, філософ, біограф // Книжник. 1991. №4. С.21.

[2] *Верба І.* "Запорізька Матка". Н.Д.Полонська-Василенко: короткий нарис життя та діяльності // Старожитності. 1992. №20. С.4-5.

[*] Приносимо подяку за ці відомості К.І.Клімовій.

[3] ЦНБ, ІР. Ф.42, спр.337, арк.2.

[4] Там само, спр.279, арк.1-3 зв.

[5] Там само.

[6] ЦНБ, ІР. Ф.1, спр.9402.

[7] ЦНБ, ІР. Ф.42, спр.304, арк.1-2.

[8] Історія Київського університету. К., 1959. С.57, 67, 71; Розвиток науки в Київському університеті за сто років. К., 1935; *Маркевіч О.П.* Наука і наукові працівники в КДУ за 112 років його існування (1834-1946) // Наукові записки КДУ. К., 1948. T.V. Вип.1. С.9-64.

[9] ЦДАМЛМ України. Ф.542, оп.1, спр.87, арк.21-21 зв.

[10] ЦНБ ІР. Ф.XXIX, спр.145, арк1-2; спр.147, арк.1 зв.; спр.1800-1806, 382-389.

[11] Див. бібліографію - там само, спр.805.

[12] Там само, спр.1412-1433.

[13] Там само, спр.608.

[14] Там само, спр.39, 228-229.

[15] Там само, спр.146, арк.1-1 зв.

[16] ЦДАМЛМ України. Ф.542, оп.1, спр.87, арк.75 зв.

[17] ЦНБ ІР. Ф.III, спр. 50466, арк.1 зв.

[18] ЦДАМЛМ України. Ф.542, оп.1, спр.87, арк.74.

[19] ЦНБ, ІР. Ф.42, спр.308, арк.1.

[20] Там само. Арк.6.

[21] ЦДАМЛМ України. Ф.542, оп.1, спр.87, арк.85-85 зв.

[22] ЦНБ, ІР. Ф.42, спр.308, арк.4.

[23] ЦДАМЛМ України. Ф.542, оп.1, спр.79, арк.92-95 зв.

[24] Там само, спр.87, арк.168, 180, 195.

[25] ЦНБ, ІР. Ф.42, спр.25, арк.6 зв.

[26] Там само, спр.310, арк.3.

[27] *Полонська-Василенко Н.* Спогади про КОЦД // ЦДАМЛМ України. Ф.542, оп.1, спр.47; *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеєва Л.В., Усенко І.В.* Микола Прокопович Василенко. К., 1991; Процес "Центру дій" // Вісник АН УРСР, 1989. №2. С.69-71; Дело Киевского областного центра действий (стеногр. отчет) К,: 1927. 820 с.; *Голинков Д. Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР. М., 1986. Кн.2. С.180-187.

[28] Там само, спр.248, арк.1.

[29] ЦНБ, ІР. Ф.42, спр.246, арк.1.

[30] Там само, спр.250, арк.1.

[31] ЦДАМЛМ України. Ф.542, оп.1, спр.274, арк.1.

[32] ЦНБ, ІР. Ф.42, спр.144, арк.3, 11.

[33] *Модзалевський В.* Перший військовий підскарбій (1663-1669) Роман Ракушка-Романовський // Зап. іст.-філ. від. УАН. К., 1919. Кн.1. С.18-52. 1920-1922. Кн.2. - С.29-59; *Романовський В.* Хто був "Самовидець"? // Україна. 1925. Кн.5; *Петровський М.* До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) // Зап. Ніжинського ін-ту нар. освіти. Ніжин, 1926. Кн.VI.

[34] *Оглоблін О.* Архів Києво-Межигірської фабрики // Зап. іст.-філ. від. УАН Кн.9. 1926; До історії порцелянової промисловості на Україні // Нариси з соціально-економічної історії України. К., 1932; його рукописи праць на цю тему – ЦДАВО. Ф.3561, оп.1, спр.134-135.

[35] ЦДАМЛМ України Ф.542, оп.1, спр.286, арк.9.

[36] Там само, спр.271, арк.7 зв.-8.

[37] Там само, спр.220.

[38] ЦНБ ІР. Ф.42, спр.1 (машинопис з правками Н.Д.Полонської-Василенко).
[39] Там само, спр.6, арк.1.
[40] Там само, спр.2-4.
[41] Там само, спр.5, арк.1.
[42] Там само, спр.280, арк.1-4.
[43] *Ілленко І.* Хватальна евакуація // Літ. Україна. 1990. 25 жовтня.
[44] ЦДАМЛМ України. Ф.542, оп.1, спр.132, арк.1.
[45] Детальніше див.: *Кеннеді-Грімстед П., Боряк Г. В.* Доля скарбів української культури під час Другої світової війни. К.,: 1991.

5

БІБЛІОГРАФІЯ
РЕЦЕНЗІЇ
ІНФОРМАЦІЇ

Р. Я. ПИРІГ (*Київ*)

ДОРОБКИ ЗАРУБІЖНОГО ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА

Історична наука незалежної України робить перші кроки у важливій справі вивчення життя і творчої спадщини найвидатнішого українського історика та державного діяча – Михайла Сергійовича Грушевського. Понад піввіку на батьківщині над ним тяжіло лиховісне табу, а ім'я згадувалося лише для таврування як "буржуазного історика", автора "буржуазно-націоналістичних концепцій", голови "контрреволюційної" Центральної Ради.

Саме життя дезавуювало ці неправедні, заідеологізовані оцінки доби тоталітаризму. Перевидаються праці вченого, досліджується діяльність та життєвий шлях, гідно пошановано його науковий та громадський подвиг.

Молоде українське грушевськознавство нині має достатні можливості для розгортання широкомасштабних досліджень: вивчає наукові, публіцистичні, літературні праці вченого, його спогади та епістолярію, одержало доступ до вітчизняних та закордонних архівів, періодики різних часів. Проте суттєво зрушити справу не можна без глибокого вивчення творчого доробку зарубіжних дослідників життя і діяльності Грушевського. Адже всі минулі десятиліття вони працювали у цій галузі, опікувалися перевиданням його творів, публікацією спогадів, захистом доброго імені вченого.

Оволодіння здобутками зарубіжної історіографії з цієї важливої проблеми справа вельми складана. Перш за все через відсутність цих праць в Україні. Лише поодинокі примірники з колишніх спецсховів дісталися бібліотечних полиць і можуть прислужитися дослідникам.

У даній публікації розглянуто матеріали трьох збірників, присвячених М.Грушевському. Хоча вони й вийшли друком десятиріччя тому, але й нині не втратили свого наукового значення. Більше того, вивчення їх в Україні сьогодні саме на часі. Як кажуть, краще пізно, ніж ніколи.

Загальними рисами цих видань є тематична спорідненість, широкий жанровий діапазон та солідні автори. В них вміщено й грунтовні дослідження, і спроби наукових розвідок, і рецензії та огляди; подано передруки наукової спадщини вченого, автобіографічні нотатки, епістолярія. Друкуються спогади про історика, бібліографія його праць тощо. Розглянемо більш докладно матеріали цих збірників.

В століття з дня народин академіка Михайла Грушевського (1866-1934-1966) // Український історик. №1/2 (9/10). Нью-Йорк; Мюнхен, 1966. – 136 с. Спеціальне видання часопису відкривається коротким зверненням президії Українського історичного товариства до читачів з нагоди 100-річчя з дня народження М.С.Грушевського. Він характеризується як найвизначніший український історик і один з найвидатніших діячів українського національного відродження XX ст. Підкреслено значення монументальної праці "Історії України-Руси" та обгрунтування вченим самостійності українського історичного процесу. Не лишилося поза увагою й негативне ставлення до М.С.Грушевського в тогочасній Україні, де його твори заборонено, а ім'я стало символом так званого "буржуазного націоналізму" (5).

О.Оглоблин у статті "Михайло Сергійович Грушевський (1866-1934)" вірно визначає джерела ідейних поглядів Грушевського, вихованого на традиціях радикального українського народництва. Тому для вченого гегемоном українського історичного процесу був народ, а його соціальні інтереси – основним стрижнем і змістом цього процесу.

Автор простежує еволюцію федералістичних поглядів Грушевського, їхній вплив на його державотворчу діяльність та повернення з еміграції в Україну. Оглоблин дійшов висновку, що федералізм вченого нічого спільного не мав "з жорсткою дійсністю совєтської системи, яка самим своїм терористично-централістичним єством була глибого ворожа справжньому федералізмові" (14).

Л.Винар у статті "Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського" розглядає нечисленні джерела до біографії історика. Він також пропонує досить обгрунтовану, на наш погляд, періодизацію життя історика, розділивши його на сім відтинків. Спираючись на автобіографічні матеріали, праці істориків Д.Дорошенка, О.Лотоцького, І.Крип'якевича, М.Кордуби, автор подає нарис дитячих, юнацьких та студентських років М.С.Грушевського з 1866 по 1894 р.

Характерною особливістю цієї праці є досить точне визначення шляхів формування національної самосвідомості, розвитку обдарування молодого М.С.Грушевського. Не можна не відзначити, що спостереження багато в чому збіглися з трактуванням цього процесу самим істориком у його "Споминах". Хоч, безперечно, Л.Винар про них не знав, бо зберігалися вони в Києві і побачили світ тільки наприкінці 1980-х років. Згодом Л.Винар став одним з найвідоміших зарубіжних біографів Грушевського.

І.Витанович присвятив статтю надзвичайно складному питанню – методології історіософії М.Грушевського. Безперечно, під методологією автор розуміє не усталені в радянській історичній науці принципи партійності та класовості. Він намагається представити творчу лабораторію великого вченого, використання ним загальнофілософських принципів, традиційних і властивих лише йому методів досліджень.

Автор доводить, що М.С.Грушевський широко використовував не лише

писемні джерела, а й набутки археології, етнології, антропології, порівняльну соціологію та мовознавство. Виняткову увагу вчений приділяв розгляду сукупності історичних джерел, удосконаленню "методи позитивної аналізи" документальних матеріалів, використовуючи при цьому територіально-хронологічний принцип, способи ретроспективного відтворення історичних подій.

І.Витанович характеризує М.С.Грушевського як надзвичайно сумлінного дослідника, розглядаючи використаний ним історико-статистичний матеріал та зроблені на його базі важливі узагальнення. З творчим скептицизмом ставився історик до пропонованих попередниками універсальних схем, що спонукало до вироблення власної схеми українського історичного процесу.

Серед головних чинників українського національного життя вчений не віддавав перевагу якомусь одному, скажімо, економічному, як того вимагала марксистська методологія. Більше того, він вважав, що було б "великою помилкою піддатися спокусі упрощення історичного процесу й силкуватися звести всю ріднорідність і різносторонність його до впливу самих економічних причин" (41).

Водночас І.Витанович підкреслює, що М.С.Грушевський обстоював взаємозв'язок різних фаз історії, "бо органічна зв'язлість і тягність народного життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід..." (42).

Спеціально зупинившись на тому новому, що додав Грушевський до ідейної спадщини своїх попередників – Максимовича, Костомарова, Драгоманова, Лазаревського та Антоновича, І.Витанович дійшов висновку, що історик зазнав впливу різних шкіл, насамперед Антоновича, але в цілому ці засади можуть бути кваліфіковані як "методологічний і гносеологічний плюралізм".

Погоджуючись з загальним висновком автора статті, слід зазначити, що вона не позбавлена дещо спрощених підходів та фрагментарності. Однак треба зважати на неможливість у рамках однієї публікації всебічно розглянути таку глобальну проблему, як методологія творчості М.С.Грушевського.

Наступна праця збірника – "Антинорманська теорія і перспективи ранньої історії України в М.Грушевського" О.Домбровського. Автор відзначає, що вчений виступив головним речником антинорманізму, доводячи не "пришлий", норманський характер генезису державної організації на Русі, а її автохтонне походження. У статті розкриваються заслуги М.С.Грушевського не тільки як критика традиційної схеми російської історії, а насамперед у науковому обгрунтуванні тези про появу русько-українського народу та його державності задовго до виникнення Московського князівства. Саме дослідження М.С.Грушевського в галузі давньої та ранньої історії Руси-України дозволили йому висунути й обгрунтувати положення про праукраїнський автохтонізм (60).

Наукова розвідка Р.Климкевича присвячена діяльності М.С.Грушевського в галузі геральдики та сфрагістики. Автор наголошує, що історик спеціально цими питаннями не займався, але величезна наукова ерудиція, знання давніх українських традицій добре прислужилися голові Центральної Ради у визначенні державної емблематики УНР – герба, прапора, печатки.

Серед рецензій привертає увагу розгляд В.Дубровським статті М.Рубача про Грушевського в т.4 "Советской исторической энциклопедии" (1963). Автор рецензії аргументовано спростовує звинувачення, висунені проти Грушевського як "буржуазного історика", автора "буржуазно-націоналістичних концепцій", прибічника "німецької орієнтації" тощо. Сьогодні такі оцінки звучать як банальний анахронізм, а на той час їх викриття мало важливе значення для захисту доброго імені вченого, утвердження історичної правди (107-111).

У розділі "Мемуаристика і біографія" вміщено спогади В.Мартоса про М.С.Грушевського. Вони охоплюють період з початку сторіччя й до від'їзду вченого до Києва 1924 р. Автор не схвалює повернення М. С. Грушевського в Україну, але закидає українській еміграції, яка "не зуміла створити відповідних умов для праці цього великого патріота, науковця й політичного діяча" (81).

Під рубрикою "З архіву" подано автобіографічний лист М. Грушевського про своє життя у 1914-1919 рр. Документ не був архівним матеріалом у повному розумінні, бо 1920 р. друкувався в двох часописах, які на цей час стали недоступними для читачів.

У добірці Л.Винар опублікував бібліографію праць про М.Грушевського. Він обмежується головним чином журнальними статтями, не включає рецензії та огляди, але суттєво доповнює загальний реєстр публікацій про М.С.Грушевського. З точки зору сучасного дослідника особливо цінним є перелік праць зарубіжних авторів, більшість з яких відсутня у вітчизняних бібліотеках. Завершується журнал розділом "Хроніка", де подано й повідомлення про святкування 100-річчя М. Грушевського на Заході.

Михайло Грушевський. У 110 роковини народження. 1866-1976. Статті, спогади, документи і коментарі // За ред. Матвія Стахова і Миколи Чировського // Зап. наук. т-ва ім.Шевченка. – Нью-Йорк, Париж, Сидней, Торонто, 1978. – Т.CXCVII. – 236 с.

Першою в цьому збірнику є стаття Н.Андрусяка "Михайло Грушевський як історик, народник, державник". Задекларована назва адекватно не відбивається у змісті публікації, оскільки не містить глибокого розкриття народницької традиції чи ідей українського державництва в творах історика. Це швидше схематичний огляд його тривалої і плідної наукової діяльності, поданий через перелік найосновніших праць академіка та його учнів.

Народницьку ідеологію М.С.Грушевського Н.Андрусяк підтверджує широко відомою заявою історика про власне виховання на суворих традиціях українського радикального народництва, що велося від Кирило-Мефодіївського братства (8). В узагальненій формі автор подає опрацьовану М.С.Грушевським схему українського історичного процесу: "Києво-руська держава з її законами і культурою була твором однієї народності, української, що тоді звала себе руською, а Володимиро-московська держава була твором іншої народності, суздальсько-московської, що від половини сімнадцятого століття почала себе звати "великоруською" (9-10).

Наступна публікація "Михайло Грушевський як письменник, літературний критик та історик літератури" належить перу В.Романенчука. У статті йдеться про менш значні напрями діяльності великого українця як письменника і літературного критика. Автор характеризує перші літературні спроби М.С.Грушевського, аналізує причини і обставини, за яких у талановитому юнакові історик взяв гору над письменником.

Розглядається літературний доробок вченого – понад 20 оповідань, дві п'єси. Його оцінка відомим поетом і критиком М.Зеровим. Останній відзначав вміле поєднання критичної спостережливості дослідника, узагальнень соціолога і художнього пера ідеографа (25). Автор статті не погоджується з М.Зеровим, що М.С.Грушевський був випадковим гостем в українській белетристиці, а уточнює, що, мабуть, рідкісним.

Розглядаючи історичні драми М.С.Грушевського "Хмельницький в Переяславі" та "Ярослав Осмомисл", Б.Романенчук більше уваги приділяє останній, зокрема, зображенню драматургом суспільних протиріч тієї доби. Він дійшов висновку, що в ідеології М.С.Грушевського тоді поєдналися дві лінії – традиційне народництво та захоплення філософією позитивізму і соціалізму. Однак протиставлення в драмі двох ворогуючих класів – народу і боярства – не дає підстав зараховувати письменника до соціалістів-марксистів. Автор статті наголошує, що суспільна філософія М.С.Грушевського формувалася під впливом французького соціолога Е.Дюркгейма, який не визнавав боротьби класів і марксівського інтернаціоналізму (27).

Стаття П.Коваліва "Михайло Грушевський у боротьбі за українську мову" значною мірою побудована на аналізі положень виданого 1917 р. збірника статей Грушевського "Про українську мову і українську справу". (До речі, його одним з перших перевидано у видавництві "Веселка" 1991 р.) Автор наголошує, що вчений підходив до проблеми мови не з міркою філолога чи лінгвіста, а з позицій національно-культурних інтересів, розглядаючи мову як могутнє знаряддя вирішення українського питання, важливий чинник у житті нації.

М.С.Грушевський підходив до оцінки культурної або літературної мови не як до святочної прикраси, а буденного знаряддя національно-культурної праці. Взагалі принцип культурності, на думку автора, вчений пов'язував з принципом національності, заперечуючи універсальну культурність мови і висуваючи на перше місце культурність національну.

Для М.С.Грушевського мова – засіб піднесення і вираження національної свідомості народу. "Поки мова не здобула місця у вищій школі, – писав він 1917 р. – поки вона не служить органом викладання в університетах та в інших учбових закладах, поки вона не стала знаряддям наукової праці, в викладанні і літературі, доти суспільство, народність, що розмовляє цією мовою, почуватиме себе на становище "нижчої культурноповноцінної нації".

Велику за обсягом статтю "Михайло Грушевський як публіцист" вмістив у збірнику В.Модрич-Верган. Він характеризує М.С.Грушевського як вмілого організатора видавничої справи. Зокрема, у налагодженні видання "Літературно-наукового вісника", який згодом став поважним часописом, "виразником української наукової, національної та політичної самостійницької думки" (83). З 1895 р. М.С.Грушевський редагує "Записки Товариства ім.Шевченка". З 155 томів "Записок" 110 вийшли за його редакцією. Головна заслуга Михайла Сергійовича як публіциста в організації "Записок Українського наукового товариства у Києві" (з 1906 р.) та виданні другого періодичного органу товариства – "Україна" (з 1914 р.). автор статті наголошує й на діяльній участі Грушевського в становленні "Украинского вестника" в Петербурзі (1906 р.), ілюстрованого тижневика "Село" в Києві (1909 р.).

Далі Модрич-Верган розглядає тематику публіцистичних статей вченого, зупинившись головним чином на збірці "На порозі нової України", до якої увійшла низка праць, народжених державотворчими реаліями Центральної Ради. Цитатами з цих статей автор ілюструє погляди М.С.Грушевського на автономію, зокрема національно-культурну, та федерацію України у складі демократичної Росії, його сподівання на розв'язання цих принципових питань майбутніми Установчими зборами.

Прослідкуючи еволюцію погляду Грушевського на федеративний зв'язок з Росією, автор статті детально зупиняється на обставинах внесення до III Універсалу, під тиском представників національних меншостей ("жидів і москалів"), фрази, що УНР "не відділяється від Росії". Подальший перебіг політичних подій, жовтневий переворот у Петрограді, загострення стосунків з Раднаркомом, утворення радянської державності в Україні, укладення Брестського миру кардинально вплинуло на погляди М.С.Грушевського щодо федеративного зв'язку з Росією.

Зокрема, у збірнику наводяться його думки зі статті з красномовною назвою "Кінець московської орієнтації", де історик і державний діяч щиро говорить про власну тривалу орієнтацію на Москву, а також вказує на головні причини нового повороту – прихід в Росії до влади революційних соціалістичних кіл, які стосовно України "виявили себе твердолобими централістами і об'єдинителями, нездібними чого-небудь навчитися від революції" (79). У статті В.Модрича-Вергана розглянуто й інші аспекти публіцистичних праць голови Центральної Ради щодо державності України, її культури, відносин з сусідніми країнами тощо.

Цікавою є наукова розвідка М.Чировського "Михайло Грушевський як дослідник українського господарства". Автор справедливо зауважує, що аналізом цього аспекту наукових праць історика досі майже ніхто не займався, і пояснює це насамперед відсутністю дослідників господарських процесів в Україні. У статті з'ясовуються мотиви глибокої зацікавленості Грушевського економічними проблемами різних історичних періодів. На думку автора, це, по-перше, масштабність досліджень великого історика. По-друге, його народницький світогляд, який вимагав через вивчення економічного життя зрозуміти соціально-політичні та культурні процеси. Третім мотивом автор вважає національний патріотизм Грушевського, намагання піднести українську історіографію на рівень західноєвропейської науки. А це неможливо зробити без глибокого вивчення господарського розвитку. Потрібно це й для того, щоб довести "окремішність українського народу від російського, тобто – науково доказати їхні окремі етнічно-національні, політичні і суспільно-господарські процеси" (102).

М.Чировський відзначає широке використання М.С.Грушевським різноманітних джерел – мовних, писемних і матеріальних – для докладного аналізу українського економічного життя, грунтовної характеристики його головних ділянок: ловецтва, рибальства, хліборобства, садівництва, скотарства, ремісництва, промисловості, будівництва, торгівлі тощо.

Автор публікації розкриває особливості методологічних підходів М.С.Грушевського при вивченні проблем господарського життя на відміну від радянських дослідників – Покровського, Ляшенка, Вирника та ін. Він підкреслює, що хоч у першого й відчувається соціалістичне сприймання при інтерпретації історичних подій, але він "ніколи не накидає марксистського ригоризму понадрядності економічної еволюції" (101).

Майже половину обсягу збірника складають публікації М.Стахова про причини і обставини повернення М.С.Грушевського в Україну, гоніння вченого у 1930-х роках та його світогляд. Матеріали ці різножанрові. Тут і спогади автора, який особисто знав історика, і спомини інших сучасників, і публікації документів, історіографічний огляд та публіцистичні нотатки.

Особливо цікавим, насиченим фактами та персоніфікованим є розділ про передумови повернення М.С.Грушевського в Україну 1924 р. Наводяться спогади поета О.Олеся, який вважав, що "найбільше завинили у від'їзді Шаповал Микита та Григор'їв Никифор і К°" (109). М.Стахів – один з активістів української партії соціалістів-революціонерів – детально описує складні внутріпартійні стосунки, гостру боротьбу навколо повернення одного з лідерів партії до УСРР.

Значний інтерес становлять матеріали про ставлення М.С.Грушевського до В.Винниченка взагалі і до його спроб замирення з радянською владою 1920 р. зокрема. Тоді колишній голова Центральної Ради сказав колишньому заступникові: "Ви, Володимире Кириловичу, зробили дуже зле, що поїхали до Москви і Харкова, і зле зробили, що Ви вернулись назад на еміграцію" (116).

М.Стахів у цілому вірно визначає внутрішні і зовнішні чинники, які зумовили поворот М.С.Грушевського на батьківщину: намагання налагодити масштабні наукові дослідження, що були неможливі без українських архівів і бібліотек, відтворити наукову школу, завершити працю всього життя – фундаментальну "Історію України-Руси". НЕП, українізація, становлення ВУАН складали обнадійливий фон реалізації творчих планів. Автор статті наводить приклади численних спроб відрадити М.С.Грушевському в справі повернення, але той наприкінці 1923 р. вже зробив вибір. Зокрема, у бесіді зі Стаховим він заявив: "Я колишній президент і колишній політик. Таких "колишніх" багато на еміграції. Тепер я історик і хочу працювати лише науково. Ніяких політичних заяв на користь совєтської влади я не зроблю. Я не буду так робити, як Винниченко, аякже" (133).

М.Стахів висловив припущення, що це склалося через вказівку масонської ложі, яка прогнозувала можливість розв'язання за кілька років великої війни. Ніяких аргументів на користь цієї версії автор не подає, крім загальновідомого факту про належність М.С.Грушевського до масонів. Хоча тема реемігрaції вченого належить до найбільш висвітлених у вітчизняній і зарубіжній літературі, більше ніхто з дослідників подібного припущення не висував.

Слід зазначити, що М.Стахів не дотримується чіткого хронологічного чи тематичного принципу подачі матеріалів. Після розгляду причин повернення М.С.Грушевського в Україну, автор публікує матеріали про діяльність історика в еміграції. Головним чином це листи Михайла Сергійовича до українців США і Канади з нагоди Різдва та Великодня 1923 р., у зв'язку з поверненням в Україну. Подаються й більш ранні листи, зокрема з приводу надання допомоги голодуючим київським науковцям 1922 р.

Низка матеріалів присвячена з'ясуванню питання про належність М.С.Грушевського до УПСР. За свідченням одного з лідерів партії М.Шаповала, у 1917-1918 рр. голова Центральної Ради не належав до есерів: він вступив у грудні 1918 р. Це уточнення на той час мало значення. Але після публікації споминів М.С.Грушевського (1988-1989 рр.) з'ясувалося, що голова Центральної Ради розділяв програмні цілі УСРР, проте як вища посадова особа до партії формально не входив.

В окремому розділі М.Стахів подає матеріали "про большевицький наступ на Грушевського". Це вибрані місця з офіційних публікацій, що містять негативні оцінки історика. Автор добірки відповідним чином їх коментує, зокрема, відому погромницьку доповідь Затонського на січневій (1931 р.) сесії ВУАН, де головним об'єктом "критики" був М. С. Грушевський. Ухвала академічних зборів містить прокльони на адресу Петлюри, Винниченка, Грушевського та інших, які "намагались одягти на українські трудящі маси ярмо поміщика та капіталіста" (179).

Докладно розглядає автор і оцінки М.С.Грушевського та його школи в радянських академічних виданнях, підручниках, періодичній пресі,

енциклопедичних довідниках. Сьогодні немає сенсу передавати ті заідеологізовані тавра, їх безпідставність очевидна, але ще у середині 1980-х їх спростування було потрібне. Воно наближало час повернення М.С.Грушевського до свого народу.

Не з усіма коментарями М.Стахіва можна погодитися. Зокрема, це стосується відомої статті Ф.П.Шевченка в "Українському історичному журналі" (№11 за 1966 р.) – "Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну?". Безперечно, стаття давала підстави для певних критичних зауважень. Але М.Стахів не взяв до уваги, що кваліфікація вченого як "українського буржуазного історика" не йшла ні в яке порівняння з попередніми таврами – "націонал-фашист", "монументальний жрець зоологічного націоналізму" тощо. Тим більше, що з початку 1970-х років офіційна пропаганда та історіографія в УРСР значно посилили "критичний" наступ на М.С. Грушевського.

Однак попри цю обставину, слід відзначити заслуги М.Стахіва як у різнобічному дослідженні життя та діяльності М.С.Грушевського, так і в упорядкуванні збірника загалом.

У п'ятидесятиліття смерті М.Грушевського // Український історик. – №1/4 (81/84) / Під загал. ред. Л.Винара . – Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1984. – 323 с.

Відкривається збірник роздумами головного редактора і відомого грушевськознавця Л.Винара з приводу півстоліття роковин смерті М.С.Грушевського, Він дає узагальнюючу оцінку історику і державному діячу, ставить його поряд з Т. Шевченком та І.Франком.

Головну увагу автор зосереджує на розгляді тодішнього стану грушевськознавства, його генези, структури та завдань. Це окрема наукова ділянка українознавства, поява якої пов'язана з діяльністю Українського історичного товариства та його друкованого органу – "Українського історика". Л.Винар вважає, що імпульс розвиткові досліджень життя і діяльності М.Грушевського дав О.Оглоблин у середині 1960-х років.

Він закидає НТШ й кафедрі історії України Гарвардського університету, очолюваній О. Пріцаком, що у післявоєнні роки не приділяли достатньої уваги вивченню спадщини М. Грушевського.

Підкресливши, що ставлення української радянської історіографії до вченого визначалося політичними директивами партії, Л.Винар зупиняється на статті Ф.П.Шевченка "Чому Михайло Грушевський повернувся на Радянську Україну? (1966 р.). На відміну від М.Стахіва Л.Винар кваліфікує її як спробу реабілітувати М.С.Грушевського, що коштувало автору посади головного редактора "Українського історичного журналу" (10).

Грушевськознавство як науковий напрям Л.Винар поділяє на три основні частини: 1) джерела і бібліографічні дослідження; 2) досліди життя і діяльності вченого; 3) дослідження його творчості (наукові, публіцистичні і белетристичні праці). Тут же він подає і періодизацію

життєвого шляху М.С.Грушевського та зазначає напрями його науково-організаційної, видавничої, суспільно-політичної та культурно-освітньої діяльності.

Л.Винар згадує праці М.Антоновича, І.Витановича, Ю.Герича, О.Домбровського, Л.Биковського, М.Ждана, І.Каменецького, Г.Климковича, В. Міяковського та інших, присвячені М. С. Грушевському. Всього ж на сторінках "Українського історика" за 1963-1983 рр. з'явилися понад 60 позицій "грушевськіани". Як позитивне явище відзначено захист Т. Приймаком 1983 р. у Торонтському університеті англомовної докторської дисертації "Михайло Грушевський і політика національної культури". Відомо, що 1987 р. вона вийшла монографією (теж англійською мовою).

Далі автор зупиняється на питаннях джерелознавства та методології досліджень. Зокрема, вказує на такий негативний момент, як недоступність для західних дослідників архівних джерел "в совєтській Україні". Він також характеризує роботу авторів "Українського історика" в Канадському національному архіві (Оттава), в архівах УВАН та НТШ (Нью-Йорк), архівах ФРН.

Торкаючись методології досліджень творчості М.С.Грушевського, Л.Винар застерігає від абсолютизації його публіцистичних праць, які створювалися на вимогу часу. "До діла маємо із живою людиною, яка віддано працювала на суспільно-політичній ниві українського національного життя, думала і час-до-часу міняла свої політичні наставлення, свою політичну дію", – підкреслює автор. Він цілком слушно зауважує, що для аналітичних і синтетичних праць має бути використана вся сукупність історичних джерел.

Серед подальших завдань розвитку грушевськознавства Л.Винар називає необхідність видання вибраних творів Грушевського, укладання повної бібліографії його праць, збільшення кількості дослідників цієї важливої наукової проблеми, проведення міжнародного наукового форуму тощо.

У збірнику друкується стаття М.Кордуби "Михайло Грушевський як учений". Автор – один з найближчих учнів Михайла Сергійовича, відомий український історик – підготував цю публікацію відразу після смерті свого вчителя. Вона побачила світ 1935 р. польською мовою. На той час це був чи не єдиний об'єктивний цілісний огляд творчості видатного вченого. Стаття складається з короткого опису життя історика, характеристики його найвизначніших творів та громадської діяльності. Найціннішою частиною дослідження, на наш погляд, є оцінка головного твору М. С. Грушевського – "Історії України-Руси".

Автор наголошує на цілковитій оригінальності праці, її провідної думки про органічний зв'язок історії Київської Русі з історією Галицько-Волинської держави і відмежування тієї історії від історії Суздальщини і Великого московського князівства (38). Як одну з характерних рис твору

М.Кордуба відзначає його абсолютний критицизм. М.С.Грушевський не гребував перевіряти факти, нічого не приймав на віру. Його історія, на думку автора статті, позбавлена будь-якої тенденційності, політично-партійної чи класової, її характеризує повний об'єктивізм. Хоч це твір і виключно національний, але в ньому немає надмірного вихвалювання "української минувщини, ані приписування діячам і провідникам української суспільности давніших чи новіших часів яких-небудь особливих рис" (41). Годі в цьому творі шукати й ознак якоїсь окремої історичної школи. Й дійсно, "Історія України-Руси" за масштабністю, фундаментальністю не могла укластися в рамки якоїсь однієї наукової школи. На завершення статті М.Кордуба подає перелік основних моментів громадсько-політичної та науково-організаційної діяльності вченого.

"О.Кониський і М.Грушевський" – тема дослідження М.Антоновича. Автор зібрав розрізнені свідчення, в тому числі таких діячів, як Д.Маркович, О.Лотоцький, М.Возняк, і подав досить вірогідну картину залучення О.Кониським молодого науковця до громадсько-політичної діяльності. Зокрема, до участі в роботі української семінарської громади в Києві. Разом з В.Антоновичем автор статті вважає О.Кониського одним з тих, хто формував світоглядні засади майбутнього вченого.

О.Кониський покладав великі надії на М.С.Грушевського по його переїзді до Львова, хоч уявляв і всі труднощі, що чекають на нього, знаючи суспільно-політичну атмосферу "українського Пьємонту". Ця обставина вплинула і на відхід М.С.Грушевського наприкінці 1890-х років від прихильників О.Кониського та зближення його з І.Франком і М.Павликом. По смерті О.Кониського 1900 р., незважаючи на розходження, М.С.Грушевський гідно оцінив громадянський подвиг покійного, зокрема його внесок у фундацію НТШ. М.Антонович зауважує, що головні джерела зберігаються у київських та львівських архівах. Це ускладнює дослідження теми.

Чергова публікація Л.Винара висвітлює спроби усунути М.С.Грушевського з головування в НТШ. Зав'язка цієї колізії полягала в критиці М.С.Грушевським діяльності національно-демократичної партії і її лідерів, які в національному питанні зайняли, на його думку, опортуністичну позицію. У відповідь була інспірована кампанія дискредитації голови НТШ. Одним з її речників виступив учень М.С.Грушевського С.Томашівський. У анонімній брошурі його було звинувачено в фінансових махінаціях, наживі тощо. За свідченням Є.Чикаленка, у памфлеті "облито М.С.Грушевського помиями, виславлено його своєкорисним, тираном, деспотом, диктатором, який захопив владу у Науковому т-ві і веде його до упаду..." (67).

Ці несправедливі звинувачення відіграли певну роль на загальних зборах НТШ у червні 1913 р. І хоча Грушевський був обраний головою, управа фактично опинилася в руках людей, до нього опозиційних, що й призвело згодом до його рішення подати у відставку.

Л.Винар публікує низку архівних матеріалів, які стосуються розвитку подій навколо загальних зборів НТШ. Це, зокрема, лист О. Роздольського,

М.Мочульського, І.Джиджори – членів київського відділення НТШ – на захист М.С.Грушевського. Вони викривають фальшиві звинувачення щодо стотисячних гонорарів голови товариства. Вміщено також лист М. С. Грушевського до Є.Чикаленка, в якому він так оцінює події: "Справа була поведена, крім хамської підлості, диявольськи коварно" (75). У відповідь київські члени НТШ виступили з спеціальною ухвалою щодо зміни статуту товариства. Її підписали М.Біляшівський, М.Василенко, Д. Дорошенко, С.Єфремов та інші відомі діячі національної культури.

О. Домбровський аналізує досить цікавий аспект "Історії України-Руси", а саме – географічний фактор у ранньоісторичній схемі Грушевського. Він наголошує, що тематично споріднені між собою дисципліни "Історія і географія пов'язуються органічно в одну синтезу поняття історичного процесу". М.С.Грушевський розумів значення географічного чинника як територіальної основи, з якою прарусько-українські автохтони-хлібороби були пов'язані з найдавніших часів. На думку О.Домбровського, у такому розумінні географічний фактор як територіальна основа буття народу цікавить М.С.Грушевського більше з науково-дослідницьких позицій етногенетики і автохтонізму, ніж з політично-державницьких концепцій.

Автор аналізує підходи М.С.Грушевського до використання даних географічного характеру для етнологічного визначення скіфів, сарматів та інших народів у стародавніх джерелах, зокрема, Геродотовій "Історії". Загалом, вважає Домбровський, соціолог-історик М.С.Грушевський у першому томі капітальної "Історії України-Руси" дав приклад використання географічного фактора для інтерпретації явищ, подій і фактів ранньоісторичного процесу на території України.

Т.Мацьків у статті "Гетьман Мазепа у працях Грушевського" поставив досить складне завдання: з одного боку, розкрити загальновідоме критичне ставлення видатного історика до гетьмана, а з іншого – виявити власне бачення проблеми, проілюструвати ставлення до Мазепи сучасників.

Автор наводить біографічні дані Мазепи, малює тогочасну суспільно-політичну ситуацію в Україні, стан українсько-російських відносин. Він кваліфікує підписання договору з Карлом XII як глибоке розуміння Мазепою національно-державних інтересів України, а також намагання спертися на історичну традицію союзу України з Швецією за часів Б.Хмельницького та І.Виговського. На думку Т.Мацьківа, дії Мазепи були обумовлені головною метою: повне визволення України з-під Москви та повернення давніх козацьких прав і привілеїв (116). Отже, автор визнає дії Мазепи детермінованими тодішніми умовами і адекватними національно-державним інтересам України.

Другу частину статті складають коментарі щодо висвітлення Мазепи М.С.Грушевським, перш за все в "Ілюстрованій історії України" та статтях "Шведсько-український союз 1708 р.", "Виговський і Мазепа". Грушевський вважає гетьмана вірним царським прислужником, який балансував між

партією московською і шведською. Перехід його до короля був "скорше прикрою неминучістю, ніж приємною нагодою, гіркою потребою, а не актом свобідного вибору" (117).

Т. Мацьків визнає, що М.С.Грушевський різко критикував внутрішню політику Мазепи через присвоєння земель старшиною і поневолення людей. Саме за його універсалом 1701 р. легалізовано панщину – два дні на тиждень та податки на користь старшини. Тому Мазепа "ніколи не втішався популярністю серед українського народу".

Завершується стаття оглядом оцінок Мазепи його сучасниками. Автор підкреслює, що російські історики однозначно засуджували "зрадника". Але були й інші думки. Так, англійський посол у Москві Ч.Вгітворг висловлював сумнів, що 70-літній заможний гетьман перейшов до шведів тільки задля особистих інтересів. Пруський посол Г.Кайзерлінг висловив сподівання, що велика частина населення піде за прикладом гетьмана. Навіть граф Меншиков змушений був визнати, що коли гетьман "сеє учинил, то не для одной своей особы, но и всей ради Украины".

Насамкінець Т.Мацьків констатує, що оцінка М.С.Грушевським гетьмана Мазепи була критичною, але об'єктивною.

В. Ленцик опублікував статтю "Михайло Грушевський в оцінці своїх студентів". Він зазначає, що протягом львівського двадцятиріччя вчений виховав багато учнів, чимало з яких стали відомими істориками: І.Крип'якевич, С.Томашівський, М.Кордуба, М.Чубатий, А.Герасимчук, І.Кравецький, І.Джиджора, Д.Коренець та інші.

До десятих роковин діяльності М.С.Грушевського в Галичині група його учнів і прихильників підготувала "Науковий збірник", у якому містилися й висока оцінка праці вченого, і слова вдячності, і добрі побажання. Тут же була подана бібліографія праць М.С.Грушевського до 1904 р. – майже 600 назв. Упорядкував її відомий бібліограф І. Левицький.

З нагоди 25-річчя наукової й культурної роботи для галицької України НТШ присвятило М.С.Грушевському 133-й том "Записок", який побачив світ тільки у 1922 р. Ніхто з східноукраїнських авторів не увійшов до збірника. Найбільш помітною була стаття В.Герасимчука про М.С.Грушевського як історіографа України. Автор – його учень – гідно оцінив працю свого вчителя.

Вже після смерті М.С.Грушевського ще один його учень, І.Крип'якевич, видав популярну книжку про історика. Ось як він оцінював М.С.Грушевського: "Для української науки він дав більше як хтонебудь з його попередників, більше ніж Костомаров, Куліш, Драгоманов, Антонович. Першою й найважнішою його заслугою є те, що він дав нам повну історію України. Давніші історики не могли на це відважитися" (130).

Автор подає тільки позитивні оцінки М.С.Грушевського його учнями, хоча, на жаль, чимало з них з власної волі чи з певних обставин нападали на свого вчителя в формах, далеких від справедливості чи об'єктивності.

Майже третину часопису складають публікації творчої спадщини М.С.Грушевського. Майже всі вони присвячені дослідженню праць ідейних попередників історика, його вчителів – Максимовича, Костомарова, Драгоманова та Антоновича. Більшість написана в радянський період діяльності вченого і вперше вийшла в часописі "Україна" 1924-1928 рр.

Кожна з цих статей М.С.Грушевського заслуговує на окремий розгляд, але всі вони в сукупності переконливо свідчать про вірність вченого традиціям радикального народництва, на яких формувався його світогляд, про шанобливе ставлення до наукової спадщини визначних діячів українства, чиїми працями закладалися підвалини національної історіографії. Взагалі ці статті М.С.Грушевського взірець блискучого поєднання глибокої аналітичності з вишуканою публіцистикою та великим хистом історичного портретиста. Вони стали бібліографічною рідкістю і передрук їх у збірнику суттєво доповнив сучасну історіографічну базу "грушевськіани".

Документальна розповідь П.Стерча присвячена тривалій і незавершеній роботі над англомовним виданням "Історії України-Руси" М.С.Грушевського. Ще 1973 р. НТШ дійшло висновку про необхідність перевидання головної праці видатного історика. Автор розповіді належить до кола безпосередніх організаторів і виконавців задуму. Він докладно описує усі перипетії підготовчих заходів, вказує на об'єктивні і суб'єктивні чинники, які зашкодили реалізувати цей важливий проект.

І. Кедрин подає напівдослідницьку, напівмемуарну статтю "Михайло Грушевський – не один, а більше їх". Під "множиністю" М.С.Грушевського автор розуміє не зміну його політичних поглядів, а багатогранність талантів титана науки і лідера українського національно-політичного відродження.

З інших матеріалів збірника слід відзначити публікацію Л. Винаром бібліографії праць М.С.Грушевського. Вона, безперечно, неповна, але добре рубрикована і налічує майже 400 позицій.

Ці збірники досить докладно репрезентують здобутки новітнього зарубіжного грушевськознавства – дослідження життя і творчості людини, яка становила добу в українознавстві. Більшість цих праць має велике історіографічне, джерелознавче і бібліографічне значення. Деякі їх положення вже зкоригували час і життя. Та незаперечна заслуга полягає в тому, що вони не дали пересохнути річищу пізнання великого вченого і державного діяча.

Розвиток фундаментальних вітчизняних досліджень спадщини і життєвого шляху Михайла Сергійовича Грушевського неможливий без грунтовного вивчення, осмислення і використання здобутків зарубіжних учених, істориків української діаспори. Тільки за умов органічного поєднання цих двох гілок науки поряд з авторитетними царинами шевченкознавства, франкознавства може постати грушевськознавство, гідне наукового і громадського подвигу Великого Українця.

І. М. ЗАБІЯКА (*Київ*)

ВАСИЛЬ ГОРЛЕНКО І ЖУРНАЛ “КИЕВСКАЯ СТАРИНА”

Журнал “Киевская старина” завжди привертав і буде привертати увагу багатьох учених різних спеціальностей: істориків, філологів, етнографів, фольклористів... За чверть століття свого існування в складних і невибагливих умовах у ньому було представлено величезний фактичний і теоретичний матеріал. Його сторінки об’єднували широке коло насамперед українських діячів із найрізноманітніших галузей.

Але основним спрямуванням цього видання було висвітлення минулого й сучасного життя України. Тобто журнал відповідав своїй першочерговій місії: “Исторический журнал” (як це зазначено на титульній сторінці) у найширшому розумінні цього поняття. Тому й дивно сприймаються деякі міркування навіть у так звані перебудовні часи хоча й надто поважних учених з приводу цього часопису: “Не стільки організацією і спрямуванням літературного процесу, скільки дослідженнями історичного минулого займався літературно-науковий місячник ліберально-поміркованого напряму “Киевская старина”, на сторінках якого поряд з багатьма цінними фольклорно-етнографічними й історико-літературними матеріалами та студіями друкувалися твори давніх, а зрідка й сучасних українських письменників”[1]. Створюється враження, що автор цього міркування взагалі не тримав жодного примірника в руках, що, звичайно, сумнівно.

З 1882 р. вийшло близько 300 чисел журналу, якщо врахувати і спарені номери. У них представлено понад 80 авторів художніх творів, здебільшого це сучасні українські письменники, і більше 160 тільки художніх творів. Деякі з публікацій друкувалися протягом року, а то й з переносом на наступний, як роман М.Старицького “Перед бурею”, В. Познанського “Попок”, багато творів виходило в кількох номерах. Понад 500 статей і розвідок присвячено історії літератури, з них більше 40 – І.Котляревському, понад 180 – Т.Шевченку. Велика кількість, окрім фольклорно-етнографічного, ще й епістолярного, біографічного та іншого саме літературного матеріалу, було вміщено в “Киевской старине”. Отже, журнал не просто організовував, а й спрямовував літературний процес в

Україні. Однак він не був літературно-науковим журналом, як це зазначає автор процитованих слів, він був просто історичним, з високою свідомістю співробітників, які друкували твори художнього спрямування і не лише на чисто історичну тематику. Окрім того журнал подавав інформацію про літературу, присвячену Україні, часто друкував рецензії, огляди, замітки, повідомлення в спеціальній рубриці – "Бібліографія". Тематика цих публікацій була досить різноманітна.

"Киевская старина" був суто національний журнал. Вивчаючи історію виникнення деяких періодичних видань у минулому столітті в Україні, можна дійти висновку, що переважна більшість журналів, особливо такі як "Основа", "Киевская старина" та інші, організовувалися для того, щоб жива була історія нації, щоб писався її своєрідний літопис...

Серед тих співробітників, які в історичному журналі впливали на формування і розвиток української культури, був Василь Горленко. Коли почав виходити журнал, його перо вже було відшліфоване шпальтами кількох російських газет і журналів ("Голос", "Новое время", "Отечественные записки" та ін.), а також українською російськомовною газетою "Труд". Отже, в журнал прийшов цілком сформований фахівець і, найосновніше, патріот, самовідданий трудівник на українській ниві.

У цьому переконують його перші публікації "Бандурист Иван Крюковский..." та "Старинные малороссийские портреты". Перша, як і всі наступні фольклорологічні матеріали, були створені під час поїздок В.Горленка по найвіддаленіших куточках Полтавщини, Чернігівщини, Київщини, де він збирав думи, пісні. Особливого значення він надавав псалмам літературного походження. Як фольклорист В. Горленко реалізувався найкраще саме в цьому журналі. Спроба видати збірку "Лівобережжя" завершилася невдачею.

З середини 80-х років В.Горленко досліджує художні твори В. Боровиковського, Д.Левицького, Т.Шевченка, відстоюючи їх як національних митців. Подаючи в журналі відомості про картини та місце їх знаходження чи зберігання, він розшукував і закликав це робити інших, аби не втратити жодної праці українських художників. Особливо таке ставлення проявлялося до Шевченка-художника.

Друкуючи мистецтвознавчі та фольклористичні матеріали, В.Горленко активно включається в літературний процес як критик. Він один із перших відгукнувся на твори Панаса Мирного (перша частина роману "Повія" та інші), І.Франка (повість "Захар Беркут"), драматичні твори М. Кропивницького та багатьох інших сучасників. Розшукував і друкував нові документи, матеріали про І.Котляревського ("Из бумаг И.П.Котляревского"), П.Куліша ("Невышедшая книга", про "Украинские народные предания"). Писав огляди літератури (і не лише художньої). Так, наприклад, з'явилися два огляди "Малорусские издания 1882 года". Однак з невідомих причин справа обмежилася тільки цими публікаціями. Але час від часу, між опрацюванням творів когось із авторів, Горленко береться за огляд періо-

дичного видання ("Рада", Украинский альманах...). Так чи інакше він постійно був у курсі тих справ, які представляли інтерес в цілому для галузі чи для рядового читача, навіть якщо книжка була й не художньою, а фаховою, наприклад, з сільського господарства. Недаремно історик О. Лазаревський у листі до Г.Милорадовича від 21 травня 1893 року писав: "Горленко найкращий майстер з теперішніх наших літературних митців"[2].

Проте було б помилкою вважати, що В.Горленко – критик літератури чисто художнього спрямування. Співробітничаючи в історичному журналі, він не забував про основне завдання і характер цього видання. Історія в розумінні Горленка – поняття досить широке, воно вбирає всі сфери людської діяльності. "Журнал, – писав Горленко з цього приводу, – що присвячений історії Південної Росії та її етнографії, не може замовчувати сучасні малоросійські видання. Хоча вони інколи майже не стосуються історії південноросійської, але часто і за зовнішньою своєю формою і за внутрішнім змістом представляють розробку історичного матеріалу, яким є в ньому, з одного боку, мова, а з іншого – народні, століттями сформовані погляди на життя і його своєрідні форми. У свою чергу і самі вони, якщо не частково, то в цілому, як явище нинішньої епохи, стають набутком історії, якого ми не повинні залишати без уваги"[3].

Так розпочав свій перший огляд українських видань В.Горленко за 1882 рік. Тут він обгрунтовує необхідність появи в історичному журналі оглядових речей, що, здавалося б, не мають відношення до історії. Така аргументація була необхідна насамперед чисто з політичних і тактичних міркувань, які обумовлюються забороною рідного слова, цензурними утисками тощо. Для В.Горленка всякий значущий факт – історичний, літературний, мистецький, фольклорний – завжди набирав історичного змісту і значення. Минуле і нинішнє – заради майбутнього: такий девіз В.Горленка, його громадської активності. Побутова річ, буденний факт, не кажучи вже про щось особливе, втрачали своє первісне значення і набирали епохального і національного характеру. Словом, йшлося про майбутнє нації, її духовний світ як першооснову, її відмінність від інших націй, особливість і оригінальність на рівні мови, літератури, побуту, освіти, мистецтва, світогляду тощо, але не на політичному. Саме в цих напрямах і працював Горленко, цим і обумовлюється його збирання фольклорно-етнографічних матеріалів, написання мистецтвознавчих та літературно-критичних статей. Національний феномен, національна ідея знайшли своє відображення вже в ранніх публікаціях В.Горленка. Для нього найважливіше було зафіксувати їх у дещо закодованій формі. Це й обумовило згодом поширення поверхової думки, що творчість Горленка цінна фактичними даними чи матеріалами[4].

Справді, коли говорять, що творча спадщина Горленка цінна фактичним матеріалом – це суща правда. На зламі двох століть, старих і нових відносин, йому – вразливому, емоційному, тонкому естету, який добре розумів і бачив руйнівну силу нового, – було ніколи займатися філософ-

ствуванням, теоретизуванням. Він розкидав цей фактаж по друкованих органах, щоб запалити ним інших на пошуки і збереження національних святинь. Його публікації – глибоко патріотичні. Але патріотизм В.Горленка не був просто "голим", він містив у собі конкретні погляди, ставлення, систему, теоретичні розробки, отже, – й світогляд. Тому факт у Горленка завжди був багатогранним, відігравав зовнішню і внутрішню роль, які, зрозуміло, треба вміти чи хотіти бачити.

Горленко досконало знав історію України, її культуру. Усе набуте попередніми поколіннями, він проштудіював із надзвичайною сумлінністю. Тому досить легко орієнтувався в тому чи іншому явищі, в тій чи іншій темі. Його своєрідна, хоча й не остаточна, думка з приводу автора "Історії Русів" зайняла своє місце серед визначних істориків України завдяки оригінальному мисленню і дослідницькій скрупульозності, знайшла підтримку в сучасників, скажімо, М.Драгоманова ("Из истории южнорусского общества начала XIX века..."). Предметом його дослідження ставали приватні збірки старовини В.Тарновського, К.Скаржинської ("Лубенский музей Е. Н. Скаржинской"). Усіляко підтримував такі заняття, збираючи й сам українські старожитності.

За всю свою творчу співпрацю в журналі В.Горленко, як і В.Антонович, О.Лазаревський та інші автори, не брав авторської винагороди.

Патріотизм Горленка щодо журналу проявлявся в тому, що він багато років (до переїзду до Петербурга) був консультантом, редагував матеріали, які представляли наукову цінність, але були написані не досить вправною рукою. Коли наставали скрутні часи: падав тираж, не було коштів на оплату за друк, на гонорар та інші витрати, В.Горленко не просто переживав, співчував, докоряв комусь за безгосподарність... Усе це, звичайно, було, але й усіляко допомагав: писав листи до різних інстанцій, установ з проханням замовляти журнал для своїх бібліотек, шукав нових меценатів, даючи таким чином можливість журналу жити. І це йому до певної міри вдавалося. У тому, що чверть століття журнал виходив, є заслуга і В. Горленка.

Цінним джерелом на сьогодні є не лише публікації В. Горленка в журналі, а й його листування з редакторами, співробітниками цього видання, знайомими, яке й проливає світло на взаємини між Василем Петровичем і оточенням в цілому. Адже вони не були завжди однаковими. Із зміною редакторів мінялися й взаємини і, на превеликий жаль, на гірше. Це легко простежити навіть за кількістю публікацій за кожен рік. З того часу, як помер Ф. Г. Лебединцев і на його місце прийшов О. С. Лашкевич, який почав втручатися в стиль В. Горленка, їхні стосунки почали відбиватися і на творчій продуктивності дописувача, його участі у внутрішніх проблемах. Саме в цей час він задумується над місцем постійної роботи. Але не в Києві, а в Петербурзі.

Був момент, коли Василю Петровичу пропонували посісти місце редактора цього органу. Важко сказати, як би відкрився він на цій посаді,

але В.Горленко відмовився на користь власній незалежності, щоб мати можливість їздити по Україні в пошуках старовини, займатися літературною справою. Можливо, якби Горленко став редактором, він би не поїхав до Петербурга на заробітки, не співробітничав би десятиліття в російській пресі, не відривався б поступово від українських тем, від життя свого народу. Можливо б... Хоча й там, у Петербурзі, він усіляко намагався (і багато в чому зміг) пропагувати українську культуру, літературу. Однак, нам здається, він був потрібніший тут, в Україні.

В попередніх біографічних покажчиках праць В. Горленка в "Киевской старине", зокрема таких, як "Систематический указатель журнала "Киевская старина" (Полтава, 1911), по-перше, є окремі неточності в самих назвах публікацій (перелік їх займе багато місця), по-друге, він не є повним покажчиком праць Горленка, як і багатьох інших авторів цього журналу, і, по-третє, деякі матеріали помилково приписані Горленкові. Зазначимо їх: "Визит Кармелюка: (из письма в редакцию)" підписаний А.В., а не Г-ко В.; "Ко дню столетия кончины последнего кошевого войска Запорожского Петра Калнишевского", підписано Г.Б., а не Г.В.; "Воспоминания Подольского старожила о временах крепостного права" – F, а не Г. Ці та інші неточності поширилися на подальші бібліографічні видання загального характеру і персоналії[5].

Праці В. Горленка можна розподілити за тим же принципом, що й у "Систематическом указателе". Однак, нам видається, краще розподілити їх за дещо загальним характером – це: мистецтвознавство, фольклор та етнографія, художня література і критика, історія України. Такий розподіл обумовлюється насамперед змістом, предметом праць В. Горленка.

Про достовірність зазначених публікацій В.Горленка в журналі "Киевская старина", які належать саме йому, засвідчують його повні підписи – "В.Горленко", потім псевдоніми та криптоніми – "В. Г-ко", "Г-ко", "Г-го", "В.Г.", "Г.", "Глаголь", "W", "Z". У деяких із них прискіпливий читач може засумніватися. Таке почуття присутнє і в нас. Скажімо, рецензію на книгу "Наука истории русского права – ее вспомагательные знания, источники и литература,... составил ординарный профессор Императорского Казанского университета Н. П. Загоскин. Казань, 1891 р. Стр.XXVIII+530. Цена 3 руб.", уміщена в журналі за 1891 рік в №12, підписана криптонімом W*. Такий підпис у журналі зустрічається один раз. Тому важко погодитися з тим, що це була єдина публікація автора. У протилежному переконує обсяг і грунтовність викладу змісту рецензії. Таким же криптонімом, але без зірочки, підписував свої матеріали Горленко. Проте в нас викликають сумніви щодо приналежності даної публікації саме йому, бо в листах, які є в нашому розпорядженні, про цю книжку, а тим більше про рецензію на неї мови немає. Інші публікації, підписані криптонімами, в основному підтверджуються в тій чи тій формі згадками в листах В.Горленка до співробітників журналу "Киевская старина" та знайомих.

Складніше з тими публікаціями, які не підписані, тобто анонімні. Ми намагалися розшифрувати їх за допомогою листів Горленка, а також за змістом, стилем. Останній метод, хоча й не гарантує, але дає право на припущення і можливість включити деякі сумнівні праці автора в єдиний список.

Бібліографія праць В.Горленка, уміщених у журналі "Киевская старина"

1882

1. В.Горленко. Бандурист Иван Крюковский: (Текст девяти дум, с биографической заметкой). – №12. – С.481-518. [Думи: "Олексій Попович", "Відчим", "Соколи", "Про сестру і брата", "Про вдову та синів", "Про озовських братів", "Самійло Кішка", "Тарас Бульба та сини" [в переказі, тому її не зафіксовано в заголовку. – І.З.), "Хведор Безрідний", "Іван Коновченко"]. [Вся інформація, що подається в квадратних дужках, наша чи є підзаголовками назви статті В.Горленка. – І.З.].

2. В.Горленко. Старинные малороссийские портреты. – №12. – С.602-605. ["Портрет гетмана Ив. Степ. Мазепы", "Портрет гетмана Ив. Самойловича", "Стенной портрет (фреск) Іосифа Тукальского, "Портрет Іосафа Горленка"].

1883

3. В. Г-ко. Эпизод о памятнике Шевченку и о его могиле – в Полтавском земском собрании 1882 года. – №1. – С. 218-220.

4. В. Г-ко. Три псальмы. – №2. – С.467-476. "Ох, зійшли мої літа, як вихор з круга світа", "Ой горе, горе на сім світі жити", "Ой, хто в мирі являєтця...".

5. В. Горленко. Из бумаг И. П. Котляревского. – №5. – С.146-154.

6. В. Г-ко. Малороссийские издания 1882 года. – №6. – С.353-370. [1) "Бабуся з того світу", оповідання про померші душі; 2) Дві казки: І. "Півпівника", гишпанська дітська казочка, по-нашому розказав Панько Казюка. II. "Циган", уривок из казки П.А.Куліша; 3) Байки Леонида Глібова; 4) Байки по Крилову М.Старицького. 5) "Сорочинський ярмарок" із "Вечорів на хуторі біля Диканьки" М. Гоголя. Переклав М.Старицький; 6) "Різдвяна ніч", музична комедія в 4-х діях. (Тема по Гоголю). Текст і вірші М.Старицького, муз. М.Лисенка; 7) "Простак або хитрощі жінки, перехитрені москалем". Кумедія в одній дії. Соч. В.О.Гоголя; 8) "Орися", ідилія П.А.Куліша; 9) "Не можна бабі Парасці вдержатися в селі" І. Левицького; 10) "Благословіть бабі Палажці скоропостижно вмерти" І. Левицького; 11) "Дві московки", повість І. Левицького; 12) "Катерина" Т. Шевченка; 13) "Дещо про світ Божий"; 14) "Сцены и рассказы из малорусского народного быта" П.Раевского].

7. В. Г-ко. Повія, роман П.Мирного. Частина перша ("Рада", украинский альманах, Киев, 1883 г.). – №6. – С.366-370.

8. Сообщ. В.Горленко. Вариант песни о правде. – №6. – С.769-770. ["Нема в світі правди... Правди не зіськати".]

9. [Б.п.] Малорусские издания 1882 года. – №11. – С.484-493. [1) Збірник творів М.Л.Кропивницького. Т.1; 2) "За крашанку – писанка". П.О.Кулішев. Написав Данило Сліпченко-Мордовець; 3) "За злими людьми й хата не горить", казка Алексея Грабины; 4) "Оповідання про комах. Яка од їх користь або шкода в господарстві" (с 45 малюнками) Р.Степовика; 5) "Про Дифтерит або обкладки для селян і хуторян на Україні". Зложив лікар М.Хведоровський].

10. В. Г-ко. Тарас Григорьевич Шевченко. (По книге Чалого и по "Кобзарю") С.Н.Кулябки. Киев, 1884 г. – №12. – С.675-676.

11. В. Г-ко. Сборник сведений по хозяйственной статистике Полтавской губернии. Том 1. Зеньковский уезд. Части 1 и 2. Полтава 1882-1883 года. – №12. – С.677-680.

1884

12. В. П. Горленко. Кобзари и лирники. – №1. – 21-50. (І. Ярмарка в Пирятине. II. Варианты дум ["О вдове и сыновьях", "Иван Коновченко"]. III. Кобзарь Братиця. ["Псальма Почаевской Богоматери", "Правда", "Вдова"]); В.Горленко. – №12. – С.639-657 [Сатирическая дума "Козак и козачка", Федор Баша, Легенда и псальма о Евладии, Музыкальные инструменты кобзарей и лирников, Приложение к статье "Кобзари и лирники" (Лира, ее составные части и их народные названия)].

13. В. Г-ко. Город Чернобыл (Киевской губернии), описанный отставным военным Л.П. Киев, 1881 г. – №1. – С.140-151.

14. В. Г-ко. "Ворскло", лірна поезія Я.Щоголева. Харьков. 1883 г. – №1. – С.151-154.

15. Г-ко. "Юмористические рассказы и сцены из малорусского народного быта. В.П.Жуковского. Киев. 1884 г." – №1. – С.154-155.

16. В. Г. "Труды этнографическо-статистической экспедиции" Чубинского в сравнении с другими подобными. – №3. – С.349-351.

17. В. Г-ко. Споминкі при житє і діяльності Володимира Барвінського, Львов. 1884 г. – №3. – С.489-491.

18. В. Г-ко. Сто семь лет южно-русской этнографии. – №3. – С.505-507.

19. Г. "Очерки истории украинской литературы XIX столетия". Н.И.Петрова. Киев, 1884 г. – №4. – С.664-672.

20. В.Горленко. Художник В. Л. Боровиковский. 1758 (?) – 1825 г. – №4. – С.701-708. [Додається "Список известных работ Боровиковского].

21. В. Горленко. Еще о Боровиковском. – №7. – С.538-541.

22. В. Г-го. Н. И. Костомаров. "Эллины Тавриды". Историческая драма в 5 действиях. СПб. 1884 г. – №9. – С.137-141.

23. В.Горленко. Распродажа в Вишневецком замке. (Корреспонденция "Киевской старины"). – №10. – С.361-366.

24. В.Горленко. Французский этюд о Мазепе. – №12. – С.703-707.

1885

25. Г. Рада, украинский альманах на 1884 год. Киев, 1884 год. – №1. – С.174-176.

26. Г. Иван Франко. – Захар Беркут. Образ громадского житя Карпатской Руси в XIII веце. Львов, 1884 г. – №2. – С.369-376.

27. Г. Библиографическое извещение. – №2. – С.415-416. [Про вихід в Галичині газети “Буковина”].

28. В.Горленко. Киев в 1799 году. – №3. – С.581-592.

29. Г. Д.Л.Мордовцев. Оповидання. СПб. 1885 г. – №8. – С.698-700.

30. В.Г. Кобзарь Крюковский. (Некролог). – №8. – С.740-743.

31. Мартынович П. Из народных преданий о Гетьманщине, Запорожье и Черноморье. – № 11. – С.535-543. [Передмова В. Горленка].

32. W. Малорусские литературные новинки 1885 года. – №12. – С.699-702.

33. В.Г-ко. Француз-путешественник по Украине. – №12. – С.749-757.

1886

34. В.Горленко. Две поездки с Н.И.Костомаровым. – №1. – С.111-123.

35. В.Горленко. Угро-русские народные песни, собранные г. де-Волланом (Записки императорского Географического общества по отделению этнографии, т.XIII, вып.1). С.-Петербург, 1886 года. – №1. – С.168-172.

36. В.Г-ко. Т.Шевченко. Гайдамаки. Издание иллюстрированное художником А.Г.Сластеном. Спб. 1886. – №2. – С.371-375.

37. В.Г-ко. Воспоминания г-жи Смирновой о Гоголе. – Н- 2. – С.381-387.

38. В.Горленко. Альбомы и рисунки Шевченка в собрании В. В. Тарновского. – №2. – С.402-409.

39. W. Кн[язь] Е.Горчаков. Киев, с приложением плана г.Киева Москва, 1885 г. – №5. – С.150-153.

40. W. Указатель к изданиям Императорского русского географического общества и его отделов с 1846 по 1875 г. Спб. 1886 г. – №7. – С.537-542.

41. [Федькович Осип] Довбушев клад. (Гуцульская легенда). – №8. – С.739-746. [Переклад В.Горленка].

42. В.Г. Малорусская свадьба к Корницком приходе, Константиновского уезда, Седлецкой губернии. Составил по собранным лично материалам Н.Янчук. Москва. 1886 г. – №10. – С.369-372.

43. W. Литературный сборник, издаваемый галицко-русскою матицею под редакцией Б.Дедицкого. Вып.1. Львов, 1886 года. – №12. – С.728-732.

44. В.Г. “Мазепа” г.Чайковского. – №12. – С.759-762.

1887

45. Г. Три пьесы Ив.Карого. Херсон. 1886 г. – №2. – С.342-345. [П’єси: “Бондарівна”, “Хто винен”, “Розуний і дурень”].

46. В.Г. Справка о Г.Н.Теплове. – №2. – С.372-377.

47. В.Г. В.Шенрок. Ученические годы Гоголя. Москва, 1887 г. – №3. – С.561-564.

48. В. Г. Картины старины. Киевский спектакль начала XVIII в. – №4. – С.681-692.

49. W. А. А. Васильчиков. Семейство Разумовских, т.IV. Спб. 1887 г. – №4. – С.760-762.

50. Z. По пирятинскому уезду. (Кое-что из прежней жизни левобережного священства). – №4. – С.790-794.

51. W. Иосиф-Игнатий Крашевский. – №4. – С.799-802. [Некролог].

52. W. На пути в Иерусалим (Листок из путевых заметок 1744 года). – №5. – С.204-206.

53. В. Горленко Малорусские народные игры окрестностей Переяслава. – №6-7. – С.451-454.

54. В.Г. Добрый почин. – №10. – С.379-281. [Про зберігання рукописної і книжкової старовини].

1888

55. В. Г-ко. Иллюстрации Шевченка. – №1-3. – С.8-11.

56. В. Горленко. Алексей Алексеевыч Перовский. – №4. – С.109-124.

57. В. Горленко. Украинские легенды в французском журнале. – №5. – С.37-39.

58. В. Г. К редакторской деятельности Ф. Г. Лебединцева. (Из письма в редакцию). – №5. – С.65-66.

59. В. Г. Картины, рисунки и офорты Шевченка. – №7. – С.80-85. [До статті додаються списки: "Картины Шевченка маслянными красками", "Офорты Ш[евчен]ка по годам из исполнения"].

60. В. Г. Киевская публичная библиотека. – №8. – С.27-31.

61. В. Г. Новое приобретение церковно-археологического музея. – №8. – С.32-33.

62. В. Г. Три лекции Ал.Перовского. – №9 . – С.76-77.

63. W. Невышедшая книга. – №9. – С.78-80. [Про книгу П.Куліша "Украинские народные предания"].

64. В. Г. Придворный бандурист в бегах. – №10. – С.21-23. [Про Г. М. Любистка].

65. В. Г. Ученики переяславских славяно-латинских школ в 1744 г. – №10. – С.23-26.

66. В. Г. Племянница Потемкина. – №11. – С.72-77.

67. Г. С.А.Венегеров. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. Спб. 1886-8, вып.1-13. – С. №12. – С.72-74.

1889

68. W. Платон Акимович Лукашевич. [Некролог]. – №1. – С.245-246.

69. П. М., [В.Г.]. Александр Ипполитович Гаврилов. [Некролог]. – №1. – С.246-247.

70. W. Выставка картин киевских художников. – №4. – С.203-205.

71. Г. С дороги. – №4. – С.206-207.

72. В.Г. Иван Манджура. Степови думы та спивы. Спб., 1889 г. – 37 стр. – №9. – С.788-790.

73. [Б.п.] Рисунки Шевченка. – №10. – С.184-185.

74. А.Г. Сочинения Г.Ф.Квитки. Т.III. Повести и рассказы. Харьков, 1889 г. – стр.341. – №10. – С.207-210.

1890

75. Г. Старинная южнорусская гравюра. – №1. – С.47-59.

76. Г. Бегуны от науки. – №4. – С.153-155.

76а. [Б.п]. Евреи козаки в начале XVII века. – №5. – С.377-379.

77. [Б.п.] Остап Вересай. (Некролог). – №7. – С.132-134.

78. Г. Александр Алексеевич Васильчиков. [Некролог]. – №7. – С.134-135.

79. Над Днестром. Рассказы из народной жизни на Буковине Осипа Федьковича. [Переклад В.Горленка]. – №7-9. – С.105-116.

80. Г. Лубенский музей Е.Н.Скаржинской. – №10. – С.123-134.

81. [Б.п.] Судьба просветительских учреждений Киева. – №11. – С.317-322.

82. В.Г. Польские рисунки на украинские темы. – №11. – С.323-325.

83. В.Г. Юношеское письмо и портрет Гоголя. – №11. – С.331-332.

1891

84. [Б.п.] Два письма Шевченка (1840-1847). – № 2. – С.290-214.

85. Г. Сочинения Гоголя, изданные под редакцией Тихонравова, V т. Москва, 1889-90 гг. – №3. – С.528-534.

86. [Б.п.] Повести и рассказы Грицка Основьяненка. Т.IV. Харьков. 1890 г. стр.515. – №3. – С.534-538.

87. В. Г. Альбом офортов Шевченка. – №5. – С.483-484.

88. В. Г. Французский поэт Гриценко. – №6. – С.486-488.

89. Г. Рисунки из путешествия имп[ератрицы] Екатерины II в южную Россию. – №10. – С.126-127.

1892

90. В.Г. Письмо Ив[ана] Носа к Прилуцкому полковнику Дм[итрию] Горленко о свадьбе его сына. – №1. – С.136-138.

91. Z. Письма Вас[илия] Ив[ановича] Туманского и его неизданные стихотворения. Чернигов, 1891 года. – №1. – С.164-166.

92. [Б.п.] К помещенным двум рисункам Т.Г.Шевченко. – №2. – С.323-324.

93. Z. Выставка картин киевских художников. – №2. – С.331-333.

94. Z. А.Г.Брикнер. – Потемкин. – С 2 портретами. Спб, 1891. 276 стр. Цена 2 р. 60 коп. – №3. – С.512-514.

1893

95. В. Горленко. Из истории южнорусского общества начала XIX века. (Письма В. И. Чарныша, А.И.Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним). – №1. – С.41-76.

96. Глаголь. По поводу одной пьесы. ("Олеся", драма М. Л. Кропивницкого). – №3. – С.560-566.

97. [Повідомлення В. Горленка]. Письмо Алексея Петровича Стороженко к Андрею Александровичу Краевскому. – №5. – С.319.

98. Глаголь. Памяти Г. Ф. Квитки. – №8. – С.290-293.

99. Сообщил В. Г. Договор священника с прихожанами сто лет назад. – №10. – С.325.

100. Глаголь. М. М. Макаровский. (К пятидесятилетию его сочинений). – 312 С.488-495.

101. [Б.п.] Заметка. – №12. – С.506. [Пояснення В. Горленка з приводу рецензії Ф.Титова на "Записки Иоасафа Горленко..."].

102. Сообщ[ил] В.Г. Раздел посполитых в 1774 году. – №12. – С.501-2.

103. В. Г.Charles Burnier. En. Pussie. Sensations et paysaqes. Paris et Lau sanne 1893 A.Lemerre et. F.Payot editeurs. – N- 12. – С.510-511.

1894

104. В.Горленко. Несколько данных о Боровиковском. – №10. – С.141-145.

105. W. Учебный атлас по русской истории. Составил барон Н.П.Торнау. Спб, 1894. Ц.1 р. – №10. – С.163.

106. Z. Полтавский земский музей. – №11. – С.307-309.

107. Z. Фабрика фарфора Миклашевского. – №11. – С.309-310.

1897

108 В. Г-ко. Один из стихотворцев-обывателей начала века. – № 3. – С.502-508.

109. [Б.п.] Поминки по Т. Г. Шевченке, Н. И. Костомарове и П. А. Кулеше в Петербурге. – №4. – С.15-17.

110. Z. Опыт военно-исторического исследования о козачестве. Выпуск 1-й. Полковника М.Нуджевского. Киев, 1896 г. 32 стр. – № 9. – С.79-81.

111. W. Д. Мордовцев. Козаки и море. Поэма. Спб, 1898 г. – №12. – С.92-94.

1899

112. В.Г. Князь А.В.Дабижа. (Некролог). – №8. – С.61-63.

113. [В. Горленко]. Кулиш П. А. Воспоминания детства (повести). Бахмут 1899 г. – № 9. – С.121-122.

[1] Історія української літератури. У 2 т. – К., 1987. – Т.1. – С.349.

[2] "Україна". – Париж, 1953. – №102. – С.857.

[3] "Киевская старина". – 1883. – №6. – С.353.

[4] Українські письменники. Біо-бібліографічний словник. У 5 т. – К., 1963. – Т.2. – С.188; УРЕ. – К., 1979. – Т.3. – С.110.

[5] Серед них можна назвати такі: Біо-бібліографічний словник... – С.188-192; Устим Кармелюк. Зб. документів. – К., 1948. – С.295.

В. В. НІМЧУК (*Київ*)

Г. В. БОРЯК. НАЦІОНАЛЬНА АРХІВНА СПАДЩИНА УКРАЇНИ ТА ДЕРЖАВНИЙ РЕЄСТР “АРХЕОГРАФІЧНА УКРАЇНІКА”: АРХІВНІ ДОКУМЕНТАЛЬНІ РЕСУРСИ ТА НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНІ СИСТЕМИ

Можна сперечатися про час виходу на історичну арену предків українців. Та безперечним є той факт, що іноземні джерела про наших прямих пращурів починаються принаймні з VIII століття. З X століття наш народ має власну писемну документацію про своє далеке і близьке минуле. Отже, майже 13 століть (із різною повнотою та інтенсивністю) нагромаджується архівна україніка, під якою розуміємо різного роду й типу джерела, що стосуються суспільно-політичної та духовної історії українського етносу. Акумулювався справді велетенський масив архівних ресурсів, які зберігаються не тільки в Україні в її сучасних державних кордонах, але й в інших європейських державах, особливо – в сусідніх. Без перебільшення можна сказати, що архівна україніка є скрізь, на всіх континентах, куди доля кидала українців.

У зв’язку з новими сприятливими політичними (на жаль, не матеріально-фінансовими) умовами, котрі склалися в незалежній Україні, черговий раз стала злободенною проблема теоретичного осмислення архівної спадщини українського народу та інших етносів, що проживають у нашій державі, виникло завдання пошуку самих архівних матеріалів і шляхів донесення інформації про архіви та їх фонди до наукової громадськості.

І дуже добре, що за опрацювання цих проблем узявся кваліфікований учений, знавець архівної справи (тривалий час був співробітником архіву), відомий історіограф й організатор науково-дослідної праці. Щасливе поєднання в особі Г.В.Боряка досвідченого архівіста та науковця дозволило йому зі глибоким знанням справи (так би мовити – зсередини і ззовні) поглянути на загальні проблеми актуалізації архівної документальної спадщини українців, обміркувати найраціональніші засоби ознайомлення з нею зацікавлених дослідників.

Автор монографії поставив перед собою цілий блок відповідальних завдань, для розв’язання котрих він використав свої багаторічні спостереження, науково-практичний досвід і здобутки попередників, що трудилися над архівною спадщиною Східної Славії в XIX-XX століттях, надбання світового досвіду (особливо – Європи та Америки).

Докторська монографія Г.В. Боряка багатоаспектна, проте кілька напрямів студій у ній домінують, зокрема:

1. Показ і докази того, що наукова галузь, яку він іменує археографією, – це наука про архівні документальні (в широкому розумінні) фонди в їх сукупності, методи й напрями пошуку нових або розпорошених (роз'єднаних) матеріалів (евристична галузь), про засоби й способи розкриття змісту архівних зібрань із метою донесення інформації про них до дослідників історії та інших зацікавлених осіб, установ, організацій і т.д. (камеральна галузь), про підготовку публікації архівних текстових джерел (едиційна галузь).

2. Розробка камеральної галузі цієї науки, її завдань, методів опису архіву для наукових цілей, особливо опрацювання науково-довідкової статті про джерело (джерела).

3. Визначення ареалу архівної Україніки.

4. Обгрунтування доцільності і реальності археографічного реєстру Україніки.

Сучасні теоретичні проблеми науки неможливо грунтовно опрацювати без врахування її історії. Через це монографія Г.В. Боряка наскрізь просякнута історіографічними екскурсами. Прагнення автора з максимальною повнотою розглянути історію проблем та довести правильність своїх міркувань і пропозицій призвело до незвичного для нашого часу розростання обсягу монографії. Проте зайвого в ній майже нічого немає. Дискусійною щодо доцільності внесення в неї може бути хіба що та частина третього розділу, в якій дається огляд досягнень архівів України в описах своїх фондів (с.209-225).

Дисертаційна монографія Г.В. Боряка чітко структурована.

Уже сам "Вступ" (с.4-22) чітко окреслює стан археографії в Україні й проблеми, які стоять перед нинішнім поколінням фахівців. Тут підкреслено важливість камеральних досліджень для осягнення писемно-джерельної спадщини українців, наголошено, що метою дослідження є теоретично-методологічне обгрунтування археографії (за термінологією автора) як цілісної дисципліни із специфічним об'єктом вивчення та завданнями, виокремлення головного її напрямку в нинішніх умовах – створення реєстру національної архівної спадщини України (АРУ). Серед намічених завдань особливої уваги заслуговують: 1. визначення ареалу документальної україніки, обсягу її поняття; 2. визначення предметної сфери камеральних студій, історії їх та сучасного стану; 3. визначення архівних документальних систем другого й третього рівнів; 4. реконструкції джерельної спадщини як частини Національного документального фонду; 5. огляд досвіду створення архівних інформаційних систем в Україні, визначення пріоритетних напрямків праці; 6. вироблення принципів групового та колективного опису та складу конкретної статті про архівні фонди, комплекси, групи документів як базового принципу опису архівних матеріалів.

Розділ перший "Документальні та науково-інформативні ресурси України і проблеми актуалізації архівних фондів" (с.23-68) ставить питання

про те, що архівні фонди (звичайно, в першу чергу – опрацьовані) – це частина інформаційних ресурсів нації, яка працюватиме на потреби суспільства тільки тоді, коли до неї будуть мати доступ інтелектуали. А для цього необхідно удосконалювати діючі та вводити нові інформаційні технології. Автор показує чотири шляхи розвитку технології інформаційної розробки архівних джерел та архівної інформації на основі архівознавчих описів різних видів (с.42-44). Особлива увага звернена на можливості комп'ютерних інформаційних технологій на історію – поняття й терміну україніка, його нинішнього змісту (див. особливо с. 44-60), з'ясуванню документальних ресурсів україніки.

Шкода, що автор пішов за практикою науково-інформаційного відділу Інституту археографії НАН України, який окремо виділяє україніку архівну й рукописну, тоді як друга є частиною першої.

Перший розділ є солідною теоретично-практичною базою другого розділу "Археографія як спеціальна історична дисципліна та її камеральна галузь" (с.69-148).

Розглянувши історію та нинішній стан теорії, докладно вивчивши шляхи українського й усього східноєвропейського архівознавства, методи й методики опрацювання матеріалів та ін. дисертант дав чітке визначення наукової галузі, котру він іменує археографією, розробив й удосконалив її понятійний і термінологічний апарат, довів, що едиційний аспект у ній важливий, але не найголовніший. Це дуже важливо, адже й досі наших студентів навчають, ніби "археография... разрабатывает вопросы теории и методики издания письменных исторических источников"[1].

Пор. також в "Українському радянському енциклопедичному словнику" (Т.1. – Київ, 1986. – С.100): "Археографія... – спеціальна (допоміжна) історична дисципліна, що вивчає теорію і практику видання джерел, розробляє принципи і методи публікації документів". Г.В. Боряк справедливо критикує такий погляд на археографію. Але сам він, як і багато наших інших історіографів, вкладає в термін археографія дуже широкий зміст – що його набуло це слово в останні десятиріччя в Україні та в усьому колишньому СРСР (Пор.: "археография... вспомогательная историческая дисциплина, разрабатывающая теорию и методику издания письменных источников". – Москва, 1980. – С.82). Нині термін археографія часто вживають стосовно всіх історичних джерел. На нашу думку, він має стосуватися тільки старовинних пам'яток[2], а тексти нового й новітнього часу мають бути об'єктом *кайнографії*, або *новографії*.

Варто звернути увагу на те, що й українці в розселенні термін археографія вживають із такою ж семантикою: "допоміжна історична наука, що займається описом і публікацією старовинних письмових документів..."[3]. Наукову галузь, теоретичні основи й практичні (камеральні) аспекти якої опрацював автор, ми б називали *архівографією*. Адже в полі зору дослідника постійно перебувають архіви й архівні справи, а не різного типу історичні джерела. Частиною архівографії була б тоді археографія й кайнографія (новографія).

Ми згодні з Г.В. Боряком, що зміст поняття обумовлюється його функціонуванням у певному середовищі або галузі знань (с.31), але мусимо звертати увагу на доцільність терміну на його позначення.

Г.В. Боряк із повною підставою твердить, що основна сфера архівографії (в автора – археографії) – науково-довідковий опис як форма введення джерел у науковий обіг. Це відрізняє її від архівознавства, кодикології та інших наукових галузей, адже "об'єктом археографії є архівні документальні ресурси, що охоплюють документальні фонди (власне, первинні ретроспективні архівні джерела) та інформацію про них, що базується на описанні джерел (документальні джерела другого документального рівня)" (с.80). Вона якнайщільніше взаємодіє з джерелознавством та архівознавством, але бере на себе функції актуалізатора архівної спадщини, знаряддя наукового та культурологічного впливу на суспільство. Автор скурпульозно, наполегливо й переконливо доводить, що археографія (в нашій термінології – архівографія) має специфічні завдання та методи, які відрізняють її від архівознавства. Докладно викладено тут історію спроб описів фондів провідних вітчизняних архівних установ.

У третьому розділі "Архівні документальні системи первинного рівня як об'єкт археографічного аналізу" (с.149-225) Г.В. Боряк підіймає проблему зведеної реєстрації національної архівної спадщини у вигляді генерального її опису (описання). Він довів, що треба чітко розрізняти поняття "державний архівний фонд" та "національний архівний фонд" і співвідношення між ними, і запропонував ввести поняття "національно-державний фонд України" та "національна архівна спадщина України", принципи їх організації. Правда, гадаємо, що ліпше було б сказати "національна архівна спадщина українського народу", бо Україна тепер є офіційним ім'ям нашої держави. Висунутий автором розгляд архівної спадщини нації в таких аспектах намічає виразні шляхи створення інформації про документальну україніку, реконструкції архівної спадщини українців. Автор довів, що основною обліковою та класифікаційною одиницями зазначених фондів повинен бути архівний фонд документів як комплекса документів, що історично склався, показує принципи класифікації державного архівного фонду, які склалися в минулому. Дуже важливими і повчальними є відомості про вивезення документальних і книжкових зібрань з України. Багато уваги Г.В. Боряк приділив проблемі створення науково-довідкового апарату архівів. Досить докладну інформацію зібрано та проаналізовано про стан науково-довідкових матеріалів в архівах України (історичних, партійних та ін.). Цінною є також і періодизація історії архівної справи й архівознавства в Україні в XX ст. і розробки НДА.

Завершальний розділ – четвертий "Камерально-археографічні інформаційні системи та завдання створення археографічного реєстру національної архівної спадщини України" (с. 227-301) характеризується скурпульозним аналізом проблем донесення інформації про документально-архівні скарби до користувача, розглядом раціональних засобів актуалізації справи. Найціннішим у цьому розділі, на нашу думку,

є теоретичне обгрунтування Археографічного (в термінології Г.В. Боряка) реєстру національної архівної спадщини України (у висновках точніше сказано: "україніки") – та теоретично-практичні рекомендації щодо структури статті в його науково-довідковому апараті. Важливо, що автор визначив три групи матеріалів до АРУ: 1. матеріали державної юрисдикції України; 2. матеріали спільної спадщини держав, у склад яких входили землі нинішньої української держави; 3. матеріали, що можуть розглядатися як такі, що мають стосунок до українства (україніки). Пильної уваги заслуговують визначені й деталізовані автором сфери (зони) наукового аналізу: І. Джерело походження самих архівних документальних комплексів. II. Зміст інформації цих комлексів. III. Часові координати. IV. Просторові координати. V. Форми передачі інформації (матеріальних описів). VI. Евристична сфера (особливо багато новацій саме в цій рубриці, в якій ідеться про долю архівних матеріалів, фондів). Така структура опису дозволить створити неперевершений науково-довідковий апарат, що призведе згодом до повної інвентарізації і публікації всієї збереженої архівної спадщини українців, дасть інформацію про втрачені її ланки.

Стислі "Висновки" (с.302-306), що їх сформулював автор монографії у результаті докладних, глибоких студій над проблемами сучасної теорії та методики актуалізації архівної документальної спадщини українського народу, відбивають суть досягнень Г.В.Боряка й не викликають жодних зауважень.

Докторська монографія Г.В. Боряка пересвідчує нас, що її автор є одним із провідних фахівців України в галузі архівного джерелознавства – теоретиків і практиків науки, вчений, задіяний у кількох важливих проектах осягнення архівної спадщини нації, творець одного з найосяжніших проектів освоєння архівної україніки. У переробленому і скороченому варіанті дослідження Г.В.Боряка може стати цінним підручником для вузів і коледжів.

[1] Специальные исторические дисциплины (Утверждено Советом учебно-методического кабинета высшего образования в качестве учебного пособия для студентов специальности 07.00.09. "Историография и источниковедение"). – Киев, 1992. – С.34.

[2] *Німчук В.В.* Правила видання пам'яток, писанних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – Ч.1 / Проект. – Київ, 1995. – С.6-7.

[3] Енциклопедія українознавства. – Т.1. – Перевид. в Україні. – Львів, 1993. – С.62.

Я.С. КАЛАКУРА *(Київ)*

ВІД АРХІВОЗНАВСТВА ДО АРХІВОСОФІЇ

(Труды историко-архивного института. – Т. 33. – М.: Рос. гос. гуманит. ун-т. – 1996. – 307 с.)

Українські історики, джерелознавці, архівісти, архівознавці з інтересом зустріли черговий том наукових праць Історико-архівного інституту, що вийшов після 20-річної перерви. Зі стін цього інституту, що став базою створення Російського державного гуманітарного університету, вишло немало фахівців, що працюють в архівній галузі, наукових і навчальних установах України. Принагідно нагадаємо, що всі попередні завідувачі кафедри архівознавства Київського університету імені Тараса Шевченка, починаючи з часу її створення (1944 р.), Федір Шевченко, В'ячеслав Стрельський, Володимир Замлинський – були випускниками Московського історико-архівного інституту. Інститут залишився провідною структурною одиницею новоствореного університету, важливим центром наукових розробок джерелознавчих та архівознавчих проблем, що має міжнародне визнання. В рамках Інституту поряд з факультетом архівної справи відкрито два нових факультети: технотронних архівів і документів (1994 р.) та історії, політології і права (1996 р.).

Статті збірника певною мірою підводять підсумки діяльності Інституту, його наукових осередків, насамперед архівознавчої школи, окреслюють нові підходи до розвитку історичних наук у сучасних умовах. Серед авторів статей поряд з представниками старших генерацій джерелознавців та архівістів (С.Шмідт, Є.Каменцева, О.Медушевська, Т.Архіпова, О.Комісаренко, В.Кабанов, М.Ходаковський та ін.) знайомимось з ученими молодших поколінь істориків-архівознавців, рядом зарубіжних учених.

Лейтмотивом збірника можна вважати назву статті Т.Хорхордіної "Від архівознавства до архівософії", оскільки кожна з 22 статей в тій чи іншій мірі є спробою очищення історичної науки, джерелознавства від нашарувань партійно-класової ідеології, спотворень часів тоталітарного режиму, утвердження нових поглядів і філософського осмислення нових явищ у суспільному розвитку та історичному знанні. Збірник відкривається статтею О.Безбородова "Цивілізаційні процеси новітньої історії людства і науково-технічна революція". Автор торкається глибинних змін у житті держав і народів, які виходять за рамки традиційного для марксистської історіографії формаційного підходу і можуть бути пізнаними і осмисле-

ними лише цивілізаційним методом, що поєднує в собі теоритичний, порівняльно-історичний і конкретно-історичний аспекти вивчення проблеми. Цивілізація перетворюється у провідну парадигму історичного пізнання, а в його центрі стає людина, індивід, гуманістичні цінності. Порівняльний аналіз цивілізаційних процесів у різних суспільствах і державах протягом історичних епох може бути реалізованим за допомогою логічного, хронологічно-проблемного, порівняльно-історичного та міждисциплінарних методів пізнання (с. 20-21).

За проблематикою переважну більшість статей можна умовно згрупувати в чотири розділи: джерелознавчі, архівознавчі, археографічні, історіографічні. Спільним для них є те, що незалежно від того, яку проблему досліджують автори, вони містять погляд на минуле, аналіз сучасного стану, окреслення перспектив розвитку на порозі третього тисячоліття. Зауважимо, що статті пов'язані між собою єдиним розумінням історичної науки як системи знань, що включає такі спеціальні галузі як історіографія, джерелознавство, архівознавство та ін.

Концептуальний характер має стаття О.Медушевської та В.Муравйова "Джерелознавство в системі гуманітарної освіти". Вона є теоретико-методологічним обгрунтуванням нової концепції і програми курсу джерелознавства, розрахованого не лише на істориків, архівістів, але й на інших фахівців з гуманітарних наук. Нова теоритична концепція джерелознавства базується на досвіді джерелознавців Росії та Західних держав, університетської освіти на рубежі XIX – XX століть, коли джерелознавство набуло статусу навчальної дисципліни в рамках методології історичної науки та інших гуманітарних наук. Враховуючи особливості сучасного гуманітарного знання, його тенденцію до інтеграції автори обгрунтовують місце і роль у ньому джерелознавчої теорії та практики. Вони виходять з того, що ключовим елементом теоретико-пізнавальної концепції сучасної гуманітарної освіти є звертання до всього багатства творів культури (в широкому розумінні), які є гуманітарними за своїм змістом і виступають джерелом усіх галузей знань як пам'ятки матеріальної і духовної культури, носії інформації. Сучасний спеціаліст будь-якого гуманітарного профілю не може обійтись без знань теорії і методики пошуку і опрацювання джерел, оволодіння методами джерелознавчого аналізу.

Стаття містить стислу характеристику нової програми, розробленої і запровадженої в 199 – 1994 рр. в Історико-архівному інституті як базової, навчальної і дослідницької. Мета багатофункціональної програми – відновити цілісність гуманітарного пізнання з урахуванням специфіки з його галузей, сприяти формуванню єдиної методології історико-цивілізаційного пізнання в опорі на здобутки джерелознавства, яка є спільною для істориків, архівістів, філософів, філологів, соціологів та ін. (с. 127). На основі базової формуються навчальні або прикладні програми для кожної спеціальності відповідно до її профілю і особливостей. Спільність теоретичної

джерелознавчої концепції відповідає інтегративній тенденції розвитку гуманітарних наук, не нівелює специфіки окремих наук. Тобто йдеться про створення таких навчальних програм з джерелознавства, які зберігають принципову спільність освіти, служать посиленню міждисциплінарних зв'язків, забезпечують професійну джерелознавчу підготовку всіх гуманітаріїв. На часі вихід джерелознавства за рамки гуманітарних спеціальностей, тобто в сферу практично-наукових галузей. Принагідно додамо, що в такому ж напрямі працює і наша кафедра, яка запропонувала джерелознавчі та архівознавчі курси для юристів, філософів, політологів, етнологів, філологів, забезпечує викладання в Українському гуманітарному ліцеї.

Ряд статей присвячено розгляду окремих груп джерел. Так, В. Магідов на прикладі документального фільму "Октябрьский переворот. Вторая революция", створеного наприкінці 1917 р., порушує винятково важливу проблему пошуку, реконструкції та джерелознавчого аналізу кінодокументів. Як відомо, фільм був розмонтований і його оригінал у цілісному вигляді не зберігся в жодному архіві. Він мав три серії і включав 52 епізоди, що були частково використані для створення інших фільмів, які за характером і політичною спрямованістю відрізняються від попередніх, зокрема "Годовщина революции" (1918 р.). Історія цієї кінострічки має повчальний характер, оскільки вона переконливо засвідчує, наскільки важливо застосовувати методи джерелознавчої критики для встановлення достовірності навіть таких джерел, як кінодокументи.

В. Кабанов чи не вперше в джерелознавстві розглядає чутки як історичне джерело, вбачаючи в них вияв народної творчості, один з компонентів функціонування інформації, альтернативну форму поширення офіційних повідомлень. Наукове вивчення чуток, мотивів і обставин їх появи, встановлення ступеня достовірності їх інформації, масштабів поширення, на думку автора, дозволяє повніше з'ясувати настрої в суспільстві, вплив чуток на формування суспільної думки, ментальність населення, його окремих груп. У статті виділено такі групи чуток як чутки-прогнози, що випереджають події або офіційні повідомлення, чутки-формули, зокрема ті, що функціонують у вигляді історичних анекдотів.

Постановчо-прогностичний характер має вже згадувана стаття Т. Хорхордіної "Від архівознавства до архівософії". В ній досить сміливо і небезпідставно говориться про необхідність переосмислення концептуальних засад, що продовжують побутувати в історії, теорії та практиці архівної справи Росії. (Додамо від себе: і не тільки Росії). Вітчизняне архівознавство помітно відстає від зарубіжного. За умов тоталітаризму, особливо з кінця 20 – початку 30 рр., архівознавство перетворилося у служанку канцелярії, а самі архіви набули статусу другорядних відділів НКВС, інших установ, архівна система дістала гранично централізований характер. Архівознавство опинилося на узбіччі гуманітарних наук, сповзло на позиції документознавства.

Автор робить спробу по-новому осмислити феномен архівів у всесвітньо-історичному процесі, розкрити їх не стільки соціальні, скільки культурологічні функції як компонентів духовної культури людства, її матеріальне відображення. Сама ж архівна система в демократичному суспільстві має набути характеру відкритої, динамічної, інформаційної системи. Виходячи з цього, Т. Хорхордіна обгрунтовує необхідність розробки і статуювання нової наукової дисципліни – архівософії. На її погляд, архівософія формується на порубіжжі методології і теорії науковознавства, філософії, культурології та інформатики (с. 185). Запровадження архівософії як навчальної дисципліни дозволить прищеплювати історикам-архівістам історико-філософський підхід до архівів як феномену духовної культури людства, наповнити новим змістом практичну діяльність архівіста, возвеличити соціальне і духовне значення професії.

Проблеми моделювання інформаційних процесів соціальної пам'яті в архівознавстві порушив М. Ходаковський. На його думку, архівознавство грунтується на інформаційному та джерелознавчому підходах, а сам теоретико-інформаційний підхід тісно пов'язаний з кібернитичним як структурно, так і функціонально. Під впливом інформатики значних зрушень зазнала науково-інформаційна діяльність архівів, дедалі ширше впроваджується моделювання інформаційних процесів в архівній справі. З широкого класу моделей, опрацьованих у архівознавстві, автор виділяє моделювання інформаційних процесів за допомогою персональних комп'ютерів. Моделювання є дійовим інструментом пізнання такого складного об'єкта, яким виступає пам'ять суспільства, вчений розглядає як модель, що віддзеркалює процес взаємодії зв'язаної і вільної інформації.

Відрадно, що укладачі збірника включили статтю Т. Горячевої про вклад С.І. Бернштейна в розробку теоритичних засад дослідження звукових джерел, організаційних засад створення звукозаписів, Центрального державного фоноархіву. Саме С.І. Бернштейну належить ініціатива звукозапису видатних діячів літератури, мистецтва, науки, наукове обгрунтування умов збереження і принципів використання фонозаписів як історичного джерела. Його сподвижницька діяльність в Інституті живого слова, в Кабінеті по вивченню художньої мови, численні наукові дослідження ще потребують вивчення, осмислення і використання набутого досвіду в сучасних умовах.

На окрему увагу заслуговують статті щодо розвитку архівної справи в країнах Заходу. Зокрема, І. Карапетенц торкається музейного зберігання науково-технічних документів у Швейцарії та інших країнах. Класифікуючи музейні заклади Західної Європи, автор виділяє такі типи: національні історичні музеї, музеї історії мистецтва, музеї історії науки, техніки, промислові музеї тощо. Аналіз архівних фондів швейцарських музеїв здійснено на прикладі Ботанічного музею, Музею природньої історії, Музею історії науки, і на цій основі зроблено висновок про раціональність зберігання тематичних науково-технічних документів у музейних колекціях.

Л.Дьоміна та М.Мохначова зробили екскурс в історію російсько-італійських наукових зв'язків, починаючи з XVI ст., і подали огляд фондів архівів Італії з точки зору російської проблематики, взаємодії двох великих культур. Італія та її архівні багатства подарували Росії цілу плеяду істориків античності, медієвістів, збагатили джерельну базу історичної науки.

Особливий інтерес викликають статті зарубіжних авторів, насамперед Патриції К. Грімстед, яка обгрунтувала типологію російської архівної спадщини за рубежем (росіки), до якої вона відносить документи і матеріали створені в Росії, що перебувають за рубежем, а також ті, що виникли за межами Росії, але її стосуються. Зазначимо, що автор порушила питання і про зарубіжну архівну україніку і застерегла від її ототожнення з росікою. В статті обгрунтовано два вихідних принципи професійного описування росіки та класифікації: 1) встановлення приналежності матеріалів до установ-фондоутворювачів та місця походження цих матеріалів з батьківщини. При цьому вона чітко висловлюється за розмежування архівних матеріалів, створених в Росії (включаючи країни, які раніше входили до Російської імперії і Радянського Союзу), а потім вивезених за кордон, та документи емігрантських організацій в діаспорі.

Автор запропонувала таку типологію документів:

– офіційні документи центральних органів державної влади і управління Росії (включаючи документи комуністичної партії), що діяли на території імперії, Російської Федерації, СРСР;

– офіційні урядові документи, створені провінційними, регіональними і місцевими установами Російської імперії. Що стосується документів, створених російськими генерал-губернаторами і губернськими адміністраціями на території сучасних держав – правонаступників СРСР, то, на думку автора, має враховуватися принцип місця походження і мають розглядатися як законна частина архівної спадщини нових держав. Ось чому документи Київського, Волинського і Подільського генерал-губернаторств мають київське походження і відносяться до складу української архівної спадщини (с. 268). Це стосується і документів компартії України, органів КДБ в республіці і т. п.;

– дипломатичні та інші офіційні документи, створені за рубежем російськими дипломатичними місіями;

– документи російської і радянської армій, їх з'єднань, що діяли за межами Росії, окупаційних властей;

– документи нелегальних організацій і депортованих осіб, створені за межами Росії або вивезені за кордон;

– документи приватних осіб, у т. ч. російських емігрантів;

– рукописні книги, збірки історичних документів та автографів, вивезені з Росії.

– колекції російських архівних матеріалів, створені за рубежем, і російські частини зарубіжних колекцій.

При всій умовності запропонованої Патріцією К. Грімстед класифікації зарубіжної архівної росіки вона має важливе значення і для дослідників зарубіжної архівної україніки. До того ж авторитетний архівознавець аналізує деякі правові питання, пов'язані з відчуженням документів, принципами їх реституції. Цікавими є судження щодо документів Греко-католицької єпархії в Перемишлі, які в даний час зберігаються в Польщі, але мають відношення до України і мали б бути повернені в Україну. Автор дає високу оцінку зусиль українських архівістів щодо описування архівної україніки в зарубіжних сховищах.

Проблеми міжнародних архівних справ, вирішення долі архівної спадщини в контексті міжнародно-правових актів порушує Ерве Бастьєн. Він обгрунтовує типологію ситуацій, в наслідок яких документальні цінності опинилися за межами країни-походження. Насамперед, це періоди надзвичайного характеру (воєнна окупація, грабунки воєнного часу, переміщення населення (архівів); по-друге, зміна кордонів (розпад держави, розділ території між двома чи кількома державами, територіальні поступки на користь іншої держави); по-третє, викрадання і торгівля архівними цінностями. До речі, всі згадані ситуації характерні і для долі архівної україніки. Автор проаналізував вузлові положення міжнародно-правових угод, що стосуються спірних питань архівної спадщини, зокрема Гаазької угоди 1954 р. про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, Віденської угоди про державну спадщину в сфері суспільних надбань, архівів і боргів (1983 р.). Як додаток, автор подав покажчик найважливіших угод, конвенцій, резолюцій, рекомендацій ЮНЕСКО та інших міжнародних організацій щодо архівів, документів і культурних цінностей. При цьому Е. Бастьєн робить слушне зауваження про те, що всі міжнародно-правові акти щодо культурних цінностей поширюються на архіви, але вони не завжди враховують специфіку архівів, які мають два аспекти: адміністративний та історичний. В зв'язку з цим, він висуває ряд практичних пропозицій, в тому числі й щодо розгляду в юридичному комітеті Міжнародної ради архівів положення про діяльність міжурядових комітетів, які займаються поверненням культурних цінностей.

Марджорі Р. Барріт на основі новітньої історіографії архівної справи висвітлює особливості архівів університетів і коледжів у США, які є невід'ємною частиною національного архівного багатства, відносяться до числа найпрестижніших, виступають науковими центрами архівістики. Академічні архіви є центрами пам'яті навчальних закладів, виконують функції не лише сховищ документів, матеріалів про діяльність університетів, коледжів, їх підрозділів, але й чинника документаційного забезпечення управління, інколи виконують бібліотечні та музейні функції.

Рядом нових підходів характеризується стаття Г.Корольова, в якій узагальнено досвід вивчення зарубіжної археографії, формування її як

окремої навчальні дисципліни, що входить до археографії як системи знань. про історію, теорію і практику видання джерел. Автор обгрунтовує висновок про те, що російська історіографія зарубіжної археографії бере свій початок з XVIII ст., але праці узагальнюючого характеру припадають на другу половину XX ст. У них обгрунтовується місце археографії серед інших дисциплін, висвітлюється організація публікаторської діяльності, принципи і способи створення інформаційних елементів різних видів джерел.

Історіографічний розділ збірника теж представлений кількома статтями. Зокрема А.Шарова висвітлює трагічні наслідки ідеологічних репресій другої половини 40-х рр. для російської, а точніше радянської медієвістики. Історики середньовіччя були звинувачені у "сповзанні на соціал-реформістські позиції", в тому, що вони не створили "партійну науку у вигляді марксистської радянськоої медієвістики". Як "не-марксистські" та "помилкові" оцінювалися збірники "Византийский Временник" і "Средние века". Автор показує катастрофічні наслідки для істориків боротьби з "буржуазним космополітизмом" (1949 р.), який кваліфікувався як "ідеологічна зброя англо-американського імперіалізму". Інститут історії АН СРСР, в т. ч. сектор ісорії середніх віків, був підданий чистці від осіб, що допустили "політичні помилки". У статті наводяться відомості про те, що за період з жовтня 1948 по жовтень 1949 р. з Інстититу було відраховано 24 наукових співробітників, у т. ч. 6 докторів і 9 кандидатів наук. У космополітизмі та "применшенні значення радянської медієвістики" були звинувачені О.Вайнштейн, Б.Горянов, Є.Косминський, В.Лавровський та ін. "Историография средних веков" О.Вайнштейна була названа "зразком космополітичних ідей, поклоніння західній історіографії".

Історично-джерелознавчі аспекти збірника-журналу "Деревня и новая Россия" (1875 –1881 рр.), ролі С. М. Шубинського та В. І. Граціанського у його виданні порушила М. Мохначова. На її думку, це був унікальний історичний ілюстрований часопис, до видання якого залучалися відомі історики М. Костомаров, С. Соловйов, Д. Іловайський та ін. Особливість цього часопису полягала в тому, що він поряд з джерелами публікував матеріали з історії в авторських варіантах без редакційних правок і коментарів. Автор виділяє шість напрямів вітчизнянознавства, представлених на сторінках часопису: нариси і оповідання з російської історії, літератури, мистецтва; біографії російських діячів усіх часів і народів, іноземців, що мали будь-яке відношення до Росії; описи російських міст, місцевостей, храмів, пам'яток старовини, звичаїв, обрядів; нотатки, спогади, листи, історичні документи; бібліографії творів, що виходять; історичні анекдоти, відкриття, некрологи. Врахування публікацій усіх напрямів дозволяє простежити взаємозв'язок між розвитком історичних уявлень, знань і соціально-політичної практики і оцінити історіографічне та джерельне значення часопису.

Для історіографів, джерелознавців та архівознавців, що займаються науково-педагогічною діяльністю, цікавими є ще дві статті. Це дослідження С.Стрепкопитова про історію російської державності та її політичних інститутів та її вивчення в історико-архівному інституті. Автор підкреслює, що історія державних установ може повноцінно досліджуватися на межі різних наук, зокрема історії, політології, правознавства, архівознавчих дисциплін. Для архівознавства державні установи виступають об'єктом вивчення насамперед як фондоутворювачі, а це вимагає простежити історію їх виникнення, реформування, діяльності, структури, функцій, територіального розміщення, персонального складу керівників. Все це дозволяє точніше окреслити шляхи і маршрути пошуку їх документальної спадщини, її державознавчого аналізу. С. Стрепкопитов наголошує, що російське архівне законодавство поставило під державний патронаж архіви всіх форм власності, а це вимагає нових підходів до вивчення історії та діяльності фондоутворювачів. Він пропонує поряд з навчальним курсом "Історія російської державності" запровадити курс "Сучасна організація державного апарату Російської Федерації", який повинен читатися для студентів усіх факультетів історико-архівного інституту.

Повчальною є також стаття Л.Хайлової з досвіду організації навчального процесу, його активізації шляхом використання навчально-рольових ігр у вивченні спеціальних дисциплін іноземною мовою, зокрема музеєзнавства.

Таким чином, вчені Історико-архівного інституту РДГУ на порозі XXI ст. критично оглянули свої здобутки, заявили про подолання стереотипів і комплексів, накинутих на джерелознавчі науки тоталітарним режимом, показали свою спроможність піднятися до сучасного рівня історіософського розуміння ролі спеціальних галузей і дисциплін історичної науки у формуванні історичної самосвідомості та загальної культури. Ми намагалися досить докладно викласти зміст тієї частини статей, які є спорідненими з проблемами, що їх розробляють історики, джерелознавці, архівознавці, археографи України. До речі, вони могли б опрацьовуватися спільними зусиллями. На жаль, наші зв'язки в силу різних причин за останні роки носять епізодичний характер, що негативно відбивається на масштабах і рівні архівознавчих досліджень, на підготовці фахівців з архівознавства. Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка ініціює проведення науково-практичної конференції з питань підготовки істориків-архівістів, на яку будуть запрошені вчені з Історико-архівного інституту РДГУ, вузів Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини та інших країн. Сподіваємось, що ця ініціатива знайде підтримку в Міністерстві освіти і науки України, Державному комітеті архівів України, Українському державному науково-дослідному інституті архівної справи та документознавства, Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

43 — 4625

О. В. РУСІНА *(Київ)*

УКРАЇНСЬКА ДМИТРІАДА

(Ульяновский В. И. Российские самозванцы: Лжедмитрий I. – К., 1993. – 294 с. Россия в начале Смуты: Очерки социально-политической истории и источниковедения. – К., 1993. – Ч. 1. – 368 с.; Ч. 2. – 204 с.)

Характерною ознакою сучасної української історіографії є те, що в ній практично не представлені дослідження суто-російської проблематики. Виняток у цьому відношенні становлять праці В.І. Ульяновського, що побачили світ у 1993 р. Тематика, над якою працює дослідник, є однією з найбільш "освоєних" у російській історичній науці – на сьогодні Лжедмитрію I присвячені сотні фахових студій. Тож цілком зрозуміло, що в монографії "Российские самозванцы: Лжедмитрий I" автор уникнув аналізу біографічних колізій цього історичного діяча, про які, з праць останнього часу, дає досить повне уявлення книга Р. Г. Скриннікова "Самозванцы в России в начале XVII века: Григорий Отрепьев" (Новосибирск, 1987. – 221 с.). У дослідженні В. І. Ульяновського особу Лжедмитрія I розглянуто під кутом зору його взаємин з боярством, дворянством і селянсько-холопськими масами (чи, за авторською термінологією, "черню"). Проаналізовано роль, яку відіграли ці верстви у боротьбі самозванця за московський престол, і політику, яку проводив щодо них Лжедмитрій протягом свого короткого царювання – що, в свою чергу, є ключем до розуміння причин його краху. Щоправда, навряд чи прийнятною є вихідна позиція автора, який прагне, "відтворивши в деталях діяльність царя Дмитрія", розв'язати загадку його походження (с. 38) – тим більше, що сам дослідник однозначно ідентифікує Лжедмитрія з Григорієм Отреп'євим, а творцем тогочасної державної політики вважає не стільки царя-самозванця, скільки його Боярську Думу і, взагалі, боярсько-князівську верхівку суспільства. Однак це не применшує значення тієї роботи, яку провів автор, аналізуючи величезний масив джерельного матеріалу та осмислюючи факти внутрішньої політики Лжедмитрія I, спрямованої, за спостереженнями дослідника, на збереження традиційних засад тогочасного суспільного життя. Цю точку зору підкріплює й авторитет найвизначнішого з-поміж сучасних дослідників Дмитріади, Р. Г. Скриннікова, який в працях останнього часу обстоює аналогічні ідеї.

Щоправда, висновок про те, що "на російському престолі Самозванець зайняв традиційну позицію в корінних питаннях управління країною", не вповні узгоджується із спробою автора включити його в один ряд з такими

особами, як Іван IV та Петро I, що їх правління знаменувало глибокий розрив із попередньою традицією. На думку дослідника, Лжедмитрій є середньою ланкою діади Іван IV – Петро I або, точніше, ланкою, що перетворює цю діаду на "тріаду концепції першого монарха" (с. 234, 250). Однак, на жаль, у книзі сутність цієї концепції залишається нерозкритою, а в статті О. М. Панченка і Б. О. Успенського, на яку при цьому посилається автор – "Иван Грозный и Петр Великий: концепции первого монарха" (Труды Отдела древнерусской литературы. – Т. XXXVII. – Л., 1983. – С. 54-78) – заперечується наявність у цих двох монархів єдиної державної концепції ("эти концепции в принципе различны"); дослідники твердять про наявність у Івана IV (першого вінчаного царя всієї Русі) та Петра I (першого російського імператора) спільного культурного імпульсу, що й призвів до порушення ними традиційної системи нормативів, парадоксальної дихотомії суспільства – явищ, відсутніх у Росії за правління традиціоналіста Лжедмитрія, який, навіть обстоюючи своє право на імператорський титул, покликався на історичні перецеденти. Гадаємо, спроба зв'язати особу Лжедмитрія з такими непересічними державними діячами, як Іван IV та Петро I, пояснюється тим полемічним запалом, з яким В. І. Ульяновський намагається "обілити" цього "антигероя" російської історії – хоча, з огляду на трактування дій царя-самозванця в науковій літературі останнього часу, він, очевидно, й не потребує такої "реабілітації"; що ж до масової свідомості, в якій, переважно, побутує пушкінський образ Розстриги, то її, як цілком слушно відзначає дослідник, формують твори художньої літератури, а не праці фахівців-істориків; тож слід лише сподіватися, що в сучасному письменстві будуть враховані дані науки і що митці, як і науковці, відмовляться від чорно-білого бачення подій далекої минувшини.

Друга праця В.І.Ульяновського – "Россия в начале Смуты" – є збіркою авторських розвідок, тією чи іншою мірою пов'язаних з діяльністю Лжедмитрія. Дослідник звернувся до біографії самозванця, виділивши її "український" аспект ("Лжедмитрий I и Украина"); і хоч аналіз подій початку XVII ст. крізь призму сучасних геополітичних реалій є досить спірним з точки зору його наукової продуктивності, масового читача, очевидно, найбільше зацікавлять саме ці сторінки біографії Лжедмитрія, котрий, як відомо, завдячував своїм успіхом підтримці українських магнатів Речі Посполитої і масовому руху на сіверській "україні" Московської держави. На відміну від цієї, суто фактографічної, розвідки, другий біографічний нарис дослідника має пошуковий характер: йдеться про літературну та книгописну діяльність Отреп'єва, про яку, на жаль, ми й досі можемо судити лише з власних слів самозванця, занотованих його сучасниками. Нарис, присвячений владним структурам часів царювання Лжедмитрія, як і вступна, історіографічна, частина даної праці, дублює відповідні розділи розглянутої вище монографії; втім, результати авторських досліджень тут зведено в низку таблиць, що робить їх більш

наочними і полегшує користування ними в довідкових цілях. Ще два біографічні нариси присвячені особам, втягнутим у політичну боротьбу кінця XVI- початку XVII ст.: колишньому великому князю московському Симеону Бекбулатовичу і патріарху Ігнатію. В розвідці "Православная церковь и Лжедмитрий I" проаналізовано політику останнього щодо монастирів, яка, за попередніми висновками автора, відзначалася традиційністю та лояльністю; на цій підставі дослідник робить і загальний висновок щодо взаємин Отреп'єва і російської православної церкви. Такий же попередній характер мають і висновки автора щодо зовнішньо-політичної програми царя-самозванця, розглянутої у спеціальному розділі; на думку автора, вона мала цілком самостійний і аж ніяк не пропольський характер.

Особливий інтерес для фахівців становить джерелознавчо-археографічна частина даної праці, що нею введено до наукового обігу низку своєрідних, але, безперечно, дуже цікавих джерел з історії "Смути"; паралельно розглянуто питання про датування та атрибуцію т. зв. "Списку сенату", а також викладено позицію автора в питанні про існування знаного листа Ф. Шереметєва до В. Голіцина, в якому йдеться про обрання на російський престол Михайла Романова.

Підсумовуючи все сказане з приводу праць В. І. Ульяновського, слід відзначити, що майстерне володіння дослідником технікою джерельного аналізу, вміле оперування фактичним матеріалом, глибоке знання літератури питання роблять їх вагомим внеском у наукову Дмитріаду. Гадаємо, що читачі його книг з нетерпінням чекатимуть продовження започаткованої ним серії "Российские самозванцы", де знайдеться місце як для аналізу ще не розглянутих автором сторінок політичної біографії першого самозванця, так і для огляду життєвого шляху його численних "послідовників".

Ю. А. МИЦИК *(Київ)*

ВАЖЛИВА АРХЕОГРАФІЧНА ПУБЛІКАЦІЯ

(Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали. 1899-1944. – Львів, 1995. – Т. І.)

Незважаючи на тяжкі економічні умови, в Україні продовжується достатньо активна археографічна діяльність, причому відроджуються і розвиваються й призабуті її напрями. Маємо тут на увазі археографію церковної істіорії України. Це засвідчує і поява солідного (понад 45 друкованих аркушів) тому документів і матеріалів, присвячених видатній постаті української історії – митрополиту Української Греко-католицької Церкви Андрею Шептицькому. Ця книга відкриває багатотомну серію, і в ній заплановано видати як мінімум ще два томи. Якщо у першому томі його основу склали екклезіологічні праці митрополита Андрея (в т.ч. проповіді, пастирські послання, листи), то у другому планується подати його праці про роль церкви в суспільстві, а у третьому – богословські. Твори митрополита Андрея – стержневі матеріали видання, котре охоплює також велику кількість документів і матеріалів, створених іншими особами (це – переважно листи, писані до митрополита Андрея, матеріали Соборів УГКЦ і т.д.).

Матеріали для даної серії стали збиратися ще у 1958 р., коли розпочався процес беатифікації митрополита Андрея, але з відомих причин це було важко здійснити аж до здобуття Україною державної незалежності. Тільки після 1991 року, коли впали заборони на користання матеріалами "спецхранів" і особливо фонду № 201 ("УГКЦ") Центрального державного історичного архіву України у Львові (далі – ЦДІАЛ), розгорнулася дуже інтенсивна робота по упорядкуванню матеріалів до видання. Дана серія виходить під грифом не тільки ЦДІАЛ, але й "постуляції митрополита Андрея Шептицького" і тому тут логічною є публікація на самому початку книги всупного слова глави УГКЦ, кардинала Мирослава-Івана Любачівського, а потім – спонсора, апостольського екзарха українців Франції, Швейцарії та Бенілюксу о.Михайла Гричишина. Упорядниками виступили доктор богословських наук Андрій Кравчук (він же є головним редактором) та співробітник ЦДІАЛ Оксана Гайова. Значну допомогу надали зокрема відомий український історик, директор ЦДІАЛ Орест Мацюк та зав. відділом ЦДІАЛ Галина Сварник. Харектерно, що рецензентами виступили як світські історики з материкової України (Ю. Сливка), так і церковні історики з Ватикану (о. Порфирій Підручний та с. Софія Сеник).

При підготовці видання було проведено значну пошукову роботу. У книзі вміщено 199 документів та матеріалів, більшість з яких була виявлена в архівосховищах України (ЦДІАЛ, Державний архів Львівської області, Наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України у Львові) та Російської Федерації (Держархів РФ у Москві, колишній ЦДАЖР, а також ЦДІА РФ у Петербурзі). Решта документів була передрукована з дуже рідкісних видань, переважно закордонних. Частину матеріалів книги довелося перекладати з італійської, латинської, польської та французької мов. Тільки російськомовні документи друкуються в оригіналі, враховуючи хоча б те, що російською вони були створені митрополитом Андреєм. Крім документів, у томі подано 5 ілюстрацій (фотографії митрополита Андрея, фотокопії його документів). Як і належить солідній археографічній публікації, вона має наукову передмову, написану А. Кравчуком, іменний, географічний та предметний покажчик, список умовних скорочень, покажчик основних дат життя митрополита Андрея. Додамо, що книга видана на високому поліграфічному рівні (добрий папір, зручний шрифт), і це є ще одним плюсом публікації.

Чільне місце у книзі займають праці й листи митрополита Андрея, котрі дають досить повне уявлення і про його життя й діяльність, і про життя УГКЦ, в т.ч. й далеко за межами України. Досить вказати на намір митрополита відкрити богословську школу для підготовки священиків та місіонерів у Боснії, Канаді, США, Аргентині, Бразилії та ін. країнах; на звернення до нього "Просвіти" з Харбіну з проханням прислати священика в Манчжурію (№№ 72-75). Водночас матеріали першого тому подають дуже важливу інформацію про становище Католицької церкви, а особливо Православної церкви в СРСР. Не можна без хвилювання читати документи, в котрих йдеться про сатанинський шабаш в СРСР, вчинений компартійними вождями, про нищення християнства на теренах "найдемократичнішої" в світі держави. Досить процитувати фрагменти з доповіді єп. Йосифа Сліпого на Соборі 1941 р.: "В Дніпропетровську (Катеринославі) на 700000 мешканців нема ні одної чинної церкви. Бідні вірні, щоб хоч якось відсвяткувати Великдень, зібралися перед однією такою церквою і мовчки стояли довший час і так серед сліз відсвяткували Христове Воскресіння..." (с. 352). Є важливі дані і про діяльність ПАПЦ (на Волині, Холмщині, Підляшші) і УАПЦ 20-х і 40-х рр. Звичайно ж, відповідно до заголовку тому, у ньому вміщено велику кількість матеріалів про гостру актуальну проблему єдності Хрестової Церкви. Зокрема, ці документи дозволяють викрити ряд фальсифікацій "агіток" радянського часу, щодо митрополита Андрея, зокрема стосовно його ставлення до православних і Православної Церкви, до евреїв. Тут наводиться листування митрополита Андрея з митрополитом Іларіоном (Огієнком) (№№ 105, 112-113), протести митрополита Андрея проти релігійної політики радвлади і закриття в СРСР православних храмів (№ 115-116), проти антиправославної політики і нищення православних храмів на Холмщині, Підляшші та Волині

властями II Речі Посполитої (№№ 117, 119, 121-123, 127). Є тут і важливі документи, котрі засвідчують приязне ставлення митрополита Андрея до єврейської громади Галичини (№ 108-109). Надзвичайно великий інтерес викликають послання митрополита Андрея до православної інтелігенції із закликом про об'єднаня і її відповідь на це звернення 1942 р. (№№ 163-164, 166), котрі ніби підтвержують, але в іншій тональності полеміку між православними та греко-католиками першої половини XVII ст. Є тут і чимало інших важливих документів, котрі проливають світло на становище старообрядців в СРСР, зокрема в Бегородську (Ногінську) в Підмосков'ї, про ставлення прем'єр-міністра УНР, видатного українського письменника, Володимира Винниченка до унії тощо.

Що стосується методики публікації документів, то, на наш погляд, археографічний рівень видання є належним. Звичайно, у такій значній справі важко не припуститися якихось недоліків. Вкажемо на один з них, який впадає у вічі. У передмові А.Кравчука слушно критикуються радянські "агітки", в котрих писалося про УГКЦ, "писання" відомого польського українофоба і фальсифікатора Едварда Пруса. Водночас тут недоречно зачеплено і нинішнього Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета (УПЦ Київський Патріархат). І вже зовсім недоречними є слова автора передмови про те, що православні українці з XVII ст. вважали, що "істинне церковне буття можна знайти тільки в молитовній єдиності з патріархією в Москві" (с. XX). По-перше, на момент Берестейської унії 1596 р. Київська митрополія була в складі Константинопольської (Вселенської) патріархії, а зовсім не Московської. По-друге, до складу Московської патріархії вона була включена лише у 1686 р. але включена неканонічно і всупереч волі більшості вірних. По-третє, такі слова А. Кравчука не відповідають істині, і тому, що йдучи таким хибним шляхом можна договоритися до того, що уніати, добиваючися Берестейської унії, прагнули бути в молитовній єдності з Варшавою, яка "вогнем і мечем" придушувала в кінці XVI-XVIII ст. національно-визвольну боротьбу українського народу. Свій полемічний запал автор передмови мав би скоригувати в дусі поглядів самого митрополита Андрея, котрий у своєму листі до православного єпископа Антенія Храповицького від 2.XI. 1903 р. зокрема так писав: "Мы и на то не закрываем глаз, что Уния эта... сбилась потом из истинного пути, пошла в службу польской политике, и потеряла через это свою силу, свою идею. И так оставлена поляками, нетерпима русскими она стала позорищем миру, и упала собственною безсильностью... Начала же жить опять (Австрийская Уния), когда решительно отделились от этой злосчастной политики, и возвратилась к чисто церковной идее" (с.90).

Але звичайно окремі недоліки не можуть перекреслити загальної позитивної оцінки даного видання. Дослідники історії Української Церкви дістали до своїх рук надзвичайно цінний джерельний комплекс, який для них буде дуже корисним.

Ю. Ю. ШЕВЧЕНКО *(Санкт-Петербург)*

СОБОР И ВРЕМЯ

*(*По поводу монографии Н. Н. Никитенко
“Русь и Византия в монументальном комплексе
Софии Киевской”. Киев, 1999. 291 с.*)*

Каждому, кто ступал под своды кафедрального собора стольного Киева XI в., даже будь он трижды атеистом, приходилось испытывать невольное благоговение, ибо посетитель перемещался во времени без малого на тысячелетие назад. Но и тогда оказавшемуся под сводами Софии Киевской и унесенному почти на десять веков в прошлое паломнику или экскурсанту бывало ясно, что он не в провинции, а в метрополии, в столице великих князей Руси.

Это чувство соприкосновения с великим прошлым, возникающее при посещении собора, остается и после знакомства с монографией Надежды Николаевны Никитенко, посвященной этому уникальнейшему по монументальности и сохранности внутреннего оформления архитектурному памятнику Древней Руси. Изложенный материал заставляет вновь и вновь возвращаться к размышлениям о самом памятнике, о времени его строительства, об идее, сориентировавшей композицию стереометрии внутреннего пространства и монументального декора (фресок и мозаики) в храме Премудрости Божией. Словом, сами собой поднимаются вопросы, рассматриваемые исследователями в течение более полутора веков [Никитенко: с. 5-29, 65-76, 185,199-205].

Монография Н. Н. Никитенко удивляет и во время чтения, и при обдумывании прочитанного. Софию Киевскую рассматривали как памятник в ряду древнерусских монументальных сооружений (Ю. С. Асеев, Г. Н. Логвин, П. А. Раппопорт и др.), рассматривали и как монументальное строение в хронологическом и географическом целом всего Восточно-христианского мира (Д. В. Айналов, Н. И. Брунов, М. Е. Макаренко и др.), акцентируя при этом характер внутреннего декора (В. Н. Лазарев), или логику стереометрии внутреннего пространства, сообразную богословской трактовке, менявшейся с течением времени (А. И. Комеч). Рассматривали Софию Киевскую и в контексте истории Древнерусского государства и непосредственно Киева (М. К. Каргер, Ю. С. Асеев, А. В. Поппэ и др.), что особенно выразительно очерчивалось при рассмотрении фресковой живописи храма (Г. Н. Логвин, С. А. Высоцкий).

Эту-то линию исследований, упомянутую последней, продолжает монография Надежды Николаевны. Но есть в ее подходе и нечто

совершенно новое: собор как самодостаточная величина, как "композиция в себе", то есть собор с точки зрения прихожанина, – не случайного паломника, а постоянного соучастника жизни храма. Этим объясняются множественные наблюдения, многие из коих являются настоящим открытием [Никитенко: с. 77-122,195-198]. Потому практически уже в констатирующей части монографии [гл. 3. 4] отмечается, что "символика архитектурных форм, как и росписи храма, обозначены литургическим движением с запада на восток... от вечерни... к утрене" [с. 190] (курсив мой – Ю. Ш). Именно такой порядок отсчета служб принят в православном богослужении, где "день начинается с вечера" [Антонов 1912: с. 55].

При таком подходе ("храм внутри себя", или "с точки зрения прихожанина"), при всей его оправданности и закономерности, с неизбежностью меняется композиция подачи научного материала, и общие вопросы хронологии памятника не предваряют изложение, а предшествуют выводам [Никитенко: с.199-224, след.]. А именно эти вопросы являются определяющими для Софии Киевской, как в смысле ее места в комплексе древнерусского монументального зодчества, так и всей восточнохристианской – византийской храмоздательной традиции, полнее всего рассмотренной А. И. Комечем.

Уже в первой главе, посвященной портретной композиции в центральном нефе [Никитенко: с. 29-64], после перечисления всех вариантов интерпретаций, завершенных совместной – Г. Н. Логвина и В. И. Антоновой [с. 28], Н. Н. Никитенко переходит к построению версии о торжественной процессии (а не ктиторском портрете, как считало большинство исследователей), возглавляемой в мужском ряду равноапостольным Владимиром, держащим в руках реликварий, наполненный Св. Дарами. Эта точка зрения не только развивает позицию Г. Н. Логвина и, в какой-то мере, С. А. Высоцкого, но и привносит авторский элемент: торжественная процессия освящения Св. мощами храма Премудрости Божией. Не Ярослав Мудрый с моделью собора, как полагали почти все сталкивавшиеся с исследованием фресок Софии Киевской после их выявления, а именно Владимир. В такую интерпретацию полностью вписывается текст надписи из формулы на освящение храма [Никитенко: с. 55, 131] над конхой центральной апсиды, напротив самой фрески.

Если при рассмотрении возглавляющей процессию фигуры в качестве Ярослава Мудрого было непонятным наличие четвертой дочери в женском ряду (вместо трех, известных по летописи), то при новой интерпретации становится не совсем понятным и недостаток сынов Св. Владимира, коих было не менее двенадцати (на фреске только четыре). Но крайне удачное сопоставление портрета с литературными произведениями (что характерно для всей монографии) – "Чтениями" о Борисе и Глебе Пр. Нестора, Эймундовой сагой и "Хроникой" Титмара Мерзебургского (при обобщающих исторических выводах, особенно – С. А. Высоцкого и А. В. Поппэ), позволяет Н. Н. Никитенко [с. 50-53] интерпретировать мужские персо-

нажи по предметам облачения. Последние хорошо известны по зарисовке А. ван Вестерфельда (1651 г), когда фреска уже была обновлена при святителе Петре (Могиле) к 1634 г. Правда, Ярослав, Борис, Глеб и Святослав, следующие, по версии Н.Н.Никитенко, за носителем реликвария (иерусалима или сиона) Владимиром, – не единственно возможный вариант.

Исследовательница принимает в расчет сынов Владимира, игравших "активную роль на политической арене Киевской Руси в середине второго десятилетия XI в"[с. 50]. Но глава, датирующая монументальный комплекс Софии Киевской на фоне исторической действительности Древней Руси, вынесена самой Надеждой Николаевной в последние разделы монографии, и ограничение датировки фрески 20-ми гг. XI в. выглядит несколько преждевременным (а в самой главе не столь уж убедительно обоснованным, – о чем ниже). Если принять в расчет не только дату начала строительства Софии в 1011 г., как принимает Н.Н.Никитенко, но и остальную информацию в надписи, сделанной при реставрации 1634 г., то окончание собора в 1037 г. (что подкреплено летописной статьей) и освящение 4 ноября 1038 г. епископом Феопемптом [с. 54] – дата более убедительная. Но это несколько меняет состав изображенных.

Святослав Владимирович (князь древлянский), как Борис и Глеб, был убит в 1015/16 г, но никакой "активной роли на политической арене Киевской Руси" играть не мог [Полонська-Василенко 1995: с. 270-271]. Наибольшее внимание привлекают фигуры двух княжичей, следующих за Владимиром I. Второй (со свечой в руках) и четвертый (последний и самый младший) княжичи изображены в мантиях с далматикой, представляющих, несомненную инсигнию, свидетельствующую о кесарском достоинстве. Это обстоятельство действительно делает возможным отожествление, предложенное автором книги. Вторым за князем-"иерусалимоносцем" идет Борис (мантия с далматикой), как определенный Владимиром Святославичем "закона ради цесарского" наследником, а убитый вместе с ним Глеб (будущий соправитель Бориса), также сын византийской царевны Анны, одетый в такой же плащ, как младший замыкает шествие.

Тогда подмеченное Н. П. Кондаковым (что вслед за ним отмечает Н. Н. Никитенко [с. 52]) в "Изборнике" Святослава 1073 г. одеяние-мантия Святослава Ярославича, принявшего Киевский стол, – знак положения великих русских князей. Так одет первый шествующий со свечой за Св. Владимиром (изображающий Ярослава). Третья по счету фигура, также облаченная в такую же, только запахнутую мантию и в княжьей шапке, могла бы принадлежать только правящему князю, которым в первую треть XI в. был Мстислав Владимирович Черниговский. При принятии дат закладки (1011) и завершения строительства собора (1037), указанных в надписи митрополита Петра Могилы, время создания фрески приходится на совместное правление Ярослава Мудрого и Мстислава Черниговского, когда Русь была разделена "по Днепр" (с 1026 по 1036 гг.).

Но возможна и несколько иная версия в интерпретации фигур. Сама Н. Н. Никитенко [с. 50-51] приводит данные о возможном менее значительном возрасте Ярослава, что может свидетельствовать о старшинстве Бориса (реальное старшинство заключалось в воле отца – равноапостольного Владимира), который в этом случае шествует сразу за отцом со свечой в руке. А в плащах-корзно (мантия с далматикой) выступают княжичи, в чьих руках сосредоточилась впоследствии реальная власть на Руси 1026-1036 гг. – Ярослав и Мстислав.

В любом варианте первые две фигуры за носителем реликвария принадлежат Ярославу и Борису. Свечи в их руках могут выступать символом покаянной молитвы по событиям, прекрасно известным в изложении Эймундовой саги [Хорошев 1986: с.12-32]. Однако как раз эти события почему-то никак не использованы Н. Н. Никитенко, хотя и сама сага, и следующие из ее версии выводы Надежде Николаевне известны [с. 220-221], но именно на этих страницах и отсутствуют ссылки на А. С. Хорошева.

А вопрос о Ярославе, прозванном благодаря летописной традиции и Мудрым, и храмоздателем Софии, и строителем Киева, и продолжателем дела равноапостольного Владимира, словом, "самовластцем в Русской земле", этот вопрос является далеко не праздным. Почему не канонизирован строитель Софии и самого Киева, лежащий под сенью "митрополии земли Русской"? Представляется совершенно очевидным, несмотря на все старания Пр. Нестора Летописца, что ответ лежит в событиях, изложенных в Эймундовой саге [Хорошев 1986], где отрезанная голова "князя Бурислейфа" (Бориса) была доставлена заказчику этого убийства "князю Ярислефу" (Ярославу). Отнесение убийства на счет Святополка и окончательное становление его образа как "Окаянного", началось, по сути, с отрицания его причастности к семье Владимира. Его портрета, как старшего княжича в семье, поэтому ожидать не приходится, и в основном именно потому, что фреска выполнялась при Ярославе (что собственно и утверждает о времени создания росписей Н. Н. Никитенко).

Тягостные события, изображенные Эймундовой сагой, делают естественным изображение над погребением Ярослава Мудрого Св. Пантелеймона – целителя как телесных так и душевных недугов, что отмечается и Н. Н. Никитенко [с. 169-170, 236-237]. Потому в групповом княжеском портрете в центральном нефе Софии естественны символы молитвы – свечи в руках обоих персонажей этой драматической истории: убитого и убийцы. Версия Н. Н. Никитенко о дьяконах-свеченосцах, хорошо обоснованная "по чину"[с. 41], не противоречит изложенному.

Кстати, при исторически совсем недавнем освящении Храма Христа Спасителя в Москве, со свечами (через царские врата!) вошли Великие княжны царствующего дома в белых платах и со свечами в руках. Не подобная ли картина заставила автора Георгиевского зала Московского Кремля, одного из крупнейших иконописцев XIX в. (по отзывам

Н. С. Лескова), академика Ф. Г. Солнцева надеть на фресковых свеченосцев женские платки?

Северный женский ряд, видимо, включает двух княгинь, ибо первые две фигуры (в отличие от фигур мужского ряда) почти не отличаются по росту. Вывод Надежды Николаевны о размерах фигур, как признака, отражающего династический статус членов княжеской семьи, выглядит очень реально. Одеяния первых двух женщин почти равного роста – это одеяния двух равных по статусу властительных особ. На одной надет венец, на второй – стема с перпендулиями. Не исключено, что перед нами царевна Анна (в венце) и великая княгиня Ирина-Ингигерда (в стеме). При рассмотрении портрета как отражающего некое реальное событие 1011 г., Н. Н. Никитенко связывает вторую женскую фигуру с женой Бориса [с. 53]. Не менее весомой выглядит и версия Г. Н. Логвина и А. Н. Антоновой о необходимости присутствия в портрете царицы Елены [с. 28]. Видимо, эта фигура не сохранилась, и не была прорисована в 1634 г.

Таковым представляется развитие версии, предложенной Надеждой Николаевной. Но шествие княгини и княжен (северная стена) и князя с княжичами (южная стена) к западной арке выхода из наоса храма (как это представляется Н. Н. Никитенко), будь эта арка сколь угодно великолепно оформлена, представляется невозможным. Такое "шествие из храма вон" (ибо оно не выглядит движением в наосе храма, тем более движением к пространству под центральным куполом – омфалию) всей княжеской семьи во главе с "освятителем храма" (с реликварием-иерусалимом в руках) выглядела бы не только саркастично, но и зловеще. И вопрос сводится к фигуре, к которой направлено шествие.

Фигуру, в которой Г. Н. Логвин не без оснований видел равноапостольного императора Константина, Н. Н. Никитенко считает дописанной во времена святителя Петра (Могилы). Но скорее всего, это действительно предшественник Владимира по крестительской миссии, прописаный по плохо сохранившейся фреске. Фигура Елены в композиции могла не сохраниться из-за обрушенной кладки. И если прав Григорий Никонович Логвин по поводу достаточного для композиции "Константин и Елена при Воздвижении Креста Господня" места на стене храма, то, скорее всего, именно эта композиция и была эпицентром группового княжеского портрета. Фигура Константина в меру своей сохранности с древнерусских времен, была восстановлена к 1634 г. при реставрации времен Петра Могилы.

Можно отметить некоторые отдельные неточности и передержки, имеющиеся на страницах монографии, которые, однако, не являются помехой восприятия достаточно новой версии о храме. Так "остроумная догадка" о. Александра (Меня) о египетском происхождении идеи скинии с Ковчегом Завета [Никитенко: с. 61] вряд ли содержит что-либо особо остроумное и совершенно не нова для археологов-библеистов, а "с легкой руки" Эриха фон Деникена не является новостью и для широкого круга

интересующихся. На той же странице приведено сравнение византийского императора с царем-первосвященником, что отнюдь не является фактом, ибо обязанности дьякона храма Св. Софии Константинопольской, исполняемые этим государем, делало его "духовным чадом" и подданным Константинопольского патриарха, как патриарх являлся подданным императора, – светского главы государства.

Однако переход к следующей главе [гл. 2] возвращает читателя к гигантской авторской эрудиции, блестящему знанию разбираемого предмета, великолепному пониманию ряда серьезнейших богословских проблем и этики средневековья. Все это на фоне прекрасного знания общей проблематики и громадного круга источников, как художественных, так и письменных. Пристальное и детальное изучение самих фресок башен Софийского храма в Киеве на фоне всех высказывавшихся когда-либо мнений [с. 65-76], разбор и атрибуция отдельных фрагментов фресок и фресковых фигур [с. 77-122] позволило выдвинуть поразительно точное, внутренне логичное и непротиворечивое построение.

Отметив ряд несообразностей в интерпретации С. А. Высоцкого (отождествление с княгиней Ольгой то молодой царевны, то более соответствующей по возрасту, но далеко не единичной фигуры в композиции, которую Н. Н. Никитенко [с. 86] совершенно правильно атрибутировала, как и всех прочих имеющихся в композиции подобных персонажей, как евнухов), Надежда Николаевна четко выделила событие в истории Руси, выпавшее из круга внимания всех предшествовавших исследователей: сватовство русских послов к царевне Анне и торжества в Константинополе по поводу этого события. Прибывшие послы Руси, как военного союзника Византии, были принимаемы по соответствующему чину и согласно заведенному порядку [с. 89]. В монографии это великолепно иллюстрируется письменными данными и даже взаиморазмещением константинопольских зданий, что помогло с абсолютной достоверностью атрибутировать центральную композицию северной башни, где изображена и сама Анна [с. 97-102].

Прекрасное знание средневековых текстов позволило сопоставить соседние фигуры с сестрами царевны [с. 113-114]. Здесь же дан детальный разбор византийских календарных праздников [с. 93-96], столь значимых и для Руси, принявшей христианство из Византии, вместе с византийской царевной. Кстати, анализ фресок, наряду с анализом празднований календарной обрядности, дает возможность автору внести существенные уточнения в дату визита русского посольства в Константинополь [Никитенко: с. 92-95].

Материал главы полностью подтверждает версию, выдвигаемую автором, о равноапостольном Владимире, как главе княжеской семьи, изображенном во главе процессии в центральном нефе с реликварием-"иерусалимом" в руках, несмотря на мнение В. Н. Лазарева о более поздней росписи башен и, вместе с тем, крайней ее архаичности (из-за наличия

"восточных мотивов", в частности). По сути дела эта версия по поводу княжеского портрета является частью более общего контекста, так как Надежда Николаевна Никитенко вслед за Григорием Никоновичем Логвиным является сторонницей ранней даты постройки Киевской Софии (1017 г.).

Как сторонницу ранней даты строительства исследовательницу не устраивает ряд положений, как, например, выдвинутое Ирмой Фантиновной Тоцкой [1993: с. 122-139] о первоначальном замысле устройства княжеской усыпальницы Ярослава в Софии Киевской. Последнее ставится Надеждой Николаевной Никитенко [с. 223] под сомнение, хотя это противоречит высказанным ею ранее утверждениям о соотношении христологического цикла Софии Киевской с мозаиками церкви Св. Апостолов в Константинополе. Исследовательница пишет: "система центрального ядра Киевской Софии сознательно ориентирована на роспись указанной константинопольской церкви [Св. Апостолов, – Ю. Ш.], *задуманной как мартирий апостолов и мавзолей Константина Великого* [курсив мой, – Ю. Ш.]" [Никитенко: с.130]. Если Константин Великий желал, "чтобы также и после смерти он, был почитаем от молитв, которые там будут возноситься во славу апостолов" [Высоцкий, Шелов-Коведяев 1991: с. 1243], то Ярославу Мудрому это было просто необходимо, в силу поступков описанных Эймундовой сагой.

Отметим также полную неясность с датой смерти Ярослава Мудрого [Івакін 1982: с. 63], перманентно "всплывающую" в научной литературе, которую один из лучших знатоков древнего Киева – Глеб Юрьевич Ивакин – привел несколько обтекаемо. Суббота (по Ипатьевской летописи) или воскресенье (в чтении графити над погребением Ярослава в Софии Б. А. Рыбаковым) не приходилось на 20 февраля в 1054 г. Это могло иметь место в 1051-1052 гг. или семь лет спустя. В данном случае уместно вспомнить, что точные погодные записи начинаются лишь в 1061 г. [Приселков 1996: с. 61-62], а то и значительно позднее [Алешковский 1972].

Настаивая на ранней дате строительства Софии, оторванной от постройки Золотых ворот и завершения над ними Благовещенской церкви, Н. Н. Никитенко полагает, что последняя завершалась, когда "мозаичную смальту уже не варили" [с. 229]. А это не так, поскольку смальтовые кубики, украшавшие стены храма на Золотых воротах мозаиками найдены там при раскопках [Висоцький, Лопушинська, Холостенко 1976: с. 80, мал. 13].

То же касается и сравнения фресковой основы Десятинной церкви, Софийского собора и Благовещенской церкви на Золотых воротах. Вся логика анализа "Слова о законе и благодати" Иллариона [Никитенко: с. 203-205] приводит исследовательницу к мысли о более позднем строительстве Благовещенского храма, с чем связано некоторое отличие в составе штукатурки [с. 229]. Из этого следует абсолютная идентичность штукатурки Софии и Десятинной церкви. А ведь в данном случае сравне-

ние возможно лишь со штукатуркой, на которой нанесена фреска, происходящей из галерей Десятинной церкви, достроенных к 1039 г. [Коренюк 1990: с. 79].

Подчиняясь основной идее монографии, Надежда Николаевна выстраивает ряд логических последовательностей по сюжетам росписей храма, и в посвящении его приделов, исходя из личности равноапостольного Владимира (связь с Владимиром Святославичем патрональной символики Василия Великого и, не очень обоснованная связь с Николаем Мирликийским; связь совпадений дат патрональных праздников с датами истории Руси времен Владимира, таких как освящение Десятинной Богородичной церкви и т.п.).

Так, рассматривая живопись хор, Н. Н. Никитенко отмечает, что "размещение сюжетов не соответствует логической последовательности рассказа Священной Истории" [с. 158], что в "ее основе лежит иная логика, как полагаем, логика русской истории" [с. 159]. Проверим.

На южных хорах (мужская часть храма) выдержана последовательность: "Встреча Авраамом трех странников" ("Троица". Богоявление), – "Жертвоприношение Авраама" (Свидетельствование веры перед Богом: готовность к жертве), – "Чудо в Кане" (Причастие. Приобщение к вере).

На гиниконите (северные хоры): "Три отрока в пещи огненной" (Свидетельствование веры пред язычниками: готовность к жертве), – "Гостеприимство Авраама" (та же "Троица" или явление Бога Аврааму), – "Тайная вечеря" (Причастие. Приобщение к вере).

Как видим, в росписях отражена прежде всего логика постижения веры, логика Святого Духа, несколько отличающаяся по последовательности у мужчин и у женщин. На "мужской" южной стороне после Богоявления ("Троица") следует испытание в готовности принести жертву ("Жертвоприношение Авраама"). Не правда ли, соответствует "испытанию вер", которое провел Владимир Святославич? Но эта готовность к жертве – свидетельствование веры перед Богом, а не перед Владимиром, который был язычником во время "испытания вер". Свидетельствование веры перед язычником – сюжет как раз гиниконита, сюжет, помещенный в женской (северной) половине хор. После выдержанного испытания в вере, в северном мужском пределе хоров следует Причастие на пиру ("Чудо в Кане"), где Христос превратил воду в вино. Венчает всю последовательность новозаветный сюжет.

В "мужской" южной части хоров эта последовательность несколько иная. Убеждение в вере ("Три отрока в пещи огненной") соответствует и готовности к жертвенному поведению во имя веры, после чего следует Богоявление ("Троица") и новозаветное Причастие ("Тайная вечеря").

Понятно, что уцерковление мужчин и женщин происходит по-разному и места в храме им отводятся разные: для женщин – северный придел, где ставят свечи "за упокой", для мужчин – южный, где ставят "во здравие". Но сделать из этого различия вывод о намеке на историю Руси (царевна

Анна, – крещенная христианка, а Владимиру необходимо испытание верой) представляется крайне рискованным. В церкви Византии существовало такое же различие в уцерковлении мужчин и женщин и различное к ним отношение, как и на Руси, потому-то и не должна ступать женская нога на землю Афонской горы или в алтарь действующего храма.

И все-таки, некоторая аналогия в русской истории и росписи, предположенная Н. Н. Никитенко, прослеживается. Анна уже христианка и ей следует свидетельствовать веру перед язычником (Владимиром), и быть готовой к этой жертве ("Три отрока в печи огненной"). Это и приведет ее к принятию Св. Духа ("Троица" Богоявление) и приобщит к Христу ("Тайная вечеря"). Владимиром такое свидетельствование может и должно быть воспринято, как Богоявление ("Троица"), и появившуюся у него веру князь обязан свидетельствовать Богу (готовность к жертве: "Жертвоприношение Авраама"), что приведет его к Причастию ("Чудо в Кане").

Хоры над боковыми нефами в базиликах перестали строить в результате длительной практики монастырского строительства [Комеч 1987: с. 32], поскольку в приходских храмах они выполняли функцию разделения верующих по признаку пола и носили наименование "гиникониты" – помещения для женщин [Ефимов 1908: с.181-185]. Если купольные базилики, к которым относится Черниговский Спас [Шевченко 1991: с. 1041-1042], имели хоры-гиникониты, как структурный элемент (иной вопрос, почему Спасский собор в Чернигове был построен именно таким образом), то ко времени строительства Богородичной Десятинной церкви, когда уже действовал "Канон" патриарха Фотия, этот структурный элемент храма уже не был канонической необходимостью, поскольку верующие разделялись относительно оси, идущей от входа в храм к алтарю [Котляревский 1868: с. 118].

Анализ изображенного в руках Владимира Святославича реликвария-иерусалима (по рисунку А. ван Вестерфельда) привел Н. Н. Никитенко [с. 36-37] к выводу, что он выполнен в форме Десятинной церкви, которая сохраняет базиликальную вытянутость в плане, то есть структуру, изо всех древнерусских храмов в полной мере присущую только Спасскому собору в Чернигове. При постройке Софии Киевской в основу стереометрической композиции был взят "храм вписанного креста" [Комеч 1987], где внутреннее пространство центрального нефа раскрывается в боковые по ветвям трансепта – поперечного центрального членения храма. Таким образом, в трех продольных нефах, составляющих ядро Софии, хоры отсутствуют. Они вынесены вместе с аркадами в боковые нефы, в силу пятинефного членения всего храма, где над примыкающими к стенам собора нефами и разместились боковые хоры. В таком храме разделение верующих по признаку пола было несколько условным и также осуществлялось по центральной оси от западного портала к алтарю. Это обстоятельство активно использует Надежда Николаевна в рассмотрении всего богатейшего материала Софийского собора.

“Иконографическая программа однофигурных фресок” (гл. 3.3) также построена с “точки видения” “от равноапостольного Владимира”, как можно резюмировать всю направленность этого раздела. Глава изобилует замечательными наблюдениями [Никитенко: с.178-180], которые, казалось бы, подтверждают связь композиции “Трех отроков...” с княгиней и не только Анной, но и с Ириной [с. 174-175]. Но связывать Ингигерду – Ирину с Анной по явно легендарной записи в III Новгородской летописи не позволяет хотя бы то обстоятельство, что никакого погребения в Новгородской Софии (упоминания под 1439-1440 гг.) Ингигерды не было, поскольку Ирина-Ингигерда была захоронена в одном саркофаге с мужем – Ярославом Мудрым.

Рассмотрев росписи Софии “от Владимира”, можно рассмотреть их и “от Ярослава”, тем более что “Слово о законе и благодати” Иллариона позволяет воспринимать Ярослава как продолжателя дела Владимира (что наиболее подробно показала и сама Н. Н. Никитенко). Можно таким же образом рассмотреть их и “от Алексея Михайловича”, благо биография “царя Тишайшего” известна еще более детально, нежели равноапостольного Владимира, и совпадений может найтись куда больше. Такая настойчивая увязка всего и вся в росписях Софии именно с Владимиром несколько колеблет уверенность в авторской правоте, возникшую при чтении сюжетов о фресковых росписях в башнях Софии Киевской.

Концепция “нового Иерусалима” в монументальном комплексе собора” (гл. 3.4), как и множественные сюжеты сопоставления фресок со Священным Писанием, патристикой и агиографической литературой, возвращают читателя к авторской позиции “храма в самом себе”. Феерическое совпадение 49 граней в 6 столбах (где лишь один 9-тигранный, а прочие, как и следует по строительным канонам, – 8-мигранные), совпадение с днями Пятидесятницы [с.194], и это в архитектурном элементе, который является основанием всего наоса (священного топоса – пространства храма), основанием всего христологического цикла в его декоре, – это совпадение может иллюстрировать только идею Воскресенья Христова, лежащую в основании всего христианского вероучения. Такое наблюдение можно сделать лишь в “живом общении”, в личном исследовании храма. Это как раз тот аспект изучения храма, которым пренебрегала отечественная наука в последние семь с лишним десятилетий.

Изучение (изучение, а не наблюдение, невозможное при современной застройке) приводит автора монографии и к символике различного восприятия куполов собора [с.188-189], число которых было наблюдаемо в древности в различных числовых сочетаниях с разных сторон (когда храм доминировал надо всем). Такое скрупулезное изучение позволило Н. Н. Никитенко сопоставить числовые соразмерности архитектурных деталей и основных компонентов храма с метрическими закономерностями Небесного Града в Слове Божием. Словом, здесь проступает та же внима-

тельность и эрудиция автора монографии, которая позволила дать архитектурные и художественные сравнения по Софии Киевской с христианскими храмами, расположенными по хронологической шкале от Раввены до Охриды, а по географической – на всем пространстве христианской Европы и Востока: от католических Аппенин до – Григорианской апостольской церкви Армении.

Возможно, привнесение собственного мнения в науку льстит самолюбию исследователя, поскольку "не исследовательское дело" реферировать уже выполненные научные работы. Поэтому вопрос о соотношении "Слова..." митрополита Иллариона со строительством Ярослава, уже рассмотренный А. В. Поппэ и С. А. Высоцким [1975: с. 172-177], заново (и подробнейшим образом) штудируется в монографии. Однако выводы остаются неизменными, а датировка Софии 1017-1037 гг., в том числе по графити, признавалась перспективной уже очень давно [Толочко 1972: с. 102-103].

Строительство Софии не на пустыре "вне града", а в застройке X-XI вв. по археологическим материалам столь же вероятно для конца X, как и для первой половины XI столетий [Толочко 1981: с. 66]. Датировка построек осуществляется в основном по керамике, а керамические формы Киева не исследовались корреляционными методами, которые устанавливают относительную хронологию существования разных групп материала. И установить, когда построено то или иное жилище, – в 1010-ые, или в 1030-ые годы XI столетия, просто не представляется возможным.

Крайне любопытным является введение Н. Н. Никитенко даты начала строительства из надписи Петра Могилы – 1011 год, когда была жива Анна, по логике автора монографии, участвовавшая в закладке собора, о чем свидетельствует княжеский портрет. Это уточняет позицию С. А. Высоцкого о пожаре в Софии, устроенном самим Ярославом в 1017 г. [Высоцкий 1975], что (благодаря новгородцам, бывшим с Ярославом) становится известно в Новгороде и попадает в Новгородскую летопись, как дата закладки храма. Все это согласуется с "Хроникой" Титмара, остающейся и сегодня наиболее весомым аргументом в ранней дате закладки Софийского собора в Киеве [Никитенко: с. 219], и подкреплено выводами из анализа "Хроники" Титмара, который приводит М. А. Сагайдак и использует Н. Н. Никитенко [с. 221]: о незавершенности Золотых (тогда еще, носивших название Великих, как у Иллариона) ворот и фортификационных сооружениях внешнего кольца обороны Киева.

Однако не все нововведения столь удачны. Исследовательница пишет по поводу блестящей датировки "Слова..." Иллариона А. В. Розовым: "Могло ли "Слово" прозвучать на всенощной с 25 на 26 матрта 1049 г. ..?" [с. 207] (курсив мой – Ю. Ш.).

В "Слове..." сочетаются тексты, звучащие на Благовещенской литургии – прокимен, "произносимый на вечерне в первый день Пасхи" [Никитенко: с. 208] (курсив мой, – Ю. Ш.). Именно 25 марта, в Великую

субботу после литургии, когда звучал "приводимый Илларионом тропарь благовещенской литургии", который "мог звучать до обеда 25 марта" [Никитенко: с. 207], а "на вечерне начинается пасхальная служба по чину Великой субботы" [там же], когда и звучит "на вечерне в первый день Пасхи", упомянутый прокимен: "Кто бо велий яко Бог наш" [цитирую по: Никитенко, с.208]. Таким образом, В. А. Розов нашел единственно возможный вариант произнесения "Слова..." между Благовещенской и Пасхальной службами Великой субботы, пришедшейся на 25 марта 1049 г.

Однако Надежду Николаевну Никитенко не устраивает столь поздняя дата. Хотя эта дата и удовлетворяет условию упоминания Ирины-Ингигерды, как еще живой княгини (ум. 1050 г.) в "Слове о законе и благодати" митрополита Иллариона. Надежда Николаевна выбирает дату Кирио-Пасхи (полное совпадение числа: 25 марта с Пасхальным Воскресеньем), приходящуюся на1022 г., аргументируя дату тем, что Илларион и Антоний – современники, и при произнесении "Слова..." Илларион не достиг высокого духовного сана, ибо величает епископов Руси "нашими отцами" [Никитенко: с. 209]. А как он должен их величать? Это обычная формула по отношению к предшествовавшим иерархам (даже саном пониже), применяемая в любой епископской проповеди и сегодня. Отмеченная в "Слове..." постройка надвратного храма [Золотых ворот – Ю. Ш.] упоминается как последняя новость, в то время как Софийский собор уже известен "всем округниим странам" [Никитенко: с. 215], может свидетельствовать лишь о том, что он полностью выстроен и расписан, и что проповедь читается именно в нем. Так же все представлено и в "Похвале" Ярославу (в летописи под 1037 г.), хотя "Похвала" написана после 1051 г., когда освящена Георгиевская церковь, а в "Слове..." Иллариона храм Геогрия еще не упомянут. Все эти аргументы не выделяют ни одну из дат: 1022 или 1049 г., хотя в плане всего выше изложенного аргументы А. В. Розова по дате более весомы.

Пока невозможно доказать конкретную дату, когда Илларион прочитал свою проповедь. Но как быть с упоминаниями летописей о 1036-1037 гг., совпадающих с датой в надписи Петра Могилы? Как быть с местом Софии Киевской в ряду древнерусских архитектурных памятников, выстроенном Ю. С. Асеевым и П. А. Раппопортом, и, что еще более существенно, – как быть с местом Софии в восточнохристианской храмоздательной традиции? Построенная А. И. Комечем теория развития внутреннего пространства византийских (и древнерусских) храмов, соответственно канонам церкви и законам литургии, в их динамике, предполагает конкретный хронологический ряд строений, где София Киевская наследует Десятинную церковь и Черниговский Спас. К сожалению, в монографии Н. Н. Никитенко, изобилующей материалом, даже наметки иного хронологического ряда памятников не даны.

Остались в качестве проблем, так же до конца не разрешенными материалами монографии, "усыпальница Софии", оппонируемая Ирмой

44*

Федоровной Тоцкой; нет решения по поводу типологической близости саркофага из Десятинной церкви и парапетами в Софийском храме (выводы Василия Григорьевича Пуцко, исследовавшего вопрос, не совпадают с мнением Надежды Николаевны Никитенко). Тем более непонятно типологическое соотношение парапет Софии с парапетами хоров Черниговского Спаса (последние вообще не опубликованы). Проблем, оставшихся проблемами, в монографии Н. Н. Никитенко хватит и для грядущего поколения ученых, и на наш век.

Однако исследование, даже монографическое, не истина в последней инстанции. Оно оставляет место для поиска, ибо наш мир столь многогранен, что охватить его целиком и полностью может только Господь Бог. Задача каждого исследования, как любил напоминать Л. Н. Гумилев, всего лишь очередное приближение к истине. И эта задача успешно решена в монографии Н. Н. Никитенко.

Алешковский М.Х. Повесть временных лет. Судьба литературного произведения в Древней Руси. М., 1971.

Антонов Н. Р. (священник). Храм Божий и церковные службы. Изд. 2-е дополненное. СПб., 1912.

Асеев Ю. С. Архітектура Київськоі Русі. К., 1969

Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. К., 1982.

Брунов Н. И. Киевская София – древнейший памятник русской каменной архитектуры // Византийский временник. 1950. Т. 3.

Висоцький С. О. Графіті та час побудови Софійського собору в Києві // Стародавній Київ. К., 1975. С. 171-181.

Висоцький С. О., Лопушинська Е. І., Холостенко М. В. Архітектурно-археологічні дослідження Золотих воріт у Києві у 1972-1973 pp. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976. С. 63-85.

Высоцкий А. М., Шелов-Коведяев Ф. В. К вопросу о реконструкции первой церкви Апостолов в Константинополе по описаниям современников // XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. Часть II. М., 1991.

Ефимов А. Н. (соборный священник). Черниговские кафедральные соборы (златоверхий Спасопреображенский и Борисоглебский) // Черниговские епархиальные известия. 1908.

Івакін Г. Ю. Оповіді про стародавній Київ. К., 1982.

Каргер М. К. Древний Киев. М.; Л., 1958. Т. 1; 1961. Т. 2.

Комеч А. И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. М., 1987.

Коренюк Ю. О. Маловідомі матеріали археологічних дослідженнь монументальних споруд Київського дитинця // Археологія. 1990. № 3. С. 76-85.

Котляревский А. О погребальных обычаях языческих славян. М., 1868.

Лазарев В. Н. Русская средневековая живопись. М., 1970.

Лазарев В. Н. Византийское и древнерусское искусство. Статьи и материалы. М., 1978.

Логвин Г. Н. София Киевская. Альбом. К., 1971.

Полонська-Василенко Н. Історія Украіни. 3-те видання. К., 1995. Т. І: До середини XVII століття.

Поппэ А. В. Заснування митрополії Русі в Києві // Український історичний журнал. 1969 – № 6. – С. 98-105.

Приселков М. Д. История русского летописания XI-XV вв. Подготовлено к печати В. Г. Вовиной. СПб., 1996.

Пуцко В. Г. Шиферные рельефы в лапидарии Софии Киевской // Советская археология. 1984. – № 1. – С. 217-225.

Раппопорт П. А. Древнерусская архитектура. СПб., 1993.

Сагайдак М. А. Великий город Ярослава. К., 1982

Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. К., 1972.

Толочко П. П. Массовая застройка Киева X-XIII вв // Древнерусские города. М., 1981. С. 63-93.

Тоцька І. Ф. До вивчення некрополю Софії Київської // Київський Блоховітіновський збірник. К., 1993.

Хорошев А. С. Политическая история русской канонизации (XI-XVI вв.). М., 1986.

Шевченко Ю. Ю. Спасский собор и Черниговский детинец // XVIII Международный конгресс византинистов. Резюме сообщений. М., 1991. Часть II.

Г. В. БОРЯК, О. О. МАВРІН *(Київ)*

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ ТА ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Хроніка діяльності

1992–1998

1992

17 січня. – Ухвалено Постанову Бюро Відділення історії, філософії та права (далі – ВІФП) №121/29, Протокол №1, про затвердження складу Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (далі – ІУА).

28 січня. – Прийнято Розпорядження Кабінету Міністрів України №51-р про передачу на баланс Академії наук України будинку, що раніше належав Київській вищій партійній школі, по вул. Пугачова, 12 для розміщення ІУА, Інституту сходознавства ім. А. Кримського та інших новостворених науково-дослідних установ.

Січень. – У Києві укладено угоду між ІУА та Інститутом історії Російської Академії наук про спільне видання Густинського літопису.

Січень-лютий. – Глибока криза вперше серйозно паралізувала поліграфічне виробництво Академії наук. Видавництво "Наукова думка" за 12 видань ІУА загальним обсягом понад 300 друк. арк., підготовлених до друку (на різних стадіях готовності – від матриць другої верстки до відредагованого машинопису) подало черговий рахунок на суму бл. 2 млн. карбованців.

20 лютого. – В ІУА відбулася чергова нарада з проблем розробки проекту "Архівна та рукописна Україніка", який згодом отримав статус Державної програми; обговорено структуру формалізованого опису архівних фондів.

19 березня. – Підписано Протокол про співробітництво між Головархівом України та ІУА, в якому обумовлено загальні засади і форми реалізації спільних археографічних проектів. Того самого дня підписані перші угоди між ІУА та ЦДАВО України про підготовку двох спільних документальних видань, а також спільне опрацювання фондів української еміграції, переданих з празьких архівів до ЦДАВО, і підготовку видання "Українські празькі архіви в Києві".

30 березня. – ІУА зареєстровано в Міністерстві зовнішньоекономічних зв'язків України "як учасника зовнішньоекономічник зв'язків з правом експорту книжкової продукції та імпорту друкарського та комп'ютерного обладнання" (Реєстраційний №ПР-1330/14891).

Березень. – На базі Чернігівського державного педагогічного інституту відкрито Відділ польової археографії ІУА.

9 квітня. – Ухвалено Постанову Бюро Президії АН України №97-Б про передачу на баланс ІУА будинку по вул. Пугачова, 12 для розміщення ІУА, Інституту сходознавства ім. А. Кримського та інших новостворених установ АН України, а також укладення угоди ІУА з середньою школою №70 про безоплатну оренду приміщень з урахуванням строків їх поетапного звільнення.

14 квітня. – До Києва прибуло друкарське обладнання, передане Фондом Катедр Українознавства (США) в оренду ІУА та Концерну "Крим-Континенталь" і редакції часопису "Пам'ятки України". Обладнання встановлено у Миронівській районній друкарні Київської області.

16 квітня. – У Києві відбулося розширене засідання АК, на якому обговорено концепцію і проект правил багатотомного видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі.

28 квітня. – Перед ВАК України порушено клопотання про внесення в існуючу номенклатуру спецільностей в галузі суспільних наук і відкриття в ІУА Спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій.

29 квітня. – Колегія Головархіву України прийняла Рішення "Про участь державних архівних установ у розробці і реалізації програми створення Національної інформаційної системи "Архівна та рукописна Україніка". Державним архівам запропоновано розпочати підготовку пофондових анотацій згідно з методичними матеріалами, представленими на колегії.

Квітень. – Досягнуто домовленості між ІУА, Головархівом та ЦДІА України у Львові про розміщення на базі останнього майбутнього Львівського відділення ІУА, а також про співпрацю між архівом та відділенням ІУА.

4 травня. – Постановою Державного комітету України з питань науки і технологій при Кабінеті Міністрів України за №12 затверджено як Державні програми два проекти, представлені на конкурс Інститутом української археографії АН України: "Історико-культурний процес України в писемних джерелах: Розробка монументальної серії публікацій документів і пам'яток" (керівник – директор ІУА член-кореспондент АН України П. С. Сохань) та "Архівна та рукописна Україніка: Національна зведена система документальної інформації" (керівники: начальник Головархіву України Б. В. Іваненко та зав. відділом ІУА В. І. Ульяновський).

4-5 травня. – У Львові за організаційною участю ІУА проведено II Круглий стіл "Історія релігій в Україні".

25 травня. – Постановою Бюро ВІФП НАН України створено Львівське відділення ІУА.

2-6 червня. – У Києві, Луцьку та Кременці відбулася Міжнародна наукова конференція "В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна", організована ІУА, Східноєвропейським дослідчим інститутом ім. В. Липинського (Філадельфія) та Національною Асоціацією українознавців згідно з Постановою Бюро Відділення ІФП від 17 *січня* №1 (див. інформацію: Старожитності. – 1992. – Ч.14).

12 червня. – В ІУА відбулася зустріч з президентом Польської Академії наук проф. А. Гейштором, під час якої обговорювалися перспективи співробітництва між ІУА та установами ПАН відповідного профілю.

16 *червня.* – Представники Секретаріату Верховної Ради, Кабінету Міністрів України і Інституту української археографії підписали Акт прийняття-передачі учбового корпусу Київського інституту політології і соціального управління по вул. Пугачова, 12.

Червень. – У Києві відбулися чергові переговори між ІУА та Центром досліджень історії України ім. Петра Яцика при Канадському інституті українських студій Університету Альберта. Підписано Додаток до Протоколу переговорів між вказаними інституціями (*Червень* 1990 р.), в якому уточнюється перелік першочергових праць, що мають перекладатися з англійської мови публікації у спільній серії "Пам'ятки зарубіжної історіографії України".

Червень. – У Києві проведено серію переговорів і консультацій з директором СЄДІ проф. Ярославом Пеленським щодо видання творчої спадщини В. Липинського, а також з п. Оленою Скоропадською – щодо підготовки до видання щоденника Гетьмана Павла Скоропадського. Обговорено проект нової спільної серії "Державна школа: Історія, політологія, право", до якої увійдуть праці Д. Дорошенка, А. Яковліва, С. Дністрянського, В. Кучабського, Б. Крупницького, В. Старосольського.

Червень- грудень. – Луцький державний педагогічний інститут та Волинська обласна державна адміністрація звернулися до ІУА та Президії АН України з пропозиціями щодо відкриття Волинської філії ІУА.

21 липня. – Прийнято Розпорядження Президії АН України №690 "Про переведення працівників і передачу бюджетних асигнувань, а також науково-дослідної тематики з Інституту суспільних наук АН України до Інституту української археографії АН України", що передбачає на базі структурного підрозділу Львівського відділення Археографічної комісії АН України створити Львівське відділення ІУА.

Липень-серпень. – Орган "Українського національного союзу" газета "Замкова гора" під рубрикою "П'ята колона" виступила з критикою публікації Патриції Кеннеді Грімстед та Геннадія Боряка "Доля скарбів української культури під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв" (Київ, 1991). З критикою публікації "Замкової гори" виступила газета "Независимость" під рубрикою "Обыкновенный фашизм" (Независимость. – 1992. – 14 авг.).

7-16 серпня. – Під час перебування групи науковців з ІУА на молодіжній конференції з проблем європейської інтеграції досягнуто домовленості про співробітництво, обмін науковою інформацією між ІУА та Інститутом славістики Упсальського університету (Швеція)

20 серпня. – У Києві за участю ІУА відбулося засідання Українського історичного товариства на чолі з проф. Любомиром Винаром (Кент, Огайо, США).

7 вересня. – У Києві відбулася нарада з проблем опрацювання джерел з історії ОУН-УПА.

Вересень. – До Президента України Л. Кравчука звернулися батьки середньої школи № 70 із скаргою на новостворені інститути української мови та української археографії з приводу приміщення по вул. Пугачова, 12. Комісія за участю працівників Кабінету Міністрів, Міністерства освіти України та Державної адміністрації Шевченківського району дійшла висновку, що "наведені в листі факти не

відповідають дійсності", і, відповідно, претензії з боку школи до академічних інститутів безпідставні. Одночасно газета "Киевские ведомости" надрукувала замітку "Пятиклассники против Института украинской археографии".

Вересень. – Відряджено до Риму для роботи в Апостольській бібліотеці Ватикану співробітника ІУА Є. Чернухіна.

Листопад. – За участю Львівського відділення відбулася II наукова геральдична конференція.

Листопад-грудень. – У Римі відбулася зустріч групи співробітників ІУА на чолі з В. Ульяновським з ректором Українського католицького університету о. Іваном Хомою. Досягнуто домовленості про підготовку спільних видань з історії церкви в Україні.

16-18 грудня. – У Києві відбулася Всеукраїнська нарада "Українська археографія сьогодні: Проблеми і перспективи", організована АК та ІУА.

17 грудня. – У Києві підписано Угоду про співробітництво між ІУА АН України та Товариством з обмеженою відповідальністю "Археографічний центр" при Російському державному архіві давніх актів (Москва), якою, зокрема, передбачено:
– підготовка спільних публікацій;
– обмін виданнями;
– спільне виявлення і виготовлення мікро-, ксеро-, та фотокопій документів з історії України; участь Археографічного центру на договірних засадах у реалізації Державної програми "Архівна та рукописна Україніка".

18 грудня. – Ухвалено Постанову Бюро Президії Академії наук України "Про забезпечення дальшого розвитку археографічних досліджень у Західноукраїнському регіоні", згідно з якою, зокрема збільшене бюджетне асигнування ІУА цільовим призначенням для Львівського відділення; додатково виділені дві вакансії в аспірантурі з спеціальностей "Історіографія. Джерелознавство та методи історичного дослідження".

22 грудня. – Дирекція Науково-дослідного інституту карпатознавства Ужгородського державного університету звернулася до Президії АН України з пропозицією щодо створення на базі Інституту Сектору археографії.

28 грудня. – Звернення Ректорату Харківського державного університету до ІУА з пропозицією щодо відкриття на базі Кафедри українознавства археографічної групи.

30 грудня. – Постановою Президії АН України №343 к.і.н. Ярослава Дашкевича призначено на посаду заступника директора-керівника Львівського відділення ІУА АН України на строк повноважень директора інституту.

Грудень. – У Києві відбулася презентація спільного документального видання Головархіву України, ЦДАВО України, Інституту історії України АН України та ІУА "Колективізація і голод на Україні. 1929-1933" (Київ: Наук. думка, 1992. 734 с. Наклад 4330 прим.)*.

Грудень. – За участю і на базі ІУА створено Міжнародний фонд Михайла Грушевського. Першочерговими завданнями фонду визначено, зокрема: фінан-

---

* Вартість книги на "чорному ринку" вже в січні 1993 р. сягала значної суми – 6 000 карбованців.

сування проектів і програм, спрямованих на глибоке вивчення і осмислення місця України в концепціях світової культури, науки, освіти, економіки, політики; сприяння розвиткові міжнародного співробітництва в усіх галузях українознавства; фінансування пошуків джерел з історії України в зарубіжних архівах; сприяння запровадженню до наукового вжитку документів і пам'яток з історії та культури України; сприяння публікації творчої та епістолярної спадщини Михайла Грушевського тощо (див. інформацію: "Голос України". – 1992. – 23 грудня. – №244).

Грудень. – Бюро Відділення ВІФП затвердило склад Вченої ради ІУА, тематику науково-видавничої діяльності і робочі плани ІУА.

В ІУА працювало 77 науковців, у тому числі 9 докторів та 47 кандидатів наук.

1993

19 січня. – Прийнято Розпорядження Президії АН України №66 "Про підготовку і видання книг з історії Академії наук України", згідно з яким Інститут української археографії (далі – ІУА) та видавництво "Наукова думка" зобов'язувалися до листопада поточного року видати два ювілейні томи: "Історія Академії наук України: Документи і матеріали. Т.1: 1918-1923" (60 друк. арк.) та "Українська Академія наук: Нарис історії" Н. Полонської-Василенко (репринт мюнхенського видання 1955-1958 рр., ч. 1-2, з коментарями і передмовою).

Січень. – Надійшли звернення з Сімферополя, Херсона, Ужгорода, Одеси щодо відкриття на базі місцевих університетів та педінститутів філій ІУА.

Січень-лютий. – В ІУА виготовлено перший комп'ютерний оригінал-макет чергового номеру часопису "Архіви України" (№5-6 за 1992 р.) як спільного видання ІУА та Головархіву України.

2 лютого. – Наказом по ІУА регламентовано порядок обліку, зберігання та реалізації малотиражних видань Інституту, надрукованих на поліграфічній дільниці.

21 лютого. – У Києві підписано Додаток до Угоди про наукове співробітництво між ІУА та Видавництвом "Літопис УПА" від 11 *серпня* 1992 р.

23 лютого. – Спілка письменників України нагородила Почесною грамотою видавництво "Наукова думка" за видання "Історія України-Руси" Михайла Грушевського, яке було визнано читачами України найпопулярнішою книгою 1992 року.

Лютий. – Президентом України підписано Розпорядження про відзначення 400-річчя від дня народження Богдана Хмельницького. До складу Оргкомітету від ІУА увійшли Я. Дашкевич, Ю. Мицик.

Лютий. – У Києві відбулися переговори і консультації між представниками ІУА АН України та Видавництва "Літопис УПА". Підписано Додаток до Угоди про співробітництво між ІУА та Видавництвом "Літопис УПА", яким, зокрема, передбачено створення, крім Головної редакційної ради, робочих редколегій окремих томів.

11 березня. – За участю ІУА відбулося засідання Комісії по поверненню культурних цінностей в Україну при Кабінеті Міністрів України. Обговорювалися проблеми реєстрації бібліотечних скарбів, втрачених українськими бібліотеками під час Другої світової війни.

16-18 березня. – У Київському університеті ім. Тараса Шевченка за участю ІУА відбулося засідання Академії пам'яті Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834-1908).

17 березня. – Міністерство юстиції зареєструвало Статут Благодійного фонду Михайла Грушевського, одним із засновників якого є ІУА.

25 березня. – До складу Вченої ради ІУА обрано директора Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського іноземного члена АН України Омеляна Пріцака; членами ради з правом дорадчого голосу – проф. Петра Потічного (Макмастерський університет, Канада), проф. Романа Шпорлюка (Гарвардський університет, США), д-ра Романа Процика (Фонд Катедр Українознавства, США).

25-27 березня. – У Львові за організаційною участю Львівського відділення ІУА відбулася науково-практична конференція "Україна на порозі XXI сторіччя: незалежність чи колонія?".

Березень. – Державний комітет України з питань науки і технологій прийняв до фінансування проект, поданий на конкурс Інститутом української археографії АН України "Історія України в зарубіжних джерелах" (керівник – член-кореспондент АН України П. С. Сохань).

Березень. – Побачило світ перше видання ІУА, видруковане на поліграфічному обладнанні, переданому Фондом Катедр Українознавства в оренду МП "Пам'ятки України" (Ярослав Романович Дашкевич: Біобібліографічний довідник / АН України. Археограф. комісія, Ін-т укр. археографії – К., 1992. – 86 с.).

Березень. – В ІУА розпочато наповнення банку даних подокументною інформацією про діяльність ОУН-УПА в рамках Державної програми "Закономірності національно-визвольної боротьби..." , а також в рамках Угоди про наукове співробітництво між ІУА та Видавництвом "Літопис УПА".

29 *квітня.* – Вчена рада затвердила теми кандидатських дисертацій першим аспірантам ІУА.

Квітень. – Вчена рада ІУА висунула на здобуття Державної премії України в галузі науки і техніки цикл праць "Україна і Схід" (1981-1992) іноземного члена АН України Омеляна Пріцака.

Квітень. – Розпочало практичну роботу Харківське відділення ІУА, створене на базі Кафедри українознавства Харківського университету і фінасоване університетом.

3-4 травня. – У Львові за організаційною участю Львівського відділення ІУА проведено III Круглий стіл "Історія релігій в Україні".

13-15 травня. – Відбулася Міжнародна наукова конференція, присвячена 120 річниці від дня народження гетьмана Павла Скоропадського та 75 річниці проголошення Української держави (Київ-Чернігів-Тростянець). Організатори – ІУА, Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. Липинського (Філадельфія, США), Інститут східноєвропейських досліджень АН України.

Травень. – ІУА став співзасновником науково-популярного журналу "Пам'ятки України" та газети "Старожитності".

Травень. – Керівник Львівського відділення ІУА Я. Р. Дашкевич під час перебування в Ізраїлі взяв участь у Міжнародній науковій конференції "Єврейсько-

українські відносини у XX ст.: Співіснування і протистояння", а також провів консультації зі спеціалістами у зв'язку з підготовкою видання "Єврейські джерела до історії Визвольної війни середини XVII ст."

Червень. – Розпочався переїзд ІУА у власне приміщення по вул. Пугачова 12/2.

7-12 червня. – Директор ІУА член-кореспондент АН України П. С. Сохань взяв участь у роботі конференції "Освіта та наукові досліди в самостійній Україні" (Іллінойський університет, США).

28-29 червня. – У Києві за організаційною участю ІУА відбулася наукова конференція "Роль бібліотек монастирів, соборів, інших установ у розвитку культури України".

22-27 серпня. – Науковці ІУА взяли участь у роботі Другого міжнародного конгресу україністів у Львові.

21 вересня. – Освячення нового приміщення ІУА на свято Різдва Пресвятої Богородиці.

22 вересня. – У Києві підписано Угоду між ІУА та Видавництвом Канадського інституту українських студій (Едмонтон) про співробітництво у підготовці і виданні українознавчих досліджень.

Вересень. – Державним комітетом України у справах видавництв, поліграфії та книгорозповсюдження видано Свідоцтво про реєстрацію часопису "Архіви України", співзасновниками якого виступили Головархів України та ІУА.

Вересень. – Львівське відділення ІУА й Інститут досліджень Східної і Південно-Східної Європи (Австрія) досягли домовленості про підготовку довідника джерел "Австрія – Україна. Взаємовідносини. 1772-1918."

Вересень. – Науковці ІУА взяли участь у роботі XI Міжнародного з'їзду славістів у Братіславі (Словаччина).

Вересень. – Відповідно до Постанови Бюро ВІФП АН України від 23.09.93 № 121/168 (Протокол № 7, п. 3) щодо перспектив створення спільних з вузами, міністерствами та відомствами науково-дослідних осередків, ІУА підготував пропозиції про створення Кримського відділення ІУА.

18-21 жовтня. – Археографічна комісія АН України та ІУА провели у Києві та Седневі Ювілейну конференцію, присвячена 150-річчю Київської археографічної комісії "Київська археографічна комісія: Історія, спадщина, традиції.

18 жовтня. – До ІУА надійшла Пропозиція ініціативної групи сходознавців щодо створення спільної "Чорноморської комісії" Інституту сходознавства та ІУА АН України з метою комплексної розробки джерельної бази історії Причорномор'я.

24-31 жовтня. – У Львівському відділенні ІУА відбулися переговори з професором Брандонського університету Ендрю Перналем щодо підготовки до друку картографічної спадщини Боплана.

Жовтень-грудень. – На стипендію Міністерства науки і досліджень Австрії в архівах і бібліотеках Відня працював співробітник ІАУ О. О. Кураєв.

Жовтень-грудень. – На стипендію Кембріджського університету в архівах і бібліотеках Кембріджу та Оксфорду (Англія) працював завідуючий сектором ІУА О. І. Галенко.

Жовтень-грудень. – Проведено переговори та обговорено проект Угоди про співробітництво між ІУА та Центром досліджень XVIII ст. Університету Поля Валері (Монпел'є, Франція).

Жовтень. – ІУА підготував пропозиції до XXVII Генеральної конференції ЮНЕСКО (Париж, 2-12 *листопада* 1993 р.) з питань підвищення ефективності діяльності ЮНЕСКО в гуманітарній сфері.

4 листопада. – На засіданні Вченої ради ІУА з доповіддю "Політична демократизація в Україні очима американського політолога" виступив професор Дайтонського університету (США) Ярослав Білоцерківець.

Жовтень-листопад. – У Києві та Бремені відбулися переговори щодо реалізації спільного проекту між ІУА та Дослідницьким центром Східної Європи при університеті м. Бремена "Доля культурних цінностей України під час Другої світової війни та в повоєнні роки".

11 листопада. – У віце-президента АН України П. П. Толочка відбулася робоча нарада з питань видання нової масштабної серії "Джерела з історії України". На ІУА покладено організаційне забезпечення діяльності робочої групи для вироблення пропозицій.

Листопад. – За участю Львівського відділення ІУА відбулася III наукова геральдична конференція.

Листопад. – У роботі щорічної конференції American Association for Advanced Slavic Studies (Гонолулу, США) взяв участь заступник директора ІУА з наукової роботи Г. В. Боряк.

Листопад-грудень. – Як стипендіат Австрійської Академії наук в архівах і бібліотеках Відня працював співробітник ІУА В. А. Потульницький.

9 грудня. – Вчена рада затвердила до друку перший том "Архіву Коша Нової Запорозької Січі"*.

15 грудня. – У Варшаві підписано Угоду про співпрацю між Українським архівом у Варшаві (директор Євген Місило) та Інститутом української археографії АН України (заступник директора проф. Ярослав Дашкевич).

23 грудня. – Вчена рада ухвалила створити неструктурний відділ джерел з історії національно-визвольної боротьби XX ст. і затвердила завідуючим відділом (на громадських засадах) проф. Петра Потічного.

31 грудня. – Президент України підписав Указ про присудження Державної премії України в галузі науки і техніки 1993 р. іноземному членові АН України Омеляну Пріцаку за цикл праць "Україна і Схід".

Грудень. – Між ІУА та НТШ в Європі досягнуто угоди про спільне перевидання загальної частини (т.1-3) Енциклопедії Українознавства за фінансової підтримки п. Євгена Бориса.

В ІУА працювало 79 науковців, у тому числі 14 докторів та 53 кандидати наук.

1994

31 січня. – Наказом ВАК України № 23 затверджено склад спеціалізованої вченої ради для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата

* Видання побачило світ лише весною 1999 р.

(доктора) історичних наук Д 01.43.01 в ІУА за двома спеціальностями: 07.00.09 – Історіографія, джерелознавство та методи історичного дослідження; 07.00.03 – Всесвітня історія.

2 лютого. – У Києві підписано Угоду про наукове співробітництво між ІУА, Головархівом України та Видавництвом "Літопис УПА" (Торонто, Канада).

8-9 лютого. – У Києві за організаційною участю ІУА проведено наукову конференцію, присвячену 160-літтю від дня народження В. Б. Антоновича.

22 лютого. – У Києві підписано Установчу угоду між ІУА та Фундацією імені О. Ольжича про створення і діяльність спільної Бібліотеки імені О. Ольжича.

25 лютого. – Укладено Договір про спільну діяльність між Українською правничою фундацією, інститутами української археографії, держави і права ім. В. І. Корецького та східноєвропейських досліджень АН України, який передбачає започаткування і видання серії книжкових видань "Правнича спадщина"*.

23 квітня. – Підписано Установчу угоду між ІУА та Міністерством культури про співзасновництво науково-популярного ілюстрованого журналу "Пам'ятки України: Історія та культура" (зареєстровано Державним комітетом України у справах видавництв, поліграфії та книгорозповсюдження 01.06.94, Свідоцтво № 683, серія КБ).

Квітень. – Співробітник ІУА В. А. Потульницький став першим з України лауреатом Премії Олександра фон Гумбольдта (Німеччина).

9-10 травня. – У Львові за організаційною участю Львівського відділення ІУА проведено IV Круглий стіл "Історія релігій в Україні".

25-27 травня. – Науковці ІУА взяли участь у Міжнародному круглому столі "Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи" (м. Донецьк).

1 червня. – Підписано Додаток до Угоди про співробітництво між ІУА та Українським науковим інститутом Гарвардського університету (УНІГУ) від 28 грудня 1990 р., що, зокрема, передбачає виділення приміщення для УНІГУ.

6 червня. – Укладено Угоду між ІУА та Інститутом сходознавства ім. А. Ю. Кримського про створення спільного неструктурного підрозділу для вивчення та публікації джерел до історії України та інших країн Причорномор'я.

16 червня. – Прийнято Проект Постанови Президії НАН України (Протокол засідання №20), згідно з яким за ініціативою віце-президента НАН України П. П. Толочка запропоновано розробити організаційні заходи щодо започаткування джерельної серії "Monumenta Ucrainae Historica" ("Джерела з історії України"). Археографічна комісія та ІУА є основними виконавцями проекту.

Липень. – Підписано попередній українсько-німецький Протокол про наміри між Головархівом України, Національною комісією з питань повернення в Україну культурних цінностей, Міністерством культури України та ІУА – з одного боку,

---

* Лише трьома роками пізніше побачило світ профінансоване Українською правничою фундацією видання: Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Упоряд., передм. Т. Б. Ананьєвої; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.; НАН України. Археограф. комісія, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Укр. правнича фундація. – К., 1997. – 328 с.

та Сенатом м. Бремен і Дослідним центром Східної Європи при Бременському університеті – з іншого, щодо спільної реалізації наукового проекту, яким передбачено дослідження долі культурних цінностей, вивезених з окупованої території України".

1 серпня. – В ІУА з метою активізації поширення видань створено відділ маркетингу.

22 серпня. – Повідомлення Постійного представництва України при ЮНЕСКО про затвердження Секретаріатом ЮНЕСКО субсидії за *Програмою участі* на видання "Альбомів" Де ля Фліза.

26 вересня. – Підписано Пропозиції до співробітництва між ІУА та Інститутом східноєвропейських досліджень НАН України, зокрема, щодо підготовки до друку серії публікацій: 1. З проблеми функціонування магдебурзького права на українських землях у XIV- на початку XIX ст.; 2. З історії філософських ідей в Україні.

27 вересня. – Підписано Установчий договір між ІУА та Міністерством культури України про створення державного підприємства "Пам'ятки України: Історія та культура".

27-30 вересня. – У Чернігові за організаційною участю ІУА під егідою ЮНЕСКО проведено Національний семінар "Проблеми повернення національно-культурних пам'яток, втрачених під час Другої світової війни".

Вересень. – У Києві за організаційною участю ІУА на базі Державної історичної бібліотеки України проведено наукову конференцію "Бібліотеки в розвитку історичної науки в Україні".

5 жовтня. – Підписано Угоду між ІУА та ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України про безкоштовну розсилку видань ІУА в порядку книгообміну до наукових та обласних бібліотек України, найбільших книгозбірень Росії та до провідних славістичних та українознавчих центрів світу у понад 30 країнах.

19 жовтня. – Укладено Угоду про співпрацю між ІУА та Державною науковою бібліотекою ім. О. Горького (м. Одеса).

20-22 жовтня. – У Києві та Чернігові ІУА й Чернігівський державний педагогічний інститут провели конференцію "Українська археографія: Проблеми і перспективи", присвячену 160-річчю від дня народження О.М. Лазаревського.

Жовтень. – Підготовлено проект Угоди про співробітництво між ІУА та Київським військовим гуманітарним інститутом.

Жовтень. – Стипендією НАН України для молодих вчених нагороджені співробітники ІУА І. Гирич, О. Крук.

1 листопада. – Наказом № 18 по ІУА за ухвалою Вченої ради від 07.07.94 (Протокол № 17) створено Харківську філію ІУА на базі Харківського університету.

9 листопада. – Постанова Бюро Президії НАН України "Про підвищення заробітної плати працівникам наукових установ, організацій і підприємств НАН України" № 252-Б зобов'язала інститути провести "підвищення заробітної плати в межах наявних фондів оплати праці".

Листопад. – За участю Львівського відділення ІУА проведено IV наукову геральдичну конференцію.

Листопад. – В ІУА скорочено відділ джерел з історії науки та освіти (4 штатні одиниці), а також звільнено 12 співробітників-сумісників.

Листопад. – Звернення до ІУА ініціативної групи із створення Південного осередку ІУА з науковців Херсону, Миколаєва, Одеси.

Листопад. – Стипендією Президента України нагороджений співробітник ІУА І. Верба

16 грудня. – Наказом по ІУА № 24 При Острозькому колегіумі Національного університету "Києво-Могилянська академія" відроджено один з найдавніших осередків прагматичної археографії – створено Острозьке відділення ІУА.

30 грудня. – При Міністерстві культури Республіки Крим створено Археографічну комісію.

Грудень. – Звернення до ІУА Острозького вищого колегіуму Національного університету "Києво-Могилянська академія" з пропозицією щодо створення Острозького осередку ІУА.

Грудень. – В ІУА скорочено Центр рукописних фондів, що його передбачалося організувати від початку існування Інституту.

П. Соханю, С. Кіржаєву та В. Ульяновському за книгу "М. С. Грушевський і ACADEMIA: Ідея, змагання, діяльність" (К., 1993) присуджено Премію М. С. Грушевського НАН України.

Спеціалізованою вченою радою розглянуто 3 докторські та 8 кандидатських дисертацій.

В ІУА працювали: 71 науковець, у тому числі 15 докторів та 46 кандидатів наук.

1995

1 лютого. – Президія НАН України увалила Постанову № 31 "Про присвоєння Інституту української археографії НАН України імені М. С. Грушевського" з одночасним уточненням назви: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

6 лютого. – У Києві за участю ІУА відбулися Берестейські читання "Держава, суспільство і церква на Україні в XVII ст."

15-16 березня. – У Києві за організаційною участю ІУА проведено наукову конференцію "Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні".

Березень-травень. – Відрядження до Парижу співробітника ІУА О. Галенка на кошти стипендії імені Дідро, виділеної фундацією "Дім наук про людину".

4 квітня. – Міністерство культури Республіки Крим Наказом № 68 створило Археографічну комісію при Міністерстві культури; затверджено склад, Тимчасове положення та проект Програми співробітництва між АК при Міністерстві культури Криму та ІУА.

27-29 квітня. – У Луцьку за організаційною участю ІУА відбулися Другі читання пам'яті В'ячеслава Липинського "Проблема влади в Україні в минулому і сучасному".

3-5 травня. – У Львові за організаційною участю Львівського відділення ІУА проведено V Міжнародний круглий стіл "Історія релігій в Україні".

20 травня. – Кабінет Міністрів України Постановою № 7970/45 ухвалив програму випуску літератури, присвяченої 400-річчю від дня народження Богдана Хмельницького, згідно з якою у видавництві "Наукова думка" має вийти підготовлений Археографічною комісією (далі – АК) та ІУА "Реєстр Війська Запорозького 1649 року".

16 червня. – Науково-дослідницький центр кримознавства при Державному комітеті Криму з охорони та використання пам'яток історії та культури звернувся до ІУА з пропозиціями про наукове співробітництво.

28 червня. – У відповідь на Доручення № 10879/4 від 14.06.95 до листа Голови Верховної Ради України О. Мороза Міністерство України у справах преси та інформації надіслало листа до в. о. Віце-Прем'єр-Міністра України І. Кураса (за № 6-309-8), де обгрунтовує доцільність завершення у видавництві "Наукова думка" підготовленого АК та ІУА академічного видання "Реєстру Війська Запорозького" 1649 р.; передача виділених коштів на альтернативну публікацію пам'ятки у видавництві "Рось" (підготував до друку Я. Дзира) визнана недоцільною.

29 червня -1 липня. – У Києві та Конотопі за організаційною участю ІУА відбулася наукова конференція "Конотопська битва 1659 року та її значення в національному поступі України".

Червень. – Підписано Угоду про співробітництво між ІУА та Національною бібліотекою у Варшаві.

Липень. – Президія НАН України підтримала концепцію академічного видання "Реєстру Війська Запорозького 1649 р." у видавництві "Наукова думка".

7 серпня. – Вийшло Доручення № 15001/49 Прем'єр-Міністра України Є. К. Марчука "Про невідкладні проблеми Української академії державного управління", що передбачало переселення ІУА до аварійного приміщення другого корпусу Технікума радіоелектроніки (вул. Кудрявська, 24).

21-25 серпня. – У Києві за участю науковців ІУА відбувся семінар "Образ володаря та стереотипи володарювання в контексті культурної ситуації в Європі та Україні XII-XVII ст."

27 вересня. – ІУА та Інститут східноєвропейських досліджень НАН України провели у Києві презентацію "Спогадів" Павла Скоропадського.

4 жовтня. – У Києві ІУА, Український міжнародний комітет з питань науки і культури при НАН України, НТШ в Сарселі та Київський Будинок вчителя провели презентацію перевиданої ІУА Загальної частини "Енциклопедії Українознавства" (ЕУ-1) у 3-х томах.

10-11 жовтня. – У Києві за організаційною участю ІУА відбулася міжнародна наукова конференція, присвячена 30-річчю Українського історичного товариства.

19 жовтня. – Указ Президента Л. Кучми України № 980/95 "Про створення умов для роботи Української академії державного управління" позбавив ІУА приміщення по вул. Пугачова 12/2.

2 листопада. – Підписано Угоду про співпрацю між ІУА та Національною бібліотекою у Варшаві, що передбачала, зокрема, виявлення відомостей про колишні польські бібліотеки в Україні та українські – на території Польщі*.

14 листопада. – Наказом ВАК України № 586 внесено зміни до складу спеціалізованої вченої ради для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата (доктора) історичних наук Д 01.43.01 в ІУА за двома спеціальностями: 07.00.09 – Історіографія, джерелознавство та методи історичного дослідження; 07.00.03 – Всесвітня історія.

22 листопада. – Указом Президента України Л. Кучми № 1085/95 "Про відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського", передбачалося, зокрема, завершення видання "Історії України-Руси".

22-23 листопада. – У Києві за участю ІУА відбувся науково-практичний семінар археографів архівних установ з актуальних питань археографії "Проблеми публікації".

Листопад. – У Львові за організаційною участю Львівського відділення ІУА проведено V наукову геральдичну конферецію.

Спеціалізована вчена рада розглянула 4 докторські та 8 кандидатських дисертацій.

В ІУА нараховувало 58 науковців, у тому числі 13 докторів та 34 кандидати наук.

1996

19 лютого. – Резолюція Президента України Л. Кучми на черговому клопотанні про забезпечення ІУА приміщеннями ("Вважав би за необхідне забезпечити нормальні умови для роботи Інституту, зважаючи, зокрема, на ювілей першого Президента України М. С. Грушевського. Л. Кучма")

19 березня. – ІУА та Міжнародний благодійний фонд Михайла Грушевського провели у Києві презентацію I-VIII томів "Історії України-Руси" Михайла Грушевського.

3-8 травня. – У Львові за організаційною участю Львівського відділення ІУА проведено VI Міжнародний круглий стіл "Історія релігій в Україні".

1 липня. – На виконання Постанови Президії НАН України № 326 від 06.12.95 "Про невідкладні заходи щодо реорганізації структури і штатів установ НАН України" в ІУА ліквідовано: Острозьке відділення, 2 відділи та 7 секторів. Скорочено 57 штатних одиниць.

Острозьке відділення ІУА продовжує активно функціонувати як неструктурний підрозділ Інституту на громадських засадах.

1 серпня. – Через недостатній обсяг бюджетного фінансування співробітникам ІУА надано відпустку без збереження заробітної платні на 3 місяці.

2 серпня. – Ухвалено Постанову Кабінету Міністрів України № 886 "Про заходи щодо відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського".

---

* Текст Угоди опубл.: Шляхами наукової співпраці // Слідами пам'яті: Літописний календар. – Варшава, 1996. – Т.1. – С. 128-131.

26-29 серпня. – Науковці ІУА брали участь у роботі Третього міжнародного конгресу україністів у Харкові.

2 вересня. – В ІУА скорочено 5 штатних одиниць.

11 вересня. – Постановою Президії НАН України "Про надання приміщення ІУА" Інститутові надане нове приміщення по вул. Трьохсвятительській, 4; приміщення по вул. Пугачова 12/2, передане Українській академії державного управління згідно з Указом Президента України № 980/95 від 19 жовтня 1995 р., має бути звільнене Інститутом до 1 жовтня.

18 вересня. – Прийнято розпорядження Президії НАН України про відзначення 130-річчя від дня народження М. С. Грушевського, згідно з яким ІУА забов'язувалося провести Міжнародну ювілейну конференцію у Києві та Львові.

24-25 вересня, 29-30 вересня. – У Києві та Львові відбулася ювілейна Міжнародна наукова конференція "Михайло Грушевський – історик, політик, громадянин", організована ІУА.

8-9 жовтня. – У Львові за організаційною участю Львівського відділення ІУА відбулася конференція "Український біографічний словник" (спонсор конференції – Львівське відділення Міжнародного фонду "Відродження", проект "Комп'ютер і словник").

21 жовтня. – Постанова № 334-Б Бюро Президії НАН України "Про хід виконання Постанови Президії НАН України від 11.09.96 № 277 "Про надання виробничих площ ІУА" зобов'язала ІУА прискорити переїзд до нового приміщення, при чому "заселення решти кімнат проводити негайно по мірі їх звільнення... необхідний ремонт кімнат не повинен затягувати строки їх заселення, а ремонт повинен проводитися протягом листопада ц.р."

Жовтень. – Директору ІУА П. С. Соханю присуджено звання "Заслужений діяч науки і техніки України".

Жовтень. – Стипендією Президента України нагороджений співробітник ІУА О. Маврін; стипендією НАН України для молодих вчених – Д. Автономов.

11 листопада. – В ІУА скорочено 10 штатних одиниць; ліквідоване Дніпропетровське відділення.

12 листопада. – Постанова Бюро Президії НАН України №362 "Про хід переселення ІУА в буд. № 4 по вул. Трьохсвятительський" зобов'язала Управління справами НАН України забезпечити негайне вивільнення приміщень для переїзду до них ІУА.

18 листопада. – На урочистому засіданні Вченої ради ІУА відзначено 70-річний ювілей директора ІУА П. С. Соханя.

3 грудня – У Києві відбулася презентація першого видання в Україні твору В. Липинського "Листи до братів-хліборобів", підготовленого Інститутом східноєвропейських досліджень НАН України за участю ІУА та інших інститутів.

20 грудня. – На Загальних зборах Відділення історії, філософії та права НАН України директором ІУА був обраний член-кореспондент НАН України П. С. Сохань.

Н. Яковенко за монографію "Українська шляхта XIV – середини XVII ст." (К., 1993) присуджено Премію М. С. Грушевського НАН України.

45 *

Спеціалізована вчена рада розглянула 6 докторських та 11 кандидатських дисертацій.

В ІУА працював 51 науковець, у тому числі 12 докторів та 31 кандидат наук.

1997

15 січня. – Прийнято розпорядження Президії НАН України № 84 "Про переведення групи співробітників" з ІУА до Інституту історії України та Інституту східноєвропейських досліджень НАН України "з метою належного джерелознавчого забезпечення розвитку фундаментальних досліджень у галузі історії України".

6-7 лютого. – У Чернігові за організаційною участю ІУА відбувся науковий семінар "Чернігівський колегіум як культурно-освітній центр України XVIII ст. та його підстави".

11 лютого. – Ухвалено Постанову Бюро ВІФП НАН України "Про фінансово-господарський стан Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України у 1996 році та заходи щодо його поліпшення у 1997 році".

Березень. – За участю Львівського відділення ІУА проведено VI наукову геральдичну конференцію.

19 квітня. – Прийнято Розпорядження Президії НАН України № 648 про створення комісії для перевірки наукової та науково-організаційної діяльності ІУА за період 1991-1997 рр.

25 квітня. – На засіданні Вченої ради ІУА обговорено питання та пропозиції щодо створення на базі ВІФП Гуманітарного університету. ІУА, за попереднім проектом, мав стати базовою установою для спеціалізації "Джерелознавство" Історичного факультету.

Квітень-травень. – В ІУА скорочено 8 штатних одиниць.

Квітень. – Співробітника ІУА В. А. Потульницького відзначено Премією Фулбрайта.

12-14 травня. – У Львові за організаційною участю Львівського відділення ІУА проведено VII Міжнародний круглий стіл "Історія релігій в Україні".

28 травня. – Підписано Угоду про наукове співробітництво між ІУА та Культурним центром "Хортиця" (Запоріжжя).

4 червня. – Служба безпеки України разом з ІУА організувала презентацію спільного видання – книги Ю. Шаповала, В. Пристайка, В. Золотарьова "ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: Особи, факти, документи" (К.,1997).

11 червня. – В ІУА проведено Круглий стіл, присвячений обговоренню проекту "Правил видання пам'яток, писаних українською мовою та церковно-слов'янською української редакції" (К., 1995), складених членом-кореспондентом НАН України В. В. Німчуком.

25 червня. – За участю ІУА в Українському державному науково-дослідному інституті архівної справи та документознавства відбулася нарада-семінар з обговорення проекту Концепції системної комп'ютеризації архівної справи України.

Червень. – Співробітника ІУА В. А. Потульницького запрошено на стажування до Японії (9 місяців) для читання курсу лекцій з політології в Університеті Саппоро.

Червень. – За участю Львівського відділення ІУА проведено конференцію, присвячену 100-річчю від дня народження Головного командира УПА Романа Шухевича.

Липень. – На виконання Постанови Президії НАН України від 23.04.97 за № 139" Про головні завдання, що випливають з Постанови Загальних зборів НАН України від 11 *квітня* 1997 року", що зазначила "виключну важливість значної активізації роботи щодо збереження науково-технічного потенціалу НАН України на пріоритетних напрямах, збільшення внеску вчених Академії у вирішення питань державотворення, найважливіших проблем економічного та соціального розвитку України", ІУА провів уточнення пріоритетних напрямів наукових досліджень і визначив відповідну пріоритетну тематику.

10 жовтня. – Постанова Президії НАН України "Про інформатизацію соціогуманітарних досліджень" № 342, зокрема, зобов'язала ІУА підготувати пропозиції щодо активізації археографічної роботи в Україні та посилення координуючої ролі Археографічної комісії НАН України.

3-4 жовтня. – У Запоріжжі за організаційною участю Запорізького відділення ІУА проведено Міжнародну конференцію "Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури".

16 жовтня. – На Загальних зборах ВІФП НАН України розглянуто підсумки наукової та науково-організаційної діяльності ІУА за 1991-1997 рр. по результатах роботи комісії Президії НАН України з комплексної перевірки Інституту*.

28 жотвня. – Пропозиція Ректорату Острозької Академії про відновлення діяльності Острозького відділення ІУА на громадських засадах.

Грудень. – Зав. відділом ІУА В. І. Наулка обрано членом-кореспондентом НАН України по Відділенню мови, літератури та мистецтвознавства.

Стипендії Президента України та НАН України для молодих вчених отримали 5 співробітників ІУА.

Спеціалізована вчена рада розглянула 5 докторських та 6 кандидатських дисертацій.

В ІУА працював 61 науковець, у тому числі 14 докторів та 33 кандидати наук.

1998

26 січня. – Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 95 "Про відзначення 350-річчя початку Визвольної війни українського народу середини XVII століття" затверджено Оргкомітет з відзначення ювілею, до складу якого від ІУА увійшов проф. Ю. Мицик.

11 лютого. – Ухвалено Постанову Президії НАН України № 27 "Про наукову та науково-організаційну діяльність Інституту української археографії та

---

* Див. інформацію: Звітує Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / Вісн. НАН України. – 1998. – № 5-6. – С. 25-26.

джерелознавства ім. М. С. Грушевського", в якій, зокрема затверджено як пріоритетні такі напрями наукових досліджень ІУА:

– розробка теоретичних і методичних проблем археографії та суміжних історичних дисциплін, дослідження історії української археографії;

– вивчення, збирання й опрацювання пам'яток писемної спадщини українського народу, що зберігаються в Україні та за її межами, наукова розробка питань, пов'язаних з поверненням в Україну документів, які становлять історико-культурне надбання народу;

– збирання, дослідження, підготовка до друку та видання джерел і пам'яток національної історії і культури княжої та козацької доби, вітчизняних і зарубіжних джерел з історії національно-визвольних рухів, міжнародних зв'язків та формування української державності з найдавніших часів до сьогодення; історіографічної спадщини XVIII-XX ст., пам'яток з історії науки та духовної культури України.

Додатком до Постанови затверджено "Перелік фундаментальних праць, збірників документів і матеріалів з ключових проблем історії та культури України, що готуються до друку у 1998-2000 рр.", які ІУА зобов'язаний опублікувати протягом трьох років.

ІУА зобов'язувався також забезпечити своєчасний вихід у світ чергових томів "Археографічного щорічника"; забезпечити активізацію координаційної діяльності АК, зокрема щодо підготовки багатосерійного видання "Джерела з історії України" тощо.

Лютий. – У видавництві "Наукова думка" вийшов у світ 10-й том "Історії України-Руси" М. Грушевського, який завершив публікацію текстової частини цього археографічного проекту (1991-1998).

25 березня. – ІУА спільно з Головархівом та ЦДАМЛМ України провів вечір пам'яті В. Антоновича.

13 квітня. – Наказом ВАК України № 219 згідно з Постановою Президії ВАК України від 26.03.98 № 4-06/3 створено спеціалізовану вчену раду Д 26.228.01 в ІУА з правом прийняття до розгляду та проведення захистів дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) наук за двома спеціальностями: 07.00.02 – Всесвітня історія; 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Термін повноважень ради встановлено від 26.02.98 до 26.03.2001.

11-13 травня. – У Львові за організаційною участю Львівського відділення ІУА проведено VIII Міжнародний круглий стіл "Історія релігій в Україні".

22-24 травня. – У Києві, Чернігові, Тростянці за участю ІУА відбулася II Міжнародна конференція "Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 р.", присвячена 125-річчю від народження П. Скоропадського та 80-річчю утворення Української гетьманської держави.

11 червня. – Ректорат Таврійського інституту Національного університету "Києво-Могилянська Академія" звернувся з пропозицією створити на громадських засадах Кримське відділення ІУА.

22 червня. – Юридичний відділ Президії НАН України зареєстрував Статут ІУА у новій редакції.

31 липня. – Наказом за № 16 по ІУА у зв'язку із зменшенням ліміту бюджетного фінансування на III квартал поточного року встановлено 2-денний робочий тиждень для співробітників ІУА з відповідною оплатою.

15 вересня. – У Київському університеті імені Тараса Шевченка за участю ІУА відбулася презентація підручника "Архівознавство", навчального посібника "Джерелознавство" та термінологічного словника "Архівістика".

18 вересня. – Ректорат Полтавського державного педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка звернувся з пропозицією про створення на громадських засадах Полтавського відділення ІУА.

16 жовтня. – Рада з питань вивчення наукової спадщини та політичної діяльності М. Грушевського при Президентові України ухвалила рішення, за яким, зокрема, ІУА доручалася розробка плану-проспекту видання творчої спадщини вченого.

Жовтень. – За участю Львівського відділення ІУА відбулася VII наукова геральдична конференція.

Жовтень. – Стипендією НАН України для молодих вчених нагороджений співробітник ІУА І. Дивний.

1 грудня. – Співробітникам ІУА – упорядникам "Щоденника" О. Ф. Кістяківського І. Л. Бутичу та В. С. Шандрі – присуджено Премію імені М. С. Грушевського НАН України.

29 грудня. – Підписано Угоду про співробітництво між ІУА і Кафедрою архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського університету імені Тараса Шевченка.

Керівника Львівського відділення ІУА Я. Дашкевича нагороджено Орденом Ярослава Мудрого.

Спеціалізована вчена рада розглянула 2 докторські та 5 кандидатських дисертацій.

В ІУА працювало 55 науковців, у тому числі 16 докторів та 32 кандидати наук.

СЕРІЇ ВИДАВНИЧОЇ ПРОГРАМИ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ ТА ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

1988–1998

Публікації реалізуються в 35 серіях:

Пам'ятки українського літописання

Актові джерела

Описово-статистичні джерела

Пам'ятки політично-правової культури України

Пам'ятки української мови

Джерела з історії українського козацтва

Україна в міжнародних зв'язках: хроніки, мемуари, щоденники

Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст.

Східні джерела з історії України

Картографічні джерела з історії України

Етнографічно-фольклорна спадщина

Епістолярна спадщина

Мемуари. Щоденники

Джерела з історії української культури

Пам'ятки філософської культури українського народу

Джерела з історії церкви в Україні

Джерела з історії науки в Україні

Джерела з новітньої історії України

Пам'ятки історичної думки України

Пам'ятки зарубіжної історіографії України

Державна школа: Історія. Політологія. Право

Гарвардська бібліотека українознавства

Старожитності Південної України

Проблеми едиційної та камеральної археографії:
історія, теорія, методика

Науково-довідкові видання з історії України

Некрополі України

Джерела з історії Війська Українського

Львівські історичні праці:
Джерела

Львівські історичні праці:
Дослідження

Львівські історичні праці:
Матеріали засідань і конференцій

Енциклопедичні видання

Хрестоматії

Монографічні дослідження

Студії

Періодичні видання та видання, що продовжуються

ВИДАННЯ АРХЕОГРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ Й ІНСТИТУТУ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМ. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

1988–1998

Серія "Пам'ятки українського літописання"

Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підгот. тексту до друку, передмова, комент. Ю. А. Мицика, В. М. Кравченка. АН України. Археограф. комісія, Ін-т історії України. – К., 1992. – 336 с.

Серія "Актові джерела"

Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упоряд.: В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко; редкол.: М. Ф. Котляр (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Археограф. комісія; Альберт. Ун-т. Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика; Канадський ін-т укр. студій. – К., 1990. – 408 с.

Серія "Описово-статистичні джерела"

Описи Київського намісництва 70-80-х років 18 ст. / Упоряд. Г. В. Болотова та ін.; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Археограф. комісія; ЦДІА УРСР у м.Києві та ін. – К., 1989. – 392 с.

Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Археограф. комісія, Ін-т історії України; ЦДВІА СРСР; Донецький держ. ун-т. – К., 1991. – 224 с.

Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Упоряд., передм. Т. Б. Ананьєвої; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. НАН України. Археограф. комісія, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Укр. правнича фундація. – К., 1997. – 328 с.

Серія "Пам'ятки політично-правової культури України"

Собрание малороссийских прав 1807 г. / Сост. К. А. Вислобоков и др.; отв. ред. Б. М. Бабий, А. Н. Мироненко. АН Украины. Археограф. комиссия; Ин-т государства и права им. В. М. Корецкого; Ин-т украинской археографии. – К., 1993. – 368 с.

Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упоряд., автор передмови та комент. В. Й. Горобець; відп. ред. Л. А. Дубровіна. АН України. Археограф. комісія; Ін-т укр. археографії; ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 1993. – 395 с.

Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / Упоряд. та автор вступ. ст. К. А. Вислобоков; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. НАН України. Ін-т держави і праваім. В. М. Корецького, Ін-т укр. археографії та джерелознавтства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – 548 с.

Серія "Пам'ятки української мови"

Книга Київського підкоморського суду (1588–1644) / Підгот. до видання Г. В. Боряк, Т. Ю. Гирич, Л. З. Гісцова та ін. АН України. Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні, Археограф. комісія; Центр. держ. істор. архів України в м. Києві. – К.: Наукова думка, 1991.– 344 с.

Волинські грамоти XVI ст. / Упоряд. Б. В. Задорожний, А. М. Матвієнко; відп. ред. В. В. Німчук. НАН України. Ін-т укр. мови, Ін-т укр. археографії. – К., 1995. – 248 с.

Буквар Тимофія Вербицького. 1627 / Упоряд. О. Дзюба, В. Фрис. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1995. – 34 с.

Серія "Джерела з історії українського козацтва"

Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ. 1713-1776. – 2-е вид., випр. і доп. / Упоряд.: Л. З. Гісцова, Л. Я.Демченко; редкол.: О. М. Апанович та ін.; ГАУ України. ЦДІА України у Києві; АН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1994. – 232 с. – (Науково-довідкові видання з історії України. – Вип. 36).

Реєстр Війська Запорозького 1649 р. Транслітерація тексту / Підгот. до друку О. В. Тодійчук (гол. упоряд.), В. В. Страшко, Р. І. Осташ. НАН України. Археограф. комісія, Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України; РДАДА. – К., 1995. – 590 с.

Листи до Івана Сірка (Матеріали до українського дипломатарію) / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1995. – 82 с.

Серія "Україна в міжнародних зв'язках:
хроніки, мемуари, щоденники"

Боплан Г. Л., де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн /АН УРСР. Археограф. комісія, Ін-т історії; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту та ін. – К.; Кембрідж (Мас.), 1990. – 256 с.

Серія "Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні XIX – початку XX ст."

Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін. АН УРСР. Археограф. комісія; ЦДІА УРСР у м. Києві та ін. – К.,1990.

Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу / Упоряд. А. Жуковський; відп. ред. П. С. Сохань; НАН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1994. – 286 с.

Серія "Східні джерела з історії України"

Гаркавець О. Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог / Відп. ред. О. Пріцак. АН України. Ін-т укр. археографії, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського; ЦДІА України у м. Києві. – К., 1993. – 328 с. – (Науково-довідкові видання з історії України. – Вип. 26).

Серія "Етнографічно-фольклорна спадщина"

Барвінський В. Досліди з поля статистики / Передм. В. Наулка. АН України. Ін-т укр. археографії. – К.,1993. – 52 с.

Фліз, де ля Д. П. Альбоми / Редкол.: П. Сохань (голова) та ін. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського; Кафедра укр. культури та етнографії ім. Гуцуляків Ун-ту Альберта. – К., 1996. – Т.1. – 256 с.

Серія "Епістолярна спадщина"

У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891-1941) / Упоряд.: О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. АН України. Археограф. комісія, Ін-т укр. археографії; ГАУ при Кабінеті Міністрів України. ЦДІА України, м. Львів. – К., 1993. – 768 с.

Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1874-1932) / Упоряд. Г. Сварник; передм. Я. Дашкевича. НАН України. Львівське відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; ЦДІА України у Львові; Укр. Вільна Академія наук у США. – Львів; Нью-Йорк, 1998. – 268 с.

Серія "Мемуари. Щоденники"

Куліш П. Щоденник / Упоряд. тексту, прим. С. Кіржаєва; редкол.: М. Жулинський (голова) та ін. АН України. Ін-т укр. археографії, ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Київська організація СП України; Ін-т підвищення кваліфікації працівників культури Мін-ва культури України. – К., 1993. – 87 с. – (Українські пропілеї: Серія книжкових пам'яток).

Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874-1885): У 2 т. / Упоряд.: В. С. Шандра (ст. упоряд.), М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. НАН України.

Археограф. комісія, Ін-т укр. археографії; ЦДІА України у м. Києві; Укр. правнича фундація. – К.,1994. – Т. 1: 1874-1879. – 648 с.; К., 1995. – Т. 2: 1889-1885. – 584 с.

Скоропадський П. Спогади / Редкол.: Я. Пеленський (відп. ред.) та ін. Східноєвропейський дослід. ін-т; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т східноєвропейських досліджень. – К.; Філадельфія, 1995. – 494 с.

Грушевський М. Щоденник. 1886-1894 / Підгот. до видання, упорядкув., коментарі і післямова Л. Зашкільняка. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; ЦДІА України у Львові. – К., 1998. – 264 с.

Серія "Джерела з історії церкви в Україні"

Митрополит Василь Липківський: Матеріали до біографії (З фондів Центрального Державного архіву вищих органів влади та управління України) / Упоряд. Л. Пилявець. АН України. Ін-т укр. археографії; ЦДАВО України. – К., 1993. – 48 с.

Грецький Схід і Україна: Листи грецького духовенства XVIII ст. в фондах Ін-ту рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського / Передм. і пер. Є. К. Чернухіна; відп. ред. В. І. Ульяновський. НАН України. Ін-т української археографії, Ін-т історії України; ЦНБ ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукопису. – К., 1994. – 92 с.

Требник Петра Могили. Київ, 1646 р. 3-є вид. / Патріарша добродійна фундація Патріарха Володимира. Українська Православна Церква – Київський Патріархат; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; НТШ в Європі. – К., 1996.

Серія "Джерела з історії науки в Україні"

Історія Академії наук. 1918-1923: Документи і матеріали / Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.; упоряд.: В. Г. Шмельов (ст. упоряд.) та ін. АН України. Ін-т укр. археографії, ЦНБ ім. В. І. Вернадського. Ін-т архівознавства, Ін-т рукопису. – К., 1993. – 376 с.

Історія Національної Академії наук України. 1924-1928. Документи і матеріали / Упоряд.: Т. В. Вересовська та ін.; редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. НАН України. НБУ ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1998. – 764 с.

Історія Національної Академії наук України. 1929-1933. Документи і матеріали / Упоряд.: Т. В. Вересовська та ін.; редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. НАН України. НБУ ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1998. – 544 с.

Серія "Джерела з новітньої історії України"

Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій / Передмова, упоряд. О. В. Гараня. МП "Пам'ятки України"; Археограф. комісія АН УРСР. – К., 1991 – 192 с.

Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді / Упоряд. Роман Сербин. Українсько-Канадський Дослідчо-документаційний центр; АН України. Ін-т укр. археографії. – Торонто; К., 1992. – 704 с.

Колективізація і голод на Україні. 1929-1933: Зб. документів і матеріалів / Редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін. АН України. Ін-т історії України, Археограф. комісія; ГАУ при Кабінеті Міністрів України. ЦДАЖР України. – К.: Наук. думка, 1992. – 734 с.

Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 1 / Редкол.: Ю. Сливка, Я. Дашкевич, П. Максимук та ін. Ін-т українознавства АН України; Львівське відділення Ін-ту укр. археографії АН України; Всеукраїнське братство вояків УПА; Всеукраїнське товариство політв'язнів та репресованих. – Львів, 1993. – 800 с.

Упокорення голодом: Зб. документів / Упоряд., передмова, коментарі М. Мухіної; відп. ред. П. Сохань; АН України. Археограф. комісія. Ін-т укр. археографії. – К.,1993. – 312 с.

Літопис УПА. Нова серія. Т.1: Видання Головного командування УПА / Упоряд.: О. Вовк, В. Галаса, В. Кук, Ю. Черченко; редкол.: П. Сохань (співголова), Є. Штендера (співголова), Б. Іваненко (співголова) та ін. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Видавництво "Літопис УПА"; ГАУ при Кабінеті Міністрів України. – К.; Торонто, 1995. – 482 с.

Михайло Грушевський: Між історією та політикою (1920–1930-ті роки): Зб. документів і матеріалів / Упоряд.: Р. Я. Пиріг, Т. Т. Гриценко, О. С. Рубльов, А. А. Соловйова. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; ЦДАГО України. – К., 1997. – 184 с.

Остання адреса. До 60-річчя соловецької трагедії / Редкол.: І. Драч, В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал, С. Шевченко. Упоряд.: П. Кулаківський, Г. Смірнов, Ю. Шаповал; відп. ред. А. Зінченко. СБУ; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – Т.1. – 325 с.

Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. німецьких архівних матеріалів / Упоряд. В. Косик. Львівський держ. ун-т ім. Івана Франка; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Львів, 1997. – Т.1. – 384 с.

Серія "Пам'ятки історичної думки України"

Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Редкол.:

П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Археограф. комісія, Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 1990–1991.
Т.1. – 1990. – 592 с. – Бібліогр.: с.525–537.
Т.2. – 1990. – 560 с. – Бібліогр.: с.514–520.
Т.3. – 1991. – 558 с. – Бібліогр.: с.512–515.

Антонович В., Левицький О., Бец В. Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях та портретах. За колекціями Василя Тарновського, Олександра Лазаревського та ін. / Редкол.: М. Г. Жулинський (гол. ред.) та ін. Мін. культури УРСР; Археограф. комісія та ін. – К., 1990. – 81 с. – (Українські пропілеї: Серія книжкових пам'яток).

Грушевський М. Історія України-Руси: В 10 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. АН УРСР. Археограф. комісія, Ін-т історії України; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту; Альберт. ун-т. Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика; КІУС. – К., 1991-1998.
Т.1. – 1991. – 736 с.
Т.2. – 1992. – 634 с.
Т.3. – 1993. – 587 с.
Т.4. – 1993. – 540 с.
Т.5. – 1994. – 692 с.
Т.6. – 1994. – 668 с.
Т.7. – 1995. – 624 с.
Т.8. – 1995. – 335+224+292 с.
Т.9, кн.1. – 1996. – 872 с.
Т.9, кн.2. – 1997. – с.873 -1657.
Т.10, ч.1. – 1998. – 402 с.

Берлинський М. Ф. Історія міста Києва / Підг. тексту до друку, передмова та комент. М. Ю. Брайчевського. АН УРСР. Археограф. комісія, Ін-т археології, Ін-т історії України. – К., 1991. – Текст укр. та рос. мовами. – 320 с.

Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Із переднім словом про життя та діяльність В.Антоновича, із портретом автора, образами гетьманів та увагами д-ра Мирона Кордуби / Післямова М. Ф. Слабошпицького; комент. О. Д. Василюк та І. Б. Гирича. – К., 1991. – 238 с.

Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі / Упор.: В. М. Ричка, О. П. Толочко. АН УРСР. Ін-т історії України, Археограф. комісія. – К., 1992. – 352 с.

Костомаров Н. И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина / Автор очерка и сост. комментариев Ю. А. Пинчук. Отв. ред. П. С. Сохань. АН Украины. Археограф. комиссия, Ин-т истории Украины. – К., 1992. – 512 с.

Грушевський М. Ілюстрована історія України / Вступ. ст. В. А. Смолія,

П. С. Соханя; бібліогр. перелік І. Гирича. АН України. Ін-т укр. археографії, Ін-т історії України. – К., 1992. – 544 с.

Полонська-Василенко Н. Д. Українська Академія наук: Нарис історії / Редкол: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін.; вступ. ст. І. В. Верби та ін.; прим. та комент. С. В. Бакалійко та ін. АН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 416 с. (Репринтне відтворення мюнхенського видання 1955-1958 pp.).

Синові України: Зб. статей 1906 року на пошану проф. Володимира Антоновича (Фототипне відтворення) / Упоряд.: С. Кіржаєв, В. Ульяновський. Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка; АН України. Ін-т укр. археографії, Ін-т рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. – К.,1993. – 125 с.

Горленко В. Південноруські образи та портрети / Редкол.: М. Жулинський (голова) та ін.; передм. І. М. Забіяки. Київ. орг. СПУ; Ін-т підвищення кваліфікації працівників культури Мін-ва культури України; АН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – XII, 229 с. – (Українські пропілеї: Серія книжкових пам'яток).

Антонович В. Б. Курс лекцій з джерелознавства. 1880–1881 / Упорядкув., передм., прим. О. Василюк. НАН України. Ін-т укр. археографії та джрелознавства ім. М. С. Грушевського; Ін-т рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Одеська держ. наук. бібліотека ім. О. М. Горького. – К., 1995. – 108 с. – (Історія України в університетських лекціях. – Вип.1).

Грушевський М. Барське староство. Історичні нариси (XV–XVII ст.) / Післямова, примітки та покажчики М. Крикуна. НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Львів, 1996. – 625 с.

Піскорський В. К. Вибрані праці та епістолярна спадщина / Упоряд. О. О. Новикова, І. С. Пічугіна. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – 353 с.

Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник / Укр. генеалог. т-во, Центр генеалогії та біографіки, Центр генеалог. дослідж.; НАН України. Ін-т рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1996. – Т.5, вип. 1. – 98 с.

Модзалевський В. Л. Малоросійський родословник / Укр. генеалог. т-во; НАН України. Ін-т рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1998. – Т.5, вип. 2. – 92 с.

Оглоблин О. П. До питання про автора "Істории Русов" / Упоряд. І. В. Верба, О. І. Путро. НАН України. Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Ін-т архівознавства НБУ ім. В. І. Вернадського. – К., 1998. – 149 с.

Серія "Пам'ятки зарубіжної історіографії України"

Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського / АН України. Археограф. комісія; Ін-т укр. археографії; Укр. наук. ін-т Гарвард. Ун-ту. – К.; Кембрідж, 1991. – 80 с.

Пріцак О. Шевченко-пророк / АН України. Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського. Ін-т укр. археографії. – К.,1993. – 40 с.

Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687–1709 / НАН України. Ін-т укр. археографії; Укр. вільний ун-т, Мюнхен. – 2-е вид., доп. – К.; Полтава, 1995. – 312 с.

Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. У 2 т. / Упор. Я. Грицак. Центр досліджень історії України ім. Петра Яцика Канадського ін-ту укр. студій Альбертського університету; Ін-т історичних досліджень Львів. держ. ун-ту ім. Івана Франка; НТШ у Львові; НАН України. Ін-т українознавства, Ін-т укр. археографії. – К., 1995. – Т.1. – XXIII, 530 с.; Т.2. – 574 с.

Винар Л. Михайло Грушевський. Історик і будівничий нації. Статі і матеріали / Укр. іст. т-во; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Нью-Йорк; К.; Торонто, 1995. – 304 с.

Серія "Державна школа:
Історія. Політологія. Право"

Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. Замітки до історії державного будівництва в XVII-ім столітті / Редкол.: Ярослав Пеленський, Лев Р. Білас та ін. Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. Липинського; АН України. Ін-т укр. археографії. – Філадельфія, 1991. – 346 с. – (Твори. Історична секція. – Т. 3).

Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії / Упоряд. та автори нарису: Ю. Пінчук, Л. Гриневич. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Ін-т східноєвропейських досліджень, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; Східноєвроп. дослід. ін-т ім. В. Липинського. – К., 1995. – 256 с.

Липинський В. Листи до братів-хліборобів / Ред. Я. Пеленський. НАН України. Ін-т східноєвропейських досліджень, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін; Всесвіт. укр. координац. рада. – К., 1996. – 470 с. – (Твори. Архів. Політологічна секція. – Т. 6, кн.1).

Липинський В. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / Ред. Я. Пеленський. Східноєвропейський дослідний ін-т ім. В. Липинського; НАН України. Ін-т укр. археографії, Ін-т східноєвропейських досліджень; Укр. правнича фундація. – К.; Філадельфія, 1994. – 286 с. – (Студії. – Т. 1).

Серія "Гарвардська бібліотека українознавства"

Грабович Григорій. У пошуках великої літератури / АН України. Ін-т укр. археографії; Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту. – К., 1993. – 56 с.

Серія "Старожитності Південної України"

Из эпистолярного наследия начала XIX века / Сост.: С. В. Абросимова, А. В. Бойко. Культ. центр "Хортиця"; НАН Украины. Ин-т украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского – Запорож. отд-е; Научно-исследовательская лаборатория истории Южной Украины Запорож. гос. ун-та; Днепропетров. ист. музей им. Д. И. Яворницкого. – Запорожье, 1997. – 146 с.

Український степовий кордон в середині XVI століття (Спогади Барського старости Бернарда Претвича) / Упоряд. О. Мальченко. Культ. центр "Хортиця"; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Запоріжжя; К., 1997. – 84 с.

Серія "Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика"

[Вип. 1]. Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку: Тези доп. респ. наради, грудень 1988 р. / АН УРСР. Археограф. комісія та ін. Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К., 1988. – 252 с.

[Вип. 2]. Архівна та рукописна Україніка: Матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми "Архівна та рукописна Україніка". Київ, 17 жовтня 1991 року / АН України. Ін-т укр. археографії; ГАУ при Кабінеті Міністрів України; Спілка архівістів України. – К., 1992. – 122 с. – (Науково-довідкові видання з історії України. Вип. 25).

[Вип. 3]. Передача текстів документів і пам'яток: Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради, квітень 1990 р. / АН УРСР. Археограф. комісія та ін. Редкол.: В. В. Німчук (відп. ред.) та ін. – К., 1990. – 107 с.

[Вип. 4]. *Грімстед Кеннеді П., Боряк Г.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв / АН УРСР. Археограф. комісія; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту. – К., 1991. – 107 с.

[Вип. 5]. *Крикун Н. Г.* Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV-XVIII вв.: Границы воеводств в свете источников / АН Украины; Ин-т укр. археографии. – К., 1992. – 5 к.; 151 с.; 2-е вид.: – К.,1993. – 5 к.;186 с.

[Вип. 6]. Українська геральдика: Минуле, сучасність, перспективи: Тези наук. конф. Львів, 29-30 листопада 1991 р. / АН України. Ін-т укр.

археографії; Українське геральдичне т-во. – К., 1991. – (Клейноди: Записки українського геральдичного товариства. – Т.1). – 42 с.

Вип. 7. *Страшко В.* Правила передачі тексту кириличних документів XVI-XVIII ст. дипломатричним і популярним методами та рекомендації для застосування цих правил у виданнях наукового і науково-популярного типів (проект) / ГАУ України. ЦДІА України у м.Києві; АН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1992 – 24 с.

Вип. 8. *Гісцова Л.* Методичні рекомендації по підготовці до видання "Архіву Коша Нової Запорозької Січі" / ГАУ України. Центр. держ. істор. архів України у м. Києві; АН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1992 – 42 с.

Вип. 9. *Дубровіна Л., Гальченко О.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису / АН України. ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії. – К., 1992 – 152 с.

Вип. 10. Друга наукова геральдична конференція. Львів, 19-21 листопада 1992 року: Зб. тез повідомлень та доповідей / Укр. геральд. т-во; АН України. Ін-т укр. археографії; ЦДІА України у м. Львові. – К., 1992. – 92 с.

Вип. 11. Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. До Всеукраїнської наради "Українська археографія сьогодні: Проблеми і перспективи". Київ, 16-18 грудня 1992 року / АН України. Археограф. комісія, Ін-т укр. археографії. – К., 1992 – 64 с.

[Вип. 12]. *Мацюк О.* Філіграні архівних документів України XVIII – XX ст. / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. АН України. Археограф. комісія, Ін-т укр. археографії; ГАУ при Кабінеті Міністрів України. ЦДІА України у м. Львові. – К., 1992. – 352 с.

Вип. 13. *Дубровіна Л.* Кодикографія та кодикографія української рукописної книги /АН України. Ін-т рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії. – К., 1992. – 262 с.

Вип. 14. Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / Відп. ред.: Л. Дубровіна, Г. Боряк. АН України. Ін-т рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – Вип. 1. – 239 с.

Вип. 15. Едиційна археографія в Україні у XIX – XX ст.: Плани, проекти, програми видань. Вип. 1 / Упор.: О. Журба, М. Капраль, С. Кіржаєв, Г. Папакін, С. Рильков; відп. ред. П. Сохань; наук. ред. Г. Боряк. АН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 230 с.

Вип. 16. Джерелознавство і археографія історії України XVI – першої половини XVII ст.: Матеріали до бібліографії / Уклад. М. Ковальський.

АН України. Ін-т укр. археографії. Дніпропетровське відділення; Дніпропетровський держ. ун-т. – К., 1993. – 104 с.

Вип. 17. Історія української археографії: Персоналії. – Вип. 1: Микола Костомаров. Дмитро Багалій. Володимир Антонович. Михайло Грушевський. О. Атанасій Великий / Відп. ред. Г. Боряк. АН України. Археограф. комісія. Ін-т укр. археографії; ЦНБ ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукопису. – К., 1993. – IV, 100 с.

Вип. 18. Історія української археографії: Персоналії. – Вип. 2: *Матисякевич З.* Український археограф Я. Ф. Головацький / АН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 20 с.

Вип. 19. *Журба О.* Київська археографічна комісія, 1843-1921: Нарис історії і діяльності / Відп. ред. П. С. Сохань.– К., 1993. – 187 с.

Вип. 20. Рукописна та книжкова спадщина України: Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів / НАН України. Ін-т рукопису ЦНБ ім. В. Вернадського. Ін-т укр. археографії. – К., 1994. – Вип. 2. – 264 с.

Вип. 21. Історія української археографії: Персоналії. – Вип. 3: *Хмарський В.* А. О. Скальковський – археограф. – К., 1994. – 32 с.

Вип. 22. *О. Мацюк.* Історія українського паперу / Відп. ред. Я. Дашкевич. Головархів України. ЦДІА України, м. Львів; Ін-т української археографії НАН України. – К., 1994. – 186 с.

Вип. 23. Історія укр. археографії: Персоналії. – Вип. 4: *Верба І. В.* Археографічна діяльність Н. Д. Полонської-Василенко / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1996. – 38 с.

Вип. 24. *Кот С. , Ошуркевич О.* Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї. – Вип.1.: Волинський краєзнавчий музей / Відп. ред. Г. Боряк. Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. ГАУ при Кабінеті Міністрів України. НАН України; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Дослідницький центр Східної Європи при університеті м. Бремена; Волинський краєзнавчий музей. – К.; Бремен, 1996. – 76 с.

Вип. 27. *Німчук В. В.* Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. Частина 1. Проект / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т укр. мови. – К., 1995. – 54 с.

Вип. 28. Національна архівна інформаційна система "Архівна та рукописна Україніка" і комп'ютеризація архівної справи в Україні: Зб. наук.

праць / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України; ГАУ України при Кабінеті Міністрів України. Український держ. науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства. – К., 1995. – Вип.1: Інформатизація архівної справи в Україні: Сучасний стан та перспективи. – 308 с.

Вип. 30. Матеріали Ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської археографічної комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.) / НАН України. Археограф. комісія, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – 426 с.

Вип. 31. Рукописна та книжкова спадщина України / Відп. ред.: Л. Дубровіна, Г. Боряк. НАН України. НБУ ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1996. – Вип. 3. – 248 с.

Вип. 32. *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна Україніка". Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Ін-т рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського; Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України. – К., 1995. – 348 с.

[Спец. вип.]. Джерелознавство історії України: Довідник / Редкол.: М. Я. Варшавчик та ін. Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка. Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1998. – 212 с.

Серія "Науково-довідкові видання з історії України"

[Вип. 1]. Шевченко Федір Павлович: Бібліографія / Відп. ред. П. С. Сохань. АН УРСР. Археограф. комісія та ін. – К., 1989. – 105 с.

[Вип. 2]. "Чтения в историческом обществе Нестора-летописца" (1879–1914): Бібліогр. довідник / Відп. ред. В. Г. Сарбей. АН УРСР. Археограф. комісія та ін. – К., 1989. – 84 с.

[Вип. 3]. Мнишки: Указатель архивных материалов и библиографии / Отв. ред. Ф. П. Шевченко. АН УССР. Археограф. комиссия и др. – К., 1989. – 148 с.

[Вип. 4]. *Ульяновский В.И.* Лжедмитрий I и Украина: Указатель архивных источников и материалов / Отв. ред. С. И. Белоконь. АН УССР. Археограф. комиссия и др. – К., 1990 – 131 с.

[Вип. 5]. Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної України 50-х років 18 ст.: Каталог населених пунктів (за матеріалами архівних податкових реєстрів) / Відп. ред. В. А. Смолій. ЦДІА УРСР у м. Києві; АН УРСР. Археограф. комісія та ін. – К., 1990. – 217 с.

[Вип. 6]. Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636): Біобібліогр. довідник / Відп. ред. О. М. Дзюба. АН УРСР. Археограф. комісія, Ін-т історії. – К., 1990. – 216 с.

[Вип. 7]. Исторические дисциплины: Краткий библиогр. справочник-указатель / Отв. ред. Ю. А. Пинчук. АН УССР. Археограф. комиссия, Ин-т истории. – К., 1990. – 158 с.

[Вип. 8]. Архівні матеріали з історії України в Канаді: Попередній анотований перелік / Уклав Богдан Кравченко. АН УРСР. Археограф. комісія; Канадський Ін-т українських студій Альбертського ун-ту. – К.; Едмонтон, 1990. – 36 с.

[Вип. 9]. Джерела українознавства. 1574-1924 / Відп. ред. М. І. Сенченко. АН УРСР. Міжнародна асоціація україністів та ін. – Вип. І. – К., 1990. – 239 с.

[Вип. 10]. Видання Наукового товариства імені Шевченка. 1945-1980-ті.: Бібліогр. покажчик / Відп. ред. П. С. Сохань. АН УРСР. Археограф. комісія; Наукове т-во ім. Шевченка в Нью-Йорку; Наукове т-во ім. Т. Г. Шевченка. – К., 1990. – 40 с.

[Вип. 11]. Галицьке намісництво (1772-1921): Архівно-бібліогр. фондовий покажчик / Відп. ред. В. С. Шандра. АН УРСР. Археограф. комісія та ін. – К., 1990. – 212 с.

[Вип. 12]. Генеалогія династії Рюриковичів: Бібліогр. довідник / Відп. ред. Я. Д. Ісаєвич. АН УРСР. Археограф. комісія, Ін-т історії, Ін-т суспільних наук. – К., 1990. – 228 с.

[Вип. 13]. Грецькі актові документи і листи. З фондів ЦНБ АН УРСР: Каталог рукописів 16-18 ст. / Відп. ред. В.І.Ульяновський. АН УРСР. ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Археограф. комісія. – К., 1991. – 54 с.

Вип. 14. Українська сфрагістика: Анот. бібліогр. покажчик / Відп. ред. Я. Р. Дашкевич. АН УРСР. Археограф. комісія; Львівський лісотехнічний ін-т. Кафедра історії України. – К., 1991. – 86 с.

Вип. 15. "Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии" (1904-1915): Бібліогр. довідник / Відп. ред. О. В. Тодійчук. АН УРСР. Археограф. комісія; Дніпропетр. держ. ун-т; Дніпропетр. іст. музей ім. Д. І. Яворницького. – К., 1991. – 41 с.

Вип. 16. Документальні матеріали М. С. Грушевського у фондах відділу рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН УРСР: Каталог / Уклад. С. М. Кіржаєв; відп. ред. М. І. Сенченко. АН УРСР. Археограф. комісія, ЦНБ ім. В. І. Вернадського. – К., 1991. – 114 с.

Вип. 17. Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова / Уклад. В. І. Ульяновський. АН України. Археограф. комісія, Ін-т укр. археографії. – К., 1992. – 220 с.

Вип. 18. Архівна та рукописна Україніка: Матеріали розширеної міжвідомчої наради по обговоренню Державної програми "Архівна та рукописна Україніка". Київ, 17 жовтня 1991 року / АН України. Ін-т укр. археографії; ГАУ при Кабінеті Міністрів України; Спілка архівістів України. – К., 1992. – 122 с. – (Проблеми едиційної та камеральної археографії: Історія, теорія, методика. Вип. 2).

Вип. 19. Гарвардські українознавчі студії: Покажчик до томів I-XV (1977-1991) / Уклад.: Кетрін Д. Тейлор, Зоя Борисюк. АН України. Ін-т укр. археографії; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту. – К., 1992. – 176 с.

Вип. 20. Ярослав Романович Дашкевич: Біобібліограф. довідник / АН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1992. – 86 с.

Вип. 21. Академік Станіслав Дністрянський. 1870-1935: Біобібліографія / Упор. М. Мушинка; відп. ред. К. Вислобоков. АН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Ін-т укр. археографії; Науково-дослідний відділ кафедри україністики філософського факультету Ун-ту ім. П.-Й. Шафарика у Пряшеві. – К., 1992. – 94 с.

Вип. 22. Науковий часопис українознавства "Україна" (1907-1932): Покажчик змісту / Упоряд.: Р. Майборода, В. Врублевський. АН України. Археографічна комісія, Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 142 с.

[Вип. 23]. *Мацюк О.* Філіграні архівних документів України XVIII-XX ст. / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. АН України. Археограф. комісія, Ін-т укр. археографії; ГАУ при Кабінеті Міністрів України. ЦДІА України у м. Львові. – К.: Наук. думка, 1992. – 352 с.

[Вип. 24]. Бібліографія праць вчених Дніпропетровського університету. Історія України XV-XVIII століть. 1918-1990 / Мін-во освіти України. Дніпропетр. держ. ун-т; АН України. Ін-т укр. археографії. Дніпропетр. відділення. – Дніпропетровськ, 1992. – 76 с.

Вип. 25. Архівна Україніка у Великобританії / Уклад. Джанет М. Хартлі. Перекл. з англійської, ред.: О. Тодійчук, Т. Ананьєва; відп. ред. П. Сохань; наук. ред. Г. Боряк. АН України. Археографічна комісія, Ін-т укр. археографії; Лондонська школа економіки та політичної науки. Відділення міжнародної історії. – К.; Лондон, 1993. – 94 с.

Вип. 26. *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог / Відп. ред. О. Пріцак. АН України. Ін-т укр. археографії, Ін-т сходознавства ім. А. Кримського; ЦДІА України у м. Києві. – К., 1993. – 328 с. – (Східні джерела з історії України).

Вип. 27. Український історик: Журнал Українського історичного товариства: Покажчик змісту 1963-1992 (ч.1-115) / Упоряд.: Маріан Ґавур, Валентина Шандра. АН України. Ін-т укр. археографії; Українське історичне товариство. Історіограф. комісія. – К.; Нью-Йорк; Мюнхен, 1993. – 116 с.

Вип. 28. *Боряк О.* Матеріали з історії народознавства в Україні: Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII-XX ст.) / НАН України. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського; Ін-т української археографії. – К.,1994. – 124 с.

Вип. 29. Вісті Таврійської вченої архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887-1931): Бібліогр. покажчик / Уклад. Л. Шарипова. НАН України. Ін-т укр. археографії, ЦНБ ім. В. І. Вернадського. – К., 1994. – 48 с.

Вип. 30. Україніка в збірках Австрії. Бібліотеки, архіви, музеї: Попередній довідник / Уклад. П. Ричков.; відп. ред. П. Сохань; наук. ред. Г. Сварник. АН України. Археографічна комісія, Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 48 с.

Вип. 31. Юрій Олексійович Меженко (1892-1969): Матеріали до біографії / Уклад.: Т. Ігнатова, Н. Козакова, Н. Стрішенець. НАН України. ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії; Канадський Ін-т українських студій Альбертського університету. – К., 1994. – 176 с.

Вип. 32. Музей Украины (Собрание П. П. Потоцкого). Ч.1: Указатель архивных материалов и библиографии / Сост. К.Климова. НАН Украины. Ин-т укр. археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского; Нац. музей истории Украины. – К., 1996. – 140 с.

Вип. 33. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: Каталог музейної колекції / Уклад.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, А. С. Журба. Дніпропетр. історичний музей ім. акад. Д. І. Яворницького; Дніпропетр. відділення Ін-ту укр. археографії АН України. – Дніпропетровськ, 1992. – 220 с.

Вип. 34. Академік Микола Іванович Петров. 1840-1921: Біобібліографія / Упоряд.: В. Л. Микитась, Н. Д. Микитась. НАН України. Ін-т укр. археографії. – К, 1994. – 80 с.

Вип. 35. Олена Михайлівна Апанович: Бібліографічний покажчик (до 75-річчя від дня народження і 50-річчя наукової діяльності / Упоряд. С. Даневич; авт. вступної статті: Л. Дубровіна, В. Гром. НАН України. ЦНБ ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукопису, Ін-т укр. археографії. – К., 1994. – 54 с.

Вип. 36. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ. 1713-1776. 2-е вид., випр. і доп. / Упоряд.: Л. З. Гісцова, Л. Я. Демченко; редкол.: О. М. Апанович, Л. З. Гісцова, І. Л. Бутич, Л. А. Сухих. ГАУ України. ЦДІА України у м. Києві; АН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1994. – 232 с. – (Джерела з історії українського козацтва).

Вип. 37. Олександр Матвійович Лазаревський. 1834–1902: Матеріали до біобліографії / Упоряд. І. М. Забіяка. НАН України. Ін-т укр. археографії; Черніг. держ. пед. ін-т ім. Т. Г. Шевченка. – К.,1994. – 78 с.

Вип. 38. Б. Д. Грінченко. Документи і матеріали з фондів Ін-ту рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України: Покажчик / Упоряд. Н. М. Зубкова. НАН України. ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії. – К., 1994. – Вип.1: Віршовані твори. – 240 с.

Вип. 39. Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Покажчик до фонду №1235 у ЦДІА України у м. Києві) / Упоряд. І. Гирич. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; ЦДІА України у м. Києві. – К., 1996. – 107 с.

Вип. 40. Просвітителі Кирило і Мефодій у писемних джерелах Інституту рукопису ЦНБ НАН України: Каталог рукописів другої половини XV – першої чверті XX ст. / Уклад. Л. А. Гнатенко. НАН України. Ін-т рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1995. – 114 с.

[Вип. 41]. Києво-Могилянська академія у документах і рідкісних виданнях Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського НАН України. Видання XVIII – першої чверті XX ст.: Матеріали до бібліографічного покажчика. Вип.1 / Уклад. Л. М. Дениско, за участю М. С. Рубльової, В. Р. Галай. Редкол.: О. С. Онищенко (головний редактор) та ін. НАН України. ЦНБ ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Нац. ун-т "Києво-Могилянська академія" – К., 1995. – 188 с.

Вип. 42. Український музей в Празі. (1659) 1925-1948. Опис фонду / Упоряд. Р. Махаткова. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Арх. упр. Чеської республіки. Держ. центр. архів у Празі. – К.; Прага, 1996. – 296 с.

Вип. 43. Фонд "Контора опекунства новоросийских иностранных поселенцев". 1781-1857. Т.1: Аннотировання опись дел 1781-1818 гг. / Сост.: Н. Л. Юзбашева, Д. Ю. Мешков. Госархив Днепропетровской области; Ин-т Германских и Восточноевропейских исследований, Геттинген, Германия; Ин-т укр. археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – Днепропетровск, 1997. – 272 с.

Вип. 44. Кириличні стародруки Чернігівського історичного музею: Каталог / Упоряд.: С. О. Половникова, І. М. Ситий. Черніг. іст. музей; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1998. – 210 с.

Вип. 45. Систематичний покажчик до "Університетских известий" за 1913–1919 рр. / Упоряд. В. М. Щербатюк. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1998. – 26 с.

Вип. 47. *Ю. М. Кочубей*. Україна і Схід: Культурні взаємозв'язки України з народами Близького і Середнього Сходу. 1917-1992: Підручний

бібліографічний покажчик / НАН України. Ін-т сходознавства імені А. Кримського; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Нац. Асоціація українознавців; Укр. асоціація сходознавців. – К., 1998. – 228 с.

Серія "Некрополі України"

Проценко Л. А. Історія Київського некрополя / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1995. – 412 с.

Дивный И. В. Страницы некрополя старой Одессы: Биогр. справочник / НАН Украины Институт украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского. – К., 1996. – 198 с.

Дивний І. Козелецький військовий некрополь: Біогр. довідник / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Укр. т-во охорони пам'яток історії та культури. – К., 1997. – 182 с.

Серія "Львівські історичні праці: Джерела"

Вип. 1. *Гарасимчук В.* Матеріали до історії козаччини XVII віку. Василь Гарасимчук: Життя і творчість (1880-1944) / Редкол.: Я. Дашкевич та ін. АН України. Ін-т укр. археографії. Львівське відділення. – Львів, 1994. – 122, 154 с.

Серія "Львівські історичні праці: Дослідження"

Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.) / АН України. Ін-т укр. археографії. Львівське відділення. – Львів, 1993. – 70 с.

Крип'якевич І. Львівська Русь в першій половині XVI ст.: Дослідження і матеріали / Редкол.: Я. Дашкевич та ін. НАН України. Ін-т укр. археографії. Львівське відділення. – Львів, 1994. – 392 с.

Вінтоняк О. Україна в описах західньоєвропейських подорожників другої половини XVIII століття / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення. – Львів; Мюнхен, 1995. – 144 с.

Серія "Львівські історичні праці: Матеріали засідань і конференцій"

Михайло Грушевський і Львівська історична школа: Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Ін-т історичних досліджень Львів. держ. ун-ту. – Львів, 1995. – 256 с.

Серія "Енциклопедичні видання"

Енциклопедія українознавства. Загальна частина. Перевидання в Україні / АН України. Ін-т укр. археографії; НТШ у Сарселі (Франція);

Фундація Енциклопедії України в Торонто (Канада). – К.,1994. – Т.1. – 400 с.; К.,1995. – Т.2. – С.369–800; К.,1995. – Т.3. – С.801–1230.

Серія "Хрестоматії"

Етнонаціональна історія України в документах і матеріалах / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Київ. держ. техн. ун-т будівництва і архітектури. Кафедра політичних наук; Ін-т українознавства Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка. – К.,1997. – Вип.1. – 166 с.

Монографічні дослідження

Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. / АН України. Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії. – К., 1992. – 42 с.

Толочко А. П. Князь в Древней Руси: Власть, собственность, идеология / АН Украины. Ин-т истории Украины, Ин-т укр. археографии. – К., 1992. – 224 с.

Даниленко В.М. Україна в міжнародних науково-технічних зв'язках (70-80-ті рр.) / Відп. ред. П. С. Сохань. АН України. Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 144 с.

Дашкевич Я. Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. До II Міжнародного конгресу україністів. Львів, серпень 1993 р. / АН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 192 с.

Корінний М. Переяславська земля. X – перша половина XIII ст. Покажчики / Академія наук України. Ін-т історії України. Ін-т укр. ахеографії. – К.,1993. – 92 с.

Корній Л. Українська шкільна драма і духовна музика XVII – першої половини XVIII ст. / АН України. Ін-т укр. археографії; Мін-во культури України. Київ. держ. консерваторія ім. П. І. Чайковського. – К., 1993. – 188 с.

Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924-1934) / Відп. ред. П. С. Сохань. АН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 200 с.

Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст.: Проблема державотворення / АН України. Ін-т історії України. Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 72 с.

Сохань П. С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М. С. Грушевський і ACADEMIA: Ідея, змагання, діяльність / АН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 322 с.

Яковенко Н. Українська шляхта XIV – середини XVII ст. / Відп. ред. В. А. Смолій. АН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 416 с.

Пещак М.М. Розвиток давньоруського і староукраїнського наукового тексту / Відп. ред. В. В. Німчук. НАН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1994. – 272 с.

Рубльов О. С. ,Черченко Ю. А. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції. 20-50-ті роки XX ст. / Відп. ред. П. С. Сохань. НАН України. Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії. – К., 1994. – 352 с.

Сіреджук П. Першовитоки: Нариси історії заселення Заліщанщини від найдавніших часів до наших днів / Редкол.: Г. В. Боряк (відп. ред.), М. Г. Крикун, Я. Р. Дашкевич. НАН України. Археограф. комісія; Ін-т української археографії – К., 1994. – 112 с.

Кірсенко М. В. Греція на зорі сучасності / Мін. освіти України. Ін-т системних досліджень освіти; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Ін-т Східно-Центральної Європи. – К., 1995. – 188 с.

Мицик Ю. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття / Відп. ред. Ф. П. Шевченко. НАН України. Дніпропетровське відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського – Дніпропетровськ, 1996. – 262 с.

Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи нацціонального відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського.; Харківський держ. ун-т. – Харків:, 1996. – 376 с.

Кравченко В. В. Поема вольного народу ("Історія русів" та її місце в українській історіографії) / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Харківська філія; Харківський держ. ун-т. Кафедра історії. – Харків, 1996. – 118 с.

Леп'явко С. Козацькі війни в Україні кінця XVI ст. / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України. – Чернігів, 1996. – 287 с.

Федорук Я. О. Міжнародна дипломатія і політика України. 1654–1657. Ч. 1: 1654 рік / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення. – Львів, 1996. – 264 с.

Гречило А. Затвердження гербів міст Правобережної України в 1791-1792 рр. / Укр. геральд. т-во; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення. – К.; Львів, 1997. – 24 с.

Дятлов В. "В ім'я Бога і загального добра". Нижчі верстви населення німецького міста і реформація / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Черніг. держ. пед. ін-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів, 1997. – 350 с.

Кірсенко М. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918-1920 років: Політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Ін-т Східно-Центральної Європи у Львові. – К., 1997. – 335 с.

Мицик Ю. А., Степенькін С.Ю. Корсунщина козацька / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Корсунь-Шевченківський держ. історико-культурний заповідник; Національний ун-т "Києво-Могилянська Академія". – Корсунь-Шевченківський, 1997. – 136 с.

Шаповал Ю., Пристайко В, Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: Особи, факти, документи / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; СБУ. – К., 1997. – 608 с.

Боряк Г., Дубик М., Маковська Н. "Нацистське золото" з України: У пошуках архівних свідчень. Вип.1 / Редкол.: В. Литвинов, В. Лозицький, І. Лушніков та ін. Укр. нац. фонд "Взаєморозуміння та примирення"; ГАУ при Кабінеті Міністрів України; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1998. – 136 с.

Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.; Запоріжжя, 1998. – 336 с.

Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисеєвич Слабченко: Нарис життя і творчості / МВС України. Запорізький юридичний ін-т. Херсонський факультет; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.; Херсон, 1998. – 142 с.

Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775) / Культурний центр "Хортиця"; НАН України. Науково–дослідна лабораторія історії Південної України ЗДУ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Запорізьке відділення. – К., 1998. – 180 с.

Олександрович В. Львівські малярі кінця XVI століття / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Львів, 1998. – 200 с.

Пасічник М. С. Варшава, Москва і Стамбул у боротьбі за Україну (1657-1665 рр.) / Наук. ред. Г. В. Боряк. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Львівське відділення. – Львів, 1998. – 306 с.

Подаляк Н. Г. Ганза: Мир политики и торговли в XII-XVII столетиях / Дипломатическая академия при МИД Украины; НАН Украины. Ин-т укр. археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского. – К., 1998. – 202 с.

Шиян Р. Козацтво Південної України в останній чверті XVIII ст. / Культурний центр "Хортиця"; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Запорозьке відділення; Науково-дослідна лабораторія історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1998. – 98 с.

Серія "Студії"

Вип. 1. *Ульяновський В.* "Русское дело в Северо-Западном крае" через призму історії магнатських архівів Сапєг та Радзивіллів / Редкол.: Г. В. Боряк, І. Л. Бутич, Л. А. Дубровіна. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1998. – 104 с.

Вип. 2. *Шандра В.* Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: Джерелознавчий аналітичний огляд / Редкол.: Г. В. Боряк, І. Л. Бутич, Л. А. Дубровіна. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1998. – 76 с.

Періодичні видання
та видання, що продовжуються

Український археографічний щорічник / Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. АН України. Археограф. комісія, Ін-т укр. археографії. – К., 1992. Нова серія. – Вип. 1 – 472 с. – (Український археографічний збірник. – Т. 4).

Український археографічний щорічник / Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. АН України. Археограф. комісія, Ін-т укр. археографії. – К., 1992. Нова серія. – Вип. 2 – 472 с. – (Український археографічний збірник. – Т. 5).

Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей / АН України. Археограф. комісія, Ін-т укр. археографії. Редкол.: Г. Боряк, Я. Ісаєвич, Я. Пеленський та ін. – К., 1992. – Т.1. – 124 с.; К., 1993. – Т. 2. – 136 с.; К., 1994. – Т. 3. – 134 с.; К., 1995. – Т. 4. – 128 с.

Україна в минулому: Зб. ст. / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення. – К.; Львів, 1992-1998. – Вип. 1-9.

Архіви України. – 1992. – №5-6. – 104 с.; 1993. – №1-3. – 112 с.; 1993. – №4-6. – 80 с.; 1994. – №1-6. – 104 с.; 1995. – №1-3. – 112 с.;1995. – №4-6 – 136 с.; 1996. – №1-3. –120 с.; №4-6. – 146 с.; 1997. – №1-6. – 158 с.

Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Редкол.: П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1996. – Т. 1. – 430 с.; К., 1997. – Т. 2. – 557 с.

Південна Україна XVIII-XIX століття: Записки Науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ / Культурний центр "Хортиця";

Науково-дослідна лабораторія історії Південної України Запорізького держ. ун-ту; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Запорізьке відділення. – Запоріжжя, 1998. – Вип.3. – 216 с.

Історія релігій в Україні: Тези повідомлень II круглого столу. Львів, 4-5 травня 1992 р. / АН України. Ін-т укр. археографії. Львівське відділення; Львівський музей історії релігії. – К., 1992. – 87 с.

Історія релігій в Україні: Тези повідомлень III круглого столу (Львів, 3-4 травня 1993 р.) / АН України. Львівське відділення Ін-ту укр. археографії, Ін-т філософії; Львівський музей історії релігії; Ін-т релігієзнавства. – К.; Львів: 1993. – 144 с.

Історія релігій в Україні: Тези повідомлень IV круглого столу (Львів, 9-10 травня 1994 р.) / НАН України. Львівське відділення Ін-ту укр. археографії, Ін-т філософії; Львівський музей історії релігії. Ін-т релігієзнавства. – К.; Львів: 1994. – 216 с.

Історія релігій в Україні: Тези повідомлень V Міжнародного круглого столу. Львів, 3-5 травня 1995 року: У 5 т. / НАН України. Львівське відділення Ін-ту укр. археографії, Ін-т філософії; Ін-т релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії. – К., Львів, 1995. – 532 с.

Історія релігій в Україні: Тези повідомлень VI Міжнародного круглого столу. Львів, 3-8 травня 1996 року / НАН України. Львівське відділення Ін-ту укр. археографії, Ін-т філософії; Львівський музей історії релігії. Ін-т релігієзнавства. – К., Львів, 1996. – 274 с.

Історія релігій в Україні: Тези доповідей і повідомлень VII Міжнародного круглого столу. Львів, 12-14 травня 1997 року / Ін-т релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; НАН України. Львівське відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Львів, 1997. – 240 с.

Історія релігій в Україні. Матеріали VIII Міжнародного круглого столу. Львів, 11-13 травня 1998 року / Ін-т релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії; НАН України. Львівське відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Відділ релігієзнавства Ін-ту філософії. – Львів, 1998. – 312 с.

Релігія в Україні: Дослідження і матеріали / Редкол.: В. Гаюк (відп. ред.) та ін. Львівський музей історії релігії. Ін-т релігієзнавства; АН України. Ін-т укр. археографії. Львівське відділення. – Л., 1992. – Вип. 1. – 126 с.

Релігія в Україні: Дослідження. Матеріали / Редкол.: В. Гаюк (відп. ред.) та ін. Львівський музей історії релігії. Ін-т релігієзнавства; НАН України. Львівське відділення Ін-ту укр. археографії. – Л., 1994. – Вип. 2. – 128 с.

Релігія в Україні: Дослідження. Матеріали / Редкол.: В. Гаюк (відп. ред.) та ін. Львівський музей історії релігії. Ін-т релігієзнавства; НАН України. Львівське відділення Ін-ту укр. археографії. – Л.:, 1994. – Вип. 3. – 84 с.

Повернення культурного надбання в Україну: проблеми, завдання перспективи / Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. Мін-во культури України. Нац. парламентська бібліотека. Ін-т укр. археографії НАН України. – К., 1994. – Вип. 4. – 50 с.

Повернення культурного надбання в Україну: Проблеми, завдання, перспективи / Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України; ГАУ України. ЦДАВО України; НАН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1994. – Вип. 5. – 24 с.

Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи / Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Нац. парламентська бібліотека України. – К., 1996. – Вип. 6: Матеріали Національного семінару "Проблеми повернення національно-культурних пам'яток, втрачених або переміщених під час Другої світової війни". Чернігів, вересень 1994 р. – 334 с.

Репертуар української книги. 1798-1916: Матеріали до бібліографії / Упорядкування, підгот. до друку та прим. Л. І. Ільницької. Передм. та наук. редакція Я. Р. Дашкевича. НАН України. ЛНБ ім. В. Стефаника; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення. – Львів, 1995. – Т.1: 1798-1870. – 388 с.; Львів, 1997.– Т. 2: 1871-1886. – 402 с.

Друга наукова геральдична конференція. Львів, 19-21 листопада 1992 року: Зб. тез повідомлень та доповідей / Укр. геральд. т-во; АН України. Ін-т укр. археографії; ЦДІА України у м. Львові. – К., 1992. – (Проблеми едиційної та камеральної археографії: Історія, теорія, методика. Вип. 10). – 92 с.

Третя наукова геральдична конференція. Львів, 4-5 листопада 1993 р.: Зб. тез повідомлень та доповідей. / Ред. та укладач А. Гречило. Укр. геральд. т-во; АН України. Ін-т укр. археографії. Львівське відділення; Ін-т історичних досліджень Львівського Ін-ту; ЦДІА України, м.Львів. – Львів, 1993. – 124 с.

Четверта наукова геральдична конференція. Львів, 10-12 листопада 1994 р.: Зб. тез повідомлень та доповідей / Ред. та уклад. А. Гречило. Укр. геральд. т-во; НАН України. Львівське відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Ін-т історичних дослідж. Львівського ун-ту; ЦДІА України, м. Львів. – Львів, 1994. – 102 с.

П’ята наукова геральдична конференція. Львів, 10-11 листопада 1995 р.: Зб. тез повідомлень та доповідей / Ред. та уклад. А. Гречило. Укр. геральд. т-во; НАН України. Львівське відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; ЦДІА України, м. Львів. – Львів, 1995. – 96 с.

Медієвістика: Історія церкви, науки і культури / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1998. – (Просемінарій. Вип. 2) – 240 с.

Старожитності. Двотижневик / Пам’ятки України; Ін-т укр. археографії. –1993. – Ч. 15-16 (50-51); Ч.17-18 (52-53); Ч. 19-24 (54-59); 1994. – Ч. 1-2 (60-61); Ч.3-4 (62-63); Ч. 5-6 (64-65); Ч. 6-7 (66-67); 1995 – Ч.1-2 (68-69); Ч. 3-4 (70-71); Ч.5-6 (72-73).

Пам’ятки України / Мін-во культури України; НАН України. Ін-т укр. археографії. – 1994. – Річник XXVI. – Ч. 102-103. – №1-2. – 144 с.; Ч. 104-107. – №3-6. – 160 с.

Пам’ятки України: Історія та культура / Мін-во культури України; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – 1995. – Річник XXVII. – Ч. 108 – № 1. – 176 с.; Ч. 109. – № 2.

Знак: Вісник Укр. геральд. т-ва. – Львів, 1993-1998. – Ч.1-17.

Позасерійні видання

Історія України: Нові підходи в історіографії та археографії / Редкол.: І. М. Хворостяний (гол. ред.) та ін. АН УРСР. Археограф. комісія, Ін-т історії. – К., 1989. – 37 с.

Проблеми укр. історичної медієвістики: Методичні рекомендації, теоретико-практичні розробки / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Археограф. комісія та ін. – К., 1990. – 125 с.

Іван Мазепа. Листи та вірші. Мазепа – будівничий / Київська організація СП України; ІПК працівників культури Міністерства культури України; АН України. Археограф. комісія. – К., 1991. – 72 с.

На шляху до створення репертуару української книжки. Протокол наради, присвяченої складанню “Бібліографії української книги 1798-1914 рр.”, яка відбулася в Бібліотеці АН УРСР 21-22 грудня 1945 р. / Відп. ред. Я. Р. Дашкевич. АН України. ЛНБ ім. В. Стефаника, Львівське відділення Археограф. комісії. – Львів, 1991. – 62 с.

Від Наукового товариства імені Шевченка до Українського Вільного університету. Міжнародна наукова конференція (Пряшів-Свидник, 12-15 червня 1991 р.): Матеріали / Упоряд. М. Мушинка; відп. ред. П. Сохань; наук. ред. О. Песчаний. АН України. Ін-т укр. археографії; Ун-т ім. П.-Й.Шафарика – Філософський факультет; Український Вільний університет; Наукове

товариство імені Шевченка; Асоціація русинів-українців Чехо-Словаччини; Музей української культури у Свиднику. – К.; Львів; Пряшів; Мюнхен; Париж; Нью-Йорк; Торонто; Сидней, 1992. – 420 с.

Фольклор українців поза межами України: Зб. наук. ст. / АН України. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського, Ін-т укр. археографії. Редкол.: Г. В. Боряк, Л. К. Вахніна, О. О. Микитенко та ін. – К., 1992. – 190 с.

Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присвячених 1300-річчю Чернігова / Редкол.: О. П. Толочко (голова) та ін. Черніг. держ. пед. ін-т ім. Т. Г. Шевченка. АН України. Лівобережний археол. центр Ін-ту археології, Ін-т укр. археографії. Сектор польової археографії. – Чернігів, 1992. – 148 с.

Геродот. Історії в дев'яти книгах / Перекл. А. О. Білецького. АН України. Ін-т археолоії, Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 576 с.

До 90-річчя Катеринославської ученої архівної комісії (1903-1916): Зб. статей / Редкол.: М. П. Ковальський, Ю. А. Мицик, О. А. Удод. Дніпропетр. обласне управління народної освіти. Дніпропетр. держ. ун-т; Дніпропетровське відділення Ін-ту укр. археографії АН України. – Дніпропетровськ, 1993. – 74 с.

Історія і культура слов'ян. XI Міжнародний з'їзд славістів. Братислава, 30 серпня – 8 вересня 1993 р. / Комітет славістів; Академія наук України. Ін-т укр. археографії. Ін-т археології. Ін-т філософії. – К.,1993. – 120 с.

Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей: Зб. док. / Упоряд. і авт. коментарів Ю. К. Качуренко. Мін-во закордонних справ України; Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей; АН України. Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 76 с.

Міфологія в українській історіографії (XIX-XX ст.): Тези доповідей І Наукової конференції Київського осередку Укр. іст. т-ва. Жовтень 1993 р. / Укр. іст. т-во. Київський осередок; АН України. Ін-т укр. археографії; Київський ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Ін-т українознавства – К., 1993. – 34 с.

Національно-визвольна боротьба 20-50-х років XX ст. в Україні: Зб. мат. Першої міжнародної наукової конференції. Львів, 25-26 червня 1991 р. / Редкол.: Я. Дашкевич, П. Дужий, М. Панчук. АН України. Ін-т укр. археографії; Український центр документації національно-визвольної боротьби. – К.; Львів, 1993. – 296 с.

Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873-1945 / Редкол.: О. Отт-Скоропадська, Г. Папакін, Я. Пеленський та ін. Центр суспільних досліджень ім. В. Липинського; Ін-т укр. археографії АН України. – К., 1993. – 400 с.

Роль бібліотек монастирів, соборів та інших установ у розвитку культури України: Тези наукової конференції / АН України. Ін-т укр. археографії; Міністерство культури України. Держ. історична бібліотека України, Ін-т підвищення кваліфікації працівників культури; Український Фонд культури; Всеукраїнська спілка краєзнавців. – К., 1993. – 130 с.

Россия от Ивана Грозного до Петра Великого: Сб. трудов, посвященных 35-летию научной и педагогической деятельности профессора Руслана Григорьевича Скрынникова / АН Украины. Ин-т украинской археографии; Историческое общество Нестора-летописца; Киевский ун-т им. Т. Шевченко. – К.,1993. – 112 с.

Українське бароко: Матеріали І Конгресу Міжнародної асоціації україністів (Київ, 27 серпня – 3 вересня 1990 р.) / АН України. Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, МАУ, Ін-т укр. археографії. – К., 1993. – 260 с.

Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16-18 березня 1993 р., Київ. Доповіді та матеріали / Редкол.: Г. Боряк, В. Ульяновський, В. Короткий. АН України. Ін-т укр. археографії. Київський ун-т ім. Т. Шевченка. Кафедра давньої та нової історії України. – К.,1994. – 272 с.

Бібліотеки у розвитку історичної науки в Україні: Тези науково-практичної конференції / НАН України. Ін-т укр. археографії; Мін-во культури України. Держ. історична бібліотека України; Ін-т підвищення кваліфікації працівників культури. – К.,1994. – 182 с.

Документи з історії національно-визвольного руху в Україні XX століття. Інформаційний бюлетень / Відп. ред. Ю. Черченко. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; ГАУ при Кабінеті Міністрів України. – К., 1994. – Вип. 1. – 46 с.

Бойко А.В., Маленко Л. М. Матеріали до історії Азовського козачого війська / Мін-во освіти України; Запорізький держ. університет; Дніпропетровське відділення Ін-ту укр. археографії НАН України. – Запоріжжя, 1995. – 220 с.

Документи з історії національно-визвольного руху в Україні XX століття. Інформаційний бюлетень / Відп. ред. Ю. Черченко. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; ГАУ при Кабінеті Міністрів України. – 2-е вид., виправл. – К., 1995. – Вип.1. – 40 с.

Григорій Крук та європейська пластика середини XX століття: Матеріали міжнар. наук. конф. Івано-Франківськ, 3-5 грудня 1992 р. (Повернуті імена). – К., 1995. – 78 с.

Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В.И.Вернадского НАН Украины / Сост. М. А. Шамрай при участии Б. В. Грановского и И. Б. Торбакова. НАН Украины. ЦНБ им. В. И. Вернадского. – К., 1995. – 552 с.

Міські печатки Лівобережної України XVI-XVIII ст. зі збірки Чернігівського іст. музею ім. В. В. Тарновського: Каталог / Упоряд. І. Ситий. Укр. геральд. т-во; НАН України. Львівське відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Черніг. іст. музей ім. В. В. Тарновського. – Львів; Чернігів, 1995. – 24 с.

Український героїчний епос (думи): Бібліографічний покажчик. Перелік архівних фондів / Уклад. І. Матяш. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Український держ. науково-дослідний Ін-т архівної справи та документознавства. – К., 1995. – 64 с.

Актуальні проблеми розвитку архівної справи в Україні: Доповіді та повідомлення наукової конференції. 15–16 березня 1995 р. / ГАУ при Кабінеті Міністрів України; Спілка архівістів України; Укр. науково-дослідний ін-т архівної справи та документознавства; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України; Кафедра архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського ун-ту ім. Тараса Шевченка; Київський держ. ін-т культури. – К., 1996. – 208 с.

Берестейська унія (1596-1996). Статі і матеріали / Редкол.: М. Гайковський, В. Гаюк, Я. Дашкевич та ін. Ін-т релігієзнавства – Філія Львівського музею історії релігії; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення. – Львів, 1996. – 276 с.

Mappa Mundi: Зб. наук. праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; К., Нью-Йорк, 1996. – 912 с.

Павло Степанович Сохань: Біобібліографія вчених України. До 70-річчя від дня народження та 40-річчя науково-педагогічної діяльності / Упоряд.: О. Ємець, О. Крук. Авт. вступної статті В. Даниленко. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України. – К., 1996. – 74 с.

Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник "Слово о полку Ігоревім". – К.; Новгород-Сіверський, 1996. – 80 с.; 2-е вид., доп. – К.; Новгород-Сіверський, 1998. – 102 с.

Скарбниця української культури: Матеріали Ювіл. наук. конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського / Редкол.: М. О. Рудько (голова) та ін. Черніг. іст. музей ім. В. В. Тарновського; НАН України. Сектор польової археографії та джерелознавства Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Чернігів, 1996. – 136 с.

Труди Академії пам'яті професора Володимира Антоновича. 11–12 грудня 1995 р. м. Київ. Доповіді та матеріали / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Кафедра давньої та нової історії України; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1996. – 528 с.

Ucrainica: Архівні студії / Наук. ред. В. Ульяновський. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – 282 с.

Нагороди України. Історія, факти, документи: У 3 т. / Редкол.: Д. Табачник (керівник), М. Котляр, В. Смолій, П. Сохань, П. Тронько, В. Ющенко. НАН України. Ін-т історії України, Ін-т національних відносин і політології, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; ЦДАВО України. – К., 1997. – Т.1–3.

Український біографічний словник: Історія і проблематика створення. Матеріали науково-практичної конференції. Львів, 8-9 жовтня 1996 р. / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення; Ін-т біограф. досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського. – Львів, 1997. – 130 с.

Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 2-4 жовтня 1997 р. / Культ. центр "Хортиця"; НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т археології; Нац. ун-т "Києво-Могилянська Академія"; Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 1997. –280 с.

XII Міжнародний з'їзд славістів. Історія, джерелознавство, культурологія та етнологія слов'янських народів: Доповіді / Редкол.: П. С. Сохань та ін. НАН України. Укр. комітет славістів; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України, Ін-т археології, Ін-т укр. мови, Міжнародна слов'янська академія наук. – К., 1998. – 112 с.

Корній Л., Дубровіна Л. Болгарський наспів з рукописних нотолінійних ірмолоїв України кінця XVI-XVII ст. / Відп. ред. О. С. Онищенко. НАН України. НБУ ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукопису, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Мін-во культури і мистецтв України. Нац. музична Академія України імені П. І. Чайковського. – К., 1998. – 326 с.

Всеволод Іванович Наулко. До 65-річчя від дня народження та 40-ї річниці науково-педагогічної діяльності: Біобібліографія / Відп. ред. Г. В. Боряк. НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1998. – 60 с.

ПАМ'ЯТІ ОРЕСТА ЯРОСЛАВОВИЧА МАЦЮКА

(1932–1999)

17 липня 1999 року раптово помер Орест Ярославович Мацюк, директор Центрального державного історичного архіву України у Львові, доктор історичних наук, професор, заслужений працівник культури України.

Орест-Нестор Мацюк народився 26 червня 1932 р. в місті Трускавці на Львівщині в родині українського сільського вчителя, вбитого в 1942 р. У 17 років він почав працювати колектором на Бориславському сховищі "Укрнафтогазрозвідки". Після закінчення економічного факультету Львівського сільськогосподарського інституту 1956 р. отримав призначення до Золочівського райкому комсомолу, де коротко працював інструктором. З 1957 р. почав працювати за фахом – економістом-плановіком і ентомологом Золочівської МТС, а водночас зацікавився історією й краєзнавством, які стали його покликанням на все життя. Перша публікація на історичну тему "Високий замок (до 700-річчя Львова)" побачила світ у районній газеті 28 жовтня 1956 р. З 1960 р. й до останніх днів життя Орест Мацюк працював у ЦДІА України у Львові. За 39 років архівної роботи він був архіваріусом, молодшим, старшим науковим співробітником, зав. відділом інформації, публікації і використання документів, заступником директора, а з 1991 р. – директором архіву. У 1994 р. захистив докторську дисертацію на підставі виданих праць з філігранології, з 1996 р. – професор кафедри давньої історії України й допоміжних історичних дисциплін Львівського університету. Був одруженим, мав сина Любомира й доньку Наталю.

Орест Мацюк був одним з початкуючих архівістів, якими опікувався відомий історик Іван Крип'якевич. Як любив згадувати пан Орест, сивоголовий академік, порадившись з директором архіву Н. Ф. Врадій, зібрав архівну молодь, довідався про зацікавлення майбутніх вчених і запропонував

їм працювати в різних ділянках допоміжних історичних дисциплін, а потім керував їхніми першими кроками в науці. Орест обрав для себе нову тему – "історія паперу". Згодом вона охопила й історію паперового виробництва, й філігранологію, й історію друкарства. Трибуною для О.Мацюка, як і для О.Маркевича, О.Купчинського, Е.Ружицького, Я.Сеника та багатьох інших, став архівний семінар з архівознавства й допоміжних історичних дисциплін, започаткований у ЦДІА 1961 р. за ініціативою Івана Крип'якевича. На ньому і прозвучали перші Орестові доповіді: "Українські папірні XVI ст.", "Опис водяних знаків українських папірень XVI-XIX ст.", "Документи ЦДІА про першодрукаря Івана Федорова".

Перші публікації Ореста Мацюка – "До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків", "Водяні знаки деяких українських папірень XVI-поч. XX ст.", "Водяні знаки на папері друків Івана Федорова" – з'явилися в "Науково-інформаційному бюлетені Архівного Управління УРСР" (згодом "Архіви України") 1962-1964 рр., в матеріалах республіканських наукових конференцій з архівознавства й допоміжних історичних дисциплін, у збірнику "Історичні джерела та їх використання".

Філігранологія й історія друкарства – це, безумовно, галузі, в яких вчений досягнув найбільших успіхів. Він став визнаним у світі фахівцем, авторитет якого в цих ділянках не викликав сумнівів. Його перу належать фундаментальні дослідження "Папір та філіграні на українських землях (XVI-поч. XX ст.)" (К.: "Наукова думка", 1974. – 296 с.), "Філіграні архівних документів України XVIII-XX ст." (К.: "Наукова думка", 1992. – 349 с., іл.), "Історія українського паперу" (К.: 1994), а загалом – понад 70 публікацій з філігранології. Співавторами вченого в галузі дослідження книгодрукування були д-р Я.П.Запаско, з яким вони видали нарис "Львівські стародруки" (Л., 1983. – 175 с.), Я.Д.Ісаєвич і М.Б.Видашенко – путівник "Місцями Івана Федорова на Україні" (Л., 1982. – 122 с.), колеги-архівісти Р.Кулкачковський, Р.Шевчук та інші.

Гостру дискусію викликали публікації Ореста Мацюка про дофедорівське книгодрукування: "Чи було книгодрукування на Україні до Івана Федорова", "Ще раз про початки книгодрукування на Україні", та "З приводу повідомлення А.Д.Смідовича" ("Архіви України", 1968, 1971, 1972). Як згадував пан Орест, це питання розглядалося... на засіданні Політбюро ЦК КПУ. Молодому науковцеві "порадили" припинити дискусію й не підривати авторитет Івана Федорова й російсько-українську дружбу. Згодом вийшов збірник документів "Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні" (К., 1975).

Найбільший резонанс у науковому світі мала перша монографія вченого ("Папір та філіграні..."). Рецензії на неї з'явилися не лише в Україні, а й у Москві, Ленінграді, Варшаві, Єревані, Кембріджі, Парижі, Шінцнах-Баді, Мюнхені, Празі, Майнці. Монографія отримала премію Головархіву за кращу наукову працю. На жаль, економічна ситуація не дозволила науковцеві втілити в життя оригінальну ідею створення діючого музею історії паперу

на базі однієї зі старих папірень. Втім, кабінет філігранології функціонує в ЦДІАЛ. Шкода, що в Ореста Ярославовича не було продовжувачів у цій галузі, і з його смертю Україна втратила єдиного знавця історії паперу.

Джерелознавчі й краєзнавчі статті науковця про О.Кобилянську, І.Федорова, Я.Домбровського, С.Соболя, українсько-вірменські зв'язки, про меліорацію земель до 1939 р., Стратинську друкарню, львівський трамвай, Медвежанський скарб, окремі населенні пункти та ін. друкувала місцева й республіканська преса. Орест Мацюк написав низку статей до "Історії міст і сіл УРСР" (Львівська, Тернопільська обл.), разом з О.Мацієвським уклав бібліографічний покажчик до 500-ліття рідного Трускавця (1972), а нещодавно разом з З.Гузаром та І.Скибаком надрукував "Короткий нарис історії Трускавця" (1997).

Робота архівіста відзначалася різноманітністю цікавих тем, сюжетів і знахідок. Тому бібліографічний покажчик Ореста Ярославовича (він вів його педантично й послідовно з 1956 до липня 1999 року, змусив і мене вести облік власних публікацій) ряснів позиціями, які складно підвести під якийсь розділ. Їх можна б озаглавити "цікаві знахідки". Як і в кожного публікатора, в нього за плечима – робота над десятками архівних збірників. Віддавна О.Мацюк надавав великої уваги оглядам фондів, зокрема, разом з У.Я.Єдлінською склав фундаментальний огляд найскладнішого документального комплексу ЦДІАЛ – фонду Галицького намісництва (К.: "Наукова думка", 1990), підготував огляд фондів А. Шептицького, Бадецького, В.Лозинського й Ф.Яворського, джерел до історії Перемиської єпархії, міста Ярослава та ін.

А ще написав розділи в підручниках зі спеціальних історичних дисциплін, статті в енциклопедіях і колективних збірниках на пошану колег, десятки рецензій на праці інших істориків, статті в газетах, інтерв'ю і виступи. Через його руки пройшло десятки видань інших істориків.

З початку 80-х років О.Я.Мацюк зацікавився новою темою, дослідження якої тривало до кінця життя й відбулося в десятках статей, повідомлень, виступів, документальних фільмах, теле-й радіопередачах – історією оборонних споруд України. Опрацювання літератури, архівних джерел Орест Ярославович поєднував з польовим обстеженням різних регіонів України. У експедиціях разом з ним працювали археолог М.Рошко, фотограф В.Ольхом'як, художник М.Козурак, лікар О.Мацієвський, місцеві історики й краєзнавці. Частину експедицій фінансувало Товариство охорони пам'яток історії і культури, журнал "Пам'ятки України". Учасники експедиції склали кістяк створеного й очоленого паном Орестом Товариства прихильників замків і палаців. Опрацьований матеріал О.Мацюк встиг опублікувати лише частково в путівнику "Замки і фортеці Західної України" (Л., 1997), у статтях про оборонні споруди Львова, Перемишля, Острога, Жидачева, Дрогобича, Жовкви, Трускавця, Тустановичів, Стрийщини, Косівщини, Самбірщини, Рогатинщини, Тернопільщини, Вінничини та інших міст і регіонів. Картотека з десятків тисяч карток, сотень папок ілюстративного

матеріалу разом з іншою творчою спадщиною видатного історика увійде до його особового фонду в архіві.

Як людина, Орест Мацюк відзначався великою працьовитістю, науковою наполегливістю, завжди намагався довести пошуки до результату, знав де і що шукати. Молодшим він радив: “Ніколи не пишіть – “відомості відсутні”, а “не виявлені”. Був надзвичайно безкорисливим і всі заощадження й гонорари тратив на експедиції, поїздки в інші архіви, бібліотеки, музеї, купівлю книг. Був ерудитом у багатьох галузях, тому з ним радилися не лише архівісти й історики, але й численні гості архіву – археологи, мистецтвознавці, літератори, медики, краєзнавці. Двері його кабінету буквально не зачинялися за відвідувачами, для всіх мав час і терпіння. Для власної праці залишалися вечори, вихідні. Брав роботу й додому, й у відрядження, й на село. Ставши директором, нітрохи не зменшив наукової активності, постійно працював над статтями, готував виступи, вчив студентів.

Характерною рисою Ореста Мацюка була його активна громадська діяльність. В архіві він довго був головою профспілки, головою товариства “Знання”, в місті й області був чи не найдіяльнішим членом правління Товариства охорони пам’яток історії і культури, читав лекції в архіві, установах і організаціях, виїжджав у райони. В роки перебудови суспільства й національного відродження брав участь у відновленні НТШ та його діяльності, очолював комісію з перейменування вулиць Львова, боровся за відновлення історичних назв населених пунктів України. На міжнародній арені, відколи це стало можливим, брав найактивнішу участь у роботі Міжнародного товариства істориків паперу, виступав на всіх його симпозіумах і конференціях останнього десятиліття. Був авторитетним членом Комісії з повернення культурних і національних цінностей України. А для колег-архівістів завжди організовував поїздки й культпоходи, сам займався спортом і туризмом – пішим, водним, на авто, заохочував до цього молодь.

Орест Ярославович Мацюк назавжди залишиться з нами своїми працями, порадами, досвідом, гострим жартом і цікавою історією, розказаною за філіжанкою кави чи чаркою біля багаття. Всі ми в архіві до певної міри були його студентами, а водночас друзями, і поки що незвичним і диким видається факт, що не почуємо його кроків на бернардинських сходах і насмішкуватого: “Що “кавуни”, вже на першу каву? Мало вам в архіві?”

Іван Сварник

ЗМІСТ

1. АРХЕОГРАФІЯ: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, МЕТОДИКА

2. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. СУМІЖНІ НАУКИ

3. ПУБЛІКАЦІЇ

4. ДИСКУСІЇ

5. БІБЛІОГРАФІЯ. РЕЦЕНЗІЇ. ІНФОРМАЦІЇ

CONTENTS

1. ARCHEOGRAPHY: HISTORY, THEORY, METHODS

2. SOURCE STUDIES AND RELATED SCIENCES

3. PUBLICATIONS

4. DISCUSSIONS

5. BIBLIOGRAPHY. REVIEWS. INFORMATION

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

Нова серія

Випуск 3/4

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 6/7

Редактор *Б. С. Адамович*
Оформлення художника *Г. М. Балюна*
Художній редактор *Г. О. Сергеєв*
Технічний редактор *М. А. Притикіна*
Оригінал-макет підготували:
Л. М. Косун, Т. Г. Масленникова, І. В. Стариковська

Підп. до друку 27.12.99. Формат 70x100/16.
Гарн. Софія. Офс. друк. Папір офс. № 1. Ум.-друк. арк. 61,1.
Обл.-вид. арк. 55,83. Ум. фарбо-відб. 61,1.

Зам. № 4625

ЗАТ «ВІПОЛ». ДК № 15

03151, Київ-151, вул. Волинська, 60

СП "Часопис «Критика»". 01001 Київ-1, а/с 255.
Свідоцтво про реєстрацію КВ 2690 від 21.04.97.